

THE
ABHIDHANACHINTAMANI.
OF

Kalikala Sarvagna shri Hemachandracharya
(with his own notes)

EDITED

Under the benign influence and patronage of
SHASTRA VISHARAD JAINACHARYA

SHREE VIJAYA DHARMA SURI

BY

His Holiness most devoted servants
Nyayatirtha & Vyakaranatirtha Shravak Pandit
HARGOVINDAS.

AND

Nyayatirtha & Vyakaranatirtha Shravak Pandit
BEHECHARDAS.

PUBLISHED BY

NATHALAL LAXMICHAND VAKIL,

Printed By

Purushotamdas Gigabhai Panchbhaya,
Proprietor of the Vidya Vijaya Press, Bhavnagar

VEER ERA 2441

Price 3 12 0

अहम् ।

श्रीविजयधमसूरिभ्यो नमः ।

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः—

अभिधानचिन्तामणिः ।

धमतीथकृता वाच नत्वा तत्त्वाभिधायिनीम् ।
स्वोपज्ञानाममालाया विवृतिं विदधाम्यहम् ॥ १ ॥
श्रेयोऽधमयमारम्भ किं तत्रात्मविकल्पनं ? ।
परात्मनिन्दास्तोत्रे हि नाद्रियन्ते मर्नापिण ॥ २ ॥
ग्रामाण्य वामुक्तेव्याडेव्युत्पत्तिधनपालत ।
प्रपञ्च-वाचस्पतिप्रभृतेरिह लक्ष्यताम् ॥ ३ ॥

तत्रायमादिश्लोक —

प्रणिपत्याहृतं सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनम् ।

रूढयौगिकमिश्राणा नाम्ना माला तनोम्यहम् ॥ १ ॥

प्रणिपत्याहृतइति मङ्गलायम् । मङ्गलं चाविन्नेन शास्त्रस्य समाप्त्यर्थम् । सिद्धं प्रतिष्ठा प्राप्तं साङ्गं शब्दानुशासनं यम्येति कृतृविशेषणम् । अङ्गानि लिङ्गधातुपारायणादीनि । एतावता च शब्दानुशासनेन सहास्या एककृतृकत्वमाह । एककृतृकत्वस्यापन चान्योन्यसवादात्प्रतीतिदाब्योपदर्शनायम् । शब्दानुशासनस्य च कीतनं तदधीनं सर्वं विद्यानां प्रकप इति प्रदर्शनायम् । यदाह—

‘वक्तृत्वं च कवित्वं च विद्वत्ताया फलं विदुः ।

शब्दज्ञानादृते तत्र द्वयमप्युपपद्यते’ ॥ १ ॥

रूढादीनां नाम्ना शब्दानां मालामभिधानचिन्तामणिनाम्नीं तनोमि । अहमिति कतुनिर्देशः ॥ १ ॥

तत्र रूढान् शब्दान् व्याचष्टे—

व्युत्पत्तिरहिता शब्दा रूढा आखण्डलादयः ।

प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वर्थवर्जिता व्युत्पत्तिरहिता । शब्दा इत्यनुवाद्यनिर्देशः । रूढा इति विधेयपदम् । आखण्डलादय इत्युदाहरणम् । नञ्प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

भूमाश्चेति

इतिशब्द प्रकाराय । तत्र भूपादयोऽपि ॥

कविरूढ्या ज्ञेयोदाहरणावली ।

कवीना रूढि परम्परायाता प्रसिद्धिस्तया न तु कविरूढ्यऽतिश्रमेण । यथा
'कपाली' इत्यादौ सत्यपि स्वस्वामिभावसम्बन्धे 'कपाली' इति मत्वर्थोयान्त एव भवति,
न तु 'कपालपाल, कपालधन, कपालभुक्, कपालनता, कपालपति' इत्यादि ।

जन्यजनकभावसम्बन्धे यथा—

जन्यात् कृत्-कर्तृ-सृद्-सृष्टृ-विधातृ-कर-सू समा ॥५॥

जनकाद् योनि-ज रुह-जन्म भू सूत्यणादय ।

जन्यात्कायात्परे कृदादयस्तद्वतां जनकाना कारणाना नाम आहु ॥ यथा—
विश्वकृत्, विश्वकता विश्वसृद्, विश्वसृष्टा, विश्वविधाता, विश्वकर, विश्वसू ब्रह्मा ।
तस्य हि विश्व जन्यामिति रूढि ॥ समशब्द आद्यथ । तेन—'विश्वकारक, विश्वजनक'
इत्याद्यपि ॥ कविरूढ्येत्येव । नहि यथा चित्रकृदुच्यते तथा चित्रसू इति ॥५॥ तथा
जनकात् परे योन्यादय शब्दास्तद्वता कारणवतां कार्याणा नाम आहु ॥ यथा—आत्म
योनि, आत्मज, आत्मरुह, आत्मजमा, आत्मभू, आत्मसूति, ब्रह्मा ॥ तस्य
आत्मा कारणमिति रूढि ॥ वक्ष्यमाणस्यादिशब्दस्याभिसम्बन्धात् सभवादयोऽपि
गृह्यन्ते ॥ अणादयस्तु—मृगोरपत्य भागव । दितेरपत्य दैत्य । वात्स्यस्यापत्य वात्स्या
येन इत्यादि ॥ अत्रापि हि भागवादीना भृग्वादयो जनका इति रूढि ॥ 'कवि
रूढ्या' इत्येव । नहि—आत्मयोनिवत् 'आत्मजनक, आत्मकारक' इति भवति ॥

धायधारकभावसम्बन्धे यथा—

धार्यार्थं ध्वजा-उल्ल पाण्ड्य ङ्कु-मौलि भूषण भृङ्गिष्ण ॥ ६ ॥

शालि शेखर मत्वर्थ-मालि मर्तृ-धरा अपि ॥

धायवाचकात्परे ध्वजादयो धरान्ता धारकस्य नाम आहु ॥ यथा—वृषध्वज,
शूलाश्र, पिनाकपाणि वृषाङ्क चन्द्रमौलि शशिशूषण, शूलमृत् । निभग्रहणात्तत्स
दशा वृषकेनन-शूलायुध-वृषलभ-चन्द्रशिरस्-चन्द्राभरणादयो गृह्यन्ते ॥६॥ तथा—
पिनाकशाली शशिशेखर शूली, पिनाकमाली । पिनाक मलने धारयतीति कृत्वा
पिनाम्भता गङ्गाधर ॥ कविरूढ्या इत्येव । तेन सत्यपि धायधारकसम्बन्धे न सर्वेभ्यो
धार्येभ्यो ध्वजाद्यथा शब्दा प्रयोज्या । नहि भवति वृषध्वजवत् शूलध्वज शूला
श्रवत् चन्द्राश्र पिनाकपाणिवत् अहिपाणि वृषाङ्कवत् चन्द्राङ्क चन्द्रमौलिवत् गङ्गा

व्युत्पत्तिरस्ति । आदिशब्दात् मण्डपादय ॥ यद्यपि 'नाम च धातुजम्' इति शाक-
यनमतेन रुढा अपि व्युत्पत्तिभाज , तथापि षणानुपूर्वीविज्ञानमात्रप्रयोजना तेषां व्यु-
त्पत्ति , न पुनरैन्वयायप्रवृत्तौ कारणमिति रुढा अभ्युत्पन्ना एव ॥

यौगिकान् शब्दान् व्याचष्टे-

योगोऽन्वय स तु गुणक्रियासम्बन्धसम्भव ॥ २ ॥

शब्दानां परस्परमयानुगमनमन्वय स योग । स पुनर्योगो गुणात् , क्रियाय
सम्बन्धाच्च भवति । गुणो नीलपीतादि । क्रिया करोत्यादिका । सम्बन्धो वक्ष्यमाण
तेभ्य सम्भवो यस्य योगस्य स तथा ॥ २ ॥

गुणक्रियासम्बन्धसम्भवयोगेन यौगिकानामुदाहरणम्-

गुणतो नीलकण्ठाद्या क्रियात सप्तदृसन्निभा ।

गुणतो गुणनिबन्धनो येषा योगस्ते शब्दा नीलकण्ठाद्या । नील कण्ठोऽस्य इ
गुणप्राधान्याग्नीलकण्ठ शकर । आदिशब्दात् शितिकण्ठ कालकण्ठ इत्यादि ॥ सप्त-
पि गुण एव इति त्रिलोचन । तेन-पञ्चवाण यन्मुख अष्टधवा दशग्रीव इत्या
सप्तहातम् ॥ क्रियात क्रियानिबन्धनो योगो येषा ते सप्तदृप्रवृत्तय । सृजति इ
सजनप्राधान्यात् स्रष्टा ब्रह्मा । एव धाता इत्यादय ॥

सम्बन्ध व्याचष्टे-

स्वस्वामित्वादिसम्बन्धस्तत्राहुर्नाम तद्वताम् ॥ ३ ॥

स्वात् पाल धन-भुग् नेतृ पति-मत्वर्थकादय ।

स्वम् आत्मीयम् , स्वामी यस्तत्र प्रभविष्णु तयोर्भाव स्वस्वामित्वम् । तदा
सम्बन्ध । आदिशब्दाजिन्यजनकभावादिपरिग्रह । तत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धे पा
दय शब्दा स्वात्परे नियोजिता तद्वता स्वामिना नाम आहु ॥३॥ मत्वर्थक इति
मनुस्तद्धित । तस्यार्थोऽस्त्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थेन सह देवदत्तादे सम्बन्ध । तदाद्य
वा तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनु '॥७।२।१॥ इति मनुप्रत्ययविधानात् । मतोर
यस्य स मत्वर्थकस्तद्धितो मनुना समानार्थ इत्यर्थ । सच्च इमणिकादि । मत्वर्थान्
भिचारान्मतुरपि । आदिशब्दात्पादयोऽपि । 'तत्राहुर्नाम तद्वताम् इति उच्य-
प्युक्तनीयम् ॥

क्रमेणादाहरणान्याह-

भूपालो मूधनो भूमुग् भूनेता भूपतिस्तथा ॥ ४ ॥

षाणान् वाण्यपिनि शब्दात्परे गामिप्रत्यय तद्वतां वाण्यवतां वाहयितृणां नाम
३ ॥ यथा—शृपगामी, शृपयान, शृपासन, शम्भु ॥ तस्य हि शृपो यानम् इति
३ ॥ आदिशब्दाद् शृपवाहन इत्यादयोऽपि ॥ ‘कविरूढ्या’ इत्येव । नहि भवति
॥—‘नरवाहन कुबेर’ तथा ‘नरगामी, नरयात्रा’ इत्यादि ॥

ज्ञानेयसंबन्धे यथा—

ज्ञाते स्वसृ-दुहित्रा-ऽन्मजा ऽमजा-ऽवरजा-ऽदय ॥ ९ ॥

ज्ञाति स्वजन, तद्वाचिन शब्दात्परे स्वस्यादयस्ताद्वतां ज्ञातेयवता ज्ञातीना नाम
३ । स्वस्यादीना च ज्ञातिविशेषवाचित्वात् ज्ञातिविशेषादेव प्रयोगे यथा—यमस्वसा
ना । हिमवद्दुहिता गौरी । चन्द्रात्मजो युध । गदामज इन्द्रावरजश्च विष्णु ।
दयो हि यमुनादीना भ्रात्रादिज्ञातय इति रूढि ॥ आदिशब्दात्सोदरादयो
न्ते । यथा—कालिन्दीसादरो यम । ‘कविरूढ्या’ इत्येव । नहि भवति यथा—
ना यमस्वसा, तथा शनिस्वसापि ॥ ९ ॥

आश्रयाश्रयिभावसंबन्धे यथा—

आश्रयात् सन्नपर्याय-शय-वासि सदा ऽदय ।

आश्रयो निवास तद्वाचिन शब्दात् परे सन्नपर्याया शयवासिसदादयश्च तद्वतां
न आश्रयवता आश्रिताना नाम आहु ॥ यथा—शुसन्धान, शुसदना, दिवौक्स ।
वशाब्दो वृत्तावकारान्तोऽप्यस्तीति । शुवसतय दिवाश्रया, शुशया, शुवासिन,
इदं देवा ॥ यौ स्वर्ग, स च तेपामाश्रय इति रूढि । ‘कविरूढ्या’ इत्येव । नहि
इति यथा शुसन्धानो देवा, तथा भूमिसन्धानो मनुष्या इति ।

वध्यवधकभावसम्बन्धे यथा—

वध्याद् भिद् द्वेपि जिद्-घाति ध्रुग-ऽरि-ध्वासि शासना ॥ १० ॥

अप्य-ऽन्तकारि दमन दर्पच्छित् मथना ऽदय ।

वध्यो घात्य तद्वाचिन शब्दात्परे भिदादय अन्तकार्यादयोऽपि तद्वता वध
ना नाम आहु ॥ यथा—पुरभित्, पुरद्वेपी पुरजित् पुरघाती, पुरधृक्,
रारि, पुरध्वनी पुरशासा, ॥ १० ॥ पुरान्तवारी, पुरदमन, पुरदर्पच्छित्,
रमथन शिव ॥ तस्य हि पुरो वध्य’ इति रूढि ॥ आदिशब्दात्—पुरदारी पुरनि
न्ता, पुरकेतु पुरहा पुरसूदन, पुरातक पुरजयीति । वध्य इति वधाहमानेऽपि ।
न—कालियदमन कालियारि कालियशासन विष्णु । इत्यादयोऽपि गृह्यन्ते ॥
कविरूढ्या’ इत्येव । तेन कालियदमनादिवत् कालियघाती इति न भवति ॥

मौलि , शशिभूषणवत् शूलभूषण , शूलशालिवत् चन्द्रशाली , चन्द्रशेखरवत् गङ्गां
स्तर , शूलिवत् शूलवान् , पिनाकमालिनत् सपमाली , पिनाकभृतृवत् चन्द्रभक्त
गङ्गाधरवत् चन्द्रधर , इति ॥

भोज्यभोजकभावसंबन्धे यथा—

भोज्याद् भुग ऽधो व्रत लिट् पायि पा-ऽशा ऽशनादय ॥ ७

भोज्य भक्ष्य तद्वाचिन शब्दात्परे भुगादय शब्दास्तद्वता भोज्यवतां भोक्षु
नाम आहु ॥ यथा-अमृतभुज , अमृताघस , अमृतप्रता , अमृतलिह , अमृतप
यिन , अमृतपा , अमृताशा , अमृताशना , देवा । ‘तेषां ह्यमृतं भाज्यम्’ । इ
रुडि ॥ आदिशब्दात्तत्समानार्थभोजनादिशब्दपरिग्रहाय ॥ कविरूढ्या इत्येव । न
यथा अमृतभुज , तथा अमृतवल्भा इति भवति ॥ ७ ॥

पतिकलत्रभावसंबन्धे यथा—

पत्यु कान्ता प्रियतमा वधू-प्रणयिनी निभा ।

कलत्राद् वर रमण-प्रणयी श प्रियादय ॥ ८ ॥

पतिवरायिता तद्वाचकात् शब्दात् कान्तादिसदृशा शब्दा तद्वतीना पतिमती
भार्याणां नाम आहु ॥ यथा-शिवकान्ता , शिवप्रियतमा शिववधू शिवप्रणयिनी
गौरी ॥ तस्या हि शिव पति इति रुडि ॥ निभग्रहणाद्रमणी वल्भा प्रिया प्रभृत
गृह्यन्ते ॥ कविरूढ्या इत्येव । नहि भवति यथा शिवकान्ता तथा शिवपरिग्रह इति
तथा-कलत्रवाचिन शब्दात्परे वरादय शब्दास्तद्वता कलत्रवता वरायितृणां न
आहु ॥ यथा-गौरीवर , गौरीरमण गौरीप्रणयी गौरीश गौरीप्रिय शिव
तस्य हि गौरा कलत्रम् इति रुडि ॥ आदिशब्दात् तत्समानाया पत्यादयो गृह्यन्ते
‘कविरूढ्या इत्येव ॥ नहि भवति यथा गौरीवर शिव तथा गङ्गावर इति ॥ ८ ॥

सरयु सम्बन्धे यथा—

सरयु सखिसमा

सरिवाचकात् शब्दात् परे सखिसमानाया तद्वता सरयवता नाम आहु
यथा-श्रीकण्ठस्य सखा श्रीकण्ठस्य कुबेर । मधुसख काम । समग्रहणात् सह
दयो गृह्यन्ते ॥ कविरूढ्या इत्येव । नहि भवति यथा-श्रीकण्ठसखो धनद तस्य
धनदस्य श्रीकण्ठ इति ॥

वाग्वाहकभावसम्बन्धे यथा—

वाग्वाद् गामि याना ऽसनादय ।

त्रिनेत्रपद्मेपुसप्तपलाशादिषु योजयेत् ।

त्रि-पद्म-सप्तादिस्थाने अयुग्-विपम-शब्दौ त्रिनेत्रादिपदेषु योजनीयौ । यथा-
त्रेनत्र , अयुङ्नेत्र , विपमनेत्रश्च शम्भु ॥ पद्मेपु , अयुगिपु , विपमेपुश्च
पद्म । सप्तपलाश , अयुक्पलाश , विपमपलाशश्च सप्तपण ॥ उभयत्रादिशब्दात्
विशक्ति अयुक्शक्ति , विपमशक्तिश्च शम्भु ॥ १५ ॥ एव व्यक्ष-पद्मबाण-
सप्तच्छदादिष्वपि ॥

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

गुणशब्दो विरोध्यर्थं ननादिरितरोत्तर ॥ १६ ॥

अभिधत्ते यथा कृष्ण स्यादसित सितेतर ।

गुणवाची शब्दो नञ्पूर्व इतरशब्दोत्तरश्च विरोधिनमयमभिधत्ते ॥ १६ ॥ यथा-
सित , सितेतरश्च कृष्ण ॥ एवम्-अश्वश , कृशेतरश्च स्थूल इत्यादि ॥

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

वाध्यादिषु पदे पूर्वे वडवाग्न्यादिपूत्तरे ॥ १७ ॥

द्वयेऽपि भूभृदाद्येषु पर्यायपरिवर्तनम् ।

वाध्यादिषु शब्देषु पूर्वस्मिन्नेव पदे पयायस्य परिवर्तन भवति ॥ यथा -वाधि ,
जलधि , तोयधि ॥ आदिशब्दग्रहणात् जलद , तोयद नीरद इत्यादि ॥ वडवाग्न्या-
दिषु शब्देषु उत्तरस्मिन्नेव पदे पयायस्य परिवर्तन भवति । यथा-वडवामि , वडवानल ,
वडवावहि ॥ आदिशब्दात् सरोजम् , सरोरुहम् , इत्यादि ॥ १७ ॥ भूभृदाद्येषु शब्देषु
द्वयेऽपि पूर्वत्र उत्तरत्र च पदे पयायस्य परिवर्तनम् ॥ यथा-भूभृत् उर्वीभृत् , भूधर ,
उर्वीधर ॥ आद्यशब्दात् सुरपतिदेवराज इत्यादय ॥

एव परावृत्तिसहा योगात् स्युरिति यौगिका ॥ १८ ॥

एवमिति—पूर्वत्र उत्तरत्र उभयत्र च पदे परावृत्ति पयायपरिवर्तन सहन्ते
क्षमन्ते परावृत्तिसहा वाध्यादय शब्दा योगाद् अन्वयाद् भवेयु इति यौगिका ॥ १८ ॥

मिश्रा पुन परावृत्त्यसहा गीर्वाणसन्निभा ।

प्रवक्ष्यन्तेऽत्र

गीर्वाणादय शब्दा पूर्वत्र उत्तरत्र उभयत्र पदे पयायपरावृत्तिमसहमाना मिश्रा

सक्ता स्वस्वामित्वादयः सवन्धभेदाः । ते च यथा भिन्नद्रव्याभ्यामर्थकद्रव्या-
धमा अपि भवन्ति इति दशयितुमाह—

विवक्षितो हि सम्बन्ध एकतोऽपि पदात्ततः ॥ ११ ॥

प्राक्प्रदक्षितसवन्धिशब्दा योज्या यथोचितम् ।

विवक्षानिबन्धनो हि सवन्धः, तत एव सादृश्यादेः सवन्धपदात्तः परे वा-
चान्तरनिबन्धना वाहनादयः शब्दा यथोचितं प्रयुज्यन्ते ॥

एतदेवाह—

दृश्यते खलु वास्तवे वृषस्य वृषवाहनः ॥ १२ ॥

स्वत्वे पुनर्वृषपतिर्धार्यत्वे वृषलान्छनः ।

अशोर्धार्यत्वेऽशुमाली स्वत्वेऽशुपतिरशुमान् ॥ १३ ॥

वध्यत्वेऽहेरहिरिपुर्मोज्यत्वे अहिमुक् शिखी ।

वाह्यवाहकभावसवन्धविवक्षाया यथा— वृषवाहनो रुद्रः इति भवति ॥ १० ॥ त-
स्वस्वामिभावसवन्धविवक्षाया वृषपतिः ॥ धायधारकभावसवन्धविवक्षाया च 'वृष-
लान्छनः' इत्यपि ॥ तथा— धायधारकभावसवन्धविवक्षाया यथा— अशुमाली रविः
भवति । तथा स्वस्वामिभावसवन्धविवक्षाया अशुपतिः अशुमान् इत्यपि ॥ ११
तथा— वध्यवधकभावसवन्धे यथा— अहिरिपुर्मयूरः । तथा— भोज्यभोजकभाव-
बन्धे 'अहिमुक्' इत्यपि भवति ॥

सवन्धनिबन्धना व्युत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

चिह्नैर्व्यक्तैर्भवेद्यक्तेर्जातिशब्दोऽपि वाचकः ॥ १४ ॥

तथाह्यगस्तिपूता दिग् दक्षिणाशा निगद्यते ।

चिह्नैर्विशिष्टैर्व्यक्तैर्निःसदेहैर्जात्याभिधायकैः शब्दो व्यक्तेर्वाचको भवे-
व्यक्तेर्नामता यातीत्यर्थः ॥ १४ ॥ तथाहात्यादिनोदाहरणमाह— अगस्तिना श्रुति-
क्षेपेण पूता स्वस्थित्या पवित्रिता इति व्यक्तं चिह्नम् । तेन चिह्नितो दिक्
जातिशब्दो दक्षिणाशाया व्यक्तेरभिधायी भवति ॥ एव सप्ताहपूता न्निक् उत्तरा-
'अग्नेनयनसमुत्पद्यते ज्योतिश्चन्द्रः' इत्यादयोऽपि ॥

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

अयुग्मं विषमशब्दौ त्रि-पद्य-सप्तादिवाचकौ ॥ १५ ॥

पद्मानानि, चत्वारि सान्येव षड् सदितानि, इन्द्रियाणि येषां ते तथा ॥ ततो
दीन्द्रिया कृन्मादय, त्रीन्द्रिया पिपीलकादय, चतुरिन्द्रिया कृत्तादय ॥ २१ ॥
पञ्च स्पशनादीनि श्रोत्रसहितानि इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रिया । ते च त्रिविधा —
स्थलचरा, सचरा, अभ्युचराश्च । तत्र स्थलचरा इभाया, सचरा केकिप्रमृतय,
अभ्युचरा मत्स्यायाः ॥ देवा नरा नारकाश्च पञ्चेन्द्रिया एव । न तु त्रियश्च इय
एकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया अपि ॥ २२ ॥ पञ्चमे काण्डे नारका साक्षा ॥ षष्ठे काण्डे साधारणा
सामान्यवाचिन ॥ अव्ययाश्च अत्रेति षष्ठ एव काण्डे प्रस्तोष्यन्ते प्रवस्यन्ते इति ॥
त्वन्ताधादी न पूर्वगौ ॥ २३ ॥

शुशब्दोऽन्ते यस्यासौ त्वन्त, अथशब्द आदिर्यस्यासावपादिश्च शब्द पूर्व न
पठ्यति । अग्रिमेण सबध्यते, इत्यर्थ ॥ न्यायसिद्ध चेतत् । तुना पूर्वस्माद्विशेषणौ
तेनात् । अथशब्देन चाथान्तरारम्भात् । यथा—

‘स्यादनन्तजिदनन्त सुविधिस्तु पुण्यदन्त’ इति,

‘मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्गोऽय मुमुक्षु धमणो यति’ इति भ्रान्तिस्थानविषये चेतत्
इति ॥ २३ ॥

अर्हन् जिन पारगतस्त्रिकालवित्क्षीणाष्टकर्मा परमेष्ठ्यधीश्वर ।

शमु स्वयम्भूर्मगवान् जगत्प्रभुस्तीर्थङ्करस्तीर्थकरो जिनेश्वर ॥ २४ ॥

स्याद्वाचभयदसार्वा सर्वज्ञ सर्वदर्शिकेवलिनौ ।

देवाधिदेवबोधिदपुरुषोत्तमवीतरागाप्ता ॥ २५ ॥

चतुर्विंशतमतिशयान् सुरेन्द्रादिकृता पूजा ब्रह्मतीत्यहन् “शुद्धिप्राप्त सन्निश
शुस्तुल्ये ॥ ५॥ २॥ २६ ॥ इत्यतुष्टप्रत्यय अरिहननात् रजोहननात् रहस्याभावाच्चेति वा
पृथोदरादित्वात् ॥ १ ॥ जयति रागद्वेषमोहान् इति जिन “जीण्सीदीमुष्यविमीभ्य
क्ति” ॥ (उणा—२६१) ॥ इति न ॥ २ ॥ ससारस्य प्रयोजनजातस्य वा पार
पयन्त गत पारगत ॥ ३ ॥ त्रीन् कालान् वेत्ति त्रिकालवित् ॥ ४ ॥ क्षीणानि अष्टौ
ज्ञानावरणीयादीनि क्माणि अस्य क्षीणाष्टकर्मा ॥ ५ ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्टी
‘परमात्स्य कित्’ ॥ (उणा—९२५) ॥ इति इनि प्रत्यये भीरुष्ठानादित्वात् पत्व
सप्तम्या अलुप् च ॥ ६ ॥ जगता अधीष्टे इत्येवशीलोऽधीश्वर स्थेशभासपिसक्तो
चर’ ॥ ७ ॥ १०१ ॥ इति चर ॥ ७ ॥ वा शाश्वतसुरा तत्र भवति शम्भु ॥ ८ ॥ ‘शसस्वय
विप्राद् भुवोऽह ॥ १०१ ॥ ८ ॥ इति ह स्वयमात्मना तयाभ्यत्वादिसामग्रीपरिपा
फात् न तु परोपदेशात् भवति स्वयम्भू ॥ ९ ॥ भगो जगद्देश्वर्यं ज्ञान वास्त्यस्य भगवान्

योगयुक्ता रुढिमन्तश्च अत्राभिधानचिन्तामणौ नाममालाया प्रवक्ष्यन्ते ॥ सभिभ
ग्रहणात् दशरथ कृतान्त प्रवृत्तयः ॥

लिङ्ग तु ज्ञेय लिङ्गानुशासनात् ॥ १९ ॥

लिङ्गमिति पुलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुसकलिङ्ग मिथ्रलिङ्ग च अस्मदुपज्ञलिङ्गानुशासनात्
ज्ञेय निर्णेतव्यम् । अत एव अस्माभिरमरकोशाद्यभिधानमालास्त्रिवाऽत्र लिङ्गनिर्णयो
नोक्तः ॥ इह तु विनेयजानुप्रहार्ये सन्दिग्धलिङ्गानां नानालिङ्गानां च शब्दानां
लिङ्गनिर्णयो वक्ष्यते ॥ १९ ॥

इह हि 'मुक्ताति', देवगति, मनुष्यगति, तिर्यग्गति, नारकगति' इति
जीवानां पञ्च गतयो भवन्ति । तद्देवात् जीवा अपि । 'मुक्ता, देवा, मनुष्या,
तिर्यग्, नारकाश्च' इति पञ्चधा भवन्ति । ततोऽभिधास्यमानरूढयौगिकमिश्रशब्द
विभागमुक्त्वा प्रथमादिकाण्डेष्वभिधास्यमानमुक्तादिनामक्रमनिर्देशमाह—

देवाधिदेवा प्रथमे काण्डे देवा द्वितीयके ।

नैरास्तृतीये तिर्यञ्चस्तुर्य एकेन्द्रियादयः ॥ २० ॥

एकेन्द्रियाः पृथिव्यम्बुतेजोवायुमहीरूढ ।

कृमिपीलकलताद्याः स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रिया ॥ २१ ॥

पञ्चेन्द्रियाश्चेभकेकिमत्स्याद्याः स्थलगाम्बुगाः ।

पञ्चेन्द्रिया एव देवा नरा नैरयिका अपि ॥ २२ ॥

नारका पञ्चमे साङ्गा पष्ठे साधारणा स्फुटम् ।

प्रसूतोप्यन्तेऽव्ययाश्चात्र

देवाधिदेवा अहन्तो वतमानातीतानागता । तद्वाचका शब्दा अपि देवाधि
देवा वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात् ॥ एव वक्ष्यमाणदेवादिव्यपि योज्यम् ॥ साङ्गा
इति सर्वत्र सवध्यते ॥ ततः प्रथमे काण्डे गणधरायज्ञै सह देवाधिदेवा सवप्राधा
न्यात् ॥ द्वितीये काण्डे देवा साङ्गा ॥ तृतीये काण्डे मनुष्या साङ्गा । चतुर्थे
तियथ साङ्गा ॥ ते च एकेन्द्रियादयः ॥ २० ॥ तत्र एक स्पर्शन इन्द्रिय
येषां ते एकेन्द्रिया पृथ्वीवायादयः पथः ॥ तत्र पृथ्वीकायोऽनेकविध-उद्-
पृथ्वीगङ्गावायुकादि । अष्पायो हिमादि । तेज कायोऽङ्गारादि । वायुकाय
उत्पलिकादि । वनस्पतिशाय शैवलादि । द्वे स्पर्शन-रसने, त्रीणि स्पर्शनरस

मन्यते देवेन्द्रादिभिरित्यभिनन्दनं भुज्यादित्वादनत्, यद्वा गर्भात्प्रभृत्येव अर्भाक्ष्य
शब्देणाभिनन्दनाद् अभिनन्दन ॥ ४ ॥ शोभना मतिरस्य सुमति, यद्वा गभस्थे
जनन्या मुनिविता मतिरभूदिति सुमति ॥ ५ ॥ निष्पङ्कतामङ्गावृत्य पद्मस्येव
प्रभाऽस्य पद्मप्रभ, यद्वा पद्मशयनदोहदो मातुर्देवतया पूरित इति पद्मवणध
भगवानिति वा पद्मप्रभ ॥ ६ ॥ २६ ॥ शोभनो पाश्चावस्य मुपाश्व यद्वा गभस्थे भगवति
जनन्यपि मुपाश्वभूदिति मुपाश्व ॥ ७ ॥ चन्द्रस्येव प्रभा ज्योत्स्ना सौम्यलेख्या
विशेषोऽस्य चन्द्रप्रभ, तथा गभस्थे देव्या चन्द्रपानदोहदोऽभूदिति चन्द्रप्रभ ॥ ८ ॥
शामनो विधिर्विधानमस्य सुविधि, यद्वा गभस्थे भगवति जनन्यऽन्यमिति
सुविधि ॥ ९ ॥ सक्लसत्त्वसन्तापहरणात् शीतल, तथा गभस्थे भगवति पितु
पूर्वोत्पन्नाचिकित्स्यपित्तदाहो जननीकरस्पशादुपशान्त इति शीतल ॥ १० ॥
श्रेयासावसावस्य श्रेयास पृषोदरादित्वात्, यथा गर्भस्थेऽस्मिन् वेनाप्यनाक्रान्त
पूर्वदेवताधिष्ठितशय्या जनन्याक्रान्तेति श्रेयो जातमिति श्रेयाम ॥ ११ ॥ वसुपू
ज्यनृपतेरयं वसुपूज्य, यद्वा गर्भस्थेऽस्मिन् वसु हिरण्य तेन वासवो राजकुल पूजि
तवानिति वसवो देवविशेषास्तेषां पूज्यो वा वसुपूज्य प्रज्ञाद्यणि वामुपूज्य ॥ १२ ॥
विगतो मलोऽस्य विमलज्ञानादियोगाद्वा विमल, यद्वा गर्भस्थे मातुर्मतिस्तनुध
विमला जातेति विमल ॥ १३ ॥ न विद्यते गुणानामन्तोऽस्य अनन्त, अनन्तजि-
देकदेशो वा अनन्त भीमो भीमसेन इति न्यायात् स चासौ तीर्थकृच्च अनन्त
तीर्थकृन् ॥ १४ ॥ २७ ॥ दुर्गती प्रपतन्त सत्त्वसङ्घात धारयति धर्म, तथा गर्भस्थे जननी
दानादिधर्मपरा जातेति धर्म ॥ १५ ॥ शान्तियोगात् तदात्मकत्वात् तत्कर्तृ
कत्वाभावात् शान्ति तथा गभस्थे पूर्वोत्पन्नाऽशिवशान्तिरभूत् इति शान्ति ॥ १६ ॥
कुं पृथ्वी तस्या स्थितवानिति कुन्धु पृषोदरादित्वात् तथा गभस्थे भगवति
जननी रत्नानां कुन्धुराशिं दृष्टवतीति कुन्धु ॥ १७ ॥

सर्वो नाम महासत्त्व कुलं य उपजायते ।

तस्याभिदृश्ये वृद्धैरसावर उदाहृत ॥ १ ॥

इति वचनादरं तथा गभस्थे भगवति जनन्या स्वप्ने सवरत्नमयोऽरो दृष्ट
इत्यर ॥ १८ ॥ परीषहादिमहाजयानिरुत्तान्महि तथा गभस्थे भगवति मातुः सुरभि
कुसुममाल्यशयनीयदोहदो देवतया पूरित इति महि ॥ १९ ॥ मन्यते जगतत्रिकाला
वस्थामिति मुनि 'मनेच्छेदौ चास्य वा ॥ (उणा-६१२) ॥ इति इप्रत्यये उपान्त्य
स्योत्व शोभनानि व्रतान्यस्य सुव्रत मुनिनासौ सुव्रतश्च मुनिसुव्रत तथा गभस्थे
जननी मुनिवत् सुव्रता जातेति मुनिसुव्रत ॥ २० ॥ परीषदोपसगादिनामनात् 'नमे
स्तु वा ॥ (उणा ६१३) ॥ इति विकल्पेनोपान्त्यस्येकाराभावपक्षे नमि यद्वा गभस्थे भग
वति परचक्रनृपे अपि प्रणति कृतेति नमि ॥ २१ ॥ धर्मचक्रस्य नेमिचनेमि नेमीतीति

अतिशयने मतु ॥१०॥ जगता प्रभु जगत्प्रभु ॥११॥ तीयते ससारसमुद्रोऽनेनेति
 तीर्थं प्रवचनाभारश्चतुर्विधं सद् प्रथमगणधरो वा । यदाहु -“ तित्थ भन्ते तित्थ
 तित्थयरे तित्थ गोअमा अरिहा तावनियमा तित्थकरे तित्थ पुण चाउवण्णे समणसधे
 पदमगणहरे वा” तत्करोति तीर्थंकर , तीर्थकर “ हेतुतच्छीलानुकूले ” ॥५॥१॥१०३॥
 इति टे ‘ नवाखित्कृदन्ते ’ ॥३॥२॥११७॥ इत्यत्र योगविभागव्याख्यानाद्वा मोऽन्त
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ रागादिजेतारो जिना केवकिन तेषामीश्वरो जिनेश्वर ॥ १४ ॥
 ॥ २४ ॥ स्यादित्यप्यय अनेकान्तवाचक तत् स्यादित्यनेकान्तं वदति इत्येव-
 शील स्याद्वादी स्याद्वादोऽस्यास्ति वा स्याद्वादी यौगिकत्वादनेकान्तवादीत्यपि ॥
 १५ ॥ भय इहपरलोकादानाकस्मादाजीवमरणाश्लाघाभेदेन सप्तधा, एतत् प्रतिपक्षतो
 ऽभय विशिष्टमात्मन स्वास्थ्य नि श्रेयसधमनिच धनभूमिकाभूत तत् गुणप्रकर्षा-
 दचिन्त्यशक्तियुक्तत्वात् सर्वथा परार्थकारित्वात् वदाति इति अभयद ॥ १६ ॥
 सर्वेभ्य प्राणिभ्यो हितं सार्वं सर्वाय इत्यपि ‘ सर्वाणो वा ’ ॥५॥१॥४३॥ इति
 वा ण ॥ १७ ॥ सर्वं जानाति इति सर्वज्ञ ॥ १८ ॥ सर्वं पश्यतीत्येवशील
 सर्वदर्शी ॥ १९ ॥ सवसावरणविलये चेतनस्वरूपाविभाव केवल तदस्यास्ति
 केवली ॥ २० ॥ देवानामप्यधिदेव देवाधिदेव ॥ २१ ॥ बोधि जिनप्रणातधर्म-
 प्राप्ति ता वदाति बोधिद ॥ २२ ॥ पुरुषाणामुत्तमं सहजतथामव्यत्वादिभावत
 श्रेष्ठ पुरुषोत्तम ॥ २३ ॥ बीतो गतो रागो ऽस्माद्वीतराग ॥ २४ ॥ हितोप-
 देशकत्वात् आप्त इव आप्त ॥ २५ ॥ २५ ॥

एतस्यामवसर्पिण्यामृषभोऽजितशभवौ ।

अभिनन्दनं सुमतिस्तत्त पद्मप्रभाभिध ॥२६॥

सुपार्श्वश्चन्द्रप्रभश्च सुविधिश्चाथ शीतल ।

श्रेयासो वासुपूज्यश्च विमलोऽनन्ततीर्थकृत् ॥२७॥

धर्मं शान्तिं कुन्धुरो मल्लिश्च मुनिसुव्रत ।

नमिर्नेमि, पार्थो वीरश्चतुर्विंशतिरर्हताम् ॥२८॥

एतस्यामिति वतमानायां अवसर्पिण्या दशसागरोपमकोटीनोऽष्टिप्रमाणायां
 फालविशेषे ऋषति गच्छति परमपदमिति ‘ ऋषिदृष्टिप्राप्तिभ्य कित् ’ ॥ (उणा-
 ३३१) ॥ इत्यभ ऋषभ यद्वा ऊर्ध्वोदृष्टमलाञ्छनममृद्गवतो जनन्या च चतुर्दशानां
 स्वप्नानामादादृष्टमो दृष्टस्तेन ऋषभ ॥ १ ॥ परीपहादिभिर्न जित इति अजित यद्वा
 गभम्पे अस्मिन् दूने राहा जननी न जिनेत्यजित ॥ २ ॥ वा मुग मवत्यग्निन्
 स्तुन शभव यद्वा गभगतेऽप्यग्निप्रभ्यधिकसत्यसमवात् समवोऽपि ॥ ३ ॥ अभि

मन्यते देवेन्द्रादिभिरित्त्वमिनन्दन भुज्यादित्वादनद्, यद्वा गर्भोत्पन्नस्यैव अर्भाक्ष्ण
 शक्वेणाभिनन्दनाद् अभिनन्दन ॥ ४ ॥ शोभना मतिरस्य सुमति, यद्वा गभस्ये
 जनन्या मुनिधिता मतिरभूदिति सुमति ॥ ५ ॥ निष्पङ्कतामर्झाकृत्य पद्मस्यैव
 प्रभाऽस्य पद्मप्रभ, यद्वा पद्मशयनदोहदो मातुर्देवतया पूरित इति पद्मवर्णध
 भगवानिति वा पद्मप्रभ ॥ ६ ॥ २६ ॥ शोभना पाश्चावस्य सुपार्श्व, यद्वा गभस्ये भगवति
 जनन्यपि सुपार्श्वभूदिति सुपार्श्व ॥ ७ ॥ चन्द्रस्यैव प्रभा ज्योत्स्ना सौम्यलेस्या
 विशेषोऽस्य चन्द्रप्रभ, तथा गभस्ये देव्या चन्द्रपानदोहदोऽभूदिति चन्द्रप्रभ ॥ ८ ॥
 शामनो विधिर्विधानमस्य सुविधि, यद्वा गभस्ये भगवति जनन्यऽयैवमिति
 सुविधि ॥ ९ ॥ सकलसर्वसन्तापहरणात् शीतल, तथा गभस्ये भगवति पितु
 पूर्वोत्पन्नाचिकित्स्यपित्तदाहो जननीकरस्पर्शादुपशान्त इति शीतल ॥ १० ॥
 श्रेयासावसावस्य श्रेयास पृषोदरादित्वात्, तथा गभस्येऽस्मिन् येनाप्यनाक्रान्त
 पूर्वदेवताधिष्ठितशय्या जनन्याक्रान्तेति श्रेयो जातमिति श्रेयास ॥ ११ ॥ वसुपू
 ज्यनृपतेरयं वामुपूज्य, यद्वा गभस्येऽस्मिन् वसु हिरण्य तेन वासवो रात्रकुल पूजि
 तवानिति वसवो देवविशेषास्तेषां पूज्यो वा वसुपूज्य प्रज्ञाद्यणि वामुपूज्य ॥ १२ ॥
 विगतो मलोऽस्य विमलज्ञानादियोगाद्वा विमल, यद्वा गर्भस्ये मातुर्मतिस्तनुश्च
 विमला जातमिति विमल ॥ १३ ॥ न विद्यते गुणानामन्तोऽस्य अनन्त अनन्ताजि
 देकदेशो वा अनन्त भीमो भीमसेन इति न्यायात् स चासौ तीर्थकृच्च अनन्त
 ताथकृन् ॥ १४ ॥ १७ ॥ दुर्गती प्रपतन्त सत्त्वसङ्घात धारयति धर्म, तथा गभस्ये जननी
 दानादिधमपरा जातेति धम ॥ १५ ॥ शान्तियोगात् तदात्मकत्वात् तत्त्वतु
 क्त्वाच्चायं शान्ति तथा गर्भस्ये पूर्वोत्पन्नाऽशिवशान्तिरभूत् इति शान्ति ॥ १६ ॥
 कु पृथ्वी तस्या स्थितवानिति कुन्धु पृषोदरादित्वात् तथा गभस्ये भगवति
 जननी रत्नानां कुन्धुराशि दृष्टवतीति कुन्धु ॥ १७ ॥

सर्वो नाम महासत्त्व कुले य उपजायते ।

तस्याभिष्टुद्धये वृद्धैरसावर उदाहृत ॥ १ ॥

इति वचनादर, तथा गभस्ये भगवति जनन्या स्वप्ने सवरत्नमयोऽरो दृष्ट
 इत्यर ॥ १८ ॥ परीपहादिमहजयानिरुक्त्वान्महि तथा गभस्ये भगवति मातु सुरभि
 कुसुममात्यशयनीयदोहदो देवतया पूरित इति महि ॥ १९ ॥ मन्यते जगत्त्रिकाला
 चस्थामिति मुनि 'मनेरुदेतौ चास्य वा ॥ (उणा-६१२) ॥ इति इप्रत्यये उपान्त्य
 स्योत्व शोभनानि व्रतान्यस्य सुव्रत मुनिद्यासौ सुव्रतश्च मुनिसुव्रत तथा गभस्ये
 जननी मुनिवत् सुव्रता जातेति मुनिसुव्रत ॥ २० ॥ परीपहोपसगादिनामनात् ' नमे
 स्तु वा ' ॥ (उणा ६१३) ॥ इति विक्ल्येनोपात्यस्येकाराभावपक्षे नामि यद्वा गभस्ये भग
 वति परचक्रनृपै अपि प्रणति कृतेति नामि ॥ २१ ॥ धमवक्त्रस्य नमिवनेमि नेमीतीत्य

न्तोऽपि दृश्यते यथा “वन्दे सुव्रतनेमिनौ” इति ॥ २२ ॥ स्पृशतिज्ञानेन सबभावामिति
 पाश्च तथा गर्भस्थे जनन्या निश्चि शयनीयस्थयाऽधकारे सर्पा दृष्ट इति गर्भानुभावो
 ऽयमिति मत्वा पश्यतीति निरुक्तात् पार्श्व पार्श्वोऽस्य वैयावृत्यकरो यक्षस्तस्य नाथ
 पार्श्वनाथ ‘भीमो भीमसेन’ इति न्यायाद् वा पार्श्व ॥ २३ ॥ विशेषेण ईरयति
 प्रेरयति कर्माणीति वीर ॥ २४ ॥ एवमवसर्पिण्या अर्हता तीयकराणा चतु-
 विंशतिरिति ॥ २८ ॥

ऋषभो वृषभ

वृषलाञ्छनत्वाद् वृषभ ॥

श्रेयान् श्रेयास

सकलभुवनस्यापि प्रशस्यतमत्वेन श्रेयान् ॥

स्यादनन्तजिदनन्त ।

अनन्तकर्माशान् जयति अनन्तैर्ज्ञानादिभिर्वा जयत्यनन्तजित्, यद्वा गर्भस्थिते
 जनन्या अनन्तरत्नदाम दृष्ट जयति च त्रिभुवनेऽपि इत्यनन्तजित् ॥

सुविधिस्तु पुष्पदन्त

पुष्पकलिकामनोहरदन्तत्वात् पुष्पदन्त ॥

मुनिसुव्रतसुव्रतौ तुल्यौ ॥ २९ ॥

मुनिसुव्रतैकदेश सुव्रत सत्यभामा भामेति न्यायाद् तथा मुनिरपि भीमो
 भीमसेनश्च ॥ २९ ॥

अरिष्टनेमिस्तु नेमि

अरिष्टस्याऽशुभस्य नेमिरिव प्रप्यसकत्वाद् अरिष्टनेमि यद्वा गर्भस्थे भगवति
 जनन्या रिष्टरत्नमयो महानेमिदृष्ट इति रिष्टनेमि अपाधिभादिशब्दश्च मन्पूर्वत्वे
 अरिष्टनेमि ॥

वीरश्चरमतीर्थकृत् ।

महावीरो वर्द्धमानो देवार्थो ज्ञातनन्दन ॥ ३० ॥

चरम पथिमाऽन्तिम इति यावत् स चासी तीर्थकृत् चरमतीर्थकृत् ॥ अन्त
 रङ्गारिजेतृत्वात् महान्थासी वीरश्च महावीर ॥ उत्पत्तरारभ्य ज्ञानादिभिवधत्
 इति वर्द्धमान यद्वा गमस्थ भगवति ज्ञातकुल धनधान्यादिभिवधत् इति वर्द्ध

मान ॥ देवशासौ आयथ देवार्य देवैरयतेऽभिगम्यत इति वा देवानां इन्द्रा
दीनामये स्वामीति वा ॥ ज्ञातकुलोत्पन्नत्वाद् ज्ञात सिद्धाधराज तस्य नन्दनो
ज्ञातनन्दन ॥ ३० ॥

गणा नवास्यर्पिसघा

अस्य वीरजिनस्य ऋषीणा सद्वा समूहा गणा । ते च नवसङ्ख्या ।
यद्यपि परमेश्वरस्य एकादश गणधरा आसंस्तथापि नवानामेव गणधराणां विभिन्ना
वाचना अभवन् । अकम्पिताचलभ्रात्रोर्मेतायप्रभासयोश्च यत सदृक्षा एव वाचना
अभूवन्निति नैव गणा ।

यदवोचाम त्रिपटिशलाकापुरुषचरिते-

“धीवीरनाथस्य गणधरेष्वेकादशस्वपि ।

द्वयोद्वयोवाचनयो साम्यादासन् गणा नव” ॥ १ ॥ इति ॥

एकादश गणाधिपा ।

इन्द्रभूतिरभिभूतिर्वायुभूतिश्च गोतमा ॥ ३१ ॥

व्यक्त सुधर्मा मण्डितमौर्यपुत्रावकम्पित ।

अचलभ्राता मेतार्यः प्रभासश्च पृथक्कुला ॥ ३२ ॥

इन्द्रोऽस्य भूयादितोन्द्रभूति ॥ १ ॥ अमिरस्य भूयादिति अमिभूति ॥ २ ॥
वायुरस्य भूयादिति वायुभूति ॥ ३ ॥ “तिकृती नाग्नि” ॥ ५११७१ ॥ इति तिक् ।
एते त्रयोऽपि मोतमस्यापत्यानि वृद्धानि ‘ऋषिशृणि-’ ॥ ६११६१ ॥ इत्यण् “भृग्व
शिरस्कुत्स-” ॥ ६१११२८ ॥ इत्यादिना तस्य छपि गोतमा गोतमवशजा ॥ ३१ ॥
व्यज्यते गुणैरिति व्यक्तो भारद्वाजगोत्र ॥ ४ ॥ शोभनो धर्मा ऽस्य सुधर्मा
अमिर्वैश्यगोत्रज ‘द्विपदाद्धर्माद्गन्’ ॥ ७१३१४१ ॥ इत्यन्समासान्त ॥ ५ ॥ गुणै
र्मण्यते स्म मण्डितः, मौर्यस्य पुत्रो मौयपुत्र मण्डितमौर्ययो पुत्राविति मण्डितपु
त्रोऽपि एतौ वाशिष्ठाकाश्यपौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ न कम्पितवान् अकम्पितो गोतम ॥ ८ ॥
अचलस्य भ्राता अचलभ्राता हारितगोत्र ॥ ९ ॥ मा लक्ष्मी इत प्राप्त मेत
स चासावार्यश्च मेताय ॥ १० ॥ प्रभासते प्रभास एतौ कौण्डिन्यौ ॥ ११ ॥ एव
पृथग् विभिन्नानि कुलान्येषा पृथक्कुला इति ॥ ३२ ॥

केवली चरमो जम्बू स्वामी

केवली न तु तीर्थकर चरमोऽन्तिम । अत पर एतस्यामवसर्पिण्यां

केवलिनामसम्भवात् । गुणरत्नमयत्वेन जम्बूद्वीपे जम्बूरिव जम्बू स चासौ स्वामी
च जम्बूस्वामी ॥

अथ प्रभवप्रभु ।

शय्यभवो यशोभद्र सम्भूतविजयस्तत ॥ ३३ ॥

भद्रबाहु स्थूलभद्र श्रुतकेवलिनो हि षट् ।

प्रभवति अस्मात् श्रुतमिति प्रभव स चासौ प्रभुः प्रभवप्रभु ॥ १ ॥ शय्याया
भवतीति शय्यभव पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ यशसा भद्र कल्याणो यशोभद्र ॥ ३ ॥
सम्भूतो रागादिविजयोऽस्य सम्भूतविजय ॥ ४ ॥ ३३ ॥ भद्रौ बाहु अस्य भद्रबाहु
॥ ५ ॥ स्थूल उपाचित भद्र कल्याणमस्य स्थूलभद्र ॥ ६ ॥ एते षट् श्रुतेन केवलिन
श्रुतकेवलिन चतुर्दशपूर्वभरत्वात् ॥

महागिरिसुहस्ताद्या वज्रान्ता दशपूर्विण ॥ ३४ ॥

परीषहाद्युपद्रवैरकम्प्यत्वात् महागिरिरिव महागिरि कर्मदुर्मोन्मूलने सुह
स्तीव सुहस्ती तावाधौ येषा ते तथा । शुक्त्वाद् वज्र इव वज्रो वज्रस्वामी । सोऽन्ते
येषा ते वज्रान्ता । दशभि पूर्विणो दशपूर्विणो दशपूर्वधरा । दशपूर्वाणि एषां
सन्तीत्यर्थः । तत पर दशपूर्वधराणामसम्भवात् ॥ ३४ ॥

इक्ष्वाकुकुलसम्भूता स्याद्द्वाविंशतिरर्हताम् ।

मुनिसुव्रतनेमी तु हरिवशसमुद्भवौ ॥ ३५ ॥

इक्ष्वाकुनामधेय कुल वश इक्ष्वाकुकुल तत्र सम्भूता जाता अर्हतामृपभादीनां
द्वाविंशति । शेष स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

नाभिश्च जितशत्रुश्च जितारिरथ सवर ।

मेघो धर प्रतिष्ठश्च महासेननरेश्वर ॥ ३६ ॥

सुग्रीवश्च दृढरथो विष्णुश्च वसुपूज्यराट् ।

कृतवर्मा सिंहसेनो मानुश्च विश्वसेनराट् ॥ ३७ ॥

सूर सुदर्शन कुम्भ मुमित्रो विजयस्तथा ।

समुद्रविजयश्चाश्वसेन सिद्धार्थ एव च ॥ ३८ ॥

मरुदेवा विजया सेना सिद्धार्था च मङ्गला ।

तत मुसीमा पृथ्वी लक्ष्मणा रामा तत परम् ॥ ३९ ॥

नन्दा विष्णुर्जया श्यामा सुयशा सुव्रताऽचिरा ।

श्रीदेवी प्रभावती च पद्मा वप्रा शिवा तथा ॥ ४० ॥

वामा त्रिशला क्रमत पितरो मातरोऽर्हताम् ।

नम्यति अन्यायिनो हाकारादिभिर्नीतिभिरिति नाभिरन्त्य कुलकर । “नहेम च”
॥ (उणा-६०१) ॥ इति णि ॥ १ ॥ जिता शत्रवोऽनेन जितशत्रु ॥ २ ॥ जिता अर-
योऽनेन जितारि ॥ ३ ॥ सवृणोतीन्द्रियाणि सवर ॥ ४ ॥ सकलसत्त्वसन्तापहरणात्
मेघ इव मेघ ॥ ५ ॥ धरति धात्री इति धर ॥ ६ ॥ प्रतिष्ठते धमकार्ये प्रतिष्ठ ॥ ७ ॥
महापूज्या सेनाऽस्य महासेन स चासौ नरेश्वरश्च महासेननरेश्वर ॥ ८ ॥ ३६ ॥
शोभना प्रीवाऽस्य सुप्रीव ॥ ९ ॥ दृढो रथोऽस्य दृढरथ ॥ १० ॥ वेवेष्टि बलै
पृथ्वा विष्णु ॥ ११ ॥ अन्यै राजभिवमुभि धनै पूज्यते इति वसुपूज्य ॥ चासौ
राट् च वसुपूज्यराट् ॥ १२ ॥ कृत वमाऽनेन कृतवमा ॥ १३ ॥ सिंहवत् परा
क्रमयती सेनाऽस्य सिंहसेन ॥ १४ ॥ भाति त्रिवर्गेण भानु ॥ १५ ॥ विश्वव्यापिनी
सेनाऽस्य विश्वसेन स चासौ राट् च विश्वसेनराट् ॥ १६ ॥ ३७ ॥ तेजसा सूर
इव सूर ॥ १७ ॥ शोभन दशनमस्य सुदशन ॥ १८ ॥ गुणपयसामाधारभूत
त्वात् कुम्भ इव कुम्भ ॥ १९ ॥ शोभनानि मित्राणि अस्य सुमित्र ॥ २० ॥
विजयते शत्रूनि विजय ॥ २१ ॥ गाम्भीर्येण समुद्रस्यापि विजेता समुद्रविजय
॥ २२ ॥ अश्वप्रधाना सेनाऽस्य अश्वसेन ॥ २३ ॥ सिद्धा अथा पुरुषाया अस्य
सिद्धाथ ॥ २४ ॥ इति ऋषभादीना तीर्थकराणा क्रमेण चतुर्विंशति पितर इति ॥ ३८ ॥
मरुद्भिर्दीव्यते स्तूयते मरुदेवा पृषोदरादित्वात् तलोप । मरुदेव्यपि ॥ १ ॥ विजयते
विजया ॥ २ ॥ सह इनेन जितारिस्वामिना वर्तते सेना ॥ ३ ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्या
सिद्धाथा ॥ ४ ॥ मङ्गलहेतुत्वात् मङ्गला ॥ ५ ॥ शोभना सीमा मयादा अस्या
सुसीमा ॥ ६ ॥ स्थेन्ना पृथ्वी इव पृथ्वी ॥ ७ ॥ लक्ष्मी शोभनाऽस्त्यस्या लक्ष्मणा
॥ ८ ॥ धमकृत्सेषु रमते रामा ॥ ९ ॥ ३९ ॥ नन्दति सुपुत्रेण नन्दा ॥ १० ॥
वेवेष्टि गुणैर्जगदिति विष्णु ॥ ११ ॥ जयति सतीत्वेन जया ॥ १२ ॥ श्यामवर्णत्वात्
श्यामा ॥ १३ ॥ शोभन यशोऽस्या सुयशा ॥ १४ ॥ शोभन व्रतमस्या सुव्रता
॥ १५ ॥ पतिव्रतात्वात् न चिरयति धर्मकार्येषु अचिरा ॥ १६ ॥ श्रीरिव श्री
॥ १७ ॥ देवीव देवी ॥ १८ ॥ प्रभाऽस्त्यस्या प्रभावती ॥ १९ ॥ पद्मेव पद्मा ॥
२० ॥ वपति धमवीजमिति वप्रा । “भीमृधि” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ २१ ॥
शिवहेतुत्वात् शिवा ॥ २२ ॥ ४० ॥ मनोज्ञत्वाद् वामा पापकार्येषु प्रातिकूल्या
द्वा वामा ॥ २३ ॥ त्रीणि ज्ञानदशनचारित्राणि शलति प्राप्नोति त्रिशला लिहा
दित्वाद् ॥ २४ ॥ इति क्रमेण ऋषभादीना अहता चतुर्विंशतिमातर इति ।

स्याद्गोमुखो महायक्षस्त्रिमुखो यक्षनायक ॥ ४१ ॥

तुम्बुरु कुसुमश्चापि मातङ्गो विजयोऽजित ।

ब्रह्मा यक्षेद् कुमार षण्मुखपातालकिन्नरा ॥ ४२ ॥

गरुडो गन्धर्वो यक्षेद् कुबेरो वरुणोऽपि च ।

भृकुटिर्गोमेध पार्श्वो मातङ्गोऽर्हदुपासका ॥ ४३ ॥

गौरिव मुखमस्य गोमुख ॥ १ ॥ महाश्वासौ यक्षश्च महायक्ष ॥ २ ॥ त्रीणि
मुखान्यस्य त्रिमुख ॥ ३ ॥ यक्षाणां नायको यक्षनायक ॥ ४ ॥ ४१ ॥ तुम्बुरि
अदति विघ्नान् तुम्बुरु 'तुम्बुरु' ॥ (उणा-८१७) ॥ इत्युरु ॥ ५ ॥ कुस्यति
युज्यते पद्मप्रभोपासनाय कुसुम उद्वटिकुस्यति ॥ (उणा-३५१) ॥ इति कुम
॥ ६ ॥ मातङ्ग इव महाबलत्वाद् मातङ्ग ॥ ७ ॥ विजयते विजय ॥ ८ ॥ न
जीयते स्य अजित ॥ ९ ॥ बृहति वर्धते प्रभावोऽस्मिन्निति ब्रह्मा ॥ १० ॥
यक्षाणामीशो यक्षेद् ॥ ११ ॥ कुमारयति कीडति कुमार ॥ १२ ॥ षण्मुखान्यस्य
षण्मुख ॥ १३ ॥ पात रक्षितमालमनर्थोऽनेन पाताल ॥ १४ ॥ किञ्चिन्नर
किन्नर ॥ १५ ॥ ४२ ॥ गरुड इव गरुड प्रवण्डत्वाद् ॥ १६ ॥ गन्धयते अर्दयति
विघ्नान् गन्धर्व ॥ १७ ॥ यक्षाणामीशो यक्षेद् ॥ १८ ॥ कुस्मित बेर शरीरमस्य
कुबेर ॥ १९ ॥ वृणोति वाञ्छितमसौ वरुण ॥ २० ॥ भृकुटिभीषणत्वाद् भृकुटि
॥ २१ ॥ गो मेधते पवित्रीकरोति गोमेध ॥ २२ ॥ श्रीपार्श्वजिनस्य सदा पार्श्वौ
सृष्टाति पार्श्व सदा तत्पार्श्ववर्तित्वाद्वा ॥ २३ ॥ मातङ्ग इव महाबलत्वात् मातङ्ग
॥ २४ ॥ एते चतुर्विंशतिरपि यक्षा क्रमेण अर्हता ऋषभादीना उपासका ॥ ४३ ॥

चक्रेश्वर्यजितबला दुरितारिश्च कालिका ।

महाकाली श्यामा शान्ता भृकुटिश्च सुतारका ॥ ४४ ॥

अशोका मानवी चण्डा विदिता चाङ्कुशा तथा ।

कन्दर्पा निर्वाणी बला धारिणी घरणाप्रिया ॥ ४५ ॥

नरदत्ताय गान्धार्यम्बिका पद्मावती तथा ।

सिद्धायिका चेति जैन्य क्रमाच्छासनदेवता ॥ ४६ ॥

चक्रस्य इश्वरी चक्रेश्वरी अग्रतिचक्रेण ॥ १ ॥ यत्नेन न जिता इति
अजितबला राजदन्तादिस्वात् पूर्वनिपात । अजितेत्यपि भीमसेनवत् ॥ २ ॥ दुरिता
नामरि दुरितारि ॥ ३ ॥ कात्येव कालिका वर्णेन ॥ ४ ॥ महती चासौ काली

च महाकाली । काशनवणोया अपि सज्ञा ॥ ५ ॥ श्यामा वर्णेन श्यामा अच्युतदेवी
त्यपि ॥ ६ ॥ शाम्यति पूनया शान्ता ॥ ७ ॥ भीषणभृकुटित्वात् भृकुटि ॥ ८ ॥
शोभनतारका अस्या सुतारका सुतारेत्यपि ॥ ९ ॥ ४४ ॥ अविद्यमान शोको
ऽस्या अशोका ॥ १० ॥ मानवीव मानवी अभिगम्यदशनत्वात् ॥ ११ ॥ चण्डा
प्रचण्डत्वात् ॥ १२ ॥ शोके विद्यते शायते विदिता ॥ १३ ॥ अङ्गुशमस्त्यस्या अङ्गुशा
अभ्रादित्वाद ॥ १४ ॥ कमित्यव्यय क कुत्सित दृष्यति वन्दया ॥ १५ ॥ निवाति
भक्ताना दु खाम्नि अनया निवाणी ॥ १६ ॥ बलमस्त्यस्या घला ॥ १७ ॥
मातुलिङ्गादीन्यवश्य धरति धारिणी ॥ १८ ॥ धरणोरगेन्द्रस्य प्रिया धरणप्रिया
वैरोद्या ॥ १९ ॥ ४५ ॥ नरेभ्यो दत्तमनया नरदत्ता ॥ २० ॥ गा धारयतीति गा धारी
पृषोदरादित्वात् ॥ २१ ॥ लोकानामभ्येव अम्बिका कुप्पाण्डात्यपि ॥ २२ ॥
पद्म करेऽस्त्यस्या पद्मावती । “अनजिरादि ” ॥ ३१२१७८ ॥ इति मतौ दीप्तत्वम् ॥
२३ ॥ सिद्धानयते सिद्धायिका ॥ २४ ॥ एवमेताधतुर्विंशतिरपि जिनाना ऋषभा
दीना भक्ता क्रमेण जिनशासनस्य अधिष्ठा-यो देवता शासनदेवता ॥ ४६ ॥

वृषो गजोऽथ भुवग क्रौञ्चोऽब्ज स्वास्तिक शशी ।

मकर श्रीवत्स खड्गी महिष शूकरस्तथा ॥ ४७ ॥

श्येनो वज्र मृगश्छागो नन्दावतो घटोऽपि च ।

कूम्भो नीलोत्पल शङ्ख फणी सिंहोऽर्हता ध्वजाः ॥ ४८ ॥

वृषादय चतुर्विंशति अहता ऋषभादीना ध्वजा विद्वानि । एते च दक्षि
णाङ्गविनिवेशिनो लाञ्छनभेदा इति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रक्तौ च पद्मप्रभवामुपूज्यौ शुक्लौ तु चन्द्रप्रमपुष्पदन्तौ ।

कृष्णौ पुननेमिमुनी विनीलौ श्रीमल्लिपार्धौ कनकत्विपोऽन्ये ॥ ४९ ॥

नेमिमुनी इत्यरिष्टनेमिमुनिमुन्नतौ, अन्ये इति उक्तेभ्योऽन्ये ऋषमादय
षोडश कनकत्विष सुवर्णवर्णा ॥ ४९ ॥

उत्सर्पिण्यामतीताया चतुर्विंशतिरर्हताम् ।

केवलज्ञानी निर्वाणी सागरोऽथ महायशा ॥ ५० ॥

विमल सर्वानुभूति श्रीधरो दत्ततीर्थकृत् ।

दामोदर सुतेजाश्च स्वाम्यथो मुनिमुन्नत ॥ ५१ ॥

सुमति शिवगतिश्चैवास्तागोऽथ निमीश्वर ।

अनिलो यशोधरास्य कृतार्थोऽथ जिनेश्वर ॥ ५२ ॥

शुद्धमति शिवकर स्यन्दनश्चाथ सप्रति ।

उत्सर्पिण्यामिति दशसागरोपमकोटीकोटिप्रमाणाया कालविशेषे, अतीतायामिति अतिक्रान्ताया, तीर्थकराणा चतुर्विंशति । यथा-केवलज्ञानमस्यास्ति नेवलज्ञानी ॥ १ ॥ निर्वाणमस्यस्य निर्वाणी ॥ २ ॥ गाम्भीर्येण सागर इव सागर ॥ ३ ॥ महद् व्यापकत्वाद्यशोऽस्य महायद्या ॥ ४ ॥ ५० ॥ विगतो मलोऽस्य विमल ॥ ५ ॥ सर्वत्र सर्वज्ञत्वाद् अनुभूतिरस्य सर्वानुभूति ॥ ६ ॥ मुक्तिप्रिय धरति श्रीधर ॥ ७ ॥ दान दत्त तदस्यास्ति दत्त स चासौ तीर्थकृत् दत्ततीर्थकृत् ॥ ८ ॥ जन्माभिद्येके सुरै क्षित पुष्पदाम कण्ठाग्रम्बमानमुदरेऽस्य दामोदर ॥ ९ ॥ शोभन माहादकत्वात् तेजोऽस्य सुतेजा ॥ १० ॥ जगता स्वाम्यात् स्वामी ॥ ११ ॥ मुनिचासौ सुव्रतश्च मुनिसुव्रत ॥ १२ ॥ ५१ ॥ शोभना मतिरस्य शुभमति ॥ १३ ॥ शिवे मोक्षे गतिरस्य शिवगति ॥ १४ ॥ न विद्यते गाम्भीर्यात् स्तागो लब्धम ध्यताऽस्य अस्ताग ॥ १५ ॥ परीषद्दोषसर्गादिनामनात्रिमि नमेस्तु वा ' ॥ (उणा ६१३) ॥ इति उपान्यस्य वेत्, स चासौ ईश्वरश्च निमीश्वर ॥ १६ ॥ अनिल इव महाबलत्वाद् अनिल ॥ १७ ॥ यथासि धरति यशोधर ॥ १८ ॥ कृतोऽर्थ पूजाऽस्य कृतार्थ ॥ १९ ॥ जिनधासावीश्वरश्च जिनेश्वर ॥ २० ॥ ५२ ॥ शुद्धा निर्मला मतिरस्य शुद्धमति ॥ २१ ॥ शिव करोति शिवकर ॥ २२ ॥ स्य दत्ते देशानामृत स्य दन ॥ २३ ॥ नित्यप्रवृत्तत्वेन ध्यायमानत्वात् सप्रति ॥ २४ ॥

भाविन्या तु पद्मनाभ शूरदेव सुपार्श्वक ॥ ५३ ॥

स्वयप्रभश्च सर्वानुभूतिर्देवश्रुतोदयौ ।

पेटाल पोष्टिलश्चापि शतकीर्तिश्च सुव्रत ॥ ५४ ॥

अममो निष्कपायश्च निष्पुलाकोऽथ निर्मम ।

चित्रगुप्त सभाधिश्च सवरश्च यशोधर ॥ ५५ ॥

विजयो मल्लदेवौ चानन्तवीर्यश्च भद्रकृत् ।

भाविन्यामित्यागामिन्यामुत्सर्पिण्यां चतुर्विंशति तीर्थकरा । यथा-पद्म नामा यस्य पद्मनाभ । नामेनाग्नि ॥ ५१ ॥ १३ ॥ इत्यप्समासान्त ॥ १ ॥ रागाद्य रीन् प्रति शूरो विक्रमी स चासौ देवश्च शूरदेव ॥ २ ॥ शोभनी पार्श्वो अस्य सुपार्श्व स्वाधिके के सुपार्श्वक ॥ ३ ॥ ५३ ॥ स्वय प्रक्यण भाति स्वयप्रभ ॥ ४ ॥ सव शत्वात् सर्वानुभूतिरस्य सर्वानुभूति ॥ ५ ॥ दैव ध्रुत प्रतीतो दृग्ध्रुत ॥ ६ ॥

उदेति धर्माऽस्मादित्युदय ॥ ७ ॥ पठति तत्त्व पेढाल “चात्वालकडाल” ॥
 (उणा ४८०) ॥ इत्यादिशब्दादालान्तो निपात्यते ॥ ८ ॥ पोटयति भासते पुटति
 जन्मत एव ज्ञानत्रयेण श्लिष्यतीति वा पोटिल । “स्थण्डिलकपिल” ॥ (उणा ४८४) ॥
 इत्यादिशब्दादिनिपात्यते ॥ ९ ॥ शत बद्धय कीत्तयोऽस्य शतकीर्त्ति ॥ १० ॥ शोभन
 मतमस्य सुवत ॥ ११ ॥ ५४ ॥ नास्ति मयताऽस्य अमम ॥ १२ ॥ निर्गता कपाया
 अस्मात् निष्कपाय ॥ १३ ॥ निश्चित पोरयति ज्ञानेन महान् भवति निष्पुलाक
 “शुभिगृहिविदिपुलिगुभ्य कित्” ॥ (उणा-३५) ॥ इत्यात् ॥ १४ ॥ निगता
 ममताऽस्मात् निमम ॥ १५ ॥ चित्राण्याथर्वकारोणि गुप्तानि मनोवाक्यायुक्तयो
 ऽस्य चित्रगुप्त ॥ १६ ॥ सदा समाधियुक्तत्वात् समाधि ॥ १७ ॥ सवर आश्रय
 निरोधोऽस्त्यस्य सवर ॥ १८ ॥ यशो धरति यशोधर ॥ १९ ॥ ५५ ॥ विजयते
 जन्मादिकृत्याणैर्विजय ॥ २० ॥ कर्मभटाना मल्ल इव मल्ल ॥ २१ ॥ दीव्यति
 ज्ञानप्रिया देव ॥ २२ ॥ अनन्त वीर्य बलमस्याऽनन्तवीर्य ॥ २३ ॥ भद्र करोति
 भद्रकृत् । भद्रोऽपि २४ ॥

उपसहारमाह—

एव सर्वावसर्पिण्युत्सर्पिणीषु जिनोत्तमा ॥ ५६ ॥

एवमिति चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशति, सवासु वत्तमानातीतानागतासु अवसर्पि
 ण्युत्सर्पिणीषु कालविशेषेषु जिनोत्तमास्त्वार्थकरा भवन्ति इति ॥ ५६ ॥

तेषां च देहोऽद्भुतरूपगन्धो निरामय स्वेदमलोद्भिस्तश्च ।

श्वासोऽब्जगन्धो रुधिरामिष तु गोक्षीरधाराधवल अविस्त्रम् ॥ ५७ ॥

आहारनीहारविधिस्त्वदृश्यश्चत्वार एतेऽतिशया सहोत्था ।

तेषामिति तीर्थकराणां, देह काय अद्भुत लोकोत्तर रूप गन्धश्च यस्य स तथा
 निरामयो नीरोग स्वेदेन अङ्गजलेन मलेन च त्वगावारककिट्टेनोद्भिस्त स्वेदमलोद्भिस्त
 एष प्रथम सहोत्थोऽतिशय ॥ श्वास उच्छ्वासनि श्वास, अब्ज पद्म तस्यैव गन्धोऽस्या
 रजगन्ध इति द्वितीय ॥ रुधिर चामिष च “अग्राणिषादे” ॥ ३।१।१३६ ॥ इति
 समाहारे रुधिरामिष मासशोणित, गोक्षीरधाराधवल पाण्डुरम्, अविस्त्र,
 अनामगन्धि इति तृतीय ॥ ५७ ॥ आहारोऽन्यवहरण नीहारो मूत्रपुरीयोत्सगन्धयोविधि
 क्रिया न दृश्यते इति अदृश्य मासचक्षुषा न पुनरवध्यादिलोचनेन पुता । यदाहु —
 पच्छन्ने आहारनीहारे अदिस्ते मसचक्षुषा” एष चतुर्थ ॥ एते चत्वारोऽपि
 जगतोऽन्यतिशेरते तीर्थकरा एभिरित्यतिशया, सहोत्था सहजमान ॥

अथ वगदशगजातिशयानाह-

क्षेत्रे स्थितिर्योजामात्रकेऽपि नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥५८॥

याणी तृतिर्यक्सुरलोकभापासवादिनी योजनगामिनी च ।

भागण्डल चारु च मौलिपृष्ठे विडम्बिताहर्पतिण्डलश्रि ॥५९॥

साम्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा वेगेतयो मार्यतिवृष्टघवृष्टय ।

दुर्गिक्षमन्यस्वकचक्रतो भय स्यान्नैत एकादश कर्मघातजा ॥६०॥

योजनाप्रमाणेऽपि क्षेत्रे समवसरणभुवि नृणां देवानां तिरश्चां च जनानां कौटीकोटि
गण्यमानां रितिरिवस्थानमिति प्रथम कर्मक्षयजोऽतिशय ॥ ५८ ॥ वार्णाभाषा अद्भु
भागभी तृतिर्यक्सुरलोकभापया सवदति तद्भाषाभावेन परिणमतीत्येवशीला, योजनमेक
गच्छति व्याप्नोतीत्येवशीला योजनगामिनी चेति द्वितीय ॥ भाना प्रभाणां मण्डलभा
मण्डलम्, मौलिपृष्ठे क्षिर पश्चिमभागे तच्च विडम्बितदिनकरविम्बलक्ष्मीकमित्यत एव
आह गतोदरमिति तृतीय ॥ ५९ ॥ साम्रे पञ्चविंशतियोजनाधिके गव्यूति क्रोशद्वयम्,
गव्यूतीनां शतद्वये योजनशत इत्यर्थः, रुजा रोगो ज्वरादिन स्यादिति चतुर्थ ॥ तथा वैर
परस्परविरोधो न स्यादिति पञ्चम ॥ तथा इतिर्धान्याद्युपद्रवकारी प्रचुरो मूषिकादि
प्राणिगणो न स्यादिति षष्ठ ॥ तथा मारिरौत्पातिक सर्वगत मरण न स्यादिति सप्त
म ॥ तथा अतिवृष्टिर्निरन्तर वर्षण न स्यादित्यष्टम ॥ तथा अगृष्टि सवथा वृष्ट्यभावो
न स्यादिति नवम ॥ दुर्गिक्ष भिक्षाणामभावो न स्यादिति दशम ॥ तथा स्वराष्ट्रात्
परराष्ट्राद्य भय न स्यादित्येकादश ॥ एवमेकादश अतिशया कर्मणा ज्ञानावरणी
गादीनां शत्रुणां घातात् क्षयात् जायन्ते इति ॥ ६० ॥

दशवृत्तानतिशयानाह-

रो धर्मचक्र चमरा सपादपीठ मृगे द्रासनमुज्ज्वल च ।

छत्राय रत्नमयध्वजोऽहिन्यासे च चामीकरपङ्कजानि ॥६१॥

पात्रयं चारु चतुर्मुखाङ्गता चैत्यद्रुमोऽधोवदनाश्च कण्टका ।

हुमातिर्दुर्दुभिनाद उच्चैर्वातोऽनुकूल शकुनाः प्रदक्षिणाः ॥६२॥

गणाम्बुवर्ष बहुवर्णपुष्पवृष्टि कचश्मश्रुनखाप्रवृद्धि ।

सुविधाऽमर्त्यनिकायकोटिर्जघन्यभावादपि पार्श्वदेशे ॥ ६३ ॥

ऋत्वमित्यमी ।

॥ ६४ ॥

ते आकाशे धर्मप्रकाशक चक्र धर्मचक्र भवतीति देवकृत प्रथमोऽतिशय ॥
तथा खे चमरा इति द्वितीय ॥ तथा खे पादपट्टेन सह मृगेन्द्रासन सिंहासनमुज्ज्वल
निमलमाकाशस्पटिन्मयत्वादिति तृतीय ॥ तथा खे च्छत्रत्रयमिति चतुर्थ ॥ तथा
यु रत्नमयो ध्वज इति पञ्चम ॥ तथा पादन्यासनिमित्तं सुवर्णकमलानि भवन्तीति
षष्ठ ॥ ६१ ॥ तथा समचसरणे रत्नसुवर्णरूप्यमय प्राकारत्रय मनोज्ञ भवतीति सप्तम ॥
तथा चत्वारि मुखानि अङ्गानि गात्राणि च यस्य स तथा तद्भावश्चतुर्मुखाङ्गता भव
तीति अष्टम ॥ तथा चैत्याभिधानो द्रुमोऽशोकवृक्ष स्यादिति नवम ॥ तथा अधोमु
खा कण्टका भवन्तीति दशम ॥ तथा द्रुमाणामानतिनम्रता स्यादिति एकादश ॥
तथा उर्ध्वभुवनव्यापी दुन्दुभिध्वान स्यादिति द्वादश ॥ वात मुपदत्वादनुरूलो
भवतीति त्रयोदश तथा ॥ शकुना पक्षिण प्रदक्षिणगतय स्युरिति चतुर्दश ॥ ६२ ॥
तथा गन्धोदकवृष्टिरिति पञ्चदश ॥ बहुवर्णानां पञ्चवर्णानां जानूत्सेधप्रमाणपुष्पाणां
वृष्टि स्यादिति षोडश ॥ तथा कचानां केशानामुपलक्षणत्वात् लोम्रा च दमश्रुण
कूचस्य, नयानां पाणिपादजानामग्रद्विरवस्थितस्वभावत्वमिति सप्तदश ॥ तथा भव-
नपत्यादिचतुर्विधदेवनिकायानां जघन्यतोऽपि समीपे कोटिभवतीति अष्टादश ॥ ६३ ॥
तथा ऋतूनां वसन्तादीनां सवदा पुष्पादिसामग्रीभिरिन्द्रियाधानां स्पृशरसगन्धरूप
शदानाममनोज्ञानामपकर्षेण, मनोज्ञानां च प्रादुर्भावात्तुल्यत्व भवतीत्येकोनविंश ॥
इति देवै कृता एकोनविंशतिस्तीर्थकृतामतिशया । एते च यदन्यथाऽपि दृश्यन्ते
तन्मतान्तरमवगम्यमिति । तै च सहजैश्चतुर्भि कमक्षयजैरेकादशभि सह मीळिता-
एकत्र योजिताश्चतुर्विंशद्भवन्तीति ॥ ६४ ॥

अथ वचनातिशयानाह—

सस्कारवत्त्वमौदात्यमुपचारपरीतता ।

^१मेघगम्भीरघोषत्वं प्रतिनादविधायिता ॥ ६९ ॥

दक्षिणत्वमुपनीतरागत्व च महार्थता ।

अन्याहतत्वं शिष्टत्वं सशयानामसम्भवं ॥ ६६ ॥

निराकृता योचरत्वं हृदयङ्गमतापि च ।

मिथ साकाङ्क्षता प्रस्तावैचित्य तत्त्वनिष्ठता ॥ ६७ ॥

अप्रकीर्णप्रसृतत्वमस्वश्चाघान्यनि दत्ता ।

आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता ॥ ६८ ॥

अथ कर्मक्षयजानतिशयानाह-

क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेऽपि नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥५८॥

वाणी नृतिर्यक्सुरलोकभाषासवादिनी योजनगामिनी च ।

भामण्डल चारु च मौलिपृष्ठे विडम्बितार्हर्षति ण्डलशि ॥५९॥

साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा वैरेतयो मार्यतिवृष्ट्यवृष्ट्य ।

दुर्भिक्षमन्यस्वकचक्रतो भय स्यान्नैत एकादश कर्मघातजा ॥६०॥

योजनप्रमाणेऽपि क्षेत्रे समवसरणभुवि नृणां देवानां तिरथां च जनानां कोटीकाटि
सङ्ख्यानां स्थितिरवस्थानमिति प्रथमं कर्मक्षयजोऽतिशयः ॥ ५८ ॥ वाणी भाषा अद्भुत
भाषा नरतिर्यक्सुरलोकभाषया सवदति तद्भाषाभावेन परिणमतीत्यवशीला, योजनमेक
गच्छति व्याप्नोतीत्यवशीला योजनगामिनी चेति द्वितीयः ॥ भाना प्रभाणां मण्डल भा
मण्डलम्, मौलिपृष्ठे शिरःपद्मभागे तच्च विडम्बितदिनकरविम्बलक्ष्मीकमित्यत एव
चारु मनोहरमिति तृतीयः ॥ ५९ ॥ साग्रे पञ्चविंशतियोजनाधिके गव्यूति क्रौशद्वयम्,
गव्यूतीनां शतद्वये योजनशत इत्यर्थः, रुजा रोगो ज्वरादिन स्यादिति चतुर्थः ॥ तथा वैर
परस्परविरोधो न स्यादिति पञ्चमः ॥ तथा इतिर्धान्याद्युपद्रवकारी प्रचुरो भूषिकादि
प्राणिगणो न स्यादिति षष्ठः ॥ तथा मारिरौत्पातिक सवगत मरण न स्यादिति सप्त
मः ॥ तथा अतिवृष्टिर्निरन्तर वयण न स्यादित्यष्टमः ॥ तथा अगृष्टिः सवधा नृष्यभावो
न स्यादिति नवमः ॥ दुर्भिक्ष भिक्षाणामभावो न स्यादिति दशमः ॥ तथा स्वराष्ट्रात्
परराष्ट्राच्च भय न स्यादित्येकादशः ॥ एवमेकादश अतिशयाः क्षमणा क्षानावरणा
यादीनां चतुर्णां घातात् क्षयात् जायन्ते इति ॥ ६० ॥

देवकृतानतिशयानाह-

स्त्रे धर्मचक्र चमरा सपादपीठ भृगेन्द्रासनमुज्ज्वल च ।

छत्रत्रय रत्नमयध्वजोऽहिन्यासे च चामीकरपङ्कजानि ॥६१॥

वप्रत्रय चारु चतुर्मुखाङ्गता चैत्यद्वयोऽधोवदनाश्च कण्टका ।

द्रुमानतिर्दुन्दुभिनाद उच्चकैर्वातोऽनुकूलः शकुनाः प्रदक्षिणाः ॥६२॥

गघाम्बुवर्ष बहुवर्णपुष्पवृष्टिः कचश्मश्रुनस्त्राप्रवृद्धिः ।

चतुर्विधाऽमर्त्यनिकायकोटिर्धन्यभावादपि पार्श्वदेशे ॥ ६३ ॥

अतूनामिन्द्रियार्थानामनुकूलत्वमित्यमी ।

एकोनविंशतिर्देव्याश्चतुर्विंशच्च मीलिता ॥ ६४ ॥

अन्तराया दानलामवीर्यभोगोपभोगगा ।

हासो रत्यरती भीतिर्जुगुप्सा शोक एव च ॥७२॥

कामो मिथ्यात्वमज्ञान निद्रा चाविरतिस्तथा ।

रागो द्वेषश्च नो दोषास्तेषामष्टादशाप्यमी ॥७३॥

दानगतोऽन्तराय इत्येको दोषः ॥ लाभगतोऽन्तराय इति द्वितीयः ॥ वीर्यगतोऽन्तराय इति तृतीयः ॥ भुज्यते भोग रूपादि तद्रतोऽन्तराय इति चतुर्थः ॥ उपभुज्यते उपभोगोऽज्ञानादि तद्रतोऽन्तराय इति पञ्चमः ॥ हासो हास्यमिति षष्ठः ॥ रति पदायानामुपरि प्रीतिरिति सप्तमः ॥ अरती रतिविपर्यय इति अष्टमः ॥ भीति भयमिति नवमः ॥ जुगुप्सा घृणेति दशमः ॥ शोकश्चित्तवैधुर्यमित्येकादशः ॥७२॥ कामो मन्मथ इति द्वादशः ॥ मिथ्यात्व दर्शनमोह इति त्रयोदशः ॥ अज्ञान मौढ्यमिति चतुर्दशः ॥ निद्रा स्वाप इति पञ्चदशः ॥ अविरतिरप्रत्याख्यानमिति षोडशः ॥ राग सुखा भिन्नस्य सुखानुस्मृतिपूर्व सुखे तत्साधनेऽप्यभिमतो विषये गर्ह इति सप्तदशः ॥ द्वेषो दुःखाभिस्य दुःखानुस्मृतिपूर्व दुःखे तत्साधने वा क्रोध इत्यष्टादशः ॥ इत्यष्टादश दोषास्तेषामष्टपञ्चादीनामर्हतां न भवन्तीति ॥ ७३ ॥

महानन्दोऽमृत सिद्धि कैवल्यमपुनर्भव ।

शिव नि श्रेयस श्रेयो निर्वाण ब्रह्म निर्धृति ॥७४॥

महोदय सर्वदुःखक्षयो निर्याणमक्षरम् ।

मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्ग

महानानन्दोऽत्र महानन्दः ॥ १ ॥ नास्ति मृतमत्र अमृतम् ॥ २ ॥ सिद्धयस्य स्यामिति सिद्धिः ॥ ३ ॥ सबन्धमक्षयात्केवलस्यात्मनो भावः कैवल्यम् ॥ ४ ॥ न पुनर्भवो जन्मात्र अपुनर्भवः । ५ पुनर्भवतीति वा ॥ ५ ॥ सदानन्दमग्रे शक्यते स्वीयतेऽस्मिन्निति शिवम् । “शीघ्रापो हस्वः च वा” ॥ (उणा-५०६) ॥ इति घ ॥ ६ ॥ निश्चित श्रेयो नि श्रेयसम् । “निसश्च श्रेयसः” ॥७३१२२॥ इत्यत्र समा सान्तः ॥ ७ ॥ अतिशयेन प्रशस्य श्रेयः “गुणाङ्गात्”—॥७३१५॥ इतीयसौ “प्रशस्यस्य च” ॥७३१३४॥ इति आदेशः ॥ ८ ॥ निवाल्यात्माऽत्रेति निर्वाणम् । “निवाणमवाते” ॥४१२१७९॥ इति साधु ॥ ९ ॥ बृहति वद्धतेऽस्मिन्नानन्द इति ब्रह्म पुच्छीबलिङ्गः ॥१०॥ निर्व्रियते सुखीभूयतेऽस्यामिति निवृत्तिः ॥११॥७४॥ महान् शान्तोदयोऽत्रेति महोदयः ॥ १२ ॥ सर्वदुःखानां क्षयोऽत्र सर्वदुःखक्षयः ॥ १३ ॥ निर्यान्ति सर्वदुःखान्यत्र निर्याणम् ॥ १४ ॥ न क्षरति चलत्यस्मादात्मैत्यक्षरम् ।

अमर्मवेधितौदार्यं धर्मार्थप्रतिबद्धता ।

कारकाद्यविपर्यासो विभ्रमादिवियुक्तता ॥ ६९ ॥

चित्रकृत्स्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता ।

अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता ॥ ७० ॥

सत्त्वप्रधानता वर्णपदवाक्यविविक्तता ।

अव्युच्छित्तिरखेदित्वं पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणा ॥ ७१ ॥

सस्कारवत्त्वं सस्कृतादिलक्षणयुक्तत्वम् ॥ १ ॥ औदास्यमुच्चैरुत्तिता ॥ २ ॥

उपचारपरीतता अप्राम्यत्वम् ॥ ३ ॥ मेघगम्भारघोषत्वं मेघस्येव गम्भीरशब्दत्वम् ॥ ४ ॥

प्रतिनादविधायिता प्रतिरबोपेतत्वम् ॥ ५ ॥ ६५ ॥ दक्षिणत्वं सरलत्वम् ॥ ६ ॥ उपनीत

रागत्वं मालवकैशिक्यादिग्रामरागयुक्तता ॥ ७ ॥ एते च सप्त शब्दापेक्षयाऽतिशया ।

अन्ये त्वर्थाश्रया - तत्र महाश्रुता बृहदभिधेयता ॥ ८ ॥ अव्याहतत्वं पूर्वापरवा

क्याधाविरोध ॥ ९ ॥ शिष्टत्वं अभिमतसिद्धान्तोपार्थता । वक्तुं शिष्टतासूचकत्व

च ॥ १० ॥ सशयानामसम्भवोऽसन्दिग्धत्वम् ॥ ११ ॥ १६ ॥ निराकृतान्योत्तरत्व

परवृत्तणाविषयता ॥ १२ ॥ हृदयङ्गमता हृदयग्राह्यत्वम् ॥ १३ ॥ मिथ साका

शुक्षता परस्परं पदानां वाक्यानां वा सापेक्षता ॥ १४ ॥ प्रस्तावौचित्यं देशकाला

व्यतीतत्वम् ॥ १५ ॥ तत्त्वनिष्ठता विवक्षितवस्तुस्वरूपानुसारिता ॥ १६ ॥ ६७ ॥

अप्रकीणप्रसूतत्वं सुसम्बद्धस्य सतः प्रसरण, अथवा असम्बद्धाधिकारत्वातिविस्तरयोर

भाव ॥ १७ ॥ अस्वच्छाधान्यनिन्दता आत्मोत्कषपरनिन्दाविप्रयुक्तत्वम् ॥ १८ ॥

आभिजात्यं वक्तुं प्रतिपादय्य वा भूमिकानुसारिता ॥ १९ ॥ अतिस्निग्धमधुरत्वं घृतगु-

णादिवत् सुखवारित्वम् ॥ २० ॥ प्रशस्यता उद्गुणयोपात् प्राप्तिश्चाप्यता ॥ २१ ॥ ६८ ॥

अमर्मवेधिता परममानुष्यहृदयस्वरूपत्वम् ॥ २२ ॥ औदास्यमभिधेयस्यार्थस्यानुच्छित्वम्

॥ २३ ॥ धर्माद्यप्रतिबद्धता धर्माध्याम्यमानपेतत्वम् ॥ २४ ॥ कारकाद्यविपर्यास

कारककालवचनलिङ्गादिव्यत्ययवचनदापापेतता ॥ २५ ॥ विभ्रमादिवियुक्तता

विभ्रमो वक्तृमनसो भ्रान्तता स आदिर्धिया विक्षेपादानो ते विभ्रनादयो मनोदोषास्तै

र्वियुक्तत्वम् ॥ २६ ॥ ६९ ॥ चित्रकृत्स्वमुत्पादिताच्छिन्नकौतूहलत्वम् ॥ २७ ॥ अद्भुतत्व

प्रतीतम् ॥ २८ ॥ तथानतिविलम्बिता प्रतीता ॥ २९ ॥ अनेकजातिवैचित्र्यं जातयो

वर्णनीयवस्तुस्वरूपवर्णनानि तत्संश्रयाद्विचित्रत्वम् ॥ ३० ॥ आरोपितविशेषता

वचनान्तरापेक्षया आहितविशेषणत्वम् ॥ ३१ ॥ ७० ॥ सत्त्वप्रधानता साहसापेतता ॥ ३२ ॥

वर्णपदवाक्यविविक्तता वर्णादीनां विच्छिन्नत्वम् ॥ ३३ ॥ अव्युच्छित्तिविवक्षिताय-

सम्यक्सिद्धियावदव्यवच्छिन्नवचनप्रमेयता ॥ ३४ ॥ अरोदित्वं अनायाससम्भव

॥ ३५ ॥ इत्येवमहता पञ्चत्रिंशद्वाचा गुणा अतिशया भवन्तीति ॥ ७१ ॥

गुरुधर्मोपदेशक ॥७७॥

गृणाति धर्मं गुरु “कृत्र ऋत उर्व” ॥ (उणा-७३४) ॥ इति उ । धर्मस्योप-
देशं धर्मोपदेशक । निषेकादिकरो गुरुरित्यन्ये ॥ १ ॥ ७७ ॥

अनुयोगकृदाचार्य

अनुयोग व्याख्या करोत्यनुयोगकृन् । आचर्यते सेव्यत इत्याचार्य , आचारे
साधुरिति वा । आचार प्राहयतीति नैरुक्त , मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य इत्यन्ये ॥ १ ॥

उपाध्यायस्तु पाठक ।

उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्याय “इदोऽपादाने तु टिद्ध” ॥ ५।३।१९॥ इति घञ्
॥ १ ॥ पाठयति इति पाठकोऽध्यापक ॥ २ ॥

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती गणिश्च स ॥७८॥

अनूवाचेत्यनूचान ॥ “वेयिवदनाश्वदनूचानम्” ॥ ५।२।३॥ इति काने साधु
॥ १ ॥ प्रोच्यते प्रवचनमागमस्तत्र साङ्गे इत्याचाराद्यङ्गयुक्ते अधीतमनेनाधीती “इष्टादे ”
॥ ७।१।१६८॥ इतीनि ‘व्याप्ये केच ’ ॥ २।२।९९॥ इति कमणि सप्तमी । गण्यते
पूज्यतया इति गणि “खरेभ्य इ ” ॥ (उणा ६०६) ॥ इति इ ॥ २ ॥ ७८ ॥

शिष्यो विनेयोऽन्तेवासी

शासनीय शिष्य “द्वृग्स्तुजुपेतिशास ” ॥ ५।१।४०॥ इति क्यपि २
“इसास शास ” ॥ ४।४।११८॥ इतीसादेश ॥ १ ॥ विनीयते विनेय । “य
एचात् ॥ ५।१।२८॥ इति य ॥ २ ॥ गुरोर्गन्ते वसत्यवश्य इति अन्तेवासी “शय-
वासिवासेष्वकालात् ” ॥ ३।२।२५॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ ३ ॥ शेषश्चात्र “शिष्ये
छात्र ” ॥

शैक्ष प्राथमकल्पिक ।

शिक्षाशीलमस्य शैक्ष । “अह्स्थान्छत्रादेरम्” ॥ ६।४।६०॥ इत्यञ् । शिक्षायां
भव इति वा “शिक्षादेश्वाण्” ॥ ६।३।१४८॥ इत्यण् ॥ १ ॥ प्रथमकल्प आचारम्भ
प्रयोजनमस्य प्राथमकल्पिक , प्रथमकल्पमधीत इति वा ‘पदकल्पलक्षणान्तकत्वात्त्या
नाय्यायिकात् ॥ ६।२।११९॥ इतीक्प् ॥ २ ॥

सतीर्व्याम्वेकगुरव

अश्यते प्राप्यते क्षीणकर्मभिरिति वा । “मीज्यजिमामदशौवसिक्विभ्य सर ’ ॥
 (उणा-४३९) ॥ इति सर ॥ १५ ॥ कर्मभिमुच्यतेऽत्र मुक्ति ॥ १६ ॥ मुच्यते
 सबकर्मभिरत्रेति मोक्ष “मावावदमि”-॥ (उणा-५६४) ॥ इति स मोक्ष्यन्ते
 त्यज्यन्ते दु रान्यत्रेति वा ॥ १७ ॥ कर्मभिरपट्यज्यतेऽत्रापवग ॥ १८ ॥ शेषश्चान्
 ‘निवाणे स्यात् शीतीभाव । शान्तिर्नैधित्यमन्तिक ” ॥

अथ मुमुक्षु श्रमणो यति ॥७५॥

वाचयमो यती साधुरनगार ऋषिर्मुनि ।

निर्ग्रन्थो भिक्षु

मोक्षमिच्छुमुमुक्षु ॥ “सन्भिक्षाशसेरु ” ॥५१२३३॥ इति उ ॥ १ ॥
 श्राम्यति तपसेति श्रमण श्रवणोऽपि नम्यादित्वादन ॥ २ ॥ यतते मोक्षामेति
 यति “पदिपठि-’ ॥ (उणा-६०७) ॥ इत्यादिना इ ॥ यच्छत्युपरमति सर्व
 सत्तेभ्य इति वा ॥ ३ ॥ वाच यच्छति नियमयति वाचयम । “वाचयमो व्रते”
 ॥५११११५॥ इति साधु ॥ ४ ॥ यत यमनमस्त्यस्य यती ॥ ५ ॥ उत्तमक्षमादिभि
 गुणविशेषैर्भावितात्मा साधोति साधु सम्यक्दर्शनादिभि परम पद साधयतीति
 वा “कृषापाजिस्त्रदिसाभि”-॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ ६ ॥ नास्त्यगारमस्य
 अनगार ॥ ७ ॥ ऋपति जानाति तत्त्वं ऋषि “नाम्युपात्य”-॥ (उणा ६०९) ॥
 इति कि , दर्शनाद्वा ऋषि , यद्भट्ठतोत ऋषि-व किल दशनादिति ॥ ८ ॥ मन्यते
 ऽमौ मुनि “मनेरुदेतौ वास्य वा” (उणा-६१२) ॥ इति इ पुत्रीलिङ्ग ॥ ९ ॥
 प्र-थात् द्रव्यानिष्कान्तो निर्ग्रन्थ ॥ १० ॥ भिक्षणशीलो भिक्षु । भिनसि क्षुधम
 घ्नप्रकार कर्मेति वा ॥ ११ ॥

अस्य स्व तपो-योग शमादयः ॥७६॥

अस्य मुमुक्षोस्तपोयोगशमादयो धन आदिश-दात् क्षा-त्यादय । ततस्तपो
 धन , योगी, शममृत्, क्षान्तिमानित्यादीनि यौगिकानि नामानि भवन्तीति ॥ ७६ ॥

मोक्षोपायो योगो ज्ञानश्रद्धानचरणात्मक ।

मोक्षोपाय कारणम् । मुमुक्षुभिर्युज्यते योग ज्ञान यथावस्थिततत्त्वावबोध ,
 श्रद्धान सम्यक्त्वेषु हवि चरणचारित्र सावद्ययोगत्याग तानि आत्मा स्वरूप
 यस्य स तथा ॥

अमापण पुनर्मान

न भाप्यतेऽमापणम् ॥ १ ॥ मुने कम मौन पुत्रीबलिङ्ग ‘ध्वनगादप्याद’

॥७१११९९॥ इत्यण् ॥ २ ॥

गुरुर्धर्मोपदेशक ॥७७॥

गृणाति धर्मं गुरु “कृम ऋत उच” ॥ (उणा-७३४) ॥ इति उ । धर्मस्योप-
देश धर्मोपदेशक । निषेकादिकरो गुरुरित्यन्ये ॥ १ ॥ ७७ ॥

अनुयोगकृदाचार्य

अनुयोग व्याख्या करोत्यनुयोगकृन् । आचर्यते सेव्यत इत्याचार्य , आचारे
साधुरिति वा । आचार ग्राह्यतीति नैरुक्त , मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य इत्यन्ये ॥ १ ॥

उपाध्यायस्तु पाठक ।

उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्याय “इहोऽपादाने नु टिद्धा” ॥ ५।३।१९ ॥ इति घम्
॥ १ ॥ पाठयति इति पाठनोऽध्यापक ॥ २ ॥

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती गणिश्च स ॥७८॥

अनूचाचेत्यनूचान ॥ “वेयिवदनाश्वदनूचानम्” ॥ ५।२।३ ॥ इति काने साधु
॥ १ ॥ प्रोच्यते प्रवचनमागमस्तत्र साङ्गे इत्याचाराद्यङ्गयुक्ते अधीतमनेनाधीती “इष्टादे ”
॥ ७।१।१६८ ॥ इतीनि “व्याप्ये केच ” ॥ २।७।९९ ॥ इति कर्मणि सप्तमी । गण्यते
पूज्यतया इति गणि “खरेभ्य इ ” ॥ (उणा ६०६) ॥ इति इ ॥ २ ॥ ७८ ॥

शिष्यो विनेयोऽन्तेवासी

शासनीय शिष्य “दृष्टुस्तुपेतिशास ” ॥ ५।१।४० ॥ इति क्यपि ।
“इसास शास ” ॥ ४।४।११८ ॥ इतीसादेश ॥ १ ॥ विनीयते विनेय । “य
एचात ” ॥ ५।१।२८ ॥ इति य ॥ २ ॥ गुरोरन्ते वसत्यवश्य इति अन्तेवासी “शय-
वासिवासेष्वकालात् ” ॥ ३।२।२५ ॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ ३ ॥ शेषान्न “शिष्ये
छान्न ” ॥

शैक्ष प्राथमकल्पिक ।

शिक्षाशीलमस्य शैक्ष । “अहम्याच्छत्रादेरम्” ॥ ६।४।६० ॥ इत्यञ् । शिक्षायो
भव इति वा ‘शिक्षादेश्याण्’ ॥ ६।३।१४८ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ प्रथमकल्प आद्यारम्भ
प्रयोजनमस्य प्राथमकल्पिक प्रथमकल्पमधीत इति वा “पदकल्पलक्षणान्तक्त्वार्या
चाग्यायिकात्’ ॥ ६।२।११९ ॥ इतीक्प् ॥ २ ॥

सतीर्व्यास्त्वेकगुरव

तरन्त्यनेन विद्याम्भोधिमिति तीर्थं गुरु, समाने तीर्थं वसन्ति सतीर्थ्या
 “सतीर्थ्ये” ॥६।४।७८॥ इति यान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ एक समानो गुरुरेपामे
 कगुरव ॥ २ ॥

१ विवेक पृथगात्मता ॥७९॥

विवेचन हेयोपादेयज्ञान विवेक । अविवेकात् पृथक् भिन्न आत्मा पृथ
 गात्मा तद्भावात् पृथगात्मता ॥ ७९ ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथ सैब्रह्मचारिण ।

तुल्यागमास्तुल्यव्रतास्तुल्याचाराश्च अन्योऽय समाने ब्रह्मण्यागमे गुरुकुले वा
 व्रत चरन्तालेवशीला सब्रह्मचारिण, समाना ब्रह्मचारिण इति वा “सब्रह्मचारी”
 ॥३।२।१५०॥ इति निपात्यते ॥

स्यात्पारम्पर्यमात्राय संप्रदायो गुरुक्रम ॥८०॥

परम्पराया गुरुरिष्यप्रशिष्यादिसन्तानरूपाया भाव पारम्पर्यम् ॥१॥ आम्ना
 यते आम्नाय ॥२॥ सम्यक् प्रदीयते सम्प्रदाय ॥३॥ गुरो क्रमो गुरुक्रम ॥४॥८०॥

व्रतादान परिव्रज्या तपस्या नियमस्थिति

व्रत शास्त्रविहितो नियमस्तस्यादान व्रतादानम् ॥१॥ परिव्रजन परिव्रज्या । प्रव्र
 ज्यापि । “आस्यटिव्रज्यज क्यप्” ॥१३।९७॥ इति क्यप् ॥ २ ॥ तपस करण
 तपस्या ‘तपस क्यन्’ ॥३।४।३६॥ इति क्यनि शसिप्रत्ययात्” ॥५।३।१०५॥
 इति अ ॥३॥ निममे व्रतेऽवस्थान नियमस्थिति ॥ ४ ॥

अहिंसासूत्रतामतेयब्रह्माकिञ्चनता यैमाः ॥८१॥

हिंसा प्राणव्यपरोपण तदभावोऽहिंसा ॥ १ ॥ सूत्रत प्रिय सत्य च वच ॥२॥
 स्तेयमदत्तादान तदभावोऽस्तेयम् ॥३॥ ब्रह्मेति ब्रह्मचर्यं मैशुनत्याग ॥४॥ अकिञ्चनता
 परिग्रहत्याग ॥५॥ यम्यते चित्तमेभिरिति यमा ॥ ८१ ॥

निर्यमा शौचसन्तोषो स्वाध्यायतपसी अपि ।

देवताप्रणिधान च

नियम्यते चित्तमेभिर्नियमा । नुवेभाव कम वा शौच कायमनसो नुदि
 ॥१॥ सन्तोष सन्निहितसाधनादभिरम्याऽनुपादित्वा ॥२॥ स्वजीयमध्ययन स्वाध्यायो

मोक्षशास्त्राध्ययनं प्रणवजपो वा ॥ ३ ॥ तप्यते तदिति तपश्चान्द्रायणादि ॥ ४ ॥
देवताया बीतरागस्य प्रणिधानमात्मना सवत सम्भेद ॥ ५ ॥

करण पुनरासनम् ॥८२॥

क्रियते मनोऽनद्यमनेन करणम् ॥ १ ॥ आस्यतेऽनेन आसन पद्मास
नादि ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्राणायाम प्राणयम श्वासप्रश्वासरोधनम् ।

प्राणस्य आयमनं प्राणायाम ॥१॥ प्राणस्य यमनं प्राणयम ॥२॥ सत्यासने
बाह्यस्य वायोराचमनं श्वास , कोष्ठस्य वायोनिं श्वसनं प्रश्वास , तयो रोधनं गति
च्छेद ॥

प्रत्याहारभित्तिन्द्रियाणां विषयेभ्यः समाहृति ॥८३॥

प्रतीपमाहरणं विषयेभ्यः इन्द्रियाणां प्रत्याहार ॥ १ ॥ ८३ ॥

धारणा तु कचिद्ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् ।

धारणं धारणा कचिदिति देवतादौ ध्यातव्ये चित्तस्य स्थिरो बन्धः स्थैर्यमिति
भावत् ॥

ध्यानं तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसन्तति ॥८४॥

ध्यायते ध्यानं विषये तस्मिन्निति देवतादौ ध्येये एव प्रत्ययान्तरेणापरावृष्ट्या
प्रत्ययस्य ध्येयालम्बनस्य सन्ततिः सदृशः प्रवाह इति ॥ ८४ ॥

सैमाधिस्तु तदेवार्थमात्रमासनरूपम् ।

सम्यगाधीयते समाधिः तदेव ध्यानमेवायमात्रमासनरूपं ध्येयाकारनिभा
सात्मकं ध्येयस्वभावावेशात् ॥

उपसंहारमाह—

एव योगो यमाद्यङ्गैरष्टभिः सम्मतोऽष्टधा ॥८५॥

स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

श्वश्रेयसः शुभाशिवे कल्याणश्चोवसीयसः श्रेयः ।

क्षेमभावुकमविकुशलमङ्गलमद्रमद्रशस्तानि ॥८६॥

शोभन श्रेय श्रेयस, श्रेय आगामि श्रेयो वा । ‘निसद्य श्रेयस’ ॥७१३॥
 १२२॥ इत्यतस्मात्तान् ॥१॥ शोभते शुभम् ॥२॥ शेतेऽशुभमनेन शिवम् ॥ ३ ॥
 कृत्यते धार्यते कल्याणम् । “कल्याणपयाणादय” ॥ (उणा-१९३) ॥ इत्याणातो
 निपात्यते कत्य नीरुजत्वमणतीति वा ॥४॥ वसुमच्छब्दादीयसौ मतोरल्लखरादेश्च
 खोपे वसीय शोभन वसीय श्रोवसीयस, श्रेय आगामि वसीयो वा “श्वसो वसीयस”
 ॥७१३॥ १२१॥ इत्यतस्मात्तान् ॥५॥ अतिशयेन प्रशस्य श्रेय ॥६॥ क्षीयन्ते क्लेशा
 अनेन क्षेम पुह्नीयलिङ्ग । “अतीरि” ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥७॥ भवनशाल
 भावुकम् ॥ ८ ॥ भवोऽस्त्यस्य भविकम् ॥ ९ ॥ कुक्ष्यति पुण्यात्मना सम्बध्यते
 कुशलम् । “तृपिवपिकुपिकुशि”-॥ (उणा-४६८) ॥ इत्यलक् । कुश लातीति
 वा ॥ १० ॥ मद्ग्यते सेव्यते मङ्गलम् । मृदिकन्दि-॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
 ॥ ११ ॥ भन्दते भद्र ‘भन्देर्वा’ ॥ (उणा-३९१) ॥ इति रो नल्लक् च, भन्द्रमपि
 ॥ १२ ॥ माद्यति हृष्यत्यनेन मद्रम् । “भीकृषि” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र
 ॥ १३ ॥ शस्यते स्तूयते इति शस्तम् । प्रशस्तमित्यपि ॥ १४ ॥ शेषश्चात्र “भद्रे
 भव्य काम्य सुकृतसूत्रे” ॥ ८६ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया खोपह्नाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकाया
 देवाधिदेवकाण्ड प्रथम ॥ १ ॥

अहम् अथ देवकाण्ड

अथ द्वितीय देवकाण्ड व्याख्यायते । तत्र देवानामाश्रय स्वर्ग इति प्रथमं
 स्वर्गनामान्युच्यन्ते—

स्वर्गस्त्रिविष्टप घोदिवौ भुविस्तविषताविषौ नाक ।
 गौस्त्रिदिवमूर्ध्वलोक सुरालय

स्वयते सुखहेतुतया कथ्यते इति स्वर्गः । गम्यमिरमि’-॥ (उणा-९२) ॥
 इति ग । सुष्ठु अज्यते इति वा भावाकर्त्राघम् ॥ १ ॥ तृतीय विष्टप त्रिविष्टपम् ।
 ‘भूभुव स्व’ इति ध्रुते अत्र मयूरव्यसकादित्वात्समासे पूरणप्रत्ययलोप । त्रिविष्ट
 वमिति प्राच्या ते हि प्रायेण पर्वी शसौ च व्यत्यस्य पठन्ति ॥ २ ॥ शुक् अभि
 शमे शीति अभिगच्छति अमू सुरजन इति “शुगमिभ्या ङो” ॥ (उणा-८६७) ॥

इति डोप्रत्यये, योशद ओकारान्त ॥ ३ ॥ दीव्यन्त्यस्या देवा इति “दिवेडिव्” ॥
 (उणा-९४९) ॥ इति डिव्प्रत्यये दिव्वाद्दो वन्त ॥ द्वयोरपि सौ यौ स्त्रीलिङ्ग
 ॥ ४ ॥ भवत्यस्या सुगमिति “तुभूस्तुभ्य किन्” ॥ (उणा-९९६) ॥ इति इस्
 प्रत्यये भुवि स्त्रीलिङ्ग यद्वाचस्पति - “त्रिपिठप देवलोको भुवि स्त्री योदिवी
 त्रियौ” ॥५॥ तव गताविति सौत्रो घातु तव्यते शुभ्रमवशादम्भितिति “तवेवा ’॥
 (उणा-५५०) ॥ इति वा णिति इपे तविष ताविष ॥ ६ ॥ ७ ॥ नाम्निनरु
 दु यमस्तीति नार पुत्रीनलिङ्ग । नग्नादित्वात् “अन् खरे” ॥३॥११२९॥
 इत्यन् न भवति । न आकम्यते अभिलप्यते नास्तिर्नेरिति “नज क्रमिगमि”- ॥
 (उणा-४) ॥ इति डिति अप्रत्यये वा नाक ॥ ८ ॥ गच्छन्त्याश्रयन्ति देवास्ता
 मिति “शुगमिभ्या डो ॥ (उणा-८६७) ॥ इति डोप्रत्यये गौ स्त्रीपुसलिङ्ग ॥९॥
 तृतीय दिव लोकस्त्रिदिवम् । पुङ्गीबलिङ्ग । मयूग्व्यसकादित्वात् ममासस्तीयलो
 पश्च । अत्र दीव्यन्त्यम्भितिति घनर्थ “स्थादिभ्य क” ॥ १३॥८२॥ इति कप्रत्यये
 दिवमिति सिद्धम् ॥ १० ॥ ऊर्ध्वधानौ लोकश्च ऊर्ध्वलोक ॥ ११ ॥ सुराणामा-
 लय आवाम सुरालय ॥ १२ ॥ अस्य यौगिस्त्वात् त्रिदशावासदेवलोकप्रभृतयो
 पृथन्ते । शेषधान—

“कलेदयो मेरुष्ट वासवावाससैरिकौ ।

दिदिविर्दीदिविर्दु-४ दिव च म्यगनाचका ” ॥१॥

स्वरव्ययेषु वक्ष्यते ॥

अथ देवनामानि—

तत्सदम्बमरा ॥ १ ॥

देवा सुपर्वसुरानिर्जरदेवतर्भु-

वर्हिर्मुखानिमिपदैवतनाफिल्लेसा ।

वृन्दारका सुमनसास्त्रिदशा अमर्त्या

स्वाहाम्वधारुतुसुधामुज आदितेया ॥२॥

गीर्वाणा मरुतोऽम्बमा विवुधा दानराय ।

तत्सद इति तच्छदेन स्वग परामृश्यते । तत्र सीदन्तीति तत्सद स्वग-
 सद “क्विप्” ॥५॥११४८॥ इति क्विप् । यौगिस्त्वात् सुसद्मान इत्यादय ॥ १ ॥
 न त्रियन्त इत्यमरा अमरश-दश्चिरस्थायित्वादिलक्षणया दवेषु यौगिको वृद्ध ॥२॥
 ॥ १ ॥ दीव्यन्ति श्रीडन्ताति देवा ‘लिहादिभ्य ” ॥५॥११५०॥ इत्यच् ॥ ३ ॥

शोभन पव चरितमुत्सवो वा येपा ते सुपवाण ॥ ४ ॥ मुरत् ऐश्वर्यदीप्यो मुरन्तीति
 मुरा । “नाम्युपात्य” ॥ ५११५४ ॥ इति क । मुवन्तीति वा “ऋज्यजि
 तधि” ॥ (उणा-३८८) ॥ इत्यादिना कित् र । मुष्ट राजन्त इति वा “क्वचित्”
 ॥ ५१११७१ ॥ इति ङ । मुरा एषामस्तीति वा “अभ्रादिभ्य” ॥ ७१२४६ ॥
 इत्यप्रत्यय । यतोऽन्धिजा मुरा तै पीतेति प्रसिद्धि ॥ ५ ॥ निष्कान्ता जराया
 निजरा सदायौवनत्वात्तेषाम् ॥ ६ ॥ देवा एव देवता स्त्रीलिङ्ग “देवात्तल्” ॥
 ७१२१६२ ॥ इति तल् ॥ ७ ॥ रभन्ते पुण्यकार्येषु उत्सुना भवन्तीति ऋभव ।
 “रभिप्रथिभ्यामृभ रस्य” ॥ (उणा-७३०) ॥ इति उप्रत्यय । ऋशब्दोऽदितिवाचा
 ततो भवन्तीति वा “क्वयुभुरण्”- ॥ (उणा-७४६) ॥ इति ङ ॥ ८ ॥ बर्हि
 रभिमुखमेपा बर्हिमुक्ता ॥ ९ ॥ न निमिषतात्यनिमिषा ॥ १० ॥ देवता एव
 दैवता पुङ्गीचलिङ्ग प्रज्ञादिभ्योऽण्” ॥ ७१२१६५ ॥ इत्यण् ॥ ११ ॥ नाक्
 स्वर्गो विद्यते येषा ते नाकिन । यौगिकत्वात् स्वर्गिण , त्रिदिवाधीशा इत्यादयोऽपि
 ॥ १२ ॥ लिट्यन्ते चित्रादौ ध्यानायमिति लेखा , हस्तादौ प्रशस्ता लेखा सत्ये
 षामिति वा अभ्रादित्वाद ॥ १३ ॥ प्रशस्त दृढमस्येषा दृढारका “वृन्दादारक
 ॥ ७१२१११ ॥ इत्यारक ॥ १४ ॥ शोभन मनो येषा ते सुमनस सङ्कल्पमात्रेण लब्ध-
 सिद्धित्वात् मलिनसङ्कल्पाभावाद्वा । मुष्ट मायन्ते इति वा “विहायस्सु मनस्” ॥
 (उणा ९७६) ॥ इत्यसन्तो निपात्यते ॥ १५ ॥ त्रिदश त्रिदशा “प्रमाणीसरयाङ्” ॥ ७१
 ३१२८ ॥ इति ट त्रिशादेता देवतास्त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराड्” इति श्रुते । तिस्रो
 दशा वयोऽवस्था येषा ते त्रिदशास्त्रिंशद्वया मनुष्ययुवान त्रिदशा ह्य त्रिदशा इति
 वा ॥ १६ ॥ न म्रियन्ते इत्यमर्त्या ‘मृशीपसिवस्यनिभ्यस्तादि’ ॥ (उणा-
 ३६०) ॥ इति तकारादिप्रत्यय । म्रियन्त इति मत्ता लभ्रो वा” ॥ (उणा-
 २०२) ॥ इति तप्रत्यय मर्त्ता एव मर्या ‘मत्तादिभ्यो य’ ॥ ७१२१५५ ॥ इति
 स्वार्थे य न मर्या अमर्या इति वा ॥ १७ ॥ स्वाहास्वधाकनुसुधाभुज इति भुक्
 शब्द स्वाहादीना प्रत्यक सवध्यते तेन स्वाहाभुज स्वधाभुज ऋभुज सुधाभु
 ज-स्वाहा भुजते इत्यादि कृत्वा । एषा यौगिकत्वात् स्वाहाशना स्वधाशना यज्ञा-
 शना , अमृताधस इत्यादयोऽपि ॥ २१ ॥ न ददाति दुःखमित्यदिति । ननो
 दागो ङिति ” ॥ (उणा-६६७) ॥ इति ङिति । अदितेष्वादिती तस्या अपत्यानि
 आदितेया दद्याप्युट्” ॥ ६११७० ॥ इत्येयण् । यौगिकत्वादादिष्व अदितिजा
 इत्यादयोऽपि ॥ २२ ॥ २ ॥ गीरेव वाणोऽथ येषा ते गीवाणा ॥ २३ ॥ म्रियन्ते
 पुण्यक्षयाच्च्यवन्त इति भरत “घ उट्” ॥ (उणा-८८९) ॥ इति उट् ॥ २४ ॥
 नासि स्वप्नो निद्रा येषा ते अस्वप्ना ॥ २५ ॥ विपुष्यन्ते जानत्यवधिनेति विपुषा
 ॥ २६ ॥ दानवानामरयो दानवारय । यौगिकत्वात् दानद्वय इत्यादय ॥ २७ ॥

शेषश्चान-

“निलिम्पा कामरूपाश्च साध्या शोभात्रिरायुष ।

पूजिता मत्स्यमहिता मुनाल वायुभा मुरा ॥ १ ॥

तथा—

‘द्वादशानां वनवोऽष्टौ विश्वेदेवास्त्रयोदश ।

पद्त्रिंशत्तुपिताश्चैव पष्टिराभास्त्ररा अपि ॥ २ ॥

पद्त्रिंशदाधिके माहाराजिनाञ्च शक्ते उभे ।

इन्द्रा एकादशैकोनपञ्चाशद्वायवोऽपरे ॥ ३ ॥

चतुदश तु वैकुण्ठा मुशमाण पुनदश ।

साध्याश्च द्वादशेत्याद्या विज्ञेया गणदेवता ” ॥ ४ ॥

तेषां यान विमान

तेषां देवानां यान वाहन देवयान सुरयानमित्यादि । विमान्ति वर्तन्तेऽस्मिन् देवा इति विमानं पुरीयलिङ्ग । व्योम्नि यान्त्यऽन व्योमयानमित्यपि । तेषां विमानो यानमिति सवधात् विमायाना, वैमानिका, विमानिका इत्यादीनि यौगि यानि देवनामानि ज्ञेयानि ॥

अन्ध पीयूषममृतं सुधा ॥३॥

तेषां देवानामन्धोऽन भोज्यमाहार इति यावत् देवान्धो, देवान्, देवभोज्य, देवाहार इत्यादि । पीयि सौत्रो धातु पीय्यत इति पीयूषम् । ‘सल्लिफलि ” ॥ (उणा-५६०) ॥ इत्यादिना ऊप पीयूषमित्यपि ॥ १ ॥ नास्ति मृतमनेत्यमृतम् ॥ २ ॥ मुष्टु धायते पीयत इति सुधा उपसगादात् ” ॥५।३।११०॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥ समुद्रनवनीतमपि । देवाञ्च जैनसमये भवनपतिव्यन्तरज्येतिष्ववैमानिभेदादनुधा भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्र भवनपतीनाह-

असुरा नागास्तडित सुपर्णका वह्नयोऽनिला स्तनिता ।

उदधिद्वीपदिशो दश मज्जनाधीशा कुमाराता ॥४॥

दशेति दशसख्या असुरादय रत्नप्रभाया मध्ये भवन्तीति भवनानि आवासा तेषामधीशा भवनाऽधीशा कुमारान्ता कुमारशब्दान्ता । तेन असुरकुमारा, नागकुमारा तडित्कुमारा सुपर्णकुमारा, वह्निकुमारा, अनिल्कुमारा स्तनितकुमारा, उदधिकुमारा, द्वीपकुमारा दिक्कुमारा इत्युच्यन्ते । कुमारवदन्ते कान्तदशना

सुकुमारा मृदुमधुरललितगतय शृंगाराभिजातरूपविविधया कुमारवचोद्धतवेषभा
पाभरणप्रहरणावरणयानवाहना । कुमारवचोत्वणरागा क्रीडनपराभेल्यत कुमार
इत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥

अथ व्यन्तरानाह-

स्यु पिशाचा भूता थक्षा राक्षसा किन्नरा अपि ।

किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥५॥

पिशाचादयोऽष्टौ विविधेषु शैलकदरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवसन्तीति व्य
न्तरा , वनाना समूहो वान तस्यान्तरे भवन्तीति पृषोदरादित्वाद्धानमन्तरा इत्यपि ॥५॥

अथ ज्योतिष्कानाह-

ज्योतिष्का पञ्च च द्वाकर्महनक्षत्रतारका ।

द्योतत इति ज्योतीषि विमानानि तान्यावासतया सत्येषा ज्योतिष्का ।
ब्रीह्यादिभ्यस्तौ ॥७१२५॥ इतीकूप्रत्यय । भास्वरशरीरत्वात् समस्तदिग्मण्डलद्योत
नाद् ज्योतीषि देवा ज्योतीष्वेव वा ज्योतिष्का । पञ्चेति पञ्चसत्या पञ्चविधा इत्यथ ।
ते तु चन्द्रा अका ग्रहा नक्षत्राणि तारकाश्च ॥

वैमानिकानाह-

वैमानिका पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥

सौधमेशानसनत्कुमारमाहे द्रव्रक्षलान्तकजा ।

शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ७ ॥

कल्पातीता नव त्रैवेयका पञ्च त्वनुत्तरा ।

विमानेषु भवा वैमानिका । अध्यात्मादित्वादिकण् । ते च द्विविधा कल्पभवा
कल्पातीताः । इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्प समुदाय सन्निवेशो विमानमात्र
पृथिवीप्रस्तारस्तत्र भवा कल्पभवा द्वादश ते पुनरमी ॥६॥ सुधमा देवसभा साऽम्भिन्न
स्ताति सौधम कल्प 'तदनास्ति' ॥६१२७०॥ इत्यण् । तत्र जाता सौधर्मजा
इशानस्येन्द्रस्य निवास ऐशान कल्पस्तत्र जाता ऐशानजा एव सनत्कुमारादिकल्पेषु
जाता सनत्कुमारजा , माहेन्द्रजा ब्रह्मा ब्रह्मलोकोऽभिधीयते भीमो भीमसन
इति न्यायादिनि ब्रह्मजा , एतान्तकजा , महाशुक्रजा सहस्रारजा धानतजा ,
प्राणतजा आरणजा अच्युतजा । अनायाया तु व्रप्राक्षरयो पूर्वे द्रतौ हादिस
मोगवजनात् गुरू न भवत ॥७॥ कल्पानताता कल्पातीता कल्पान् अतिक्रम्यो

परि स्थिता इत्यथ । नवसम्या नव, लेम्पुल्यस्य आवाप्रदेशविनिविष्टा प्रावाभरणभूता
 प्रवेयका । “ कुलमुक्षिप्रावान्छवास्यत्पूरे ” ॥६॥३॥१०॥ इत्येवञ्च । पञ्च त्विति
 पञ्चमस्या, न विद्यत उत्तरा येभ्यस्ते अनुत्तरा विजयवैजयन्तयन्तापराजतसवा-
 थमिदनामान ॥

उपसहारमाह—

निकायभेदादेव म्युदेवा किल चतुर्विधा ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, देवा भवनपत्यादय चतुर्विधा निकायभेदात् निकायो
 निवास उत्पादस्थान तद्रेदात् । तथाहि— भवनपत्याऽशीतिसहस्राधिकयोजनलक्षपि
 ण्डाया रत्नप्रभायामूर्ध्वमधश्च योजनसहस्रमेकैकमपहाय जन्माऽऽसादयन्ति । व्यन्त
 रास्तस्या एवोपरि यत्परित्यक्त योजनसहस्र तस्याध ऊर्ध्वं च योजनशतमेकैकमपहाय
 मध्येऽष्टमु योजनशतेषु जन्म प्रतिलभन्ते । अयंतिष्वास्तु समतलाद् भूभागात् सप्त
 शतानि नवत्यधिकानि योजनानामात्म्य दशोत्तरयोजनशतपिण्डे नभोदेशे लोकान्तात्
 किञ्चिन्व्यूने जन्म गृह्णन्ति । वैयानिका रज्जुमध्यद्वामधिस्थाऽन संधमादिषु कल्पेषु
 सवाथसिद्धविमानपथवसानेषूपपद्यन्ते, तदेवमुत्पादनिवासभेदाच्चतुर्विधा देवा । स्वधा-
 मसूत्पता भवनपत्यादयोऽन्यत्रापि लवणजलधिमन्दरवपथरात्रिद्रुमगहनप्रभृतिषु वस-
 न्ति । उक्तस्थानव्यतिरेकेणान्यत्रैषामुत्पादो जन्म नास्तीति निवासाथ सद्धार्या वा
 निकायशब्द ॥ ८ ॥

अथ देवविशेषनामान्याह—

आदित्य सवितार्यमा खरसहस्रोष्णागुरशू रवि-

मार्तण्डस्तरणिर्गर्भास्तिरुणो भानुर्नभोऽहर्मणि ।

सूर्योऽर्क किरणो भगो ग्रहपुष पूषा पतङ्ग खगो

मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनक प्रद्योतनन्तापन ॥ ९ ॥

अग्नौ हसश्चित्रभानुर्विवस्वा सूरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेलि ।

मित्रो ध्वान्तारातिरब्जागुहस्तश्चक्राब्जाहर्बान्धव सप्तसप्ति ॥ १० ॥

दिवादिनाहादिवसप्रभाविमाभास कर स्यामिहिरो विरोचन ।

अहाब्जिर्नागो गुपतिविकर्तनो हरि शुचीनौ गगनाद्धजाध्वगौ ॥ ११ ॥

हरिदश्वो जगत्कर्मसाक्षी माम्बाविभावसु ।

त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽष्टणसारथि ॥ १२ ॥

सुकुमारा मृदुमधुरललितगतय शृंगाराभिजातरूपविव्रिया कुमारवचोद्धतवेषभा
पाभरणप्रहरणावरणयानवाहना । कुमारवचोत्वणरागा श्रीङ्गनपराभेत्यत कुमार
इत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥

अथ व्यन्तरानाह-

स्यु पिशाचा भूता यक्षा राक्षसा किन्नरा अपि ।

किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥५॥

पिशाचादयोऽग्रे विविधेषु शैलकन्दरान्तरवायिवरादिषु प्रतिवसन्तीति व्य
न्तरा , वनाना समूहो वान तस्यान्तरे भवन्तीति पृषोदरादित्वाद्वा नमन्तरा इत्यपि ॥५॥

अथ ज्योतिष्मन्नाह-

ज्योतिष्का पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका ।

द्योतन्त इति ज्योतीषि विमानानि तान्यावासतया सत्येषा ज्योतिष्का ।
ग्रीष्मादिभ्यस्तौ ॥७१२॥ इतीकप्रत्यय । भास्वरशरीरत्वात् समस्तदिग्मण्डलयोत
नाद् ज्योतीषि देवा ज्योतीष्येष ता ज्योतिष्का । पञ्चेति पञ्चसत्या पञ्चविधा इत्यर्थः ।
ते तु चन्द्रा अका ग्रहा नक्षत्राणि तारकाः ॥

वैमानिकानाह-

वैमानिका पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥

सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकजा ।

शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ७ ॥

कल्पातीता नव त्रैवेयका पञ्च त्वनुत्तरा ।

विमानेषु भवा वैमानिका । अध्यात्मादित्वादिकण् । ते च द्वित्रिधा कल्पभवा
कल्पातीताः । इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्प समुदाय सन्निवेशो विमानमात्र
पृथिवीप्रस्तारस्तत्र भवा कल्पभवा द्वादश ते पुनरमी ॥६॥ सुधमा देवसभा साऽस्मिन्
स्ताति सौधम कल्प तदत्रास्ति ॥६१२॥ इत्यण् । तत्र जाता सौधमजा ,
इशानस्यन्द्रस्य निवास ऐशान कल्पस्तत्र जाता ऐशानजा एव सनत्कुमारादिकल्पपु
जाता सनत्कुमारजा , माहेन्द्रजा ब्रह्मा ब्रह्मलोकोऽभिधीयते भीमो भीमसेन
इति न्यायादिति ब्रह्मजा लान्तकजा महाशुक्रजा सहस्रारजा आनतजा ,
प्राणतजा , आरणाच्युतजा । अत्रायायां तु मन्त्राक्षरयो पूर्वीं द्रुतां हादिस
यागवज्रनात् गुरु न भवत ॥७॥ कल्याणताता कल्पातीता कल्पान् अतिक्रम्यो

परिस्थिता इत्यर्थे । नवसगया नव, लोकपुरुषस्य श्रीवाग्रदेशविनिविष्टा श्रीवाभरणभूता
 त्रैवेयका । “कुलकुक्षिप्रीवान्छत्रास्यलङ्कारे” ॥६।३।१०॥ इत्येयवन् । पञ्च त्विति
 पञ्चमस्या च विद्यत उत्तरो येभ्यस्ते अनुत्तरा विजयवैजयन्तजयन्तापराञ्जितसवा-
 यसिद्धनामान् ॥

उपसहारमाह—

निकायभेदादेव म्युदेवा किल चतुर्विधा ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, देवा भवनपत्यादयः चतुर्विधा निकायभेदात् निकायो
 निवास उत्पादस्थान तद्भेदात् । तथाहि— भवनपत्याऽऽर्शातिसहस्राधिक्ययोजनलक्षपि
 ण्डायां रत्नप्रभायामूर्ध्वमधः योजनसहस्रमेकैकमपहाय जन्माऽऽमादयन्ति । व्यन्त-
 रास्तस्या एवोपरि यत्परित्यक्त योजनसहस्र तस्याध ऊर्ध्वं च याजनशतमेकैकमपहाय
 मध्येऽष्टमु योजनशतेषु जन्म प्रतिलभन्ते । ज्योतिष्वास्तु समतलाद् भूभागात् सप्त
 शतानि नवत्यधिनानि योजनानामाह्वय दशोत्तरयोजनशतपिण्डे नभोदेशे लोकान्तात्
 किञ्चिन्न्यूने जन्म गृह्णन्ति । धैमानिका रज्जुमध्यद्वामधिरह्याऽन सौधमादिषु कल्पेषु
 सवायसिद्धविमानपयवस्थानेषूपत्यन्ते तदेवमुत्पादनिवासभेदाच्चतुर्विधा देवा । स्वधा-
 मसूत्पता भवनपत्यादयोऽन्यत्रापि लवणचलधिमन्दरवपधराद्रिद्रुमगहनप्रभृतिषु वस-
 न्ति । उक्तस्थानव्यतिरेकेणान्यत्रैषामुत्पादो जन्म नास्तीति निवासाथ, सद्धार्या वा
 निकायशब्दः ॥ ८ ॥

अथ देवविशेषनामान्याह—

आदित्य सवितार्यमा खरसहस्रोष्णाशुरशू रवि-
 मार्तण्डस्तरणिर्गर्भास्तिररुणो भानुर्नभोऽहर्मणि ।

सूयोऽर्क किरणो भगो ग्रहपुष पूषा पतङ्ग खगो

मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनक प्रद्योतनस्तापन ॥ ९ ॥

अधो हसश्चित्रमानुर्विवस्वा सूरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेलि ।

मित्रो ध्वान्तारातिरब्जाशुहस्तश्चक्राब्जाहर्वाण्धव सप्तसप्ति ॥ १० ॥

दिवादिनाहदिवसप्रभाविभाभास कर स्यामिहिरो विरोचन ।

अहाब्जिर्नागोद्युपतिर्विर्कृतनो हरि शुचीनौ गगनाद्भुजा चगौ ॥ ११ ॥

हरिदश्वो जगत्कर्षसाक्षी माम्बाविभावसु ।

त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽऽणसारथि ॥ १२ ॥

सुकुमारा मृदुमधुरललितगतय शृंगाराभिजातरूपविम्विया कुमारवचोद्वतनेपभा
पाभरणप्रहरणावरणयानवाहना । कुमारवचोत्वणरागा श्रीङ्गपराश्वेत्यत कुमारा
इत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥

अथ व्यन्तरानाह-

स्यु पिशाचा भूता यक्षा राक्षसा किन्नरा अपि ।

किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥५॥

पिशाचादयोऽष्टौ विविधेषु शैलकन्दरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवसन्तीति व्य
न्तरा , वनाना समूहो वान तस्यान्तरे भवन्तीति पृषोदरादित्वाद्वाङ्मन्तरा इत्यपि ॥५॥

अथ ज्योतिष्मन्नाह-

ज्योतिष्का पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका ।

द्योतन्त इति ज्योतीषि विमानानि तान्यावासतया सन्त्येषा ज्योतिष्का ।
ग्रोह्यादिभ्यस्तौ ॥७।२।५॥ इतीक्ष्प्रलय । भास्वरशरीरत्वात् समस्तदिग्मण्डलयोत
नाद् ज्योतीषि देवा ज्योताप्येव वा ज्योतिष्का । पञ्चेति पञ्चसत्या पञ्चविधा इत्यथ ।
ते तु चन्द्रा अर्का ग्रहा नक्षत्राणि तारकाः ॥

वैमानिकानाह-

वैमानिका पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥

सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलान्तकजा ।

शुक्रसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ७ ॥

कल्पातीता नव त्रैवेयका पञ्च त्वनुत्तरा ।

विमानेषु भवा वैमानिका । अध्यात्मादित्वादिकण् । ते च द्विविधा कल्पभवा
कल्पातीताः । इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्प समुदाय सन्निवेशो विमानमात्र
पृथिवीप्रसारस्तत्र भवा कल्पभवा द्वादश ते पुनरमी ॥६॥ सुधमा देवसभा साऽस्मिन्न
स्तीति सौधर्म कल्प 'तदनास्ति ॥६।२।७०॥ इत्यण् । तत्र जाता सौधर्मजा
इशानस्येन्द्रस्य निवास ऐशान कल्पस्तत्र जाता ऐशानता एव सनत्कुमारादिकल्पेषु
जाता सनत्कुमारजा माहेन्द्रजा ब्रह्मा ब्रह्मलोकोऽभिधीयते भीमो भीमसेन
इति न्यायादिति ब्रह्मजा , लान्तकजा , महागुप्तजा सहस्रारजा आनतजा ,
प्राणतजा आरणजा , अच्युतजा । अत्रायाया नु अप्राक्षरयो पूर्वा द्रौता हादिस
योगवजनात् गुरु न भवत ॥७॥ कल्पानताता कल्पातीता कल्पान् अतिप्रम्यो

परि स्थिता इत्यर्थे । नवसगया नव, लोम्पुरुषस्य श्रीवाप्रदेशविगितिष्ठा श्रीवाभरणभूता
अवेयका । “ कुलमुक्षिप्रीवान्छयाम्यट्टक्रे ” ॥६॥३॥१७॥ इत्येयकम् । पञ्च त्विति
पञ्चमस्या , न विद्यत उत्तरो येभ्यस्ते अनुत्तरा विजयवजयन्तजयन्तापराजितसवा-
थमिदनामान् ॥

उपसहारमाह—

निकायभेदादेव स्युदेवा किल चतुर्विधा ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, देवा भवनपत्यादयः चतुर्विधा निकायभेदात् निकायो
निवास उत्पादस्थान तद्वेदात् । तथाहि— भवनपत्याऽर्धातिसहस्राधिकयोजनलक्षपि
ण्डाया रत्नप्रभायामूढध्वमधश्च योजनसहस्रमेकैकमपहाय जन्माऽऽसादयन्ति । व्यन्त
रास्तस्या एवोपरि यत्परित्यक्त योजनसहस्र तस्याध ऊर्ध्वं च योजनशतमेकैकमपहाय
मध्येऽष्टमु योजनशतेषु जन्म प्रतिभन्ते । ज्योतिष्कास्तु समतलाद् भूभागात् सप्त
चातानि नवत्यधिरानि योजनगनामास्त्य दशोत्तरयोजनशतपिण्डे नभोदेशे लोकान्तात्
विश्विन्यूने जन्म गृह्णन्ति । वैमानिका रज्जुमध्यद्रामधिराऽन सौधमादिषु करपेषु
सवायसिद्धविमानपयवसानेपूतपन्ते, तदेवमुत्पादनिवासभेदाच्चतुर्विधा देवा । स्वधा-
मसूतपना भवनपत्यादयोऽन्यत्रापि त्वणजलविमन्दरवपथराद्रिद्रुमगहनप्रशतिषु वस-
न्ति । उक्तस्थानव्यतिरेकेणान्यत्रैषामुत्पादा जन्म नास्तीति निवासाथ , संहार्या वा
निकायशब्द ॥ ८ ॥

अथ देवविशेषनामान्याह—

आदित्य सप्रितार्यमा खरसहस्रोष्णाशुरशू रवि-

मार्तण्डस्तरणिर्गमास्तिररुणो भानुर्नभोऽहर्मणि ।

सूयोऽर्क किरणो भगो ग्रहपुष पूषा पतङ्ग खगो

मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनक प्रथोतनस्तापन ॥ ९ ॥

अग्नौ हसश्चित्रभानुर्विवस्वा सूरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेलि ।

मित्रो ध्वान्तारातिरब्जाशुहस्तश्चक्राब्जाहर्वान्धव सप्तसप्ति ॥ १० ॥

दिवादिनाहर्दिवसप्रभाविभाभास कर स्यामिहिरो विरोचन ।

अहाब्जिर्नागोद्युपतिर्विर्कृतनो हरि शुचीनो भगनाद्भुजाभ्रगौ ॥ ११ ॥

हरिदश्वो जगत्कर्मसाक्षी भाम्बाविभावसु ।

त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽरुणसारथि ॥ १२ ॥

अदितेरपत्य लोकख्या आदित्य । “अनिदमि” ॥६१११५॥ इत्यादिना
 व्य ॥१॥ सूते प्रयाश सविता ॥२॥ अरीनामयति अयमा “भन्मातरिश्वन्”-॥
 (उणा-१०२) ॥ इत्यादिना अग्रन्तो निपात्यते ॥३॥ सरा, सहस्रम्, उणाधाशवो
 यस्य सरसहस्रोणागु सरागु, सहस्रागु, उणागु, यौगिकत्वात् सररश्मि, दश
 शतरश्मि, शीतेतररश्मिरित्यादयोऽपि ॥६॥ अदनुते या अगु “अशेराधोऽन्तश्च”
 ॥ (उणा-७१९) ॥ इति उर्नोऽन्त- ॥ ७ ॥ स्यते स्तूयते रवि “स्वरेभ्य इ” ॥
 (उणा-६०६) ॥ इति इ ॥८॥ मृतण्डस्यापत्य मात्तण्ड “ऋषि” ॥६११६१॥ इत्या
 दिनाऽण् ॥९॥ तरत्यनेन तम इति तराणि पुल्लीलिङ्ग । “ऋहृ” ॥ (उणा-६३८) ॥
 इत्यादिना ञणि ॥१०॥ गृध्यते अभिकाङ्क्षयते लोकैरसाविति गमस्ति “गृधेर्गभञ्च”
 ॥ (उणा-६६९) ॥ इति अस्तिक् गृधेर्गमादेश- ॥ गा यमस्ति दीपयतीति वा पृषो
 दरादित्वात् ॥११॥ अरुण सारथिरस्यास्तीत्यरुण । अभ्रादित्वादप्रत्यय, अरुणवण
 त्वाद्वा अरुण ॥१२॥ भातीति भाजु ‘दामाभ्या जु’ ॥ (उणा-७८६) ॥ इति जु
 ॥१३॥ नभोऽहोमणिनभोऽहमणि मणिशब्द प्रत्येक संबध्यते तेन नभोमणि, अह
 मणि । यौगिकत्वाध्यामरल दिनरत्नमित्यादि ॥१४॥१५॥ सरति सुवति वा कर्मजु
 लोकानिति सूय । जुप्यमिद्य ॥५११३९॥ इत्यादिना कृतिपात । सूर एव वा
 सूय मत्तादित्वाद्य ॥१६॥ अर्क्यते स्तूयते इत्यर्क । अच्यत इति वा “भीण्शलि”
 ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥१७॥ किरति तमासीति किरण । ‘कृणूपृकृपिबृपिभ्य
 कित्’ ॥ (उणा-१८८) ॥ इत्यण् ॥१८॥ भज्यते जाधीयते अनेन कृत्वा लोकै
 रालोक इति भग । “गोचरसञ्चर” ॥५१३१३१॥ इत्यादिना घ ॥१९॥ ग्रहान्
 पुष्पाताति ग्रहपुष्प । मूलविभुजादय ” ॥५१११४४॥ इति क ॥ आदित्यो
 हि सुपुष्पाभिनाडिभिर्ग्रहान् पुष्पाति ।

यथाङि — सुपुष्पाद्या न नाड्योऽस्य पुष्पान्ति सतत ग्रहान्” ॥२०॥

पूषति वद्धते ऋतुभेदाद्रश्मिभिरिति “उक्षितक्षि” ॥ (उणा-१००) ॥
 इत्यादिना अनि पूषा ।

यथाङि —

‘ऋतुभेदात् पुनस्तस्यातिरिच्यन्तेऽपि रश्मय ।

शतानि द्वादश मथौ त्रयोदशैव माधवे ॥ १ ॥

चतुदश पुनज्यष्ठ नग्नानभस्ययोस्तथा ।

पञ्चदशैव त्वापाणि षोडशैव तथाहिने ॥ २ ॥

कात्तर त्वमादश तान्यव तपस्यपि ।

मार्गे तु दश साद्वानि शतान्यव च पात्युन ॥ ३ ॥

पौष एव पर मासि सहस्र किरणा रवे ” ॥२१॥

पतति गच्छति व्योम्नाति पतद्ग । “पतितमि ” ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यादिना
अद्ग, पत गच्छताति वा “नाम्नो गम खर्द्वा च ” ॥५१११३१॥ इत्यादिना खड्
॥२२॥ खे गच्छताति डे खग ॥२३॥ मृतमण्डमस्येति मृताण्ड । “मृतमण्डमजायत”
इति ध्रुते । तस्यापत्यमृष्यणि माताण्ड ॥२४॥ यमुनाया, कृतान्तस्य च जनक यमु
नाजनक, कृतान्तजनक । यौगिक्त्वात्मालि दासू, यमसूरित्यादयोऽपि ॥२५॥ ॥२६॥
प्रयोतते प्रयोतन ॥२७॥ तापयताति तापन नन्यादित्यादन ॥२८॥१॥ कध्राति तेज
सा दृष्टारिति ब्रध्न “दिननम्र ” ॥ (उणा-२९८) ॥ इत्यादिना निपात ॥२९॥ हन्ति तमा
हस “मावावधमि ” ॥ (उणा-५६४) ॥ इत्यादिना स ॥३०॥ चित्रा नानाप्रभारा
भानवो यस्य चित्रभाजु ॥ ३१ ॥ विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्थान् मतु ॥ ३२ ॥
सूते तेज इति सूर “ऋज्यजि ”-॥ (उणा-३८८) ॥ इत्यादिना रक् । ताल
व्यादिरित्ये ॥ ३३ ॥ त्वेपति दीप्यते त्वथा “त्वष्टृक्षत्तुहिनादम ” ॥
(उणा-८६५) ॥ इति निपातनात् ॥ ३४ ॥ द्वादशात्मानो रूपाण्यस्य द्वादशात्मा ।
द्वादश ह्यादित्या इति रुडि ॥ ३५ ॥ हेलयति र्वाडयत्यश्निति हेलि । “स्वरेभ्य
इ ” ॥ (उणा-६०६) ॥ इति इ ॥ ३६ ॥ मेघति मित्र “चिमिदिशसिभ्य
क्ति ” ॥ (उणा-४५४) ॥ इति त्र ॥ ३७ ॥ ध्वान्तस्यारातिध्वा-ताराति ।
यौगिक्त्वात्तिमिरारिरित्यादय ॥ ३८ ॥ अञ्जानि अशवध हस्ते यस्य स तथा
अञ्जहस्त, अशुहस्त । यौगिक्त्वात् पद्मपाणि गभस्तिपाणिरित्यादय ॥३९॥४०॥
चक्रस्याञ्चस्याह्व-वाधव चक्रवाधव, अञ्जवान्धव, अहवाधव । यागिक्त्वात्
चक्रवाक्वधु, पद्मवन्धु, दिनप्रधुरित्यादय ॥४१॥४२॥४३॥ सप्तसटया सप्तयो
यस्य सप्तसप्ति । यौगिक्त्वाद्धिपमाश्च इत्यादय । सप्तभिर्नामभिर्पलक्षितोऽश्वो
यस्येति वा सप्तसप्ति । यद्वेदे “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा”
॥४४॥१०॥ दिवादिभ्य सप्तभ्य शब्देभ्य करशब्दे तेन दिवाकर, दिनकर,
अहस्कर दिवस्कर, प्रभाकर विभाकर, भास्कर । दिवा नरोतीत्यादिभ्युत्पत्तौ
“सटयाहदिवा ” ॥५१११०२॥ इत्यादिना ट । यौगिक्त्वाद्वासरकृद्, दिनप्रणी,
दिनकृदित्यादय ॥ ५१ ॥ मेहति सिञ्चति मिहरे “गुपीपि ” ॥ (उणा-४१६) ॥
इत्यादिना इरक् आदित्याज्जायते गृष्टि ” इति हि स्मृते ॥ ५२ ॥ विरोचते इति
विरोचन नन्यादित्यादन ॥ ५३ ॥ ग्रहाणामब्जिनीना गवा दिवा च पति
ग्रहपति अब्जिनीपति गोपति, वृषति । यौगिक्त्वात् ग्रहेश, पाद्मिनाश,
त्विपामीश दिनेश इत्यादयोऽपि ॥ ५७ ॥ विकृन्तत्यात्मान विविध कर्त्तनमस्येति
वा विकृत्तन चक्रभ्रमेण तत्र शातनात् ॥ ५८॥ हरति तमासीति हरि । “स्वरेभ्य
इ ” ॥ (उणा-६०६) ॥ इति इ ॥ ५९ ॥ शोचत्यस्मिन्नुलक इति शुचि ।

नाम्युपान्त्यत्वादि कित् ॥ ६० ॥ एति इन "जीण्णादीनुष्यविमीभ्य कित्"
 ॥ (उणा-२६१) ॥ इति न ॥ ६१ ॥ गगनशब्दाद् घञशब्दोऽध्वगशब्दश्च गगन
 ध्वज , गगनाध्वग । यौगिस्तत्राभ केनन , नम पाय इत्यादय ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ११ ॥
 हरितो नीला अश्वा अस्य हरिदश्च ॥ ६४ ॥ जगत , वमणां च साक्षा जगत्साक्षी,
 कर्मसाक्षी च ॥ ६६ ॥ भास सन्त्यस्य भास्वान् । यौगिस्तत्वादगुमान्, अगुमालीत्या
 दय ॥ ६७ ॥ विभा दीप्तिवसु घनमस्य विभावसु ॥ ६८ ॥ त्रयो वेदाध्वयी सा
 तनुरस्य त्रयांतनु । 'त्रयोतेजोमयो भातु' इति स्मृते ॥ ६९ ॥ जगता
 चक्षुजगच्चक्षु प्रकाशकत्वात् ॥ ७० ॥ तपतीति तपन नन्यादित्वादन ॥ ७१ ॥
 अरुण सारथिरह्यारुणसारथि ॥ ७२ ॥ शेषश्चात्र—

‘सूर्ये वाजीलोक्चन्धुर्मानेभिभानुकेसर । —

सहस्राङ्गो दिवापुष्ट कलभद्रानिनाशन ॥ १ ॥

पपी सदागति पीतु सावत्सररथ वपि ।

दशान पुष्करो ब्रह्मा बहुरूपश्च वणसू ॥ २ ॥

वेदोदय रातिलक प्रत्यूषाण्ड सुरारुत ।

लोकप्रकाशन पीथो जगदीपोऽम्बुतस्कर” ॥ ३ ॥ १२ ॥

रोचिरुत्तरुचिशोचिरशुगोज्योतिरर्चिरुपधृत्यभीशव ।

प्रग्रह शुचिमरीचिदीप्तयो धाम केतुगृणिरास्मिष्टभय ॥ १३ ॥

पाददीप्तिरुत्तुतिशुतो रुम्बिरोककिरणत्विषित्विष ।

भा प्रभावसुगभस्तिमानवो भा मयूखमहसी छविर्विभा ॥ १४ ॥

रोचत इति रोचि क्लीबलिङ्ग द्यर्चि” ॥ (उणा-१८९) ॥ इत्यादिना

इत् ॥ १ ॥ वसन्त्यास्मिन् रसा इत्युक्त्वा ऋज्यञि” ॥ (उणा-३८८) ॥

इत्यादिना २ कित् ॥ २ ॥ रोचते रुचि क्लीबलिङ्ग । नाम्युपान्त्यत्वादि कित् ॥ ३ ॥

शोचति तमोऽस्मिन्निति इति शोचि क्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ अस्तुते यामित्यनु पुलिङ्ग

॥ ५ ॥ गच्छत्यस्मात्तम इति गौ पुलीलिङ्ग ॥ ६ ॥ योसते ज्योति क्लीबलिङ्ग ।

‘शुतेरादेश ज’ ॥ (उणा-१९१) ॥ इति इत् ॥ ७ ॥ अच्यत इति इति अचि

क्लीबलिङ्ग ॥ ८ ॥ उपध्रियते अवतिष्ठते रसोऽस्मिन्निति उपधृति । ‘हमुयि” ॥

(उणा-६५१) ॥ इत्यादिना बहुवचनात् ति कित् ॥ ९ ॥ अभ्यश्नाति तमासीत्यभीनु

पुलिङ्गौ । वेरुभुरण्ण्वध्वयादय” ॥ (उणा-७४६) ॥ इति उदन्तो निपात्यत ।

अभापुरिति गौड ॥ १० ॥ प्रगृह्यतेऽननति अलि प्रग्रह ॥ ११ ॥ शुचिर्नमत्या

अप्येष्ट शोचतीति शुचि पुलिङ्ग कित् ॥ १२ ॥ प्रियत तमाप्रस्मिन्निति मरीचि

पुत्रीलिङ्ग । “मृशिरण्याणिदप्यविभ्य इचि” ॥ (उणा-६२७) ॥ इति इचि ॥ १३ ॥
 दीप्यतेऽनयेति दीप्ति स्त्रिया क्ति ॥ १४ ॥ धीयते धाम “मन्” ॥ (उणा-९११) ॥
 इति मन् ॥ १५ ॥ चाप्यते पूज्यते केतु “चाय के च” ॥ (उणा-७७८) ॥ इति
 तु ॥ १६ ॥ धरति घृणि “ऋद्घृष्टकुट्टिभ्य ञिन्” ॥ (उणा-६३५) ॥ इति
 णि ॥ १७ ॥ अदनुते द्यामिति रश्मि, एते त्रय पुलिङ्गा “अशो रश्मादि”
 ॥ (उणा-६८८) ॥ इति मि ॥ १८ ॥ घृच्छयते घृश्चि पुत्रीलिङ्ग “लघूप्रच्छिभ्य
 क्ति” ॥ (उणा-६७९) ॥ इति नि, घृष्णिरित्येके, घृष्णिरित्यन्ये ॥ १९ ॥ १३ ॥
 पयनेऽनेन पाद ॥ २० ॥ दीधीयते दीप्यतेऽभ्या दीधिति स्त्रिया क्ति ॥ २१ ॥
 कीयते कर अल् ॥ २२ ॥ द्योतते द्युति स्त्रीलिङ्ग ॥ २३ ॥ द्योतन द्युत् ।
 “कुत्सपदादिभ्य क्तिप्” ॥ ५१३११४ ॥ इति क्तिप् ॥ २४ ॥ रोचन दन् ॥ २५ ॥
 विरोचतेऽनेन विरोक् ॥ २६ ॥ किरण प्राग्वत् ॥ २७ ॥ त्वेपते त्विपि स्त्रीलिङ्ग
 ॥ २८ ॥ त्वेपण त्विद् ॥ २९ ॥ भासते भा पुत्रीलिङ्ग ॥ ३० ॥ प्रभान प्रभा
 ॥ ३१ ॥ वसति रवाविति वसु । “भृमृतृत्सरि” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ३२ ॥
 गमस्तिभानू पूर्ववत् त्रयोऽपि पुलिङ्गा ॥ ३४ ॥ भान भा “मृगयेच्छा” ॥ ५१३१
 १०१ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३५ ॥ मयते विस्तार गच्छति मयूय । “मये
 धिभ्यामूखेदौ” ॥ (उणा-९१) ॥ इत्यूख ॥ ३६ ॥ मल्लते मह । “अस्” ॥
 (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ३७ ॥ छपति तम इति च्छवि स्त्रीलिङ्ग । ‘छवि
 च्छवि’ ॥ (उणा-७०६) ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३८ ॥ विभान विभा ॥ ३९ ॥ १४ ॥

प्रकाशस्तेज उद्योत आलोको वर्च आतप ।

प्रकाशते प्रकाश ॥ १ ॥ तेजयति तेज ॥ २ ॥ उद्योतते उद्योत ॥ ३ ॥
 आलोकते जनोऽनेनेत्यालोक ॥ ४ ॥ वचते दीप्यते वच ॥ ५ ॥ आतपति आतप ।
 द्योत इत्यपि ॥ ६ ॥

मरीचिका मृगतृष्णा

मरीचिप्रतिकृतिमरीचिका । ‘तस्य तुल्ये क सज्ञाप्रतिकृत्यो’ ॥ ७१११०८ ॥
 इति क । ग्रीष्मे हि मिमृतास्वक्करा प्रतिफलिता जलत्वेनाभान्ति अत एव मरुम-
 रीचिनेत्युच्यते ॥ १ ॥ मृगाणा तृष्णाऽस्या मृगतृष्णा ॥ २ ॥

मण्डल तूपसूर्यकम् ॥ १९ ॥

परिधि परिवेपश्च

मण्डयति मण्डल त्रिलिङ्ग “मृदेकन्दि” ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यादिना
 अल् ॥ १ ॥ समीपे सूर्यस्य प्रतिकृतिरूपसूर्यक क्लृवम् ॥ २ ॥ १५ ॥ परितो धीयते परिधि

पुलिङ्ग “उपसर्गाद् वि” ॥५॥३॥८७॥ इति कि ॥३॥ परितो विप्यते व्याप्यतेऽ
नेन परिवेष ॥ ४ ॥

सूरसूतस्तु काश्यपि ।

अनूरुविनतासूनुरणो गरुडाग्रज ॥ १६ ॥

सूरस्य सूत सूरसूत । यौगिकत्वाद्रविसारधिरित्यादय ॥ १ ॥ कश्यपस्यापत्यं
काश्यपि ऋष्यण बाधित्वा “बाह्यादिभ्यो गोत्रे” ॥६॥१॥३०॥ इतीम् ॥२॥ न विद्येते
ऊरु अस्य अनूरु ॥३॥ विनताया सूनुविनतासूनु यौगिकत्वाद्भिनतय इत्यादय ॥४॥
अरुणवणत्वादरुण ॥५॥ गरुडस्याग्रजो गरुडाग्रज ॥ ६ ॥ शेषध्वान्-“अरुणे विपुल
स्कन्धो महासारधिराश्मन ” ॥ १६ ॥

रेवन्तस्त्वरैतोज श्रवणो हयवाहन ।

रेवते गच्छति ह्येनेति रेवन्त । “तृजिभूवदि” ॥ (उणा-२२१) ॥ इत्यादिना
अन्त ॥ १ ॥ अर्कैरेतसो जात अकरतोज । ‘अजाते पश्यम्या’ ॥५॥१॥७०॥
इति ड ॥ २ ॥ श्रवमानो गच्छति श्रवण ॥ ३ ॥ हयो वाहनमस्य हयवाहन ॥ ४ ॥

अष्टादश माठराद्या सवितु पारिपार्श्विका ॥ १७ ॥

माठरस्यापत्य माठर ॥ ‘विदादेष्टे’ ॥६॥१॥४१॥ इत्यन् । माठराद्या माठरप्र
भृतय , ते यथा—माठर पिङ्गल दण्डो राजधोधौ खरद्वारिकौ कल्माषपक्षिणौ जातृ
कार कुतापकौ पिङ्गगर्भौ दण्डिपुरुषौ किशोरकाविति । यच्चाडि —

‘सुराग्रतस्त्वसावष्टादशभि पारिपार्श्विकै ।

इन्द्रादयश्च ते देवा सर्वे नामान्तरै स्थिता ॥ १ ॥

तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डारयो दण्डनायक ।

वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च स ॥ २ ॥

पूर्वद्वारे गुहहरी राजधोयौ क्रमेण तौ ।

द्वितीये तु धमाधर्मौ तौ खरद्वारिकौ क्रमात् ॥ ३ ॥

तृतीये तु यमतादर्यौ क्रमात् कल्माषपक्षिणौ ।

चित्रगुप्तश्च कालश्च रवेदक्षिणपार्श्वगौ ॥ ४ ॥

प्रथमो जातृकाराख्यो माठराख्यो द्वितीयक ।

पश्चिमेनाधिपक्ष्णौ तौ प्राप्नुयात् कुतापकौ ॥ ५ ॥

उदीच्यां यक्षहेरम्यौ तौ च पिङ्गगर्भौ क्रमात् ।

प्राच्यां तु रुद्रेवन्तौ ता दण्डिपुरुषौ क्रमात् ॥ ६ ॥

आश्विनौ तु पाश्वद्वये तौ द्वावेव किशोरकौ ।

इत्यष्टादशसो वगधण्डाशो पारिपाश्विनः ॥ ७ ॥

परितः पार्श्वे वतन्ते पारिपाश्विका । “परेमुग्रपाश्वत्” ॥ ६१८१७९ ॥ इतीकण् ॥ १७ ॥

चन्द्रमा कुमुदवान्धवो दशधेतवाज्यमृतसूम्तिथिप्रणी ।

कौमुदीकुमुदिनीभदक्षजारोहिणीद्विजनिशोपधीपति ॥ १८ ॥

जैवातृकोऽब्जश्च कलाशशैणच्छायाभृदिन्दुर्विधुरत्रिदृग्ज ।

राजा निशो रत्नकरौ च चन्द्र सोमोऽमृतधेतहिमद्युतिर्गर्ला ॥ १९ ॥

चन्दति दीप्यते, आह्लादयति वा चन्द्रमा । “चन्दो रमस्” (उणा-९८६) ॥

इति रमस् ॥ १ ॥ कुमुदानां बान्धवः कुमुदबान्धवः, यौगिकत्वात् कैरवबन्धुरित्यादयः, सुहृदपि बन्धुप्रायत्वाद्बन्धुरेवेति कुमुदमुहृदित्यादयोऽपि ॥ २ ॥ दशसन्त्याश्वेताश्च वाजिनो यस्य स तथा दशवाजी, दशाश्वः । यदाह व्याडि —

“अश्वास्तु दश चन्द्रस्य यजुः चन्द्रमना रूपः ।

सप्तवातुहयो वाजी हसो व्योममृगो नरः ॥ १ ॥

अवा चाथ चन्द्रमनः स्थानेऽस्ति त्रिषणा क्वचित् ।

सप्तधातोः पुनः स्थाने सहस्रस्योऽस्ति कुत्रचित्” ॥ २ ॥

श्वेतवाजी सिताश्वः ॥ ४ ॥ अमृतसूते अमृतसू यौगिकत्वात् सुधासू-

रित्यादयः ॥ ५ ॥ तिथी प्रणयति तिथिप्रणा ॥ ६ ॥ कौमुद्या कुमुदिन्या भाना

दक्षजाना रोहिण्या द्विजाना निशाया औपधीना च पति कौमुदीपति,

कुमुदिनीपति भपति दक्षजापति रोहिणीपति द्विजपति, निशापति औपधी-

पति । यौगिकत्वात् ज्योत्स्नेश कुमुद्वतीश नक्षत्रेश दाक्षायणाश रोहिणीश

द्विजेश, निशेश औपधीश इत्यादयः ॥ १४ ॥ १८ ॥ जीवत्यनेन अमृतवपित्वाजग

दिति जैवातृकः । जीविरातृको जैव च’ ॥ (उणा-६७) ॥ इत्यातृकः ॥ १५ ॥ अप्पु

जातोऽब्जः, समुद्रजातत्वात् समुद्रनवनीतमपि ॥ १६ ॥ कला शशमेण छाया च

त्रिमूर्ति कलाशशैणच्छायाभृत् कलाभृत् शशभृत् एणभृत् छायाभृत् यौगि

कत्वात् कलानिधि शशवर मृगलाञ्छन छायाङ्क इत्यादयः ॥ २० ॥ इन्दति

इन्दु भृम् ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यादिना च ॥ २१ ॥ विध्यति ताडयति

विरटिणः कैरिति विडुः । पृसाहपि ॥ (उणा-७२९) ॥ इत्यादिना उ क्ति

॥ २२ ॥ अत्रेमुनेदशो नत्राब्जात् अत्रिदृग्ज यौगिकत्वादत्रिनेत्रप्रसूत इत्यादयः

॥ २३ ॥ राजते राजा उक्षतश्चि ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यादिना अन् ॥ २४ ॥

निशाश-राद्वज्र कर-व शब्दैः निशाशरत्नम्, निशाकर यौगिकत्वादिशामणि, रजनी

पुलिङ्ग “उपसगाद् कि” ॥५।३।८७॥ इति कि ॥३॥ परितो विप्यते व्याप्यतेऽ
नेन परिवेष ॥ ४ ॥

सूरसूतस्तु काश्यपि ।

अनूरुविनतासूनुररुणो गरुडाग्रज ॥ १६ ॥

सूरस्य सूत सूरसूत । यौगिकत्वाद्रविसारधिरित्यादय ॥ १ ॥ कश्यपस्यापत्यं
काश्यपि ऋष्यण बाधित्वा “बाह्यादिभ्यो णोत्रे” ॥६।१।३०॥ इतीप् ॥ २ ॥ न विद्येत
ऊरु अस्य अनूरु ॥ ३ ॥ विनताया सूनुविनतासूनु यौगिकत्वाद्देनतय इत्यादय ॥ ४ ॥
अरुणवणत्वादरुण ॥ ५ ॥ गरुडस्याग्रजो गरुडाग्रज ॥ ६ ॥ शेषश्चात्र—“अरुणे विपुल
स्कन्धो महासारथिराश्मन ” ॥ १६ ॥

रेवन्तस्त्वर्करेतोज ह्यवगो ह्यवाहन ।

रेवते गच्छति ह्येनेति रेवत । “तृजिभूवदि” ॥ (उणा-२२१) ॥ इत्यादिना
अन्त ॥ १ ॥ अकरेतसो जात अकरेतोज । “अजाते षष्ठम्या” ॥ ५।१।१७० ॥
इति ड ॥ २ ॥ ह्यवमानो गच्छति ह्यवग ॥ ३ ॥ ह्यो वाहनमस्य ह्यवाहन ॥ ४ ॥

अष्टादश माठराद्या सवितु पारिपार्श्विका ॥ १७ ॥

माठरस्यापत्य माठर ॥ विदादेदृद्धे ॥ ६।१।४१ ॥ इत्यञ् । माठराद्या माठरप्र
भृतय , ते यथा—माठर पिङ्गल दण्डो राजश्रोथौ खरद्वारिकौ क्रमापपक्षिणौ जातु
कार कुतापकौ पिङ्गगणौ दण्डिपुरुषौ किशोरकाविति । यथादि —

मुरावृतस्त्वसावष्टादशभि पारिपार्श्विके ।

इन्द्रादयश्च ते देवा सर्वे नामान्तरै स्थिता ॥ १ ॥

तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डारयो दण्डनायक ।

बहिस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च स ॥ २ ॥

पूर्वद्वारे गुहहरौ राजश्रोथौ क्रमेण तौ ।

द्वितीये तु धमाधर्मा तौ खरद्वारिकौ क्रमात् ॥ ३ ॥

तृतीये तु यमतापस्यौ क्रमात् कल्माषपक्षिणौ ।

चित्रगुप्तश्च कालश्च रवेदक्षिणपार्श्वगौ ॥ ४ ॥

प्रथमो जातुकाराख्यो माठराख्या द्वितीयश्च ।

पश्चिमेनाधिवरुणौ तौ प्राप्नुयात् कुतापकौ ॥ ५ ॥

उदाच्यां यक्षहेरम्ब्यौ तौ च पिङ्गगणौ क्रमात् ।

प्राच्या तु ह्यरेवन्ता तौ दण्डिपुरुषौ क्रमात् ॥ ६ ॥

विम्ब तु मण्डलम् ।

यन्नाति रदिमभिव्यमिति विम्ब पुष्पीवल्लिह । “ढिनीवन्धि ” ॥ (उणा-३२५) ॥
इत्यादिना ढिम्ब , विम्बेति सौत्रो वा धातु विम्बति भाति विम्बम् ॥ १ ॥ मण्डल
प्राग्वत् ॥ २ ॥

नक्षत्र तारका ताराज्योतिषी ममुडु ग्रह ॥ २१ ॥

धिष्ण्यमृक्षम्

नक्षति गच्छति व्योमनीति नक्षत्र “धृग्नक्षि ” ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्या-
दिना अत्र , यद्वा क्षद सवरणे इति सौत्रो धातु न क्षदति प्रभामिति नक्षत्रम् ।
“हुयामा ” ॥ (उणा-४५१) ॥ इत्यादिना त्रे नखादिवात्सिद्धम् ॥ १ ॥ तरतीति तारका
त्रिलिह “तारकावणका ” ॥ २ ॥ ११३ ॥ इत्यादिना इत्वाभाव ॥ २ ॥ तरत्यनया
तारा । क्षीपुसलिह “भिदादय ” ॥ ५ ॥ ३१०८ ॥ इत्यङन्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ द्योतते
ज्योति ॥ ४ ॥ भाति भ “क्वचित् ” ॥ ५ ॥ ११७१ ॥ इति ड । भा विद्यतेऽस्येति
वा ॥ ५ ॥ इयति खमिति उडु । क्षीलावलिह । “उड् च भे ” ॥ (उणा-७३८) ॥
इति उ अर्तेरुडादेशश्च ॥ ६ ॥ गृण्यते इति ग्रह ॥ ७ ॥ २११ ॥ धृष्णोति प्रगल्भते निशीति
धिष्ण्यम् । “क्षित्र्यास्या ” ॥ (उणा-३६४) ॥ इत्यादिना यान्तो निपात्यते ॥ ८ ॥
अजते गच्छति ऋक्ष “ऋजिरिपि ” ॥ (उणा-५६७) ॥ इत्यादिना स कित् ।
ऋक्षोति तम इति वा ॥ ९ ॥

अथाश्विन्यश्वकिनी दक्षदेवता ।

अश्वयुग्बालिनी च

अश्वोऽस्या अस्तीति अश्विनी ॥ १ ॥ अज्ञातोऽश्वोऽश्वक सोऽस्या अस्ति अश्व
किनी ॥ २ ॥ दक्षो देवता अस्या दक्षदेवता ॥ ३ ॥ अश्वान् युङ्क्ते अश्वयुक् क्षीलिह ।
अश्वकमण्यान्नानात् ॥ ४ ॥ बाला केशा सत्यस्या बालिनी ॥ ५ ॥

अथ भरणी यमदेवता ॥ २२ ॥

विभर्ति भरणी ऋह् ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यादिना अणि ॥ १ ॥ यमो
देवताऽस्या यमदेवता ॥ २ ॥ २२ ॥

कृत्तिका बहुलाश्रामिदेवा

कृत्तन्ति शुभमिति कृत्तिका । “कृतिपुति ” ॥ (उणा-७६) ॥ इत्यादिना तिक्
कित् ॥ १ ॥ बहन्ते खे बहुला ‘स्थावद्भि’ ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्यादिना उल

कर ॥२६॥ च दति चन्द्र 'भीवृधि' ॥ (उणा-३८७) ॥ इत्यादिना र ॥२७॥
 सुनोति धातूनामनेकायत्वात् सूतेऽमृतमिति सोम "अर्त्तारि" ॥ (उणा-३३८) ॥
 इत्यादिना म, सूयते वा सोम ॥ "नवोनवो भवति जायमान" इति ध्रुते ॥२८॥
 अमृत श्वेता हिमाश्च सुतयो यस्य स तथा अमृतद्युति, श्वेतद्युति, हिमद्युति
 यौगिकत्वात् सुधाशु सिताशु, शीताशुरित्यादय ॥३१॥ ग्लायते क्षीयते ग्लौ ।
 "ग्लानुदिभ्या ङी" ॥ (उणा-८६८) ॥ इति ङी ॥३२॥

शेषान्न-

"चन्द्रस्तु मास्तपोगजौ गुमाशु श्वेतबाहन ।
 जण सग्नो राजराजो यजत कृत्तिकाभव ।
 यज्ञराडौपधामर्भस्तपस दायतो बुध ॥ १ ॥
 स्यन्द खसिधु सिन्धूत्य ध्रावेष्टारमणस्तथा ।
 आकाशचमस पीतु जेदु पचरिचेन्द्रिदी ॥ २ ॥
 परिज्वा युवनो नेमिन्दिर मेदुरेकभू' ॥ १९ ॥

षोडशोऽंश कला

चन्द्रमेति शेष । षोडशाना पूरणं षोडश सप्त्यापूरणे ङद् । कलयति
 सप्त्या कला ॥ १ ॥

चिह्न लक्षण लक्ष्म लाञ्छनम् ।

अङ्क कलङ्कोऽभिज्ञान

चाहयति चिह्न दिननम ॥ (उणा-२६८) ॥ इत्यादिना नान्ता निपात्य
 ते ॥ १ ॥ लक्ष्यते अनेनेति लक्षण लक्ष्म च 'मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति
 मन् ॥ १ ॥ ३ ॥ लाञ्छयते अनेनेति लाञ्छनम् ॥ ४ ॥ अङ्कयते अनेन अङ्क ॥ ५ ॥
 किरति सदेह कलङ्क । किरोऽङ्को रो लब्ध वा ॥ (उणा-६२) ॥ इत्यङ्क ॥ ६ ॥
 अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् ॥ ७ ॥

चन्द्रिका चन्द्रगोलिमा ॥ २० ॥

चन्द्रातप कौमुदी च ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्यां चन्द्रिका अतोऽनेकस्वरात् ॥ ५१॥ ६ ॥ इतीक ॥ १ ॥ चन्द्र
 गोलोऽस्त्यस्या चन्द्रगोलिमा ॥ २ ॥ २० ॥ चन्द्रस्यानपञ्चद्रातप ॥ ३ ॥ कुमुदानामिय
 विसाग्हेतुवात् कौमुदी ॥ ४ ॥ ज्यातिरस्त्यस्या ज्यान्मा तमिस्त्राणमज्योत्स्ना
 ॥ ५१॥ २१ ॥ इति निपात्यते चन्द्रमत्यपि चाचस्पति ॥ ५ ॥

त्रिम्ब त्रु मण्डलम् ।

यध्नाति रश्मिभिव्यमिति विम्ब पुष्पीबलिह । “डिनीबन्धि ” ॥ (उणा-३२५) ॥
इत्यादिना विम्ब , विम्बेति सौत्रो वा धातु विम्बति भाति विम्बम् ॥ १ ॥ मण्डल
प्राग्वत् ॥ २ ॥

नक्षत्र तारका ताराज्योतिषी मनुडु ग्रह ॥ २१ ॥

धिष्ण्यमृक्षम्

नक्षति गच्छति व्योमनोति नक्षत्र “वृग्नक्षि ” ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्या
दिना अत्र , यद्वा क्षद् सवरणे इति सौत्रो धातु न क्षदति प्रभामिति नक्षत्रम् ।
“हुयामा ” ॥ (उणा-४५१) ॥ इत्यादिना त्रे नखादित्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥ तरतीति तारका
त्रिलिङ्ग “तारकावर्णका ” ॥ २ ॥ ११३ ॥ इत्यादिना इत्वाभाव ॥ २ ॥ तरत्यनया
तारा । स्त्रीपुसलिङ्ग “भिदादय ” ॥ ५ ॥ ११०८ ॥ इत्यङन्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ धोतते
उयोति ॥ ४ ॥ भाति भ “क्वचित्” ॥ ५ ॥ ११७१ ॥ इति ड । भा विद्यतेऽस्येति
वा ॥ ५ ॥ इयति खमिति उडु । स्त्रीस्त्रीबलिङ्ग । “उड् च भे” ॥ (उणा-७३८) ॥
इति उ अर्तेऽङादेशश्च ॥ ६ ॥ गृण्यते इति ग्रह ॥ ७ ॥ २१ ॥ धृष्णोति प्रगल्भते निशीति
धिष्ण्यम् । “शिक्यास्या ” ॥ (उणा-३६४) ॥ इत्यादिना यान्तो निपात्यते ॥ ८ ॥
अजते गच्छति ऋक्ष “ऋजिरिषि ” ॥ (उणा-५६७) ॥ इत्यादिना स कित् ।
ऋक्षोति तम इति वा ॥ ९ ॥

अथाश्विन्यश्वकिनी दक्षदेवता ।

अश्वयुग्बालिनी च

अश्वोऽस्या अस्तीति अश्विनी ॥ १ ॥ अज्ञातोऽश्वोऽश्वक सौऽस्या अस्ति अश्व
किनी ॥ २ ॥ दक्षो देवता अस्या दक्षदेवता ॥ ३ ॥ अश्वान् युङ्क्ते अश्वयुक् स्त्रीलिङ्ग ।
अश्वकमण्याभ्रानात् ॥ ४ ॥ बाला केशा सत्यस्या बालिनी ॥ ५ ॥

अथ भरणी यमदेवता ॥ २२ ॥

विभर्ति भरणी “ऋह ” ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यादिना अणि ॥ १ ॥ यमी
देवताऽस्या यमदेवता ॥ २ ॥ २२ ॥

कृत्तिका बहुलाश्चाग्निदेवा

कृतन्ति शुभमिति कृत्तिका । “कृतिपुति ” ॥ (उणा-७६) ॥ इत्यादिना तिक्
क्त् ॥ १ ॥ वहन्ते खे बहुला “स्थावद्भि ” ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्यादिना उल

कर ॥२६॥ च दति चद्र "भीवृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इत्यादिना २ ॥२७॥
 मुनोति धातूनामनेकार्थत्वात् सूतेऽमृतमिति सोम "अर्त्तारि" ॥ (उणा-३३८) ॥
 इत्यादिना म, सूयते वा सोम ॥ "नवोनवो भवति जायमान" इति ध्रुते ॥२८॥
 अमृत श्वेता हिमाश्च द्रुतयो यस्य स तथा अमृतद्रुति वेतद्रुति, हिमद्रुति
 यौगिकत्वात् सुधाशु, सिताशु, शीताशुरित्यादयः ॥३१॥ ग्लायते क्षीयते ग्लौ ।
 'ग्लानुदिभ्या डौ' ॥ (उणा-८६८) ॥ इति डौ ॥३२॥

शेषधान—

"चन्द्रस्तु मास्तपोराजौ शुमाशु श्वेतवाहन ।
 जण सप्रो राजराजो यजत कृतिकामध ।
 यज्ञराजौपधागभस्तपस शयतो युध ॥ १ ॥
 स्यद खसिषु सिधूत्य भविष्ठा रमणस्तथा ।
 आकाशचमम पीतु हेतु पवरिचिह्निदौ ॥ २ ॥
 परिज्वा युवनो नेमि-नन्दिर जेहुरेकभू' ॥ १९ ॥

षोडशोऽश कला

चन्द्रमेति शेष । षोडशाना पूरणं षोडश सप्त्यापूरणे डद् । कलयति
 सप्त्या कला ॥ १ ॥

चिह्न लक्षण लक्ष्म लाञ्छनम् ।

अङ्क कलङ्कोऽभिज्ञान

चाहयति चिह्न दिननम ॥ (उणा-२६८) ॥ इत्यादिना नातो निपात्य
 ते ॥ १ ॥ लक्षयते अनेनेति लक्षण लक्ष्म च "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति
 मन् ॥ २ ॥ ३ ॥ लाञ्छयते अनेनेति लाञ्छनम् ॥ ४ ॥ अङ्कयते अनेन अङ्क ॥ ५ ॥
 किरति सदेह कलङ्क । किरोऽङ्को रो लक्ष वा ॥ (उणा-६२) ॥ इत्यङ्क ॥ ६ ॥
 अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् ॥ ७ ॥

चन्द्रिका चन्द्रगोलिका ॥ २० ॥

चन्द्रातप कौमुदी च ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्या चन्द्रिका 'अतोऽनेकस्मरात्' ॥ ७१२१६ ॥ इतीक ॥ १ ॥ चन्द्र
 गोलोऽस्त्यस्या चन्द्रगोलिका ॥ २ ॥ २० ॥ चन्द्रस्यातपश्चन्द्रातप ॥ ३ ॥ कुमुदानामिय
 विरागहेतुत्वात् कौमुदी ॥ ४ ॥ ज्योतिरस्त्यस्यां ज्योत्स्ना तमिस्राणवज्योत्स्ना
 ॥ ७१२१ २ ॥ इति निपात्यते चन्द्रमेत्यपि वाचस्पति ॥ ५ ॥

महन्ते गच्छन्ति पितर प्रीतिमाप्तिमिति मघा । “मघाघद्वा ” ॥ (उणा-११०) ॥
इत्यादिना घान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ पितरो देवता आसा पित्र्या । “व्याय्वृतुपि
तुपसो य ” ॥ ६।२।१०९ ॥ इति य ॥ २ ॥

फल्गुनी योनिदेवता ॥२५॥

फलतीति फल्गुनी “फलेर्गोऽन्तश्च” ॥ (उणा २९१) ॥ इत्युने गौरादित्वात्
घी, उत्तरात्तत्ताराविशेषणात् पूर्व्वेति लभ्यते । तेन पूर्व्वफल्गुनी एकवचनान्तोऽपि
यद्वाचस्पति-पूर्व्वफल्गुनी योनिदेवता । शाब्दिकस्तु पूर्व्वफल्गुन्यो पूर्व्वफल्गुन्य इति
मन्यते । “फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे” ॥ २।२।१२३ ॥ इति द्वित्वस्य वा बहुत्वविधा
नात् ॥ १ ॥ योनिर्देवतास्या योनिदेवता ॥ २ ॥ २५ ॥

सा तूत्तरार्यमदेवा

सा फल्गुनी, उत्तरा उत्तरेतिविशेषणविशिष्टा, उत्तरफल्गुन्यावुत्तरफल्गुन्य इति
॥ १ ॥ अयमा देवोऽस्या अर्यमदेवा ॥ २ ॥

हस्तः सवितृदेवतः ।

हसति हस्त पुत्रीलिङ्ग । ‘दम्यमि’ ॥ (उणा-२००) ॥ इत्यादिना त
॥ १ ॥ सविता देवतास्य सवितृदेवत ॥ २ ॥

त्वाष्ट्री चित्रा

त्वष्टा देवताऽस्यास्त्वाष्ट्रा ॥ १ ॥ चिनोतीति चित्रा ‘चिमिदिशसिभ्य किन्’ ॥
(उणा-४५४) ॥ इति त्र ॥ २ ॥

आनिली स्वाति

अनिलो देवताऽस्या आनिली ॥ १ ॥ सुष्ठु अतति स्वाति पुत्रीलिङ्ग । “पादा
च्चात्यजिभ्याम्” ॥ (उणा-६२०) ॥ इति ङित् ॥ २ ॥

विशाखेन्द्रामिदेवता ॥ २६ ॥

राधा

विशेषेण श्यति तक्ष्णोति अशुम विशाखा “श्यतेरिच्च वा” ॥ (उणा-८५) ॥
इति ख । विशाखति व्याप्नोताति वा ॥ १ ॥ इन्द्रामी देवते अस्या इन्द्रामि
देवता ॥ २ ॥ २६ ॥ राधोति कार्ये राधा ॥ ३ ॥

अनुराधा तु मैत्री

कित्, प्रलङ्क् च । “मघा अपकृतिका बहौ” (लिङ्गा—२६) इति स्त्रीलिङ्गी, नित्य बहुवचनान्तौ चैतौ ॥ २ ॥ अग्निर्देव आसामग्निदेवा ॥ ३ ॥

ब्राह्मी तु रोहिणी ।

प्रद्व्या देवतास्या ब्राह्मी ॥१॥ रोहन्ति कार्याण्यस्यां रोहिणी । “दृहृरहि” ॥ (उणा-१९४) ॥ इत्यादिना बहुवचनादिणे ‘रेवतरोहिणाद्दे’ ॥२॥ १२६ ॥ इति स्त्री ॥ २ ॥

मृगशीर्ष मृगशिरौ मार्गश्चान्द्रमस मृग ॥ २३ ॥

मृगस्येव शीर्षमस्य मृगशीर्षम् ॥१॥ तथा, मृगशिर स्त्रे ताराणां तथाव स्थानात् पुह्नीरलिङ्गोऽयम्, यद्वाचस्पति-सौम्य मृगशिरोऽस्त्रियाम् ॥ २ ॥ मृग एव मार्ग प्रज्ञादिवाट् ॥ ३ ॥ चन्द्रमा देवतास्य चान्द्रमसम् ॥ ४ ॥ मृगाकारत्वात् मृग ॥ ५ ॥ २३ ॥

इल्वलास्तु मृगशिर गिरस्था पञ्च तारका ।

इलति गच्छति इल्वला स्त्रीलिङ्ग । ‘तुल्वलेल्वलादय’ ॥ (उणा-५००) ॥ इति निपातनम्, इन्वति प्रीणन्ति इग्वका इत्यपि ॥१॥

आर्द्रा तु कालिनी रौद्री

अदति हिनस्ति कायमिति आर्द्रा “विजि” । (उणा-३९२) ॥ इत्यादिना रो दीर्घ-व ॥१॥ कालोऽस्यामस्ति कालिनी ॥२॥ रूद्रो देवताऽस्या रौद्री ॥३॥

पुनर्वसू तु यामकौ ॥ २४ ॥

आदित्यौ च

पुनर्वसनयो पुनर्वसू पुलिङ्ग ॥१॥ यमके यमले भवौ यामकौ युग्मरूपावि स्तर्ष ॥ २ ॥ २४ ॥ अदितिर्देवता अनयोरादित्यौ ॥३॥

पुष्यस्तिष्य सिंध्यश्च गुरुदेवत ।

पुष्यन्ति त्वेषति सिंध्यति च कार्याण्यत्र पुष्य तिष्य सिद्धय । ‘कुष्यमि च’ ॥५॥ १३९ ॥ इत्यादिना क्यव-ता निपात्य-ते ॥३॥ गुरुर्देवतमस्य गुरुर्देवत ॥४॥

सार्प्यऽश्लेषा

सर्पा देवताऽस्या सार्पी ॥१॥ न विद्यते श्लेषोऽस्या जातापत्यस्येत्यश्लेषा । पुत्रीलिङ्ग ॥२॥

मघा पित्र्या

महन्ते गच्छन्ति पितरः प्रीतिमास्त्रिति मघा । “मघापद्मा” ॥ (उणा-११०) ॥
इत्यादिना घान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ पितरो देवता आसा पित्र्या । “व्याग्वृत्तुपि
त्तुपसो य” ॥ ६।२।१०९ ॥ इति य ॥ २ ॥

फल्गुनी योनिदेवता ॥२५॥

फलतीति फल्गुनी “फलेर्गोऽन्तश्च” ॥ (उणा २९१) ॥ इत्युने गौरादित्वात्
टी, उत्तरनोत्तराविशेषणात् पूर्वति लभ्यते । तेन पूर्वफल्गुनी एकवचनान्तोऽपि
यद्वाचस्पति-पूर्वफल्गुनी योनिदेवता । शान्दिस्तु पूर्वफल्गुयो पूर्वफल्गुन्य इति
मन्यते । “फल्गुनाप्रोष्ठपदस्य भे” ॥ २।२।१०३ ॥ इति द्वित्वस्य वा बहुत्वविधा
नात् ॥ १ ॥ योनिर्देवतास्या योनिदेवता ॥ २ ॥ २५ ॥

सा तूत्तरार्यमदेवा

सा फल्गुनी, उत्तरा उत्तरेतिविशेषणविशिष्टा, उत्तरफल्गु-याद्युत्तरफल्गु-य इति
॥ १ ॥ अयमा देवोऽस्या अयमदेवा ॥ २ ॥

हस्तः सवितृदेवतः ।

हस्तति हस्तः पुत्रीलिङ्ग । “दम्यमि” ॥ (उणा-२००) ॥ इत्यादिना त
॥ १ ॥ सविता देवतास्य सवितृदेवत ॥ २ ॥

त्वाष्ट्री चित्रा

त्वष्टा देवताऽस्यास्त्वाष्ट्री ॥ १ ॥ चिनोतीति चित्रा “चिमिदिशासिभ्य कित्” ॥
(उणा-४५४) ॥ इति न ॥ २ ॥

आनिली स्वाति

अनिलो देवताऽस्या आनिली ॥ १ ॥ सुष्ठु अतति स्वाति पुत्रीलिङ्ग । “पादा
भ्यालजिभ्याम्” ॥ (उणा-६२०) ॥ इति इर्णित् ॥ २ ॥

विशाखेन्द्रामिदेवता ॥ २६ ॥

राधा

विशेषेण श्यति तक्ष्णोति अशुभ विशाखा “श्यतेरिच वा” ॥ (उणा-८५) ॥
इति ख । विशाखति व्याप्रोताति वा ॥ १ ॥ इन्द्रामी देवते अस्या इन्द्रामि
देवता ॥ २ ॥ २६ ॥ राधोति कार्ये राधा ॥ ३ ॥

अनुराधा तु मैत्री

अनुराधोति अनुराधा । एकदेशविकृतत्वादनुराधेत्यपि ॥१॥ मित्रो वेवता-
ज्या मैत्री ॥ २ ॥

ज्येष्ठेन्द्री

प्रकृष्टा वृद्धा ज्येष्ठा ॥१॥ इन्द्रो देवताऽस्या ऐन्द्री ॥२॥

मूल आश्रप ।

मूलति मूल पुङ्गीबलिङ्ग ॥१॥ अश्रपो राक्षसो देवताऽस्य आश्रप ॥ २ ॥

पूर्वाषाढापी

न सहते अशुभ अषाढा । “नम सहे पा च ” ॥ (उणा-१८१) ॥ इति ङङ्
॥१॥ आपो जल देवताऽस्या आपी ॥ २ ॥

सोत्तरा स्याद्वैश्वी

सा अषाढा उत्तरा उत्तराषाढेत्यर्थे ॥१॥ विश्वे देवताऽस्या वैश्वी ॥२॥

श्रवण पुन ॥ २७ ॥

हरिदेवः

श्रूयतेऽसौ श्रवण पुङ्गीबलिङ्गः । “तृकृशू ” ॥ (उणा-१८७) ॥ इति अण् ॥१॥
२७॥ हरिर्विष्णुर्देवोऽस्य हरिदेव ॥२॥

श्रविष्ठा तु धनिष्ठा वसुदेवता ।

बहूना मध्ये प्रकृष्टा श्रोतृमती ‘गुणाङ्गाद्वेष्टेयसू’ ॥७॥३॥१॥ इति इष्टप्रत्यये
श्रविष्ठा । एव बहूना मध्ये प्रकृष्टा धनवती धनिष्ठा । श्रूयते शुभकमणि श्रविष्ठा, धनति
धन करोति धनिष्ठा “यष्टैधिष्ठादय ॥ (उणा-१६६) ॥ इति ङङ् ॥ वा
निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥ वसवो देवताऽस्या वसुदेवता ॥३॥

वारुणी तु शतभिषक्

वरुणो देवताऽस्या वारुणी ॥१॥ शत भिषजोऽस्या शतभिषक् कीलिङ्ग ॥२॥
सैजाहिर्बुधदेवता ॥ २८ ॥

१ पूर्वभद्रपदाया उत्तरभद्रपदायाश्च प्रत्येक द्वे द्वे नाम्नी अजाहिषुग्राभ्यामग्ने
देवतेति योज्यते । पूर्वोत्तराभ्यामग्ने भद्रपदा इति योज्यते ततोऽयमथ -अजदेवता-
पूर्वभद्रपदाश्च एकार्यौ अहिषुभदेवता उत्तरभद्रपदाश्च एकार्यौ । पूर्वभद्रपदानां उत्तर-
भद्रपदानां च एकास्त्या एक नाम प्रोष्ठपदा इति ।

पूर्वोत्तरा भद्रपदा द्वय्य प्रोष्ठपदाश्च ता ।

अजपादो अजो भीमवत् । अजोऽहिबुध्नय देवते आसामजाहिबुध्नदेवता ॥२८॥
पूर्वोत्तराश्च पूर्वात्तरा । भद्री पादावासा भद्रपदा । “मुप्रात ” ॥७॥३॥१२९॥ इत्या
दिना ढसमासान्तो निपात्यते । यथासद्व्याजदेवता पूर्वभद्रपदा । अहिबुध्नदेवता
उत्तरभद्रपदा । द्वावयवावासा द्वय्य , ता इति पूर्वभद्रपदा उत्तरभद्रपदाश्च प्रोष्ठपदा
उच्यन्ते । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावासामिति प्रोष्ठपदा , प्रोष्ठौ सारौ पादावासामिति वा ॥

रेवती तु पोष्ण

रेवते गच्छति “दृष्ट ” ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यादिना बहुवचनादतप्रत्यये ङयां
रेवती ॥१॥ पूषा देवताऽस्या पौष्ण ज्योतिषे क्लीबे रुढम् ॥२॥

दाक्षायण्य सर्वा शशिप्रिया ॥ २९ ॥

दक्षोऽप्यते पितृतया आभिरिति अनटि प्रज्ञायणि ङया “पूर्वपदस्य ” ॥२॥३॥
॥१४॥ इति गत्वे च दाक्षायण्य । दक्षस्यापत्यानि इति इमन्तादायनणि दाक्षायण्य
इत्यमरटीका, तत्र च स्त्रीणां युवसहाया अभावादायनण् चिन्त्य ॥१॥ सर्वा अश्विन्या-
दय सप्तविंशतिरपि शशिप्रिया-द्वद्वारा । सर्वा अपि दाक्षायण्य , शशिप्रिया-उच्यन्ते
इत्यथ ॥ २ ॥ २९ ॥

राशीनामुदयो लभ्यम्

अशुबते अहोरात्रमिति राशय , “अशो रक्षादि” ॥ (उणा-१२२) ॥ इति
हर्णित्तेषामुदय प्राप्तकालता लगति क्षितिजे लग्नम् पुक्लीबलिङ्ग “क्षुब्धविरिण्य ”
॥४॥४॥७०॥ इत्यादिना शीत्यादिक्तान्तो निपात्यते ॥ १ ॥

मेघप्रभृतयस्तु ते ।

ते राशयो मेघादय । यथा-मेघो वृषो मिथुन कर्कट सिंह कन्या तुला
श्रुतिको धनुमकर कुम्भो मीन इति ॥

आरो वक्रो लोहिताङ्गो मङ्गलोऽङ्गारक कुज ॥३०॥

आषाढामूर्नवार्चिश्च

आ समन्तादियर्ति नक्षत्रेष्वित्यार ॥१॥ वक्षति कुटिल गच्छति वक्र । “ऋज्य-
जि ” ॥ (उणा-३४८) ॥ इत्यादिना रक् ॥२॥ लोहितमङ्गमस्य लोहिताङ्ग ॥३॥ मङ्गति
सङ्गल । “मृदिकन्दि ” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यादिना अल ॥४॥ अङ्गति कुटिल
कामति अङ्गार । “अग्नयङ्गि ” ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यादिना आर । अङ्गानीयर्ति
पीनत्वादिति वा स्वार्थे क अङ्गारक ॥ ५ ॥ कौ पृथिव्या जात कुज , यौनि-

कृत्वाद्भौमो माहेयो धरणीसुत इत्यादय ॥६॥३०॥ आपाढा उत्तरापाढास्तासु भवति
आपाढाभू ॥७॥ नवार्चिषोऽस्य नवार्चि ॥८॥ शेषे चान्न-भौमे व्योमात्सु नैकाङ्गा ॥३०॥

बुधः सौम्य प्रहर्षुल ।

ज्ञ पञ्चार्चि श्रविष्ठाभू श्यामाङ्गो रोहिणीसुत ॥ ३१ ॥

बुध्यते बुध ॥१॥ सोम पिताऽपि देवताऽस्य सौम्य । “कसोमाद् व्यण्” ॥६॥
३१०७॥ इति व्यण् यौगिकत्वाच्चन्द्रात्मज , चान्द्रमसायनिरित्यादय ॥२॥ प्रहृष्यती
ति प्रहर्षुल “हृषिवृत्ति” ॥ (उणा—४८५) ॥ इत्यादिना उल ॥३॥ जानातीति
ह ॥४॥ पञ्चार्चिषोऽस्य पञ्चार्चि ॥ ॥ श्रविष्ठासु भवति श्रविष्ठाभू ॥ ॥ श्याम
मङ्गमस्य श्यामाङ्ग ॥ ७ ॥ रोहिण्या सुतो रोहिणासुत , यौगिकत्वाद्वाहिणेय इत्या-
दय ॥ ८ ॥ ३१ ॥

बृहस्पति सुराचार्यो जीवश्चित्रशिखण्डिज ।

वाचस्पतिर्द्वादशार्चिर्धिषण फल्गुनीभव ॥३२॥

गीर्बृहत्सो पतिरुतथ्यानुजाङ्गिरसौ गुरुः ।

बृहता पतिबृहस्पति इति वा बृहस्पति “वर्बस्कादिष्ववस्करादय” ॥३१२॥
४८॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ सुराणामाचार्य सुराचार्य , यौगिकत्वाद्देवगुरुरेत्यादय
॥ २ ॥ जीयतेऽनेन मृतसर्जीवनीकृत्वाजीव ॥ ३ ॥ अङ्गिरसोऽपत्यत्वाच्चित्रशिख
ण्डिज सप्तपिण्डोऽपि समुदाये प्रवृत्ताश्च शब्दा एकदेशेऽपि प्रवृत्त इति
न्यायात् ॥ ४ ॥ वाच पतिवाचस्पति वाचस्पति ॥३१२॥३६॥ इत्यादिना पष्ठी
लुबभावे निपात्यते ॥ ५ ॥ द्वादशार्चिषोऽस्य द्वादशार्चि ॥ ६ ॥ धृणोति प्रगल्भते
धिषण । धृषिवहेरि-त्रोपात्यस्य ॥ (उणा—१८९) ॥ इत्यण । धिषणास्यास्तीति
वा ॥ ७ ॥ फल्गुन्यामुत्तरफल्गुन्या भवति फल्गुनीभव ॥८॥३२॥ गीश्च बृहती च
गीर्बृहत्सौ तयो पति गी पतिर्बृहतीपति ॥ ९ ॥ १० ॥ उतथ्यस्यानुज उतथ्या
नुज ॥ ११ ॥ अङ्गिरसोऽपत्यमृष्यणि आङ्गिरस ॥ १२ ॥ शृणात्युपदिशति गुरु
“कृम ऋत उर्व” ॥ (उणा ७३४) ॥ इति उ ॥ १३ शेषे चान्न-

गीष्पतिस्तु महामति ।

प्रत्या प्रचक्षा वाग्वाग्मी गौरो दीदिविगीरयो ॥

शुक्रो मघाभव काव्य उशना भार्गव कवि ॥ ३३ ॥

पोडशार्चिदत्यगुरुर्धिष्य

शोचति दानवानिनि उक्त । हृदुम्हारेण निपातवाद्वा यद्वा मनपुराणे

इत्येवमुक्त्वा भगवानुमोच शिश्रेण गुभ्रं स च निनगाभ ॥१॥

मघामु भवति मघाभव ॥ ॥ कवेरपत्य काव्य । “कुनादव्य” ॥२॥११००॥
इति व्य, कविरेव वा काव्य, भेपनादित्यात् व्यण् ॥३॥ वथीत्युना “वटे वनम्” ॥
(उणा-९८५) ॥४॥ भृगोरपत्य भागव ॥५॥ वरते वपि । वपिनातरनाद्वा ॥६॥३३॥
पोडशाचिपोऽस्य पोडशार्चि ॥ ७ ॥ दैत्यानां गुरुर्दैत्यगुरु, यागिकत्वादपुराचार्य
इत्यादय ॥८॥ धिष्य प्रागूत ॥ ९ ॥ शेषश्चान-

शुके मृग ॥

शनेश्वर शनि ।

छायामुत्तोऽसित सौरि सप्तार्चि रेवतीभव ॥ ३४ ॥

मन्द क्रोडो नीलवासा

शनैररति शनैश्वर ॥१॥ दयति दृष्ट्या जनमिति शनि “धूशाशीढो दस्यध” ॥
(उणा-६७८) ॥ इति नि ॥२॥ छाया आदित्यपत्नी तस्या सुतदछायामुत ॥ ३ ॥
असित कृष्णाङ्ग ॥ ४ ॥ सूरस्यापत्य सौरि “तस्येदम्” ॥६॥३१६०॥ इत्यणि
सौरोऽपि ॥५॥ सप्तार्चिपोऽस्य सप्तार्चि ॥६॥ रेवत्या भवति रेवतीभव ॥७॥३४॥
मन्दगतिरामन्द ॥८॥ करोति पीडा, कामति क्षेत्र राशि च चिरेणेति वा क्रोड ।
‘विहङ्गहे’ ॥ (उणा १७०) ॥ इत्यादिना डान्तो निपात्यते ॥ ९ ॥ नील वासो
ऽस्य नीलवासा ॥ १० ॥ शेषश्चान-

शनौ पङ्क्तु श्रुतकृमा महामह ॥

श्रुतध्रुवोऽनुज कालो ब्रह्मप्यथ यम स्थिर ।

भूरात्मा च ॥

स्वर्भाणुस्तु विधुन्तुद ।

तमो राहु सैहिकेयो भरणीभू

स्वभाति स्वभाणु पूषपदस्थानामन्यग ॥२॥३१६४॥ इति णत्वम् ॥१॥ विधु
श्रुदति विधुन्तुद । बहुविध्वग्नित्वात्तुद ॥५॥११२४॥ इति यश् ॥२॥ तमस्का
रित्वात्तम पुक्लीबलिद् ॥३॥ रहति गृहीत्वा चन्द्रार्धे स्वशरीर वा राहु कृवापाजि
॥ (उणा-१) ॥ इत्यादिना उण् ॥४॥ अग्नपिशाचग्रहकणोलावपि । सिद्धिनाया अपत्य
संहिकेय तथाप्स्यूट ॥६॥११७०॥ इत्येयण् ॥५॥ भरण्या भवति भरणीभू ॥ ६ ॥
शेषश्चान-

अथ राहो स्यादुपराग उपलव ॥

अथाहिक ॥ ३५ ॥

अश्लेषाभू शिखी केतु

अहिना ससृष्ट आहिक ॥१॥३५॥ अश्लेषायां भवतीति अश्लेषाम् ॥२॥ शिखा
रूपा तेजोलेखाऽस्यास्ति शिखी “शिखादिभ्य इन्” ॥७॥२१४॥३॥ चाप्यते निशाम्यते
शुभाशुभमनेन केतु ॥४॥ शेष-वात्र—

केतावूद्ध्वकच ॥

ध्रुवस्तूतानपादज ।

ध्रुवति ध्रुव ‘तुदादिविपिगुह्यिभ्य कित्’ ॥ (उणा ५) ॥ इति अ ॥ १ ॥
उत्तानपादा नृपतेजात उत्तानपादज, यौगिकत्वादौत्तानपादि, औत्तानपाद इत्या-
दय ॥ २ ॥ शेष-वात्र—

ज्योतीरथमहाभयौ ध्रुवे ॥

अगस्त्योऽगस्ति पीताब्धिर्वातापिद्विद् घटोद्भव ॥३६॥

मैत्रावरुणिराग्नेय और्वशेयाग्निमारुतौ ।

स्तम्भि सौत्र । अग स्तभ्राति अगस्त्य । “अगपुलाभ्या स्तम्भेर्द्धित्” ॥
(उणा-३६३) ॥ इति य ॥ १ ॥ अगति कुटिल गच्छति अगस्ति “अगिविलि” ॥
(उणा-६६०) ॥ इत्यादिना अस्तिक् ॥ २ ॥ पीतोऽब्धिरनेन पीताब्धि ॥ ३ ॥ वातापिद्वेष्टि
वातापिद्विद् ॥ ४ ॥ घटादुद्भवति घटोद्भव ॥ ५ ॥ ३६॥ मैत्रावरुणयोर्वृक्षीदक्षनात्रेत कुम्भे
पतितमिति हि प्रसिद्धि । मैत्रश्च वरुणश्च मैत्रावरुणौ ‘वेदसहध्रुतावायुदेवतानाम्” ॥ ३॥
२१४१॥ इति पूर्वपदस्यात्व तयोरपत्य मैत्रावरुणि, ऋषिसमुदायस्य ऋषित्वादिम् ॥ ६ ॥
अग्नेरपत्यमाग्नेय तदशत्वात् “कन्यभेरेयन्” ॥ ६१११७॥ इत्येयन् ॥ ७ ॥ उर्वश्या अप-
त्यमौर्वशेय ॥ ८ ॥ अग्निश्च मरुश्च तयोरपत्यमाग्निमारुत तदशत्वात् अग्नि ‘देवतानामा-
त्वादौ ॥ ७१४१२८॥ इत्युभयपददृष्टौ इवृद्धिमत्यविष्णौ” ॥ ३॥२१४३॥ इति आत्वा
पवाद इ ॥ ९ ॥ पीताब्ध्यादयो यौगिका । शेष-वात्र—

अगस्त्ये विध्यकूट स्यादक्षिणाशारतिमुनि ।

सत्याग्निवाहनि वायिस्तपन कलशीसुत ॥ १ ॥

लोपामुद्रा तु तद्भार्या कौपीतकी वरप्रदा ॥ ३७ ॥

पतिशुश्रूषालोपेषु न मुद राति लोपामुद्रा ॥ १ ॥ तस्यागस्तेभाया तद्भार्या ।
कुण्ठात्यात्मान तपसा कूपीतक ‘कूपे कित्’ ॥ (उणा-८०) ॥ इतीतक तस्या
पत्यमृष्यणि द्वयो च कौपीतकी ॥ २ ॥ वर प्रददाति वरप्रदा ॥ ३॥३७॥

मरीचिप्रमुखा सप्तर्षयाश्चित्रशिक्षाण्डिन ।

मरीचि प्रमुग्न एषां मरीचिप्रमुग्न । यदाह—

मरीचिरभ्यङ्गिरसां पुलस्त्य पुलह कनु ।

वसिष्ठश्च महातेजा सप्तम परिकीर्त्तिन ॥ १ ॥

सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । “सप्त्या समाहारे च” ॥ ३११९९ ॥ इति सप्तार्या
कमधारय ॥ १ ॥ शिखण्डश्चूडाऽन्येषां शिखण्डिन चित्राश्च ते शिखण्डिनश्च चित्र
शिखण्डिन ॥ २ ॥

पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिमास्करौ ॥ ३८ ॥

पुष्पे इव पुष्पे दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ, यद्विश्वदत्त -
रविश्विनी पुष्पदन्तार्याविति ॥ १ ॥ पुष्प विमसोऽस्त्यनयो पुष्पवन्तौ एक-
योक्त्या अपृथग्गच्छेन रोदसीवच्छशिमास्कराबुच्येते । न तु पुष्पदन्त पुष्पवान्
वा इदु सूर्यो बोध्यते ॥ २ ॥ ३८ ॥

राहुग्रासोऽर्केन्द्रोर्मह उपराग उपप्लव ।

राहुणा ग्रसन राहुग्रास । अर्केन्द्रो कर्मभूतयोर्महण ग्रह ॥ १ ॥ उपप्लयेते
छायेते चन्द्राकाशेनोपराग ॥ २ ॥ उपप्लयेते अनेन उपप्लव ॥ ३ ॥

उपलिङ्ग त्वरिष्ट स्यादुपसर्ग उपद्रव ॥ ३९ ॥

अजन्यमीतिरुत्पात

उपलिङ्गपते दोषिगम्यते जनोऽन उपलिङ्गम् ॥ १ ॥ नास्ति रिष्ट क्षेममत्र
अरिष्टम् ॥ २ ॥ उपप्लयते उपद्रवते प्रजाऽन उपसर्ग ॥ ३ ॥ उपद्रवते प्रजाऽन
उपद्रव ॥ ४ ॥ ३९ ॥ न जने साधु अजन्यम्, पुङ्गवलिङ्ग ॥ ५ ॥ इयते प्राप्यते
दु खमस्यामीति, खीलिङ्ग । “हमुपि” ॥ (उणा-६५१) ॥ इति बहुवचनास्ति
किन्तु ॥ ६ ॥ उत्पतत्यकस्मादायाति अत्रमस्मादुत्पात, घञ् ॥ ७ ॥

बहुश्रुत्पात उपाहित ।

बहिकृत उत्पातो बहुश्रुत्पात ॥ १ ॥ उपासप्रमाहितमस्योपाहित धूमकेत्वाख्य
उत्पात इत्येके ॥ २ ॥

म्यात्काल समयो दिष्टानेहमौ सर्वभूपरु ॥ ४० ॥

कालयति क्षिपति मवभावान्, कल्यतेऽभाविति वा काल ॥ १ ॥ समेति समय,
पुङ्गवलिङ्ग ॥ २ ॥ दिश्यते म् दिष्ट ॥ ३ ॥ न इहत चेष्टते अनेनाप्रात इत्यनेहा,
पुलिङ्ग । नय इहरेहधौ च ॥ (उणा-९७१) ॥ इत्यम् न इहत इति वा ॥ ४ ॥

सर्वं मूपति सर्वमूपक । यदाह-काल पति भूतानि काट सहरते प्रमा
इति ॥ ५ ॥ ४० ॥

कालो द्विविधोऽसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदत ।

सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पो भावाना पतत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति अवसर्पिणी ॥ १ ॥ उत्सर्पो भावाना
मेव रोहत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति उत्सर्पिणी ॥ २ ॥ तयोर्विभेदात्कालस्य द्वैविध्यम् ।
सागर सागरोपम दशकोटोकोटिपत्योपमप्रमाणम्, सागराणा कोटिकोट्य सागरको-
टिकोट्यस्तासा विंशत्या स कालो द्विविधोऽपि परिपूर्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पिण्या पडरा उत्सर्पिण्या त एव विपरीता ।

एव द्वादशभिरैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥

यद् पत्सत्या । इयति गच्छति अरा वक्ष्यमाणा एकान्तसुपमादय एकान्त
दु पमाता, अवसर्पिण्या भवति । त एवेति । एकान्तसुपमादय विपरीता एकान्त
दु पमाया एकान्तसुपमाता, उत्सर्पिण्या भवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण द्वादशभिरै-
वक्रमिव चक कालस्य चक कालचक्र विवर्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥

तत्रैकान्तसुपमाऽरश्चतस्र कोटिकोटय ।

सागराणा

तत्रेति । द्वादशारे कालचक्रे शोभना समा वर्षाण्यस्या सुपमा निदु सुवे सम
सूते ॥ २।३।५६ ॥ इति पत्वम् । एका तेन सुपमा दु पमानुभावरहिता एकान्तसु-
पमा सुपमसुपमेत्यथ प्रथमोऽर । सागराणा सागरोपमाना चतस्रश्चतुस्सत्या कोटीनां
कोटयो भवति । चतुस्सागरोपमकोटाकोटिप्रमाण इत्यथ ॥

सुपमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय ॥ ४३ ॥

सुपमाग्यो द्वितीयोऽर तिस्र सागरोपमकोटिकोटयो भवति ॥ ४३ ॥

सुपमदु पमा ते द्वे

दुया समा अस्या दु पमा सुपमा चासी दु पमा च सुपमदु पमा सुपमाऽनु
भावयदुया अन्तदु पमानुभावेत्यथ । तदायस्त्वृतीयोऽर । ते द्वे इति । सागरोपमको-
टिकाव्यो ॥

दु पमसुपमा पुन ।

सैका सहस्रैर्वर्षाणा द्विचत्वारिंशतोनिता ॥४४॥

दु पमा चागो मुपमा च दु पममुपमा, दु पमानुभावबहुला अल्पमुपमा
भावेत्यथ । तदाऽऽधनुषाऽर, सा सागरोपममोटिष्वादी एका एस्मत्या द्विचत्वारिंशद्वपसहस्ररूपा ॥४४॥

अथ दु पमैरुर्विंशतिरब्दसहस्राणि

दु पमाख्य पद्यमोऽर, एकविंशतिवपमहस्राणि ॥

तावती तु म्यात् ।

एकान्तदु पमाऽपि हि

एका तेन दु पमा मुपमानुभावराहिता एका तदु पमा दु पमदु पमेत्यथ ।

तदाऽय पद्योऽर, तावती दु पमावदरुर्विंशतिवपसहस्रप्रमाणा ॥

एतत्सरया परेऽपि विपरीता ॥४५॥

एवैव अवसर्पिण्यरकोक्ता सरया येषां त एतत्सरया, परेऽपि उत्सर्पिण्यरका

अपि, विपरीता प्रतिलोमवृत्तय एका तदु पमाराधा एकान्तमुपमारपयन्ता भवन्ति ॥४५॥

प्रथमेऽरत्रये मर्त्यास्त्रिद्येरुपल्यजीविता ।

त्रिद्येरुग यूतोच्छ्रायास्त्रिद्येरुदिनभोजना ॥४६॥

कल्पद्रुमफलसन्तुष्टा

ग्रीणि द्वे एक च पल्य पल्योपम जीवित येषां ते तथा । पल्यमिति धान्याधार विशेष ॥ इह तु तत्प्रतिकृतिरायामविष्कम्भावगाहैर्याजनप्रमाण प्रदेश उच्यते ।

॥ चैकाहिकादिभि साप्ताहिकपयन्तै केशलेषु पुनरसरयातरण्डाकृतैभृत उपरि च लोहशकटेनाप्यन्यगभूतो यपशते च गते एकैस्त्रालाग्रापनयने यावता कालेन निर्लपो भवति, तावान् काल पल्योपमम्, अद्धापल्योपममित्युच्यते । त्रीणि द्वे एक च गव्यूत क्रोश उच्छ्रायो येषां ते तथा । त्रिषु द्वे त्रेरेस्मिन् दिने गते भोजन येषां ते तथा । तत्र प्रथमे अरके मर्त्यास्त्रिपल्योपमजीविता, त्रिगव्यूतोच्छ्राया चतुर्धदिनभोजिनो भवन्ति द्वितायेऽरके द्विपल्योपमजीविता द्विगव्यूतोच्छ्राया, तृतायदिनभोजिनो भवति तृतीयेऽरके एकपल्योपमजीविता एगव्यूतोच्छ्राया द्वितायदिनभोजिनो भवतीति यथासमयाथ ॥४६॥ ते च कल्पद्रुमफलै सन्तुष्टा भवन्ति कल्पद्रुमफला न्याहरन्तीत्यथ ॥

चतुर्थे त्वरके नरा ।

सर्वं मूपति सर्वमूपक । यदाह-काल पचति भूतानि काल सहस्ते प्रभा
इति ॥ ५ ॥ ४० ॥

कालो द्विविधोऽयसर्पिण्युत्सर्पिणीविमेदत ।

सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पो भावाना पतःप्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति अवसर्पिणी ॥ १ ॥ उत्सर्पो भावाना
मेव रोहत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति उत्सर्पिणी ॥ २ ॥ तयोर्विमेदात्कालस्य द्वैविध्यम् ।
सागर सागरोपम दशकोटाकोटिपत्योपमप्रमाणम्, सागराणां कोटिकोट्य सागरको-
टिकोट्यस्तासां विंशत्या स कालो द्विविधोऽपि परिपूर्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पिण्या पडरा उत्सर्पिण्या त एव विपरीता ।

एव द्वादशभिरैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥

पद पत्सत्या । इयति गच्छति अरा वक्ष्यमाणा एकान्तसुपमादय एकान्त
दु पमाता, अवसर्पिण्या भवन्ति । त एवेति । एकातसुपमादय विपरीता एकात
दु पमाया एकान्तसुपमाता, उत्सर्पिण्या भवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण द्वादशभिरै,
चक्रमिव चक्र कालस्य चक्र कालचक्र विवर्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥

तत्रैकातसुपमाऽरश्चतस्र कोटिकोटय ।

सागराणां

तत्रेति । द्वादशारे कालचक्रे शोभना समा वर्षाण्यस्या सुपमा 'निदु सुवे सम
सूते' ॥ २।३।५६ ॥ इति पत्वम् । एकातेन सुपमा दु पमानुभावरहिता एकातसु-
पमा सुपमसुपमेत्यथ प्रथमोऽर । सागराणां सागरोपमाना चतस्रस्तुत्सराया कोटानां
कोटयो भवति । चतुस्तागरोपमकोटाकोटिप्रमाण इत्यथ ॥

सुपमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय ॥ ४३ ॥

सुपमादयो द्वितीयोऽर तिस्र सागरोपमकोटिकोटयो भवति ॥ ४३ ॥

सुपमदु पमा ते द्वे

दुया समा अस्या दु पमा सुपमा चासौ दु पमा च सुपमदु पमा सुपमाऽद्व
भावयदुला अलदु पमानुभावेत्यथ । तदादयस्तृतीयोऽर । ते द्वे इति । सागरोपमको
टिकोट्यौ ॥

दु पमसुपमा पुन ।

सैका सहस्रैर्गर्षणा द्विचत्वारिंशतोनिता ॥४४॥

दु पमा चासौ मुपमा च दु पममुपमा, दु पमानुभावयद्गुण अल्पमुपमा
भावेण । तदागन्धनुषाऽऽ, सा सागरोपमकोटिकाटी एका एकगत्या द्विचत्वारिंशद्वपसद्वस्रुता ॥४४॥

अथ दु पमैरुर्विंशतिरव्दसहस्राणि

दु पमाग्न्य एवमोऽऽ, एकविंशतिवपसद्वस्राणि ॥

तावती तु स्यात् ।

एकान्तदु पमाऽपि हि

एकान्तेन दु पमा मुपमानुभावयद्दिता एकान्तदु पमा, दु पमदु पमेत्यथ ।
तदाग्न्य पट्टोऽऽ, तावती दु पमावदकविंशतिवपसद्वस्रप्रमाणा ॥

एतत्सरया परेऽपि विपरीता ॥४५॥

एवैव अवसर्पिण्यरजोक्ता सत्या येपा त एतत्सरया, परेऽपि उत्सर्पिण्यरका
अपि, विपरीता प्रतिलोमवृत्तय एकान्तदु पमाराधा एकान्तमुपमारपयन्तः
भवन्ति ॥४५॥

प्रथमेऽरनये मर्त्यास्त्रिद्व्येकपल्यजीविता ।

त्रिद्व्येकगयूतोच्छ्रयास्त्रिद्व्येकदिनभोजना ॥४६॥

कल्पद्रुमफलसन्तुष्टा

ग्रीणि द्वे एक च पल्य पल्योपम जीवित येपा ते तथा । पल्यमिति धान्याधार
विशेष ॥ इह तु तत्प्रतिवृत्तिरायामविस्मभावगाहैर्यजनप्रमाण प्रदेश उच्यते
स चैकादिकादिभि साप्ताहेरुपयते केचलेशै पुनरसरयातखण्डादृतैर्भूत उपरि च
लोहशकटेनाप्यन्यगभूतो वपशते च गते एकैस्वालाप्रापनयने यावता कालेन निर्लपो
भवति तावान् काल पल्योपमम्, अद्वापल्योपममित्युच्यते । ग्रीणि द्वे एक च गव्यूत
क्रोश उच्छ्रायो येपा ते तथा । त्रिषु द्वयोरेकस्मिन् दिने गते भोजन येपा ते तथा । तत्र
प्रथमे अरके मर्त्यास्त्रिपल्योपमजीविता त्रिगव्यूतोच्छ्रया चतुर्थादिनभोजिनो
भवन्ति द्वितीयेऽरके द्विपल्योपमजीविता द्विगव्यूतोच्छ्रया तृतीयदिनभोजिनो
भवन्ति तृतीयेऽरके एकपल्योपमजीविता एकगव्यूतोच्छ्रया द्वितीयदिनभोजिनो
भवन्तीति यथासंख्यया ॥४६॥ ते च कल्पद्रुमफलैः सन्तुष्टा भवन्ति कल्पद्रुमफला
न्याहरतीत्यर्थः ॥

चतुर्थे त्वरके नरा ।

सर्वं मूपति सर्वमूपक । यदाह-काल पचति भूतानि काल सदस्ते प्रमा
इति ॥ ५ ॥ ४० ॥

कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविमेदत ।

सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पो भावाना पतःप्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति अवसर्पिणी ॥ १ ॥ उत्सर्पो भावाना
मेव रोहःप्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति उत्सर्पिणी ॥ २ ॥ तयोर्विभेदात्कालस्य द्वैविध्यम् ।
सागर सागरोपम दशकोटीकोटिपत्न्योपमप्रमाणम्, सागराणा कोटिकोट्य सागरको-
टिकोट्यस्तासा विंशत्या स कालो द्विविधोऽपि परिपूर्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पिण्या पडरा उत्सर्पिण्या त एव विपरीता ।

एव द्वादशभिरैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥

पद् पटसरया । इयति गच्छति अरा वक्ष्यमाणा एकान्तमुपमादय एकान्त
दु पमाता, अवसर्पिण्या भवन्ति । त एवेति । एकातमुपमादय विपरीता एकात
दु पमाद्या एकातमुपमाता, उत्सर्पिण्या भवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण द्वादशभिरै,
चक्रमिव चक्र कालस्य चक्र कालचक्र विवर्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥

तत्रैकातमुपमाऽरश्चतस्र कोटिकोटय ।

सागराणा

तत्रेति । द्वादशारे कालचक्रे शोभना समा वर्धयिष्यस्या मुपमा निदु मुवे सम
सूते ॥ २।३।५६ ॥ इति पत्वम् । एकातेन मुपमा दु पमानुभावरहिता एकातमु-
पमा मुपममुपमेत्यर्थं प्रथमोऽर । सागराणा सागरोपमाना चतस्रस्तुस्सरया कोटीना
कोटयो भवति । चतुस्सागरोपमकोटाकोटिप्रमाण इत्यर्थं ॥

मुपमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय ॥ ४३ ॥

मुपमाप्यो द्वितीयोऽर तिस्र सागरोपमकाटिकाटयो भवति ॥ ४३ ॥

मुपमदु पमा ते द्वे

दुष्टा समा अस्या दु पमा मुपमा चासौ दु पमा च मुपमदु पमा मुपमाऽत्र
भावयदुला अत्रदु पमानुभावेत्यर्थः । तदाप्यस्तृतीयोऽर । ते द्वे इति । सागरोपमको
टिकोट्यो ॥

दु पममुपमा पुन ।

पूर्वकोट्यायुष पञ्चघनु शतसमुच्छ्रूया ॥४७॥

वपाणा सप्तति कोटिलक्षा षट्षष्टाशच वषकोटिसहस्रा पूर्वम्, तत्कोट्यायुष इति ॥ ४७ ॥

पञ्चमे तु वर्षशतायुष सप्तकरोच्छ्रूया ।

षष्ठे पुन षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रूया ॥४८॥

एकान्तदु स्वप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशा ।

पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्र्वपि ॥४९॥

स्पष्टौ ॥४८॥४९॥

अष्टादश निमेषां स्यु काष्ठा

निमेषोऽभिस्पन्दकाल, काशते काष्ठा “वनिकणिकाशुपिभ्यश्च ” ॥ (उणा- १९१) ॥ इति ठ ॥

काष्ठाद्वय लव ।

जुनाति परिच्छिनसि कालमिति लव ॥

कला तै पञ्चदशभि

तैलवै कलयति काल कला ॥

लेशस्तद्वितयेन च ॥५०॥

लिङ्गपतेऽपीभवति लेशा तस्या कलाया द्वितयेन तद्द्वितयेन ॥५०॥

क्षणसै पञ्चदशभि

क्षणोति क्षण, तर्लशै ॥

क्षणै पैद्भिभ्तु नाडिका ।

सा धारिका घटिका च

णल गद्ये नलति गद्यति अदति नाली ज्वलादित्वात् ण नात्येव नाडिका, ङल्योरैक्ये नाडिका । नडण् अवस्त्र-दने इत्यस्य नाडीति न-दी ॥ सा नाडिका, धारयति काल धारिका ॥२॥ घटयति काल घटिका चोच्यते ॥३॥

मुहूर्तस्तद्वयेन च ॥५१॥

हृच्छति मुहूर्त पुक्रावलिङ्ग । ‘पुतपित ॥ (उणा २ ४) ॥ इति तान्तो निपात्यत मुहुरिर्यति वा ष्योदरादित्वात् । तयोषटिकबोद्धयेन तद्द्वयेन ॥५१॥

त्रिंशता तैरहोरात्र

(१) निमेषाम्नु इत्यपि । (२) षड्भिधत्यपि ।

तैमुहूर्त्तं , अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र , पुष्कीबलिङ्ग । “ऋक्गामज्यजुष-” ॥

७ । ३ । ९७ ॥ इति द्वेद्वे अदन्तो निपात्यते ॥

तत्राहार्दिवसो दिनम् ।

दिव द्युर्वासरो घस

तत्रेति । अहोरात्रमध्ये, अहते गच्छति अह । “श्रन्मातरिश्वन्-” ॥

(उणा-१००) ॥ इत्यप्रतो निपात्यते ॥ १ ॥ दीव्यत्यत्रादित्य इति दिवस “दिवा-
दिरभिलभ्युरिभ्य क्ति” ॥ (उणा-५७२) ॥ इत्यस ॥ ॥ दीव्यति रविरत्र, यति
सम इति वा दिनम्, पुष्कीबलिङ्गा । ‘ दिननप्र-” (उणा-२६८) ॥ इति नात्तो
निपात्यते ॥ ३ ॥ दीव्य-त्यत्र लोका दिवम् ॥ ४ ॥ द्यौति गच्छति द्यु , पुलिङ्ग ।
“द्युद्भ्याम्” (उणा-७४४) ॥ इति डु ॥ ५ ॥ वामयति रवि वासर , पुष्कीबलिङ्ग ।
‘ ऋच्छिचटि-” (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ६ ॥ घसत्यस्ति तमो घस ॥ ७ ॥
दिवा अव्ययम् ॥

प्रभात स्यादहर्मुखम् ॥ ५२ ॥

व्युष्ट विभात प्रत्यूप कल्यप्रत्युपसी उप ।

काल्य

भातु प्रवृत्त प्रभातम् । ‘आरम्भे” ॥ ५।१।१० ॥ इति क् ॥ १ ॥ अहो मुख-
मारम्भ अहमुखम् ॥ २ ॥ ५२ ॥ विशेषेण उदयतः प्रतिक्रम्यते व्युष्टम् । ‘ शानेच्छा-”
॥ ५।२।९२ ॥ इत्यादिना क् ॥ ३ ॥ विभातु प्रवृत्त विभातम् ॥ ४ ॥ प्रत्यूपति निशां
वृजति प्रत्यूपम्, पुष्कीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ कलासु साधु कल्यम् ॥ ६ ॥ प्रत्योपत्यक्करै
प्रत्युप मिधिरञ्ज्युपि-” ॥ (उणा ९७१) ॥ इत्यस् ॥ ७ ॥ एवमुप ॥ ८ ॥
प्राप्त कालोऽस्य काल्यम् । ‘ कालाय ” ॥ ६।४।१२६ ॥ इति य काले साध्विति
वा ॥ ९ ॥ शेष-नात्र—व्युष्टे निशात्ययगोसर्गां ॥ प्रात , प्रगे, प्राहे, पूर्वद्युध्वाव्य
यानि । गोसो देदयाम् ससृष्टे ऽप्येके ॥

मध्याह्नस्तु दिवामध्य मध्यन्दिन च स ॥ ५३ ॥

अहो मध्य मध्याह्न , ‘सर्वांशसत्याऽव्ययात्’ ॥ ७।३।११८ ॥ इति अट्,
अहोदेशश्च ॥ १ ॥ दिवा अहो मध्य दिवामध्यम् ॥ ॥ दिनस्य मध्य मध्यन्दिनम् ।
‘ लोकम्पृण-” ॥ ३।२।११३ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३।५३ ॥

दिनावसानमुत्सूरो विकालसबली अपि ।

साय

पूर्वकोऽध्यायुष पञ्चधनु शतसमुच्छ्रया ॥४७॥

वयाणा सप्तति कोटिलक्षा षट्पञ्चाशच्च वयकोटिसहस्रा पूर्वम्, तत्कोऽध्यायुष इति ॥ ४७ ॥

पञ्चमे तु वर्षशतायुष सप्तकरोच्छ्रया ।

षष्ठे पुन षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रया ॥४८॥

एकान्तदु स्वप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशा ।

पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥४९॥

स्पष्टौ ॥४८॥४९॥

अष्टादश निमेषां स्यु काष्ठा

निमेषोऽक्षिस्पन्दकाल काशते काष्ठा "वनिकणिकास्युषिभ्यष्ट " ॥ (उणा- १९१) ॥ इति ठ ॥

काष्ठाद्वय लव ।

लुनाति परिच्छिनति कालमिति लव ॥

कला तै पञ्चदशभि

तैलवै कलयति काल कला ॥

लेशस्तद्धितयेन च ॥५०॥

लिङ्गयतेऽन्वीभवति लेश तस्या कलाया द्वितयेन तद्द्वितयेन ॥५०॥

क्षणस्तै पञ्चदशभि

क्षणोति क्षण, तल्लेशै ॥

क्षणै पैद्भिभ्तु नाडिका ।

सा धारिका घटिका च

णल गन्धे नलति गन्धति अदति नाली ज्वलादित्वात् ण नात्येव नालिका डलयारैक्ये नाडिका । नडण् अवस्व-दने इत्यस्य नाडीति नन्दी ॥ ॥ सा नाडिका, धारयति काल धारिका ॥१॥ घटयति काल घटिका चोच्यते ॥३॥

मुहूर्तस्तद्द्वयेन च ॥५१॥

हृच्छति मुहूर्त पुराबलिङ्ग । 'पुतपित्त ' ॥ (उणा २-४) ॥ इति तान्तो निपात्यत मुहुरियार्ति वा ष्टोदरादित्वात् । तयोघटिकयोद्धयेन तद्द्वयेन ॥५१॥

त्रिंशता तैरहोरात्र

(१) निमेषास्तु इत्यपि । (२) पैद्भिधेत्यपि ।

तैमुहूर्तं , अहथ रात्रिथ अहोरात्र पुष्टीबलिह । “इहसामग्यजुष-” ॥

७ । ३ । १७ ॥ इति द्वन्द्वे अदन्तो निपात्यत ॥

तत्राहार्दिवमो दिनम् ।

दिव द्युर्वामरो घस

तयेति । अहोरात्रमध्ये, अहते गच्छति अह । “अन्मातरिश्वन्-” ॥

(उणा-१००) ॥ इत्यप्रन्तो निपात्यते ॥ १ ॥ दीव्यत्यत्रादित्य इति दिवस ‘ दिवा-
दिरभिलभ्युरिभ्य कित् ” ॥ (उणा-५७२) ॥ इत्यम ॥ ॥ दीव्यति रविरत्र, द्यति
तम इति वा दिनम्, पुष्टीबलिहो । ‘ दिननम-” (उणा-२६८) ॥ इति नातो
निपात्यत ॥ ३ ॥ दीव्य-त्यत्र लोका दिवम् ॥ ४ ॥ द्योति गच्छति द्यु , पुष्टिह ।
“द्युद्भ्याम्” (उणा-७४४) ॥ इति डु ॥ ५ ॥ वामयति रविं वासर, पुष्टीबलिह ।
“क्वञ्चिचि-” (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ६ ॥ घसत्यस्ति तमो घस, ॥ ७ ॥
दिवा अव्ययम् ॥

प्रभात स्यादहर्मुखम् ॥ ५२ ॥

व्युष्ट विभात प्रत्यूप कल्यप्रत्युपसी उप ।

काल्य

भातु प्रष्टत प्रभातम् । “आरम्भे” ॥ ५१११० ॥ इति च ॥ १ ॥ अहो मुख-
मारम्भ अहमुखम् ॥ २ ॥ ५२ ॥ विशेषेण उदयतश्चक्रियते व्युष्टम् । ‘ ज्ञानेच्छा-”
॥ ५१२१९२ ॥ इत्यादिना क् ॥ ३ ॥ विभातु प्रष्टत विभातम् ॥ ४ ॥ प्रत्युपति निशां
रुजति प्रत्युपम्, पुष्टीबलिह ॥ ५ ॥ कलासु साधु कल्यम् ॥ ६ ॥ प्रत्योपत्यर्ककरै
प्रत्युप मिथिरञ्जुवि-” ॥ (उणा ९७१) ॥ इत्यस् ॥ ७ ॥ एवमुप ॥ ८ ॥
प्राप्त कालोऽस्य काल्यम् । कालाय ” ॥ ६१४११२६ ॥ इति य काले साध्विति
वा ॥ ९ ॥ शेषधात्र—व्युष्टे निशात्ययगोसर्गौ ॥ प्रात , प्रगे, प्राहे, पूर्वेषुश्राव्य
मानि । गोसो देश्याम् सस्कृते ऽप्येके ॥

मध्याह्नस्तु दिवामध्य मध्यन्दिन च स ॥ ५३ ॥

अहो मध्य मध्याह्न ‘ सर्वाशिसर्याऽन्ययात् ’ ॥ ७१३११८ ॥ इति अट्
अहोदेशश्च ॥ १ ॥ दिवा अहो मध्य दिवामध्यम् ॥ ॥ दिनस्य मध्य मध्यन्दिनम् ।
‘ लोकमृण-” ॥ ३१२११३ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३ ॥ ५३ ॥

दिनावसानमुत्सूरो विकालसबली अपि ।

साय

दिनावसान दिनात् ॥ १ ॥ उत्क्रान्त सूर्योऽस्मिन्नुत्सूर ॥ २ ॥ विहृद्ध
फालो विकाल ॥ ३ ॥ सह बलिभिर्हृष्टारैवतत सबलि, पुलिङ्ग ॥ ४ ॥ स्यति दिन
साय, क्लीनलिङ्ग ॥ गौडस्तु-उत्सूरश्च निकाल-च सायश्च सबलिश्च स इति पुस्तकम् ।
“स्याच्छामासा-” (उणा ३५७) ॥ इत्यादिना य ॥ ५ ॥ तथा सायमव्ययम् ॥

सन्ध्या तु पितृसू

सध्मायन्त्यस्यां सध्या, सज्येते सधीयेते अहोरात्रावस्यामिति वा “सजे
धू च ॥ (उणा-३५९) ॥ इति य ॥ १ ॥ पितृन् सूते पितृसू । ब्रह्मणो व्यथा
पितृप्रमवित्री तनुविति प्रसिद्धिः ॥ २ ॥

त्रिसध्य तूपवैणवम् ॥ ५४ ॥

तिस्र सध्या प्राह्णमध्याह्नापराह्णलक्षणा समाहृतास्त्रिसध्यम् ॥ १ ॥ उप
समीपे वैणवो व्रतदण्णे यत्र तदुपवैणवम् ॥ २ ॥ ५४ ॥

श्राद्धकालस्तु कुतपोऽष्टमो भागो दिनस्य य ।

श्राद्ध पितृकर्म तस्य काल श्राद्धकाल ॥ १ ॥ कुति सौत्र कोतन्ति गच्छति
प्रीतिं पितरोऽस्मिन् कुतप पुक्लीबलिङ्ग । भुजकुति- ॥ (उणा-३०५) ॥
इत्यादिना अप कृत्, कु तपति सूर्योऽत्रेति वा । यो दिनस्याष्टमो भाग स कुतप
इत्ययम् । यत्स्मृति-
दिवसस्याष्टमे भागे मदीभवति भास्करे ।
स काल कुतपो यत्र पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ १ ॥ २ ॥

निशा निशीथिनी रात्रि शवरी क्षणदा क्षपा ॥ ५५ ॥

त्रियामा यामिनी भौती तमी तमा विभावरी ।

रजनी वसति श्यामा वासतेयी तमम्बिनी ॥ ५६ ॥

उषा दोषेदुकाता

निशयति तनूकरोति चेष्टा निशा । उपमगादातो षोऽश्व्य ' ॥ ५।१।५६ ॥
इति ङ । निशयति समाहितमनस्का भवति अस्यामिति वा स्यादित्यात्क ॥ १ ॥
निशीथोऽह्यस्या निशीथिनी ॥ ॥ राति सुख रात्रि ' रात्रिदि ' - ॥ (उणा-६९६)
इत्यादिना त्रि डयां रात्री च ॥ ३ ॥ शृणाति चेष्टा शवरी वनि णस्वरवापाद्
मो रथ ' ॥ २।४।४ ॥ इति डी ॥ ४ ॥ क्षणमयमर ददाति क्षणदा विनातिप्रदे
त्यय ॥ ५ ॥ क्षिप्यत क्षपा भिद्याद्यद् ६॥५५॥ त्रयो यामा यस्यां त्रियामा आद्य
तयारदयाममार्दिनव्यवहारात् ॥ ७ ॥ यामा सत्यस्या यामिनी । यौगिर-त्रायाम
वर्तात्यपि ॥ ८ ॥ भूतानामिय भौती रात्रिचरत्वात्तेषाम् ॥ ९ ॥ ताम्यन्ति चक्र

पात्रा अस्या, गौरादिस्तात् इयां तमी ॥ १० ॥ तमेति तमरटीकाभिप्रायेण ॥ ११ ॥
विभातीति वनि इयां विभावरी ॥ १२ ॥ रजन्यस्यामिते रजनि । “रजे किन्” ॥
(उणा-६८१) ॥ इत्यनि । यथा रजनी ॥ १३ ॥ वगल्यस्या वसति, सत्र
मि” ॥ (उणा-६५३) ॥ इत्यादिना अति । १४ ॥ श्यायते गच्छति श्यामा,
“विलिभिलि-” ॥ (उणा-३४०) ॥ इत्यादिना म, श्यामत्वाद्वा श्यामा ॥ १५ ॥
वसता गाधुवागतेयी । “पथ्यतिभिवगतिस्वपतेरयण्” ॥ ७१११६ ॥ इत्येयणि डी
॥ १६ ॥ तमोऽस्त्यस्या तमस्यिना ॥ १७ ॥ ६॥ ओपनि दहत्तह ङेगमुपा । अव्ययमपि
॥ १८ ॥ दुष्यत्यस्या दृष्टिदोषा, अव्ययमपि ॥ १९ ॥ इन्दो स ता इदुन्ता ॥ २० ॥

क्षोपधान—

निशि चक्रभेदिनी

निपद्वरी निशीध्या निट् घोरा वामरकन्यका ।

घताक्षी राक्षसी याम्या घृताधिन्माममी तमि ।

घावरी क्षणिनी नक्त पैशाची वामुरा उशा ॥ १ ॥ नक्तमव्ययम् । तुही
देस्याम्, नष्टतेऽपि ॥

अथ तमिन्ना दर्शयामिनी ।

तमासि विद्यतेऽस्या तमिन्ना ‘तमिन्नाणवज्योत्सना’ ॥ ७१२५२ ॥ इति
निपात्यते ॥ १ ॥ दर्शाऽमात्रास्या तस्य यामिनी । तमिन्ना तामसी रात्रिरित्य
मर ॥ २ ॥

ज्यौत्स्नी तु पूर्णिमारानि

ज्योत्स्नाऽस्त्यस्या ज्यौत्स्नी ‘ज्योत्स्नादिभ्योऽण्’ ॥ ७१२३४ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥
पूर्णिमाया रात्रि पू । मारानि ज्यौत्स्नी चन्द्रिण्याऽपि वतेत्यमर ॥

गणरात्रौ निशागण ॥ १७ ॥

गणा रात्रय समाह्ता गणरात्र, पुत्रीवल्कि । “सत्यातैक” ॥ ७१
११९ ॥ इत्यादिना जल्पमामान्त ॥ १ ॥ निशागणो निशासमूह ॥ २ ॥ ५७ ॥

पक्षिणी पक्षतुल्याभ्यामहोभ्या वेष्टिता निशा ।

पक्षौ विद्यते अस्या पक्षिणा वत्तमानागामिदिसयो पक्षयोरिव मध्ये वत्तमान
स्तात् । एव निशयार्भध्ये दिवमोऽत्रि पक्षीत्याहु ॥

गर्भक रजनीद्वन्द्व

रम्भयतीति गर्भकम् नतभूतदिनत्वात् । रजनाद्व द्व रात्रिद्वयम् ॥

प्रदोषो यामिनीमुखम् ॥५८॥

प्रारब्धा दोषा अस्मिन् इति प्रदोष । यामि-यामुख प्रारम्भो यामिनीमुखम्
॥ ५८ ॥ शेषधात्र-

दिनालय प्रदोषे स्यात् ॥

याम प्रहर

याति याम । 'अर्त्तारि' ॥ (उणा ३३८) ॥ इत्यादिना म ॥ १ ॥ प्रहि-
यतेऽस्मिन् कालसूचक वाच्य प्रहर "पुनात्रि घ" ॥५९॥१३०॥ २ ॥

निशीथस्त्वर्धरात्रो महानिशा ।

नियत शेरतेऽस्मिन्निशीथ । 'युद्धपा शीड' ॥ (उणा २०८) ॥ इति य
कित् । अत एव काव्यो निशीथ सुप्तजनमाह ॥ १ ॥ अर्द्धे रात्रेरर्द्धरात्र ॥ ॥ महती
प्राप्तप्रकर्षत्वात्, सा चासौ निशा च महानिशा ॥ ३ ॥ नि सम्पातोऽपि ॥

उच्चन्द्रस्त्वपररात्र

उत्क्रातश्चन्द्रोऽस्मिन् उच्चन्द्र ॥ १ ॥ रात्रेरपरो भाग अपररात्र ॥ २ ॥

तमिस्र तिमिर तम ॥ ५९ ॥

ध्वान्त भूच्छायाधकार तमस समवान्धत ।

तमोऽस्याऽस्ति तमिस्रम्, स्त्रीक्लीबलिङ्ग । तमिस्राणवज्योत्सना " ॥
७१॥५० ॥ इति साधु ॥ १ ॥ तिम्यतीव तिमिर, पुक्लीबलिङ्ग । 'शुषा' ॥
(उणा ५१६) ॥ इत्यादिना इर कित् ॥ २ ॥ ताम्यत्यनेन तम । 'अस्' ॥
(उणा ५५२) ॥ इत्यस् ॥ ३ ॥ ५९ ॥ ध्वयते सर्वरोगहरतया तदिति ध्वान्तम्, पुक्लीबलिङ्ग ।
'धुब्धविरिब्ध' ॥ ४॥२१७० ॥ इत्यादिना कातो निपात्यते ॥ ४ ॥ भुवश्छाया
भूच्छाया, पुराणे भूगुणध्रुते । 'सेनाशाला' ॥ (लिङ्गा ६२) इत्यादिना क्लीबत्वे भू-
च्छाय च ॥ ५ ॥ अध करोत्यधकारम्, पुक्लीबलिङ्ग ॥ ६ ॥ समवान्धत समवाऽन्धेभ्य
पर तमसम् सतत तम सन्तमसम् ॥ ७ ॥ अवयत् अवदीन वा तम अवतमसम् ॥ ८ ॥
अधयत्यध तच्च तत्तमश्च अधतमसम् । "समवाधात्तमस ॥ ७ । ३ । ८० ॥
इत्यत् ॥ ९ ॥ बाहुल्कादीधत्वे अधातमसमित्यपि । अमरस्तु ध्वाते गाढेऽन्धतमस
क्षीणेऽवतमस तम । विष्वक् सतमसमिति विशेषमाह । शेषधात्र-

ध्वान्ते दृष्टो रजोबलम् ॥

रात्रिरागा नीलरङ्गो दिनाण्ड दिनकेसर ।

खपरागा निगावम वियद्भूर्तिर्दिगम्बर ॥ १ ॥

तुल्यनक्तदिने काले विपुवत् विपुव च तत् ॥ ६० ॥

तुल्ये नक्तदिने यत्र काले तत्र विपुवत् विपुव च, विपुनाम मुहूर्त
सोऽभ्यासि विपुवत्, पुनर्वसि यद्वैनयन्ती-पुगी तमहिमा हेम विपुवत् कम लोन
दो नृपणलिङ्गा । विपु साम्येऽयम् तदभ्यासीति वा ॥ १ ॥ एव मण्यादित्वा
वे विपुवम् । तच्च मेपादा तुलादौ च भवति ॥ २ ॥ ६० ॥

पञ्चदशाऽहोरात्र स्यात् पक्ष

पञ्चदशाऽहोरात्रा अत्र पञ्चदशाहोरात्र, पचनि भूतानि पक्ष 'मावावद्यभि-' ॥
(उणा-५६४) ॥ इत्यान्ति स ॥ १ ॥

स नहुलोऽसित ।

स पक्षोऽसित कृष्ण, वहते वद्धते तमोऽन्मिति बहुल ॥ १ ॥

शेष-वा-न-

पक्ष कृष्ण सितो द्वेधा कृष्णो निशाहयोऽपर ।

शुक्रो दिवाहय पून ॥

तिथि पुन कर्मग्राटी

तन्यते तिथि पुन्रालिङ्ग तर्नेऽद् ॥ (उणा-६७४) ॥ इति द्वि
॥ १ ॥ कमणा वाटाव कमवाटा तत्प्रतिगृहत्वात् तेषाम् ॥ ॥

प्रतिपत् पक्षति समे ॥ ६१ ॥

प्रतिपद्यते पक्षस्याऽऽद्यतया प्रतिपत् ॥ १ ॥ पक्षस्य मूल प्रारम्भ पक्षति
क्षालिङ्गो पक्षाति ॥ ७ । १ । ८९ ॥ इति ति ॥ २ ॥ ६१ ॥

पञ्चदश्यौ यनकालौ पक्षान्तौ पर्वणी अपि ।

पञ्चदशाना पूरण्या पञ्चदश्यौ ॥ १ ॥ यनस्य कालौ यनकालौ दशपौणमामा
भ्या मिगनेन येनेत' इति श्रुते ॥ २ ॥ पक्षस्यान्तौ पक्षान्तौ ॥ २ ॥ पूर्यन्ते
पितरोऽत्र पवणी स्नामदि— ॥ (उणा-९०४) ॥ इत्यादिना वन् ॥ ४ ॥

तत्पर्वमूल भूतेष्टापञ्चदश्योर्यदन्तरम् ॥ ६२ ॥

पवणो मूल पर्वमूल भूतेष्टा चतुदशा सा च पञ्चदशी च भूतेष्टापञ्चदश्या
नयोरन्तर मयम् ॥ १ ॥ ६२ ॥

स पर्व सन्धि प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।

स सन्धि पवति मयन्ध यद्दुग्म-प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु सन्धि पव । प्राच्या
स्तु पवसाध्यायमाख्यन् ॥ १ ॥

पूर्णमा पौर्णमासी

पूर्ण पूर्ण, पून निवृत्ता पूर्णिमा “ भावादिम ” ॥ ६।४।२१ ॥
इताम । केचित्तु, पूर्ण पूर्णि पूर्णि मिमात पूर्णमेत्याहु ॥ १ ॥ पूणा मा-वद्रो
ऽस्त्यस्या पौर्णमासा “ पूणमासो ऽण् ” ॥ ७।२ ॥ ५५ ॥ इत्यण् । पूणमाम
प्यमिति वा ‘ तस्येदम् ’ ॥ ६।३।१६० ॥ इत्यण् । पूर्णा मासोऽस्यामिति वा,
पूणमासा युक्तति वा साऽस्य पौर्णमासी ” ॥ ६।२।१८ ॥ इति सूत्र
निपातनादण् ॥ २ ॥

सा राका पूणे निशाकरे ॥ ६३ ॥

सा पौर्णमासा, पूण चन्द्रे रात्यानन्द इति राका ‘ भाण्शालिवालि ”
॥ (उणा-२१) ॥ इत्यादिना क ॥ १ ॥ ६३ ॥

कलाहीने त्वनुमति

कलया हीने कलाहाने अनुमयते अनुमात ॥ १ ॥

मार्गशीर्ष्याऽऽग्रहायणी ।

मृगशापण चन्द्रयुक्तन युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी ‘ चन्द्रयुक्तात्काले
लुप्तप्रयुक्त ॥ ९।२।६ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ अग्रहायनस्य ‘ पूर्वपदस्था ’
॥ २।३।६४ ॥ इति णत्वे अग्रहायणमेव प्रज्ञादित्यादणि इधाम् आग्रहायणा
मार्गशापादारभ्य वत्सरप्रवृत्ते ॥ २ ॥

अमाऽमावस्यमावस्या दर्श सूर्येन्दुमङ्गम ॥ ६४ ॥

अमावास्याऽमावासी च

अमति अमावस्याशब्दैकदेशाऽय भाववत् । न विद्यते मा-वद्रमा अस्या
मिाते वा पृषोदरादित्यात् ॥ १ ॥ अमा सह वसतोऽस्या चन्द्राकवित्यऽमावना
औणादिके अप्रत्यये डी ॥ २ ॥ तथाऽमावस्या वाऽऽधारऽमावास्या
॥ ५।१।२१ ॥ इति घ्यणतो नपात्यत ॥ ३ ॥ दृश्यते याज्ञिर्दश दृश्यते
चन्द्रोऽस्मिन्निति वा विपरातरक्षणया ॥ ४ ॥ सूर्यद्वौ सङ्गमाऽन सूर्यदुसङ्गम
॥ ५ ॥ ९४ ॥ अमावस्याया विरूपपक्षे अमावास्या ॥ ६ ॥ अमावस्येव
बाहु-रादीघत्वे अमावासी ॥ ७ ॥

सा नष्टेन्दु कुहु उह ॥

सा अमावास्या नष्ट इन्दुस्या नष्टेन्दु उहयते विस्मापयत कुहु खान्ति
पूर्वाहपि— ॥ (उणा-७२९) ॥ इति उ कित् ॥ १ ॥ तथा कुह
‘ नृतेर्गधिरपि कुहिव्य कित् ॥ (उणा-८४४) ॥ इति क ॥ २ ॥

दृष्टेन्तुस्तु मिनीमाली

मिता बाला चन्द्रमलाऽस्या सिनाबाला पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भूतेष्टा तु चतुर्दशी ॥ ६५ ॥

भूतानामिष्टा भूतेष्टा ॥ १ ॥ चतुर्दशाना तिथाना पूर्णा चतुर्दशी ॥ २ ॥ ८ ॥

पक्षौ मास

मार्ति मिमाते वा मास , पुर्वीयलिङ्ग “मावावयामि-” ॥ (उणा २६४) ॥

इति स । मम्यते परिर्मायते मावनचान्द्रमूयान्भिभेदेनेति वा घञ ॥ १ ॥

शेषः—

मासे वर्षाणको भवेत् क्षपकोशो दिनमल ॥

वत्सरादिर्मार्गशीर्ष सह महा ।

आग्रहायणिकश्च

वत्सरस्यादिवत्सरदि ॥ १ ॥ मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्य मार्गशीर्ष मास्य
पौर्णमासी ॥ ८ । ७ । ९८ ॥ इत्यण् । यौगिष्ठत्वात् मार्गी पौर्णमास्यस्य मार्ग
॥ ॥ महते मह जच ॥ ४ ॥ महते लोकोऽस्मिन् शानमिति महा पुलिङ्ग
अम ॥ (उणा-९५०) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ आग्रहायणा पाणमास्यस्य
आग्रहायणिक आग्रहायण्य तथादिङ्ग ॥ ८ । १९ ॥

अथ पौषस्तैष सहस्रवत् ॥ ६६ ॥

पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्ता पौर्णमासी पौषा माऽस्यास्ति पौष ॥ १ ॥ एव
तप ॥ ७ ॥ महमि माधु सहस्र स इव सहस्रवत् । यथा महस्य पौषवाचा
तथा तैषोऽपालथ ॥ ३ ॥ ६६ ॥

माघस्तथा

माघा पौर्णमास्यस्य माघ ॥ १ ॥ तपति तपा पुढावलिङ्ग ॥

फाल्गुनस्तु फाल्गुनिकस्तपस्यवत् ।

फाल्गुना पौर्णमास्यस्य फाल्गुन ॥ १ ॥ एव फाल्गुनिक चत्रा
कात्तिकाफाल्गुर्नाश्रवणाद् वा ॥ ६ । ७ । १०० ॥ इति इक्कण ॥ ॥ तपमि
माधुस्तपस्य ॥ ३ ॥

शेषः—

फाल्गुनास्तु फाल्गुने ॥

चैत्रो मधुश्चैत्रिकश्च

पूर्णिमा पौर्णमासी

पूरण पूर्णे, पूरण निवृत्ता पूर्णिमा “ भावादिस ” ॥ ६ । ४ । १ ॥
इताम । कचित् पूरण पूणि, पूर्णि मिमाते पूणिमेत्याहु ॥ १ ॥ पूणा मा-द्रो
ऽम्यस्या पौर्णमासी “ पूणमासो ऽण ” ॥ ७ । २ ॥ ५५ ॥ इत्यण । पूणमास
इयमिति वा ‘ तस्येदम् ” ॥ ६ । ३ । १६० ॥ इत्यण । पूर्णा मासोऽम्यामिति वा,
पूणमासा युक्तेति वा ‘ साऽस्य पौर्णमासी ” ॥ ६ । १ । १८ ॥ इति सूत्र
निपातनादण् ॥ २ ॥

सा राका पूणे निशाकरे ॥ ६३ ॥

सा पौर्णमासा पूर्णे चन्द्रे रात्यानन्द इति राका ‘ भीण्शालिवलि ”
॥ (उणा-११) ॥ इत्यादिना क ॥ १ ॥ ६३ ॥

कलाहीने त्वनुमति

कलया हीने कलाहाने अनुमयते अनुमति ॥ १ ॥

मार्गशीर्ष्याऽऽग्रहायणी ।

भृगुणापण चन्द्रयुक्तेन युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी ‘ चन्द्रयुक्तात्काले
उत्त्वप्रयुक्त ’ ॥ ६ । २ । ६ ॥ इत्यण ॥ १ ॥ अग्रहायनस्य पृवपदम्या ‘
॥ २ । ३ । ६४ ॥ इति णत्वे अग्रहायणमेव प्रज्ञादित्वादणि इयाम् आग्रहायणा
मार्गशापादारभ्य वत्सरप्रगते ॥ २ ॥

अमाऽमावस्यमावस्या दर्श सूयेन्दुसङ्गम ॥ ६४ ॥

अमावास्याऽमावासी च

अमेनि अमावस्याशब्दैकदेशोऽयं भामवत् । न विद्यते माध्वद्रमा अस्या
मिमाते वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अमा सह वमतोऽस्या चन्द्राकावित्समावसा
औणादिके अप्रत्यये टी ॥ २ ॥ तथाऽमावस्या वाऽऽधारऽमावास्या
॥ १ । १ । २१ ॥ इति घ्यणन्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ दृश्यते यागिकैर्दृष्टा दृश्यते
चन्द्रोऽस्मिन्निति वा विपरातलक्षणया ॥ ४ ॥ मूय-द्रो सङ्गमोऽन मूयेन्दुसङ्गम
॥ ५ ॥ ६४ ॥ अमावस्याया विरत्यपक्षे अमावास्या ॥ ६ ॥ अमावस्येव
याहुल्काहापत्ते अमावासी ॥ ७ ॥

सा नष्टेन्दु कुहु कुह ।

सा अमावास्या नष्ट इन्दुरस्या नष्टेन्दु कुहयते निम्मापयते उहु स्त्रीणि
पृकाहपि— ॥ (उणा—७२९) ॥ इति उ क्ति ॥ १ ॥ तथा उहु
श्रुतार्थधरपि कुहिय क्ति ’ ॥ (उणा—८४४) ॥ इति क ॥ ॥

कार्तिकिको माहुलोजा

कार्तिकी पूर्णमास्यस्य कार्तिर ॥ १ ॥ एव कार्तिकिक ॥ २ ॥ बाहुल
॥ ३ ॥ ऊजयन्ति वल्गिनो भवन्ति प्राणिनोऽत्र ऊच “पुत्राग्नि घ” ॥ ५।३।१३०।४॥

शेषश्चात्र—कार्तिके संरम्भमुदौ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिकास्तु ॥ ६९ ॥

सामाविति शेष । मार्गादिकाविति मार्गपौषौ, माघफाल्गुनौ, चैत्रवैशाखौ,
ज्येष्ठाऽऽषाढौ श्रावणभाद्रपदा आश्विनकार्तिकौ । इत्येति ऋतु पुंसि, यत्का
त्य —“आदाय मार्गशापाच्च द्वौ द्वौ मासास्तुमत्” । हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भ ॥
१ ॥ ६९ ॥

हेमन्त प्रसलो रौद्र

हन्ति दिनमर्सां हिन्वन्ति वदन्ते रात्रयोऽत्रेति वा हेमन्त “सीमन्तहेमन्त
भदन्तदुष्वन्तादयः” ॥ (उणा-२२०) ॥ इत्यन्तान्तो निपात्यते । हिमोऽन्तोऽस्येति
पृषोदरादित्वाद् वा ॥ १ ॥ प्रस्पर्ण सलति प्रसल ॥ २ ॥ रुद्रस्याय पूजाहेतुत्वाद्
रौद्र ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—हिमागमस्तु हेमन्ते ॥

अथ शैपशिशिरौ समौ ।

शेषस्याय पूजाहेतुत्वात् शैप ॥ १ ॥ शशति शीघ्र गच्छति दिनमत्र शिशिर
पुष्पाबलिह “शवशशेरिचात्” ॥ (उणा-४१३) ॥ इति इर ॥ २ ॥

वसन्त इष्य सुरभि पुष्पकालो बलाङ्गक ॥ ७० ॥

वसत्यस्मिन् मुख वस्ते भुव वा वसन्त पुष्पाबलिह तृजिभूतदि ’ ॥
(उणा-२२१) ॥ इत्यादिना अन्त ॥ १ ॥ इष्य तुभ्य समरान्निन्दित्वादित्य
शाखादित्वाद् य एषामिद् पुष्पादिवाञ्छ तस्या साधुरिति वा इष्य पुष्पाबलिह,
यद्वाचस्पति—वसन्ते त्वस्त्रियामिष्य ॥ २ ॥ सुष्ठु रभते सुरभि पुंसि नाम्यु
पात्य ’ ॥ (उणा-६०९) ॥ इति बहुवचनात् किदि ॥ ३ ॥ पुष्पाणा काल
समय पुष्पकाल ॥ ४ ॥ बल वीर्यमङ्गेऽस्माद् बलाङ्गक ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र—वसन्ते पिकवाचव पुष्पसाधारणश्चापि ॥ ७० ॥

उष्ण उष्णागमो ग्रीष्मो निदाघस्तप ऊष्मक ।

ओषति उष्ण पृथिव्या—” ॥ (उणा-१८३) ॥ इति ण क्ति ॥ १ ॥
उष्णस्य घमस्यागमोऽत्र उष्णागम ॥ २ ॥ ग्रसते जल ग्राष्म रुन्मग्राष्म ॥
(उणा-३४८) ॥ इत्यादिना मान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ नदहन्तेऽस्मिन् इति

चैत्री पौर्णमास्यस्य चैत्र ॥ १ ॥ एव चैत्रि ॥ २ ॥ मन्यते मनु
पुलिङ्ग “मनिचनिभ्या धतौ च” ॥ (उणा-७२१) ॥ इत्यु ।

शेष-वात्र—

चैत्रे मोहनिक कामसप्तम फाल्गुनानुज ॥

वैशाखे राधमाधवौ ॥ ६७ ॥

वैशाखा पौर्णमास्यस्य वैशाखस्तत्र ॥ १ ॥ एव राध ॥ ॥ मधुगेव
माधव प्रज्ञादित्वादण् ॥ ३ ॥

शेष-वात्र—

वैशाखे तूत्सर ॥ ६७ ॥

ज्येष्ठस्तु शुक्र

वासरैरुद्धतमत्वात् ज्येष्ठ ॥ १ ॥ शोचन्ति पान्था अत्र शुक्र, पुस्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥

शेष-वात्र—

ज्येष्ठमासे तु सरकोमल ज्येष्ठामूलाय इति च ॥

अथाऽऽषाढ* शुचिः स्यात्

आषाढा पौर्णमास्यस्य आषाढ ॥ १ ॥ शोचन्ति पान्था अत्र शुचि,
पुत्ति ॥ २ ॥

श्रावणो नभा ।

श्रावणिक

श्रावणा पौर्णमास्यस्य श्रावण ॥ १ ॥ एव श्रावणिकोऽपि ॥ २ ॥ नभ्यति
हिनस्ति पान्थानिति नभा पुमि ॥ ३ ॥

अथ नभस्य प्रौष्ठभाद्रपर पद ॥ ६८ ॥

भाद्रश्चापि

नभसि साधुनभस्य ॥ १ ॥ प्रौष्ठमाद्राभ्या पर पद इति प्रौष्ठपदा
पौर्णमास्यस्य प्रौष्ठपद ॥ २ ॥ एव भाद्रपद ॥ ३ ॥ ६८ ॥ भीमवद्भद्रया युक्ता
पौर्णमासी भाद्रा साऽस्त्यस्य भाद्र भाद्रपदैकदेशो वा ॥ ४ ॥

आश्विने त्वाश्वयुजेपौ

आश्विनी पौर्णमास्यस्य आश्विनस्तत्र ॥ १ ॥ एवमाश्वयुज ॥ २ ॥ इष्यत
इताप तुणादिविपिगुह्यिभ्य कित् ॥ (उणा-५) ॥ इति अ नित् ॥ ३ ॥

अथ कार्तिक ।

कार्तिकिको ग्राहुलोजा

कार्तिका पूर्णिमास्यस्य कार्तिक् ॥ १ ॥ एव कार्तिकिक ॥ २ ॥ ग्राहुल
॥ ३ ॥ ऊनयन्ति बलिनो भवन्ति प्राणिनोऽत्र ऊन “पुत्राग्नि घ” ॥ ५१३१२०१४ ॥

शेषश्चात्र—कार्तिके सरकांमुदौ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिकावृत्तु ॥ ६९ ॥

मासाविति शेष । मार्गादिकाविति मार्गपौषा, माघफाल्गुनौ चैत्रवैशाखौ,
ज्येष्ठाऽऽषाढौ श्रावणभाद्रपदौ, आश्विनकार्तिकाविति । इत्यति ऋतु पुंसि, यत्का
ल्य—‘आदाय मार्गशोषाच्च द्वौ द्वौ मासावृत्तुमत’ । हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भ ॥
१ ॥ ६९ ॥

हेमन्त प्रसलो रौद्र

हन्ति दिनमसौ हिन्वान्ति वदन्ते रात्रयोऽत्रेति वा हेमन्त ‘सीमन्तहेमन्त
भदन्तदुष्वन्तादय’ ॥ (उणा—२२२) ॥ इत्यन्तान्तो निपात्यते । हिमोऽन्तोऽन्येति
पृषोदरादित्वाद् वा ॥ १ ॥ प्रक्पण सलति प्रसल ॥ २ ॥ रुद्रस्याय पूजाहेतुत्वाद्
रौद्र ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—हिमागमस्तु हेमन्ते ॥

अथ शैषशिशिरौ समौ ।

शेषस्याय पूजाहेतुत्वाद् शैष ॥ १ ॥ शशति शीघ्र गच्छति दिनमत्र शिशिर
पुष्पबलिङ्ग “श्वशशेरिष्वात” ॥ (उणा—४१३) ॥ इति इर ॥ २ ॥

वसन्त इष्य सुरभि पुष्पकालो बलाङ्गक ॥ ७० ॥

वसत्यस्मिन् सुरा वस्ते भुव वा वसन्त पुष्पावलिङ्ग ‘तृजिभूयदि ॥
(उणा—२२१) ॥ इत्यादिना अन्त ॥ १ ॥ इष्यस्य तुल्य समरान्निन्दितत्वादिष्य
शाखादित्वाद् य एषणमिद् पुष्पादिवाञ्छ तस्या साधुरिति वा इष्य पुष्पबलिङ्ग,
यद्वाचस्पति—वसन्ते त्वस्त्रियामिष्य ॥ २ ॥ मुष्टु रभते सुरभि पुमि नाम्यु
पात्य ॥ (उणा—६०९) ॥ इति बहुवचनात् किदि ॥ ३ ॥ पुष्पाणा काल
समय पुष्पकाल ॥ ४ ॥ बल वीर्यमङ्गेऽस्माद् बलाङ्गक ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र—वसन्ते पिकवाघव पुष्पसाधारणश्चापि ॥ ७० ॥

उष्ण उष्णागमो ग्रीष्मो निदाघस्तप ऊष्मक ।

ओपति उष्ण धृवीह्वा— ॥ (उणा—१८३) ॥ इति ण क्ति ॥ १ ॥
उष्णस्य घमस्यागमोऽत्र उष्णागम ॥ २ ॥ अगते जल ग्रीष्म रुक्मग्राष्म ॥
(उणा—३४६) ॥ इत्यादिना मान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ अनदह्यन्तेऽस्मिन् इति

निदाघं व्यञ्जनाद् घञि “न्यङ्कूद्रमेघादयः” ॥ ४११११२ ॥ इति घत्वम् ॥ ४
तपति तप अच्, याक्षम्-तपेन वषा शरदा हिमागम ॥ ५ ॥ ऊष्मयतीति ऊष्म
ऊष्मप्रतिकृतिर्वा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—प्राप्ते तूष्मायणो मत्त आखोरपद्मा ॥

वर्षास्तपात्यय प्रावृद्ध मेघात्कालागमौ क्षरी ॥ ७१ ॥

प्रियते छाद्यते नभोऽत्र मेघैरिति वर्षा “वृत्तुमीदृमाभ्य प” ॥ (उणा
५४०) ॥ इति प, वषमस्त्यासु, वषन्तीति वा नित्यबहुवचनान्तं ख्रीलिङ्गश्च
वरिषा इत्यपि ॥ १ ॥ तपस्त्यात्ययोऽत्र तपात्यय ॥ २ ॥ प्रवप-त्यस्या मघा प्रा
ख्रीलिङ्ग “गतिकारकस्य” ॥ ३ । २ । ८५ ॥ इत्यादिना क्विपि दीध ॥ ३
मेघशब्दात्पर काल, आगमश्च मेघकाल ॥ ४ ॥ मेघागम ॥ ५ ॥ क्षरा मेघ
सत्यत्र क्षरा ॥ ६ ॥ ७१ ॥

शरद् घनात्यय

शीयन्तेऽस्या पाकेनौपधय शरद् ख्रीलिङ्ग, “शूद्रमसेरद्” ॥ (उणा
८९४) ॥ इत्यद् ॥ १ ॥ घनस्त्यात्ययोऽत्र घनात्यय ॥ २ ॥

अयन शिशिराद्यैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

अयतेऽर्जोऽग्नेनेत्ययनम् त्रिभिस्त्रिभिरिति शिशिराद्यैर्वर्षाद्यैः ॥ १ ॥

अयने द्वे गतिरुदग् दक्षिणाऽर्कस्य वत्सर ॥ ७२ ॥

उदगुत्तरा दक्षिणाऽपाची याऽर्कस्य गतिस्ते द्वे अयने उत्तरायण दक्षिणायनम्
ते मिलिते वत्सरो वर्षे भवति, वसन्ति ऋतवोऽत्र वत्सर ‘भाज्यजि-’ ॥ (उणा
४३९) ॥ इत्यादिना सर ॥ २ ॥ ७२ ॥

स सपर्यनूद्भ्यो वर्षे हायनोऽब्द समा शरत् ।

स वत्सर सपर्यनूद्भ्य पर-सवत्सर परिवत्सर अनुवत्सर उद्वत्सर
॥ ४ ॥ वृणोति छादयति वर्षम् ॥ ५ ॥ जहाति जिहति वा भावान् हायन
इ कालमीहो ॥ ५।१।६८ ॥ इति टण् ॥ ६ ॥ आप्यते अद् आपे
ऽप् च ॥ (उणा-२३८) ॥ इति द । वषादयस्त्रय पुद्गीबलिङ्गा ॥ ७
समन्ति ममा ख्रीलिङ्ग सह भान्ति वत्तन्ते ऋतव आसु वा बहुत्वेऽयम् ॥ ८
शीयत इति शरत् ख्रीलिङ्ग ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र—वप तु ऋतुगितियुगाशर ।

कालप्रथिमासमल सवत् सवतुगारदौ ॥

वत्स इद्वत्सर इडागमर परवाणिबन् ।

सर्वाद्द्विगुणव्ययम् । अव्यय त्वव्ययेषु वक्ष्यते ॥

भवेत् पत्र त्वहोरात्र मासेन

पितृणामिदं पत्रम्, अहोरात्रम् तत्र कृष्णपक्षोऽह, शुक्लो रात्रि, मानेन मानुषेणेति शेष ॥ १ ॥

अब्देन दैवतम् ॥ ७३ ॥

मानुषेणेति शेष । देवतानामिदं, दैवत, अहोरात्रम्, तत्रोत्तरायणमह, दक्षिणायन रात्रि ॥ ७३ ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्म

अहोरात्रमित्येव । दैर्वाहिं पञ्चद्विभिरहोरात्रशतैर्दिव्य वर्षं, तद्वा दशभिः सहस्रैर्लानि चतुयुगम्, तच्च देवानामेव युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थितिस्तत् तावत्येव रात्रिभूतानां प्रलयस्तत् ।

यमानु -

चत्वार्योहः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।

तस्य तावन्ज्ज्ञा सप्त्या सप्त्याश्च तथाविध ॥ १ ॥

इतरेषु ममध्येषु सप्त्याशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वतन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २ ॥

यदेतत् परिमर्यातमादावेव चतुयुगम् ।

एतद्द्वादशमाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ३ ॥

दैविमाना युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेव महर्षय तावती रात्रिरुच्यते ॥ ४ ॥

मानुषमानेन ब्राह्ममहोरात्रं यथा—

मानुषाणि सहस्राणां शतान्याहुश्चतुदश ।

चत्वारिंशत् सहस्राश्च वर्षाणां तत् कृतं युगम् ॥ १ ॥

लक्षाणि चतुर्हानि महस्रा द्विगुणास्तत् ।

इति त्रेतायुगे कालगणना मानुषा कृता ॥ २ ॥

नियुतानि पुनः सप्त सहस्राणि च विंशति ।

द्वापर युगमन्ये तु लक्षाण्यष्टौ स्रूपैव तत् ॥ ३ ॥

त्रीणि लक्षाणि पष्टिश्च सहस्राणि कर्त्तुं युगे ।

चतुयुगमहस्राणि द्वादश ब्रह्मणो दिनम् ॥ ४ ॥

इयं च मानुषेणैव मानेन गणना कृता ।

कल्पौ तु ते नृणाम् ।

ये द्वे दैवे युगसहस्रे ते नृणां कल्पौ एकं स्थितिं कल्पयति स्थितिस्तत् इति, द्वितीयं तु क्षयमिति ॥

मन्वन्तर तु दिव्याना युगानामेकसप्तति ॥ ७४ ॥

मनूना स्वायम्भुवाक्षुषवैवस्वतादानामन्तरमयसाशोऽग्निवा तैर्हि चतुदशभि
ब्रह्मणो दिनम् ॥ ७४ ॥

कल्पो युगान्त कल्पान्त सहार प्रलय क्षय ।

सर्वर्त परिवर्तश्च समसुप्तिर्जिहानक ॥ ७५ ॥

कल्पते जगदस्मिन् कल्प ॥ १ ॥ युगस्यान्तो युगान्त ॥ २ ॥ कल्पस्यान्तोऽवधि
कल्पान्त अत्रैक कल्प क्षयायाऽन्यो ब्राह्मदिनाय यच्छाश्वत - कल्प शास्त्रे विधौ
न्याये सर्वर्त ब्रह्मणो दिने ॥ ३ ॥ सहियते प्रलीयते क्षीयते जगदत्र सहार ॥ ४ ॥
प्रलय ॥ ५ ॥ क्षय ॥ ६ ॥ सवतने, परिवर्तते जगदत्र सवत, परिवर्त ॥ ७ ॥ ८ ॥
समा सुप्तिरत्र समसुप्ति ॥ ९ ॥ निहाते गच्छति जिहान स्वार्थे के जिहानक ॥
१० ॥ ७५ ॥

तत्कालस्तु तदात्य स्यात्

स चासौ काल इव तत्काल ॥ १ ॥ तदेत्यस्य भाव तदात्वम् ॥ २ ॥

तज्ज सान्द्रष्टिक फलम् ।

तज्ज तारकालिक फल सदृष्ट प्रत्यक्ष प्रयोजनमस्य सादृष्टिकम् । “प्रयोजनम्”
॥ ६१४११७ ॥ इतीकण् । सान्द्रष्टि-मित्यन्य ॥ १ ॥

आयतिमूत्तर काल

आयमनमायति एष्यत्यायतिरित्यन्ये । उधार आगामा काल ॥ १ ॥

उदर्कस्तद्भव फलम् ॥ ७६ ॥

उदयति उदक निष्कतुरुष्कोदक ॥ (उणा २६) ॥ इति कान्तो निपात्यते
उदच्यते अभिलाषात् क्षूयते इति वा तद्भवमायतिभव फलम् ॥ १ ॥ ७६ ॥

व्योमान्तरिक्ष गगन घनाश्रयो

विहाय आकाशमनन्तपुष्करे ।

अत्र सुराभ्रोदुमरुत्पथोऽम्बर

स्व द्योदिवो विष्णुपद वियन् नभ ॥ ७७ ॥

व्ययति छदयति इमा व्योम व्येग ण्दोतौ च वा ॥ (उणा ११४) ॥
इति मन् व्यवर्तयति वा मनि मव्यविधिर्विज्वरि ॥ ४११११०९ ॥ इत्युद् ॥ १ ॥
अन्तमध्ये ऋक्षाण्यस्य, द्यावापृथिव्योरन्तराक्षते वा अन्तरिक्ष पृषादरादित्वात्,
अन्तरीक्षमित्यपि ॥ २ ॥ गच्छन्त्यनेन देवा गगन ‘विद्वन्गगनगहनादय ॥

(उणा २७) ॥ इत्यनान्तो निपात्यत ॥ ३ ॥ घनानामाश्रयो घनाश्रय ॥ ४ ॥
विनहाति मयं विहाय 'विहायस्ममनम्' ॥ (उणा-९७८) ॥ इत्यादिना अम-
न्तो निपात्यते ॥ ५ ॥ आशान्त स्यान्त्योऽस्मिन्निति आशान्, पुष्पीबलिर्द्वा, न
काते वा बाहुलमाद् दाघ ॥ ६ ॥ नास्त्यन्तोऽस्य अनन्तम् ॥ ७ ॥ पोषति
मेघान् पुष्कर "मपुषिभ्या किन्" ॥ (उणा ४३६) ॥ इति ऋ, पुष्क वारि
राताति वा ॥ ८ ॥ अभ्राण्यस्य मन्तात्यत्र "अभ्रादिभ्य" ॥ ७।२।४६ ॥ इत्य-
॥ ९ ॥ मुराणा देवानाम्, अभ्राणा मेघानाम्, उड्ढानक्षत्राणा, मरुता वायूना
पन्था मुरपथ, अभ्रपथ, उडुपथ मरुपथ, यौगिस्त्वात् देववत्तम मेघवत्तम,
नक्षत्रवत्तम, वायुवत्तमादय ॥ १० ॥ ११।१२ ॥ १३ ॥ अमत्यत्र देवा अम्यत्र
जठरकनर ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरान्तो निपात्यते, अम्यते शब्दायत
इत्यये ॥ १४ ॥ ग्रन्थते स क्वचिद् ॥ १५।११।१७१ ॥ इति ट ॥ १५ ॥ द्यौर्दिवौ
पूरयत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शिणो पदस्मोऽत्र विष्णुपदम् ॥ १८ ॥ विद्यन्छति न विरमति
वियत् द्विप् ॥ १९ ॥ नभ्यर्ताति नभ न वभस्ताति वा नभ्यादित्यात् ऋयलिङ्गा
॥ २० ॥ विनायसा भुव प्राव्यये । महाविल देश्याम् ॥

शेष-वात्र—न तत्रतत्मानि पुनर्ग्रहणेमिनभोवदी । छायापथ-त्र ॥ ७७ ॥

नभ्राद् तडित्वान् मुदिरो घनाघनो-

ऽभ्र धूमयोनिस्तनयितुमेघा ।

जीमूतपर्जन्यमलाहका घनो

धाराधरो बाहदमुग्धरा जलात् ॥ ७८ ॥

न न भ्रापते नभ्राद् पृषोदरादित्यादेकस्य नवो लोपे नभ्यादित्यात् साधु
॥ १ ॥ तडिद्विद्यतेऽस्य तडित्वान् ॥ २ ॥ मोन्ते जना अनेन मुदिर 'गुपी
पि ॥ (उणा ४९६) ॥ इति विदिर ॥ ३ ॥ हन्ति प्रवासिन इति घनाघन
चराचरचलाचल ॥ ४।१।१२ ॥ इत्यादिना अनन्तो निपात्यते ॥ ४ ॥ अभ्रति
अत्र न भ्रद्यन्त्यापोऽस्मादित्येके यदुक्तम् न भ्रद्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि
तायत आप्राप्ति मत्रा दिश इति वा अभ्र खुरक्षुर' ॥ (उणा ३९६) ॥
इति माधु ॥ ५ ॥ वृमो योनि कारणमस्य वृमयोनि ॥ ६ ॥ स्तनयति गजति स्तन
यितु हपिपुषि ॥ (उणा ७९७) ॥ इत्यादिना इत्नु ॥ ७ ॥ मेहति सिञ्चति
भुव मेघ न्यक्कूटमेघादय ॥ ४।१।११२ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥ जीवत्यनेन जीमूत
'जीवेम च ॥ (उणा २९६) ॥ इत्यूत जीवनस्य जलस्य मृत पुटव-त्र
इति पृषोदरादित्याद् वा ॥ ९ ॥ परिवपति गजति वा पनन्य हिरण्यपज
यादय ॥ (उणा ३८०) ॥ इत्यन्यान्तो निपात्यते ॥ १० ॥ बलन्ति जीवत्यनेन
बलाहक 'बलिविलि ॥ (उणा ८१) ॥ इत्याहम् शरिणो बाहसो वा पृषो

दरादित्वात् ॥११॥ हन्यते वायुना घन " मूर्त्तिनिचिताश्रे घन " ॥५१३॥
 इत्यलन्तो निपात्यते ॥१२॥ धारा धरति धाराधर " आयुधादिभ्यो धृगोऽद
 ण्डादे " ॥५११॥ इत्यच् ॥ १३ ॥ बाहध दध मुक् च धरध बाहदमुग्धरा ,
 ते जलात् परा मेघस्य वाचसा इत्यथ जलनाह , जलद , जलमुग् , जलधर ,
 यागिस्त्वात् वारिवाह , वारिद , वारिमुग् , वारिधर , इत्यादयः । अत्रवर्जं सर्वं
 पुल्लिङ्गा । इन्द्रवशेन्द्रवज्रयोरपजातिरियम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

शेषश्चान्न मेघे तु व्योमधूमो नभोऽध्वजः ।

गण्डयित्नुगदयित्नुवामसिवारिवाहन ॥

रत्तमालोऽपि ॥ ७८ ॥

कादम्बिनी मेघमाला

कमाददते कादम्बा मेघा ते सत्यस्या कादम्बिनी, कदम्बविनास कादम्ब
 सोऽस्त्यस्या वा मेघमाला मेघपङ्क्तिः । कालिनाऽपि ॥ १ ॥

दुर्दिन मेघज तमः ।

दुष्ट दिनमत्र दुर्दिन मेघाज्जात मेघज तमोऽधकार, यद्वागुरि दुर्दिन
 अधकारो ऽब्दे । वादलमपि ॥ १ ॥

आसारो वेगवान् वर्षः ।

आसरणमासार स वेगवान् वर्ष इत्युच्यते ॥ १ ॥

शेषश्चान्न अथासारे धारासपात इत्यपि ॥

वाताऽस्त वारि शीकर ॥ ७९ ॥

वातेनास्त क्षिप्त वातास्तम् शाकते मिश्रति शाकर ' ऋच्छिचटि " ॥
 (उणा ३९७) ॥ इत्यर ॥ १ ॥ ७९ ॥

वृष्ट्या वर्षणवर्षे

वपणाद् वृषम इति भाष्यमारवचनाद् वपणमिति साधु ॥ १ ॥ वर्षं पुच्छीव
 लिङ्ग वपादय ऋषे ॥५१३॥ इत्यल् । यद्वाचस्पतिः अध वृष्टिवपमस्त्री
 केचिदिच्छन्ति वपणम् ॥ २ ॥

तद्विघ्ने ग्राहग्रहाववात् ।

तद्विघ्ने वृष्टिविघ्ने अवात्पगौ ग्राहग्रहौ अवग्राह अवग्रह " वपविघ्नेऽवाद्
 ग्रह ॥ ५१३॥ इति वा अल् ॥ १ ॥ २ ॥

घनोपलम्बु करक

घनोपलो मेघघ्राता, कायेते करक त्रिलिङ्ग “दृवृनृ” ॥ (उणा-२७) ॥
इत्यादिना अरु ॥ १ ॥

शेषध्वान्न-ररकऽम्बुधनो मेघकपो मेघास्थि पुञ्जिका ॥

वानोदरु तोयडिम्भो वषावीजमिरावरम् ॥

काष्ठाऽऽशा दिग् हरित् रुक् ॥ ८० ॥

काशते राश ॥ १ ॥ आऽऽनुते आशा ॥ २ ॥ दिग् यवमाश दिग् कल्पि
ज्जिद्वि” ॥ ३ । १ । ६९ ॥ इति गत्वम् ॥ ३ ॥ हरित्यनया हरित् ‘हमरुहियुपि
तदिभ्य इत्’ ॥ (उणा ८८७) ॥ इति इत् ॥ ४ ॥ क वायु स्तुभ्राति विस्तारयति
कृप् कृप्त्रिष्टुयनुत्तुम् ॥ (उणा-९३२) ॥ इति त्रिवन्तो निपा
त्यते । एते खालिङ्गा ॥ ५ ॥ ८० ॥

पूर्वा प्राची

पृणाति पूरा ‘निष्ठुपि-’ ॥ (उणा-७११) ॥ इति व त्रिन् पूवति व्याप्नो
तीति वा ॥ १ ॥ प्रथममस्यामन्त्यादित्य इति प्राचा त्रिवि अत्र ॥ २ । ४ ।
३ ॥ इति डी ॥ २ ॥

दक्षिणाऽपाची

दक्षते दक्षिण गच्छत्यस्या रविरिति दक्षिणा दृढग्रहि”- ॥ (उणा-१९४)
॥ इति डण ॥ १ ॥ अपाञ्चत्यस्या रविरित्यपाची । जपादित्वाद् वत्वे अयाची
इत्यपि ॥ २ ॥

प्रतीची तु पश्चिमा ।

अपरा

प्रत्यञ्चति रविरस्या प्रतीचा ॥ १ ॥ पश्चाद् भवा पश्चिमा ‘पश्चादाद्यन्ताप्रा
दिम ॥ ६।३।७५ ॥ इताम ॥ २ ॥ न पृणाति रवित्रिरमेतामपरा ॥ ३ ॥
शेषध्वान्न-ययाऽनरेतरा पूराऽपरा पूर्वतरा तथा ॥

अथोत्तरोदीची

अतिशयेनात्पृष्टा उत्तरा द्वयोर्विमज्ये च तरप्’ ॥ ७।३।६ ॥ इति तरप्
उत्तरताति वा ॥ १ ॥ उत्तरमज्यत्यर्कोऽस्या उदाची ॥ ॥

शेषध्वान्न-ययोत्तरेतराऽप्राचा तथाऽप्राचातरोत्तरा ॥

विन्दिक् त्वपदिश प्रदिक् ॥ ८१ ॥

विदिश दिग् विदिक् उभयव्यपदेशान् यदाहु-यायामामन्तरालानि
विदिश प्रादिश च ता ॥ १ ॥ दिशोरिदमपदिश, निभस्त्यर्थऽव्ययाभाव गर

दादे ” ॥७।३।९ ॥ इत्यत् समासान्त ॥ २ ॥ प्रट्टा दिक् प्रदिक् ॥ ३ ॥ ८१ ॥

दिश्य दिग्भववस्तुनि

दिश्यमिति “दिगादिदहाशाद् य ” ॥६।३।९ ४ ॥ १ ॥

अवागपाचीनम्

अपाशर्ताति अपाश् ॥ १ ॥ अपागेवाऽपाचानम् “ अदिक्त्रिया वाऽश्च ”

॥७।१।९०७॥ इति स्वार्थे इन ॥ २ ॥

एवम्—

उदगुर्दीचीनम् ।

एवम्—

प्राक् प्राचीन च सभे

एवम्—

प्रत्यक् तु स्यात् प्रतीचीनम् ॥ ८२ ॥

तिर्यग्दिशा तु पतय इन्द्रामियमनैर्ऋता ।

वरुणो वायुकुनेरावीशानश्च यथाक्रमम् ॥ ८३ ॥

तियगित्यूष्वाधोदिग्व्यवच्छेदाथम् । विदिगपि प्रसिद्ध्या दिक् । एव च स्वस्वामिसंबन्धे पूर्वा दिग् ऐद्री ततो विदिक् आग्नेयी दक्षिणा याम्या ततो विदिक् नैऋती पश्चिमा वारुणी ततो विदिक् वायव्या उत्तरा कौबेरी ततो विदिक् ऐशानी इति सिद्धम् ॥ ८३ ॥

ऐरावत पुण्डरीको वामन कुमुदोऽञ्जन ।

पुष्पदन्त सार्वभौम सुप्रतीकश्च दिग्गजा ॥ ८४ ॥

ऐरावति अधी जात ऐरावत जाते ॥६।३।९८॥ इत्यण् ॥ १ ॥

पुण्डरीकवणत्वात् पुण्डराक् ॥ २ ॥ वामनाकारत्वाद् वामन ॥ ३ ॥ कुमुदवणत्वात् कुमुद ॥ ४ ॥ अञ्जनवणत्वात् अञ्जन ॥ ५ ॥ पुष्पवद् दन्ता अस्य पुष्पदन्त ॥ ६ ॥ सार्वभूमेहात् सार्वभौम पृथिव्यासवभूमेरीशज्ञातयोन्यान् ॥ ६।४।१५६ ॥ इत्यञ् ॥ ७ ॥ शोभनानि प्रतीकानि अङ्गानि अस्य सुप्रतीक ॥ ८ ॥ दिशा धारका गजा दिग्गजा । दिक्त्रमेणेति प्रस्तावाद् लभ्यते । ऐरावत पुण्डरीक कुमुदाञ्जनवामना इति भागुरि क्रममाह । माला तु ऐरावत सुप्रतीक इति ॥ ८४ ॥

इन्द्रादयोऽग दिक्पाला , सत्रामिवायु-वरेन्द्रियेषु तियक्ताश्च बन्धते शेषा नुक्तक्रमेणाह—

इन्द्रो हरिर्दुश्च्यवनोऽच्युताग्रजो

वज्री विडोजा मघवान् पुरन्दर ।

प्राचीनवर्हि-पुरुहूतवासवौ

सक्रन्दनाऽऽखण्डलमेघवाहना ॥ ८५ ॥

सुत्रामवास्तोष्पतिदल्मिशका

वृषा शुनासीरसहस्रनेत्रौ ।

पर्जन्यहर्षश्चक्रभुक्षिगाह-

दन्तेयवृद्धश्रवसन्तुरापाद् ॥ ८६ ॥

सुरर्षभस्तपस्तक्षो जिष्णुर्वरशतक्रतु ।

क्रौशिक पूर्वदिग्देवाऽप्सर स्वर्गशचीपति ॥ ८७ ॥

पुतनापाङ्गुमधन्वा मरुत्वान् मघवा

इन्दति इन्द्र “भाद्रुधि” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति २ ॥ १ ॥ हरति
दैत्यप्राणानिति हरि ॥ २ ॥ दुष्ट च्यवते परररेषु रेतश्च्युतेर्दुश्च्यवन, नन्यादि
त्वादन् । दु खेन च्यवते रणाद् वा ॥ ३ ॥ अच्युतस्याऽग्रजो अच्युताग्रज
॥ ४ ॥ वज्रमस्यास्ति वज्री ॥ ५ ॥ वेपेष्टि विह व्यापक ओजोऽस्य विडोजा
पृषोदरादित्वाद्, विड भेदक ओजो यस्येति वा ॥ ६ ॥ मघ सौम्यमस्याऽस्ति
मघवान्, मघो देवसभा सोऽस्यास्तीति वा ॥ ७ ॥ पुराणि वरीणा दारयति
त्रिपुर वा पुरन्दर ‘पुरन्दरभगन्दरी ॥ ५११११४ ॥ इति पुराणो निपात्यते
॥ ८ ॥ प्राचीनमुखा वर्हिषो दभा अस्य प्राचीनवर्हि । यद्विष्णुपुराणे—

प्राचीनाग्रा कुशालस्य पृथिव्या विधृता मुने ।

प्राचीनवर्हिर्भवत् स्याता भुवि महाबल ॥ १ ॥ ९ ॥

पुर प्रभूत हूत यज्ञेष्वाहानमस्य पुरुहूत ॥ १० ॥ वसति स्वर्गे वासव
“मणिवसेर्मित्” ॥ (उणा-१६) ॥ इत्यव धसुरेव वा प्रपाद्यन्, वस्व
पन्थ वा ॥ ११ ॥ सक्रन्दत्यरित्री सक्रन्दन ॥ १२ ॥ आखण्डयत्याखण्डल
॥ १३ ॥ मेघो वाहनमस्य मेघवाहन इन्द्रो हि मघानाविद्य वपति, मेघ
ऐरावतो वा अग्राधिपतृत्वात् ॥ १४ ॥ ८५ ॥ सुष्ठु त्रायते सुत्रामा मन्, शोभन
नाम वल्मस्य वा । बाहुलभाद् दाधत्वे मूत्रामाऽपि ॥ १५ ॥ वास्तोष्पक्षेत्रस्याऽधि
ष्ठाता वास्तोष्पति वावस्पतिवास्तोष्पति- ॥ ३१० ॥ ३६ ॥ इति पृष्ठयज्ञ-
पि पथम् ॥ १६ ॥ दक्षति गिरान् दल्मि नामाशुचूबहिर्दल्मिभ्यो मि ॥ (उ
णा-६८७) ॥ इति मि ॥ १७ ॥ शस्नोति शक्र भीष्टि ॥ (उणा-३८७) ॥

इति २, शक्र नाम सिंहासनमस्यास्तीति वा ॥ १८ ॥ वर्पतीति यथा “इन्द्रो वै
वपति” इति ध्रुते “सप्युयुषि” ॥ (उणा-१०१) ॥ इत्यादिना वन् ॥ १९ ॥
शोभन नासीरमग्रयानमस्य शुनासीर, शु पूजायाम्, श्वपुरवत् । दन्त्यादिरपि
॥ २० ॥ सहस्र नेत्राण्यस्य सहस्रनेत्र, यत् घाटत्य - इन्द्रस्य हि मन्त्रिपददर्पणां
सहस्र, स तच्चक्षुस्तस्मात् इन्द्र द्वयक्ष सहस्राक्षमाहु ॥ २१ ॥ परिपपति
पर्जन्य ॥ २२ ॥ हरय पित्रा अथा अस्य हरयश्च ॥ २३ ॥ इयति ऋभुक्षा
‘अर्तेर्भुक्षिनक्’ ॥ (उणा-१२८) ॥ ऋभून् देवान् अयत्यधिवसति इत्यन्ये
॥ २४ ॥ बहुदन्त्या अपत्य बाहुदन्तय ॥ २५ ॥ वृद्धे ध्रुवसी अस्य वृद्धध्रुवा,
वृद्धेभ्य शृणोतीति वा ॥ २६ ॥ नुर त्वरित साहयत्यभिभवत्यरान्, नुर वेग सहते
वा नुरापाद्, पृथोदरादित्वात् ॥ २७ ॥ ८६ ॥ मुराणामृपभ मुरवभ ॥ २८ ॥ तप
स्तक्ष्णोति इन्द्रपदप्राप्तिशङ्क्याऽन्येषां तपस्तक्ष ॥ २९ ॥ जयतीत्येवशालो जिष्णु
भूजे ण्यक्’ ॥ ५।२।३० ॥ इति ण्यक् ॥ ३० ॥ वरा शत च क्रतवोऽस्य
वरशतक्रतु वरक्रतु, शतक्रतु शत क्रतव प्रतिमाभिग्रहविशेषा क्रातिक्रतवेऽस्या
ऽभूवन् इत्यागमविद् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कुशैर्दभैर्वरति कौशिक जातमात्रस्याऽदित्या
कुशैर्दधादित्वात्, यत्पुराणे—

जातमात्रोऽथ भगवानदित्या स कुशैर्दृत ।

तदा प्रभृति देवेश कौशिकत्वमुपागत ॥ १ ॥

कुशिकापत्यमिति वा ॥ ३३ ॥ पूवादिश देवानां, अप्सरसा स्वर्गस्य
शच्याश्च पति पूवदिक्पति, देवपति अप्सरपति स्वर्गपति, शचीपति
यौगिकत्वात् प्राचीश पूवदिगाश, सुरेश, सुरभ्राश नाकेश शचीश पौ
लोमाश इत्यादय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ८७ ॥ पृतना साहयति
पृतनापाद् पृथोदरादित्वात् पत्वम् ॥ ३९ ॥ उग्र धनुरस्य उग्रधवा ॥ ४० ॥ म-
रुतो देवा सत्यस्य मरवान् ॥ ४१ ॥ महते मघवा श्वमातरिवन् ॥
(उणा-१०२) ॥ इत्यनन्तो निपात्यते । मघाऽस्यास्तीति वा इयापो बहुल
नाम्नि ॥ २।४।९९ ॥ इति ह्रस्व । मघ सुखमस्यास्तीति वा ॥ ४२ ॥

शेषश्चात्र—

इन्द्रे तु खदिरो नेरी त्रायर्द्धिशपतिजय ।

गौरावस्वदी वदीको वराणो देवदुदुभि ॥ १ ॥

विणालातश्च हरिवान् यामनेमिरसन्महा ।

शयीचिमाहिरो वज्रदक्षिणो वियुनोऽपि च ॥ ३ ॥

अस्य तु ।

द्विष पाकोऽद्रयो वृत्र पुलोमा नमुर्चिर्बल ॥ ८८ ॥

अम्येतीन्द्रस्य, द्विष शत्रव, ते तु पाकादय -पात्यात्मान पाक “भीष्माति
वलि ” ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ १ ॥ अदन्ति अद्रय ॥ २ ॥ वतते
वृत्रोऽहि ‘ ऋज्यजि ” ॥ (उणा—३८८) ॥ इति रक् ॥ ३ ॥ पुते लोमान्य
स्य पुलोमा, पृपोदरादित्वात् तलोप ॥ ४ ॥ न मुच्यत्यहकार नमुचि “ नाम्युपा
न्य ” ॥ (उणा ६०९) ॥ इति वि, नद्यादित्वात् साधु ॥ ५ ॥ वलति
वल ॥ ६ ॥ ८८ ॥ जम्भते जम्भ, जायत इति या “गृदुरमि-” ॥ (उणा-
३२७) ॥ इति भ ॥ ७ ॥ ततो ‘ वध्याद्भिन्नेपि-’ (पृ० ५ श्लो० १०)
इत्यादिवचनात् पाकद्विद्, अद्रिद्विद्, वृत्रद्विद्, पुलोमद्विद्, नमुचिद्विद्, वलद्विद्,
जम्भद्विद् इन्द्र यौगिकत्वात् पाकशासनादय ॥

प्रिया शचीन्द्राणी पौलोमी जयवाहिनी ।

अस्येत्यनुवतते । प्रिया माया, शचते मधुर वन्ति शची ॥१॥ इन्द्रस्य भाया
इन्द्राणी ‘ वरुणन्द्र ” ॥२॥४॥६॥ इत्यादिना डा, जान् चान्त ॥ २ ॥ पुलोम्नी
मुनेरपत्त पौलोमी, याह्नादित्वात् इम् ॥३॥ जय बहतीत्येवशात् जयवाहिनी ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र—

स्यात् पौलोम्या तु शक्राणी चारुधारा शतावरी ।

महेन्द्राणी परिपूणसहस्रचन्द्रवत्सपि ॥ १ ॥

तनयस्तु जयन्त स्याज्जयदत्तो जयश्च स ॥ ८९ ॥

इन्द्रस्य तनय जयतीति जयन्त “ तृजिभूरदि ” ॥ (उणा २२१) ॥ इ
त्यन्त ॥ १ ॥ जय एन देयात् जयदत्त ‘ तिवकृतौ नात्रि ” ॥ ५ । १ । ७१ ॥
इति साधु ॥ २ ॥ जयताति जय ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—जयन्ते यागसतान ॥ ८९ ॥

मुता जयन्ती तत्रिपी ताविपी

इन्द्रस्य मुता जयतीति जयन्ती ॥१॥ तवति गच्छति तविपी ताविपी ॥२॥३॥

उच्चै श्रवा हय ।

इन्द्रस्य हय उच्च श्रवसी अम्य उच्चै श्रवा ॥ १ ॥

शेषश्चात्र उषणश्चो हरेहये ॥

मातलि सारथि

इन्द्रस्य सारथि मतलस्यापत्त मातलि ॥ १ ॥

शेष ऋत्र- मातलौ हयकप म्यात् ॥

देवनन्दी द्वा म्य

इति २, शक्र नाम सिंहामनमस्यास्तीति वा ॥ १८ ॥ वर्पतीति ऋषा "इन्द्रो वै
 यपति" इति श्रुते "स्रपयुग्वि" ॥ (उणा-१०१) ॥ इत्यादिना कन् ॥ १९ ॥
 शोभन नासीरमप्रयानमस्य गुनासीर, शु पूजायाम्, श्वनुरवत् । दन्त्यादिरपि
 ॥ २० ॥ सहस्र नेत्राप्यस्य सहस्रनेत्र, यत् कौटल्य - इन्द्रस्य हि मन्त्रिपपट्टपाणां
 सहस्र, स तच्चक्षुस्तिस्मात् इन्द्र द्वयस्य सहस्राक्षगाहु ॥ २१ ॥ परिपपति
 पर्जन्य ॥ २२ ॥ हरय पित्रा अश्वो अस्य हयश्च ॥ २३ ॥ इयति ऋभुषा
 अतैर्भुक्षिनक् ॥ (उणा-१२८) ॥ ऋभून् देवान् क्षयत्यधिवसति इत्यन्ये
 ॥ २४ ॥ बहुदन्त्या अपत्य बाहुदतेय ॥ २५ ॥ वृद्धे श्रवसी अस्य वृद्धश्रवा
 वृद्धेभ्य शृणोतीति वा ॥ २६ ॥ तुर त्वरित साहयत्यभिभवत्यरान्, तुर वेग सहते
 वा तुरापाद् पृषोदरादित्वात् ॥ २७ ॥ ८६ ॥ सुराणामृषभ सुरभभ ॥ २८ ॥ तप
 स्तक्ष्णोति इन्द्रपदप्राप्तिशङ्कयाऽन्यथा तपस्तक्ष ॥ २९ ॥ जयतीत्येषशीलो जिष्णु
 "भूजे णुक्" ॥ ५।२।३० ॥ इति णुक् ॥ ३० ॥ वरा शत च क्रतवोऽस्य
 वरशतक्रतु वरक्रतु शतक्रतु शत क्रतव प्रतिभाभिग्रहविशेषा कातिकभवेऽस्या
 ऽभूवन् इत्यागमविद ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कुशैर्दर्मैश्चरति कौशिक जातमानस्याऽदित्या
 कुशैश्छादितत्वात् यत्पुराणे—

जातमानोऽय भगवानदित्या स कुशैर्दृत ।

तदा प्रमृति देवेश कौशिकत्वमुपागत ॥ १ ॥

कुशिरूपत्यमिति वा ॥ ३३ ॥ पूवादिश देवाना अप्सरसा, स्वर्गस्य,
 शय्याश्च पति पूवदिक्पति देवपति अप्सरपति स्वर्गपति, शचीपति,
 यौगिकत्वात् प्राचीश, पूवदिगाश, सुरेश, सुरभीश नाकेश, शचीश पो
 लोमीश इत्यादय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ८७ ॥ पृतना साहयति
 पृतनाषाद्, पृषोदरादित्वात् पत्वम् ॥ ३९ ॥ उग्र धनुरस्य उग्रधवा ॥ ४० ॥ म
 हतो देवा सन्त्यस्य मरुत्वान् ॥ ४१ ॥ महते मधवा श्वन्मातरिश्वन् ॥
 (उणा-१०२) ॥ इत्यनन्तो निपात्यते । मघाऽस्यास्ताति वा "इयापो बहुल
 स्यान्मि" ॥ २।४।९९ ॥ इति ह्रस्व । मघ सुखमस्यास्तीति वा ॥ ४२ ॥

शेषश्चात्र—

इन्द्रे तु खदिरो नेरी शायस्त्रिंशपतिजय ।

गौरावस्कदी वदीको वराणो देवदुदुभि ॥ ५ ॥

किणाऽतश्च हरिवान् यामनेमिरसन्महा ।

शयीचिमादिरो वज्रदक्षिणो वियुनोऽपि च ॥ २ ॥

अस्य तु ।

द्विप पाकोऽद्रयो वृत्र पुलोमा नमुचिर्वल ॥ ८८ ॥

जम्भ

(उणा-४०५) ॥ इत्यार ॥ १ ॥ हरेरिन्द्रम्य चन्दनो हरिचन्दन पुष्पावलिङ्ग ,
हरि कपे पिङ्गध्वन्दन इति वा ॥ १ ॥ मतन्यन्ते पुष्पाभ्याम्भिन् मतान ॥ १ ॥

धनुन्वायुध

इन्द्रस्य धनु , देवानामायुध न्वायुधम् ॥ १ ॥

तद्वज्रु रोहितम् ॥ ९३ ॥

तद् देवेन्द्रधनुर्वापाते ऋजु अवक् रोह मनातोऽस्य रोहितम् , रोहितवण
त्वाद् वा । केचित्तु ऋजुरोहितमिति ममन्ममिच्छन्ति ॥ १ ॥ ९३ ॥

दीर्घर्ज्वरावत

तदेव दीर्घ ऋजु च, इरावति मेघेऽर्धौ वा भव ऐरावत पुष्पावलिङ्ग ॥ १ ॥

वज्र त्वशनिर्हादिनी म्वरु ।

शतकोटि पवि शवो दम्भोलिर्भिदुर भिदु ॥ ९४ ॥

व्याधाम कुलिश

धनति यात्येव न प्रतिहन्यते वज्र पुष्पावलिङ्ग “भीमधि” ॥ (उणा-३८७) ॥
इति र ॥ १ ॥ अदनुते व्याप्नोति रिपून् ज्वालाभि अशनि पुष्पावलिङ्ग ‘सदि
हन्यमि” ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनि ॥ २ ॥ हाद स्फूजधुरस्यास्ति हादिना
॥ ३ ॥ स्वरति स्वर पुसि शृमृत्पुसरि ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ४ ॥ शत
वह्व्य कोटयोऽस्येति शतकोटि पुलिङ्ग र्यागिकत्वात् शतारशतधारौ च ॥ ५ ॥
पुनाति पवि पुमि हीरकस्य पवित्रत्वान्नात् ॥ ६ ॥ कृत्वा कार्यं शाम्यति शव ‘शम्य
मर्णद् वा ॥ (उणा ३१८) ॥ इति व , श विद्यतेऽस्येति वा कशभ्या” ॥
७।१।१८॥ इति व ॥ ७ ॥ दम्भोति खेदयति दानवान् दम्भोलि पुसि ‘बहुल”
॥ ५।१।२ ॥ इत्योलि ॥ ८ ॥ भिनत्तात्येवशाल भिदुरम् ॥ ९ ॥ भिनत्तीति
भिदु पुसि “पृक्वाहिप” ॥ (उणा ७२९) ॥ इति कु ॥ १० ॥ ९४ ॥ विशेषे
णाऽऽदधाति भय दैत्याना व्याधाम अतीरि ॥ (उणा ३३८) ॥ इति म ॥
११ ॥ कोरति सङ्घीकरोति भयदत्वाद् गिरिन् कुलिश पुष्पावलिङ्ग कुलिक्नि
॥ (उणा ५३५) ॥ इति विङ्ग कुलिन कुल्पवतान् श्यति पक्षच्छेदेन तनूकरो
ताति वा कुत्सित लिशति तक्ष्णोत्परीनिति वा ॥ १२ ॥

अस्याचिरतिमी

अस्य वज्रस्य अर्चिज्वाला अतिगयेन विभेत्यस्या अतिमी खालिङ्ग ॥ १ ॥

स्फूर्जथुर्ध्वनि ।

वज्रस्य ध्वनि स्फूर्जन स्फूजधु पुमि द्विनोऽधु ॥ ५।३।८३ ॥ इत्यधु ॥ १ ॥

इन्द्रस्य द्वा स्थ , देवान् नन्दयतीत्येवशीलो देवनन्दी ॥ १ ॥

गज पुन ॥ ९० ॥

ऐरावणोऽग्रमातङ्गश्चतुर्दन्तोऽर्कसोदर ।

ऐरावतो हस्तिमल्ल श्वेतगजोऽग्रमुप्रिय ॥ ९१ ॥

इन्द्रस्य गज ॥ ९० ॥ इरावणे भव ऐरावण ॥ १ ॥ अभ्रस्थत्वात् अभ्रमातङ्ग , अभ्र
'रूप इत्येके, यत्काल्य - ऐरावत विजानीयात् नागमम्बुदगोचरम् ॥ २ ॥ चत्वारो दन्ता
अस्य चतुर्दन्त ॥ ३ ॥ अस्य सोदरोऽर्कसोदर , द्वयो समुद्रजातत्वात् ॥ ४ ॥ इ
रावत्यब्धौ जात ऐरावत पुत्लीवल्लिङ्ग ॥ ५ ॥ हस्तिना मल्ल हस्तिमल्ल ॥ ६ ॥ श्वे
तधासौ गजश्च श्वेतगज ॥ ७ ॥ अभ्रनीति अभ्रमु ' अभ्रेरमु " ॥ (उणा-८००)
॥ अभ्रे खे माति न भ्राम्यति वा मय्यरगामित्वात् , यल्लक्ष्यम्-अभ्रम्बा जघना
न्तदोलितकर । तस्या प्रियोऽग्रमुप्रिय ॥ ८ ॥

शेषवान ऐरावणे मदाम्यर सदादानो भद्ररेणु ॥ ९१ ॥

वैजयन्तौ तु प्रासादध्वजौ

इन्द्रस्य प्रासादो ध्वजश्च वैजयन्ता पताकाऽनयोरास्ति वैजयन्तौ , विजयते
विजयन्तो जिष्णुस्तस्येमाविति वा ॥ १ ॥

पुर्यमरावती ।

इन्द्रस्य पुरा अमरा सत्यस्या अमरावता " अनजिरादि- " ॥ ३१२१७८६
इत्यादिना मतौ दार्ढ्यत्वम् ॥ १ ॥

शेषवान-पुरे त्वैत्रे सुदशनम् ॥

सरो नन्दीसर

इन्द्रस्य सर , नन्दीनाम्ना सरो नन्दासर ॥ १ ॥

पर्पत् सुधर्मा

इन्द्रस्य पपत् शोभनो धर्मोऽस्या सुधर्मा । यल्लक्ष्यम्-सुधर्माऽनवमा पुरी ॥ १ ॥

नन्दन वनम् ॥ ९२ ॥

इन्द्रस्य वनम् नन्दयति नन्दनम् ॥ १ ॥ ९२ ॥

वृक्षा कल्प पारिजातो मन्दारो हरिचन्दन ।

सन्तानश्च

इन्द्रस्य वृक्षा कल्प सक्थपूरणत्वात् ॥ १ ॥ पारिण पारवतोऽधेजात पा
रिजात ॥ १ ॥ मन्दन्ते मोदन्ते देवा अनेन मन्दार अग्यतिमदिमन्दि " ॥

हेमा मुग्धा मुग्ध मुग्धा मुग्धना मिता ॥ ४ ॥

शारदती पुण्डरीका मुग्धा सूत्रनापि च ।

मुग्धाता कामला हम्पादी च मुग्गीति च ॥ ५ ॥

मेनवा सहजन्या च पणिना पुञ्जिमास्थला ।

ऋतुस्थला घृताची च त्रिश्वाचाल्यप्पर स्त्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाकरणात् हाहा पुमि, गन्धर्वविशेषस्य नामेदम्, हाहा आदिर्पदा ते हाहादय आदिगच्छात् हृष्टस्तुमुग्धपणाश्चो निश्वसुमुग्धचिरि त्यादय । हाहाहृष्टरिति पुल्लिङ्गमेकमण्ड नामेलेखे । गन्धर्वा च हाहाहृष्टरिति तु लक्ष्यम् । अव्ययाविलेखे, यद्वाचस्पति — हम्पो हाहाहृष्ट च द्वौ घृपणाश्च तुमुव । गन्धयन्ते हिमन्ति दुग्ध गन्धवा गन्धेर् चान्त' ॥ (उणा- ५०८) ॥ इति व, गौर्ध्रियते वाक् सप्तस्वरमपन्ना तिष्ठत्येति वा ॥ १ ॥ गन्धवा एव गान्धवा ॥ २ ॥ देवाना गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशप्रेतात्पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनु ।

कीनाशमृत्यू समयतिकालां शीर्णाहिर्ह्यन्तरुधर्मराजा ॥ ९८ ॥

यमराज श्राद्धदेव शमनो महिषध्वज ।

कालिन्दीसोदरश्चापि

यमयति यम, यमलजातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥ पितृशब्दात् दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतशब्दाच्च पर पति पितृपति दक्षिणा शापति प्रेतपति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दण्डमख धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अस्य सूनु अर्कसूनु ॥ ७ ॥ वनति दीप्यते कीनाश रनेरी शत ॥ (उणा-५३४) ॥ इत्याश ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुंसि "मुस्त्युक्" ॥ (उणा ८०५) ॥ इति त्युक् ॥ ९ ॥ रात्रि रश्मे च सम वतत इत्येवशील समयती ॥ १० ॥ कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ११ ॥ शीणावही अस्य शीर्णाहि, शनैर्दरेणास्य दशाऽ वलोन्मिती पादौ दग्धौ इति हि प्रसिद्धि ॥ १२ ॥ हरति प्राणान् हरि ॥ १३ ॥ अन्तयतीति अतर्क ॥ १४ ॥ घमस्य राजा यमराज ॥ १५ ॥ १८ ॥ यमनेन राजते यमराज यमराज इत्यपि ॥ १६ ॥ श्राद्धे देव श्राद्धदेव पितृपतित्वात् ॥ १७ ॥ शमयति शमन ॥ १८ ॥ महिषो ध्वजोऽस्य महिषध्वज महिषगहनत्वात् ॥ १९ ॥ कालिन्दा सोदर कालिन्दीसोदर ॥ २० ॥

शेषत्रयं यमे तु यमुनाप्रज ।

महासत्य पुराणान्त कालकूट ॥

स्वर्वावधिनीपुत्रावधिर्ना वडवामुता ॥ ९५ ॥
नासिक्यावर्कजौ दक्षौ नासत्यावर्धजौ यमौ ।

स्वर्गस्य वैद्यो स्वर्वेद्या ॥ १ ॥ अभिन्या पुत्रा अभिनीपुत्रौ, यौगिकत्वात्
अभिनेयौ ॥ २ ॥ अथो विद्यतेऽनयोरभिनी सदाऽभ्यास्तुवत्यथ ॥ ३ ॥ वड
वाया सुतौ वडवामुता ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिकाभवत्वेन नासिक्यवर्णसदृशौ नासि
क्यौ, अभिन्या नासिकारध्रयो रवे रेत पातात् उत्पन्नाविति प्रसिद्धिः ॥ ५ ॥
अर्कजातौ अर्कजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दक्षौ “भीष्टधि” ॥ (उणा
३८७) ॥ इति १ ॥ ७ नाऽसं सु साधू नासत्यौ नाऽसत्याविति वा नखादित्वात्
साधु ॥ ८ ॥ अन्धेजातौ अन्धिजौ ॥ ९ ॥ यमौ युग्मरूपौ ॥ १० ॥ निगद्वि
वचनान्ता इमे ॥

शेषश्चात्र-नासिक्ययोस्तु नासत्यदक्षौ प्रवरवाहनौ ।

गदान्तकौ यज्ञवह्नौ ॥

विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्व करोति विश्वरमा, मन् ॥ १ ॥ त्वधति ररष्टा त्वष्टभक्तुदुहिनादय ” ॥
(उणा ८६५) ॥ २ ॥ विश्व करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवानां वर्धकि देववर्धकि
॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्य स्वर्गिवध्वोऽप्सरस स्वर्वेद्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणा च वध्व स्ववध्व, स्वर्गिवध्व यौगिकत्वात् स्वर्गस्त्रिय,
सुरस्त्रिय ॥ १ ॥ २ ॥ आप्यन्ते पुण्यैरप्सरस आपोपाप्माप्सराब्जाः ॥ (उणा-
९६४) ॥ इत्यस् आपाऽप्सरादेशश्च अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद् वा
बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गोऽयम् तेनाऽप्सरा इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेद्या स्वर्वेद्या,
स्त्ररिति स्वर्गिणोऽप्युपलक्षणम् तेन देवगणिका इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊह अश्नुते
नारायणस्योद्भवत्वात् उवशा प्रयोदरादित्वात् ह्रस्व यल्लक्ष्यम्-ऊहृद्वा नरसम्बन्ध
मुने सुरस्त्रीमुखग्रहणात् प्रभावत्याद्या ।

मद्रूपादि —

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्ना प्रभावती ।

वदितलाद् वेदिवती यमात् पुन सुलोचना ॥ १ ॥

उवशी तु हरे मय्यमूह भित्वा विनिगता ।

रम्मा तु ब्रह्मणो वदनाच्चित्रेष्वा तु तत्करात् ॥ २ ॥

शिरसस्तु महाचिता स्मृता काकत्रिसा वसा ।

मराचिमूचिवा चैव विगुत्पणा तिलात्तमा ॥ ३ ॥

आद्रिना लम्बणा क्षेमा दिव्या रामा मनोरमा ।

हेमा मुग्धा मुग्धु मुवाह् मुघना मिता ॥ ४ ॥

शारद्वती पुण्डरीका सुरसा सुनतापि च ।

मुवाता रामला हमपादी च मुमुर्माति च ॥ ५ ॥

मेनका महजन्या च पणिनी पुञ्जिमास्थला ।

ऋनुम्वला घृताची च मिश्राचातप्सर स्त्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाकरणात् हाहा पुमि, गन्धर्वविशेषस्य नामेदम्, हाहा आदिर्यपा ते हाहादय आदिशब्दात् ह्रस्वस्तुमुद्रुपणाश्चो विश्रावमुवमुग्धिरि त्यादय । हाहाह्रूरिति पुल्लिङ्गमेरुमण्ड नामत्येके । गन्धर्वा च हाहाह्रूरिति तु लक्ष्यम् । अव्ययावित्येके, यद्वाचस्पति — हसो हाहाह्रू च द्वौ घृपणाश्च तुम्बुरु । गन्धयन्ते हिंसन्ति दुरा गन्धर्वा “गन्धेर चान्त” ॥ (उणा-५०८) ॥ इति व गौर्ध्रियते वाक् सप्तस्वरमपत्रा तिप्तल्येति वा ॥ १ ॥ गन्धवा एव गांधवा ॥ २ ॥ देवाना गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशाप्रेतात्पतिर्दण्डधरोऽर्कमूनु ।

कीनाशमृत्यु समवतिकालौ शीर्णाहिर्हयन्तक्रधर्मराजा ॥ ९८ ॥

यमराज श्राद्धदेव शमनो महिषध्वज ।

कालिन्दीसोदरश्चापि

यमयति यम यमलजातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥ पितृशब्दात् दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतशब्दाच्च पर पति पितृपति दक्षिणा शापति प्रेतपति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दण्डमल धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अस्य सूनु अकसृनु ॥ ७ ॥ वनति दीप्यते कीनाश क्नेराद्वात ’ ॥ (उणा-५३४) ॥ इत्याश ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुंसि ‘मुस्त्युक्’ ॥ (उणा ८०५) ॥ इति ल्युक् ॥ ९ ॥ राशि रष्ट्रे च सम वतत इत्येवशील समवर्ती ॥ १० ॥ कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ११ ॥ शीणावही अस्य शीर्णाहि शनैश्चरेणास्य दृष्टाऽवलोक्तौ पादौ दग्धौ इति हि प्रमिद्धि ॥ १२ ॥ हरति प्राणान् हरि ॥ १३ ॥ अन्तयतीति अन्तक ॥ १४ ॥ धर्मस्य राजा धर्मराज ॥ १५ ॥ १८ ॥ यमनेन राजते यमराज यमराड् इत्यपि ॥ १६ ॥ श्राद्धे देव श्राद्धदेव पितृपतित्वात् ॥ १७ ॥ शमयति शमन ॥ १८ ॥ महिषो ध्वजोऽस्य महिषध्वज, महिषवाहनत्वात् ॥ १९ ॥ कालिन्द्या सोदर कालिन्दीसोदर ॥ २० ॥

शेषनात्र यमे तु यमुनाग्रज ।

महासत्त पुराणान्त कालभूट ॥

स्वर्वेद्याश्विनीपुत्रावश्विनौ वडवासुतौ ॥ ९५ ॥

नासिन्यावर्कजौ दक्षौ नासत्यावधिजौ यमौ ।

स्वर्गस्य वैद्यौ स्वर्वद्या ॥ १ ॥ आश्विन्या पुत्रौ अश्विनीपुत्रौ, यौगिकत्वात्
आश्विनेयौ ॥ २ ॥ अश्वो विद्यतेऽनयोरश्विनौ सदाऽभ्राष्ट्यावत्यथ ॥ ३ ॥ वड
वाया सुतौ वडवासुतौ ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिनाभवत्वेन नासिन्यवणसदृशो नासि
क्यौ, अश्विन्या नासिकारध्रयो रवे रेत पातात् उत्पन्नाविति प्रसिद्धिः ॥ ५ ॥
अकाञ्चातौ अर्कजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दक्षौ “भीष्टधि” ॥ (उणा-
३८७) ॥ इति र ॥ ७ नाऽसत्सु साधू नासत्यौ नाऽसत्याविति वा नखादित्वात्
साधु ॥ ८ ॥ अन्धेपातौ अन्धिजौ ॥ ९ ॥ यमौ युग्मरूपौ ॥ १० ॥ नित्यद्वि
धचनान्ता इमे ॥

शेषत्रय-नासिन्ययोस्तु नासत्यदक्षौ प्रवरवाहनौ ।

गदान्तर्का यज्ञघ्नौ ॥

विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्व करोति विश्वकर्मा मन् ॥ १ ॥ त्वक्षति त्वष्टा ‘त्वष्टृक्षत्तूदुहिनादयः’ ॥
(उणा ८६५) ॥ २ ॥ विश्व करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवानां वर्धकि देववर्धकि
॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्व स्वर्गिवध्वोऽप्सरस स्वर्वेश्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणा, च वध्व स्ववध्व, स्वर्गिवध्व यौगिकत्वात् स्वर्गस्त्रिय,
मुरस्त्रिय ॥ १ ॥ २ ॥ आप्यन्ते पुण्यैरप्सरस ‘आपोपाप्ताप्सराब्जाः’ ॥ (उणा-
९६४) ॥ इत्यस्, आपोऽप्सरादेशश्च अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद्, वा
बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गोऽयम् तेनाऽप्सरा इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेश्या स्वर्वेश्या
स्वरिति स्वर्गिणोऽप्युपलक्षणम् तेन देवगणिका इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊरु अश्रुते
नारायणस्योद्भवत्वात् उवशा पृषोदरादित्वात् हस्व यल्लक्ष्यम्-ऊरुद्भवा नरसखस्य
मुने मुरस्त्रीमुखग्रहणात् प्रभावत्याया ।

भद्रपादि —

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्ना प्रभावती ।

वेदितृणां वेदिवती यमात् पुन मुलोचना ॥ १ ॥

उवशी तु हरे सव्यमूरु भित्त्वा विनिगता ।

रम्भा तु ब्रह्मणो वज्राचित्रलेखा तु तत्करात् ॥ २ ॥

शिरसस्तु महाचित्ता स्मृता वाक्लिप्ता वसा ।

मराचिमृचिना चैव विशुत्पन्ना तिलाक्षमा ॥ ३ ॥

आद्रिका लम्बणा क्षेमा दिव्या रामा मनोरमा ।

हेमा मुग्धा मुवपु मुवाहू मुवना मिता ॥ ४ ॥

शारद्वती पुण्डरीका मुरमा सुनतापि च ।

मुनाता कामला हम्पादी च मुमुग्धाति च ॥ ५ ॥

मेनका सहजन्त्या च पर्णिना पुञ्चिनास्थला ।

ऋतुस्थला घृताची च विश्वाचात्पसर स्त्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाकरणात् हाहा पुमि, गन्धर्वविशेषस्य नामेदम्, हाहा आदिर्यया ते हाहादय आदिशब्दात् हृहस्तुमुहृष्टपणाश्चो विश्वायमुहृष्टचिह्नित्यादय । हाहाहृहृरिति पुल्लिङ्गेऽनन्तरण्ड नामेत्येके । गन्धर्वा च हाहाहृहृरिति तु लक्ष्यम् । अव्ययावित्येके यद्वाचस्पति — हसो हाहाहृहृ च ह्रौं पृपणाश्च तुमुह । गन्धयन्ते हिंसन्ति दुःख गन्धवा गन्धेर चान्त ” ॥ (उणा-५०८) ॥ इति व गौत्रियते वाक् मत्तम्बरमपना तिष्ठत्यत्रेति वा ॥ १ ॥ गन्धर्वा एव गान्धवा ॥ २ ॥ देवाना गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशाप्रेतात्पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनु ।

कीनागमृत्यु समवतिकां शीर्णाहिर्ह्यन्तरुधर्मराजा ॥ ९८ ॥

यमराज श्राद्धदेव शमनो महिषध्वज ।

कालिन्दीसोदरश्चापि

यमयति यम यमलजातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥ पितृशब्दात् दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतशब्दाच्च पर पति पितृपति दक्षिणा शापति प्रेतपति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दण्डमन्त्र धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अकस्य सूनु अकसूनु ॥ ७ ॥ वनति दीप्यते कीनाश क्नेरीक्षात् ’ ॥ (उणा-५३४) ॥ इत्याश ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुंसि मुस्त्युक् ॥ (उणा ८०५) ॥ इति त्युक् ॥ ९ ॥ रात्रि रक्षे च सम वतत इत्येवशील समवर्ती ॥ १० ॥ कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ११ ॥ शीर्णावही अस्य शीर्णाहि शनैश्चरेणास्य दृशाऽबलोक्तौ पादौ दग्धौ इति हि प्रसिद्धि ॥ १२ ॥ हरति प्राणान् हरि ॥ १३ ॥ अन्तयतीति अन्तक ॥ १४ ॥ धर्मस्य राजा धर्मराज ॥ १५ ॥ १८ ॥ यमनेन राजते यमराज यमराज इत्यपि ॥ १६ ॥ श्राद्धे देव श्राद्धदेव पितृपतिर्यात् ॥ १७ ॥ शमयति शमन ॥ १८ ॥ महिषो ध्वजोऽस्य महिषध्वज, महिषबाहनत्वात् ॥ १९ ॥ कालिद्या सोदर कालिन्दीसोदर ॥ २० ॥

शेषश्चात्र यमे तु यमुनाग्रज ।

महासत्त पुराणान्त कालकूट ॥

स्वर्वद्यात्रधिनीपुत्रावधिना वडवासुता ॥ ९५ ॥

नासिम्यावर्जो दसौ नासत्यावधिर्जा यमौ ।

मृगस्य वंद्यो स्वर्वद्या ॥ १ ॥ आश्विन्या पुत्रौ अभिनीपुत्रौ, योगिकत्वात् आश्विनैवौ ॥ २ ॥ अश्वो विद्यतेऽनयोरभिना सदाऽभास्तर्जवत्यथ ॥ ३ ॥ वडयाया सुनौ वडवासुता ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिमाभवत्वेन नासिपयवणसंज्ञो नासिक्यौ, आश्विन्या नासिमारध्रयो रवे रेत पातात् उत्पन्नाविति प्रसिद्धिः ॥ ५ ॥ अफाजातौ अकजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दसौ “भीशुधि” ॥ (उणा- ३८७) ॥ इति २ ॥ ७ नाऽमत्सु साधू नासत्यौ नाऽमत्याविति वा नखादित्वात् साधु ॥ ८ ॥ अग्नेजातौ अग्निर्जा ॥ ९ ॥ यमौ युगमरूपौ ॥ १० ॥ नित्यद्विवचनान्ता इमे ॥

शेषश्चात्र-नासिपययोस्तु नामत्यदसौ प्रवरवाहनौ ।

गदान्तकौ यत्नवहौ ॥

विश्वस्मर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्व करोति विश्वकमा मन् ॥ १ ॥ त्वक्षति त्वष्टा ‘त्वष्टृक्षत्तृदुहिनादयः’ ॥ (उणा ८६५) ॥ २ ॥ विश्व करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवाना वधकि देववधकि ॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्व स्वर्गिवध्योऽप्सरस स्वर्वेश्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणा च वध्य स्वर्वध्य, स्वर्गिवध्य योगिकत्वात् स्वर्गस्त्रिय, सुरस्त्रिय ॥ १ ॥ २ ॥ आप्यन्ते पुण्यैरप्सरस आपोपाप्माप्सराब्जाश्च ॥ (उणा- ९६४) ॥ इत्यस्, आपोऽप्सरादेशश्च अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद् वा बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गोऽयम् तेनाऽप्सरा इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेश्या स्वर्वेश्या, स्वरिति स्वर्गिणोऽप्युपलक्षणम् तेन देवगणिका इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊरू अश्नुते नारायणस्योरुद्रवत्वात् उवशी, पृषोदरादित्वात् ह्रस्व यक्ष्यम्-ऊरुद्रवा नरसखस्य मुने सुरस्त्रीमुखग्रहणात् प्रभावत्याद्या ।

मद्वधादि —

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्ना प्रभावती ।

वेदितलाद् वेदिवती यमात् पुन मुलाचना ॥ १ ॥

उवशी तु हरे सव्यमूरु भित्त्वा विनिगता ।

रम्भा तु ब्रह्मणो वक्त्राच्चित्रलेखा तु तत्करात् ॥ २ ॥

शिरमस्तु महाचित्ता स्मृता काकन्तिता वसा ।

मराचिमृचिका चैव विगुत्पणा तिलोत्तमा ॥ ३ ॥

आन्त्रा रक्षणा क्षेमा दिव्या रामा मनोरमा ।

हेमा सुगन्धा मुवपु मुगद् मुत्रना मिता ॥ ४ ॥

शारद्वती पुण्डरीका सुरमा सृजनापि च ।

मुजाता कामला ह्रमपादी च मुमुगाति च ॥ ५ ॥

मेनका महजन्या च पणिना पुञ्जिनास्थला ।

कतुम्बला घृताची च विश्वाचीत्यम्बर श्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाप्रणात् हाहा पुमि, गन्धर्वाप्रियेपस्य नामेदम् हाहा
आदिर्यपा ते हाहादय आदिशब्दान् ह्रस्वस्तुमुपपणाश्चो विश्वावमुवमुचिरि
त्यादय । हाहाह्रस्वरिति पुल्लिङ्गमस्यण्ड नामत्येने । गन्धर्वा च हाहाह्रस्वरिति
तु लक्ष्यम् । अव्ययाविलेखे, यद्वाचस्पति — हमो हाहाह्रस्व च ह्रस्वोपपणाश्च
तुम्बुह । गन्धयन्ते हिंसन्ति दुस्त गन्धरा गन्धेर चान्त ॥ (उणा-
५०८) ॥ इति व गौधियते याक् मसस्वरमपन्ना तिप्लव्नेति वा ॥ १ ॥ गन्धवा
एव गाधवा ॥ २ ॥ देवाना गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशापेतात्पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनु ।

कीनाशमृत्यु समवतिकालौ शीर्णाहिर्ह्यन्तरुधर्मराजा ॥ ९८ ॥

यमराज श्राद्धदेव शमनो महिषध्वज ।

कालिन्दीसोदरश्चापि

यमयति यम, यमलजातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥
पितृशब्दात् दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतशब्दाच्च पर पति पितृपति, दक्षिणा
शापति प्रेतपति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दण्डमल्ल धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अक्स्य सूनु
अक्सनु ॥ ७ ॥ वनति दीप्यते कीनाश कनेरीनात् ॥ (उणा-५३४) ॥
इत्याश ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुमि 'मुस्त्युक्' ॥ (उणा-८०५) ॥
इति त्युक् ॥ ९ ॥ रात्रि रक्ते च सम वर्तत इत्येवशील समवर्ती ॥ १० ॥ कालयति
क्षिपल्यायु काल ॥ ११ ॥ शीणावही अस्य शीर्णाहि शनैः शरेणास्य दृष्टाऽ
बलोकितौ पादौ दग्धौ इति हि प्रसिद्धि ॥ १२ ॥ हरति प्राणान् हरि ॥ १३ ॥
अन्तयतीति अन्तक ॥ १४ ॥ यमस्य राजा यमराज ॥ १५ ॥ १६ ॥ यमनेन राजते
यमराज यमराज इत्यपि ॥ १६ ॥ श्राद्धे देव श्राद्धदेव पितृपतित्वात् ॥ १७ ॥
शमयति शमन ॥ १८ ॥ महिषो ध्वजोऽस्य महिषध्वज, महिषनाहनत्वात् ॥ १९ ॥
कालिद्या सोदर कालिदासोदर ॥ २० ॥

शेषान्न यमे तु यमुनाप्रच ।

महासत्य पुराणान्त मालकृत् ॥

स्वर्वेद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ वडवासुता ॥ ९५ ॥

नासिक्यावर्कजौ दक्षौ नासत्यावन्धिजौ यमौ ।

स्वर्गस्य वैद्यौ स्वर्वद्यौ ॥ १ ॥ अश्वि-या पुत्रौ अश्विनीपुत्रौ, यौगिकत्वात्
आश्विनेयौ ॥ २ ॥ अश्वो विद्यतेऽनयोरश्विनौ सदाऽश्वाभ्यां वल्यथ ॥ ३ ॥ व-
द्याया सुनौ वडवासुता ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिनाभवत्तेन नासिक्यवणसन्धौ नासि-
क्यौ, अश्वि-या नासिकार-ध्रयो रवे रेत पातात् उत्पन्नाविति प्रसिद्धि ॥ ५ ॥
अकाञ्जातौ अर्कजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दक्षौ 'भीमृधि' ॥ (उणा-
३८७) ॥ इति र ॥ ७ नाऽसत्सु साधू नासत्यौ नाऽसत्याविति वा नखादित्वात्
साधु ॥ ८ ॥ अन्धेजातौ अन्धिजौ ॥ ९ ॥ यमौ युग्मम्पौ ॥ १० ॥ नित्यद्वि-
वचनान्ता इमे ॥

क्षेपध्वान्न-नासिक्ययोस्तु नासत्यदसौ प्रवरवाहनौ ।

गदान्तकौ यमवहौ ॥

विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृद् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्व करोति विश्वकर्मा मन् ॥ १ ॥ त्वक्षति त्वष्टा "त्वष्टृक्षत्तुदुहिनादय" ॥
(उणा ८६५) ॥ २ ॥ विश्व करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवाना वधकि देववधकि
॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्व स्वर्गिवध्वोऽप्सरस स्वर्वेश्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणा, च वध्व स्वर्वध्व, स्वर्गिवध्व यौगिकत्वात् स्वर्गस्त्रिय,
सुरस्त्रिय ॥ १ ॥ २ ॥ आप्यन्ते पुण्यैरप्सरस 'आपोपाप्माप्सरारब्जाश्च' ॥ (उणा-
९६४) ॥ इत्यस् आपोऽप्सरदेशश्च अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद् वा
बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गोऽयम् तेनाऽप्सरा इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेश्या स्वर्वेश्या
स्वरिति स्वर्गिणोऽप्युपलक्षणम् तेन देवगणिका इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊरु अश्रुते
नारायणस्योरुद्रवत्वात् उवशा, पृषोदरादित्वात् हत्व यलक्ष्यम्-ऊरुद्रवा नरसखस्य
मुने सुरस्त्रीमुखग्रहणात् प्रभावत्याद्या ।

महृपादि —

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्ठात् समुत्पन्ना प्रभावती ।

वेदितलाद् वेदिवती यमात् पुन सुलोचना ॥ १ ॥

उवशी ॥ हरे सन्यमूरु मित्त्वा विनिगता ।

रम्भा तु ब्रह्मणो वक्त्राचित्रलेप्ता तु तत्करात् ॥ २ ॥

शिरमस्तु महाचित्ता स्मृता काकलिसा वमा ।

मर्माचिमूचिका चैव विशुत्पणा तिलात्तमा ॥ ३ ॥

अद्रिका लक्षणा क्षेमा दिव्या रामा मनोरमा ।

साधु । क्रव्यादोऽपि ॥ १४ ॥ ऋतुरवर्णत्वात् ऋतुर, ऋतेति गच्छतीति या
“वाद्यसि” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ १५ ॥ निन्दतेर्दिक्पाठस्याऽपत्य
वेन्दन ॥ १६ ॥ अमृक् पिबति अमृक्य ॥ १७ ॥

शेषश्चात्र-अथ राक्षसे ।

पलप्रिय स्वसापुत्र कमरो नरविध्वज ।
आशिरो हनुष शङ्कुर्विधुरो जललोहित ॥ १ ॥
उद्धर स्तब्धसमारो रक्तप्राव प्रकाहिक ।
सध्याबलो रात्रिबलत्रिशिरा समितीपद ॥ २ ॥
वरुणस्त्वर्णवमन्दिर प्रचेता ।

जलयाद पतिपाशिमेघनादा

जलकान्तारः स्यात् परञ्जनश्च ॥ १०२ ॥

धृणाति विभर्ति वरुण “ऋकृवृधृदारिभ्य उण” ॥ (उणा १९६) ॥
इत्युण ॥ १ ॥ अर्षवो यदिदमस्याऽणवमन्दिर ॥ २ प्रकृष्ट चेतोऽस्य, प्रचेतयते
चा प्रचेता ॥ ३ ॥ जलयादसो पतिर्जलयाद पति जल्पति, याद पति,
यौगिकत्वात् अपा नाथ, यादोनाथ इत्यादय ॥ ४ ॥ ५ ॥ पाशोऽस्याऽस्तीति
पाशी यौगिकत्वात् पाशपाणिरित्यादय ॥ ६ ॥ मेघवद् नादोऽस्य मेघनाद-
॥ ७ ॥ जलमेव कान्तारमस्य जलकान्तार ॥ ८ ॥ पर जयति परञ्जन “विद
नपगन” ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र—

वरुणे तु प्रतीचीशो दुःसुहृद्दामसदृता ॥ १०२ ॥

श्रीद सितोदरकुहेशसखाः पिशाच—

कीच्छावसुस्त्रिशिरपेलविलैरुपिद्वा ।

पौलस्त्यवैश्रवणरत्नकरा कुबेर—

यक्षौ नृधर्मघनदौ नरवाहनश्च ॥ १०३ ॥

कैलासौका यक्षघननिधिरुपुरुषेश्वर ।

प्रिय ददाति श्रीद ॥ १ ॥ सितमुदर यस्य सितोदर, कुष्ठित्वात् ॥ २ ॥
कुहयते विस्मापयते कुह ॥ ३ ॥ ईशस्य रुद्रस्य सखा ईशसख ॥ ४ ॥
पिशाचा सन्त्यस्य पिशाचकी वातातीसारपिशाचात् कथान्त ॥ ७ ॥ १२ ॥
६१ ॥ इति इन्द्र ॥ ५ ॥ इच्छया वस्य इच्छावसु ॥ ६ ॥ त्रीणि शिरास्यस्य
त्रिशिरा ॥ ७ ॥ इच्छतेऽसाविति इडविड् विश्रवा इडेरविड् हस्यन् ॥ (उणा-

धूमोर्णा तस्य बलभा ॥ ९९ ॥

तस्य यमस्य, बलभा भाया, धूमवद् धूसरा ऊणा भ्रूमध्यावर्ताऽस्या
धूमोणा ॥ १ ॥ ९९ ॥

पुरी पुन सयमनी

सयम्यते प्राणिनोऽस्या सयमनी ॥ १ ॥

प्रतीहागस्तु वैध्यत ।

विध्यतोऽपत्य वैध्यत ॥ १ ॥

दासौ चण्डमहाचण्डौ

अत्यन्तकोपनत्वात् चण्डो महाचण्डः ॥ १ ॥ २ ॥

चित्रगुप्तस्तु लेखक ॥ १०० ॥

चित्रे लिखिते गुप्त, चित्रमेन गुप्त्यादिति वा चित्रगुप्त ॥ १ ॥ १०० ॥

स्याद् राक्षस पुण्यजनो नृचक्षा

यात्वाशर कौणपयातुधानौ ।

रात्रिचरो रात्रिचर पलाद

कीनाशरक्षोनिकसात्मजाश्च ॥ १०१ ॥

क्रव्यात् कर्बुरनैर्ऋतावसृक्प

रक्ष एव राक्षस, प्रवृत्तेर्लिङ्गवचने बाधन्ते स्वार्थिका क्वचित् ॥ (लिङ्गा १३५) ॥

इति पुस्त्वम् ॥ १ ॥ पुण्यधासौ जनश्च पुण्यजनो विपरीतलक्षणया ॥ २ ॥

नृन् चष्टे नृचक्षा 'चक्ष शिद् वा ॥ (उणा ९६९) इत्यस् ॥ ३ ॥ यातीति यातु

ह्रीबलिङ्ग 'कृसिकमि' ॥ (उणा ७७३) ॥ इति तुन्, यातयति व्यथयतीति वा

यातुधानशब्दैकदेशो वा भीमवत् पुस्त्यपि धनपाल यदाह क्रव्यादा यातवो या

तुधाना ॥ ४ ॥ आ शृणाति हिनास्ति आशर ॥ ५ ॥ कुणपस्याय भक्षक कौणप

कुणप असीति वा क्वचित् ॥ ६ ॥ २ ॥ १४५ ॥ इत्यण् ॥ ६ ॥ यातूनि यातना

धीयन्तेऽस्मिन् यातुधान ॥ ७ ॥ रात्रौ चरति रात्रिचर 'चरेष्ट' ॥ ५ ॥ १ ॥

१३८ ॥ इति टे नवाऽखितकृदन्ते रात्रे ॥ ३ ॥ २ ॥ ११७ ॥ इति वा मोऽन्त

पक्षे रात्रिचर ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमति पलाद ॥ १० ॥ वनति दीप्यते कीनाश

कीनमाम मास अग्रातीति वा ॥ ११ ॥ रक्षति अस्मात् रक्ष 'अस्' ॥ (उणा-

९७२) इत्यस् ॥ १२ ॥ नितरा वसति पति गच्छति निकमा तस्या आत्मजो

निकमात्मज यागिकत्वात् नरसेय इत्यादय ॥ १३ ॥ १०१ ॥ क्रव्यमाम माम

मत्ताति क्रव्याद् क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादा' ॥ ५ ॥ १ ॥ १५१ ॥ इति

नलो नड कूर रधावयवोऽस्य नलकूर ॥ १ ॥

चित्ति रिव्य स्वापतेय रा सार निभयो ऋम् ॥ १०५ ॥

द्युम्न द्रव्य पृथग्मृक्च स्वमृग्ण द्रविण धनम् ।

हिरण्यार्था

विद्यते लभ्यते वित्त “वित्त धनप्रतीतम्” ॥ ४ । ३ । ८२ ॥ इति
वनस्य नराभाज ॥ १ ॥ गिन्यते निभज्यते रिच्यम् “नानूरमि” ॥ (उणा-
२७७) ॥ इति यद् ॥ २ ॥ स्वपत्नी माधु स्वापतेयम् “पथ्यातिवि” ॥ ७ ।
१ । १६ ॥ न्त्येयम् ॥ ३ ॥ राति एत रा र्क्षापुगलिङ्ग “रातेर्द” ॥ (उणा-
८६६) ॥ इति दै ॥ ४ ॥ सरति कालान्तर मार क्वावलिङ्ग, पुम्यपि धनपाल,
यदाह मारोऽना द्रविण धनम् । मरते स्थिरार्थ घम ॥ ५ ॥ विभवति निभव
॥ ६ ॥ वस्ते छादयति, वमतां उरगृहे वा वसु क्वावलिङ्ग ॥ ७ ॥ १०५ ॥ शुभि
र्मायते द्युम्न “द्युम्निभ्यो मागे णि” ॥ (उणा-२६६) ॥ इति न ॥ ८ ॥
द्रुत्य द्रव्य “द्रोभये” ॥ ७ । १ । १११ ॥ इति य, यथा दुरग्रथि
अजिघ्र दाह उपरुन्म्यमान निशिष्टेरूप भवति तथा धनमपि विनियुज्यमान
निशिष्टेरुमात्यागुपभोगफल भवतीति द्रव्यमुच्यते ॥ ९ ॥ पृणक्ति सयुज्यते
पृथग् नानूरमि” ॥ (उणा २७) ॥ इति बहुवचनात् यद् ॥ १० ॥ एव
कृच्यते स्तूयते कृच्यम् ॥ ११ ॥ अस्यते क्षिप्यते स्थ पुष्कीवलिङ्ग “प्रह्लाहा”
॥ (उणा- १४) ॥ इति वातो निपात्यते स्मरतीति वा ॥ १२ ॥
कृच्यते स्तूयते कृच्यम् “पृष्ठाहा” ॥ (उणा १८३) ॥ इति बहुवचनाद्
णद् ॥ १३ ॥ द्रयति द्रविणम् “द्रुग्रहि” ॥ (उणा १९४) ॥ इति इण
॥ १४ ॥ धनति गच्छायते वन पुष्कीवलिङ्ग धन्यत इति वा वपादिनाद् अल्
॥ १५ ॥ हियते हिरण्य हिरण्यपजन्यादय ॥ (उणा ३८०) ॥ इति
माधु ॥ १६ ॥ अयतेऽर्था अय “कमिप्रगार्तिभ्यश्च” ॥ (उणा २२५) ॥
इति य, अय्यत इति वा ॥ १७ ॥

निधान तु कुनाभि शेवधिर्निधि ॥ १०६ ॥

निधीयते एतदिति निधान मुज्यादित्वात् क्मणि अनट् ॥ १ ॥ को
पृथिव्या नाभिरिव कुनाभि पुषि ॥ २ ॥ शेते शेव म्याप्यन “शीडापो
हस्त्वश्च वा” ॥ (उणा ५०६) ॥ इति व, तद्धीयतेऽस्मिन्निति शेवधि पुषि
“व्याप्यादाधारे” ॥ ५ । ३ । ८८ ॥ इति कि पुष्कीवयोवाचस्पति, यदाह
निधि शेवधिरस्त्रियाम् ॥ ३ ॥ नियत धायते निधि पुषि ॥ ४ ॥ १०६ ॥

निधिविगेपानाह-

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।

८७९) ॥ तस्याऽपत्य ऐद्विड , लत्वे ऐलविल , इडविद् धनदमातेत्यन्ये ॥ ८ ॥
 एक पिङ्गमस्य एफपिङ्ग , पिङ्गलैरुनेप्रत्वात् , अत एव भागुरिणा ह्ययक्ष उक्त
 ॥ ९ ॥ पुलस्तोरपत्य वृद्ध पौलस्त्य “ गगादेयम् ” ॥ ६ । १ । ४२ ॥ इति यन्
 ॥ १० ॥ विध्रवसोऽपत्य वैध्रवण “ णध विध्रवगो विद्रुहू च वा ” ॥ ६ ।
 १ । ६५ ॥ इति साधु ॥ ११ ॥ रत्नानि करेऽस्य रत्नकर ॥ १२ ॥ कुस्मित
 बेर शरीरमस्य कुष्ठित्वात् कुवेर , कूयत इति वा “ कुगुपतिमर्थि ” ॥ (उगा-
 ४३१) ॥ इति केर ॥ १३ ॥ किन्नरादिस्त्र्यम्भेऽपि यक्षजातित्वाद् यक्ष
 ॥ १४ ॥ नुमनुष्यस्येव धम इमधुलत्वादिरस्य नृधमा “ द्विपदाद् धमादन् ” ॥ ७ । ३ ।
 १४१ ॥ इत्यन् समासान्त , एव मनुष्यधमाऽपि ॥ १५ ॥ धन ददाति धनद
 ॥ १६ ॥ नरो वाहनमस्य नरवाहन ॥ १७ ॥ १०३ ॥ कैलास ओकोऽस्य
 कैलासौका ॥ १८ ॥ यक्षाणां , धनस्य , निर्धना , किंपुरुषाणा च इवर
 यक्षेश्वर धनेश्वर , निर्धेश्वर , किंपुरुषेश्वर यौगिकत्वाद् गुह्यकेश , वित्तेश ,
 निधानेश किंनेरेश । राजराजस्तु राज्ञा यक्षाणा राजेति यौगिकत्वाद् गृहीत
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

शेष-आत्र-

धनदे निधनाक्ष स्याद् महासत्त्व प्रमोदित ।

रत्नगर्भ उत्तराशाऽधिपति सत्यसगर ॥

धनकेलि सुप्रसन्न परिविद्ध ॥

विमान पुष्पक

धादस्येति शेष । पुष्पस्य तुल्य पुष्पक तस्य तुल्ये क सज्ञाप्रति
 कृत्यो ” ॥ ७ । १ । १०८ ॥ इति क ॥ १ ॥

चैत्ररथ वन

चित्ररथन निवृत्त चैत्ररथ “ तेन निवृत्ते च ” ॥ ६ । २ । ७१ ॥
 इत्यण् ॥ १ ॥

पुरी प्रभा ॥ १०४ ॥

अलका वस्त्रोक्तसारा

प्रकर्षेण भाति प्रभा ॥ १ ॥ १०४ ॥ अलति भूषयति अलका “ दृक्नु ”
 ॥ (उणा २७) ॥ इत्यक क्षिपकादित्वादित्वाभाव ॥ २ ॥ वसुयुक्तानि
 ओकासि सारमस्यां वस्त्रोक्तसारा शृणोदरादित्वात् सलोप ॥ ३ ॥

शेष-आत्र-अलका पुन । वसुप्रभा वसुमारा ॥

सुतोऽस्य नलकूनर ।

नतो नड दूरर स्थावयवोऽस्य नलदूरर ॥ १ ॥

वित्त रिक्थ स्वापतेय रा सार विभगो ऋमु ॥ १०५ ॥

द्युम्न द्रव्य पृथक्मृजय स्वमृक्कण द्रविण धनम् ।

हिरण्यार्थं

वित्तं लभ्यते वित्तं “वित्तं धनप्रतातम्” ॥ ४ । २ । ८२ ॥ इति
वतस्य नत्वाभाय ॥ १ ॥ रिच्यते विभज्यते रिच्यम् “नानूगमि” ॥ (उणा-
२२७) ॥ इति वत् ॥ २ ॥ स्वपत्तां माधु स्वापतेयम् “पथ्यानिधि” ॥ ७ ।
१ । १६ ॥ इत्येयम् ॥ ३ ॥ राति एत रा स्त्रीपुमलिङ्ग “रातेड” ॥ (उणा-
८६६) ॥ इति डे ॥ ४ ॥ सरति कालान्तरं सार क्लृप्तलिङ्ग, पुम्यपि धनपाल,
यदाह सारोऽत्रा द्रविण धनम् । मरते स्थिरार्थं घञ् ॥ ५ ॥ विभजति विभज
॥ ६ ॥ वस्ते छादयति, धनतांश्चरगृहे वा वसु क्लृप्तलिङ्ग ॥ ७ ॥ १०५ ॥ शुभि
मयिते द्युम्न “द्युमुनिभ्यो मागे णिच्” ॥ (उणा-२६६) ॥ इति न ॥ ८ ॥
हृत्तुभ्य द्रव्य “क्षेभये” ॥ ७ । १ । १११ ॥ इति य, यथा दुरप्रपि
अनिघ्न दाह उपकल्प्यमान निक्षिपेष्टस्य भवति, तथा धनमपि विनियुज्यमान
निक्षिपेष्टमाल्याद्युपभोगफल भवतीति द्रव्यमुच्यते ॥ ९ ॥ पृष्णक्ति सयुज्यते
पृक्थ “नानूगमि” ॥ (उणा २२७) ॥ इति बहुवचनात् घक् ॥ १० ॥ एव
कृच्यते स्तूयते कृच्यम् ॥ ११ ॥ अस्यते क्षिद्यते स्व पुष्कालिङ्ग “प्रह्लाहा”
॥ (उणा-५१४) ॥ इति वातो निपात्यते स्वनतीति वा ॥ १२ ॥
कच्यते स्तूयते कचण ‘घृमह्ला’ ॥ (उणा १८३) ॥ इति बहुवचनाद्
णक् ॥ १३ ॥ द्रवति द्रविणम् “द्रुहगृहि” ॥ (उणा १९४) ॥ इति इण
॥ १४ ॥ धनति शब्दायते धन पुष्कालिङ्ग धन्यत इति वा ययादित्वाद् अल्
॥ १५ ॥ हियने हिरण्य ‘हिरण्यपजन्यादय’ ॥ (उणा ३८०) ॥ इति
साङु ॥ १६ ॥ अयतेऽसी जथ “कमिप्रुगार्तिभ्यम्” ॥ (उणा २२५) ॥
इति य, अयत इति वा ॥ १७ ॥

निधानं तु कुनाभि जेवधिर्निधि ॥ १०६ ॥

निधीयते एतदिति निधानं मुज्यादित्वात् कमाणि अनद् ॥ १ ॥ को
पृथिव्या नाभिरिव कुनाभि पुमि ॥ २ ॥ जेते शेव म्याप्यधन “शीन्गपो
हस्वश्च वा ॥ (उणा ५०६) ॥ इति व तद्धीयतेऽस्मिन्निति शेवभि पुमि
व्याप्यादाधारे” ॥ ५ । ३ । ८८ ॥ इति मि पुष्कालयोवाचस्पति, यदाह
निधि जेवधिरस्त्रियाम् ॥ ३ ॥ नियत धायते निधि पुम ॥ ४ ॥ १०६ ॥

निधिविशापानाह—

महापद्मश्च पद्मश्च अद्भुतो मकरकच्छपौ ।

मुकुन्दकुन्दनीलाश्व चर्चाश्च निधयो नव ॥ १०७ ॥

महापद्माकृतित्वात् महापद्म ॥ १ ॥ पद्माकृतित्वात् पद्म पुंसि, वाच-
स्पतिस्तु-पद्मोऽस्त्रियाम्, इत्याह ॥ १ ॥ शङ्खाकारत्वात् शङ्ख ॥ १ ॥ मकरा-
कारत्वाद् मकर ॥ १ ॥ वच्छयाकारत्वात् वच्छप ॥ १ ॥ मुकुन्दवर्णत्वाद्
मुकुन्द ॥ १ ॥ कुन्दवर्णत्वात् कुन्द ॥ १ ॥ नीलवर्णत्वाद् नील ॥ १ ॥
चर्च्येत इति चर्चा पुंसि ॥ १ ॥ जैनसमये तु नैसपाया निधय, यद्वोचाम
त्रिपष्टिशलाकापुरुषचरिते-

नैसर्प पाण्डुकधाय पिङ्गल सवरत्नक ।

महापद्म कालमहाकालौ माणवशङ्खकौ ॥ १ ॥

तेपामेवाभिधानैस्तु तदधिष्ठायका सुरा ।

पत्न्योपमायुषो नागकुमारास्तग्निवासिन ॥ २ ॥ १०७ ॥

यक्ष पुण्यजनो राजा गुह्यको वटवास्थपि ।

इज्यत इति यक्ष 'माषावद्यमि' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स,
यभ्यत इति वा ॥ १ ॥ पुण्यधासौ जनश्च पुण्यजन ॥ २ ॥ राजते राज्ञ ॥ ३ ॥
गुह्य वित्त करोति गुह्यक, गूह्यतीति वा 'क्रीचर' ॥ (उणा ३३) ॥
इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ४ ॥ वटे वसतीत्येवशीलौ वटवासी ॥ ५ ॥

किंनरस्तु किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयु ॥ १०८ ॥

कुत्सितो नर, अश्वमुखत्वात् किंनर "किं क्षेपे" ॥ ३ । १ । ११० ॥
इति समास ॥ १ ॥ एव किंपुरुष ॥ २ ॥ तुरङ्गस्येव वदनमस्य तुरङ्गवदन
॥ ३ ॥ भिनोति मयु "मिवहिचरिचिटिभ्यो वा" ॥ (उणा ७२६) ॥
इत्यु ॥ ४ ॥ १०८ ॥

शमु* शर्व स्थाणुरीशान ईशो

रुद्रोद्भीशौ वामदेवो वृषाङ्क ।

कण्ठेकाल शङ्करो नीलकण्ठ

श्रीकण्ठोमौ घूर्जटिर्भीममर्गौ ॥ १०९ ॥

मृत्युञ्जय पञ्चमुखोऽष्टमूर्ति

श्मशानवेश्मा गिरिशो गिरीश ।

पण्ड कपर्दीश्वर ऊर्ध्वलिङ्ग-

एकत्रिङ्गमालङ्गोरुपाद् ॥ ११० ॥

मृडोऽट्टहासी धनवाहनोऽट्टि-

बुधो विरूपाक्षविपान्तकौ च ।

महावती वह्निरिष्यरेता

शिवोऽस्थिधन्वा पुरुषास्थिमाली ॥ १११ ॥

स्याद् व्योमकेश त्रिपिविष्टभैरवौ

दिक्कृत्तिवासा भवनीललोहितौ ।

सर्वजनाढ्यप्रियरसण्डपर्शवो

महापरा देवनटेश्वर हर ॥ ११२ ॥

पशुप्रमथभूतोमापति पिङ्गजटक्षण ।

पिनाकशूलखट्वाङ्गाङ्गाङ्गाङ्गीन्दुकपालभृत् ॥ ११३ ॥

गजपूषपुरानङ्गकालान्धकमखाऽमुहृत् ।

श सुख तत्र भवति शम्भु 'शसस्वयविप्राद् भुवो ङ' ॥ ५ । १ । ८४ ॥

इति ङ ॥ १ ॥ शृणाति सहरति शन "लटिप्रटि—" ॥ (उणा- ५०५) ॥ इ

ति ष ॥ २ ॥ तिष्ठति शाश्वत स्थाणु " अजिस्थाऽरीभ्यो णु " ॥ (उणा ७६८)

॥ इति णु ॥ ३ ॥ इष्ट इत्येषशाल इक्षान , ताच्छीत्ये शान ॥ ४ ॥ इष्टे इक्ष

॥ ५ ॥ रोदनाद् रुद्र " ऋज्यजि-" ॥ (उणा ३८८) ॥ इति रक् " सोऽरोदीद्

यदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् " इति श्रुते रोदयत्परिखीवा " खुरक्षुर " ॥

(उणा-३९६) इति णिपाल्यते ॥ ६ ॥ उद्दिशत्यागमविशेष उद्दिश , पृषोदरादित्वात्

॥ ७ ॥ वाम श्रेष्ठो देवो वामदेव , ससारवामत्वाद् वा ॥ ८ ॥ रूपोऽङ्ग चिह्न

मस्य रूपाङ्ग , योगिकत्वाद् रूपाङ्गञ्चन इत्यादय ॥ ९ ॥ कण्ठे कालोऽस्य कण्ठे

काल " अमूधमस्तकात् स्वाङ्गादकामे " ॥ ३ । २ । ३२ ॥ इति सप्तम्या अलुप्

॥ १० ॥ श सुख करोति शङ्कर " हेतुतच्छीलानुकूले ॥ ५ । १ । १०३ ॥

इति ङ ॥ ११ ॥ नील कण्ठोऽस्य नीलकण्ठ ॥ १२ ॥ श्री शोभा कण्ठोऽस्य

श्राकण्ठ , तथाहि महाभारते-

इन्द्रेण तत् पुरा क्षिप्त वज्र श्रीकण्ठमापिणा ।

दग्ध्वा कण्ठ तु त पाथ ! तत श्रीकण्ठता मम ॥ १ ॥ १३ ॥

उच्यति कुषा समवैति, ओपति पुर दहतीति वा उग्र खुरक्षुर '

॥ (उणा-३९६) ॥ इति रान्तो निपाल्यते ॥ १४ ॥ धूम्रजा जटासु अस्य

धूजटि पृषोदरादित्वात् धूम्रारभूता जटयो जटा अस्येति वा " धूम्र रूप च

यत् तस्य तेन धूजटिरुच्यते ' इति वा ॥ १५ ॥ विभ्यत्यस्माद् भैरवरूपाद् भाम

भिय पोऽन्तश्च वा ॥ (उणा ३४४) ॥ इति म ॥ १६ ॥ विभति

शक्ति भग " गम्यमि ' ॥ (उणा-९२) ॥ इति ग , मृज्यन्तेऽनेन काम

मुकुन्दकुन्दनीलाश्व चर्चाश्च निधयो नव ॥ १०७ ॥

महापद्मावृत्तित्वात् महापद्म ॥ १ ॥ पद्माकृतित्वात् पद्म पुंसि वाक्-
स्पतिस्तु-पद्मोऽन्नियाम्, इत्याह ॥ १ ॥ शङ्खाकारत्वात् शङ्ख ॥ १ ॥ मकरा-
कारत्वाद् मकर ॥ १ ॥ वच्छ्याग्नरत्वात् वच्छ्य ॥ १ ॥ मुकुन्दवणत्वाद्
मुकुन्द ॥ १ ॥ कुन्दवणत्वात् कुन्द ॥ १ ॥ नीलवणत्वाद् नीलः ॥ १ ॥
पच्यत इति चर्चा पुंसि ॥ १ ॥ जैनसमये तु नैसपाद्या निधय, यद्वोचम
त्रिपष्टिशलाकापुरुषचरिते-

नैसर्प पाण्डुकश्चाथ पिङ्गल सवरञ्जक ।

महापद्म कालमहाकालौ माणवशङ्खकौ ॥ १ ॥

तेषामेवमभिधानैस्तु तदधिष्ठायका सुरा ।

पत्योपमायुषो नागकुमारास्तमिवासिन ॥ १ ॥ १०७ ॥

यक्ष पुण्यजनो राजा गुह्यको वटवास्यपि ।

इज्यत इति यक्ष “मावावयमि” ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स,
यक्ष्यत इति वा ॥ १ ॥ पुण्यश्चासौ जनश्च पुण्यजन ॥ २ ॥ राजते राजा ॥ ३ ॥
गुह्य वित्त करोति गुह्यक, गूह्यतीति वा “क्रीचक” ॥ (उणा ३३) ॥
इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ४ ॥ वटे वसतीत्येवशीले वटवासी ॥ ५ ॥

किंनरस्तु किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयु ॥ १०८ ॥

कुत्सितो नर, अश्वमुखत्वात् किंनर “कि क्षेपे” ॥ ३ । १ । ११० ॥
इति समास ॥ १ ॥ एव किंपुरुष ॥ २ ॥ तुरङ्गस्येव वदनमस्य तुरङ्गवदन
॥ ३ ॥ मिनोति मयु “मिवहिचरिचटिभ्यो वा” ॥ (उणा ७२६) ॥
इत्यु ॥ ४ ॥ १०८ ॥

शम्भुः शर्व स्याणुरीशान ईशो

रुद्रोद्भिः शौ वामदेवो वृषाङ्क ।

कण्ठेकाल शङ्करो नीलकण्ठ

श्रीकण्ठोग्रौ घूर्जटिर्भिमभर्गौ ॥ १०९ ॥

मृत्युञ्जय पञ्चमुखोऽष्टमूर्ति

श्मशानवेश्मा गिरिशो गिरीश ।

पण्ड कपर्दीश्वर ऊर्ध्वलिङ्ग-

एकत्रिदृग्भालद्वेगेरुपाद ॥ ११० ॥

मृडोऽट्टहासी घनवाहनोऽट्टि-

वृधो विरूपाक्षविपान्तकौ च ।

महाव्रती वह्निहिरण्यरेता

शिवोऽस्त्रिधन्वा पुरुषाग्निमाली ॥ १११ ॥

स्याद् व्योमकेश शिपिविष्टभैरवौ

दिक्कृत्तिवासा भवनीललोहितौ ।

सर्वजनाढ्यप्रियस्वण्डपर्शवो

महापरा देवनटेश्वरा हर ॥ ११२ ॥

पशुप्रमथभूतोमापति पिङ्गजटेक्षण ।

पिनाकशूलखट्वाङ्गाङ्गाऽहीन्दुकपालभृत् ॥ ११३ ॥

गजपूपपुरानङ्गकालान्धकमखाऽमुहत् ।

श मुस्य तत्र भयति शशु “शसस्वयविप्राद् भुवो ङु” ॥ ५ । २ । ८४ ॥

इति ङु ॥ १ ॥ शृणाति सहरति शव “रुटिरुटि—” ॥ (उणा— ५०५) ॥ इ

ति व ॥ २ ॥ तिष्ठति क्षाश्वत स्थाणु “अनिस्थाऽग्नीभ्यो णु” ॥ (उणा ७६८)

॥ इति णु ॥ ३ ॥ इष्ट इत्येवशाल इक्षान ताच्छील्ये क्षान ॥ ४ ॥ इष्टे इक्ष

॥ ५ ॥ रोदनाद् रद्र “ऋज्यजि” ॥ (उणा ३८८) ॥ इति रक् “सोऽरोदीद्

यदरोदीत् तद् रद्रस्य रद्रत्वम्” इति श्रुते रोदयत्यरिखीवा “खुरक्षुर” ॥

(उणा—३९६) इति णिपाल्यते ॥ ६ ॥ उद्दिशत्यागमविशेष उद्दिश पृषोदरादित्वात्

॥ ७ ॥ वाम श्रेष्ठो देवो वामदेव, ससारवामत्वाद् वा ॥ ८ ॥ वृषोऽङ्ग चिह्न

मस्य वृषाङ्ग यौगिकत्वाद् वृषलाञ्छन इत्यादय ॥ ९ ॥ कण्ठे कालोऽस्य कण्ठे

काल ‘अमूधमस्तकात् स्वाङ्गादकामे’ ॥ ३ । २ । २२ ॥ इति सप्तम्या अलुप्

॥ १० ॥ श मुस्य करोति शङ्कर ‘हेतुतच्छीलानुकूले’ ॥ ५ । १ । १०३ ॥

इति ट ॥ ११ ॥ नील कण्ठोऽस्य नीलकण्ठ ॥ १२ ॥ श्री शोभा कण्ठोऽस्य

श्राकण्ठ तथाहि महामारते—

इन्द्रेण तत् पुरा क्षिप्त वज्र श्रीकण्ठशपिणा ।

दग्ध्वा कण्ठं तु त पार्थ ! तत् श्राकण्ठता मम ॥ १ ॥ १३ ॥

उच्यति कुधा समवैति ओपति पुर दहतीति वा उग्र खुरक्षुर”

॥ (उणा—३९६) ॥ इति रान्तो निपाल्यते ॥ १४ ॥ धूगङ्गा जटामु अस्य

धूजटि पृषोदरादित्वात्, धूमरभूता जटयो जट्य अस्येति वा धूम रूप च

यत् तस्य तेन धूजटिरुच्यते इति वा ॥ १५ ॥ विभ्यत्यम्माद् भैरवरूपाद् भाम

‘भिय पोऽन्तश्च वा’ ॥ (उणा ३४४) ॥ इति म ॥ १६ ॥ विभर्ति

शक्ति भग ‘गम्यमि’ ॥ (उणा ९०) ॥ इति ग, मृज्ज्यन्तेऽनेन काम

कालादयो वा ॥ १७ ॥ १०९ ॥ मृत्यु जयति मृत्युञ्जय “मृगजि” ॥ ५१
 १। ११२ ॥ इत्यादिना सहाया ख ॥ १८ ॥ पद्म मुग्धानि मद्योजातवामदेवा
 ऽघोरतत्पुरुषेशानलक्षणानि अस्य पद्ममुग्ध ॥ १९ ॥ अष्टौ मूर्तय क्षितिचल
 पवनहुताशनयजमानाकाशसूयचन्द्रलक्षणा अस्य अष्टमूर्ति ॥ २० ॥ श्मशान
 वेदमाऽस्य श्मशानवेदमा ॥ २१ ॥ गिरिरस्यास्ति गिरिश “लोमपिच्छादे
 शोलम्” ॥ ७। २। २८ ॥ इति श, गिरौ शेते, गिरिं त्यति उपभोगेन तनू
 करोतीति वा ॥ २२ ॥ गिरेरीशो गिरीश ॥ २३ ॥ ऋषिभिः शापेन पातितलि
 ङ्गत्वात् पण्ड, यद्वामनपुराणे—

ततस्तमृपयो दृष्ट्वा भागवाङ्गिरसो मुने ।।

क्रोधभाजोऽमुवन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पतता भुवि ॥ १ ॥ २४ ॥

कपर्दोऽस्याऽस्ति कपर्दी ॥ २५ ॥ इष्ट इत्येवशील इश्वर ‘स्येशभास’
 ॥ ५। २। ८१ ॥ इति वर ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वे लिङ्गमस्य ऊर्ध्वलिङ्ग, नकुलाशमूर्ता
 ॥ २७ ॥ एका तिष्ठ ३ दशो यस्य स तथा एकदक्, अधनारीश्वरमूर्ती महेश्वराङ्गस्य
 एकदक्त्वात्, त्रिदक् ललाटे नेत्रयोगात् यौगिकत्वात् एकनेत्र विषमनेत्र
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ भाले दृगस्य भालदृग् ॥ ३० ॥ अधनारीश्वरमूर्तो एक पादोऽस्य
 एकपात् सुमध्यात् “ ॥ ७। ३। १५० ॥ इति पादस्य पाद्भावा । एकत्रिदृगा
 दाना त्रयाणां द्वद्व ॥ ३१ ॥ ११० ॥ मृडति सुखयति मृड ॥ ३२ ॥ अट्टहा
 साऽस्याऽस्ति अट्टहासी ॥ ३३ ॥ घना मेघा वाहनमस्य घनवाहन यौगिकत्वात्
 अव्दवाहनादयोऽपि ॥ ३४ ॥ अहि शेषनागो बुध्नस्य भूमूत्त अहिबुध्न पृषो
 दरादित्वाद् रेफागम, द्वाभ्या पृथक्पदाभ्या प्रथमैकवचनान्ताभ्या एक नामेल्यये
 विभक्त्यन्तरेऽपि यथा— अहये बुध्नाय नमो बुध्नाय नमो नमोऽस्तु गणपतये ॥ ३५ ॥
 विरूपाणि विषमत्वाद् अक्षीण्यस्य विरूपाक्ष ‘सकथ्यक्ष्ण स्वाङ्गे’ ॥ ७। ३।
 १२६ ॥ इति ङ ॥ ३६ ॥ विषमन्तयति विपान्तक, समुद्रमथने विषमक्षणात् ॥ ३७ ॥
 महाव्रत कापालिकलिङ्ग विद्यतेऽस्य महाव्रती ॥ ३८ ॥ बहिर्हिरण्यशब्दाभ्या
 परो रेत शब्द बहिरेता बहौ रेतोऽस्येति कृत्वा, देव्या सोढुमशक्यत्वात् अमी हि
 क्षिप्त रेत अत एव अभिभू कुमार ॥ ३९ ॥ इरेण्य रेतोऽस्य हिरण्यरेता,
 अभिमूर्तिना ह्यमुना हिरण्य प्रसूतमिति ॥ ४० ॥ शिवहेतुत्वात् शिव, शोने
 वसति प्रलये जगदस्मिनिति वा ‘शाचापो हस्वः वा ॥ (उणा-५०६) ॥
 इति ॥ ॥ ४१ ॥ अस्थिमय धन्वाऽस्य अस्थिधन्वा ॥ ४२ ॥ पुरुषास्थानि मल्ले
 धारयतीत्येवशील पुरुषास्थिमात्मी ॥ ४३ ॥ १११ ॥ व्योम द्यौ के मूधनि शेते
 ऽस्य व्योमवेश ‘शीर्ष द्यौ समवतत इति ध्रुते, गङ्गा धारयितु व्योमव्या
 पित केशा अस्येति वा ॥ ४४ ॥ शिविनाम राजा नारायणेन हत स चेश्वर
 स्याऽत्यन्त प्रिय इति तस्याऽस्थानि शिरसि धृतानि अत पिष्टोऽस्थ्यादिरूपेण
 शिविरत्र शिपिविष्ट पृषोदरादिन्वात् शिपिरिद्रुमवातस्नेन विष्टो म्यास इति

वा ॥ ४५ ॥ विभर्ति कपाल, विभ्यत्यस्मादिति वा भैरव "कैरवभैरव" ॥ (उणा-
५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ ८६ ॥ दिश दृष्टिश्च वासोऽस्य दिष्टिवासा
दिग्वासा नगन्वात्, दृष्टिवासा गजाजिनसम्भानत्वात्, यौगिकत्वाद् दिग्मुख,
चमवसन इत्यादयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ भवत्यस्माद् रजोगुणापन्नाद् विश्वमिति
भव औणादिस्र अ ॥ ४९ ॥ नील कण्ठे लोहितश्च केशेषु अतो नीललोहित
इति पुराणम् ॥ ५० ॥ सर्वं जानाति सवज्ञ ॥ ५१ ॥ नाट्य प्रियमस्य नाट्य
प्रिय ॥ ५२ ॥ दैत्ययुद्धे खण्डीभूत पशुरस्य खण्डपशु ॥ ५३ ॥ महापरा
देवनेदेवरा इति महा-वासौ देवश्च महादेव, तथा महानट, नाट्यसृष्टिरित्वात्,
तथा महेश्वर महोदधिवद् रूप ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ हरस्वप हर ॥ ५७ ॥
॥ ११२ ॥ पशुना, प्रमथाना, भूताना उमायाश्च पति पशुपति, मुरनरतिरश्वा
पशुवेनोक्तत्वात् "आग्रहान्त लोका पशव" इति स्मृते, प्रमथपति, भूत
पति, उमापति यौगिकत्वात् पशुनाथ, गणनाथ, भूतनाथ, गौरीनाथ इत्या
दयः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ पिङ्गा जटा इक्षण चयस्य स तथा पिङ्गजट
पिङ्गेक्षण ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ विनाक च शूल च खट्वाङ्ग च गङ्गा च अहिं च इन्दु
च कपाल च विभर्ति विनाकभृत् शूलभृत् खट्वाङ्गभृत् गङ्गाभृत्, अहिभृत्,
इन्दुभृत्, कपालभृत् यौगिकत्वात् विनाकपाणि, शूली खट्वाङ्गधर, गङ्गाधर,
उरगभूषण, शशिभूषण, कपाली इत्यादयः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ११३ ॥ गजस्य पूष्ण, पुरस्य, अनङ्गस्य, कालस्य अध
कस्य मयस्य अमुहत् गजामुहत् गजामुरहन्तृत्वात् पूषामुहत्, दक्षाध्वरध्व
सने हि पूष्णो दन्ता महेश्वरेण पातिता, यद्वामनपुराणे

ततः श्रोधाभिभूतेन पूष्णो वेगेन शम्भुना ।

मुष्टिनाऽऽहृत्य दशना पातिता धरणीतले ॥ १ ॥

पुरामुहत् शम्भोराभेयवाणेन त्रिपुरस्य प्लुष्टत्वात् अनङ्गामुहत्, शम्भो-
स्तृतीयनेत्राग्निना कामस्य दग्धत्वात् कालामुहत्, दक्षमरध्वसे यमस्य जित-
त्वात् अधकासुहत् अधको हि समरे शूलेन शूलिना प्रोत मखासुहत्
दक्षस्य हि मखो महेश्वरेण विध्वंसित यौगिकत्वात् गजामुरद्वेषी पूषदन्तहर
त्रिपुरान्तक कामध्वमी यमजित् अधकाऽरि दक्षाध्वरध्वसक इत्यादयः
॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

शेषश्चान्

शकरे नदिदधन ।

बहुरूप सुप्रसादो मिहिराणोऽपराजित ॥

कङ्कटीको गुह्यगुरुभगनेत्रान्तरु खरु ।

परिणाहो दशबाहु सुभगोऽनेत्रलोचन ॥ १ ॥

गोपालो वररुद्धोऽहिपयङ्ग पामुचदन ।

कालादयो वा ॥ १७ ॥ १०९ ॥ मृत्यु जयति मृत्युञ्जय “मृजि” ॥ ५ ।
 १ । ११२ ॥ इत्यादिना सङ्गायां ख ॥ १८ ॥ पद्य मुगानि मद्योजातवामदेवा
 ऽधोस्तपुष्येशानलक्षणानि अस्य पद्यमुग ॥ १९ ॥ अर्थ मूलतः क्षितिचल
 पवनहुताशनयजमानाकाशसूयचन्द्रलभणा अस्य अष्टमूर्ति ॥ २० ॥ श्मशान
 वेदमाऽस्य श्मशानवेदमा ॥ २१ ॥ गिरिरस्यास्ति गिरिश “लोमपिच्छादे
 शोलम्” ॥ ७ । १ । २८ ॥ इति क्ष, गिरौ शेते गिरि त्यति उपभोगेन तनू
 करोतीति वा ॥ २२ ॥ गिरेरीशो गिरीश ॥ २३ ॥ ऋषिभिः शापेन पातितलि
 ङ्गत्वात् पण्ड, यद्गमनपुराणे—

ततस्तमृपयो दृष्ट्वा भागवाङ्गिरसो मुने । ।

क्रोधभाचोऽनुवन् सर्वं लिङ्गोऽस्य पतता भुवि ॥ १ ॥ २४ ॥

वपदोऽस्याऽस्ति वपदी ॥ २५ ॥ इष्ट इत्येवशील इश्वर “स्थेशभास”
 ॥ ५ । १ । ८९ ॥ इति वर ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वं लिङ्गमस्य ऊर्ध्वलिङ्ग, नकुलाशमूर्तौ
 ॥ २७ ॥ एका तिस्रश्च दशो यस्य ॥ तथा एकदृक् अर्धनारीश्वरमूर्तौ महे वराहस्य
 एकदृक्त्वात् त्रिदृक् ललाटे नेत्रयोगात् यौगिकत्वात् एम्नेत्र, विपम्नेत्र
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ भाले दृगस्य भालदृग् ॥ ३० ॥ अर्धनारीश्वरमूर्तौ एक पादोऽस्य
 एकपात् ‘मुसत्यात्’ ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पादस्य पाद्भाव । एकत्रिदृगा
 दीना त्रयाणा द्वन्द्व ॥ ३१ ॥ ११० ॥ मृडति सुखयति मृड ॥ ३२ ॥ अट्टहा
 सोऽस्याऽस्ति अट्टहासी ॥ ३३ ॥ घना मेघा बाहनमस्य घनबाहन, यागिकत्वात्
 अन्दबाहनादयोऽपि ॥ ३४ ॥ अहि शेषनागो बुध्रेऽस्य भूमूर्ते अदिबुध्रे, पृथो
 दरादित्वाद् रेकागम द्वाभ्या पृथक्पदाभ्या प्रथमैस्त्वचनान्ताभ्या एक नामेत्यन्ये
 विभक्त्यन्तरेऽपि यथा—‘अहये बुध्राय नमो बुध्राय नमो नमोऽस्तु गणपतये’ ॥ ३५ ॥
 विरूपाणि त्रिपमत्वाद् अक्षाण्यस्य विरूपाक्ष सन्ध्यक्ष स्वाम्ने ॥ ७ । ३ ।
 १२६ ॥ इति ट ॥ ३६ ॥ विपमन्त्यति विपान्तक समुद्रमथने विपमक्षणात् ॥ ३७ ॥
 महाव्रत कापालिङ्गलिङ्ग विद्यतेऽस्य महाव्रती ॥ ३८ ॥ बहिर्हिरण्यशब्दाभ्या
 परो रेत शब्द बहिरेता बह्वी रेतोऽस्येति कृत्वा, देव्या सोढुमशक्यत्वात् अमौ हि
 क्षिप्त रेत अत एव अग्निभू कुमार ॥ ३९ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्यरेता,
 अग्निमूर्तिना ह्यमुना हिरण्य प्रसूतमिति ॥ ४० ॥ शिवदेतुत्वात् शिव शेते
 वमति प्रलये जगदस्मिन्निति वा शाङ्गापो हस्वश्च वा ॥ (उणा-५०६) ॥
 इति व ॥ ४१ ॥ अस्थिमय धन्वाऽस्य अस्थिधन्वा ॥ ४२ ॥ पुरुषास्थीनि मरुते
 धारयतीत्येवशील पुरुषास्थिमाली ॥ ४३ ॥ १११ ॥ व्योम द्यौ के मूधनि शेते
 ऽस्य व्योमवेश ‘शीर्षे द्यौ समवतत इति श्रुते, गङ्गा धारयितु व्योमव्या
 पिन केशा अस्येति वा ॥ ४४ ॥ शिविनाम राजा नारायणेन हत स चेश्वर
 स्याऽत्यन्त प्रिय इति तस्याऽस्यानि शिरसि धृतानि अत पिथोऽस्यादिरूपेण
 शिविरत्र शिविविष्ट पृथोदरादिन्वात्, शिपिरिद्रुमवातस्नेन विथो ध्याप्त इति

नधिमा वशिनेशित्व प्राद्वाम्य महिमाऽणिमा ।

यत्रसामावमायित्व प्राप्तिश्चर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥

लपोमाणो अणिमा महानपि उभुमून्ता दर्शकनृप इव आकाशे विहरति ॥ १ ॥ वणिनो भावा वणिता भूतान् पृथिव्यानि, भौतिकानि गोपट्टादीनि, तेषु वणि मन्त्रा भवति तथा त्वरस्य, नन्दाग्नितन्मात्रपृथिव्यादिपद्मापुत्रादीनाम् तन्माययगाद्या, तन तानि यथाऽऽम्यापरति तथाऽऽतिशय इत्यर्थः ॥ १ ॥ इष्टत्वेवगात्र इति वणिनो भाव इति, तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रवृत्ति मन् यत्नादा या विनाशे यश्च यथाऽदस्यगमस्थान तेषामाष्टे ॥ १ ॥ प्रष्टु कामोऽस्य प्रकाममद्भ्यः प्राकाम्य इन्द्राऽनभिधान, नास्य भूतम्यर्पमूर्त्यादि भिरिच्छाऽभिहयने भूमायुमवति निमवति यथादरे ॥ १ ॥ महतो भावो महिमा, अणाऽपि नागनगनगरगनपरिमाणो भवति ॥ १ ॥ अणोभावोऽणिमा, महानपि भवत्यणु ॥ १ ॥ यत्र काममन्त्राऽऽम्यर्ताऽवर्शालो यत्रकामावसायी तद्भा वन्तत्त्व सत्समृद्धयता विजितगुणाऽनन्तवो हि यस्यदयतया सङ्कल्पयति तत्तदस्मै प्रयोजनाय कल्पने विषमप्यमृतकार्ये गृह्यन्ते भोजयन् जीवयतीति ॥ १ ॥ प्रापण प्राप्ति सर्वे भावा गनिहिता भवन्ति तस्य तद्यथा—भूमिष्ठ एवाहुत्यग्रेण चन्द्रमसं सृजति ॥ १ ॥ इष्टेश्वरमष्टप्रकार भवति ॥ ११६ ॥

गौरी काली पार्वती मातृमाता-

ऽपर्णा रुद्राण्यभिरा त्र्यम्बकोमा ।

तुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-

कात्यायन्या दक्षजाऽऽर्या कुमारी ॥ ११७ ॥

सती शिवा महादेवी गर्वाणी सर्वमङ्गला ।

भवानी कृष्णमैनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥

निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।

गारवणत्वाद् गौरी ॥ १ ॥ सहारमूर्ता कृष्णवणत्वात् काली ॥ २ ॥ पद्म तस्याऽपत्य पावती ॥ ३ ॥ मातृणा ब्रह्माण्यादीनां माता मातृमाता ॥ ४ ॥ न विद्यत पणान्यस्या अपणा तपसि पणानामप्यनशनात् ॥ ५ ॥ रुद्रस्य भाया रुद्राणी वष्णेन्द्र ॥ ७ ॥ १४ ॥ ६० ॥ इत्यादिना ई आन् चान्त ॥ ६ ॥ अम्बेव अम्बिका जगमातृत्वात् ॥ ७ ॥ त्रीण्यम्बकानि नेत्राण्यस्या त्र्यम्बका ॥ ८ ॥ अवतीति उमा अवहेत्स्वयं वा ॥ (उणा-३४२) ॥ इति म, उ मेति मात्रा तपमे निषिद्धेति वा ॥ ९ ॥ इमेन गतु शक्यतेऽस्या दुष्टा सुगदुग्माधारे ॥ ११ ॥ १३२ ॥ इति अतो निपात्यते ॥ १० ॥ चण्डी कोपनत्वात् “नवा

कूटवृद्ध मन्दरमणिर्नवशक्तिमहाम्युक्त ॥ २ ॥
 कोणवादी शैलधन्वा विशालाक्षोऽभतस्त्रन ।
 उमत्तवेण शम्बर शिताहो धमवाहन ॥ ३ ॥
 महारान्तो वह्निनेत्र र्छादेहाद्धौ नृवेष्टन ।
 महानादो नराधारो भूरिरेकादशोत्तम ॥ ४ ॥
 जोटी जोटीहोऽधकूट समिरो धूमयोगिनी ।
 उलम्बो यजत कालो जटाधरदशाव्ययौ ॥ ५ ॥
 सध्यानाटी रेगिहाण शकुन्त कपिलाञ्जन ।
 जगद्राणिरर्धकलो दिशाप्रियतमोऽतल ॥ ६ ॥
 जगत्त्वष्टा कटाटङ्क फटप्रूहीरहत्करा ॥

कपर्दीऽस्य जटाजूट

अस्य शम्भो क शिर पिपर्ति कपद “शाशपि” ॥ (उणा २३७) ॥
 इति बहुवचनाद् ॥ १ ॥ जटानां जूटो रचनाविशेषो जटाजूट ॥ २ ॥

खट्वाङ्गस्तु सुखसुण ॥ ११४ ॥

खट्वाया अङ्गमिव सरलत्वेनेपासदशत्वात् खट्वाङ्ग ह्लावेऽपि, यद्वाङि-
 खट्वाङ्ग शिवपाशुलम् ॥ १ ॥ सुष्ठु ख मुनोति सबभ्राति सुखसुण “भृणतृण”
 ॥ (उणा-१८६) ॥ इत्यादिशब्दाद् णान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ ११४ ॥

पिनाक स्यादाजगवमजकाव च तद्धनु ।

पिनष्टि अरीन् पिनाक पुञ्जीबलिङ्ग विपे पितृविष्यौ च ॥ (उणा-
 ३६) ॥ इत्याक ॥ १ ॥ अजगवोऽस्थिविकार तस्येद आजगव यत्काल्य-
 धनुर्वदत्याजगव पिनाकिकरगोचरम् ॥ २ ॥ अजका ग्रहणस्थानमस्याऽस्ति अज
 काव ‘मण्यादिभ्य’ ॥ ७ । २ । ४४ ॥ इति च अमरस्तु-“पिनाकोऽजगव
 धनु’ इत्याह प्राच्यास्तु-‘अजगाव धनु प्रोक्तम्’ इत्याहु ॥ ३ ॥

ब्राह्म्याद्या मातर सप्त

ब्रह्मण दय ब्राह्मी ब्रह्माणीति शैवप्रसिद्धम् सा आद्या आसा ब्राह्म्याद्या ।
 भान्ति वतन्ते मातृनाम्न्य शम्भो परिकरभूता यदुक्तम्—

स्मृताद्या ब्रह्माणी सिद्धी माहेश्वरी च कौमारी ।

दैष्णव्यथ वाराही चामुण्डा मातर सप्त ॥ १ ॥

प्रमथा पार्षदा गणा ॥ ११५ ॥

प्रमथन्ति अरीन् प्रमथा ॥ १ ॥ पथदि साधव पार्षदा पथदो ष्यणौ ”
 ॥ ७ । १ । १८ ॥ इति ण पार्षदा इत्यपि यद् व्यादि-गणास्तु प्रमथा
 पार्षदा कूष्माण्डवादय ॥ २ ॥ गण्यन्ते दिव्यपदप्राप्त्येति गणा ॥ ३ ॥ ११५ ॥

लघिमा वशितेशित्व प्राकाम्य महिमाऽणिमा ।

यत्रकामावसायित्व प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥

लघोभावो लघिमा, महानपि लघुभूत्वा इषीमूल इव आकाशे विहरति ॥ १ ॥ वशिनो भावा वशिता, भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी म्वत्तत्रो भवति तेषा त्ववश्य, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशी कारात् तत्कायवशीकार, तेन तानि यथाऽऽस्थापयति तथाऽऽतिगुन्त इत्यय ॥ १ ॥ इष्ट इत्येवशा इशा इशिनो भाव इशित्व, तेषा भूतर्भातिमाना विजितमूलप्रकृति मन् य उत्पादो यो विनाशो यच्च यथावदवयवसंस्थान तेषामीष्टे ॥ १ ॥ प्रकृष्ट कामोऽस्य प्रकामस्तद्भाव प्राकाम्य इन्द्राऽनभिघात नास्य भूतस्वरूपमूर्त्यादि गिरिच्छाऽभिहन्यते भूमायुःमज्जति निमज्जति यथोदके ॥ १ ॥ महतो भावो महिमा, अलोऽपि नागनगनगरगगनपरिमाणो भवति ॥ १ ॥ अणोभावोऽणिमा, महानपि भवत्यणु ॥ १ ॥ यत्र कामस्तत्राऽऽस्यतीत्येवशीलो यत्र कामावसायी तद्भा वस्तत्त्व सत्यसङ्कल्पता, विजितगुणाथतत्त्वो हि यद्यदथतया सङ्कल्पयति, तत्तदन्मै प्रयोजनाय कल्पते, विषमप्यमृतकार्यं सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति ॥ १ ॥ प्रापण प्राप्ति सर्व भावा सनिहिता भवन्ति तस्य तयया—भूमिष्ट एवाहुत्यग्रेण च द्रमस स्पृशति ॥ १ ॥ इत्यैश्वर्यमष्टप्रकार भवति ॥ ११६ ॥

गौरी काली पार्वती मातृमाता-

ऽपर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।

दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-

कात्यायन्यौ दक्षजाऽऽर्या कुमारी ॥ ११७ ॥

सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

भवानी कृष्णमैनारुखसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥

निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।

गौरवर्णत्वाद् गौरी ॥ १ ॥ सहारमूर्ती कृष्णवर्णत्वात् काली ॥ २ ॥ एव मय्याऽपत्य पावता ॥ ३ ॥ मातृणा त्रयाण्यादीना माता मातृमाता ॥ ४ ॥ न विद्यते पणान्यस्या अपणा, तपसि पणानामप्यनशनात् ॥ ५ ॥ रुद्रस्य भाया रुद्राणी “वरुणेन्द्र” ॥ २१४६२ ॥ इत्यादिना डी आन् चान्त ॥ ६ ॥ अम्बैव अम्बिका जगमानृत्वात् ॥ ७ ॥ त्रीण्यम्बिकानि त्रेत्राण्यस्या त्र्यम्बका ॥ ८ ॥ अवनीति उमा अवैहखदवा ॥ (उणा-३४२) ॥ इति मत् उ मेति मात्रा तपमे निपिद्धेति वा ॥ ९ ॥ दुःखेन गन्तु शक्यतेऽस्या दुगा ‘सुगदुगमाधारे’ ॥ ५११११३२ ॥ इति डात्तो निपात्यते ॥ १० ॥ चण्डी सोपनत्वात् ‘नवा

कूटकृद् मन्दरमणिनवशक्तिमहाम्बुज ॥ २ ॥
 कोणवादी क्षैत्रधवा विशालाक्षोऽभ्यतस्वन ।
 उमत्तवेप शवर शिताहो धमवाहन ॥ ३ ॥
 महान्तो यद्दिनेत्र र्छादेहादो नृवेष्टन ।
 महानादो नराधारो भूरिरेकादशोत्तम ॥ ४ ॥
 जोटी जोटीहोऽधकूट समिरो धूम्रयोगिनौ ।
 उलन्दो यजत कालो जटाधरदशाव्ययौ ॥ ५ ॥
 सध्यानाटी रेगिहाण शकुन्ध कपिलाञ्जन ।
 जगद्रोगिरधक्लो दिशाप्रियतमोऽतल ॥ ६ ॥
 जगत्त्रया षटाटङ्क कटग्रहीरहत्करा ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूट

अस्य शम्भो, क शिर पिपत्ति कपर्द ' शाश्वि " ॥ (उणा २३७) ॥
 इति बहुवचनाद् ॥ १ ॥ जटाना जटो रचनाविशेषो जटाजूट ॥ २ ॥

खट्वाङ्गस्तु सुखसुण ॥ ११४ ॥

खट्वाया अङ्गमिव सरलत्वेनेपासदशत्वात् खट्वाङ्ग, क्लावेऽपि, यद्वाडि -
 खट्वाङ्ग शिवपाशुलम् ॥ १ ॥ सुष्ठु ख सुनोति सबभ्राति सुखसुण " भ्रूणतृण "
 ॥ (उणा-१८६) ॥ इत्यादिशब्दाद् शान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ ११४ ॥

पिनाक स्यादाजगवमजकाव च तद्धनु ।

पिनष्टि अरीन् पिनाक पुङ्गीनलिङ्ग " पिपे पितृपिण्यौ च " ॥ (उणा-
 ३६) ॥ इत्याक ॥ १ ॥ अजगवोऽस्थिविकार तस्येद आजगव, यत्काव्य -
 धनुर्वदत्याजगव पिनाकिकरगोचरम् ॥ २ ॥ अत्रका ग्रहणस्थानमस्याऽस्ति अज
 काव " मण्यादिभ्य " ॥ ७ । २ । ४४ ॥ इति व, अमरस्तु- ' पिनाकोऽजगव
 धनु ' इत्याह प्राच्यास्तु- " अजगाव धनु प्रोक्तम् " इत्याहु ॥ ३ ॥

ब्राह्म्याद्या मातर सप्त

ब्रह्मण इय ब्राह्मी ब्रह्माणीति शैवप्रसिद्धम्, सा आद्या आसा ब्राह्म्याद्या ।
 भान्ति वतन्ते मातृनाम्न्य शम्भो परिकरभूता यदुक्तम्-

सृताद्या ब्रह्माणी सिद्धी माहेश्वरी च कौमारी ।

वैष्णव्यथ वाराही चामुण्डा मातर सप्त ॥ १ ॥

प्रमथा पार्यदा गणा ॥ ११५ ॥

प्रमथन्ति अरीन् प्रमथा ॥ १ ॥ पार्यदि साधव पार्यदा ' पार्यदो प्यणौ "
 ॥ ७ । १ । १८ ॥ इति ण, पारिपदा इत्यपि यद् ध्याडि - गणास्तु प्रमथा
 पारिपदा कूष्माण्डादय ॥ २ ॥ गण्यन्ते दिव्यपदप्राप्त्येति गणा ॥ ३ ॥ ११५ ॥

रधिमा वशितेशित्व प्राकाम्य महिमाऽणिमा ।

यत्र कामावसायित्व प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥

लघोभावो रधिमा, महानपि लघुभूत्वा इपीप्तूल इव आकाशे विहरति ॥ १ ॥ वशिनो भावा वशिता, भूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकानि गोघटादीनि, तेषु वशी न्यतत्रो भवति तेषां त्वदय, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशी कारात् तत्कायप्रशाभार, तेन तानि यथाऽऽस्थापयति तथाऽऽतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ इष्ट इत्येवशात् इर्शा इशिनो भाव इशित्व, तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृति सन् य उत्पादो यो विनाशो यच्च यथावदवयवमस्थानं तेषामष्टे ॥ १ ॥ प्रकृष्ट कामोऽस्य प्रकामन्मद्भाव प्राकाम्य इन्द्रजनिमिघात, नास्य भूतस्वरूपैर्मूर्त्यादि भिरिच्छाऽभिहन्यते, भूमायुन्मच्चति निमच्चति यथोदरे ॥ १ ॥ महतो भावो महिमा अल्पोऽपि नागनगलग्नगगनपरिमाणो भवति ॥ १ ॥ अणोभावोऽणिमा, महानपि भवत्यणु ॥ १ ॥ यत्र कामस्तत्राऽवस्यतीत्येवशीलो यत्र कामावसायी तद्भा वस्तत्त्व सत्यमङ्कल्पता, विजितगुणाधतत्त्वो हि यद्यदयतया सङ्कल्पयति, तत्तदस्मै प्रयोजनाय कल्पते निषमप्यमृतकार्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति ॥ १ ॥ प्रापण प्राप्तिः सब भावा सनिहिता भवन्ति तस्य, तद्यथा—भूमिष्ठ एवाहुत्यग्रेण चन्द्रमस स्पृशति ॥ १ ॥ इत्यैश्वर्यमष्टप्रकार भवति ॥ ११६ ॥

गौरी काली पार्वती मातृमाता-

ऽपर्णा रुद्राण्यम्बिका त्र्यम्बकोमा ।

दुर्गा चण्डी सिंहयाना मृडानी-

कात्यायन्यौ दक्षजाऽऽर्या कुमारी ॥ ११७ ॥

सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

भवानी कृष्णमैनाकस्वसा मेनाद्रिजेश्वरा ॥ ११८ ॥

निशुम्भशुम्भमहिषमथनी भूतनायिका ।

गौरवणत्वाद् गौरी ॥ १ ॥ सहारमूर्तौ कृष्णवणत्वात् काली ॥ २ ॥ एव तस्याऽपत्यं पार्वती ॥ ३ ॥ मातृणां ब्रह्माण्यादीनां माता मातृमाता ॥ ४ ॥ न विद्यते पणान्यस्या अपणा तपसि पणानामप्यनशनात् ॥ ५ ॥ रुद्रस्य भाया रुद्राणी वरुणेन्द्र' ॥ २१४।६० ॥ इत्यादिना डी आन् चान्त ॥ ६ ॥ अम्बैव अम्बिका, जगमातृत्वात् ॥ ७ ॥ त्रीण्यम्बकानि त्रेत्राण्यस्या त्र्यम्बका ॥ ८ ॥ अयतीति उमा अवेहस्व-र वा ॥ (उणा-३४०) ॥ इति मरु, उ मेति मात्रा तपसे निषिद्धेति वा ॥ ९ ॥ दुर्गेन गन्तुं शक्यतेऽस्या दुर्गा सुगदुर्गमाधारे' ॥ ५।१।१३० ॥ इति डातो निपात्यते ॥ १० ॥ चण्डी, कोपनत्वात् 'नवा

शोणादे ” ॥ २ । ४ । ३१ ॥ इति डी ॥ ११ ॥ सिंहो यानमय्या गिह्याना
 यौगिफत्वात् सिंहवाहनाऽपि ॥ १२ ॥ मृडस्य भाया मृडाना ॥ १३ ॥ न्तम्या
 ऽपत्य मृद्ध कात्यायनी, गगादित्वाद् यनि “ लोहितादिशस्लात्तात् ” ॥ २ । ४ ।
 ६८ ॥ इति डी, डायन् चाऽन्त ॥ १४ ॥ दक्षाज्जाता दक्षना यौगिकत्वाद्
 दाक्षायणी ॥ १५ ॥ अयत इत्याया ॥ १६ ॥ कुमारी अवस्थाभेदात् ॥ १७ ॥
 ११७ ॥ सतीति पूवजन्मनि दक्षपुत्रीत्वे नाम, दक्षजेतिवत् यद् वामनपुराणे—

ब्रह्मस्त्वया समारत्याता मृता दक्षात्मना सती ।

सा जाता हिमवत्पुत्रीत्येव मे वस्तुमहसि ॥ १ ॥

सत्यशीलत्वात् सती ॥ १८ ॥ शिवा, स्वत ध्येयस्वरित्वात् पुयोगे तु शिवस्य
 स्त्री शिवी ॥ १९ ॥ महादेवस्य भार्या महादेवी ॥ २० ॥ शवस्य भाया शवाणा ॥ २१ ॥
 सर्वाणि मङ्गलान्यस्या सवमङ्गला ॥ २२ ॥ भवस्य भाया भवानी ॥ २३ ॥ कृष्णमैना
 कयो स्वसा कृष्णस्वसा, नन्दपुत्रात्वात् मैनाकस्वसा हिमाद्रिपुत्रीत्वात् ॥ २४ ॥ २५ ॥
 मेनाऽद्रिभ्या जाता मेनाद्रिजा मेनाचा अद्रिजा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इष्ट इत्येवशाला
 ईश्वरा ‘स्थेश’ ॥ ५ । २ । ८१ ॥ इति वर ईश्वरीति तु “ अश्रोतेराच्चादे ”
 ॥ (उणा-४४२) ॥ इति वरटि ङया सिद्धम् ईश्वरस्य भार्येति वा ॥ २८ ॥
 ११८ ॥ निशुम्भ गुम्भ महिष मयति निशुम्भमथना शुम्भमथना, महिषमथना
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ भूताना नायिका भूतनायिका ॥ ३२ ॥

शेषश्चात्र—

गौतमी बौशिनी कृष्णा तामसी बाभ्रवी जया ।

कालरात्रिमहामाया भ्रामरा यादवा वरा ।

बहिध्वजा शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ १ ॥

अमोघा विध्यनिलया पद्म कान्तारवामिना ।

जाहुला बदरीवासा वरदा कृष्णपिङ्गला ॥ २ ॥

द्वपद्वतीन्द्रभगिनी प्रगल्भा रेवता तथा ।

महाविद्या सिनाबाला रक्तदलेन्पाटला ॥ ३ ॥

एकपणा बहुभुजा नन्दपुत्री महान्या ।

भद्रकाली महाकाली योगिना गणनायिका ॥ ४ ॥

हासा भीमा प्रकृष्माण्डी गदिनी वारुणा हिमा ।

अन्ता विजया क्षेमा मानसलोका कुहावता ॥ ५ ॥

चारणा च पितृगणा स्कन्दमाता घनाञ्जनी ।

गाधर्वी कजुरा गार्गी सावित्रा ब्रह्मचारिणी ॥ ६ ॥

कोटिर्धामदरावागा कशी मलयशगिनी ।

कालायनी विशालाक्षा फिरता गाङ्गाद्रसा ॥ ७ ॥

एतानमी नागयणा गला शास्त्रभरीश्वरी ।
 प्रमाणेणा कुण्डा च नीलवस्त्रोप्रचारिणी ॥ ८ ॥
 अष्टादशभुजा पौत्री शिवद्वती यममया ।
 सुनन्दा मित्रा लम्बा त्रयन्ता नकुला कुला ॥ ९ ॥
 विलम्बा नन्दिनी नन्दा नन्दयन्ती निरञ्जना ।
 कालञ्जरा जतमुखी मित्राला मरालिना ॥ १० ॥
 विरचा पुरला जारी बहुपुत्रा कुलेवरी ।
 कन्दर्भी मालदमनी ददुगा कुलदेवता ॥ ११ ॥
 गङ्गा कुन्दा महारात्री मालङ्गमा महानिशा ।
 बलदेवमयसा पुत्री हारी क्षेमङ्कुरा प्रभा ॥ १२ ॥
 मारा हम्बता चापि गाला शिखरवासिनी ॥

तस्या सिंहो मनस्ताल

तस्या गाया, सिंहो बाहन, मनस्ताडयति कम्पयति मनस्ताल ॥ १ ॥

सख्यौ तु विजया जया ॥ ११९ ॥

गाया सख्यौ विजयते विजया ॥ १ ॥ जयति जया ॥ १ ॥ ११९ ॥

चामुण्डा चचिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका ।

कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥ १२० ॥

चमत्पति प्रलये जगत् चामुण्डा पिचण्डैरण्ड' ॥ (उणा-१७६) ॥

इत्यादिशब्दात् साधु चण्डमुण्डद्वैतयोमारणाद् वा यदाह—

यस्माच्चण्ड च मुण्ड च गृहीत्वा त्वमुपागता ।

चामुण्डेति ततो लोके ग्याता देवा भविष्यमि ॥ १ ॥ १ ॥

चच्यते पूज्यते चचा चर्चव चचिका ॥ २ ॥ चम मुण्डेऽस्या चममुण्डा

॥ ३ ॥ मानार कर्णिकाऽस्या, मानारवत् कणावस्या इति वा माजारकर्णिका

॥ ४ ॥ कणान् मोटयति दैत्यानां कणमोटी ॥ ५ ॥ महान् गन्धोऽस्या महा

गन्धा दैत्यास्तत्रिस्तवात् ॥ ६ ॥ भैरवस्य भाया भैरवा ॥ ७ ॥ कपालमस्त्यस्या

कपालिना ॥ ८ ॥

शेषवान्—

चामुण्डाया महाचण्डी चण्डमुण्डाऽपि ॥ १२० ॥

हेरम्बो गणविघ्नेश पशुपाणिर्विनायक ।

द्वेमातुरो गजास्यैरुदन्तौ लम्बोदराखुगौ ॥ १२१ ॥

प्रत्यूहे रम्यते शब्दायते हेरम्ब पृषोदरादित्वात् देस्योऽपि बहुश सञ्चते

शोणादे ॥ २१४॥ ३१ ॥ इति श्री ॥ ११ ॥ सिंहा यानमस्या सिंहायाना,
 यौगिकत्वात् सिंहवाहनाऽपि ॥ १२ ॥ मृडस्य भाया मृडाना ॥ १३ ॥ क्तस्या
 ऽपत्य मृद कात्यायनी, गगादित्वाद् यनि “ लोहितादिशम्लतात् ” ॥ २१४॥
 ६८ ॥ इति डी, टायन् चाऽन्त ॥ १४ ॥ दक्षान्नाता दक्षजा, यागिकत्वाद्
 दाक्षायणी ॥ १५ ॥ अयत इत्याया ॥ १६ ॥ कुमारी, अवस्थाभेदात् ॥ १७ ॥
 ११७ ॥ सतीति पूवजन्मनि दक्षपुत्रीत्वे नाम, दक्षनेतिवत् यद् वामनपुराणे—

ब्रह्मस्त्वया समाख्याता मृता दक्षात्मना सती ।

सा जाता हिमवत्पुत्रीत्येव मे यन्तुमहसि ॥ १ ॥

सत्यशीलत्वात् सती ॥ १८ ॥ शिवा, स्वत धेयस्फुरित्वात् पुयोगे तु शिवस्य
 स्त्री शिवी ॥ १९ ॥ महादेवस्य भार्या महादेवी ॥ २० ॥ शवस्य भाया शवाणी ॥ २१ ॥
 सर्वाणि मङ्गलान्यस्या सवमङ्गला ॥ २२ ॥ भवस्य भाया भवानी ॥ २३ ॥ कृष्णमेना
 कयो स्वसा कृष्णस्वसा, नन्दपुत्रीत्वात् मेनाकम्बना हिमाद्रिपुत्रीत्वात् ॥ २४ ॥ २५ ॥
 मेनाऽद्रिभ्या जाता मेनाद्रिजा मेनाजा अद्रिजा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इष्ट इत्येवशीला
 इश्वरा स्थेश ॥ ५१०॥ ८१ ॥ इति वर इश्वराति ॥ “ अश्रोतेराच्चादे ’
 ॥ (उणा-४४२) ॥ इति वरटि ङया सिद्धम् ईश्वरस्य भार्येति वा ॥ २८ ॥
 ११८ ॥ निशुम्भ शुम्भ महिष मथति निशुम्भमथना, शुम्भमथना महिषमथना
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ भूताना नायिका भूतनायिका ॥ ३२ ॥

शेषश्चात्र—

गौतमा कोशिणी कृष्णा तामसी वाघ्रवी जया ।

कालरात्रिमहामाया भ्रामरा यादवा वरा ।

बर्हिध्वना शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ १ ॥

अमोघा विध्यनिलया पट्टी कान्तारवासिना ।

जाङ्गला वदरीवासा वरदा कृष्णापेङ्गला ॥ २ ॥

दण्डतान्द्रभगिनी प्रगल्भा रेवता तथा ।

महाविद्या सिनावाला रक्तदल्येरुपाटला ॥ ३ ॥

एकपणा बहुभुजा नन्दपुत्री महाजया ।

भद्रमाली महामाली योगिना गणनायिका ॥ ४ ॥

हासा भीमा प्रकृष्णान्डा गदिनी वारुणा हिमा ।

अन्ता विजया क्षेमा मानस्त्रोका कुहावता ॥ ५ ॥

चारुणा च पितृगणा स्कन्दमाता घनाञ्जनी ।

गाधर्वी कुरा गार्गी सावित्रा नद्यचारिणा ॥ ६ ॥

कोटिर्भ्रामदरावागा वेशी मलयवासिनी ।

कालायना निशालाभा निरार्ता गाङ्गागन्धरा ॥ ७ ॥

तारकस्य च दानवस्य, अरि कौशारि अन्धमामुरे हि महेत्तरात् कौशमथ्ये
प्रनष्टेनेन कौशो दारित इति प्रसिद्धि ताग्नारि, यौगिकत्वात् कौशदारण,
तारमान्तर इत्यादय ॥ १८ ॥ १९ ॥ शराग्निभ्या भवति शराग्निभू, शरभू,
अग्निभू, यौगिकत्वात् शरजमा, अग्निनमेत्यादय ॥ २० ॥ २१ ॥

शेषध्यान—

स्कन्दे तु ररवीरक ।

सिद्धसेनो वैजयन्तो बालचर्या दिगम्बर ॥ १२३ ॥

भृङ्गी भृङ्गिरिटिर्भृङ्गीरीटिर्नाड्यस्थिविग्रह ।

भृङ्गा पिङ्गा क्रीडापानत्वात् सत्यस्य भृङ्गी ॥ १ ॥ भ्रमन् गिरावदति भृ
ङ्गिरिटि पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ एव भृङ्गीरीटि ॥ ३ ॥ नाडाशेषोऽस्थिशेषश्च
विमर्गेऽस्येति नाड्यस्थिविग्रह नाडाविग्रह अस्थिविग्रह, अन्धमामुरे हि रद्रेण
वपसस्त्राणि शूलप्रोतो घृतो नाड्यस्थिशेषशरीरश्च दासत्वं प्रपन्नो मुक्तो भृङ्गि
गणोऽभूत् इति प्रसिद्धि ॥ ४ ॥ ५ ॥

गैपदान— भृङ्गा तु चर्मा ॥

कूष्माण्डके केलिकिल

कुष्णाति कूष्माण्ड “ पिचडैरण्ड ” — ॥ (उणा—१७६) ॥ इत्यादिशब्दाद्
निपात्यते स्वार्थे के कूष्माण्डस्तत्र ॥ १ ॥ मिलति क्रीडति केलिकिल ‘ बहुल
गुणवृद्धी चादे ’ ॥ (उणा—१९) ॥ इत्य किद् द्वित्वादि च ॥ २ ॥

नन्दीशे तण्डुनन्दिनौ ॥ १२४ ॥

नन्दतीति नन्दी पदिपटि ॥ (उणा—६०७) ॥ इति इ, नन्दिश्चा
सावीशब्द नन्दीशस्तत्र ॥ १ ॥ तनोति त्रस्त तण्डु तनिमनिकीणभ्यो ङु
॥ (उणा—७६५) ॥ इति ङु ॥ २ ॥ अवश्य नन्दतीति नन्दी ॥ ३ ॥ गणा
अन्येऽयत्र, यद् व्याटि —

महामाल पुनवाणो लनगार्हृपाणक ।

वीरभद्रस्तु धीराजो हेरुस्तु कृतालक ॥ १ ॥

अय चण्डो महाचण्ड कुशाण्डो बङ्गणप्रिय ।

मज्जनोन्मज्जनौ छागच्छागमेपौ महापस ॥ २ ॥

महाकपाल आलान सन्तापनविलापनौ ।

महाकपोल ऐलोज शङ्खकर्ण खरस्तप ॥ ३ ॥

उल्कागाली महाजम्भ श्वेतपाद खराण्डक ।

गोपालो घामणीमारघण्डाकण्डापरमौ ॥ ४ ॥

प्रयुक्तत्वाद् नियद्ध ॥ १ ॥ गणानां विघ्नानां चेशो गणेश, विघ्नेश, यौगिकत्वात्
प्रमथाधिप, विघ्नराज इत्यादयः ॥ २ ॥ ३ ॥ पशु पाणावस्य पशुपाणि यागि
कत्वात् परशुधर इत्यादयः ॥ ४ ॥ विगतो नायको नियन्ताऽस्य विनायक, यद्
वामनपुराणे-

नायकेन मया देवि । विनोद्भूतोऽपि पुनर ।

यस्माज्जातस्ततो नाम्ना भविष्यति विनायक ॥ १ ॥

अन्येषां विनेता वा ॥ ५ ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुर ' सत्यासभद्राद्
मातुर्मातुर च ॥ ६ ॥ १ ॥ ६६ ॥ इत्यण् ॥ ६ ॥ गनस्येयाऽऽस्यमस्य गजास्य
॥ ७ ॥ गुहोत्पान्तिदन्तत्वात् एको दक्षिणो दन्तोऽस्य एन्दन्त ॥ ८ ॥ लम्बमु
दरमस्य लम्बोदर ॥ ९ ॥ आखुना गच्छति आपुग, यौगिकत्वाद् मूपिकरथो
ऽपि ॥ १० ॥

शेषवान्--

अथाखुगे ।

पृश्निगम पृश्निभृजो द्विशरीरस्त्रिधातुक ।

इस्तिमल्लो विपाणान्त ॥ १२१ ॥

स्कन्द स्वामी महासेन सेनानी शिखिवाहन ।

पाण्मातुरो ब्रह्मचारी गङ्गोमाकृतिकासुत ॥ १२२ ॥

द्वादशाक्षो महातेजा कुमार पण्मुखो गुह ।

विशाख शक्तिभृत् कौञ्चतारकारि शरान्निभू ॥ १२३ ॥

स्कन्दत्यरीन् स्कन्द स्कन्न शुष्क रेतोऽस्य वा ॥ १ ॥ स्वमस्याऽस्तीति
स्वामी स्वाद् मिन्नीशे ॥ ७ ॥ २ ॥ ४९ ॥ इति मिन् दीघश्च ॥ २ ॥ महती
सेनाऽस्य महासेन ॥ ३ ॥ सेना नयति सेनानी ॥ ४ ॥ शिखी वाहनमस्य
शिखिवाहन यौगिकत्वाद् मयूररथ इत्यादयः ॥ ५ ॥ पण्णा मातृणामपत्य
पाण्मातुर ॥ ६ ॥ ब्रह्म चरतीत्येवशालो ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥ गङ्गाया उमाया,
कृतिकाना च सुत गङ्गासुत उमासुत कृतिकासुत यौगिकत्वाद् गाङ्गेय, पाव
तीनन्दन बाहुलेय इत्यादयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ १२२ ॥ द्वादशाऽक्षीणि
अस्य द्वादशाक्ष पण्मुगत्वात् ॥ ११ ॥ महत् तेजोऽस्य महातेजा ॥ १२ ॥
कामयते ब्रह्म कुमार कमेरत उच ॥ (उगा-४०९) ॥ इत्यार कृत्सितो
ब्रह्मचारित्वाद् मार स्मरोऽस्येति वा ॥ १३ ॥ पङ् मुखान्यस्य पण्मुख अग्नि
पत्नीना पण्णा स्तनपानत्वात् ॥ १४ ॥ गृहति सेना गुह ॥ १ ॥ विशाखामु
जातो विशाख ' भक्तुसन्ध्यादेरण् ॥ ६ ॥ ३ ॥ ८९ ॥ इत्यण् तस्य
" बहुगुणुराभा- " ॥ ६ ॥ ३ ॥ १०७ ॥ इति उर् ॥ १६ ॥ शक्तिमायुध
विभर्ति शक्तिभृत्, यौगिकत्वात् शक्तिपाणिरित्यादयः ॥ १७ ॥ कौञ्चस्य गिरे

तारकस्य च दानवस्य, अरि कौशारि अधमासुरे हि महेश्वरात् कौशमध्ये
प्रनष्टऽनेन कौशो दारित इति प्रसिद्धिः साग्गारि, यागिभूत्वात् कौशदारण,
तारकान्तः इत्यादयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ नराग्निभ्या भजति शराग्निभू शरभू,
अग्निभू, यागिभूत्वात् शरजन्मा, अग्निजमेत्यादयः ॥ २० ॥ २१ ॥

शेषधात्र—

स्वन्दे तु ररवीरक ।

सिद्धमेनो वैजयन्तो बालचर्या दिगम्बर ॥ १०३ ॥

भृङ्गी भृङ्गिरिटिर्भृङ्गिरीटिर्नाड्यस्थिनिग्रह ।

भृङ्गा पिङ्गा कीडापात्रत्वात् मन्त्यस्य भृङ्गा ॥ १ ॥ भ्रमन् गिरावदति भृ
ङ्गिरिटि, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ एव भृङ्गिरीटि ॥ ३ ॥ नाडाशेषोऽस्थिशेष-
विग्रहोऽस्येति नाड्यस्थिविग्रह नाडाविग्रह अस्थिनिग्रह, अधमासुरो हि स्त्रेण
वपसहस्राणि शूलप्रोतो घृतो नाड्यस्थिगेपशरीर-दासत्व प्रपन्नो मुक्तो भृङ्गि
गणोऽभूत् इति प्रसिद्धिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

शेषधात्र— भृङ्गा तु चर्मा ॥

कूष्माण्डके केलिकिल

कुणाति कूष्माण्ड “ पिचण्डैरण्ड ”— ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यादिशब्दाद्
निपात्यते स्वार्थे के कूष्माण्डरुम्भतः ॥ १ ॥ म्रितति कीडति केलिकिल “ बहुल
गुणवृद्धी चादे ॥ (उणा-१९) ॥ इत्य किद् द्वित्वादि च ॥ २ ॥

नन्दीशे तण्डुनन्दिनौ ॥ १२४ ॥

नन्दतीति नन्दी पदिपठि ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ नन्दिश्चा
सावीश-नन्दाशस्तत्र ॥ १ ॥ तनोति वृत्त तण्डु तनिमनिकणभ्यो ङु
॥ (उणा-७६५) ॥ इति ङु ॥ २ ॥ अवश्य नन्दतीति नन्दी ॥ ३ ॥ गणा
अन्येऽन्यत्र, यद् व्याडि—

महाभाल पुनर्वाणो लनगहुर्गुणक ।

वीरभद्रस्तु धीराजो हेरुस्तु कृतालक ॥ १ ॥

अथ चण्डो महाचण्ड कुशाण्डा कङ्कणप्रिय ।

मञ्जनोन्मज्जनौ छाग-छागमेपौ महाघम ॥ २ ॥

महाकपाल आलान सन्तापनविलापनौ ।

महाकपोल ऐलोज शङ्खकण खरस्तप ॥ ३ ॥

उत्कामाली महाजम्भ श्वेतपाद खराण्डक ।

गोपालो ग्रामणीमालुघण्टाऽण्णरन्ध्रमौ ॥ ४ ॥

प्रयुक्त्वाद् नियद् ॥ १ ॥ गणानां विघ्नानां चेशो गणेश, विघ्नेश, यौगिकत्वात्
प्रमथाधिप, विघ्नराज इत्यादयः ॥ २ ॥ ३ ॥ पशु पाणावस्य पशुपाणि, यौगि-
कत्वात् परशुधर इत्यादयः ॥ ४ ॥ विगतो नायको नियन्ताऽस्य विनायक, यद्
वामनपुराणे-

नायकेन मया देवि ! विनोद्भूतोऽपि पुत्रम् ।

यस्माज्जातस्ततो नाम्ना भविष्यति विनायक ॥ १ ॥

अन्येषां विनेता वा ॥ ५ ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुर ' सत्यासभद्राद्
मातुर्मातुर च ' ॥ ६ । १ । ६६ ॥ इत्यण् ॥ ६ ॥ गन्तव्येवाऽऽस्यमस्य गन्तास्य
॥ ७ ॥ गुहोत्पादितदन्तत्वान् एको दक्षिणो दन्तोऽस्य एकदन्त ॥ ८ ॥ लम्बमु-
दरमस्य लम्बोदर ॥ ९ ॥ आखुना गच्छति आखुग, यौगिकत्वाद् मूपिकरथो
ऽपि ॥ १० ॥

शेष-वाच-—

अथाखुगे ।

पृश्निगम पृश्निभृजो द्विशरीरस्त्रिधातुकः ।

हस्तिमल्लो विपाणान्त ॥ १११ ॥

स्कन्द स्वामी महासेन सेनानी शिखिवाहन ।

पाण्मातुरो ब्रह्मचारी गङ्गोमाकृतिकामुत ॥ १२२ ॥

द्वादशाक्षो महातेजा कुमार पण्मुखो गुह ।

विशाख शक्तिभृत् क्रौञ्चतारकारि शराग्निभू ॥ १२३ ॥

स्कन्दत्यरान् स्कन्द स्फुन्न शुष्क रेतोऽस्य वा ॥ १ ॥ स्वमस्याऽस्तीति
स्वामा स्वाद् मिन्नीशे ' ॥ ७ । २ । ४९ ॥ इति मिन् दीर्घ-४ ॥ २ ॥ महती
सेनाऽस्य महासेन ॥ ३ ॥ सेना नयति सेनानी ॥ ४ ॥ शिखी वाहनमस्य
शिखिवाहन यौगिकत्वाद् मयूररथ इत्यादयः ॥ ५ ॥ पण्णा मातृणामपत्य
पाण्मातुर ॥ ६ ॥ ब्रह्म चरतीत्येवशीलो ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥ गङ्गाया उमाया
कृतिकानां च मुत गङ्गामुत उमामुत कृतिकामुत यौगिकत्वाद् गाङ्गेय पार्व-
तीनन्दन बाहुलेय इत्यादयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ १२२ ॥ द्वादशाऽङ्गाणि
अस्य द्वादशाक्ष पण्मुखत्वात् ॥ ११ ॥ महत् तेजोऽस्य महातेजा ॥ १२ ॥
कामयते ब्रह्म कुमार कगेरत उच्च ॥ (उगा-४०९) ॥ इत्यार कृत्स्नितो
ब्रह्मचारित्वाद् मार स्मरोऽस्येति वा ॥ १३ ॥ पङ् मुखान्यस्य पण्मुख अग्नि-
पत्नीनां पण्णा स्तनपानत्वात् ॥ १४ ॥ गूहति सेनां गुह ॥ १ ॥ विशाखामु-
जातो विशाख मत्सुसन्ध्यादेरण् ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ इत्यण् तस्य
' बहुलानुराधा- ' ॥ ६ । ३ । १०७ ॥ इति उप ॥ १६ ॥ शक्तिमायुध
विभति शक्तिभृत्, यौगिकत्वात् शक्तिपार्ष्णित्यादयः ॥ १७ ॥ कायस्य गिरे

१२०॥ दधाति धारयति भूतानिति धाता ॥१७॥ विदधाति विधाता ॥१८॥ विधति
 स्रजति विधि, नाम्युपान्तत्वात् ऋि ॥ १९ ॥ विधति वेधा ' अग ' ॥ (उणा
 १५५) ॥ इत्यम् ॥२०॥ ध्रुत्वाद् ध्रुव ॥ २१ ॥ पुराणानि गायति पुराणम्
 ॥ २२ ॥ हमेन गच्छति ह्रमग, यौगिस्त्वात् श्वेतपत्ररत्न ॥ २३ ॥ विश्वाय
 रेतोऽस्य विश्वरेता ॥२४॥ प्रचाना पति प्रचापति, प्रचाया दुहितु पतिरिति
 वा " प्रचापति स्वा दुहितरमकामयत " इति श्रुते ॥ २५ ॥ ग्रहन्नि बधन्ते
 चगच्चराणि भूतान्यत्र ब्रह्मा पुरुषवल्कि " ग्रहेणाऽच " ॥ (उणा- ११३) ॥
 इति मन् ॥ २६ ॥ चत्वारि मुग्गायस्य चतुमुग्ग ॥ २७ ॥ भवान्त ऋति
 भवान्तदृत् ॥ २८ ॥ जगता र्ना जगत्स्ता यौगिस्त्वाद् मिश्रछट् इत्यादय
 ॥२९॥ सरोरुहमामनमस्य सरोरुहासन ॥३०॥१२६॥ श मुप तत्र भवति शम्भु ॥
 ३१ ॥ शत वृत्तानामस्य शतश्रुति ॥ ३२ ॥ स्रजति छष्ट ॥ ३३ ॥ सुराणा
 ज्येष्ठ मुग्गेष्ट ॥ ३४ ॥ विरिद्धे विरिञ्चन रिदनगगन " ॥ (उणा- ३) ॥
 इत्यादिना निपात्यते ॥ ३५ ॥ हिरण्य गभऽस्य हिरण्यगभ, हिरण्यस्य गर्भा
 वा हिरण्यवणत्रह्माण्डप्रभवत्वात् यत् पुराणम्—

हिरण्यवणमभयदनाण्डमुदनेऽयम् ।

तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा म्वयमभूत्स्वविभुत ॥ १ ॥ २६ ॥

भूरादान् मत्त लोकानीष्टे लोकेश ॥ ३७ ॥ नाभे, पद्मात्, जात्मन इ भवति
 नाभिभू, पद्मभू आत्मभू, यौगिस्त्वात् नाभिज मा कमलज मा आत्मयो
 निरित्यादय ॥ ३८ ॥ २९ ॥ ४० ॥

शेषत्रय— ब्रह्मा तु क्षेत्रं पुरुष मनत् ॥ १२७ ॥

विष्णुजिष्णुजनार्दनौ हरिहृषीकेशाच्युता केशवो

दाशार्ह पुरुषोत्तमोऽब्धिगयनोपेन्द्रावजेन्द्रानुजौ ।

विमर्क्सेननारायणो जलग्रयो नारायण श्रीपति-

र्देत्यारिश्च पुराणयज्ञपुरुषस्तादर्थ्यध्वजोऽधोक्षज ॥ १२८ ॥

गोविन्दपद्मिन्दुमुकुन्दकृष्णा

वैकुण्ठपद्मेगयपद्मनाभा ।

वृषारूपिर्माधवमासुदेवौ

विश्वम्भर श्रीधरविश्वरूपौ ॥ १२९ ॥

दामोदर शौरिसनातनौ मिथु

पीताम्बरो मार्जजिनौ कुमोदक ।

त्रिभिक्रमो जह्नुचतुर्भुजो पुन-

रूपाली जुम्भसो लिम्प स्वर्गेऽस्मिन्निम्पसौ ।
 लम्बस्पर्णा महाशीर्षो हस्तिस्मिन् प्रमदन ॥ ५ ॥
 ज्वालानिहो धमधम सन्तत क्षेमस पुल ।
 भीषसो ग्राहस सिन्धो धीरुण्डो मरुरानन ॥ ६ ॥
 पिशिताक्षी महाकुण्डो नरसारिरहिलोचन ।
 कृणकुण्डो महानानु शोष्ठसोटि शिखर ॥ ७ ॥
 वेतालो लोमवेतान्स्तामस मुमहासपि ।
 उतुहो गृध्रजम्बूस् कण्डानस्स्लानस ।
 चमग्रावो जलोमादो ज्वालावस्त्रो विहण्डन ।
 हृदयो वतुल पाण्डुभुण्डिरित्यान्योऽपरे ॥ ९ ॥ १२४ ॥

द्रुहिणो विरञ्चिर्दुघणो विरिञ्च

परमेष्ठ्यजोऽष्टश्रवण स्वयभू ।

कमन कवि सात्त्विकवेदगर्भा

स्थविर शतानन्दपितामहौ क ॥ १२५ ॥

धाता विधाता विधिवेधमौ ध्रुव

पुराणगो हसगविश्वरेतसौ ।

प्रजापतिर्ब्रह्म चतुर्मुखो भवा

न्तरुन् अगन्वर्त्तुसरोरुहासनौ ॥ १२६ ॥

शम्भु शतधृति स्रष्टा सुरज्येष्ठो विरिञ्चन ।

हिरण्यगर्भो लोकेशो नाभिपद्मात्मभूरपि ॥ १२७ ॥

द्रुह्यलसुरेभ्यो द्रुहिण ऋद्धहे नित् ॥ (उणा-१९) ॥ इताण ॥ १ ॥
 विरिङ्गे सते विरिधि 'वौ रिचे खरात् नोऽत- ॥ (उणा-६१७) ॥ इति इ
 ॥ २ ॥ द्रुहयतेऽनेन दुघण कुठार दुघण इव दुघण ससार छेदनात् ॥ ३ ॥
 विरिङ्गे सूते विभिर्हसं रिच्यत उह्यते वा विरिञ्च पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ४ ॥
 परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी परमात् नित् ॥ (उणा-९२५) ॥ इतीति 'भीरु
 प्रानादय ॥ २१३१३३ ॥ इति पत्वम् सप्तम्या अलुप् च ॥ ५ ॥ न जायत
 इति अज ॥ ६ ॥ अष्टौ श्रवणान्यस्य चतुर्मुखात्वात् अष्टश्रवण ॥ ७ ॥ स्वय
 भवति स्वयभू ॥ ८ ॥ कामयतऽभिलषति मुता कमन ॥ ९ ॥ कर्ते वेदान् कवि
 ॥ १० ॥ सत्त्वानि प्रयोजनमस्य सात्त्विक ॥ ११ ॥ वेदा गर्भऽस्य वदगर्भ ॥ १२ ॥
 स्थविर पुराणपुरुषत्वात् ॥ १३ ॥ 'गमान्'दानामस्य 'गतान्'द ॥ १४ ॥ पितृ
 पितामह पितामह पितामह ॥ १५ ॥ १६३॥१७॥ कायतीति क ॥ १६ ॥

कृष्णवर्णत्वात् कृष्ण ॥ २७ ॥ विमुण्ठाया इदमपत्य वैकुण्ठ , यद् विष्णुपुराणे
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
विमुण्ठायामथो जने वैकुण्ठैर्देवैः सह ॥ १ ॥

विकुण्ठेरादिवराह्या अपत्यमिति वा विकुण्ठितसिंहादिवक्त्रो वा, सहितामु तथा
दशनात् ॥ २८ ॥ पद्मे शेते पद्मे गय “ गयवामिवामेष्वमालात् ” ॥ ३१०१०५ ॥
इति सप्तम्या अलुप् ॥ २९ ॥ पद्म नाभावस्य पद्मनाम “ नाभेनाग्नि ” ॥ ७३१
१३४ ॥ इत्यप् समासान्त ॥ ३० ॥ वृषो धम कपिवराहस्ताद्रूप्याद् वृषाऽपि ,
यत् पुराणम्

कपिवराहश्चेष्ट धमऽव रूप उच्यते ।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह काश्यपो मा प्रचापति ॥ १ ॥

वृष दानवमाकम्भितवान् वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ३१ ॥ माया लक्ष्म्या धवो
भता माधव , मधोरपत्य वा ॥ ३२ ॥ वसुदेवस्याऽपत्य वामुदेव , वृष्णिताद् अण्
॥ ३३ ॥ विऽ विभर्ति विऽभर ‘ मृवृचि ॥ ५१११११० ॥ इति ख ॥ ३४ ॥
श्रिय वरति श्रीधर ॥ ३५ ॥ विश्व रूपमस्य विश्वरूप ॥ ३६ ॥ १०९ ॥ दाम
उदरेऽस्य दामोदर , गाल्ये हि चापलाद् दाम्ना बद्धोऽभूत् ॥ ३७ ॥ सूरस्याऽपत्य
वृद्ध मोरि , बाह्यादित्वाद् इज् ॥ ३८ ॥ मना भव सनातन , अव्ययत्वात् तनद्
॥ ३९ ॥ विध्यति दैत्यान् विधु पृथाहपि ’ ॥ (उणा-७२९) ॥ इति कु ॥
४० ॥ पीतमन्तरमस्य पीताम्वर ॥ ४१ ॥ माचयति पाप माच , मा लक्ष्मीमजं
यतीति वा ॥ ४२ ॥ जयति दैत्यान् जिन ॥ ४३ ॥ कु पृथ्वा मोदयति कुमोदक
॥ ४४ ॥ त्रयो विशिष्टा क्रमा सृष्टिस्थितिप्रलयलक्षणा शक्तयोऽस्य त्रिविक्रम ,
त्रिपु लोकेषु विक्रम पादविद्यासोऽस्येति वा ॥ ४५ ॥ जहाति मुच्यति पादाहुष्टाद्
गङ्गामिति जहु हो जह् च ॥ (उणा-७८९) ॥ इति नु ॥ ४६ ॥ चत्वारो भुजा
अस्य चतुर्भुज ॥ ४७ ॥ पुनर्वसो जात पुनर्वसु बहुलानुराधा ॥ ६१३१०७ ॥
इति भाऽणो लुप् पुनर्वस्वस्येति वा ॥ ४८ ॥ शतमावता अस्य शतावत ॥ ४९ ॥
गदस्याऽग्रजो गदाग्रज ॥ ५० ॥ स्वतो भवति स्वभू ॥ ५१ ॥ १३० ॥ मुञ्चवर्ण
केशयुक्त्वात् मुञ्चकेशी यत् पुराणम्—

स शूलतेजसाऽऽविष्टो नारायणविमुक्तदा ।

वभूव मुञ्चवर्णऽव ततोऽह मुञ्चकेशवान् ॥ १ ॥ ५० ॥

वनमालाऽस्त्यस्य वनमाला , शिखादित्वादिन् ॥ ५३ ॥ पुण्डराके इवा
ऽक्षिणी जस्य पुण्डराकाक्ष ॥ ५४ ॥ विभर्ति विऽ वभ्रु हनिया ॥ (उणा-
७३३) ॥ इति कु द्वित्व च ॥ ५५ ॥ शशाकारा विन्दवो लाञ्छनमस्य शश
चिन्दु ॥ ५६ ॥ विधति सृजति वेधा ॥ ५७ ॥ पृथ्वि शृङ्गमस्य पृथ्विशृङ्ग ॥ ५८ ॥
धरणा धरति धरणाधर , यौगिकत्वाद् महाधरादय ॥ ५९ ॥ आत्मनो भवति

र्वसु अतावर्तगदाग्रजौ स्वभू ॥ १३० ॥

मुञ्जकेशिवनमालिपुण्डरी-

काक्षवभुशशविन्दुवेधस ।

प्रश्रिशृङ्गधरणीधरात्मभू-

पाण्डवायनसुवर्णविन्दव ॥ १३१ ॥

श्रीवत्सो देवकीसूनुर्गोपेन्द्रो विष्टरश्रवा ।

सोमसिन्धुर्जगन्नाथो गोवर्धनधरोऽपि च ॥ १३२ ॥

यदुनाथो गदाशार्ङ्गचक्रश्रीवत्सशङ्करभृत् ।

वैवेष्टि व्याप्नोति विश्व विष्णु ' विषे स्ति ' ॥ (उणा ७६९) ॥ इति
 णक् ॥ १ ॥ जयनशीलो जिष्णु ॥ २ ॥ जनान् अदयति जनार्दन ॥ ३ ॥ हृति
 पाप हरि ॥ ४ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो वशिता हृषीकेश ॥ ५ ॥ न
 च्यवते अच्युत ॥ ६ ॥ प्रशस्ता केशा सत्यस्य केशव ' केशाद् व ' ॥ ७ ।
 २ । ८३ ॥ इति व ॥ ७ ॥ दशाहो वसुदेवस्तस्यापत्य दाशाह ' ऋषिबृष्णध
 क ' ॥ ६ । १ । ६१ ॥ इत्यण्, दशार्ह एव वा दाशाह, प्रज्ञायण् ॥ ८ ॥ पुंस्वे
 घूतम पुरयोत्तम ॥ ९ ॥ अर्घ्यो शयनमस्य अग्निशयन ॥ १० ॥ इन्द्रमुपगतो
 ऽनुजत्वाद् उपेन्द्र ॥ ११ ॥ न जायत इति अज ॥ ११ ॥ इन्द्रस्यानुज इन्द्रा
 रुज, इन्द्रमातुरदितेर्गर्भे बलिनिग्रहार्थं वामनरूपेणात्पन्नत्वात्, यद् माघ

दीप्तिनिर्जिताविरोचनादय या विरोचनमुतादभाप्सत ।

आत्मभूरवरजाखिलप्रज स्वपतेरवरजत्वमाययौ ॥ १ ॥

यौगिकत्वाद् वासवावरजादय ॥ १३ ॥ विष्वक् सवम्पापिनी विपृची वा सेना
 ऽस्य विष्वक्सेन ॥ १४ ॥ नरा आपो भूतानि वा तान्ययते नरायण नद्यादित्वादन,
 यदुक्तम् ' आपो नरा इति प्रोक्ता तथा नरा आतानि भूतानि ॥ १५ ॥
 जले शेते जलशय जलेशयोऽपि ॥ १६ ॥ नरस्याऽपत्य नारायण, नडादित्वा
 आयनण् नारमम्मय नरसमूहो वाऽयनमस्येति वा ॥ १७ ॥ श्रिय पति आ
 पति यौगिकत्वाद् लम्पीनाथ इत्यादय ॥ १८ ॥ दैत्यानामरि दैत्यारि ॥ १९ ॥
 पुराणयज्ञशब्दाभ्यां पुंस्व पुराणश्चासौ पुंस्व पुराणपुरुष यनेषु पुरुषो यज्ञपुरुष
 ॥ २० ॥ २१ ॥ ताक्ष्या ध्वजाऽस्य ताक्ष्यध्वज यौगिकत्वाद् गरुडा इत्यादय
 ॥ २२ ॥ अघ कृत्वाऽक्षाणीन्द्रियाणि जातोऽधोक्षज अधोऽभ्याण जितेन्द्र
 याणा जायते प्रत्यक्षीभवति वा, अक्षज नानमघोऽस्येति वा ॥ २३ ॥ १२८ ॥ गा भुव
 विन्दान गोविन्द वराहरूपेणोद्धारात् निगवादनाम्नि ॥ ५१ ॥ ६१ ॥ इति श गो
 पत्वात् वा ॥ २४ ॥ षड् विन्दवो लाञ्छनभूता अस्य षड्विन्दु ॥ २५ ॥ मुञ्जति
 पापिनो मुकुन्द मुचेडुदुदुदुदु ' ॥ (उणा २१०) ॥ इति डुमुद ॥ २६ ॥

शङ्खेश श्रीवराह सदायोगी मुयामुन ॥

मधुधेनुकृचाणूरपूतनायमलार्जुना ॥ १३३ ॥

कालनेमिहयग्रीवशक्रटारिष्टकैटभा ।

कसकेशिमुग साल्वमैन्दद्विविदराहव ॥ १३४ ॥

हिरण्यकशिपुर्माण कालीयो नरको बलि ।

शिगुपालश्चाम्य वभ्या

मन्यते मधु ॥ १ ॥ धेनु कायति धेनुः ॥ २ ॥ चणति शब्दायते प्रति
मलाह्वाने चाणूर “महिकणिचणि ॥ (उणा-४२८) ॥ इति पूर ॥ ३ ॥ पुनाति
पूतना “पृषूभ्या कित्” ॥ (उणा-२९३) ॥ इति तन ॥ ४ ॥ यमलहपौ
अजुनशौ यमलार्जुना ॥ ५ ॥ १३३ ॥ कालस्य नेमिरिव कालनेमि ॥ ६ ॥ हय
स्येव ग्रीवाऽस्य हयग्राव ॥ ७ ॥ शक्रटाकारत्वात् शक्रट ॥ ८ ॥ न विद्यते रिष्ट
क्षेममस्माद् अरिष्ट ॥ ९ ॥ कैतवेन भाति कैटभ, पृषोदरादित्वात् ॥ १० ॥
कामयते जय कम मावानयमि” ॥ (उणा-५६४) ॥ इति ॥ ११ ॥ केशा
मत्यस्य केशी ॥ १२ ॥ मुरति चेष्टयति मुर ॥ १३ ॥ मत्वा आभिचनो निरासोऽस्य
माल्व ‘मिध्वादेरन्’ ॥ ६।३।२१६ ॥ इत्यन्, सलति गच्छनाति वा ‘सलेर्णिच्’
॥ (उणा-५१०) ॥ इति व ॥ १४ ॥ मया लभ्या इदति मेन्द, प्रज्ञायणि मैन्द
॥ १५ ॥ द्वयोः नेताद्वापरयोविदो द्विविद ॥ १६ ॥ रहति गृहीत्वा सूयाचन्द्रमसो
राहु ॥ १७ ॥ १३४ ॥ हिरण्येन युक्त कशिपुरस्य हिरण्यकशिपु ॥ १८ ॥
चाणयति युद्धाय रिपून् वाण ॥ १९ ॥ के पानीये आल्योऽस्य कालीय पृषोदरा
दित्वात् ॥ २० ॥ नृणाति नरक टूकून् ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यन् ॥ २१ ॥
बलति बलि ‘पदिपटि’ ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ २२ ॥ शिशून् पालयति
शिगुपाल ॥ २३ ॥ एते त्रयोविंशतिरस्य विष्णोऽन्या यौगिस्त्वात् तेन मधु
मथन धेनुःश्वमी चाणूरमूदन, पूतनाद्वपुण यमलार्जुनभञ्जन कालनेमिहर,
हयग्रीवरिपु, शक्रटारि अरिष्टहा कैटभारि कसजित् केशिहा मुरारि साल्वा
रि मैन्दमदन, द्विविदारि राहुमूधहर हिरण्यकशिपुदारण वाणचित्, कालि
यदमन नरकारि बलिमथन शिगुपालनिसूदन इति विष्णोनामानि भवन्ति ॥

वैनतेयस्तु ग्राहनम् ॥ १३५ ॥

विष्णोर्वाहन वैनतेय तेन वैनतेयवाहन गरुडगामी इत्यादि सिद्धम् ॥ १३५ ॥

शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्य

पञ्चने पाताले भव पाञ्चजन्य “गम्भीरपञ्चनबहिदवात्” ॥ ६।३।१३५ ॥
इति च ॥ १ ॥

आत्मभू ॥ ६० ॥ पाण्डवानयते पाण्डवायन ॥ ६१ ॥ सुवर्णवर्णा बिन्दवो लाञ्छ
नान्यस्य सुवर्णरिन्दु ॥ ६२ ॥ १३१ ॥ श्रीवत्सो हृदि अस्य श्रीवत्स ॥ ६३ ॥
देवक्या सूनु देवर्षासूनु ॥ ६४ ॥ गोपानामिन्द्रो गोपन्द्र ॥ ६५ ॥ विष्टरे इव
श्रवसी अस्य विष्टरश्रवा ॥ ६६ ॥ सोमोऽभिगम्य सिंधुरस्य सोममिधु ॥ ६७ ॥
जगता नाथो जगन्नाथ ॥ ६८ ॥ गोवधन धरति गोवधनधर ॥ ६९ ॥ १३० ॥
यदूना नाथो यदुनाथ ॥ ७० ॥ गदा शार्ङ्ग चक्र, श्रीवत्स, शङ्ख च विभात
गदाभृत्, शार्ङ्गभृत्, चक्रभृत्, श्रीवत्सभृत्, शङ्खभृत्, यौगिष्ठ्याद् गदाधर,
शार्ङ्गा चक्रपाणि, श्रीवत्साङ्ग, शङ्खपाणिरित्यादय ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
७४ ॥ ७५ ॥

शेषान्न-

नारायणे तीर्थपाद पुण्यश्लोको बलिदम ।
उरुक्रमोहगायौ च तमोघ्न श्रवणोऽपि च ॥ १ ॥
उदारयित्तापण सुभद्र पाशुपालिन ।
चतुर्व्यूहो नवव्यूहो नवशक्ति पङ्कजित् ॥ २ ॥
द्वादशमूल शतको दशावतार एकदग् ।
हिरण्यनेश सोमोऽहिस्त्रिधामा त्रिकुत् त्रिपात् ॥ ३ ॥
मानञ्जर पराविद्ध पृथ्विर्गर्भोऽपराजित ।
हिरण्यनाभ श्रागभा रूपात्साह सत्सजित् ॥ ४ ॥
ऊर्ध्वकमा यज्ञधरो धमनेमिरसयुत ।
पुरुषो योगनिद्राऽऽ तण्डास्य शलिकाऽजितौ ॥ ५ ॥
काकुण्डो वरारोह श्रीकरो वायुवाहन ।
बभ्रमानश्चतुर्दण्डो नृसिंहवपुर्व्यय ॥ ६ ॥
कपिलो भद्रकपिल मुपेण समितिञ्जय ।
क्रतुधामा वामुभद्रो बहुरूपो महाक्रम ॥ ७ ॥
विधाता धार एकाङ्गो वृषाक्ष मुत्तपोऽक्षज ।
रन्तिदेव सिंधुर्गुप्तो जितमन्युर्गोदर ॥ ८ ॥
बहुशङ्को रत्नबाहु पुष्पहासो महातपा ।
लोचनाभ सूभनाभो घमनाभ पराक्रम ॥ ९ ॥
पद्महासो महाहस पद्मनाभ सुरोत्तम ।
शतवीरो महामायो ब्रह्मनाभ सर्गसृष ॥ १० ॥
गृन्दाङ्गोऽधोमुखो धन्वी मुधन्वा विश्वभुक् स्थिर ।
शतानन्द शरद्व्यापि यवनारि प्रमदन ॥ ११ ॥
यज्ञनेमिराहिताक्ष एम्पाद् द्विपद कपि ।
एकशङ्को यमर्षात् आगन्द शिवर्षातन ॥ १२ ॥

शत्रुवेगं श्रीपराह मदायोगी मुयामुन ॥

मधुधेनुरुचाणूरपूतनायमलार्जुना ॥ १३३ ॥

कालनेभिहयग्रीवशकटारिष्टकैटभा ।

रुमकेशिपुरा साल्वमैन्दद्विनिद्राहव ॥ १३४ ॥

हिरण्यकशिपुर्माण कालीयो नरको बलि ।

शिगुपालश्चाम्य वय्या

मयते मधु ॥ १ ॥ धेनु कायति धेनुः ॥ २ ॥ चणति शत्रुदायते प्रति
मयाह्वाने चाणूर महिकणिचाणि ॥ (उणा-४०८) ॥ इति पूर ॥ ३ ॥ पुनाति
पूतना 'पृषभ्या किन् ॥ (उणा-२९३) ॥ इति तन ॥ ४ ॥ यमलहपौ
अजुनत्र्यो यमलाजुनौ ॥ ५ ॥ १३३ ॥ कालस्य नेमिरिव कालनेमि ॥ ६ ॥ हय-
म्येव प्राबाडस्य हयप्राव ॥ ७ ॥ शकटगगारत्वात् शकट ॥ ८ ॥ न विद्यते रिष्ट
क्षेममस्माद् अरिष्ट ॥ ९ ॥ ईतवेन भाति ईतभ, पृषोदरादित्यात् ॥ १० ॥
कामयते जय रुम मावात्रयमि ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स ॥ ११ ॥ केशा
मत्तस्य केशी ॥ १२ ॥ मुरति चेष्टयति मुर ॥ १३ ॥ मत्वा आभिजनो निवासोऽस्य
माल्व "मिश्वादेरज ॥ ६।३।२९६ ॥ इत्यन्, सलति गच्छताति वा 'सलेर्णि' वा
॥ (उणा-५१०) ॥ इति घ ॥ १४ ॥ मया लक्ष्म्या इदति मेऽ प्रशाद्यणि मैन्द
॥ १५ ॥ द्वयो त्रेताद्वापरयोर्विदो द्विविद ॥ १६ ॥ रहति गृहीत्वा सूयाचन्द्रमसौ
राहु ॥ १७ ॥ १३४ ॥ हिरण्येन युक्त कशिपुरस्य हिरण्यकशिपु ॥ १८ ॥
वाणयति युद्धाय रिपून् वाण ॥ १९ ॥ के पानीये आलयोऽस्य कालीय पृषोदरा
दित्यात् ॥ २० ॥ ऋणाति नरक दूदून् ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यन् ॥ २१ ॥
बलति बलि पदिपटि ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ २२ ॥ शिशन् पालयति
शिगुपात्र ॥ २३ ॥ एते त्रयोविंशतिरस्य विष्णोर्वय्या यौगिरत्वात् तेन मधु
मथन धेनुरुत्स चाणूरसदन, पूतनादूषण यमलाजुनभञ्जन, कालनेमिहर,
हयप्रावरिपु, शकटारि अरिष्टहा ईटभारि रुमजित् केशिहा मुरारि माल्वा
रि मैन्दमदन, द्विविदारि राहुमूधहर हिरण्यकशिपुदारण वाणयित् कालि
यदमन नरकारि बलिवधन, शिगुपालनिसूदन इति विष्णोनामानि भवन्ति ॥

वैनतेयस्तु वाहनम् ॥ १३५ ॥

विष्णोर्वाहन वैनतेय तेन वैनतेयवाहन गच्छतामी इत्यादि सिद्धम् ॥ १३५ ॥

शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्य

पञ्चजने पाताले भय पाञ्चजन्य 'गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात्' ॥ ६।३।१३५ ॥
इति य ॥ १ ॥

अङ्ग श्रीवत्स

प्रिया युजो वत्सो वक्षोऽनेन श्रीवत्स रोमावनविशेष ॥ १ ॥

असिस्तु नन्दक ।

नन्दयति नन्दक ॥ १ ॥

गदा कौमोदकी

कुमोदकस्य विष्णोरिय कौमोदकी । सहितामु मेष्ठादौ च कौपोदकीति पाठ ,
कूपोदकाज्जातेत्याश्रयात् ॥ १ ॥

चाप शार्ङ्ग

शृणाति शार्ङ्ग ' शृङ्गशास्त्रादय ' ॥ (उणा-९६) इति गान्तो निपात्यते
शृङ्गस्येदमिति वा ॥ १ ॥

चक्र सुदर्शन ॥ १३६ ॥

सुखेन दृश्यते सुदर्शन शासूयुधि ' ॥ ५।३।१४१ ॥ इत्यन पुक्लि-
ङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु- चक्र सुदर्शनोऽखियाम् ' इत्याह ॥ १ ॥ १३६ ॥

मणि स्यमन्तको हस्ते

सामन्तयति वा दीप्तिमि स्यमन्तकं पृथोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भुजमध्ये तु कौस्तुभ ।

भुजमध्ये वक्ष कु भुव स्तोभते व्याप्नोति कुस्तुभोऽन्विस्तस्याय कौस्तुभ ॥ १ ॥

वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानकदुन्दुभि ॥ १३७ ॥

वसुना दाव्यति वसुदेव ॥ १ ॥ भुवि कश्यप इव भूकश्यप ॥ २ ॥ द्विपो
दमयति दिदु ' केवयुमुरण्यु ॥ (उणा-७४६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ३ ॥
हरी जाते आनना दुदुभयशस्य गृहे नेदुरिति आनकदुदुभि , आनकदुदुभो
वसुदेवपितेत्येके ॥ ४ ॥ १३७ ॥

रामो हली मुसलिसात्वतक्रामपाला

सकर्पण प्रियमधुर्नलरौहिणेयौ ।

रक्विमप्रलम्बयमुनाभिदनन्तताल-

लक्ष्मैककुण्डलसितासितरेवतीगा ॥ १३८ ॥

बलदेवो बलभद्रो नीलम्बोऽच्युताग्रज ।

रमते राम ज्वलादित्वाद् ण ॥ १ ॥ हल प्रत्यरणमस्यस्य हली ॥ २ ॥

मुगलमस्त्यस्य मुगली ॥ ३ ॥ मत्वतोऽपत्य, तत्र भवो वा मात्वत “उत्गादेरन्”
 ॥ ६१११९ ॥ इत्यन् ॥ ८ ॥ कामान् पालयति, काम स्मर भ्रातृव्यत्नात् पालय
 ति वा कामपाल ॥ ५ ॥ सकपति यमुना सरूपेण ॥ ६ ॥ प्रिय मधु मद्यमस्य
 प्रियमधु ॥ ७ ॥ बलभद्रकदशो बल भामवत् बलमस्यास्ताति वा ॥ ८ ॥ रो
 हिण्या अपत्य रौहिणेय , गुभ्रादित्वादेयन् ॥ ९ ॥ रुक्मिण, प्रलम्ब, यमुना च भिनत्ति
 रुक्मिभित् प्रलम्बभित्, यमुनाभित् यौगित्वाद् रुक्मिदारण , प्रलम्बघ्न , का
 लिन्दास्येण इत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनन्त शेष , तामूतित्वाद् अनन्त
 ॥ १३ ॥ तालो वृक्षो लक्ष्माऽस्य स ताललक्ष्मा ॥ १४ ॥ एक कुण्डलमस्य एक
 कुण्डल शेषमूतित्वात् ॥ १५ ॥ मित सिताङ्गत्वात्, अमितो नीलाम्बरत्वात्
 मितासित ॥ १६ ॥ रेवत्या इगो रेवताश ॥ १७ ॥ १३८ ॥ बलेन दीव्यति
 बलदेव ॥ १८ ॥ बलेन भद्रो बलभद्र ॥ १९ ॥ नाल वल्लमस्य नीलवल्ल ॥ २० ॥
 अन्युतस्याऽग्रं अन्युताग्रज ॥ २१ ॥

शेष-वाच—

बलभद्रे तु भद्राङ्ग फालो गुप्तचरो बली ॥

प्रलापी भद्रचलन पौर शेषाहिनामधृत् ॥

मुसल त्वस्य सौनन्द

मुनन्दाया इद सौनन्दम् ॥ १ ॥

हल सर्वतकाह्वयम् ॥ १३९ ॥

सवतयति सहरति शत्रून् सवतकम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

लक्ष्मी पद्मा रमा या मा ता सा श्री कमलेन्दिरा ।

हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयाऽपि च ॥ १४० ॥

लक्ष्यते लक्ष्मी लक्ष्मोऽतश्च ॥ (उणा-७१५) ॥ इति इ ॥ १ ॥
 पद्ममस्त्यस्या पद्मा अभ्रादित्वाद् अ ॥ २ ॥ रमते रमा ॥ ३ ॥ अस्य विष्णो
 भाया इ ॥ ४ ॥ अटति अतति वा आ क्वचित् ॥ ५ ॥ १११७१ ॥ इति ड
 याताति या इत्यखण्ड वा ॥ ५ ॥ मायते सप्यायते पुरूपेण पुमान् अनया मा
 ॥ ६ ॥ तनोति ऋद्धिं ता ॥ ७ ॥ स्यति दारिद्र्य सा ॥ ८ ॥ त्रयताल्यवशाला
 त्रा दिशुद्द ॥ ५१०८३ ॥ इत्यादिना क्वपि दीर्घो निपात्यते ॥ ९ ॥ कमल
 मस्त्यस्या कमला ॥ १० ॥ इन्दलनया इन्दिरा मदिमदि ॥ (उणा ४१२)
 ॥ इति बहुवचनादिर ॥ ११ ॥ हरे कृष्णस्य प्रिया हरिप्रिया ॥ १२ ॥ पद्मे
 वासोऽस्या पद्मवासा ॥ १३ ॥ क्षीरोदस्य तनया क्षीरोदतनया ॥ १४ ॥

शेष-वाच—

लक्ष्म्या तु भर्भरी विष्णुशक्ति क्षीराधिमानुषी ॥ १४० ॥

अङ्ग श्रीवत्स

धिया युक्तो वत्सो वशोऽनेन श्रीवत्स रोमावतविशेष ॥ १ ॥

असिस्तु नन्दक ।

नन्दयति नन्दक ॥ १ ॥

गदा कौमोदनी

कुमोदस्य विणोरिय कौमोदनी । सहितासु मेष्टादौ च कौपोदनीति पाठ ,
कूपोदकाच्चातेत्याम्नायात् ॥ १ ॥

चाप शार्ङ्ग

शृणाति शार्ङ्ग ' शृङ्गशाङ्गादय " ॥ (उणा-१६) इति गा-तो निपात्यते,
शृङ्गस्येन्मिति वा ॥ १ ॥

चक्र सुदर्शन ॥ १३६ ॥

भुजेन दृश्यते सुदर्शन शासूयुधि " ॥ ५।३।१४१ ॥ इत्यन पुष्पि-
शोऽयम्, वाचस्पतिस्तु- चक्र सुदर्शनोऽस्त्रियाम् इत्याह ॥ १ ॥ १३६ ॥

मणि स्यमन्तको हस्ते

सामन्तयति या दीप्तिभि स्यमन्तक पृथोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भुजमध्ये तु कौस्तुभ ।

भुजमभ्य वक्ष कु भुव स्तोभते व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्धिस्तस्याय कौस्तुभ ॥ १ ॥

वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानकदुन्दुभि ॥ १३७ ॥

वसुना दाव्यति वसुदेव ॥ १ ॥ भुवि कश्यप इव भूकश्यप ॥ २ ॥ द्विपो
दमयति दि-दु वेवयुभुरण्यु ॥ (उणा-७४६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ३ ॥
हरौ जाते आनका दु-दुमय-वास्य गृष्ट नेदुरिति आनकदु-दुभि आनकदु-दुभो
वसुदेवपितेल्लेके ॥ ४ ॥ १३७ ॥

रामो हली मुसलिसात्वतकामपाला

सरुर्पण प्रियमधुर्वलराहिण्यौ ।

रुमिमप्रलम्बयमुनाभिदनन्तताल

लक्ष्मैकमुण्डलसितासितरेवतीशा ॥ १३८ ॥

वलदेवो बलभद्रो नीलवस्त्रोऽच्युताग्रज ।

रमते राम ज्वलादिन्वाद् न ॥ १ ॥ हल प्रारणमस्यस्य हली ॥ २ ॥

मुमलमस्त्यस्य मुमली ॥ ३ ॥ मत्वतोऽपत्य, तत्र भवो वा मान्वत “उत्मादेरन्”
 ॥ ६१११९ ॥ इत्यन् ॥ ४ ॥ कामान् पालयति, राम स्मर भ्रानृव्यत्वात् पालय
 ति वा कामपाल ॥ ५ ॥ सन्पति यमुना सन्पण ॥ ६ ॥ प्रिय मधु मद्यमस्य
 प्रियमधु ॥ ७ ॥ बलभद्रं रुद्रशो बल भीमवत्, बलमस्यास्ताति वा ॥ ८ ॥ रो
 हिण्या अपत्य रौहिणेय, शुभ्रादित्वादेयण् ॥ ९ ॥ रुक्मिण, प्रलम्ब, यमुना च भिनत्ति
 रुक्मिभित् प्रलम्बभित् यमुनाभित्, यौगिस्त्वाद् रुक्मिदारण प्रलम्बघ्न, वा
 लिर्दीक्ष्ण इत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनन्त शेष, तन्मूर्तित्वाद् अनन्त
 ॥ १३ ॥ तालो वृक्षो लक्ष्माऽस्य स ताललक्ष्मा ॥ १४ ॥ एक कुण्डलमस्य एक
 कुण्डल, शेषमूर्तित्वात् ॥ १५ ॥ मित मिताङ्गरात्, अग्नितो नीलाम्बरत्वात्
 सितासित ॥ १६ ॥ रेवत्या इशो रेवताक्ष ॥ १७ ॥ १३८ ॥ घलेन दीव्यति
 बलदेव ॥ १८ ॥ घलेन भद्रो बलभद्र ॥ १९ ॥ नाल वल्लमस्य नीलवल्ल ॥ २० ॥
 धन्युतस्याऽप्यन अच्युताग्रज ॥ २१ ॥

शेषश्चात्र—

बलभद्रे तु भद्राङ्ग फालो गुप्तचरो बली ॥

प्रलापी भद्रचलन पौर शेषाहिनामसृत् ॥

मुसल त्वस्य सौनन्द

मुनदाया इद सौनन्दम् ॥ १ ॥

हल सर्वर्तकाह्वयम् ॥ १३९ ॥

सनतयति सहरति शनून् सवतम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

लक्ष्मी पद्मा रमा या मा ता सा श्री कमलेन्दिरा ।

हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयाऽपि च ॥ १४० ॥

लक्ष्यते लक्ष्मा लक्ष्मेमाऽतश्च ॥ (उणा-७१५) ॥ इति इ ॥ १ ॥

पद्ममस्त्यस्या पद्मा अभ्रादित्वाद् अ ॥ २ ॥ रमते रमा ॥ ३ ॥ अस्य विष्णो
 भाया इ ॥ ४ ॥ अत्यति अतति वा आ क्वचित् ॥ ५१११७१ ॥ इति ङ
 याताति या इत्यखण्ड वा ॥ ५ ॥ मीयते सरयायते पुरेषु पुमान् अनया भा
 ॥ ६ ॥ तनोति ऋद्धि ता ॥ ७ ॥ स्यति दारिद्र्य मा ॥ ८ ॥ श्रयतात्यवशाला
 था दिष्टुद्द ॥ ५१२१८३ ॥ इत्यादिना न्विपि दीर्घो निपात्यते ॥ ९ ॥ रमल-
 मस्त्यस्या कमला ॥ १० ॥ इन्दल्यनया इन्दिरा मदिमन्दि ॥ (उणा ४१२)
 ॥ इति बहुवचनादिर ॥ ११ ॥ हरे कृष्णस्य प्रिया हरिप्रिया ॥ १२ ॥ पद्मे
 वामोऽस्या पद्मगामा ॥ १३ ॥ क्षीरोदस्य तनया क्षीरोदतनया ॥ १४ ॥

शेषश्चात्र—

लक्ष्म्या ॥ मर्भरी विष्णुशक्ति क्षीराब्धिमानुषी ॥ १४० ॥

अङ्ग श्रीवत्स

श्रिया युक्तो वसो वक्षोऽनेन श्रावस रोमावतविशेष ॥ १ ॥

असिस्तु नन्दन ।

नन्दयति नन्दक ॥ १ ॥

गदा कौमोदकी

कुमोदकस्य विष्णोरिय कौमोदका । सहितासु मेष्ठादौ च कौपोदकाति पाठ ,
कूपोदकाज्जातेत्यान्नायात् ॥ १ ॥

चाप शार्ङ्ग

शृणाति शार्ङ्ग " शृङ्गशाङ्गादय " ॥ (उणा-९६) इति गातो निपात्यते,
शृङ्गस्येदमिति वा ॥ १ ॥

चक्र सुदर्शन ॥ १३६ ॥

भुवेन दृश्यते सुदर्शन " शासूयुधि " ॥ ५।३।१४१ ॥ इत्यन पुलि
शोऽयम् वाचस्पतिस्तु- चक्र सुदर्शनोऽस्त्रियाम् इत्याह ॥ १ ॥ १३६ ॥

मणि स्वमन्तको हस्ते

सामन्तयति वा दीप्तिभि स्वमन्तक पृथोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भुजमध्ये तु कौस्तुभ ।

भुजमभ्य वक्ष कु भुव स्तोभते व्याप्नोति कुस्तुभोऽस्त्रिस्तस्मात् कौस्तुभ ॥ १ ॥

वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानरुदुन्दुभि ॥ १३७ ॥

वसुना दाव्यति वसुदेव ॥ १ ॥ भुवि कश्यप इव भूकश्यप ॥ २ ॥ द्विपो
दमयति दिदु केवयुभुरण्यु ॥ (उणा-७४६) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ३ ॥
हरौ जाते आनका दुदुभयश्चास्य शृङ्गे नेदुरिति आनकदुदुभि , आनकदुन्दुभो
वसुदेवपितेत्येके ॥ ४ ॥ १३७ ॥

रामो हली मुसलिसात्वतकामपाला

सकर्पण प्रियमधुर्लरोहिणेयौ ।

रुन्मिप्रलम्बयमुनाभिदनन्तताल

लक्ष्मैककुण्डलसितासितरेवतीशा ॥ १३८ ॥

बलदेवो बलभद्रो नीलपल्लोऽच्युताग्रज ।

रमते राम ज्वलादिन्वाद् ण ॥ १ ॥ हल प्रतरणमस्यस्य हली ॥ २ ॥

मुमलमस्यस्य मुमली ॥ ३ ॥ मत्वतोऽपत्य, तत्र भवो वा मात्यत “उत्पादेरज्”
 ॥ ६१११९ ॥ इत्यज् ॥ ४ ॥ मामान् पालयति, काम स्मर धातृव्यत्वात् पालय
 ति वा कामपाल ॥ ५ ॥ सम्पति यमुना सम्पण ॥ ६ ॥ प्रिय मधु मधमस्य
 प्रियमधु ॥ ७ ॥ वलभद्रन्दशो वल भामवन् वलमस्यास्ताति वा ॥ ८ ॥ रो
 हिण्या अपत्य रोहिणेय, शुभ्रादित्वादयण् ॥ ९ ॥ रुक्मिण, प्रलम्ब, यमुना च भिनत्ति
 रुक्मिभित् प्रलम्बभित् यमुनाभित्, यौगिस्त्वाद् रुक्मिदारण, प्रलम्बघ्न, का
 लिन्दाम्पण इत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनन्त नेप, तन्मूतित्वाद् अनन्त
 ॥ १३ ॥ तालो वृक्षो लक्ष्माऽस्य म ताललक्ष्मा ॥ १४ ॥ एक कुण्डलमय एन
 कुण्डल, शेषमूतित्वात् ॥ १५ ॥ मित सिताङ्गत्वात्, असितो नीलाम्बरत्वात्
 सितासित ॥ १६ ॥ रेवत्या इशो रेवताश ॥ १७ ॥ १३८ ॥ वलेन दाव्यति
 वलदेव ॥ १८ ॥ वलेन भद्रो वलभद्र ॥ १९ ॥ नाल वल्लमस्य नीलवल्ल ॥ २० ॥
 अच्युतस्याऽप्रज अन्युताप्रज ॥ २१ ॥

शेषश्चान्न—

वलभद्रे तु भद्राङ्ग फालो गुप्तचरो वली ॥

प्रलापी भद्रवल्लन पौर शेषाहिनामभृन् ॥

मुसल त्वस्य सौनन्द

मुनदाया इद सौनन्दम् ॥ १ ॥

हल सर्वर्तकाह्वयम् ॥ १३९ ॥

सवतयति सहरति शनून् सवतम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

लक्ष्मी पद्मा रमा या मा ता सा श्री कमलेन्दिरा ।

हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयाऽपि च ॥ १४० ॥

लभ्यते लक्ष्मा लक्ष्मेमाऽतः ॥ (उणा-७१५) ॥ इति ६ ॥ १ ॥

पद्ममस्यस्या पद्मा अभ्रादित्वाद् अ ॥ २ ॥ रमते रमा ॥ ३ ॥ अस्य विष्णो
 भाया इ ॥ ४ ॥ अटाति अतति वा आ क्वचित् ॥ ५ ॥ ११११७१ ॥ इति ८,
 याताति या इत्यखण्ड वा ॥ ५ ॥ मीयते सत्यायते पुरुषेषु पुमान् अनया मा
 ॥ ६ ॥ तनोति ऋद्धि ता ॥ ७ ॥ स्यति दारिद्र्य सा ॥ ८ ॥ श्रयतात्यवशाला
 श्री दिगुद्द ॥ ५१२८३ ॥ इत्यादिना क्वपि दाघो निपात्यते ॥ ९ ॥ रमल
 मस्यस्या कमला ॥ १० ॥ इन्दत्यनया इन्दिरा ‘मदिमन्दि ॥ (उणा ४१२)
 ॥ इति बहुवचनादिर ॥ ११ ॥ हरे कृष्णस्य प्रिया हरिप्रिया ॥ १२ ॥ पद्मे
 वामोऽस्या पद्मवासा ॥ १३ ॥ क्षारोदस्य तनया क्षारोदतनया ॥ १४ ॥

शेषश्चान्न—

लभ्या तु भर्भरी विष्णुशक्ति क्षीराब्धिमानुषी ॥ १४० ॥

अङ्ग श्रीवत्स

धिया युक्तो वत्सो वक्षोऽनेन श्रीवत्स रोमावनविशेष ॥ १ ॥

असिस्तु नन्दन ।

नन्दयति नन्दन ॥ १ ॥

गदा कौमोदनी

कुमोदकस्य विष्णोरिय कौमोदनी । सहितामु मेष्टादौ च कौपोदनाति पाठ
कूपोदकाज्जातेत्याम्नायात् ॥ १ ॥

चाप शार्ङ्ग

शृणाति शार्ङ्ग “ शृङ्गशार्ङ्गादय ” ॥ (उणा-९६) इति गान्तो निपात्यते
शृङ्गस्येदमिति वा ॥ १ ॥

चक्र सुदर्शन ॥ १३६ ॥

सुनेन दृश्यते सुदर्शन शास्त्रयुधि ' ॥ ५।३।१४१ ॥ इत्यन पुलि-
शोऽयम् वाचस्पतिस्तु- ' चक्र सुदर्शनोऽस्त्रियाम् इत्याह ॥ १ ॥ १३६ ॥

मणि स्यमन्तको हस्ते

सामन्तयति या दीप्तिभि स्यमन्तक पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भुजमध्ये तु कौस्तुभ ।

भुजमध्य वक्ष कु भुव स्तोभते व्याप्नोति कुस्तुभोऽन्विस्तस्याय कौस्तुभ ॥ १ ॥

वसुदेवो भूकश्यपो दिन्दुरानकदुन्दुभि ॥ १३७ ॥

वसुना दाव्यति वसुदेव ॥ १ ॥ भुवि कश्यप इव भूकश्यप ॥ २ ॥ द्विपो
दमयति दिदु ' केवयुभुरण्यु ॥ (उणा-७४६) ॥ इत्यादिश-दाद् निपात्यते ॥ ३ ॥
हरौ जाते आनरा दुन्दुभय-वास्य गृहे नेदुरिति आनरदुन्दुभि , आनरदुन्दुभो
वसुदेवपितृलेक ॥ ४ ॥ १३७ ॥

रामो हली मुसलिसात्वतकामपाला

सरूपेण प्रियमधुर्नलरौहिणेयौ ।

रुक्मिप्रलम्बयमुनाभिदनन्तताल

लक्ष्मैकमुण्डलसितासितरेवतीशा ॥ १३८ ॥

बलदेवो बलभद्रो नीलवस्त्रोऽच्युताग्रज ।

रमते राम जलादिवाद् ॥ १ ॥ इल प्रदरणमस्यस्य हली ॥ ॥

मुगलमस्यस्य मुगला ॥ ३ ॥ मत्वतोऽपत्यं तत्र भवो वा मातृत्वं “उत्मादेरज्”
 ॥ ६११११९ ॥ इत्यज् ॥ ४ ॥ कामान् पालयति, काम स्मर भ्रातृव्यत्वात् पालय
 ति वा कामपाल ॥ ५ ॥ मकषति यमुना सरूपेण ॥ ६ ॥ प्रियं मधु मद्यमस्य
 प्रियमधु ॥ ७ ॥ बलभद्रैरुदशो बल भीमवन् बलमस्यास्ताति वा ॥ ८ ॥ रो
 हिण्या अपत्यं रौहिणेय, गुप्तादित्वादेयम् ॥ ९ ॥ रुक्मिण, प्रलम्ब, यमुना च भिनत्ति
 रुक्मिभित् प्रलम्बभित्, यमुनाभित्, यागिकत्वाद् रुक्मिदारण, प्रलम्बघ्न, मा
 लिन्द्रारूपेण इत्यादय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनन्त शेष, तन्मूर्तित्वाद अनन्त
 ॥ १३ ॥ तालो दृश्यो लक्ष्माऽस्य स ताललक्ष्मा ॥ १४ ॥ एक कुण्डलमस्य एक
 कुण्डल, शेषमूर्तित्वात् ॥ १५ ॥ सित सितान्नत्वात्, असितो नालाम्बरत्वात्
 सितासित ॥ १६ ॥ रेवत्या इशो रेवताश ॥ १७ ॥ १३८ ॥ बलेन दीव्यति
 बलदेव ॥ १८ ॥ बलेन भद्रो बलभद्र ॥ १९ ॥ नाल बलमस्य नीलबल ॥ २० ॥
 अन्युतस्याऽग्रं अच्युताग्रज ॥ २१ ॥

शेषश्चात्र—

बलभद्रे तु भद्राङ्ग फालो गुप्तचरो बली ॥

प्रलापा भद्रबलन पौर शेषाहिनामभून् ॥

मुसल त्वस्य सौनन्द

मुनन्दाया इदं सौनन्दम् ॥ १ ॥

हल सर्वर्तकाह्वयम् ॥ १३९ ॥

सवतयति सहरति शत्रून् सवतरम् ॥ १ ॥ १३९ ॥

लक्ष्मी पद्मा रमा या मा ता सा श्री कमलेन्दिरा ।

हरिप्रिया पद्मवासा क्षीरोदतनयाऽपि च ॥ १४० ॥

लभ्यते लक्ष्मा ‘लक्ष्मेमाऽतः’ ॥ (उणा-७१५) ॥ इति इ ॥ १ ॥

पद्ममस्त्यस्या पद्मा अग्रादित्वाद् अ ॥ २ ॥ रमते रमा ॥ ३ ॥ अस्य विष्णो

भाया इ ॥ ४ ॥ अटति अतति वा आ क्वचिन् ॥ ५१११७१ ॥ इति ङ

याताति या इत्यखण्ड वा ॥ ५ ॥ मायते सत्यायते पुरुषेण पुमान् अनया मा

॥ ६ ॥ तनोति ऋद्धिं ता ॥ ७ ॥ स्यति दारिद्र्यं सा ॥ ८ ॥ श्रयतात्यवशाला

था दिद्युद्द ॥ ५१०१८३ ॥ इत्यादिना क्वपि दीर्घो निपात्यते ॥ ९ ॥ रमल

मस्त्यस्या कमला ॥ १० ॥ इन्दुतनया इन्दिरा मदिमदि ॥ (उणा ४१०)

॥ इति बहुवचनादिर ॥ ११ ॥ हरे कृष्णस्य प्रिया हरिप्रिया ॥ १२ ॥ पद्मे

वासोऽस्या पद्मवासा ॥ १३ ॥ क्षीरोदस्य तनया क्षीरोदतनया ॥ १४ ॥

शेषश्चात्र—

लक्ष्म्या तु भर्भरा विष्णुशक्ति क्षीराब्धिमानुषी ॥ १४० ॥

मदनो जराभीरुरनङ्गमन्मथौ

कमन कलाकेलिरनन्यजोऽङ्गज ।

मधुदीपमारौ मधुसारथि स्मरो

विपमायुधो दर्पकक्रामहृच्छया ॥ १४१ ॥

प्रद्युम्न श्रीनन्दनश्च कन्दर्प पुष्पकेतन ।

मदयति मदन ॥ १ ॥ जराया भीरु जराभीरु ॥ २ ॥ न विद्यतेऽङ्गमस्य
अनङ्ग ॥ ३ ॥ मथति चित्त रागिणा मन्मथ ' क्रमिमथिभ्या चमनौ च ' ॥
(उणा-१०) ॥ इति अ , द्विवचनस्य च मनादेश मनो मप्राप्ताति वा पृषोद
रादित्वात् मनन मन् चेतना मनो मथ मन्मथ इति वा ॥ ८ ॥ कामयते शृङ्गार
कमन ' रम्यादिभ्य कतरि ' ॥ ५।३।१२६ ॥ इत्यनट ॥ ५ ॥ कलासु केलि
रस्य कलाकेलि ॥ ६ ॥ न मनसोऽन्यस्माज्जायते अनन्यज ॥ ७ ॥ अङ्गाज्जायते
अङ्गज ॥ ८ ॥ मधो वसन्ते दाप्यते मधुदीप ॥ ९ ॥ मारयति मार ॥ १० ॥
मधु सारथिरस्य मधुसारथि ॥ ११ ॥ स्मरन्त्यनेन स्मर ' पुनान्नि घ ' ॥ ५।३।
१३० ॥ १२ ॥ विपमाणि आयुधायस्य विपमायुध पशेपुत्वात् ॥ १३ ॥ दप
यति दप ॥ १४ ॥ कामयतेऽनेन काम व्यञ्जनाद् घञ् ' ॥ ५।३।१३२ ॥
कामोऽस्त्यस्य वा ॥ १५ ॥ हाद शेते हृच्छय , यौगिरुत्वात् मनसिशय ॥ १६ ॥
१४१ ॥ प्रकृष्ट पुत्र बलमस्य प्रद्युम्न ॥ १७ ॥ श्रिया लक्ष्म्या नन्दन श्रीनन्दन
शक्तिमप्या श्रियोऽवतारत्वात् ॥ १८ ॥ क अयय कुत्सायाम् क दर्पोऽस्य कन्दप
॥ १९ ॥ पुष्पाणि केतनमस्य पुष्पकेतन यौगिकत्वात् पुष्पध्वज ॥ २० ॥

शेष-वाच

कामे तु यौवनोद्भेद शिशिमृत्युमहोत्सव ।

शमान्तक सवधवी रागरज्जु प्रकपक ॥ १ ॥

मनोदाही मथन-व ॥

क-तुर्दया सस्कृतेऽपि ॥

पुष्पाण्यस्येपुचापास्त्राणि

अस्य कामस्य पुष्पाणि इपुवाण चाप धनु अस्त्रमायुधम् तेन पुष्पेपु ,
कुसुमवाण पुष्पचाप कुसुमधन्वा पुष्पास्त्र कुसुमायुध काम स्यात् इपुचा
पयो सत्यप्यस्त्रत्वे भेदेन ग्रहणम् लोके तथाव्यवहागात् ॥

अरी शवरशूर्पका ॥ १४२ ॥

अरि शवर ॥ शृणोतीति शृत्वा शृणयति परवायाणि मिर्मते शृणवश्च
तेन शवरारि शृणारि ॥ १४२ ॥

केतन मीनमकरौ

केतन ध्वज , मीनो मकरश्च , तेन मीनकेतन , क्षपध्वज , मकरकेतन ,
मकरध्वज ॥

वाणा पञ्च

वाणा पञ्चसंख्या , तेन पञ्चवाणो, विपमेषु ॥

रति प्रिया ।

रति प्रिया ऋतम् , तेन रतिवरो रतिपति ॥

मन शृङ्गारसरूपात्मानो योनि

मनश्च शृङ्गारश्च सरूपश्च आत्मा च त योनि तेन मनायोनि चैवोभव ,
शृङ्गारयोनि शृङ्गारजमा, सारूपयोनि , स्मृतिभू , आत्मयोनि , आत्मभू ॥

मुहद् मधु ॥ १४३ ॥

मधुश्च मुहत् सखा, तेन मधुमुहत्, चैनसप ॥ १४३ ॥

मुतोऽनिरुद्ध ऋष्याङ्क उपेशो ब्रह्मसूश्च स ।

कामस्य मुत न निरुद्धयते स्म अनिरुद्ध ॥ १ ॥ ऋष्यनामा मृगोऽङ्गिश्च यस्य
ऋष्याङ्क यौगिकत्वाद् ऋष्यमेतत् ॥ २ ॥ उपा वाणदुहिता तस्या इश उपेश ,
यौगिकत्वाद् उपारमण ॥ ३ ॥ ब्रह्म ज्ञान सत्ते ब्रह्मम् ॥ ४ ॥

गरुड शाल्मल्यरणावरजो विष्णुवाहनम् ॥ १४४ ॥

सौपणेयो वैनतेय सुपर्ण

सर्पारातिर्गजिजिद् वज्रतुण्ड ।

पक्षिस्वामी काश्यपि स्वर्णकाय-

स्तादर्थ्य कामायुर्गर्ह्मात् सुधाहृत् ॥ १४५ ॥

गिरिति नागान् गरुड ' गृज्जुवृभृम्य उटउट' ॥ (उणा-१.१३) ॥ मृत्युड ,
गरुडिडयते इति वा पृषोदरादित्वात् अस्य इत्वे गरुड ॥ १ ॥ कून्शात्मला नाम
गरुडस्य राजधानीपवत शात्मन् भीमरात् सोऽस्याऽस्त शात्मली ॥ २ ॥ अह
णस्याऽवरजोऽरणावरज ॥ ३ ॥ विष्णोवाहन विष्णुवाहाम् ॥ ४ ॥ १४४ ॥ सुप
ण्या सुपर्णाया वाऽपत्य सौपर्ण्य ॥ ५ ॥ विनताया अपत्य वनतेय ॥ ६ ॥ शोभ
नानि स्वर्णमयत्वात् पणान्यस्य सुपर्ण ॥ ७ ॥ सपाणामराति सर्पाराति ॥ ८ ॥
वज्रिण पित्तवान् वज्रिचित् ॥ ९ ॥ वज्रवत् तुण्डमस्य वज्रतुण्ड ॥ १० ॥ पक्षिणा
स्वामी पक्षिस्वामी ॥ ११ ॥ काश्यपस्याऽपत्य काश्यपि ॥ १ ॥ म्वणरूप कायोऽ

मदनो जराभीरुग्नमन्मथौ

कमन कलाकेलिरनन्यजोऽङ्गज ।

मधुदीपमारौ मधुसारथि स्मरे

विपमायुधो दर्पकामहृच्छया ॥ १४१ ॥

प्रद्युम्न श्रीनन्दनश्च कन्दर्प पुष्पकेतन ।

मदयति मदन ॥ १ ॥ जराया भीरु जराभीरु ॥ २ ॥ न विद्यतेऽङ्गमस्य
अनङ्ग ॥ ३ ॥ मयति चित्त रागिणा मन्मथ ' कृमिमविभ्या चन्मनौ च ' ॥
(उणा-१२) ॥ इति अ , द्विवचनस्य च मनादेश मनो मप्रातीति वा पृषोद
रादित्वात् मनन मन् चेतना, मनो मथ मन्मथ इति वा ॥ ८ ॥ कामयते शृङ्गार
कमन रम्यादिभ्य क्तरि ॥ ५।३।१२६ ॥ इत्यनट ॥ ५ ॥ कलासु केलि
रस्य कलाकेलि ॥ ६ ॥ न मनसोऽन्यस्माज्जायते अनन्यज ॥ ७ ॥ अङ्गाज्जायते
अङ्गज ॥ ८ ॥ मथौ वसन्ते दाप्यते मधुदीप ॥ ९ ॥ मारयति मार ॥ १० ॥
मधु सारथिरस्य मधुसारथे ॥ ११ ॥ स्मरन्त्यनेन स्मर पुनान्नि घ ' ॥ ५।३।
१३० ॥ १२ ॥ विपमाणि आयुधायस्य विपमायुध , पशेपुत्वात् ॥ १३ ॥ दप
यति दपक ॥ १४ ॥ कामयतेऽनेन काम व्यञ्जनाद् घञ् ' ॥ ५।३।१३२ ॥
कामोऽस्त्यस्य वा ॥ १५ ॥ हृदि शेते हृच्छय यौगिकत्वात् मनसि शय ॥ १६ ॥
१४१ ॥ प्रकृष्ट युम्न बलमस्य प्रद्युम्न ॥ १७ ॥ श्रिया लक्ष्म्या नन्दन श्रीनन्दन ,
रन्मिण्या श्रियोऽवतारत्वात् ॥ १८ ॥ क अव्यय कुत्सायाम् क दर्पोऽस्य कन्दर्प
॥ १९ ॥ पुष्पाणि कतनमस्य पुष्पकेतन यौगिकत्वात् पुष्प वज ॥ २० ॥

शेषवान्

कामे तु यौवनोद्भेद शिशिमृत्पुमहोत्सव ।

शमान्तक सवधवी रागरज्जु प्ररूपक ॥ १ ॥

मनोदाही मधनः ॥

कतुर्दश्या सस्वृतेऽपि ॥

पुष्पाण्यस्येपुचापास्त्राणि

अस्य कामस्य पुष्पाणि इपुवाण चाप घनु अस्त्रमायुधम् तेन पुष्पेषु ,
कुसुमवाण पुष्पचाप कुसुमधन्वा पुष्पास्त्र कुसुमायुध काम स्यात् इपुचा
पयो सत्यप्यस्त्रत्वे भेदेन ग्रहणम् गोके तथाव्यवहारात् ॥

अरी शवरशूर्पकौ ॥ १४२ ॥

अरि शवर श शृणोतीति कृत्वा शृणयति परवायाणि निर्माते शृणक-
तेन शवरारि शृणकारि ॥ १४२ ॥

हसो विश्वन्तर गतो मैत्रावलमुपारगौ ॥ १ ॥

अपुत्रो ब्राह्मण तुम्भ कन्माप पिण्डजातरम् ।

अधिमुह्य श्रेष्ठिनात दमयन्ती महारुपि ॥ २ ॥

मेधित्रह्ना महाबोधिवानर शरभो रुह ।

क्षान्तिवादा च हस्ती च कुन्धुश्चेत्येवमादय ॥ ३ ॥ १५ ॥

दश पारमिता प्रणाद्या धारयति दशपारमिताधर , यद् व्याडि —

प्रणा पारमिता तारा ग्रन्दा च जिनशक्तय ।

मारीची चतुदुवासा मारीचा वज्रसाल्यपि ॥ १ ॥

द्वादशाऽक्षीप्यस्य द्वादशाक्ष ॥ १७ ॥ दश बलानि दानशीलक्षान्तिवीय
 च्यानशान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानलक्षणान्यस्य दशबल ॥ १८ ॥ त्रय काया
 निमाणाद्या अस्य त्रिमाय ॥ १९ ॥ धिया योगविभूत्या घनो निविष्ट , धिया
 घन इव वपिता वा ध्राघन ॥ २० ॥ न विद्यते द्वय ज्ञानार्यौ स्मिन्वेकमेव ज्ञान
 मस्य अद्वय ॥ २१ ॥ सपूर्णान्त निष्पन्न भद्रमस्य समन्तभद्र ॥ २२ ॥ सम्यग्
 गुप्त सगुप्त , योगिनामगम्यत्वात् ॥ २३ ॥ दयैव कूच दयाकूच , यद् व्याडि —
 कौट्टागारोऽभवत् कूचौ निधिवा तेन तादृश ॥ २४ ॥ विनयति शास्ति विनायक
 ॥ २५ ॥ १४८ ॥ मारान् काममोधादीन् , लोकान् भूरादीन् , रात्रि इन्द्रियाणि,
 जयति मारजित् , लोभजित् स्वजित् बौद्धास्तु स्वधमार , क्लेशमार मृत्यु
 मार देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहु ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वरमेण राजते,
 धमस्य राजा वा वमराज ॥ २९ ॥ विज्ञान मातृमाऽस्य विज्ञानमातृक ॥ ३० ॥
 महाध्वासौ मैत्रश्च महामैत्र ॥ ३१ ॥ मुनीनामिन्द्रो मुनीन्द्र , मुनिस्तु भीम
 वत् ॥ ३२ ॥

शेषध्वान्—

उदे तु भगवान् योगी बुधो विज्ञानदेशन ॥

महासत्त्वो लोकनाथो बोधिरहन् मुनिश्चित ।

गुणाच्चिधितद्वद् ॥

बुद्धा स्यु सप्त ते त्वमी ॥ १४९ ॥

विपश्यी शिखी विश्वभू क्रकुच्छन्दश्च काञ्चन ।

काश्यपश्च

विशेषेण पश्यति विपश्य ज्ञान तदस्यास्ति विपश्यी ॥ १ ॥ शिखाऽस्याऽस्ति
 शिखी ॥ २ ॥ विव भवत्यस्माद् विजम्भू ॥ ३ ॥ क्रमेण कौ च्छदोऽस्य क्रकुच्छन्द ,
 पूषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ काञ्चनवणत्वात् काञ्चन ॥ ५ ॥ काश्यपस्याऽपत्य बुद्ध
 काश्यप विदादित्वाद् ॥ ६ ॥ इति पञ्च बुद्धा ॥

स्य स्वर्णराय ॥ १३ ॥ तृभस्याऽपत्य ताक्ष्य , गगादित्वाद् यम् ॥ १४ ॥ रामेन
इच्छया आयुरस्य कामायु ॥ १५ ॥ गस्त पक्षा सत्यस्य गस्तमान्, ऊम्यादित्वाद्
पत्व न भवति ॥ १६ ॥ मुषां हतवान् मुधाहत् ॥ १७ ॥

शेषान्न—

गरुडस्तु विपापह ।

पक्षिमितो महापक्षो महावेगो विशालः ।

उन्नाश स्वमुखम् शिलाऽर्जहाऽहिमुखं च स ॥ १४५ ॥

बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुस्त्रिकालविज्जिन ।

बोधिसत्त्वो महाबोधिरार्य शास्ता तथागत ॥ १४६ ॥

पञ्चज्ञान पडभिजो त्शार्हो दशभूमिग ।

चतुस्त्रिंशज्जातकजो दशपारमिताधर ॥ १४७ ॥

द्वादशाक्षो दशनलस्त्रिकाय श्रीषणाऽद्वयौ ।

समन्तभद्र सगुप्तो दयाकूर्चो विनायक ॥ १४८ ॥

मारलोकस्वजित् धर्मराजो विज्ञानमातृक ।

महामैत्रो मुनीन्द्रश्च

बुध्यते तत्त्वानि बुद्ध ॥ १॥ सर्वं गत्यर्थं ज्ञानाया इति शोभनं गतज्ञानमस्य
सुगत ॥ २ ॥ धम्म सत्त्वोद्धरणं तेनानुविद्धा धानवोऽस्य वमधातु ॥ ३ ॥
त्रीन् कालान् वेत्ति त्रिकालवेत् ॥ ४ ॥ जयति भव निन ॥ ५ ॥ बोध सत्त्वमस्य
बोधिसत्त्व यद् व्याडि — बोधि स्वबोधनं ज्ञानं तमयो वागिसत्त्वक ॥ ६ ॥
महती बोधिरस्य महाबोधि ॥ ७ ॥ अयतेऽभिगम्यते आय आरात् पापेभ्य धम्म
भ्यो यात इति वा ॥ ८ ॥ शास्ति विनेयान् शास्ता “ शासिशासि ” ॥ (उणा-
८५७) ॥ इति तु ॥ ९ ॥ तथा सत्यं गतज्ञानमस्य तथागत ॥ १० ॥ १४६ ॥ पद्मानां
विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपलक्षणानां रज्ज्वानां ज्ञानमस्य पञ्चज्ञान ॥ ११ ॥ दिव्यं
चक्षु दिव्यं श्रोत्रं पूनविवासानुस्मृतिं परचित्तज्ञानं आश्रयक्षयं ऋद्धिश्चेति पञ्च
अभिगा अस्मि पडभिज ॥ १२ ॥ दश भूमीबलानि पारमिता वा जहति दशाह ॥ १३ ॥
दश भूमागच्छति दशभूमिगं यद् व्याडि —

भूमयस्तु प्रमुदिता विमला च प्रभाकरी ।

अचिन्मती सुदुजयाऽभिमुखा च दुरद्धमा ॥ १ ॥

अचला माधुमता च धम्ममेधेति च क्रमात् ॥ १४ ॥

चतुस्त्रिंशत् जातमानि व्याघ्रीप्रभतीनि जानाति चतुस्त्रिंशज्जातरूपं यद् व्याडि —
जातमानि पुनर्व्याघ्रीनि निनि त्रेष्टी तशो विशम् ।

हसो विवन्तर शक्रो मैत्रावलमुपारगो ॥ १ ॥

अपुत्रो ब्राह्मण तुम्भ कल्माष पिण्डजातकम् ।

अधिमुग्ध श्रेष्ठिजात दमयन्ता महाकपि ॥ २ ॥

बोधिप्रज्ञा महाबोधिर्वानर शरभो रुह ।

क्षान्तिनादी च हस्ती च कुयुधेत्येवमादय ॥ ३ ॥ १५ ॥

दश पारमिता प्रज्ञाद्या धारयति दशपारमिताधर , यद् व्याडि —

प्रज्ञा पारमिता तारा गुन्दा च जिनशक्तय ।

माराचो चतुर्दुवासा मारीचा वज्रकाल्यपि ॥ १ ॥

द्वादशाऽक्षीष्यस्य द्वादशाक्ष ॥ १७ ॥ दश बलानि दानशीलक्षान्तिवीर्यं
ध्यानशान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानलक्षणान्यस्य दशबल ॥ १८ ॥ त्रय कामा
निमाणाद्या अस्य त्रिकाय ॥ १९ ॥ प्रिया योगविभूत्या घनो निबिड , प्रिया
घन इव वर्पिता वा श्रीघन ॥ २० ॥ न विद्यते द्वय ज्ञानार्थौ हिन्वेकमेव ज्ञान
मस्य अद्वय ॥ २१ ॥ सपूर्णान्त निष्पन्न भद्रमस्य समन्तभद्र ॥ २२ ॥ सम्यग्
गुप्त सगुप्त योगिनामगम्यत्वात् ॥ २३ ॥ दयैव कूर्च दयाकूच , यद् व्याडि —
कोष्ठागारोऽभवत् कूर्चो निधिवा तेन तादृश ॥ २४ ॥ विनयति शास्ति विनायक
॥ २५ ॥ १४८ ॥ मारान् कामक्रोधादीन् , लोकान् भूरादीन् खानि इन्द्रियाणि,
जयति मारजित् , लोकजित् खजित् बौद्धास्तु स्वधमार क्लेशमार , मृत्यु
मार , देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहु ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ धर्मेण राजते,
धमस्य राजा वा धमराज ॥ २९ ॥ विज्ञान मातृकाऽस्य विज्ञानमातृक ॥ ३० ॥
महाध्यासौ मेनश्च महामैत्र ॥ ३१ ॥ मुनीनामिन्द्रो मुनीन्द्र , मुनिस्तु भीम
वत् ॥ ३२ ॥

शेषज्ञान—

बुद्धे तु भगवान् योगी बुधो विज्ञानदेशन ॥

महासत्त्वो लोकनाथो बोधिरहन् मुनिश्चित ।

गुणाधिर्विगतद्वन्द्व ॥

बुद्धा म्यु सप्त ते त्वमी ॥ १४९ ॥

विपश्यी शिखी विश्वमू क्रकुच्छन्दश्च काञ्चन ।

काश्यपश्च

विशेषेण पश्यति विपश्य तान तदस्यास्ति विपस्या ॥ १ ॥ शिखाऽम्याऽस्ति
शिखी ॥ २ ॥ विश्व भवत्यस्याद् विश्वमू ॥ ३ ॥ क्रमेण कौ च्छन्दोऽस्य क्रकुच्छन्द
पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ काञ्चनवणत्वात् काञ्चन ॥ ५ ॥ काश्यपम्याऽपत्य इह
काश्यप विदादित्वाद् ॥ ६ ॥ इति पठ बुद्धा ॥

सप्तमस्तु शाक्यसिंहोऽर्कमान्धव ॥ १५० ॥

तथा राहुलसू सर्वार्थसिद्धो गोतमान्वय ।

मायाशुद्धोदनसुतो देवदत्ताप्रजश्च स ॥ १५१ ॥

शरा आभिजनो निवासोऽस्य शाक्य “शण्डिरादेय” ॥६॥३॥१५॥ इति
प्य, शाक्य सिंह इव शाक्यसिंह शाक्योऽपि भीमवत् ॥ १ ॥ अकस्य बाधव
सूर्यवश्यत्वाद् अक्वाधव ॥ २ ॥ १५० ॥ राहुल सूते राहुलसू ॥ ३ ॥ सवा
येषु सिद्धो निष्पन्न सबाधसिद्ध, अत एव सिद्धाय, यच्छाश्वत-“मिद्धायौ बुद्ध
सपपौ” ॥ ४ ॥ गोतमोऽन्वयेऽस्य गोतमान्वय ॥ ५ ॥ मायाया दव्या, शुद्धा
दनस्य च राज्ञ, सुतो मायासुत, शुद्धोदनसुत, यौगिस्त्वात् शौद्धोदनिरित्यादि ॥
६ ॥ ७ ॥ देवदत्ता प्रजाऽपत्यमस्य देवदत्ताप्रज ॥ ८ ॥ १५१ ॥

असुरा दितिदनुजा पातालैक सुरारय ।

पूर्वदेवा शुक्रशिष्या

अस्यन्ति दवान् असुरा “वास्यसि” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर सुरवि
रूद्धा वा अनयवत् सुराया अपानाद् वा ॥ १ ॥ दिति, दनुश्चासुरमातरो ताभ्या
जाता दितिजा, दनुजा-य यौगिक्त्वात् दैतेया दानवा इत्यादय ॥ २ ॥ ३ ॥
पाताल ओको येषां ते पातालैकस ॥ ४ ॥ सुराणामरय सुरारय ॥ ५ ॥ पूर्वं च
ते देवा-य पूर्वदेवा अनयाद् दवत्वाद् भ्रष्ट इति प्रसिद्धे ॥ ६ ॥ शुक्रस्य शिष्या
शुक्रशिष्या ॥ ७ ॥

विद्यादेव्यस्तु षोडश ॥ १५२ ॥

रोहिणी प्रज्ञप्तिर्वज्रशृङ्खला कुलिशाडकुशा ।

चक्रेश्वरी नरदत्ता काल्यथाऽसौ महापरा ॥ १५३ ॥

गौरी गान्धारी सर्वास्त्रमहाज्वाला च मानवी ।

वैरोध्याऽच्छुक्ता मानसी महामानसिकेति ता ॥ १५४ ॥

रोहण्यवश्य रोहिणा ॥ १ ॥ प्रकृष्ट ज्ञप्तिरस्या प्रज्ञप्ति ॥ २ ॥ वज्रमयी
शृङ्खलाऽस्या वज्रशृङ्खला ॥ ३ ॥ कुलिशमयमङ्कुशमस्या कुलिशाडकुशा ॥ ४ ॥
चक्रेश्वरी चक्रेश्वरी ॥ ५ ॥ नरेषु दत्तमस्या नरदत्ता ॥ ६ ॥ कालवणत्वात् काली
॥ ७ ॥ अयासौ महापरेति-असौ काल महाशब्दपरा महागलाल्यथ ॥ ८ ॥ १५३ ॥
गौरी गौरवणत्वात् ॥ ९ ॥ गां धारयतीति गांधारी पृषोदरादित्वात् ॥ १० ॥ सर्वेषां
मस्त्राणां महत्यो ज्वाला अस्या सर्वास्त्रमहाज्वाला ॥ ११ ॥ मनोरिय मानवा ॥
१२ ॥ वैरोपशाल्यै अटयाऽस्या वैराट्या, पृषादरादित्वात् ॥ १३ ॥ न पापन

च्युप्यते स्पृश्यते अञ्छुता ॥ १४ ॥ मनसि भवा मानसी ॥ १५ ॥ मानसी एव
मानसिना, महता चामा मानसिका च महामानसिका ॥ १६ ॥ १५४ ॥

वाग् ब्राह्मी भारती गौर्गोर्वाणी भाषा सरस्वती ।

श्रुतदेवी

उच्यते वाक् “ दियुद्दह ” ॥ ५ । ७ । ८३ ॥ इति त्रिचन्तो निपात्यते
॥ १ ॥ ब्रह्मण इय प्राज्ञा ‘ तस्येदम् ’ ॥ ६ । ३ । १६० ॥ इत्यण्प्रत्यये “ ब्रह्मण ”
॥ ७ । ४ । ५७ ॥ इत्यन्तस्वरादिलोप, अत एव क्षादत्रह्यणोऽधिष्ठात्र्या पयाया-
एत, वचनादयस्त्वधिष्ठेया ॥ ७ ॥ भरताना नटानामिय देवता भारता, भरताना
ऋत्विचा स्तुतिरूपेणा तैरवतारितत्वात् इति याज्ञिकी विभर्तीति वा, पृषोदरादि-
त्वात् ॥ ३ ॥ गच्छति गौ पुत्रालिङ् ॥ ४ ॥ गृणातीति गी ॥ ५ ॥ वप्यते वाणि
कमिबमि ” ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णि ऋषा वाणी ॥ ६ ॥ भाष्यते
भाषा ‘ कैटो गुराव्यञ्जनात् ’ ॥ ५ । ३ । १०६ ॥ इत्य ॥ ७ ॥ सर प्रसरण
मस्त्यस्या सरस्वती सरो ज्ञान विद्यतेऽस्यामिति वा ॥ ८ ॥ श्रुतस्य प्रवचनस्याऽधि-
ष्ठात्री देवी श्रुतदेवा ॥ ९ ॥ एतं वच पयाया अपि ॥

वचन तु व्याहारो भाषित वच ॥ १५५ ॥

उच्यते वचनम् ॥ १ ॥ व्याह्रियते व्याहार ॥ २ ॥ भाष्यते भाषितम् ॥ ३ ॥
उच्यते वच अस्’ ॥ (उणा-९५७) इत्यस् ॥ ४ ॥

शेषश्चान्

वचने स्यात् तु जरिपतम् ।

लपितोदितभणिताभिधानगदितानि च ॥ १५५ ॥

सविशेषणमाख्यात वाक्य

त्याद्यन्त पदमाख्यात, तत् प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमान वा, प्रयुज्यमानैरप्रयुज्य-
मानैवा क्त्रादिभिविशेषणै सहितम्-उच्यत इति वाक्यम्, यथा-धर्मो वो रक्षतु ।
अप्रयुज्यमानमाख्यात यथा-शील ते स्वम् अत्राऽस्तीति गम्यते । अप्रयुज्यमा-
नविशेषण यथा-प्रविश अत्र गृहमिति गम्यते । अनयोरर्थात् प्रकरणाद् वाऽऽ-
ख्यातादेरवगमात् अप्रयोग । आख्यातमित्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् ‘ ओदन
पच तव भविष्यति इत्यादौ वाक्यभेद ॥

स्याद्यन्तक पदम् ।

स् इत्युत्पृष्टानुवचस्य सेप्रहणम्, ति इत्युत्पृष्टानुवचस्य तिव, स् च तिव स्ती
तावादी येषा प्रत्ययाना ते स्त्वादय आदिश-द प्रत्येकमाभिसवध्यते तेन स्यादय
मुप्यन्ता, स्यादयश्च स्यामाहिपयन्ता गृह्यन्ते ते अन्ते यस्य तत् स्याद्यन्तक,
पयते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति पदम् क्पादिनाद् अट् ॥

राद्धसिद्धकृतेभ्योऽन्त आसोक्ति समयागमौ ॥१५६॥

राद्धशब्दात्, सिद्धशब्दात्, कृतशब्दाच्च परोऽन्त राद्धान्त, सिद्धान्त,
कृतान्त राद्ध, सिद्ध, कृतश्च अन्तो निश्चयोऽस्येति कृत्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
आप्तानामुक्ति आसोक्ति ॥ ४ ॥ समेति सगच्छते समय ॥ ५ ॥ आगम्यत
आगम ॥ ६ ॥ १५६ ॥

आचाराङ्ग सूत्रकृत स्थानाङ्ग समवाययुक् ।

पञ्चम भगवत्यङ्ग ज्ञाताधर्मकथाऽपि च ॥ १५७ ॥

उपासकात्तदनुत्तरोपपातिकाद् दशा ।

प्रश्नव्याकरण चैव विपाकश्रुतमेव च ॥ १५८ ॥

इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि

आचरण आचार आचर्यत इति वा शिष्टाचरितो ज्ञानोद्यासेवनविधिरि
त्यथ तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि आचार स चासौ अङ्ग च आचाराङ्गम् ॥ १ ॥
सूचनात् सूत्र सूत्रेण स्वपरसमयसूचनेन कृत सूत्रकृतम् ॥ २ ॥ तिष्ठत्यस्मिन्
प्रतिपाद्यतया जावादय इति स्थान एकादिदशान्तसत्य भेदो वा स्थान तत्
प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि स्थानम् तच्च तदङ्ग च स्थानाङ्गम् ॥ ३ ॥ समवायन
समवाय एकादिशतान्तसग्यासमाविष्टाना पदाधाना सग्रह, तद्वस्तुश्च
ग्रन्थोऽपि समवाय ॥ ४ ॥ भगवताति पूजाऽभिधान व्याख्याप्रज्ञप्ते पञ्चमाङ्ग
स्य सा चासौ अङ्ग च भगवत्यङ्गम् ॥ ५ ॥ ज्ञातानि उदाहरणानि तत्प्रधाना धर्म
कथा ज्ञाताधर्मकथा तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि तथा ॥ ६ ॥ १५७ ॥ उपासका
श्रावका तद्गतक्रियाकलापप्रतिबद्धा दशा दशाऽध्ययनरूपा उपासकदशा बहु
वचनान्तमेतद्ग्रन्थनाम ॥ ७ ॥ अन्तो विनाश स च कमण तत्फलभूतस्य वा ससारस्य
त कुवन्ति ये ताथकरादयस्तेऽन्तकृत तेषा दशा प्रथमवर्ग दशाऽध्ययनानि इति
तत्सत्यया अन्तकृद्दशा ॥ ८ ॥ न विद्यते उत्तर प्रधानोऽस्मात् इत्यनुत्तर उपपत्तन
उपपातो जन्म अनुत्तर प्रधान ससारेऽन्यस्य तथाविधस्याऽभावात् उपपातोऽ
स्त्येषामित्यनुत्तरोपपातिका विनयाद्यनुत्तरविमानपक्षकजन्मानो देवा तद्वन्तव्य
ताप्रतिबद्धा दशा दशाऽध्ययनोपलक्षिता अनुत्तरावपातिरुद्दशा ॥ ९ ॥ प्रश्न
पृच्छा तन्निवचन व्याकरण प्रश्नव्याकरण तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽपि प्रश्नव्याकरणम्
॥ १० ॥ विपचन विपाक गुभाऽगुभकमपरिणाम तत्प्रतिपादक श्रुत विपाकश्रु
तम् ॥ ११ ॥ १५८ ॥ इत्येकादश ग्रन्थनपुष्पस्य अङ्गानिवाऽङ्गानि सहोपाङ्गे
रूपपातिकादिभिरन्ते सोपाङ्गानि ॥

द्वादश पुन ।

दृष्टिवात्

दृश्यो दर्शनानि तासा वदन दृष्टिनाद , दृष्टीना पातो यत्र असौ दृष्टिपातोऽपि,
सत्रनयदृश्य इहाऽऽत्रायन्त इत्यथ । तथा चाह—“दृष्टिवादेन दृष्टिपातेन वा सव
भावप्ररूपणा आरयायत” ॥

द्वादशाङ्गी म्याद् गणिपिटकाह्वया ॥ १५९ ॥

द्वादशानामाचारादीना दृष्टिवादान्तानामङ्गाना समाहारो द्वादशाङ्गा ॥ १ ॥
गुणाना साधूना वा गणो विद्यतेऽस्य गणी आचाय , गणिवा माङ्गप्रवचनाध्येता,
तस्य पिटकमिव सवाधरत्नाधारत्वात् गणिपिटक तदाह्वया, द्वादशाङ्गा गणिपि
टकमुच्यते इत्यथ ॥ २ ॥ १५९ ॥

तत्र दृष्टिवादभेदानाह

परिकर्मसूत्रपूरानुयोगपूर्वगतचूलिका पञ्च ।

स्युर्दृष्टिवादभेदा

परिकर्म च सूत्र च पूवानुयोगश्च पूर्वगत च चूलिका चेति द्वन्द्व । सूत्राणि
ग्रहणयोग्यतामपादनसमयानि परिष्काराणि गणितपरिकर्मत्र ॥ १ ॥ सत्रद्रव्यपयायनयाद्य
यसूचनात् सूत्राणि ॥ २ ॥ अनुरूपोऽनुकूलो वा योगोऽनुयोग सूत्रस्य निजेनाभिधेयेन
सार्वे अनुरूप सत्रध म च मूलप्रथमानुयोगो गण्डिकानुयोगश्चेति द्विविध इह
धमप्रणयनाद् मूल तावत् तीथररा , तेषा प्रथममम्यक्त्वाऽवासिलक्षणपूर्वभवादि
गोचरोऽनुयोगो मूलप्रथमानुयोग स एव पूवानुयोग स च गण्डिकानुयोगोऽस्य उप
लक्षणम् इहैकवस्तव्यतायाऽप्यनारानुगता गण्डिका उच्यन्ते, तासामनुयोगोऽयकथ-
नविधि गण्डिकानुयोग ॥ ३ ॥ पूवाणा गत ज्ञानमास्मिन् पूर्वगतम् ॥ ४ ॥
इह दृष्टिवादे परिकर्मसूत्रपूरानुयोगोस्तानुन्तार्थसग्रहपरा स्रवपद्धतयश्चूला इव
चूलिका एताश्चाद्याना चतुर्णा पूवाणा भवन्ति, न शेषाणाम् ॥ ५ ॥ एते परिकर्मा
दय पञ्चापि दृष्टिवादभेदा ॥

पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते ॥ १६० ॥

उत्पादपूर्वमग्रायणीयमथ वीर्यत प्रवाद स्यात् ।

अस्तेर्जानात् सत्यात् तदात्मन कर्मणश्च परम् ॥ १६१ ॥

प्रत्याख्यान विद्याप्रवादकल्याणनामधेये च ।

प्राणावाय च क्रियाविशालमथ लोकत्रिन्दुसारमिति ॥ १६२ ॥

सवाद्भेभ्य पूर्वं ताथरैरभिहितत्वात् पूराणि तानि यथा—सवद्रव्याणा पया
याणा चोत्पादप्रवृत्तिहेतुरुत्पादम् ॥ १ ॥ सत्रद्रव्याणा पयायाणा सबन्धाविवशे
पाणा च अत्र परिमाण वण्यते यत्र तद अग्रायणीयम् ॥ २ ॥ जावानामनीवाना च
सम्भेतराणा वार्य प्रवदति वीर्यप्रवादम् ॥ ३ ॥ अस्त्राति नास्तेस्पलम्भणम् तनो

यत्नेने यथाऽस्ति, यथा वा नास्ति अथवा स्याद्वादाभिप्रायेण तदेवाऽस्ति नास्तीति प्रवदति अस्तिनास्तिप्रवादम् ॥ ४ ॥ भूतिगानादिपञ्चक सभेद प्रवदतीति नानप्रवादम् ॥ ५ ॥ सत्य सयम, सत्यवचन वा, तत् सभेद सप्रतिपक्ष च यत् प्रवदति तत् सत्यप्रवादम् ॥ ६ ॥ नयदशनैरात्मानं प्रवदति आत्मप्रवादम् ॥ ७ ॥ नाना धरणाद्यष्टविधं कम प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशादिभेदैरन्यैश्चोत्तरभेदैर्भिन्नं प्रवदति कम प्रवादम् ॥ ८ ॥ १६१ ॥ मवप्रत्याख्यानस्वरूपं प्रवदति प्रत्याख्यानप्रवादम्, तदे कदेश प्रत्याख्यानम्, भामवत् ॥ ९ ॥ विद्यातिशयान् प्रवदति विद्याप्रवादम् ॥ १० ॥ कल्याणफलहेतुत्वात् कल्याणम्, अवध्यमिति चोच्यते ॥ ११ ॥ आयु प्राणविधानं सर्वं सभेद, अन्ये च प्राणा वर्णिता यन् तत् प्राणावायम् ॥ १२ ॥ कायिक्यादयं सयमाद्याश्च क्रिया विशाला सभेदा यन् तत् क्रियाविशालम् ॥ १३ ॥ इह लोके श्रुतलोके वा विन्दुरिवाऽक्षरस्य सर्वोत्तमं सवाक्षरसन्निपातपरिनिष्ठितत्वेन लोकविदुसारम् ॥ १४ ॥ १६२ ॥

स्वाध्याय श्रुतिराम्नायश्छन्दो वेद

सुहृ आ समन्तात् अधीयते स्वाध्याय 'इदोऽपादाने तु रिद्धि वा' ॥ ५१३ ॥ १९ ॥ इति धञ् ॥ १ ॥ ध्रूयते ध्रुति श्वादिभ्यः ' ॥ ५१३ ॥ १९२ ॥ इति क्ति ॥ २ ॥ आम्नायते पारम्पर्येणाऽऽम्नाय ॥ ३ ॥ छादयति पापं छद्, क्लृप्ति लिङ्ग "छदिवहिभ्यां छदोर्धौ च" ॥ (उणा-९५४) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ विन्दत्यनेन धर्मं वेद ॥ ५ ॥

त्रयी पुन ।

ऋग्यजु सामवेदा स्यु

त्रयोऽव्यया अस्या त्रयी । ऋच्यते स्तयतेऽनया ऋक् स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ इज्यतेऽनेन यजु र्व्यति ' ॥ (उणा-९९७) इत्युस् ॥ २ ॥ स्यति पापं साम, स्त्रीयलिङ्ग ॥ ३ ॥ ऋग्यजु सामानि च ते वेदाश्चेति विग्रह ॥ १ ॥

अथर्वा तु तदुद्धृति ॥ १६३ ॥

न थवति अथवा पुलिङ्ग श्रन्मातरिश्वन् " ॥ (उणा-९०२) ॥ इत्य धन्तो निपात्यते, तेभ्य ऋग्यजु सामवेदेभ्य उद्धृतिरुद्धारस्तदुद्धति ॥ १ ॥ १६३ ॥

वेदान्त स्यादुपनिषद्

वेदस्याऽन्तो निश्चयो वेदान्त ॥ १ ॥ उप समीपे ब्रह्मणो निषीदत्यनया उप निषद् ॥ २ ॥

ओङ्कारप्रणवौ समौ ।

अवति विज्ञाद् ओम् अव्ययम् ' अवेम " ॥ (उणा-९३३) ॥ इति म,

ओमेव ओङ्कार “ वणाव्ययात् स्वरूपे कार ” ॥ ७।१।१५६ ॥ इति कार ॥ १॥
प्रण्यते प्रस्तूयते प्रणव ॥ २ ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरण उन्दो ज्योतिनिरुक्तय ॥ १६४ ॥

पडङ्गानि

शिक्ष्यते वणविवेकोऽनया शिक्षा, यद् वाचस्पति - “शिक्षा वणविवेचिना” ॥ १॥
कमणा सिद्धरूप प्रयोग कस्यतेऽप्रगम्यतेऽनेन नृत्प, यद् वाचस्पति -

सिद्धरूप प्रयोगो यै कमणामवगम्यते ।

ते कणा लक्षणायां नि मूनाणांति प्रचक्षते ॥ १ ॥ २ ॥

व्यानियन्तेऽन्वाच्यायन्ते शब्दा अनेन व्याकरणम् । यदाह-

प्रवृत्तिप्रत्ययोपाधिनिपातादिविभागश्च ।

पदान्वाग्यान्करणशास्त्र व्याकरण विदु ॥ १ ॥ ३ ॥

छायतेऽनेन प्रस्ताराद् भूरिति न्ठन्द, छन्दोविचिति ॥ ४॥ ज्योतिषा प्रहाणा
गतिनानहेतुप्रयो ज्योति ज्योतिषम् ॥ ५ ॥ वणागमादिभिर्निबचन निरुक्ति निह-
क्तम् ॥ ६ ॥ १६८ ॥ अट्गयते ज्ञायतेऽभीभिरित्यङ्गानि उपकाराणि ॥ १ ॥

धर्मशास्त्र स्यात् स्मृतिर्धर्मसहिता ।

धर्मप्रतिपादक शास्त्र धर्मशास्त्रम् ॥ १ ॥ उच्छ्रिताविप्रकाणशास्त्राना मन्वा
दिभि स्मरणात् स्मृति ॥ २ ॥ धर्म सधायतेऽस्या धर्मसहिता ॥ ३ ॥

आन्वीक्षिकी तर्कविद्या

प्रत्यक्षागमाभ्यामाक्षितस्य पश्चादीक्षण अन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्यामान्वी
क्षिकी ॥ १ ॥ तर्कप्रधाना विद्या तर्कविद्या ॥ २ ॥

मीमांसा तु विचारणा ॥ १६५ ॥

मीमांस्यतेऽनया मीमांसा ॥ १ ॥ विचायतेऽनया विचारणा ॥ २॥ १६५॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च ।

वशानुवशचरित पुराण पञ्चलक्षणम् ॥ १६६ ॥

सग सृष्टि ॥ १॥ प्रताप सग प्रतिसग सहार ॥ २ ॥ वश सूयवशादि
॥ ३॥ मन्वन्तराणि स्वायम्भवादीनि चतुदश ॥ ४ ॥ वशादनु वश वशानुवश सूय-
वशावशादि तस्य चरितम् ॥ ५ ॥ पुराणि न नव पुराणम् ॥ १ ॥ १६६ ॥

पडङ्गी वेदाश्चत्वारो मीमांसाऽन्वीक्षिकी तथा ।

धर्मशास्त्र पुराण च विद्या एताश्चतुर्ग ॥ १६७ ॥

स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

सूत्र सूचनकृद्

सूयते ग्रथ्यत इति सूत्रं पुत्रीबलिङ्ग, सूचनाद् वा “पुत्रादयः” ॥ (उणा-
४५५) ॥ इति निपात्यते सुवतीति वा “समुग्न्युपिभ्यः ऋन्” ॥ (उणा-
४६९) ॥ इति ऋद् सूचनं ऋति सूचनकृत् ॥ १ ॥

भाष्य सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम् ।

भाष्यत इति भाष्यम्, सूत्रे उक्तमर्थं प्रपञ्चयति ॥ १ ॥

प्रस्तावस्तु प्रकरण

प्रस्तूयते प्रस्ताव “प्रात् स्तुदुस्तो” ॥ ५ । ३ । ६७ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥
प्रक्रियतेऽस्मिन् प्रकरणम् ॥ २ ॥

निरुक्त पदभञ्जनम् ॥ १६८ ॥

वणागमादिभिः पदानां निर्वचनं निरुक्तम् ॥ १ ॥ पदानि भज्यतेऽस्मि
निति पदभञ्जनम् ॥ २ ॥ १६८ ॥

अवान्तरप्रकरणविश्रामे शीघ्रपाठतः ।

आह्निकम्

अवान्तरप्रकरणानां विश्रामः तत्र शीघ्रपाठात् अह्ना निवृत्तमिव आह्निकम्,
“निवृत्ते” ॥ ६ । ४ । १०५ ॥ इति कण् ॥ १ ॥

अधिकरणं त्वेकन्यायोपपादनम् ॥ १६९ ॥

अधिक्रियतेऽस्मिन् अधिकरणम् एकन्यायमुपपादयति एकन्यायोपपादनम्
॥ १ ॥ १६९ ॥

उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम् ।

उक्तानां अनुक्तानां दुरुक्तानां चाधानां चिन्तां करोतीत्येवशालम्, वृत्ति
प्रयोजनमस्य वार्तिकम् ॥ १ ॥

टीका निरन्तरव्याख्या

टीकयति गमयत्यथान् टीकां सुप्रमाणा विप्रमाणा च निरन्तरं व्याख्या
यस्या सा तथा ॥ १ ॥

पञ्जिका पदभञ्जिका ॥ १७० ॥

पञ्च्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदाद्या अन्या पञ्चिन्ता “नास्ति पुमि च” ॥ ५।
३।१०१ ॥ इति णञ् पृषोदरादित्वाद् जत्वे पञ्चिन्ता, अथाद् विप्रमाण्येव पदानि
भनन्ति पदभञ्जिका ॥ १ ॥ १७० ॥

निबन्धवृत्ती अन्वधे

निबध्यते विशेषोऽस्मिन् निबध ॥ १ ॥ वततेऽथावगमोऽनेति वृत्ति ॥ १ ॥
अनुगतोऽथाऽनयोरन्वधे ॥

सग्रहस्तु समाहृति ।

सगृह्यन्ते वाच्यविशेषा अनेन सग्रह ॥ १ ॥ समाह्रियन्तेऽनया समा
हृति ॥ २ ॥

परिशिष्टपद्धत्यादीन् पथाऽनेन समुल्लयेत् ॥ १७१ ॥

परिशिष्यत इति परिशिष्टम् ॥ १ ॥ अनवन्तिऽनक्रमत्वात् पद्धतिरिव पद्धति
॥ १ ॥ आदिग्रहणाद् अध्यायोच्छ्रवामाङ्कमगादयो गृह्यन्ते, पथाऽनेनेति अन्वध
मार्गेणैव ॥ १७१ ॥

कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बहोरर्थम्य सूचनी ।

पदार्थान् गम्यान् श्रोति कारिका शेष सुगमम् ॥ १ ॥

कलन्दिका सर्वविद्या

कलन्दी भाजनविशेष तत्प्रतिकृति कलन्दिका, डलयोरैक्ये कडन्दिका अपि,
सर्वा आन्वीक्षिक्याद्या विद्या अस्या सवविद्या ॥ १ ॥

निघण्डुर्नामसग्रह ॥ १७२ ॥

नितरा घण्ट्यन्ते एकत्र भाष्यन्ते शब्दा अनेन निघण्डु " वृष्टतुत्सरि "
॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनाद् उ पुस्त्ययम् यद् वै नयन्ती- नामशास्त्रे
निघण्डुना व्याडिस्तु- अधान् निघण्टयत्यस्माद् निघण्डु परिकीर्तित । पुनपुसक
यो स स्यात् इति ॥ १ ॥ नाम्ना सग्रहो नामसग्रह ॥ २ ॥ १७२ ॥

इतिहास पुरावृत्त

इति एवमर्थे ह किलोर्थे इति ह आसीदत्र इतिहास ॥ १ ॥ पुरा वृत्त
पूर्वचरितम् ॥ ॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवल्हते प्राधान्य भजते प्रवल्हिका ॥ १ ॥ प्रहेलयति अभिप्राय सूचयति
प्रहेलिका । सा शाब्दी आर्या च । शाब्दी यथा—

पयस्विनीना धेनूना ब्राह्मण प्राप्य विशतिम् ।

ताभ्योऽष्टादश विक्रीय गृहीत्वैका गृह गत ॥ १ ॥

आर्या यथा—

चइ सामुआइ भणिआ पियवामघरमि दीवय देसु ।

ता कीस मुदङ्गुही द्वियमि निवेसये दिम् ॥ १ ॥

जनश्रुति किंवदन्ती

जनेभ्य भूयते जनश्रुति ॥ १ ॥ किं वदति जनोऽन किंवदन्ती “तृजि भूवदि” ॥ (उणा-२२१) इति दिदन्त, मद्वा, उद्यते वदन्ति कथा “वद्यवि” ॥ (उणा-६६५) ॥ इत्यन्ति, कुत्सिता वदन्ति द्या किंवदन्ती ॥ २ ॥

वार्तैतिह्य पुरातनी ॥ १७३ ॥

पुरातनी वार्ता, इतिह्य इति निपातसमुदाय उपदेशपारम्पर्ये वतते, इतिह्य इत्येव ऐतिह्यम्, भेषजादित्वात् व्यण् ॥ १ ॥ १७३ ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्त

वृत्तिलोकवृत्त अस्यस्या वार्ता ‘प्रज्ञाध्वद्वाऽचावृतेर्ण’ ॥ ७।२।३३। इति ण ॥ १ ॥ प्रवतते जनोऽनया प्रवृत्ति ॥ २ ॥ वृत्तम्य आचरितस्यान्तोऽन वृत्ता न्त ॥ ३ ॥ उद्यते उदन्त “सीमन्तहेमत” ॥ (उणा-२२२) इत्यादिशब्दाद् निपात्यते ॥ ४ ॥

अथाऽऽह्वयोऽभिधा ।

गोत्रसंज्ञानामधेयाऽऽख्याऽऽह्वाऽभिख्याश्च नाम च ॥ १७४ ॥

आह्वयतेऽनेन आह्वय ह्य समाह्वयाह्वयौ शूतनाम्नो ” ॥ ५।३।८१ ॥ इति अलन्तो निपात्यते ॥ १ ॥ अभिधायतेऽनया अभिधा ॥ २ ॥ गूयतेऽनेन गोत्रम् ‘हुयामा’ ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ २ ॥ सहायतेऽनया सहा ॥ ४ ॥ नाम एव नामधेयम् ‘नामरूपभागाद् धेय’ ॥ ७।२।१५८ ॥ इति धेय ॥ ५ ॥ आख्यायतेऽनया आख्या ॥ ६ ॥ आह्वयतेऽनया आह्वा ॥ ७ ॥ अभिख्या यतेऽनया अभिप्या ॥ ८ ॥ नमत्यनेन नाम, पुक्लाबलिङ्ग ‘सात्मनात्मन्’ ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनन्तो निपात्यते ॥ ९ ॥ १७४ ॥

सबोधनमामन्त्रणम्

सबोध्यतेऽनेन सबोधनम् ॥ १ ॥ आमन्त्रयतेऽनेन आमन्त्रणम् ॥ २ ॥

आह्वान त्वमिमन्त्रणम् ।

आकारण हवो हृति

हान हव भावेऽनुपसगाद्’ ॥ ५।३।४५ ॥ इत्यल्, वधोत्वम् ॥ ५ ॥ शेषधात्र-हृता हक्कारकाऽऽभारौ ॥

सहृतिर्हृभि कृता ॥ १७५ ॥

बहुभि कृता ह्येति मभूय हान महुति, “महशाब्दया” इति भागुरि
॥ १ ॥ १७ ॥

उदाहार उपोद्धात उपन्यासश्च बाहुमुखम् ।

उद्धत्वाहियते उदाहार ॥ १ ॥ उप समापे उद्धत्य हन्यते उपोद्धात, यदाह-
“चिन्ता प्रवृत्तमिदमर्थमुपोद्धात प्रचक्षते” ॥ २ ॥ उपन्यस्यते उपन्यास ॥ ३ ॥
बाहो मुख बाहुमुखम्, बाह्वप्रारम्भ ॥ ४ ॥

व्यवहारो विवाद स्यात्

व्यवहरण व्यवहार यत् स्मृति -

वि नानाऽर्थऽव सन्देहे हरण हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणा व्यवहार प्रकीर्तित ॥ १ ॥ १ ॥

विधिधो ऋद ऋणादानादिर्विवाद ॥ २ ॥

शपथ शपन शप ॥ १७६ ॥

शपन शपथ “शृशाशपि” ॥ (उणा-२३०) ॥ इति अथ ॥ १ ॥

शपन शप अ” ॥ (उणा-२) ॥ इत्य ॥ ३ ॥ १७६ ॥

उत्तर तु प्रतिवच

उत्तरन्ति अस्मात् उत्तरम् उदो वा तरम् ॥ १ ॥ प्रतीप वच प्रतिवच ॥ २ ॥

प्रश्न पृच्छाऽनुयोजनम् ।

कथकधिकता च

प्रच्छन प्रश्न ‘यजिष्वपि’ ॥ ५।३।८५ ॥ इति न ॥ १ ॥ पृच्छा
भिदादित्वात् ॥ २ ॥ अनुयुज्यते अनुयोजनम् अनुयोग पर्यनुयोगश्च ॥ ३ ॥
कथ कथकमिति जल्पोऽस्यामिति कथकधिकता मयूरव्यसकादित्वात् साधु ॥ ४ ॥

अथ देवप्रश्न उपश्रुति ॥ १७७ ॥

देवैर्म्य प्रश्न देवप्रश्न ॥ १ ॥ उप समीपे श्रूयतेऽस्या उपश्रुति ॥ २ ॥ १७७ ॥

चटु चाटु प्रियप्राय

चटतीति चटु, चाटु पुक्लैवलिङ्गौ “सिक्लिचिन्विदिभ्यो वा” ॥ (उणा-
७२६) ॥ इति उवा णित् ॥ १ ॥ ७ ॥ प्रिय प्रायेण बाहुल्येनाऽत्र प्रियप्रायम् ॥ ३ ॥

प्रियसत्य तु सूततम् ।

१ कथ कथमिति पाठान्तरम् । श्रीवल्भगणिश्रुतटीकाया तु-“कथ कथक ! हे
वक्तु ! इति जल्पोऽस्याम् इत्येव व्युत्पादितम् ।

प्रिय च तत् सत्यं च प्रियसत्यं वचनम्, गुण्डु नृत्यति सतां मनोऽनेनेति सूत्रं,
स्थादित्वात् के “ घञ्युपसर्गस्य ” ॥ ३।२।८६ ॥ इति बाह्वलकाद दीप ॥ १ ॥

सत्यं सम्यक् समीचीनमृतं तथ्यं यथातथम् ॥ १७८ ॥

यथास्थितं च सद्भूते

सति साधु सत्यम् ॥ १ ॥ समग्रति सम्यक्, त्रिवि “सहस्रं सधिसमी”
॥ ३।२।१२३ ॥ इति सम्यादेशः ॥ २ ॥ सम्यगेव समीचीनम् ‘ अदिस्त्रिया वाच्य ’ ॥
७।१।१०७ ॥ इति ॥ ३ ॥ इयति गच्छति जनः प्रत्ययमत्र कृतम् ‘ शारी ’ (उणा-
२०१) ॥ इति तक् ॥ ४ ॥ तथा साधु तथ्यम् ॥ ५ ॥ यथावत् तथाऽत्र यथातथम्
॥ ६ ॥ १७८ ॥ यथावत् स्थितमत्र यथास्थितम् ॥ ७ ॥ सच्च तद् भूतं च सद्भूतं तत्र ॥ ८ ॥

अलीकं तु वितथानृते ।

अलति वारयति सद्गतिं अलीकम् स्वमिकपि ” ॥ (उणा-४६) ॥ इति क,
तत्र ॥ १ ॥ विगतं तथा सत्यमत्र वितथम् ॥ २ ॥ न श्रुतं अनृतम् यौगिक
त्वात् असत्यम्, सत्येतरद् इत्यादि ॥ ३ ॥ मृषा मिथ्या वा अव्यये ॥

अथ क्लिष्टं सकुलं च परस्परपराहतम् ॥ १७९ ॥

क्लिष्टं सकुलं च अन्योऽन्यविरुद्धम् यथा-

अधो मणिमुपाविष्यद् तमनङ्गुलिरासदत् ।

तमग्रीवं प्रत्यमुद्यत् तमजिह्वोऽभ्यपूयत् ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ १७९ ॥

सात्त्वं सुमधुरं

सात्त्व्यतेऽनेन सात्त्व्यम्, गुण्डु मधुरं सुमधुरम् ॥ १ ॥

ग्राम्यमश्लीलं

ग्रामे भव ग्राम्य ‘ ग्रामादीनि च ’ ॥ ६।३।९ ॥ इति य ॥ १ ॥
त प्रियं कति अश्लीलम् न श्रीरस्यास्तीति वा सिध्मादित्वाद् ले, ऋफिडादित्वाद्
रस्य लं तत्तु ग्रीडाजुगुप्ताऽमङ्गलव्यञ्जकत्वेन त्रेधा । अलङ्कारकता तु ग्राम्य
अश्लीलं च पृथगेव ॥ २ ॥

म्लिष्टमस्फुटम् ।

म्लेच्छति स्म म्लिष्टम् क्षुब्धविरिञ्च ॥ ४।४।७० ॥ इति साधु अस्फुट
अस्पष्टम् ॥ १ ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं

लुप्ता वर्णा पदानि चात्र लुप्तवर्णपदम् प्रत्यते स्म ग्रस्तम् ॥ १ ॥ असंपूर्णं
प्रारित ध्वस्तं लुप्तवर्णपदमित्यत्र ॥ १ ॥

अवाच्य स्यादनक्षरम् ॥ १८० ॥

विरोधे नञ् ॥ १ ॥ २ ॥ १८० ॥

अम्बूकृत सथूत्कारे

अनम्बुनो अम्बुन करण अम्बूकृतम् , सथूत्कार सनिष्ठेयम् ॥ १ ॥

निरस्त त्वरयोदितम् ।

निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ १ ॥

आग्नेडित द्विस्त्रिरुक्त

आग्नेड्यते स्म आग्नेडितम् द्वौ वारौ द्वि , त्रीन् वारान् त्रि ॥ १ ॥

अनद्ध तु निरर्थकम् ॥ १८१ ॥

अनद्ध असवद्ध, दक्षदाडिमादिवाक्य समुदायावशान्यम् ॥ १ ॥ १८१ ॥

पृष्ठमासात्न तद् यत् परोक्षे दोषकीर्तनम् ।

परोक्षे अप्रत्यक्षे दापाणा कीर्तन यत्, तत् पृष्ठमासस्याऽदनमिव पृष्ठमासा
दनम् ॥ १ ॥

मिथ्याऽभियोगोऽभ्याख्यान

मिथ्याऽभियोगोऽसत्याक्षेप , अभ्याख्यायत अभ्याख्यानम् ॥ १ ॥

सगत हृदयङ्गमम् ॥ १८२ ॥

सगच्छते स्म सगतम् ॥ १ ॥ हृदय गच्छति हृदयङ्गमम् नात्रो गम ” ॥
५।१।१३।१॥ इति ख ॥ २ ॥ १८२ ॥

परुष निष्ठुर रूक्ष विकृष्ट

पृणाति पूरयति पर कोपेनेति परुषम् ऋपूनहि ’ ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युप
॥ १ ॥ निक्षिते तिष्ठति निष्ठुर श्वऽरुड्डुड्डुः ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्युरान्तो
निपात्यते ॥ २ ॥ रूक्षयति रूक्षम् ॥ ३ ॥ विकृष्यते विकृष्टम् ॥ ४ ॥

अथ घोषणा ।

उच्चैर्घुष्ट

घोषण घोषणा गिबेत्यास ” ॥ ५।३।१।११॥ इति अन ॥ १ ॥ उच्चैस्तर
यथा भवति घोषण घुष्ट ’ घुषेरविशब्दे ॥ ४।४।६८॥ इति नट् ॥ २ ॥

वर्णनेडा स्तव स्तोत्र स्तुतिर्नुति ॥ १८३ ॥

श्लाघा प्रशंसाऽर्थवाद

प्रिय च तत् सत्यं प्रियसत्य वचनम्, मुहु नृत्यति सता मनोऽनेनेति सूत्रं,
स्थादित्वात् के " पञ्चुपसगस्य " ॥ ३।२।८६ ॥ इति बाह्वृकाद दीघ ॥ १ ॥

सत्य सम्यक् समीचीनमृतं तथ्य यथातथम् ॥ १७८ ॥

यथास्थित च सद्भूते

राति साधु सत्यम् ॥ १ ॥ समयति सम्यक् त्रिपि "सहस्रम सप्रिसमी"
॥ ३।२।१२३ ॥ इति सम्यादेश ॥ २ ॥ सम्यगेव समीचीनम् 'अदिह्रिया वाञ्छ' ॥
७।१।१०७ ॥ इतीन ॥ ३ ॥ इयति गच्छति जन प्रत्ययमत्र ऋतम् "शारी" (उणा-
२०१) ॥ इति तक् ॥ ४ ॥ तथा साधु तथ्यम् ॥ ५ ॥ यथावत् तथाऽन यथातथम्
॥ ६ ॥ १७८ ॥ यथावत् स्थितमत्र यथास्थितम् ॥ ७ ॥ सच्च तद् भूत च सद्भूत तत्र ॥ ८ ॥

अलीके तु वितथानृते ।

अलति वारयति सद्गतिं अलीकम् "स्यमिकपि" ॥ (उणा-४६) ॥ इतीक,
तत्र ॥ १ ॥ विगत तथा सत्यमत्र वितथम् ॥ २ ॥ न ऋत अनृतम् यौगिक
त्वात् असत्यम्, सत्येतरद् इत्यादि ॥ ३ ॥ मृषा मिथ्या वा अव्यये ॥

अथ क्लिष्ट सकुल च परस्परपराहतम् ॥ १७९ ॥

क्लिष्ट सकुल च अन्योऽन्यविरुद्धम् यथा-

अधो मणिमुपाविध्यद् तमनङ्गुलिरासदत् ।

तमप्रीव प्रत्यमुद्यत् तमजिह्वोऽभ्यपूजयत् ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ १७९ ॥

सात्व सुमधुर

सात्व्यतेऽनेन सात्वम्, सुष्ठु मधुर सुमधुरम् ॥ १ ॥

ग्राम्यमश्लील

ग्रामे भव ग्राम्य 'ग्रामादीनि च' ॥ ६।३।९ ॥ इति य ॥ १ ॥
॥ श्रिय लाति अश्लीलम् न श्रीरस्थास्तीति वा सिध्मादित्वाद् ले ऋषिडादित्वाद्
रस्य ॥ तत्तु श्रीडाजुगुप्ताऽमङ्गलव्यञ्जकत्वेन त्रेधा । अलङ्कारकृता तु ग्राम्य
अश्लील च पृथगेव ॥ २ ॥

म्लिष्टमस्फुटम् ।

म्लेच्छति स्म म्लिष्टम् कुम्भदिरिब्ध ॥ ४।४।७० ॥ इति साधु, अस्फुट
अस्पष्टम् ॥ १ ॥

लुप्तवर्णपद ग्रस्त

लुप्त वणा पदानि चात्र लुप्तवर्णपदम् ग्रस्यते स्म ग्रस्तम् ॥ १ ॥ असपूर्णा
धारित ध्वस्त लुप्तवर्णपदमित्यय ॥ १

अवाच्य म्यादनक्षरम् ॥ १८० ॥

विरोधे नञ् ॥ १ ॥ २ ॥ १८० ॥

अम्बूकृत सथूत्कारे

अनम्बुनो अम्बुन करण अम्बूकृतम् , सथूत्कार मनिष्ठेयम् ॥ १ ॥

निरस्त त्वरयोदितम् ।

निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ १ ॥

आम्नेडित द्विस्त्रिरुक्त

आम्नेड्यते स्म आम्नेडितम्, द्वौ वारौ द्वि, त्रीन् वारान् त्रि ॥ १ ॥

अनद्ध तु निरर्थकम् ॥ १८१ ॥

अनद्ध असवद्ध, दशदाडिमादिवाच्य समुदायाथशून्यम् ॥ १ ॥ १८१ ॥

पृष्ठमासादन तद् यत् परोक्षे दोषकीर्तनम् ।

परोक्षे अप्रत्यक्षे दोषाणा कीर्तन यत्, तत् पृष्ठमासस्याऽदनमिव पृष्ठमासा
दनम् ॥ १ ॥

मिथ्याऽभियोगोऽभ्याख्यान

मिथ्याऽभियोगोऽभ्याख्येय, अभ्याख्यायत अभ्याख्यानम् ॥ १ ॥

सगत हृदयङ्गमम् ॥ १८२ ॥

सगच्छते स्म सगतम् ॥ १ ॥ हृदय गच्छति हृदयङ्गमम् नाम्नो गम ” ॥
५१११३१॥ इति ख ॥ २ ॥ १८२ ॥

परप निष्ठुर रूक्ष विकुष्ट

पृणाति पूरयति पर कोपेनेति परपम् नृपूनहि ’ ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युप
॥ १ ॥ निशिते तिष्ठति निष्ठुर श्वपुरकुडुङ्ग ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरान्तो
निपात्यते ॥ २ ॥ रूक्षयति रूक्षम् ॥ ३ ॥ विरुदयते विकुष्टम् ॥ ४ ॥

अथ घोषणा ।

उच्चैर्घुष्ट

घोषण घोषणा ‘ गिनेत्यास ’ ॥ ५१३१११॥ इति अन ॥ १ ॥ उच्चैस्तर
यया भवति घोषण घुष्ट ‘ घुपेरविशन्दे ’ ॥ ४१४१६८॥ इति नेट् ॥ २ ॥

वर्णनेहा स्तव स्तोत्र म्नुतिर्नुति ॥ १८३ ॥

श्लाघा प्रशंसाऽर्थवाद

विरुद्ध प्रलपन विप्रलाप ॥ १ ॥

अपलापस्तु निहव ।

अपलपन अपलाप ॥ १ ॥ निह्वनवन निहव ॥ २ ॥

सुप्रलाप सुवचन

सुप्रलपनम् ॥ १ ॥

सदेशवाक् तु वाचिकम् ॥ १९० ॥

अन्येन अन्यो अयस्मै यदाह-त्वयैव कर्तव्यमिति, स सदेश, तद्रूपा वाक् सदेशवाक्, सदिष्टा वाग् वाचिक “वाच इकण्” ॥ ७।२।१६८ ॥ इति स्वार्थे इकण् ॥ १ ॥ १९० ॥

आज्ञा शिष्टिर्निराङ्निभ्यो देशो नियोगशासने ।

अववादोऽपि

आज्ञापन आज्ञा नुरादिणिचोऽनित्यत्वात् “उपसर्गादात्” ॥ ५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ शासन शिष्टि ॥ २ ॥ निर आङ्, नेञ्च परो देश नि शेषेण, समन्तात् नितग देशन निर्देश आदेश, निदेश ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नियोजन नियोग ॥ ६ ॥ शिष्यते शामनम् ॥ ७ ॥ अवनम्य वदन अववाद ॥ ८ ॥

अथाऽऽह्वय प्रेषण प्रतिशासनम् ॥ १९१ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥ १९१ ॥

मवित् सधाऽऽस्थाभ्युपाय सप्रत्याङ्म्य पर श्रव ।

अङ्गीकारोऽभ्युपगम प्रतिज्ञाऽऽगूश्च सगर ॥ १९२ ॥

पक्षोक्ति प्रकृताङ्गीकार-वेत्युभयी हि प्रतिज्ञा । सवेदन सवित् ॥ १ ॥ सधान सधा ॥ २ ॥ आस्थान आस्था ॥ ३ ॥ अभ्युपायन अभ्युपाय ॥ ४ ॥ सम, प्रते आङ्श्च पर श्रव सश्रव प्रतिश्रव आश्रव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अङ्गाकरण अङ्गीकार ॥ ८ ॥ अभ्युपगमन अभ्युपगम ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञान प्रतिज्ञा ॥ १० ॥ आगच्छत्यनया पौरुष आगू स्त्रीलिङ्ग ‘अभिगमितनिभ्यो डित्’ ॥ (उणा-८।३) ॥ इति ऊ ॥ ११ ॥ सगरण सगर ॥ १२ ॥ समाधिरपि ॥ १९२ ॥

गीतनृत्यवाद्यत्रय नाट्य तौर्यत्रिक च तत् ।

गीतादित्रय समुदित नाट्य नट्य कम् ॥ १ ॥ तस्यस्येद त्रिप्रमाण तौर्यत्रिक ॥ २ ॥ वक्ष्यमाण नाट्य नट्यमात्रम् ॥

सगीत प्रेक्षणार्थेऽस्मिन्

अस्मिन् गीतनृत्तवाद्यत्रये प्रेक्षणनिमित्तं प्रयुक्ते सगीत सभूय गीयतेऽस्मि
श्रिति कृत्वा ॥ १ ॥

शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका ॥ १९३ ॥

अस्मिन् गातादित्रये भरतादिशास्त्रनिदिष्टे नाट्य धर्मोऽस्या नाट्यधर्मा, स्त्री
लिङ्गं यद् वाचस्पति - ' नाट्यधर्मा तु स्त्रिया नाट्ये यथाऽऽगमम्,' नाट्यध
र्म्येव नाट्यधर्मिना ॥ १ ॥ १९३ ॥

गीत गान गेय गीतिर्गान्धर्वम्

गीयते गेयम् ॥ ३ ॥ गान्धर्वं कृत गान्धवम् ॥ ५ ॥ रागगीत्यादिक गीतम्,
प्रापेशिष्यादिध्रुवारूप गानम्, पदस्वरतालवधानात्मक गान्धवमिति भरताण्युक्तो
विशेषो नाश्रित ॥

अथ नर्तनम् ।

नटन नृत्य नृत्त च लास्य नाट्य च ताण्डवम् ॥ १९४ ॥

नृत्यते नृत्यम् ' ऋदुपान्त्या " ॥ ५ । १ । ४१ ॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ नर्तन
नृत्त ' ह्रीवे क् " ॥ ५ । ३ । १२३ ॥ इति क् ॥ ४ ॥ लस्यते लास्यम्
॥ ५ ॥ नटानामिदं नृत्तं नाट्यम् ' नटाद् नृत्ते ज्य " ॥ ६ । ३ । १६५ ॥ इति
ज्य, नट्यत इति वा ॥ ६ ॥ तण्डुना कृत ताण्डव, पुक्लीवल्लिङ्ग, नाट्यशास्त्रे नृ
त्तलास्यनाट्यताण्डवानां भेदोऽस्ति, स तु नेहादत्त, तथाहि-अङ्गविक्षेपमात्रं विवा
हाम्युदयादौ नृत्तम् ललितकरणाङ्गहाराभिनय कैशिकीवृत्तिप्रधान वासकसञ्जादिना
यिकाचरित डाम्बिलिकादिनिबद्ध श्लिष्टत्वाद् लास्यम् सवरस पञ्चसाधि चतुर्वृत्ति
दशरूपकाभ्यं नटकम् नाट्यम् उत्तुत्तकरणाङ्गहारनिबल्यमारभट्टिवृत्तिप्रधान गातका
सारितकादौ तण्डुना प्रणीत ताण्डवमिति ॥ ७ ॥ १९४ ॥

मण्डलेन तु यद् नृत्तं स्त्रीणां हल्लीसकं हि तत् ।

हेलया लस्यतेऽस्मिन् इति हलीसकम् कीचकपेचक ' ॥ (उणा-३३) ॥
इत्यादिना निपात्यते, कलावोऽयम्, वाचस्पतिस्तु ' हलीसकोऽस्त्रियाम् इत्याह ॥ १ ॥

पानगोष्ठ्यामुच्चतालं

पानगोष्ठ्या आपाने नृत्तं उच्चस्तालोऽत्रेत्युच्चतालम् ॥ १ ॥

रणे वीरजयन्तिका ॥ १९५ ॥

रणे सप्रामे नृत्तं जयन्ती पताका, जयत्येव जयन्तिका, वीराणां जयन्ति
काऽत्र वीरजयन्तिका ॥ १ ॥ १९५ ॥

स्थान नाट्यस्य रङ्गं स्यात्

स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थान प्रदेश, नाट्यस्य नृत्तस्य, रमते जनोऽत्र रत्न
“गम्यमि” ॥ (उणा-१०) ॥ इति ग, रजत्यऽस्मिन् जन इति वा ॥ १ ॥

पूर्वरङ्ग उपक्रम ।

नाट्यस्य उपक्रम प्रारम्भ, रचति अस्मिन् जन इति रङ्गो मण्डपो नाट्य वा
युद्धस्थम्, पूर्वा रङ्गे पूर्वरङ्ग प्रत्याहारादि ‘नाम नार्ग्नमर्थे ममासो बहुलम्’
॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, रङ्गात् पूव इति वा राजदन्तादित्वात् पूर्वनि
पात, श्रीहृपस्तु—

रङ्गशब्देन तौयत्रिकं युवन् नाट्ये रङ्गप्रयोगस्य पूर्वता मन्यमान पूर्वधासां
रङ्गश्चेति समासममस्त ॥ १ ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप

अङ्गानां हरणं स्थानात् स्थानांतरनयनं अङ्गहार अङ्गानां हार इव, शोभा
जनकत्वात्, अथवा हरस्थाय हारो हरेणाभिनीतत्वात् अङ्गप्रधानो हार अङ्गहार
स्थिरहस्तादिद्वान्निशब्दे ॥ १ ॥ अङ्गानां विक्षेप अङ्गविक्षेप ॥ २ ॥

व्यञ्जकोऽभिनय ममो ॥ १९६ ॥

व्यनक्ति भावान् व्यञ्जक ॥ १ ॥ आभिमुख्यं नायन्तेऽथा अनेनेति
अभिनयो भावसूचक ॥ २ ॥ १९६ ॥

स चतुर्विध आहार्यो रचितो भूषणादिना ।

वचसा वाचिकोऽङ्गेनाऽऽङ्गिक सत्त्वेन सात्त्विक ॥ १९७ ॥

सोऽभिनय आहार्यादिभेदाच्चतुर्विध, सत्त्व मनो गुणो वा ॥ १९७ ॥

स्याद् नाटक प्रकरण भाण प्रहसन डिम ।

व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ १९८ ॥

अभिनेयप्रकारा स्तु

नाटयति मनयति सामाजिकमनासि इति नाटकम् ॥ १ ॥ वस्त्वादिकं वा
व्याभिधेय आत्मशस्त्रोत्पाद्यं प्रकुम्भे यत्र कायेन तत् प्रकरणम् ॥ १ ॥ एकं
मुखेनैव भण्यन्ते उक्तिमतं क्रियते अप्रविष्टा अपि पात्रविशेषा अत्रेति भाण,
पुक्लावलिङ्ग ॥ १ ॥ एकस्य बहूनां वा चरितं प्रहस्यते यत्र तत् प्रहसनम् ॥ १ ॥
डिमो डिम्यो विद्रव इति पयायास्तदयोगाद् अयं डिम ॥ १ ॥ व्यायामे युद्धं
नियुद्धप्राये युज्यन्ते पुण्या अत्र व्यायोग ॥ १ ॥ समवक्रियन्ते सघातीक्रियन्ते
नेतारोऽत्र समवहार ॥ १ ॥ सर्वेषां रसानां रक्षणानां च वीथी ध्रेणाव वीथी ॥ १ ॥
उत्क्रमणोन्मुखीं सृष्टिर्नीवित प्राणा यासां ता उत्सृष्टिनां श्वाचल्यं क्रिय, ता

भेदोऽङ्गन यस्य न उत्पद्यते, तदेतद्देशो अङ्ग, भीमवत् ॥ १ ॥ इहा चेष्टा
मृगस्येव स्त्रीमात्राया यत्र न इहामृग ॥ १ ॥ १९८ ॥ एतेऽभिनेयस्य प्रबन्धस्य
प्रसारा भेदा म्यु ॥

भाषा पट्-सम्कृतादिका ।

भाष्यन्ते भाषा, मस्कृत-प्राकृत-मागधी-शौरमेनी-पैशाच्य-अपभ्रंशलक्षणा ॥

भारती सात्वती कैशिक्यारभट्टौ च वृत्तय ॥ १९९ ॥

भारती षाट् तत्प्रधाना वृत्तिरपि भारती, तत्र वाचिनाभिनयप्राधान्यात्
॥ १ ॥ सदिति प्रत्याख्यानरूप मवेदन तद् यत्रास्ति तत् सत्वत् मन तस्येय
सात्वती, सात्त्विकाभिनयप्राधान्यात् अथवा सत् सत्त्वरूप विद्यते येषां ते सत्वन्त
तेषामिय, सत्त्वं च तत्र परच्छिद्रान्वेषणोपायप्रतिभानर्चि-योत्प्रेक्षणलक्षणप्रका
शलाघवात्मकम् ॥ १ ॥ नैशा किंचिदप्यथक्रियानातमकुर्वन्तो यथा देहशोभोप
योगिन तद्वत् सौन्दर्योपयोगी व्यापार कैशिकी आहायाभिनयप्राधान्यात्
यद्वा, विष्णो केनेषु व यमानेषु भवा कैशिकी अध्यात्मादित्वादिर्गुण यदाह—

विचित्रैरङ्गहारैश्च देवो लीलाममन्वितै ।

वध-यच्छिखापाश कैशिकी तत्र निमिता ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

इयूताति अरा भटा मोत्माहा अनलसास्तेषामिय आरभटी, आङ्गिका
भिनयप्रधान्यात् ॥ १ ॥ १९९ ॥

वाद्य वादित्रमातोद्य तूर्य तूर स्मरध्वज ।

वाद्यते वाद्यम् य एच्चात् ॥ ५ । १ । २८ ॥ इति य ॥ १ ॥ वदति
आहन्यमान वादित्रम् भृगूवदिचरिभ्यो णित् ॥ (उणा ४६०) ॥ इति इत्र
॥ ० ॥ आनुद्यते आतोद्यम् ॥ ३ ॥ तूर्यत इति ध्यणि तूर्य पुक्रावलिङ्ग ॥ ४ ॥
तूर्यते तूरम् नाम्युपात्त ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क ॥ ५ ॥ स्मरस्य ध्वज
इत्र स्मरध्वज ॥ ६ ॥

तत वीणाप्रभृतिरु

तत्रातननात् तत प्रभृतिशब्दात् सैरध्वजैरावणहस्तविभ्ररादि ॥ १ ॥

तालप्रभृतिरु घनम् ॥ २०० ॥

कास्यमय वादित्र ताल प्रभृतिग्रहणात् कास्यतालदि हन्यते घनम् ॥ १ ॥

॥ २०० ॥

वशादिकु तु गुपिर

आदिग्रहणाद् नालिकानलमादि, गुपिर्दिष्ठ विद्यतेऽस्य गुपिरम् ॥ १ ॥

आनद्ध मुरजादिकम् ।

आनह्यते स्म आनद्धम्, अवनद्ध च आदिशब्दाद् ददरकरटादि ॥ १ ॥

वीणा पुनर्घोषवती विपञ्ची कण्ठकूणिका ॥ २०१ ॥

यल्लकी

वेति प्रजायते खरोऽस्या वीणा " घृवीह्वा " ॥ (उणा-१८३) ॥ इति
किद् ण ॥ १ ॥ घोपोऽस्त्यस्या घोषवती ॥ २ ॥ विपञ्चयति विस्तारयति खरान्
विपञ्ची ॥ ३ ॥ कण्ठ कूणयते कण्ठकूणिका ॥ ४ ॥ २०१ ॥ वल्लते खरोऽस्या
यल्लकी " दृक्कृन् " ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यम् ॥ ५ ॥

साऽथ तत्रीभि सप्तभि परिवादिनी ।

खरान् परिस्फुट घदस्त्रेवशीला परिवादिनी ॥ १ ॥

शिवस्य वीणाऽनालम्बी

न आलम्बते अनालम्बी ॥ १ ॥

सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥ २०२ ॥

कच्छपसदृशत्वात् कच्छपी ॥ १ ॥ २०२ ॥

नारदस्य तु महती

महत्त्वाद् महती ॥ १ ॥

गणाना तु प्रभावती ।

प्रभाऽस्त्यस्या प्रभावती ॥ १ ॥

विश्वामसोस्तु बृहती

बृहत्त्वाद् बृहती ॥ १ ॥

तुम्बुरोस्तु कलावती ॥ २०३ ॥

कराऽस्त्यस्या कलावती ॥ १ ॥ २०३ ॥

चण्डालाना तु कटोलवीणा चाण्डालिका च सा ।

कथ्यते तत्रीभिरात्रियते कटोल कटिपटि ' ॥ (उणा-४९३) ॥
इत्योल कटोलाया वीणा कटोलवाणा ॥ १ ॥ चण्डालै कृता चाण्डालिका ' कु-
लालदेरकम् ' ॥ ६।३।१९४ ॥ इत्यक्ञ् ॥ २ ॥

शेषश्चान्न—

चण्डालाना तु कश्ची ।

काण्डवाणा कुवाणा च दशरी मिनरा तथा ।

सारिका सुहृणी च

काय कोलम्बकस्तम्या

तस्या वीणाया शरीर, केऽवलम्बन्ते तत्रोऽत्रेति कोलम्बक, शृणोदरादि
स्यात्, कुल सस्यान अस्मादम्बक इत्येने ॥ १ ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥ २०४ ॥

वाणाया निबन्धन येन चमणोपनद्यते स उपनाह, ग्रान्ते यत्र तत्रो निय
प्यते वा ॥ १ ॥ २०४ ॥

दण्ड पुन प्रवाल स्यात्

वीणाया दण्ड, प्रवलति प्रवाल पुष्पावलिङ्ग, ज्वलादित्वाद् ण । यच्छा
भवेत् “प्रवालो वर्णादण्डे विदुमे नवपत्रे” ॥ १ ॥

ककुभस्तु प्रसेवक ।

कुक्यते ककुभ ककेरुभ ” ॥ (उणा ३३३) ॥ इत्युभ दण्डाव
शब्दगान्भायार्थं दाहमय खण्ड यद् भल्लया आच्छाद्यत ॥ १ ॥ प्रसाप्यते प्रसेव,
स्वार्थे के प्रसेवक ॥ २ ॥

मूले वक्षशलाका स्यात् कलिका कूणिकाऽपि च ॥ २०५ ॥

वीणाया मूले कलयति तन्त्री कलिमा ॥ १ ॥ कूणयते तन्त्री कूणिमा
॥ २ ॥ २०५ ॥

कालस्य क्रियया मान ताल

क्रियया आवापनिष्क्रमणादिकया कालस्य मान परिच्छेदक तन्यते प्रतिष्ठी
यतेऽनेन ताल चक्षुस्पुटादि । गेयाया गानक्रियाया काले नियमहेतुरित्येने ।
यद् दन्तिल —

तत्र श्रेया कलापाता पादभागास्तथैव च ।

मात्रा च परिवर्तय वस्तु चैव विशेषत ॥ १ ॥ १ ॥

साम्य पुनर्लय ।

मानमेययोरन्यूनाधिक्ये श्लिष्टता ल्य हुतादि वाद्यादीनामन्योन्य सम
त्वमिति भावत् तालविशेषस्तु ल्योऽन्य ॥ १ ॥

हुत विलम्बित मध्यमोद्यस्तत्त्व घन क्रमात् ॥ २०६ ॥

हुतादीना लयाना मोघाद्या क्रमेण पयाया भागुरिस्तु घनस्थानेऽनुगत
मित्याह यत्पाठ — ‘ लम्बितहुतमध्यानि तत्त्वौघानुगतानि तु । अभिधानकृतामेप

आनद्ध मुरजादिकम् ।

आनह्यते स्म आनद्धम्, अवनद्ध च आदिशब्दाद् ददरकरटादि ॥ १ ॥

वीणा पुनर्घोषवती विपश्ची कण्ठकूणिका ॥ २०१ ॥

वल्लकी

येति प्रजायते खरोऽस्या वीणा " घृवीह्वा " ॥ (उणा-१८३) ॥ इति
विद् ण ॥ १ ॥ घोषोऽस्यस्यां घोषवती ॥ २ ॥ विपश्यति विस्तारयति खरान्
विपश्ची ॥ ३ ॥ कण्ठ कूणयते कण्ठकूणिका ॥ ४ ॥ २०१ ॥ वल्लते खरोऽस्या
वाल्की " दूकून् " ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक् ॥ ५ ॥

साऽथ तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ।

खरान् परिस्फुट वदत्येवशीला परिवादिनी ॥ १ ॥

शिवस्य वीणाऽनालम्बी

न आलम्बते अनालम्बी ॥ १ ॥

सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥ २०२ ॥

कच्छपसदृशत्वात् कच्छपा ॥ १ ॥ २०२ ॥

नारदस्य तु महती

महत्त्वाद् महती ॥ १ ॥

गणानां तु प्रभावती ।

प्रभाऽस्यस्या प्रभावती ॥ १ ॥

विश्वामित्रोऽस्तु बृहती

बृहत्त्वाद् बृहती ॥ १ ॥

तुम्बुरोस्तु कलावती ॥ २०३ ॥

कलाऽस्यस्या कलावती ॥ १ ॥ २०३ ॥

चण्डालानां तु कटोलवीणा चाण्डालिका च सा ।

कथ्यते तन्त्रीभिराव्रियते कटोल कटिपटि " ॥ (उणा-४९३) ॥
इत्योल कटोलास्या वीणा कटोलवाणा ॥ १ ॥ चण्डालैः कृता चाण्डालिका कु-
लालादेरकम् ॥ ६।३।१९४ ॥ इत्यक् ॥ २ ॥

शेषथाय-

चण्डालानां तु वल्ली ।

देवताऽनन्तुय तु धूमलो बलिरित्पि ।

धुणुव मृतयात्राया माङ्गटे प्रियर्वादिवा ॥ ३ ॥

रणोद्यमे त्वधतुगे वाद्यमदाम्भोऽपरे ।

लिङ्गिमा चनरा मटङ्गिस्तिर्मला मिरिकिचिमा ॥ ४ ॥

लम्बिमा लट्टरी वेध्या कलापूगदयोऽपि च ॥

अथ शारिका स्यात् कौणो वीणादिवादनम् ।

शृणाति तादयति वाद्य शारिका ॥ १ ॥ कुणति गन्दायत वाग्मनन कोण

पुलिङ्ग वाचस्पतिस्तु- द्वयोस्तु कौणो वाणादेवादेन शारिका च सा ' इत्याह

॥ २ ॥ वाणादि वाद्यतेऽनेन वाणादिवादन वादनशष्टमित्यय ॥

शृङ्गारहास्यकुरुणा रौद्रवीरभयानका ॥ २०८ ॥

वीमत्साद्रुतशान्ताश्च रसा

अथति एन जन शृङ्गार, पुष्पावल्लिङ्ग द्वारशृङ्गार ' ॥ (उणा-४११)

॥ इत्यारान्तो निपात्यत रयेषु शृङ्गमुत्कपमियतीति वा ॥ १ ॥ हास साधु हास्य

हास एव वा सामानिकाना चवणागोचर गता हास्य, यदाह- ' स्थाप्येव तु

रमाभवेत् " इति ॥ १ ॥ मिरिति बिभ्रति चित्तानि इति ऋण ऋक्नुददा

रिभ्य उण " ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ रुदस्याय रौद्र ॥ १ ॥

अनति गच्छत्यनेन अम्बिन वा सत्त्ववृद्धिमतिवीर 'क्रय्यजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥

इति रक्, वीर्यन्ते विरामन्ति जना अनेनेति वा ॥ १ ॥ विभ्रत्यम्माद् भयानका

व्याघ्रादि तद्धेतुर्वात् तु रस शाभीराजधानर " ॥ (उणा-७१) ॥

इत्यानर ॥ १ ॥ २०८ ॥ वीमत्सा अस्त्यम्बिन् वीमत्स ॥ १ ॥ अद् इत्या-अयाधम

व्ययम् अद् विम्मित भवति अननार्त्सिन् वा मनोऽद्रुत अदो भुनो द्रुत ' ॥

(उणा २१८) ॥ इति द्रुत ॥ १ ॥ शम्यते म्भ शात णा द्यात ॥ ८ ।

४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हास्यादयस्तु पुलिङ्गा । गौडस्तु—

शृङ्गारवारां वीमत्स रौद्र हास्य भयानकम् ।

कुरुणा आद्रुत शान्त वात्मत्य च रसा दश ॥ १ ॥

इति लिङ्गनिर्णयमाह । सामानिर्णय रस्यन्ते चर्यन्ते ज्ञाते रसा पुष्पावल्लिङ्ग ॥

भावा पुनस्त्रिधा

स्थायिसात्त्विकसंचारिप्रभेदै

भावयन्ति कुर्वन्ति रसान् स्वशरणाद भवन्ति इति वा भावा भावयन्ति व्या
कुर्वन्ति सामानिमाना मनामाति वा त्रिधा त्रिप्रकारा सामानिमाना वासनारूपेण
तिष्ठन्तीति स्थायिन, यदादित्वाद् णिन् । सीदत्यम्बिन् मन इति ध्युत्पत्ते सत्त्वगुणो

समय " ॥ नाट्ये तु द्रुतादित्यानुसारेण क्रमादोषाद्या वाद्यप्रसारा ॥ १ ॥
१ ॥ १ ॥ २०६ ॥

मृदङ्गो मुरज

मृद अङ्गमस्य मृदङ्ग, मृद्यत इति वा " विडिविलि " ॥ (उणा-१०१)
॥ इत्यङ्ग ॥ १ ॥ मुराङ्ग सवेष्टनानाता मुरज, मूव्यते वध्यत इति वा ' मुर्वे
मुर च " ॥ (उणा-१३०) इत्यङ्ग ॥ २ ॥

सोऽङ्ग्यालिङ्गमूर्ध्वक इति त्रिधा ।

स मृदङ्ग त्रिधा त्रिप्रकार, अङ्गाऽस्यास्ताति अङ्गी, उत्सङ्गस्यत्वात् ॥ १ ॥
आलिङ्गोऽस्यास्तीति आलिङ्गी आलिङ्ग्य वादनात् ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं कृत्यैरेण मुखेन
वादनाद् ऊर्ध्वं कायति ऊर्ध्व आभोगिप्रकार्य ॥ १ ॥ आहु-
-

हरातस्याङ्गतिस्त्वङ्गयो यवमध्यस्तयोर्ध्वक ।

आलिङ्ग्यत्रैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगा ॥ १ ॥

नाट्ये चैते भेदा ॥

स्याद् यश पटहो ढक्का

यानादाँ यशोऽर्थं पटहो यश पटह ॥ १ ॥ ढगित्ययक्त कायति ढक्का ॥ २ ॥

मेरी दुन्दुभिरानक ॥ २०७ ॥

पटह.

विभ्यति अस्या रणे मेरी ' भीशु' ८७) इति
इमारात्ताद् वा डी ॥ १ ॥ ५१५

दमेदुभिदुम् च ॥ (उणा-६८६

ताति वा ॥ २ ॥ अणति दादायते

इति आनङ्ग पुलिङ्ग ५

अनिताति वा ॥ ३ ॥ २०७ ॥

कृपूरदिपटि ॥ (५

केचिद् द्वा द्वा भित्ताथौ आहु

शेष गान-

अथ

सुत्रसोणो

श्रङ्गवाये

काङ्ग नु

भारत

देवताऽचनतूर्ये तु धूमलो बलिरित्यपि ।

क्षुण्णक मृतयात्राया माङ्गले प्रियवादिका ॥ ३ ॥

रणोद्यमे त्वधतूगे वाद्यभेदास्तथाऽपरे ।

टिण्डिमो वयसो मट्कुस्तिमिला त्रिरिन्चिमा ॥ ४ ॥

लम्बिका टट्टरी बेघ्या कलापूरादयोऽपि च ॥

अथ शारिका स्यात् कोणो वीणादिवादनम् ।

शृणाति ताडयति वाद्य शारिका ॥ १ ॥ कुणति शब्दायते वाद्यमनेन कोण

पुलिङ्ग वाचस्पतिस्तु- द्वयोस्तु कोणो वाणादेवाद्वादेन शारिका च सा ” इत्याह
॥ २ ॥ वाणादि वाद्यतेऽनेन वाणादिवादन वादनकाष्ठमित्यथ ॥

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानका ॥२०८॥

वीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसा

श्रयति एन जन शृङ्गार पुस्त्यबलिङ्ग “ द्वारशृङ्गार ” ॥ (उणा-४११)

॥ इत्यारान्तो निपात्यते रसेषु शृङ्गमुत्सृज्यतीति वा ॥ १ ॥ हासे साधु हास्य
हास एव वा, सामाजिकाना चवणागोचर गतो हास्य, यदाह- स्थाप्येव तु
रसामवेत् ” इति ॥ १ ॥ त्रिरिति विक्षिपति चित्तानि इति करुण ऋतुनृदा
रिभ्य उण ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ रुद्रस्याय रौद्र ॥ १ ॥

अजति गच्छत्यनेन अस्मिन् वा सत्त्वशुद्धिमिति वार ऋज्यजि ” ॥ (उणा-३८८) ॥
इति रक्, धारयन्ते विनामन्ति जना अनेनेति वा ॥ १ ॥ विन्यस्यन्माद् भयानको
व्याघ्रादि तद्धेतुत्वात् तु रस शीभारानेत्थानम् ” ॥ (उणा-७१) ॥

इत्यानक ॥१॥२०८॥ वाभत्सा अस्त्यस्मिन् वीभत्सम् ॥१॥ अद् इत्याद्यायम
व्ययम् अद् विस्मित भवति अनेनास्मिन् वा मनोऽद्भुत अदो भुवो द्रुत
॥ (उणा २१४) ॥ इति द्रुत ॥ १ ॥ शम्भ्यते स्म शान्त णौ दात ॥ ४ ।
४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हास्यादयस्तु पुलिङ्गा । गौडस्तु—

शृङ्गारवारो वाभत्स रौद्र हास्य भयानकम् ।

करुणा चाद्भुत शान्त वात्सल्य च रसा दश ॥ १ ॥

इति लिङ्गनिर्णयमाह । सामानिकै रस्यन्ते चव्यन्ते इति रसा पुङ्गीबलिङ्ग ॥

भावा पुनस्त्रिधा

स्थायिसात्त्विकसचारिप्रभेदै

भावयन्ति कुवन्ति रसान् स्वरारणाद् भवन्ति इति वा भावा भावयन्ति व्या
प्नुवन्ति सामानिमाना मनासाति वा त्रिधा त्रिप्रकारा सामानिमाना वासनारूपेण
तिष्ठन्तीति स्थायिन ग्रहादित्वाद् णिन् । सीदत्यग्निम् मन इति व्युपत्ते सत्त्वगुणो

त्पत्तात् साधुत्वाच्च प्राणामनसं वस्तु सत्त्वं, तत्र भवा सात्त्विका । मन्त्रान्ति न मतत
मवतिष्ठन्ति इति संचारिणो व्यभिचारिण ते च ते प्रभेदाश्च त ॥

स्याद् रति पुन ॥ २०९ ॥

रागोऽनुरागोऽनुरति

रमण रति परस्परास्थावध ॥ १ ॥ २०९ ॥ रञ्जन राग ॥ २ ॥ अनुरञ्जनम्

नुराग ॥ ३ ॥ अरुमण अनुरति ॥ ४ ॥

हासस्तु हसन हस ।

घर्धरो हासिका हास्य

हसन हास ॥ १ ॥ हस्यते हसनम् ॥ २ ॥ हसश्चेतसो विकाश " नवा
क्षणयमहसस्वन " ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इति वा अल् ॥ ३ ॥ घरति घघर
सघोषा अव्यक्तवाक् ' ऋतष्टित् ' ॥ (उणा-९) ॥ इति बहुलाधिकारादप्रत्यये
द्वित्व च, घघरत्तुत्वात् घघर ॥ ४ ॥ हसन हासिका भावे ॥ ५ । ३ । १२२ ॥
इति णरु ॥ ५ ॥ हसनीय हास्यम् ॥ ६ ॥ स्थाय्येव तु रसीभवदिति भावर
सयो पयायत्वेन ध्वनति ॥

हासभेदानाह—

तत्रादृष्टरदे स्मितम् ॥ २१० ॥

वक्रोष्ठिका

तत्र हासेऽदृष्टदन्ते ईपदसित म्मितम् ॥ १ ॥ २१० ॥ वक्त्र ओष्ठोऽस्या वक्रोष्ठी,
स्वार्थं के, वक्रोष्ठिका, खालीवलिङ्ग ॥ २ ॥

अथ हसित किञ्चिद् दृष्टरदाङ्कुरे ।

स्पष्टम् ॥ १ ॥

किञ्चिच्छ्रुते विहसितम्

सशब्दत्वात् किञ्चित् श्रुते हासे विहसितम् । यद् भरत

आकुक्षिताक्षिगण्डं यत् सस्वन मधुर तथा ।

कालागत साऽऽस्यराग तद्वै विहसित भवेत् ॥ १ ॥ १ ॥

अदृहासो महीयसि ॥ २११ ॥

महाशब्दत्वात् महीयसि हासे अदृष्टेति हसन अदृहास ॥ १ ॥ २११ ॥

अतिहासस्त्वनुस्यूते

अनुस्यूतेऽनवच्छिन्ने हासऽतिशयेन हसनादतिहास ॥ १ ॥

अपहासोऽकारणात् कृते ।

कारणं निना कृते हासे, अपकृष्टं हसितं अपहाम् ॥ १ ॥

सोत्प्रासे त्वाच्छुरितकम्

उत्प्रास्यते सामर्थ्येऽन्यं क्रियतेऽनेनोत्प्रास उपहासः, उत्प्राससहिते हासे आ

च्छुरणमाच्छुरितकम् “परच्छेदनं अवच्छुरितम्” इति काल्य ॥ १ ॥

हसनं स्फुरदोष्ठके ॥ २१२ ॥

स्पष्टम् ॥ २१० ॥

शोकं शुक्लं शोचनं खेदं

शोको बंधुयम् ॥ १ ॥ शुक्लं, खल्लिङ्ग ॥ २ ॥ खेदनं खेद ॥ ४ ॥

क्रोधो मन्युः क्रुधा रूपा ।

क्रुत् क्रोपः प्रतिघो रोपो रुद् च

क्रोधस्तैस्त्वप्रबोधः ॥ १ ॥ मन्यते मन्युः, पुलिङ्ग “यजिष्ठाधि” ॥

(उणा ८०१) ॥ इति शु ॥ २ ॥ क्रोधनं क्रुधा ॥ ३ ॥ रोपणं रूपा, मिदाद्यद् ॥ ४ ॥

क्रोधनं क्रुत्, खल्लिङ्ग ॥ ५ ॥ क्रोपनं क्रोपः ॥ ६ ॥ प्रतिहन्यते अनेन प्रतिघः

क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति डे, भेदादित्वात् साधु ॥ ७ ॥ रोपणं रोपः

॥ ८ ॥ रुद् खल्लिङ्ग ॥ ९ ॥

उत्साहः प्रगल्भता ॥ २१३ ॥

अभियोगोद्यमौ प्रौढिरुद्योगः क्रियदेतिका ।

अध्यवसाय ऊर्जः

उत्साहनं उत्साहः, स्वेयान् सरम्भः ॥ १ ॥ प्रगल्भस्य भावः प्रगल्भता ॥ २ ॥ २१३ ॥

अभियोजनं अभियोगः ॥ ३ ॥ उद्यमनमुद्यमः, पुनपुसकः, घनि ‘उद्यमोपरमौ’

॥ ४ । ३ । ५७ ॥ इति सा ॥ ४ ॥ प्रवहणं प्रौढिः “प्रस्यैष्येभ्योढोऽव्यूहे

स्वरेण” ॥ १ । २ । १४ ॥ इति औत्वम् ॥ ५ ॥ उद्योजनं उद्योगः ॥ ६ ॥

क्रियदेतत् इति अभिप्रायोऽस्याः क्रियदेतिका मयूरव्यसकादित्वात् साधु ॥ ७ ॥

अध्यवसीयते अध्यवसायः ॥ ८ ॥ ऊर्जनं ऊर्जः ॥ ९ ॥

अथ वीर्यं सोऽतिशयान्वितं ॥ २१४ ॥

स उत्साहः सातिशयो वीरे साधु वीर्यम् वीर्यते विक्रम्यते इति वा, भावे यः,
चारस्य कम इत्यन्ये ॥ १ ॥ २१४ ॥

भयं भीर्भातिरातङ्क आशङ्का साघ्नस्य दूरः ।

त्वात् साधुत्वाच्च प्राणामकं वस्तु सत्त्वं, तत्र भवा सात्त्विका । सचरन्ति न सततं
भवतिष्ठन्ति इति सचारिणो व्यभिचारिण ते च ते प्रभेदाश्च तं ॥

स्याद् रति पुन ॥ २०९ ॥

रागोऽनुरागोऽनुरति

रमण रति परस्परस्थावच ॥१॥२०९॥ रञ्जन राग ॥२॥ अनुरञ्जनम
नुराग ॥ ३ ॥ अनुरमण अनुरति ॥ ४ ॥

हासस्तु हसन हस ।

घर्घरो हासिका हास्य

हसन हास ॥ १ ॥ हस्यते हसनम् ॥ २ ॥ हस्येतसो विकास ' नवा
क्षणयमहसस्वन ' ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इति वा अल् ॥ ३ ॥ घरति घघर
सघोषा अव्यक्तवाक् ' ऋतश्चित् ' ॥ (उणा-९) ॥ इति बहुलाधिकारादप्रत्यये
द्वित्वं च घघरहेतुत्वात् घघर ॥ ४ ॥ हसन हासिका भावे ' ॥ ५ । ३ । १२२ ॥
इति णक ॥ ५ ॥ हसनाय हास्यम् ॥ ६ ॥ स्थाप्येव तु रसीभवेदिति भावर
सयो पर्यायत्वेन ध्रनति ॥

हासभेदानाह—

तत्रादृष्टरदे स्मितम् ॥ २१० ॥

वक्रोष्ठिका

तत्र हासेऽदृष्टदन्ते ईपद्भसितं स्मितम् ॥१॥२१०॥ वक्र ओष्ठोऽस्या वक्रोष्ठी,
स्वार्थे के, वक्रोष्ठिका, कर्णाङ्गीबलिङ्ग ॥ २ ॥

अथ हसितं किञ्चिद् दृष्टरदाङ्कुरे ।

स्पष्टम् ॥ १ ॥

किञ्चिच्छ्रुते विहसितम्

सशब्दत्वात् किञ्चित् श्रुते हासे विहसितम् । यद् भरत

आकुशेताक्षिगण्डं यत् सस्वनं मधुरं तथा ।

कालागतं माऽऽस्यरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥ १ ॥ १ ॥

अदृष्टासो महीयसि ॥ २११ ॥

महाशब्दत्वात् महीयसि हासे अदृष्टेति हसनं अदृष्टहास ॥ १ ॥ २११ ॥

अतिहासस्त्वनुस्यूते

अनुस्यूतेऽनवच्छिन्ने हामेऽतिशयेन हसनादतिहास ॥ १ ॥

शेषश्चात्र-आश्वये फुल्ल मोहो वाक्यम् ॥

शम शान्ति शमथोपशमावपि ।

तृष्णाक्षय

शमन शम , शान्ति ॥ १ ॥ २ ॥ शमथ “ मृशीशपिशमि ” ॥ (उणा-
२३२) ॥ इति अथ ॥ ३ ॥ उपशमनमुपशम ॥ ४ ॥ तृष्णाया गदस्य क्षय
तृष्णाक्षय ॥ ५ ॥

स्थायिनामुपसहारमाह—

स्थायिनोऽमी रसाना कारण क्रमात् ॥ २१८ ॥

अमी रत्यादय स्थायिन शृङ्गारादीना रसाना कारणभूता ॥ २१८ ॥

स्तम्भो जाड्यम्

स्तम्भन स्तम्भ ॥ १ ॥ जडस्य भावो जाड्यम्, विष्टधचेतनत्वम् ॥ २ ॥

स्वेदो घर्मनिदाघौ

स्वेदन स्वेद ॥ १ ॥ घरति सिञ्चत्यङ्ग घम ‘ अर्त्तारि ” ॥ (उणा-
३३८) ॥ इति म ॥ २ ॥ निदत्ततेऽनेनाङ्ग निदाघ ॥ ३ ॥

पुलक पुन ।

रोमाञ्च कण्टको रोमविकारो रोमहर्षणम् ॥ २१९ ॥

रोमोद्गम उद्दुपणमुलकसनमित्यपि ।

पोलति महद् भवत्यङ्गमनेन पुलक पुरावलिङ्ग धुधून्दि ” ॥ (उणा-
२९) ॥ इत्यक ॥ १ ॥ रोम्णामश्चन रोमाञ्च ॥ २ ॥ कण्टकीति कण्टक तप्तरोम
“ दृक्नु ” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक कण्टकतुल्यत्वात् कण्टक पुरावलिङ्ग
॥ ३ ॥ रोमाणि विक्रियन्तेऽनेन रोमविकार ॥ ४ ॥ रोमाणि हृष्यत्यनेन रोम
हर्षणम् ॥ ५ ॥ २१९ ॥ रोमाभ्युद्गच्छन्त्यनेन रोमोद्गम ॥ ६ ॥ उद्दुपत्युच्छ्वसि
त्यनेनाङ्गमुद्दुपणम् ॥ ७ ॥ उल्लक्सत्यनेनाङ्गमुल्लक्सनम् ॥ ८ ॥

स्वरभेदस्तु कलत्व स्वरे

स्वरस्य भेद स्वरभेद कलत्वमव्यक्तत्व स्वरे स्वरविषये ॥ १ ॥

कम्पस्तु वेपथु ॥ २२० ॥

कम्पन कम्प ॥ १ ॥ वेपन वेपथु पुलिङ्ग ‘ द्वितोऽथु ” ॥ ५।३।८३ ॥
इत्यथु ॥ २ ॥ २२० ॥

वैवर्ण्य कालिका

भिया च

भीतिभय वैङ्गव्य “वर्षादय स्त्रीवे” ॥ ५ । ३ । २९ ॥ इति अर्
॥ १ ॥ भी , स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ आतङ्गन आतङ्ग ॥ ४ ॥ आशङ्कन आशङ्क
॥ ५ ॥ साधूनस्यति साध्वसम् ॥ ६ ॥ दरण दर , पुद्गावल्लिङ्ग ॥ ७ ॥ भिया
भिदादित्वात् ॥ ८ ॥

तच्चाहिभय भूपतीना स्वपक्षजम् ॥ २१५ ॥

तच्चेति भय स्वपक्षात् राजपुत्रादेरहेरिव गृहस्थितात् भयम् ॥ १ ॥ २१५ ॥

अदृष्ट वह्नितोयादे

वह्नितोयाभ्या आदिशब्दात् पिशाचाऽशन्यादेर्भयमदृष्टम् ॥ १ ॥

दृष्ट स्वपरचक्रजम् ।

स्वराष्ट्राच्चौराटविकादिभय परराष्ट्रात् दाहविलोपादिभय च दृष्टम् ॥ १ ॥

भयङ्कर प्रतिभय भीम भीष्म भयानकम् ॥ २१६ ॥

भीषण भैरव घोर दारुण च भयावहम् ।

भय करोतीति भयङ्कर “ मेघर्षिभयाभयात् ख ” ॥ ५।१।१०६ ॥ इति
ख ॥ १ ॥ प्रतिगत भयेनेति प्रतिभयम् ॥ २ ॥ विभ्यत्यस्माद् भीम, भाष्म च
भिय षोऽन्तश्च वा ” ॥ (उणा-३४४) ॥ इति मक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ विभ्यत्य
स्माद् भयानकम् ॥ ५ ॥ २१६ ॥ भीषयते भीषणम् ॥ ६ ॥ विभ्यत्यस्माद्
भैरवम् भैरवभैरव ” ॥ (उणा-५१९) ॥ इति साधु , भीरोरिद नासकृदिति
वा ॥ ७ ॥ घुरत्यस्माद् घनि घोरम् ॥ ८ ॥ दारयति चित्त दाहण “ ऋक् ” ॥
(उणा-१९६) ॥ इत्युण ॥ ९ ॥ भयमावहति भयावहम् , लिहादित्वादच् ॥ १ ॥

शेषधात्र-भयङ्करे तु डमरमाभाल भासुर तथा ॥

जुगुप्सा तु घृणा

जुगुप्सन जुगुप्सा चित्तसकोच ॥ १ ॥ धरति घृणा “ घृवाहा ” ॥ (उणा-
१८३) ॥ इति णक् ॥ २ ॥

अथ स्याद् विस्मयश्चित्रमद्भुतम् ॥ २१७ ॥

चोद्याश्चर्ये

विस्मयन विस्मय , चेतसो विस्तार ॥ १ ॥ चीयते चित्र “ चिमिदि ” ॥
(उणा-४५४) ॥ इति ऋक् , चित्रयति वैचि य सपादयतीति वा अच ॥ २ ॥
अद् भवन अद्भुतम् ॥ ३ ॥ २१७ ॥ चोयत इति चाद्यम् ॥ ४ ॥ आचयते आ
ध्यम् वचस्वादित्वात् साधु ॥ ५ ॥

प्रेक्षणं प्रेक्षा ॥ ११ ॥ चेतनं चित् स्त्रीलिङ्ग ॥ १२ ॥ उपलम्भनमुपलम्भि ॥ १३ ॥
सवेदनं सप्रति ॥ १४ ॥ शेत इति शैमोहस्तं मुष्णाति शैमुपा, मूलविभुनादित्वात्
के डा, शमे कसां डया वा, पेचुपावत् ॥ १५ ॥ दशनं दष्टि ॥ १६ ॥

सा मेधा धारणक्षमा ॥ २२३ ॥

सा मतिधारणसमथा मेधते सगच्छनेऽस्या सर्वं मेधा ॥ १ ॥ २२२ ॥

पण्डा तत्त्वानुगा

तत्त्वानुगामिनी मतिं पण्यते स्तूयते पण्डा “पञ्चमाह ” ॥ (उणा १६८)

॥ इति ड ॥ १ ॥

मोक्षे ज्ञानम् ।

मोक्षविषया मोक्षफला वा मतिज्ञानम् ॥ १ ॥

विज्ञानमन्यत

मोक्षशास्त्रादन्यत्र शास्त्रे दिल्पे च चित्रादौ मतिविज्ञानम् ॥ १ ॥

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ॥ २२४ ॥

ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा ।

श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा ॥ १ ॥ श्रूयते श्रवणम् आक्वणनम् ॥ १ ॥ श्रूयते ग्रहणं
आदानम् ॥ १ ॥ धायते धारणं अविस्मरणम् ॥ १ ॥ २२४ ॥ ऊहनमूहं युक्तिं
गम्यस्तकं ॥ १ ॥ अपोहनमपोहोऽसत्पक्षनिराकरणम् ॥ १ ॥ अवस्थं यथावस्थतया
विज्ञानमर्थविज्ञानम् ॥ १ ॥ तत्त्वस्य परमाद्यस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥ इत्यष्टौ
बुद्धिगुणाः ॥

नीडा लज्जा मन्दाक्ष ह्रील्लपा

नीडनं नीडा चित्तसंकोचः । नीडोऽपि ॥ १ ॥ लज्जनं लज्जा ॥ २ ॥ मन्दमक्षि यत्र
मन्दाक्षः स्वोत्पलज्जावशाद्धिं चत्पुर्वनमतिं शूका मन्दाक्षमित्येके ॥ ३ ॥ ह्रीयते
ह्रीं स्त्रीलिङ्गं कुत्सपदादिभ्यः ” ॥ ५।३।११४ ॥ इति द्विप् ॥ ४ ॥ त्रप्यते
त्रपा ॥ ५ ॥

साऽपत्रपाऽन्यत ॥ २२५ ॥

सा लज्जाऽपरस्माद् लज्जावहे जातेऽपत्रपा ॥ १ ॥ २२५ ॥

जाड्यं मौल्यं

जडस्य भावः कम वा जाड्यम् ॥ १ ॥ मौल्यस्य भावः कम वा मौल्यम् ॥ २ ॥

विपादोऽवसादः सादो विपण्णता ।

विरुद्धो वर्णोऽस्य विवर्णस्तद्भावो वैवर्ण्यम् ॥ १ ॥ कालस्य भाव कालिका,
घोरादित्वादक्ञ्, कालयतीति णको वा ॥ २ ॥

अथाश्रु बाष्पो नेत्राम्बु रोदनम् ।

असमस्तु

अश्रुते आकण्ठमश्रु, क्लीबलिङ्ग “चिनीपीम्यशिभ्यो ऋ” ॥ (उणा
८०६) ॥ इति ऋ ॥ १ ॥ बाधते चक्षुरिति बाष्प पुंस्त्रीबलिङ्ग, “शदिबाधिस्र
निहने ष् च” ॥ (उणा-२९९) ॥ इति ष ॥ २ ॥ नेत्रस्याम्बु नेत्राम्बु ॥ ३ ॥
रुधते रोदनम् ॥ ४ ॥ अस्यते अस्र, ‘माश्रि’ ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥
५ ॥ अस्यते अश्रु, क्लीबलिङ्ग, ‘चिनीपी’ ॥ (उणा-८०६) ॥ इत्यादि बहुवचनाद्
ऋ ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—लोटस्तु ढगृजले ॥

प्रलयस्त्वचेष्टता

प्रलीयते क्रियाऽत्र प्रलयो मूर्च्छैत्यर्थः । अचेष्टता गतचेतनत्वम् । यदाहु -साम्भे
विचेतनत्व, प्रलये गतचेतनत्वम् अत एव सहसैव निपतन भुवि भवति महाभूत
क्षैधिल्यात् ॥

उपसहारमाह—

इत्यष्टसात्त्विका ॥ २२१ ॥

धृति सतोष स्वास्थ्य स्यात्

धरण धृति ॥ १ ॥ सतोषण सतोष ॥ २ ॥ स्वस्थस्य भाव स्वास्थ्यम् ॥ ३ ॥

आध्यान स्मरण स्मृति ।

स्पष्टम् ॥

मतिर्मनीषा बुद्धिर्धीर्धिषणाज्ञप्तिचेतना ॥ २२२ ॥

प्रतिभाप्रतिपत्प्रज्ञाप्रेक्षाचिदुपलब्धय ।

सन्निति शेमुषी दृष्टि

मन्यतेऽनया मति अयनिधय ॥ १ ॥ मनस ईषा मनीषा पृषोदरादि
त्वात् ॥ २ ॥ बुध्यतेऽनया बुद्धि ॥ ३ ॥ ध्यायति दधाति वा धी ‘दिद्युत्’
॥ ५।२।८३ ॥ इति क्विबन्तो निपात्यते ॥ ४ ॥ धृष्णोत्थनया धिषणा धृषिवहेरि-यो
पान्त्यस्य ॥ (उणा-१८९) ॥ इत्यण ॥ ५ ॥ ज्ञपन ज्ञप्ति सातिहेति ॥ ५।३।
९४ ॥ इति क्लृप्त्यन्तो निपात्यते ॥ ६ ॥ चेतन चेतना ॥ ७ ॥ २२२ ॥ प्रतिमान
प्रतिभा ॥ ८ ॥ प्रतिपत्ति प्रतिपत्, सर्वे मत्या ज्ञानाया ॥ ९ ॥ प्रज्ञान प्रज्ञा ॥ १० ॥

शपथान्—

आकारगृह्णे चावमटिमाऽऽकुटारिमा ।

गृह्जालिका ॥ १ ॥ २२८ ॥

शङ्काऽनिष्टोत्प्रेक्षण स्यात्

अनिष्टस्योत्प्रेक्षण सभावनम् ॥ १ ॥

चापल त्वनवस्थिति ।

अनवस्थान अनवस्थिति ॥ १ ॥ चपलस्य भाव इमं वा चापलम् “युवा
देरण् ॥ ७ । १ । ६७ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

आलस्य तन्द्रा कौसीद्यम्

अलसस्य भाव आलस्यम् ॥ १ ॥ तन्द्रण तन्त्रा ॥ २ ॥ कुसीदस्य अलसस्य
भाव कौमाद्यम् ॥ ३ ॥

हर्षश्चित्तप्रसन्नता ॥ २२९ ॥

हाद प्रमोद प्रमदो मुत्प्रीत्यामोदसम्भवा ।

आनन्दानन्दधू

हपण हप ॥ १ ॥ चित्तप्रसन्नता मन प्रसाद ॥ २ ॥ २२९ ॥ हादन हाद ॥ ३ ॥
प्रमोदन प्रमोद ॥ ४ ॥ प्रमदन प्रमद “समदप्रमदौ हर्षे ॥ ५ । ३ । २३ ॥
इत्यल् ॥ ५ ॥ मोदन मुत्, खीलिङ्ग ॥ ६ ॥ प्रापते मनोऽस्या प्रीति ॥ ७ ॥
आमोदन आमोद ॥ ८ ॥ समदन समद ॥ ९ ॥ आनन्दनमानन्द आनन्दधू,
पुलिङ्ग ॥ १० ॥ ११ ॥

गर्वस्त्वहङ्कारोऽवलितता ॥ २३० ॥

दर्पोऽभिमानो ममता मानश्चित्तोन्नति स्मय ।

गवण गव गिरताव परमिति वा ‘लटिखटि’ ॥ (उणा-५०५) ॥
इति व पुलिङ्ग । वैजयन्तीकारस्तु अभिमानस्त्वहङ्कारो गर्वाऽस्त्री’ इत्याह ॥ १ ॥
अहङ्कृतिरहङ्कार ॥ २ ॥ अवलिप्तस्य भावोऽवलितता अवलेप ॥ ३ ॥ २३० ॥ दपण
दप ॥ ४ ॥ अभिमानन अभिमान ॥ ५ ॥ ममेत्यस्य भावो ममता ॥ ६ ॥
मत्समो नास्तीति मनन मान, पुङ्गवलिङ्ग ॥ ७ ॥ चित्तस्योन्नतिवित्तोन्नति ॥ ८ ॥
स्मयन स्मय ॥ ९ ॥

स मिथोऽहमहमिका

स गर्वो मिथ परस्परमह शक्तोऽह शक्त न्यस्यामहमहमिका, मयूरव्यसनादि
त्वात् साधु, अहशब्दो निपात ॥ १ ॥

विषदन विषादो मन पीडा ॥ १ ॥ अवसदनमवसाद ॥ २ ॥ सदन
साद ॥ ३ ॥ त्रिषण्णस्य भावो त्रिषण्णता ॥ ४ ॥

मदो मुन्मोहसभेद

मदन मद ' व्यधजपमद्भय " ॥ ५११४७ ॥ इत्यल्, आनन्दसमोहयो
सगम ॥ १ ॥

व्याधिस्त्वाधी रुजाकर ॥ २२६ ॥

रुजाकर आधिमन पीडा, व्याधिहेतुत्वाद् व्याधि ॥ १ ॥ २२६ ॥

निद्रा प्रमीला शयन सवेशस्वापसलयाः ।

न दीमुखी श्वासहेतिस्तन्द्रा

नियत द्रान्तीन्द्रियाणि अस्या निद्रा ॥ १ ॥ प्रमीलन्तीन्द्रियाण्यस्या प्रमीला
॥ २ ॥ शय्यते शयनम् ॥ ३ ॥ सविशन्तीन्द्रियाण्यत्र सवेश ॥ ४ ॥ स्वपन स्वाप
॥ ५ ॥ सलीयते इन्द्रियाण्यत्र सलय ॥ ६ ॥ नन्दाव मुखमस्या न दामुखी ॥ ७ ॥
श्वासा हेतयोऽस्या श्वासहेति एतौ सुप्तचाचकावित्यन्ये ॥ ८ ॥ तन्निद्रा सादमोहनयो,
सौत्र तन्द्रयते तद्रा, तनन द्रात्यस्या वा तन्निद्रास्तद्रास्यपि ॥ ९ ॥

शेषश्चात्र निद्राया तामसी

सुप्त तु साधिका ॥ २२७ ॥

सा निद्रा अधिना साऽतिशया स्वपन सुप्तम् ॥ १ ॥

शेषश्चात्र-सुप्ते सुखाप सुखसुप्तिका ॥ २२७ ॥

औत्सुक्य रणरणकोत्कण्ठे आयल्लकारती ।

हृल्लेखोत्कलिफे च

उत्सुक्त्य भाव औत्सुक्य त्रिलम्बासहत्वम् ॥ १ ॥ अतिशयेन चित् रण
स्वप्नेति रणरण अदुपात्यक्रद्भ्यामथान्त ' ॥ (उणा १४) इति अ, द्वित्व
च स एव रणरणम् ॥ २ ॥ उत्कण्ठनमुत्कण्ठा उत्कण्ठोऽपि ॥ ३ ॥ आयत आग
च्छतो लकति आसादयति आयल्लम् ॥ ४ ॥ इयति सुखमस्यामरति स्त्रीलिङ्ग
सत्यमि ॥ (उणा ६५३) ॥ इति अति न रतिरतिरिति वा ॥ ५ ॥
हृदय लिपति हृल्लेख हृदयस्य हृल्लसल्लयाण्ये ॥ ३१२९४ ॥ इति हृदादेश
॥ ६ ॥ उत्कलनमुत्कलिना क्रीकल्यालि " ॥ (उणा ३८) ॥ इति इक् ॥ ७ ॥

अथानहित्थाऽऽकारगोपनम् ॥ २२८ ॥

आफारस्य भ्रूविहारमुखरागादेर्गोपनमाऽऽननमाऽऽकारगोपन, न वहि स्थ
चित्तमस्या अवहित्था स्त्राङ्गबलिम्, पृषोदरादित्वात् माधु ।

गुणो जिगीषोत्साहवान्

क्रोधाद् जातो जिगीषोत्साहयुक्तो गुणो न मयण अमय प्रतिचिकीषा
रूप ॥ १ ॥ २३४ ॥

त्रासस्त्वाकस्मिक भयम् ।

त्रसन त्रास, निघातादिभ्यश्चेतधमत्कृतिरूप अस्माद् भव आकस्मिक भयम्,
अत्र न पूवापरविमर्श इति भयाद् भेद ॥ १ ॥

अपस्मार स्यादोश

अपस्मरणमपस्मार, धातुवैषम्यादेरावेश ॥ १ ॥

निर्वेद स्वावमानन्म् ॥ २३५ ॥

निर्वेदन निर्वेद, स्वस्यात्मनोऽन्यगता स्वावमाननम् ॥ १ ॥ २३५ ॥

आवेगस्तु त्वरिस्तूर्णि सवेग सभ्रमस्त्तरा ।

आवेजनमावेग ॥ १ ॥ त्वरण त्वरि मण्यादित्वात् ॥ २ ॥ तूरण तूर्णि,
स्त्रीलिङ्गा 'कावाची' ॥ (उणा ६३४) ॥ इति णि ॥ ३ ॥ सवेगन सवेग
॥ ४ ॥ सभ्रमण सभ्रम ॥ ५ ॥ तदण त्वरा ॥ ६ ॥

वितर्क स्यादुन्नयन परामर्शो विमर्शनम् ॥ २३६ ॥

अध्याहारस्तर्क ऊह

वितर्क वितर्क ॥ १ ॥ उनीयते उन्नयनम् ॥ २ ॥ परामृश्यते परामर्श ॥
३ ॥ विमृश्यते विमर्शनम् ॥ ४ ॥ २३६ ॥ ५ ॥ आहरणमपूर्वोत्प्रेक्षणमध्याहार ॥ ५ ॥
तर्क तर्क तरल्यनेन सशयदिपययादिति वा पुटिह, वैज्यन्तीकारस्तु वितर्क
स्वरुमन्नियाम्' इत्याह ॥ ६ ॥ ऊहनमूह, उहाऽपि ॥ ७ ॥

असूयाऽन्यगुणदूषणम् ।

असूयन असूया ॥ १ ॥

मृति सस्था मृत्युकालौ परलोकगमोऽस्त्य ॥ २३७ ॥

पञ्चत्व निधन नाशो दीर्घनिद्रा निमीलनम् ।

दिष्टातोऽस्त कालघमोऽवसान

मरण मृति ॥ १ ॥ सस्थान सस्था ॥ २ ॥ मरण मृत्यु क्षापुमलिह ॥ ३ ॥
कालयति क्षिपत्यायु काल ॥ ४ ॥ परलोके गमा परलोकगम ॥ ५ ॥ जल्ययन
मलय ॥ ६ ॥ २३७ ॥ देहस्त्वानत् पञ्चभूतारण्यो मरणे ह्येनम्य पागना नाव
पञ्चत्व प्रलेक स्वाशमक्रमात् ॥ ७ ॥ निवृत्त धनमत्र निवन, पुत्रालिह निपूर्वा

या तु सभावनाऽऽत्मनि ॥ २३१ ॥

दर्पात् साऽऽहोपुरुषिका स्यात्

अहो अह पुरुष इत्यस्या आहोपुरुषिका ॥ १ ॥ २३१ ॥

अहपूर्विका पुन ।

अह पूर्वमह पूर्वमिति ।

अह पूर्वमित्यस्यामहपूर्विका, एव अहप्रथमिका, अहमग्रिका च ॥ १ ॥

उग्रत्वं तु चण्डता ॥ २३२ ॥

उग्रस्य भाव उग्रत्वम् ॥ १ ॥ चण्डस्य भाव चण्डता ॥ २ ॥ २३२ ॥

प्रबोधस्तु विनिद्रत्वम्

प्रबोधन प्रबोध ॥ १ ॥ विनिद्रस्य भावो विनिद्रत्वम् ॥ २ ॥

ग्लानिस्तु बलहीनता ।

ग्लान ग्लानि स्त्रीलिङ्ग, 'ग्लहाज्य' ॥ ५ । ३ । ११८ ॥ इत्यनि,
बलहीनता बलापन्वय ॥ १ ॥

दैन्य कार्पण्यम्

दीनस्य भावो दैन्यम् ॥ १ ॥ कृपणस्य भाव कार्पण्यम् ॥ २ ॥

श्रमस्तु क्लम क्लेश परिश्रम ॥ २३३ ॥

प्रयासायासव्यायामा

श्रमण श्रम ॥ १ ॥ क्लमन क्लम ॥ २ ॥ क्लेशन क्लेश ॥ ३ ॥ परिश्रमण
परिश्रम ॥ ४ ॥ २३३ ॥ प्रयासन प्रयास ॥ ५ ॥ आयासन आयास ॥ ६ ॥
व्यायमन व्यायाम ॥ ७ ॥

उन्मादश्चित्तविष्वव ।

उन्मदन उन्माद ॥ १ ॥ चित्तस्य विष्वुतिश्चित्तविष्वव ॥ २ ॥

मोहो मौढ्यम्

मोहन मोह ॥ १ ॥ मूढस्य भावो मौढ्यम् ॥ २ ॥

चिन्ता ध्यानम्

चिन्तन चिन्ता भीषिभूषि' ॥ ५ । ३ । १०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥

अमर्ष क्रोधसमव ॥ २३४ ॥

शैलपो भरत सर्वकेशी भरतपुत्रक ।

धर्मीपुत्रो रङ्गजायाऽऽजीवो रङ्गाग्रतारक ॥ २४२ ॥

नट कृशाश्वी शैलाली

शिलपस्य ऋषेरपत्य शैलप, शलति वेपान्तरमिति वा “कोरदूपाटस्य” ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यादिना ज्यान्तो निपात्यते ॥ १ ॥ ता ता भूमिना विभक्तिं भरत “दृष्टमृशी” ॥ (उणा-२०७) ॥ इति अतः, भरतापत्यत्वाद् वा ॥ २ ॥ सर्वे केशा रूपान्तराण्यस्य सन्ति सर्वकेशी, सर्वादेरिन् ॥ ३ ॥ भरतस्य पुत्रो भरतपुत्रक ॥ ४ ॥ धर्मी द्विधा नाट्यधर्मी लोकधर्मी च, तस्या पुत्रो धर्मापुत्रस्तदुप जावकत्वात् ॥ ५ ॥ रङ्गेण जायया वाऽऽजीवति रङ्गाजीवो जायाऽऽजीव ॥ ६ ॥ रङ्ग नाट्यमवतारयति रङ्गावतारक ॥ ८ ॥ २४२ ॥ नटति मृल्यति नट, पुष्पीबलिह ॥ ९ ॥ कृशाश्वेन प्रोक्त नटसूत्र वेत्त्यधाते वा कृशाश्वी “कृशाश्वमवादिन्” ॥ ६ । ३ । २९० ॥ इति इन् ॥ १० ॥ शिलालिना प्रोक्त नटसूत्रमधीते शैलाली “शिलाटिपाराशयाभटमिक्षुसूत्रे” ॥ ६ । ३ । १८९ ॥ इति णिन् ॥ ११ ॥

चारणस्तु कुशीलव ।

चारणस्य भ्रमणस्याय चारण, यतो देशान्तरभ्रमाद् जीवति ॥ १ ॥ कुत्सित शील वाति कुशीलव ॥ २ ॥

अभ्रुभ्रुपर कुसो नट स्त्रीवेपधारक ॥ २४३ ॥

स्त्रीवेपधारी नट भ्रुव कुसन भासनमस्य भ्रुकुस भ्रुकुस “भ्रुवोऽथ कुसकुव्यो” ॥ २ । ४ । १०१ ॥ इत्यत्र ह्रस्व-व ॥ १ ॥ २ ॥ भ्रुकुसो भ्रुकुस एतौ तु मतान्तराश्रयेण ।

यद् वाचस्पति -

स्त्रीभूमिना ॥ य प्राप्त-वत्वारस्तस्य वाचका ।

भ्रुकुसश्च भ्रुकुसश्च भ्रुकुसश्च भ्रुकुसवत् ॥ १ ॥

इति ॥ ३ । ४ । २४३ ॥

वेद्याऽऽचार्य पीठमर्द

वेद्याऽऽचार्यो वेद्याना वृत्तोपाध्याय ॥ १ ॥ पीठ नतनस्यान पादैर्मर्दनाति पीठमर्द ॥ २ ॥

सूत्रधारस्तु सूत्रक ।

सूत्र धरतीति सूत्रधार सूत्रयनि भाविनमर्थ सूत्र, म्यापकोऽपि ॥ १ ॥

धनिर्मरणार्थ इति सम्भा ॥ ८ ॥ नशन नाश ॥ ९ ॥ दीघा चासौ निद्रा च
 दीघनिद्रा ॥ १० ॥ निमीत्यतेऽस्मिन्निद्रयैरिति निर्मालनम् ॥ ११ ॥ दिष्टस्य कालस्य
 जीवितावधेरन्तो दिष्टान्त ॥ १२ ॥ अस्थते अस्तम् ॥ १३ ॥ कालो मृत्युदूत, क्षण
 नुव्याद्यात्मनो वा । यदाहु -“काल सहरति प्रजा” तस्य धम कालधम सहार
 ॥ १४ ॥ अवसीयते अवसानम् ॥ १५ ॥

सा तु सर्वगा ॥ २३८ ॥

मरको मार

सा तु मृति सर्वगा सर्वलोकयापिनी ॥ २३८ ॥ मरण मरक, पुष्पीव
 लिङ्ग, “दृष्टु” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ १ ॥ मृश् हिंसायामित्यस्य णिचि
 मारण मारि, स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥

उपसहारमाह—

त्रयलिंशदमी व्यभिचारिण ।

अमी धृत्यादयो विविधमाभिमुख्येन चरन्ति व्यभिचारिण ।

स्यु कारणानि कार्याणि सहचारीणि यानि च ॥ २३९ ॥

रत्यादे स्थायिनो लोके तानि चेत् काव्यनाट्ययोः ।

विभावा अनुभावाश्च व्यभिचारिण एव च ॥ २४० ॥

व्यक्त स तैर्विभावाद्यै स्थायी भावो भवेद् रसः ।

रत्यादे स्थायिनो लोके यानि कारणान्यालम्बनोद्दीपनस्वभावानि ललनो
 धानादीनि, तानि काव्ये नाट्ये च विभावा वागाद्यभिनयसहिता स्थायिव्यभिचारि-
 लक्षणाश्चित्तवृत्तय, विभाव्यन्ते विशिष्टतया ज्ञायन्ते यैरिति कृत्वा एव कार्याणि
 कटाक्षभुजाक्षेपादीनि अनुभावा स्थायिव्यभिचारिलक्षण चित्तवृत्तिविशेष सामा
 जिकजनोऽनुभवन्ननुभाव्यते यैरिति कृत्वा तथा सहचारीणि धृत्यादानि व्यभिचा
 रिण ॥ २४० ॥ तैर्विभावाद्यैरभिव्यक्त सामाजिकाना वासनारूपेण स्थित स स्थायी
 रत्यादिको भाव कविसहृदयै रस्यमानो रस शृङ्गारादि ॥

पात्राणि नाट्येऽधिकृता

पान्ति स्वभूमिकामिति पात्राणि, ‘नद्’ ॥ (उणा-४४६) ॥ इति
 नद् ॥ १ ॥

तत्तद्वेषस्तु भूमिका ॥ २४१ ॥

तेषा तेषा रामादीना वेषो रूपपरिग्रहस्तत्तद्वेष रूपान्तरपरिग्रहाधारभूतत्वाद्
 भूमिप्रतिकृतिभूमिका ॥ १ ॥ २४१ ॥

वाला वासूः

वसति पितृष्टहे वासू “कमिपद्यत्यादिभ्यो णित्” ॥ (उणा-८३५) ॥
इत्यादिशब्दाद् ॥ १ ॥

मार्य आर्यः

मपणात् सहनात् मार्य , मारियोऽपि यथा पपन्, परिपत् ॥ १ ॥ अरणी
योऽभिगम्य आर्य ॥ २ ॥

देवो भट्टारको नृपः ।

दाव्यतीति देव ॥ १ ॥ भट्टति भट्टार “द्वार” ॥ (उणा-४११) ॥
इत्यादिशब्दादारान्त साधु , स्वार्थे के भट्टारक ॥ २ ॥

राष्ट्रियो नृपतेः श्यालः

राष्ट्रे भवो राष्ट्रिय “राष्ट्रादिय ” ॥ ६ । ३ । ३ ॥ इति श्य ॥ १ ॥

दुहिता भर्तृदारिका ॥ २४७ ॥

नृपतेदुहिता भर्तृदारिका भर्तृदारिका ॥ १ ॥ २४७ ॥

देवी कृताभिषेका

कृताभिषेका राज्ञी देवा, वासवदत्तादि ॥ १ ॥

अन्या भट्टिनी

अकृताभिषेका राज्ञी भट्टिनी पद्मावत्यादि ॥ १ ॥

गणिकाऽञ्जुका ।

गणयति इश्वरानाश्वरौ गणिका, गण पेटकोऽस्त्यस्या । अञ्जुकाया अस
प्रकृतिप्रययविभागा देशीपदप्राया । अजयताति वा अञ्जुका “कञ्चुकाशुक”
॥ (उणा-५७) ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ १ ॥

नीचाचेटीसर्त्तूहूतौ हण्डेहञ्जेहलाः क्रमात् ॥ २४८ ॥

नीचाया आह्वाने हण्डे ॥ १ ॥ चेठ्या आह्वाने हञ्चे ॥ १ ॥ सान्या आह्वाने
हला ॥ १ ॥ २४८ ॥

अन्नहण्यमवध्योक्ता

वधानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूत्करणे न ब्राह्मणे साधु अन्नहण्यमिति वर्तते “प्राप्य
ह्रय ” ॥ ७ । १ । ३७ ॥ इति-य । अवधयाञ्चडियमित्येके ।

ज्यायसी तु स्वसाऽत्तिका ।

शेषवान्—

अथ सूत्रधारे म्याद् बीजदशक ॥ १ ॥

नन्दी तु पाठको नाद्या

नन्दत्यवश्य नन्दी, नन्दन नन्द समृद्धिस्तत्र भवा तत्प्रयोननत्वाद् नान्दी
पूरजात्म, तस्या पाठक ॥ १ ॥

पार्थस्य पारिपार्थिकः ॥ २४४ ॥

पार्थे तिष्ठति पार्थस्य ॥ १ ॥ पारिपार्थं वतने पारिपार्थिक ॥ २ ॥ २४४ ॥

वासन्तिक केलिकिलो वैहासिको विदूषक ।

प्रहामी प्रीतिदश्च

वासन्तेन चरति वासन्तिक ॥ १ ॥ केल्या क्लृप्ति केलिकिल, केलीकिल
इत्यपि ॥ २ ॥ विचित्रो हासा विहास, तेन चरति वैहासिक ॥ ३ ॥ सन्धि विप्र
हेण विप्रह च सन्धिना वृषयति विदूषक ॥ ४ ॥ प्रहसतात्येन शील प्रहासी ॥ ५ ॥
प्रीतिं ददातीति प्रातिद ॥ ६ ॥

अथ पिङ्ग पल्लवको विट ॥ २४५ ॥

सेटन सिट् गान्दर सिटा गायति गच्छताति वा पिङ्ग, पृषोदरादित्वात्
पत्वम् ॥ १ ॥ गच्छति चतुर गच्छति पल्लव 'वडिवटि' ॥ (उणा-५१५) ॥ इत्यव;
स्त्राथ के, पल्लव पल्लवयताति वा ॥ २ ॥ वेदति शब्दायते विट, पुल्लीबलिह
॥ ३ ॥ २४५ ॥

पिता त्वाहुकः

अवतीत्याहुक "दञ्चुकाशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्यादिशब्दाहुकान्तौ
निपात्यते ॥ १ ॥

भावुत्तभावुकौ भगिनीपतौ ।

अवतीत्याहुत्त 'पुनपित्त ॥ (उणा-२०४) ॥ इत्यादिशब्दात्तात्तो निपा
त्यते ॥ १ ॥ भवताति भावुक, "दञ्चुकाशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्यादिना
निपात्यते ॥ २ ॥

भावो निद्वान्

भावयति भाव ॥ १ ॥

युवराज कुमारो भर्तृदारकः ॥ २४६ ॥

युवा चासौ राजा च युवराज कुमारयति क्रीडयति कुमार भर्तृदारको भर्तृ
दारक ॥ १ ॥ २४६ ॥

बाला वासू*

वसति पितृगृहे वासू “कमिषद्यत्यादिभ्यो णित्” ॥ (उणा-८३५) ॥

इत्यादिशब्दाद् ॥ १ ॥

मार्प आर्यः

मपणात् सहनात् माप , मारिपोऽपि, यथा पपत्, परिपत् ॥ १ ॥ अरणी

यौऽभिगम्य आर्य ॥ २ ॥

देवो भट्टारको नृपः ।

दीव्यतीति देव ॥ १ ॥ भटति भट्टर “द्वारभट्टार” ॥ (उणा-४११) ॥

इत्यादिशब्दादारान्त साधु स्वाथे के भट्टारक ॥ २ ॥

राष्ट्रियो नृपतेः श्याल*

राष्ट्रे भवो राष्ट्रिय “राष्ट्रादिय” ॥ ६ । ३ । ३॥ इति इय ॥ १॥

दुहिता भर्तृदारिका ॥ २४७ ॥

नृपतेर्दुहिता भर्तृदारिका भर्तृदारिका ॥ १ ॥ २४७ ॥

देवी कृताभिपेका

कृताभिपेका राज्ञा देवी, पासवदत्तादि ॥ १ ॥

अन्या भट्टिनी

अकृताभिपेका राज्ञी भट्टिनी पद्मावत्यादि ॥ १ ॥

गणिकाऽज्जुका ।

गणयति इक्ष्वरानावरौ गणिका गण पेटकोऽस्त्यस्या । अज्जुकाद्या अस
स्प्रकृतिप्रत्ययविभाग देशीपदप्राया । अजयताति वा अज्जुका “कञ्जुकाशुक”
॥ (उणा-५७) ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ १॥

नीचाचेटीसरर्हृतौ हण्डेहञ्जेहलाः क्रमात् ॥ २४८ ॥

नीचाया आह्वाने हण्डे ॥ १ ॥ चेख्या आह्वाने हञ्जे ॥ १ ॥ सध्या आह्वाने
हला ॥ १ ॥ २४८ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

वधानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूर्वकरणे न ब्राह्मणे साधु अब्रह्मण्यमिति वर्तते “प्राण्य
श्ररथ” ॥ ७ । १ । ३७ ॥ इति-य । अवधयाञ्चाऽथमित्येके ।

ज्यायसी तु स्वसाऽत्तिका ।

अत्ता मातेव अत्तिका ॥ १ ॥

भर्ताऽऽर्यपुत्र

भर्ता पतिरायस्य पुत्र आयपुत्र ॥ १ ॥

माताऽम्बा

अमति वात्सल्य गच्छति अम्बा “ दाम्यमेर्णिद्रा ” ॥ (उणा-३१८) ॥
इति घ , अम्बते अपत्य जल्पतीति वा ॥ १ ॥

भदन्ता सौगतादयः ॥ २४९ ॥

सौगत आदिरेषां सौगतादय आदिशब्दाद् निग्रयादय भन्दन्ते कल्या
णिनो भवन्ति भदन्ता “ सीमन्तहेमन्तभदन्तदुष्वन्तादय ” ॥ (उणा-२२२) ॥
इति साधु ॥ १ ॥ २४९ ॥

पूज्ये तत्रभवानत्रभवाश्च भगवानपि ।

स भवान् तत्रभवान् ‘ तप् स्व ’ ॥ ७ । २ । ९२ ॥ इति सर्वादित्वात्
त्रप् ॥ २ ॥ एवमेष भवान् अत्रभवान् ॥ ३ ॥ भगो ज्ञानमस्यास्ति भगवान् ॥ ४ ॥

पादा भट्टारको देवः प्रयोज्यः पूज्यनामतः ॥ २५० ॥

यथा गुरुपादा , अहद्भट्टारक , कुमारपालदेव ।

शेषान्-

पूज्ये भट्टको भट्ट प्रयोज्य पूज्यनामत ।

आयुकादयो नाव्यप्रस्तावाद् नाव्योक्ती द्रष्टव्या ॥ २५० ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया खोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाट्टाकाया
देवकाण्डो द्वितीय ॥ २ ॥

अहम् अथ मर्त्यकाण्डः ।

अथ तृतीय मर्त्यकाण्डमारभ्यते—

मर्त्यं पञ्चजनो भूस्पृक् पुरुष पूरुषो नर ।

मनुष्यो मानुषो ना विट् मनुजो मानव पुमान् ॥ १ ॥

म्रियत इति मर्त्य “मृशापसिवस्यनिभ्यस्तादि” ॥ (उणा-३६०) ॥
इति तकारादियप्रत्यय, यद्वा ‘सृजो वा’ ॥ (उणा-२०२) ॥ इति ते मत
“मतादिभ्यो य” ॥ ७ । २ । १५९ ॥ इति स्वार्थे ये मर्त्य ॥ १ ॥ पञ्चभि
पृथिव्यादिभूतैर्जायते पञ्चजन ॥ २ ॥ भुव स्पृशति भूस्पृक् ॥ ३ ॥ पृणाति पुम
यानिति पुरुष ‘विदिपूभ्यां कित्’ ॥ (उणा ५५८) ॥ इत्युप, बाहुलकाद्
दीप्तत्वे पूरुष ॥ ४ ॥ ५ ॥ वृणातीति नर ॥ ६ ॥ मनोरपत्य मनुष्य, मानुष
‘मनोयाणौ पञ्चान्त’ ॥ ६ । १ । ९४ ॥ इति योऽण् च प्रत्ययौ ॥ ७ ॥ ८ ॥
नयतीति ना “नियो ङित्” ॥ (उणा-८५४) ॥ इति ङ ॥ ९ ॥ विशति
कार्येषु विट् ॥ १० ॥ मनोजातो मनुज ॥ ११ ॥ मनोरय मानव ॥ १२ ॥
पाति निवर्गं पुमान् ‘पातेङुम्भु’ ॥ (उणा-१०००) ॥ इति ङुम्भु ॥ १३ ॥ १४ ॥

बाल पाकः शिशुर्दिम्भः पोतः शावः स्तनन्धय ।

पृथुकाभोत्तानशया क्षीरकण्ठः कुमारकः ॥ २ ॥

बलति प्राणिति स्तन्येन बाल, ज्वलादित्वाण ॥ १ ॥ पात्सेन पिबति स्तन्य
वा पाक ‘भीण्शलिबलि’ ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ २ ॥ इयति क्रश
यति मातर शिशु श सन्वच्च” ॥ (उणा ७४७) ॥ इति डौ द्वित्वम् ॥ ३ ॥
दिम्भयति दिम्भ ॥ ४ ॥ पुनाति गात्र पोत दम्यमि ॥ (उणा-२००) ॥
इति त ॥ ५ ॥ इयति मातर शाव “लटिखटि” ॥ (उणा ५०५) ॥ इति
व ॥ ६ ॥ स्तन धयति स्तनन्धय ‘गुनीस्तन’ ॥ ५ । १ । ११९ ॥ इति
रश् यौगिकत्वात् स्तनपोऽपि ॥ ७ ॥ प्रयते जन्मना पृथक् कञ्चुकापुक्” ॥
(उणा-५७) ॥ इत्युक्तान्तो निपात्यते पृथु कायति इति वा ॥ ८ ॥ इयति
वृद्धिमभ ‘गृदूरमि’ ॥ (उणा ३२७) ॥ इति भ ऋभ्यत इति वा ॥ ९ ॥
उत्तान शेते उत्तानशय ॥ १० ॥ क्षीर कण्ठेऽस्य क्षीरकण्ठ, यौगिकत्वात्
क्षीरपोऽपि ॥ ११ ॥ कामयते यदपि तदपि दृष्ट इति कुमार ‘कमेरत उच्च’ ॥
(उणा-४०९) ॥ इत्यार कुमारयति कीडयति वा कुन्सितो मारोऽस्येति वा, स्वार्थे
कै, कुमारक ॥ १२ ॥ १३ ॥

शिशुत्व शैशव बाल्य

शिशोभाव शिशुत्व, शैशव “गृध्रर्णात्” ॥ ७।१।६९ ॥ इत्यण्
॥ १ ॥ २ ॥ बालस्य भाव कम वा बाल्य, राजादित्वाद् व्यण् ॥ ३ ॥

वय स्थस्तरुणो युवा ।

वयसि यौवने तिष्ठतीति वय स्थ ॥१॥ तरति कौमार तरुण “यम्यजि”
॥ (उणा २८८) ॥ इत्युन ॥२॥ यौति मिथ्रीभवति स्त्रिया युवा, “लृर्युगुपि”
॥ (उणा १०१) इति कन् ॥ ३ ॥

तारुण्य यौवन

तरुणस्य भाव कर्म वा तारुण्यम् ॥ १ ॥ यूनो भवो यौवनम्, पुत्रीबलिह
“युवादे” ॥ ७।१।६७ ॥ इत्यण्, यौवनिकाऽपि ॥ २ ॥

वृद्ध प्रवयाः स्वविगे जरन् ॥ ३ ॥

जरी जीर्णो यातयामो जीन

वधते वृद्ध, शील्यादित्वात् क्त ॥ १ ॥ प्रगत वयो यौवनमस्य प्रवया
॥ २ ॥ यौवनमतिक्रम्य तिष्ठति स्थविर स्थविरपिठिर’ ॥ (उणा ४१७) ॥
इतीरान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ जीर्यति स्म जरन् ‘जृपोऽनृ’ ॥ ५।१।१७३ ॥
इत्यनृ ॥ ४ ॥ ३ ॥ जराऽस्त्यस्य जरी, शिखादित्वादिन् ॥ ५ ॥ जार्यति स्म
जीण ॥ ६ ॥ याता यामा अस्य यातयाम ॥७॥ जिनाति स्म जीन क्ते “ज्या
व्यध विडति ॥ ४।१।८१ ॥ इति गृति ‘दाघमत्रोऽत्यम् ॥ ४।१।
१०३ ॥ इति दाघत्वे ऋत्वादेरेपा तो नोऽप्र ” ॥ ४।२।६८ ॥ इति
नत्वम् ॥ ८ ॥

अथ विस्त्रसा जरा ।

विस्त्रसते अनयाऽङ्ग विस्त्रसा भिदादित्वादङ् ॥१॥ जीयतेऽनया जरा ‘यितो
ऽङ्ग’ ॥ ५।३।१०७ ॥ इत्यङि ऋवणदृशोऽङि-’ ॥ ४।३।७ ॥ इति
शुण ॥ २ ॥

वार्धक स्याविर

वृद्धस्य भाव कम वा वार्धक चोरादित्वादङ् ॥ १ ॥ स्थविरस्य भाव
कर्म वा स्याविर युवादित्वादण् ॥ २ ॥

ज्यायान् वर्षीयान् दशमीत्यपि ॥ ४ ॥

अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् ज्यायान् ॥ ७।४।३६ ॥ इति साधु
॥ १ ॥ प्रियस्थिर ॥ ७।४।३८ ॥ इति वपादशे तु वर्षीयान् ॥ २ ॥

दशमोऽन्याविशेषोऽस्तस्य दशमा ' पूरणाद् दयसि ' ॥ ७ । ० । ६ ॥
इतान् । दशमाम्थ इत्यपि । यदाह भागुरि —

“इथो वयोदशोपेत पञ्चमा सप्तमाति च ।

प्रवया दशमीस्व स्यात्” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

त्रिद्वान् सुधी कविविचक्षणलब्धवर्णा-

न प्राप्त रूपकृतिरूप्यभिरुपधीग ।

मेधाविकोविदविचारदसरिदोष-

ज्ञा प्राजपण्डितमनीषिबुधप्रबुद्धा ॥ ५ ॥

व्यक्तो विपश्चित् सख्यावान् सन्

वेत्ताति विद्वान् वा वेत्ते क्मु ” ॥ ५ । ० । ०० ॥ इति क्मु ॥ १ ॥

सुढु दधाति श्यायति वा सुयी दिवुद्दत् ॥ ५ । ० । ८३ ॥ इति साधु ,

शोभना वारस्येति वा ॥ २ ॥ भवते काति वा कवि कविताऽपि “स्वरेभ्य इ ”

॥ (उणा ६०६) ॥ इति इ ॥ ३ ॥ विचष्टे विच ण ‘ तृहृशृ ’ ॥ (उणा-

१८७) ॥ इत्यादिना अण ॥ ४ ॥ लृव वणन प्रगिद्धिर्येन स लब्धवण ॥ ५ ॥

जानातीति ज्ञ ॥ ६ ॥ प्राप्त रूप यन प्राप्त रूप ॥ ७ ॥ कृतमस्यान्तीति कृती

कृतकृत्य ॥ ८ ॥ रूपति विविद्धे कृष्टि ह्मुपिकृपि ’ ॥ (उणा-६५१) ॥

इति तिर् ॥ ९ ॥ अभिगत रूप येन अभिरूप ॥ १० ॥ दधाति विय वार

“ इण्धाभ्या वा ॥ (उणा ३८९) ॥ इति र्न् वियमारयतांति वा ॥ ११ ॥

मेधाऽस्तस्य मेधावा अस्तपोमायामेवास्तपो विर्’ ॥ ७ । ० । ४७ ॥ इति विन्

॥ १२ ॥ नो वेत्ति अभिप्रायमस्य ओर स्थान वेत्तीति वा कोविद पृषोदरादि

त्वात् भवत इति वा ‘ बुमुद ’ ॥ (उणा २८४) ॥ इत्यादिशब्दान् निपात्यते

॥ १३ ॥ विशेषेण शारदोऽदृष्ट प्रत्यग्रो वा विशारद ॥ १४ ॥ भुवति भवेद्

सरि भूसदृशि ’ ॥ (उणा-६९३) ॥ इति रिर् ॥ १५ ॥ दोषान् जानाति शात्रा

जह्यात् इति दोषज्ञ ॥ १६ ॥ प्रज्ञा अस्त्यस्य प्राप्ति प्रज्ञाऽद्वा ’ ॥ ७ । ० । ३३ ॥

इति ण प्रज्ञ एतेति वा प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥ ७ । ० । १६५ ॥ १७ ॥ पण्ड

ते जानाति इति पण्डित पण्ड बुद्धि सत्ताता अस्येति वा तारकादिनादित

॥ १८ ॥ मनस इष्टे मनाया पृषोदरादित्यात् मनाया अस्त्यस्येति वा शिखादित्या

दिन् मौगिभ्याम् घामान् मतिमानित्यादय ॥ १९ ॥ बुध्यते बुध ॥ ० ॥

प्रबुध्यते प्रबुद्ध ॥ १ ॥ ५ ॥ व्यनम्यै व्यक्त ॥ २० ॥ विपर्ययेतयते विपश्चित्

पृषोदरादित्वात् ॥ २३ ॥ सम्यग् ग्यान नान अस्त्यस्य सख्यावान् यद्वा माया

विचारणा गणना वा ॥ २४ ॥ ज्ञाति सन् त्रिद्विमान उत्तम इत्यय , ज ये

त्ययस्त्वा ॥ २० ॥

प्रवीणे तु शिक्षित ।

निष्णातो निपुणो दक्ष कर्म हस्त मुखा कृतात् ॥६॥

कुशलश्चतुरोऽभिजविजवैज्ञानिका पटु ।

प्रकर्षेण वीर्यते गम्यते प्रवीण “धृवीहा ” ॥ (उणा-१८३) ॥ इति णक्त्तत्र ॥ १ ॥ शिक्षा सजाता अस्य शिक्षित , शिक्षते इति वा ॥ २ ॥ निष्णाति स्म निष्णात , निष्णातेर्मुखाय परित्यज्य निपुणे ऋड “निनद्या स्नाते काशले” ॥ २१३ ॥ २० ॥ इति पत्वम् ॥ ३ ॥ नियत पुणाति शोभनकमत्वाद् निपुण ॥ ४ ॥ दक्षते दक्ष ॥ ५ ॥ कृतशब्दात् परा कमहस्तमुखा , तेन कृत वमाऽनेन कृतम्मा यागि कत्वात् कृतकृत्य , कृतार्थ , कृती च कृतो वशाकृतो हस्तोऽनेन कृतहस्त , कृत सस्कृतं मुखमस्य कृतमुख ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ६ ॥ कुशान् लाति कुशल , ते हि व्युत्प भैरादात् शम्भा कुश्यति इति वा “वृषिवपि ” ॥ (उणा-४६८) ॥ इत्यलक् ॥ ९ ॥ चतते कमे इति चतुर ‘वाश्यसि ’ ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर चत्वार पुमथा सत्यस्येति वा अभ्रादित्वाद् अ ॥ १० ॥ अभिजानाति अभिज्ञ ॥ ११ ॥ विना नाति विज्ञ ॥ १२ ॥ विज्ञान प्रयोजनमस्य वैज्ञानिक ॥ १३ ॥ पटति दास्य पटु “धृमृत्तृत्सरि ” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १४ ॥

शेषान्न-

अथ प्रवाणे क्षेत्रज्ञो नदाणो निष्ण इत्यपि ॥

छेको विदग्धे

छयति छिनत्ति मूखदुष्टचित्तानि इति छेन “निष्कतुष्क ” ॥ (उणा-२६) ॥ इति कातो निपात्यते ॥ १ ॥ विशेषेण मूखचित्तं दहति विदग्ध तत्र ॥ २ ॥

शेषध्वान्न-

छेकालच्छेकिलौ छेके ॥ छइल्लो देश्याम् ॥

प्रौढस्तु प्रगल्भ प्रतिभान्वित ॥ ७ ॥

प्रोह्यते स्म प्रौढ ॥ १ ॥ प्रगल्भते प्रगल्भ ॥ २ ॥ प्रतिभा नवाबोल्लेख शालिनी प्रज्ञा तयाऽन्वित प्रतिभाविन ॥ ३ ॥ ७ ॥

कुशाग्रीयमति सूक्ष्मदर्शी

कुशाग्रस्य तुल्या तीक्ष्णत्वात् कुशाग्राया कुशाग्रादीय ’ ॥ ७११११६ ॥ इति इय कुशाग्राया मतिरस्य कुशाग्रीयमति ॥ १ ॥ सूक्ष्म पश्यतीत्येवशील सूक्ष्मदर्शी ॥ २ ॥

तत्कालधी पुन ।

प्रत्युत्पन्नमति

तन्माल धीरस्य तन्मालधी ॥१॥ प्रत्युत्पन्नमतिरस्य प्रत्युत्पन्नमति ॥२॥

दूरान् पश्येद् दीर्घदर्शसौ ॥ ८ ॥

दार्ध पश्यतालेवशीलो दोषदर्शी दूरदर्शी ॥ १ ॥ ८ ॥

हृदयालु सहन्यश्चिद्रूपोऽपि

प्रशस्त हृदय मनोऽस्त्यस्य हृदयालु 'हृपाहृदयादालु' ॥७।२।४७॥ इत्या-
लु ॥ १ ॥ सह हृदयेन मनमा न तु वक्ष्या वत्तते सहृदय ॥२॥ चिदिति विशिष्टे
चैतये वत्तते, चिद् रूपमस्य तमयत्वाद् चिद्रूप ॥ ३ ॥

अथ सस्कृते ।

व्युत्पन्नप्रहतक्षुण्णा

शास्त्रादिना सस्त्रियते स्म सस्कृतस्तत्र ॥ १ ॥ व्युत्पद्यते स्म व्युत्पन्न ॥२॥
प्रहण्यते स्म प्रहत ॥ ३ ॥ क्षुद्यते स्म क्षुण्ण ॥ ४ ॥

अन्तर्गणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ९ ॥

अन्तर्हृदयमग्रे न तु मुखे वाणिवागस्य अन्तर्गणि शास्त्र वेत्ति न च तथा
चक्षुः शक्नोति शास्त्रवित् ॥ १ ॥ ९ ॥

वागीशो वाक्पतौ

वाचामाशो वागाश ॥ १ ॥ वाचा पतिवाक्पतिस्तत्र ॥ २ ॥

वाग्मी वाचोयुक्तिपटु प्रवाक् ।

समुत्तो वावदू

प्रशस्ता वागस्यास्ति वाग्मी 'गिन्' ॥ ७।२।२५ ॥ इति गिन् ॥ १ ॥
वाचो युक्ता पटुवाचोयुक्तिपटु पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे ' ॥३।२।३७॥ इति
पटुवाग् जलुप् ॥ २ ॥ प्रहृष्टा वागस्य प्रवाक् ॥ ३ ॥ मुखशब्देन वचनमत्र लक्ष्यते
तत सह मुखेन वचनेन वत्तते इति समुत्त ॥ ४ ॥ वागव्यते इत्येवशालो वावदू
यत्तिजपिदक्षिवदादू ॥ ७।२।४७ ॥ इत्यू ॥ ५ ॥

अथ वदो वक्ता वदावद ॥ १० ॥

वदताति वद ॥ १ ॥ वच्चाति वच्चा ॥ २ ॥ वश्तीति वदावद "चराचर" ॥
४।१।१३ ॥ इत्याचि वृत्तद्विवो वा निपात्यते ॥ ३ ॥ १० ॥

म्याज्जल्पास्तु वाचालो वाचादो ऋगुर्हवाक् ।

जल्पनशीलो जतार “वृत्भिक्षिलुष्टिपिपुष्टाद्यार” ॥५॥१७०॥ इति
टार ॥१॥ निन्दिता वागस्यास्ति वाचाल, वाचाट, “वाग् आलाट” ॥७॥१२४॥
इत्याल आटथ ॥ २ ॥ ३ ॥ बहुनि सारतया गह्वा वागस्य बहुगह्ववात् ॥ ४ ॥

यद्वदोऽनुत्तरे

यदेव नि सरति तदेव वदति यद्वद ॥१॥ नास्त्युत्तरमस्य अनुत्तरस्तत्र ॥२॥

दुर्वाक् कद्वदे स्यात्

निन्दित वाक्कि दुर्वाक् गह्ववादा ॥ १ ॥ कुतिसत वदति कद्वद “रथवदे”
॥३॥१३१॥ इति को कदादेशस्तत्र ॥ २ ॥

अथाधर ॥ ११ ॥

हीनवादिनि

अवति गच्छति हानत्वमधर “अवेक् च वा” ॥ (उणा-३९८) ॥ इतर ॥
१ ॥ ११ ॥ हीन वदतीत्येवशालो हीनवादा तत्र ॥ २ ॥

एडमूकोऽनेडमूकौ त्ववाक्श्रुतौ ।

एडो वधिर मृगेऽवाक् एडधासा मूरध्व एडमूक् “कल्मूक्स्त्ववाक्श्रुति”
इति हलायुध ॥ १ ॥ अनेडोऽपि अवकरोऽपि मूर अनेडमूक्, अधो ह्यनेड
मूक् स्यात् इति हलायुध अनेडमूरस्तु जड इति वैजयन्ता शडो ह्यनेड
मूर स्यात् इति भागुरि तदयमनेकार्था द्रष्टव्य ॥२॥ न विद्यते वाक् श्रुति-वास्य
अवाक्श्रुतिस्तत्र ॥ ३ ॥

रघण शब्दनस्तुल्यौ

रैतात्येवशालो रघण शब्दयतीत्येवशाल शब्दन शब्दर ‘चलशब्दा
वादकमन्वात् ॥५॥१२४३॥ इत्यन ॥ १ ॥ २ ॥

कुवादकुचरौ समौ ॥ १२ ॥

कुमितो वादोऽस्य कुवाद ॥१॥ कुमित चरति कुचर कुचर कुटिलाशय
इति कवित् ॥ २ ॥ १२ ॥

लोहलोऽस्फुटवाग्

लुह सौत्र रोहति मुच्यति रोहल मृदिकदि ’ ॥ (उणा-४६१) ॥
इत्यादिशब्दादल ॥ १ ॥ अस्फुग अयत्ता वागस्य अस्फुटवाग् ॥ २ ॥

शेषधात्र-काहलोऽस्फुटभाषिणि ॥

मूकोऽवाक्

मूयते यद्वयते वागभावेन मूय “ विचिपुषि ” ॥ (उणा-२२) ॥ इति
क्रित् ऋ ॥ १ ॥ न पिबते वागस्य अवाक् ॥ २ ॥

शेषथात्र-मूमे जटफडौ ॥

असौम्यस्वरोऽस्वर ।

न सौम्य स्वरोऽस्य असौम्यस्वर ॥ १ ॥ विपरात स्वरोऽस्य अस्वर, नञ्
विस्द्वे अनर्थवत् ॥ २ ॥

वेदिता विदुरो निदु

वेत्तात्येवशालो वेदिता ज्ञाता ॥ १ ॥ विदुर “ वेत्तिच्छिदमिदं स्मिन् ”
॥ ५११७५ ॥ इति घुर ॥ २ ॥ विदु “ विद्विच्छ ” ॥ ५१२३४ ॥ इति
साधु ॥ ३ ॥

वन्दारुत्त्वभिवादक ॥ १३ ॥

वदनशालो वदारु "शृवन्देदारु" ॥ ५।२।३७ ॥ इत्यारु ॥ १ ॥ अ
भिवादयते अभिवादम् ॥ २ ॥ १३ ॥

आशसुराशसितरि

आशसत इत्येवशाल आशमु सन्निधा ' ॥५॥२॥३॥ इति उ ॥१॥२॥

कट्प्ररम्बवतिक्वत्सित ।

कट्स्यारुणोति कद्वर 'कृगृशृष्टृग्चति' ॥ (उणा-४४१) ॥ इति वरद्
कुत्सित रुणोति कद्वर इत्यये अतिशयेन अत्यर्थं कुत्सितोऽतिकुत्सित ॥ १ ॥

निराकरिष्णु क्षिप्नु स्यात्

निराकरणशीलो निराकरण्यु भ्राज्यलङ्घननिराहृग्' ॥५॥२८॥ इति
इष्ट्यु ॥ १ ॥ क्षिपतालेनशाल क्षिप्यु प्रसिगृधि '॥१२॥३२॥ इति वज्रु ॥२॥

विकासी तु विकस्वर ॥ १४ ॥

विहसनशालो विनासः विहस्वर ॥ १ ॥ २ ॥ १४ ॥

दर्मुखे मुखरानद्धमुखौ

सुखशब्देन वाग् लभ्यत दुष्ट सुख वागस्य दुमुय तत्र ॥ १ ॥ सुख सव
मिन् वत्तव्येऽस्त्यस्य सुखर माग्गदिभ्यो र ' ॥७११२६॥ इति र ॥२॥ अय
दमनियत्रित निरयक वा सुखमस्य जयदमुय ॥ ३ ॥

शुक्ल प्रियवद ।

शक्नोति वक्तुं शक्नु “शामाश्याशम्यम्यमिभ्यो ङ” ॥ (उणा-४६२) ॥
इति ल ॥ १ ॥ प्रिय वदति प्रियवद “प्रियवशाद् वद” ॥ ५ ॥ १ ॥ १० ॥ इति ख ॥ २ ॥

दानशील स वदान्यो वदन्योऽपि

स प्रियवद दानशील सन् वदति प्रिय ददानो वदान्य “वदिमहिभ्या
मान्य ’ ॥ (उणा ३८१) ॥ इत्यान्य , दानशीलप्रियवाचौ वदान्यौ पृथगितेके ।
यद्भागुरि — “शक्नो वदाय प्रियवाक् वदान्यो दानशीलः ” इति ॥ १ ॥ वदने
साधुर्वदन्य ॥ २ ॥

अथ बालिश ॥ १५ ॥

मूढो मढो यथाजातो बालो मातृमुखो जड ।

मूखोऽमेधोविवर्णाज्ञा वैधेयो मातृशासित ॥ १६ ॥

देवानाप्रियजाल्मौ च

बलति प्राणति जनन्येति बालिश “बलेणिद् वा” ॥ (उणा ५३६) ॥ इति
इश ॥ १ ॥ १५ ॥ मुह्यति स्म मूढ ॥ २ ॥ मढोऽल्स इव मढ ॥ ३ ॥
यथेव जातस्तथैव स्थितोऽमस्कृतत्वाद् यथाजात , यथोद्गतोऽपि ॥ ४ ॥ बाल
इव बाल ॥ ५ ॥ मातैव मुखमस्य मातृमुख ॥ ६ ॥ जलति न तीक्ष्णो भवति
डल्योरेन्ये जड ॥ ७ ॥ मुह्यति कार्यं मूख “पुसुहो पुमूरौ च” ॥
(उणा ८६) ॥ इति ख ॥ ८ ॥ नास्ति मेधाऽस्य अमेधा “मन्दात्पाञ्च
मेधाया ॥ ७ ॥ ३ ॥ १३८ ॥ इत्यस् समासात् ॥ ९ ॥ विगत वणन श्लाघाऽस्य
विवण ॥ १० ॥ प्रभ्रात्तरे न जानात्यज्ञ ॥ ११ ॥ विधाया भाजनस्यापत्यमिव वैधेय ,
वधेयात् स्वाय प्रज्ञायण वा ॥ १२ ॥ अज्ञत्वात् माना शास्यते मातृशासित
॥ १३ ॥ १६ ॥ देवाना प्रिय देवानाप्रिय देवानाप्रिय ॥ ३ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति पष्ठ्या
अनुप् ॥ १४ ॥ जलतीति जाल्म ‘ रुस्मप्राप् ॥ (उणा ३४६) ॥ इति
मान्तो निपात्यते ‘ जातमोऽसमीक्ष्यगरी स्यात् ’ इत्यमर ॥ १५ ॥

शेषश्चात्र—मूर्खं त्वनेहो नायवजित ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय ।

दीर्घण चिरेण सूत्रयति दीघसूत्र दीघण सुनतीति वा ॥ १ ॥ चिरेण क्रि-
याऽस्य चिरक्रिय ॥ २ ॥

मद क्रियासु कुण्ठ स्यात्

क्रियासु कमसु मन्दोऽल्स कुण्ठति कुण्ठ , कुण्ठति शब्दायते न तु करोताति
वा ‘ पाविशिकुणिष्टपिभ्य णिच् ॥ (उणा-१६३) ॥ इति ट ॥ १ ॥

क्रियावान् कर्मसूचत ॥ १७ ॥

क्रियाऽस्त्यस्य क्रियावान् नित्ययोगे मनु ॥ १ । १७ ॥

कर्मक्षमोऽलङ्कर्मणि

कर्मणि क्षम शक्त कर्म तम अल कर्मणे अलङ्कर्मणि “अपठताशितम्नलङ्क-
मालपुरुषार्दान ” ॥ ७।१।१०६ ॥ इति ॥ १ ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठ ।

कर्मणि शूर कर्मशूर ॥ १ ॥ कर्मणि घटने कर्मठ “तत्र घटते कर्मणष्ठ ”
॥ ७।१।१३७ ॥ इति ठ ॥ २ ॥

कर्मशील कर्म

कर्मशाल्मस्य कर्मशील ॥ १ ॥ कर्म “अङ्स्थान्छत्रादेस्त्” ॥ ६।४।६० ॥
इत्यञ् ॥ २ ॥

आय शूलिकृस्तीक्ष्णकर्मकृत् ॥ १८ ॥

ताञ्छ उपायोऽय शूलयाम्यादय शूल तेन अन्वेष्टा आय शूलिन् यो
मृदुनोपायेनाऽन्वेष्टयानर्यास्ताक्ष्णोपायेनाबिन्दति राभसिन् स एवमुच्यते ‘ दा
ष्ढाजिनिकाय शूलिन्पार्श्वम् ” ॥ ७।१।१७१ ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ १८ ॥

सिंहसहनन स्वङ्ग

सिंहस्येव सहनन देहोऽस्त्र सिंहसहनन ॥ १ ॥ सुखमद्वयस्य स्वङ्ग ॥ २ ॥

स्वतन्त्रो निरवग्रह ।

यथाकामी स्वरुचिश्च स्वच्छन्द स्वैर्यपावृत ॥ १९ ॥

स्व आत्मा तत्र प्रधानमस्य स्वतन्त्र ॥ १ ॥ अवग्रहानियन्त्रणात् निष्क्रान्तो
निरवग्रह ॥ २ ॥ यथा कामयते यथाकामी ॥ ३ ॥ स्वा आत्मीया रुचिरस्य स्व
रुचि ॥ ४ ॥ स्व आत्मीयश्छन्दोऽभिप्रायोऽस्य स्वच्छन्द ॥ ५ ॥ स्वयमारितु
शीलमस्य स्वैरी स्वैरोऽस्यास्ताति वा स्वैरस्वैयक्षाहिष्याम् ” ॥ १।२।१५ ॥ इति
ऐत्वम् ॥ ६ ॥ अपगत आवृत नियन्त्रणमस्य अपावृत ॥ ७ ॥ १९ ॥

यदृच्छा स्वैरिता स्वेच्छा

या या इच्छा यच्छा पृषोदरादितात् ॥ १ ॥ स्वैरिणो भाव स्वैरिता ॥ २ ॥
स्वस्येज स्वेच्छा ॥ ३ ॥

नाथान् निघ्नगृह्णकौ ।

तन्त्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्त परात् परे ॥ २० ॥

नायो नियन्ताऽस्त्यस्य नाथवान् ॥ १ ॥ निहयते निघ्न स्थादित्वात् के
 “ हनो हो घ्न ” ॥ २।१।११२ ॥ इति घ्रादेश ॥ २ ॥ गृह्यते गृह्य “ पदास्वैरि
 बाह्यापक्षे ग्रह ” ॥ ५।१।४४ ॥ इति क्यप् स्वायें के गृह्यन् ॥ ३ ॥ परशदान् परे
 तन्त्रादय तेन परस्य तन्त्र आयत्त परतन्त्र परस्यायत्त परायत्त, परस्य वश
 परवश, परस्याधान पराधान, परस्य च्छन्दोऽस्य परच्छन्द, परो नियन्ताऽस्त्यस्य
 परवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ २० ॥

शेषधात्र—परतन्त्रे वशायत्तावधीनोऽपि ।

लक्ष्मीवान् लक्ष्मण लील

लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मीवान् लक्ष्मण “ लक्ष्म्या अन ” ॥ ७।१।३२ ॥ इ
 त्यन ॥ १ ॥ २ ॥ प्रिय लाति श्वाल, धीरस्यास्तीति वा सिध्मादित्वाद् ल
 ऋषिदादित्वात् रस्य लत्वम्, श्रामान् इत्यपि ॥ ३ ॥

इभ्य आढ्यो धनीश्वर ।

ऋद्धे

इभमहति इभ्य दण्डादेय ” ॥ ६।४।१७८ ॥ इति य ॥ १ ॥ अ
 ध्यायन्ति तामेति आढ्य, पृषोदरादित्वात् आढौकन इति वा शिन्ध्यास्याढ्य
 ॥ (उणा ३६४) ॥ इति यान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ धनमस्यास्ताति धना अ
 तिशायने इन् ॥ ३ ॥ इष्ट इत्येवशील इश्वर ॥ ४ ॥ ऋध्यति स्म ऋद्ध समृद्ध
 तन्त्र ॥ ५ ॥

विभूति सपत्तिर्लक्ष्मी श्रीऋद्धिसपद ॥ २१ ॥

विभ्वन विभूति ॥ १ ॥ सपदन सपत्ति ॥ २ ॥ लक्ष्यते लक्ष्मा ॥ ३ ॥
 श्रयणशीला धा ॥ ४ ॥ अधन ऋद्धि ॥ ५ ॥ सपदन सपत् ॥ ६ ॥ २१ ॥

दरिद्रो दुर्विधो दु स्थो दुर्गतो नि स्वकीकटौ ।

अकिञ्चन

दरिद्राति दरिद्र ॥ १ ॥ दुष्टा विवा प्रगारे भोचन वा अस्य दुःख ॥ २ ॥
 दु स्तेन तिष्ठति दु स्थ ॥ ३ ॥ दु स्तेन गच्छति दुगत ॥ ४ ॥ निगत स्वमस्य
 नि स्व ॥ ५ ॥ कर्त्तुं कान्त कपन्कीर्त्त्यादय ॥ (उणा १४४) ॥ इति
 साधु ॥ ६ ॥ नास्ति निखनाऽस्य अकिञ्चन ॥ ७ ॥

शेषधात्र—अथ दुगते ।

क्षुद्रो दानत्र नाचम्य ॥

अधिपस्त्वीशो नेता परिवृढोऽधिभू ॥ २२ ॥

पतीन्द्रस्वामिनाथार्या प्रमुर्भतेश्वरो विभु ।

ईशितेनो नायकश्च

अधिपातीति अधिप ॥ १ ॥ इष्टे इश ॥ २ ॥ नयति नियुक्ते नेता ॥ ३ ॥
परिवहति परिवहति वा परिवृढ “क्षुण्णविरिञ्च” ॥ ४ ॥ ५० ॥ इति साधु ॥ ४ ॥
अधि उररि भवति अधिभू ॥ ५ ॥ २२ ॥ पाताति पति “पातेर्वा” ॥ (उ
णा ६५९) ॥ इति विदति ॥ ६ ॥ इन्द्रनाद् इन्द्र भीरुधि ” ॥ (उणा-३८७)
॥ इति २ ॥ ७ ॥ स्वमस्यास्तीति स्वामा ‘स्वाद् मिनीशे’ ॥ ७ ॥ १४९ ॥ इति
मिन् दीपश्च ॥ ८ ॥ नायति इष्टे नाथ ॥ ९ ॥ अयते सेव्यते अर्थ ‘स्वामिवैश्येऽ
य ॥ ५ ॥ १३३ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ प्रभवति प्रभु ‘शसस्वयविप्राद्
भुवो डु’ ॥ ५ ॥ १८४ ॥ इति डु ॥ ११ ॥ विभवति पुष्पाति भता ॥ १२ ॥
इशानशील इश्वर ॥ १३ ॥ विभवति विभु ॥ १४ ॥ इष्टे इशिता ॥ १५ ॥ एति
स्वामित्वमिन ‘जाण्शा’ ॥ (उणा २६१) ॥ इति नक् ॥ १६ ॥ नयति
नायक ॥ १७ ॥

नियोज्य परिचारक ॥ २३ ॥

डिङ्गर किङ्करो भृत्यश्चेष्टो गोप्य पराचित ।

दास प्रेप्य परिस्कन्दो भुजिप्यपरिकमिणौ ॥ २४ ॥

परान्न परापिण्डाद परजात परैधित ।

नियोज्यु शस्यो नियोज्य ॥ १ ॥ पारचरति परिचारक , प्रतिचरोऽपि ॥ २ ॥ २३ ॥
डिप्यते क्षिप्यते डिङ्गर जठरङ्गर ” ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यादिशब्दान् निपात्यते
॥ ३ ॥ णि क्लोमीत्याणा प्रतीक्षते णिङ्गर णियत्तद्वहोर ॥ ५ ॥ ११०१ ॥ इति
अ ॥ ४ ॥ भरणायो भूय भृगोऽमनायाम् ॥ ५ ॥ ११४९ ॥ इति क्यप्
॥ ५ ॥ चेति चेष्ट ॥ ६ ॥ गोपनीयो गोप्य ॥ ७ ॥ परैराचीयते वयते पराचित
॥ ८ ॥ दासते सुख स्वामिनेऽपि दास ॥ ९ ॥ प्रेषणीय प्रेप्य ॥ १० ॥ परिस्क
न्दते आक्रम्य नियुज्यते परिस्कन्द ॥ ११ ॥ भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्ट भुजिप्य रुचिमु
निभ्या णिय ’ ॥ (उणा—३८४) ॥ इति किय ॥ १२ ॥ परित कर्मोऽस्या
स्ति परिस्मां शिक्षादित्वादिन् ॥ १३ ॥ २४ ॥ परस्थाऽन्नमस्य परान्न ॥ १४ ॥
परस्य पिण्डमति परापिण्डाद ॥ १५ ॥ परेण जात परजात ॥ १६ ॥ परैरेधिते
वयत परैधित ॥ १७ ॥ परानादयश्चत्वार पृथगेकार्य इत्यन्ते ॥

भृतके भृतिभुग् रैतनिक कर्मकरोऽपि च ॥ २५ ॥

प्रियते म्म स्वाथ के भृतक तत्र ॥ १ ॥ यतिवतन भुङ्क्ते भृतिभुक् ॥ २ ॥

येतनेन जीवति येतनिः “ येतनादेर्जीवति ” ॥ ६ । ४ । १५ ॥ इताक्ष् ॥ ३ ॥
कम करोति कमर “ मृता कमण ” ॥ ५ । १ । १०४ ॥ इति ट ॥ ४ ॥ २५ ॥

स निर्भृति कर्मकार

॥ भृतसो निर्वेतन कम कुर्वन् कमकार ॥ १ ॥

भृति स्याद् निष्कय पण ।

कर्मण्या वेतन मूल्य निर्वेशो भरण विधा ॥ २६ ॥

भर्मण्या भर्म भृत्या च

त्रियतेऽनया भृति ॥ १ ॥ निष्कयण निष्कय ॥ २ ॥ पण्यते आभाष्यते
पण “ पण्यमाने ” ॥ ५ । ३ । ३२ ॥ इत्यल् ॥ ३ ॥ कमणि साधु कमण्या
॥ ४ ॥ वीयतेऽयते वेतन ‘ धीपतिपटिभ्यस्तन ’ ॥ (उणा-२९२) ॥ इति
तन ॥ ५ ॥ मूलेन आनाम्य मूल्य ‘ ह्यपय ’ ॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य
॥ ६ ॥ निर्विश्यते भुज्यते निर्वेश ॥ ७ ॥ त्रियतेऽनेन भरणम् ॥ ८ ॥ विधीयते
ऽनया विधा ॥ ९ ॥ २६ ॥ भर्मणि साधुभर्मण्या ॥ १० ॥ त्रियतेऽनेन भर्म
‘ मन् ’ ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ११ ॥ त्रियतेऽनया भृत्या “ भृगो
नाभि ’ ॥ ५ । ३ । ९८ ॥ इति क्यप् ॥ १२ ॥

भोगस्तु गणिकाभृति ।

भुज्यते भोग गणिकाया भृतिर्वेतनम् ॥ १ ॥

शेष-वान- भाटिस्तु गणिकाभृती ॥

खलपू स्याद् बहुकर

खल पुनाति खलपू ॥ १ ॥ बहु करोति बहुकर समार्जक, बहुधा-यार्जक-
इत्यग्ये ॥ २ ॥

भारवाहस्तु भारिक ॥ २७ ॥

भार वहति भारवाह ॥ १ ॥ भारोऽस्त्यस्य भारिक ॥ २ ॥ २७ ॥

वार्तावहे वैवधिक

भृतिर्वाविकाऽस्त्यस्या वार्ता अत्रयम् वार्ताया बहो वार्तावह तत्र ॥ १ ॥
वीवधो भार पयाहारो वा तेन हरति वैवधिक विवधवीवधिसावधि “ विव
धवावधाद्वा ” ॥ ६ । ४ । २५ ॥ इताक्ष् ॥ २ ॥

भारे विवधवीवधौ ।

विवध्यते विवध ‘ न जनवध ’ ॥ ४ । ३ । ५४ ॥ इति घनि शृद्धेरभाव,
घमि उपसगस्य दाघत्वे वीवध ॥ २ ॥ ३ ॥

काच शिष्य तदालम्ब

च्यते च्यतेऽनेन काच ॥ १ ॥ शक्नोति बोद्धु शिष्यम् " शिष्याभ्या
द्य " ॥ (उणा-३६४) ॥ इति यान्तो निपात्यते । तस्य भारस्याऽऽलम्बन तदाल
म्बन तदालम्बो यत्र रज्जुपञ्जरे बोद्धव्यमास्ते ॥ २ ॥

भारयष्टिर्विहङ्गिका ॥ २८ ॥

भारोद्ध्वनाया चतुदण्डिका यष्टिर्भारयष्टि शिष्याधार, स्वधमाह्य लगुड
इति द्रमिला विहङ्गप्रतिवृत्ति-वृत्त्यादिमयी विहङ्गिका या भित्त्यादां लम्बमाना स्था
प्यते प्रयाणके च सधायते । विहङ्गमस्येने ॥ १ ॥ २८ ॥

शूरश्चारभटो वीरो विक्रान्तश्च

शूरयते शूर ॥ १ ॥ चारेण गमनेन भटति युद्धमाकाङ्क्षति चारभट
॥ २ ॥ भजति क्षिपति शनून् वार "ऋज्यजि" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
रक् वारयत इति वा ॥ ३ ॥ विक्रामति उत्सहते स्म विक्रान्त ॥ ४ ॥

अथ कातर ।

दरितश्चक्रितो भीतो भीरुभीरुकभीलुका ॥ २९ ॥

कायति कातर 'अनिर्वाच्या तर' ॥ (उणा-४३७) ॥ इति तर इपत्तरति
वा कातर ॥ १ ॥ दर सजातोऽस्य दरित ॥ २ ॥ चरति विभेति स्म चक्रित ॥ ३ ॥ विभेति
स्म भीत ॥ ४ ॥ विभेतीरेवशालो भीरु, भीरुक भीलुक ' भियो ह्वस्तु
कम् ' ॥ ५ ॥ ७६ ॥ इति साधव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अवारे कातर इत्यमर ॥ २९ ॥

शेषधान—

नस्तुनस्तौ तु चक्रिते ॥

विहस्तव्याकुलौ व्यग्रे

विगतौ विहृतयतामूढत्वाद् हस्तावस्य विहस्त ॥ १ ॥ विशेषेणाकुलो
व्याकुल ॥ २ ॥ विगतमग्रमस्य व्यग्रस्तत्र विशेषेण अगति वा ॥ ३ ॥

कान्दिशीको भयद्रुते ।

का दिश भ्रजामि इत्याकुल कान्दिशी, पृषोदरादिनात्माधु, भयेन द्रुत
पलायितो भयद्रुत तत्र ॥ १ ॥

उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥ ३० ॥

उत्पिञ्जयतीति उत्पिञ्जल ॥ १ ॥ समुत्पिञ्जयति समुत्पिञ्ज ॥ २ ॥ पिञ्ज
यति पिञ्जत भृशमस्यमाकुले ॥ ३ ॥ ३० ॥

वेतनेन जीवति वेतनिः “ वेतनादेर्जीवति ” ॥ ६ । ४ । १५ ॥ इतीकण् ॥ ३ ॥
 कर्म करोति कर्मकर “ मृतौ कर्मण ” ॥ ५।१।१०४ ॥ इति ट ॥ ४ ॥ २५ ॥

स निर्भृति कर्मकार

स मृत्यो निर्वेतन कर्म कुर्वन् कर्मकार ॥ १ ॥

भृति स्याद् निष्कय पण ।

कर्मण्या वेतन मूल्य निर्वेशो भरण विधा ॥ २६ ॥

भर्मण्या भर्म भृत्या च

त्रियतेऽनया भृति ॥ १ ॥ निष्कयण निष्कय ॥ २ ॥ पण्ये आभाष्यते
 पण “ पण्यमाने ” ॥ ५ । ३ । ३२ ॥ इत्यल् ॥ ३ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्या
 ॥ ४ ॥ वीयतेऽयते वेतन ‘ वीपतिपटिभ्यस्तन ’ ॥ (उणा-२९२) ॥ इति
 तन ॥ ५ ॥ मूलेन आनाम्य मूल्य ‘ हृद्यपद्य ’ ॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य
 ॥ ६ ॥ निर्विश्यते भुज्यते निर्वेश ॥ ७ ॥ त्रियतेऽनेन भरणम् ॥ ८ ॥ विधायते
 अनया विधा ॥ ९ ॥ २६ ॥ भर्मणि साधुभर्मण्या ॥ १० ॥ त्रियतेऽनेन भर्म
 ‘ मन् ’ ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ११ ॥ त्रियतेऽनया भृत्या “ भृगो
 नाभि ’ ॥ ५ । ३ । ९८ ॥ इति ष्यप् ॥ १२ ॥

भोगस्तु गणिकाभृति ।

भुज्यते भोग गणिकाया भृतिर्वेतनम् ॥ १ ॥

शेष-वात्र- भाटिस्तु गणिकाभृतौ ॥

खलपू स्याद् बहुकर

खल पुनाति खलपू ॥ १ ॥ बहु करोति बहुकर समार्जक बहुधा-यार्जक-
 इत्यन्ये ॥ २ ॥

भारवाहस्तु भारिक ॥ २७ ॥

भार वहति भारवाह ॥ १ ॥ भारोऽस्त्यस्य भारिक ॥ २ ॥ २७ ॥

वार्तावहे वैवधिक

वृत्तिर्जीविकाऽस्त्यस्या वाता वत्रायम्, वार्ताया कहो वातावह तत्र ॥ १ ॥
 वीवधो भार पयाहारो वा तेन हरति वैवधिक विवधवीवधिकावपि, ‘ विव
 धवीवधाद्वा ’ ॥ ६ । ४ । २५ ॥ इतीकण् ॥ २ ॥

भारे विवधवीवधौ ।

विवध्यते विवध न जनवध ॥ ४ । ३ । ५४ ॥ इति घञि वृद्धेरभाव,
 घञि उपसगस्य दाघत्वे वीवध ॥ २ ॥ ३ ॥

इति माधु ॥ ६ ॥ अनुस्मृपन अनुस्म्या ॥ ७ ॥ अनुस्मोन्नि ममदु ग्मा भवत्य
नेन अनुस्मोन् ॥ ८ ॥

हिमे शरारुधातुर्का ॥ ३३ ॥

हिंसनशालो हिंस ' स्म्यजमहिम ' ॥ ५१२७९ ॥ इति र, तत्र ॥ १ ॥
शृणानात्येवशाल शराह ' गृवन्देराह ' ॥ ५१२३५ ॥ इत्याह ॥ २ ॥ हन्ता
ति घातुर् ' शूकमगम ' ॥ ५१२४० ॥ इत्युक्त्वा ॥ ३ ॥ ३३ ॥

व्यापादन विशरण प्रमय प्रमापण
निर्ग्रन्थन प्रमथन कृत्न निरर्हणम् ।

निस्तर्हण विशसन क्षणन परासन

प्रोज्जासन प्रशमन प्रतिघातन वध ॥ ३४ ॥

प्रवासनोद्वासनघातनिर्वा-

सनानि सजसिनिशुम्भहिंसा ।

निर्गोपणालम्भनिसृत्नानि

निर्यातनोन्मन्यसमापनानि ॥ ३५ ॥

अपासन वर्जनमारपिज्ञा-

निष्कारणकाथनिशारणानि ।

अत्र अहिंसाया अपि घातय उपगमनाद् हिंसाया ज्ञेया, अत्रमवानु
णिता सकमना व्यापादनमिति विधादपूरात् पदेणिगयन् ॥ १ ॥ गृत्वा हिंसाया
विशरणम् ॥ २ ॥ मागृत् हिंसायामलि प्रमय पुनर्गवलिङ्ग कृत्न प्रमयाऽन्निधाम
इत्यमरशेष ॥ ३ ॥ मानतेरेव स्वाय णिचि ' मिश्रमागोऽग्रल'रलि ॥ ४ ॥ ४ ॥
इत्यात्वेऽनटि च प्रमापणम् ॥ ४ ॥ प्रयुट् कौटिल्ये निप्र यनम् ॥ ५ ॥ मथे वि
होटेने प्रमथनम् ॥ ६ ॥ कदे सौत्रस्य कदनम् ॥ ७ ॥ निपूराद ग्रह्यवर्द्धना वि
हणम् ॥ ८ ॥ तृहेहिंसाथस्य निष्पूवस्य स्तृहेया निपूवस्य निस्तर्हणम् ॥ ९ ॥ शतु
हिंसाया विशसनम् ॥ १० ॥ क्षणृत् हिंसाया क्षणनम् ॥ ११ ॥ परापूरस्याऽभ्येते
परासनम् ॥ १२ ॥ जमण् हिंसाया प्रोज्जासनम् ॥ १३ ॥ प्रशमे प्रशमनम् ॥ १४ ॥
हन्ते स्वाधिनिन्तस्य प्रतिघातनम् ॥ १५ ॥ हनन वध हनो वा वध् च ॥
॥ ५१३४६ ॥ इत्यह ॥ १६ ॥ ३४ ॥ प्रवसत प्रयुक्ति प्रवामनम् एवमुद्गमनम्
॥ १७ ॥ १८ ॥ हनन घात ॥ १९ ॥ निवमन प्रयुक्तिर्निवामनम् ॥ २० ॥
सजपन सजसि ' सातिहेति ' ॥ ५१३१९४ ॥ इति कि ॥ २१ ॥ निशुम्भन नि
शुम्भ ॥ २२ ॥ हिंसन हिंसा ॥ २३ ॥ पे ओव आपणे निष्पूवस्य णिनि

महेच्छे तूद्भयोदारोदात्तोदीर्णमहाशया ।

महामना महात्मा च

महती इच्छा अस्य महेच्छस्तत्र ॥ १ ॥ उद्भूति उद्भूत्युद्भट ॥ २ ॥ साधु
भिरुदयते गम्यते उदार ॥ ३ ॥ उत्कर्षणादीयते गम्यते उदात्त ॥ ४ ॥ उदा
यते स्म उदीर्ण ॥ ५ ॥ महानाशयोऽस्य महाशय ॥ ६ ॥ महद् मनोऽस्य महा
मना ॥ ७ ॥ महान् आत्माऽस्य महात्मा ॥ ८ ॥

कृपणस्तु मितम्पच ॥ ३१ ॥

कीनाशस्तद्धन क्षुद्रकदर्यदृढमुष्टय ।

किम्पचान

कल्पते कृपण “कृगृपृकृपि” ॥ (उणा-१८८) ॥ इति अणक् ॥ १ ॥
मित पचति मितपच “परिमाणाथमितनखात् पच ॥ ५ । १ । १०९ ॥ इति
ख ॥ २ ॥ ३१ ॥ कनति दाप्यते तृणया कीनाश कनेरी-वात” ॥ (उणा-५३४)
॥ इत्याश ॥ ३ ॥ तदेव धनमस्य तद्धन ॥ ४ ॥ क्षुद्यतेऽपत्वात् क्षुद्र
“ऋज्याजि ॥ (उणा-३८८) ॥ इति रक् ॥ ५ ॥ कुत्सितोऽयं स्वामी कदय
॥ ६ ॥ दृढा मुष्टिरस्य दृढमुष्टि ॥ ७ ॥ किञ्चित् पचति किम्पचान मुमुचान
॥ (उणा-२७८) ॥ इति बहुवचनादानान्तो निपात्यते ॥ ८ ॥

दयालुस्तु कृपालु करुणापर ॥ ३२ ॥

सूरत

दयत इत्येवशीलो दयातु “शीश्श्रद्धानिद्रा” ॥ ५ । २ । ३७ ॥ इत्याल्ल
॥ १ ॥ कृपाऽस्त्वस्य कृपालु कृपाहृदयादाल्ल ॥ ७ । २ । ४२ ॥ इत्याल्ल
॥ २ ॥ करुणाया पर करुणापर ॥ ३ ॥ ३२ ॥ सुष्ठु रमते कृपाया सूरत ‘पुतपित्त’
॥ (उणा-२०४) ॥ इति तातो निपात्यते ॥ ४ ॥

अथ दया शूक कारुण्य करुणा घृणा ।

कृपाऽनुकम्पाऽनुक्रोश

दयन्तेऽनया दया भिदादित्वादङ् ॥ १ ॥ शबति गच्छन्ति परदु खप्रहाणे
च्छामनेन शूक पुष्पीबलिङ् ‘घुयुहिपितु’ मोदापिथ’ ॥ (उणा-२४) ॥ इति
क ॥ २ ॥ करुणस्य भाव कारुण्यम् करुणैव वा भेषजादित्वात् स्वार्थं व्यण् ॥ ३ ॥
किरति चित् करुणा ‘ऋकृवृ’ ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युण् ॥ ४ ॥ प्रियन्ते
ऽनया घृणा, घृण्यतेऽनयेति वा ॥ ५ ॥ कृपण कृपा ‘मृगयेच्छा’ ॥ ५ । ३ । १०१ ॥

ति माधु ॥ ॥ ॥ अनुस्मयत अनुस्मया ॥ ७ ॥ अनुकोशानि गमदुगा भयन्त्य
न अनुमो ॥ ८ ॥

हिंसे जरारुधातुर्का ॥ ३३ ॥

हिमनगालो हिंस " स्मयन्महिम " ॥ १३१७९ ॥ अति २, तत्र ॥ १ ॥
शृणानात्यरशाउ नराह ' गृह्णन्महा " ॥ ५१२१३५ ॥ इत्याह ॥ २ ॥ हतो
ति घातुर ' शूरमगम ' ॥ १०१७० ॥ न्युत्तम् ॥ ३ ॥ ३० ॥

व्यापात्न विशरण प्रमय प्रमापण

निर्ग्रन्थन प्रमथन कृत्न निग्रहणम् ।

निस्तर्हण विग्रसन क्षणन परासन

प्रोज्ञामन प्रशमन प्रतिघातन वध ॥ ३४ ॥

प्रवासनोद्वासनघातनिर्वा-

सनानि सनसिनिशुम्भर्हिमा ।

निर्नापणालम्भनिसूदनानि

निर्यातनोन्मन्यसमापनानि ॥ ३५ ॥

अपासन वर्जनमारपिज्ञा-

निष्कारणकाशविशारणानि ।

अत्र अहिंसाया अपि घातव उपमगवशाद् हिंसाया नेया, अकर्मकास्तु
णिजा सक्रमना व्यापादनमिति विआदृष्टान् पदेणिगयनः ॥ १ ॥ गृह्ण हिंसाया
विशरणम् ॥ २ ॥ माग्रा हिंसायामलि प्रमय पुक्लावलिङ्ग कदन प्रमयाडस्त्रियाम्
इयमरनेप ॥ ३ ॥ मानातेरेव स्वार्थे णिचि मिग्मागोडस्त्रिचालि ॥ ४ ॥ १०१८॥
इत्यावेडनटि च प्रमापणम् ॥ ५ ॥ प्रवृत्त कौटिल्ये निप्र यनम् ॥ ५ ॥ मये वि
लोडने प्रमथनम् ॥ ६ ॥ कदे सौत्रस्य कदनम् ॥ ७ ॥ निपूत्राद् घृहेबहवा निव
हणम् ॥ ८ ॥ तुहेहिंसायस्य निपूत्रस्य स्तुदेवा निपूत्रस्य निस्तहणम् ॥ ९ ॥ शसु
हिंसाया विशमनम् ॥ १० ॥ क्षणम् हिंसाया क्षणनम् ॥ ११ ॥ परापूरस्याडस्यते
परासनम् ॥ १ ॥ असण् हिंसाया प्रोज्ञासाम् ॥ १३ ॥ प्रशमे प्रगमनम् ॥ १४ ॥
हते स्वाथणिजन्तस्य प्रतिघातनम् ॥ १५ ॥ हनन वध हतो वा वधु च
॥ ५१३४६ ॥ इत्यह ॥ १६ ॥ ३४ ॥ प्रवमत प्रयुक्ति प्रवासनम् एवमुद्गमनम्
॥ १७ ॥ १८ ॥ हनन घात ॥ १९ ॥ निवमत प्रयुक्तिर्निवामनम् ॥ २० ॥
सनपन महासि सातिहेति ॥ ५१३१९४ ॥ इति कि ॥ २१ ॥ निगुम्भन नि
गुम्भ ॥ २२ ॥ हिसन हिंसा ॥ २३ ॥ ५ ओष शोषणे द्रव्यस्य निपूत्रस्य णिगि

निघापणम् ॥ २४ ॥ आल्म्भनमालम्भ ॥ २५ ॥ यदि क्षरणे निमूदनम् ॥ २६ ॥
 निष्पूरस्य यतणो णिचि निर्यातनम् ॥ २७ ॥ उमघ्नातेघयि उमघ ॥ २८ ॥
 सपूरस्य आगोते समापाम् ॥ २९ ॥ ३५ ॥ अपादस्यतेरपासनम् ॥ ३० ॥ व
 ज्यते वजनम् ॥ ३१ ॥ मृश हिंसायां स्वाथणिचि अलि च मार ॥ ३२ ॥ पिजुण्
 हिंसायां अलि पिज्ज ॥ ३३ ॥ वृश हिंसायाम् स्वाथणिचि निष्कारणम् ॥ ३४ ॥
 कपण् हिंसायां अचि काय ॥ ३५ ॥ वृश हिंसायां स्वाथणिचि विशारणम् ॥ ३६ ॥

स्यु कर्तने कल्पनवर्धने च

छेदश्च

कृत्यते कतनम्, तत्र ॥ १ ॥ कल्प्यते कल्पनम् ॥ २ ॥ वध्यते वधनम् ॥ ३ ॥

छेदन छेद ॥ ४ ॥

घातोद्यत आततायी ॥ ३६ ॥

घातोद्यतो वधोद्युक्त सनद्ध सन् यो वधार्थमुद्यत स आतत, ताव्हा सन्
 एति वधार्थं धावत्ताततायी, आतत पलायमान वा तयते आततायी, वध उपलक्षण
 यत्स्मृति —

‘अग्निदो गरदजैव शस्त्रपाणिधनापह ।

क्षेत्रदारहरथैव पडेते आततायिन ” ॥ १ ॥ ३६ ॥

स शीर्षच्छेदिक शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति ।

शीर्षच्छेदमहति शीर्षच्छेदिक ‘तमहति’ ॥ ६ । ४ । १७७ ॥ इती-
 कण् ॥ १ ॥ शीर्षच्छेद्य शीर्षच्छेदाद् यो वा ॥ ६ । ४ । १८४ ॥ इति य ॥ २ ॥

प्रमीत उपसम्पन्न परेतप्रेतसंस्थिता ॥ ३७ ॥

नामालेख्ययश शेषो व्यापन्नोपगतौ मृत ।

परासु

प्रमायते स्म प्रमीत ॥ १ ॥ उपसपद्यते स्म उपसपन्न ॥ २ परैति लोका
 न्तरे परेत ॥ ३ ॥ प्रति स्म प्रेत ॥ ४ ॥ सतिष्ठने स्म संस्थित ॥ ५ ॥ ३७ ॥
 नामालेख्ययश शब्देभ्य पर शेष तेन नामशेष आलेख्यशेष, यश शेष
 नामैव शेषमस्येत्यादि कृत्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ व्यापद्यते स्म व्यापन्न ॥ ९ ॥
 उपगच्छति स्म उपगत ॥ १० ॥ म्रियते स्म मृत ॥ ११ ॥ परागता असव
 प्राणा अस्य परासु ॥ १२ ॥

तदहे दान तदर्थमोर्ध्वदेहिकम् ॥ ३८ ॥

तस्य मृतस्य अहनि दिवसे, तमुद्दिश्य दान पिण्डोदकादि, ऊर्ध्व देहाद् भवमौ-

ध्वदहिकम्, अध्यामादित्यादिषु ण्देवाविकृतवाङ्मदेहिम्, अनुगतिपादे
पाप्मनाशरणे तु उभयपदस्य आप्वदहिमपि ॥ १ ॥ ३८ ॥

मृतस्नानमपस्नान

मृते स्नान मृतस्नानम्, अपट्ट स्नानमपस्नानम् ॥ १ ॥

निवाप पितृतर्पणम् ।

नितरामुप्यते नायते निवाप, पितृणा तपणम् पितृतपणम् ॥ १ ॥

चित्तिचित्याचिताम्नुल्या

चायते चिति ॥ १ ॥ चित्तं चित्ता मतादित्वाद् य ॥ २ ॥ चायते चित्ता
॥ ३ ॥ एते प्रेतदाहार्ये अग्न्याधाने वतन्ते ॥

ऋजुस्तु प्राञ्जलोऽञ्जस ॥ ३९ ॥

अज्यते ऋजु “ अर्चऋञ् च ” ॥ (उणा ७२२) ॥ इति उ ॥ १ ॥
प्राञ्जल्यति अञ्जलिं प्रवध्नाति प्राञ्जल प्राज्यते अभिगम्यते इति वा ॥ २ ॥
अञ्जोऽस्त्यस्य अञ्जस ॥ ३ ॥ ३९ ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

दक्षते दक्षिण “ दृहगृहिदक्षिभ्य इण ” ॥ (उणा-१९४) ॥ इति इण
तत्र ॥ १ ॥ सरति सरल मृदिवन्दि ’ ॥ (उणा-४६५) इत्यल् ॥ २ ॥
उदयत उदार ॥ ३ ॥

शठस्तु निवृत्तोऽनृजु ।

शठ ऋतवे च शठति शठ शाम्यतीति वा शमेऽङ् च वा ’ ॥ (उणा-
१६५) ॥ इति ठ ण्देशविकृतत्वात् शण्डोऽपि ॥ १ ॥ निवृत्तोति हिनस्ति नि
वृत्त ॥ २ ॥ न नृजु अनृजु ॥ ३ ॥

कूरे नृशसनिर्बिशपापा

कृन्ततीति कूर कृते कूश्च्छौ च ॥ (उणा-३९५) ॥ इति र तत्र
॥ १ ॥ नृन् शसति हिनस्ति नृशस ॥ २ ॥ निर्बिश इव घातुत्वाद् निर्बिश
॥ ३ ॥ पापमस्यास्ति पाप ॥ ४ ॥

धूर्तस्तु वञ्चक ॥ ४० ॥

व्यसक कुहको दाण्डाजिनिको मायिजालिकौ ।

धूर्तति हिनस्ति धूर्त ‘ शारी ॥ (उणा-२०१) इति त कित् ॥ १ ॥

गमयते वगश्च ॥ ३ ॥ ४० ॥ व्यमयति च्छत्यति व्यमक् , विगतावर्मा यस्य
व्यम , तक्षुन्या वा ॥ ३ ॥ कुहयत विम्यापयते कुहक , कुहकामन्द्रवाल वा य
स्यास्ति ॥ ४ ॥ दण्ण अजिन च दम्भापलणत्वाद् दण्णाजिन दम्भ , तो
अन्वष्टा “ दण्णाजिनिसा ” ॥ ७।१।१७१ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ५ ॥ मा
याऽस्मि अस्य मायी, मीणादित्यात् इन्, मायाविमायिकावपि ॥ ६ ॥ जालन
चरति जालि ॥ ७ ॥

माया तु शठता शाठ्य कुमृतिर्निवृत्तिश्च सा ॥ ४१ ॥

माति अनया माया ‘ स्थाछामासा ’ ॥ (उणा ३५७) इति य ॥ १ ॥
शाठस्य भान शठता शाठ्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कुमृता यतिर्हिसार्धं कुमृति ॥ ४ ॥ वृ
कृष्टा कृति निवृत्ति ॥ ५ ॥ ४१ ॥

कपट कैतव दम्भ कूट छद्मोपधिश्छलम् ।

व्यपदेशो मिष लक्ष निभ व्याज

कम्पयत्यनेन कपट पुञ्जलीबलिह “ कपटनीक्यादय ” ॥ (उणा १४४) ॥
इति साधु के मूर्ध्नि पटमिवान्छादकमिति वा ॥ १ ॥ कितवस्य कम कैतव युवा
दित्वादण् ॥ २ ॥ दम्भन दम्भ ॥ ३ ॥ कूटयति दहति अनेन कूट पुञ्जी
बलिह ॥ ४ ॥ छाद्यते रूपमनेन छद्म ‘ छदेरिस्मन्त्रद्वौ ’ ॥ ४।२।३३ ॥
इति मनि ह्रस्व ॥ ५ ॥ उपधीयते स्फटिकस्येव सिद्धरूपपि उपधा अपि ॥ ६ ॥
छद्यनि छिनत्त्यनेन छलम् छोडग् गादिर्वा ’ ॥ (उणा ४७१) ॥ इति क्दल
॥ ७ ॥ व्यपदिश्यते व्यपदेशोऽनद्रूपस्य ताद्रूप्यम् ॥ ८ ॥ क्रीडार्थं वञ्चनेन यद्
मिपति मिषम् ॥ ९ ॥ स इव लक्ष्यतेऽनेन लक्ष पुञ्जीबलिह ॥ १० ॥ नितरा
तदिव भाति निभम् ॥ ११ ॥ व्यनन्ति विक्षिपत्यनेन व्याज स्वरूपान्छादनम्,
यल्लभ्यम् ध्यानव्याजमुपेत्य चेतयसि किम् ’ ॥ १२ ॥ मायादय कपटादयश्च
एकार्था इत्येके कपटादयो व्यपदेशादयश्च भिन्नार्था इत्यमर ॥

अथ कुक्कुटि ॥ ४२ ॥

कुहना दम्भचर्या च

कुम्भुन् इव आचरति कुम्भुदति दम्भेन निवृत्त चरति कुक्कुटन कुम्भुटि
‘ स्वरेभ्य इ ’ ॥ (उणा ६०६) ॥ १॥४२॥ कुहयतेऽनया कुहना दम्भेन परविस्मा
पनार्थं मिथ्याल्पना ॥ २ ॥ दम्भन चरण समजानेपद् ॥ ५।३।९९ ॥
इति क्यप् ॥ ३ ॥

वञ्चन तु प्रतारणम् ।

व्यलीकृतिसाधन

वञ्च्यते वधनम् ॥ १ ॥ प्रतायते प्रताग्नम् ॥ २ ॥ विशिष्टमलाकमप्र
व्यलीकम् ॥ ३ ॥ अति सधीयतेऽतिमधानम् ॥ ४ ॥

साधौ सभ्यार्यसज्जना ॥ ४३ ॥

साधयति कायाणीति साधु “कृवापाजि” ॥ (उणा-१) ॥ इति
उण्, तत्र ॥ १ ॥ सभाया साधु सभ्य ॥ २ ॥ अर्यतेऽभिगम्यते आर्य ॥ ३ ॥
सत् शोभन जनयति सज्जन, सध्वासौ जनयेति वा सज्जन ॥ ४ ॥ ४३ ॥

दोषैरुदृक् पुरोभागी

दोषे एव एकस्मिन् दृग् ज्ञान यस्य स दोषैरुदृक् । यत्काल्य-दोषैकप्राहि
हृदय पुरोभागीति कथ्यते ॥ १ ॥ पुरोऽप्र भवद् भजतालेवशाल पुरोभागी
“युजभुजभज” ॥ ५ । २ । ५० ॥ इति षिनष् ॥ २ ॥

कर्णेजपस्तु दुर्जन ।

पिशुन सूचको नीचो द्विजिह्वो मत्सरी खल ॥ ४४ ॥

कर्णे जपति सूचयति कर्णजप ‘शोकापनुदतुन्दपरिमृज’ ॥ ५ । १ । १४३ ॥
इति के निपात्यते ॥ १ ॥ दुष्टो जनो दुष्ट जनयति वा दुर्जन ॥ २ ॥ पिशति एक
देशेन सूचयति पिशुन पिशिमिधिक्षुधिभ्य क्ति ॥ (उणा २९०) ॥
इत्युन, पिशुनयतीति वा अपिशुनति वा पृषोदरादित्वात्, अपिशयति खण्ड
यतीति भोज ॥ ३ ॥ सूचयतीति सूचक ॥ ४ ॥ निरुष्टमवति नाच ‘न्युद्धया
मन्त्रे’ ॥ (उणा १००३) ॥ इति के टावद्भावे च ‘अच्च् प्राग्वीधश्च’ ॥ २ ।
१ । १०४ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ द्वे जिह्वे वचने अस्य द्विजिह्व ॥ ६ ॥ मत्सरोऽ
स्यस्य मत्सरी ॥ ७ ॥ खनति साधुहृदय खल पुक्कावलिङ्ग आश्रयलिङ्ग
इत्यन्ये “मृजिसन्ध्याहनिभ्यो टित्” ॥ (उणा ४७२) ॥ इत्यल, खलति सचि
नोति पापम्, खलति शुणेभ्य इति वा ख शून्य कृतीति वा ॥ ८ ॥

शेषश्चान्—अथ क्षुद्रप्रखलौ खले ॥ ४४ ॥

व्यसनार्तस्तूपरक्त

व्यसति श्रेयोमार्गाद् व्यसन तेन ऋत व्यसनात् “ऋते तृतायास्त
मासे” ॥ १ । २ । ८ ॥ इत्यार ॥ १ ॥ उपरज्यते स्म उपरन्त ॥ २ ॥

चोरस्तु प्रतिरोधक ।

दस्यु पाटच्चर स्तेनस्तस्कर पारिपन्थिक ॥ ४५ ॥

परिमोपिपरास्कन्धैकागारिकमलिम्लुचा ।

चोरयति चोर प्रज्ञादाणि चौराऽपि ॥ १ ॥ प्रतिरुणद्धि प्रतिरोधक ॥ २ ॥

दसति उपसृणोति दस्यु “यजिगृधदहिदसि” ॥ (उणा ८०१) ॥ इति यु ॥ ३ ॥ पाटयधरति पाटधर, पृथोदरादित्वात्, पटधरे जीणबन्धे भवो वा पाटधर, पटचोर इत्येके ॥ ४ ॥ स्तेनयति स्तेन पुत्रीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ तत् करोतीति तत्पर, वर्चस्वादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ परिपन्थ तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिक “परिपन्थात् तिष्ठति च” ॥ ६।४।३२ ॥ इति इकण् ॥ ७।४५ ॥ परिमुष्णातीत्येव शील परिमोषी ॥ ८ ॥ परानास्वन्दति परास्कन्दी ॥ ९ ॥ एकमसहायमगार प्रयोजनमस्य ऐकागारिक “एकागाराचौरे” ॥ ६।४।११८ ॥ इति इकण् ॥ १० ॥ मलिन म्लोचति मलिम्लुच ॥ ११ ॥

शेषध्वान—चौरे तु चोरडो रात्रिचर ॥

य पश्यतो हरेदर्थं स चौर पश्यतोहर ॥ ४६ ॥

“पश्यद्वाग्विशो हरयुक्तिदण्डे” ॥ ३।२।३२ ॥ इति षष्ठ्या अलुप् ॥ १।४६ ॥

चौर्यं तु चौरिका स्तेय

चौरस्य भाव कर्म वा चौर्यम्, राजादित्वात् व्यण् ॥ १ ॥ चौराद्यकनि चौरिका स्त्रीङ्गाबलिङ्ग ॥ २ ॥ स्तेनस्य भाव स्तेय “स्तेनाद् नलुक् च” ॥ ७।१।६४ ॥ इति य, राजादित्वात् व्यणि सौन्यमपि ॥ ३ ॥

लोप्त्त त्वपहृत घनम् ।

लुप्यते लोप्त्त चौयधन “हुयामा” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति ङ ॥ १ ॥

यद्भविष्यो दैवपर

यद् भविष्यति तद् भवत्वित्येवमाचष्टे यद्भविष्य ॥ १ ॥ दैवपरो दैववादी दैवप्रमाणक ॥ २ ॥

अथाऽऽलस्य शीतकोऽलस ॥ ४७ ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृजोऽनुष्ण

आलस्यमस्त्यस्य आलस्य, अत्रादित्वाद् ॥ १ ॥ शीत मन्द करोतीति शीतक “शीताच्च कारिणि” ॥ ७।१।१८६ ॥ इति क ॥ २ ॥ न लसत्यलस, अलताति वा ‘तप्यणि’ ॥ (उणा ५६९) ॥ इत्यस ॥ ३ ॥ ४७ ॥ मन्दते स्वपितीव मन्द, अत एव मदि जाड्ये इति चान्द्रो घातु, मयते वा ‘शाशपिमनि’ ॥ (उणा-२३७) ॥ इति द ॥ ४ ॥ तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृज “शोकापनुदतुन्दपरिमृज” ॥ ५।१।१४३ ॥ इति क ॥ ५ ॥ न उष्ण अनुष्ण ॥ ६ ॥

दक्षस्तु पेशल ।

पट्ट्णोष्णकसूथानचतुराश्च

दधते शाग्र करोति दध ॥ १ ॥ पिंशत्येकदेशेन सर्वं करोति पेशल
“मृदिकन्दि” ॥ (उणा ४६५) इत्यल ॥ २ ॥ पटति पट्ट ॥ ३ ॥ ओषाते
दहतीति उष्ण “धृवाहा” ॥ (उणा १८३) ॥ इति णक् ॥ ४ ॥ उष्ण
क्षिप्र करोति इत्युष्णक “शीताच्च कारिणि” ॥ ७१११८६ ॥ इति क ॥ ५ ॥
मुष्टु उत्पानमुद्योगोऽस्य सूत्पान ॥ ६ ॥ चतते कम चतुर ॥ ७ ॥

अथ तत्पर ॥ ४८ ॥

आसक्त प्रवण ग्रह प्रसितश्च परायण ।

तत्परमस्य तत्परस्तनिष्ठ ॥ १ ॥ ४८ ॥ आमजति स्म आसक्त ॥ २ ॥ प्रकर्षेण
चनति सभजते प्रवण ॥ ३ ॥ ग्रहयते कार्ये स्पष्टते ग्रह “उपसगादातो ङोऽङ्य”
॥ ५११५६ ॥ इति ङ ॥ ४ ॥ प्रसिनोति स्म प्रसित ॥ ५ ॥ पर कार्ये पारमयते
परायण ॥ ६ ॥

दातोदार

ददाति दाता ॥ १ ॥ उदर्यते उदार ॥ २ ॥

स्थूललक्षदानशौण्डौ बहुप्रदे ॥ ४९ ॥

स्थूल लक्षयति आलोचयति ददाति इति यावत् स्थूललक्ष ॥ १ ॥ दाने
प्रसक्त शौण्ड इव दानशौण्ड ॥ २ ॥ बहु प्रदत्ते बहुप्रद, तत्र ॥ ३ ॥ ४९ ॥

दानमुत्सर्जन त्याग प्रदेशनविसर्जने ।

विहायित वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम् ॥ ५० ॥

विश्राणन निर्वपणमपवर्जनमहति ।

दीयते दानम् ॥ १ ॥ उत्सृज्यते उत्सर्जनम् ॥ २ ॥ त्यजन त्याग
॥ ३ ॥ प्रदिश्यते प्रदेशनम्, प्रादेशनमपि ॥ ४ ॥ विसृज्यते विसर्जनम् ॥ ५ ॥
हिनोतेर्ष्यन्तस्य क्ते विहायितम् ॥ ६ ॥ वितीयते वितरणम् ॥ ७ ॥ स्पृश्यते
स्पर्शन दानमुपचारात्, पुच्छादौ गवादिकं स्पृष्ट्वा हि दायते ॥ ८ ॥ प्रतिपाद्यते
प्रतिपादनम् ॥ ९ ॥ ५० ॥ विश्राण्यते विश्राणनम् ॥ १० ॥ निर्वप्यते निर्वपणम् निवा
पणमपि ॥ ११ ॥ अपवृज्यतेऽपवर्जनम् ॥ १२ ॥ हन्यते दौगल्यमनया अहति स्त्री
लिङ्ग हन्तेरह च ॥ (उणा ६१४) ॥ इत्यति, स्वत, उपसगवशाच्चेते
दानाया ॥ १३ ॥

अर्थव्ययज मुकल

अथव्यय जानाति अथव्ययज्ञो दाता भोक्ता च, शोभना फलाऽस्य
मुकल ॥ १ ॥

याचरुस्तु वनीपक ॥ ५१ ॥

भार्गणोऽर्था याचनरुस्तर्कु

याचते याचन ॥ १ ॥ वसुने याचते वनीपक “कीचरुपेचक” ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यादिशब्दादकान्तो निपात्यते ॥२॥५१॥ मागति मागण ॥ ३ ॥ अथ नशीलोऽर्था, अर्थोऽस्यार्त्ताति वा “अथायान्ताद्भावात्” ॥७।२।८॥ इतीन् ॥ ४ ॥ याचते याचन सार्थ के याचनक ॥ ५ ॥ चतते तर्कु “कञ्चुकाशुक” ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युक्तान्तो निपात्यते ॥ ६ ॥

अथार्थनैपणा ।

अर्दना प्रणयो याच्ना याचनाध्येपणा सनि ॥ ५२ ॥

अथनमधना ॥ १ ॥ एपणमेपणा “इपोऽनिच्छायाम्” ॥ ५।३।११२ ॥ इत्यन ॥ २ ॥ अर्दनमदना ॥ ३ ॥ प्रणयन प्रणय ॥ ४ ॥ याचन याच्ना मृगयेच्छयाच्ना ॥ ५।३।१०१॥ इति साधु ॥ ५ ॥ याचे स्वाथप्यन्तस्याऽने याचना ॥ ६ ॥ अध्येपणमध्येपणा “पर्यधेर्वा” ॥ ५।३।११३ ॥ इत्यन ॥ ७ ॥ सन्यते सनि पदिपठि ॥ (उणा ६०७) ॥ इति इ, स्त्रीलिङ्गोऽय पुंस्यपि वैजयन्ता यदाह— भिक्षा च सनिरक्ली स्यात् इति । ‘सनिस्त्वध्येपणा’ इति गुवादे क्वचिदर्थे प्राथनया नियोजनमित्यमर पृथगाह ॥ ८ ॥ ५२ ॥

शेषश्चात्र-

याच्ना तु भिक्षणा । अभिपस्तिर्मागणा च ॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पतति ऊर्ध्वं गच्छतीत्येवशाल उत्पतिष्णु उद पचिपतिपदिमदे ॥ ५।२।२९ ॥ इताप्णु ॥ १ ॥ २ ॥

अलङ्कारिष्णुस्तु मण्डन ।

अलङ्करोतीत्येवशालोऽलङ्कारिष्णु भाज्यलङ्कृग् ॥ ५।२।२८॥ इतीष्णु ॥ १ ॥ मण्डयति तच्छालो मण्डन ‘भूपाकोषाय ॥ ५।२।४२॥ इत्यन ॥ २ ॥

भविष्णुर्भविता भूष्णु

भवतात्येवशालो भावष्णु इष्णु ॥ १ ॥ भवतीति भविता ॥ २ ॥ भवती त्येवशालो भूष्णु भूजे ण्यक् ॥ ५।२।३०॥ इति ण्यक् ॥ ३ ॥

समौ वर्तिष्णुवर्तनौ ॥ ५३ ॥

इष्णु ॥ १ ॥ इडित ॥ ५।२।४४ ॥ इत्यनय ॥ २ ॥ ५३ ॥

विसृत्वरो विसृमर प्रसारी च विसारिणि ।

विसरतात्येवशालो विसृत्वर “सृनिष्” ॥ ५१२।७७ ॥ इति किन् द्वरप्
॥१॥ विसृमर “सृषस्यद्” ॥ ५१२।७३ ॥ इति मरक् ॥ २ ॥ प्रसारा “विपरि
प्राद् सते” ॥ ५१२।५५ ॥ इति घिनष् तत्र ॥ ३ ॥ ४ ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिप्पु

लज्जाशाल्मस्य लज्जाशाल लज्जालु ॥ १ ॥ अपत्रपते अपत्रपिप्पु,
इप्पु ॥ २ ॥

सहिप्पु क्षमिता क्षमी ॥ ५४ ॥

तितिक्षु सहन क्षन्ता

सहे शीलाद्यर्थ इप्पौ सहिप्पु ॥ १ ॥ क्षमेस्तृनीटि च क्षमिता ॥ २ ॥
“क्षमष्टाद्” ॥ ५१२।४९ ॥ इति घिनणि क्षमी ॥ ३ ॥ ५४ ॥ तिजे “गुप्तिन”
॥ ३।४।५ ॥ इति सनि “सन्भिक्षा” ॥ ५१२।३३ ॥ इत्युप्रत्यये च तितिक्षु ॥ ४ ॥
सहेरने सहन ॥ ५ ॥ क्षमेरौदित्वाद् वेदत्वे क्षन्ता ॥ ६ ॥

तितिक्षा सहन क्षमा ।

तितिक्षण तितिक्षा ॥ १ ॥ सद्यते सहनम् ॥ २ ॥ क्षमण क्षमा “पितो
ऽङ्” ॥ ५।३।१०७ ॥ इत्यद् क्षान्तिरित्यपि ॥ ३ ॥

ईर्ष्यालु कुहन

ईर्ष्यति ईर्ष्यालु “लृत्कार्थिश्लेरालु” ॥ (उणा-८२२) ॥ इत्यालु ॥ १ ॥
कुहयते विस्मापयते कुहन ॥ २ ॥

अक्षातिरीर्ष्या

इष्यणमार्ष्या भायादे परदर्शनामहने रुढा । कञ्चित् परोत्कपामहन मात्स
यमार्ष्या मन्यते यथा “य इष्यू परवित्तेषु” इति ॥ १ ॥ २ ॥

क्रोधी तु रोषण ॥ ५५ ॥

अमर्षण क्रोधनश्च

क्रुयति क्रोधी ॥ १ ॥ रुष्यतीत्येवशीलो रोषण ॥ २ ॥ ५५ ॥ न मृष्यति
अमर्षण ॥ ३ ॥ क्रुयति क्रोधन भूपाक्रोधाद्य’ ॥ ५१२।४२ ॥ इत्यन
क्रोपनोऽपि ॥ ४ ॥

चण्डस्त्वत्य तमोपन ।

चडुद् कोपे चण्डते चण्ड चणति शब्दायते वा “पञ्चमाह ॥ (उणा-
१६८) ॥ इति ङ ॥ १ ॥

बुभुक्षित म्यात् क्षुधितो जिघत्सुरक्षनायित ॥ ५६ ॥

धुमुक्षा सजाताऽस्य धुमुक्षित , तारकादित्वादित ॥ १ ॥ क्षुण्यति क्षुधित ,
 धुत् सजाताऽस्य वा ॥ २ ॥ अतुमिच्छु जिघत्सु ॥ ३ ॥ अशनमिच्छति आत्मन
 इति “अमाव्ययात्” ॥४॥१२३॥ इति क्यनि “क्षुत्तृङ्गध” ॥४॥३॥११३॥
 इत्यात्वम्, तत षतेऽशनायित ॥ ४ ॥ ॥ ५६ ॥

धुमुक्षायामशनाया जिघत्सा रोचको रुचि ।

भोक्षुमिच्छा धुमुक्षा, तस्याम् ॥ १ ॥ अशनेच्छा अशनाया ॥ २ ॥ अतु
 मिच्छा जिघत्सा “षस्तृ सनयतनी” ॥ ४॥४॥१७ ॥ इति सन्यदर्घसादेश ॥३॥
 रोचनम्, रोचतेऽस्मिप्रिति वा रोचक पुक्लीबलिङ्ग “नात्रि पुसि च” ॥५॥३॥१२१॥
 इति णक् ॥ ४ ॥ एव रुचि, स्त्रीलिङ्ग “नाम्युपान्त्य” ॥ (उणा-६०९) ॥
 इति कि ॥ ५ ॥

शेषधात्र-धुमुक्षायौ क्षुधाक्षुधौ ॥

पिपासुस्तृपितस्तृष्णक्

पातुमिच्छु पिपासु, पिपासितोऽपि ॥ १ ॥ तृष्यति तृषित व्यनुबन्धत्वात्
 सति क् तृद् सजाताऽस्य वा तर्पितोऽपि ॥ २ ॥ तृष्यतीत्येवशील तृष्णक् “तृषि
 ध्रुपि” ॥ ५॥२॥८० ॥ इति नजिद् ॥ ३ ॥

तृष्णा तपोऽपलासिका ॥ ५७ ॥

पिपासा तृद् तृषोदन्या धीति पाने

तर्पण तृष्णा ‘मृगयेच्छा’ ॥ ५॥३॥१०१ ॥ इति नद् ॥१॥ धमि
 तर्प ॥ २ ॥ अपकृष्ट लसत्यनया अपलासिका “नात्रि पुसि च” ॥५॥३॥१२१॥
 इति णक् ॥ ३ ॥ ५७ ॥ पातुमिच्छा पिपासा ॥ ४ ॥ तर्पण तृद् तृषा ॥५॥६॥
 उदकेच्छा उदया क्यनि ‘क्षुत्तृङ्गध’ ॥४॥३॥११३ ॥ इत्युदकस्योदन् ॥ ७ ॥
 द्ये पाने धयन धीति ॥ ८ ॥ पीयते पान, तत्र ॥ ९ ॥

अथ शोषणम् ।

रसादान

क्षुण्यते शोषणम् ॥ १ ॥ रसानामादान रसादानम् ॥ २ ॥

भक्षकस्तु घस्मरोऽक्षर आशित ॥ ५८ ॥

भक्षयति भक्षक् ॥ १ ॥ घसतीत्येवशीलो घस्मर, अस्ति अक्षर “सृष
 स्यदो” ॥५॥२॥७३ ॥ इति मरक् ॥ २ ॥ ३ ॥ आ समन्तात् अदनाति आशितः,
 आशिरोऽपि ॥ ४ ॥ ५८ ॥

भक्तमल कूरमधो भिस्ता दीदिविरोढन ।

अशनं जीवनक च याजो वाज प्रसादनम् ॥ ५९ ॥

भज्यते भक्तम् ॥ १ ॥ अनित्यनेन अत्र "प्याधापन्यनि" ॥ (उणा-२५८) ॥
इति न, अद्यते वा ॥ २ ॥ कौत्यनेन कूर पुल्लीबलिङ्ग, "पुरशुर" ॥ (उणा-
३९६) ॥ इति रान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ अद्यते अद्य "अदेरन्व च वा" ॥
(उणा-९६३) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ अभिप्सायते भक्ष्यते भिस्मा, पृषोदरादित्वात्
साधु ॥ ५ ॥ दीव्यन्त्यनेन दादिवि पुलिङ्ग, स्त्रियामपि वैजयन्ती, यदाह—
"भिस्सा स्त्री दीदिविन पण्" न पण्ड इत्यथ, "छविछिवि" ॥ (उणा-७०६) ॥
इति व्यन्तो निपात्यते ॥ ६ ॥ उनासि क्लियत्योदन उन्देनलुक् च" ॥
(उणा-२७१) ॥ इत्यन ॥ ७ ॥ अश्यते एतदित्यशन पुल्लीबलिङ्गौ, भुज्यादित्वा-
दनद् ॥ ८ ॥ जाव्यतेऽनेन अनटि स्वार्थे के जीवनकम् ॥ ९ ॥ इज्यतेऽनेन
याज, घमि "यजेर्यज्ञात्ते" ॥ ४।१।११४ ॥ इति गत्वाभाव ॥ १० ॥ वज्यते
वाज ॥ ११ ॥ प्रसाद्यतेऽनेनात्मा प्रसादनम् ॥ १२ ॥ ५९ ॥

भिस्सट्टा दग्धिका

कुत्सिता भिस्मा भिस्सटा लक्षानुरोधाद्, यथा—ओदनभिस्सटा, स्वगटी,
ग्रामटी, वधूटीत्यादि ॥ १ ॥ कुत्सिता दग्धा दग्धिका ॥ २ ॥

सर्वरसाम्र मण्ड

सर्वरसानां द्रवद्रव्याणामग्र मुख्य मण्डयति मण्ड पुल्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अत्र तु ।

दधिजे मस्तु

अत्र ॥ मण्डे, दधिसभवे मस्यति परिणमते मस्तु क्लीबलिङ्ग 'कृसिकम्ममि'
॥ (उणा ७७३) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

भक्तोत्थे नि सावाचाममासरा ॥ ६० ॥

मण्डे भक्तसमुद्भवे नि स्थाप्यते नि स्थाव ॥ १ ॥ आचाम्यते आचाम
॥ २ ॥ मीयते मासर "मीज्यजिमा" ॥ (उणा-४३९) ॥ इति सर ॥ ३ ॥

शेषान्—

भक्तमण्डे ॥ प्रसावप्रसवाच्छोटनासवा ॥ ६० ॥

श्राणा विलेपी तरला यवागूरुष्णिकाऽपि च ।

प्रायते स्म श्राणा 'व्यञ्जनान्तस्थात' ॥ ४।२।७१ ॥ इति कस्य
नत्वम् ॥ १ ॥ विलिम्पति विलेपी, विलेप्याऽपि ॥ २ ॥ तरला रेणुत्वाच्चपला, स्त्री
स्त्रीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ यूयते पिप्पल्यादिना यवागू स्त्रीलिङ्ग "योरगू" ॥ (उणा-८५०)

इति आगू ॥४॥ उष्णादग्नेरविरोद्धना उष्णिग्ना “उष्णात्” ॥ ७।१।१८५॥
इति सहाया क ॥ ५ ॥

सूप स्यात्प्रहित सूद

मुन्वन्त्येन सूप “युसुकुस्तुयुस्त्वादेरुच्च” ॥ (उणा-२९७) ॥ इति
प पुस्यम्, ङीवेऽपि वैजयन्ती, यदाह-‘सूपोऽस्त्री प्रहित सूद’ इति ॥१॥ प्रकपण
हित प्रहितम् ॥ २ ॥ सूयते सूद ॥ ३ ॥

व्यञ्जन तु वृत्तादिकम् ॥ ६१ ॥

व्यञ्ज्यते रसविशेषा अत्र व्यञ्जनम् ॥ १ ॥ ६१ ॥

तुल्यौ तिलान्ने कृसरत्रिसरौ

तिलैर्मिश्रमन्न तिलान् तत्र कियते पवणीति कृसर “कृधूतन्यृपिभ्य कित्” ॥
(उणा ४४०) ॥ इति सर ॥ १ ॥ त्रीन् सरति त्रिसर, पुत्रालिङ्गा, ङीवेऽपि वैज
यन्ती, यदाह-‘तिलत-दुलमापैस्तु कृसरा त्रिसरा त्रयी’ इति ॥ २ ॥

अथ पिष्टक ।

पूपोऽपूप

पिष्टस्य विकार पिष्टक “नाम्न क ॥६।२।५४॥ इति क पुक्राबलिङ्ग,
पिष्ट एव वा स्वार्थे क ॥ १ ॥ पूयते पूष ‘क्षुचुपिपूभ्य कित्’ ॥ (उणा—
३०१) ॥ इति प ॥ २ ॥ अश्नुते अपूप “अश ऊप एव” ॥ (उणा-३१२)
॥ इत्यूप, अद्भिरुप्यते’ इति नैरुक्ता ॥ ३ ॥

शेषदान-अपूपे पारिशोल ॥

पूलिका तु पोलिकापोलिपूपिका ॥ ६२ ॥

पूपली

पूलति सहता भवति पूलिका ॥ १ ॥ पोलति वधते पोलिका ॥ २ ॥ पोत्य
ते वध्यते पोळि “स्वरेभ्य ङ” ॥ (उणा-६०६) ॥, इति इ, डया तु पोली
॥ ३ ॥ ह्रस्व पूष पूषिका ॥४॥६२॥ पूयते पूषली ‘मुरलोरेल्’ ॥ (उणा—
४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ ५ ॥

अथेपत्पक्वे स्युरभ्यूपाम्योपपौलय ।

इपत्पक्व इपदृष्टम्, तत्र अभ्यूपति मजत्यभ्यूप ॥ १ ॥ अभ्यूप्यते पच्यते
अभ्योप ॥ २ ॥ पोलति वधते पोळि, पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥

निष्ठान तु तेमन स्यात्

नितिष्ठति अत्रमनेन निष्ठान, पुष्पावलिङ्ग । यद्वाचस्पति - 'तेमने ॥ निष्ठानो
ऽस्त्री, ॥ १ ॥ तिष्ठत्यार्द्राभवत्यनेन तेमनमुपसेचन, क्रोपनायम् ॥ २ ॥

करम्भो दधिसक्तव ॥ ६३ ॥

करोति दृष्टि करम्भ ' कृन्लेरम्भ " ॥ (उणा-३३६) ॥ इत्यम्भ,
केन रभ्यते मील्यते वा, दध्युपसिक्ता सक्तव ॥ १ ॥

शेषश्चात्र अथ करम्भो दधिसक्तुषु ॥ ६३ ॥

घृतपूरो घृतवर पिष्टपूरश्च घातिंक ।

घृतेन पूयते, घृतपूर क्षाराव्य समितापिण्डो घृतेन शृत ॥ १ ॥ घृतेन
वरो घृतवर ॥ २ ॥ पिष्टेन पूयत पिष्टपूर ॥ ३ ॥ घृतेन सद्यो घातिंक, 'सद्यो'
॥ ६।४।५ ॥ इतावन् ॥ ४ ॥

चमसी पिष्टवर्ति स्याद्

चम्यते चमसा ' तप्यणि " ॥ (उणा-५६९) ॥ इत्यसौ गौडस्तु 'चम
स पिष्टवर्ति स्यात्' इति पुन्याह ॥ १ ॥ मुद्रादाना पिष्टस्य वर्ति पिष्टवर्ति ॥ २ ॥

वटकस्त्ववसेकिम ॥ ६४ ॥

वट्यते वेष्ट्यते वटक " बहुलम् " ॥ ५।१।२ ॥ इत्यक्त् यद्वा-वटति वट,
तत स्वार्थे क पुष्पावलिङ्ग ॥ १ ॥ अवसेकेन निवृत्तो अवसेकिम ' भाषादिम "
॥ ६।४।२१ ॥ इताम्, भक्ष्यविशेष ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—

इण्डेरिमा ॥ वटिमा शङ्कुला त्वर्धलेटिमा ।

पपटास्तु ममराला घृताण्डो तु घृतौपणी ॥ १ ॥

समिताखण्डाज्यवृत्तो मोदरो लङ्कुश्च स ।

एलामरिचादियुत स पुन सिंहनेसर ॥ २ ॥ ६४ ॥

भृष्टा यया पुनर्धाना

धीयन्ते धाना, क्षिया बहुवचनान्तोऽयम् व्याधा " ॥ (उणा २५८) ॥
इति न ॥ १ ॥

धानाचूर्णं तु सक्तम् ।

पक्षि सेचन सच्यन्ते सक्तव पुष्पावलिङ्ग एववचनान्तोऽप्ययम् 'कृत्तिन्म्य-
मि' ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुम् ॥ १ ॥

पृथुश्विपट्मुल्यौ

पृथुचात् पृथुक् आर्द्रं भृष्टं रास्यम्, तद्धि पाशात् पृथुभवति प्रथते वा “कञ्जु
वांशुर” ॥ (उणा-५७) ॥ इयुज निपात्यन् ॥ १ ॥ चिपिटीभवनाच्चिपि, चिपि
टव इत्यमर ॥ २ ॥

राजा स्यु पुनरक्षता ॥ ६५ ॥

राज्यन्ते गृज्यन्ते राजा, पुष्कालिङ्ग, बहुवचनान्तश्च ॥ १ ॥ न क्षप्यन्ते
अक्षता, पुष्कालिङ्ग, पुस्य बहुवचनान्त ॥ २ ॥ ६५ ॥

शेष-यात्र—

राजेषु भद्रजोद्धूपखटिकापरिवारका ॥

गोधूमचूर्णे समिता

समाक्रियते समिता ॥ १ ॥

यवक्षोदे तु चिक्वस ।

शीयते चिक्वस-पुष्कालिङ्ग ‘फनसतामरसादय’ ॥ (उणा-५७३) ॥
इत्यसे निपात्यते चिक्वस्यति वा । कौशिकस्तु-चिक्व इति व्यसने पठस्तस्मादसमि
च्छति ॥ १ ॥

गुड इक्षुरसकाथ

गूयते कथ्यते गुड, कुण्डुनी’ ॥ (उणा-१७०) ॥ इति ड क्तिन् गुडति
रक्षति वा ॥ १ ॥

शर्करा तु सितोपला ॥ ६६ ॥

सिता च

शीयते शर्करा किशूभ्य कर ॥ (उणा-४३५) ॥ इति कर ॥ १ ॥
सितोपल स्फटिस्तत्सदृशत्वात् सितोपला ॥ २ ॥ ६६ ॥ सायते कथ्यते सिता ॥ ३ ॥

मधुधूलिस्तु खण्ड

मधुन क्षौद्रस्य धूलिरियं मधुरत्वाद् मधुधूलि ॥ १ ॥ खण्ड् मन्थे खण्ड्यते
खण्ड, पुष्कालिङ्ग ॥ २ ॥

तद्विकृती पुन ।

मत्स्यण्डी फाणित चापि

तस्य खण्डस्य विकार मद स्यन्दते मत्स्यण्डी सामान्यशर्करा पृथो
दरादित्वात् मत्स्यान् अमति रुजति मत्स्याण्डीति वैद्या यद् धन्वन्तरि — शर्क-
रोक्ता तु मानाण्डी श्वेता मत्स्याण्डिका सिता इति । मत्स्याण्डिका खण्डसिता

क्रमेण गुणवत्तरा” इति तु वाग्भट ॥ १ ॥ पाण्यते द्रवत्वात् फाणित खण्डध्वोत ,
पुष्पावलिङ्गोऽयम् यद्वाचस्पति — “पाणितमन्नियाम्” ॥ १ ॥

रसालाया तु माजिता ॥ ६७ ॥

शिखरिणी

रसमलति रसाला, तत्र ॥ १ ॥ मार्ज्यते माजिता, मार्जिताऽपि ॥ २ ॥
६७ ॥ शिखरमस्त्यस्या शिखरिणा ॥ ३ ॥

अथ यूर्यूपो रस

यौतात्वेवशीलो यू, पुलिङ्ग भ्राजादित्वात् विपि साधु यद् वैजयन्ती—
यूपोऽस्त्री यू पुमान् रसे” ॥ १ ॥ यूयते मिथीक्रियते यूप पुष्पीचलिङ्ग ‘योरुच
वा ॥ (उणा-५४१) ॥ इति प, यूपति ।हनस्ति रुच वा ॥ २ ॥ रस्यते रसो
मुद्रादानाम् ॥ ३ ॥

दुग्ध तु सोमजम् ।

गौरस क्षीरमूधस्य स्तय पुसवन पय ॥ ६८ ॥

दुग्धते दुग्मम् ॥ १ ॥ सोमरसाज्जात सोमजम् ॥ २ ॥ गोर्धेन्वा रसो गौरस
॥ ३ ॥ घस्यते क्षीरम् पुष्पावलिङ्ग । घसिवाशि ॥ (उणा-४१९) ॥ इति
विदारे, “गमहन्” ॥ ४१२।४४ ॥ इत्युपात्यलोपे च घस्वस ॥ २।३।३६ ॥ इति
सस्य पत्वम् ॥ ४ ॥ ऊगसि भवमूधस्यम् ॥ ५ ॥ स्तने भव स्तयम् देहाशत्वाद्
य ॥ ६ ॥ पुभि सूयतेऽनेन पुसवनम् ॥ ७ ॥ पीयते पय पाहाक्भ्या पयह्यौ
च’ ॥ (उणा-९५३) ॥ इत्यस् ॥ ८ ॥ ६८ ॥

शेष-वान—

दुग्धे योग्य बालसात्म्य जीवनाय रसोत्तमम् ।

सर गव्य मधुज्येष्ठ धारोष्ण तु पयोऽमृतम् ॥

पयस्य घृतदध्यादि

पयसो विकार पयस्यम् पयोश्चोर्य” ॥ ६।२।३५ ॥ इति म, आदि-
शब्दान्नवर्नीतादि ॥ १ ॥

पेयूपोऽभिनव पय ।

पीयते पेयूप कोरदूपाटरूप-’ ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूपान्तो निपा
त्यते । वैजयन्ती तु- ‘ आ सप्ताहात् तु पेयूप ततो मोरटमोरके’ इति ह्रीव
माह । पीयूपमित्यपि, नवप्रसूतगवीक्षीर कथित सदभिनवम् ॥ १ ॥

उमे क्षीरस्य विहृती फिलाटी कूर्चिकाऽपि च ॥ ६९ ॥

किरति दुग्ध विलाटी, पुष्पाणि “किमे लघु वा” ॥ (उणा-१४७) ॥
इत्याद ॥१॥ गूढागमस्तु तदस्त्यस्या कूचिग, कूचति कूचिका इत्युक्ते ॥१॥६९॥

पायसे परमान्न च क्षरेयी

गयति गस्तुन पायग, पुष्पावलिङ्ग “सस्तुते मक्षे” ॥६॥११४०॥ इत्यण्
॥ १ ॥ परम च तदग्न च परमान्नम् ॥ २ ॥ क्षीर गस्तुना क्षरेया ‘क्षारादयण्’
॥६॥२॥१४२॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥

क्षीरज दधि ।

गोरसश्च

क्षीराज्जात क्षीरजम् ॥ १ ॥ दधते बलिष्ठतां दधि, ह्नाबलिङ्ग, “पदिपदि”
(उणा-६०७) इति इ ॥ २ ॥ ३ ॥

शेषध्वान्—

दधि श्रीघनमण्ये ॥

तदधन द्रप्स पत्रलमित्यपि ॥ ७० ॥

दृष्यतेऽनेन द्रप्स ‘मावा’ ॥ (उणा-५६४) ॥ इति बहुवचनात् स ततः
“स्पृशादिस्पृपो वा ॥४॥४॥११२॥ इत्यकारागम द्रप्समित्यपि ॥ १ ॥ पत्र लति
पत्रलम्, पत्रमस्यास्तीति वा सिध्मादित्वाद् ल ॥ २ ॥ ७० ॥

घृत हविष्यमाज्य च हविराधारसपिपी ।

घरति घृत पुष्पावलिङ्ग ‘क्षीरा’ ॥ (उणा-२०१) ॥ इत्यादिना ॥ कित्
॥ १ ॥ हविषे हित हविष्यम् उवणयुगादे ॥७॥११३०॥ इति य ॥ २ ॥ आ
अज्यतेऽनेन आज्यम् कुण्डमिष ॥५॥११३९॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ ३ ॥
ह्रूयते हवि ह्रीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ आधारयति आधार ॥ ५ ॥ सपति सर्पि, ह्नाब
लिङ्ग हृच्यर्चि ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् ॥ ६ ॥

ह्योगोदोहोद्भव हैयङ्गवीन

ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीन ह्योगोदोहादीनञ् ह्रियङ्गुश्चास्य ॥६॥२॥
५५॥ इति इनञ् प्रस्तावाद् घृत लभ्यते । कालो नवनातामित्याह ॥ १ ॥

शरज पुन ॥ ७१ ॥

दधिसार तक्रसार नवनीत नवोद्धृतम् ।

क्षराज्जात शरजम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ दध सार दधिसारम् ॥ २ ॥ तक्रस्य
सारं तक्रसारम् ॥ ३ ॥ दधो मयिताद् नव तत्काल नीतमुद्धृत च नवनीतम्,
नवोद्धृतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

दण्डाहते कालशेषघोलारिष्टानि गोरस ॥ ७२ ॥

रसायन

मथदण्डेनाऽऽहत दण्डाहतम् तत्र ॥ १ ॥ फलश्या मथन्या भव कालशेष
“दतिवृद्धिर्लक्षणम्” ॥ ८१२१३० ॥ इत्ययम् ॥ २ ॥ हयते मया घोल पिच्छो
रुग्णोल ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योले निपात्यते ॥ ३ ॥ न रेपाति दिनन्ति
आरेष्टम् सवरोणापितत्वात् ॥ ४ ॥ गोधन्त्रा रसो गोरस ॥ ५ ॥ ७२ ॥ अम्ल
दान् रसानयते रसायनम् ॥ ६ ॥

अथाऽर्धाम्बूदश्वित्

अधमम्बु जल यत्र अयाम्बु उदग्नेन जयति उदश्वित् लीबलिह
‘उदकाद्येवैति’ ॥ (उणा-८८८) ॥ इति इत् ‘नाम्युत्तरपदस्य च ॥ ३१२१
१०७ ॥ इत्युदकस्योद ॥ १ ॥

श्वेत समादकम् ।

श्वेतते श्वेतम् श्वेतसमित्त्रपि सममुदग् यत्र ममोदग्म् ॥ १ ॥

तत्र पुन पादजल

तच्चति वृत्त गच्छति तत्र पुनलाजलिह “ऋज्यानि-” ॥ (उणा-३८८) ॥
इति किद् र पादेन लुयाशेन जल यत्र पादजलम् ॥ १ ॥

शेष-वान्—

तत्रे कद्वरमारणे ।

अद्यान् परमरम् ॥

मथित धारिवजितम् ॥ ७३ ॥

दध्ना मथनमात्रसाध्य मथितम् ॥ १ ॥ ७३ ॥

सापिष्क दाधिक सर्पिर्दविभ्या सस्कृत क्रमात् ।

सपिष्ठा सस्कृत मार्पिष्कम् दध्ना सस्कृत दाधिकम् सस्कृते ॥ ६१४३ ॥
इतीकण् ॥ १ ॥ १ ॥

लवणोदकाभ्या दकलावणिक

उदकलवणाभ्या सस्कृत दकलावणिक बाहुलनादुत्तरपदद्वि ॥ १ ॥

उदाश्विति ॥ ७४ ॥

औदश्वितमौदश्वित्क

उदाश्विति सस्कृत औदश्वितम् औदश्वित्क वोदश्वित् ॥ ६१२१४४ ॥
इतीकण् पक्षेऽण् ॥ १ ॥ २ ॥ ७४ ॥

किरति शुभ विलाटी, पुर्वालिङ्ग “किगे लत्र वा” ॥ (उणा-१४७) ॥
इत्याद्य ॥ १ ॥ गूढगन्मस्तु तदस्तास्या कूचिना, कूचति कूचिका इत्यके ॥ १ ॥ ६९५

पायसं परमान्न च क्षीरेयी

पयसि ससृष्टं पायसं, पुर्वालिङ्ग “ससृष्टे मध्ये” ॥ ६१७१४ ॥ इत्यण्
॥ १ ॥ परमं च तदप्यं च परमान्नम् ॥ २ ॥ क्षीरं ससृष्टं क्षीरेया “क्षारादयण्”
॥ ६१७१४२ ॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥

क्षीरजं दधि ।

गोरसश्च

क्षीराज्जातं क्षीरजम् ॥ १ ॥ दधते बलिष्ठतां दधि, क्ताबलिङ्ग “पदिपदि”
(उणा-६०७) इति इ ॥ २ ॥ ३ ॥

शेषशब्द—

दधि श्रीघनमजल्ये ॥

तदघनं द्रव्यं पत्रलमित्यपि ॥ ७० ॥

हृष्यतेऽनेन द्रव्यं ‘मावा’ ॥ (उणा-५६४) ॥ इति बहुवचनात् ॥ ततः
“स्तृणादिसपो वा” ॥ ४१४१११२ ॥ इत्यकारागमं द्रव्यमित्यपि ॥ १ ॥ पत्रं लति
पत्रलम्, पत्रमस्यास्तीति वा, सिध्मादित्वाद् ल ॥ २ ॥ ७० ॥

घृतं हविष्यमाज्यं च हविराधारसर्पिणी ।

घरति घतं पुक्ताबलिङ्ग ‘क्षीरा’ ॥ (उणा-२०१) ॥ इत्यादिना तं कित्
॥ १ ॥ हविषे हितं हविष्यम् उवणयुगादे ॥ ७११३० ॥ इति य ॥ २ ॥ आ
अज्यतेऽनेन आज्यम् कुप्यमिदं ॥ ५११३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ ३ ॥
हृष्यते हवि क्लीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ आधारयति आधार ॥ ५ ॥ सपति सपि, क्ताब
लिङ्ग हृष्यति ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् ॥ ६ ॥

ह्योगोदोहोद्भवं ह्यैयङ्गवीनं

ह्योगोदोहस्य विकारो ह्यैयङ्गवान् ह्योगोदोहादीनञ् ह्यियङ्गुश्चास्थ ॥ ६१२१
५५ ॥ इति इनञ् प्रस्तावाद् घतं लभ्यते । कालो नवनीतमित्याह ॥ १ ॥

शरजं पुन ॥ ७१ ॥

दधिसारं तक्रसारं नवनीतं नवोद्धतम् ।

शराज्जातं शरजम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ दधं सारं दधिसारम् ॥ २ ॥ तक्रस्य
सारं तक्रसारम् ॥ ३ ॥ दधो मयिताद् नव तत्कालं नातमुद्धतं च नवनीतम्,
नवोद्धतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

दण्डाहते कालगेयघोलारिष्टानि गोरस ॥ ७२ ॥

रसायन

मथदण्डेनाऽऽहत दण्डाहतम् तत्र ॥ १ ॥ मलदया मथन्या भव मलशेय
“दतिकुक्षिस्लाश” ॥ ८१३।१३० ॥ इत्येयम् ॥ २ ॥ हन्यते मया घोल ‘पिञ्जो
रमहोल’ ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योल् निपात्यते ॥ ३ ॥ न रेपाति हिनास्ति
अरिष्टम् सवरोणापितत्वात् ॥ ४ ॥ गोधन्त्रा रसो गोरस ॥ ५ ॥ ७२ ॥ अम्ल
दान् रसानयते रसायनम् ॥ ६ ॥

अथाऽर्धाम्बूदश्वित्

अधमम्बु जल यत्र अर्धाम्बु उदरेन श्रयति उदश्वित् ऋषलिङ्ग
“उदसान्ध्वेर्दित्” ॥ (उणा-८८८) ॥ णिति इत् नाम्युत्तरपदस्य च ॥ ३।२।
१०७ ॥ इत्युदक्स्योद ॥ १ ॥

श्वेत समादकम् ।

श्वेतते वेतम् श्वेतरसमित्यपि सममुदर यत्र समोदरम् ॥ १ ॥

तत्र पुन पादजल

तच्चति द्रुत गच्छति तत्र पुनलावलिङ्ग ऋज्यजि-” ॥ (उणा-३८८) ॥
इति किं र पादेन तुर्यांशेन जल यत्र पादनरम् ॥ १ ॥

शेषान्—

तत्रे रुद्वरसारणे ।

अशान्ति परमरस ॥

मथित वारिवर्जितम् ॥ ७३ ॥

दध्ना मथमानसाध्य मथितम् ॥ १ ॥ ७३ ॥

सापिष्क दाधिक सर्पिर्दधिभ्या सस्कृत क्रमात् ।

सापिषा सस्कृत सापिष्कम् दध्ना सस्कृत दाधिकम् ‘सस्कृते’ ॥ ६।४।३ ॥
इतीकम् ॥ १ ॥ १ ॥

लवणोदकाभ्या दकलावणिक

उदकलवणाभ्या सस्कृत दकलावणिक ग्राहुःकादुत्तरपदशब्दि ॥ १ ॥

उदश्विति ॥ ७४ ॥

औदश्वितमौदश्वित्क

उदश्विति सस्कृत औदश्वितम् औदश्वित् बोदश्वित्” ॥ ६।२।१४४ ॥
इतीकम् पक्षेऽण् ॥ १ ॥ २ ॥ ७४ ॥

लग्ने म्यात् तु लावणम् ।

लग्ने सगृह लावणम् "मगृह भक्ष्ये" ॥६१२१४०॥ इत्यण् ॥ १ ॥

पैठरोम्यो उग्रासिद्धे

उग्रायां ग्राह्यां सिद्धे मगृहे पिठरे मगृह पैठरम् ॥१॥ उग्राया सगृहसु
हयम् "शलाखाद् य" ॥६१२१४१॥ इति य ॥ २ ॥

प्रयस्तु तु मुसस्तुतम् ॥ ७५ ॥

परिव्ययपानादिना प्रयस्तुताय प्रयस्तम्, मुस्तु मगृहतम् ॥ १ ॥ ७५ ॥

पके राद्ध च सिद्ध च

पच्यते स्म पक्वम् तत्र उत्तरत्र 'विनाऽम्बुना' इति वचनादिहाऽम्बुनेति
लभ्यते ॥ १ ॥ राध्यति स्म राद्धम् ॥ २ ॥ सिध्यति स्म सिद्धम् ॥ ३ ॥

भृष्ट पक्व विनाऽम्बुना ।

भृज्यते स्म भृष्टम् जलेन विना पक्वम् ॥ १ ॥

भृष्टामिष भटिन्न स्याद्भूतिर्भरुटक च तत् ॥ ७६ ॥

भृष्ट यदङ्गारेषु विषक मास तत् भटलनेन भटिन्नम् 'वधिवहि' ॥
(उणा-४५९) ॥ इतान् ॥ १ ॥ भवति बलमनया भूति ॥ २ ॥ बिभर्ति
बल भरुटकम् कीचनपेचन ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥ ७६ ॥

शूल्य शूलारुत मास

शूले सगृह शूल्यम् शूलोखाद् य ॥६१२१४१॥ इति य ॥ १ ॥
शूलाक्रियते स्म पाकाय शूलाकृतम् शूलात् पाके ॥७१२१४२॥ इति डाच् ।
अये तु सामान्यविशेषभाव परिहृत्य अनयोभटिन्नेणैकाग्रतामाहु ॥ २ ॥

निष्काथो रसक समौ ।

निष्काथो मासस्य प्रस्तावात् ॥ १ ॥ रस पिष्टमासजस्तत्तुल्यो रसक ॥२॥

प्रणीतमुपसपन्न

प्रणीयते स्म प्रणीत रूपरसादिनिष्पन्नमन् ॥१॥ उपसपन्नते स्म उपसपन्नम् ॥२॥

स्निग्धे मगृहचिकणे ॥ ७७ ॥

स्निह्यति स्म स्निग्ध, तत्र ॥ १ ॥ मस्यति मगृह 'अणतृण' ॥ (उणा-
१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ २ ॥ चीयते चिकण चिकणकुक्कण ॥
(उणा-१९०) इति अणे निपात्यते चिगिल्यव्यक्त वणति वा । कौशिकस्तु-चिक
इत्यस्याणे चिकणमिच्छति ॥ ३ ॥ ७७ ॥

पिच्छिलं तु विजिपिलं विज्जलं विजिलं च तत् ।

पिच्छा आचामोऽस्याऽस्ति पिच्छिलं लोमपिच्छादे शेरम् ॥ ७१ ॥
२८ ॥ इताल ॥ १ ॥ विजते चलति विजिपिलम्, विजिलं च 'स्पण्डिलक
पिल' ॥ (उणा-४८४) ॥ इतालान्तौ निपात्येते ॥ २ ॥ ३ ॥ विज् चल जल
यत्र विजलम्, विजिपिलमित्थाप ॥ ४ ॥

भाविता तु वासिता स्यात्

भूष् अवस्त्वने भाव्यत द्रव्येण मिश्रयते स्म भावितम् ॥ १ ॥
वास्यते न्व्यान्तरेण मित्यते धूपपुष्पादिना वाऽधिवास्यते वासितम्, यन्मुनि-
धूपितं वासितं विदुः ॥ २ ॥

तुल्ये समृष्टशोधिते ॥ ७८ ॥

समृज्यते स्म समृष्टं बालमाक्षिरादिरहितम् ॥ १ ॥ शोध्यते स्म शोधि-
तम् ॥ २ ॥ ७८ ॥

काञ्चिकं काञ्जिकं धान्याम्लारनाले तुपोदकम् ।

कुल्माषाभिपुतावन्तिसोमशुक्तानि कुञ्जलम् ॥ ७९ ॥

चुक्रं धातुघ्नमुन्नाहं रक्षोघ्नं कुण्डगोलकम् ।

महारसं सुग्रीराम्लं सौवीरं

कञ्चयति दीपयति अग्निं कञ्चते कञ्चाति दीपान् वा काञ्चिकं 'कुपिकञ्च
दिक्— ॥ (उणा ४५) ॥ इतीने निपात्यते काञ्च्या पुरि भव वा ॥ १ ॥
क्षस्य जत्वे पञ्जिकावत् काञ्जिकं न जलमनन्तीति वा ॥ २ ॥ धान्यमम्लयति
धान्याम्लम् ॥ ३ ॥ अग्नौऽरभक्तं तज्जमारनालम् ॥ ४ ॥ तुपाणामुदकं तुपोद-
कम् ॥ ५ ॥ कुल्माषैवान्निभिरद्वस्त्रैरभिपूयते परिवास्यते स्म कुल्माषाभिपुतं,
व्यस्तमपि तेन कुल्माषमभिपुतं चेति ॥ ६ ॥ अवन्तिषु सृज्यते अवन्तिसोमम् ॥ ७ ॥
शत्रोति निमलीकृतुम्, शोचति निमलीभवत्यनेन वा शुक्तं 'पुतपित्त' ॥ (उणा-
२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ ८ ॥ कुञ्ज गति कुञ्जम् कुत्सितं जलमम्य
वा पृषादरादित्वात् ॥ ९ ॥ ७९ ॥ चरते तृप्यत्यनेन चुक्रं पुष्करलिङ्गं 'चक्रि-
मिविस्तेरुच्चाऽस्य' ॥ (उणा ३९३) ॥ इति २ ॥ १० ॥ धातुन् हन्ति
धातुघ्नं अन्विते ॥ ५१ ॥ ८३ ॥ इति टक् ॥ ११ ॥ उन्नाह्यत्यनेन उन्ना-
हम् ॥ १२ ॥ रक्षोघ्निं हन्ति रक्षोघ्नम् तद्योगे आधिदग्निश्चोपाभावात् ॥ १३ ॥
कुण्डं शुडति रक्षति लत्वे कुण्डगोलकम् ॥ १४ ॥ महान् रसोऽत्र महारसम्
॥ १५ ॥ सुवारेष्वम्लं सुवाराम्लम् ॥ १६ ॥ सुवारेषु प्रायो भव सौवीरम् ॥ १७ ॥

शेषधाग—

पुमापामिषुते पुन ।

गृहाम्यु गभुरा ॥ १ ॥

अथण पुन ॥ ८० ॥

तल स्नेहोऽभ्यञ्जन च

अभ्यतेऽनन अथणम् ॥ १ ॥ ८० ॥ तिलाना विभारलैलम्, त्रिणल
ऽनेा स्नेह, पुशीबलिसी ॥ २ ॥ ३ ॥ अभ्यज्यतेऽनेन अभ्यञ्जनम् ॥ ४ ॥

वेपवार उपस्कर ।

वेप व्याप्तिं पृणीते धपवार, काशमदत्रिभुद्रादि ॥ १ ॥ शाकाणुपस्कि
यतेऽनेन उपस्कर "पुनामि" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति घ ॥ २ ॥

तज्ज्रेदानाह—

स्यात् तिन्तिडीक तु चुक वृक्षाम्ल चाम्लजेतसे ॥ ८१ ॥

तिम्यति आर्द्राभवति तिन्तिडीक सुणीराऽस्तीक ॥ (उणा ५०) ॥
इतीके निपात्यते, तिन्तिडिशैलभव वा ॥ १ ॥ चरते तृप्यत्यऽनेन चुक्रम्,
पुक्काबलिङ्ग ॥ २ ॥ वृक्षस्याम्ल वृक्षाम्लम् ॥ ३ ॥ अम्लवेतसवृक्षनियासोऽ
म्लवेतस, तत्र ॥ ४ ॥ ८१ ॥

हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।

हरि पीत वर्णं द्राति गच्छति हरिद्रा ॥ १ ॥ काञ्चनवणत्वात् काञ्चनी
॥ २ ॥ पीता पीतवर्णन ॥ ३ ॥ निशाट्येति रात्रिपयाया ॥ ४ ॥ वरो वर्णोऽस्य
स्या वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

क्षव क्षुताभिजननो राजिका राजसर्पप ॥ ८२ ॥

असुरी कृष्णिका चासौ

क्षौत्यनेन क्षव ॥ १ ॥ क्षुतमभिननयति क्षुताभिजनन ॥ २ ॥ राजते राजिका
॥ ३ ॥ सपपाणा राजा राजसर्पप राजदत्तादित्वात् पूवनिपात ॥ ४ ॥ ८२ ॥
अस्यते शाकादौ असुरा वात्यसि ॥ (उणा ४२३) ॥ इत्युर असुरर्त्ताव वा
॥ ५ ॥ कृष्णेव कृष्णिका वर्णेन ॥ ६ ॥

कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् ।

धन्या धन्याक धान्याक

कुत्सिता कुम्भुरु कुस्तुम्बुरौपधिजाति वचस्मादित्वात् तत्फलमपि
कुस्तुम्बुरु पुक्कीबलिङ्ग ॥ १ ॥ धान्यमिव धान्यकम् ॥ २ ॥ घने साधुधन्या ॥ ३ ॥
धान्यमकनि धन्याकम् ॥ ४ ॥ धान्यमरति धान्याकम् ॥ ५ ॥

शेषश्चात्र—अथ स्यात् कुस्तुम्बुरल्लुका ॥

मरिच कृष्णमूषणम् ॥ ८३ ॥

कोल्क वेल्लज धर्मपत्तन यवनप्रियम् ।

म्रियते जिह्वाऽनेन मरिच “मृत्रपिन्ध्या” ॥ (उणा-११७) ॥ इतीच
॥ १ ॥ कृष्ण वर्णन, कथनि तैक्ष्ण्याद् वा ॥ २ ॥ ऊयति रुजति ऊयणम् ॥ ३ ॥
८३ ॥ कोलनि सस्त्यायति कोल्कम् ॥ ४ ॥ वेळे वेलातटे जायते वेल्लजम्, वेला-
ह्य शाब्दात्वेके ॥ ५ ॥ धर्मपत्तने भव धर्मपत्तनम् ॥ ६ ॥ यवनानो प्रिय
यवनप्रियम् ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—मरिचे तु द्वारवृत्त मराच बलिन तथा ॥

शुण्ठी महौषध विश्वा नागर विश्वभेषजम् ॥ ८४ ॥

शुण्ठति शुष्यति शुण्ठि ‘किलिपिलि’ ॥ (उणा ६०८) ॥ इति ६,
इया तु शुण्ठी ॥ १ ॥ महश्च तदीषध च महौषधम् ॥ २ ॥ विशति दोषान् विश्वा,
छाह्वावलित् ‘नाष्टपाप्य’ ॥ (उणा-५११) ॥ इति किट्ट ॥ ३ ॥ नगराग्न्ये
देशे भव नागरम्, न न गिरति कफमिति वा नखादित्वात् ॥ ४ ॥ विश्वस्य भेषज
विश्वभेषजम् अनेकदोषजित्वात् ॥ ५ ॥ ८४ ॥

वैदेही पिप्पली कृष्णोपकुल्या मागधी कणा ।

निदेहेषु भवा वैदेहा ॥ १ ॥ पलत्यातुर पिप्पली ‘पूपलिन्ध्या’ टित् पिप्
च पृथग्य ॥ (उणा-१११) ॥ इत्य ॥ २ ॥ कृष्णा वर्णेन, कथति कफ वा ॥ ३ ॥
उपकोलति सस्त्यायति उपकुल्या कुलेद् च वा’ ॥ (उणा-३६०) ॥ इति किट्ट
य ॥ ४ ॥ मागधेषु भवा मागधा ॥ ५ ॥ कणा सस्त्याया कणा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—

पिप्पल्यामूषणा शौण्डा चपला ताम्बतण्डुला ।

उषणा तण्डुलफला कोला च कृष्णतण्डुला ॥ १ ॥

तन्मूल ग्रन्थिक सर्वग्रन्थिक चटिकाशिर ॥ ८५ ॥

तन्मूल पिप्पलीमूलम् ग्रन्थिप्रतिवृत्ति ग्रन्थिकम् ॥ १ ॥ सर्वे ग्रन्थयोऽत्र
सर्वग्रन्थिकम् ॥ २ ॥ चटिकाशिरोरूपवात् चटिकाशिर ॥ ३ ॥ ८५ ॥

त्रिरुदु त्र्यूषण ज्योष

त्राणि कट्टानि ऊयणानि च शुण्ठामरिचपिप्पल्यास्त्यानि समाहतानि त्रिरुदु,
त्र्यूषणम् त्रिरुदुमपि ॥ १ ॥ २ ॥ विशेषेण जोषति दहति व्योषम् ॥ ३ ॥

अजाजी जीर्णक कणा ।

शेषश्चात्र—अथ स्यात् कुसुम्बुल्लुका ॥

मरिच कृष्णमूपणम् ॥ ८३ ॥

कोलक वेल्ज धर्मपत्तन यवनप्रियम् ।

प्रियते जिह्वाऽनेन मरिच “मृत्रपिभ्या” ॥ (उणा-११७) ॥ इतीच
॥ १ ॥ कृष्ण वर्णन, कपति तैक्ष्ण्याद् वा ॥ २ ॥ ऊयति हजति ऊयणम् ॥ ३ ॥
८३ ॥ कोलति सस्त्रायति कोलकम् ॥ ४ ॥ वेले वेलातटे जायते वेल्जम्, वेला-
ह्य शाखात्येके ॥ ५ ॥ यमपत्तने भव धामपत्तनम् ॥ ६ ॥ यवनानां प्रिय
यवनप्रियम् ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र—मरिचे तु द्वारवृत्त मरिच बलिन तथा ॥

शुण्ठी महौषध विश्वा नागर विश्वभेषजम् ॥ ८४ ॥

शुण्ठति शुष्यति शुण्ठि, ‘किलिपिलि’ ॥ (उणा ६०८) ॥ इति इ,
हया तु शुण्ठी ॥ १ ॥ महश्च सदौषध च महौषधम् ॥ २ ॥ विशाति दोषान् विश्वा,
छाह्वावल्लिङ्ग ‘नीघृषाध्व’ ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद् ॥ ३ ॥ नगराख्ये
देशे भव नागरम्, न न गिरति कफमिति वा नरादित्वात् ॥ ४ ॥ विश्वस्य भेषज
विश्वभेषजम्, अनकदोषजित्त्वात् ॥ ५ ॥ ८४ ॥

वैदेही पिप्पली कृष्णोपकुल्या मागधी कणा ।

विदेहेषु भवा वैदेहा ॥ १ ॥ पलस्यातुर पिप्पली ‘पूपलिभ्यां टित् पिप्
च पूवम्’ ॥ (उणा-११) ॥ इत्य ॥ २ ॥ कृष्णा वर्णेन कपति कफ वा ॥ ३ ॥
उपकोलति सस्त्रायति उपकुल्या कुलेङ्क् वा ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किद्
य ॥ ४ ॥ मागधेषु भवा मागधा ॥ ५ ॥ कणा माल्यस्या कणा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—

पिप्पल्यामूपणा शीण्डा चपला तैक्ष्णतण्डुला ।

उपणा तण्डुलफला काला च कृष्णतण्डुला ॥ १ ॥

तन्मूल ग्रन्थिक सर्वग्रन्थिक चटिकाशिर ॥ ८५ ॥

तन्मूल पिप्पलामूलम् ग्रन्थिप्रतिवृत्ति ग्रन्थिकम् ॥ १ ॥ सर्वं ग्रन्थयोऽन
सर्वग्रन्थिकम् ॥ २ ॥ चटिकाशिरोरूपत्वात् चटिकाशिर ॥ ३ ॥ ८५ ॥

त्रिकटु त्र्यूपण व्योष

त्रिणि कटुनि ऊयणानि च शुण्ठीमरिचपिप्पल्याग्यानि समाहृतानि त्रिकटु
त्र्यूपणम् त्रिकटुमपि ॥ १ ॥ २ ॥ विशपेण ओपति ददति व्योषम् ॥ ३ ॥

अजाजी जीर्ण कणा ।

साधना—

गुग्गुलागमिषु पु ।

गृहाम्बु मधुरा ७ ॥

मक्षण पुन ॥ ८० ॥

तत्र गृहोऽभ्यञ्जन च

मक्षनऽन मक्षणम् ॥ १ ॥ ८० ॥ तिलाना निहारमैलम्, त्रिखल
ऽनेन ग्रेह, पुत्रायलिङ्गा ॥ २ ॥ ३ ॥ अभ्यज्यतेऽनेन अभ्यञ्जनम् ॥ ४ ॥

वेपवार उपस्कर ।

वेप भ्यासि गृणीते वपवार काशमदनिष्ठुमादि ॥ १ ॥ शाकागुपस्कि
यतेऽनेन उपस्कर “पुनामि” ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति घ ॥ २ ॥

तद्भेदानाह—

स्यात् तित्तिडीक तु चुक्र वृक्षाम्ल चाम्लवेतसे ॥ ८१ ॥

तिम्यति आर्द्राभ्रति तित्तिडीक “सृणीसाऽस्तीर” ॥ (उणा ५०) ॥
इतीके निपात्यते, तित्तिडिशैलभव वा ॥ १ ॥ चरते तृप्यत्यऽनेन चुक्रम्
पुत्रायलिङ्गा ॥ २ ॥ वृक्षस्याम्ल वृक्षाम्लम् ॥ ३ ॥ अम्लवेतसवृक्षनियासोऽ
म्लवेतस, तत्र ॥ ४ ॥ ८१ ॥

हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।

हरि पीत वण द्राति गच्छति हरिद्रा ॥ १ ॥ काञ्चनवणत्वात् काञ्चनी
॥ २ ॥ पीता पीतवर्णेन ॥ ३ ॥ निशाख्येति रात्रिपर्याया ॥ ४ ॥ वरो वर्णोऽस्त्य
स्या वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

क्षव क्षुताभिजननो राजिका राजसर्पप ॥ ८२ ॥

असुरी कृष्णिका चासौ

क्षीलनेन क्षव ॥ १ ॥ क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजनन ॥ २ ॥ राजते राजिका
॥ ३ ॥ सपपाणा राजा राजसर्पप राजदत्तादित्वात् पूवानिपात ॥ ४ ॥ ८२ ॥
अस्यते शम्भुदौ असुरी वाश्यसि ॥ (उणा ८२३) ॥ इत्युर असुरस्त्रीव वा
॥ ५ ॥ कृष्णेव कृष्णिका वणन ॥ ६ ॥

कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् ।

धया धन्याक धान्याक

कुत्मिता तुम्बुरु कुस्तुम्बुरुषधिजाति वचस्वादित्वात् तत्फलमपि
कुस्तुम्बुरु पुत्रायलिङ्गा ॥ १ ॥ धान्यमिव धान्यम् ॥ २ ॥ धने साधुधन्या ॥ ३ ॥
धान्यमकति धन्याकम् ॥ ४ ॥ धान्यममति धान्याम् ॥ ५ ॥

कल्यवर्त प्रातराश

कन्ये प्रभाते वल्यते कन्यवत ॥ १ ॥ प्रातराश प्रातराश ॥ २ ॥

सग्धिस्तु सहभोजनम् ।

सह जग्धिभोजन सग्धि , स्नालिङ्ग , पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

भासो गुटेरक पिण्डो गडोल कनको गुड ॥ ८९ ॥

गण्डोल कनक

प्रम्यते प्राम ॥ १ ॥ गुड्यते गुटेर “कुगुपति” ॥ (उणा-४३१) ॥

इति किदेर के गुटेरक ॥ २ ॥ पिण्ड्यते पिण्ड , पुत्रालिङ्ग ॥ ३ ॥ गड्यते गडोल ‘ पिण्डोल ’ ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योले निपात्यते ॥ ४ ॥ कौल्य नेन कवक “ दृकृ ” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ ५ ॥ गुडति गुड , गूयते वा ॥ ६ ॥ ॥ ८९ ॥ गण्डति वदनैकदेशे भवति गण्डोल “ कटिपटि ” ॥ (उणा-४९३) ॥ इत्योल ॥ ७ ॥ कौल्यनेन कवल , पुत्रीबलिङ्ग , “ कोवा ” ॥ (उणा-४६९) ॥ इत्यल ॥ ८ ॥

वृत्ते त्वाध्रातसुहिताऽऽशिता ।

वृष्यति वृत्तस्तत्र ॥ १ ॥ आध्रायति म्य आध्रात , आध्राणोऽपि ॥ २ ॥ सुढ दधाति स्म सुहित ॥ ३ ॥ आ अदनाति स्म आशित ॥ ४ ॥

वृत्ति सौहित्यमाध्राणम्

तपण वृत्ति ॥ १ ॥ सुहितस्य भाव सौहित्यम् ॥ २ ॥ आध्रायते आ ध्राणम् ॥ ३ ॥

अथ भुक्तसमुज्जिते ॥ ९० ॥

फेला पिण्डोलिकेली च

भुक्त च तत् समुज्जित च भुक्तसमुज्जित भुक्तोच्छिष्ट तत्र ॥ १ ॥ ९० ॥ फेयते ल्यज्यते फेला ‘ केट ’ ॥ ५ । ३ । १०६ ॥ इत्य ॥ २ ॥ पिण्ड्यते पिण्डोलि बाहुलकादोलि । फेल्यते फेलि , स्नालिङ्गा ‘ नाम्युपात्त ’ ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वोदरपूरके पुन ।

कुक्षिम्भरिरात्मम्भरिरुदरम्भरिरप्यथ ॥ ९१ ॥

स्वमेवोदर पूरयति यस्तत्र पुष्पिमात्मानमुदरमेव च विभति कुक्षिम्भरि आत्मम्भरि उदरम्भरि कुक्ष्यात्मादोगत् भृग सि ॥ ५ । १ । ९० ॥ इति सि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ९१ ॥

अज म्भाविः मन्दाग्निः मज्जति क्षिपति अजाजी, लिहादित्वादनि अजेर्वाने
भानि ॥ १ ॥ जगति मन्दाग्निः जीर "जिज" ॥ (उणा-३९२) ॥ इति रे दाघ
स्वम्, सत के, जीरफ, पुट्टीवलिङ्ग ॥ २ ॥ कणा सत्यम्मा कणा ॥ ३ ॥

शेषधात्र-जीरे जीरणजरणी ॥

सदसवेधि वाल्हीरु जतुकं हिद्गु रामठम् ॥ ८६ ॥

सदस म्नु वेधयति सदसवेधि ॥ १ ॥ वाल्हीके उदाच्यदेशे भव बान्ही
कम् ॥ २ ॥ जायते जतुक "कञ्चुर्गानुर" ॥ (उणा-७७) ॥ इत्युके निपात्यते
॥ ३ ॥ हिनोति जातो हिह, पुट्टीवलिङ्ग "हेर्हि च" ॥ (उणा-७६०) ॥ इति
शु ॥ ४ ॥ रमठे उदीच्यदेशे भव रामठम् ॥ ५ ॥

शेषधात्र-

हिर्गो ॥ भूयनाशनम् ।

अगूढगन्धमत्युमम् ॥ ८६ ॥

न्याद स्वदन खादनमशन

निघसो बलभनमभ्यवहार ।

जग्धिर्जक्षणभक्षणलेहा

प्रत्यवसाय घसिराहार ॥ ८७ ॥

प्सानाऽवप्वाणविप्वाणा भोजन जेमनादने ।

न्यादन न्याद न्यादो नवा' ॥५१३१२४॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥
क्षयते खदनम् ॥ २ ॥ खाद्यत् खादनम् ॥ ३ ॥ अक्षयतेऽशनम् ॥ ४ ॥ न्यदन
निघस 'घस्ल सनयतनी ॥४१४१७॥ इत्यलि अदेशस्ल ॥ ५ ॥ बलभ्यते
बलभनम् ॥ ६ ॥ अभ्यवहरणमभ्यवहार ॥ ७ ॥ अदन जग्धि यपि आदो जग्ध
॥४१४१६॥८॥ जक्षयते जक्षणम् ॥ ९ ॥ भक्षयते भक्षणम् ॥ १० ॥ हेहन लेह
॥ ११ ॥ प्रत्यवसीयते प्रत्यवसानम् ॥ १२ ॥ घसन घसि पदिपठि ॥ (उणा
६०७) ॥ इति ६ ॥ १३ ॥ आहारणमाहार ॥ १४ ॥ ८७ ॥ प्सायते प्सानम्
॥१५॥ अवप्वणनमवप्वाण विप्वणन विप्वाण "व्यवात्स्वनोऽशने" ॥२१३४३॥
इति पत्वम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ मुज्यते भोजनम् ॥ १८ ॥ जिम्यते जेमनम् जवन
च । यद् दुर्ग - जवन भोजन क्वचित् ॥ १९ ॥ अयते अदनम् ॥ २० ॥

चर्वण चूर्णन दन्तै

चवले चवणम् ॥ १ ॥

जिह्वाऽऽस्वादस्तु लेहनम् ॥ ८८ ॥

जिह्वा आस्वादन जिह्वाऽऽस्वाद लिखते लेहनम् ॥ १ ॥ ८८ ॥

ऽपि ॥ १२ ॥ तपण तृट् ॥ १३ ॥ मन एव रयो दग्गामि यत्र मनोरथ मनो
गवा च ॥ १४ ॥ १४ ॥ स्मन काम , पुर्णानलिङ्ग ॥ १५ ॥ अभिरूपणमभिरूप ॥ १६ ॥

शपथान्न-स्त्रिमा तु धनाया ।

रुचिराप्ता तु कामना ॥

अभिध्या तु परस्वेहा

अभिचारेण ध्यानमभिध्या, परस्वविषया स्पृहा परस्वेहा, परस्वे विषम-
स्पृहेत्सेरे । दोषचिन्तापूर्वं परस्वे लिप्सेत्यथ । यत्कारण - 'विषमप्रायनाऽभिध्या ॥ १॥

उद्धत पुन ।

अविनीत

उत्तण्ड हन्ति गच्छति हिनप्ति वा उद्धत ॥ १ ॥ न विनीतोऽविनीत ॥ २ ॥

विनीतस्तु निभृत प्रश्रितोऽपि च ॥ ९५ ॥

शास्त्रादिना विनीयते स्म विनीत ॥ १ ॥ निभृतोऽचपल ॥ २ ॥ प्रश्रयति
स्म प्रश्रित ॥ ३ ॥ ९५ ॥

विप्रेये विनयस्य स्यात्

विद्यानव्यो विधयस्तत्र ॥ १ ॥ विनय शास्त्रज सस्कार इन्द्रियजयो वा
तत्र तिष्ठति विनयस्य ॥ २ ॥

आश्रयो वचने स्थित ।

आ रणोति वाक्यमाश्रय वचनश्रवणे तत्पर ॥ १ ॥

वश्य प्रणेय

वश्य गतो वश्य ' हृद्यपद्य ॥ ७१११११ इति य ॥ १ ॥ प्रणेतव्य प्रणेय
॥ २ ॥ विधेयादय पटेकाया ' इत्येके ।

धृष्टस्तु वियातो धृष्टुधृष्टजौ ॥ ९६ ॥

धृष्टाति प्रगल्भते धृष्ट वृषक्षम ॥ ४१४१६ ॥ इनाटभाव ॥ १ ॥
त्रिरुद्ध याति स्म वियात ॥ २ ॥ धयणालो धृष्टु त्रसिगृधि ॥ ५१२१३० ॥
इति ऋतु तृपिगृधि ॥ ५१२१८० ॥ इति नजिष्टि वृणक् ॥ ३॥ ४॥ ९६ ॥

वीक्षापन्नो विलम्ब

वाक्ष विस्मयमापन्न प्राप्त वाक्षापन्न ॥ १ ॥ विरुद्ध लक्षयने विगत लक्षमस्य
वा विल १ निष्प्रतिपत्तिरित्यथ ॥ २ ॥

अथाधृष्टे शालीनशाग्नौ ।

आद्यून स्यादाँदरिक विजिगीषाविर्जिते ।

इपरिग्यति स्म आद्युः "पूदिव्यत्रे" ॥ ८ ॥ ७ ॥ ७७ ॥ इति कम्प
तत्वे "अनुनायिके" ॥ ४ ॥ १ ॥ १०८ ॥ इति व ऊर् ॥ १ ॥ उदरे प्रमक्त
औदरिक "उदरे तिरुणागूरे" ॥ ७ ॥ १ ॥ १८१ ॥ इति कण् ॥ २ ॥

उदरपिशाच सर्वाश्रीन सर्वान्नभक्षक ॥ ९२ ॥

उदरे पिशाच इव प्रसक्त उदरपिशाच ॥ १ ॥ गवप्रकारमन्न सवाप्त
तदस्ति रायाप्रान "सवाप्तमस्ति" ॥ ७ ॥ १ ॥ १८८ ॥ इति इन ॥ २ ॥ सवा
प्तस्य भक्षयिता सवाप्तभक्षक ॥ ३ ॥ ॥ १९० ॥

शाण्डुल पिशिताशी

शाण्डुला मासोपलक्षण, तामस्ति शाण्डुल 'शाण्डुल' इति भाणुरि ॥ १ ॥
पिशिताशा मासभक्षक ॥ २ ॥

उन्मदिष्णुन्तून्मादसयुत ।

उन्मादशील उन्मदिष्णु "उद पचि" ॥ ५१२१२९ ॥ इतीष्णु ॥ १ ॥

गृध्नुस्तु गर्धनस्तृष्णक् लिप्सुर्लब्धोऽभिलाषुक ॥ ९३ ॥

लोलुपो लोलुभ

गधनशीलो गृध्नु 'नसिगृधि' ॥ ५१२१३२ ॥ इति कनु, 'भृश' ॥
॥ ५१२१४२ ॥ इत्यन गधन ॥ ११२ ॥ तृष्णाशाल तृष्णक् ॥ ३ ॥ लब्धुमिच्छु
र्लिप्सु ॥ ४ ॥ लुभ्यति स्म लुब्ध ॥ ५ ॥ अभिलषणशालोऽभिलाषुक ॥ ६ ॥ ९३ ॥
लुभ्यते लुभ्यते च यद्ग्लान्तादचि लोलुप लोलुभ । एतौ वृथगथाविलेके ॥ ७ ॥ ८ ॥
शेष-वात्र-लिप्तौ लालसलम्पटौ ।

लोल ॥

लोभस्तृष्णा लिप्सा वश स्पृहा ।

काङ्क्षाऽऽशसागर्धवाञ्छाऽऽशेच्छेहातृद्मनोरथा ॥ ९४ ॥

कामोऽभिलाष

लोभन लोभ ॥ १ ॥ तपण तृष्णा ॥ २ ॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा ॥ ३ ॥
वशन वश युवण ॥ ५१३१२८ ॥ इत्यर् ॥ ४ ॥ स्पृहण स्पृहा भाषिभूषि
॥ ५१३१९० ॥ इत्यर् ॥ ५ ॥ काङ्क्षण काङ्क्षा ॥ ६ ॥ आशसनमाशसा ॥ ७ ॥
गधन गध ॥ ८ ॥ वाञ्छन वाञ्छा ॥ ९ ॥ आशयति अनया आशा उपसगा
दात ॥ ५१३१९१ ॥ इत्यर् ॥ १० ॥ एषणमिच्छा मृगयेच्छा ॥ ५१३१९१ ॥
इति साधु ॥ ११ ॥ इह्नमाहा "चेट" ॥ ५१३१९०६ ॥ इत्य यमि इहो-

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीना

मयेन माद्यति स्म मत्तस्तत्र ॥ १ ॥ शुण्डा मदिरा तस्या भव शौण्ड ,
 शुण्डाऽन्त्यस्य वा, ज्योत्स्नादित्वाद् ॥ २ ॥ उद्विक्त उत्कट “ सप्रोम्ने ” ॥ ७ ।
 १ । १२५ ॥ इति कट , उत्त्वान्तकटच्छादनो वा ॥ ३ ॥ क्षीयते क्षीब “ अ
 नुपसर्गा ” ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति के । नपात्यते ॥ ४ ॥

उत्कम्तूत्सुक उन्मना ।

उत्कण्ठित

उद्वत मनोऽस्य उत्क “ उदुत्सो ” ॥ ७ । १ । १९२ ॥ इति क ॥ १ ॥ उद्वत
 मनोऽस्य उत्सुक “ उदुत्सोरु-मनसि ” ॥ ७ । १ । १९२ ॥ इति क ॥ २ ॥ उद्वत
 मनोऽस्य उन्मना ॥ ३ ॥ उत्कण्ठा सजाताऽस्योत्कण्ठित ॥ ४ ॥ ‘ इष्टाधातुक्त
 उत्सुक ’ इत्यमर पृथगाह ।

अभिशस्ते तु वाच्यक्षारितदूषिताः ॥ १०० ॥

अभिशस्यते स्माभिशस्तस्तत्र ॥ १ ॥ वचनीयो वाच्य ॥ २ ॥ क्षार्यते
 स्वरूपाद्यात्यते स्म क्षारितोऽन्नकोत्पन्नपातक-यपदेश , आक्षारितोऽपि ॥ ३ ॥
 दूष्यते स्म दूषित , मैथुन प्रतीत्येने ॥ ४ ॥ १०० ॥

गुणै प्रतीते त्वाहतलक्षणः कृतलक्षण ।

आहतायुद्धोपितानि लक्षणा-यस्य आहतलक्षण ॥ १ ॥ दृता प्रमिद्धा
 लक्षणरूपा गुणा अस्य कृतलक्षण ॥ २ ॥

निर्लक्षणस्तु पाण्डुरपृष्ठ

निगतानि लक्षणा-यस्य निर्लक्षण ॥ १ ॥ पाण्डुर निर्लक्षण पृष्ठगस्य
 पाण्डुरपृष्ठ ॥ २ ॥

सकसुकोऽस्थिरे ॥ १०१ ॥

सकसति सक्मुक् सविभ्यां कमे ” ॥ (उणा-५२) ॥ इत्युक् ॥ १ ॥
 अस्थिर-अपलस्तत्र ॥ २ ॥ १०१ ॥

तूर्णीशीलस्तु तूर्णीक

तूर्णीभाव शीलमस्य तूर्णीक तूर्णीक ” ॥ ६ । ४ । ६१ ॥ इति के
 निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥

विवशोऽनिष्टदुष्टधी ।

निवद्ध वष्टि कामयते विवश , अनिष्टा दुष्टा च धीयस्य ग तथा ॥ १ ॥

वद्धो निगडितो नद्ध फीलितो यन्त्रित सित ॥ १०२ ॥

१ भृणोति अभृष्टम् ॥ १ ॥ शाश्वतप्रवेशनमहानि शालान "शालानकी
पान" ॥ ११११८५ ॥ इति तिगालने ॥ २ ॥ शारदा नव इव मन्त्र शारद,
सालद्रतिवार ॥ ३ ॥

शुभयु शुभमयुक्त

शुभांतीति शुभफलतत्प्रतिस्पर्धमव्यय शुभमम्याऽस्ति शुभयु "कणाऽम्"
॥ ७१२१७ ॥ इति युग् ॥ १ ॥

स्यादहयुरहरुत ॥ ९७ ॥

अहमित्यव्ययम् अहमम्याऽस्ति अहयु ॥१॥ अहकारा ॥२॥९७॥

कामुक कमिता कम्प्रोऽनुक कामयिताऽभिक ।

कामन कमरोऽभीक

कमनशाल कामुक "नृत्तम्" ॥ ५१२१४० ॥ इत्युक्त्वा तृति कमिता,
कामयिता च, 'स्म्यजत' ॥ ५१२१७९ ॥ इति रे कम्प्र ॥१॥२॥३॥४ ॥ अनु
कामयते अनुक अनो कमितरि ॥ ७१११८८ ॥ इति क ॥ ५ ॥ अभि
कामयतेऽभिक अभावः "अभेराऽवा" ॥७१११८९॥ इति के साधू ॥६॥७॥
' इडित' ॥५१२१४४॥ इत्यने कामन कमनोऽपि ॥ ८ ॥ कामयते कमर
' कृन्तिच्छेदि' ॥ (उणा-३९७) इत्यर ॥ ९ ॥

पञ्चभद्रस्तु विप्लुत ॥९८॥

व्यसनी

पञ्च भद्राणि कल्याणानि अस्य पञ्चभद्रोऽभद्र विपरीतलक्षणया भद्रमुत्पन्न
॥ १ ॥ विप्लवते स्म विप्लुत ॥२॥९८॥ द्यूतपरस्त्राप्रमुखाणि व्यसनान्यस्य सन्ति
व्यसनी ॥ ३ ॥

हर्षमाणस्तु प्रमना हृष्टमानस ।

विकुर्वाण

हृषति इयेकशालो त्यमाण वय शक्ति' ॥ ५१२१२४ ॥ इति शान
॥ १ ॥ प्रहृष्ट मनोऽस्य प्रमना ॥ २ ॥ हृष्ट मानसमस्य हृष्टमानस ॥ ३ ॥
हृषाद् विकार याति विकुर्वाण ॥ ४ ॥

विचेतास्तु दुरन्तविपरो मना ॥ ९९ ॥

विरुद्ध मनोऽस्य विचेता ॥ १ ॥ दुरन्तविध्य परो मतान्तरं दुमना
अतमना विमना दुष्मन्तर्लीन विरुद्ध च मनोऽस्येति वृत्ता ॥ २॥३॥४॥९९ ॥

भव-पराभव, परिभव, अभिभव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ १०५ ॥ अत्याकरण
मत्याकार ॥ ८ ॥ निवरण निरार ॥ ९ ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चित ।

विप्रलभ्यते स्म विप्रलब्ध ॥ १ ॥ वञ्च्यते स्म वञ्चित ॥ २ ॥

स्वप्नश्च शयालुर्निद्रालु

स्वापशील स्वप्नश्च “तृषिष्टुपि” ॥ ५ । २ । ८० ॥ इति नपिड् ॥ १ ॥
शयनशील शयालु, निद्रातात्येवशालो निद्रालु “शाङ्गश्रद्धा” ॥ ५ । २ । ७ ॥
इत्यालु ॥ २ ॥ ३ ॥

घूर्णिते प्रचलायित ॥ १०६ ॥

घूर्णिते स्म घूर्णितस्तत्र ॥ १ ॥ प्रचला निद्राविशेषो यस्यामुपविष्टोऽपि घूर्णते
अप्रचलावान् प्रचलावान् भवति स्म प्रचलायित, लोहितादित्वात् क्यङि क्त, प्रचल
इवाचरितो वा ॥ २ ॥ १०६ ॥

निद्राण शयित सुप्त

निद्राति स्म निद्राण ॥ १ ॥ शेते स्म शयित ॥ २ ॥ स्वपिति स्म सुप्त ॥ ३ ॥

जागरूकस्तु जागरी ।

जागरणशालो जागरूक ‘जागु’ ॥ ५ । २ । ४८ ॥ इत्युक् जागरिताऽपि ॥ १ ॥
जागरोऽस्त्यस्य जागरी ॥ २ ॥

जागर्या स्याज्जागरण जगरा जागरोऽपि च ॥ १०७ ॥

जागयते जागया जागरा “जागुरन्” ॥ ५ । ३ । १०८ ॥ इत्ययो घञि जागद
“जागुनिणवि” ॥ ४ । ३ । ५२ ॥ इति नियमादत्र रुद्रवभान ॥ ४ ॥ १०७ ॥

विष्वगञ्चति विष्वद्यङ्

विष्वक् सवतोऽर्थेऽयम् “सवादिविष्वक्” ॥ ३ । २ । १२२ ॥ इति ङ्रौ
विष्वद्यङ् ॥ १ ॥

देवद्रचङ् देवमञ्चति ।

स्पष्टम् ॥ १ ॥

सहाञ्चति तु सच्यङ् स्यात्

“सहसम” ॥ ३ । २ । १०३ ॥ इति सच्यदेशे सच्यङ् ॥ १ ॥

सदानित सयतश्च

यप्यते स्म बद्ध ॥१॥ निगच्छते निगच्छित ॥२॥ नष्टन स्म नष्ट ॥ ३ ॥
फ्रीत्यते स्म फ्रीतिन ॥ ४ ॥ याम्यते यात्रत ॥ ५ ॥ मायते स्म सित ॥६॥
१०२ ॥ सदायते स्म सदानित ॥ ७ ॥ मयम्यते सयत ॥ ८ ॥

म्यादुद्धान तु बन्धनम् ।

‘दोव छेदने’ ‘देइ पालने’ वा उद्दीयते उद्धानम् ॥ १ ॥ बध्यतेऽनेन
बन्धनम् ॥ २ ॥

मनोहतः प्रतिहत प्रतिगद्धो हतश्च स ॥ १०३ ॥

मनमि हतो मनोहत ॥१॥ प्रतिहयते स्म प्रतिहत ॥२॥ प्रतेबधि प्रहृत
निवारणाध , प्रतिबध्यते स्म प्रतिबद्ध ॥३॥ हन्यते स्म हत ॥४॥१०३॥

प्रतिक्षिप्तोऽधिक्षिप्त

प्रतिक्षिप्यते स्म प्रतिक्षिप्त ॥ १ ॥ एवमधिक्षिप्त ॥ २ ॥

अवकृष्टनिष्कासितौ समौ ।

अवकृष्यते दूरीक्रियते स्म अवकृष्ट ॥ १ ॥ निष्कास्यते स्म निष्कासित ,
निस्तारित इत्यर्थ ॥ २ ॥

आत्तगन्धेऽभिभूत

आत्तो गृहातो गन्धोऽभिमानोऽस्य आत्तगन्धस्तत्र ॥ १ ॥ अभिभूयते म्माऽ
भिभूत ॥ २ ॥

अपध्वस्ते न्यक्कृतधिमृकृतौ ॥१०४॥

अपध्वस्यते स्म अपध्वस्तस्तत्र ॥ १ ॥ न्यक्क्रियते स्म न्यक्कृत ॥ २ ॥
धिक्रियते स्म धिक्कृत ॥ ३ ॥ आत्तगन्धादय पद्याप्येकाधा इत्येके ॥ १०४ ॥

निकृतस्तु विप्रकृत

निक्रियते खलीक्रियते स्म निकृत ॥ १ ॥ एव विप्रकृत ॥ २ ॥

न्यकारस्तु तिरस्किया ।

परिभावो विप्रकार परापर्यमितो भव ॥ १०५ ॥

अत्याकारो निकारश्च

न्यकरण न्यकार ॥ १ ॥ तिरस्करण तिरस्किया ॥ २ ॥ परिभवन परि
भावो बाहुलकाद् घञ् ॥ ३ ॥ विप्रकरण विप्रकार ॥ ४ ॥ पणपयाभिभ्य परो

द्वन्द्व , अहणमहणा ॥ २ ॥ सपरेति धातु कण्वादौ तस्माद् यकि “ शसिप्रत्य
यात् ” ॥ ५।३।१०५ ॥ इत्यप्रत्यये च सपर्या ॥ ३ ॥ अचनमचा ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र-पूजा त्वपचिति ॥

उपहारवली समौ ॥ १११ ॥

उपहियते देवाथमुपहार ॥ १ ॥ बलत्वेनेन बलि , पुत्रालिङ्ग “पदिपाठि”
॥ (उणा-६०७) ॥ इती ॥ २ ॥ १११ ॥

विक्रयो विह्वल

हविर्षातुर्गणाऽपरिसमाप्तेर्लौकिक , विक्रवते कातराभवति विक्रव ॥ १ ॥
विरुद्ध हलति विह्वल ॥ २ ॥

स्थूल पीवा पीनश्च पीवर ।

तिष्ठत्युपचयेन स्थाविडे क्ति” ॥ (उणा-४२९) ॥ इत्यूरे स्थूर , लत्वे
स्थूल , स्थूलणि परिग्रहणे इत्यस्य वाऽच् ॥ १ ॥ प्यायते पावा ‘ ध्याप्योर्धीपी
च ’ ॥ (उणा-९०८) ॥ इति कनिप् ॥ २ ॥ प्यायते स पीन “ सूयत्यादि ”
॥ ४।२।७० ॥ इति कस्य नत्वे ‘ कयोरनुपसगस्य ” ॥ ४।१।९२ ॥ इति प्याय पीरा
देश ॥ ३ ॥ प्यायते पीवर “ तीवरधीवर ’ ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि नि
पात्यते ॥ ४ ॥

चक्षुष्य सुभग

चक्षुषे हितश्चक्षुष्य य दृष्ट्वा चक्षु प्रह्लादते प्राप्यङ्गरय ’ ॥ ७।१।३७ ॥
इति य ॥ १ ॥ शोभनो भगो रूप श्रीर्वा यम्य स सुभग ॥ २ ॥

द्वेप्योऽक्षिगत

द्वेपणीयो द्वेप्य ॥ १ ॥ अक्षिगतो यथा किंशारुकादि खेदकृत् ॥ २ ॥

अथासलो बली ॥ ११२ ॥

निर्दिग्धो मासलश्चोपचित

असावस्य स्त असल सिध्यादित्वाद् ल ॥ १ ॥ बलमस्त्वस्य बली बलवान
पि ॥ २ ॥ ११२ ॥ निर्दिग्ध स निर्दिग्ध ॥ ३ ॥ मासमस्त्वस्य मासल ॥ ४ ॥ उपचीयते
स्मोपचित ॥ ५ ॥

१ “ अक्षिगतो यथा किंशारुकादि खेदकृत् तथाऽयमपीति भाव , अक्षिगत
शब्दो यथा प्रियो हितत्वेन व्यपदिश्यते तथा शत्रुरपि सदा रुपा दृश्यमानत्वात्
अक्षिगतत्वेनेति व्यपदिश्यते इति मिथ्या ’ इति न्युत्पात्तिरन्नाकरे ।

तिर्यङ् पुनस्तिरोऽध्वति ॥ १०८ ॥

“ तिरगस्त्विति ” ॥३॥२॥१२४॥ इति तिरौ तिर्यङ् ॥१॥१०८॥

सशयालु सशयिता

सशयशील सशयालु “ दाह ” ॥५॥२॥३७॥ इत्यालु, साशयिकोऽपि ॥२॥

गृहयालुर्गृहीतरि ।

गृहयते इत्येवशीलो गृहयालु ॥ २ ॥

पतयालु पातुक स्यात्

पतयतात्येवशाल पतयालु ॥ १ ॥ पतनशाल पातुक “ लघपत ”

॥५॥२॥४१॥ इत्युकण् ॥ २ ॥

समौ रोचिष्णुरोचनौ ॥ १०९ ॥

इष्णु, अनध ॥ १॥२॥१०९ ॥

दक्षिणार्हस्तु दक्षिण्यो दक्षिणीय

दक्षिणामहतीति दक्षिणाह ॥१॥ दक्षिण्य, दक्षिणीय “ दक्षिणाकड्गार ”

॥६॥४॥१८१॥ इति य, इयध ॥२॥३॥

अथ दण्डित ।

दापित साधित

दण्ड्यते स्म दण्डित ॥ १ ॥ दाप्यते स्म दापित ॥ २ ॥ एव साधित ॥३॥

अर्च्यस्तु प्रतीक्ष्य

अचनीयोऽर्च्य पूज्य ॥ १ ॥ प्रतीक्षणीयो मुख्यत्वात् प्रतीक्ष्य ॥ २ ॥

पूजितेऽर्हित ॥ ११० ॥

नमस्यतो नमसिताऽपचितावञ्चितोऽर्चित ।

पूज्यते पूजित, तत्र ॥ १ ॥ अर्हतेऽर्हित ॥ २॥११० ॥ नमस्क्रियते नम
स्यित, नमसित “ नमोवरिव ” ॥३॥४॥३७॥ इति क्यन्, तस्य के “ क्यो वा”
॥४॥३॥८१॥ इति वा लृक् ॥३॥४॥ अपचाय्यतेऽपचित “अपचित” ॥४॥४॥७७॥
इति के निपात्यते अपचायितोऽपि ॥५॥ अञ्च्यतेऽञ्चित ॥६॥ अच्यतेऽर्चित ॥७॥

पूजाऽर्हणासपर्याऽर्चा

पूजन पूजा “ भाषिभूषि ” ॥ ५॥३॥१०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ अहणादीना

१ दय् दाने इत्यादिधातोदायित इति पाठ इति कलित्रपुरयोत्तमौ” इति
व्युत्पत्तिरन्ताकरे ।

नासिनायां धुद्रो न धुद्र “ नस् नासिनाया ” ॥ ३१२।९९ ॥ इति नसा
देश ॥ १ ॥ २ ॥ ११५ ॥

खुरणा स्यात् खुरणस

खुराकृतिनासिनाऽस्य खुरणा ॥ १ ॥ खुरणस विन्दघोण ॥ २ ॥

उन्नसस्तूअनासिक ।

उन्नता उन्नता वा नासिनाऽस्य उन्नस ‘ उपसगात् ’ ॥ ७।३।१६२ ॥ इति
नस समासान्त ॥ १ ॥

पङ्गु श्रोण

पायति श्रूयति पादवैरल्यात् पङ्गु ‘ प्राङ्गैपैनाले ” ॥ (उणा-७६१) ॥
इत्यङ्गुक् ॥ १ ॥ श्रोणु सङ्घाते’ श्रोणति श्रोण ॥ २ ॥

शेषश्चात्र-

पङ्गुलस्तु पीठसर्पी ।

खलतिस्तु खल्वाट ऐन्द्रलुसिक ॥ ११६ ॥

शिपिणिष्ठो धनु

खलन्ति कशा अस्मादिति खलति भामादित्रादपादाने ‘ खल्यमि ” ॥
(उणा-६५३) ॥ इत्यति ॥ १ ॥ कपाटविराट् ” ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे
निपातनात् खल्वाट खलनोऽपि ॥ २ ॥ इन्द्रउत्त केशस्य तेन चरत्यैन्द्रलुसिक
॥ ३ ॥ ११२ ॥ शिपि-धम विष्ट दाप-याप्तमस्य शिपिणिष्ठ ॥ ४ ॥ विभर्ति निष्काशता
धनु हनिया ’ ॥ (उणा-७३३) ॥ इति ऋटुद्विख ॥ ५ ॥

अथ काण कनन एरुदक् ।

‘कणञ् निमालने’ काणयति चक्षु काण ॥ १ ॥ कनति दौप्यते एरुदष्टया
कनन ॥ २ ॥ एरुदक् एरुदष्ट ॥ ३ ॥

पृश्निरल्पतनौ

पृच्छति पृश्नि लघूप्रच्छिभ्य कित् ’ ॥ (उणा-६७९) इति नि ॥ १ ॥
अल्पा तनुरस्य अल्पतनुस्तत्र ॥ २ ॥

शेषश्चात्र-

किरातस्त्वल्पवर्ष्मणि

कुञ्जे गडुल

कूयते कुञ्जा वकनताङ्ग “ कुव कुञ्कुनौ च ” ॥ (उणा-१२९) ॥ इति

अथ दुर्बल कृश ।

क्षाम क्षीणस्तनुदृष्टातन्तलिनाऽमासपेल्व ॥ ११३ ॥

निन्दित षष्ठमस्य दुर्बल ॥ १ ॥ कृशयति स्म कृश "अनुपसर्गा क्षाम" ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति च निपात्यते ॥ २ ॥ क्षायति स्म क्षाम 'क्षेत्रेषि' ॥ ४ । २ । ७८ ॥ इति चम्य ॥ ३ ॥ क्षयति स्म क्षीण "क्षे क्षी च" ॥ ४ । २ । ७४ ॥ इति चम्य न ॥ ४ ॥ तपति फार्ये तपु "भृमृतु" ॥ (उणा-७१६) ॥ इति उ ॥ ५ ॥ छयति स्म छात ॥ ६ ॥ तनोति फार्ये तलिन 'विपिनाजिनादय' ॥ (उणा-२८४) ॥ इतीने निपात्यते ॥ ७ ॥ नास्ति मासमस्य अमास ॥ ८ ॥ पेलति गच्छति क्षामता पेल्व 'बडिबटि' ॥ (उणा-५१५) ॥ इत्यव ॥ ९ ॥ ॥ ११३ ॥

पिचिण्डिलो बृहत्क्षुक्षिन्तुन्दितुदिकतुन्दिला ।

उदर्युदरिले

पिचिण्डोऽस्यस्य पिचिण्डिल, सु-शदित्वादिल ॥ १ ॥ बृहत्क्षुक्षिरस्य बृहत्क्षुक्षि ॥ २ ॥ तुन्दमस्यास्ति तुन्दा ॥ ३ ॥ तुन्दिर ॥ ४ ॥ तुन्दिल । "ब्राह्म भृशु-शदे" ॥ ७ । २ । १९ ॥ इति इन् इर् इत्यश्च ॥ ५ ॥ एवमुदरा ॥ ६ ॥ उदरिल, उदरिणोऽपि ॥ ७ ॥ तुन्दिरस्याऽस्ति तुन्दिभोऽणोत्थमर, अत्र तुन्दिश-दाद् भप्रत्ययवित्त्व ॥

विखविस्तुविभ्रा अनासिके ॥ ११४ ॥

विगता नासिका अस्य विख ॥ १ ॥ विस्तु ॥ २ ॥ विभ्र "वे वृद्धप्रम्" ॥ ७ । २ । १९ ॥ इति साप्रव ॥ अनासिको नासिकारहितस्तत्र ॥ २ ॥ ११४ ॥

नतनासिकेऽवनाटोऽप्रटीटोऽवभ्रटोऽपि च ।

नतनासिकत्रिपिटनासिकस्तत्र अवनता नासिकाऽस्याऽवनाट अवटीट अवभ्रट 'नासानतितद्वतोऽष्टनाटभ्रटम्' ॥ ७ । १ । १२७ ॥ इत्यबाद् प्रत्यया, नासाया नासानमनेऽयत् वत ते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शेष-वाच-

अथ चिपिटो नम्रनासिके ॥

खरणास्तु खरणस

खरा ताक्ष्या खरस्यत्र वा नासिका अस्य खरणा 'खरपुत्राद्'-॥ ७ । २ । १६० ॥ इति नस् समाप्तान्त ॥ १ ॥ 'अस्थूत्राद्'-॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति नसे खरणस ॥ २ ॥

न क्षुद्र क्षुद्रनासिक ॥ ११५ ॥

नामिकाया क्षुद्रो न क्षुद्र “नस् नासिनाया ” ॥ ३१२।९९ ॥ इति नसा
देश ॥ १ ॥ २ ॥ ११५ ॥

खुरणा म्यात् खुरणम्

खुराकृतिनासिनाऽस्य खुरणा ॥ १ ॥ खुरणस विन्दघोण ॥ २ ॥

उन्सस्तूअनासिक ।

उन्ता उद्रता वा नासिनाऽस्य उन्स ‘ उपसगात् ” ॥ ७।३।१६२ ॥ इति
नस समासान्त ॥ १ ॥

पङ्गु श्रोण

पायति पृथ्वति पादवैरुत्यात् पङ्गु ‘ प्राप्पैनीले ” ॥ (उणा-७६१) ॥
इत्यङ्गुक् ॥ १ ॥ श्रोणं सङ्घाते श्रोणति श्रोण ॥ २ ॥

शेषश्चान-

पङ्गुस्तु पीठसर्पी ।

खलतिस्तु खल्वाट ऐन्द्रलुसिक ॥ ११६ ॥

शिपिविष्टो बभ्रु

खलन्ति केशा अस्मादिति खलति , भायादित्वादपादाने “ खल्यमि ” ॥
(उणा-६५३) ॥ इत्यति ॥ १ ॥ क्पाटविराट् ” ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे
निपातनात् खल्वाट खलनोऽपि ॥ २ ॥ इ द्रलुम केशान्न तेन चरत्यै द्रलुसिक
॥ ३ ॥ ११६ ॥ शिपि-वर्म विष्ट दाप-याप्तमस्य शिपिविष्ट ॥ ४ ॥ विभर्ति निष्पाशता
बभ्रु हनिसा ’ ॥ (उणा-७३३) ॥ इति ऋटुद्वित्व ॥ ५ ॥

अथ काण कनन एफट्क् ।

‘कण्ण निमालने’ काणयति चक्षु काण ॥ १ ॥ कनति दाप्यते एफट्क्
कनन ॥ २ ॥ एफट्क् एनाक्ष ॥ ३ ॥

पृश्निरल्पतनौ

पृच्छति पृश्नि लघूप्रच्छिभ्य कित् ” ॥ (उणा-६७९) इति नि ॥ १ ॥
अल्पा तनुरस्य अल्पतनुस्तत्र ॥ २ ॥

शेषश्चान-

किरातस्त्वत्पवप्मणि

कुञ्जे गडुल

कृत्यते कुञ्जा ककनताङ्ग “ कुव कुञ्जुनौ च ” ॥ (उणा-१२९) ॥ इति

जम् ॥ कुम्भित उज्ज इति वा पृषोदरादित्वात्, तत्र न्युज्जोऽपि ॥ १ ॥ गड् गृह
प्रधिरस्यामि गडुल सिष्मादित्वात् ॥ २ ॥

कुरु कुरुणि ॥ ११७ ॥

कुम्भित करो बाहुरस्य पाणिबैकृत्यात् कुरु तत्र ॥ १ ॥ कुम्भ्यते निम्न्यते
कुणि “नाम्बुपात्य” ॥ (उणा-६०९) ॥ इति क्रिदि ॥ कर्तातीति वा ‘कृष्ट’
॥ (उणा-६३५) ॥ इति क्तिभि, कुम्भित पाणिरस्येति नैरुक्ता ॥२॥११७॥

निखर्व खट्वन खर्व खर्वशाखश्च वामन ।

नितरां खवति निखर्व ॥ १ ॥ ‘खट्वण खवरणे’ खट्वयति खट्वन ॥२॥ खर्वति
खर्व ॥ ३ ॥ खवा शाखा करचरणलक्षणा अस्य खर्वशाख ॥ ४ ॥ वामनशब्दो
ऽत्र करचरणहस्ते शरीरे घतते, ततो वामा अस्यास्ति वामन ‘नोऽङ्गादे’ ॥७॥१२९॥
इति न ॥ ५ ॥

शेषधात्र—खर्वे ह्रस्व ।

अकर्ण एडो बधिर

अविद्यमानौ कर्णावस्य अकर्ण ध्रुतिविकल ॥ १ ॥ एड पश्चरि, आ इ
व्यते वा ॥ २ ॥ बध्नाति कर्णा बधिर ‘शुपीदि-’ ॥ (उणा-४१६) ॥ इति
किदि ॥ ३ ॥

दुश्चर्मा तु द्विनग्नक ॥ ११८ ॥

वण्डश्च शिपिविष्टश्च

असम्पूणत्वात् निन्दित शेफाग्रस्य चमाऽस्य दुश्चर्मा, शैशवे निश्चर्माऽप्रशिश्न
त्वात् निराच्छादनत्वाच्च ॥ १ ॥ द्विनग्नो द्विनग्नक ॥ २ ॥ ११८ ॥ वण्डते पिधते
वण्ड घनति वा पद्यमाइ ” ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड ॥ ३ ॥ शिपिश्चर्म
विष्ट दोषव्याप्तमस्य शिपिविष्ट ॥ ४ ॥

खोडम्बोरौ नु खञ्जके ।

खोडति गतौ प्रतिह्रियते खोड खोड प्रतीपाते’ ॥१॥ खोरति खोर ॥२॥
खञ्जति खञ्ज, के खञ्जकस्तत्र ॥ ३ ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्ड

विकलाङ्ग ॥ १ ॥ पूयते अपसायते पोगण्ड “पूगोगादि ॥ (उणा-१७४) ॥
इत्यण्ड ॥ २ ॥

ऊर्ध्वनुरूध्वजानुक ॥ ११९ ॥

ऊर्ध्वजश्चापि

ऊर्ध्वं जानुनी अस्य ऊर्ध्वम् ॥१॥११९॥ ऊर्ध्वम् “बोर्ध्वात्” ॥३॥७॥१५६॥
इति साधू ॥ ३ ॥

अथ प्रज्जुमजौ विरलजानुके ।

प्रगते प्रविरले वातादिदोषात् जानुना अस्य प्रज्जु ॥ १ ॥ प्रइ “सप्रा
जानोनुजौ” ॥७॥३॥१५५॥ इति साधू ॥ २ ॥

सन्नुसजौ युतजानौ

सन्नुते जानुनी अस्य सनु ॥ १ ॥ सन् ॥ २ ॥

वलिनो वलिभ समौ ॥ १२० ॥

वलिस्त्रक्सकोचोऽस्त्यस्य वलिन अङ्गादित्वात् ॥ १ ॥ ‘वलिबटि’—
॥७॥२॥१६॥ इति मे, वलिभ ॥ २ ॥ १२० ॥

उदग्रदन् दन्तुर स्यात्

उदग्रा दन्ता अस्य उदग्रदन् वा प्रान्त”-॥७॥३॥१५४॥ इति दन्तस्य दत्
॥ १ ॥ उग्रता दन्ता सन्त्यस्य दन्तुर दन्तादुग्रतात्” ॥७॥२॥४०॥ इति डुर ॥२॥

प्रलम्बाण्डस्तु मुष्कर ।

प्रलम्बाण्डौ अस्य प्रलम्बाण्ड ॥ १ ॥ प्रलम्बौ मुष्कावस्य स्त मुष्कर
मष्कादित्वात् २ ॥ २ ॥

अन्धो गताक्ष

अमति गच्छति अनेन अध स्कन्धमिभ्याम् - ॥ (उणा-२५१) ॥ इति
ध अधण् दृष्टपसहारे’ इत्यस्य वा ॥ १ ॥ गताक्षश्चक्षुर्विकल ॥ २ ॥

शेषश्चात्र—अनेट्मूकस्त्वधे ।

उत्पश्य उन्मुख

ऊर्ध्वं पश्यत्युत्पश्य ‘प्राध्मा-’ ॥ ५॥१॥५८ ॥ इति श ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं
मुखमस्योन्मुख ॥ २ ॥

अधोमुखस्त्ववाद् ॥ १२१ ॥

अध स्थित मुखमस्य अधोमुख ॥ १ ॥ अवाधत्यवाद् ॥ २॥१२१ ॥

शेषश्चात्र—

न्युञ्जस्त्वधोमुखे

मुण्डस्तु मुण्डित

मुण्यते मुण्ड ॥ १ ॥ पुण्यते म्मु मुण्डित ॥ २ ॥

केशी केशन. केशिकोऽपि च ।

प्रशस्ता केना सत्यस्य कशा केशिक “अतोऽनेस्वरात्” ॥७१२१६॥
इतीन् दस्य, “कशाद्” ॥ ७१२१४३ ॥ इति के, कशव ॥ ३ ॥

बलिर केरु

यलते यष्टने बलिर नेत्र तथोणात् बलिर ॥१॥ ‘कि सौत्र,’ क्यति केर
यकृष्टि ‘किशृष्ट्य’ ॥ (उणा-४३५) ॥ इति कर ॥ के मूर्ध्नि करोत्यक्षिणी
चलतारकरादिति वा ॥ २ ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिलतुण्डिमौ ॥ १२२ ॥

वृद्धा नाभियस्य तत्र, उग्रता नाभिस्तुण्डि साऽस्त्यस्य तुण्डिल सिध्मादि
त्वात् ॥ १ ॥ ‘चलिषटि’ ॥७१२१५६॥ इति भ, तुण्डिम ॥२॥१२२॥

आमयाव्यपदुर्लानो ग्लास्तुर्विकृत आतुर ।

व्याधितोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयाऽस्त्यस्य आमयाया आमयाईषव ॥७१२१४८॥ इति विन् ॥१॥
न पदुरपदु ॥२॥ ग्लायति स्म ग्लान व्यङ्गना-तस्थात् ॥८१२१७१॥ इति
क्तस्य नत्वम् ॥३॥ ग्लानिशाला ग्लारनु ‘स्थग्लाम्ना’ ॥५१२१३९॥ इति रनु
॥४॥ विस्फुरति स्म विकृत ॥५॥ तुरत्तरणे’ सौत्र आतारति आतुर ॥६॥ व्याधि
सनातोऽस्य व्याधित रागितोऽपि ॥ ७ ॥ अभिताऽभ्यते स्म अभ्यमित ॥ ८ ॥
अभ्यान्त ‘श्वसजप’ ॥४१४१७५॥ इति विस्त्वेनद् ॥ ९ ॥

दुर्दुरोगी तु दुर्दुण ॥ १२३ ॥

दुरिद्राति वपुरनया ददु केवयु ॥ (उणा-७४६) ॥ इति उद-तो
निपात्यते स चासौ रोग-व तद्वान् ददुरोगी ॥ १ ॥ दीयते अनया ददू कुष्ठभद
“तृदृभ्या” ॥ (उणा-८४६) ॥ इति दू साऽस्त्यस्य ददुण शाकीपलालाददूवा
हस्वश्च ॥७१२१३०॥ इति न ॥ २॥१२३ ॥

पामन कृच्छुरस्तुल्यौ

पामाऽस्त्यस्य पामन अङ्गादित्वात् पामर इत्येके, द्वावपीति भोज ॥ १ ॥
कच्छुरस्त्यस्य कच्छुर कच्चा डुर ॥७१२१३९॥ इति डुर ॥ २ ॥

सातिसारोऽतिसारकी ।

सह अतिसारेण बतते सातिसार ॥ १ ॥ अतिसारोऽस्त्यस्य, अतिसारकी

एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् अतिसारशब्दादपि “ वातातीसार ” ॥७१२।६१॥ इत्यादिना इन् र्न्धान्तो भवति, अतीसारस्यपि ॥ २ ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातोऽस्याऽस्ति वातकी, “ वातातीसार ” ॥७१२।६१॥ इति इन् कथान्त ॥२॥

श्लेष्मल श्लेष्मण कफी ॥ १२४ ॥

श्लेष्मा अस्त्यस्य श्लेष्मल, सिध्मादित्वात् ॥ १ ॥ अत्रादित्वाद्ने, श्लेष्मण ॥ २ ॥ कफोऽस्याऽन्तीति कफी ॥ ३ ॥ १२४ ॥

क्लिन्ननेत्रे चिल्लुचुल्लौ पिल्ल

क्लिन्न नेत्र यस्य स क्लिन्ननेत्र, क्लिन्न च तमेन चेति कर्मधारयो वा, तेन क्लिप्त चक्षुर्विह चुल्ल पिल्लम् “ क्लिन्नाह-बभ्रुवि चिल् पिल् चुल् चास्य ” ॥ ७११।१३० ॥ इति ले साधव, तद्योगात् पुरोऽपि चिह्, चु, पिल्ल ॥ ४ ॥

अथाऽर्शोऽयुगर्शस ।

अर्शसा युज्यते अर्शायुक् ॥१॥ अर्शाऽस्त्यस्य अर्शस, अत्रादित्वाद् अ ॥२॥

मूर्छिते मूर्तमूर्छालौ

मूर्छा सजाता अस्य मूर्छितस्तत्र ॥ १ ॥ मूर्छति स्म मूर्त आदित्वात् चो हङभाव ॥२॥ मूर्छा अस्त्यस्य मूर्छाल ‘ सिध्मादि ’ ॥७१२।२१॥ इति ल ॥३॥

सिध्मलस्तु किलासिनि ॥ १२५ ॥

सिध्माऽस्याऽस्ति सिध्मल सिध्मादित्वात् ॥ १ ॥ किलासमस्त्यस्य किलासी तत्र ॥ २ ॥ १२५ ॥

पित्त मायु

पीयते जलमेनेन, पतति स्रसते वा पित्तम् “ पुतपित्त ” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ १ ॥ मिनोति मलान् स्रसन्त्वात् मायु, पुलिङ्ग ‘ मिबहि ” ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिद् उ ॥ २ ॥

शेषश्चान्—पित्ते पलाग्नि पल्लज्वर स्यादग्निरेचक ॥

कफ श्लेष्मा बलाश स्नेहभू खट ।

कामलनेन कफ “ शफकफ ” ॥ (उणा-३१६) ॥ इति फे निपात्यते, कात् फल्तीति वा ॥१॥ श्लिष्यति हृदयादौ श्लेष्मा ‘ मन् ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ बलमश्नाति बलाश ॥ ३ ॥ स्नेहाद्भवति स्नेहभू ॥ ४ ॥ खटति खट ॥ ५ ॥ शेषश्चान्—कफे शिद्धानक खट ॥

मुग्धते मुग्ध ॥ १ ॥ मुग्धो स्म मुग्धित ॥ २ ॥

केदी केशन. केशिकोऽपि च ।

प्रशस्ता केशा सत्यस्य केशा केशिक “अनोऽनेकसरात्” ॥७११६॥
इतीन् दश्य, “कशाद्” ॥ ७११४३ ॥ इति व, केशव ॥ ३ ॥

वलिर केकर

घलते घटने वलिर नेत्र तद्योगात् वलिर ॥१॥ ‘त्रि सौत्र,’ क्यति केकर
वपुष्टि ‘विशृण्व्य’ ॥ (उणा-४३५) ॥ इति कर ॥ के मूभि करोत्यक्षिणी
चलतारकत्वादिति वा ॥ २ ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिलतुण्डिमौ ॥ १२२ ॥

वृद्धा नाभयस्य तत्र, उग्रता भाभितुण्डि साऽस्त्यस्य तुण्डिल सिध्मादि
त्वात् ॥ १ ॥ ‘वलिनटि’ ॥७१११६॥ इति भ, तुण्डिम ॥२॥१२२॥

आमयाव्यपदुर्गानो ग्लास्तुर्विकृत आतुर ।

व्याधितोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयाऽस्त्यस्य आमयावी आमयादीच-व ॥७११४८॥ इति विन् ॥१॥
न पदुरपदु ॥२॥ ग्लायति स्म ग्लान व्यञ्जना-तस्थात ॥८११७१॥ इति
कस्य नत्वम् ॥३॥ ग्लानिशाखो ग्लान्तु ‘स्थाग्लाम्ना’ ॥५१२११॥ इति रतु
॥४॥ विस्फुरति स्म विकृत ॥५॥ तुरतरणे’ सौत्र आतारति आतुर ॥६॥ व्याधि
सनाताऽस्य व्याधित रागितोऽपि ॥ ७ ॥ अभिताऽभ्यते स्म अभ्यमित ॥ ८ ॥
अभ्यान्त ‘श्वसजप’ ॥४१४७५॥ इति विस्फुरेनेद् ॥ ९ ॥

दर्वुरोगी तु दर्वुण ॥ १२३ ॥

दरिद्राति वपुरनया दह्र केवयु ॥ (उणा-७४६) ॥ इति उद तो
निपात्यते स चासौ रोग-व तद्वान् दह्रुरोगी ॥ १ ॥ दीयते अनया दह्रु कुष्ठमद
“तृदृभ्या” ॥ (उणा-८४६) ॥ इति द्रू साऽस्त्यस्य दह्रुण क्षाकीपलालीदह्रुर्वा
हस्व-व ॥७१२१३०॥ इति न ॥ २॥१२३ ॥

पामन कच्छुरस्तुल्यौ

पामाऽस्त्यस्य पामन अङ्गादित्वान्न पामर इत्येके, द्वावपीति भोज ॥ १ ॥
कच्छुरस्त्यस्य कच्छुर कच्छ्वा डुर ॥७१२१५॥ इति डुर ॥ २ ॥

सातिसारोऽतिसारकी ।

सह अतिसारेण वतते सातिसार ॥ १ ॥ अतिसारोऽस्त्यस्य अतिसारको

अथ क्षत व्रण ॥ १२८ ॥

अरुरीर्म क्षणनुश्च

क्षण्यते स्म क्षतम् ॥ १ ॥ व्रणयति व्रण , पुष्कीबलिङ्ग ॥ २ ॥ १२८ ॥ इत्यति व्य-
थामनेन अरु , क्वाबलिङ्ग “दद्यति” ॥ (उणा ९९७) ॥ इति उस् ॥ ३ ॥ इत्यति
अङ्गमीमम् “अर्त्तारि” ॥ (उणा ३३८) ॥ इति म , क्वावेऽयम् , वैजयन्ती
कारस्तु-‘व्रणोऽपीमोऽपि न स्त्रियाम्,’ इति पुस्यप्याह ॥ ४ ॥ क्षण्यते क्षणनु
पुलिङ्ग , “दाभूक्षण्यु” ॥ (उणा ७९३) ॥ इत्यनुङ् ॥ ५ ॥

रूढव्रणपट किण ।

व्रणल्यनेन किण , पुष्कीबलिङ्ग , पृषोदरादित्वात् , किण सीत्रो वा ॥ १ ॥

क्षीयद् मादबल्मीकि

क्षिष्ट पद येन श्लापद , पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ पादे बल्मीक इव पादब-
ल्मीक , पुष्कीबलिङ्ग ॥ २ ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ १२९ ॥

पादस्य स्फोटन विस्तरण पादस्फोट ॥ १ ॥ विपद्यतेऽनया विपादिका
“नास्त्रि पुसि” ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णक् ॥ २ ॥ १२९ ॥

स्फोटक पिटको गण्ड

स्फोटति स्फोट , के स्फोटक विस्फोटोऽपि ॥ १ ॥ पेटति सञ्छिष्यति पि-
टक , त्रिलिङ्ग छिदिभिदि” ॥ (उणा ३०) ॥ इति किट्क् ॥ २ ॥ गच्छति
विकार गण्ड “पञ्चमाङ्ग” ॥ (उणा १६८) ॥ इति ड ॥ ३ ॥

पृष्ठग्रन्थि पुनर्गडु ।

पृष्ठे ग्रन्थि पृष्ठग्रन्थि ॥ १ ॥ गडति वैरुष्य सिञ्चति गडु , पुलिङ्ग “वृमृत्”
॥ (उणा ७९६) ॥ इति उ ॥ २ ॥

श्वित्र स्यात् पाण्डुर कुण्ड

श्वेतते श्वित्र “ऋजयजि” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किट् र ॥ १ ॥ पाण्डुर
श्वेतम् ॥ २ ॥ कुण्णाति कुष्ठ कुपेर्वा” ॥ (उणा-१६४) ॥ इति कित् ठ , कुरिसते
तिष्ठतीति वा “गोऽम्बाऽऽम्ब” ॥ २।३।३० ॥ इति पत्वम् ॥ ३ ॥

केशघ्न त्विन्द्रलुप्तकम् ॥ १३० ॥

केशान् हन्ति केशघ्नम् ‘अचित्ते’ ॥ ५।१।८३ ॥ इति टक् ॥ १ ॥ इन्द्रेण
लुप्यते स्म इन्द्रलुप्त , के इन्द्रलुप्त वाताविशेष ॥ २ ॥ १३० ॥

रोगो रुजा रुगातङ्को माद्य व्याधिरपाटवम् ॥ १२६ ॥

आम आमय आकल्यमुपतापो गद समा ।

रुजति रोग "पदरुज" ॥ ५ । ३ । १६ ॥ इति घम् ॥ १॥ रुज्यतेऽनया रुजा, भिदादित्वादङ् ॥ २ ॥ रुधादित्वात् क्विपि रुक् ॥ ३ ॥ आतङ्ग्यनेन आतङ् ॥ ४ ॥ मन्दस्य भावो माद्यम् ॥ ५ ॥ व्याधीयते कुपम्यव्याधि पुलिङ्ग, विविधा आभयोऽप्रेति या, यद्वाचस्पति - 'विविधान् य करोत्याधीन् व्याधि स हि निह प्यते' ॥ ६ ॥ न पाटवमपाटवम् ॥ ७ ॥ १२६ ॥ आमयति रुजस्याम आमन वा ॥ ८ ॥ "कुगुवलि-" ॥ (उणा-३६५) ॥ इति अये आमय, आमीनातीति वा ॥ ९ ॥ अकल्यस्य भाव आकल्यम् ॥ १० ॥ उपतापयस्युपताप ॥ ११ ॥ गदति व्यर्था गद ॥ १२ ॥

क्षय शोषो राजयक्ष्मा यक्ष्मा

क्षीयतेऽनेन क्षय ॥ १ ॥ क्षुप्यत्यनेन शोष ॥ २ ॥ राजा चासौ यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ॥ ३ ॥ यक्ष्यते पूर्यते रोगराजत्वाद् यक्ष्मा पुलिङ्ग, यस्मतीति वा "सात्ममात्मन्" ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ४ ॥

अथ क्षुक्षुत क्षव ॥ १२७ ॥

क्षवण क्षुत् ॥ १ ॥ भाव के क्षुतम् ॥ २ ॥ अलि क्षव, छिक्का देयाम् ॥ ३ ॥ ॥ १२७ ॥

कासस्तु क्षवधु

कासद् शब्दकृत्सायाम्, कासतेऽनेन कास ॥ १ ॥ क्षौत्यनेन क्षवधु, पुलिङ्ग द्वित्वादधु ॥ २ ॥

पामा खस कच्छूर्विचर्चिका ।

पिबत्यङ्ग पामा क्षीलिङ्ग "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मनि, "ताभ्यां-" ॥ २।४।१५ ॥ इति वा अपि नन्त आकारान्तश्च ॥ १ ॥ खनति त्वच कस "फनस" ॥ (उणा ५७३) ॥ इति असे निपात्यते ॥ २ ॥ कपति त्वच कच्छूर् क्षालिङ्ग "क्वेर्ण्डछौ च" ॥ (उणा ८३१) ॥ इति ऊ ॥ ३ ॥ विचर्च्यतेऽनया विचर्चिका 'नाम्नि पुसि च' ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णक ॥ ४ ॥

कण्डू कण्डूयन खर्जू कण्डूया

कपति वपु "क्वेर्ण्डछौ च" ॥ (उणा ८३१) ॥ इति ऊ, कण्डूयते वा "भ्यादिभ्यो वा" ॥ ५।३।११५ ॥ इति वा क्तिप् ॥ १ ॥ अनटि कण्डूयनम् ॥ २ ॥ खर्जति व्यथते खर्जू, क्षीलिङ्ग "कृषिचमि" ॥ (उणा ८२९) ॥ इति ऊ ॥ ३ ॥ "शसि" ॥ ५।३।१०५ ॥ इति अप्रत्यये कण्डूया, कण्डूतिरपि ॥ ४ ॥

छर्दनं छर्दि , स्त्रीलीबलिङ्ग , तत्र “ पदिपठि ” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
इ ॥ १ ॥ प्रच्छदनं प्रच्छर्दिका ॥ २ ॥ छृणर्त्ति छर्दनं वा छर्दि , स्त्रीलिङ्ग “ ह्य
चि ” ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् ॥ ३ ॥ वम्यते वमधु , पुलिङ्ग , ट्वित्त्वादधु
॥ ४ ॥ अनटि वमनम् ॥ ५ ॥ वमि , स्त्रीलिङ्ग , “ पदिपठि ” ॥ (उणा-६०७) ॥
इति इ ॥ ६ ॥

गुल्म स्यादुदरग्रन्थि

गुप्यत्यङ्गेन गुल्म , पुङ्गाबलिङ्ग “ रुक्मप्राप्म ” ॥ (उणा-३४६) ॥ इति
मे निपात्यते ॥ १ ॥ उदरे ग्रन्थिरुदरग्रन्थि ॥ २ ॥

उदावर्तो गुदग्रह ॥ १३३ ॥

ऊर्ध्मावर्तते वायुरस्मिन्नुदावर्त ॥ १ ॥ गुदे ग्रहणं गुदग्रह ॥ २ ॥ १३३ ॥

गतिर्नाडीव्रणे

गच्छत्यनया रुधिर गति ॥ १ ॥ नाडायुक्तं व्रणं नाड्या वा व्रणं नाडाव्रण ,
लिङ्गेषु प्रतिपदपाठात् पुलिङ्ग एव ॥ २ ॥

वृद्धिं कुरण्डश्चाण्डवर्धने ।

वधतेऽण्डोऽस्या वृद्धि ॥ १ ॥ कुत्सितं रमतेऽनेन कुरण्ड “ पञ्चमाद् ड ”
॥ (उणा-१९८) ॥ इति ड अण्डस्य वर्धनं वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे

अश्माभं शुक्रं राति ददाति अश्मरी ॥ १ ॥ मूत्रस्य कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं तत्र ॥ २ ॥

प्रमेहो बहुमूत्रता ॥ १३४ ॥

प्रमेहति मूत्रयत्यनेन प्रमेह , मेहोऽपि ॥ १ ॥ १३४ ॥

आनाहस्तु विबन्ध स्यात्

आनहनं विष्णूननिरोध आनाह १ ॥ विबन्धनं विबन्ध ॥ २ ॥

ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ।

शृङ्गातिं ग्रहणीं जाठरोऽग्निस्तच्छैथिल्याद् रुग् रोग ॥ १ ॥ मलप्रवहणं प्रवा
हिका ॥ १ ॥

न्याधिप्रमेदा विद्रधिभगदरज्वरादय ॥ १३५ ॥

वेत्ति पाडामत्र विद्रधि ‘ विदो रधिक् ’ (उणा-६७६) ॥ इति रधिक् ।
विद्रो धीयतेऽस्यामिति वा छालिङ्गोऽयम् पुस्यपि वैजयन्ती यदाह-‘ विद्रधिनं यण ॥
१ ॥ भग दारयति भगदर , स्मिन्ति संधौ पिठक ‘ पुरन्तरभगन्दरौ ’ ॥ ५११ ॥

सिध्म किन्नास त्वक्पुष्प मिध्म

सिध्मनि मिध्म, त्रिलिङ्ग "कुप्युपि~" (उणा-९१२) इति बहुवचनात्
 विद् मन् ॥ १ ॥ किन्नास स्नेहः किन्नासम् "किन्ने किन्" ॥ (उणा-५०५)
 इत्यास ॥ २ ॥ त्वक् पुष्पमिव त्वक्पुष्पम् ॥ ३ ॥ सिध्मति सिध्म, त्वग्ने
 "विलिभिलि" ॥ (उणा-३४०) ॥ इति किन् म ॥ ४ ॥

कोठस्तु मण्डलम् ।

कुटि सौत्र, कोठयत्यत्र कोठ, कुण्ठयत्यत्रमिति वा "पठैधिष्ठादय" ॥
 (उणा-१६६) इति साधु ॥ १ ॥ मण्डलाकृतित्वाद् मण्डलम्, त्रिलिङ्ग, मण्डलक
 मपि ॥ २ ॥

गलगण्डो गण्डमाल

गले गण्डो गलगण्ड ॥ १ ॥ गण्डान् स्फोटयन् मलते गण्डमाल ॥ २ ॥

रोहिणी तु गलाङ्कुर ॥ १३१ ॥

रोहयत्यवश्य रोहिणी ॥ १ ॥ गलेऽङ्कुरो गलाङ्कुर ॥ २ ॥ १३१ ॥

हिका हेष्ठा च हृष्टास

हिकत्यनया हिका ॥ १ ॥ हेगिति वायति हेक्का ॥ २ ॥ हृदय लसत्यनेन
 हृष्टास "हृदयस्य हृष्टास ॥ ३ । २ । ९४ ॥ इति हृदादेश ॥ ३ ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनस ।

प्रतिश्यायते श्रवति प्रतिश्याय "तन्व्यधी" ॥ ५ । १ । ६४ ॥ इति
 ण ॥ १ ॥ पीन स्यति अन्त नयति पीनस ॥ २ ॥

शोथस्तु श्वयधु शोफे

शवति विसपति शोथ, पुलिङ्ग ह्रावेऽपि वैजयन्ती यदाह- 'शोथोऽस्त्री श्व
 यधु शोफ कमिषु" ॥ (उणा-२२५) ॥ इति बहुवचनात् थ ॥ १ ॥
 श्वयति अनेन श्वयधु, पुलिङ्ग द्वित्त्वादयु ॥ २ ॥ श्वयति धातून् शोफ 'शफक्फ'
 ॥ (उणा-३१६) ॥ इति फे निपात्यते तत्र ॥ ३ ॥

दुर्नामाऽर्शो गुदाङ्कुर ॥ १३२ ॥

पापगोमत्वाद् दुष्ट नाम अस्य दुर्नामा ॥ १ ॥ इत्यर्शि पीडामनेन अग ह्री
 बलिङ्गौ अतर्हराशौ च ॥ (उणा-९६७) ॥ इत्यस् ॥ २ ॥ गुदस्याऽङ्कुरो
 गुदाङ्कुर, गुदकीलोऽपि ॥ ३ ॥ १३२ ॥

छर्दो मृच्छर्विका छर्दिर्वमथुर्वमन वमि ।

छर्दन छर्दि , स्त्रीक्रीबलिङ्ग , तत्र “ पदिपठि ” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
॥ १ ॥ प्रच्छदन प्रच्छर्दिङ्का ॥ २ ॥ छृणर्ति छर्दन वा छर्दि , स्त्रीलिङ्ग “ रुच्य
चि ” ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् ॥ ३ ॥ वम्यते वमथु पुलिङ्ग ट्वित्त्वादथु
॥ ४ ॥ अनटि वमनम् ॥ ५ ॥ वमि , स्त्रालिङ्ग , “ पदिपठि ” ॥ (उणा-६०७) ॥
इति इ ॥ ६ ॥

गुल्म स्यादुदरग्रन्थि

गुप्यत्यङ्गेन गुल्म पुक्राबलिङ्ग “ रुक्मप्राप्म ” ॥ (उणा-३४६) ॥ इति
मे निपात्यते ॥ १ ॥ उदरे ग्रन्थिरुदरग्रन्थि ॥ २ ॥

उदावतो गुदग्रह ॥ १३३ ॥

ऊर्ध्मावतते वायुरस्मिन्नुदावर्त ॥ १ ॥ गुदे ग्रहण गुदग्रह ॥ २ ॥ १३३ ॥

गतिर्नाडीमणौ

गच्छलनया रुधिर गति ॥ १ ॥ नाडायुक्त मण नाल्या वा मण नाडीमण ,
लिङ्गेषु प्रतिपदपाठात् पुलिङ्ग एव ॥ २ ॥

वृद्धि कुरण्डश्चाण्डवर्धने ।

वर्धतेऽण्डोऽस्या वृद्धि ॥ १ ॥ कुत्सित रमतेऽनन कुरण्ड “ पञ्चमाद् ड ”
॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड , अण्डस्य वर्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे

अश्माम पुक्र राति ददाति अश्मरी ॥ १ ॥ मूत्रस्य कृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र तत्र ॥ २ ॥

प्रमेहो बहुमूत्रता ॥ १३४ ॥

प्रमेहति मूत्रयत्यनेन प्रमेह , मेहोऽपि ॥ १ ॥ १३४ ॥

आनाहस्तु विनय स्यात्

आनहन विष्मूत्रनिरोध आनाह १ ॥ विबन्धन विबन्ध ॥ २ ॥

ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ।

गृह्णाति ग्रहणी जाठरोऽग्निस्तच्छैथिल्याद् रुग् रोग ॥ १ ॥ मलप्रवहण प्रवा
हिका ॥ १ ॥

व्याधिप्रभेदा विद्रधिभगदरज्वरादय ॥ १३५ ॥

वेत्ति पीडामत्र विद्रधि “ विदो रधिक् ” (उणा-६७६) ॥ इति रधिक् ।
विद्रो धीयतेऽस्यामिति वा छालिङ्गोऽयम् , पुस्त्यपि वैजयन्ती यदाह- विद्रधिन यण् ॥
१ ॥ भग दारयति भगदर , स्मिन्ति सन्धौ पिटक् “ पुरन्तरभगदरी ” ॥ ५ ॥ १ ॥

११४॥ इति मे साधु ॥१॥ ऊरयति ऊर ॥१॥ आदिशब्दादनुदादय ॥११५॥

दोषजस्तु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।

रोगहार्यगदङ्कार

दोषाः पातपित्तभेधमलमणार् सर्वाणानसर्काणाम् जानातीति दोषह ॥ १ ॥
गिपि सौत्र , भेषति भिषक् “ऋषिपृषि ” ॥ (उणा ८७४) ॥ इति किदच् , भिषज्
सीति वा ॥ २ ॥ विद्यामधीते वैद्य ॥ ३ ॥ आयुर्वेदीत्येवशील आयुर्वेदी, आयुर्वेदि
षोऽपि ॥ ४ ॥ कितो व्याधिप्रतीकोरे सनि चिकित्सति चिकित्सक ॥ ५ ॥ रोग
हरतीत्येवशीलो रोगहारी ॥ ६ ॥ अगद करोत्यगद क्रियतेऽनन वा अगदङ्कार
“सत्यागदाऽस्तो ” ॥ १२११२॥ इति मोऽन्त ॥ ७ ॥

भेषज तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥

भैषज्यमगदो जायु

भिपि सौत्र , भेषत्यनेन भेषजम् “भिषे ” ॥ (उणा १३१) ॥ इत्यज
भिषज्यत्यनेन वा भेषजादिनिर्देशाद् शुण ॥१॥ तनोत्यारोग्य तन्त्रम् “हुयामा ”
॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र , तन्म्यत इति वा ॥२॥ औषधिरेव औषध, पुल्लिङ्ग
“श्रोत्रौषधि ” ॥ ७१२१६६॥ इति स्वार्थेऽण् ॥ ३॥ १३६॥ भेषजमेव भैषज्य, भे
षजादित्वाद् व्यण् ॥ ४ ॥ अविद्यमानो गदोऽस्मिन् अगद ॥ ५ ॥ जयति रोगान्
जायु , पुल्लिङ्ग “कृवापाजि ” ॥ (उणा १) ॥ इति उण् ॥ ६ ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

उपचर्योपचारौ च

चिकित्सन चिकित्सा ॥ १ ॥ रुज प्रतीकारो रुक्प्रतिक्रिया ॥ २ ॥ उपचर-
णमुपचया “समज ” ॥ ५१३१९९॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ धमि उपचार ॥ ४ ॥

लङ्घन त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

लङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते रोगोऽनेन लङ्घन, लघु शोषणे इत्यस्य वा ॥१॥ अपतृप्यते
अपतर्पणम् ॥ २ ॥ १३७ ॥

जाह्नलिको विषभिषक्

जाह्नला विषविद्यामधीते जाह्नलिक , न्यायादिपाठादिकण् , विषभिषग्
विषवैद्य ॥ १ ॥

स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।

सधारोग्ये

स्वस्थस्य भाव स्वास्थ्ये तत्र ॥ १ ॥ श्रुतिरश्रुति वातम् ॥ २ ॥ आमयस्या-

भावोऽनामयम् ॥ ३ ॥ सख्यते सख्य “शक्तिकि” ॥ ५॥१॥२९ ॥ इति य ॥ ४ ॥
अरोगस्य भाव आरोग्यम् ॥ ५ ॥

पट्टलाधवार्तकल्यास्तु नीरुजि ॥ १३८ ॥

पटति आरोग्य पट्ट ॥ १ ॥ उपाधते स्म उल्लाध “अनुपसगा क्षीब”
॥४॥२॥८०॥ इति के निपात्यते ॥ २ ॥ श्रुतिरस्याऽस्ति वार्त ॥३॥ कल्यत्यारोग्य
कल्य ‘स्थाच्छा’ ॥ (उणा ३७७) इति य, कल्यासाधुरिति वा ॥४॥ निष्क्रान्तो
रोगाद् नीरुक् २३ ॥ ५ ॥ १३८ ॥

कुसुत्या विभवाऽन्वेपी पार्श्वक सन्धिजीवक ।

पाश्वमवृजु उपायो लब्धादि, तेनाऽन्वेष्ट पार्श्वक “दाण्डाजिनिक-”
॥७॥१॥१७१॥ इति साधु ॥ १ ॥ सन्धिना जीवति सन्धिजीवक ॥ २ ॥

सत्कृत्याऽलङ्कृता कन्या यो ददाति स कूकुद ॥१३९॥

कोक्ते भादत्ते धर्मे कूकुद, कुमुदादौ उदे निपात्यते ॥ १ ॥ ब्राह्मे विवाहे
दाताऽयम् यन्मनु -

“आच्छाद्य चाहयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आहूय दान कन्याया ब्राह्मो धर्म प्रकीर्तित” ॥ १ ॥ १३९ ॥

क्षेपधान—स्यात् कूकुदे तु कूपद पारिमित ॥

चपलश्चिकुर

चप्यते चपल “मृदिकन्दि” ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥ चिनोति
चिनुते वा चिकुर “अगुरुकुन्दुर” ॥ (उणा ४२६) इत्युरे निपात्यते । यल्लक्ष्यम्—
“ता वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्ग स्वचापसौन्दर्यमद मुमोच” ॥ २ ॥

नीलीरागस्तु स्थिरसौहृद ।

नील्या इव स्थिरो रागोऽस्य नीलीराग, स्थिर सौहृदमस्य स्थिरसौहृद स्थिर
प्रेमा ॥ १ ॥

ततो हरिद्रारागोऽन्य

तत स्थिरसौहृदादन्य क्षणमात्रानुरागी हरिद्राया इव क्षणिको रागोऽस्य
हरिद्राराग ॥ १ ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुर ॥ १४० ॥

सान्द्र पीन स चासौ स्निग्ध ॥१॥ मेघतीलेवशीलो मेदुर “भञ्जिभा
मि” ॥५॥२॥७४॥ इति घुर ॥ २ ॥ १४० ॥

११४॥ इति मे साधु ॥१॥ उच्यते उचर ॥१॥ आदिष्यन्दादुदाहर ॥११५॥

दोषज्ञानु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।

रोगहार्यगदह्वार

दोषाः वातपित्तभेष्मलमणान् सर्काणानमकीर्णान् जानातीति दोषज्ञ ॥ १ ॥
भिषि सौत्र , भेषति भिषक् “ऋषिपृथि ” ॥ (उणा ८७४) ॥ इति किदन् , भिषज्
सीति वा ॥ २ ॥ विद्यामधीते वैद्य ॥ ३ ॥ आयुर्वर्त्तात्येवशील आयुर्वेदी , आयुर्वेदि
कोऽपि ॥ ४ ॥ कितो व्याधिप्रतीकारे सानि चिकित्सति चिकित्सक ॥ ५ ॥ रोग
हरतीत्येवशीलो रोगहारी ॥ ६ ॥ अगद करोत्यगद क्रियतेऽनेन वा अगदह्वार
“सत्यागदाऽस्तो ” ॥ १२११२॥ इति मोऽन्त ॥ ७ ॥

भेषज तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥

भेषज्यमगदो जायु

भिषि सौत्र , भेषत्यनेन भेषजम् “भिषे ” ॥ (उणा १३१) ॥ इत्यज
भिषज्यत्यनेन वा भेषजादिनिर्देशाद् गुण ॥१॥ तनोत्यारोग्य तन्त्रम् “ हुयामा ”
॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र , तन्त्र्यत इति वा ॥२॥ औषधिरेव औषध , पुल्लीबलिज्ञ
“श्रोत्रौषधि ” ॥ ७२११६६ ॥ इति स्वार्थेऽण् ॥ ३ ॥ १३६ ॥ भेषजमेव भेषज्य , भे
षजादित्वाद् व्यण् ॥ ४ ॥ अविद्यमानो गदोऽस्मिन् अगद ॥ ५ ॥ जयति रोगान्
जायु , पुलिज्ञ “ऋषापाजि ” ॥ (उणा १) ॥ इति उण् ॥ ६ ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

उपचर्योपचारौ च

चिकित्सन चिकित्सा ॥ १ ॥ रुज प्रतीकारो रुक्प्रतिक्रिया ॥ २ ॥ उपचर-
णमुपचया “समज ” ॥ ५१३१९९ ॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ घमि उपचार ॥ ४ ॥

लङ्घन त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

लङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते रोगोऽनेन लङ्घन , लघु शोषणे इत्यस्य वा ॥१॥ अपनृप्यते
अपतर्पणम् ॥ २ ॥ १३७ ॥

जाङ्गलिको विषभिषक्

जाङ्गलीं विषविद्यामधीते जाङ्गलिक , न्यायादिपाठादिकण् , विषभिषक्
विषवैद्य ॥ १ ॥

स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।

सद्यारोग्ये

स्वस्थस्य भाव स्वास्थ्ये तत्र ॥ १ ॥ इतिरप्राप्ति वातम् ॥ २ ॥ आमयस्या-

भावोऽनामयम् ॥ ३ ॥ सद्यते सद्य “शक्तिकि” ॥ ५।१।२९ ॥ इति य ॥ ४ ॥
अरोगस्य भाव आरोग्यम् ॥ ५ ॥

पट्टलाघवार्तकल्यास्तु नीरुजि ॥ १३८ ॥

पटति आरोग्य पट्ट ॥ १ ॥ उहाघते स्म उहाघ “अनुपसर्गा क्षीव”
॥४।२।८०॥ इति के निपात्यते ॥ २ ॥ वृत्तिरस्याऽस्ति वार्त ॥३॥ कलयत्यारोग्य
कल्य “स्थाच्छा” ॥ (उणा ३५७) इति य, कलासु साधुरिति वा ॥४॥ निष्क्रान्तो
रोगाद् नीरुक् तत्र ॥ ५ ॥ १३८ ॥

कुसृत्या विभवाऽन्वेपी पार्श्वक सन्धिजीवक ।

पार्श्वमवृजु उपायो लघ्वादि, तेनाऽन्वेष्ट पार्श्वक “दाण्डाजिनिक-”
॥५।१।१७१॥ इति साधु ॥ १ ॥ सन्धिना जीवति सन्धिजीवक ॥ २ ॥

सत्कृत्याऽलङ्कृता कन्या यो ददाति स कूकुद ॥१३९॥

कोकते आदत्ते धर्मं कूकुद, कुमुदादौ उदे निपात्यते ॥ १ ॥ ब्राह्मे विवाहे
दाताऽयम्, यमनु -

“आच्छाद्य चाहयित्वा च धृतशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मं प्रकीर्तित” ॥ १ ॥ १३९ ॥

शेषध्वान्न—स्यात् कूकुदे तु कूपद पारिमित ॥

चपलश्चिकुर

चप्यते चपल “मृदिकन्दि” ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥ चिनोति
चिनुते वा चिकुर “चिकुरकुङ्कुदुर” ॥ (उणा ४२६) इत्युरे निपात्यते । यञ्क्ष्यम्—
“ता वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्ग स्वचापसौन्दर्यमद मुभोच” ॥ २ ॥

नीलीरागस्तु स्थिरसौहृद ।

नील्या इव स्थिरो रागोऽस्य नीलीराग, स्थिर सौहृदमस्य स्थिरसौहृद स्थिर
प्रेमा ॥ १ ॥

ततो हरिद्रारागोऽन्य

तत स्थिरसौहृदादन्य क्षणमात्रानुरागी हरिद्राया इव क्षणिको रागोऽस्य
हरिद्राराग ॥ १ ॥

सान्द्रक्षिग्धस्तु मेदुर ॥ १४० ॥

सान्द्र पीनं स चासौ क्षिग्ध ॥१॥ मेदयतीत्येवशीलो मेदुर “भञ्जिभा
सि” ॥५।२।७४॥ इति घुर ॥ २ ॥ १४० ॥

११४॥ इति से साधु ॥१॥ ज्वरयति ज्वर ॥१॥ आदिशब्दादुदाहृतम् ॥११५॥

दोषजस्तु भिषग्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।

रोगहार्यगदकार

दोषाद् यातपित्तभेषजलक्षणाद् सकीर्णानमकीर्णाश्च जानातीति दोषज्ञ ॥ १ ॥
भिषि सौत्र , भेषति भिषक् "ऋधिपुषि" ॥ (उणा ८७४) ॥ इति किदच्, भिषज्
सीति वा ॥ २ ॥ विद्यामर्धाति वैद्य ॥ ३ ॥ आयुर्वेत्तात्येवशील आयुर्वेदी, आयुर्वेदि
फोऽपि ॥ ४ ॥ किमो व्याधिप्रतीकारे सति चिकित्सति चिकित्सक ॥ ५ ॥ रोग
हरतीत्येवशीलो रोगहारी ॥ ६ ॥ अगद करोत्यगद क्रियतेऽनेन वा अगदहार
"सत्यागदाऽस्तो" ॥ ३१२११२ ॥ इति भोऽन्त ॥ ७ ॥

भेषज तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥

भैषज्यमगदो जायु

भिषि सौत्र , भेषत्यनेन भेषजम् "भिषे" ॥ (उणा १३१) ॥ इत्यज
भिषज्यत्यनेन वा भेषजादिनिर्देशाद् गुण ॥ १ ॥ तनोत्यारोग्यं तन्त्रम् 'हुयामा'
॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र , तन्त्र्यत इति वा ॥ २ ॥ औषधिरेव औषध, पुङ्गीबलिज्ञ
"धोत्रौषधि" ॥ ७१२१६६ ॥ इति स्वार्थेऽण् ॥ ३ ॥ १३६ ॥ भेषजमेव भैषज्य, भे
षजादित्वाद् व्यण् ॥ ४ ॥ अविद्यमानो गदोऽस्मिन् अगद ॥ ५ ॥ जयति रोगान्
जायु , पुलिग्न "कृवापाजि" ॥ (उणा १) ॥ इति उण् ॥ ६ ॥

चिकित्सा रुक्मतिक्रिया ।

उपचर्योपचारौ च

चिकित्सन चिकित्सा ॥ १ ॥ रुज प्रतीकारो रुक्मतिक्रिया ॥ २ ॥ उपचर-
णमुपचया "समज" ॥ ५१३१९९ ॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ धजि उपचार ॥ ४ ॥

लङ्घन त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

लङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते रोगोऽनेन लङ्घन, लघु शोषणे इत्यस्य वा ॥ १ ॥ अपतृप्यते
अपतर्पणम् ॥ २ ॥ १३७ ॥

जाडुलिको विषभिषक्

जाडुलीं विषविद्यामधीते जाडुलिक , न्यायादिपाठादिकण् , विषभिषग्
विषवैद्य ॥ १ ॥

स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।

सद्यारोग्ये

स्वस्थस्य भाव स्वास्थ्यं तत्र ॥ १ ॥ इतिरश्रालि वातम् ॥ २ ॥ आमयस्या-

कारणिक परीक्षक ॥ १४३ ॥

करणेनाधिकारिवर्गेण चरति कारणिक ॥ १ ॥ परीक्षते परीक्षक । आ
क्षपटलिकोऽपि ॥ २ ॥ १४३ ॥

समधुकस्तु वरद

समुपरोति सबधयति समधुक “कम्बुकाण्डुक” ॥ (उणा ५७) ॥ इत्युके
साधु ॥ १ ॥ २ ॥

व्रातीना सहजीविन ।

नानाजातीया अनियतवृत्तय शरीरायासजीविन सहा , व्राता , तत्साह
चयात् तत्कमाऽपि व्रातम् , तेन जीवन्ति व्रातीना “व्रातादीनम्” ॥६।४।१९॥
॥ १ ॥ सङ्गेन जीवन्ति सहजीविन ॥ २ ॥

सभ्या सदस्या पार्षद्या सभास्तारा सभासद ॥ १४४ ॥

सामाजिका

सभाया सदसि च साधव सभ्या , सदस्या ॥१ ॥ २ ॥ पपद समवयन्ति
पार्षद्या “पपदो ण्य” ॥६।४।४७॥ पार्षद्या अपि ॥३॥ सभामास्तृणन्ति सभास्तारा
॥४॥ सभाया सीदन्ति सभासद ॥५॥ १४४॥ समाज समवयन्ति सामाजिका
“समूहायात् समवेते” ॥६।४।४६॥ इतीकण् ॥ ६ ॥

सभा ससत् समाज परिपत् सद ।

पर्यत् समज्या गोष्ठ्यास्था आस्थान समितिर्घटा ॥१४५॥

सयते भज्यते सभा “सनेर्दित्” ॥ (उणा ३३०) ॥ इत्यभ , सह भा
न्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ सभूय सीदत्यस्या ससत् , सपदादित्वात् क्तिप् ॥ २ ॥
समजन्ति मिलत्यस्मिन् समाज ॥ ३ ॥ परित सीदन्त्यस्यां परिपत् ॥ ४ ॥ सी
दत्यस्मिन्निति सद , स्त्रीक्रीवलिङ्ग “अस्” ॥ (उणा ९५२) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥
घृणत्येना पपत् , आलिङ्ग “प्र सद” (उणा-८९७) ॥६॥ समजन्यस्यां समज्या
“समज” ॥५।३।९९॥ इति क्यप् ॥७॥ गवो नानोक्तयस्तिष्ठन्त्यस्यां गोष्ठा , स्था-
दित्वात् के “गोऽम्बा-” ॥२।३।३०॥ इति पत्वम् ॥ ८ ॥ आतिष्ठन्ति अस्यामास्था
॥ ९ ॥ अनटि , आस्थानम् , स्त्रीक्रीवलिङ्ग ॥ १० ॥ सयन्त्यस्यां समिति , श्वादि
त्वात् कि ॥ ११ ॥ घटन्तेऽस्यां घटा पित्वादङ् ॥ १२ ॥ १४५ ॥

सावत्सरो ज्यौतिषिको मौहूर्तिको निमित्तवित् ।

दैवज्ञगणकादेशिज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४६ ॥

विप्रश्निकेक्षणिका च

गेहेनर्दी गेहेश्वर पिण्डीश्वर

गेहे एव नदति गेहेनर्दी ॥ १ ॥ एव गेहेश्वर “ पात्रे ममिनेत्यादय ”
॥१११११॥ इति सत्सुख्य सप्तम्यन्तप् च ॥ २ ॥ पिण्डीश्वर पिण्डीश्वर ॥ २ ॥

अस्तिमान् धनी ।

अस्तीत्यय धनार्थ, अस्ति धनमस्याऽस्ति अस्तिमान् ॥ १ ॥ धनमस्या
ऽस्तीति धनी ॥ २ ॥

स्वस्थानस्य परद्वेषी गोष्ठश्च

स्वस्थानस्थो य परान् द्वेष्टि स गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्च “ गोष्ठान्ते शुन ” ॥७॥
११११०॥ इत्यद् समासान्त ॥ १ ॥

अथापदि स्थित ॥ १४१ ॥

आपन्न

आपद्यते विपद गच्छति स्म आपन्न ॥ १ ॥ १४१ ॥

अभाऽऽपद् विपत्तिर्विपत्

आपदन आपत्, विपदन विपत् ॥१॥२॥३॥

स्निग्धस्तु वत्सल ।

स्निह्यति स्म स्निग्ध ॥ १ ॥ वत्सोऽस्त्यस्य वत्सल, सिष्मादित्वाद् ल ॥२॥

उपाध्यभ्यागारिकौ तु कुटुम्बव्यापृते नरि ॥ १४२ ॥

उपाधीयते उपाधि, पुल्लिङ्ग ॥ १ ॥ अभ्यागारमस्याऽस्ति अभ्यागारिकः
“ अतोऽनेकक्षरात् ” ॥७॥२॥६॥ इतीक । कुटुम्बे कलत्रादी व्यापृत पोषणोद्यु
क्तत्र ॥ २ ॥ १४२ ॥

जैवातृकस्तु दीर्घायु

जीवति चिर जैवातृक जीवेरातृको जैव च ” ॥ (उणा ६७) ॥ इत्यातृक
॥ १ ॥ दीर्घमायुरस्य दीर्घायु आयुष्मानपि ॥ २ ॥

त्रासदायी तु शङ्कुर ।

शङ्कयतेऽस्मात् शङ्कुर “ वाश्यसि ” ॥ (उणा ४२३) इति बहुवचनानुर,
हृदि शङ्कुमिव राति ददातीति वा ॥ १ ॥

अभिपन्न शरणार्थी

अभिमुख पद्यते स्म अभिपन्न, शरणमथयते शरणार्थी ॥ १ ॥

कुलमस्त्यस्य कुलिक, कुल कायति कुलक, इत्यमर ॥ १ ॥ कुले वणिगृन्दे
धेष्टत्वमस्त्यस्य कुलप्रेष्ठी ॥ २ ॥

सभिको द्यूतकारक ।

सभा द्यूतशालास्त्यस्य सभिक “ नावादेरिक ” ॥ ७।२।३ ॥ १ ॥ द्यूत
करोति द्यूतकारक ॥ २ ॥

कितवो द्यूतरूद् धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥

कैतति निवसति यत्र तत्रेति कितव “ कितिकुडि-” ॥ (उणा-५१८) ॥ इति
किदव किं तवास्ताति पणते वा ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकृत् ॥ २ ॥ धूवति
हिनस्ति धूत ॥ ३ ॥ अक्षेषु धूर्तोऽक्षधूत ॥ ४ ॥ अक्षैर्दीव्यति विजिगीषतेऽक्ष
देवी तत्र ॥ ५ ॥ १४९ ॥

दुरोददर कैतव च द्यूतमक्षवर्ती पण ।

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य दुरोदर पुङ्क्तिरलिङ्ग ॥ १ ॥ स्तिवस्य कर्म कैतवम् “ यु
वादेरन् ” ॥ ७।१।६७ ॥ २ ॥ दाव्यते स्य द्यूत पुङ्गावल्लिङ्ग ॥ ३ ॥ अक्षा
सत्यस्यामक्षवती ॥ ४ ॥ पणन पण ॥ ५ ॥

पाशक प्रासकोऽक्षश्च देवन

पाश्यते घध्यतेऽनेन पाशक “ नाम्नि पुसि च ” ॥ ५।३।१२१ ॥ इति
णक ॥ १ ॥ प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन प्रासरु ॥ २ ॥ अक्ष्णोति अक्ष ॥ ३ ॥
दीव्यत्यनेन देवन ॥ ४ ॥

तत्पणो ग्लह ॥ १५० ॥

पण्यते पणो वधक तेषु अक्षेषु पणस्तत्पण अक्षाणा ग्रहण ग्लह ‘सग्लह
प्रजनाक्षे’ ॥ ५।३।३१ ॥ इत्यल् ग्रहेऽय सूत्रनिपातनाद् लत्व, ग्लहि ग्रहलान्तर
वा ॥ १ ॥ १५० ॥

अष्टापद शारिफल

अष्टौ पदान्यत्र अष्टापद “ नाम्नि ” ॥ ३।२।७५ ॥ इति दीर्घत्वम्, शारय
फलस्यत्र शारिफल खेलनाधारश्चतुरङ्गफल्कादि, पुङ्क्तीरलिङ्गौ शारीणा फल फल्
कमिति वा शारिफलोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

शार शारिश्च खेलनी ।

शायते मार्यते शार पुङ्क्तीरलिङ्ग ॥ १ ॥ शृण्वत्येना शारि स्त्रीलिङ्ग, शाब्दि
कास्तु परिणयेन शारीन् हन्ति पुष्यप्युदाहरति “ वृशुकुटि-” ॥ (उणा-६१९) ॥
इति णिदि ॥ २ ॥ खेल्यतेऽनया खेलनी ॥ ३ ॥

रायत्गर फालोपलक्षणं च पति रात्रिगर ॥ १ ॥ ज्योतीषि अधिकृत्य कृतो
मयो ज्योतिषं, तद्देश्यार्थं वा यायादित्यादिरणि ज्योतिषिक ॥ २ ॥ मुहूर्ते वेत्ति
मौहूर्तिक, न्यायादिपाठादिकं माहूर्ताऽपि ॥ ३ ॥ निमित्त वेत्ति निमित्तविद्,
नेमित्तनेमित्तिकापि ॥ ४ ॥ देव पूषकृतं कम जानाति देवज्ञ ॥ ५ ॥ गणयति
गणक ॥ ६ ॥ शुभाशुभमादिशर्तुत्येयशील आदेशी ॥ ७ ॥ कालादिज्ञानमस्त्यस्य
ज्ञानी ॥ ८ ॥ कृतान्त वेत्ति फातान्तिक ॥ ९ ॥ १४६ ॥ विप्रश्चो देवप्रच्छन,
शुभाशुभेक्षण चाऽस्त्यस्य विप्रश्चिक्, दक्षणिक ॥ १० ॥ ११ ॥

सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिक ।

सिद्धोऽनियारितविप्रतिपत्तिरतो निष्ठाऽत्र सिद्धान्त, सिद्धान्त वेत्ति सैद्धान्तिक
॥ १ ॥ तन्यते तन्म्यते पाऽनेन तत्र पारमेस्वर-वैद्यक-ज्योतिषादि, तद् वेत्ति
तान्त्रिक ॥ २ ॥

लेखकेऽक्षरपूर्वा स्युश्चणजीवकचञ्चव ॥ १४७ ॥

वार्षिको लिपिकरश्च

लिप्यति लेखकस्तत्र ॥ १ ॥ अक्षरशब्दपूर्वाध्याय, अक्षरैर्वित्त अक्षरवण
अक्षरव्यञ्जु “तेन वित्ते चञ्चुचणौ” ॥७॥१॥१७५॥ अक्षरैर्जीवति अक्षरजीवक ॥
२॥३॥४॥१४७॥ वर्णा शिल्पमस्य वार्षिक “शिल्पम्” ॥६॥४॥५७॥ इतीकण्
॥ ५ ॥ लिपिं करोति लिपिकर “सत्याऽर्हदिवा” ॥५॥१॥१०२॥ इति द
लिपिकरोऽपि ॥ ६ ॥

शेषवान्—

अथ कायस्थ करणोऽक्षरजाविनि ॥

अक्षरन्यासे लिपिलिखि ।

लिप्यतेऽनया पत्र लिपि “नाम्युपाख्य” ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि,
नपादित्वाद् बत्वे लिखि द्वौ खीलिङ्गौ लिखिताऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

मपिधान मपिकूपी

मपिधीयतेऽस्मिन्निति मपिधान मपीभाजनम् ॥१॥ मपे कूपीव मपिकूपी ॥२॥

मलिनाम्बु मपी मसी ॥ १४८ ॥

अञ्जनाक्तत्वाद् मलिन च तदम्बु च मलिनाम्बु ॥ १ ॥ मपति हिनस्ति
औज्ज्वल्य मपि ; मस्यति परिणमति मसि पुस्त्रालिङ्गौ “पदिपठि” ॥ (उणा-६०७)
॥ इति इ ; इथा मपी मसी ॥ २ ॥ ३ ॥ १४८ ॥

कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी

कुलमस्त्यस्य कुलिश, कुल कायति कुलरु, इत्यमर ॥ १ ॥ कुले वणिगृन्दे
धेष्टत्वमस्त्यस्य कुलधेष्टी ॥ २ ॥

सभिको द्यूतकारक ।

सभा द्यूतशालास्त्यस्य सभिक “ नावादेरिक ” ॥ ७।२।३ ॥ १ ॥ द्यूत
करोति द्यूतकारक ॥ २ ॥

कितवो द्यूतरूढ् धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥

केतति निवसति यत्र तत्रेति कितव “ कितिकुडि-” ॥ (उणा-५१८) ॥ इति
किदव किं तवास्तीति पणते वा ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकृत् ॥ २ ॥ धूवति
हिनस्ति धूत ॥ ३ ॥ अक्षेपु धूर्तोऽक्षधूत ॥ ४ ॥ अक्षेर्दान्यति विजिगीषतेऽक्ष
देवी तत्र ॥ ५ ॥ १४९ ॥

दुरोददर कैतव च द्यूतमक्षवती पण ।

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य दुरोदर पुक्लिवलिङ्ग ॥ १ ॥ कितवस्य कर्म कैतवम् “यु
वादेरण्” ॥ ७।१।६७ ॥ २ ॥ दाव्यते स्म द्यूत पुक्लीवल्लिङ्ग ॥ ३ ॥ अक्षा,
सत्यस्यामक्षवता ॥ ४ ॥ पणन पण ॥ ५ ॥

पाशक प्रासकोऽक्षश्च देवन

पाश्यते वध्यतेऽनेन पाशक “ नाम्नि पुसि च ” ॥ ५।३।१२१ ॥ इति-
णक् ॥ १ ॥ प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन प्रासक ॥ २ ॥ अक्ष्णोति अक्ष ॥ ३ ॥
दीव्यत्यनेन देवन ॥ ४ ॥

तत्पणो ग्लह ॥ १५० ॥

पण्यते पणो बन्धक तेषु अक्षेपु पणस्तपण अक्षाणा ग्रहण ग्लह “सुग्लह
प्रजनाक्षे” ॥ ५।३।३१ ॥ इत्यल् ग्रहेश्च सूत्रनिपातनाद् लत्व, ग्लहि प्रकृत्यन्तर
वा ॥ १ ॥ १५० ॥

अष्टापद शारिफल

अष्टौ पदान्यत्र अष्टापद “ नाम्नि ” ॥ ३।२।७५ ॥ इति दीर्घत्वम्, शारय
फलन्त्यत्र शारिफल खेलनाधार-वतुरङ्गफल्कादि पुक्लीवल्लिङ्गौ शारीणा फल फल्
कमिति वा शारिफल्लेऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

शार शारिश्च खेलनी ।

शार्यते मार्यते शार पुक्लीलिङ्ग ॥ १ ॥ शृण्वत्येना शारि छालिङ्ग, शाब्दि
कास्तु परिणयेन शारान् हन्ति पुम्यप्युदाहरन्ति वृशुकुटि-” ॥ (उणा-६१९) ॥
इति णिदि ॥ २ ॥ खेल्यतेऽनया खेलना ॥ ३ ॥

रायगर कालोपलभन त वसि सांगर ॥ १ ॥ ज्योतीषि अधिकृत्य कृतो
 ग्रन्थो ज्योतिषं, तद्वैश्वकर्माते या -यायादितादिषु ज्योतिषिक ॥ २ ॥ मुहूर्त वेत्ति
 मौहूर्तक, न्यायादिपाठादिषु मौहूर्तादिषु ॥ ३ ॥ निमित्त वेत्ति निमित्तविद्,
 निमित्तनैमित्तिकायपि ॥ ४ ॥ दैव पूजने कम जानाति दैवज्ञ ॥ ५ ॥ गणयति
 गणक ॥ ६ ॥ शुभाशुभमादिशर्तात्येवशील आदेशी ॥ ७ ॥ कालादिज्ञानमस्त्यस्य
 क्षात्री ॥ ८ ॥ कृतात् वेत्ति कृतान्तिक ॥ ९ ॥ १४६ ॥ विप्रश्चो दैवप्रच्छन,
 शुभाशुभक्षण चाऽस्त्यस्य विप्रधिक, दशगिक ॥ १० ॥ ११ ॥

सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिक ।

सिद्धोऽनियारितविप्रतिपत्तिरतो निष्ठाऽत्र सिद्धात्, सिद्धान्त वेत्ति सैद्धान्तिक
 ॥ १ ॥ तन्वते तन्मते चाऽनेन तत्र पारमेदर-वैद्यक-ज्योतिषादि, तद् वेत्ति
 तान्त्रिक ॥ २ ॥

लेखनेऽक्षरपूर्वा स्युश्चणजीवकचञ्चव ॥ १४७ ॥

वार्णिको लिपिकरश्च

लिखति लेखकस्तत्र ॥ १ ॥ अक्षरशब्दपूर्वा-दणादय, अक्षरैर्वित्त अक्षरचण
 अक्षरचञ्चु "तेन वित्ते चञ्चुचणौ" ॥७१११७५॥ अक्षरैर्जीवति अक्षरजीवक ॥
 २॥३॥४॥१४७॥ वर्णा शिल्पमस्य वार्णिक " शिल्पम् " ॥६१४५७॥ इतीकण
 ॥ ५ ॥ लिपिं करोति लिपिकर " सख्याऽहंदिवा " ॥५१११०२॥ इति द
 लिपिकरोऽपि ॥ ६ ॥

बोपवान्-

अथ कायस्थ करणोऽक्षरजाविनि ॥

अक्षरन्यासे लिपिलिखि ।

लिप्यतेऽनया पत्र लिपि "नाम्युपाख्य" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि,
 न्यादित्वाद् कत्वे लिखि द्वौ क्खलिङ्गौ लिखिताऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

मपिधान मपिकूपी

मपिधीयतेऽस्मिन्निति मपिधान मपीभाजनम् ॥१॥ मये कूपीव मपिकूपी ॥२॥

मलिनान्बु मपी मसी ॥ १४८ ॥

अञ्जनाक्तत्वाद् मलिन च तदम्बु च मलिनाम्बु ॥ १ ॥ मपति हिनस्ति
 औज्ज्वल्य मपि ; मस्यति परिणमति मसि पुष्कालिङ्गौ "पादिपठि" ॥ (उणा-६०७)
 ॥ इति इ ॥ इया मपी मसी ॥ २ ॥ ३ ॥ १४८ ॥

कुलिफस्तु कुलश्रेष्ठी

फुलमस्त्यस्य कुलिक, कुल कायति कुलम्, इत्यमर ॥ १ ॥ कुले वणिगृन्दे
धेष्टत्वमस्त्यस्य कुलधेष्टी ॥ २ ॥

सभिको द्यूतकारक ।

सभा द्यूतशालास्त्यस्य सभिक “ नावादेरिक ” ॥ ७।२।३ ॥ १ ॥ द्यूत
करोति द्यूतकारक ॥ २ ॥

कितवो द्यूतकृद् धूर्तोऽक्षधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥

केतति निवमति यत्र तत्रेति कितव “ कितिकुडि-” ॥ (उणा-५१८) ॥ इति
किदव किं तवास्तीति पणते वा ॥ १ ॥ द्यूत करोति द्यूतकृत् ॥ २ ॥ धूर्वति
हिनस्ति धूत ॥ ३ ॥ अक्षेषु धूर्तोऽक्षधूर्त ॥ ४ ॥ अक्षैर्दान्यति विजिगीषतेऽक्ष
देवी तत्र ॥ ५ ॥ १४९ ॥

दुरोददर कैतव च द्यूतमक्षवती पण ।

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य दुरोदर पुङ्क्तिरलिङ्ग ॥ १ ॥ कितवस्य कर्म कैतवम् “ यु
वादेरण् ” ॥ ७।१।६७ ॥ २ ॥ दीव्यते स्म द्यूत पुङ्क्तावल्लिङ्ग ॥ ३ ॥ अक्षा
सन्त्यस्यामक्षवती ॥ ४ ॥ पणन पण ॥ ५ ॥

पाशक प्रासकोऽक्षश्च देवन

पाश्यते बध्यतेऽनेन पाशक “ नाम्नि पुसि च ” ॥ ५।३।१२१ ॥ इति
पण ॥ १ ॥ प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन प्रासर ॥ २ ॥ अक्ष्णोति अक्ष ॥ ३ ॥
दीव्यत्यनेन देवन ॥ ४ ॥

तत्पणो ग्लह ॥ १५० ॥

पण्यते पणो बन्धक तेषु अक्षेषु पणस्तत्पण अक्षाणां ग्रहण ग्लह “ छग्लह
प्रजनाक्षे ” ॥ ५।३।३१ ॥ इत्यल् ग्रहेश्च सूत्रनिपातनाद् लत्व, ग्लहि प्रकृत्यन्तर
वा ॥ १ ॥ १५० ॥

अष्टापद शारिफल

अष्टौ पदान्यत्र अष्टापद “ नाम्नि ” ॥ ३।२।७५ ॥ इति दीर्घत्वम्, शारय
फलन्त्यत्र शारिफल खेलनाधारश्चतुरङ्गफलकादि, पुङ्क्तीवल्लिङ्गो शारीणां फल फल्
कमिति वा शारिफलवोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

शार शारिश्च खेलनी ।

शार्यते मार्यते शार पुङ्क्तीलिङ्ग ॥ १ ॥ शृण्वत्येना शारि छालिङ्ग, शाचिद्
कास्तु परिणयेन शारान् हन्ति पुस्यप्युदाहरन्ति कृशुकुटि-” ॥ (उणा-६१९) ॥
इति णिदि ॥ २ ॥ खेल्यतेऽनया खेलनी ॥ ३ ॥

रात्रमर कातोपलक्षण स वेति रात्रमर ॥ १ ॥ ज्योतीषि अधिकृत्य कृतो
 ग्रहो ज्योतिषि, रात्रेत्यर्थात्ते वा न्यायादित्यादिरणि ज्योतिषिक ॥ २ ॥ मुहूर्त वेति
 भौहूर्तिक, न्यायादिपाठादिकम्, भौहूर्तोऽपि ॥ ३ ॥ निमित्त वेति निमित्तविद्,
 निमित्तानिमित्ताचारवि ॥ ४ ॥ दय पूर्ववृत्ति कम जानाति देवह ॥ ५ ॥ गणयति
 गणय ॥ ६ ॥ शुभाशुभमादिशर्तारत्येवशील आदेशी ॥ ७ ॥ कालादिज्ञानमस्त्यस्य
 शानी ॥ ८ ॥ वृत्तान्त वेति कानान्तिर ॥ ९ ॥ १४६ ॥ विप्रभो देवप्रच्छन,
 शुभाशुभेक्षण वाऽस्त्यस्य विप्रधिय, दक्षणिक ॥ १० ॥ ११ ॥

सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिक ।

सिद्धोऽनियारितविप्रतिपत्तिरन्तो निष्ठाऽत्र सिद्धान्त, सिद्धात वेति सैद्धान्तिक
 ॥ १ ॥ तन्यते तन्म्यते वाऽनेन तत्र पारमेस्वर-वैयक-ज्योतिषादि, तद् वेति
 तान्त्रिक ॥ २ ॥

लेखकेऽक्षरपूर्वा स्युश्चणजीवकचञ्चव ॥ १४७ ॥

वार्षिको लिपिकरश्च

लिखति लेखकस्तत्र ॥ १ ॥ अक्षरशब्दपूर्वाध्वणादय, अक्षरैर्वित्त अक्षरचण
 अक्षरचञ्चु 'तेन वित्ते चञ्चुचणौ' ॥७१११७५॥ अक्षरैर्जीवति अक्षरजीवक ॥
 २॥३॥४॥१४७॥ वर्णा शिल्पमस्य वार्षिक "शिल्पम्" ॥६१४१५७॥ इतीकण
 ॥ ५ ॥ लिपि करोति लिपिकर "सरयाऽर्हदिवा" ॥५१११०२॥ इति द
 लिपिकरोऽपि ॥ ६ ॥

शेषवान्—

अथ कायस्थ करणोऽक्षरजाविनि ॥

अक्षरन्यासे लिपिलिखि ।

लिप्यतेऽनया पत्र लिपि "नाम्युपात्त" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि,
 नपादित्वाद् वत्वे लिखि द्वौ खीलिङ्गौ लिखिताऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

मषिधानं मषिकूपी

मषिधीयतेऽस्मिन्निति मषिधान मषीभाजनम् ॥ १ ॥ मये कूपीव मषिकूपी ॥ २ ॥

मलिनाम्बु मषी मसी ॥ १४८ ॥

अञ्जनाकत्वाद् मलिन च तदम्बु च मलिनाम्बु ॥ १ ॥ मपति हिनस्ति
 औज्ज्वल्य मषि ; मस्यति परिणमति मसि पुष्कालिङ्गौ "पादिपठि" ॥ (उणा-६०७)
 ॥ इति इ ॥ इया मषी मसी ॥ २ ॥ ३ ॥ १४८ ॥

कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी

इति इरुणि निपात्यते ॥ २ ॥ श्रद्धाऽस्त्यस्य श्रद्धा “ प्रज्ञाश्रद्धा ” ॥ ७।२।३३ ॥
इति ॥ ३ ॥

नास्तिकस्तद्विपर्यये ।

नास्ति परलोकादीति मतिरस्य नास्तिक तस्य आस्तिकस्य विपर्यये वैपरीत्ये
सति ॥ १ ॥

वैरङ्गिको विरागाह

नित्य विरागमहति वैरङ्गिक “ विरागाद्विरङ्गश्च ” ॥ ६।४।१८३ ॥ इति
इरुण् ॥ १ ॥ २ ॥

वीतदम्भस्त्वक्कलकन ॥ १५४ ॥

वीतो विगतो दम्भोऽस्माद्वीतदम्भ ॥ १ ॥ नास्ति कल्कन शान्त्यमस्य अ
क्कलकन ॥ २ ॥ १५४ ॥

प्रणाय्योऽसम्मत

प्रणीयते प्रणाय्य “ प्रणाय्यो निष्कामाऽसमते ” ॥ ५।१।२३ ॥ इति प्यणि
निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥

अन्वेष्टाऽनुपदी

अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी “अनुपचन्वेष्टा” ॥ ७।१।१७० ॥ इतीति साधु ॥ १ ॥ २ ॥

अथ सह क्षम ।

शक्त प्रभूष्णु

सहते सह ॥ १ ॥ क्षमते क्षम ॥ २ ॥ शक्नोति स्य शक्त ॥ ३ ॥ प्रभ
वतीत्येवशील प्रभूष्णु प्रभविष्णुरपि ॥ ४ ॥

क्षेपध्वान—

क्षमे समर्थाऽलम्भूष्णु ॥

भूतात्तस्त्वाविष्ट

भूतेन आत्तो गृहीतो भूतात्त ॥ १ ॥ आविशति सरभते स्म आविष्ट ॥ २ ॥

शिथिल श्लथ ॥ १५५ ॥

श्रयुद् शीथिल्ये श्रयते शिथिर “ श्रये शिथू च ” ॥ (उणा-४१४) ॥
इतीर ल्त्वे शिथिल ॥ १ ॥ श्रययति श्रय ॥ २ ॥ १५५ ॥

सवाहकोऽङ्गमर्द स्यात्

परिणायस्तु शारीणां नयन स्यात् समन्तत ॥ १५१ ॥

वामदक्षिणयोः शारीणां परिणयन परिणाय " परेर्युते " ॥ ५१३६३ ॥ इति
बम् ॥ १ ॥ १५१ ॥

समाह्वय प्राणिद्युत

सपर्येणाऽऽह्वयन्ते अत्र समाह्वय " ह समाह्वया- " ॥ ५१३४१ ॥ इत्यति
निपास्यते, प्राणिभिर्मेषकुङ्कुटादिभिद्युत प्राणिद्युतम् ॥ १ ॥

व्यालप्राक्षादितुण्डिक ।

व्यालान् सपान् गृह्णातीत्येवशीलो व्यालप्राही ॥ १ ॥ अदितुण्डेन दीव्यत्या
दितुण्डिक ॥ २ ॥

स्यान्मनोजवसस्तातुल्य

मनो जयतेऽस्मिन् पिताऽयमिति धावति मनोजवस " बहुलम् " ॥ ५११२॥
इत्यस्य, मनोजे अभिलाषे वसति वा तातुल्य पितृसदृश मनोजव इत्यन्ये, यद्
व्याडि - "जन पितृसधर्मा य स ताताहो मनोजव " ॥ १ ॥

शास्ता तु देशक ॥ १५२ ॥

शास्तीति शास्ता ॥ १ ॥ दिशतीति देशक ॥ २ ॥ १५२ ॥

सुकृती पुण्यवान् धन्य

सुकृतमस्त्यस्य सुकृती ॥ १ ॥ पुण्यमस्यास्ति पुण्यवान् ॥ २ ॥ धन ल-धा
धन्य ' धनगणाङ्गधरि " ॥ ७११९ ॥ इति य ॥ ३ ॥

मित्रयुर्मित्रवत्सल ।

मित्र स्नेहाधाति मित्रयु पीमृग-" ॥ (उणा-७४१) ॥ इति किडु ॥ १॥

क्षेमङ्करो रिष्टताति शिवताति शिवङ्कर ॥ १५३ ॥

क्षेम करोति क्षेमङ्कर क्षेमप्रिय-" ॥ ५१११०५ ॥ इति ख ॥ १ ॥
रिष्टे क्षेमे ताति तायनमस्य रिष्टताति ॥ २ ॥ एव शिवताति ॥ ३ ॥ शिव
करोति शिवङ्कर हेतुतच्छील्या ॥ ५१११०३ ॥ इति टे ताथङ्करवत् " नवा
क्षित्कदन्ते-" ॥ ३१२११७ ॥ इति योगविभागाश्रयणाद् मोऽन्त ॥ ४ ॥ १५३ ॥

श्रद्धालुरास्तिक श्राद्ध

श्रद्धानशील श्रद्धालु ' क्षीद्श्रद्धा- " ॥ ५१२३७ ॥ इत्यालु ॥ १ ॥ अस्ति
परलोक पुण्य पापमिति मतिरस्य आस्तिक नास्तिकास्तिक-" ॥ ६१४१६६ ॥

जवी ।

जवनस्त्वरिते

जवोऽस्त्यस्य जवा, जु सौत्रो वेगारये सस्कारे वर्तते ॥१॥ जवतीत्येषशीलो
जवन ॥ २ ॥ त्वरते त्वरित तत्र “जह्वालादयस्त्वरितान्ता एकार्था इत्येके” ॥३॥

वेगे रयो रहस्तर स्यद ॥ १५८ ॥

जवो धाज प्रसरश्च

अजति गच्छत्यनेन वेग “गम्यमि” ॥ (उणा-९७) ॥ इति ग तत्र, विज
न्तेऽनेनेति वा “व्यञ्जनाद्धन्” ॥५॥३॥१३२॥१॥ रीयते गच्छत्यनेन रय ॥२॥
रहस्यनेन रह “अस्” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस्, एव तरन्त्यनेन तर
क्वावलिङ्गौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्यन्दन स्यद “स्यदो जवे” ॥ ४॥२॥५३ ॥ इति घञि
निपात्यते ॥ ५ ॥ १५८ ॥ जवन्त्यनेन जव ॥ ६ ॥ वजन्त्यनेन धाज ॥ ७ ॥
प्रसरण प्रसर बाहुलवादल् ॥ ८ ॥

मन्दगामी तु मन्धर ।

मन्द गच्छतीत्येवशालो मन्दगामी ॥ १ ॥ मन्धाति पादौ मन्धर “क्वाच्छि
चटि—” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥

कामगाम्यनुकामीन

अनुकाम यथेच्छ गामी अनुकामीन ‘यथाकामा-’ ॥ ७ ॥ १ ॥ १०० ॥
इति ह्यन ॥ १ ॥ २ ॥

अत्यन्तीनोऽत्यन्तगामिनि ॥ १५९ ॥

अत्यन्त मृश गामी अत्यन्तीन ॥ १॥२॥५१९ ॥

सहायोऽभिचरोऽनोश्च जीविगामिचरप्लवा ।

सेवक

सह अयते सहाय ॥ १ ॥ आभिमुत्प्रेने चरति अभिचर ॥ २ ॥ अनो
परतो जीव्यादिशब्दा अनुजीवी ॥ ३ ॥ अनुगामा ॥ ४ ॥ अनुचर ॥ ५ ॥ अनु
प्लव, अनुगोऽपि ॥ ६ ॥ सेवते सेवक ॥ ७ ॥

अथ सेवा भक्ति परिचर्या प्रसादना ॥ १६० ॥

शुश्रूषाराधनोपान्तिवरिन्स्थापरीष्टय ।

उपचार

सताहयसातानि गताह ॥ १ ॥ अत्रानि मद्यत्तत्रमद ॥ २ ॥

नष्टवीजस्तु निष्कल ।

१४ गं वीज रेतोऽस्य नष्टवीज ॥ १ ॥ निगतं कल रेतोऽस्य निष्कल ॥ २ ॥

आसीन उपविष्ट म्यात्

आसे आसीन "आसीन" ॥ ४ । ४ । ११५ ॥ इत्यानशि साधु ॥ १ ॥
उपविशति म्य उपविष्ट ॥ २ ॥

ऊर्च ऊर्चन्दम स्थित ॥ १५६ ॥

ऊदते परिमाति क्रीडति वा ऊर्च "उर्द्धं च" ॥ (उणा ५०७) ॥ इति
५ ॥ १ ॥ ऊर्च दाम्यति ऊर्चन्दम, अप्यात्मादावूर्ध्वन्दमपाठान्मोऽन्त ऊर्चमि
ति भान्तमभ्यय वा ॥ २ ॥ तिष्ठति स्म कार्याय स्थित ॥ ३ ॥ १५६ ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्य पान्थ पथिकदेशिकौ ।

प्रवासी

अध्वानमलगामी अध्वनीन अध्वन्य "अध्वान येनौ" ॥ ७ । १ । १०३ ॥
इति साधु ॥ १ ॥ २ ॥ अध्वान गच्छत्यध्वग ॥ ३ ॥ पथान नित्य याति पथ
"नित्य ण पथथ" ॥ ६ । ४ । ८९ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ पथान याति पथि
क "पथ इकद्" ॥ ६ । ४ । ८८ ॥ अदूरविप्रकपादनयो पर्यायत्वम् ॥ ५ ॥ देशो
देशान्तरमस्त्यस्य देशिक ॥ ६ ॥ प्रवसनशील प्रवासी ॥ ७ ॥

तद्गणो हारि

तेषा पथिकाना गण साधस्तद्गण, हार्यन्ते प्राप्यन्ते अनया हारि "स्वरेभ्य
॥" ॥ (उणा ६०६) ॥ १ ॥

पाथेय शम्बल समे ॥ १५७ ॥

पथि साधु पाथेयम् "पथ्यतिथि-" ॥ ७ । १ । १६ ॥ इत्येयण् ॥ १ ॥
शाम्यति क्षुदनेन शम्बल पुक्लीबलिङ्ग "शमिकमि-" ॥ (उणा-४९९) इति
बल ॥ २ ॥ १५७ ॥

जङ्घालोऽतिजव

जङ्घे स्तोऽस्य जङ्घाल प्राण्यङ्गादातो ल " ॥ ७ । २ । २० ॥ १ ॥
अतिशायी जवोऽस्य अतिजव ॥ २ ॥

जङ्घारुरिको जाङ्घिक

जङ्घा एव करो राज्यदेयोऽस्त्यस्य जङ्घारिक ॥ १ ॥ जङ्घाभ्या जीवति
जाङ्घिक, वेतनादित्वादिकणू, जङ्घाकरोऽपि ॥ २ ॥

जवी ।

जवनस्त्वरिते

जवोऽस्त्यस्य जवा, जु मौत्रो वेगाद्ये सस्कारे वृत्तते ॥१॥ जवतीत्येवशीलो
जवन ॥ २ ॥ त्वरते त्वरित तत्र “जङ्घालादयस्त्वरितान्ता एकार्था इत्येके” ॥३॥

वेगे रयो रहस्तर स्यद ॥ १५८ ॥

जवो वाज प्रसरश्च

अजति गच्छत्यनेन वेग “गम्यमि” ॥ (उणा-९०) ॥ इति ग तत्र, विज
न्तेऽनेनेति वा “व्यञ्जनाद्धम्” ॥५॥३॥१३०॥१॥ रीयते गच्छत्यनेन रय ॥२॥
रहस्यनेन रह “अस्” ॥ (उणा—९५२) ॥ इत्यस्, एव तरन्त्यनेन तर
क्लाबलिज्ञौ ॥ ३ ॥४॥ स्यन्दन स्यद “स्यदो जवे” ॥ ४॥२॥५३ ॥ इति घञि
निपात्यते ॥ ५ ॥ १५८ ॥ जवत्यनेन जव ॥ ६ ॥ वजन्त्यनेन वाज ॥ ७ ॥
प्रसरण प्रसर बाहुलकादल् ॥ ८ ॥

मन्दगामी तु मन्थर ।

मद गच्छतीत्येवशीलो मन्दगामी ॥ १ ॥ मभ्राति पादौ मन्थर “क्वच्छि’
चटि—” ॥ (उणा- ३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥

कामगाम्यनुकामीन

अनुकाम यथेच्छ गामी अनुकामीन “यथाकामा—” ॥ ७ ॥ १ ॥ १०० ॥
इति इन ॥ १ ॥ २ ॥

अत्यन्तीनोऽत्यन्तगामिनि ॥ १५९ ॥

अत्यन्त श्रेष्ठ गामी अत्यन्तीन ॥ १ ॥ २ ॥ ५१९ ॥

सहायोऽभिचरोऽनोश्च जीविगामिचरप्लवा ।

सेवक

सह अयते सहाय ॥ १ ॥ आभिमुख्येन चरति अभिचर ॥ २ ॥ अनो
परतो जीव्यादिशब्दा अनुनीचा ॥ ३ ॥ अनुगामी ॥ ४ ॥ अनुचर ॥ ५ ॥ अनु
प्लव, अनुगोऽपि ॥ ६ ॥ सेवते सेवक ॥ ७ ॥

अथ सेना भक्ति परिचर्या प्रमादना ॥ १६० ॥

शुश्रूषाराधनोपास्तिवरिवस्थापरीष्टय ।

उपचार

शेषनं शेषा ॥ १ ॥ मज्जन भक्ति ॥ २ ॥ परिवरण परिवर्त्ता ॥ ३ ॥
 प्रगापते प्रसादना ॥ ४ ॥ १६० ॥ शुभ्रूषण शुभ्रूषा ॥ ५ ॥ आराधनमाराधना ॥ ६ ॥
 उपासामुपासित, उपासनाऽपि ॥ ७ ॥ वरिष करण वरिषस्या "नमोवरिष"
 ॥ १।४।३७ ॥ इति गेवायां वयन् ॥ ८ ॥ पर्यषण परीष्टि, पर्येषणाऽपि ।
 अमरस्तु-पर्यषणा परीष्टि-धादे द्विजशुभ्रूषेति विशेषमाह ॥ ९ ॥
 उपचरणमुपाहार ॥ १० ॥

पदातिस्तु पति पद् पदातिक ॥ १६१ ॥

पादातिक पादचारी पादाजिपदिकावपि ।

पादाभ्यामतति गच्छति पदाति "पादाभ्यामन्निभ्याम्" ॥ (उणा-६२०) ॥
 इति णिदि "पद पादस्या" ॥ ३।२।९५ ॥ इति पदादेश ॥ १ ॥ पद्यते
 पति "प्लहायजि" ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति ॥ २ ॥ पादाभ्यां गच्छति
 पद् "हिमहति" ॥ ३।२।९६ ॥ इत्यत्र मतान्तराभ्यगाद् गो पद्माव ॥ ३ ॥
 पादाभ्यामतति पदातिक "कुशिरहदिक" ॥ (उणा-४५) इति इके निपात्यते
 ॥ ४ ॥ १६१ ॥ एव पादातिक, पदाते स्वार्य विनयादित्वादिकण् वा ॥ ५ ॥
 पादाभ्यां चरति पादचारी ॥ ६ ॥ पादाभ्यामजति गच्छति पदाजि ॥ ७ ॥ पादा
 भ्यां चरति पदिक "पदिक" ॥ ६।४।१३ ॥ इतीकटि निपात्यते ॥ ८ ॥

शेषधात्र- पादातपदगौ समौ ॥

सर पुरोऽप्रतोऽमेभ्य पुरस्तो गमगामिगा ॥ १६२ ॥

प्रष्ट

पुर प्रवृत्तिशब्देभ्य पर सर, पुरोऽप्रतोऽमे च सरति पुर सर अप्रत सर
 अप्रेसर 'पुरोऽप्रतोऽमे सते' ॥ ५।१।१४० ॥ इति ट, अमेरूपि ॥ १ ॥
 २ ॥ ३ ॥ पुरो गच्छति पुरोगम, पुरोग 'नाम्नो गम-' ॥ ५।१।१३१ ॥ इति खडौ
 णिनि पुरोगामी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १६२ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्ट 'प्रष्टोऽप्रतो' ॥ २।
 ३।३२ ॥ इति यत्वम् ॥ ७ ॥

अथावेशिकागन्तू प्राघुणोऽभ्यागतोऽतिथि ।

प्राघूर्णके

अवेशे अप्रतिवेशे भव आवेशिक । 'नैकग्रामाणमतिथिं विप्र सागतिक तथा'
 इति स्मृते । अध्यामादित्वादिकण् ॥ १ ॥ आगच्छत्याग-तु "कृसिकम्प-" ॥
 (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ प्राघुणति आभ्यति प्राघुण ॥ ३ ॥ अभ्याग
 च्छति अभ्यागम्यते स्थ वा अभ्यागत ॥ ४ ॥ अतति सतत गच्छति अतिथि
 पुञिङ्ग 'अतेरिथि' ॥ (उणा-६७३) ॥ आतिथ्योऽपि ।

“ तिमिपवात्मदा मव त्यक्ता येन महात्मना ।

अतिरिं त विजानीयाच्छ्रमभ्यागत विदु ” ॥ १ ॥

इति तु विशेषो नास्ति ॥ ५ ॥ प्राघूणते प्राघूणस्तत्र ॥ ६ ॥

अथात्रेशिक्रमातिव्य चाऽऽतिथेय्यपि ॥ १६३ ॥

अवेशोऽप्रतिवेशो भवमावेशिक्रम् ॥ १ ॥ अतिथये इदमातिथ्यम् “ षोऽ
तिये ” ॥ ७ । १ । २४ ॥ इति ण्य ॥ २ ॥ अतिथ्या साधुरातिथेया, स्त्रीर्णा
वालिन् “ पृथतिथि ” ॥ ७ । १ । १६ ॥ इत्येयन् ॥ ३ ॥ १६३ ॥

सूर्योदस्तु स सप्राप्तो य मूयेऽस्त गतेऽतिथि ।

सूयप्रशम्यास्त कालोऽपि सूयस्तमूटवान् सूयाढ ॥ १ ॥

पादार्थं पाद्य

वारात्युत्तरत सैवभ्यते, पादार्थमुदकपाद्यम् “ पादार्थ्य ” ॥ ७ । १ । २३ ॥
इति ये साधु ॥ १ ॥

अर्घार्थमर्घ्यं वारि

अर्घार्थमर्घ्यं वारि ‘ पादार्थ्य ’ ॥ ७ । १ । २३ ॥ इति य ॥ १ ॥

अथ गौरवम् ॥ १६४ ॥

अभ्युत्थान

गुरोभावो गौरवम् ॥ १ ॥ १६४ ॥ अभिमुखमुत्थायते अभ्युत्थानम् ॥ २ ॥

व्यथरुस्तु स्याद् भर्मस्पृगरुतुद ।

व्यथयति व्यथक ॥ १ ॥ भर्म स्पृशतानि भर्मस्पृक् ॥ २ ॥ अस्तुदति
अरुतुद बहुविध्वरु ॥ ५ । १ । १२४ ॥ इति खश् ॥ ३ ॥

आमेयके तु आमीणग्राम्यौ

ग्रामे भवो ग्रामेयकस्तत्र ‘ कत्र्यादेत्रैयकश् ’ ॥ ६ । ३ । १० ॥ १ ॥
“ ग्रामादानव ” ॥ ६ । ३ । ९ ॥ इतीनाणि ग्रामीण ॥ २ ॥ ये ग्राम्य ॥ ३ ॥

लोको जन प्रजा ॥ १६५ ॥

लोकेन पश्यति व्यवहारान्, लोस्यते वा लोक ॥ १ ॥ जायते जनयति वा जन
॥ २ ॥ प्रजायते प्रजा कश्चिन् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ ३ ॥ १६५ ॥

स्यादामुप्यायणोऽमुप्यपुत्र प्रख्यातवपुः ।

अमुप्यापत्यमामुप्यायण, नटादिनादायनणि ‘ अदगोऽक्त्रायनणो ’ ॥ ३ ॥

२ । २३ ॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥ १ ॥ अमुष्यपुत्र , अग्र भौरादिपाठगामध्यान् समामे
पञ्चमोऽङ्कः ॥ २ ॥ प्रम्याता यता पिताऽप्य प्रम्याताऽनृत् ॥ ३ ॥

तुल्य कुलीनोऽभिजात कौलेयकमहाकुली ॥ १६६ ॥

जात्य

तुलम्यापत्य तुल्य , कौलेयक " यैवक्यावसमामे वा " ॥ ६।१।९७॥१ ॥
२॥ "कुलार्दा " ॥ ६।१।९६ ॥ इति कुलीन ॥ ३ ॥ अभिजायते स्म अभिजात ,
अभिजोऽपि ॥ ४ ॥ महाकुलमस्य महाकुल ॥ ५ ॥ १६६ ॥ जाती साधुर्जाल ॥ ६ ॥

गोत्र तु सन्तानोऽन्ववायोऽभिजन कुलम् ।

अन्वयो जनन वश

गूयते ध्व्यतेऽनेन गोत्रम् " हुयामा " ॥ (उणा-४५१) ॥ इति अ
॥ १ ॥ सतन्यतेऽनेन सन्तान , सन्ततिरपि ॥ २ ॥ अन्ववैत्यन्ववाय ॥ ३ ॥
अभिजन्यतेऽनेन अभिजन " व्यञ्जनाद् घञ् " ॥ ५ । ३ । १३२ ॥ ४ ॥
धौलति सत्त्वायति कुलम् ॥ ५ ॥ अन्वीयतेऽन्वय ॥ ६ ॥ जन्यतेऽनेन जननम्
॥ ७ ॥ ध्व्यते जन्यतेऽनेन वश " पादावसि " ॥ (उणा-५२७) ॥ इति
श ॥ ८ ॥

स्त्री नारी वनिता वधू ॥ १६७ ॥

वशा सीमन्तिनी वामा वर्णिनी महिलाऽबला ।

योषा योषित्

स्यति कुल सूतेऽपत्य, स्तृणाति धर्म, स्त्यायत्यस्या गम इति वा स्त्री " स्त्री "
(उणा-४५०) ॥ इति त्रिंशति निपात्यते ॥ १ ॥ नृनरयो " नारीसखी " ॥ २ ।
४ । ७६ ॥ इति ऋषा नारादेशे नारी ॥ २ ॥ वयते भज्यते स्म वनिता ॥ ३ ॥
खल्यते वधू ' वहेध च' ॥ (उणा-८३२) ॥ इत्यू ॥ ४ ॥ १६७ ॥ वद्धि कामयते वशा
॥ ५ ॥ सीमन्त केशवि-यासोऽस्त्यस्या सीमान्तेनी ॥ ६ ॥ वाति गच्छति नर
वामा " अर्तारि " ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म , यद्वा वामा विपरीतलक्षणया,
शृङ्गारिखेदनाद्वा ॥ ७ ॥ वर्णोऽस्त्यस्या वर्णिनी ॥ ८ ॥ मह्यते महिला " कन्य
निमहि- ' ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील महिलाऽपि ॥ ९ ॥ नास्ति बलमस्या अबला
॥ १० ॥ यौति नरेण योषा ' योह्य वा ' ॥ (उणा-५४१) ॥ इति य ॥
११ ॥ युप सौत्र , योषति गच्छति पुरुष योषित् हस्यसहि ' ॥ (उणा-८८७) ॥
इति इत् , यापिताऽपि ॥ १२ ॥

विशेषास्तु कान्ता भीरुर्नितम्बिनी ॥ १६८ ॥

प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी ललनाऽङ्गना ।

षाम्यन्ते सन्ता ॥ १ ॥ शिमेनात्येवशाला भीरु, अत्र क्रियावाचिना-
 च्छानि-क्षण ऊद् न भवति, यथा "असूयम्पश्यन्ना त्व स्मिर्भाकररायम्" इति ।
 साच्छादिका सद्भाप्रकाराद्येत् तदा मनुष्यजातित्वे मन्युद् भवत्येव यथा 'नहिभारु !
 गत निवनते' इति ॥ २ ॥ प्रक्षन्ना नितम्बोऽभ्यम्या नितम्बिनी ॥ ३ ॥ १६८ ॥ प्रकृष्टो
 मद कामवेगोऽम्या प्रमदा ॥ ४ ॥ मुन्द सौम्य, मुन्दत्येना मुदरी "कञ्चित्बटि"
 ॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर, मुदु आश्रियते वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ रमते रामा,
 ज्वलादित्वाणा ॥ ६ ॥ रम्यादिय स्तनयनटि रमणा ॥ ७ ॥ एलति, एल्यते वा
 ललना ॥ ८ ॥ प्रक्षस्तान्यज्ञानि स-यम्या अज्ञना 'नोऽज्ञादे' ॥ ७ ॥ १२९ ॥ ९ ॥

स्वगुणेनोपमानेन मनोनादिपदेन च ॥ १६९ ॥

विशेषिताङ्गकर्मा स्त्री यथा तरललोचना ।

अलसेक्षणा मृगाक्षी भूतेभगमनाऽपि च ॥ १७० ॥

वामाक्षी सुस्मिता

अङ्गस्य कमणो वा म्यन्तासी गुणश्च स्वगुणमेन तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थ, अत्र
 स्वशब्दोपादानात् तरलत्वादीना गुणानामसाधारणतामाह, तेन मनोज्ञादीना गुणान्
 ऽपि साधारणत्वात् मनोनादिपदेन चेति पृथग् निर्देश, उपमीयते अनेन उपमान
 मृगलोचनादि, मनोज्ञ आदियस्य तद् मनोज्ञादिरुद तेन च । एतन्निमित्तविशेषितमङ्ग-
 मयवो लोचनादि, कम च क्रिया गमनादियस्या सा तथा स्त्री । यथाशब्द स्वगु-
 णादिक्रमेणाङ्गकर्मादाहरणोपायमाह । तरले लोचने अस्यास्तरललोचना अत्र तर-
 लत्वं लोचनस्याऽसाधारण स्वक्रीयो गुण ॥ १ ॥ अलसमीक्षणमालोक्योऽस्या
 अलसेक्षणा अत्र इक्षणलक्षणाया क्रियाया अङ्गमयसाधारण स्वक्रीयो गुण
 ॥ २ ॥ मृगाश्रिणीव अश्रिणी अस्या मृगाक्षी, उष्णमुखादित्वादुपमानाश्रयक्षि-
 त्वद्वय बहुव्रीहौ लोप, अत्र मृगाक्षिण गुणेनोपमानेनाक्षिणलक्षणमङ्ग विशेषितम् ॥ ३ ॥ एव
 भूतेभगमनमित् गमनमस्या सा तथा अत्रापमानभूतभूतेभगमनेनापरा गमनक्रिया
 विशेषिता ॥ ४ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ वामे मनोज्ञे अक्षिणा अस्या वामाक्षी, अत्र वामत्ये-
 नाश्रयङ्ग विशेषितम् ॥ ५ ॥ शोभन स्मितमस्या सुस्मिता, अत्र शोभनत्वेन स्मितक्रिया
 विशेषिता । वरारोहा वरवर्णिनी, प्रतीपदर्शनीत्यादय शब्दा अत्र अभ्युत्था ॥ ६ ॥

अस्या स्व मानलीलास्मरादय ।

अस्या स्त्रिया स्व धन मानादय - मानोऽभिमान, लीला शब्दार्थेशविशेष,
 स्मरो ममथ तेन मानिनी, लीलावती, स्मरणीत्यादिनामानि भवन्ति, आदिप्रहणाद्
 मनोविलासादय ॥

लीला विलासो निच्छित्तिविशेष किलिक्रियतम् ॥ १७१ ॥

२ । ३३॥ इति पञ्चमलप ॥ १ ॥ अमुष्यपुत्र , अत्र चौरादिपाठनामध्यात् ममासे
पञ्चमलप ॥ २ ॥ ग्रन्थातो वप्ता पिताऽप्य ग्रन्थातवपृक ॥ ३ ॥

कुल्य कुलीनोऽभिजात कौलेयकमहाकुली ॥ १६६ ॥

जात्य

कुलस्यापत्य कुल्य , कौलेयक “यैवक्यावसमासे वा ” ॥ ६।१।९७॥ १ ॥
२॥ “कुलादीन ” ॥ ६।१।९६ ॥ इति कुलीन ॥ ३ ॥ अभिजायते स्म अभिजात ,
अभिजोऽपि ॥ ४ ॥ महत्कुलमस्य महाकुल ॥ ५॥ १६६ ॥ जातो साधुजात्य ॥ ६॥

गोत्र तु सन्तानोऽन्ववायोऽभिजन कुलम् ।

अन्वयो जनन वश

गूयते ष्यतेऽनेन गोत्रम् “हुयामा ” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति २
॥ १ ॥ सतन्यतेऽनेन सन्तान , सन्ततिरपि ॥ २ ॥ अन्ववैत्यन्ववाय ॥ ३ ॥
अभिजन्यतेऽनेन अभिजन “व्यङ्जनाद् घञ् ” ॥ ५ । ३ । १३२ ॥ ४ ॥
फोलति सस्त्रायति कुलम् ॥ ५ ॥ अन्वीयतेऽन्वय ॥ ६ ॥ जन्यतेऽनेन जननम्
॥ ७ ॥ षम्यते जन्मतेऽनेन वश “पादावमि ” ॥ (उणा-५२७) ॥ इति
श ॥ ८ ॥

स्त्री नारी वनिता वधू ॥ १६७ ॥

वशा सीमन्तिनी वामा वर्णिनी महिलाऽबला ।

योपा योपित्

स्यति कुल, सूतेऽपत्य, स्तृणाति धर्म, स्त्रायत्यस्या गर्भ इति वा स्त्री “स्त्री ”
(उणा-४५०) ॥ इति त्रटि निपात्यते ॥ १ ॥ नृनरयो “नारीसखी ” ॥ २ ।
४ । ७६ ॥ इति वधा नारादेशे नारी ॥ २ ॥ वयते भज्यते स्म वनिता ॥ ३ ॥
वहते वधू ‘वहेष च’ ॥ (उणा-८३२) ॥ इत्य् ॥ ४ ॥ १६७ ॥ वष्टि कामयते वशा
॥ ५ ॥ सीमन्त केशविद्यासोऽस्त्यम्या सीमन्तिनी ॥ ६ ॥ वाति गच्छति नर
वामा अर्तारि ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म , यद्वा वामा विपरीतलक्षणया,
शृङ्गारिखेदनाद्वा ॥ ७ ॥ वर्णाऽस्त्यस्या वर्णिनी ॥ ८ ॥ मह्यते महिला “कल्य
निमहि-’ ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील महिलाऽपि ॥ ९ ॥ नास्ति बलमस्या अबला
॥ १० ॥ यौति नरेण योपा ‘योश्च वा ’ ॥ (उणा-५४१) ॥ इति य ॥
११ ॥ युप सौत्र , योपति गच्छति पुरुष योपित् ‘हृष्टरुहि ’ ॥ (उणा-८८७) ॥
इति इत्, योपिताऽपि ॥ १२ ॥

विशेषास्तु कान्ता मीरुर्नितम्बिनी ॥ १६८ ॥

प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी ललनाऽङ्गना ।

काम्यते कान्ता ॥ १ ॥ त्रिभेताख्येवशाला भीरु , अत्र क्रियावाचित्वा-
ज्जातिलक्षण ऊङ् न भवति, यथा “असूर्यम्पश्यरूपा त्व किमर्भाहररायसे” इति ।
ताच्छीलिका सङ्गाप्रकाराद्येत् तदा मनुष्यजातित्वे सत्यूद् भवत्येव यथा “न हि भीरु !
गत निवर्तते” इति ॥ २ ॥ प्रशस्तो नितम्बोऽस्त्यस्या नितम्बिनी ॥३॥१६८॥ प्रकृष्टो
मद कामवेगोऽस्या प्रमदा ॥ ४ ॥ सुन्द साँत्र , सुन्दत्येना सुन्दरी “कृच्छिचटि ”
॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर , सुष्ठु आदियते वा वृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ रमते रामा,
ज्वलादित्वाण् ॥ ६ ॥ रम्यादिभ्य क्तयनटि रमणो ॥ ७ ॥ ललति, लत्यते वा
ललना ॥ ८ ॥ प्रशस्तान्यङ्गानि सत्यस्या अङ्गना ‘नोऽत्रादे ’ ॥ ७।१।२९॥९॥

स्वगुणेनोपमानेन मनोजादिपदेन च ॥ १६९ ॥

विशेषिताङ्गकर्मा स्त्री यथा तरललोचना ।

अलसेक्षणा मृगाक्षी मत्तेभगमनाऽपि च ॥ १७० ॥

वामाक्षी सुस्मिता

अङ्गस्य कमणो वा स्वधामौ गुणः स्वगुणस्तेन तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थः अत्र
स्वशब्दोपादानात् तरलत्वादीना गुणानामसाधारणतामाह, तेन मनोऽन्वादीना गुणत्व
ऽपि साधारणत्वाद् मनोज्ञादिपदेन चेति पृथग निर्देशः, उपमीयते अनेन उपमान
मृगलोचनादि , मनोज्ञ आदियस्य तद् मनोज्ञादिनद तेन च । एतैस्त्रिभिर्विशेषितमङ्ग
मवयवो लोचनादि , कम च क्रिया गमनादिर्यस्या सा तथा स्त्री । यथाशब्द स्वगु-
णादिक्रमेणाङ्गकर्मादाहरणोपमासाथः । तरले लोचने अस्यास्तरललोचना, अत्र तर
लत्व लोचनस्याऽसाधारण स्वकायो गुणः ॥ १ ॥ अलसमीक्षणमालोकोऽस्य
अलसेक्षणा अत्र इक्षणलक्षणाया क्रियाया अलसत्वमसाधारण स्वकायो गुणः
॥ २ ॥ मृगाक्षिणीव अक्षिणी अस्या मृगाक्षी, उष्ट्रमुख्यादित्वादुपमानवाच्यमक्षिशब्दस्य
बहुव्रीहौ लोपः, अत्र मृगाक्षिलक्षणेनोपमानेनाक्षिलक्षणमङ्ग विशेषितम् ॥ ३ ॥ एक
मत्तेभगमनमिव गमनमस्या सा तथा, अत्रोपमानभूतमत्तेभगमनेनापरा गमनक्रिया
विशेषिता ॥ ४ ॥ १६९॥१७०॥ वामे मनोरे अक्षिणा अस्या वामाक्षी अत्र वामत्वे
नाभ्यङ्ग विशेषितम् ॥ ५ ॥ शोभन स्मितमस्या सुस्मिता, अत्र शोभनत्वेन स्मितक्रिया
विशेषिता । वरारोहा, वरवर्णिना, प्रतापदर्शिनीत्यादयः शब्दा अत्र अभ्यूह्या ॥ ६ ॥

अस्या स्व मानलीलास्मरदयः ।

अस्या स्त्रिया स्व धन मानादयः - मानोऽभिमान लीला शृङ्गारचैष्टविशेषः,
स्मरो ममथ तेन मानिनी, लीलावती, स्मरवतीत्यादिनामानि भवन्ति, आदिग्रहणाद्
मनोवलासादयः ॥

लीला निलासो विच्छिर्त्तिविव्योक्त किलिकिञ्चितम् ॥ १७१ ॥

२ । ३३ ॥ इति पृथ्व्यलुप् ॥ १ ॥ अमुप्यपुत्र , अत्र चौरादिपाठसामंध्यात् समासे
पृथ्व्यलुप् ॥ २ ॥ प्रख्यातो वप्ता पिताऽस्य प्रयातवपृक् ॥ ३ ॥

कुल्य कुलीनोऽभिजात कौलेयकमहाकुलौ ॥ १६६ ॥

जात्य

कुलस्यापत्य कुल्य , कौलेयक “यैयक्यावसमासे वा ” ॥ ६।१।९७॥१ ॥
२ ॥ “कुलादीन ” ॥ ६।१।९६ ॥ इति कुलीन ॥ ३ ॥ अभिजायते स्म अभिजात ,
अभिजोऽपि ॥ ४ ॥ महत्कुलमस्य महाकुल ॥ ५ ॥ १६६ ॥ जाती साधुर्जात्य ॥ ६ ॥

गोत्र तु सन्तानोऽन्ववायोऽभिजन कुलम् ।

अन्वयो जनन वश

गूयते कथ्यतेऽनेन गोत्रम् “हुयामा ” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र
॥ १ ॥ सतन्यतेऽनेन सन्तान , सन्ततिरपि ॥ २ ॥ अन्ववैत्यन्ववाय ॥ ३ ॥
अभिजयतेऽनेन अभिजन “व्यञ्जनाद् वञ्” ॥ ५ । ३ । १३२ ॥ ४ ॥
कोलति सस्यायति कुलम् ॥ ५ ॥ अन्वीयतेऽन्वय ॥ ६ ॥ जन्यतेऽनेन जननम्
॥ ७ ॥ वम्यते जन्यतेऽनेन वश “पादावमि ” ॥ (उणा-५२७) ॥ इति
श ॥ ८ ॥

स्त्री नारी वनिता वधू ॥ १६७ ॥

वशा सीमन्तिनी वामा वर्णिनी महिलाऽबला ।

योषा योषित्

स्यति कुल, सूतेऽपत्य, स्तृणाति धर्म, स्थायत्यस्या गभ इति वा स्त्री “स्त्री ”
(उणा-४५०) ॥ इति त्रिदि निपात्यते ॥ १ ॥ वृनरयो “नारीसखी ” ॥ २ ।
४ । ७६ ॥ इति इया नारादेशे नारी ॥ २ ॥ वयते भज्यते स्म वनिता ॥ ३ ॥
उत्थाने वधू ‘वहेध च’ ॥ (उणा-८३२) ॥ इत्यु ॥ ४ ॥ १६७ ॥ वष्टि कामयते वशा
॥ ५ ॥ सीमन्त केशविन्यासोऽस्त्यस्या सीमन्तिनी ॥ ६ ॥ वाति गच्छति नर
वामा “अर्तारि ” ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म , यद्वा वामा विपरीतलक्षणया,
शृङ्गारिखदनाद्वा ॥ ७ ॥ वर्णाऽस्त्यस्या वर्णिना ॥ ८ ॥ मह्यते महिला “कल्य
निमहि-” ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील महेलाऽपि ॥ ९ ॥ नास्ति बलमस्या अबला
॥ १० ॥ यौति नरेण योषा ‘योरूच वा’ ॥ (उणा-५४१) ॥ इति प ॥
११ ॥ युप सौत्र योषति गच्छति पुरुष योषित् इच्छहि ॥ (उणा-८८७) ॥
इति इत्, योषिताऽपि ॥ १२ ॥

विशेषाम्तु कान्ता भीरर्नितम्बिनी ॥ १६८ ॥

प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी ललनाऽङ्गना ।

काभ्यते वान्ता ॥ १ ॥ विभेतीत्येवशाला भीरु, अत्र क्रियावाचित्वा-
ज्जातिलक्षण ऊङ् न भवति, यथा “असूयम्पश्यरूपा त्व किमभीरुरायसे” इति ।
ताच्छीलिका सन्नाप्रकाराश्चेत् तदा मनुष्यजातित्वे सत्यूद् भवत्येव यथा “न हि भीरु ।
गत निवतते” इति ॥ २ ॥ प्रशस्तो नितम्बोऽस्त्यस्या नितम्बिनी ॥ ३ ॥ १६८ ॥ प्रकृत्यो
मद कामवेगोऽम्या प्रमदा ॥ ४ ॥ मुन्द सौत्र, मुन्दत्येना मुन्दरी “ऋच्छिचटि”
॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर, मुन्द आद्रियते वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ रमते रामा,
ज्वलादित्वाण ॥ ६ ॥ रम्यादिभ्य कर्तर्यनटि रमणी ॥ ७ ॥ ललति, लल्यते वा
ललना ॥ ८ ॥ प्रशस्तान्यज्ञानि सन्त्यस्या अज्ञना “नोऽज्ञादे” ॥ ७।१।२९॥९॥

स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपदेन च ॥ १६९ ॥

विशेषिताङ्गकर्म स्त्री यथा तरललोचना ।

अलसेक्षणा मृगाक्षी मत्तेभगमनाऽपि च ॥ १७० ॥

वामाक्षी सुस्मिता

अङ्गस्य कर्मणो वा स्वधासौ गुणश्च स्वगुणस्तेन तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थं अत्र
स्वशब्दोपादानात् तरलत्वादीना गुणानामसाधारणतामाह, तेन मनो-वादीना गुणत्व
ऽपि साधारणत्वाद् मनोज्ञादिपदेन चेति पृथग निर्देश, उपमायते अनेन उपमान
मृगलोचनादि, मनोज्ञ आदिर्यस्य तद् मनोज्ञादिगत् तेन च । एतैस्त्रिभिर्विशेषितमत्र
मययवो लोचनादि कर्म च क्रिया गमनादियस्या सा तथा स्त्री । यथाशब्द स्वगु
णादिक्रमेणाङ्गकर्मादाहरणोपयासार्थः । तरले लोचने अस्यास्तरललोचना, अत्र तर
लत्वं लोचनस्याऽसाधारण स्वकायो गुण ॥ १ ॥ अलसमीक्षणमालोक्योऽम्या
अलसेक्षणा, अत्र ईक्षणलक्षणाया क्रियाया अलसत्वमसाधारण स्वकायो गुण
॥ २ ॥ मृगाक्षिणाव अक्षिणी अस्या मृगाक्षी, उष्ट्रमुखादित्वादुपमानवान्यक्षिशब्दस्य
बहुव्राह्मी लोप अत्र मृगाक्षिलक्षणेनोपमानेनाक्षिलक्षणमङ्ग विशेषितम् ॥ ३ ॥ एव
मत्तेभगमनमिव गमनमस्या सा तथा, अत्रोपमानभूतमत्तेभगमनेनापरा गमनक्रिया
विशेषिता ॥ ४ ॥ १६९॥१७०॥ वामे मनोज्ञे अक्षिणी अस्या वामाक्षी, अत्र वामत्वे
नाङ्गमङ्ग विशेषितम् ॥ ५ ॥ शोभन स्मितमस्या सुस्मिता अत्र शोभनत्वेन स्मितक्रिया
विशेषिता । वरारोहा, वरवर्णिना, प्रतीपदर्शिनीत्यादय शब्दा अत्र अभ्यूहा ॥ ६ ॥

अस्या स्व मानलीलास्मरादय ।

अस्या स्त्रिया स्व घन मानादय - मानोऽभिमान लीला शृङ्गारचेष्टाविशेष,
स्मरो ममथ तेन मानिनी, लीलावती, स्मरवतीत्यादिनामानि भवन्ति, आदिग्रहणाद्
मनोविलासादय ॥

लीला विलासो विच्छिञ्चिञ्चिञ्चोक्त किलिकिञ्चितम् ॥ १७१ ॥

मोटायित कुट्टमित ललित विहृत तथा ।

विभ्रमश्चेत्यलङ्कारा स्त्रीणां स्वाभाविका दश ॥ १७२ ॥

लीयते लाला वाम्बेषचेष्टितै प्रियस्याऽनुवृत्ति ॥ १ ॥ विलसत क्लाम
स्थानगमनादिचैशिष्ट्यम् ॥ २ ॥ त्रिशिष्टा छित्तिर्भङ्गिविच्छित्ति शोभावृद्धवादल्पाक
ल्पवि यास ॥ ३ ॥ विपरीत युष्मन् भाषण निरुक्तत्वाद् विव्वोरु सौभाग्यगवादिष्टे-
ष्ववना ॥ ४ ॥ अलीक त्रिशिचित्ति क्लिप्ति कण्ठमुजित वा निरुक्तात् किलि
क्लिप्त सौभाग्यगवात् स्मिनादीना सङ्कर ॥ ५ ॥ १७१ ॥ मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गमोटनाद्
मोटायित प्रियकथादौ तद्भाषभावनोत्था चेष्टा ॥ ६ ॥ कुट्टण् कुट्टसनादौ कुट्टेन मित
लक्ष्यादुत्वे कुट्टुमितमधरादिग्रहणाद् दु खेऽपि हृष ॥ ७ ॥ लयते स्फुरित मसृणाङ्ग-
न्यास ॥ ८ ॥ विहियते विहृत भाषणावसरेऽपि व्याजादभाषणम् ॥ ९ ॥ विभ्रमण वि
भ्रम सौभाग्यगवाद् घचनादीनामन्यथानिवेश ॥ १० ॥ इत्येवमलङ्क्रियन्ते
एभिरित्यलङ्कारा, स्त्रीणामिति न तु पुंसाम् । स्वस्माद् रतिभावाद् हृदयगोचराभूताद्
भवति स्वाभाविका, यद्वा कस्यापि नायिकाया कश्चिदेव स्वभावजलाद् भवति,
अयस्या अन्य, कस्यापि द्वौ, नय इत्यादि, अतोऽपि स्वाभाविका, ते च दशसख्या
स्युरिति ॥ १७२ ॥

प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।

दीप्तिश्चाऽयलजा

प्रागल्भ्य प्रयोगे नि साध्वसत्त्वम् ॥ १ ॥ ओदार्यममपर्ण्याद्यवस्थामपि प्रथय
॥ २ ॥ माधुर्य क्रोधादिष्वपि चेष्टामसृणत्वम् ॥ ३ ॥ शोभा रूपाद्यै पुभोगोपबृंहितैः
किञ्चिच्छायांतराश्रयणम् ॥ ४ ॥ धारत्वमचापलमविस्मयनत्व च ॥ ५ ॥ कान्ति
रूपाद्यै पुभोगोपबृंहितैर्मध्याङ्गच्छाया ॥ ६ ॥ सैव ताया दीप्ति ॥ ७ ॥ यल्लान्ता
यल्लजा क्रियाऽऽरमान “ इच्छातो यल्लस्तनो देहे क्रिया ” इति हि पदार्थविद,
सतोऽन्ये त्वयल्लजा गुणारमान सत्तालङ्कारा ॥

भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा ॥ १७३ ॥

अतगतवासनात्मतया वनमान रत्याभ्य भाव भावयताति भाव, अदस्मा
ल्यौ विचारः ॥ १ ॥ म्वचित्तुष्टिं परच जुह्वा ददता हात्रयतीति हायो भूतारकादी
ना बहुविकार ॥ २ ॥ हलन् हावस्य ऽसरण हेला अङ्गस्य भूवान् विचार ॥ ३ ॥
प्राग्भू माभ्यस्तरतिमात्रेण सत्त्वोद्बुदेनाह्लाद् देहाद् भवतीत्यङ्गनास्त्रयोऽलङ्कारा इति
॥ १७३ ॥

सा कोपना भामिनी म्यात्

भासतऽन्य भास क्रो रोऽन्यस्या ता भामिना ॥ १ ॥

छेका मत्ता च वाणिनी ।

छेका मत्ता वणल्यवश्य वाणिनी ॥ १ ॥

कन्या कनी कुमारी च

कनति दाप्यते कन्या “ स्थाछा- ” ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥

कनति अचि कना “ वयस्यन-त्ये ” ॥ २१४।२१ ॥ इति दधाम् ॥ २ ॥ कुमारयति
क्रौटयति कुमारा, कुत्सितो मारोऽस्या वाऽनूत्वात् ॥ ३ ॥

गौरी तु नमिकाऽरजा ॥ १७४ ॥

स्त्रीधमरहिता गूयने उपादेयतया गौरा “ खुरक्षुर- ” ॥ (उणा-३९६) ॥

इति साधु । ओनजेत् ब्रीडे’ इति केचित् नजायते स्म नप्ता के नमिका

अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशमे नमिका भवेत्’ इति स्मार्तो विशपो नाभित ॥ १ ॥

नास्ति रजोऽस्या अरजा अप्राप्तर्तु ॥ २ ॥ १७४ ॥

मध्यमा तु दृष्टरजास्तरुणी युवतिश्चरी ।

तलुनी दिक्करी

मध्यमा मध्यमवया ॥ १ ॥ दृष्ट रजोऽस्या दृष्टरजा प्राप्ततु ॥ २ ॥ तरति

कौमार वयस्तरुणी ‘ यम्यजि- ’ ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युन ‘ वयस्यन

न्ये ” ॥ २।४।२१ ॥ इति डी ॥ ३ ॥ यून्स्ति ” ॥ २।४।७७ ॥

युवति, यौतीति वा ‘ यो कित् ” ॥ (उणा-६५८) ॥ इल्यौणादिकोऽति,

तस्मात् ‘ इतोऽत्तयथात् ॥ २।४।३२ ॥ इति वा इया युवतीत्यपि

भवति ॥ ४ ॥ चरति चरी ॥ ५ ॥ रस्य लत्वे तलुना ॥ ६ ॥ दिशमाश्रय करोति

दिक्करी, यत्क्षयम्- ‘ परिणतदिक्करीस्तटीर्भिर्भति ’ इति ॥ ७ ॥

वर्या पतिवरा स्वयवरा ॥ १७५ ॥

व्रियते वया “ वयापसर्या- ” ॥ ५।१।३२ ॥ इति ये साधु वरमर्हति

वा “ दण्डोर्दय ” ॥ ६।४।१७८ ॥ इति य ॥ १ ॥ पतिं वृणीते पतिवरा

‘ वृजि- ” ॥ ५।१।११२ ॥ इति ख ॥ २ ॥ स्वयं वृणीते स्वयं

वरा ॥ ३ ॥ १७५ ॥

मुवासिनी वधूटी स्याच्चिरिण्टी

मुष्टु वसति मुवासिनी, खवासिनीति द्रमिला ॥ १ ॥ वध्नाति वगद्वैव

धूरी ‘ वधे ” ॥ (उणा-११७) ॥ इति किट् वयस्यन-त्ये ॥ २।

४।२१ ॥ इति डी वध्वाटीत्यपि व्याडि ॥ २ ॥ चिरि सौत्र स्वादि चिरिणोति

चिरिण्टी “ टिष्ट-न् च वा ॥ (उणा-१५०) ॥ इति साधु चरिण्टात्पि,

चिरिण्टात्पि । चरिण्टात्पि ये ॥ ३ ॥

मोटायित उद्धमित ललित विहृत तथा ।

विभ्रमश्चेत्यलङ्कारा स्त्रीणां स्वाभाविका दश ॥ १७२ ॥

लीयते लीला वाग्नेपचेष्टितै प्रियम्याऽनुकृति ॥ १ ॥ विलसन क्लाम
स्थानगमनादिर्वैशिष्ट्यम् ॥ २ ॥ विशिष्टा छित्तिभक्तिविच्छित्ति शोभाकृद्वादल्पाक
त्पविन्यास ॥ ३ ॥ विपरीत वृष्ण भाषण निरुक्तवान् विव्कोरु सौभाग्यगवादिष्टे-
ष्ववज्ञा ॥ ४ ॥ अलीक निश्चिन्त क्लान्ति कण्ठवृजित क निरुक्तात् किलि
निमित्त सौभाग्यगवात् म्मितादीनां मङ्गर ॥ ५ ॥ १७१ ॥ मदनान्नपर्यन्ताङ्गमोटनाद्
मोटायित प्रियकथादौ तद्भावभावोत्था चेष्टा ॥ ६ ॥ कुट्टण् कुरसनादौ कुनै मित
लक्ष्यादुत्वे कुन्दमितमधरादिमृणाद् दु चेऽपि ह्य ॥ ७ ॥ लल्यते ललित मसृणाङ्ग-
न्यास ॥ ८ ॥ विहियते विहृत भाषणावगरेऽपि व्याजादभाषणम् ॥ ९ ॥ विभ्रमण वि
भ्रम सौभाग्यगवाद् वचनादीनामन्ययानिवेश ॥ १० ॥ इत्येवमलङ्कृत्य ते
एभिरित्यलङ्कारा , र्छाणामिति न तु पुमाम् । स्वस्माद् रतिभावाद् हृदयगोचरीभूताद्
भवति स्वाभाविका यद्वा कस्याविद् नायिकाया कधिदैव स्वभावमलाद् भवति,
अन्यस्या अन्य , कस्याविद् द्वौ त्रय इत्यादि, अतोऽपि स्वाभाविका , ते च दशसंख्या
स्युरिति ॥ १७२ ॥

प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।

दीप्तिश्चाऽयलजा

प्रागल्भ्य प्रयागे नि साध्वमत्वम् ॥ १ ॥ औदार्यममर्ष्यार्थाद्यवस्थास्त्रपि प्रभ्रय
॥ २ ॥ माधुर्यं क्रोधादिष्वपि चेष्टामसृणत्वम् ॥ ३ ॥ शाभा रूपाद्यै पुभोगोपबहितै
विच्छिन्नाया तराश्रयणम् ॥ ४ ॥ धीरत्वमचापलम्भविरुत्थनत्व च ॥ ५ ॥ कान्ति
रूपाद्यै पुभोगोपबहितैम-याङ्गच्छया ॥ ६ ॥ सैव ताम्र दासि ॥ ७ ॥ यल्लाज्जाता
यल्लजा क्रियाऽऽरमान , इच्छातो यल्लस्तनो देहे क्रिया ” इति हि पदार्थविद ,
सतोऽन्वे त्वयल्लजा गुणात्मान सप्तालङ्कारा ॥

भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा ॥ १७३ ॥

अन्तर्गतकासनात्मतया वतमान रव्याख्य भाव भावयतीति भाव , अङ्गस्या
रूपो विकार ॥ १ ॥ स्वच्छिन्नगुति परत्र जुह्वता ददती हाव्यताति हावो भूतारकादी
ना बहुविकार ॥ २ ॥ हञ्ज हावस्य प्रसरण हेला अङ्गस्य भूयान विकार ॥ ३ ॥
प्राग्ज-माभ्यस्तरतिमात्रेण सत्त्वोद्बुद्धेनाङ्गाद् देहाद् भवतीत्यङ्गत्रयाख्योऽलङ्कारा इति
॥ १७३ ॥

सा कोपना भामिनी स्यात्

भामतेऽङ्गस्य भाम कोपनोऽङ्गस्य वा भामिनी ॥ १ ॥

यतन्ते स्पधया यातर “ यतिननान्दिभ्या दार्ध-व ” ॥ (उणा-८५६) ॥ इति
॥ १७८ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या वीरपत्नी “ सपत्न्यादौ ” ॥ २ । ४ । ५० ॥ इति दृषा
साधु ॥ १ ॥ २ ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ।

कुलस्य स्त्री कुलस्त्री ॥ १ ॥ कुलस्य बालिका कुलपालिका कुलपालिकेत्यमर ॥ २ ॥

प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ॥ १७९ ॥

हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्टा प्रणयिनी च सा ।

अतिशयेन प्रिया प्रेयसी “ गृणाङ्गा ” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीयसि “ प्रिय
स्थिर ” ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इति प्रादेश ॥ १ ॥ नरस्य दयिते इष्टे दयिता ॥ २ ॥
काम्यत कान्ता ॥ ३ ॥ प्राणान् ईष्टे प्राणेशा ॥ ४ ॥ वल्लते वल्लभा “ कृशू ”
॥ (उणा-३२९) ॥ इत्यम ॥ ५ ॥ प्राणाति प्रिया “ नाम्युपान्त्य ” ॥ ५ । १ ।
५४ ॥ इति क ॥ ६ ॥ १७९ ॥ हृदयसेष्टे हृदयेशा ॥ ७ ॥ प्राणाना समा तुल्या
प्राणसमा ॥ ८ ॥ अतिशयेन प्रिया प्रेष्टा ॥ ९ ॥ प्रणय प्रेम सोऽस्त्यस्या प्रण
यिनी, प्रेमवतीत्यपि ॥ १० ॥

प्रेयस्याद्या पुंसि पत्न्यौ भर्ता सेक्ता पतिर्वर ॥ १८० ॥

विवोढा रमणो भोक्ता रुच्यो वरयिता धव ।

प्रेयसाप्रभृतय शब्दा पुलिङ्गे वतमाना सन्त पत्न्यौ वतन्ते, तद्यथा-प्रेयान्
॥ १ ॥ दयित ॥ २ ॥ कान्त ॥ ३ ॥ प्राणेश ॥ ४ ॥ वल्लभ ॥ ५ ॥ प्रिय ॥ ६ ॥
हृदयेश ॥ ७ ॥ प्राणसम ॥ ८ ॥ प्रेष्ट ॥ ९ ॥ प्रणयी च ॥ १० ॥ विभक्ति
प्रिया भता ॥ ११ ॥ सिञ्चति सेक्ता ॥ १२ ॥ पाति पति “ पातेर्वा ” ॥ (उणा-
६५९) ॥ इति किदति ॥ १३ ॥ वृणीते वरयति वा वर ॥ १४ ॥ १८० ॥
विवहति परिणयते वा विवोढा, यौगिकत्वात् परिणेता, पाणिग्राह, उपयन्तेत्यादय
॥ १५ ॥ रमते चित्त, रमयति वा रमण ॥ १६ ॥ भुङ्क्ते कान्ता भोक्ता ॥ १७ ॥
रोचते रुच्य ॥ “ रुच्याव्यध्य ” ॥ ५ । १ । ६ ॥ इति ये निपात्यते ॥ १८ ॥ वर-
यति वरयिता ॥ १९ ॥ धुनाति धव ॥ २० ॥

जन्यास्तु तस्य सुहृद

तस्य वरस्य सुहृदो वयस्या, जनी वहन्ति जन्या “ हृथपथ- ” ॥ ७ । १ । ११ ॥
इति य ॥ १ ॥

अथ सधर्मिणी ।

पत्नी सहचरी पाणिगृहीती गृहिणी गृहा ॥ १७६ ॥

दारा क्षेत्र वधूर्भार्या जनी जाया परिग्रह ।

द्वितीयोदा कलत्र च

सह धर्माऽस्त्यस्या सधर्मिणी, यज्ञादौ सहाधिकारात्, सहधर्मिणी, सधर्मचारि
भ्यपि ॥ १ ॥ पत्नीति पतिशब्दात् “ ऊनायाम् ” ॥ २ । ४ । ५१ ॥ इति डी
नकारश्चात्तादेश ॥ २ ॥ सह धर्मं चरति सहचरी ॥ ३ ॥ पाणिगृहीतोऽस्या,
पाणौ वा गृहीता पाणिगृहीती “ पाणिगृहीतीति ” ॥ २ । ४ । ५२ ॥ इति डी,
करास्तीत्यपि ॥ ४ ॥ गृहमस्त्यस्या गृहिणी, गेहिनीत्यपि ॥ ५ ॥ गृहवासहेतुभूत
त्वाद् गृहा, पुल्लिङ्गो बहुवचनान्त एव ॥ ६ ॥ १७६ ॥ दारयन्ति, दीयन्त
एभिरिति वा दारा, पुल्लिङ्गो बहुवचनात्तच्च, एकवचनान्तोऽपि दृश्यते यत्प्रथमम्- ‘ध
र्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्य कुर्वीत’ इति, “ न्यायावाया- ” ॥ ५ । ३ । १३४ ॥ इति
घञि साधु ॥ ७ ॥ क्षयन्ति निवसन्त्यत्र क्षेत्रम् “ हुयामा- ” ॥ (उणा ४५१) ॥
इति न ॥ ८ ॥ उद्यते वधू ॥ ९ ॥ भ्रियते भाया ॥ १० ॥ जायतेऽस्या पति
रिति जनि, डषा जनी ॥ ११ ॥ “ ऋशिजनि- ” ॥ (उणा ३६१) ॥ इति
किति ये जाया यन्मनु - “जायायास्तद्धि जायत्व यदस्या जायते सुत ” ॥ १२ ॥
परिगृह्यते परिग्रह ॥ १३ ॥ द्वयो पूरणी द्वितीया ॥ १४ ॥ उद्यते परिणीयते स्म
ऊढा ॥ १५ ॥ कडति माद्यति कडन, लखे कलत्रम् “ रुमक्षि ” ॥ (उणा
४५६) ॥ इत्यत्र ॥ १६ ॥

पुरन्ध्री तु कुटुम्बिनी ॥ १७७ ॥

पुर धत्ते पुरन्ध्रि पृषोदरादित्वाद् डषा पुरन्ध्री ॥ १ ॥ कुटुम्ब पुत्रभृत्या
द्यस्त्यस्या कुटुम्बिनी ॥ २ ॥ १७७ ॥

प्रजावती भ्रातुर्जाया

प्रजाऽस्त्यस्या प्रजावती ॥ १ ॥ भ्रातुर्जायेत्यत्र “ ऋता विद्या- ” ॥ ३ । २ । ३७ ॥
इति समासे षष्ठ्युत्पत्तिः । द्रक्ष्यामि भ्रातृजायाम् इत्यादौ तु सप्तमीसमास ॥ २ ॥

सूनो स्नुषा जनी वधू ।

सूनोजाया औति अपत्यवात्सल्यात् स्नुषा “ स्नुषम्- ” ॥ (उणा-५४०)
॥ इति कित् ष ॥ १ ॥ जायतेऽस्या जनी ॥ २ ॥ उद्यते वधू, वधूटी-
त्यपि ॥ ३ ॥

भ्रातृवर्गस्य या जाया यातरस्ता परस्परम् ॥ १७८ ॥

यतन्ते म्पथया यातर “ यतिननादिभ्या दाघं-३ ” ॥ (उणा-८५६) ॥ इति
ऋ ॥ १७८ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या वीरपत्नी “ सपत्न्यादौ ” ॥ २ । ४ । ५० ॥ इति वृषा
साधु ॥ १ ॥ २ ॥

कुलस्त्री कुलनालिका ।

कुलस्य स्त्री कुलस्त्री ॥ १ ॥ कुलस्य बालिका कुलनालिका, कुलपात्रिकेभ्यमर ॥ २ ॥

प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ॥ १७९ ॥

हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्टा प्रणयिनी च सा ।

अतिशयेन प्रिया प्रेयसी “ गुणाङ्गा ” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीयसि “ प्रिय
स्थिर ” ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इति प्रादेश ॥ १ ॥ नरस्य दयिते इष्टे दयिता ॥ २ ॥
काम्यत कान्ता ॥ ३ ॥ प्राणान् इष्टे प्राणेशा ॥ ४ ॥ बल्लभे बल्लभा “ वृशू ”
॥ (उणा-३२९) ॥ इत्यभ ॥ ५ ॥ प्रीणाति प्रिया “ नाम्युपान्त्य ” ॥ ५ । १ ।
५४ ॥ इति क ॥ ६ ॥ १७९ ॥ हृदयसेष्टे हृदयेशा ॥ ७ ॥ प्राणाना समा तुल्या
प्राणसमा ॥ ८ ॥ अतिशयेन प्रिया प्रेष्टा ॥ ९ ॥ प्रणय प्रेम सोऽस्त्यस्या प्रण
यिनी, प्रेमवताल्पि ॥ १० ॥

प्रेयस्याद्या पुंसि पत्न्यौ भर्ता सेक्ता पतिर्वर ॥ १८० ॥

विवोढा रमणो भोक्ता रुच्यो वरयिता धव ।

प्रेयसाप्रभृतय शब्दा पुलिङ्गे वर्तमाना सन्त पत्न्यौ वतन्ते, तद्यथा-प्रेयान्
॥ १ ॥ दयित ॥ २ ॥ कान्त ॥ ३ ॥ प्राणेश ॥ ४ ॥ बल्लभ ॥ ५ ॥ प्रिय ॥ ६ ॥
हृदयेश ॥ ७ ॥ प्राणसम ॥ ८ ॥ प्रेष्ट ॥ ९ ॥ प्रणयि च ॥ १० ॥ विभक्ति
प्रिया भता ॥ ११ ॥ सिञ्चति सेक्ता ॥ १२ ॥ पाति पति “ पातेवा ” ॥ (उणा-
६५९) ॥ इति किदति ॥ १३ ॥ वृणीते वरयति वा वर ॥ १४ ॥ १८० ॥
विवहति परिणयते वा विवोढा, यौगिकत्वात् परिणेता, पाणिग्राह, उपयन्तेत्यादय
॥ १५ ॥ रमते चित् रमयति वा रमण ॥ १६ ॥ भुङ्क्ते कान्ता भोक्ता ॥ १७ ॥
रोचते रुच्य ॥ “ रुच्याव्यध्य ” ॥ ५ । १ । ६ ॥ इति ये निपात्यते ॥ १८ ॥ वर
यति वरयिता ॥ १९ ॥ धुनाति धव ॥ २० ॥

जन्यास्तु तस्य सुहृद

तस्य वरस्य सुहृदो वयम्या, जनी बहन्ति जन्या “ हृद्यपद्य- ” ॥ ७ । १ । ११ ॥
इति य ॥ १ ॥

विवाह पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥

पाणिग्रहणमुद्वाह उपाद् याम यमावपि ।

दारकर्म परिणय

विवाहन विवाह ॥ १ ॥ पाणि पीड्यतऽस्मिन् पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥

एव पाणिग्रहणम् ॥ २ ॥ ॥३॥ उद्वाहनमुद्वाह ॥ ४ ॥ उपात्परतो याम यमौ उपयम
नमुपयाम, उपयम “ सनिव्युपाद्यम ” ॥ ५ । ३ । २५ ॥ इति वाङ् ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ दाराणां कर्म क्रिया दारकर्म ॥ ७ ॥ परिणयन परिणय ॥ ८ ॥

शेषान्न-

जाम्बूलमालिनोद्वाहे वरयात्रा तु दौ-दुभी ।

गोपाली वणने शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।

स्यादिन्द्राणी महे हेलिहल्लुमङ्गलध्वनि ॥ १ ॥

स्यात्तु स्वस्त्ययन पूणकलशे मङ्गलाहिम् ।

शान्तिके मङ्गलज्ञान वारिपञ्चवारिणा ॥ २ ॥

हस्तलेपे तु करण हस्तपञ्चे तु पीडनम् ।

तच्छदे समवध्रशो धूलिभक्ते तु वार्तिकम् ॥ ३ ॥

जामाता दुहितु पति ॥ १८२ ॥

जाया प्रनाया भि-वन्ति तमिति जामाता ‘ जायामिग ’ ॥ (उणा-८६०) ॥

इति नृ ॥ १ ॥ १८२ ॥

उपपतिस्तु जार स्यात्

उपजात पतिरुपपति ॥ १ ॥ जायतेऽनेन जरयति वा जार “ न्याया
वाया- ” ॥ ५ । ३ । १३४ ॥ इति घनि साधु ॥ २ ॥

भुजङ्गो गणिकापति ।

भुजङ्गाभ्या नृत्यद्भ्यामिव गच्छति भुजङ्ग नाधो गम ॥ ५ । १ । १३१ ॥
इति खड् ॥ १ ॥

जम्पती दम्पती जायापती भार्यापती समा ॥ १८३ ॥

जाया च पति-जम्पती दम्पती, राजदन्तादित्वा-नायाशब्दस्य जम् दम् भावो
वा निपात्यते, पक्षे जायापता ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भाया च पतिश्च भायापती ॥ ४ ॥
१८३ ॥

यौतक युतयोदेय सुदायो हरण च तत् ।

युतयोवधून्तर्योरिद गौतमम् ॥ १ ॥ मुञ्च दीयते सुदाय, दाय दत्येते,

यच्छाश्वत - “यौतकादि धन दायो दयो दानमुदाहृतम्” इति ॥२॥ दियतेऽनेनेति
हरणम् ॥ ३ ॥

कृताभिषेका महिषी

नृपस्रात्युत्तरतः सवध्यते, महादेवीत्वे कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता । मर्यते
पूज्यते महिषी “मह्यविभ्या टित्” ॥ (उणा-५४७) ॥ इतीष ॥ १ ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रिय ॥ १८४ ॥

भोगोऽस्त्यासा भोगिन्य अन्या पद्मावत्याद्या ॥ १ ॥ १८४ ॥

सैरन्ध्री याऽन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।

याऽन्यवेश्मस्था परवेश्मोपजाविनी स्वतन्त्रा स्वायत्ता एकायत्ता न भवती
स्वर्थ, शिल्प प्रसाधनादि तेन जीवति सा, सह इरमीरण धरते सैरन्ध्री पृथोदरा
दित्वात् “चतु पष्टिकलाभिना शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री” इति
कारय ॥ १ ॥

असिक्न्यन्त पुरप्रेष्या

असिताऽसिक्ने “क्क पलितासितात्” ॥ २ । ४ । ३७ ॥ इति ङा
साधु, अन्तःपुरे प्रेष्या नियोज्या ॥ १ ॥

दूतीसचारिके समे ॥ १८५ ॥

दूयते मौख्याद् दूता ‘शीरी-’ ॥ (उणा २०१) ॥ इति कित् ष ॥ १ ॥
सचारयति सदेशं प्रापयति सचारिका ॥ २ ॥ १८५ ॥

प्रज्ञा प्राज्ञी प्रज्ञानत्या

प्रज्ञानाति प्रज्ञा ॥ १ ॥ सव प्रज्ञाद्यणि प्राज्ञी ॥ २ ॥

प्राज्ञा तु प्रज्ञयाऽन्विता ।

प्रज्ञाऽस्त्यस्या प्राज्ञा “प्रज्ञाधदा” ॥ ७ । २ । ३३ ॥ इति ण ॥ १ ॥

स्यादाभीरी महाशुद्धी जातिपुयोगयो समे ॥ १८६ ॥

आभीरजातीया, आभीरस्य स्त्री वा आभीरी, एव महाशुद्धी, जातिलक्षणो धव-
योगलक्षणो वा टीप्रत्यय, वैश्यभेद एव आभीरो गवाक्षुपजीवी, अयम् महती
स्वासी शुद्धा च महाशुद्धेव भवति ॥ १ ॥ २ ॥ १८६ ॥

पुयुज्याचार्याचार्यानी

पुसा योग पुयुक् तत्र आचार्यस्य माया आचार्यी आचार्यानी “मातुला-
चार्योपाध्यायाद्वा” ॥ २ । ४ । ६३ ॥ इति ङी, पक्षे तत्सम्प्रयोगे आन्धात्,
शुभ्रादिवाद् णत्वाभाव ॥ १ ॥ २ ॥

विवाह पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥

पाणिग्रहणमुद्वाह उपाद् याम यमावपि ।

दारकर्म परिणय

विवाहन विवाह ॥ १ ॥ पाणि पीड्यतेऽस्मिन् पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥

एव पाणिग्रहणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ उद्वाहनमुद्वाह ॥ ४ ॥ उपात्परतो याम यमा उपयम

नमुपयाम उपयम " सनि युपाधम " ॥ ५ ॥ ३ ॥ २५ ॥ इति वाऽल् ॥ ५ ॥

६ ॥ दाराणां कर्म क्रिया दारकर्म ॥ ७ ॥ परिणयन परिणय ॥ ८ ॥

शेषान्न-

जाम्बूलमालिगोद्वाहे वरयात्रा तु दौर्दुर्भा ।

गोपाली वणके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।

स्यादिन्द्राणी महे हेलिस्तलुमङ्गलध्वनि ॥ १ ॥

स्यात्तु स्वस्त्ययन पूजकल्पो मङ्गलाहिम् ।

शान्तिके मङ्गलस्नान वारिपाववारिणा ॥ २ ॥

हस्तलेपे तु करण हस्तबन्धे तु पीडनम् ।

तच्छेदे समवध्रशो धूलिभक्ते तु वार्तिकम् ॥ ३ ॥

जामाता दुहितु पति ॥ १८२ ॥

जाया प्रजाया भिन्वन्ति तमिति जामाता ' जायामिग ' ॥ (उणा-८६०) ॥

इति ह ॥ १ ॥ १८२ ॥

उपपतिस्तु जार स्यात्

उपजात पतिरुपपति ॥ १ ॥ जीयतेऽनेन जरयति वा जार ' न्याया

वाया- " ॥ ५ ॥ ३ ॥ १३४ ॥ इति वनि साधु ॥ २ ॥

भुजङ्गो गणिकापति ।

भुजङ्गाभ्या नृत्यद्भयामिव गच्छति भुजङ्ग ' नाग्नौ गम ' ॥ ५ ॥ ११३१ ॥

इति राट् ॥ १ ॥

जम्पती दम्पती जायापती भार्यापती समा ॥ १८३ ॥

जाया च पति-जम्पती दम्पता, राजदन्तादित्वाज्जायाशब्दस्य जम् दम् भावो

वा निपात्यते पक्षे जायापती ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भाया च पति-जम्पती ॥ ४ ॥

१८३ ॥

यौतक युतयोर्देय सुदायो हरण च तत् ।

युतयोवधूवर्ग्योरिदं यौतकम् ॥ १ ॥ सुष्ठु दीयते सुदाय, दाय इत्येते,

यच्छाश्वत -“यौतकादि धन दायो दयो दानमुदाहृतम्” इति ॥२॥ दियतेऽनेनेति
हरणम् ॥ ३ ॥

कृताभिषेका महिषी

नृपश्रात्युत्तरतः सवध्यते, महोदेवात्वे कृताभिषेका, यथा यासवदत्ता । मद्यते
पूज्यते महिषी “मह्यविभ्या टित्” ॥ (उणा-५४७) ॥ इताप ॥ १ ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रिय ॥ १८४ ॥

भोगोऽस्त्यासा भोगिन्य, अन्या पद्मावत्याद्या ॥ १ ॥ १८४ ॥

सैरन्ध्री याऽन्यवेष्टमस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।

याऽन्यवेष्टमस्था परवेष्टमोपजाविनी स्वतन्त्रा स्त्रायत्ता एकायत्ता न भवती
स्वर्ग्य, शिल्प प्रसाधनादि तेन जीवति सा, सह इरमीरण धरते सैरन्ध्री पृषोदरा-
दित्वात् “चतु पश्चिक्लाभिना शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री” इति
कारय ॥ १ ॥

असिक्न्यन्त पुरप्रेष्या

असिताऽसिक्नि “क् ऋ पलितासितात्” ॥ २ । ४ । ३७ ॥ इति इषां
साधु, अन्त पुरे प्रेष्या नियोज्या ॥ १ ॥

दूतीसचारिके समे ॥ १८५ ॥

दूयते मौक्तयाद् दूता ‘श्रीरी-’ ॥ (उणा २०१) ॥ इति कित् व ॥ १ ॥
सचारयति सदेश प्रापयति सचारिका ॥ २ ॥ १८५ ॥

प्रज्ञा प्राज्ञी प्रज्ञानत्या

प्रजानाति प्रज्ञा ॥ १ ॥ सव प्रज्ञाद्यणि प्राज्ञी ॥ २ ॥

प्राज्ञा तु प्रज्ञयाऽन्विता ।

प्राज्ञाऽस्त्यस्या प्राज्ञा ‘प्रज्ञाधदा’ ॥ ७ । २ । ३३ ॥ इति ण ॥ १ ॥

स्यादाभीरी महाशुद्धी जातिपुयोगयो समे ॥ १८६ ॥

आभीरजातीया आभीरस्य स्त्री वा आभीरी एव महाशुद्धी, जातिलक्षणो धव-
योगलक्षणो वा डीप्रत्यय, वैश्यमेद एव आभीरो गवाशुपजीवी, अयन् महती
आसी शुद्धा च महाप्रेत्येव भवति ॥ १ ॥ २ ॥ १८६ ॥

पुयुज्याचार्याचार्यानी

पुसा योग पुयुक् तत्र आचार्यस्य माया आचार्यी आचार्यानी “मातुला-
चार्योपाध्यायाद्वा” ॥ २ । ४ । ६३ ॥ इति डी, पक्षे तत्त्वभियोगे आनृषात्,
शुभादिवाद् णत्वाभाव ॥ १ ॥ २ ॥

विवाह पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥

पाणिग्रहणमुद्वाह उपाद् याम यमावपि ।

दारकर्म परिणय

विबह्न विवाह ॥ १ ॥ पाणि पीड्यतेऽस्मिन् पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥

एव पाणिग्रहणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ उद्वाहमुद्वाह ॥ ४ ॥ उपात्परतो याम यमा उपयम
नमुपयाम उपयम " सनिव्युपाद्यम " ॥ ५ ॥ ३ ॥ २५ ॥ इति वाऽल् ॥ ५ ॥

६ ॥ दाराणां कर्म क्रिया दारकर्म ॥ ७ ॥ परिणयन परिणय ॥ ८ ॥

शेष-वाच-

जाम्बूलमालिनीद्वाहे वरयात्रा तु दौर्दुभी ।

गोपाली वणके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।

स्यादिन्द्राणी भदे हेलिरुल्लुभल्लध्वनि ॥ १ ॥

स्यात्तु स्वस्त्ययन पूजकलशे मङ्गलाहिम् ।

शान्तिके मङ्गलस्नान वारिपद्मवारिणा ॥ २ ॥

हस्तलेपे तु करण हस्तवन्धे तु पीडनम् ।

तच्छदे समवभ्रशो धूलिमण्डे तु वार्तिकम् ॥ ३ ॥

जामाता दुहितु पति ॥ १८२ ॥

जाया प्रजाया मिन्वन्ति तमिति जामाता ' जायामिग ' ॥ (उणा-८६०) ॥

इति'तु ॥ १ ॥ १८२ ॥

उपपतिस्तु जार स्यात्

उपजात पतिरुपपति ॥ १ ॥ जार्यतेऽनेन, जरयति वा जार ' जाया

वाया- ' ॥ ५ ॥ ३ ॥ १३४ ॥ इति घञि साधु ॥ २ ॥

भुजङ्गो गणिकापति ।

भुजङ्गाभ्या नृत्यद्भयामिव गच्छति भुजङ्ग, ' नाम्नो गम ॥ ५ ॥ ११३१ ॥

इति खङ् ॥ १ ॥

जम्पती दम्पती जायापती भार्यापती समा ॥ १८३ ॥

जाया च पति-जम्पती दम्पती, राजदन्तादित्वाज्जायाशब्दस्य जम् दम् भावो
वा निपात्यते, पक्षे जायापती ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भाया च पतिश्च भायापती ॥ ४ ॥

१८३ ॥

यौतक युतयोर्देय सुदायो हरण च तत् ।

युतयोवधूवरयोरिदं यौतकम् ॥ १ ॥ मुञ्च दीयते सुदाम, दाय इत्येके,

यच्छाश्वत -- "यौतसादि धन दायो दयो दानमुदाहृतम्" इति ॥२॥ दियतेऽनेनेति
हरणम् ॥ ३ ॥

कृताभिषेका महिषी

नृपश्रात्युत्तरतः सवप्यते, महादेवीत्वे कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता । मल्लते
पूज्यते महिषी "महाविभ्या दित्" ॥ (उणा-५४७) ॥ इतीष ॥ १ ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रिय ॥ १८४ ॥

भोगोऽस्त्यासो भोगिन्य, अन्या पद्मावत्याद्या ॥ १ ॥ १८४ ॥

सैरन्ध्री याऽन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।

याऽन्यवेश्मस्था परवेश्मोपजाविनी स्वतन्त्रा स्वायत्ता एकायत्ता न भवती
त्यर्थ, शिल्प प्रसाधनादि तेन जीवति सा, सह इरमीरण धरते सैरन्ध्री पृषोदरा-
दित्वात् "चतु पटिनलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री" इति
वाक्य ॥ १ ॥

असिक्न्यन्त पुरप्रेष्या

असिताऽसिक्नि "ऋ पलितासितात्" ॥ २ । ४ । ३७ ॥ इति ङा
साधु, अन्तःपुरे प्रेष्या नियोज्या ॥ १ ॥

दूतीसचारिके समे ॥ १८५ ॥

दूयते मौखयाद् दूती 'श्रीरु-' ॥ (उणा २०१) ॥ इति कित् त ॥ १ ॥
सचारयति सदेश प्रापयति सचारिका ॥ २ ॥ १८५ ॥

प्रज्ञा प्राज्ञी प्रज्ञानत्या

प्रज्ञानाति प्रज्ञा ॥ १ ॥ सैव प्रज्ञायणि प्राज्ञी ॥ २ ॥

प्राज्ञा तु प्रज्ञयाऽन्विता ।

प्रज्ञाऽस्त्यस्या प्राज्ञा "प्रज्ञाध्रद्धा" ॥ ७ । २ । ३३ ॥ इति ण ॥ १ ॥

स्यादामीरी महाशुद्धी जातिपुयोगयो समे ॥ १८६ ॥

आभीरजातीया, आभीरस्य स्त्री वा आभीरी, एव महाशुद्धी, जातिलक्षणो धव-
योगलक्षणो वा टीप्रत्यय वैश्यभेद एव आभीरो गवालुपजीवी अन्यत्र महती
वासो शुद्धा च महाशुद्धेऽप्येव भवति ॥ १ ॥ २ ॥ १८६ ॥

पुयुज्याचार्याचार्यानी

पुसा योग पुयुक् तत्र, आचार्यस्य भाया आचार्या आचार्यानी "मातुला
चार्योपाध्यायाद्वा" ॥ २ । ४ । ६३ ॥ इति डी, पक्षे तत्सन्नियोगे आन्त्यात्,
शुभादिवाद् णत्वाभाव ॥ १ ॥ २ ॥

मातुलानी तु मातुली ।

अत्राऽपि पुयोगे मातुलस्य भार्या मातुलानी मातुली ॥ १ ॥ २ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

पुयोगादुपाध्यायस्य भायाऽप्युपाध्यायानी, उपाध्यायी ॥ १ ॥ २ ॥

क्षत्रिय्यर्या च शूद्रचपि ॥ १८७ ॥

पुयोगे क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियी ॥ १ ॥ अर्यस्य भार्या अर्या ॥ १ ॥ शूद्रस्य भार्या शूद्री "धवाद् योगा-" ॥ २१४१५९ ॥ इति डी ॥ १ ॥ १८७ ॥

स्वत आचार्या शूद्रा च

स्वत पुयोग विना स्त्री आचार्या ॥ १ ॥ शूद्रा अत्राऽऽवेव ॥ १ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

स्वत एव स्त्री "अर्यक्षत्रियाद्वा" ॥ २१४१६६ ॥ इति विकल्पेन डी, तत्सं प्रियोगे आनू चान्त, पक्षे आप् ॥ १ ॥ २ ॥

उपाध्याय्युपाध्याया स्यात्

स्वत एव स्त्री, उपेक्ष्य अधीयतेऽस्या इत्युपाध्यायी, उपाध्याया "इडोऽपादाने तु टिङ्गा" ॥ ५१३१९९ ॥ इति घनो विकल्पेन दिस्वादेकत्र डी, पक्षे आप् ॥ १ ॥ २ ॥

अर्याऽर्याण्यौ पुन समे ॥ १८८ ॥

स्वत एव ॥ १ ॥ २ ॥ १८८ ॥

दिधिपूस्तु पुनर्भूर्द्विरूढा

धृष्णोति दिधिपू "धृषेदिधिपदिधापौ च" ॥ (उणा-८४२) ॥ इत्यू, दिधिपूरपि ॥ १ ॥ पुनर्भवति पुनर्भू । द्वौ वारावस्य द्विरूढा सस्कृता 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भू सस्कृता पुन' । मनुस्त्वन्वयाद्-

ज्येष्ठायामथनूदाया कयायामुहतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिपूज्ञया पूषा तु दिधिपूयता ॥ १ ॥ २ ॥

अस्या दिधिपू पति ।

अस्या पुनर्भवा पति दिधिपूमिच्छत्यात्मनो दिधिपू "अमाव्ययात्" ॥ ३१४१२३ ॥ इति क्यन् तत किपि यलोप ॥ १ ॥

स तु द्विजोऽग्नेदिधिपूर्यस्य स्यात् सैव मेहिनी ॥ १८९ ॥

अग्नेऽनन्यभायत्वात् प्रधान दिधिपूर्यस्य सोऽग्नेदिधिपू समासान्तविधेरनि त्यत्वात् कच् न भवति, सैवेति पुनर्भूरेव ॥ १ ॥ १८९ ॥

ज्येष्ठेऽनूढे परिवेत्ताऽनुजो दारपरिग्रही ।

ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतविवाहे कनिष्ठो विवाहाद्वेतो परिव्रज्य विन्दति परिवेत्ता,
यत्स्मृति - “ येऽग्रजेष्वकल्पेण कुर्वते दारसंग्रहम् ।

क्षेयास्ते परिवेत्तार परिविविस्सु पूर्वज ” ॥ १ ॥ इति ।

उपलक्षणं चैतत्, यतोऽग्निहोत्रादावपि परिवेदनव्यवहारोऽस्ति ॥ १ ॥

तस्य ज्येष्ठ परिविवि

तस्य परिवेतुर्ज्येष्ठोऽग्रज परिव्रज्य य विन्दति स परिविवि ॥ १ ॥

जाया तु परिवेदिनी ॥ १९० ॥

तस्य परिवेतुजाया परिव्रज्य विन्दति परिवेदिनी ॥ १ ॥ १९० ॥

वृषस्पन्ती कामुकी स्यात् ।

वृष मैथुनमिच्छति वृषस्पन्ती “ वृषाश्चान्मैथुने स्मोऽत ” ॥ ४ । ३ ।
११४ ॥ १ ॥ कमनशीला कामुकी “ भाजगोण-” ॥ २ । ४ । ३० ॥ इति
रिरसाया डी ॥ २ ॥

इच्छायुक्ता तु कामुका ।

अत्र च रिरसाया अमावादेव ॥ १ ॥

कृतसापत्निकाऽभ्यूढाऽधिविन्ता

कृत सापन्न सपत्नीभावोऽस्या कृतसापत्नि ॥ १ ॥ अवि उपरि उद्यते
द्वितीया अस्या अभ्यूढा ॥ २ ॥ अविविदति अस्यामधिविन्ता ॥ ३ ॥

अथ पतिव्रता ॥ १९१ ॥

एकपत्नी सुचरित्रा साध्वी सती

पतिसेवैव प्रथमस्या पतिव्रता, यत्स्मृति - नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न
प्रथमिति ॥ १ ॥ १९१ ॥ एक पतिरस्या एकपत्नी “ सप्तत्यादौ ” ॥ २ । ४ । ५० ॥
इति इया साधु ॥ २ ॥ शोभन चरित्रमस्या सुचरित्रा ॥ ३ ॥ साध्वीति पतिसेवा
साध्वी ॥ ४ ॥ अस्ति नित्य मर्त्यभक्ता सता ॥ ५ ॥

असतीत्वरी ।

पुश्चली चर्पणी बन्धक्यविनीता च पासुला ॥ १९२ ॥

सैरिणी कुलटा

न सती असती ॥ १ ॥ एलेवशीला इत्वरी ‘ सनाण्-’ ॥ ५ । २ । ७७ ॥

इति द्वरम् ॥ २ ॥ पुमांस चलगति पुञ्चली ॥ ३ ॥ कपति मनश्चपणि “ कृपेथ
चादे ” ॥ (उणा-६४१) ॥ इति अणि , कस्य चत्वं च, दृषां चपणी ॥ ४ ॥
वप्याति चित्त वधकी “ दृक्-” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ ५ ॥ न विनीता अ
विनीता ॥ ६ ॥ पांमुमालिन्यहेतुरस्त्यस्या पांमुला, सिध्मादित्वाद् ल ॥ ७ ॥ १९२ ॥
स्वयमीरितु शाल्मस्या खैरिणी “ खैरखैर्यदौहिष्याम् ” ॥ १।२।१५ ॥ इत्यै
त्वम् ॥ ८ ॥ कोलति कुलया “ कुलितिलिभ्या क्ति ” ॥ (उणा १८३) ॥ इत्यट्-
कुलान्यटति शील भेतु वा पृषोदरादित्वाद् , कुत्सित लटति इति वा ॥ ९ ॥

वेषध्वान्न-

कुलटायां तु दु ग्रीवा बधुदा कलङ्किका ।

धपर्णा लाञ्छनी खण्डशीला मदननाटिका ॥

त्रिलोचना मनोहारी ॥

याति या प्रिय साऽभिसारिका ।

मदनेन मदेन वा या श्लिष्टा प्रियमभिसरति, अभिसारयति वा सा अभि
सारिका, यद्भरत —

हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदनेन वा ।

अभिसारयते कान्त सा भवेदभिसारिका” ॥ १॥१॥

वयस्यालि सखी सध्रीची

वयसा तुल्या वयस्या “ ह्यपय ” ॥ ७।१।११ ॥ इति य ॥ १ ॥ अलती
खालि ‘ कृशुकुटि ” ॥ (उणा ६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥ सनुते सखी
“ सनेडखि ” ॥ (उणा-६२५) ॥ ‘ नारीसखी-’ ॥ २।४।७६ ॥ इति डी
॥ ३ ॥ सहाधति सध्रीची “ अञ्च ” ॥ २।४।३ ॥ इति डी ॥ ४ ॥

अशिश्वी तु शिशु विना ॥ १९३ ॥

नास्ति शिशुरस्या अशिश्वी अशिशो ॥ २।४।८ ॥ इति डा ॥ १॥१९३ ॥

पतिवल्नी जीवत्पति

पतिरस्त्यस्या पतिवल्नी ‘ पतिवल्न्यन्तवत्पति’ भायागर्भिष्यो ” ॥ २।४।५३ ॥
इति डर्पा साधु ॥ १ ॥ जीवन् पतिरस्या जीवत्पति जीवत्पत्नी अपि ॥ २ ॥

विधस्ता विधवा समे ।

विधसिति स्म विधस्ता ॥ १ ॥ विगतो धवो भर्ता अस्या विधवा ॥ २ ॥

निर्वीरा निष्पतिसुता

निगतौ वीरो पतिपुत्रौ अस्या निर्वीरा अवोराऽपि ॥ १ ॥

जीवतोका तु जीवसू ॥ १९४ ॥

जीवतोक्मपत्यमस्या जीवतोका ॥ १ ॥ जीवा जीवन्ती सू प्रसूतिरस्या जीवसू ॥ २ ॥ १९४ ॥

नश्यत्प्रसूतिका निन्दु

नश्यन्ती ध्रियमाणा प्रसूतियस्या सा तथा, निन्दत्यात्मान निन्दु “मृमृ” ॥ (उणा ७१६) ॥ इति बहुवचनाद् उ ॥ १ ॥

सश्मश्रुर्नरमालिनी ।

सह श्मश्रुणा वतते सश्मश्रु नरत्वं मरुते धारयति नरमालिनी ॥ १ ॥
शेषध्वान्न- पालि सश्मश्रुयोपिति ॥

कात्यायनी त्वर्धवृद्धा कापायवसनाऽधवा ॥ १९५ ॥

कतस्यापत्यमिव कात्यायनी, ऋषिपत्यामारत्वात् त्रिलक्षणेयम्, अर्धं वृद्धा अधवृद्धा, कपायेन रक्त कपाय वसनमस्या कापायवसना, नास्ति धवो अस्या अधवा रण्डेत्यर्थ ॥ १ ॥ १९५ ॥

श्रवणा भिक्षुकी मुण्डा

शृणोति श्रवणा, ध्रमणाऽपि च ॥ १ ॥ भिक्षणशीला भिक्षु, के, तथा च भिक्षुकी ॥ २ ॥ मुण्ड्यते मुण्डा ॥ ३ ॥

शेषध्वान्न- श्रवणायां भिक्षुणी स्यात् ॥

पोटा तु स्त्री नृलक्षणा ।

पुत्र्यते सङ्गृह्यते स्त्रीवत्वेन धमि पोटा स्त्री नृलक्षणा इत्युभयव्यञ्जना नपु सकाराया ॥ १ ॥

साधारणस्त्री गणिका वेद्या पण्यपणाङ्गना ॥ १९६ ॥

भुजिप्या लज्जिका रूपाऽऽजीवा

साधारणा चासौ स्त्री च साधारणस्त्री ॥ १ ॥ गणयती वरानी वरौ गणिका, गण पेटकमस्त्यस्या वा ॥ २ ॥ वेशे वेश्यावाटे भवा वेद्या दिगादित्वाद् य वेशेन शोभते इत्येके ॥ ३ ॥ पण्येन पणेन चाङ्गना पण्याङ्गना, पणाङ्गना ॥ ४ ॥ १९६ ॥ भुज्यते भुजिप्या ‘ श्विभुजिभ्यां विप्य ’ ॥ (उणा ३८४) ॥ ६ ॥ लज्जति भत्सयते लज्जिका ॥ ७ ॥ रूपेणाऽऽजीवति रूपाजीवा ॥ ८ ॥

शेषध्वान्न- वेद्याया नृ स्त्रीगालिका ।

वारवाणि कामलेया धुद्रा ॥

इति दृष्टम् ॥ २ ॥ पुमांस चलगति पुथली ॥ ३ ॥ कथति मनश्चयणि “ कृपेश्च
चादे ” ॥ (उणा-६४१) ॥ इति अणि , कस्य चत्व च, दृष्टां चषणी ॥ ४ ॥
यप्नाति चित्त यधकी “ दृक्-” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक् ॥ ५ ॥ न विनीता अ
विनीता ॥ ६ ॥ पांमुसालिन्यहेतुरस्त्यस्या पांमुला, सिध्मादित्वाद् ल ॥ ७ ॥ १९२ ॥
स्वयमीरितु शीलमस्या खैरिणी “ खैरखैर्यक्षीहिष्याम् ” ॥ ११२१५ ॥ इत्यै
त्वम् ॥ ८ ॥ कोलति कुलटा “ कुलिविलिभ्या कित् ” ॥ (उणा १४३) ॥ इत्यट्
कुलान्यटति शील भेतु वा पृषोदरादित्वात् , कुत्सित लटति इति वा ॥ ९ ॥

शेषधात्र-

कुलदायां तु दु श्यङी बहुदा कलकूणिका ।
धपणी लाञ्छनी सण्डशीला मदननारिका ॥
त्रिलोचना मनोहारी ॥

याति या प्रिय साऽभिसारिका ।

मदनेन मदेन वा या श्लिष्टा प्रियमभिसरति, अभिसारयति वा सा अभि
सारिका, यद्भरत —

“ हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदनेन वा ।

अभिसारयते कान्त सा भवेदाभिसारिका ’ ॥ ११११ ॥

वयस्यालि सखी सघ्नीची

वयसा तुल्या वयस्या “ हृद्यपद्य ” ॥ ७११११ ॥ इति य ॥ १ ॥ अलती
ख्यालि ‘ कृशुकुटि ” ॥ (उणा ६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥ सनुते सखी
‘ सनेडखि ’ ॥ (उणा-६२५) ॥ ‘ नारीसखी-’ ॥ २१४१७६ ॥ इति डी
॥ ३ ॥ सहासति सघ्नीची “ अद्य ” ॥ २१४१३ ॥ इति डी ॥ ४ ॥

अशिथी तु शिशु विना ॥ १९३ ॥

नास्ति शिशुरस्या अशिथा अशिथो ॥ २१४१८ ॥ इति डी ॥ १११९३ ॥

पतिवत्नी जीवत्पति

पतिरस्त्यस्या पतिवत्नी ‘ पतिवत्न्यन्तवत्तयौ भार्यागर्भिण्यो ’ ॥ २१४१५३ ॥
इति ङष्ठा साधु ॥ १ ॥ जीवन् पतिरस्या जीवत्पति चोवत्पत्नी अपि ॥ २ ॥

विश्वस्ता विधवा समे ।

विश्वसिति स्म विश्वस्ता ॥ १ ॥ विगतो धवो भर्ता अस्या विधवा ॥ २ ॥

निर्वारा निष्पतिमुता

निगतां चोरी पतिपुत्रौ अस्या निर्वारा, अवोराऽपि ॥ १ ॥

इति ई ॥७॥ उदके भवा उदम्या " नाम्न्युदकात् " ॥ ६।३।१०५ ॥ इति य ,
उदकमहतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतु रजोऽभ्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्फला ॥ १९९ ॥

निगता कला अस्या निष्फला, निष्फान्ता कलाभ्योऽगुद्विभ्य इति वा ॥१॥१९९॥

राका तु सरजा रुन्या

गुरुणा लज्जा राति ददाति राका "भीण-" ॥(उणा-२७)॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तनम् ।

रज

स्त्रीणाधम स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्पत्यनेन वराङ्गमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद्
वा ॥२॥ ऋतुरेव धातवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतो गभप्रहणकाले भव वा, ऋतु
प्राप्तोऽस्य वा " ऋत्वादिभ्योऽण् " ॥६।४।१२५॥३॥ रज्यतेऽनेन रज स्त्रीबलिङ्ग'
" मिथिरञ्ज्यु-" ॥ (उणा-९७१) ॥ इति विदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु'

तस्य रजस काल समयस्तत्काल इयति ऋतु पुलिङ्ग "अञ्ज्यते कित्"'
॥ (उणा-७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

संवेशन सप्रयोग सभोगश्च रहो रति ।

प्राप्त्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुख रमन्तेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुह्यन्तीन्द्रियाण्यत्र मोहन-
म् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविश-त्यङ्गान्यत्र संवेशनम् ॥ ४ ॥ सप्र-
योग सप्रयोग ॥ ५ ॥ समुज्यते सुखमत्र सभोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद्,
रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ प्राप्त्याणामविवेकिना धर्मो प्राप्त्यधम ॥ ९ ॥
निधूयन्तेऽङ्गान्यत्र निधुवनम् ॥१०॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥११॥ पशुना क्रिया
केष्टा पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥
मिथुनस्य स्त्रीपुंसयो कम मैथुन, युवादित्वाद् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुंसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री पुमान् स्त्रीपुंसौ "स्त्रिया पुंसो द्वद्वाच्च" ॥ ७।३।९६ ॥ इत्यत्समा-
सान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्व 'द्वद्वा' ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मेयते

वारवधू पुन ।

सा वारमुण्या

सा वेश्या वारे सेवाक्रमे नियुक्ता वधू स्त्री वारवधू ॥ १ ॥ वारे सेवाक्रमे
मुल्या वारमुण्या ॥ २ ॥

अथ चुदी कुट्टी शम्भली समा ॥१९७॥

चुड हावकरणे चुडति चुदी धृपोदरादित्वात्, देश्योऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥
कुट्टयति कुट्टनी "रम्यादिभ्य कर्तरि" ॥५।३।१२६॥ इत्यनद् ॥ २ ॥ श
धेयो भलते दिनस्ति शम्भली, शम्भ धेयोयुक्त लाति वा ॥ ३ ॥ १९७ ॥

पोटा घोटा च चेटी च दासी च कुट्टहारिका ।

पुटति अधमेन कटिलप्यति पोटा, जपादित्वाद् वक्ते घोटा ॥ १ ॥ २ ॥ चेटति
चेटी ॥ ३ ॥ दासते दसते वा दासी ॥ ४ ॥ कुट घट हरति कुट्टहारिका ॥ ५ ॥

शेषधात्र-चेट्या गणेरुका ॥

वड्वा पुम्भदासी च ॥

नमा तु कोटवी

न वस्ते "दिननम" ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नमा, विवक्षा
योपिद् मुक्तकेशीत्यागम, नमिकाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेति
याति कोटवी "कचित्" ॥५।१।१७१॥ इति ड, कुटतीति वा "कैरवभैरव" ॥
(उणा ५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिबनी

पलिता पलिबनी "कन पलिता-" ॥२।४।३७॥ इति डया साधु ॥१॥ ,

अथ रजस्वला ॥ १९८ ॥

पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदकथा ऋतुमती च

रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, कृष्यादित्वाद् वल्च् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मतौ पुष्पवती
"पुष्पिता इति माला ॥२॥ अस्ति भूमावित्यधि 'तृध्रम्य-' ॥ (उणा-६११) ॥
इति इ, अधादेशश्च न धीयते मनोऽप्यामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी
'य ण्वात्' ॥ ५।१।२८ ॥ गौरादित्वाद् डी, अत्रेरपत्यमित्येके ॥ ४ ॥
स्त्रीधर्मा रजोऽस्त्यस्या स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मलोऽस्त्यस्या मलिनी गौरादित्वाद्
रजस्वलामो डी ॥६॥ अयते रक्षयत् अवी तुस्तृतन्दि-" ॥ (उणा-७११) ॥

इति ई ॥७॥ उदके भवा उदक्या “ नाम्नुदकात् ” ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य,
उदकमहतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतु रजोऽस्या आस ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्कला ॥ १९९ ॥

निगता कला अस्या निष्कला, निष्कान्ता कलाभ्योऽनुदिभ्य इति वा ॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरुणा एज्जो राति ददाति राका “भीण-” ॥ (उणा-२७) ॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तवम् ।

रज

स्त्रीणाधर्म स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्पत्यनेन वराहमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद्
वा ॥२॥ ऋतुरेय आर्तवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽन ऋतो गभप्रहणकाले भव वा, ऋतु
प्राप्तोऽस्य वा “ ऋत्वादिभ्योऽण् ” ॥ ६।४।१२५ ॥ ३ ॥ रज्यतेऽनेन रज स्त्रीवल्लिङ्ग
“ मिधिरञ्ज्यु-” ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु

तस्य रजस काल समयस्तरमाल, इयति ऋतु पुलिङ्ग “अञ्ज्यर्त वित्”
॥ (उणा-७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

सवशन सप्रयोग समोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुत रमन्तेऽन, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुचन्तीन्द्रियाण्यत्र मोहन-
म् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविश्लक्ष्णान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सप्र-
योजन सप्रयोग ॥ ५ ॥ समुज्यते सुखमत्र समोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद्
रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म ॥ ९ ॥
निधूयन्तेऽज्ञान्यत्र निधुवनम् ॥ १० ॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥ ११ ॥ पशुना क्रिया
केटा पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥
मिथुनस्य स्त्रीपुसयो धर्म मैथुन युवादित्वाद् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमाच स्त्रीपुसौ, स्त्रिया पुसौ द्वद्वाच्च ॥ ७।३।१६ ॥ इत्यलमा-
सान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्व “द्वद्वा” ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मेयते।

वारवधू पुन ।

सा वारमुल्या

सा वेश्या वारे सेवाकमे नियुक्ता वधू स्त्री वारवधू ॥ १ ॥ वारे सेवाकमे मुल्या वारमुल्या ॥ २ ॥

अथ चुन्दी कुट्टनी शम्भली समा ॥१९७॥

चुङ्ग हावकरणे चुङ्गति चुन्दी कृपोदरादित्वात्, देहयोऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥
कुट्टयति कुट्टनी “रम्यादिभ्य कर्तरि” ॥५॥३॥१२६॥ इत्यनद् ॥ २ ॥ श
धेयो, भलते दिनस्ति शम्भली, शम्भ धेयोयुक्त लाति वा ॥ ३ ॥ १९७ ॥

पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुटहारिका ।

पुटति अधमेन सरिष्यति पोटा, जपादित्वाद् बत्वे वोटा ॥ १ ॥ २ ॥ चेति
चेटी ॥ ३ ॥ दासते दस्यते वा दासी ॥ ४ ॥ कुट घट हरति कुटहारिका ॥ ५ ॥
शेषधात्र-चेट्या गणेरुका ॥

वडवा कुम्भदासी च ॥

नमा तु कोटवी

न वले “दिननम” ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नमा, विवस्त्रा
योपिद् मुक्तकेशीत्यागम, नमिकाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेति
याति कोटवी “क्वचित्” ॥५॥१॥१७१॥ इति ड, कुटतीति वा “कैरवभैरव” ॥
(उणा ५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिकनी

पलिता पलिकनी ‘वन पलिता-’ ॥२॥४॥३७॥ इति डया साधु ॥१॥

अथ रजखला ॥ १९८ ॥

पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदक्या ऋतुमती च

रजोऽस्त्यस्या रजखला कृष्यादित्वाद् वलच् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मतौ पुष्पवती
“पुष्पिता” इति माला ॥२॥ अति भूमावित्यधि ‘तृध्रम्य-’ ॥ (उणा-६११) ॥
इति इ अधादेशश्च न धीयते मनोऽस्यामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी
‘य एचात्’ ॥ ५॥१॥२८ ॥ गौरादित्वाद् डी, अत्रेरपत्यमित्येके ॥ ४ ॥
स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्या स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मनोऽस्त्यस्या मलिनी गौरादित्वाद्
रजखलायां डी ॥६॥ अव्यते रक्षयते अत्री वृस्तुतन्नि-’ ॥ (उणा-७११) ॥

इति ई ॥७॥ उदके भवा उदक्या “ नाम्नुदकात् ” ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य,
उदकमहतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतु रजोऽस्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्कला ॥ १९९ ॥

निर्गता कला अस्या निष्कला, निष्कान्ता कलाम्योऽगुद्विभ्य इति वा ॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरूणा लज्जां राति ददाति राका “ भीष्म-” ॥ (उणा-२७) ॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्मं पुष्पमार्तवम् ।

रज

स्त्रीणा धर्म स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्पत्यनेन वराहमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद्
वा ॥२॥ ऋतुरेव आतवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतौ गभप्रहणकाले भव वा, ऋतु
प्राप्तोऽस्य वा “ ऋत्वादिभ्योऽण् ” ॥ ६।४।१२५ ॥ ३ ॥ रज्यतेऽनेन रज स्त्रीयलिङ्ग-
“ मिथिरञ्ज्यु-” ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु

तस्य रजस काल समयस्तरकाल, इयर्ति ऋतु पुलिङ्ग “ अञ्जयर्तं कित् ”
॥ (उणा-७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

सवेशन सप्रयोग सभोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निषुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुप्त रमन्तेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुखान्तीन्द्रियाण्यत्र मोहन-
म् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविशल्याङ्गान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सप्र-
योजन सप्रयोग ॥ ५ ॥ समुज्यते सुखमत्र सभोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद्,
रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म ॥ ९ ॥
निधूयतेऽत्रायत्र निषुवनम् ॥ १० ॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥ ११ ॥ पशूना क्रिया
केटा पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥
मिथुनस्य स्त्रीपुसयो कम मैथुन, युवादित्वाद् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमान् स्त्रीपुसौ ‘ व्रिया पुसो द्वद्वाच्च ’ ॥ ७।३।१६ ॥ इत्यत्समा-
सान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वद्वा ‘ द्वद्वा वा ’ ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥ मेथतेः

वारवधू पुन ।

सा वारमुल्या

सा वेश्या वारे सेवाक्रमे नियुक्ता वधू स्त्री वारवधू ॥ १ ॥ वारे सेवाक्रमे
मुल्या वारमुल्या ॥ २ ॥

अथ चुदी कुट्टनी शम्भली समा ॥१९७॥

चुद्वा हावकरणे शुद्धिं शुद्दीं पृषोदरादित्वात्, देशोऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥
कुट्टयति कुट्टनी " रम्यादिभ्य कर्तरि " ॥५॥३॥१२६ ॥ इत्यनद् ॥ २ ॥
श्रेयो भलते दिनस्ति शम्भली, शम्भ श्रेयोयुक्त लाति वा ॥ ३ ॥ १९७ ॥

पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुट्टहारिका ।

पुनति अधमेन स्रलिष्यति पोटा, जपादित्वाद् वत्से वोटा ॥ १ ॥ २ ॥ वेनति
चेटी ॥ ३ ॥ दासते दस्यते वा दासी ॥ ४ ॥ कुट्ट घट हरति कुट्टहारिका ॥ ५ ॥
शेषधात्र-चेट्या गणेरुका ॥

वडवा कुम्भदासी च ॥

नम्रा तु कोटवी

न वस्ते " दिननम्र " ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नम्रा, विवस्त्रा
योपिद् मुक्तकेशीत्यागम, नमिष्ठाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेति
याति कोटवी " क्वचित् " ॥५॥१॥१७१ ॥ इति ङ, कुटतीति वा " कैरवभैरव " ॥
(उणा ५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिकनी

पलिता पलिक्नी ' वन पलिता- ' ॥२॥४॥३७॥ इति ङया साधु ॥१॥

अथ रजस्वला ॥ १९८ ॥

पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदक्या ऋतुमती च

रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, कृष्यादित्वाद् वल्व् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मती पुष्पवती
' पुष्पिता ' इति माला ॥ २ ॥ अति भूमावित्याधि ' तृभ्रम्य- ' ॥ (उणा-६११) ॥
इति इ अधादेशश्च न धीयते मनोऽस्यामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी
' य एवात ' ॥ ५॥१॥२८ ॥ गौरादित्वाद् डी अत्रैरपत्यमित्येके ॥ ४ ॥
स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्या स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मनोऽस्त्यस्या मलिनी गौरादित्वाद्
रजस्वलामां डी ॥ ६ ॥ अव्यते रक्षयते अवी तृस्तुतन्दि- ॥ (उणा-७११) ॥

इति ई ॥७॥ उदके भवा उदक्या “ नाम्न्युदकात् ” ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य,
उदकमदतीति वा दण्हादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतू रजोऽस्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्फला ॥ १९९ ॥

निगता कला अस्या निष्फला, निष्फान्ता कलाभ्योऽगुद्धिभ्य इति वा ॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरुणा रुज्जा राति ददाति राका “भीण-” ॥ (उणा-२७) ॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तम् ।

रज

स्त्रीणा धम स्त्रीधम ॥१॥ पुष्पत्यनेन वराङ्गमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद्
वा ॥२॥ ऋतुरेव आतथम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतौ गभग्रहणकाले भव वा, ऋतु
प्राप्तोऽस्य वा “ ऋत्वादिभ्योऽण् ” ॥६।४।१२५॥३॥ रज्यतेऽनेन रज स्त्रीबलिङ्ग
“ मिधिरञ्ज्यु-” ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् ॥ ४ ॥

तरङ्गालस्तु ऋतु

तस्य रजस काल समयस्तकाल इत्यर्ति ऋतु पुलिङ्ग “अञ्ज्यते कित्”
॥ (उणा-७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

सवशन सप्रयोग सभोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुख रमन्तेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ सुखन्तीन्द्रियाण्यत्र मोहन
म् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविशल्याङ्गान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सप्र
योजन सप्रयोग ॥ ५ ॥ समुज्यते सुगमत्र सभोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वा
रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म ॥ ९ ॥
निधूयन्तेऽङ्गान्यत्र निधुवनम् ॥१०॥ कामस्य केति कामकेलि ॥११॥ पशूना क्रिय
त्रेष्ट पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥
मिथुनस्य स्त्रीपुसयो कम मैथुन युवादित्वाद् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसौ ‘स्त्रिया पुसौ द्वन्द्वश्च’ ॥ ७।३।९६ ॥ इत्यत्सम
सान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्व “द्वन्द्वश्च” ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मेय

वारवधू पु ।

सा वारमुखा

सा गेद्या वारे शेवाम्मे णिगुक्ता वधू श्री वारवधू ॥ १ ॥ वारे सेवाम्मे
मुण्या वारमुण्या ॥ २ ॥

अथ चुदी कुट्टनी शम्भली समा ॥१९७॥

पुड हायकरणे पुडति चुदी धृयोदरादित्वात्, देशोऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥
कुट्टयति कुट्टनी "रम्यादिभ्य कतरि" ॥५।३।१२६ ॥ इत्यनद् ॥ २ ॥ श
धेयो, भलते दिनस्ति शम्भली, शम्भ धेयोयुक्त लाति या ॥ ३ ॥ १९७ ॥

पोटा घोटा च चेटी च दासी च कुट्टहारिका ।

पुटति अधमेन सस्तिप्यति पोटा, जपादित्वाद् वत्वे घोटा ॥ १ ॥ २ ॥ चेटति
चेटी ॥ ३ ॥ दासते दस्यते वा दासी ॥ ४ ॥ कुट्ट घट हरति कुट्टहारिका ॥ ५ ॥

शेष-आत्र-चेट्या गणेरुका ॥

वड्या कुम्भदासी च ॥

नमा तु कोटवी

न वस्ते "दिननम" ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नमा, विवस्त्रा
योपिद् मुक्तकेशीत्यागम, नमिकाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन लज्जावशात् कुटिलत्वेन वेति
याति कोटवी "क्वचित्" ॥५।१।१७१ ॥ इति ड, कुट्टतीति वा "कैरवभैरव" ॥
(उणा ५१९) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिकनी

पलिता पलिकनी 'वन पलिता-' ॥२।४।३७॥ इति डया साधु ॥१॥

अथ रजस्वला ॥ १९८ ॥

पुष्पवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदक्या ऋतुमती च

रजोऽस्त्यस्या रजस्वला, कृष्यादित्वाद् वलच् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मती पुष्पवती
"पुष्पिता" इति माला ॥२॥ अस्ति भूमावित्याधि "तृध्रम्य-" ॥ (उणा-६११) ॥
इति इ, अधादेशश्च न धीयते मनोऽस्यामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी
'य एयात्' ॥ ५।१।२८ ॥ गौरादित्वाद् डी, अत्रैरपत्यमित्येके ॥ ४ ॥
स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्या स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मलोऽस्त्यस्या मलिनी गौरादित्वाद्
रजस्वलामां डी ॥६॥ अव्यते रक्षते अवी तृस्तृतन्दि-' ॥ (उणा-७११) ॥

इति इ ॥७॥ उदके भवा उदक्या “ नाम्नुदकात् ” ॥ ६।३।१२५ ॥ इति य ,
उदकमहतीति वा दण्डादित्वाद् य ॥ ८ ॥ ऋतु रजोऽस्या अस्ति ऋतुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्फला ॥ १९९ ॥

निगता कटा अस्या निष्फला, निष्पान्ता कलाभ्योऽनुदिभ्य इति वा ॥१॥१९९॥

राका तु सरजा कन्या

गुरूणां रज्ज्वां रति ददाति राका “भीण-” ॥ (उणा-२७) ॥ इति क ॥१॥

स्त्रीधर्म पुष्पमार्तम् ।

रज

स्त्रीणां धर्म स्त्रीधर्म ॥१॥ पुष्पत्यनेन वराहमिति पुष्प, पुष्प सुतफलहेतुत्वाद्
वा ॥२॥ ऋतुरेव आर्तवम्, ऋतु स्त्रीरजोऽत्र ऋतौ गमग्रहणशाले भव वा, ऋतु
प्राप्तोऽस्य वा “ ऋत्वादिभ्योऽण् ” ॥ ६।४।१२५ ॥ ३ ॥ रज्यतेऽनेन रज स्त्रीमलिङ्ग-
“ मिथिरञ्ज्यु-” ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् ॥ ४ ॥

तत्कालस्तु ऋतु

तस्य रजस काल समयस्तत्काल, इयर्ति ऋतु पुलिङ्ग “अञ्जयर्त कित्”
॥ (उणा-७७७) ॥ इति तुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहन रतम् ॥ २०० ॥

सवेशन सप्रयोग समोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निधुवन कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुन

सुख रमतेऽत्र, शोभन रत वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुख्यन्तीद्वियाण्यत्र मोहन-
म् ॥ २ ॥ रमण रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ सविशाल्यङ्गान्यत्र सवेशनम् ॥ ४ ॥ सप्र-
योगन सप्रयोग ॥ ५ ॥ सभुज्यते सुगमत्र समोग ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद्
रह ॥ ७ ॥ रमण रति ॥ ८ ॥ ग्राम्याणामविवेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म ॥ ९ ॥
निधूय तेऽष्टायत्र निधुवनम् ॥ १० ॥ कामस्य केलि कामकेलि ॥ ११ ॥ पशूनां क्रिया
केष्ट पशुक्रिया, पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायन व्यवाय ॥ १३ ॥
मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोः काम मैथुन, युवादित्वाद् ॥ १४ ॥

स्त्रीपुंसौ द्वन्द्व मिथुन च तत् ।

स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुंसौ, ‘द्विया पुंसो द्व-द्वय’ ॥ ७।३।१६ ॥ इत्यत्तामा-
सान्त ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्व-द्व “द्व-द्व वा” ॥ ७।४।८२ ॥ इति निपात्यते ॥२॥ मेथते

सगच्छते मिधुनम् “ पिशिमिधि-” ॥ (उणा-२९०) ॥ इति किदुन ॥ ३ ॥

अन्तर्वत्नी गुर्विणी स्याद्गर्भवत्युदरिण्यपि ॥ २०२ ॥

आपन्नसत्त्वा गुर्वी च

अन्तर्विद्यतेऽभ्यामन्तवत्नी “ पतिवत्यन्तवत्यौ ” ॥ २१४५३ ॥ इति दृषां साधु ॥ १ ॥ गुरुगर्भाऽस्त्यस्या गुर्विणी, शिखादित्वादिनि पृषोदरादित्वात् साधु “ भ्वादेनामिभो-” ॥ २११५३ ॥ इति दीघस्यानित्यत्वेन ज्ञापितत्वात्, अवश्यं गुर्वं ति गर्भपालनायेति वा ॥ २ ॥ गर्भोऽस्त्यस्या गृभवता, एवमुदरिणा ॥ ३ ॥ ४ ॥ २०२ ॥ आपन्नं गृहीतं सत्त्वं गर्भोऽनया आपन्नसत्त्वा ॥ ५ ॥ गुर्वी गभवत्त्वात् ॥ ६ ॥

श्रद्धालुर्दोहदाऽन्विता ।

श्रद्धाशीला श्रद्धालु “ शीश्श्रद्धा ” ॥ ५१२१७ ॥ इत्यालु ॥ १ ॥ दोहदं गर्भिण्या अभिलापन्तेनाऽन्विता ॥ २ ॥

विजाता च प्रजाता च जाताऽपत्या प्रसूतिका ॥ २०३ ॥

विजायते स्म विजाता, एव प्रजाता ॥ १ ॥ २ ॥ जातमपत्यमस्या जाताऽपत्या ॥ ३ ॥ प्रसूते स्म प्रसूता सैव प्रसूतिका, प्रजाता सूतिरस्या वा ॥ ४ ॥ २०३ ॥

गर्भस्तु गर्भो भ्रूणो दोहदलक्षणं च स ।

गौर्यते गर्भं “ गृहृरमि ” ॥ (उणा ३२७) ॥ इति भ ॥ १ ॥ “ कृशृणु ” (उणा ३२९) ॥ इत्यमे गर्भ ॥ २ ॥ भ्रियते कुक्षौ भ्रूण “ भ्रूणतृण ” ॥ (उणा १८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ ३ ॥ दोहदो लक्षणं विक्रमस्य दोहदलक्षणं स्त्रीबलिङ्ग ॥ ४ ॥

गर्भाशयो जरायूल्बे

गर्भं आशतेऽत्र गर्भाशय ॥ १ ॥ जरायमेति जरायु, पुलिङ्ग “ कृवापाजि ” (उणा १) ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ अलत्यावृणोति उत्त्वं पुङ्गीबलिङ्ग, “ शत्यलेख्यात् ” ॥ (उणा ३१९) ॥ इति व ॥ ३ ॥

कललोल्बे पुनः समे ॥ २०४ ॥

कलयति कललं पुक्कशोणितसमवाय “ गृदिकदि ” ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल, फे ललतीति वा अलत्यूल्बं पुङ्गीबलिङ्गौ ॥ १ ॥ २ ॥ २०४ ॥

दोहदं दौर्हदं श्रद्धा लालसा

द्वे हृदये अत्र दोहदं पुङ्गीबलिङ्गं पृषोदरादित्वात् दोहमिच्छापूरणं ददाति वा ॥ १ ॥ अभिलापान्तरेण दुष्टं हृदयं दुर्हृदयं तस्य भावः क्रमः वा दोहदं, युवादित्वादण्,

अहुत्वाद् “हृद्गसिधो” ॥ ७।४।२५ ॥ इत्युत्तरपदस्य न श्रुति ॥ २ ॥
 भद्रान् भद्रा ॥ ३ ॥ अग्नौ लभन् लालमा पुश्चाच्छ्रित् । अमरस्तु “देहदमिच्छाम्,
 इच्छातिरेकं तु लालमाम्” आह ॥ ४ ॥

सूतिमासि तु वैजनन

सूते प्रसवस्य मासस्तत्र “दशमे मासि सूते वै” इति ध्रुते,

“नवमे दशमे चाऽपि प्रसवे सूतिमाहृतैः ।

नि मायते याण इव यन्त्रच्छिदेण स ज्वर ” ॥ १ ॥

इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मासः । विजनने भवो वैजनन ॥ १ ॥

विजनन प्रसव

विजयत विजननम् ॥ १ ॥ प्रसवन प्रसव ॥ २ ॥

नन्दन पुन ॥ २०५ ॥

उद्धहोऽज्ञात्मजः सूनुस्तनयो दारकः सुतः ।

पुत्र

नन्दयति वन्दन “नद्यादिभ्यः” ॥ ५।१।५२ ॥ इत्यन ॥ १ ॥ २०५ ॥
 उद्धहत्युद्धह ॥ २ ॥ अज्ञादात्मनश्च जायतेऽज्ञजः, आत्मजः “अजाते -”
 ॥ ५।१।१७० ॥ इति उ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सूयते सूनुः ‘सुवः क्ति’ ॥ (उणा ७८८) ॥
 इति तु ॥ ५ ॥ तनोति कुल तनयः ‘कुयुवञि’ ॥ (उणा-३६५) ॥ इत्यय ॥
 ६ ॥ दारयति दुःख दारकः ॥ ७ ॥ मुनोति सुतः ‘मुसितानि’ ॥ (उणा-२०३) ॥
 इति क्ति त ॥ ८ ॥ पुनाति, पवते वा पितृपूतिमिति पुत्रादौ निपातनात् पुनः,
 यदाहुः - “पूतीति नरकस्यास्या दुःखं च नरकं विदुः” इति, पुमान्नो नरकात्
 जायते इति वा । यमनु —

“पुत्रात्रो नरकाद् यस्मात् पितरः त्रायते सुतः ।

तस्मात् पुनः इति प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा” ॥ १ ॥ इति ।

“स्वापास्तान् क” ॥ ५।१।१४२ ॥ ९ ॥

शेषवान्-पुत्रे तु कुलधारकः ॥

सदायादौ द्वितीयः ॥

दुहितरि स्त्रीत्वे

नन्दनादयः शब्दाः स्त्रीत्वे वतमाना दुह्यतेऽनया जामाता दुहिता “त्वष्टृक्षत्”
 ॥ (उणा ८६५) ॥ इति साधुः, तस्या दुहितरि वतन्ते तेन नन्दनादिभ्यः “आत्”
 ॥ २।४।१८ ॥ इत्यापि नन्दना ॥ १ ॥ उद्धह ॥ २ ॥ अज्ञज ॥ ३ ॥ आत्मजा

॥ ४ ॥ सूनु ॥ ५ ॥ ताया ॥ ६ ॥ दारिका ॥ ७ ॥ मुता ॥ ८ ॥ पुत्राद् गौरादित्वाद्
ह्या पुनीति ॥ ९ ॥

शेषधात्र- पुत्र्या घीदा समर्धुमा ।

देहसंचारिणी चापि ॥

तोकपत्यप्रसूतय ॥ २०६ ॥

तुक् प्रजोभयो

उभयो - पुने, दुहितरि च, तौति हिनस्ति दु य तोक "भीण्" ॥ (उणा
२१) ॥ इति क ॥ १ ॥ न पतन्ति येन जातेन पूवमास्तदपत्य "नजो हलिपते"
॥ (उणा ३५८) ॥ इति य ॥ २ ॥ प्रसूयतेऽमौ प्रसूति ॥ ३ ॥ २०६ ॥ तौताति
तुक् "तो किक्" ॥ (उणा ८६९) ॥ ४ ॥ प्रजायते प्रजा ॥ ५ ॥

शेषधात्र- अपत्ये सन्तामसन्तती ॥

आत्रीयो आतृव्यो आतुरात्मजे ।

आतुरपत्य आत्रीय "इय स्वसुध" ॥ ६ । १ । ८९ ॥ इतीय ॥ १ ॥
"आतुर्य" ॥ ६ । १ । ८८ ॥ इति व्ये आतृव्य ॥ २ ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयश्च जामेय कुतपश्च स ॥ २०७ ॥

स्वसुरपत्य स्वस्त्रीय "इय स्वसुध" ॥ ६ । १ । ८९ ॥ १ ॥ भागिन्या
अपत्य भागिनेय "इयाप्स्यूड" ॥ ६ । १ । ७० ॥ इत्येयण् ॥ २ ॥ जामेरपत्य जामेय
'इतोऽनिज' ॥ ६ । १ । ७२ ॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥ कुत सौत्र, कोतति कुतप
'भुजिकुति' ॥ (उणा ३०५) ॥ इति किदप ॥ ४ ॥ २०७ ॥

नप्ता पौत्र पुत्रपुत्र

नमति पूर्वजैभ्यो नप्ता 'नमे प् च' ॥ (उणा ८६२) ॥ इति तृ ॥ १ ॥
पुत्रस्यापत्यमनन्तर पौत्र "पुनभूपुत्र" ॥ ६ । १ । ३९ ॥ इत्यञ् ॥ २ ॥

दौहित्रो दुहितु सुत ।

दुहितुरपत्य दौहित्र 'पुनभूपुत्र' ॥ ६ । १ । ३९ ॥ इत्यञ् ॥ १ ॥

शेषधात्र- नप्ता ॥ दुहितु पुत्रे ॥

प्रतिनप्ता प्रपौत्र स्यात्

प्रतिजातो ऋतुत प्रतिनप्ता ॥ १ ॥ प्रजात पौत्रात् प्रपौत्र पौत्रापत्यम्,
आदिपुण्याच्चतुर्थ ॥ २ ॥

तत्पुत्रस्तु परम्पर ॥ २०८ ॥

तस्य प्रपौत्रस्य पुत्रस्तपुत्र , परात्परतर परम्पर पृषोदरादित्वात् , परम्परा
अस्याऽस्तीति वा ॥१॥ २०८ ॥

पैतृष्वसेय स्यात् पैतृष्वस्तीयस्तुक् पितृष्वसु ।

पितृष्वसुरपत्य पैतृष्वसेय , पैतृष्वधीय “ मातृपित्रादेर्देयणायणौ ” ॥६१॥

१०॥ पितृष्वसुस्तुक् अपत्यम् ॥१॥२॥

मातृष्वस्तीयस्तुग् मातृष्वसुर्मातृष्वसेयस्तत् ॥ २०९ ॥

मातृष्वसु सुतोऽपत्य मातृष्वसाय , मातृष्वसेय ॥ १ ॥ २ ॥ २०९ ॥

विमातृजो वैमात्रेय

विरुद्धा माता विमाता तस्या जातो विमातृज , विमातुरपत्य वैमात्रेय , द्युभ्रा
दित्वादेयण् ॥ १ ॥

द्वैमातुरो द्विमातृज ।

द्वयोमात्रोरपत्य द्वैमातुर “ सत्यासमद्राद् मातुमातुर्च ” ॥६१॥६६॥ इत्यण् ,
द्व्यभ्या जातो द्विमातृज ॥ १ ॥

सत्यास्तु तनये सामातुरवद् भाद्रमातुर ॥ २१० ॥

सगताया मातुरपत्य सामातुर , एव भाद्रमातुर “ सत्यासमद्रा ”
॥ ६१॥६६ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ २ ॥ २१० ॥

सौभागिनेयकानीनौ सुभगाकन्ययो सुतौ ।

सुभगाया अपत्य सौभागिनेय कत्याणादेरिन् चान्तस्य ” ॥६१॥७७॥
इत्येयण् ॥ १ ॥ कन्याया अपत्य कानीन “ कन्यानिवेण्या कनीननिवण च ”
॥६१॥६२॥ इत्यण् ॥ १ ॥

पौनर्भवपारस्त्रैण्यौ पुनर्भूपरस्त्रियो ॥ २११ ॥

पुनर्भा अपत्य पौनर्भव “ पुनर्भूपुन- ” ॥ ६१॥३९ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥
परस्त्रिया अपत्य पारस्त्रैण्य ‘ कत्याणादे - ” ॥ ६१॥७७ ॥ इत्येयण् ॥ १ ॥ २ ॥ २११ ॥

दास्या दासेरदासेयौ

सुत इत्येव दास्या अपत्य दासेर “ द्युभ्राभ्य णरण् वा ” ॥६१॥८०॥ पक्षे
एयणि दासेय ॥ १ ॥ २ ॥

नाटेरस्तु नटीसुत ।

नट्या अपत्य नाटेर ‘ क्षुश- ’ ॥६१॥८०॥ इत्येयण् । नाट्योऽपि ॥ १ ॥

बन्धुलो बान्धकिनेय कौलटेरोऽसतीसुत ॥ २१२ ॥

बधून् लाति वधुल ॥१॥ वधकया अपत्य बाधनिनेय "व-याण्यादे-"
 ॥६११७७॥ इत्येयण् ॥ २ ॥ अत्र कुलटा असती, तदपत्य कौलटेर "क्षुद्रा-"
 ॥६११८०॥ इत्येयण् ॥ १ ॥ २१२ ॥

स तु कौलटिनेय स्याद् यो भिक्षुकसतीमुत ।

भिक्षार्थिनी कुलान्यटति कुलटा भिक्षुकमती तस्या अपत्य कौलटिनेय
 " कुलटाया वा " ॥६११७८॥ इत्येयण्, इन् चातस्य ॥१॥

द्वावप्येतौ कौलटेयौ

एतौ- असतीभिक्षुकसत्यो युतौ ॥ १ ॥

क्षेत्रजो देवरादिज ॥ २१३ ॥

क्षेत्रे जात क्षेत्रज, यमनु -

"यस्तत्पज प्रमीतस्य क्लीयस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्ताया स पुन क्षेत्रज स्मृत ' ॥१॥१॥२१३॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

उरसा कृत औरस उरस्य "उरसो याणी" ॥६१३११६॥ यमनु -

स्वक्षेत्रे सस्कृताया तु स्वयमुत्पान्येद् धियम् ।

तमौरस विजानीयात् पुन प्राथमकल्पिकम् " ॥ १ ॥ २ ॥

मृते भर्तरि जारज ।

गोलक

जाराज्जातो जारज शुद्ध्यते लज्जावशाद् गोप्यते घनि सत्वे च गोल, के
 गोलक ॥ १ ॥

अथाऽमृते कुण्ड

अमृते जीवति भर्तरि जाराज्जात कुण्ध्यते दह्यतेऽनेन कुल कुण्ड यत्स्मृति -
 परनार्यो प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्नौ जीवति कुण्ड-व मृते भर्तरि गोलक " ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

आता तु स्यात् सहोदर ॥ २१४ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि ।

सोदरश्च

प्राजतेऽनेन आता " मानिप्राजेल्लुक् च " ॥ (उणा-८५९) ॥ इति तु
 ॥१॥ सद तुल्यमुदरमस्य सहोदर ॥ २ ॥ २१४ ॥ समाने उदरे जात समाना-

क्षर्य , सोदर्य “सोदर्यममानोदर्यौ” ॥६।३।११२॥ इति यान्ता निपात्येते ॥३॥४॥
समानो गभोऽस्य सगभ “समानस्य-” ॥ ३।०।१४९ ॥ इति सभाव । “सगर्भ ”
इत्यमर ॥ ५ ॥ सह जायते सहज ॥ ६ ॥ समानमुदरमस्य सोदर ॥ ७ ॥

स तु ज्येष्ठ स्यात् पित्र्य पूर्वजोऽग्रज ॥ २१५ ॥

स तु भ्राता, द्वयोमध्ये प्रकृष्टो वृद्धो ज्येष्ठ ॥ १ ॥ पितुरागत पित्र्य
“ पितुर्यो वा ” ॥ ६।३।१५१ ॥ इति य ॥ २ ॥ पूर्वं जात पूवज ॥ ३ ॥ अग्रे
जातोऽग्रज “क्वचित्” ॥५।१।१७१॥ इति ट , यौगिष्ठत्वादग्रिमोऽपि ॥४॥२१५॥

जघन्यजे यविष्ठ स्यात् कनिष्ठोऽनरजोऽनुज ।

स यवीयान् कनीयाश्च

जघ-यज पश्चाज्जातस्तत्र ॥ १ ॥ अतिशयेन युवाऽन्यो वा यविष्ठ , कनिष्ठ
“ गुणाङ्गा-” ॥७।३।९॥ इतीष्टि “ अल्पयूनो कन्वा ” ॥७।४।३३॥ इति कना
देश ॥ २ ॥ ३ ॥ अवरे जातोऽवरज ॥४॥ अनुजातोऽनुज ॥५॥ अतिशयेन युवा
यवीयान्, कनीयान् ॥ ६ ॥ ७ ॥

शेषश्चात्र- स्यात् कनिष्ठे तु कन्यस ॥

पितृव्यश्यालमातुल ॥ २१६ ॥

पितु पत्न्याश्च मातुश्च भ्रातर

पितृभ्राता पितृव्य ‘ पितृभ्रातु-यङुल भ्रातरि ” ॥६।२।६२॥ इति साधु
॥ १ ॥ पत्या भ्राता श्यायति श्याल प्यामा-प्या ॥ (उणा-४६२) ॥ इति
ल ॥ १ ॥ मातृभ्राता मातुल ॥ १ ॥ २१६ ॥

देवदेवरौ ।

देवा चावग्जे पत्यु

पत्युर्भर्तुर्नुजे दीव्यताति देवा ‘दिव ऋ ” ॥ (उणा-८५२) ॥१॥ देवते देवर
‘ ऋछिचटि ’ ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ ‘ बहुलम् ” ॥५।१।२॥ इत्यनि
देवा ॥ ३ ॥

जामिस्तु भगिनी स्वसा ॥ २१७ ॥

जमति, अनीव जामि कमिवमि ’ ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि
॥ १ ॥ भग कन्याणमस्त्यस्या भगिनी ॥ २ ॥ सुष्ठु अस्यते स्वसा “ सोरसे ”
॥ (उणा-८५३) ॥ इति ऋ ॥ ३ ॥ २१७ ॥

शेषश्चात्र- ज्येष्ठभगिन्या तु वारभवन्ती ॥

ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नदिनीत्यपि ।

वधून् लाति वधुल ॥१॥ वधक्या अपत्य वाघस्मिनेय "कल्याण्यादे-"
 ॥६११७७॥ इत्येयण् ॥ २ ॥ अत्र कुलटा असनी, तदपत्य कौलटेर "क्षुद्रा-"
 ॥६११८०॥ इत्येयण् ॥ १ ॥ २१२ ॥

स तु कौलटिनेय स्याद् यो भिक्षुकसतीमुत ।

भिक्षार्थिनी कुलान्ययति कुलटा भिक्षुकसती तस्या अपत्य कौलटिनेय
 " कुलटाया वा " ॥६११७८॥ इत्येयण्, इन् चात्तस्य ॥१॥

द्वात्रप्येतौ कौलट्यौ

एतौ- असतीभिक्षुकसत्यो मुतौ ॥ १ ॥

क्षेत्रजो देवरादिज ॥ २१३ ॥

क्षेत्रे जात क्षेत्रज, यमनु -

"यस्तत्पुत्र प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्ताया स पुन क्षेत्रज स्मृत " ॥१॥१॥२१३॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

उरसा कृत औरस उरस्य 'उरसो यार्णा' ॥६१३१९६॥ यमनु -

"स्वक्षेत्रे सस्कृताया तु स्वयमुत्पादयेद् धियम् ।

तमौरस विजानीयात् पुन प्राथमकत्पिकम् ' ॥ १ ॥ २ ॥

मृते भर्तेरि जारज ।

गोलक

जाराज्जातो जारज गुण्यते लज्जावशाद् गोप्यते घनि लत्वे च गोल के
 गोलक ॥ १ ॥

अथाऽमृते कुण्ड

अमृते जीवति भर्तारि जाराज्जात कुण्यते दक्षतेऽनेन कुल कुण्ड यस्मृति -
 परमार्या प्रजायेते द्वौ सुती कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डश्च मृते भर्तारि गोलक ' ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

भ्राता तु स्यात् सहोदर ॥ २१४ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्मसहजा अपि ।

सोदरश्च

भ्राजतेऽनेन भ्राता " मानिभ्राजेर्लुक् च " ॥ (उणा-८५९) ॥ इति तु
 ॥१॥ सह तुल्यमुदरमस्य सहोदर ॥ २ ॥ २१४ ॥ समाने उदरे जात समानो

तस्य पितु पिता पितामह ' पित्रोर्दामहृत्' ॥ ६।२।६३ ॥ १ ॥

तत्पिता प्रपितामह ।

तस्य पितामहस्य पिता, प्रवृद्ध पितामहात् प्रपितामह ॥ १ ॥

मातुर्मातामहाद्येव

एवमित्यमुना प्रकारेण, मातु पिता मातामह, तस्य पिता प्रमातामह ॥ १॥

माताऽम्हा जननी प्रसू ॥ २२१ ॥

सवित्री जनयित्री च

मायते माता "मानिभ्राजेर्लुक् च" ॥ (उणा-८५९) ॥ इति तु ॥ १ ॥
अमति याति वात्सल्यमभ्या ' शम्भमेणिद्रा' ॥ (उणा-३१८) ॥ इति च, अभ्यते
जल्पतीति वा ॥ २ ॥ जायतेऽस्यामिति जननी ॥ ३ ॥ प्रसूते प्रसू ॥ ४॥२०१ ॥
सूते सवित्री ॥ ५ ॥ जनयति जनयित्री " या जनित्री त्रिलोक्या " इति त्वन्त
भावितव्यर्थत्वात् ॥ ६ ॥

क्षेपश्चात्र- जानी तु मातरि ॥

कृमिला तु बहुप्रसू ।

अपल्यानि भूयस्त्वात् कृमीनिव लाति जनयति कृमिला । बहु-यपल्यानि
प्रसूते बहुप्रसू ॥ १॥

धात्री तु स्यादुपमाता

धयन्ति तामिति धात्री स्तनदायिनी "धात्री" ॥ ५।२।९१॥ इति नटि निपा-
त्यते ॥ १ ॥ उपजाता, उपचरिता वा मातोपमाता ॥ २ ॥

वीरमाता तु वीरसू ॥ २२२ ॥

वीर सूते वीरसू ॥ १ ॥ २२२ ॥

धश्रूमाता पतिपत्न्यो

पत्यु, पत्न्याश्च माता श्वशुरस्य भाया श्वश्रू "नारीसखी-" ॥ २।४।७६॥
इत्युचि निपात्यते ॥ १ ॥

श्वशुरस्तु तयो पिता ।

तयोरिति पत्यु पत्न्याश्च पिता, युशोमनमस्तुने, अश्नाति वा श्वशुर "श्वशुर
कुटुम्ब-र-" ॥ (उणा ४०६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥

पितरस्तु पितुर्वश्या

पितुर्वशे भवा पूर्वपुण्या, पाति रक्षताति पितर ॥ १ ॥

पत्युः स्त्रिया ॥ नन्दयति घधू ननादा “यतिननदिभ्या दीघश्च” ॥
(उणा-८५६) ॥ इति न , नरादित्वाप्रचोऽदभाव पादुलमाद् दीघत्वाभावे ननन्दा
॥ १ ॥ २ ॥ नन्दति नन्दयति वा अवश्य नन्दिनी ॥ ३ ॥

पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्च कुली च सा ॥ २१८ ॥

ज्येष्ठा चासौ श्वभूः ज्येष्ठश्च ॥ १ ॥ कोलति कुली ॥ २ ॥ २१८ ॥

फनिष्ठा श्यालिका हाली यन्नणी केलिकुशिका ।

पत्न्या फनिष्ठभगिनी श्यात्येव श्यालिमा ॥ १ ॥ हलति हाली, ज्वादि-
त्वाद् णे ङी ॥ २ ॥ यन्नयति यन्नणी ॥ ३ ॥ केत्या कुयति कुटिलीभवति केलि-
कुशिका ॥ ४ ॥

केलिर्देव परीहास क्रीडा लीला च नर्म च ॥ २१९ ॥

देवन कूर्दन खेला ललन वर्करोऽपि च ।

केलन केलि , पुल्लिलिङ्ग “किलिपिलि” ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ
॥ १ ॥ प्रवति हृदयमनेन देव ॥ २ ॥ परिहसन परिहास “घञ्युपसर्गस्य”
॥ २।२।८६ ॥ इति दाघत्वे परीहास ॥ ३ ॥ क्रीडन क्रीडा “केलिपरिष्वक्तोयम्”
इति केचित् ॥ ४ ॥ ललन लीला भिदादित्वादङि निपात्यते ॥ ५ ॥ मृणाति विनयति
नर्म फलीबलिङ्ग “मन्” ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ६ ॥ २१९ ॥
क्षीव्यते देवनम् ॥ ७ ॥ कूयते कूर्दनम् ॥ ८ ॥ खेलन खेला ॥ ९ ॥ लल्यते
ललनम् ॥ १० ॥ मृणोत्यनेन वर्कर “विशृङ्खल्य कर” ॥ (उणा-४३५) ॥
खेलाकूर्दनशब्दौ केलिपरिष्वक्ते स्थावपि विशेषानाध्रयणादस्माभिः केलिपयाय
त्वेनोक्तौ ॥ ११ ॥

शेषश्चात्र- स्यात्तु नर्मणि ॥

मुपोत्सवो राणरसो विनोदोऽपि क्लिोऽपि च ।

वसा तु जनकस्तातो बीजी जनयिता पिता ॥ २२० ॥

मपति बाज वसा ॥ १ ॥ जनयति जनक , जायतेऽस्माद् वा “दृक्-”
॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ तनोति सन्तति तात “मुसितनि-” ॥ (उणा-
२०३) ॥ इति कित् , तो दीघत्व च, यद्वा तनोति ततः ततः स्वार्थऽण् ॥ ३ ॥ बीज
मस्त्यस्य बीजी ॥ ४ ॥ जनयति जनयिता ॥ ५ ॥ पाति रक्षति पिता “पातेरिच”
॥ (उणा-८५८) ॥ इति त् ॥ ६ ॥ २२० ॥

शेषश्चात्र- वप्यो जनित्रो रेतोधास्ताते ॥

पितामहस्तस्य पिता

तस्य पितु पिता पितामह “पित्रोर्दामह” ॥ ६।२।६३ ॥ १ ॥

तत्पिता प्रपितामह ।

तस्य पितामहस्य पिता, प्रवृद्ध पितामहान् प्रपितामह ॥ १ ॥

मातुर्मातामहाद्येव

एवमित्यमुना प्रकारेण, मातु पिता मातामह, तस्य पिता प्रमातामह ॥ १ ॥

माताऽम्हा जननी प्रसू ॥ २२१ ॥

सन्नित्री जनयित्री च

भायते माता “मानिध्राजेर्लुह च” ॥ (उणा-८५९) ॥ इति तृ ॥ १ ॥

अमति याति वात्सल्यमभ्या “शम्यमेणिद्वा” ॥ (उणा-३१८) ॥ इति व, अम्बते
जल्पतीति वा ॥ २ ॥ जायतेऽस्यामिति जननी ॥ ३ ॥ प्रसूते प्रसू ॥ ४ ॥ २२१ ॥
सूते सन्नित्री ॥ ५ ॥ जनयति जनयित्री “या जनित्री त्रिलोस्या” इति तन्त
भावितर्प्यर्थत्वात् ॥ ६ ॥

क्षेयश्चान्-जानी तु मातरि ॥

कृमिला तु बहुप्रसू ।

अपत्यानि भूयस्त्वात् कृमीनिव लाति जायति कृमिला । बहून्यपत्यानि
प्रसूते बहुप्रसू ॥ १ ॥

धात्री तु स्यादुपमाता

धयन्ति तामिति धात्री स्तनदायिनी “धात्री” ॥ ५।२।९१ ॥ इति ऋटि निपा-
त्यते ॥ १ ॥ उपजाता, उपचरिता वा मातोपमाता ॥ २ ॥

वीरमाता तु वीरसू ॥ २२२ ॥

वीर सूते वीरसू ॥ १ ॥ २२२ ॥

श्वश्रूमाता पतिपत्न्यो

पत्यु, पत्न्याश्च माता श्वशुरस्य भाया श्वश्रू “नारीसखी-” ॥ २।४।७६ ॥
इत्यूटि निपात्यते ॥ १ ॥

श्वशुरस्तु तयो पिता ।

तयोरिति पत्यु पत्न्याश्च पिता सुशोभनमस्तुते, अश्नाति वा श्वशुर “श्वशुर
कुडु-” ॥ (उणा ४०६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥

पितरस्तु पितुर्देश्या

पितुर्वेशे भवा प्रवपुष्या, पाति रक्षतीति पितर ॥ १ ॥

पत्यु स्वप्ना न नन्दयति वधू ननादा “यतिननेदिभ्या दापथ” ॥
(उणा-८५६) ॥ इति ऋ, नरादित्वाग्रयोऽदभाव बाहुलमाद् दीप्तत्वाभावे ननन्दा
॥ १ ॥ २ ॥ नन्दति नन्दयति वा अवश्य नन्दिनी ॥ ३ ॥

पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्च भू कुली च सा ॥ २१८ ॥

ज्येष्ठा चासौ श्वभूश्च ज्येष्ठश्च भू ॥ १ ॥ कोलति कुली ॥ २ ॥ २१८ ॥

कनिष्ठा श्यालिका हाली यन्त्रणी केलिकुञ्चिका ।

पत्न्या कनिष्ठभगिनी श्याल्येव श्यालिका ॥ १ ॥ हलति हाली, ज्वलादि
त्वाद् णे ङी ॥ २ ॥ यन्त्रयति यन्त्रणी ॥ ३ ॥ केल्या कुञ्चति कुटिलीभवति केलि-
कुञ्चिका ॥ ४ ॥

केलिर्द्रव परीहास क्रीडा लीला च नर्म च ॥ २१९ ॥

देयन कूर्दन खेला ललन वर्करोऽपि च ।

केलन केलि, पुञ्जीलिङ्ग “किलिपिलि” ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ।
॥ १ ॥ इवति हृदयमनेन द्रव ॥ २ ॥ परिहसन परिहास “घञ्युपसर्गस्य”
॥ ३ ॥ २।२।८६ ॥ इति दीर्घत्वे परीहास ॥ ३ ॥ क्रीडन क्रीडा “केलिपरिष्वङ्कितोयम्”
इति केचित् ॥ ४ ॥ ललन लीला मिदादित्वाददि निपात्यते ॥ ५ ॥ नृणाति विनयति
नर्म क्लीबलिङ्ग “मन्” ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ६ ॥ २१९ ॥
दीव्यते देवनम् ॥ ७ ॥ कूयते कूर्दनम् ॥ ८ ॥ खेलन खेला ॥ ९ ॥ लल्यते
ललनम् ॥ १० ॥ नृणोत्यनेन वर्कर “विश्वरूप्य कर” ॥ (उणा-४३५) ॥
खेलाकूर्दनशब्दौ केलिपरिष्वङ्किते ह्रस्वावपि विशेषानाधयणादस्माभि केलिपयाय
त्वेनोक्तौ ॥ ११ ॥

शेषधात्र- स्यात् नर्मणि ॥

सुयोत्सवो रागरसो विनोदोऽपि किलोऽपि च ।

वसा तु जनकस्तातो बीजी जनयिता पिता ॥ २२० ॥

वसति बाज वसा ॥ १ ॥ जनयति जनक, जायतेऽस्माद् वा “दृक्-”
॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ तनोति सन्तति तात “सुसितनि-” ॥ (उणा-
५०३) ॥ इति कित्, तो दीर्घत्व च, यद्वा तनोति तत तस्य स्वार्थऽण् ॥ ३ ॥ बीज
मस्त्यस्य बीजी ॥ ४ ॥ जनयति जनयिता ॥ ५ ॥ पाति रक्षति पिता “पातेरिच”
॥ (उणा-८५८) ॥ इति त् ॥ ६ ॥ २२० ॥

शेषधात्र- वप्यो जनित्रो रेतोधास्वाते ॥

पितामहस्तस्य पिता

स्त्रीपुसाभ्या तृतीया प्रकृतिर्लिङ्गमत्र तृतीयाप्रकृति स्त्रीलिङ्ग “तद्विताक्मो
पान्त्य-” ॥ ३।२।५४ ॥ इति पुवद्भावाभाव ॥ १ ॥ पण्डते मन्त्रति उभयव्य
ञ्जनता पण्ड , पनायति स्त्रीपुसाविति वा “पञ्चमाहृ ” ॥ (उणा-१६८) ॥ पण्डुरपि
॥ २ ॥ सनति पण्ड “शमिपणिभ्या-” ॥ (उणा-१७९) ॥ इति ङे बाहुलभात्
सत्वाभाव ‘शण्ड’ इत्यमर ‘शण्ड’ इत्यन्ये ॥ ३ ॥ क्लीयते क्लीव ॥ ४ ॥ पुसण्
अभिमदने, न पुसयति नपुमक, पुक्लीवलिङ्गौ “नज पुमे ” ॥ (उणा-३२) ॥
इत्यके नखादित्वाद् अद् न भवति, न स्त्री न पुमान् इति वा, नखादित्वात् ॥ ५ ॥ २२६ ॥

इन्द्रियायतनमङ्गविग्रहौ क्षेत्रगात्रतनुभूधनास्तनू ।

मूर्तिमत्करणकायमूर्तयो वेरसहननदेहसचरा ॥ २२७ ॥

घनो बन्ध पुर पिण्डो वपु पुद्गलपर्भणी ।

कलेर शरीर

इन्द्रियाणामायतनमिन्द्रियायतनम् ॥ १ ॥ अमति वृद्धिमङ्गम् “गम्यमि-”
॥ (उणा-९०) ॥ इति ग , अङ्गतीति वा ॥ २ ॥ विगृह्यते रोगादिभिरिति विग्रह
॥ ३ ॥ क्षयत्ववदय क्षेत्रम् ‘हुयामा-’ ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ ४ ॥
गच्छति गात्रम् “गमेरा च ” ॥ (उणा-४५३) ॥ इति त्र ॥ ५ ॥ तन्यते
तनु स्त्रीलिङ्ग “मृमृत्-” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ भुवा वृथि
व्या घनो भूधन ॥ ७ ॥ तन्यते तनू स्त्रीलिङ्ग “कृपिचमि-” ॥ (उणा-८२९) ॥
इत्यु ॥ ८ ॥ मूर्ति काठियमस्त्यस्य मूर्तिमत् ॥ ९ ॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥ १० ॥
चीयतेऽसौ काय ‘चित्तिदेहा-’ ॥ ५।३।७९ ॥ इति धञ् क्त्व च ॥ ११ ॥
मूच्छत्यनया मूर्ति ॥ १२ ॥ वेति प्रजायते वेर, पुद्गलबलिङ्ग खुरक्षुर-” ॥ (उणा-
३९६) ॥ इति रे साधु ॥ १३ ॥ सहन्यन्तेऽज्ञान्यत्र सहननम् ॥ १४ ॥ धातुभिर्दिह्यते
देह , पुक्लीवलिङ्ग ॥ १५ ॥ सचरत्यनेन सचर गोचरमचर ” ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ
॥ १६ ॥ २७ ॥ धातुमिह्न्यते घन “मूर्तिनिचिताऽश्च घन ” ॥ ५।३।३७ ॥ इत्यलि
निपात्यते ॥ १७ ॥ बध्यते पञ्चमिभूतैव च ॥ १८ ॥ पुरति पुरम् ॥ १९ ॥ धातुभि
पिण्डयते पिण्ड , पुक्लीवलिङ्ग ॥ २० ॥ उण्यते वपु क्लीवलिङ्ग “ह्यति ” ॥ (उणा-
९९७) ॥ इत्युस् ॥ २१ ॥ पद्यते पुद्गल ‘मुरलो’ ॥ (उणा-४७४) ॥
इत्युले निपात्यते, पूरण गटनधर्मत्वाद्वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २२ ॥ वृष्यते सिच्यते,
वर्षति मलान् वा वर्षम्, क्लीवलिङ्ग “मन्” ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ २३ ॥
कडति मायति कडेवरम् “कडेरेवरा-” ॥ (उणा-४४५) ॥ इत्येवर , लत्वे कले
वरम् ॥ २४ ॥ शीयते शरीर , पुक्लीवलिङ्ग “कृण्वृ-” ॥ (उणा-४१८) ॥ इतार
॥ २५ ॥

मातुर्मातामहा कुले ॥ २२३ ॥

मातु कुले वसो भवा पूवपुण्या मातामहा ॥ १ ॥

पितरौ मातापितरौ मातरपितरौ पिता च माता च ।

पिता च माता च द्वौ पितरौ “पिता मात्रा वा” ॥ ३ । १ । १२२ ॥ १ ॥

इत्येकशेष “आ द्वे द्वे” ॥ ३ । २ । ३९ ॥ इत्यात्वे मातापितरौ ॥ २ ॥ “मातरपितर वा ”
॥ ३ । १ । ४७ ॥ इति निपातनाद् मातरपितरौ ॥ ३ ॥

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ

श्वशुरश्च श्वश्रूश्च द्वौ श्वशुरौ “श्वशुर श्वश्रूभ्या वा ” ॥ ३ । १ । १२३ ॥
इत्येकशेष ॥ १ ॥ २ ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ २२४ ॥

“प्रातृपुत्रा स्वस्रदुहितमि ” ॥ ३ । १ । १२१ ॥ इत्येकशेष ॥ १ ॥ २२४ ॥

आता च भगिनी चापि आतरौ

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथ बान्धव ।

स्वो ज्ञाति स्वजनो बन्धु सगोत्रश्च

बन्धुरेव बान्धव , प्रज्ञादित्वादण् ॥ १ ॥ अस्यत्यन्यजातिं स्व “प्रह्लाहा-”
॥ (उणा-५१४) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥ ज्ञायते ज्ञाति पुलिङ्ग “प्लुहा-” ॥
(उणा-६४६) ॥ इति ति ॥ ३ ॥ स्व आत्मीय-वासौजन्य स्वजन ॥ ४ ॥ बन्धाति
स्नेह बन्धु “भृशतृ-” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ समान गोत्रमस्य सगोत्र
“समानस्य धमादिषु ” ॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति सभाव ॥ ६ ॥

निज पुन ॥ २२५ ॥

आत्मीय स्व स्वकीयश्च

निजातो निज “क्वचित्” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ २२५ ॥ आत्म
नोऽयमात्मीय “दोरीय ” ॥ ६ । ३ । ३२ ॥ २ ॥ अस्यति पर स्व ॥ ३ ॥ स्वक
स्याय स्वकाय , गेहादित्वादीय ॥ ४ ॥

सपिण्डास्तु सनाभय ।

समान पिण्ड एषा सपिण्डा यत्स्मृति - “सपिण्डता ॥ पुरुषे सप्तमे विनिव
तते, सप्तमादूर्ध्व सगोत्रा ” ॥ १ ॥ समा नाभिमूल येषा ते सनाभय ‘समानस्य ’-
॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति सत्वम् ॥ २ ॥

तृतीया प्रकृति षण्ड षण्ड क्लीबो नपुसकम् ॥ २२६ ॥

स्त्रीपुसाभ्या तृतीया प्रकृतिर्लिङ्गमत्र तृतीयाप्रकृति स्त्रीलिङ्ग “ तद्विताकरो
पान्त्य-” ॥ ३।२।५४ ॥ इति पुवद्भावाभाव ॥ १ ॥ पण्डते मन्त्रति उभयव्य-
ञ्जनता पण्ड , पनायति स्त्रीपुमाविति वा “पद्यमाइ” ॥ (उणा-१६८) ॥ पण्डुरपि
॥ २ ॥ सनति पण्ड “ शभिपणिभ्या-” ॥ (उणा-१७९) ॥ इति ढे वाहुल्कात्
सत्वाभाव ‘शण्ड’ इत्यमर ‘शण्ड’ इत्यन्ये ॥ ३ ॥ क्लीयते क्लीय ॥ ४ ॥ पुसण्
अभिमदने, न पुसयति नपुसक, पुक्लीवलिङ्गौ “ नज पुसे ” ॥ (उणा-३२) ॥
इत्येके नखादित्वाद् अद् न भवति, न स्त्री न पुमान् इति वा, नखादित्वात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

इन्द्रियायतनमङ्गविग्रहौ क्षेत्रगात्रतनुभूषनास्तनू ।

मूर्तिमत्करणकायमूर्तयो वेरसहननदेहसचरा ॥ २२७ ॥

घनो बन्ध पुर पिण्डो वपु पुद्गलपर्मणी ।

कलेवर शरीर

इन्द्रियाणामायतनमिन्द्रियायतनम् ॥ १ ॥ अमति रुद्धिमङ्गम् “गम्यमि-”
॥ (उणा-९०) ॥ इति ग, अङ्गतीति वा ॥ २ ॥ विग्रह्यते रोगादिभिरिति विग्रह
॥ ३ ॥ क्षयत्यवश्य क्षेत्रम् “ हुयामा-” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ ४ ॥
गच्छति गात्रम् ‘ गमेरा च ” ॥ (उणा-४५३) ॥ इति त्र ॥ ५ ॥ तन्यते
तनु स्त्रालिङ्ग ‘ वृमृत्-” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ भुवा पृथि
व्या घनो भूषण ॥ ७ ॥ तन्यते तनू स्त्रालिङ्ग ‘ वृपिचमि-” ॥ (उणा-८२९) ॥
इत्यु ॥ ८ ॥ मूर्ति काठिन्यमस्त्यस्य मूर्तिमत् ॥ ९ ॥ नियतेऽनेन करणम् ॥ १० ॥
स्वीयतेऽसौ काय ‘ चितिदेहा-” ॥ ५।३।७९ ॥ इति घञ् क्त्व च ॥ ११ ॥
मूच्छत्यनया मूर्ति ॥ १२ ॥ वेति प्रनायते वेर पुक्लीवलिङ्ग ‘ खुरक्षुर-” ॥ (उणा-
३९६) ॥ इति रे साधु ॥ १३ ॥ सहन्यन्तेऽद्वायत्र महननम् ॥ १४ ॥ धातुभिर्दिश्यते
देह , पुक्लीवलिङ्ग ॥ १५ ॥ सचरत्यनेन सचर गोचरसचर ” ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ
॥ १६ ॥ २२० ॥ धातुभिर्दिश्यते घञ ‘ मूर्तिनिष्क्रिताऽत्र घञ ” ॥ ५।३।३७ ॥ इत्यलि
निपात्यते ॥ १७ ॥ वध्यते पञ्चभिर्मूर्तैव च ॥ १८ ॥ पुरति पुरम् ॥ १९ ॥ धातुभि
पिण्ड्यते पिण्ड पुक्लावलिङ्ग ॥ २० ॥ उप्यते वपु क्लीवलिङ्ग ‘ व्यति ’ ॥ (उणा-
९९७) ॥ इत्युस् ॥ २१ ॥ पद्यते पुद्गल ‘ मुरलो ’ ॥ (उणा-४७४) ॥
इत्युले निपात्यते, पूरण-गलनधर्मत्वाद्वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २२ ॥ मृष्यते सिच्यते,
वपति मलान् वा वष्म क्लीवलिङ्ग ‘ मन्-” ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ २३ ॥
कडति माद्यति कडेवरम् ‘ कडेरेवरा-” ॥ (उणा-४४५) ॥ इत्येवर , एत्वे कले
वरम् ॥ २४ ॥ शायते शरीर , पुक्लीवलिङ्ग “ कृशृष-” ॥ (उणा-४१८) ॥ इतार
॥ २५ ॥

मातुर्मातामहा कुले ॥ २२३ ॥

मातु कुले चशे भवा पूवपुरुषा मातामहा ॥ १ ॥

पितरौ मातापितरौ मातरपितरौ पिता च माता च ।

पिता च माता च द्वौ पितरौ “पिता मात्रा वा” ॥ ३ । १ । १२२ ॥ १ ॥

इत्येकशेष “आ द्वे द्वे” ॥ ३ । २ । ३९ ॥ इत्यात्वे मातापितरौ ॥ २ ॥ “मातरपितर वा”
॥ ३ । २ । ४७ ॥ इति निपातनाद् मातरपितरौ ॥ ३ ॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वशुरश्च श्वश्रूश्च द्वौ श्वशुरौ “श्वशुर श्वश्रूभ्या वा” ॥ ३ । १ । १२३ ॥

इत्येकशेष ॥ १ ॥ २ ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ २२४ ॥

“भ्रातृपुत्रा स्वसदुहितुभि” ॥ ३ । १ । १२१ ॥ इत्येकशेष ॥ १ ॥ २२४ ॥

आता च भगिनी चापि आतरौ

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथ बान्धव ।

स्वो जाति स्वजनो बन्धु सगोत्रश्च

बन्धुरेव बान्धव , प्रह्लादित्वादण् ॥ १ ॥ अस्त्यन्यजातिं स्व “प्रह्लाहा-”

॥ (उणा-५१४) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥ ज्ञायते ज्ञाति पुलिङ्ग “प्लुहा-” ॥

(उणा-६४६) ॥ इति ति ॥ ३ ॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च स्वजन ॥ ४ ॥ बध्नाति

स्नेह बन्धु “धृमृतृ-” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ समानगोत्रस्य सगोत्र

“समानस्य धमादिषु” ॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति सभाव ॥ ६ ॥

निज पुन ॥ २२५ ॥

आत्मीय स्व स्वकीयश्च

निजातो निज ‘कचित्’ ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ २२५ ॥ आत्म

नोऽयमात्मीय “दोरीय” ॥ ६ । ३ । ३२ ॥ २ ॥ अस्त्यति पर स्व ॥ ३ ॥ स्वक

स्याय स्वकीय गेहादित्वादीय ॥ ४ ॥

सपिण्डास्तु सनाभय ।

समान पिण्ड एषां सपिण्डा यत्स्मृति - “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिव
तते सप्तमादूर्ध्वं सगोत्रा” ॥ १ ॥ समा नाभिमूल येषां ते सनाभय “समानस्य -

॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति सत्वम् ॥ २ ॥

तृतीया प्रकृति षण्ड षण्ड क्लीबो नपुंसकम् ॥ २२६ ॥

प्राणिन इति मूधा, पुलिङ्ग “श्वमातरि-” ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥ ३ ॥ मूयते बध्यते मुकुट्यादिभ्योऽनेति मौलि, पुष्कालिङ्ग ‘धूमूभ्या-’ ॥ (उणा-७०१) ॥ इति लिङ् ॥ ४ ॥ मुण्यते प्रतिज्ञायते मुण्ड, पुष्कीबलिङ्ग “कुगुहु-” ॥ (उणा-१७०) ॥ इति णिङ्, मुण्ड्यते वा ॥ ५ ॥ कायति क “क्वचित्” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ङ ॥ ६ ॥ मस्यति परिणमते तस्य “दम्यमि” ॥ (उणा २००) ॥ इति ते मस्त, स्वार्थ के मस्तक, पुष्कीबलिङ्ग, मसे “इप्याशि” ॥ (उणा ७७) ॥ इति तम्ब वा ॥ ७ ॥ २३० ॥ वरमङ्ग वराङ्गम् ॥ ८ ॥ करणानोन्द्रियाणि त्रायन्तेऽनेनेति करणत्राणम् ॥ ९ ॥ शीर्यते मस्यति जरमा शीर्य “ऋजिरिपि” ॥ (उणा ५६७) ॥ इति कित्स ॥ १० ॥ मस्तिक ‘कुशिक’ ॥ (उणा ४५) ॥ इति इके निपात्यते ॥ ११ ॥

तज्जा केशास्तीर्थवाकाश्चिकुरा कुन्तला कचा ॥ २३१ ॥

बाला स्यु

तस्मिन् शिरसि जातास्तज्जा शिरसिजा, क्लिश्यत एभि केशा “क्लिश के च” ॥ (उणा-५३०) ॥ इति श, के शेरत इति वा ॥ १ ॥ तीर्थे उच्यन्त उपयाच्यन्ते तीर्थवाका ॥ २ ॥ चम्यन्ते प्रतिहन्यन्ते चिकुरा “श्वशुर” ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, चिहुरास्तु प्राकृते कस्य हादेशात् सस्कृतेऽपीति दुर्ग, यदाह-“कुन्तला मुर्धजास्त्वन्नाश्चिकुराचिहुरा” इति ॥ ३ ॥ कनति दीप्यन्ते कुन्तला “मुर लोरल” ॥ (उणा ४७४) ॥ इत्यले निपात्यते, कुन्ताकार लाप्ति वा ॥ ४ ॥ कचन्ते कचा ॥ ५ ॥ २३१ ॥ बल्यन्ते बाला, पुष्कीबलिङ्ग, बलन्ति वा ज्वलादित्वाद् ण ॥ ६ ॥

शेषश्चान्न-कषे पुन ।

वृजिनो वेष्टिताग्रोऽथ ॥

तत्परा पाशो रचना भार उच्चय ।

हस्त पक्ष कलापश्च केशभूयस्त्ववाचका ॥ २३२ ॥

तैभ्य केशादिशदेभ्य परा पाशादय शब्दा केशभूयस्त्व वदन्ति, यथा केशपाश ॥ १ ॥ केशरचना ॥ २ ॥ केशभार ॥ ३ ॥ केशोच्चय ॥ ४ ॥ केश हस्त ॥ ५ ॥ केशपक्ष ॥ ६ ॥ केशकलाप इति ॥ ७ ॥ प्रशसारुढत्वादेभि कमधारय ॥ २३२ ॥

अलरुस्तु कर्कराल खड्गरश्चूर्णकुन्तल ।

अलयति भूषयत्यलक, पुष्कीबलिङ्ग ‘दूकृन्’ ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक् ॥ १ ॥ ककरत्वेन कक्षोत्त्वेन अलति ककराल ॥ २ ॥ खर्माद्रय खरयति खड्गर, शृपोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ चूर्णाकार कुन्तलश्चूर्णकुन्तल कुन्तिलेने ॥ ४ ॥

शेषधात्र-

देहे सिन प्रजनुबन्धु शाख पङ्क्तवम् ।

स्याधिस्थान च ॥

अस्मिन्नजीवे कुणप शव ॥ २२८ ॥

मृतक

अस्मिन् शरीरेऽजीवे जीवनिमुक्ते कुणति शब्दायते कुणप “ भुजिकुति-”
॥ (उणा-३०५) ॥ इति किदप , कुण शब्द पाति रक्षति वा, धनञ्जयाख्यस्य
वामो शवे सभवात् ॥ १ ॥ शवति यात्यम्माञ्चाव शव , पुङ्गीबलिङ्गो ॥ २ ॥ २२८ ॥
त्रियते स्म मृत, के मृतवम् ॥ ३ ॥

रुण्डकबन्धौ त्वपशीर्षे क्रियायुजि ।

अपगतं छिन्नत्वात् शीपमस्यापशीर्षे वपुस्तत्र क्रियायुक्ते नृत्यतीत्यर्थ , रूप्यते
शब्दयते रुण्ड “ विचण्डै-” ॥ (उणा-१७६) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ कृत्यते
शब्दयते कवध , पुङ्गीबलिङ्ग कोरध ” ॥ (उणा-३५७) ॥ इत्यध , कस्य
शिरसो बन्धोऽनेति वा, केन बध्यत इति वा, धृपोदरादित्वात् ॥ २ ॥

वयासि तु दशा प्राया

अर्थात् शरीरस्य वियन्ति क्रमेण गच्छन्ति वयासि ॥ १ ॥ धात्यादीनि दश्य
न्ते दशा , लीलिङ्ग , स्थादित्वात् क ॥ २ ॥ प्रकर्षणाऽयन्ते प्राया , पुलिङ्ग ॥ ३ ॥

सामुद्र देहलक्षणम् ॥ २२९ ॥

समुद्रे शरीरे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ देहस्य लक्षण चक्रध्वजादि ॥ २२९ ॥

एकदेशे प्रतीकोऽङ्गावयवाऽपघना अपि ।

शरीरस्य एकधासौ देशश्च एकदेशस्तत्र प्राति शरीरमिति प्रताक “ सुणीका
स्तिक-” ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ अङ्गत्वेकदेशत्वमङ्गम् ॥ २ ॥
अवयौत्यवयव ॥ ३ ॥ अपहन्यतेऽनेनेत्यपघन “ निघोद्ध-” ॥ ५।३।३६ ॥ इत्यलि
निपात्यते ॥ ४ ॥

शेषधात्र- देहैकदेशे मात्रम् ॥

उत्तमाङ्ग शिरो मूर्ध्ना मौलिर्मुण्ड कमस्तके ॥ २३० ॥

वराङ्ग करणत्राण शीर्षे मस्तिऋमित्यपि ।

उत्तम च तदङ्ग चोत्तमाङ्गम् ॥ १ ॥ शृणाति वियुक्तमिति शिर , लीबलिङ्ग
‘ मिथिरञ्जि ” ॥ (उणा-१७१) ॥ इति किदत् ॥ २ ॥ मूर्च्छन्त्यस्मिन्माहवा

प्राणिन इति मूर्धा, पुलिङ्ग “श्वमातरि-” ॥ (उणा-९०२) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥ ३ ॥ मूयते वध्यते मुकुट्यादिम्मेति मौलि, पुष्पालिङ्ग “धूमूभ्या-” ॥ (उणा-७०१) ॥ इति लिङ् ॥ ४ ॥ मुण्यते प्रतिपाद्यते मुण्ड, पुष्पीवलिङ्ग “कुगुहु-” ॥ (उणा-१७०) ॥ इति क्तिङ्, मुण्ड्यते वा ॥ ५ ॥ कायति क “क्वचिन्” ॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति ङ ॥ ६ ॥ मस्यति परिणमते तस्य “दम्यमि” ॥ (उणा २००) ॥ इति ते मस्त, स्थाये के मस्तक, पुष्पीवलिङ्ग, मसे “इप्याशि” ॥ (उणा ७७) ॥ इति तक्क् वा ॥ ७ ॥ २३० ॥ धरमह वरा जम् ॥ ८ ॥ करणानोन्द्रियाणि त्रायन्तेऽनेनेति करणत्राणम् ॥ ९ ॥ शीर्यते मस्यति जरसा शीर्ष “ऋचिरिपि” ॥ (उणा ५६७) ॥ इति क्तिङ् स ॥ १० ॥ मस्तिक “कुशिरु” ॥ (उणा ४५) ॥ इति इके निपात्यते ॥ ११ ॥

तज्जा केशास्तीर्थवाकाश्चिकुरा कुन्तला कचा ॥ २३१ ॥

वाला स्यु

तस्मिन् शिरसि जातास्तज्जा शिरसिजा, क्लिश्यत एभि केशा “क्लिश के च” ॥ (उणा-५३०) ॥ इति श, के शेरत इति वा ॥ १ ॥ तीथ उच्यन्त उपयाच्यन्ते तीर्थवाका ॥ २ ॥ चम्यन्ते प्रतिहन्यन्ते चिकुरा ‘श्वशुर’ ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, चिहुरास्तु प्राकृते कस्य हादेशात्, सस्त्वतेऽपीति दुर्ग, यदाह-“कुन्तला मुधजास्त्वक्षाचिकुराचिहुरा” इति ॥ ३ ॥ कनन्ति दीप्यन्ते कुन्तला “मुर लोरल” ॥ (उणा ४७४) ॥ इत्यले निपात्यते कुन्ताकार लाति वा ॥ ४ ॥ वचन्ते कचा ॥ ५ ॥ २३१ ॥ वध्यन्ते वाला, पुष्पीवलिङ्ग, वलति वा ज्वलादित्वाद् ण ॥ ६ ॥

शेषश्चान-च्चे पुन ।

शृजिनो वेल्लिताग्रोऽथ ॥

तत्परा पाशो रचना भार उच्चय ।

हस्त पक्ष कलापश्च केशमूयस्त्ववाचका ॥ २३२ ॥

तेभ्य केशादिशब्देभ्य परा पाशादय शब्दा केशमूयस्त्व वदन्ति यथा केशपाश ॥ १ ॥ केशरचना ॥ २ ॥ केशभार ॥ ३ ॥ केशोच्चय ॥ ४ ॥ केश हस्त ॥ ५ ॥ केशपक्ष ॥ ६ ॥ केशकलाप इति ॥ ७ ॥ प्रशसारुढत्वादेभि कमधारय ॥ २३२ ॥

अलकस्तु कर्कराल खड्गरश्चूर्णकुन्तल ।

अलयति भूषयत्यलक पुष्पीवलिङ्ग ‘दृक्कु’ ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक- ॥ १ ॥ वक्त्रत्वेन स्त्रोत्रत्वेन अलति कर्कराल ॥ २ ॥ रामिन्द्रिय खरयति खड्गर, पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ चूर्णाकार कुन्तलश्चूर्णकुन्तल कुटिलकेश ॥ ४ ॥

शेषधात्र-

देहे सिन प्रजनुबधत्तु शाख पढ्दम् १

व्याधिस्थान च ॥

अस्मिन्नजीवे कुणप श्व ॥ २२८ ॥

मृतक

अस्मिन् शरीरेऽजीवे जीवनिमुक्ते कुणति शब्दायते कुणप “ भुजिकुति-”
॥ (उणा-३०५) ॥ इति किदप , कुण शब्द पाति रक्षति वा, धनञ्जयाख्यस्य
यायो शवे संभवात् ॥ १ ॥ शवति यात्यस्माच्चाव श्व , पुक्कावलिङ्गौ ॥ २ ॥ २२८ ॥
म्रियते स्म मृत, के मृतकम् ॥ ३ ॥

रुण्डकवधौ त्वपशीर्षे क्रियायुजि ।

अपगतं छिन्नत्वात् क्षीर्षमस्यापशीर्षे वपुस्तत्र क्रियायुक्ते नृत्यतीत्यर्थ , रूयते
शायते रुण्ड “ पिचण्डै-” ॥ (उणा-१७६) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ कूयते
शायते कवध , पुक्कावलिङ्ग ‘ कारव ” ॥ (उणा-२५७) ॥ इत्यध , कस्य
शिरसो वधोऽनेति वा, केन वध्यत इति वा, पृथोदरादित्वात् ॥ २ ॥

वयासि तु दशा प्राया

अर्थात् शरारस्य वियन्ति क्रमेण गच्छन्ति वयासि ॥ १ ॥ बाल्यादीनि दश्य
न्ते दशा , लीलिङ्ग , स्थादित्वात् क ॥ २ ॥ प्रकषणाऽयते प्राया , पुलिङ्ग ॥ ३ ॥

सामुद्र देहलक्षणम् ॥ २२९ ॥

समुद्रे शरीरे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ देहस्य लक्षण चक्रध्वजादि ॥ २२९ ॥

एकदेशे प्रतीकोऽङ्गावयवाऽपघना अपि ।

शरीरस्य एकधासौ देशश्च एकदेशस्तत्र प्राति शरीरमिति प्रताक “ सृणीका
स्तीक-” ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ अङ्गत्वेकदेशत्वमङ्गम् ॥ २ ॥
अवयौलवयव ॥ ३ ॥ अपहन्यतेऽनेनेत्यपघन “ निघोद्ध-” ॥ ५।३।३६ ॥ इत्यलि
निपात्यते ॥ ४ ॥

शेषधात्र- देहैकदेशे गात्रम् ॥

उत्तमाङ्ग शिरो मूर्धा भौलिर्मुण्ड कमस्तके ॥ २३० ॥

वराङ्ग करणत्राण शीर्षे मस्तिरुमित्यपि ।

उत्तम च तदङ्ग चोत्तमाङ्गम् ॥ १ ॥ गृणाति वियुक्तमिति शिर , लीलिङ्ग
“ मिधिरञ्जि ” ॥ (उणा-१७१) ॥ इति किदप् ॥ २ ॥ मूर्च्छन्त्यस्मिन्नाहता

॥५॥११७१॥ इति डे श्री ॥ २ ॥ केशान् पाणयताति केशपाशा ॥ ३ ॥ त्यलेना
शिखा ' इयतेरिच वा ' ॥ (उणा-८५) ॥ इति ख ॥ ४ ॥ शिखण्डतुल्या
शिखण्डिका ॥ ५ ॥ २३५ ॥

सा बालानां कारुपक्ष शिखण्डकशिखण्डकौ ।

कारुपक्ष इव मारुपक्ष ॥ १ ॥ गिरसि खण्डने, शिखिवद् उच्यते वा शि
खण्ड , पृषोदरादित्वात् , के शिखण्डक ॥ २ ॥ शिरो मण्डयति शिखाण्डक , पृषोदरा
दित्वात् ॥ ३ ॥

तुण्डमास्य मुखं वस्त्रं लपनं वदनानने ॥ २३६ ॥

तुण्ड्यतेऽनेन, तुण्ड तुणति कुटिलीभरति वा " कुगुटु " ॥ (उणा-१७०) ॥
इति किद् ड ॥ १ ॥ जस्पत्यनेन वणमास्य " शिखास्य " ॥ (उणा ३६४) ॥
इति ये निपात्यते ॥ २ ॥ मण्डते मुख, पुस्लीपलिङ्ग " महेष्टवास्य वा " ॥
(उणा-८९) ॥ इति खे साधु ॥ ३ ॥ उच्यतेऽनेनेति वस्त्र " हुयामा " ॥
(उणा ४५१) ॥ इति न , मुदितानि खान्यनेति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥
लप्यतेऽनेनेति लपनम् ॥ ५ ॥ उच्यतेऽनेनेति वदनम् ॥ ६ ॥ आ समन्तादनित्य
नेनाऽऽननम् ॥ ७ ॥ २३६ ॥

शेषश्चात्र- मुखे दंताल्यस्तेर घनं चर घनोत्तमम् ॥

भाले गोध्यलिकालीकललाटानि

भरयते परिभाष्यते गुभाऽगुभमत्र भाल, पुस्लीपलिङ्ग तत्र ॥ १ ॥ गुभ्यते
पटादिना घेष्टयते गोवि स्त्रीलिङ्ग त्रिलिपिलि ' ॥ (उणा-६०८) ॥ इति
इ ॥ २ ॥ अत्यते भूप्यते तिलरादिभिरलिक ' मीक-यलि " ॥ (उणा-३८) ॥
इतीक " स्यमिकपि " ॥ (उणा ४६) ॥ इतात्रेऽगीरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ललते
ऽनालद्वारो ललाटम् ' अनिशू " ॥ (उणा-१४५) ॥ इत्याट ॥ ५ ॥

श्रुतौ श्रव ।

शब्दाधिष्ठानपैञ्जूपमहानादध्वनिग्रहा ॥ २३७ ॥

कर्णं श्रोत्रं श्रवणं च

भूयतेऽनया श्रूति , श्वादिदित्वात् क्ति तत्र ॥ १ ॥ श्रुणोति श्रव क्ताग्लिङ्ग
" अस् " ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस् ॥ २ ॥ शब्दोऽग्नितिष्ठत्यत्र शब्दाधिष्ठानम् ॥ ३ ॥
पिञ्जूप कणमल सोऽत्रास्ति ज्योत्स्नाद्यणि पैञ्जूप, पुस्लीपलिङ्ग यद्वाचस्पति
श्रव पैञ्जूपमास्त्रियाम् ॥ ४ ॥ महान् नादो निघापोऽनेति महानाद ॥ ५ ॥
ध्वनिगृह्यतेऽनेन ध्वनिग्रह , शब्दग्रहोऽपि ॥ ६ ॥ २३७ ॥ कण्यतेऽनेन कण ,

स तु भाले अमरक कुरुलो अमरालक ॥ २३३ ॥

॥ त्वलको भाले ललाटे अमरप्रतिवृत्तिअमरक, पुष्कीवल्लि ॥१॥ कु
इपल्लुलति कुरुल, पृषोदरादित्वात्, यादव्यम् “कुरुलालसभूलेहे” इति ॥ २ ॥
अमरावृत्तिरलको अमरालक ॥ ३ ॥ २३३ ॥

धम्मिल्ल सयता केशा

कर्णं मिलति धम्मिल्ल, पृषोदरादित्वात्, धमे सौनस्य “भिलाच्छमल-” ॥
(उणा-४६४) ॥ इति निपातनाद् वा ॥ १ ॥

शेषध्वान- धम्मिल्ले मौलिजुट्ठकौ ॥

केशवेपे कनरी

केशाना वेपे रचनाया कृत्यते कनरी “अच्छिचटि-” ॥ (उणा-३९७) ॥
इत्यरे “ भाजगोण ” ॥ २।४।३० ॥ इति डी, क वृणोतीति वा ॥ १ ॥

शेषध्वान- कनरी तु कनर्या स्यात् ॥

अथ ।

वेणि प्रवेणी

वीयते वेणि, स्त्रीलिङ्ग “कावावी-” ॥ (उणा-६३४) ॥ इति णि ॥१॥
प्रकृष्टा वेणि प्रवेणी ॥ २ ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥ २३४ ॥

शिरसि भव शिरस्य, शीर्षण्य दिगादि-” ॥ ५।३।१२४ ॥ इति ये
‘ केशे वा ” ॥ ३।२।१०२ ॥ इति शीर्षणादेश, पक्षे शिरस्य ॥ १ ॥ २ ॥ विशदे
अन्योऽयासपृक्ते स्नानादिनिमले वा ॥ २३४ ॥

शेषध्वान- प्रलोम्यो विशदे कचे ॥

केशेषु वर्त्म सीमन्त

सिनोति केशाननेन सीमन्त सीमन्तहेमन्त ’ ॥ (उणा-२२२) ॥
इत्यन्ते निपात्यते, सीम्रोऽन्त इति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

पलित पाण्डुर कच ।

पलति याति श्वेतत्व पाकात् पलित, पुष्कावल्लिङ्ग हृदयादि-” ॥ (उणा-
२१०) ॥ इति त ॥ १ ॥

चूडा केशी केशपाशी शिखा शिखण्डिका समा ॥ २३५ ॥

ओम्यते चूडा, भिदादित्वादटि निपात्यते ॥ १ ॥ केशेते केशी ‘ अचिन्त

भानोरिद भानवीय "दोरीय" ॥ ६।३।३२ ॥ १ ॥

असौम्येऽक्षण्यनक्षि स्यात्

सोमदेवताकृत्वेन लक्षणया सौम्यमविवृत न सौम्यमसौम्य तत्राक्षणि,
विकृतमक्षि अनाक्षि, नन् विरोधे, अनर्थवत् ॥ १ ॥

ईक्षण तु निशामनम् ॥ २४० ॥

निभालन निशमन निध्यानमवलोकनम् ।

दर्शन द्योतन निर्वर्णन च

ईक्ष्यते ईक्षणम् ॥ १ ॥ शमिष् आलोचने निशामनम् ॥ २ ॥ २४० ॥ नि
भाल्यते निभालनम् ॥ ३ ॥ निशाम्यते निशमन "शमोऽदक्षने" ॥ ४ ॥ २।२८ ॥
इत्यत्र दक्षने एव हस्व इति मताश्रयणाद् हस्व ॥ ४ ॥ निध्यायते निध्यानम् ॥ ५ ॥
अवलोक्यतेऽवलोकनम् ॥ ६ ॥ द्योत्यते द्योतनम् ॥ ७ ॥ द्योत्यते द्योतनम् ॥ ८ ॥
निवर्ण्यते निर्वर्णनम् ॥ ९ ॥

अथार्धवीक्षणम् ॥ २४१ ॥

अपाङ्गदर्शन काक्ष कटाक्षोऽक्षिविकृणितम् ।

अर्धं वीक्षणमस्याधर्धवीक्षणम् ॥ १ ॥ अपाङ्गेन दर्शनमपाङ्गदर्शनम् ॥ २ ॥
इयद् विकृणितत्वाद् अभ्यत्र काक्ष "अत्पे" ॥ ३।२।१३६ ॥ इति कादेश
'सन्ध्यक्ष' ॥ ७।३।१२६ ॥ इति ट समासान्त ॥ ३ ॥ कटस्य कपोल-
स्याऽक्षि कटाक्ष 'सकटाभ्याम्' ॥ ७।३।८६ ॥ इत्यत् समासान्त ॥ ४ ॥
अक्ष्णोर्विकृणनमक्षिविकृणितम् ॥ ५ ॥

स्यादुन्मीलनमुन्मेष

उन्मील्यते उन्मीलनम् ॥ १ ॥ उन्मेषणमुन्मेष ॥ २ ॥

निमेषस्तु निमीलनम् ॥ २४२ ॥

निमेषण निमेष ॥ १ ॥ निमील्यते निमीलनम् ॥ २ ॥ २४२ ॥

अक्ष्णोर्वाह्यान्तावपाङ्गौ

नेत्रयोरुपान्तप्रदेशौ अपकृष्टावज्ञावपाङ्गौ ॥ १ ॥

श्रूरुर्ध्वे रोमपद्धति ।

अक्ष्णोरुपरि रोमराजिस्तत्राम, भ्राम्यति श्रू, स्त्रीलिङ्ग "भ्रमिगमि" ॥ (उणा-
८४३) ॥ इति इ ॥ १ ॥

किरत्यनेन वा " इणुवि " ॥ (उणा १८२) ॥ इति ण ॥ ७ ॥ श्रूयतेऽनेन
श्रोत्र " हुयामा " ॥ (उणा ४७१) ॥ इति ञ ॥ ८ ॥ अनटि भ्रवण, पुक्ली
बलिङ्ग ॥ ९ ॥

वेष्टन कर्णशष्कुली ।

वेष्टयतेऽनेन वेष्टन कणशष्कुली ॥ १ ॥ शक्नेत्यनया श्रोतु शष्कुली कर्णस्य
शष्कुली कणशष्कुली ॥ २ ॥

पालिस्तु कर्णलतिका

पाल्यते पालि, लीलिङ्ग " खरेभ्य इ " ॥ (उणा ६०६) ॥ १ ॥ कर्णस्य
लतेव कणलतिका ॥ २ ॥

शेषध्वान्न- कर्णप्रान्तस्तु ध्वारा स्यात् कर्णमूल तु शीलकम् ॥

शङ्खो भालश्रवोऽन्तरे ॥ २३८ ॥

शाम्यत्यत्राऽऽहते प्राणा इति शङ्ख, पुक्लीबलिङ्ग " शमिमनिभ्या ख " ॥
(उणा-८४) ॥ १ ॥ २३८ ॥

चक्षुरक्षीक्षण नेत्र नयन दृष्टिरम्बकम् ।

लोचन दर्शन दृक् च

चष्टे शुभाशुभ स्फुरणाच्चक्षु चक्षेः शिङ्गा " ॥ (उणा १००१) ॥
इत्युस्, अश्नुतेऽक्षि, क्वाबलिङ्गौ ' प्रुयिप्लुपि " ॥ (उणा-७०७) ॥ इति
किरिस् ॥ १ ॥ २ ॥ इक्ष्यतेऽनेनेक्षणम् ॥ ३ ॥ नीयतेऽनेन दृश्यमात् नेत्र, पुक्लाबलिङ्ग
" नीदाम्ब " ॥ ५ ॥ २३८८ ॥ इति ञ्रद् ॥ ४ ॥ अनटि नयनम् ॥ ५ ॥ दृश्यते
ऽनया दृष्टि ॥ ६ ॥ अम्बतेऽम्बकम् ॥ ७ ॥ लोच्यतेऽनेन लोचन, विलोचनमपि
॥ ८ ॥ दृश्यतेऽनेन दर्शनम् ॥ ९ ॥ पश्यति, दृश्यतऽनया वा दृक्, स्त्रालिङ्ग ॥ १० ॥

शेषध्वान्न-अक्षिण रूपमहो देवदाप ॥

तत्तारा तु कनीनिका ॥ २३९ ॥

तस्याऽक्ष्ण, तरयति तमस्तारा पुस्त्रीलिङ्ग, के तारकाऽपि तच्छ-दोऽत्राक्षि
परामर्शी नक्षत्रयवच्छेदाद्य ॥ १ ॥ कनति दीप्यते कनीनिका ' कनेरीनक " ॥
(उणा ७३) ॥ २ ॥ २३९ ॥

वाम तु नयन सौम्य

सोमो देवताऽस्य सौम्य ' कसोमाद्व्यण् " ॥ ६ ॥ २३९०७ ॥ १ ॥

भानवीय तु दक्षिणम् ।

भानोरिद भानवीय “दोरीय ” ॥ ६।३।३२ ॥ १ ॥

असौम्येऽक्षण्यनक्षि स्यात्

सौमदेवतामत्वेन लभणया सौम्यमविकृत न सौम्यमसौम्य तत्राक्षणि,
विकृतमक्षि अनाक्षि, नञ् विरोधे, अनर्थवत् ॥ १ ॥

ईक्षण तु निशामनम् ॥ २४० ॥

निभालन निशमन निध्यानमवलोकनम् ।

दर्शन द्योतन निर्वर्णन च

ईक्ष्यत ईक्षणम् ॥ १ ॥ शमिष् आलोचने, निशामनम् ॥ २ ॥ २४० ॥ नि
भाल्यते निभालनम् ॥ ३ ॥ निशाम्यते निशमन “शमोऽदशने” ॥ ४ ॥ २।२८ ॥
इत्यत्र दर्शने एव हस्व इति मताश्रयणाद् हस्व ॥ ४ ॥ निध्यायते निध्यानम् ॥ ५ ॥
अवलोक्यतऽवलोकनम् ॥ ६ ॥ दृश्यते दशनम् ॥ ७ ॥ द्योत्यते द्योतनम् ॥ ८ ॥
निवर्ण्यते निर्वर्णनम् ॥ ९ ॥

अथार्धवीक्षणम् ॥ २४१ ॥

अपाङ्गदर्शन काक्ष कटाक्षोऽक्षिविकूणितम् ।

अर्धे वीक्षणमस्याधवीक्षणम् ॥ १ ॥ अपाङ्गेन दर्शनमपाङ्गदर्शनम् ॥ २ ॥
इपद् विकूणितत्वात् अस्यात्र काक्ष “अल्पे ” ॥ ३।२।१३६ ॥ इति कादेश
‘सन्ध्यक्षेण ’ ॥ ७।३।१२६ ॥ इति ट समासान्त ॥ ३ ॥ कटस्य कपोल-
स्याऽक्षि कटाक्ष ‘सकटाभ्याम्’ ॥ ७।३।८६ ॥ इत्यत्र समासान्त ॥ ४ ॥
अक्षणोविकूणनमक्षिविकूणितम् ॥ ५ ॥

स्यादुन्मीलनमुन्मेष

उन्माल्यते उन्मीलनम् ॥ १ ॥ उन्मेषणमुन्मेष ॥ २ ॥

निमेषस्तु निमीलनम् ॥ २४२ ॥

निमेषण निमेष ॥ १ ॥ निमील्यते निमीलनम् ॥ २ ॥ २४२ ॥

अक्ष्णोर्बाह्यान्तावपाङ्गौ

नेत्रयोरुपान्तप्रदेशौ अपकृष्टावन्तावपाङ्गौ ॥ १ ॥

अक्षूर्ध्वे रोमपद्धति ।

अक्षोरुपरि रोमराजिस्तत्राम्, भ्राम्यति भ्रू, श्रीलिङ्ग “भ्रमिगमि ’ ॥ (उणा-
४।३।१) ॥ इति ट ॥ १ ॥

सक्रोपश्रुतिकारे स्याद् अश्रुश्रुमृपरा कुटि ॥ २४३ ॥

आदिभ्य परा कुटि श्रुव कुटन कुटिलीकरण श्रुकुटि, अकुटि “कृशुकुटि”
॥ (उणा- ६१९) ॥ इति ६, ततो “श्रुवोऽच्च कुमकुट्यो” ॥ २४४१०१ ॥
इत्यत्व, ह्रस्वत्व च ॥ १ ॥ २ ॥ श्रुकुटिमकुट्य तु मतान्तराश्रयेण, स्त्रीलिङ्गा,
यद्रीड “अथ अकुटिश्रुकुटिश्रुकुटिश्रुकुटि स्त्रिय” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ २४३ ॥

कूर्च कूर्प श्रुवोर्मध्ये

कीर्यते कूर्च, पुक्लीबलिङ्ग “कृचचूर्च” ॥ (॥ उणा ११३) ॥ इति चे
निपात्यते ॥ १ ॥ कीर्यते कूर्प “कृशुकुभ्य ऊचान्तस्य” ॥ (उणा २९८) ॥
इति य ॥ २ ॥

पक्ष्म स्याद् नेत्ररोमणि ।

पच्यते विस्तीर्यते पक्ष्म, पुक्लीबालङ्ग “सात्मनात्पन्,” ॥ (उणा ११६) ॥
इति मनि निपात्यते ॥ १ ॥

गन्धज्ञा नासिका नासा घ्राण घोणा विकृणिका ॥ २४४ ॥

नक्र नकुटक शिङ्घिनी

गन्ध जानाति गन्धज्ञा ॥ १ ॥ नस्यते कुटिलीक्रियते नासिका “नसिवासि”
॥ (उणा ४०) ॥ इति णिदिङ्, नासत इति वा णङ् ॥ २ ॥ धमि अचि वा
नासा ॥ ३ ॥ जिप्रत्यनेन घ्राणम् ॥ १ ॥ घृणति गन्धाय घोणा ॥ ५ ॥ विकृणयति
विकृणिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥ न क्रामति वायुरस्मिन् नक्र “नञ क्रामिगमि” ॥
(उणा-४) ॥ इति ङप्रत्यय नखादित्वात् साधु क्लीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु ‘नक्रो
नासा विकृणिका’ इति पुस्याह ॥ ७ ॥ कृत्यति पवनोऽत्र नकुट “नकुटकुक्कुट”
॥ (उणा १५५) ॥ न्युटे निपात्यते केनकुटम् ॥ ८ ॥ शिङ्घत्यवश्य शिङ्घिनी ॥ ९ ॥

क्षेपश्चात्र नासा तु गन्धहृत् ॥

नसा गन्धवहा नस्या नासिक्य गन्धनाशिका ॥

ओष्ठोऽधरो रदच्छद ।

दन्तवस्त्र च

उप्यते तीक्ष्णाहारेण ओष्ठ ‘वन्निऋणि’ ॥ (उणा १६२) ॥ इति ठ
॥ १ ॥ अवति शोभामधर अयमधरानोष्ठवाचीति वञ्चित ॥ २ ॥ रदाना छदो
रदच्छद ॥ ३ ॥ दन्ताना वस्त्रमिव दन्तवस्त्र पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

क्षपधान ओष्ठ तु दशनोच्छिद्यो रसालेपी च बाग्दलम् ।

तत्प्राप्तौ मुक्कणी

तस्यौष्ठस्य प्रान्तौ सजतो खालां सूक्ष्णी "सजे सज्जसकौ च" ॥ (उणा १०७) ॥ इति कनिष् 'सूक्ष्णी' इत्यमर ॥ १ ॥

असिक त्वध ॥ २४५ ॥

अधरस्याऽधोभागोऽस्यतेऽसिक "क्रीकलि" ॥ (उणा ३८) ॥ इति बहुवचनावधिक ॥ १ ॥ २४५ ॥

असिकाधस्तु चिबुक

नीयते चिबुक इन्वप्रसन्धि "कञ्चुकाशुक" ॥ (उणा ५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

स्याद् गल्ल सूक्षण पर ।

गल्यतेऽनेन मल्ल "नामाप्या" ॥ (उणा ४६२) ॥ इति बहुवचनात् ॥ १ ॥

गल्लात् पर कपोलश्च

कपि सौत्र, कप्यते कपोल "कटिपटि" ॥ (उणा ४९३) ॥ इत्योल ॥ १ ॥

परो गण्ड कपोलत ॥ २४६ ॥

कपोलात् परो गण्ड इति गण्ड, गलादयस्त्रयोऽल्पविशेषत्वादेकार्था इत्येके ॥ १ ॥ २४६ ॥

ततो हनु

ततो गण्डात् परो हत्याहार हनु, पुञ्जीलिङ्ग "इहने" ॥ (उणा-७९१) ॥ इति तुकि बाहुलकाद् नलोप ॥ १ ॥

श्मश्रु कूर्चमास्यलोम च मासुरी ।

श्मनि मुखैकदेशे शेते श्मश्रु क्लीबलिङ्ग "श्मन शीङो ङित्" ॥ (उणा-८१०) ॥ इति ङ ॥ १ ॥ कीर्यते कूर्च, पुक्लावलिङ्ग ॥ २ ॥ आस्यैकदेशे लोम आस्यलोम ॥ ३ ॥ मस्यति परिणमते मासुरी 'श्वशुर' ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र- श्मश्रुणि व्यञ्जन कोट ॥

दाढिका दष्ट्रिका

दाढाप्रकृतिर्दाढिका ॥ १ ॥ एव दष्ट्रिका, दाढिकाऽपि ॥ २ ॥

दाढा दष्ट्रा जम्भ

यति खण्डयति दाढा "बहुल्म्" ॥ ५।१।२ ॥ इति ङ ॥ १ ॥ दश्यते ऽनया दष्ट्रा 'दशेछ' ॥ ५।२।१० ॥ इति ञ ॥ २ ॥ जायते जम्भ "गृह्ण मि" ॥ (उणा-३२७) ॥ इति भ ॥ ३ ॥

सकोपभ्रूविकारे स्याद् अम्रुमृमृपरा कुटि ॥ २४३ ॥

भ्रादिभ्य परा कुटि भ्रुव कुटन कुटिलीकरण भ्रुकुटि, भ्रुकुटि "कृशुकुटि" ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति ६, ततो 'भ्रुवोऽथ कुसकुट्यो' ॥ २१४।१०१ ॥ इत्यत्व, ह्रस्वत्व च ॥ १ ॥ २ ॥ भ्रुकुटिम्रुकुटी तु मतान्तराश्रयेण, खीलिङ्गा, यद्गौड "अथ भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटि क्रिय" इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ २४३ ॥

कूर्च कूर्प भ्रुवोर्मध्ये

कीर्यते कूर्च, पुक्लीबलिङ्ग "कूचचूच" ॥ (॥ उणा ११३) ॥ इति चे निपात्यते ॥ १ ॥ कीर्यते कूर्प "कृशूच्य कर्चान्तस्य" ॥ (उणा २९८) ॥ इति य ॥ २ ॥

पक्ष्म स्याद् नेत्ररोमणि ।

पच्यते विस्तार्यते पक्ष्म, पुक्लीबलिङ्ग "सात्मनात्मन्," ॥ (उणा ९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ १ ॥

गन्धज्ञा नासिका नासा घ्राण घोणा विकृणिका ॥ २४४ ॥

नक्र नकुटक शिङ्घिनी

गन्ध जानाति गन्धज्ञा ॥ १ ॥ नस्यते कुटिलीक्रियते नासिका "नसिबसि" ॥ (उणा ४०) ॥ इति णिदिक्, नासत इति वा णक् ॥ २ ॥ घञि, अचि वा नासा ॥ ३ ॥ जिघ्रत्यनेन घ्राणम् ॥ ९ ॥ घुणति गन्धार्थं घोणा ॥ ५ ॥ विकृणयति विकृणिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥ न क्रामति वायुरसिन् नक्र 'नज क्रमिगमि' ॥ (उणा-४) ॥ इति डप्रत्यये नद्यादित्वात् साधु क्लीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु "नक्रो नासा विकृणिका" इति पुस्याड ॥ ७ ॥ नृत्यति पवनोऽत्र नकुट 'नकुन् नकुट' ॥ (उणा १५५) ॥ इत्युटे निपात्यते के नकुटकम् ॥ ८ ॥ शिङ्घत्यवश्य शिङ्घिनी ॥ ९ ॥ शेषश्चात्र नासा तु गन्धहृत् ॥

नसा गन्धवहा नस्या नासक्य गन्धनालिका ॥

ओष्ठोऽधरो रदच्छद ।

दन्तवस्त्र च

उप्यते तीक्ष्णाहारेण ओष्ठ वनिकणि' ॥ (उणा १६२) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ अवति शोभामधर अयमधस्तनोष्ठवाचीति कश्चित् ॥ २ ॥ रदानां छदो रदच्छद ॥ ३ ॥ दन्ताना वस्त्रमिव दन्तवस्त्र पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र ओष्ठे तु दशनोच्छ्रित्यो रसालेपी च वाग्दत्म् ।

तत्प्राप्तौ सृक्णी

स्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ गृणाति गिरति गृध्राति वा ग्रीवा “प्रद्धाहा ” ॥ (उणा-५१४) ॥
इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥ शिरो धीयतेऽस्या शिरोधि , झालिङ्ग “ग्याप्यादाधारे”
॥५॥३॥८८॥ इति वि ॥ ४ ॥ शिरो धारयति शिरोधरा ॥ ५ ॥

सा त्रिरेसा कम्बुग्रीवा

सा ग्रीवा रेखात्रयाङ्किता शङ्खावृत्तिर्वा कम्बुग्रीवा ॥ १ ॥

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ २५० ॥

अवल्यवटु , पुष्पालिङ्ग “अयर्तिगृभ्योऽटु ” ॥ (उणा-७६२) ॥ १ ॥

प्रत्यस्या द्विस्रा घाटा “घटाघाटा ” ॥ (उणा-१४१) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

कृक कन्धरामध्यमटति कृकाटिका ग्रीवाप-वाद्भाग ॥३॥२५०॥

शेष-वात्र-अवटौ तु शिर पीठम् ॥

कृकस्तु कन्धरामध्य

क्रियतेऽसौ कृक “कृगो वा ” ॥ (उणा-२३) ॥ इति क्तिरु ॥ १ ॥

कृकपाथो तु वीतनौ ।

वेति गच्छत्यनयोरपान इति वीतनौ “वीपति ” ॥ (उणा-२९२) ॥

इति तने बाहुलसाद् गुणाभाव ॥ १ ॥

ग्रीवाधमन्यौ प्राग् नीले

ग्रीवाया प्राग्भागे धमन्यौ नाड्यौ नीलवणत्वात्नीले ॥ १ ॥

पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥ २५१ ॥

ग्रीवाया पश्चाद् भागे धमन्यौ नाड्यौ मयतेऽनयोरपान इति मन्ये स्त्री
लिङ्ग ‘स्थाछा ’ ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥ के शिरसि कम्बेते
कलम्बिके ॥ २॥२५१ ॥

गलो निगरण कण्ठ

गिरत्यनेन “पुनात्रि ” ॥५॥३॥१३०॥ इति घे ल्त्वे च गल् , गिलतीति
वा ॥ १ ॥ निगरत्यनेनेति निगरण ॥ २ ॥ कणयति शब्दायते कण्ठ कण्ठते वा
पुलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु— ‘प्रवामूले तु कण्ठोऽस्त्रा ’ इति क्लीबेऽप्याह ॥ २ ॥

काकलकस्तु तन्माणि ।

तस्य कण्ठम्य माणि कु इपत्तल काकल , के काकलक ॥ १ ॥

असौ भुजशिर स्कन्ध

अस्यते भारेणास , पुष्पीबलिङ्ग मावावधाम ” ॥ (उणा-५६४) ॥

द्विजा रदा ॥ २४७ ॥

रदना दशना दन्ता दशखाटनमल्लका ।

द्विर्जायन्ते द्विजा ॥ १ ॥ रदन्ति विलिपन्ति रदा ॥२॥२४७ ॥ रयते
ऽर्मीभिरिति रदना ॥ ३ ॥ दश्यतेऽर्मीभिर्दशना “ दशनाऽर्गोद ” ॥४॥२४८ ॥
इत्यनटि निपात्यते ॥ ४ ॥ दाम्यत्यम्लमक्षणाद् दन्ता “ दम्भमि ” ॥ (उणा-
२००) ॥ इति त ॥५॥ दश्यतेऽर्मीभिर्दशा “ व्यञ्जनाद् घञ् ” ॥५॥३१३२ ॥
॥ ६ ॥ खादन्त्येभि खादना ॥ ७ ॥ मल्लते धारयति दृढत्व मल्ल, के
मल्लका ॥ ८ ॥

शेषध्वान्न-दत्ते मुखगुरो दातु ॥

राजदन्तौ तु मध्यस्थानुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥२४८॥

दन्तानां राजानौ राजदन्तौ दन्तपङ्केरुपयधध द्वौ द्वौ मध्यभूतौ । क्वचिदिति
मतान्तरे- उपरि न त्वध श्रेणि पङ्क्तियोरुपरिश्रेणिकौ, वैजयन्तीकारस्तु- मध्य
दन्ता राजदन्ता दष्टा तत्पाश्वयोर्द्वयो’ इति चतुरो राजदन्तानाह ॥ १ ॥ २४८ ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा लोला

रसान् मधुरादीन् जानाति रसज्ञा ॥ १ ॥ रस्यतेऽनया रसना, स्त्रीकृत्वलिङ्ग
“ ध्वसिरसि ” ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यन ॥ २ ॥ लेढि रसान् जिह्वा ‘ लिहेर्जिह्व
च’ ॥ (उणा-५१३) ॥ इति व ॥ ३ ॥ लोलतीति लोला ॥ ४ ॥

शेषध्वान्न-जिह्वा तु रसिका रस्ना रसला रसमातृका ।

रसा काकुललना च ॥

तालु तु काकुदम् ।

तरस्याहारोऽनेति तालु, क्लृबलिङ्ग ‘ ऋतृ ” ॥ (उणा-७२७) ॥ इति णिडु
लत्व च रस्य ॥ १ ॥ कक्ते जिह्वाऽत्र काकुद ‘ कक्केर्णिङ्वा ॥ (उणा-२४३) ॥
इति णिडुद् , काकु ददातीति घा ॥ २ ॥

शेषध्वान्न- कक्त्रदल ॥ तालुनि ॥

सुधास्रवा घण्टिका च लम्बिका गलगुण्डिका ॥२४९॥

सुधाममृतकला स्रवति सुधास्रवा ॥ १ ॥ घण्टाप्रतिरुतिघण्टिका ॥ २ ॥
लम्ब्यते लम्बिका ॥ ३ ॥ गलस्य गुण्डेव गलगुण्डिका ॥४॥२४९॥

कन्धरा धमनिर्ग्रीवा शिरोधिश्च शिरोधरा ।

क शिरो धारयति कन्धरा ‘ धारेधच ’ ॥५॥१११३॥ इति यो धरादेनाध
॥१॥ धमे सौत्रस्य धम्यतेऽनयेति ‘ सदित्तल ” ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनौ धमनि ,

खीलिङ्ग ॥ २ ॥ गृणाति गिरति गृध्राति वा ग्रीवा “प्रह्लाहा” ॥ (उणा-५१४) ॥
इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥ शिरो धीयतेऽस्या शिरोधि , खीलिङ्ग “अप्यादाधारे”
॥५१३१८८॥ इति चि ॥ ४ ॥ शिरो धारयति शिरोधरा ॥ ५ ॥

सा निरेखा कम्बुग्रीवा

सा ग्रीवा रेखात्रयाङ्किता शङ्खाकृतिर्वा कम्बुग्रीवा ॥ १ ॥

अवदुर्घाटा कूराटिका ॥ २५० ॥

अवत्यवदु , पुष्पीलिङ्ग “अव्यर्तिगुभ्योऽदृ ” ॥ (उणा-७६२) ॥ १ ॥
म्रत्यस्या । ह्ला घटा “घटाघटा ” ॥ (उणा-१४१) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥
कूर कधरामध्यमदति कूराटिका ग्रीवापश्चाद्भाग ॥ ३ ॥ २५० ॥

शेषान्न-अवदौ तु शिर पीठम् ॥

कुरुस्तु कन्धगमध्य

नियतेऽर्सा कृक् “कृगो वा ” ॥ (उणा-२३) ॥ इति किरक ॥ १ ॥

कुरुपाश्वा तु वीतनौ ।

वेति गच्छत्यनयोरपान इति वीतनौ “वीपति ” ॥ (उणा-२९२) ॥
इति तने बाहुलशाद् गुणभाव ॥ १ ॥

ग्रीवाधमन्यौ प्राग् नीले

ग्रीवाया प्राग्भागे धमन्यौ नाड्यौ नीलयणत्वान्नाले ॥ १ ॥

पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥ २५१ ॥

प्रावाया पश्चाद् भागे धमन्यौ नाड्यौ मन्यतेऽनयोरपान इति मन्ये, खी
लिङ्ग ‘स्थाछा’ ॥ (उणा-३१७) ॥ इति य ॥ १ ॥ के शिरसि लम्ब्येते
कलम्बिके ॥ २ ॥ २५१ ॥

गली निगरण कण्ठ

गिरत्यनेन “पुनाग्नि” ॥५१३१३०॥ इति घे लत्वे च गल , गिलतीति
वा ॥ १ ॥ निगरत्यनेनेति निगरण ॥ २ ॥ स्णयाते शब्दायते कण्ठ कण्ठते वा
पुलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु- ‘अवामूले तु स्णोऽस्त्रा’ इति खीवेऽप्याह ॥ २ ॥

काकलकस्तु तन्माणि ।

तस्य कण्ठस्य माणि कु इपत्कल काकल , के काकलक ॥ १ ॥

असौ मुजशिर स्कन्ध

अस्यते भारेणास , पुष्पावलिङ्ग मावावधाम ” ॥ (उणा-५६४) ॥

द्विजा रदा ॥ २४७ ॥

रदना दशना दन्ता दशस्तादनमल्लका ।

द्विर्जायन्ते द्विजा ॥ १ ॥ रदन्ति विलिखन्ति रदा ॥२॥२४७ ॥ रदते
ऽमीभिरिति रदना ॥ ३ ॥ दश्यतेऽमीभिर्दशना “ दशनाऽवोद ” ॥४॥२१५४॥
इत्यनटि निपात्यते ॥ ४ ॥ दाम्य-त्यम्लभक्षणाद् दन्ता “ दम्यमि ” ॥ (उणा-
२००) ॥ इति त ॥५॥ दश्यतेऽमीभिर्दशा ‘ व्यञ्जनाद् घञ् ” ॥५॥३१३२॥
॥ ६ ॥ खादन्त्येभि खादना ॥ ७ ॥ मलन्ते धारयति दृढत्व मल, के
मल्लका ॥ ८ ॥

शेष-वान-दन्ते सुप्तसुरो दाह ॥

राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥२४८॥

दन्ताना राजानो राजदन्तौ दन्तपङ्केरुपयध-व द्वा द्वौ मध्यभूतौ । क्वचिदिति
मतान्तरे- उपरि न त्वध श्रेणि पङ्क्तियोरुपरिश्रेणिकौ, वैजयन्तीकारस्तु- ‘ मध्य
दन्ता राजदन्ता दष्टा तत्पाश्वयोर्द्वयो ’ इति चतुरो राजदन्तानाह ॥ १ ॥ २४८ ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा लोला

रसान् मधुरादीन् जानाति रसज्ञा ॥ १ ॥ रस्यतेऽनया रसना स्त्रीस्त्रीबलिङ्ग
“ प्वसिरसि ” ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यन ॥ २ ॥ छेदि रसान् जिह्वा ‘ लिहेजिह्व
व ” ॥ (उणा-५१३) ॥ इति व ॥ ३ ॥ लोलतीति लोला ॥ ४ ॥

शेष-वान-जिह्वा तु रसिका रस्ता रसला रसमातृका ।

रसा काकुललना च ॥

तालु तु काकुदम् ।

तरल्याहारोऽत्रेति तालु, क्वाबलिङ्ग ‘ ऋतृ ” ॥ (उणा-७२७) ॥ इति णिडु
लत्व च रस्य ॥ १ ॥ ककते जिह्वाऽत्र काकुद ‘ ककेर्णिद्धा ” ॥ (उणा-२४३) ॥
इति णिडुद, काकु ददातीति वा ॥ २ ॥

शेष-वान-वक्त्रदल तु तालुनि ॥

सुधासवा घण्टिका च लम्बिका गलशुण्डिका ॥२४९॥

सुधाममृतकला खवति सुधासवा ॥ १ ॥ घण्टाप्रतिवृत्तिघण्टिका ॥ २ ॥
लम्बते लम्बिका ॥ ३ ॥ गलस्य ‘ गुण्डेव गलशुण्डिका ॥४॥२४९॥

कन्धरा धमनिर्धवा शिरोधिश्च शिरोधरा ।

क शिरो धारयति कन्धरा ‘ धारेधन ॥५॥१११३॥ इति स्त्री, धरादेनाध
॥१॥ धमे सौम्यस्य धम्यतेऽनयेति ‘ सदित्स्य ’ ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यर्ना धमनि,

प्रगण्ड कूर्परासान्त

कूर्परासमप्य प्रगण्यते, प्रगण्यते वा प्रगण्ड ॥ १ ॥

पञ्चशास्त्र शय शम ।

हस्त पाणि कर

पञ्च अङ्गुलिलक्षणा शास्त्रा अम्य पञ्चशास्त्र ॥ १ ॥ शैतेऽस्मिन् गर्व दाय
॥ २ ॥ शाम्यति शम ॥ ३ ॥ हस्त्यनेन हस्त, पुष्पाङ्गुलिङ्ग “दम्पमि” ॥
(उणा-२००) ॥ इति त, हमाङ्गिमुत्ते दायत वा ॥ ४ ॥ पण्यतेऽनेन पाणि
पुलिङ्ग “कमिवमि” ॥ (उणा-६१८) ॥ इति निदि ॥ ५ ॥ कुवत्यनेन,
कायते वा कर ॥ ६ ॥

शेषधान-हस्ते भुजदल सल ॥

अस्यादौ मणिनन्धो मणिश्च स ॥ २५५ ॥

अस्य पाणोरादौ मूले मणेरनन्धोऽत्र मणिश्च पाणिप्रकोष्ठसन्धि ॥ १ ॥
मणति मणि, पुष्पीलिङ्ग पदिपठि” ॥ (उणा-६०७) इती ॥ २ ॥ २५५ ॥

करभोऽस्मादाकनिष्ठ

अस्माद् मणिबन्धात् कनिष्ठा यावत् करे भाति करम ॥ १ ॥

करशाखाङ्गुली समे ।

अङ्गुरी च

करस्य शाखेव करशाखा ॥ १ ॥ अङ्गुल्यङ्गुरि “मस्यसि” ॥ (उणा-६९९) ॥
इत्युरि, एत्वे कथा चाऽङ्गुली ॥ २ ॥ २५६ ॥

अङ्गुलोऽङ्गुष्ठ

अङ्गु शरीरावयव लाति अङ्गुल ॥ १ ॥ अङ्गौ तिष्ठत्यङ्गुष्ठ “गोऽम्बा”
॥ २१३१३० ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

तर्जिनी तु प्रदेशिनी ॥ २५६ ॥

तज्यतेऽनया तजनी ॥ १ ॥ प्रदिशति प्रदेशिनी ॥ २ ॥ २५६ ॥

ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या

अतिवृद्धा ज्येष्ठा ॥ १ ॥ मध्ये जाता मध्यमा “मध्याम” ॥ ६१३१७६ ॥ २ ॥
मध्ये भूतत्वाद् मध्या ॥ ३ ॥

सावित्री स्यादनामिका ।

इति स ॥ १ ॥ भुजस्य बाहो शिर इव भुजशिर, भुजशिखरमपि ॥ २ ॥ स्फुरते
भारेण स्वध "रुचमिभ्यां" ॥ (उणा-२५१) ॥ इति धे बाहुलकाद्
दलोप ॥ ३ ॥

जन्तु सन्धिरुत्तसग ॥ २५२ ॥

वक्ष स्कन्धगतसन्धरन्तर जायत उद्भिद्राड्याति जन्तु, श्लिबलिङ्ग "जनिह
निदायतेस्त च" ॥ (उणा-८०९) ॥ इति रु ॥ १ ॥ २५२ ॥

भुजो बाहु प्रवेष्टो दोर्वाहा

भुज्यतेऽनेन भुज "भुजन्युञ्ज-" ॥ ४१११२० ॥ इति धमि निपात्यते
॥ १ ॥ बहति बाहु, पुत्रीलिङ्गौ "मिबहि" ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिडु ॥ २ ॥
प्रवेष्टते प्रवेष्ट ॥ ३ ॥ दाम्यति दो, पुत्रीबलिङ्ग "यमिदमिभ्यां डोस्" ॥ (उणा-
१००५) ॥ ४ ॥ बाह्व् प्रयत्ने बाह्वते प्रयतते बाहा ॥ ५ ॥

अथ भुजकोटर ।

दोर्मूल खण्डिक कक्षा

भुजस्य कोटरो भुजकोटर, पुत्रीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दोण्णोर्मूल दोर्मूलम् ॥ २ ॥
खण्डमस्याऽस्ति खण्डिक ॥ ३ ॥ कप्प्यते कक्षा, पुत्रीलिङ्ग "मावा" ॥ (उणा-
५६४) ॥ इति स ॥ ४ ॥

पार्श्व स्यादेतयोरध ॥ २५३ ॥

एतयो कक्षयोरधस्तात् पार्श्वानां समूह पार्श्व, पुत्रीबलिङ्ग "पार्श्वो ड्वण्" ॥
॥ ६१२१२० ॥ १ ॥ २५३ ॥

कफोणिस्तु भुजामध्य कफणि कूर्परश्च स ।

क फणति गच्छति कफोणि स्त्रीलिङ्ग, पृषोदरादित्वात्, कफाणिरपि ॥ १ ॥
भुजयोमध्य भुजामध्यम् ॥ २ ॥ क फणति कफणि स्त्रीलिङ्ग "कूर्पर कफणिर्न
षण्" इति पुस्त्यपि वैजयन्ती ॥ ३ ॥ कल्पते कुरति वा कूर्पर "जठरकुर" ॥
(उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते कुरोऽपि ।

शेषश्चात्र- कफोणौ रत्नपृष्ठकम् ॥ ४ ॥

बाहुपबाहुसन्धिश्च ॥

अथस्तस्याऽऽमणिवन्धात् स्यात् प्रकोष्ठ कलाचिका ॥ २५४ ॥

तस्य कूर्परस्य मणिबन्धमवधीकृत्य प्रकुण्ठाति प्रकोष्ठ उपबाहु कुपेवा ॥
(उणा-१६४) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ कर्मञ्चति आचिनोति वा पृषोदरादित्वात्
कलाचिका ॥ २ ॥ २५४ ॥

प्रगण्ड कूर्परासान्त

कूर्परासमध्य प्रगण्यते, प्रगण्यते वा प्रगण्ड ॥ १ ॥

पञ्चशाख शय शम ।

हस्त पाणि कर

पञ्च अङ्गुलिलक्षणा शाखा अस्य पञ्चशाख ॥ १ ॥ शैतेऽस्मिन् सर्वं शय ॥ २ ॥ शाम्यति शम ॥ ३ ॥ हस्त्यनेन हस्त, पुष्पावलिङ्ग "दम्यमि" ॥ (उणा-२००) ॥ इति त, हसद्भिर्मुखे दायते वा ॥ ४ ॥ पण्यतेऽनेन पाणि पुलिङ्ग "कमिवमि" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि ॥ ५ ॥ कुवत्यनेन, कार्यते वा कर ॥ ६ ॥

शेषधात्र-हस्ते भुजदल सल ॥

अस्यादौ मणिवन्धो मणिश्च स ॥ २५५ ॥

अस्य पाणोरादौ मूले मणेरन्धोऽत्र मणित्रय पाणिप्रकोष्ठसन्धि ॥ १ ॥ मणति मणि, पुष्पावलिङ्ग "पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) इती ॥ २ ॥ २५५ ॥

करभोऽस्मादाकृनिष्ठ

अस्माद् मणिवन्धात् कनिष्ठा यावत् करे भाति करम ॥ १ ॥

करशाखाङ्गुली समे ।

अङ्गुरी च

करस्य शाखेव करशाखा ॥ १ ॥ अङ्गुल्यङ्गुरि "मस्यसि" ॥ (उणा-६९९) ॥ इत्युरि, क्त्वे ङया चाङ्गुली ॥ २ ॥ ३ ॥

अङ्गुलोऽङ्गुष्ठ

अङ्गु शरीरावयव लाति अङ्गुल ॥ १ ॥ अङ्गो तिष्ठत्यङ्गुष्ठ "गाऽम्बा" ॥ २ ॥ ३ ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

तर्जिनी तु प्रदेशिनी ॥ २५६ ॥

तज्यतेऽनया तर्जनी ॥ १ ॥ प्रदिशति प्रदेशिनी ॥ २ ॥ २५६ ॥

ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या

अतिवृद्धा ज्येष्ठा ॥ १ ॥ मध्ये जाता मध्यमा "मध्याम" ॥ ६ ॥ ३ ॥ ७ ॥ ८ ॥ २ ॥ मध्ये भूतत्वाद् मध्या ॥ ३ ॥

सावित्री स्यादनामिका ।

इति स ॥ १ ॥ भुजस्य बाहो शिर इव भुजशिर, भुजशिखरमपि ॥ २ ॥ स्फुटते
भारेण स्व-ध "स्फुटमिभ्यां" ॥ (उणा-२५१) ॥ इति धे बाहुलकाद्
दलोप ॥ ३ ॥

जत्रु सन्धिरुरोत्तग ॥ २५२ ॥

यक्ष स्फुटगतसाधेरत्तर जायत उद्भिदाऽर्थाति जत्रु, ह्रीबलिङ्ग "अनिह
निशयतेस्त च" ॥ (उणा-८०९) ॥ इति ह ॥ १ ॥ २५२ ॥

भुजो बाहु प्रवेष्टो दोर्वाहा

भुजयतेऽनेन भुज "भुजन्युञ्ज-" ॥ ४१११२० ॥ इति धमि निपात्यते
॥ १ ॥ वहति बाहु, पुत्रीलिङ्गौ "मिवहि" ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिदु ॥ २ ॥
प्रवेष्टे प्रवेष्ट ॥ ३ ॥ दाम्यति दो, पुत्रीबलिङ्ग "यमिदमिभ्यां डोस्" ॥ (उणा-
१००५) ॥ ४ ॥ बाह्वद् प्रयत्ने बाह्वते प्रयतते बाहा ॥ ५ ॥

अथ भुजकोटर ।

दोर्मूल खण्डिक कक्षा

भुजस्य कोटरो भुजकोटर, पुत्रीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दोष्णोर्मूल दोर्मूलम् ॥ २ ॥
खण्डमस्याऽस्ति खण्डिक ॥ ३ ॥ कष्यते कक्षा, पुत्रीलिङ्ग "मावा" ॥ (उणा-
५६४) ॥ इति स ॥ ४ ॥

पार्श्वे स्यादेतयोरध ॥ २५३ ॥

एतयो कक्षयोरधस्तात् पार्श्वतो समूह पार्श्व, पुत्रीबलिङ्ग "पार्श्वो इवण्"
॥ ६१२१२० ॥ १ ॥ २५३ ॥

कफोणिस्तु भुजामध्य कफणि कूर्परश्च स ।

क कणति गच्छति कफोणि स्त्रालिङ्ग पृषोदरादित्वात्, कफाणिरपि ॥ १ ॥
भुजयोर्मध्य भुजामध्यम् ॥ २ ॥ क कणति कफणि स्त्रीलिङ्ग "कूर्पर कफणिर्न
वण" इति पुस्त्यपि वैजयन्ती ॥ ३ ॥ कल्पते कुरति वा कूपर "जठरककर" ॥
(उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते कूपरोऽपि ।

शेषश्चान्न- कफोणौ रत्नपृष्ठकम् ॥ ४ ॥

बाहूपवाहुसाधिव्य ॥

अधस्तस्याऽऽमणिवन्धात् स्यात् प्रकोष्ठ कलाचिका ॥ २५४ ॥

तस्य कूर्परस्य माणिक्यमवधीकृत्य प्रकुण्ठाति प्रकोष्ठ उपबाहु कुपेवा ॥
(उणा-१६४) ॥ इति ठ ॥ १ ॥ कर्मञ्चति, आचिनोति वा पृषोदरादित्वात्
कलाचिका ॥ २ ॥ २५४ ॥

समाहश्च

मुष्णाति मुष्टि “ दृमुपि ” ॥ (उणा-६५१) ॥ इति त्रिति ॥ १ ॥
 मुस्यति खण्डयति मुस्तु “ बहुलम् ” ॥ ५११ ॥ इति तुम्, पुष्पलिङ्गा, यद्वजयन्ती
 “ अह्नाये मुष्टिमुस्तु द्वौ समाहो मुमुष्टि द्वियाम् ” इति ॥ २ ॥ मुहुश्चुति मुचुष्टि,
 पृषोदरादित्वाद् इया मुचुष्टी, मुच्यतेबाहुलकात् मिदुष्टि ॥ ३ ॥ सगृह्यते समाह
 “ समो मुष्टौ ” ॥ ५१३ ॥ ८ ॥ इति घम् ॥ ४ ॥

अर्धमुष्टिस्तु खटक

मुष्टेरधमर्धमुष्टि, खटति खटक “ दृम्-” ॥ (उणा-२७) ॥ इति बहुवच
 नादक ॥ १ ॥

कुञ्जित पुन ॥ २६१ ॥

पाणि प्रसृत प्रसृति

कुञ्जित आकुञ्चिताद्गुलि पाणि प्रक्षियते स्म प्रसृत ॥ १ ॥ प्रक्षियते
 प्रसृति “ द्विया चि ” ॥ ५१३ ॥ ११ ॥ २ ॥

तौ युतौ पुनरञ्जलि ।

तौ प्रसृता वामदक्षिणौ पाश्चात्स्थौ अनकल्पनेनाञ्जलिर्लौकिक पुलिङ्ग
 “ पात्यञ्जिभ्यामलि ” ॥ (उणा-७०२) ॥ अम्यते जलमनेनेति नैरुक्ता,
 नाव्ये तु- “ पताकाभ्या तु हस्ताभ्या सखेपादञ्जलि स्मृत ” ॥ १ ॥

प्रसृते तु द्रनाधारे गण्डूषश्चुलुकश्चलु ॥ २६२ ॥

गण्डयति गण्डूष “ खलिफलि ” ॥ (उणा-५६०) ॥ इत्यूप ॥ १ ॥
 चुलुम्प सौत्र चुलुम्पतीति चुलुक पुस्त्रालिङ्गो कञ्चुकाश्च “ ॥ (उणा-
 ५७) ॥ इत्युक्ते निपात्यते ॥ २ ॥ चलति चलु पुलिङ्ग “ चमृतु ” ॥
 (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनाद्, के चलुकोऽपि ॥ ३ ॥ २६२ ॥

हस्त प्रामाणिको मध्ये मध्यमाङ्गुलिरूपरम् ।

मध्यमाङ्गुलिरूपरान्तरे प्रामाणिकश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणवान् हस्त, यदाह-
 “ हस्तोऽङ्गुलविंशत्या चतुरविंशतया ” इति ॥ १ ॥

बद्धमुष्टिरसौ रलि

असौ हस्तो बद्धेन मुष्टिना रमन्ते महा अस्मिन् रलि, पुस्त्रालिङ्ग ॥ १ ॥

अरलिर्निष्फनिष्ठिक ॥ २६३ ॥

निष्फाता कनिष्ठा अस्मिन् निष्फनिष्ठिको हस्त इत्यस्ति प्रमाणतामरन्नि-
 पुस्त्रालिङ्ग “ अनेरलि ” ॥ (उणा-६८२) ॥ न रलिरिति वा ॥ १ ॥ २६३ ॥

राविता देशाऽस्या राविनी ॥ १ ॥ नामग्रहणाऽयाग्याऽनामो, सैव अना
मिका, मङ्गणोऽया शिरःउदात्, अत एवाऽस्यो पवित्रम् क्रियते ॥ २ ॥

कनीनिका तु कनिष्ठा

कनति दीप्यते वार्णिका ॥ १ ॥ अत्यल्पा कनिष्ठा ॥ २ ॥

अवहस्तो हस्तपृष्ठत ॥ २५७ ॥

हस्तपृष्ठेऽरुथो हस्तोऽरुहस्त ॥ १ ॥ २५७ ॥

कामाङ्कुशो महाराज करजो नखरो नख ।

करदूको भुजाकण्ठ पुनर्भवपुनर्भवौ ॥ २५८ ॥

कामस्याङ्कुश इव कामाङ्कुश ॥ १ ॥ महाराज इव शोभनत्वाद् महाराज
॥ २ ॥ करज्जात करज, यौगिकत्वात् पाणिजकरुहादय ॥ ३ ॥ न ख राति न
खरस्त्रिलिङ्ग, नखादिवाद् ननोऽद्भावाभाव, न खन्यते वा 'जठर' ॥ (उणा ४ ३) ॥
इत्यरे निपात्यते ॥ ४ ॥ नास्ति खमस्य नख, पुद्गीवलिङ्ग, न खन्यते वा 'नख
कमि' ॥ (उणा-४) ॥ इति ड नखादिवाद् ननोऽद्भावा, नखति गच्छ
तीति वा ॥ ५ ॥ करस्य शूक इव करशूक ॥ ६ ॥ भुजाया कण्ठ इव भुजाकण्ठ
॥ ७ ॥ पुनर्भवति पुनर्भव ॥ ८ ॥ पुनरपि नव पुनर्नव ॥ ९ ॥ २५८ ॥

प्रदेशिन्यादिभि सार्धमङ्गुष्ठे वितते सति ।

प्रादेशतालगोर्गुणवितस्तयो यथाक्रमम् ॥ २५९ ॥

प्रदेशि-या साधमङ्गुष्ठे प्रसारिते प्रादेशयने प्रादेश ॥ १ ॥ मध्यमया तते
ऽङ्गुष्ठे ताल्यते ताल ॥ १ ॥ अनामिकया ततऽङ्गुष्ठे गो कणाकृतिर्गोर्गुण ॥ १ ॥
कनिष्ठया युतेऽङ्गुष्ठे वितस्यतीति वितस्त्रिंशदशाङ्गुल, पुत्रालिङ्ग 'पुत्रा' ॥ (उण
६४६) ॥ इति ति ॥ १ ॥ २५९ ॥

प्रसारिताङ्गुलौ पाणौ चपेट प्रतलस्तल ।

प्रहस्तस्तालिका ताल

चप्यतेऽनन चपेट पुस्त्रीलिङ्ग 'चपेट' ॥ (उणा १५८) ॥ १ ॥ प्रसृत
तलमस्य प्रतल ॥ २ ॥ तलति तल ॥ ३ ॥ प्रसृतो हस्त प्रहस्त ॥ ४ ॥ ताल
यति तालिका ॥ ५ ॥ तलति ताल ॥ ६ ॥

सिंहतलस्तु तौ युतौ ॥ २६० ॥

तौ प्रसारिताङ्गुलवामदक्षिणौ पाणौ सिंहस्येव तल सिंहत ॥ सिंहो हि मिलि
ताभ्या चपेटाभ्या हस्नि सद्गत सघट लातीति वा । सहतालाख्य इत्येके ॥ १ ॥ २६० ॥

सपिण्डिताङ्गुलि पाणिर्मुष्टिर्मुस्तुर्मुच्युष्यपि ।

सग्राहश्च

मुष्णाति मुष्टि “ दमुषि ” ॥ (उणा-६५१) ॥ इति मिति ॥ १ ॥
मुष्यति खण्डयति मुस्तु “ बहुलम् ” ॥ ५१११० ॥ इति तुक्, पुस्त्रीलिङ्गा, यद्वजयन्ती
“ अक्लापे मुष्टिमुस्तू द्वौ सग्राहो मुचुटि स्त्रियाम् ” इति ॥ २ ॥ मुहुरमुष्टि मुचुटि,
पृषोदरादित्वाद् इथा मुचुटा, मुच्यतेबाहुलकात् किटुटि ॥ ३ ॥ सगृह्यत सग्राह
“ समो मुष्टौ ” ॥ ५१३१५८ ॥ इति घञ् ॥ ४ ॥

अर्धमुष्टिस्तु खटक

मुष्टेरधमर्धमुष्टि, खटति खटक “ दृक्- ” ॥ (उणा-२७) ॥ इति बहुवच
नादक ॥ १ ॥

कुञ्चित पुन ॥ २६१ ॥

पाणि प्रसृत प्रसृति

कुञ्चित आकुञ्चिताङ्गुलि पाणि प्रस्रियते स्र प्रसृत ॥ १ ॥ प्रस्रियते
प्रसृति ‘ स्त्रिया क्ति ’ ॥ ५१३१९१ ॥ २ ॥

तौ युतौ पुनरञ्जलि ।

तौ प्रसृता धामदाक्षिणौ पाश्चात्क्षिणौ, अनस्रयनेनाञ्जलिर्लौकिक पुलिङ्ग
“ पाव्यब्जिभ्यामलि ” ॥ (उणा-७०२) ॥ अस्रयते जलमनेनेति नरुत्ता,
नाव्ये तु- ‘ पताकाभ्या तु हस्ताभ्या सङ्केपादञ्जलि स्मृत ’ ॥ १ ॥

प्रमृते तु द्रवाधारे गण्डपश्चुलुरुश्चलु ॥ २६२ ॥

गण्डयति गण्डप ‘ खलिफलि ’ ॥ (उणा-५६०) ॥ इत्यूप ॥ १ ॥
चुलुम्प सौत्र चुलुम्पतीति चुलुक, पुस्त्रीलिङ्गा कञ्चुफागुक् ’ ॥ (उणा-
५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ २ ॥ चलति चलु पुलिङ्ग ‘ भृमृत् ’ ॥
(उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनाद्, के चलुफोऽपि ॥ ३ ॥ २६२ ॥

हस्त प्रामाणिको मध्ये मध्यमाङ्गुलिर्धर्मम् ।

मध्यमाङ्गुलिकूपरान्तरे प्रामाणिकश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणज्ञान् हस्त, यदाह-
‘ हस्तोऽङ्गुलविंशत्या चतुरन्वितया ’ इति ॥ १ ॥

बद्धमुष्टिरसौ रलि

असौ हस्तो बद्धेन मुष्टिना, रमन्ते महा अम्मिन् रलि, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

अरलिनिष्कनिष्ठिक ॥ २६३ ॥

निष्कान्ता कनिष्ठा अम्मिन् निष्कनिष्ठिको हस्त इत्यति प्रमाणतामरन्ति-
पुस्त्रीलिङ्ग “ अर्नरलि ” ॥ (उणा-६८२) ॥ न रलिरिति वा ॥ १ ॥ २६३ ॥

व्यामव्यायामन्यप्रोधाभिर्यज्वाह प्रसारितौ ।

तियर्प्रसारितौ बाहू बाहुदण्टौ व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन व्याम , वक्षो भुजा
येति, व्ययति वा " अतीरि " ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ १ ॥ विक्षिप्त
आयामोऽप्रेति व्यायाम ॥ २ ॥ "यग् रुणद्धि यप्रोष ॥ ३ ॥

शेषमात्र- अथ व्यामे व्याम स्याद् बाहुचापस्तनूनल ॥

ऊर्ध्वाहृतभुजापाणि नरमान तु पौरुषम् ॥ २६४ ॥

ऊर्ध्वाहृतभुजा पाणिर्नरो मान यस्य तत्तया, पुरुष प्रमाणमस्य पौरुषं,
याच्यलिङ्ग "दक्षिणपुरुषाद्वाऽण्" ॥ ७११३४१॥ "पुरुषोच्चमान पौरुषम्" इत्यके
द्वादशाक्षुल पौरुषं छायामानम् ॥१॥२६४॥

दध्नद्वयसमात्रास्तु जान्वादेस्तत्तदुन्मिते ।

जान्वादे परतो दध्नादय प्रत्ययास्ते नरजान्वादिनोन्मिते वर्तन्ते यथा- जानु
प्रमाणमस्य जानुदध्न, जानुद्वयस, जानुमात्र जलमित्यादि, एव पुरुषदध्नमित्यादि ॥

रीढक पृष्ठवश स्यात्

रिह सौत्रोऽविकल्पनादौ रिह्यते स्या रीढ , के रीढक ॥ १ ॥ पृष्ठस्य वश
पृष्ठवश ॥ २ ॥

पृष्ठ तु चरम तनो ॥ २६५ ॥

तनो पश्चाद्भाग पृष्यते सिच्यते पृष्ठ " पीविशि " ॥ (उणा-१६३) ॥
इति कित् ठ , पञ्चान्मानेऽयमुपचारात् ॥१॥२६५॥

पूर्वभाग उपस्थोऽङ्ग कोड उत्सङ्ग इत्यपि ।

शरीरस्य पूर्वभागे उपतिष्ठतेऽत्रोपस्थ ॥ १ ॥ अस्मति तमित्यङ्ग ॥२॥
क्रियते कोड " विहङ्कहोड " ॥ (उणा-१७२) ॥ इत्यङ्गे निपात्यते ॥ ३ ॥
उत्कषण सजत्यत्रोत्सङ्ग ॥ ४ ॥

कोडोरो हृदयस्थान वक्षो वत्सो भुजान्तरम् ॥ २६६ ॥

करोति कोडा स्त्रीकाबलिङ्ग ॥ १ ॥ अयते गम्यते उर क्रीबलिङ्ग
" अतेरुशो च " ॥ (उणा-१६७) ॥ इत्यस् कण्ठवादाबुरस्यतीति वा क्तिप्
॥ २ ॥ हृदयस्य पुक्कयो स्थान हृदयस्थानम् ॥ ३ ॥ वक्ष रोषे सपञ्जीरोषविषय
त्वाद् वक्षताति वक्ष , क्रीबलिङ्ग ' अस् ' ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥
वदत्यनेन वत्स पुक्काबलिङ्ग मावावय ' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स
॥ ५ ॥ भुजयोर्न्तर भुजान्तरम् ॥६॥२६६॥

स्तनान्तर हृद् हृदय

स्तनयोरन्तर स्तनाग्रम् ॥ १ ॥ हगति मनो हन्, नपुमक, "घट्टम्"
५ । १ । २ ॥ इति दुह् ॥ २ ॥ " गयहृदय " ॥ (उणा-३७०) ॥ इत्ये
निपातनात् हृदयम् ॥ ३ ॥

शेषत्रात्र- हृदयसह मर्मवर गुमाधिष्ठानक प्रथम् ॥

स्तनौ कुचौ पयोधरौ ।

उरोर्जौ च

स्तनतः पायमानौ स्तनौ ॥ १ ॥ कुचतः मकुचतः कुचौ ॥ २ ॥ पयोः दुग्ध
धरतः पयोधरौ ॥ ३ ॥ उरगि जातावुरोर्जौ, र्यागिक्वादुरगिजः यशोजादयः ॥ ४ ॥
शेषत्रात्र- स्तनौ तु धरणौ ॥

चूचुक तु स्तनाद् वृन्त-शिरसा मुखा ॥ २६७ ॥

चयते बालेन चूचुकः पुष्पावलिङ्ग ' चूचुका- ' ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युक्ते निपा
त्यते बालेन पायमानः चूचिस्त्यव्यक्तः शायति वा ॥ १ ॥ स्तनशङ्खारपरे वृन्ता
दयः स्तनवृन्तम्, स्तनशिरसा स्तनमुखः स्तनाग्रमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ २६७ ॥

शेषत्रात्र- अत्र तयोः पिप्पलमेवरा ॥

तुन्द तुन्दिर्गर्भकुक्षी पिचण्डो जठरोदरे ।

तूयते पूयतः तुन्दः तुन्दुमुभ्यो नोऽन्तश्च ॥ (उणा-२४०) ॥ इति २ ॥ १ ॥
तुन्दत्वेना तुदिः खालिङ्गः नाम्युपात्य- ' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि,
धाहुलकाद् नोऽन्तश्च ॥ २ ॥ गिरत्याहारः गभः ' गूदुरमि- (उणा-३२७) इति
भ ॥ ३ ॥ कुणाल्याहारः पुपिल्लपि- ' ॥ (उणा-७०७) ॥ इति किति सौ
कुक्षिः पुलिङ्गः गौडस्तु- 'उदरः कुक्षिरङ्गाये' इति स्त्रियामप्याह । वाचस्पतिस्तु-
कुभिस्तु जठराधारे इति जठरात् प्रथगाह ॥ ४ ॥ पचत्वनमपि चमत्याहारमिति
वा पिचण्डः पिचण्डैरण्डः ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते ॥ ५ ॥
जमत्याहारः नठरः पुष्पावलिङ्गः "जठरः" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ ६ ॥
उन्त्यन्तमत्र मृगुन्दिः ॥ (उणा-३९९) ॥ इति कित्यरे उदरः द्विगुलिङ्गः,
वैजयन्तीकारस्तु जठरः चोदरः न वा' इत्याह, त्रिलिङ्गोऽयमिति बुद्धिसागरः ।
अदियतीति वा ॥ ७ ॥

शेषत्रात्र- जठरे मलुको रोमलताधारः ॥

कालखण्डः कालखज्जः कालेयः कालकः यरूत् ॥ २६८ ॥

दक्षिणे

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वः कालस्य मासस्य खण्डः कालखण्डः कृष्णमासाश्च ॥ १ ॥
कालमपि भिन्नं मतं सञ्जयति कालखज्जम् ॥ २ ॥ कु ईषद् लीयत् स्थिप्यते

हृदयेन पालयम् "य एतात" ॥ ५११२८ ॥ कलिर्देवाऽऽमेति वा ॥ ३ ॥
पालमेव पालयम् ॥ ४ ॥ इज्यऽनेन गृह्णन् श्रीवलिङ्ग "यजे क च" ॥ (उणा-
८९२) ॥ इति ऋतु प्रलय ॥ ५ ॥ यम करोतीति वा ॥ २६८ ॥

तिल्क झोम

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे िलति तिल्कमुदर्या जलाधार "मुधूदि-" ॥ (उणा-
२९) ॥ इति त्रिदक्ष ॥ १ ॥ प्राप्यति झोम, श्रीवलिङ्ग "सात्मन्नात्मन्-" ॥ (उणा-
९१९) ॥ इति मणि निपात्यते ॥ २ ॥

क्षेपधात्र- अथ झोमनि स्यात्ताण्य स्फुर झोमम् ॥

वामे तु रक्तफेनज ।

पुष्पस स्यात्

हृदयस्य वामपार्श्वे रक्तफेनाज्जातो रक्तफेनज ॥ १ ॥ पुष्प्यताति पुष्पस
"फनस-" ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ ग्रीहा गुल्म

हृदयस्य वामभागे ग्रेहते ग्रीहा "श्व-मातरि-" ॥ (उणा-९०२) ॥
इत्यनि निपात्यते ॥ १ ॥ गुप्यते रक्ष्यते गुल्म, पुङ्ग्वलिङ्ग "स्वमप्राप्त-" ॥ (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ २ ॥

अन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

अमल्यनेनात्र 'हुयामा-" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति न ॥ १ ॥ पूयते
पुरीतत् 'स-द्वेहत्-" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति कति निपात्यते, पुरीं तनोति वा,
ह्रीवलिङ्गोऽयम् वाक्स्पतिस्तु- अत्र पुरातदस्त्रियाम् इति पुसप्याह, तत्र ॥ २ ॥
॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता

रोम्णामावली रोमावत्री नाभिनिगता रोमराजि ॥ १ ॥ रोम्णां लतेव
रोमलता ॥ २ ॥

नाभि स्यात् तुन्दकूपिका ।

नक्षते स्नायुमिरिति नाभि, पुङ्ग्वलिङ्ग "नहेभ च" ॥ (उणा-६२१) ॥
इति णिाद ॥ १ ॥ तुन्दे कूपाव तुन्दकूपिका ॥ २ ॥

क्षेपधात्र- अथ नाभौ पुतरिका सिरामूलम् ॥

नाभेरधो मूत्रपुट वस्तिर्मुत्राशयोऽपि च ॥ २७० ॥

मुत्रस्य पुत्राधारो मूत्रपुत्रम् ॥ १ ॥ त्रमत्यस्या मूत्रं यन्नि, पुत्रीलिङ्ग
“प्लुता-” ॥ (उणा-६४६) ॥ इति ति, वमयत इति वा “स्वरेभ्य ६ ” ॥
(उणा-६०६) ॥ २ ॥ मूत्रस्याऽऽशयो मुत्राशय ॥ ३ ॥ २७० ॥

मध्योऽरलग्नं त्रिलग्नं मध्यम

मध्यते कथ्यते मेखलाद्यत्र मध्य ॥ १ ॥ अरलग्नमथलग्नम् ॥ २ ॥ त्रि-
गतिं त्रिलग्नमतिवृशत्र्यात् ॥ ३ ॥ मध्ये जातो मध्यम, एते पुत्रीबलिहा ॥ ४ ॥

अथ कटं कटि ।

श्रोणिं कलत्रं कटीरं काञ्चीपङ्क कुरुमती ॥ २७१ ॥

मृत्यावृणोति कटं, पुत्रीबलिह ॥ १ ॥ कथ्यते आत्रियते कटि, स्त्रीलिङ्ग
“पदिपदि ” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति क ॥ २ ॥ ध्रूयते त्रिङ्गिणीष्वत्रिह
श्रोणि, पुञ्जालिङ्ग “राधा ” ॥ (उणा-६३४) ॥ इति गि श्रोण्यते सद्वन्मते
इति वा ॥ ३ ॥ पङ्कति माधयनेन कलत्रम् ॥ ४ ॥ कथ्यते कटीर “कृशूषू-”
॥ (उणा-४१८) ॥ इतिार ॥ ५ ॥ काञ्च्या पद स्थान कात्रापदम् ॥ ६ ॥
कटुत् पा शनि श्रुतोशाऽस्त्यस्या कुरुमती ॥ ७ ॥ २७१ ॥

नितम्बरोहो लीरुट्या पश्चात्

रुद्राकटे पञ्चम्या नितरा तनाति त्रिम नितम्ब “बलिनितनिभ्या घ ”
॥ (उणा-३१७) ॥ १ ॥ आश्रुति, आरुषते वाऽऽरोह ॥ २ ॥

जघनमग्रत ।

रुद्राकटेग्रभागं हयते जघनं हनेषतर्था य ॥ (उणा-३७७) ॥
इत्यन ॥ १ ॥

त्रिरु वशाध

पृष्ठवशाध्याऽवस्तादुर्वा सचौ, त्रिसद्वद्विहिरु “सत्याहते ” ॥ ६१४१३ ॥
इति क ॥ १ ॥

तत्पार्श्वकूपकौ तु कुरुदेर ॥ २७२ ॥

तस्य त्रिकस्य पार्श्वं गतां वृत्तित कुरुदेरे आश्रुते कुरुदेरे, स्त्रीबलिहोऽय
“जठर ” ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यने निपात्यने भागुरिस्तु- “कुरुदेरी समाचष्टे
जनो जघनकूपकौ ” इति पुन्याह । शत्रुकुरुदुर ॥ (उणा-४६) ॥ इत्यु-
रुदु-दुरोऽपि ॥ १ ॥ २७२ ॥

शेषश्चान्न- कटाकृपा वृत्तिलिङ्गौ रतायुने ॥

हृदयेन पालयम् "य एता" ॥ ५११२८ ॥ कलिद्वयाऽप्यति वा ॥ ३ ॥
पालमेव पालयम् ॥ ४ ॥ इत्यादीनां यदृत्तं ह्रीबलिङ्ग "यजे क च" ॥ (उणा-
८९२) ॥ इति ऋ प्रताय ॥ ५ ॥ यम करतानि वा ॥ २६८ ॥

तिलक होम

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे णिलति तिलमुदर्या जलाधार "घृधूदि-" ॥ (उणा-
२९) ॥ इति सिद्ध ॥ १ ॥ श्राम्यति होम, ह्रीबलिङ्ग "सारमप्रात्मन्-" ॥ (उणा-
९९६) ॥ इति गणि निपात्यते ॥ २ ॥

होमधात्र- अथ होमनि स्यात्ताण्य ह्रपुव होमम् ॥

वामे तु रक्तफेनज ।

पुष्पस स्यात्

हृदयस्य वामपार्श्वे रक्तफेनाभातो रक्तफेनज ॥ १ ॥ पुष्प्यतीति पुष्पस
"कनस-" ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ ह्रीहा गुल्म

हृदयस्य वामभागे हेहते ह्रीहा ' इवमातरि-" ॥ (उणा-९०२) ॥
इत्यनि निपात्यते ॥ १ ॥ गुण्यते रक्ष्यते गुल्म , पुलाबलिङ्ग ' इवमप्राप्त-" ॥ (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ २ ॥

अन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

अमल्यनेनात्र "हुयामा-" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति न ॥ १ ॥ पूर्यते
पुरीतत् 'स-द्वेहत्-' ॥ (उणा-८८२) ॥ इति कति निपात्यते पुरीं तनोति वा,
ह्रीबलिङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु- अत्र पुरातदन्नियाम्, इति पुसप्याह, तत्र ॥ २ ॥
॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता

रोम्णामावली रोमावली नाभिनिगता रोमराजि ॥ १ ॥ रोम्णां लतेव
रोमलता ॥ २ ॥

नाभि स्यात् तुन्दकूपिका ।

नष्टत स्नायुभिरिति नाभि , पुलाबलिङ्ग "नहेभ च" ॥ (उणा-६२१) ॥
इति गिदि ॥ १ ॥ तुन्दे कूपीव तुन्दकूपिका ॥ २ ॥

शप-जान- अथ नाभौ पुनारिका सिरामूलम् ॥

नाभेरधो मूत्रपुट वस्तिर्मुत्राशयोऽपि च ॥ २७० ॥

मुत्रस्य पुटमाधारो मूत्रपुण्ड्रम् ॥ १ ॥ उमत्यम्या मूत्र वन्ति , पुष्पीलिङ्ग
“पुटज्ञा-” ॥ (उणा-६०६) ॥ इति ति , वन्त्यत इति वा “स्वरेभ्य इ ” ॥
(उणा-६०६) ॥ २ ॥ मूत्रस्याऽऽशयो मुत्राशय ॥ ३ ॥ २७० ॥

मध्योऽवलग्न विलग्न मध्यम

मध्यने वध्यते मेखलाद्यत्र मध्य ॥ १ ॥ अवलग्न्यवलग्नम् ॥ २ ॥ विल
गति विलग्नमतिवृशत्वात् ॥ ३ ॥ मध्ये जातो मध्यम , एते पुष्पीवलिङ्गा ॥ ४ ॥

अथ कट कटि ।

श्रोणि कलत्र कटीर काञ्चीपद ऋकुञ्जती ॥ २७१ ॥

कटत्यावृणोति कट , पुष्पीवलिङ्ग ॥ १ ॥ कट्यने आव्रियते कटि , स्त्रीलिङ्ग
‘ पदिपठि ’ ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ २ ॥ ध्रुयते निङ्गिणोऽध्वनिरत्र
श्रोणि , पुष्पालिङ्ग ‘ नाषा ” ॥ (उणा-६३४) ॥ इति गि , श्रोण्यते सहन्यते
इति वा ॥ ३ ॥ कटति माद्यत्यनेन कलत्रम् ॥ ४ ॥ कट्यते कटीर ‘ कृशूप-’
॥ (उणा-४१८) ॥ इतीर ॥ ५ ॥ काञ्च्या पद स्थान काञ्चापदम् ॥ ६ ॥
कटुत् पाश्वनि सुतोंगोऽस्त्यस्या ऋकुञ्जता ॥ ७ ॥ २७१ ॥

नितम्मारोहौ स्त्रीकट्या पश्चात्

स्त्रीकटे पश्चाद्भाग , नितरा तनोति त्रिम नितम्ब “ वलिनितनिभ्या च ”
॥ (उणा-३१७) ॥ १ ॥ आरादृति, आरुण्यते वाऽऽरोह ॥ २ ॥

जघनमग्रत ।

स्त्राकटेग्रभाग , ह्रयते जघन हनेधतचघी च ’ ॥ (उणा-२७२) ॥
इत्यन ॥ १ ॥

त्रिक वशाध

पृष्ठवशस्याऽधस्तादुर्वा सर्घा, निसङ्घट्टस्त्रिक सत्याडते ” ॥ ६।४।१३ ॥
इति च ॥ १ ॥

तत्पार्श्वकूपकौ तु कुकुदरे ॥ २७२ ॥

तस्य त्रिकस्य पार्श्वे गर्ता कुलित कुदेते आश्रयेते कुकुदरे, स्त्रीवलिङ्गोऽय
‘ जठर ’ ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते भागुरिस्तु- ‘ कुकुदरी समाचष्टे
जना जघनकूपकौ इति पुस्याह । श्वशुरकुकुदुर ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे
कुकुन्दुरोऽपि ॥ १ ॥ २७२ ॥

क्षेपधान- कटावृषी तूष्पलिङ्गौ रनावुके ॥

हृदयेन फालेयम् “य एयात्” ॥ ५।१।२८ ॥ कलिर्देवताऽस्येति वा ॥ ३ ॥
 कालमेव कालम् ॥ ४ ॥ इज्यनेऽनेन यद्वत् क्लीबलिङ्ग “यजे क च” ॥ (उणा-
 ८१२) ॥ इति ऋन् प्रत्यय ॥ ५ ॥ यम करोतीति वा ॥ २६८ ॥

तिलक क्लोम

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे तिलति तिलस्त्रमुदयो जलाधार “घृधूदि-” ॥ (उणा-
 २९) ॥ इति किदर ॥ १ ॥ क्लाम्यति क्लोम, क्लीबलिङ्ग “सात्मन्नात्मन्-” ॥ (उणा-
 ११६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

क्षेपधात्र- अथ क्लोमनि स्यात्ताण्य वृषुः क्लोमम् ॥

वामे तु रक्तफेनज ।

पुष्पस स्यात्

हृदयस्य वामपार्श्वे रक्तफेनाज्जातो रक्तफेनज ॥ १ ॥ पुष्प्यताति पुष्पस
 “फनस-” ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ ह्रीहा गुरुम

हृदयस्य वामभागे लेहते ह्रीहा “इवमातरि-” ॥ (उणा-९०२) ॥
 इत्यनि निपात्यते ॥ १ ॥ गुप्यते रक्ष्यते गुल्म, पुक्कावलिङ्ग “द्वक्मप्राक्म-” ॥ (उणा-
 ३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ २ ॥

अन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

अमलनेनात्र “हुयामा-” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति न ॥ १ ॥ पूर्यते
 पुरीतत् “स-द्वेहत्-” ॥ (उणा-८८२) ॥ इति कति निपात्यते, पुरीं तनोति वा,
 क्लीबलिङ्गोऽयम्, वावस्पतिस्तु- अत्र पुरीतद्विषयाम्, इति पुम्यप्याह, तत्र ॥ २ ॥
 ॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता

रोम्णामावली रोमावली नाभिनिगता रोमराजि ॥ १ ॥ रोम्णां स्तेव
 रोमलता ॥ २ ॥

नाभि स्यात् तुन्दकूपिका ।

नक्षते स्नायुभिरिति नाभि, पुक्कावलिङ्ग “नहेभ च” ॥ (उणा-६२१) ॥
 इति णिदि ॥ १ ॥ तुन्दे कूपाव तुन्दकूपिका ॥ २ ॥

क्षेप-वात्र- अथ नाभौ पुनारिका सिरामूलम् ॥

नाभेरधो मूत्रपुट वस्तिर्मुत्राशयोऽपि च ॥ २७० ॥

तस्य शुश्रूष्यं मृतं वाच्यतऽनया मीरिणी ॥ १ ॥

स्यादण्ड पेलमण्डक ॥ २७५ ॥

मुण्डोऽण्डोऽगो वृषण

अणलप्राहृत प्राणी अण्, क्लृप्तलिङ्ग वैतयन्नाकारस्तु- “अश्रियो मुष्कको
क्षण्डा” इति पुस्त्यप्याह । कथ्यणि-’ ॥ (उणा-१६९) ॥ इति ठ आण्डोऽणि ॥
१ ॥ पेलस्यूर्ध्वं गच्छति भयेन पेल के पेलसोऽपि पुसि ॥ २ ॥ अण्डमेवाऽण्डक ॥
३ ॥ २७५ ॥ मुष्णाति मुक् मुष्क, पुष्ठीगलिङ्ग विचिपुषि-” (उणा-”२) इति
किन् ॥ ४ ॥ अण्डयो णोऽण्डकोश ॥ ५ ॥ वपति मुक् वपण, पुस्त्यागलिङ्ग
“कृगृपू-” ॥ (उणा-१८८) ॥ इति चिदण ॥ ६ ॥

अपान पायुर्गुद च्युति ।

अधोमर्म शरुद्वार त्रिपलीक तुली अपि ॥ २७६ ॥

अपाऽतिलनेन, अपानम् ॥ १ ॥ पिबत्तनेन तैलादि पायु, पुलिङ्ग ‘कृपापा-’
(उणा १) ॥ इत्युण्, पाति मलोत्सर्गणेति वा ॥ २ ॥ गुत् पुरापोत्सर्गे गुवत्तनेन गुद
पुस्त्यागलिङ्ग गो किन्’ ॥ (उणा २३९) ॥ इति द, गोदते वा ॥ ३ ॥ अ्यत्रने
मलोऽस्यादच्युति ॥ ४ ॥ अधस्तात् मर्माऽस्याऽग्रामम ॥ ५ ॥ शङ्खो द्वार शङ्खद्वारम् ॥
६ ॥ निक्षो बल्योऽत्र त्रिबलाक्रम ॥ ७ ॥ उत्यते जनेषु तुलि स्त्रीलिङ्ग ॥ ८ ॥ ७६ ॥

विटप तु महाग्रीज्यमन्तरा मुष्कवद्वनणम् ।

वेदति विटपमण्डमूल भुविच्युति ॥ (उणा ३०७) ॥ इति चिदप ॥ १ ॥
महावाने माधु महाग्रीज्यम् मुष्कस्य वटवणस्य च मन्यवर्ति ॥ २ ॥

ऊरुसन्धिर्नदक्षण स्यात्

वस्तेरधस्ताद्गुहमधि वचनि यात्तनेन वटक्षण विक्षण’ ॥ (उणा
१९०) ॥ इत्यने निपात्यते ॥ १ ॥

सक् यूरु

सजति मामेन सक्वि त्रलीगलिङ्ग ‘वीमञ्ज्य’ ॥ (उणा ६६९) ॥ इति
किन् धि ॥ १ ॥ इत्यत्तनेनोद पुष्ठीलिङ्ग ‘अर्तेन् च’ ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ॥

तस्य पर्व तु ॥ २७७ ॥

जानुर्नलकीलोऽष्टीवान्

तस्योरो पर्व ग्रन्थि ॥ २७७ ॥ जायतेऽनेनाकुबनादि जानु पुस्त्यागलिङ्ग कृपापा”
॥ (उणा १) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ नल कीलयति नलकील ॥ २ ॥ अस्यानि मत्स्यना
ऽष्टीवान्, पुस्त्यागलिङ्ग चमण्वगष्टाय ॥ २१११९६ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥

पुतौ स्फिजौ कटिप्रोर्था

पूयते इति पुतौ, पुत्रीबलिङ्ग पुनपित्त ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ म्पायत इति स्फिजा स्त्रीलिङ्ग 'म्पाय्पाटु' ॥ उणा-९३० ॥ इति बहुवचनात् क्रियति निपात्यत ॥ ॥ प्रयेते प्रार्था कट प्रोर्था कटप्रोर्था ॥ ३ ॥

वराङ्ग तु च्युतिर्गुलि ।

भगोऽपत्यपथो योनि स्मराद् मदिरकूपिके ॥ २७३ ॥

स्त्रीचिह्न-

वरमङ्ग वराङ्गम् ॥ १ ॥ च्युततेऽस्या च्युति, च्युतमनेन, च्युत्यत आमिच्यत वा नाम्युपात्य ॥ (उणा-६०९) ॥ इति निदि ॥ २ ॥ गुल्गुनिमज्जने वृन्त्यतेऽस्या गुलि स्त्रीलिङ्गौ 'नाम्युपात्य' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि ॥ ३ ॥ भज्यतेऽनेनाऽस्मिन् वा भग पुत्रीबलिङ्ग 'गोचरसचर-' ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ ४ ॥ अपत्यस्य निस्मरणे पथा अपत्यपथ ॥ ५ ॥ यौत्यनया याति पुत्रालिङ्ग 'वीयुसु-' (उणा-६७७) ॥ इति नि ॥ ६ ॥ स्मरशब्दान् मदिरकूपिस् स्मरमदिर, स्मरकूपिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ २७३ ॥ स्त्रियाञ्चिह्न लक्षण स्त्रीचिह्नम् ॥ ९ ॥

अथ पुश्चिह्न मेहन शेषशेषसी ।

शिश्र मेद् कामलता लिङ्ग च

पुसञ्चिह्न पुश्चिह्नम् ॥ १ ॥ मेहल्यन मेहनम् ॥ २ ॥ शेषेऽनेन शेष "भापाचगि-" ॥ (उणा २९६) ॥ इति प ॥ ३ ॥ 'शीड पञ्च' ॥ (उणा-९८२) ॥ इति चकारात् पसि शेष क्लृप्तिङ्ग ॥ ४ ॥ शीड सञ्चत् ॥ (उणा २६७) ॥ इति ङिति ने द्विरे च शिश्रम् ॥ ५ ॥ मेहल्यनेन मेद् पुष्पाबलिङ्गा नीदा-" ॥ ५।२।८८ ॥ इति ऋद् ॥ ६ ॥ कामस्य उतेव कामलता ॥ ७ ॥ लिङ्गयतेऽनेन लिङ्गम् ॥ ८ ॥ शेष-वाच-शिमे तु अङ्गुल शङ्कु लाङ्गूल शेषशेषसा ॥

द्वयमध्यद ॥ २७४ ॥

गुह्यप्रजननोपस्था

एतद् द्वय स्त्रीचिह्न पुश्चिह्न च ॥ २७४ ॥ गुह्यते गुह्य कृद्वयि- ॥ ५।१।४२ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ प्रजयतेऽनेन प्रजननम् ॥ २ ॥ उपतिष्ठते सगच्छत उपस्थ, पुस्ययम् वैजयतामारस्तु उक्त द्वयमुपस्थोऽस्त्री इति ह्रीवेऽयाद् ॥ ३ ॥

गुह्यमध्य गुलो मणि ।

गुह्यस्य मय गुह्यमध्य, गुडनि रक्षति गुल ॥ १ ॥ मण्यते मणि, पुत्रीलिङ्ग ॥ २ ॥

सीवनी तदध सूत्र

पृथ्यते सिन्यते पार्णि पश्चाद्भाग, स्त्रीलिङ्ग “ पृथिह्विभ्यां वृद्धिश्च ” ॥
(उणा ६३६) ॥ इति णि ॥ १ ॥ २८० ॥

पादाग्र प्रपद

प्रारम्भोऽत्र पदस्य प्रपदम् ॥ १ ॥

क्षिप्र त्वङ्गुष्ठाऽङ्गुलिमध्यत ।

क्षिप्यतेऽनेन क्षिप्र “ ऋज्यजि ” ॥ (उणा ३८८) ॥ इति किद् र ॥ १ ॥

कूर्च क्षिप्रस्योपरि

किरत्यनेन कूर्चं पुनलीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अद्विम्बकन्ध कूर्चशिरः समे ॥ २८१ ॥

अह स्कन्धोऽहिस्कन्ध ॥ १ ॥ इवस्य शिर कूर्चशिर ॥ २ ॥ २८१ ॥

तलहृदय तु तल म ये पात्तलस्य तत् ।

तलस्य हृदय तलहृदयम् ॥ १ ॥ तलति गच्छति तल, तच्च पादतलस्य मध्ये
भवताति ॥ २ ॥

तिलक कालक पिप्पुर्जडुलस्तिलकालक ॥ २८२ ॥

तिलप्रतिवृत्तिमितलक ॥ १ ॥ काल एव कालक ॥ २ ॥ अभिप्यते पिप्पु,
पुलिङ्ग, पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ जलति जडुल “ हविश्वति- ” ॥ (उणा ४८५) ॥
इति बहुवचनादुल ॥ ४ ॥ तिल इव कालकस्तिलकालको देहे कृष्ण रक्ष्म ॥ ५ ॥ २८२ ॥

रसासृग्मासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव ।

सप्तैव दश वैक्रेपा रोमत्वक्स्नायुभि सह ॥ २८३ ॥

रमादीनि सप्तमप्यानि दधति शरीरमिति धातव “ वृगिमि- ” ॥
(उणा ७७३) ॥ “ ति तुन्, अयका रोमादिभिस्त्रिभि सार्धं क्रेपांश्चिमेनेन ते दश
भवन्ति ॥ २८३ ॥

अथ रमादीन् क्रमेणाह-

रस आहारतेजोऽग्निसंभव पद्मसासव ।

आत्रेयोऽसकरो धातुर्धनमूलमहापर ॥ २८४ ॥

रमयति स्नेहयति रम ॥ १ ॥ आहारस्य तेजो नियास आहारतेज ॥ २ ॥
अग्ने सम्भवत्यग्निसंभव ॥ ३ ॥ पण्णा मधुरादीना रसानामासव पद्मसासव
॥ ४ ॥ अत्रेपत्यमिव तज्जयत्सादात्रेय ॥ ५ ॥ असृग् रक्त करोत्यसृक्कर

पश्चाद्भागोऽस्य मन्दिर ।

अस्य जागो पश्चाद्भाग, मन्दते गच्छत्यनेन मन्दिर “मदिमन्दि” ॥
(उणा ४१२) ॥ इति ॥ १ ॥

फणोली त्वग्रिम

जानोरग्रिमो भाग, फणे सौम्यस्य “कटिपटि” ॥ (उणा ४१३) ॥ इत्याले
फणोली ॥ १ ॥

जह्वा प्रसृता, नलकीन्यपि ॥ २७८ ॥

जायते जह्वा “स्थातिजनिभ्यो घ” ॥ (उणा १०९) ॥ जह्वायते वा ॥ १ ॥
प्रसरति स्म प्रसृता ॥ २ ॥ नल्के विद्येने अस्यां नलकिनी ॥ ३ ॥ २७८ ॥

प्रतिजह्वा त्वग्रजह्वा

जह्वा प्रतिगता प्रतिजह्वा ॥ १ ॥ जह्वाया अग्रभागोऽग्रजह्वा ॥ २ ॥

पिण्डिका तु पिचण्डिका ।

मासस्य पिण्डोऽस्त्यस्या पिण्डिका, जह्वाया पग्रिमो भाग ॥ १ ॥ पिचण्ड
प्रतिकृति पिचण्डिका ॥ २ ॥

गुल्फस्तु चरणग्रन्थिर्घुटिको घुण्टको घुट ॥ २७९ ॥

गलति गुल्फ पादग्रन्थि पाश्वनिसुत “कल्मलेरस्योच्च” ॥ (उणा ३१५) ॥
इति फ ॥ १ ॥ घुटति घुटिक “पापुलि-” ॥ (उणा-४१) ॥ इति बहुवचनात्
किदिक ॥ २ ॥ घुणत्यनेन घुण्ट “घटाघाटा” ॥ (उणा-१४१) ॥ इति दे
निपात्यते, के घुण्टक ॥ ३ ॥ घुटति घुट सर्वे स्त्रीपुंसलिङ्गा ॥ ४ ॥ २७९ ॥

चरण क्रमण पाद पदोऽहिश्चलन क्रम ।

चरत्यनेन चरण पुञ्जबलिङ्ग ॥ १ ॥ क्रामत्यनेन क्रमण ॥ २ ॥ पद्यते
पाद पदरुज-” ॥ ५।३।१६ ॥ इति घञ् पादपि यद् दुग् - पादममानाथ
पादप्यस्ति ॥ ३ ॥ पद्यतेऽनन पद पुञ्जबलिङ्ग वपादित्वाद् पदपि यद् या
डि - पत्पादोहि-चरणोऽस्त्रा” इति ॥ ४ ॥ अहते यात्यनेनाहि पुलिङ्ग तद्धि
वह्नि” ॥ (उणा ६९०) ॥ इति रि, अङ्घ्रिरपि ॥ ५ ॥ चलत्यनेन चलन ॥ ६ ॥
क्रामत्यनेन क्रम ॥ ७ ॥

पादमूल गोहिर स्यात्

गुह्यते गोहिर “मदिमदि” ॥ (उणा ४१२) ॥ इति बहुवचनादिर ॥ १ ॥

पार्णिमन्तु घुटयोरध ॥ २८० ॥

पृथ्यते सिच्यते पार्णि पश्चाद्भाग, स्त्रीलिङ्ग “ पृषिहपिभ्यो णिदिध ” ॥
(उणा ६३६) ॥ इति णि ॥ १ ॥ २८० ॥

पादाग्र प्रपद

प्रारम्भोऽत्र पदस्य प्रपदम् ॥ १ ॥

क्षिप्र त्वङ्गुष्ठाऽङ्गुलिमध्यत ।

क्षिप्यतेऽनेन क्षिप्र “ ऋज्यजि ” ॥ (उणा ३८८) ॥ इति किद् र ॥ १ ॥

कूर्च क्षिप्रस्योपरि

किरत्यनेन कूर्च पुत्रलावलिङ्ग ॥ १ ॥

अहिष्कन्ध कूर्चशिरः समे ॥ २८१ ॥

अह स्कन्धोऽहिस्त्वघ ॥ १ ॥ कूचस्य शिर कूर्चशिर ॥ २ ॥ २८१ ॥

तलहृदय तु तल मध्ये पादतलस्य तत् ।

तलस्य हृदय तलहृदयम् ॥ १ ॥ तलति गच्छति तल, तच्च पादतलस्य मध्ये
भवताति ॥ २ ॥

तिलक कालक पिप्पुर्जङ्गुलस्तिलकालक ॥ २८२ ॥

तिलप्रतिकृतिस्तिलक ॥ १ ॥ काल एव कालक ॥ २ ॥ अपिप्पुर्वते पिप्पु,
पुलिङ्ग पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ जलति जङ्गुल ‘ हृषिप्रति-’ ॥ (उणा ४८५) ॥
इति बहुवचनात् ॥ ४ ॥ तिल इव कालकस्तिलकालको देहे कृष्ण लक्ष्म ॥ ५ ॥ २८२ ॥

रसासृग्मासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव ।

मसैव दश वैकेपा रोमत्वक्मनायुमि मह ॥ २८३ ॥

रसादीनि सप्तसप्त्यानि, दधति शरारमिति धातव “ कृसिकामि-’ ॥
(उणा ७७३) ॥ इति तुन्, अववा रोमादिभिस्त्रिभि सार्धं केपात्रिंशतेन ते दश
भवन्ति ॥ २८३ ॥

अथ रसादीन् क्रमेणाह-

रस आहारतेजोऽग्निसमव पद्मरसासव ।

आत्रेयोऽसृक्करो धातुर्धनमूलमहापर ॥ २८४ ॥

रसयति स्नेहयति रस ॥ १ ॥ आहारस्य तेजो नियास आहारतेज ॥ २ ॥
अग्ने सम्भवत्यग्निसमव ॥ ३ ॥ पण्णा मधुरादीना रसानामासव पद्मरसासव
॥ ४ ॥ अत्रेरपत्यमिव तन्नन्यत्वादात्रेय ॥ ५ ॥ असृग् रक्त करोत्यसृक्कर

‘ हेतु-छोला ’ ॥ ५ । १ । १०३ ॥ इति ट ॥ ६ ॥ घनादिभ्यः परो धातु
घनधातु ॥ ७ ॥ मूलधातु ॥ ८ ॥ महाधातु ॥ ९ ॥ २८४ ॥

रक्त रधिरमाग्नेय मित्र तेजोभवे रसात् ।

शोणित लोहितगस्तृग् वाणिष्ठ प्राणदाऽऽमुगे ॥ २८५ ॥

क्षतज मासकार्यस

रक्त वर्गेन ॥ १ ॥ रुग्दि श्रोताग्ने रधिर “गुपी” ॥ (उणा-४१६)
इति किदिर ॥ २ ॥ अग्ने हितमाग्नेय “कृत्यमेरेयण्” ॥ ६ । १ । १० ॥ ३ ॥
विस्त्यते विष्ट “ऋज्यन्ति” ॥ (उणा-३८८) इति किद्र, विस्त्यायति वा ॥ ४ ॥
रक्तश-दात्परे तेजोभवे रसतेज ॥ ५ ॥ रक्तभवम् ॥ ६ ॥ शोणति शोणित ‘हृद्या
रहि’ (उणा-२१०) ॥ इति ॥ ७ ॥ लोहित वर्णन ॥ ८ ॥ अस्त्यनेन
सृक् क्लीबलिङ्ग ‘यहुल्म्’ ॥ ५ । १ । २ ॥ इति ऋक्, न सृज्यते वा ॥ ९ ॥
वशिष्ठस्येद वाशिष्ठम् ॥ १० ॥ प्राण बल ददाति प्राणदम् ॥ ११ ॥ असुराणामिद
प्रियमासुरम् ॥ १२ ॥ ॥ २८५ ॥ क्षताज्जायते क्षतजम् ॥ १३ ॥ मास कराति
मामकारि ॥ १४ ॥ अस्त्येऽस्य भीरुधि ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १५ ॥ २८५ ॥

शेष-दान- रक्ते तु शोष्यमीलाले ॥

मास पलजङ्गले ।

रक्तात्तेजोभवे कव्य काश्यप तरसामिषे ॥ २८६ ॥

मेदस्कृत् पिशित कीन पल

मायतेऽनेन मास, पुक्लामलिङ्ग ‘मावावय’ ॥ (उणा ६४) ॥ इति स,
मा स भक्षयिताऽमुत्र इति नैरुक्ता । यद् मनु -

‘ मा स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मासमिहाऽदम्यहम् ।

एत-मासस्य मासस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ” ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

पलत्यनेन पञ्चल सृदिवदि- ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ जायते
रधिराद् जङ्गल पुनपुसक ऋजनेर्गो-त-व ॥ (उणा ४६७) ॥ इत्यल ॥ ३ ॥
रक्तश-दात्तेजोभवे रक्ततेज ॥ ४ ॥ रक्तभवम् ॥ ५ ॥ कुद् गतौ सौत्र, कृत्यते
कव्यम् कृत्तविकृत्यम् कव्यम् इति नैरुक्ता ॥ ६ ॥ काश्यपस्येद काश्यपम् ॥ ७ ॥
तरो बलमस्त्यत्र तरममभ्रादित्वाद, तरत्यनेन कार्यं वा ‘फलस’ (उणा ५७३) ॥
इत्यसे साधु ॥ ८ ॥ अमति गच्छति काश्यपनेनाऽऽमिष, पुनलीबलिङ्ग ‘अमि
मृभ्या णित् ॥ (उणा ५४९) आमिषतीति वा ॥ ९ ॥ २८६ ॥ मेद कराति मेदस्कृत्
॥ १० ॥ पिशति पिशित ‘कुशिविशि’ ॥ (उणा २१२) ॥ इति किदित ॥ ११ ॥
केनत्यनेन कीन पृषोदरादित्यात् ॥ १२ ॥ पलति देह पल पुनपुसक ॥ १३ ॥

शेषधात्र- मासे तृदध समारम्भम् ॥

लेपन च ॥

पेश्यस्तु तल्लता ।

पिशन्ति पेशय “किलिपिलि” ॥ (उणा ६०८) ॥ इति ३, इषां पेशय ,

तस्य मासस्य लतास्तल्लता ॥ १ ॥

बुक्का हृद् हृदय वृक्का सुरस च तदग्रिमम् ॥ २८७ ॥

बुक्कयते स्वादुन्वाद् मृगयत बुक्का “उक्षितक्ष्य” ॥ (उणा ९००) ॥ इयन्नन्त

पुत्स्ययम् “केटो” ॥ ५१३१०६ ॥ इत्यप्रत्यये तु बुक्का स्त्रियामावन्त , पुलिङ्ग इति
गौड । भागुरिस्तु- “अग्रमास भवेद् बुक्कम्” इति क्लीबमाह ॥ १ ॥ श्रियते हृद्
हृदयम् ॥ २॥३॥ उज्यते वृक्का “निष्कतुरुष्क” ॥ (उणा २६) ॥ इति के निपात्यते,
इत्रालिङ्गोऽयम्, यद्वौड - “स्त्रिया वृक्का बुक्क सुरसमद्वयो” इति । व्रजयन्तीकारस्तु-
‘वृक्का पार्श्वगतौ गुलौ’ इत्याह । सुष्ठु रस्यते सुरसम् तद् मासमग्रिम मुरयम्, “बुक्का
ऽग्रमास, हृदय च जावाधारपद्मम् इत्यमर पृथक् पृथगाह ॥ ४॥२८७॥

शुष्क वल्लरमुत्तप्तम् ।

शुष्क मास वल्लयते वल्लर त्रिलिङ्ग “मामसि” ॥ (उणा ४२७) ॥

इत्यूर वल्ल लुनाताति वा ॥ १ ॥ उत्तप्यते शोष्यते उत्तप्तम् ॥ २ ॥

पूयदूप्ये पुन समे ।

पूयते दुर्गाधीभवति, पूय पुक्लाबलिङ्ग ॥ १ ॥ इप्यते दूप्यम् ॥ २ ॥

मेदोऽस्थिकृद् वषा मासात् तेजो-जे गौतम वसा ॥ २८८ ॥

मेद्यते क्षिप्यते मेद क्लीबलिङ्ग “अस्” ॥ (उणा ९५२) ॥ इत्यस्
अस्थीनि करोत्यस्थिकृत् ॥ २ ॥ उप्यते वषा भिदाद्यडि साधु ॥ ३ ॥ मासशब्दात्
तजाजे मासतेज , मासजम् ॥ ४॥५॥ गौतमस्येद् गौतमम् ॥ ६ ॥ उप्यतेऽङ्गेऽनया
भिदाद्यडि वसा “शुद्धस्य मासस्य य स्नेह सा वसा” इति वैद्या ॥ ७॥२८८॥

गोद तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुलङ्गक ।

भवते गोद क्रमुदादौ निपात्यते कलाबलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु “गोदोऽस्त्री
मस्तुलङ्गकम्” इति पुत्स्यप्याह ॥ १ ॥ मस्तकस्य स्नेहो मस्तकस्नेह ॥ २ ॥ मस्त
कमिष्यति गच्छति मस्तिष्क , पुक्लाबलिङ्ग ॥ ३ ॥ मस्तकमालिङ्गति मस्तुलङ्ग
पृषोदरादित्वात् के मस्तुलङ्गक ॥ ४ ॥

अस्थि कुल्य मारद्वाज मेदस्तेजश्च मज्जकृत् ॥ २८९ ॥

मासपित्त श्रदयित कर्करो देहधारकम् ।

“देवुच्छाल” ॥ १ ॥ १११ ॥ १०३ ॥ इति ॥ ६ ॥ घनादिभ्य परो धातु
पाधातु ॥ ७ ॥ मृत्पातु ॥ ८ ॥ मदाधातु ॥ ९ ॥ २८४ ॥

रक्त रधिरमागेय त्रिभ तेजोभवे रसात् ।

शोणित लाहितगस्तृग् वाशिष्ठ प्राणदाऽऽसुरे ॥ २८५ ॥

क्षतज गासकार्यस

रक्त वर्गन ॥ १ ॥ रक्तं धोतांगि रधिर “पुत्री” ॥ (उणा-४१६)
इति सिद्धिर ॥ २ ॥ अग्रे दितमामय ‘क्लृयमेरेयन्’ ॥ ६ ॥ १११० ॥ ३ ॥
विम्यते विद्य “क्लृयन्” ॥ (उणा-३८८) इति किट्ट, विद्यायति वा ॥ ४ ॥
रक्तशदात्परे तेजोभवे रक्तेज ॥ ५ ॥ रक्तभगम् ॥ ६ ॥ शोणति शोणित ‘हृद्या
रुहि” (उणा-२१०) ॥ इतीत ॥ ७ ॥ लोहित वणन ॥ ८ ॥ अस्यत्यननाऽ
सृष्टु, क्लृयस्ति ‘यहुलम्’ ॥ ५ ॥ ११२ ॥ इति कृक्, १ सृज्यते वा ॥ ९ ॥
वशिष्टस्येद वाशिष्ठम् ॥ १० ॥ प्राण बल ददाति प्राणदम् ॥ ११ ॥ अमुराणामिद
प्रियमासुरम् ॥ १२ ॥ ॥ २८५ ॥ क्षताज्जायते क्षतजम् ॥ १३ ॥ मास करोति
मामकारि ॥ १४ ॥ अस्यतेऽस्य भीषधि ॥ (उणा-३८७) ॥ इति २ ॥ १५ ॥ २८५ ॥

शेषान्न-रक्ते तु शोध्यशीलाळे ॥

मास पल्लजङ्गले ।

रक्तात्तेजोभवे क्लृय काश्यप तग्सामिपे ॥ २८६ ॥

मेदस्कृत् पिशित कीन पल

मायतेऽनेन मास, पुक्लाबलिङ्ग “मावावय” ॥ (उणा ६४) ॥ इति स,
मा स भक्षयिताऽमुन इति नैरुक्ता । यद मनु -

‘मा स भक्षयिताऽमुन यस्य मांसमिहाऽदम्यहम् ।

एत-मासस्य मासत्वं प्रवदन्ति मनीषिण’ ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

पलत्यनेन पल्ल मृदिर्काद ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ जायते

रुधिराद् जङ्गल पुत्रपुसक कृजनेगातन ॥ (उणा ४६७) ॥ इत्यल ॥ ३ ॥

रक्तशदात्तेजोभवे रक्तेज ॥ ४ ॥ रक्तभगम् ॥ ५ ॥ कुड् गतौ सौत्र, कृत्यते

क्लृयम् कृत्तविकृत्तस्य क्लृयम् इति नैरुक्ता ॥ ६ ॥ काश्यपस्येद काश्यपम् ॥ ७ ॥

तरो बलमस्यन्न तरसमभ्रादित्वाद् तरत्यनेन काश्य वा ‘फनस” (उणा ७७३) ॥

इत्यसे साधु ॥ ८ ॥ अमति गच्छति काश्यमनेनाऽऽमिप, पुक्लाबलिङ्ग ‘अमि

मृभ्या णित् ॥ (उणा ५४९) आमिपताति वा ॥ ९ ॥ २८६ ॥ मेद करोति मेदस्कृत्

॥ १० ॥ पिशति पिशित कृशिपिषि’ ॥ (उणा २१२) ॥ इति किदित ॥ ११ ॥

केनत्यनेन कीन पृषोदरादित्वाद् ॥ १२ ॥ पलति देह पल पुनपुसक ॥ १३ ॥

मेदोज कीकस सार

गस्यते अग्निः, प्रीवलिङ्ग "वीगञ्जि-" ॥ (उणा-६६९) इति धिक् ॥१॥
 पुले शरीर माधु पुन्य, पुत्रीवलिङ्ग ॥ २ ॥ भरद्वाजम्येद भारद्वाजम् ॥ ३ ॥ मेदस
 सेजो मेदमेज ॥ ४ ॥ मज्जा करोति मज्जट्ट ॥ ५ ॥ २८९ ॥ मासस्य पित्त माम
 पित्तम् ॥ ६ ॥ पुनो दयित अदयितम् ॥ ७ ॥ करोति मज्जान कजर "किशूभ्य" ॥
 (उणा-४३५) ॥ इति बहुवचरात् कर ॥ ८ ॥ इह धारयति देहधारकम् ॥ ९ ॥
 मेदगो जात मेदोजम् ॥ १० ॥ क्राति कसति कीकम्, कुरुतेऽत्र श्वान इति वा
 "कनस-" ॥ (उणा ५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ ११ ॥ सरति कालान्तरमिति
 सार, इह देश्या, सरट्तेऽपि, यद्वजयती- "गपास्थि कीकस हड्डम्" इति ॥१२॥

करोटि शिरसोऽस्थनि ॥ २९० ॥

करोव्यते करोटि, स्त्रीलिङ्ग "खरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) इषा
 करोटी ॥ १ ॥ २९० ॥

कपालकर्परौ तुल्यौ

कपि सौत्र कप्यते कपाल, पुत्रीवलिङ्ग "कृकृष्ट-" ॥ (उणा-४७५) ॥
 इत्याल, क पालयति वा तत्र मृग्राऽधास्थि, घटादिखण्डेऽप्युपचारात् शकलमपि ॥१॥
 कल्पते कपालिकाना कपर "जठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥२॥

पृष्ठस्याऽस्ति कशेरुका ।

कस्यते कशेरु, स्त्रीवलिङ्ग "शिमुगे-" ॥ (उणा-८११) ॥ इति साधु,
 क्षियामपि वैजयती यदाह- "पृष्ठस्यास्थि कशेरुका" इति, के कशेरुका स्त्रीवलिङ्ग,
 कशेरुका इति मुनि ॥ १ ॥

शाखाऽस्थनि स्यान्नलक

नञति नञकम् ॥१॥

पार्श्वोऽस्ति वङ्किपशुके ॥२९१॥

वङ्कते वङ्गामवति वङ्कि स्त्रीलिङ्ग "ताङ्गवङ्गय-" ॥ (उणा-६९२) ॥ इति
 रि ॥ १ ॥ पूयते मासादिना पशु "प्र ङ" ॥ (उणा-८२५) ॥ इति ङ, के
 पशुका ॥२॥ २९१ ॥

शरीरास्थि करङ्ग स्यात् ककालमस्थिपञ्जर ।

कायते आदिभिरिति करङ्ग "किरोऽङ्गो रो लञ वा" ॥ (उणा-६२) ॥१॥
 कस्यते ककाल, पुत्रीवलिङ्ग चात्कालकङ्काल- ॥ (उणा-७४८) ॥१॥ इत्यरे
 निपात्यत ककाल अलति, क कलयति वा ॥२॥३॥

मज्जा तु कौशिक शुक्रकरोऽस्मै ज्ञेहसम्भवो ॥२९२॥

मज्जत्स्थानि मज्जा “उक्षितक्षि-” ॥ (उणा-९००) ॥ मयन्, नन्त
पुस्ययम् । वाचस्पतिस्तु- “अथ मज्जा द्वयो ” इति त्रियामप्याह । वय तु वृम-
मज्ज्यतेऽनयाऽस्थिर्नाति मिदाद्यदि मज्जा खालिह ॥ १ ॥ कुशिम्याय काशिक
॥ २ ॥ शुक्र करोति शुक्रर ॥ ३ ॥ अस्थिशब्दान् ज्ञेहसम्भवौ- अस्थिग्रेह,
अस्थिमम्भत्र, अस्थितेज ऽपि ॥ ४ ॥ ५ ॥ २९२ ॥

शुक्र रेतो बल बीज वीर्य मज्जसमुद्भवम् ।

आनन्दप्रभव पुस्त्वमिन्द्रिय किट्टवर्जितम् ॥२९३॥

पौरुष प्रधानधातु

शोचत्पस्मिन् पतिते शुक्र “ऋज्यजि-” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किट्ट ॥
१ ॥ रायते लवति रेत, क्वावलिह ‘लुरीभ्या तम्’ ॥ (उणा-९७८) ॥ २ ॥
बलति बलम् ॥ ३ ॥ वेति प्रजायतेऽनेन बीज “वियो जक्” ॥ (उणा-९२७) ॥
४ ॥ वायते वार्य, वारे ह्यैव साधु वा ॥ ५ ॥ मज्जत समुद्भवति मज्जसमुद्भवम् ॥
६ ॥ आनन्दात् प्रभवति आनन्दप्रभवम् ॥ ७ ॥ पुमो भाव पुस्त्वम् ॥ ८ ॥ इन्द्र-
स्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियम् “इन्द्रियम्” ॥ ७।१।१७४ ॥ इति साधु ॥ ९ ॥ किट्टेन
मलेन वर्जित किट्टवर्जितम् ॥ १० ॥ २९३ ॥ पुरुषस्य भाव कर्म वा पौरुष “पुरुष
हृदया-” ॥ ७।१।७० ॥ इत्यण् ॥ ११ ॥ प्रधान चासौ धातुः प्रधानधातु ॥ १२ ॥

लोम रोम तनूरुहम् ।

शिरसोऽयत्र रोहति रोम क्वावलिह सात्मनात्मन्-’ ॥ (उणा-९१६) ॥
इति मनि निपात्यते लत्वे लोम लूयत इति वा ॥ १ ॥ २ ॥ तच्चा रोहति
तनूरुह पुट्टीवलिङ्गी मूलविभुजादित्वात् क ॥ ३ ॥

क्षोपवान्- रोमणि ॥ त्वग्मल वात्पुत्र ॥

कूपजो मासनियास परिणामम् ॥

त्वक् ठविश्छादनी कृत्तिश्चर्माऽजिनमसम्भरा ॥ २९४ ॥

तनोति त्वक्, तनेड्वच्” ॥ (उणा-८७०) ॥ इति ड्वच् मिरामा
सादि त्वचनाति वा ॥ १ ॥ छय लना छवि खोलिङ्गी “छविन्ठि” ॥ (उणा-
७०६) ॥ इति वौ निपात्यते ॥ २ ॥ छाद्यत रुविराद्यनया छादनी ॥ ३ ॥
कृत्यतेऽसौ कृत्ति ॥ ४ ॥ चरत्यनेन चम मन्’ ॥ (उणा ९११) ॥ इति मन्
॥ ५ ॥ अजाति तदिति अजिन ‘विपिनाऽजिना ॥ (उणा २८८) ॥ इताने
निपात्यते ॥ ६ ॥ अमृग् धरत्यमृगरा अमरस्तु- ‘अजिन चम कृत्ति खा’
इति कृत्यादान् तान् मृगयोनित्वात् पृथगाह, अत एव ‘मृगा अजिनयोनय’

मेदोज कीकस सार ।

अम्यते अग्निं प्रीवलिङ्ग "वीरञ्जि-" ॥ (उणा-६६९) इति धिक् ॥१॥
 पुले दारीर साधु पुच्य, पुत्रीवलिङ्ग ॥ २ ॥ भरद्वाजम्येद भारद्वाजम् ॥ ३ ॥ मेदस
 राजो मेदस्तेज ॥ ४ ॥ मज्जान करोति मज्जट्ट ॥ ५ ॥ २८९ ॥ मामम्य पित माम
 पितम् ॥ ६ ॥ पुनो दयित श्रदयितम् ॥ ७ ॥ करोति मज्जान कम्पर "किशूभ्य" ॥
 (उणा-४३५) ॥ इति बहुवचनात् कर ॥ ८ ॥ देह धारयति देहधारकम् ॥ ९ ॥
 मेदगो जात मदोजम् ॥ १० ॥ काति कराति कीकस, कञ्तेऽन श्वान इति वा
 "कास-" ॥ (उणा ५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ ११ ॥ सरति कालान्तरमिति
 सार, दृष्ट देदयो, ससृतेऽपि, यद्वैजयन्ती- "अपास्थि कीकस दृष्टम्" इति ॥ १२ ॥

करोटि शिरसोऽस्थानि ॥ २९० ॥

करोत्यते करोटि, छील्लिङ्ग "खरेभ्य इ" ॥ (उणा-६६) इथा
 करोटी ॥ १ ॥ २९० ॥

कपालरूपरौ तुल्यौ

कपि सौत्र कप्यते कपाञ्ज, पुत्रीवलिङ्ग "ककुम्भ-" ॥ (उणा-४७५) ॥
 इत्याञ्ज, कपालयति वा तच्च मृन्नाऽवास्थि, घटादिखण्डेऽप्युपचारात्, शकलमपि ॥ १ ॥
 कपते कपालिकाना कपर "जठर-" ॥ (उणा-६०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥

पृष्ठस्याऽस्थि कशेरुका ।

कस्यते कशेरु, छानलिङ्ग "शिमुगे-" ॥ (उणा-८११) ॥ इति साधु,
 बिमामपि वैजयन्ती यदाह- "पृष्ठस्यास्थि कशेरुका" इति, के कशेरुका छाह्नीबालङ्ग,
 'कशाहना' इति मुनि ॥ १ ॥

शाखाऽस्थानि स्यान्नलक

नलति नलकम् ॥ १ ॥

पार्श्वोऽस्थि वङ्किपशुके ॥ २९१ ॥

वङ्कते वकीभवति वङ्कि छील्लिङ्ग "तद्विवङ्ग्य-" ॥ (उणा-६९२) ॥ इति
 रि ॥ १ ॥ पूयते मासादिना पशु "प्र पु" ॥ (उणा-८२५) ॥ इति श्रु, के
 पशुका ॥ २ ॥ २९१ ॥

शरीरास्थि करङ्क स्यात् ककालमग्निपत्तर ।

कायते श्वादिभिरिति करङ्क किरोऽङ्गो रो उथ वा ॥ (उणा-६२) ॥ १ ॥
 क्रम्यते ककाल, पुङ्गावलिङ्ग "वात्वाङ्गङ्गाल-" ॥ (उणा-७४८) ॥ १ ॥ इत्यले
 निपात्यते ककार भलति, क'क'यति वा ॥ २ ॥ २९१ ॥

फार्णं तु पिञ्जूप

कगयोजात मल कर्णं पिञ्जने पिञ्जूर “मोक्षपात्रम्” ॥ (उणा)
५६१) ॥ इत्युपे निपात्यते ॥१॥

शिङ्गाणो घ्राणसम्भनम् ॥ २९६ ॥

शिङ्गयने शिङ्गाण बहुलम्” ॥५११२॥ इत्याण “घात्” ॥ (उणा
७०) ॥ इत्याणके शिङ्गाणनाडपि ॥१॥२९६॥

सृणीका स्यन्दिनी लालाऽऽस्यासव कफकृचिना ।

सरति मुखान् सृणाका “सृणीकास्ताक” ॥ (उणा ५) ॥ इतीरे निपात्यते
‘सृणीका’ इत्यमर । स्यन्दतेऽऽस्य स्यन्दिनी ॥२॥ लाति लाला, ‘भिगच्छम’ ॥
(उणा ४६४) ॥ इति ले निपात्यते, लालयते वा ॥ ३ ॥ आस्यस्यामत्र आस्यासव
॥ ४ ॥ कफस्य कृचिनात्र कफकृचिना ॥ ५ ॥

मूत्र वस्तिमल मेह प्रक्षानो नृजल स्र ॥ २९७ ॥

मूत्रयते मूत्र, मूयते वा मुमूय” (उण १८९) ॥ इति मित् नत् ॥१॥
वस्तेर्मल वस्तिमलम् ॥२॥ मेहलनेन मेह ॥३॥ प्रलूयते प्रक्षान् “प्रात् सुहृन्ता”
॥५१३१६७॥ इति घन् ॥४॥ नुनरस्य जल नृजलम् ॥५॥ स्रयण स्र ॥६॥२९७॥

पुष्पिका तु लिङ्गमल

पुष्पयति पुष्पिका ॥१॥

विड् निष्ठाऽनम्कर शकुन् ।

गूथ पुरीष शमलोच्चारो वर्चस्कनर्चसी ॥२९८॥

विशति पञ्चाशये विट् खालिङ्ग वैजयन्ताकारस्तु- उचारो विड् न ना’
इति ह्रीनेऽध्याह । अमरस्तु- विष्टानिगौ जियाम् इति मूधय पमाह ॥१॥
विशति निष्ठा ‘पाविशि-’ ॥ (उणा-१२३) ॥ इति मिट् ॥२॥ अव- अध
कायतेऽनम्कर, वचस्मादित्वात् साधु ॥ ३ ॥ शनोत्यनेन शकुन् ह्रीबलिङ्ग
शक ऋत्” ॥ (उणा-८९१) ॥ ४ ॥ गूयत उत्सृज्यते गूथ पुष्कालिङ्ग
पथयूय- ॥ (उणा-२३१) ॥ इति ये निपात्यते ॥ ५ ॥ पृणाल्यत्र पुरीष
‘नजिदृपुम्य मित् ॥ (उणा-५५५) इतीप ॥ ६ ॥ शाम्यति शमल शमेव
च वा ॥ (उणा-४७०) ॥ इत्यल ॥ ७ ॥ उचारयते प्रेयते उचार ॥ ८ ॥ वन
एव वचस्क, पुष्कालिङ्ग ॥ ९ ॥ वचनेऽनेन वच ‘अम् ॥ (उणा-९९२) ॥
इत्यस् अगुच्यपि ॥१०॥२९८॥

वेपो नेपथ्यमारुप

शरपुष्पा । यागस्यतिरि-
 "तन्नाभिः । मृगया॥मृगया प्रिरवाद्य ।
 मृगप्रारणे तस्य प्राप्ता अभिजायाय " ॥ १ ॥
 इत्यादि ॥ २९४ ॥

वयमा तु यमा सायु

यस्ते छादयति वाय यमा "जग-"
 स्यते ॥१॥ यम्यति निरम्यति यमा, श्रीलिङ्ग ॥२॥ सायति वेद्यस्यम्यानीति सायु
 "श्रवाण-" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण्, स्त्रीलिङ्गोऽय, क्लीबेऽपि वाचस्पतियदाद-
 'अथ सायुनता तन्ना' इति ।

शेषधात्र- अथ यमा । तन्नानेगारुणावाः सधियधनमित्यपि ॥

नाढ्यो धमनय सिरा ।

नडस्येवैतौ नाढ्य शोपियात्, नडे सौत्रस्य बाधम् नडिरपि ॥१॥ धम्यन्ते
 धमनय श्रीलिङ्ग ॥२॥ सिवत्यस्यानि सिरा ऋज्यानि-" ॥ (उणा-३८८) ॥
 इति किट्टर ॥३॥

कण्डरा तु महासायु

कण्डते माद्यति कण्डरा 'जठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपा
 स्यते ॥१॥ महती सायुमहासायु 'सायुसपात' इति वैद्या ॥२॥

मल किट्ट

मलने धारयति वाय मल मृज्यते वा 'मृजिर-या-" ॥ (उणा-४७२) ॥
 इति डिदल ॥१॥ केटति किट्ट पुह्रीबलिह्रावती ॥२॥

तदक्षिजम् ॥ २९५ ॥

दूषीका दूषिका

तद् मलमक्षिमभवम् ॥२९५॥ दूषयति चतुदूषीका "स्यमिरुपि-॥ (उणा
 ४६) ॥ इतीक ॥१॥ 'क्राकृत्य- ॥ (उणा ३८) ॥ इतीके दूषिका ॥२॥

जैह कुलुरु

जिह्वाया जात मल जैह कोलति सस्यायति कुलुरु "कञ्चुकाशुक् ' (उणा
 ५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥१॥

पिप्पिका पुन ।

दन्त्य

प्यायते पिप्पिका 'कुपिण' ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥१॥

मोक्षयत्त यथा यन्त्राऽऽह्वयमान्यग्रमाभाङ्गाभा, पुत्रावाह्य । "वशति
येन" इत्यपे तात्पर्यं धमाहु ॥ १ ॥ नम्रयो पथ्य नम्य, पृषादरादित्वात् ॥
२ ॥ आकृत्यते आकृत्य ॥ ३ ॥

परिकर्माऽङ्गसम्प्रिया ।

मत्परिगात्रार्थं रिगा परिणम 'जनोद्धतनादि ॥ १ ॥

उद्धतनमुत्मादन

उद्धत्यतेऽनाद्विताम् ॥ १ ॥ उमाद्यतेऽनोत्मादनम् 'उ'छादनम् इत्यय ॥ १ ॥

अङ्गरागो विलेपनम् ॥ २९९ ॥

अङ्ग रज्यतेऽनाङ्गराग ॥ १ ॥ विलिप्यतेऽनेन विलेपनम् ॥ २ ॥ २९९ ॥

चर्चिन्मय समालभन चर्चा स्यात्

चर्चिन्मया चरन साधु चर्चिन्मय, च'दनादिना पुण्ड्रादिक्षेपणम् ॥ १ ॥ लाभण्
त्रेण इत्यत्र ल'भण्म्याने लभण् इति सभ्या पठन्ति तस्य समालभ्यतेऽनेन समाल
भनम् ॥ २ ॥ चर्च्यतेऽनया चर्चा भीषिभूषि ॥ ५ ॥ १०९ ॥ इत्यद् ॥ ३ ॥

मण्डन पुन ।

प्रसाधन प्रतिकर्म

मण्ड्यतेऽनेन मण्डन तिलकपत्रभङ्गादि ॥ १ ॥ प्रसाध्यतेऽनेन प्रसाधनम् ॥ २ ॥
प्रत्यङ्ग कम प्रतिकम ॥ ३ ॥

मार्ष्टि स्याद् मार्जना मृजा ॥ ३०० ॥

माज्यते मार्ष्टि शुद्धिमात्र श्वादित्वात् ऋ ॥ १ ॥ माजन माजना ॥ २ ॥
भिदाद्यडि मृजा ॥ ३ ॥ ३० ॥

वासयोगस्तु चूर्ण स्यात्

वास्यते सुग धाक्रियते येन युज्यमानेन मिश्रेण स वासयोग ॥ १ ॥ चूर्यते
चूर्ण पटवासादिक्षोद, पुक्काबलिङ्ग ॥ २ ॥

पिष्टात पटवासक ।

पिष्टेन कुक्कुमचूर्णादिनाऽनति पिष्टात ॥ १ ॥ पटो वास्यतेऽनेन पटवास, के
पटवासक ॥ २ ॥

गन्धमाल्यादिना यस्तु सस्कार सोऽधिवासनम् ॥ ३०१ ॥

सस्कारस्तैलादिना गुणाधानम् आदिशब्दाद् धूपादिभिरधिवास्यतेऽधिवास
नम् ॥ १ ॥ ३०१ ॥

निवेश उपभोग

निष्पूर्वो विशिष्टभोगार्थं वनते, निवेशन निवेश ॥१॥ उपभुक्तिरुपभोग ॥२॥

अथ स्नान सवनमाप्नुव ।

स्नायते स्नानम् ॥१॥ सूयते सवनम् ॥२॥ आप्लवनमाप्नुव, आश्रवोऽपि ॥३॥

कर्पूरागुरुरुक्मोलकस्तूरीचन्दनद्रवै ॥ ३०२ ॥

स्याद् यक्षरुदमो मित्रै

यक्षप्रिय रुदमो यक्षरुदम धन्वन्तरिस्तु-

“कुङ्कुमागुरुस्तूरी रपूर चन्दन तथा ।

महासुगन्धमित्युक्त नामतो यक्षरुदम ” ॥१॥

इत्याह ।

वतिर्गात्राऽनुलेपनी ।

वतने वति, नटादौ प्रसिद्धा ‘विदिष्टेवा’ ॥ (उणा ६१०) ॥ इति इ, स्त्री
लिङोऽयम् ॥१॥ गात्रमनुलिप्यतेऽनया गानानुलेपनी ॥ २ ॥

चन्दनागरुक्मस्तूरीकुङ्कुमैस्तु चतु सम् ॥ ३०३ ॥

चन्दनादीनि चत्वारि समाच्यन् चतु समम् ॥ १ ॥ ३०३ ॥

अगुर्वगुरुराजार्हं लोहं कृमिजत्रशिक्ने ।

अनार्यज जोङ्गरु च

न शुभ अशुभ अगल्यनेनाऽगरु “ कटिजुटि” ॥ (उणा ८१२) ॥ इत्युप
श्लेषत्वादरु अग रुणद्धि इति वा, पुष्पायलिङ्गावेतो ॥ १॥ २ ॥ राजोऽर्हं राजाहम्
॥ ३ ॥ रोहति लोह पुनपुस्र ॥ ४ ॥ कृमिभिजयते कृमिज ‘क्वचित्’
॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति ट कृमिजग्नमित्यपि ॥ ५ ॥ वशोऽस्या अस्ति वशि
का, स्त्रीविलिङ्ग ‘वशाभ वशकम्’ इत्यमरटाका ॥६॥ अनायदेशे जातमनायजम्
॥७॥ जोङ्गरुगिरिभवत्वाद् जोङ्गरुम् ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र- अगुरौ प्रवर शृङ्ग शापरु मृदुल लघु ॥

वरदुम परमद प्रकर गन्धदाह च ॥

मङ्गल्या मङ्गिगन्धि यत् ॥ ३०४ ॥

मलिकाङ्कुमुमगन्धि यदगुरु सो मङ्गले साधुमङ्गल्या ॥१॥ ३०४ ॥

कालागरु कारुतुण्ड

काकस्य तुण्ड इव कृष्णवर्णत्वात् काकतुण्ड ॥१॥२॥

मेनेत्यक्त यतो यत्राङ्गद्वारमायप्रमार्तरङ्गाभा, पुद्गाबलि । “वशति
येन” इत्यथे सात्त्व्यं यत्राहु ॥ १ ॥ यत्रया पथ्यं नम्य, पृथादगादत्वात् ॥
२ ॥ आकल्पो आकल्प ॥ ३ ॥

परिकर्माङ्गसम्प्रिया ।

मत्परिमात्रार्थं मिया परिकर्म ज्ञानोद्भवादि ॥ १ ॥

उद्भूतेनमुत्पत्तिन

उद्भूयतेऽनोद्भवात् ॥ १ ॥ उसायतेऽननोत्पादनम् ‘उच्छादनम्’ इत्यथे ॥ २ ॥

अङ्गरागो विलेपनम् ॥ २९९ ॥

अङ्ग रज्यतेऽनोत्पादनात् ॥ १ ॥ विलिप्यतेऽनेन विलेपनम् ॥ २ ॥ २९९ ॥

चर्चिकय समालभन चर्चा स्यात्

चर्चिकया चचने साधु चर्चिकय, चन्दनादिना पुण्ड्रादिक्षेपणम् ॥ १ ॥ लाभण
त्रेण इत्यत्र लाभण्स्थाने लाभण इति सभ्या पठन्ति तस्य समालभ्यतऽनेन समाल
भनम् ॥ २ ॥ चच्यतेऽनया चचा भीषिभूषे ” ॥ ५ ॥ ३१०९ ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

मण्डन पुन ।

प्रसाधन प्रतिकर्म

मण्ड्यतेऽनेन मण्डन तिलकपत्रभङ्गादि ॥ १ ॥ प्रसाध्यतेऽनेन प्रसाधनम् ॥ २ ॥
प्रत्यङ्ग कम प्रतिकर्म ॥ ३ ॥

मार्ष्टि स्याद् मार्जना मृजा ॥ ३०० ॥

माज्यते मार्ष्टि शुद्धिमात्र श्वादित्वात् कि ॥ १ ॥ मार्चनं मार्जना ॥ २ ॥
भिदाद्यडि मृजा ॥ ३ ॥ ३०० ॥

वासयोगस्तु चूर्ण स्यात्

वास्यते सुगन्धीक्रियते येन युज्यमानेन मित्रेण स वासयोग ॥ १ ॥ चूर्णत
चूर्ण पटवासादिक्षोद, पुक्काबलिङ्ग ॥ २ ॥

पिष्टात पटवासक ।

पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिनाऽनति पिष्टात ॥ १ ॥ पयो वास्यतेऽनेन पटवास, के
पटवास ॥ २ ॥

गन्धमाल्यादिना रस्तु सम्कार भोजधियासनम् ॥ ३०१ ॥

सम्हारस्तैलादिना गुणाधानम् आदिशब्दाद् धूपादिभिर्धियास्यतेऽधिवास
नम् ॥ १ ॥ ३०१ ॥

निवेश उपभोग

निष्पूर्वो विशिष्टभोगार्थं वतते, निवेशन निवेश ॥१॥ उपभुक्तिरुपभोग ॥२॥

अथ स्नान सवनमाहव ।

स्नायते स्नानम् ॥१॥ सूयते सवनम् ॥२॥ आश्विनमाहव , आश्विनोऽपि ॥३॥

कर्पूरागुरुमृदोरुम्तूरीचन्दनद्रवै ॥ ३०२ ॥

स्याद् यक्षकर्मो मिश्रै

यक्षप्रिय कर्मो यक्षकर्म , धन्वन्तरिस्तु-

“कुङ्कुमागुरुस्तूरा कपूर चन्दन तथा ।

महायुगधमित्युक्तं नामतो यक्षकर्म ” ॥१॥

इत्याह ।

वतिर्गात्राऽनुलेपनी ।

वतते वति , नटादौ प्रसिद्धा विदिहनेर्वा ॥ (उणा ६१०) ॥ इति ६ , छी
लिषोऽयम् ॥१॥ गात्रमनुलिप्यतेऽनया गात्रानुलेपनी ॥ २ ॥

चन्दनागरुकस्तूरीकुङ्कुमैस्तु चतु सम् ॥ ३०३ ॥

चन्दनादीनि चत्वारि समान्यत्र चतु समम् ॥ १ ॥ ३०३ ॥

अगुर्वगराजार्हं लोहं कृमिजवशिके ।

अनार्यज जोङ्गक च

न गुरु अगुरु अगलनेनाऽगुरु “ कटिकुटि ” ॥ (उणा ८१२) ॥ इत्युप
लक्षणत्वादह अग रुणद्धि इति वा, पुङ्गीवल्लिङ्गावेतौ ॥ १॥ २ ॥ राजोऽर्हं राजाहम्
॥ ३ ॥ रोहति लोह पुनपुसक ॥ ४ ॥ कृमिभिजयते कृमिज “ क्वचित् ”
॥ ५ ॥ १ । १०१ ॥ इति ६ कृमिजग्धमित्यपि ॥ ५ ॥ वशोऽस्या अस्ति वशि
का, छाङ्गीवल्लिङ्ग वशाभ वशकम् इत्यमरटीका ॥६॥ अनायदेशे जातमनायजम्
॥७॥ जोङ्गकगिरिभक्तत्वाद् जोङ्गकम् ॥ ८ ॥

शेषश्चान्न- अगुरौ प्रवर श्यङ्ग शीपक मृदुल लघु ॥

वरहम परमद प्रकर गन्धदारु च ॥

मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ॥ ३०४ ॥

मल्लिगन्धमुमगन्धि यदगुरु सो मङ्गले साधुमङ्गल्या ॥१॥ ३०४ ॥

कालागरु काकतुण्ड

काकस्य तुण्ड इव कृष्णवर्णत्वात् काकतुण्ड ॥१॥२॥

श्रीखण्ड रोहणद्रुम ।

गन्धसारो मलयजश्चन्दने

त्रिया राण्डयति श्रीगण्डम् ॥१॥ रोहणाचलस्य द्रुमो रोहणद्रुम ॥२॥ गन्धेन
सारो गन्धसार ॥३॥ मलयादेजातो मलयज ॥४॥ चन्दने ह्याचनेऽनेन चन्दन
“स्वगिरिति” ॥ (उणा-२६९) दयन , तत्र पुष्पावलिङ्गावेर्तो ॥ ५ ॥

शेषधाम्न- चन्दने पुनरेताव भद्रधीफलसीलपि ॥

हरिचन्दने ॥ ३०५ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षा

हरेरिन्द्रस्य चन्दन हरिचन्दन, पुनलीषलिप्तत्र हरिकपिल वा तच्चाति शात
पीत चाहु , तत्र ॥१॥ ३०५ ॥ तैलपर्णो गिरिराकरोऽस्त्यस्य तैलपर्णिक ॥ २ ॥
गोशीर्षगिरिभवत्वाद् गोशीर्ष , पुस्येतौ, गौडस्तु- ‘गोशीर्ष तैलपर्णिकम्’ इति वली
ब्रमाह ॥ १ ॥

पत्राङ्ग रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दन ताम्रसार रञ्जन तिलपर्णिका ॥ ३०६ ॥

पत्रेष्वङ्गति पत्राङ्ग पत्राङ्ग त्वेनदपञ्चश ॥१॥ रक्त च तच्चन्दन च रक्तचन्द
नम् ॥२॥ कौचन्दन कुचन्दनम् ॥३॥ ताम्रेष्वङ्गणेषु सार ताम्रसारम् ॥४॥ रञ्जतेऽनेन
रञ्जनम् ॥ ५ ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्यास्तिलपर्णी सैव तिलपर्णिका, तिलपर्णी नदी
आकरोऽस्या इत्येके ॥ ६ ॥ ३०६ ॥

जातिकोश जातिफल

जातालताया कोश जातिकोश जातिसस्यायम् ॥ १ ॥ जात्या फल जाति
फलम् ॥ २ ॥

शेषधाम्न- जातीफले सौमनस पुटक मद्दशौण्डिकम् ।

कोशफलम् ॥

कर्पूरो हिमवालुका ।

घनसार सिताम्रश्च चन्द्र

कल्पते कपूर पुक्लीवलिङ्ग ‘भीमसि (उणा ४२७) ॥ इत्यूर ॥१॥ हिमा
चासौ वालुका च हिमवालुका ॥२॥ घनस्येव सारोऽस्य घनसार ॥३॥ सिताम्रस
दशात्वात् सिताम्र ॥४॥ ह्यादकत्वात् चन्द्र पुक्लीवलिङ्ग , चन्द्रपर्याया अपि ॥ ५॥

अथ मृगनाभिजा ॥ ३०७ ॥

मृगनाभिर्मृगमद कस्तूरी गन्धधूल्यपि ।

मृगनाभेर्जाता मृगनाभिना ॥१॥३८७॥ मृगनाभिजन्मत्वाद् मृगनाभि, स्त्री-
लिङ्ग ॥२॥ मृगस्य मदो मृगमद ॥३॥ वमति वस्तूरी “मिर्गच्छू” ॥ (उणा-
४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते, विकसति मागध्यमस्या वा, के स्तूयत इति वा, पृषोदरा
दित्वात् ॥४॥ गन्धप्रधाना धूली गन्धधूली ॥ ५ ॥

कश्मीरजन्म धुसृण वर्णं लोहितचन्दनम् ॥ ३०८ ॥

वाहीक कुङ्कुम वह्निशिख कालेयजागुडे ।

सङ्कोचपिण्डुन रक्त धीर पीतनदीपने ॥ ३०९ ॥

कश्मीरेषु जन्माऽस्य कश्मीरजन्म ॥ १ ॥ धूम्यतेऽनेनाह, पुपते कान्ति
करोति वा धुसृण ‘धृणत्तृण’ ॥ (उणा-१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ २ ॥
वण्यते वणम्, वर्ण्यमपि ॥ ३ ॥ लोहित चन्दनमिव लोहितचन्दनम् ॥४॥३०८॥
वाहीकेषु जात वाहीक ‘कोपान्त्या’ ॥ ६।३।५६ ॥ इत्यण्, वाहिकमपि ॥ ५ ॥
कुस्यते कुङ्कुम, क्लीनल्लिन्दोऽय, वाचस्पतिस्तु- निदाघेऽपि कुङ्कुम मुरग स्यात् ”
इति पुम्याह । “कु-टुमल्लि-टुम” ॥ (उणा-३५) ॥ इति निपात्यते ॥६॥ बहोरिव
शिखा केरोऽस्य वह्निशिखम् ॥ ७ ॥ कु इत्यण्यते मलेयम् ॥८॥ जागति मण्डनपु
जागृन् ‘विहृड’ ॥ (उणा-१७२) ॥ इति निपात्यते ॥ ९ ॥ सङ्कोचम्य षण्डुन
सूचक सङ्कोचपिण्डुन, सङ्कोच पिण्डुन चेति द्वयमपि ॥ १० ॥ रञ्जनाद् रक्तमत
एवाऽमृक्मन्म् ॥ ११ ॥ धीर स्थिररामम् ॥ १२ ॥ पीतयस्य पीतनम् ॥ १३ ॥
दीपयति दीपनम् ॥१४॥३०९॥

शेषध्वान-

कुङ्कुमे तु करट वासनायकम् ॥

प्रियहृषीत कावेर घोर पुष्परजोवरम् ।

कुसुम्भ च जवापुष्प कुसुमान्त च गौरवम् ॥

‘रत्न देवकुसुम श्रीसन्न

लयते रत्न ‘पतितमि’ ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ देव शुक्ति
मत, देवाना वा कुसुम देवकुसुमम् ॥ २ ॥ श्रीसन्न श्रीपयामित्यय ॥ ३ ॥

अथ कोलकम् ।

ककोलक कोशफल

कोलति कोल, के कोलकम् ॥ १ ॥ मन्ते दीप्यते ककोल “पिच्छोल्लसोल” ॥
(उणा-४९५) ॥ इत्योळे निपात्यते, के ककोलकम् ॥ २ ॥ कोशे फलान्यस्य
कोशफलम् ॥ ३ ॥

कालीयक तु जापकम् ॥ ३१० ॥

श्रीखण्ड रोहणद्रुम ।

गन्धसारो मलयजश्चन्दने

त्रिया राण्डयति धीगण्डम् ॥१॥ रोहणाचलस्य द्रुमो रोहणद्रुम ॥२॥ गन्धेन
सारो गन्धमार ॥३॥ मत्स्यादेजानो मलयज ॥४॥ चन्दने हायनेऽनेन चन्दन
'यसिरसि' ॥ (उणा-२६९) इयन , तत्र पुष्पावलिङ्गवेर्तो ॥ ५ ॥

शेषध्वान्न- चन्दने पुनरेकाप भद्रभीफलरीलपि ॥

हरिचन्दने ॥ ३०५ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षा

हरेरिन्द्रस्य चन्दन हरिचन्दन पुक्लीबलिङ्गस्तत्र, हरिकपिल वा तच्चाति शात
पीत चाहु , तत्र ॥१॥ ३०५ ॥ तैलपर्णो गिरिराकरोऽयस्य तैलपर्णिक ॥ २ ॥
गोशीपगिरिभवत्वाद् गोशीप , पुस्येतौ, गौडस्तु- 'गोशीर्ष तैलपर्णिकम्' इति क्ली
बमाह ॥ १ ॥

पत्राङ्ग रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दन ताम्रसार रञ्जन तिलपर्णिका ॥ ३०६ ॥

पत्रेष्वङ्गति पत्राङ्ग पत्राङ्ग त्वेनदपभ्रश ॥१॥ रक्त च तच्चन्दन च रक्तचन्द
नम् ॥२॥ कौ चन्दन कुचन्दनम् ॥३॥ ताम्रेष्वङ्गणेषु सार ताम्रसारम् ॥४॥ रञ्जयेजान
रञ्जनम् ॥ ५ ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्यास्तिलपर्णी सैव तिलपर्णिका, तिलपर्णी नदी
आकरोऽस्या इत्यक ॥ ६ ॥ ३०६ ॥

जातिकोश जातिफल

जातीलताया कोश जातिकोश जातिसस्यायम् ॥ १ ॥ जात्या फल जाति
फलम् ॥ २ ॥

शेषध्वान्न- जातीफले सौमनस पुटक मदशौण्डम् ।

कोशफलम् ॥

कर्पूरो हिमवालुका ।

घनसार सिताग्रश्च चन्द्र

कल्पते कर्पूर पुक्लीबलिङ्ग 'मीमसि' (उणा ४२७) ॥ इत्यूर ॥१॥ हिमा
चासौ वाउका च हिमवाउका ॥२॥ घनस्येव सारोऽस्य घनसार ॥३॥ सिताग्रस
दशात्वात् सिताग्र ॥४॥ हादकत्वात् चन्द्र पुक्लीबलिङ्ग , चन्द्रपर्याया अपि ॥ ५ ॥

अथ मृगनाभिजा ॥ ३०७ ॥

मृगनाभिर्मृगमद वस्तूरी गन्धधूल्यपि ।

मृगनाभेनाता मृगनाभिना ॥१॥३०७॥ मृगनाभिजन्मत्वाद् मृगनाभि , स्त्री-
लिङ्ग ॥२॥ मृगस्य मदो मृगमद ॥३॥ वमति वस्तुषा मिन्दुमचू ” ॥ (उणा-
४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते, विमसति सौम्यमस्या वा, वे स्तुयत इति वा, पृषोदरा
दिवात् ॥४॥ गन्धप्रधाना घृली गन्धघृली ॥ ५ ॥

कश्मीरजन्म घुमृण वर्णं लोहितचन्दनम् ॥ ३०८ ॥

वाहीक कुङ्कुम वहिशिरा कालेयजागुडे ।

सङ्कोचपिणुन रक्त धीर पीतनदीपने ॥ ३०९ ॥

कश्मीरेषु जन्माऽस्य कश्मीरजन्म ॥ १ ॥ घुम्यतेऽनेनात्त, घुपते कान्ति
करोति वा घुमृण भ्रूणतृण ” ॥ (उणा-१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ २ ॥
वर्ण्यते वर्णम् वर्ण्यमपि ॥ ३ ॥ लोहित चन्दनमिव लोहितचन्दनम् ॥ ४ ॥ ३०८ ॥
वाहीकेषु जात वाहीक ‘कोपात्या ” ॥ ६ ॥ १५६ ॥ इत्यण्, वाहिकमपि ॥ ५ ॥
कुम्ब्यते कुङ्कुम क्लीबलिङ्गोऽय, वाचस्पतिस्तु- ‘निदाघेऽपि कुङ्कुम मुन म्यात् ”
इति पुम्याह । “कुङ्कुमिन्दुम् ” ॥ (उणा-३५०) ॥ इति निपात्यते ॥ ६ ॥ बहेरिव
शिखा केशराऽस्य वहिशिराम् ॥ ७ ॥ कु इष्यायते रालेयम् ॥ ८ ॥ जागति मण्डनपु
जागुड ‘विहड ” ॥ (उणा-१७२) ॥ इति निपात्यते ॥ ९ ॥ सङ्कोचस्य पिणुन
सूचक सङ्कोचपिणुन, सङ्कोच पिणुन चेति द्वयमपि ॥ १० ॥ रञ्जनाद् रक्तमत
एवाऽसृक्मन्म ॥ ११ ॥ धीर स्थिररागम् ॥ १२ ॥ पातयत्यन्न पीतनम् ॥ १३ ॥
दीपयति दीपनम् ॥ १४ ॥ ३०९ ॥

शपचान-

कुङ्कुमे तु करट वासनीयकम् ॥

प्रियङ्गुपात कावेर घोर पुष्परजोबरम् ।

कुसुम्भ च जवापुष्प कुसुमान्त च गौरयम् ॥

लवङ्ग देवकुसुम श्रीसङ्ग

लपते लवङ्ग ‘पतितमि ” ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ १ ॥ देव द्युति
मत, देवाना वा कुसुम देवकुसुमम् ॥ २ ॥ श्रीसङ्ग श्रीपद्मायमित्यय ॥ ३ ॥

अय कोलकम् ।

ककोलक कोशफल

कोलति कोल, के कोलकम् ॥ १ ॥ वचते दाप्यते ककोल पिञ्जोन्नरकोल ” ॥
(उणा-४९५) ॥ इत्योळे निपात्यते, के ककोलकम् ॥ २ ॥ कोशे फलान्यस्य
कोशफलम् ॥ ३ ॥

कालीयक तु जापकम् ॥ ३१० ॥

फालाया भूमौ भव कालीय, के कालीयम् ॥ १ ॥ जापकादिभवत्वाजापक
फालाजुगायमपि ॥२॥३१०॥

यक्षधूपो बहुरूप सालवेष्टोऽग्निवल्लभ ।

सर्जमणि सर्जरस राल सर्वरसोऽपि च ॥ ३११ ॥

यक्ष धूपयति यक्षधूप ॥ १ ॥ नानावृत्तिगन्धत्वाद् बहुरूप ॥ २ ॥ सा
लस्य वेष्टो नियास सालवेष्ट ॥ ३ ॥ अग्नेवल्लभोऽग्निवल्लभ ॥ ४ ॥ सजस्य तराम
णिरिव सजमणि ॥ ५ ॥ सजस्य रस सजरस ॥ ६ ॥ राति निति राल, पुष्पाव
लिङ्ग "भिलाच्छभा" ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ले साधु ॥ ७ ॥ सर्व रसा
अत्र सवरस ॥८॥३११॥

धूपो वृक्षात्, कृत्रिमाच्च तुरुष्क सिल्हपिण्डकौ ।

वृक्षशब्दात् कृत्रिमशब्दाच्च परो धूप, वृक्षान् धूपयति वृक्षधूप, कृत्रिम
धासौ धूपश्च कृत्रिमधूप ॥१॥२॥ तुरुष्को यवनदेशज, पुष्पावलिङ्ग यावनोऽपि
॥३॥ सिलत् उच्छ, सिलति सिल्ह, दत्त्यादि सिल जहाताति वा ॥४॥ पिण्डयति
पिण्डक, द्रव्यान्तरे सह पिण्डित स्वरूपाद् न च्यवते ॥ ५ ॥

पायसस्तु वृक्षधूप श्रीवास सरलद्रव ॥ ३१२ ॥

पयसो द्रुमक्षीरस्याय पायस, पयसो विकार क्षुतिरित्यन्वये "पयोद्रोय"
॥६॥१॥३५॥ इति य प्राप्नोति ॥ १ ॥ वृक्षस्य धूपो वृक्षधूप ॥ २ ॥ श्रियो वास
श्रीवास ॥ ३ ॥ सरलस्य देवदारुमेदस्य द्रवो नियास सरलद्रव ॥ ४ ॥ ३१२ ॥
शेषश्चान-

वृक्षधूपे तु श्रीवेष्टो दधिकारघृताह्वय ॥

स्थानात् स्थानान्तर गच्छन् धूपो गन्धपिशाचिका ।

धूप्यतेऽनेनेति धूप गन्धद्रव्ययोगविशेष, गन्धेन पिशाचिकवाऽस्त्रलिता
हृदयगतित्वाद् गन्धपिशाचिका ॥ १ ॥

स्थासकम्तु हस्तबिम्ब

तिष्ठत्यङ्गे स्थासक कीचकपेचक ' ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यङ्गे निपात्यते
॥ १ ॥ हस्तस्य बिम्ब हस्तबिम्ब कुङ्कुमादिरचितम् ॥ २ ॥

अलङ्कारस्तु भूषणम् ॥ ३१३ ॥

परिष्काराऽऽभरणे च

अल कियतेऽनेनेत्यलङ्कार वटक्वेयूरादि ॥ १ ॥ भूष्यतेऽनेन भूषण पुत्री

यलिङ्ग ॥ २ ॥ २१३ ॥ परिष्कियतेऽनेन परिष्कार ॥ ३ ॥ आ समन्ताद् ध्रियते
शोभाऽनेनाऽऽभरणम् ॥ ४ ॥

चूडामणि शिरोमणि ।

चूडया शिरमि च मणिश्चूडामणि, शिरोमणि, चूडारत्नाशिरोरत्ने अपि ॥ १ ॥ २ ॥

नायकस्तरलो हारान्तर्मणि

नयति शोभा नायक ॥ १ ॥ तरतीव कात्या तरल “मृदिकन्दि” ॥

(उणा-४६१) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ हारम्याऽन्तमध्ये स्थितो मणि ॥

मुकुट पुन ॥ २१४ ॥

मौलि किरीट कोटीरमुष्णीष

मङ्गयते मण्यते शिरोऽनेन मुकुट “महेभम्भुसौ च” ॥ (उणा-१५४) ॥

इत्युट, मुखे कुट्यते वा, ऋषोऽयम्, पुस्यपि वजयन्ती यदाह ‘मौलि कोटीरमुष्णीष

किरीट मुकुटोऽस्त्रिया” मुकुटोऽपि ॥ १ ॥ २१४ ॥ मूयते शिरसि मौलि, पुष्कालिङ्ग

॥ २ ॥ कीयते किरीट “तकूटपि” ॥ (उणा-१५१) ॥ इति किरीट ॥ ३ ॥ कुटति

कोटीर “कूटपू” ॥ (उणा-४१८) ॥ इतीर ॥ ४ ॥ उपत्यधियमुष्णाप ‘उपेर्णो-

ऽन्तश्च” ॥ (उणा-५५६) ॥ इतीष, किरीटाद्यास्त्रय पुष्कालिङ्गा ॥ ५ ॥

पुष्पदाम तु ।

मूर्ध्नि माल्य माला मक्

मूर्धनि पुष्पदाम माल्य मातय मेघनादित्वाद् व्यण् ॥ १ ॥ नाति पुष्पा

प्यस्या माला ‘शामाश्या’ ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल, मत्यते घायते इति वा

॥ २ ॥ सज्यते पुष्पै स्तर् ‘कुम्भपदादि’ ॥ ५१३११८ ॥ इति क्विपि “ऋत्विज्दिश्”

॥ २११६९ ॥ इति गत्य सूत्रपाठाद् जनो रत्य च, सतराणादिक कञ् वा ॥ ३ ॥

गर्भक केशमध्यगम् ॥ ३१५ ॥

केशमध्यगत पुष्पदाम गभश्चाद् गभञ् ॥ १ ॥ २१५ ॥

प्रभ्रष्टक शिरालम्बि

शिरालम्बि दाम केशमन्यात् प्रभ्रष्टयति स्म प्रभ्रष्ट, वे प्रभ्रष्टम् ॥ १ ॥

पूरोन्यस्त ललामकम् ।

राति शोभा ललाम मुण्डमालाय “मात्मजात्मन्” ॥ (उणा-९१६) ॥

इति मति निपाल्यते लट्त्वग्र ललाममित्यदन्त वा ‘क्षमप्रीप्स’ ॥ (उणा-३४६) ॥

इति मे निपाल्यते, द्वाभ्यामपि वे ललामकम् ॥ १ ॥

फालाया भूमा भव फालीय, के फालीयम् ॥ १ ॥ जापकाद्रिभनत्वाजापक
फालानुगायमपि ॥२॥३१०॥

यक्षधूपो बहुरूप सालवेष्टोऽग्निवल्लभ ।

सर्जमणि सर्जरस राल सर्वरसोऽपि च ॥ ३११ ॥

यक्ष धूपयति यक्षधूप ॥ १ ॥ नानावृत्तिगन्धत्वाद् बहुरूप ॥ २ ॥ सा
लस्य वेष्टो नियास सालवेष्ट ॥ ३ ॥ अग्नेवल्लभोऽग्निगन्ध ॥ ४ ॥ सनस्य तराम
णिरिव सर्जमणि ॥ ५ ॥ सजस्य रस सजरम ॥ ६ ॥ राति प्रार्ति राल पुष्टीव
लिङ्ग "भिलाच्छभा" ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ले साधु ॥ ७ ॥ सब रसा
अत्र सर्वरस ॥८॥३११॥

धूपो वृक्षात् कृत्रिमाच्च तुरुष्क सिल्हपिण्डकौ ।

वृक्षशब्दात् कृत्रिमशब्दाच्च परो धूप वृक्षान् धूपयति वृक्षधूप, कृत्रिम
धासौ धूपश्च कृत्रिमधूप ॥१॥२॥ तुरुष्के यवनदेशज, पुष्पाबलिङ्ग यावनाऽपि
॥३॥ सिल्ह उच्छ, सिलति सिल्ह दत्त्यादि सिल जहाताति वा ॥४॥ पिण्डयति
पिण्डक, द्रव्यान्तरै सह पिण्डित स्वरूपाद् न च्यवते ॥ ५ ॥

पायसस्तु वृक्षधूप श्रीवास सरलद्रव ॥ ३१२ ॥

पयसो द्रुमक्षीरस्याय पायस, पयसो विकार स्मृतिरित्यन्वये "पयोद्रोय"
॥६॥२॥३५॥ इति य प्राप्नोति ॥ १ ॥ वृक्षस्य धूपो वृक्षधूप ॥ २ ॥ धियो वास
श्रीवास ॥ ३ ॥ सरलस्य देवदारुभेदस्य द्रवो नियास सरलद्रव ॥ ४ ॥ ३१२ ॥

शेषध्यान-

वृक्षधूपे तु श्रीवेष्टो दधिक्षारघृताह्वय ॥

स्थानात् स्थानान्तर गच्छन् धूपो गन्धपिशाचिका ।

धूप्यतेऽनेनेति धूप गन्धद्रव्ययोगविशेष, गन्धेन पिशाचिन्वाऽस्तखलिता
दृश्यगतित्वाद् गन्धपिशाचिका ॥ १ ॥

स्थासकस्तु हस्तबिम्ब

तिष्ठत्यङ्गे स्थासक कीचरूपेचक ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यङ्गे निपात्यते
॥ १ ॥ हस्तस्य बिम्ब हस्तबिम्ब कुङ्कुमादिरचितम् ॥ २ ॥

अलङ्कारस्तु भूषणम् ॥ ३१३ ॥

परिष्काराऽऽभरणे च

अल क्रियतेऽनेनेत्यलङ्कार फट्ठवेयूरादि ॥ १ ॥ भूष्यतेऽनेन भूषण पुष्टी-

पत्रपाशां राम्णः पत्रपाश्या “पाशादेश्व स्व” ॥६१२॥२५॥१॥ ललाटे भया
ललाटिका ललाटमण्डा “वणललाटात् वल्” ॥ ६ । ३ । १४१ । २ ॥

चालपाश्या पारितय्या

चालपाशे साधुवालपाश्या चाल्य धार्म्य मुक्तावलय , मालेषु पाशसमूहो वा
मुल्ललतिवादि ॥ १ ॥ परितस्तथाभया पारितय्या “परिमुत्तादरध्ययाभावात्”
॥ ६ । ३ । १२६ ॥ इति ज्य , पायतिभ्या वा ॥ २ ॥

कर्णिका कर्णभूषणम् ॥ ३१९ ॥

वर्ण भया कर्णिका “वणललाटात् वल्” ॥ ६ । ३ । १४१ । १ । ३१९ ॥

ताडकस्तु ताडपत्र कुण्डल कर्णवेष्टक ।

ताड्यते वर्णाङ्गेन ताडक “रालापाया” ॥ (उणा-६३) ॥ इत्युपलक्षणा
द्व ॥१॥ ताडपत्रमिमेतत्तात् ताडपत्र, ताडपत्रमत् सौवर्णाङ्गि ॥ २ ॥ कुण्डले
द्वल्लक्ष्मीं कुण्डल, पुष्पीयलिङ्ग “शुद्धिदि” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
॥ ३ ॥ वर्ण वेष्टते वणवेष्ट वे वणवेष्ट , द्व द्वी भिगाभायित्वा ॥ ४ ॥

क्षेपधात्र- अथ कुण्डले वणादक्ष ॥

उत्क्षिप्तिका तु कर्णान्दु

उत्क्षिप्यते गोर्क्षिप्तिका ॥१॥ वणगोरच्यते वणाद् “शृङ्ग” ॥ (उणा-
७१६) ॥ इति बाहुवर्णाद् क्षिप्ति , वैगय-लीकाररस्य-“वणा द्” इत्युकारात्
माह ॥ २ ॥

बालिका कर्णपृष्ठगा ॥ ३२० ॥

परते बालिका ॥१॥३२०॥

प्रीवेयक कण्ठभूषा

प्रीयायो जात प्रीयेय “कुल्युक्षि-” ॥६१३॥१२॥ इत्येवम् ॥१॥

लम्बगाता ललन्तिका ।

लम्बगाता वण्ठभूषा लल्लल्लल्लरोति ललन्ती, वे ललन्तिता ॥ १ ॥

प्रालम्बिका कृता हेमा

हेमा कृता वण्ठभूषा प्रालम्ब्यते प्रालम्बिका ॥१॥

उर सूत्रिका तु मौक्तिके ॥ ३२१ ॥

मौक्तिके कृता वण्ठभूषा, उरसि सूत्रमस्ता उर सूत्रिका ॥१॥३२१॥

तिर्यग् वक्षसि वैकक्ष

यशोपर्वतन्यायेन नियग् वक्षसि विभित्त दाम विरुद्धाया भव वैकक्षम् ॥१॥

प्रालम्बमृजुलम्बि यत् ॥ ३१६ ॥

कण्ठादुभयतो वक्षसि लम्बमान पुण्यदाम प्रालम्बते प्रालम्बम् ॥१॥३१६॥

सन्दभो रचना गुम्फ श्रन्थन ग्रन्थन समा ।

सन्दभण सन्दभ ॥ १ ॥ रचन रचना ॥ २ ॥ गुम्फन गुम्फ ॥ ३ ॥

श्रध्यते श्रन्थनम् ॥ ४ ॥ ग्रन्थत ग्रन्थनम् ॥ ५ ॥

शेषधान-

रचनाया परित्यद प्रतियज्ञ ॥

तिलके तमालपत्रचित्रपुण्ड्रविशेषका ॥ ३१७ ॥

तिलति तिलन पुष्पीबलिङ्ग "घुघूदि" ॥ (उणा-२९) ॥ इति किदक
तिलाकृतिर्वा तन ॥ १ ॥ तमालपत्रावृत्ति कस्तूर्यादिना ललाटे तमालपत्रम् ॥ २ ॥
विध्यन चित्र चित्रकमपि ॥ ३ ॥ पुण्यति पुण्यते वा पुण्ड्र 'खुरधुर' ॥
(उणा-३९) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ४ ॥ विशिनष्टि ललाट विशेषक, पुष्पीब
लिङ्ग, इत्थ तिलनभेदा, एतेषा पर्यायत्वं स्वदूरविप्रकर्षात् ॥५॥३१७॥

आपीडिशेखरोत्तसाऽवतसा शिरस स्रजि ।

आपाड्यते शिरस्यापाड ॥ १ ॥ शास्त्रति व्याप्नोति शिर शेखर "शाखेरि
देतौ चात" ॥ (उणा-४००) ॥ इत्थर ॥ २ ॥ उत्तस्यतेऽननोत्तस, अवतस्यत
ऽनेनाऽवतस अवतनोति शोभामित वा 'व्यवाभ्या' ॥ (उणा-५६५) ॥ इति
स वाऽवाप्योस्तनि ॥ ३ ॥ १५६ ॥ इत्यवस्य वादेशे वतसोऽपि । शेखरादय
पुष्पाबलिङ्गा ॥ ३ ॥ ४ ॥

उत्तरौ कर्णपूरेऽपि

उत्तरावुत्तभावतसौ कर्ण पूरयति कर्णपूरस्तत्र पुष्पाबलिङ्गोऽयम् ॥१॥३१८॥

पत्रलेखा तु पत्रत ॥ ३१८ ॥

भङ्गिबल्लिलताङ्गुल्य

द्राविड-कालिङ्गादिभेदेन पत्रावृत्तिर्लगा पत्रलेखा खोणा कपोलस्तनमण्डलादिषु
कस्तुरिकादिभि पत्ररचना ॥ १ ॥ पत्रसन्धान भङ्गादय - पत्रभङ्गि ॥ २ ॥
पत्रबलि ॥ ३ ॥ पत्रलता ॥ ४ ॥ पत्राङ्गुला एव पत्ररङ्गा-पत्रमञ्जराख्यादयोऽपि ॥ ५ ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रपाशाना समूह पत्रपाश्या “पाशादेश्व ल्य” ॥६।२।१५॥१॥ ललाटे भना
ललाटिना ललाटमण्डन ‘कणललाटात् कल्’ ॥ ६।३।१४१।२ ॥

बालपाश्या पारितथ्या

बालपाशे साधुबालपाश्या बालबन्धनार्थं मुक्तावलय, बालेषु पाशसमूहो वा
पुञ्जलतिकादि ॥ १ ॥ परितस्तथाभवा पारितथ्या “परिमुखादरव्ययीभावात्”
॥ ६।३।१३६ ॥ इति व्य, पायतिथ्या वा ॥ २ ॥

कर्णिका कर्णभूषणम् ॥ ३१९ ॥

कण भवा कर्णिका “कणललाटात् कल्” ॥ ६।३।१४१।१।३१९ ॥

ताडकस्तु ताडपत्र कुण्डल कर्णवेष्टन ।

ताडपत्रे कणाऽनेन ताडक “रालापाका” ॥ (उणा-६३) ॥ इत्युपलक्षणा
दह ॥१॥ ताडपत्रनिर्मितत्वात् ताडपत्र, ताडपत्रवत् सौवर्णोऽपि ॥ २ ॥ कुण्डले
दहलक्ष्मीं कुण्डल, पुण्डरीकं “मृदिदि” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
॥ ३ ॥ कर्ण वेष्टते कणवेष्ट के कणवेष्टन द्वौ द्वौ भिन्नावाविलेक ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र- अथ कुण्डले कणादर्श ॥

उत्क्षिप्तिका तु कर्णान्दु

उत्क्षिप्यते स्मोत्क्षिप्तिका ॥१॥ कणयोरव्यते कणादु “भृमृत्” ॥ (उणा-
७१६) ॥ इति बहुवचनादु क्षीलिङ्ग, वैजयन्तीकारस्तु-“कणाद् इत्युकारान्त
माह ॥ २ ॥

बालिका कर्णपृष्ठा ॥ ३२० ॥

बलते बालिका ॥१॥३२०॥

प्रैवेयक कण्ठभूषा

प्रैवाया जात प्रैवेयक ‘कुलकुक्षि-’ ॥६।३।१७॥ इत्येयक् ॥१॥

लम्बमाना ललन्तिका ।

लम्बमाना कण्ठभूषा लङलङ्गरोति ललती, के ललन्तिका ॥ १ ॥

प्रालम्बिका कृता हेम्ना

हेम्ना कृता कण्ठभूषा प्रालम्बते प्रालम्बिका ॥१॥

उर सूत्रिका तु मौक्तिकै ॥ ३२१ ॥

मौक्तिकै कृता कण्ठभूषा उरसि सूत्रमस्या उर सूत्रिका ॥१॥३२१॥

हागे मुक्तात प्रालम्बमक्कलापावलीलता ।

हियतेऽनन चित्तमिति हार , पुत्रालिङ्ग ॥१॥ मुक्ताशब्दात् परे प्रालम्बादय ,
मुक्ताप्रालम्ब ॥२॥ मुक्ताक्षर ॥३॥ मुक्ताफलाप ॥४॥ मुक्तावली ॥५॥ मुक्ता
लता ॥६॥

देवच्छन्द शत

उत्तरत्र 'पञ्च हारफल लता' इत्यतो लता इति सम्बध्यते तेन शतलतेति
लभ्यत, देवाना छन्दोऽभिप्रायोऽत्र देवच्छन्द ॥१॥

। साष्ट त्विन्द्रच्छन्द सहस्रकम् ॥ ३२२ ॥

अष्टोत्तर सहस्र लता , इन्द्रस्य छन्दोऽत्रेन्द्रच्छन्द ॥१॥ ३२२ ॥

तदर्थ विजयच्छन्द

तस्येन्द्रच्छन्दस्यार्थं चतुरभिधानि लताना पञ्चशतानीत्यय , विजयाय च्छन्दोऽत्र
विजयच्छन्द ॥१॥

हारस्त्रयोत्तर शतम् ।

लतानामष्टोत्तर शतम् ॥१॥

अर्धं रश्मिकलापोऽस्य

अस्य हारस्यार्थं चतुष्पञ्चाशज्जता इत्यथ , रश्माना कलापोऽत्र रश्मिकलाप ॥१॥

द्वादश त्वर्धमाणव ॥ ३२३ ॥

द्वादश लता उत्तरस्मादधा माणव इव लघुत्वादधमाणव ॥१॥ ३२३ ॥

द्विर्द्वादशार्धगुच्छ स्यात्

द्विगुणिता द्वादश लताऽतुर्विंशतिरित्यथ गुच्छस्याधमवगुच्छ ॥१॥

पञ्च हारफल लता ।

पञ्चलता हारस्य फलमत्र हारफलम् ॥ १ ॥

अर्धहारश्चतु पाष्ट

चतु पाष्टलता अर्ध हारस्याधहार ॥ १ ॥

गुच्छमाणवमन्दरा ॥३२४॥

अपि गोम्स्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम् ।

यथोत्तरमधमर्धं यथा अधहारस्यार्थं द्वविंशन्ता , गुच्छादनाद गुच्छ ॥१॥

गुच्छार्थं पोटश लता अत्पत्वा माणव ॥१॥ माणवाधमथौ लता मद्यते स्तृतये
मन्दर ॥ १ ॥ ३२४ ॥ मन्दराध चतस्रो लता गोस्तनवहम्नमाना ॥१॥ गोस्तन
स्यार्ध द्व लते गोपुच्छादृतित्वाद् गोपुच्छ ॥ १ ॥ अन्ये तु—

“चतु पष्टिलतो हारोऽथाष्टहानो यथोत्तरम् ।

रश्मिकलापो माणवकोऽवहारोऽधगुच्छम् ॥ १ ॥

कलापञ्च दो मन्दरस्य गुच्छसप्ततियष्टिम् ।” इत्याहुः ॥

अथोपसहारमाह—

इति हारा यष्टिभेदात्

इत्येव लताभेदाच्चतुदश हारा इति ॥

एकविल्येरुयष्टिका ॥ ३२५ ॥

कण्ठिकाऽपि

यष्टिलता सरिकेलकाया एषा यष्टिरस्या एकयाष्टिण, एषा आवलते एषा
बला ॥ १ ॥ २ ॥ ३२५ ॥ कण्ठि कण्ठते वा कण्ठा के कण्ठिना ॥ ३ ॥

अथ नक्षत्रमाला तत्सख्यमौक्तिकैः ।

नक्षत्रसप्तै सप्तविंशत्या मौक्तिकैर्नक्षत्रमालेव नक्षत्रमाला ॥ १ ॥

केयूरमङ्गद बाहुभूषा

के बाहुशीर्षे याति केयूर पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अङ्ग द्यतेऽङ्गदम् “अङ्ग
दो दोभूषा ” इति पुस्तकम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ करभूषणम् ॥ ३२६ ॥

कटको वलय पारिहार्यावापौ च कङ्कणम् ।

हस्तसूत्र प्रतिसर

करस्य भूषण करभूषणम् ॥ १ ॥ ३२६ ॥ कटति कटक “कटकू—” ॥
(उणा ५४०) ॥ इत्यक् ॥ २ ॥ वलते वलय “कुगवालि—” ॥ (उणा ३६५) ॥
इत्यय ॥ ३ ॥ परिहारे भव पारिहाय “परिमुखादे” ॥ ६ ॥ ३ ॥ १३६ ॥ इति
व्य, पारिवद् हियते वा परिहाय एव वा, प्रज्ञादित्वाद् पारिहायमित्यन्ये ॥ ४ ॥
आ उप्यते आवाप ॥ ५ ॥ कङ्कते हस्त कङ्कणम् ॥ ६ ॥ हस्त सूत्र्यते हस्तसूत्रम् ।
एते सप्त पुङ्गीबलिङ्गा ॥ ७ ॥ प्रतिसरति प्रतिसर, त्रिलिङ्ग, केचित्तु कङ्कणादान्
मङ्गल्यसूत्रवाचनत्वेन पृथगाहुः ॥ ८ ॥

ऊर्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥ ३२७ ॥

ऊर्मिप्रतिरुतिर्मिका ॥ १ ॥ अङ्गुल्यां भवमङ्गुलीय " जिह्मामूलाङ्गु- " ॥
६ । ३ । १२७ ॥ इतीय , वेङ्गुलीयकम् । 'अङ्गुल' देयाम् ॥ २ ॥ ३२७ ॥

सा साक्षराङ्गुलिमुद्रा

सा ऊर्मिगाङ्गराङ्गिता अङ्गुल्यां मोदते, अङ्गुली मुद्रयति वाङ्गुलिमुद्रा ॥१॥

कटिसूत्र तु मेखला ।

कलापो रसना सारसन काञ्ची च सप्तकी ॥ ३२८ ॥

कटे सूत्र कटिसूत्रम् ॥१॥ मीयते मेखला "मिग खलश्चैव" ॥ (उणा ४९७) ॥
इति खल , मुहु खलतीति वा, मेहनस्य ख मेहनस्य तस्य माला वा पृषोदरादित्वात्
॥२॥ कल्पते कलाप "फलैराप" ॥ (उणा ३०८) ॥३॥ अद्भुते कटि रसनो, स्त्री-
ह्नीयालङ्ग "अशो र-वादी" ॥ (उणा २७०) ॥ इत्यन ॥ ४ ॥ सार सनोति सार
सनम् ॥५॥ कञ्चते दीप्यते, कञ्च्यते वध्यते वा काञ्चि "कमिवमि" ॥ (उणा
६१८) ॥ इति णौ साधु इया काञ्ची ॥६॥ सपति समवैति सप्तकी "कीचक" ॥
(उणा ३३) ॥ इत्यके निपात्यते, उत्तरन पुस्कटिस्था' इतिवचनादत्र आकथ्यामिति
लभ्यत ॥७॥ ३२८ ॥

शेष-वान- मेखला तु लालिनी कटिमालिका ॥

सा शृङ्खल पुस्कटिस्था

सा मेखला पुस्कटिस्था शीयते शृङ्खल त्रिलिङ्ग "श्रो नोन्तो ह्रस्वश्च" ॥ (उणा
४९८) ॥ इति खल शृङ्गै खलतीति वा ॥१॥

किङ्कणी क्षुद्रघण्टिका ।

कङ्कते याति कटि किङ्कणि "कङ्कैरिच्चाङ्गस्य घा ॥ (उणा ६३९) ॥, इत्यणि
इया किङ्कणी, किञ्चित्कणतीति वा । किङ्कणालोके ॥ १ ॥ क्षुद्रा अरपा घण्टिका
घुघरकारया ॥२॥

शेष-वान- अथ किङ्कण्या घघरी विद्या विद्यामणिस्तथा ॥

नूपुर तु तुलाकोटि पादत कटकाङ्गदे ॥ ३२९ ॥

मञ्जीर हसक शिञ्जिनी

नुवति स्तोताव नूपुर पुष्पीबलिङ्ग 'श्वपुर' ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे नि
पात्यते ॥१॥ तुलाकृतेजङ्गाया कोटिरिव तुलाकोटि पुष्पीबलिङ्ग ॥२॥ पादशब्दात्
कटकाङ्गदे पादस्य कटक पादकटक, पुष्पीबलिङ्ग ॥३॥ पादोऽङ्गदमिव पादाङ्गदम् ॥४॥
॥३२९॥ मञ्जि सौत्रो मञ्जति मञ्जीर 'कृन्तु' ॥ (उणा ४१८) ॥ इतीर'
मञ्जु मधुरमीरयति वा पृषोदरादित्वात् हसवत् कायति हसक पुष्पीबलिङ्गावेती ॥५॥
॥६॥ शिङ्गोऽव्यक्त शब्द करोति शिञ्जिनी, मञ्जादित्वाद् गिनू ॥७॥

शेषश्चात्र— नूपुरे तु पादशाली मन्दार पादनालिका ।

अलङ्कारशेषश्चात्र— पादाङ्गुलीयके पादपालिका पादमालिका ॥

अङ्गुल वस्त्रमम्बरम् ।

सिचयो वसन चीराऽऽच्छादौ सिक् चेलवाससी ॥ ३३० ॥

पट प्रोत

अश्नुते वपुरङ्गुल “ वञ्चुकाङ्गुल-” ॥ (उणा ५७) ॥ इत्युक्ते निपात्यते,
अश्नुन् तन्तून् कायताति वा ॥ १ ॥ वस्यते छाद्यतेऽनेन वस्त्रम् पुष्पावलिक हुया
मा-’ (उणा ४५१) ॥ इति त्र ॥ २ ॥ अमत्यनेन शोभामम्बर “ जठर ” ॥
(उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यत ॥ ३ ॥ सिच्यते सिचय “ लादिभ्य कित् ”
॥ (उणा ३६७) ॥ इत्यय ॥ ४ ॥ वस्यतेऽनेन वसनम् ॥ ५ ॥ चीयते त-तुभि
धीर “ चिजि-” ॥ (उणा-३९७) ॥ इति र दाघत्व च ॥ ६ ॥ आच्छाद्यते
नेनाऽऽच्छाद “ युवण-’ ॥ ५।३।७८ ॥ इत्यल्, आच्छादनमपि ॥ ७ ॥ सि
च्यति सिच्यते वा सिक्, छालिङ्ग ॥ ८ ॥ चित्यते, चेलति वा चेलम् ॥ ९ ॥
वस्यतेऽनेन वास ‘ वस्त्यगिभ्या णित् ’ ॥ (उणा ९७०) ॥ इत्यस् ॥ १० ॥ ३३० ॥ पटति
विस्तीर्यते, पट, त्रिलिङ्ग “ सुचेलरु पटोऽध्वी ” इत्यमरो विशेषमाह ॥ ११ ॥
प्रकर्षेणोयते प्रोत, पुसि गौड, क्लाबे वाचस्पति ॥ १२ ॥

शेषश्चात्र— वस्त्रे निवसन वस्त्र सन्न कपटमित्यपि ॥

अञ्चलोऽस्यान्त

अस्याङ्गुलस्य प्रान्त अञ्चति वस्त्र शोभामनेनाञ्चल, पुञ्जलीबलिङ्ग “ मृदिकन्दि-”
॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ ११ ॥

वर्तिर्वस्तिश्च तद्दशा ।

वततेऽञ्चलान्ते वर्ति ‘ विदित्रतेवा ” ॥ (उणा-६१०) इति इ ॥ १ ॥
वस्यतेऽनया वस्ति अच्छिन्नदशस्य वस्त्रस्याच्छादनाग्रानात्, पुष्पावलिकौ प्लुता ॥
(उणा-६४६) ॥ इति ति ॥ २ ॥ दश्यते दशा पुष्पावलिक, बहुवचनान्तश्च, तस्य
वस्त्राञ्चलस्य दशास्तदशा ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र— दशास्तु वस्त्रपेश्य ॥

पत्रोर्ण धौतकौशेयम्

लकुच वटादीना पत्रेषु कृमिलालोणाकृत पत्रोर्ण पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ धौत
च तत्कौशय च धौतकौशेयम् ॥ २ ॥

उष्णीषो मूर्धवेष्टनम् ॥ ३३१ ॥

उपलभियमुष्णाप , पुत्रीवलित् ॥१॥ मूधा वेष्टयतेऽनेन मूधवष्टनम् ॥२॥३३१॥

तत्स्यादुद्रमनीय यद्वौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।

उद्रम्यतेऽभिलष्यते उद्रमनीयम्, युगमविवक्षित तेनैकमपि यद्भागुरि -
“धारैद्धमनीय तु धौतवस्त्रमुदाहृतम्” लक्ष्य च- “गृहीतवस्तुद्रमनायवस्त्र”
इति ॥ १ ॥

त्यक्फलकृमिरोमभ्य समपात् तच्चतुर्विधम् ॥ ३३२ ॥

क्षौमकार्पासकौशेयराक्ववादिविभेदत ।

तद् वस्त्रं त्यगादिभ्य उपादानकारणेभ्य समवात् क्षौमादिभेदन चतुधा
त्वग् घल्कल तम्ब क्षौमादि ॥१॥ फल सस्य तम्ब कार्पासादि ॥१॥ कृमि कीटस्तम्ब
कौशेयादि ॥१॥ रोम तनूदृह तम्ब राक्ववादि ॥ १ ॥

अथैतानि क्रमेणाह-

क्षौम दुकूल दुगूल स्यात्

धुमाऽनसा तस्या विकार क्षौम, पुट्टावलिङ्ग ॥ १ ॥ दुनोति शत्रुमनासि
दुकूलम् ॥ २ ॥ दुह्यते धुमाया आकृष्यते दुगूलम् “दुकूलदुकूल” ॥ (उणा-
४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ३ ॥

कार्पास तु बादरम् ॥ ३३३ ॥

कार्पासफलस्य विकार कार्पासम् ॥ १ ॥ बादरस्य विकारो बादरम् ॥२॥३३३॥

कौशेय कृमिकोशोत्थ

कोशस्य विकार कौशेय “कौशेयम्” ॥६१२॥३९॥ इत्येयमि साधु, कृमि -
कोशादुत्तिष्ठते कृमिकोशोत्थम् ॥ १ ॥

राक्व मृगरोमजम् ।

रङ्गमृगविशेषस्तस्येदम् विकारो वा राक्वम्, मृगरोमभ्यो जात मृगरोमजम् ॥१॥

कम्बल पुनरूर्णायुराविकौरभ्ररल्लका ॥ ३३४ ॥

काम्यते कम्बल पुनरालिङ्ग ‘शमिकमि’ (उणा-४९९) ॥ इति
बल ॥ १ ॥ ऊणा सत्यत्रोणायु पुलिङ्ग ‘ऊणाह’ ॥ ७१२॥१७ ॥ इति
युस् ॥ २ ॥ अविकस्य उरभ्रस्य च विकार आविक् औरभ्र प्राण्यौषधि’
॥६१२॥३१॥ इत्यण् ॥३॥४॥ रमते मनोऽत्रेति ‘मिळन्ठमल्ल’ ॥ (उणा-४९४) ॥
इति निपातनाद् रल्ल, के रल्लक् ॥ ५ ॥ ३३४ ॥

नव वासोऽनाहत स्यात् तन्त्रक निष्प्रवाणि च ।

छेद क्षालन भोगवैत्याहत तद्रहितमनास्त नव वस्त्रम् ॥ १ ॥ तन्नात्प
टवानोपहरणादचिरोत्तीर्ण तत्रम् “तत्रादचिरोत्तीर्णे” ॥ ७।१।१८० ॥ इति क
॥ २ प्रोयतेऽम्यामिति प्रवाण तन्नुयायशलाभा सा निगताऽस्माद् निष्प्रवाणि ,
“निष्प्रवाणि” ॥ ७।३।१८१ ॥ इति ऋजुभावे निपात्यते । एते वान्यलिङ्गा ॥ ३ ॥

प्रच्छादन प्रावरण सव्यान चोत्तरीयम् ॥ ३३५ ॥

प्रच्छाद्यतेऽनेन प्रच्छादनम् ॥ १ ॥ प्रात्रियतेऽनेन प्रावरणम् ॥ २ ॥ सवो-
यनेऽनेन सव्यानम् ॥ ३ ॥ उत्तरे उर्ध्वं भवमुत्तरीय महादित्वादीय , के उत्तरी
यम् ॥ ४ ॥ ३३५ ॥

वैकक्षे प्रावारोत्तरासङ्गौ बृहत्तिकाऽपि च ।

विश्रुताया भव वैकक्ष त्रियम् वक्षमि विश्रुत वासस्तत्र ॥ १ ॥ प्रात्रियते
ऽनेनाह प्रावार ‘वृणो वस्त्रे’ ॥ ५।३।५० ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ उत्तरे ऊर्ध्वे
आमज्यते उत्तरासङ्ग ॥ ३ ॥ बृहत्वेव बृहत्तिका तनुपुत्राणुबृहता ” ॥ ७।३।२३ ॥
इति स्वार्थ क ॥ ४ ॥

वराशि स्थूलशाट स्यात्

अवास्तुतेऽह्न अशो रश्मादि ’ ॥ (उणा-६८८) ॥ इति इप्रत्यये, आदेश
रादेशे वाऽवाऽयोस्तनि-” ॥ ३।०। १५६ ॥ इत्यत्र धातुनियमाभावमतेनाऽवस्य
वादश्च वराशि वृणोत्यङ्गमिति इप्रत्यये वृषोदरादित्वाद्वा पुल्लिङ्गस्तत्त्वव्या-त-व ॥ १ ॥
स्थूलश्चासौ शाट्थ स्थूलशाट ॥ २ ॥

परिधान त्रयोऽशुक्रम् ॥ ३३६ ॥

अत्तरीय निवसनमुपसव्यानमित्यपि ।

परिधीयते परिधानमवोवसनम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३३६ ॥ अत्तरे त्रयस्य
भवमन्तराय महादित्वादीय ॥ ३ ॥ निवस्यतेऽनेन निवसनम् ॥ ४ ॥ उपसवीयतेऽनेन
काटपसव्यानम् ॥ ५ ॥

तदग्रधिरुच्यो नीती

तस्य परिधानस्य ग्रथिराग्रयन तदग्रधिरुच्यो , उच्यते वयतेऽनेनोच्य ॥ १ ॥
नीयते जघन्यवस्त्रे नीति “कृन्तु-” ॥ (उणा-२९८) ॥ इति ङिङि , इया नीति ॥ २ ॥

वरम्यधोरुकाशुक्रम् ॥ ३३७ ॥

चण्डातक चलनक

वरस्त्रिया ऊवारवाछादकमग्न वरम्यधोरुकाशुक्रम् ॥ ३३७ ॥ चण्डते का-
मोऽनेन चण्डातक, धृष्टीवर्गि चण्डिभाभ्या-’ ॥ (उणा-८२) ॥ इत्यातक
॥ १ ॥ चलतीत्यवशात्चलन , के चलनक ॥ २ ॥

चलनी त्वितरत्रिया

इतरस्या स्त्रिया अघारकवस्य चलनया चलना ॥ १ ॥

चाल कञ्चुलिका कूर्पासकोऽङ्गिका च कञ्चुके ॥ ३३८ ॥

चुलि सोत्र , तुल्यतेऽनन चाल ॥ १ ॥ कञ्च्यते दीप्यतेऽनया, कच्यत
यध्यते या कञ्चुली " पुमुल्तुमुल् " ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युल निपात्यते, के
कञ्चुलिना अघात् स्त्रिया एन, क चोलर्ताति वा ॥ २ ॥ कुरात कृपास " कृकु
रिभ्यां पास " ॥ (उणा-५८३) ॥ के कृपासक, कूर्परेऽस्यत वा, कृपासाऽपि
॥ ३ ॥ अङ्गस्य प्रतिकृतिरङ्गिना ॥ ४ ॥ कञ्च्यते यध्यते कञ्चुक, पुङ्गीबालङ्ग
" कञ्चुका " ॥ (उणा-५७) ॥ इयुके निपात्यते, तत्र ॥ ५ ॥ ३३८ ॥

शाटी चोटी

शाटयति कटिं शाटस्तालम्यादि, इयां शाटी पुस्त्रीलिङ्ग स्वार्ये के तु शाटक
पुङ्गायलिङ्ग ॥ १ ॥ चोटस्यल्पाभवति चोट इयां चाट, पुस्त्रालिङ्ग ॥ २ ॥

अथ नीशारो हिमवातापहाशुके ।

निशीयते शीताद्युपद्रवोऽनेन नीशार श्रो वायुवण" ॥ ५ । ३ । २० ॥
इति घम् यल्लक्ष्यम्- गौरिवाकृतनीशार प्रायेण शिशारे कृश " इति ॥ १ ॥
शेषध्वान- अथ हिमवातापहाशुके द्विखण्डको वरक-४ ॥

कच्छा कच्छाटिका कक्षा परिधानाऽपराञ्चले ॥ ३३९ ॥

कच्यते यध्यते कच्छा "तुदिमदि-" ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छक् ॥ १ ॥
कच्छैव कच्छाटी ग्रामटीवधूटावत् के कच्छाटिना 'कच्छाटी पुस्त्रया' इति
ध्याडि ॥ २ ॥ कपति गुह्य कक्षा 'मावा- ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स, परि
धानस्य पञ्चादञ्चले ॥ ३ ॥ ३३९ ॥

कक्षापटस्तु कौपीन

कक्षाया पट कक्षापट कक्षापुट इत्येके ॥ १ ॥ कूपप्रवेशनमहति कौपीनम्,
अथ वायूपस्थाचरणे चीवरखण्ड रूढ कालीनकौपीन ॥ ६ । ४ । १८५ ॥ इति
निपात्यते ॥ २ ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

नक्षते शिरसि नक्तक- कीचक " ॥ (उणा-३३) ॥ इत्ये निपात्यते
नक्त भव इति वा, द्रवद्रव्य येन पूयते तत्र रूढोऽय तत्तुल्यऽपि वस्त्र प्रतीता वतने
॥ १ ॥ कल्पने कर्पट, पुङ्गीबलिङ्ग ' दिव्यवि ॥ (उणा-१४०) इत्यट ॥ २ ॥

निचोल प्रच्छदपटो निचुलश्चोत्तरच्छद ॥ ३४० ॥

१ बुलि सौत्र , निचुत्यतेऽनेन निचोलो येन तूलशय्यादिं प्रच्छायते ॥ १ ॥
प्रच्छायतऽनेन प्रच्छद “ पुत्राग्नि ” ॥५॥३॥१३०॥ इति घे “ एकोपसर्गस्य- ”
॥४॥२॥३४॥ इति ह्रस्व , स चासौ पठश्च प्रच्छदपठ ॥ २ ॥ निचोलति निचुल ,
गौडस्तु- “ निचोलस्तु निचुलस्म ” इति क्लीबमाह ॥ ३ ॥ उत्तर छाद्यतेऽनेना-
त्तरच्छद ॥४॥३४॥

उत्सर्पेण सुहृद्भिर्द्यद् वलादाकृष्य गृह्यते ।

बल्लमाल्यादि तत्पूर्णपात्र पूर्णानक च तत् ॥३४१॥

१ पूर्ण पात्रमन्मिन् पूर्णपात्रम् ॥ १ ॥ पूज आनन्देऽत्र पूर्णानम् ॥२॥ ३४१॥

तत्तु स्यादाप्रपदीन व्याप्नोत्याप्रपद हि यत् ।

प्रगत पद प्रपद पादाप्रमित्यर्थ , प्रपदाद् आ आप्रपद तद् व्याप्नोत्याप्रपदान
“ आप्रपदम् ” ॥७॥१॥९५॥ इति नि ॥ १ ॥

चीवर भिक्षुसघाटी

चीयते चीवर ‘ नीर्माकुतुबेदार्यश्च ’ ॥ (उणा-४४३) ॥ इति वरद् ॥१॥
सधमदति सघद्यते वा सघाटी मुनिजनाच्छादन, भिक्षणा सघाटी भिक्षुसघाटी॥२॥

जीर्णवस्त्र पटश्चरम् ॥ ३४२ ॥

पट इवाचरत् पठत् भूतपूर्व पठत् पटश्चरम् “ भूतपूर्व प्ठरद् ॥ ७ । २ ।
७८ ॥ पटश्चर पटो जीर्ण ’ इति पुति माला ॥ १ ॥ ३४२ ॥

शाणी गोणी छिद्रवस्त्र

१ क्षणस्येय शाणी ॥ १ ॥ गवा नीयते गोणी “ क्वचित् ” ॥५॥१॥१७१॥
इति डे पृषोदरादित्वात् णत्व “ भातगाण ’ ॥२॥४॥३०॥ इति डी ” छिद्र च
तद्वस्त्र च छिद्रवस्त्र तत्र ॥ २ ॥

जलार्द्रा क्लिन्नाससि ।

जत्रेनाद्रा जलाश ॥ १ ॥

पर्यस्तिका परिकर पर्यङ्कश्चावसक्विका ॥ ३४३ ॥

पर्यस्यते वेष्टयतेऽनया पर्यस्ति , के पर्यस्तिका ॥ १ ॥ परिक्रियते वपुरनेन
परिकर ‘ पुत्राग्नि ’ ॥५॥३॥१३०॥ इति घ ॥२॥ पर्यङ्कश्चेऽसौ पर्यङ्क , परि-
गतोऽङ्कमिति वा पत्यङ्कोऽपि ॥३॥ अवनद्धे अवकुष्ठे वा सक्विकनी अम्यामवमन्त्रि-
का सक्व्यक्ष्ण ॥७॥३॥१७१॥ इति टममामान्ते णी तन स्वार्य व ॥४॥३४३॥

कुथे वर्ण परिस्तोम प्रवेणीनवतामन्तरा ।

१ ॥ वृध्यते क्षिप्यते वृष, त्रिलिङ्ग, म्यादित्वात् वियते ऋयते वा "पथयूय" ॥
 (उणा-२३१) ॥ इति धे निपात्यते तत्र ॥ १ ॥ वृष्यत वण, वणकम्बलिक्रान्त्यो
 वा भामयत् ॥ २ ॥ परिस्ताम्यते प्रर्मायते परिस्त्रोम, वणपरिस्त्रोम इत्यण्ड
 मन्थे ॥ ३ ॥ प्रवीयते प्रवेणि " कावा " (उणा-६३४) ॥ इति णि, क्वा
 प्रवेणा ॥ ४ ॥ नव तनोत्यात्मान नवत ' क्वचित् " ॥ ५१११७१ ॥ इति ड,
 ॥ ५ ॥ आस्तीयते आस्तर, आस्तरणमपि, अथ च हास्तरथप्रावरणादावुपयुज्यते,
 यद्वाऽस्ति - " विनियामस्त्वस्य हस्तिरथप्रावरणादिषु " इति ॥ ६ ॥

अपटी काण्डपट स्यात् प्रतिसीरा जवन्यपि ॥ ३४४ ॥

तिरस्करिणी

प्रावरणमुपयोग्यत्वाद् न पटी अपटी ॥ १ ॥ काण्ड कुत्सित पट काण्ड
 पट ॥ २ ॥ प्रतिसिम्बलेना प्रतिसीरा त्वजि- ' ॥ (उणा-३९२) ॥ इति
 र, दीर्घत्व च ॥ ३ ॥ जवन्तेऽस्या जवनी यमनात्यपि ॥ ४ ॥ ३४४ ॥ तिरस्करोते
 छादयति तिरस्करिणा बाहुल्यद् ह्रस्व ॥ ५ ॥

अथोल्लोचो वितान कदकोऽपि च ।

चन्द्रोदये

उपरि लोच्यते उपोच उरुच्यतेऽपनीयतेऽनेनाऽऽनयादीनि वा ॥ १ ॥
 चित्ति यते वितान पुष्पावालङ्ग ॥ २ ॥ कुत्सितमकृति रुदक ॥ ३ ॥
 वस्त्रकृत-वस्त्रोदयते चन्द्रोदयस्तत्र, चन्द्रोदय इयोऽज्जला वा ॥ ४ ॥

स्थुल दूप्ये

स्थुडति सग्नोति स्थुल वस्त्रवेक्ष्म, तिष्ठत्यगति वा ' स्थावहि ' ॥
 (उणा-४८०) ॥ इति त्रिटुल ॥ १ ॥ दूप्यतेऽनेनाऽयदशन तत्र ॥ २ ॥

केणिका पटमुख्यपि ॥ ३४५ ॥

गुणलयनिकाया स्यात्

क्विण सौत्र ण्वन्ति शब्द-त्यत्र केणिका ' नास्ति पुंसि ' ॥ ५१३१०१ ॥
 एति णक ॥ १ ॥ पटाना कुटी पटकुटी ॥ २ ॥ ३४५ ॥ गुण्या लायन्तेऽस्या गुण
 लयनी र गुणलयनिका तत्र ॥ ३ ॥

सस्तरस्तरौ समौ ।

सम-तात्तायत सस्तर पङ्गादिरचिता शय्या प्रस्तरोऽपि ॥ १ ॥ समतेऽनेति
 सस्तर चर ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यत ॥ २ ॥

तल्प शय्या शयनीय शयन तलिम च तत् ॥ २४६ ॥

। तल्लस्मिन् तत्प, पुक्लीबलिङ्ग “भापाचणि” ॥ (उणा-२९६) ॥ इति
प्र ॥ १ ॥ शेरतेऽस्या शय्या “समज” ॥५॥३१९९॥ इति क्यपि “कृति यि
शय्” ॥४॥३१९०५॥ इति शयादेश ॥ २ ॥ शय्यतेऽत्र शयनाय “बहुलम्”
॥५॥११२॥ इति अधिकरणेऽप्यनीय ॥३॥ अनटि शयन पुक्लाबलिङ्ग ॥४॥ तल्यते
ऽत्र तलिमम् “वयिमयचिम” ॥ (उणा-३५०) ॥ इति मे निपात्यते ॥५॥३४६॥

मञ्चमञ्चकपर्यङ्कपल्यङ्का खट्वा समा ।

मञ्च्यते धायतऽनेन मञ्च ॥ १ ॥ मञ्चते मञ्चक, पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥
पर्यञ्च्यते पयङ्क्यत वा पयङ्क् ‘परेघाङ्’ ॥ २॥३॥१०३ ॥ इति लत्वे पत्यङ्क
॥ ३ ॥ ४ ॥ खटान्ति काङ्क्षत्यना खट्वा “लटिस्तटि” ॥ (उणा-५०५) ॥
इति व ॥ ५ ॥

उच्छूर्पकमुपाद् धानवर्हो

उपरि क्षीपमस्य उच्छूर्पापकम् ॥ १ ॥ उपशब्दाद् धानवर्हो उपधायते शिरो-
ऽस्मिन्नुपधानम् ॥२॥ उपवृह्यतेऽनेन, उपबहति वा, उपबह शिरोनिवशन गण्डना-
रयम् ॥ ३ ॥

पाले पतद्ग्रह ॥ ३४७ ॥

प्रतिग्राह

पाल्यते पाल् पुलिङ्ग तत्र ह्रीवेऽपि वैजयन्ती यदाह- “पतद्ग्रह प्रति-
ग्राह पालाऽस्त्रा” इति ॥ १ ॥ गण्डूपादि पतद् गृह्णाति पतद्ग्रह, पतद्ग्राहोऽपि
॥ २ ॥ ३४७ ॥ प्रतिगृह्णाति आवेलकादि प्रतिग्राह, ‘वा ज्वलादि’ ॥५॥११६०॥
इति ण प्रतिग्रहोऽपि ॥ २ ॥

मकुरात्मदर्शाऽऽदर्शास्तु दर्पणे ।

मङ्कयते मण्यते वपुरनेन मकुर ‘मङ्कनलुक् बोधास्य’ ॥ (उणा-४२४) ॥
इत्युर मुकुरोऽपि ॥ १ ॥ आत्मा दृश्यतऽनेनात्मदश ॥ २ ॥ आदृश्यते रूपम-
स्मिन्नादश ॥ ३ ॥ दृष्यत्येऽनेन सुवेपा इति दपणस्तत्र ॥ ४ ॥

स्याद्वेत्रासनमासन्दी

वेत्रलताघण्टितमासन वेत्रासनम् ॥ १ ॥ एत्य सीदत्यस्यामासन्दी, पृषोद
रादित्वात्, गौरादित्वाद् डा ॥ २ ॥

विष्टर पीठमासनम् ॥ ३४८ ॥

विस्तृणाताति विष्टर, पुक्लाबलिङ्ग ‘वे स्त्र’ ॥ २॥३॥२३ ॥ इति पत्वम्
॥ १ ॥ पीयने उपवशनेन ग्रम्यत पीठ स्नार्हाबलिङ्ग “पाविशि” ॥ (उणा-

वृथ्यते विश्यते वृथ , प्रिलिङ्ग , म्यादिन्वास्त्र , विप्रतेधीयने वा “पथयूय ” ॥
 (उणा-२३१) ॥ इति धे निपात्यते तत्र ॥ १ ॥ वण्यत वण , वणकम्बलिकादशो
 वा भीमवत् ॥ २ ॥ परिस्ताम्यते प्रस्तायते पारस्त्रोम , वणपरिस्तोम इत्यखण्ड
 मये ॥ ३ ॥ प्रवीयते प्रवेणि “ वावा ” (उणा- ६३४) ॥ इति णि क्त्वा
 प्रवेणा ॥ ४ ॥ नव तनोत्यात्मान नवत “ वचित् ” ॥ ५१११७१ ॥ इति ड-
 ॥ ५ ॥ आस्तीयते आस्तर आस्तरणमपि, अय च हास्तरथप्रावरणादाबुपयुज्यते,
 यद्वाचस्पति - “ विनियागस्त्वस्य हस्तिरथप्रावरणादिषु ” इति ॥ ६ ॥

अपटी काण्डपट स्यात् प्रतिसीरा जवन्यपि ॥ ३४४ ॥

तिरस्करिणी

प्रावर्धितुमयोग्यत्वाद् न पटी अपटी ॥ १ ॥ काण्ड कुत्सित पट काण्ड
 पट ॥ २ ॥ प्रतिसिम्बलेना प्रतिसीरा ‘ त्वाजि-’ ॥ (उणा-३९२) ॥ इति
 र दीप्त्य च ॥ ३ ॥ जवन्तेऽस्या जवनी यमनीत्यपि ॥ ४ ॥ ३४४ ॥ तिरस्करोति
 छादयति तिरस्करिणी बाहुलमाद् ह्रस्व ॥ ५ ॥

अथोल्लोचो वितान कदकोऽपि च ।

चन्द्रोदये

उपरि लोच्यते उलोच , उलुच्यतेऽपनीयतेऽनेनाऽऽनपादीनि वा ॥ १ ॥
 वित्तयते वितान, पुङ्गायलिङ्ग ॥ २ ॥ कुत्सितमन्ति रुद्रक ॥ ३ ॥
 वस्त्रकृतैर्वाद्रैरुदयते चन्द्रोदयस्तत्र, चन्द्रोदय इवोज्ज्वला वा ॥ ४ ॥

स्थुल दूप्ये

स्थुडति सङ्गोति स्थुल वस्त्रवेश्म तिप्रत्यति वा ‘ स्थावङ्गि ’ ॥
 (उणा-४८६) ॥ इति क्तिबुल ॥ १ ॥ दूप्यतऽनेनाऽयदशन तत्र ॥ २ ॥

केणिका पटकुट्यपि ॥ ३४५ ॥

गुणलयनिर्माया स्यात् ।

रिणि सौत्र केणन्ति मण्डत्यत्र केणिका ‘ नाग्नि पुसि ॥ ५१३१०१ ॥
 इति णक ॥ १ ॥ पटाना कुटी पटकुटी ॥ २ ॥ ३४५ ॥ गुण लायन्तेऽस्या गुण
 लयनी न गुणलयनिका तत्र ॥ ३ ॥

सस्तरसस्तरौ समौ ।

समन्तात्तायत सस्तर पल्लवादिरचिता शय्या प्रस्तरोऽपि ॥ १ ॥ ससतेऽनेति
 सस्तर ‘ जठर ॥ (उणा-४ ३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥

तल्प शय्या शयनीय शयन तलिम च तत् ॥ २४६ ॥

“पुष्पीबलिङ्ग ” भाषाचणि ” ॥ (उणा-२९६) ॥ इति

ऽस्या शय्या “ समज ” ॥५॥३॥९९॥ इति क्यपि “ कृति यि

शम् ॥३॥१०५॥ इति शयादेश ॥ २ ॥ शय्यतऽत्र शयनाय “ बहुलम् ”

॥५॥१॥ इति अधिकरणेऽप्यनीय ॥३॥ अनटि शयन पुष्पीबलिङ्ग ॥४॥ तल्यते

ऽत्र तलिमम् “ वयिमस्वचिम ” ॥ (उणा-३५०) ॥ इति मे निपात्यते ॥५॥३४६॥

मञ्चमञ्चकपर्यङ्कपल्यङ्का खट्वा समा ।

मञ्च्यते धायतेऽनेन मञ्च ॥ १ ॥ मञ्चते मञ्चक , पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥

पर्यञ्च्यते पयस्व्यत वा पयङ्क “ परेधाङ्क ” ॥ २॥३॥१०३ ॥ इति लट्वे पत्यङ्क

॥ ३ ॥ ४ ॥ खट्वन्ति वाङ्क्षत्येना खट्वा “ खटिखटि ” ॥ (उणा-५०५) ॥

इति व ॥ ५ ॥

उच्छीर्षंरुमुपाद् धानवर्हौ

उपरि शीपमस्य उच्छीर्षम् ॥ १ ॥ उपशब्दाद् धानवर्हौ उपधायते शिरो-

ऽस्मिन्नुपधानम् ॥२॥ उपवृह्यतेऽनेन, उपवहति वा, उपवह शिरोनिवेशन गण्डना-

त्यम् ॥ ३ ॥

पाले पतद्ग्रह ॥ ३४७ ॥

प्रतिग्राह

पाल्यते पाल पुलिङ्ग तत्र, क्लीबेऽपि वैजयन्ती यदाह- “ पतद्ग्रह प्रति

ग्राह पालाऽऽत्रा ’ इति ॥ १ ॥ गण्डपादि पतद् गृह्णाति पतद्ग्रह पतद्ग्रहोऽपि

॥ २ ॥ ३४७ ॥ प्रतिगृह्णाति आचेलकादि प्रतिग्राह ‘ वा ज्वलादि ’ ॥५॥१॥६२॥

इति ण प्रतिग्रहोऽपि ॥ २ ॥

भकुरात्मदर्शाऽऽदर्शान्तु दर्पणे ।

मङ्कपते मञ्च्यते वपुरनेन भकुर “ मङ्कनलुक् बोच्चास्य ” ॥ (उणा-४२४) ॥

इत्युर मुकुरोऽपि ॥ १ ॥ आरमा दृश्यतेऽनेनात्मदश ॥ २ ॥ आदृश्यते रूपम-

स्मिन्नादश ॥ ३ दृष्यत्येऽनेन सुवेपा इति दषणस्तत्र ॥ ४ ॥

स्याद्वेत्रासनमासन्दी

वेत्रलताघटितमासन चेत्रासनम् ॥ १ ॥ एय सीदत्यस्यामासन्दा, शृपोद

रादित्वात् , गौरादित्वान् डा ॥ २ ॥

विष्टर पीठमासनम् ॥ ३४८ ॥

विस्त्र्णातीति विष्टर , पुष्कललिङ्ग “ वे स्त्र ” ॥ २॥३॥२३ ॥ इति पत्वम् ;

॥ १ ॥ पीयते उपवशनेन प्रस्यते पीठ स्त्राङ्गर्बलिङ्ग “ पाविशि ” ॥ (उणा-

१६३) ॥ इति स्मिन् ८ ॥ २ ॥ आस्यतऽम्भिनासन, पुष्पनीवल्लि ॥ ३ ॥ ३४८ ॥

फासिपुभोजनाच्छादौ

कमति गच्छति कलशोऽनेन फासिपु पुष्पनीवल्लि 'कम्यतिभ्या' ॥ (उणा-७९१) इति पुरु । अमरस्तु- 'कशति कलेश काशपु' इति तालव्यमध्यमाह । भोजन चाच्छादध भोजनाच्छादा द्वय युगपदुच्यते ॥ १ ॥

औशीर शयनासने

उच्यते फास्यते औशीर तदेव प्रज्ञायणि औशीर शयनासने युगपदुच्यते ॥ १ ॥

लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रजमाता पलङ्कपा ॥ ३४९ ॥

जतु क्षतघ्ना कृमिजा

लसति श्लिष्यति लाक्षा "लाक्षाद्राक्षा" ॥ (उणा-५९७) ॥ इत्यक्षे निपात्यते ॥ १ ॥ द्रुमस्यामय इव नियासा द्रुमामय ॥ २ ॥ राक्षा दह राति वा राक्षा 'लाक्षा' ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ रजस्य मातव रजमाता ॥ ४ ॥ पल कपति पलङ्कपा "बहुलम्" ॥ ५।१।२ ॥ इत्यत्रापि खश् ॥ ५ ॥ ३४९ ॥ जायते जतु क्लीबलिङ्ग "मनिजनिभ्या धतौ च" ॥ (उणा-७२१) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ क्षत ह यते दह्यतऽनया क्षतघ्ना, स्थादिस्त्वात् केमाधु ॥ ७ ॥ कृमिभिर्जयत कृमिजा 'क्वचित्' ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ७ ॥ ८ ॥

यावालक्तौ तु तद्रस ।

यूयते यीति वा यव स एव प्रज्ञायणि याव, के यावकोऽपि ॥ १ ॥ न लजते अलति वा अलक्त पुतपित ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते यद्वा श्वद्रक्तौ रक्तस्ततो रस्य लव केऽलक्तोऽपि तस्या लाक्षाया रसस्तद्रस यद्धनपाल- तद्रागो यावकाऽलक्तः स्मृत "अमरादयस्तु- यावालक्तौ लाक्षादिभि सहै कल्यावाहुः ॥ २ ॥

अञ्जन कज्जल

अञ्जयतऽननाञ्जाम् ॥ १ ॥ कञ्जति यथत चक्षु कज्जल "मुरलोरल" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यत ॥ २ ॥

दीप प्रदीप कज्जलध्वज ॥ ३५० ॥

स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशाकपो दशेधन ।

दीप्यते दीप पुक्लाबाले ॥ १ ॥ प्र स्वार्थे, मेह सुमेरुवत् प्रदीप ॥ २ ॥ कज्जल ध्वजाऽस्य कज्जलध्वज ॥ ३ ॥ ३५० ॥ स्नेहस्तेल प्रियमस्य स्नेहप्रिय ॥ ४ ॥ गृहस्य मणिरिव गृहमणि ॥ ५ ॥ दशा वर्तिमाकपति दशाकप ॥ ६ ॥

दग्धे धनमस्य दशे धन ॥ ७ ॥

व्यजन तालवृन्त

व्यजन्ति विशिष्यन्ति वातमनेन व्यजनम् वीजनमपि ॥ १ ॥ तालस्येव वृत्तमस्य
तालवृन्तम्, तालवृन्तैश्चम्यत इत्येके ॥ २ ॥

तद् धवित्र मृगचर्मण ॥ ३५१ ॥

तद् मृगचर्मणा निर्मित धूयतेऽग्निरनेन धवित्रम् “लघूसूगनि” ॥ ५।२।८७ ॥
इति इत्र । एतच्च यज्ञोपकरणे प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ ३५१ ॥

आलायते तु वस्त्रस्य

वस्त्रस्य व्यजनमारादावत्यत आरावतम्, पृषादरादित्वात् ॥ १ ॥

कङ्कत केशमार्जन ।

प्रसाधनश्च

कङ्कते याति शिर कङ्कत त्रिलिङ्ग, “दृष्टम्” ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यत,
कङ्कान् दत्तास्तनोति वा ॥ १ ॥ केशा माज्यन्तेऽनेन केशमाजन ॥ २ ॥ प्रसाध्यते
केशा अनेन प्रसाधन ॥ ३ ॥

अथ बालक्रीडनके गुडो गिरि ॥ ३५२ ॥

गिरियको गिरिगुड

बाला क्रीडन्त्यनेन बालक्रीडनक तत्र ॥ १ ॥ गुज्यते गुड स्थादित्वात् क
॥ २ ॥ गायते गिरि, पुलिङ्ग “नाम्युपास्यकृगू” ॥ (उणा-६०९) ॥ इति
किदि ॥ ३ ॥ ३५२ ॥ गीयते याति च गिरियक ॥ ४ ॥ गीयते गुज्यते च
गिरिगुड, पृषोदरादित्वात्साधू गिरियक् गिरिकावपि ॥ ५ ॥

समौ कन्दुकगोन्दुकौ ।

काम्यते क्रीडार्थमिरिति कन्दुक पुष्पावलिङ्ग “कमितिमेदाऽन्तः” ॥
(उणा-७४) ॥ इति उक्, कन्दुरेव वा ‘कुमाराक्रीडनेयसो’ ॥ ७।३।१६ ॥
इति क, के शिरो नमनोऽनमनेक्षणार्थं दुनोताति वा ॥ ३ ॥ गते गच्छति वा गच्छन्
इदुको गोदुक गाने इन्दुरि वा पृषोदरादित्वात् गदुकोऽपि ॥ २ ॥

राजा राट् पृथिवीशक्रमध्यलोकेशभूभृत ॥ ३५३ ॥

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो मू प्रजा नृ प ।

राजतेऽमात्यादिभिरिति राजा ‘अक्षितक्षि’ ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन्,
रञ्जयति प्रजामिति वा ॥ १ ॥ राजत राट् यत्तत् ॥ २।१।८७ ॥ इति

१६३) ॥ इति मित् ठ ॥ २ ॥ आस्यतेऽम्भिनासन, पुङ्गीबलिङ्ग ॥३॥३४८॥

फासिपुभोजनाच्छादौ

कमति गच्छति कलशाऽनेन कसिपु पुङ्गीबलिङ्ग 'कम्यतिभ्या' ॥ (उणा-७९१) इति पुङ् । अमरस्तु- 'कशति कलश काशपु' इति तालव्यमध्यमाह । भोजन चाष्टादध भोजनाच्छादौ द्वय युगपदुच्यते ॥१॥

औशीर शयनासने

उच्यत कास्यते औशीर तदेव प्रज्ञायणि औशीर शयनासने युगपदुच्यते ॥१॥

लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कपा ॥ ३४९ ॥

जतु क्षतघ्ना कृमिजा

लसति लिप्यति लाक्षा " लाक्षाद्राक्षा " ॥ (उणा-५९७) ॥ इत्यक्षे निपात्यते ॥ १ ॥ द्रुमस्यामय इव नियासा द्रुमामय ॥ २ ॥ रक्षात दह राति वा राक्षा " लाक्षा " ॥ (उणा-५९७) ॥ इत निपात्यते ॥ ३ ॥ रङ्गस्य मातव रङ्गमाता ॥ ४ ॥ पल कयति पलङ्कपा ' बहुलम् " ॥ ५११२ ॥ इत्यत्रापि खश् ॥५॥३४९॥ जायते जतु कलाबलिङ्ग 'मनिजनिभ्या घतौ च' ॥ (उणा-७२९) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ क्षत ह यते दह्यतऽनया क्षतघ्ना, 'स्थादित्वात् के माधु ॥ ७ ॥ कृमिभिजयत कृमिजा कश्चित् " ॥५१११७१॥ इति ड ॥ ८ ॥

यावालक्तौ तु तद्रस ।

यूयते यौति वा यव स एव प्रज्ञायणि याव, के यावऽपि ॥१॥ न लज्जे अलति वा अलक्त ' पुनपित " ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते यद्वा इषद्रक्तो रक्तस्ततो रस्य लव केऽलक्तऽपि तस्या लाक्षाया रसस्तद्रस यद्भनपाल- तद्रागो यावकाऽलक्तः स्मृत " अमरादयस्तु- यावालक्तौ लाक्षादिभि सहै काभावाहु ॥ २ ॥

अञ्जन कज्जल

अञ्जयतऽननाञ्जनम् ॥१॥ कजति ययत चक्षु कज्जल " मुरलोरल " ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यत ॥ २ ॥

दीप प्रदीप कज्जलध्वज ॥ ३५० ॥

स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशारूपो दशेधन ।

दीप्यते दीप पुक्लाबलिङ्ग ॥१॥ प्र स्वार्थे, मेह सुमेहवत् प्रदीप ॥२॥ कज्जल ध्वजोऽस्य कज्जलध्वज ॥ ३ ॥ ३५० ॥ स्नेहस्तैल प्रियमस्य स्नेहप्रिय ॥ ४ ॥ गृहस्य मणिरिव गृहमणि ॥ ५ ॥ दशा वर्तिमाकयति दशाकव ॥ ६ ॥

दशैवेधनमस्य दशैधन ॥ ७ ॥

व्यजन तालवृन्त

व्यजन्ति विभिपान्ति वातमनेन व्यजनम् वीचनमपि ॥ १ ॥ तालस्येव वृत्तमस्य
तालवृन्तम्, तालवृन्तैरुभ्यत इत्येके ॥ २ ॥

तद् धवित्र मृगचर्मण ॥ ३५१ ॥

तद् मृगचर्मणा निर्मितं धूयतेऽग्निरनेन धवित्रम् “लघूसूत्रि” ॥ ५।२।८७ ॥
इति इत्र । एतच्च यनोपकरणे प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ ३५१ ॥

आलावर्तं तु वस्त्रस्य

वस्त्रस्य व्यञ्जनमारादावत्यते आलावतम्, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

कङ्कत केशमार्जन ।

प्रसाधनश्च

कङ्कते याति शिर कङ्कत, त्रिलिङ्ग “दृष्टम्” ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यत,
रङ्गान् दत्तास्तनोति वा ॥ १ ॥ केशा माज्यन्तेऽनेन केशमाजन ॥ २ ॥ प्रसाध्यन्ते
केशा अनेन प्रसाधन ॥ ३ ॥

अथ बालक्रीडनके गुटो गिरि ॥ ३५२ ॥

गिरियको गिरिगुड

बाला क्रीडन्तनेन बालक्रीडनकं तत्र ॥ १ ॥ गुज्यते गुड स्थादित्वात् क
॥ २ ॥ गायत गिरि, पुलिङ्ग “नाम्युपास्यकृगु” ॥ (उणा-६०९) ॥ इति
क्रिदि ॥ ३ ॥ ३५२ ॥ गीयते याति च गिरियक ॥ ४ ॥ गीयते गुज्यते च
गिरिगुड पृषोदरादित्वात्साधू गिरियक गिरिकावपि ॥ ५ ॥

समौ कन्दुकगेन्दुकौ ।

काम्यते क्रीडार्यिभिरिति कन्दुक, पुक्रीयलिङ्ग “कमितिमेदाऽन्तश्च” ॥
(उणा-५४) ॥ इति उक्, रङ्गुरेव वा “कुमाराक्राडनेयसो” ॥ ७।३।१६ ॥
इति क, के शिरो नमनोऽनमनेक्षण्वाद् दुनोताति वा ॥ ३ ॥ गाते गच्छति गा गच्छन्
इदुको गेदुक गाने इदुरिव वा पृषोदरादित्वात् गन्दुकोऽपि ॥ २ ॥

राजा राट् पृथिवीशक्रमध्यलोकेशमूभृत ॥ ३५३ ॥

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो भू प्रजा नृप ।

राजतेऽमात्यादिभिरिति राजा उक्षितक्षि’ ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन्,
रञ्जयति प्रजामिति वा ॥ १ ॥ राजते राट् यत्स्य ॥ २ । १ । ८७ ॥ इति

१६३) ॥ इति स्मिन् ॥ २ ॥ आस्यतेऽम्बिनासन, पुष्पीबलि ॥ ३ ॥ ३४८ ॥

कसिपुर्भोजनाच्छात्रौ

कसति गच्छति कलशाऽनेन कसिपु पुष्पीबलि 'कस्यतिभ्या' ॥ (उणा-
७९८) इति पुरु । अमरस्तु- 'कसति कलेश काशपु' इति तालव्यमध्यमाह ।
भोजन चाच्छात्र भोजनाच्छात्रौ द्वय युगपदुच्यते ॥ १ ॥

औशीर शयनासने

उच्यते कास्यते औशीर तदेव प्रज्ञायणि औशीर शयनासने युगपदुच्यते ॥ १ ॥

लाक्षा हुमामयो राक्षा रज्जमाता पलङ्कपा ॥ ३४९ ॥

जतु क्षतम्ना कृमिजा

लसति श्लिष्यति लाक्षा "लाक्षाद्राक्षा" ॥ (उणा-५९७) ॥ इत्यक्ष
निपात्यते ॥ १ ॥ हुमस्यामय इव नियासा हुमामय ॥ २ ॥ रक्षत दह राति वा
राक्षा 'लाक्षा' ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ रज्जस्य मातव
रज्जमाता ॥ ४ ॥ पल कपति पलङ्कपा 'बहुलम्' ॥ ५।१।२ ॥ इत्यत्रापि खश्
॥ ५ ॥ ३४९ ॥ जायते जतु क्लीबलिङ्ग 'मनिजनिभ्या धतौ च' ॥ (उणा-७२९) ॥
इयु ॥ ६ ॥ क्षत ह यत दह्यतऽनया क्षतम्ना, स्वादित्वात् के माधु ॥ ७ ॥
कृमिभिजन्यत कृमिजा 'क्वचित्' ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड ॥ ८ ॥

यावालकौ तु तद्रस ।

यूयते यौति वा यव स एव प्रज्ञायणि याव, के यावकोऽपि ॥ १ ॥ नलजते
अलति वा अलक्त 'पुनपित' ॥ (उणा-२०४) ॥ इति त निपात्यते यद्वा
इषद्रक्तो रक्तस्ततो रस्य लरव केऽलक्तनोपि तस्या लाक्षाया रसस्तद्रस यद्बनपाल-
'तद्रागो यावकाऽलक्त स्मृत' अमरादयस्तु- यावालकौ लाक्षादिभि सहै
कधावाहु ॥ २ ॥

अञ्जन कज्जल

अञ्जयतेऽनेनाञ्जनम् ॥ १ ॥ कजति ययते चक्षु कज्जल "मुरलोरेल" ॥
(उणा-४७४) ॥ इत्यल निपात्यते ॥ २ ॥

दीप प्रदीप कज्जलध्वज ॥ ३५० ॥

स्नेहप्रियो गृहमणिर्दशाकपो दशोधन ।

दीप्यते दीप पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ प्र स्वार्थ, मेह सुमेहवत्, प्रदीप ॥ २ ॥
कज्जल ध्वजोऽस्य कज्जलध्वज ॥ ३ ॥ ॥ ३५० ॥ स्नेहस्नेह प्रियमस्य स्नेहप्रिय
॥ ४ ॥ गृहस्य मणिरिव गृहमणि ॥ ५ ॥ दशा वर्तिमानपति दशाकपो ॥ ६ ॥

दशैवेधनमस्य दशैधन ॥ ७ ॥

व्यजन तालवृन्त

व्यजन्ति विनिषन्ति वातमनेन व्यजनम् वीजनमपि ॥ १ ॥ तालस्येव वृत्तमस्य
तालवृन्तम्, तालवृन्तं रुम्भ्यत इत्येके ॥ २ ॥

तद् धवित्र मृगचर्मण ॥ ३५१ ॥

तद् मृगचर्मणा निर्मित धूयतेऽग्निरनेन धवित्रम् “लघूस्त्वनि” ॥ ५१२८७ ॥
इति इत्र । एतच्च यज्ञोपकरणे प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ ३५१ ॥

आलावर्त तु वस्त्रस्य

वस्त्रस्य व्यजनमारादावत्यते आलावतम्, पृषादरादित्वात् ॥ १ ॥

कङ्कत केशमार्जन ।

प्रसाधनश्च

कङ्कते याति शिर कङ्कत त्रिलिङ्ग “दृष्टु” ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यत
कङ्कान् दत्तास्तनोति वा ॥ १ ॥ केशा माज्यन्तेऽनेन केशमार्जन ॥ २ ॥ प्रसाध्यन्ते
केना अनेन प्रसाधन ॥ ३ ॥

अथ बालक्रीडनके गुटो गिरि ॥ ३५२ ॥

गिरियको गिरिगुड

बाला क्रीडत्यनेन बालक्रीडनक तत्र ॥ १ ॥ गुज्यते गुड स्यादित्वात् क
॥ २ ॥ गायते गिरि, पुलिङ्ग “नाम्युपात्त्यकृगू” ॥ (उणा-६०९) ॥ इति
त्रिदि ॥ ३ ॥ ३५२ ॥ गीयते याति च गिरियक ॥ ४ ॥ गायते गुज्यते च
गिरिगुड पृषोदरादित्वात्साधू गिरायक गिरिकावपि ॥ ५ ॥

समौ कन्दुकगेन्दुकौ ।

काम्यते क्रीडार्थमिरिति कन्दुक पुल्लवलिङ्ग ‘कमितिमेदाऽन्त-व’ ॥
(उणा-५४) ॥ इति उक्, कन्दुरेव वा कुमारीकाडनेयसो’ ॥ ७३।१६ ॥
इति क, के शिरो नमनोऽननेक्षणान् दुनोताति वा ॥ ३ ॥ गाते गच्छति वा गच्छन्
इदुसो गेदुक गाने इदुरिव वा पृषोदरादित्वात् गदुसोऽपि ॥ २ ॥

राजा राट् पृथिवीशक्रमध्यलोकेशभूभृत ॥ ३५३ ॥

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो मू प्रजा नृप ।

राजतेऽमाल्यादिभिरिति राजा उक्षितक्षि’ ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन्,
रञ्जयति प्रजामिति वा ॥ १ ॥ राजते राट् ‘यत्स्य’ ॥ २।१।८७ ॥ इति

क्वपि पत्वम् "धुटस्तृतीयः" ॥२।१।७६॥ इति दत्वम्, "विरामे वा" ॥ १ ॥
 ३।५१॥ इति टत्वम् ॥ २ ॥ पृथिव्यां शक्र इव पृथिवीशक्र ॥ ३ ॥ मध्यलोकस्य
 दशो मध्यलोकेन्द्र ॥ ४ ॥ भुव विभर्तीति भूशुत् ॥ ५ ॥ ३५३ ॥ महीं क्षयत्य
 धिवसति महीक्षित् ॥ ६ ॥ पृथिव्या दश पार्थिव "पृथिवीसवभूमे" ॥ ६।४।
 १५६ ॥ इत्यण् ॥७॥ मूधन्यभिपच्यते स्म मूधाभिपिक्त, मूधावसिक्तोऽपि ॥८॥
 भुव प्रजा नृप पाति भूप, प्रजाप, नृप, यौगिकत्वाद् भूपाल, लोकपाल, नर
 पाल इत्यादय ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

मध्यमो मण्डलाधीश

मध्यम सामान्योऽप्रेतनापेक्षया ॥ १ ॥ मण्डलमात्रस्थार्धाशो मण्डला
 धीश ॥ २ ॥

सम्राट् तु शास्ति यो नृपान् ॥ ३५४ ॥

य सर्वमण्डलस्येशो राजसूय च योऽयजत् ।

सम्यग् राजते सम्राट् "सम्राट्" ॥ १।३।१६ ॥ इति साधु । ॥१॥

चक्रवर्ती सार्वभौम

चक्रायुधरत्नेन वतते चक्रवर्ती, नृपाणा चक्रे समूहे वतते स्वाम्येनेति वा,
 चक्र राष्ट्र वतयतीति वा ॥ १ ॥ सवस्या भूमेरीश सावभौम "पृथिवीसवभूमे"
 ॥ ६।४।१५६ ॥ इत्यञ्, अनुशतिकादित्वादुभयपददृष्टि ॥ २ ॥

शेषधान- चक्रवर्तिन्यधीश्वर ॥

ते तु द्वादश भारते ॥ ३५५ ॥

ते ॥ चक्रवर्तिनो भारते वर्षे द्वादश अवसपिणीकाले भवन्ति स्म ॥ ३५५ ॥

अथ तान् क्रमेणाह-

आर्षभिर्भरतस्तत्र

तत्र तेषु चक्रवर्तिषु प्रथमश्चक्रवर्ती ऋषभस्यादितीयवृत्तोऽपत्यमार्षभि, "अत
 इन्" ॥ ६।१।३१ ॥ १ ॥ विभर्ति षट्खण्ड भरतक्षेत्र भरत "दृष्टम्" ॥
 (उणा-२०७) ॥ इत्यत ॥ २ ॥

सगरस्तु सुमित्रभू ।

सहते सर्व सगर जठर' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥१॥
 सुमित्रविषयाद् भवति सुमित्रभू ॥ २ ॥

मघवा वैजयि

मघन्ते शत्रुषु मघवा “श्रमातरि” ॥ (उणा-१०२) ॥ इत्यनि
निपात्यते, मघवा शक्र इव वा ॥ १ ॥ विनयस्यापत्य वैजयि ॥ २ ॥

अथाश्वसेननृपनन्दन ॥ ३५६ ॥

सनत्कुमार

अश्वसेननृपस्य नन्दनोऽश्वसेननृपानन्दन ॥ १ ॥ ३५६ ॥ सनत् नित्य कु
मार इव रूपवत्त्वात् सनत्कुमार ॥ २ ॥

अथ शान्ति कुन्थुरो जिना अपि ।

शान्तिनाथादय प्रागुक्तास्त्रयीकृतोऽपि चक्रवर्तिन ॥१॥१॥१॥

सुभूमस्तु कार्तवीर्य

सुष्ठु जातमात्रेण सुखेन गृहीता भूमिरनेन पृषोदरादित्वात् सुभूम , यदवो
चाम-“गृह्णन् भूमिं सुखेनाभूत् सुभूमो नामतस्तत्” ॥ १ ॥ कृतवायस्याय कात-
वीर्य ॥ २ ॥

पद्म पद्मोत्तरात्मज ॥ ३५७ ॥

पद्यते निधीनिति पद्म ‘अतीरि-’ ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म , पद्मो
त्तरात्मज ॥ १ ॥ २ ॥ ३५७ ॥

हरिषेणो हरिसुत

हरेरिन्द्रस्येव सेनाऽस्य हरिषेण ‘एत्यक’ ॥२॥३॥२६॥ इति पत्वम॥१॥
हरे क्षमापालस्य सुतो हरिसुत ॥ २ ॥

जयो विजयनन्दन ।

जयत्यरातीमिति जय ॥ १ ॥ विजयस्य नन्दनो विजयनन्दन ॥ २ ॥

ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्त

ब्रह्मणो राज्ञ सूनुर्ब्रह्मसूनु ॥ १ ॥ ब्रह्मा एन देयात् ब्रह्मदत्त ‘तिष्कृतौ
नाम्नि’ ॥ ५॥१॥७१ ॥ इति क ॥ २ ॥ एव द्वादश चक्रवर्तिन ॥

सर्वेऽपीक्ष्वाकुवशजा ॥ ३५८ ॥

सर्वेऽपि द्वादशापाक्ष्वाकोर्वशे जाता इक्ष्वाकुवशजा ॥ ३५८ ॥

अथाधचक्रवर्तिनो वासुदेवानाह-

प्राजापत्यस्त्रिपृष्ठ

प्राजापते रागोऽपत्य प्राजापत्य “अनिदमि” ॥६॥१॥१५॥ इति ज्य ॥१॥
त्रयो वशा पृष्ठेऽस्य त्रिपृष्ठ , यदवोचाम-

“रप्त्रा वसत्रय पृष्ठ त्रिपृष्ठ इति भूयति ।

गाम तस्याकरोत्सुनोरुगवेन महीयमा” ॥ १ ॥ इति ।

अथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसम्भव ।

द्वौ वशौ पृष्ठेऽस्य द्विपृष्ठ ॥ १ ॥ ब्रह्मणो राज्ञः सम्भवति ब्रह्मसम्भव ॥ २ ॥

स्वयम्भू रुद्रतनय

स्वयं भवतीति स्वयम्भू ॥ १ ॥ रुद्रनृपतेस्तनयो रुद्रतनय ॥ २ ॥

सोमम्भू पुरुषोत्तम ॥ ३५९ ॥

सोमाद् राज्ञो भवति सोमम्भू ॥ १ ॥ पुरुषेष्टोत्तम पुरुषोत्तम ॥ २ ॥ ३५९ ॥

शैव पुरुषसिंह

शिवस्य राज्ञोऽपत्यं शैव शिवादित्वाद् ॥ १ ॥ पुरुषेषु सिंह इव पुरुषसिंह ॥ २ ॥

अथ महाशिर समुद्भव ।

स्यात्पुरुषपुण्डरीक

महाशिरसो राज्ञः समुद्भवति महाशिर समुद्भव ॥ १ ॥ पुरुषेषु पुण्डरीको
व्याघ्र इव पुरुषपुण्डरीक ॥ २ ॥

दत्तोऽग्निसिंहनन्दन ॥ ३६० ॥

दायते स्म दत्त ॥ १ ॥ अग्निसिंहस्य राज्ञो नन्दन अग्निसिंहनन्दन
॥ २ ॥ ३६० ॥

नारायणो दशरथि

शुधर्मं नराणां समूहा वा नारम्, नारमयते नारायण ॥ १ ॥ दशरथस्यापत्यं
दशरथि ॥ २ ॥

कृष्णस्तु वसुदेवम्भू ।

कृष्णवर्णत्वात् कृष्ण ऋषतिश्च नूनिति वा ॥ १ ॥ वसुदेवाद् भवति वसुदेवम्भू ॥ २ ॥

वासुदेवा अमी कृष्णा नव

वसुभिर्दाव्यन्ते वसुदेवास्त एव प्रज्ञायन्ति वासुदेवा अमी पूवाच्चा कृष्णा
मेति ॥

शुक्ला बलास्त्वमी ॥ ३६१ ॥

नव इत्येव अमी वक्ष्यमाणा, बलमस्त्येषां बला, बलद्वैतद्वयो वा । शुक्ला
वर्णन ॥ ३६१ ॥

अथ तान् स्मरेणाह—

अचलो विजयो भद्र सुप्रमथ सुदर्शन ।

आनन्दो नन्दन पद्मो राम

न चलति सत्त्वादचल , स्थयादचल इव वा ॥ १ ॥ विजयते विजय ॥ २ ॥
भद्रयुक्तत्वाद् भद्र ॥ ३ ॥ शोभना प्रभाऽस्य सुप्रभ ॥ ४ ॥ शामन दशनमस्य
सत्पन्न ॥ ५ ॥ आनन्दयात लोमानन्दन ॥ ६ ॥ नन्दयति नन्दन ॥ ७ ॥
पश्यते पद्म ॥ ८ ॥ रमत राम । एते च यथाक्रम त्रिपृष्ठादिवासुदेवानामप्रजा
प्रजापत्यादिसभया ॥ ९ ॥

त्रिपुण्ड्रिपस्त्वमी ॥ ३६२ ॥

अमा वक्ष्यमाणा अत्राष्टादया विष्णूना त्रिपृष्ठादाना यथाक्रम प्रतिपन्ना ॥ ३६२ ॥

अथ तानाह—

अश्वघ्नीवन्तारकश्च मेरको मधुरेव च ।

निशुम्भबलिप्रह्लादलङ्केशमगधेश्वरा ॥ ३६३ ॥

अवस्थेव प्रत्वाऽस्य अत्राष्टाव ॥ १ ॥ तारयति तारक ॥ २ ॥ मा लक्ष्मी
मीरयति मेरक ॥ ३ ॥ म यते सर्वमसार मधु यस्य कैटभो भ्राता ॥ ४ ॥ निशु
म्भयति शत्रून् निशुम्भ ॥ ५ ॥ बलति प्राणिति बलि ॥ ६ ॥ प्रह्लादते प्रह्लाद
॥ ७ ॥ लङ्काया इशो लङ्केशो रावण ॥ ८ ॥ मगधानामाश्वरो मगधेश्वरो जरास
न्धास्य ॥ ९ ॥ ३६३ ॥

उपसंहारमाह—

जिनै सह त्रिपष्टि स्यु शलाकापुरुषा अमी ।

जिनैरुपमादिभिर्ऋतुविशल्या साधममा द्वादश चक्रवर्तिन , नव वासुदेवा , नव
बलदेवा नव प्रतिवासुदेवावेति त्रिपष्टि शलाकाभूता शलाकापुरुषा पुरुषेषु जातरेखा
इत्यथ ॥

आदिराज पृथुर्वेन्य

आदिनासौ राजः आदिराज ॥ ३ ॥ प्रथते इति पृथु 'अभिप्रथिन्यामृच
रस्य' ॥ (उणा-७३०) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ वेनम्यापल्य वेनि , तत स्वाय ये वेन्य ॥ ३ ॥

मान्धाता युवनाश्वज ॥ ३६४ ॥

मा धारयति माधाता इन्द्रो हि जातमात्रस्यास्य मातुरभावाद् मां धारयती
त्यभिधायाऽमृतस्त्राणिमद्गुलिममु पायितवानिति प्रसिद्धि ॥ १ ॥ युवनाश्वज्जातो
युवनाश्वज ॥ २ ॥ ३६४ ॥

धुन्धुमार कुवलाश्र

धुन्धुमुर मारयति धुन्धुमार ॥ १ ॥ कुवल कुवलय तदूर्णा अश्रा अस्य
कुवलाश्र ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुज ।

हरिश्चन्द्र इव आह्लादकोऽस्य हरिश्चन्द्र , वचस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥ त्रि
शङ्कोजातस्त्रिशङ्कुज ॥ २ ॥

पुरूरवा बौध एल उर्वशीरमणश्च स ॥ ३६५ ॥

पुरू रौति पुरूरवा " विहायस्तुमनस् " ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यसि
निपात्यते ॥ १ ॥ युधस्याय बौध ॥ २ ॥ इलाया अपत्यमैल , शिवादित्वाद्गण्
॥ ३ ॥ उवश्या रमण उवशीरमण ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

दौप्यन्तिर्भरत सर्वदम शकुन्तलात्मज ।

दुप्यन्तस्यापत्य दौप्यन्ति ॥ १ ॥ विभर्ति पृथ्वा भरत ॥ २ ॥ सर्वान्
दमयति सर्वदम , सर्वदमनोऽपि ॥ ३ ॥ शकुन्तलाया आत्मज शकुन्तलात्मज ॥ ४ ॥

हैहयस्तु कार्तवीर्यो दो सहस्रभृदजुन ॥ ३६६ ॥

हैहयस्यापत्य वृद्ध हैहय ॥ १ ॥ कृतवायस्यापत्य कातवीर्य ' ऋषिवृष्णि '-
॥ ६।१।६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ दो सहस्र विभर्ति दो सहस्रभृत् ॥ ३ ॥ अज्जति
कीर्तिमजुन ' यम्यजि " ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युन । माधातादयोऽमी लोके
पद् चक्रवर्तित्वेन प्रसिद्धा , यदाहु -

"माधाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्र पुरूरवा ।

भरत कातवायश्च पडत चक्रवर्तिन " ॥ ४ ॥ ३६६ ॥

कौशल्यानन्दन दाशरथी राम

कौशल्याया नन्दन कौशल्यानन्दन ॥ १ ॥ दशरथस्यापत्य दाशरथि ॥ २ ॥
रमते राम , रामचन्द्रैकदेशो वा रामभद्रोऽपि ॥ ३ ॥

अस्य तु प्रिया ।

वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

अस्य रामस्य प्रिया माया विदेहस्य राज्ञोऽपत्य वैदेही ' राष्ट्रक्षत्रिया "
॥ ६।१ ॥ ११४ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ मिथिलाया भवा मैथिली ॥ २ ॥ सिनोति
सतात्व सीता " सुसितनि " ॥ (उणा-२०३) ॥ इति , दीधश्च सीता हल
रेखा तद्भवत्वाद् वा ॥ ३ ॥ जनकस्यापत्य जानकी ॥ ४ ॥ धरण्या पथिव्या सुता
धरणीसुता ॥ ५ ॥ ३६७ ॥

रामपुत्रौ कुशलरावेकयोक्त्या कुशीलवौ ।

रामस्य पुत्रौ रामपुत्रौ, कुश कुशयति कुशनिर्मितत्वाद्वा ॥ १ ॥ छुनाति शनून्
लव, द्वावप्येकेन वचसा कुश-व एवञ्च कुशालगौ, राजदन्तादित्वात्साधु ॥ २ ॥

सौमित्रिर्लक्ष्मण

सुमित्राया अपत्य सौमित्रि, बाह्यादित्वादिन् ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्त्यस्य ल-
क्ष्मण ॥ २ ॥

बाली बालिरिन्द्रसुतश्च स ॥ ३६८ ॥

बाला सन्त्यस्य बाला ॥ १ ॥ बालयताति बालि “स्वरेभ्य इ” ॥ (उ
णा-६०६) ॥ २ ॥ इन्द्रस्य सुत इन्द्रसुत, सुग्रीवाप्रजोऽपि ॥ ३ ॥ ३६८ ।

आदित्यसूनु सुग्रीव

आदित्यस्य सूनुरादित्यसूनु ॥ १ ॥ शोभना ग्रीवाऽस्य सुग्राव ॥ २ ॥

हनुमान् वज्ररुक्मट ।

मारुति केशरिसुत आज्ञनेयोऽर्जुनध्वज ॥ ३६९ ॥

हनुस्त्यस्य हनुमान् “घञ्युपमगस्य बहुलम्” ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति
दीपत्वे हनुमानपि ॥ १ ॥ वज्रमय कङ्कटोऽस्य वज्ररुक्मट ॥ २ ॥ मारुत
स्यापत्य मारुति ॥ ३ ॥ केशरिण कपे सुत केशरिसुत ॥ ४ ॥ अञ्जनाया
अपत्यमाञ्जनय ॥ ५ ॥ अञ्जुनस्य पाथिवस्य ध्वजाऽञ्जुनध्वज ॥ ६ ॥ ३६९ ॥

पौलस्त्यो रावणो रक्षो-लङ्केशो दशकन्धर ।

पुलस्त्येऽपत्य रुद्ध पौलस्त्य, गणादित्वाद् यन् पुलस्त्यस्यापत्यमिति वा
“कपिगृणि-” ॥ ६।१६१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ विभ्रवसोऽपत्य रावण “गन्ध
विभ्रवसो विश्लुक् च” ॥ ६।१।६५ ॥ इति णे साधु रावयति लोकानिति वा ॥ २ ॥
रक्षसा लङ्काया-देशो रक्षदेश, लङ्केश, यौगिकत्वाद् राक्षसेश, लङ्कापति ॥ ३ ॥ ४ ॥
दश कन्धरा अस्य दशकन्धर दशास्य दशशिरो दशकण्ठा अपि ॥ ५ ॥

रावणि शक्रजिद् मेघनादो मन्दोदरीसुत ॥ ३७० ॥

रावणस्यापत्य रावणि ॥ १ ॥ शक्र जितवान् शक्रजित् ॥ २ ॥ मेघसेव
नादोऽस्य मेघनाद ॥ ३ ॥ मन्दोदया सुत मन्दोदरामुत ॥ ४ ॥ ३७० ॥

अजातशत्रु शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

कङ्कोऽजमीढ

न जाता शत्रवोऽस्य अजातशत्रु ॥ १ ॥ शल्यस्य राक्षोऽरि शल्यारि ॥ २ ॥

धुन्धुमार कुवलाश्र

धुन्धुमार मारमति धुन्धुमार ॥ १ ॥ कुवल कुवलय तद्वशा भभा अस्य
कुवलाश्र ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्रस्त्रिशङ्कुज ।

हरिश्चन्द्र इव आहादरोऽस्य हरिश्चन्द्र, वचस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥ त्रि
शङ्कोजातस्त्रिशङ्कुज ॥ २ ॥

पुरूरवा बौध एल उर्वशीरमणश्च स ॥ ३६५ ॥

पुरू रौति पुरूरवा "विहायस्मुमनम्" ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यसि
निपात्यते ॥ १ ॥ धुभस्याय बौध ॥ २ ॥ इत्याया अपत्यमैल, शिवादित्वादण्
॥ ३ ॥ उवश्या रमण उवशीरमण ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

दौप्यन्तिर्भरत सर्वदम शकुन्तलात्मज ।

दुप्यन्तस्यापत्य दौप्यन्ति ॥ १ ॥ विभर्ति पृष्ठा भरत ॥ २ ॥ सवान्
दमयति सवदम, सर्वदमनोऽपि ॥ ३ ॥ शकुन्तलाया आत्मज शकुन्तलात्मज ॥ ४ ॥

हैहयस्तु कार्तवीर्यो दो सहस्रभृदजुन ॥ ३६६ ॥

हैहयस्यापत्य वृद्ध हैहय ॥ १ ॥ कृतवीर्यस्यापत्य कार्तवीर्य 'ऋषिवाणि'-
॥ ६।१।६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ दो सहस्र विभर्ति दो सहस्रभृत् ॥ ३ ॥ अजति
कीर्तिमजुन 'यम्यजि' ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युन । माधातादयोऽमी लोके
पद् चक्ववर्तित्वेन प्रसिद्धा, यदाहु -

"माधाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्र पुरूरवा ।

भरत कातवायश्च पडत चक्ववर्तिनः" ॥ ४ ॥ ३६६ ॥

कौशल्यानन्दन दाशरथी राम

कौशल्याया नन्दन कौशल्यानन्दन ॥ १ ॥ दशरथस्यापत्य दाशरथि ॥ २ ॥
रमते राम, रामचन्द्रकदेशो वा रामभद्रोऽपि ॥ ३ ॥

अस्य तु मिया ।

वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

अस्य रामस्य प्रिया भाया विदेहस्य रानोऽपत्य वैदेही राष्ट्रक्षत्रिया "
॥ ६।१ ॥ ११४ ॥ इत्यन् ॥ १ ॥ मिथिलाया भवा मैथिली ॥ २ ॥ सिनोति
सतात्व सीता 'सुसितनि' ॥ (उणा-२०३) ॥ इति त, दीघश्च सीता इल
रेखा तद्भवत्वाद् वा ॥ ३ ॥ जनकस्यापत्य जानकी ॥ ४ ॥ धरण्या पृथिव्या सुता
धरणीसुता ॥ ५ ॥ ३६७ ॥

रामपुत्रौ कुशलवावेक्योक्त्या कुशीलवौ ।

रामस्य पुत्रौ रामपुत्रौ, कुशं कुर्याति कुशनिर्मितत्वाद्वा ॥ १ ॥ कुनाति शत्रून्
सर्व , द्वावप्येकेन वचसा कुशश्च त्वश्च कुशलवौ, राजदन्तादित्वात्साधु ॥ २ ॥

सौमित्रिर्लक्ष्मण

सुमित्राया अपत्य सौमित्रि , बाह्यादित्वादिन् ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्त्यस्य ल-
क्ष्मण ॥ २ ॥

वाली वालिरिन्द्रसुतश्च स ॥ ३६८ ॥

वाला सत्यस्य वाला ॥ १ ॥ वालयताति वालि “स्वरेभ्य इ” ॥ (उ
णा-६०६) ॥ २ ॥ इन्द्रस्य सुत इन्द्रसुत , सुप्रावामजोऽपि ॥ ३ ॥ ३६८ ॥

आदित्यसूनु सुप्रीव

आदित्यस्य सूनुरादित्यसुनु ॥ १ ॥ शोभना ग्रीवाऽस्य सुप्रीव ॥ २ ॥

हनुमान् वज्रकण्ट ।

मारुति केशरिसुत आजनेयोऽर्जुनध्वज ॥ ३६९ ॥

हनुमस्त्यस्य हनुमान् “घञ्युपमगस्य बहुलम्” ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति
दीर्घत्वे हनुमानपि ॥ १ ॥ वज्रमय वज्रकण्टोऽस्य वज्रकण्ट ॥ २ ॥ मारुत
स्यापत्य मारुति ॥ ३ ॥ केशरिण कपे सुत केशरिसुत ॥ ४ ॥ अञ्जनाया
अपत्यमाञ्जनेय ॥ ५ ॥ अर्जुनस्य पाथिवस्य ध्वजाऽर्जुनध्वज ॥ ६ ॥ ३६९ ॥

पौलस्त्यो रावणो रक्षो-लङ्केशो दशकन्धर ।

पुलस्त्योरपत्य रुद्र पौलस्त्य , गगादित्वाद् यन् , पुलस्त्यस्यापत्यमिति वा
“ ऋषिवृष्णि-” ॥ ६।१।६१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ विभ्रवसोऽपत्य रावण “ णञ्
विभ्रवसो विश्लुक् च ” ॥ ६।१।६५ ॥ इति णे साधु , रावयति लोकानिति वा ॥ २ ॥
रक्षसा लङ्कायाऽरक्षो रक्षश्च , लङ्केश , यैभिर्जत्वाद् राक्षसेश्च , लङ्कापति ॥ ३ ॥ ४ ॥
दश कन्धरा अस्य दशकन्धर , दशस्य दशशिरो दशकण्ठा अपि ॥ ५ ॥

रावणि शक्रजिद् मेघनादो मन्दोदरीसुत ॥ ३७० ॥

रावणस्यापत्य रावणि ॥ १ ॥ शक्र जितवान् शक्रजित् ॥ २ ॥ मेघस्येव
नादोऽस्य मेघनाद ॥ ३ ॥ मन्दोदया सुत मन्दोदरासुत ॥ ४ ॥ ३७० ॥

अजातशत्रु शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

कङ्कोऽजमीढ

न जाता शत्रवोऽस्य अजातशत्रु ॥ १ ॥ शल्यस्य राक्षोऽरि शल्यारि ॥ २ ॥

धुन्धुमार कुवलाश्र

धुन्धुमसुर मारयति धुन्धुमार ॥ १ ॥ कुवल कुवलय तद्वण अभ्रा अस्य
कुवलाश्र ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्रसिंशङ्कुज ।

हरिश्चन्द्र इव आह्लादकोऽस्य हरिश्चन्द्र , वचस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥ त्रि
शङ्कोर्जातसिंशङ्कुज ॥ २ ॥

पुरूरवा बौध एल उर्वशीरमणश्च स ॥ ३६५ ॥

पुरू रौति पुरूरवा “विहायस्मुमनस्” ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यसि
निपात्यते ॥ १ ॥ बुधस्याय बौध ॥ २ ॥ इत्याया अपत्यमैल , शिवादित्वादण्
॥ ३ ॥ उवदया रमण उवशीरमण ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

दौप्यन्तिर्भरत सर्वदम शकुन्तलात्मज ।

दुप्यन्तस्यापत्य दौप्यन्ति ॥ १ ॥ बिभर्ति पृथ्वा भरत ॥ २ ॥ सर्वान्
दमयति सर्वदम , सर्वदमनोऽपि ॥ ३ ॥ शकुन्तलाया आत्मज शकुन्तलात्मज ॥ ४ ॥

हैहयस्तु कार्तवीर्यो दो सहस्रभृदजुन ॥ ३६६ ॥

हैहयस्यापत्य वृद्ध हैहय ॥ १ ॥ कृतवीर्यस्यापत्य कातवीर्य ‘ऋषिवाणि’-
॥ ६।१। ६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ दो सहस्र बिभर्ति दो सहस्रवृत् ॥ ३ ॥ अचति
कीर्तिमजुन ‘यम्यजि’ ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युन । मान्धातादयोऽमी लोके
पद् चक्रवर्तिस्त्वेन प्रसिद्धा , यदाहु -

“मान्धाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्र पुरूरवा ।

भरत कातवायश्च पडत चक्रवर्तिनः’ ॥ ४ ॥ ३६६ ॥

कौशल्यानन्दन दाशरथी राम

कौशल्याया नन्दन कौशल्यानन्दन ॥ १ ॥ दशरथस्यापत्य दाशरथि ॥ २ ॥
रमते राम , रामचन्द्रैकदेशो वा रामभद्रोऽपि ॥ ३ ॥

अस्य तु प्रिया ।

वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

अस्य रामस्य प्रिया माया विदेहस्य राज्ञोऽपत्य वैदेही राष्ट्रप्रिया ”
॥ ६।१ ॥ ११४ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ मिथिलाया भवा मैथिला ॥ २ ॥ सिनोति
सतात्व सीता ‘मुसितनि’ ॥ (उणा-२०३) ॥ इति त , दीघश्च सीता हल
रेखा तद्भवत्वाद् वा ॥ ३ ॥ जनकस्यापत्य जानकी ॥ ४ ॥ धरण्या पृथिव्या सुता
धरणीसुता ॥ ५ ॥ ३६७ ॥

प्रथिवस्तु सहदेवो नकुलस्तन्तिपालम् ।

भाद्रेयाविमौ, कौन्तेया भीमाजुनयुधिष्ठिरा ॥

द्वयेऽपि पाण्डवेया स्यु पाण्डवा पाण्डवायना ॥

तस्य गाण्डीव गाण्डिव धनु ।

तस्याजुनस्य धनुगाण्डीवम्, गाण्डी धनुष्पव साऽस्त्यस्य गाण्डीवम्, गाण्डिर
स्त्यस्य गाण्डिवम् मण्यादित्वाद् व, पुष्पावलङ्गावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥

पाञ्चाली द्रौपदी कृष्णा सैरन्ध्री नित्ययौवना ॥ ३७४ ॥

वेदिजा याज्ञसेनी च

पञ्चालस्य राज्ञोऽपत्य पाञ्चाली “राप्सूत्रिया” ॥ ६११११४ ॥ इत्यञ्
॥ १ ॥ द्रुपदस्य राज्ञोऽपत्य द्रौपदी ॥ २ ॥ कथति मन कृष्णा, वर्णेन वा ॥ ३ ॥
विराटपृष्ठे सैरन्ध्रीर्नर्मकारित्वासैरन्ध्री ॥ ४ ॥ नित्य यौवनमस्या नित्ययौवना
॥ ५ ॥ ३७४ ॥ यज्ञवेदेर्जाता वेदिजा ॥ ६ ॥ यज्ञसेनस्यापत्य याज्ञसेनी ॥ ७ ॥

कर्णश्चम्पाधिपोऽङ्गराट् ।

राधा-सूता-ऽर्कतनय

किरति शत्रूनिर्ति कर्ण ॥ १ ॥ चम्पाया नगया अधिप चम्पाधिप ॥ २ ॥
अङ्गानां जनपदस्य राजा अङ्गराट् ॥ ३ ॥ राधाया, सूतस्य अर्कस्य च तनयो राधात
नय, सूततनय अर्कतनय, योगिकत्वाद् राधेय इत्यादय ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कालवृष्ट तु तद्वनु ॥ ३७५ ॥

तस्य कणस्य धनु, काल वृष्टेऽस्य कालवृष्टम् ॥ १ ॥ ३७५ ॥

श्रेणिकस्तु भम्भासार

श्रेणी कायति श्रेणिको मगधेश्वर ॥ १ ॥ भम्भा जयदकैव सारमस्य भम्भा
सार ॥ २ ॥

हाल स्यात् सातवाहन ।

हाल्यरातिहृदय हाल, ज्वलादित्वाण्ण ॥ १ ॥ सात दत्तसुख बाहनमस्य सातबा
हन, सालबाहनोऽपि ॥ २ ॥

कुमारपालश्चौलुक्व्यो राजर्षि परमार्हत ॥ ३७६ ॥

मृतस्वमोक्षा धर्मात्मा मारिव्यसनवारक ।

कुमारान् शिक्षन्निव प्रजा पालयतीति कुमारपाल, मयूरव्यसनादित्वात् समासे
साधु कु पृथ्वा मा लक्ष्मीं च अरमत्यर्थं पालयति वा कुमारपाल ॥ १ ॥ चुड

धर्मस्य पुत्रो धर्मपुत्र ॥ ३ ॥ युधि स्थिरो युधिष्ठिर "यत्रियुधे " ॥२॥३॥२५॥
इति पत्वम्, सप्तम्यलृ च ॥४॥ कश्चो ब्राह्मणलिङ्गत्वात् यद्वाङ् - "कृणान्ते लोह
पृष्ठे च कश्चो ब्राह्मणलिङ्गिनि" । युधिष्ठिरो हि ब्राह्मण-छन्नना विराटावासेऽवात्मात्,
इति ॥ ५ ॥ अजास्रिवापिका यवा मीटा अनेन अजमाढ ॥ ६ ॥

भीमस्तु मरुत्पुत्रो वृकोदर ॥ ३७१ ॥

किर्मरि कीचक ऋ-हिडिम्बाना निसूदन ।

विभ्यत्यस्मादिति भीम ॥ १ ॥ मरुतो वातस्य पुत्रो मरुपुत्र ॥ २ ॥
वृको भामजठराग्नि स उदरेऽस्य वृकोदर ॥३॥३७१॥ । करति किर्मरि "जम्वा
राभार" ॥ (उणा-४०२) ॥ इति इरे निपात्यते । कच्यते वध्यते भामेन काचक
'काचरुपेचक' ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यङ्गे निपात्यते । वक इव शाठघन वक
हिण्डते घनमध्ये हिडिम्ब "हिडिबिले किम्बो नलुक् च" ॥ (उणा-३२४) ॥
इति साधु । तेषां निसूदन किर्मरिनिसूदन कीचकनिसूदन, वृकनिसूदन, हिडि
म्बनिसूदन यौगिकत्वात् किर्मरारिरित्यादयोऽपि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अर्जुन फाल्गुन पार्थ सव्यसाची धनञ्जय ॥ ३७२ ॥

राधावेधी किरोटघैन्द्रिजिष्णु श्वेतहयो नर ।

बृहन्नटो गुडाकेश सुभद्रेश कपिध्वज ॥ ३७३ ॥

वीभत्सु कर्णजित्

अजति कीर्तिमजुन ॥ १ ॥ फलति फल्गुन "फलेगाऽन्त-व" ॥ (उणा-
२९१) ॥ इत्युन, प्रज्ञादित्वात्सार्थेऽपि फाल्गुन फल्गु-योजात इति वा ॥ २ ॥
पृथाया कुल्या अथ पार्थ ॥ ३ ॥ सव्येनापि सचते बाणान् वपाति सव्यसाची
॥४॥ धन गोधन विराटनगरे कौरवेभ्यो जयति धनञ्जय 'स्रुजि' ॥५॥१११२॥
इति स ॥ ५ ॥ ३७२ ॥ राधा वेधविशेष वेधयति राधावेधा ॥ ६ ॥ किराट
मस्त्यस्य किरीटी ॥ ७ ॥ इन्द्रस्याप-यमैन्द्रि ॥ ८ ॥ जयनशालो जिष्णु ॥ ९ ॥
श्वेता हया अस्य श्वेतहय ॥ १० ॥ नणाति नर ॥ ११ ॥ बृहश्चासी नटश्च
बृहन्नट विराटगृहे छन्नना नाट्याचार्योऽसावभूदिति प्रसिद्धि ॥ १२ ॥ गुण
शुटिका तदाकारा केशा अस्य गुडाकेश ॥ १३ ॥ सुभद्राया इव पति सुभद्रेश
॥१४॥ कपिध्वजाऽस्य कपिध्वज ॥ १५ ॥ ३७३ ॥ वीभत्सु वीभत्स, वीभ
त्सुरपि ॥१६॥ कर्ण जितवान् कर्णजित्, यौगिकत्वात् कर्णारिरित्यादयोऽपि ॥१७॥

शेष-वान-

अजुने विजयविजयोधी चित्राङ्गसूदन ।

योगी धन्वी कृष्णपद्मो नदिघोषस्तु तद्वच ॥

ग्रथिवस्तु सहदेवो नकुलस्तन्तिपालम् ।

माद्रेयाविमौ, कान्तेया भीमाजुनयुधिष्ठिरा ॥

द्वयेऽपि पाण्डवेया स्यु पाण्डवा पाण्डवायना ॥

तस्य गाण्डीव गाण्डिव धनु ।

तस्याजुनस्य धनुगाण्डीवम्, गाण्डी धनुर्ष्व साऽस्त्यस्य गाण्डीवम्, गाण्डिव
स्त्यस्य गाण्डिवम् मण्यादित्वाद् व, पुष्पावलिङ्गावेर्ता ॥ १ ॥ २ ॥

पाञ्चाली द्रौपदी कृष्णा सैरन्ध्री नित्ययौवना ॥ ३७४ ॥

वेदिजा याज्ञसेनी च

पञ्चालस्य राज्ञोऽपत्य पाञ्चाली “राष्ट्रसूत्रिया” ॥ ६११११४ ॥ इत्यज
॥ १ ॥ द्रुपदस्य राज्ञोऽपत्य द्रौपदी ॥ २ ॥ कपति मन कृष्णा, वणन वा ॥ ३ ॥
विराट्पुत्रे सैरन्ध्रान्मर्मरुतिखात्सैरन्ध्री ॥ ४ ॥ नित्य यौवनमस्या नित्ययौवना
॥ ५ ॥ ३७४ ॥ यज्ञवेदेर्जाता वेदिजा ॥ ६ ॥ यज्ञसेनस्यापत्य याज्ञसेनी ॥ ७ ॥

कर्णश्चम्पाधिपोऽङ्गराट् ।

राधा-सूता-ऽर्कतनय

किरिति शत्रूनिति कर्ण ॥ १ ॥ चम्पाया नगर्या अधिप चम्पाधिप ॥ २ ॥
अङ्गानां जनपदस्य राजा अङ्गराट् ॥ ३ ॥ राधाया, सूतस्य अर्कस्य च तनयो राधात
नय, सूततनय, अर्कतनय, गौगिकत्वाद् राधेय इत्यादय ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कालपृष्ठ तु तद्धनु ॥ ३७५ ॥

तस्य कर्णस्य धनु, काल पृष्ठेऽस्य कालपृष्ठम् ॥ १ ॥ ३७५ ॥

श्रेणिकस्तु भम्भासार

श्रेणी कायति श्रेणिको मगधेश्वर ॥ १ ॥ भम्भा जयदकैव सारमस्य भम्भा
सार ॥ २ ॥

हाल स्यात् सातवाहन ।

हलत्यरातिहृदय हाल ज्वलादित्वाण्ण ॥ १ ॥ सात दत्तसुरा वाहनमस्य सातवा
हन, सालवाहनोऽपि ॥ २ ॥

कुमारपालश्चौलुन्यो राजर्षि परमार्हत ॥ ३७६ ॥

मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा मारिव्यसनवाररु ।

कुमारान् शिशूनिव प्रजा पालयतीति कुमारपाल, मयूरव्यसनादित्वात् समावे
साधु, कु पृथ्वी मा लभ्नी च अरमत्यर्थं पालयति वा कुमारपाल ॥ १ ॥ पुत्र
३७

कस्यापत्य चैल्लभ्य , गगादित्वाद यन् चुञ्जे भवन्नुत्स्यस्तस्यायमिति वा ॥२॥
 रान्ते सप्तादराज्येति राजा क्षमादिगुणधारणादपि , राजा चासौ ऋषिश्च राजर्षि
 ॥३॥ अहन् देवताऽस्य आहत परम क्षमादिगुणधारणात् , स चासावाहृतश्च परमार्हत
 ॥४॥ ३७६ ॥ मृतस्य स्व मृतस्व त्रिविरादविण तद् मुच्यति न शृङ्गाति मृतस्वमोक्षा
 ॥५॥ अहिंसादिलक्षणो धर्म एव आत्माऽस्य धर्मात्मा ॥ ६ ॥ मारि प्राणिवध
 व्यसनानि मृगयाद्युतमद्यपानादीनि च सवथा लोके वारयति निषेधयति मारिवारक ,
 व्यसनधारक ॥ ७ ॥

राजबीजी राजवश्य

राजबीजमस्त्यस्य राजबीजा ॥ १ ॥ राजवशे साधु राजवश्य ॥ २ ॥

बीज्यवश्यौ तु वशजे ॥ ३७७ ॥

बीजे साधुबीज्य , यथा सूर्यबीज्यो राम ॥ १ ॥ वशे साधु , भवो वा
 वश्य ॥ २ ॥ ३७७ ॥

स्वाम्यमात्य सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गलानि च ।

राज्याङ्गानि प्रकृतय

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम् कोशो भाण्डागार राष्ट्र जनपद ,
 दुर्ग कोट , बल सैन्यम् एतानि सप्त राज्यस्याङ्गान्यारम्भकाणि राज्याङ्गानि , प्रक्रियत
 आभिरिति प्रकृतय ॥ १ ॥

पौराणा श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥

एन्मुग्य सजातीयसमूह श्रेणि , प्रकृतयो राज्याङ्गानात्येव , यत्काल्य -
 “अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भि प्रकृतय स्मृता ” इति ॥ ३७८ ॥

तन्त्र स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्

तन्यते तत्र ‘हुयामा-’ ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र , तन्यते वा , स्व
 राष्ट्रस्य रक्षणपोषणादिका चिन्ता ॥ १ ॥

आवापस्त्वरिचिन्तनम् ।

आ उप्यते आवाप सध्यादिपाहुष्येन परमण्डलचिन्ता ॥ १ ॥

परिस्सन्द परिकर परिवार परिग्रह ॥ ३७९ ॥

परिच्छद परिवर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।

परिस्सन्दते परिस्सन्द ॥ १ ॥ परिवर्हयत, परिवरोति वा परिस्सन्द ॥ १ ॥
 परिवार्यतेऽनेन परिवारयति वा परिवार ॥ ३ ॥ परिग्रह्यते परिग्रह ॥ ४ ॥ ३७९ ॥
 परितच्छाद्यतऽनेन परिच्छद “ पुनामि- ॥ ५१३१३० ॥ इति धे “ एकोप

सगस्य-” ॥ ४१२१३४ ॥ इति हस्त ॥ ॥ ५ ॥ परिवहति वधते, परिवहते प्राधा
न्य भजति, दिनस्ति वा, परिवहत्युद्यच्छते वाऽनेन परिवह परिवहणमपि ॥ ६ ॥
तन्यते तत्रम् ॥ ७ ॥ उपक्रियतेऽनेनोपकरणम्, परिजनोऽपि ॥ ८ ॥

राजशय्या महाशय्या

राज्ञ शय्या राजशय्या ॥ १ ॥ महता चामौ शय्या च महाशय्या ॥ २ ॥

भद्रासन नृपासनम् ॥ ३८० ॥

भद्रस्यासन, भद्र स्यादिय वा आमन भद्रासनम् ॥ १ ॥ ३८० ॥

सिंहासन तु तद्वैम

तद् नृपासन हेम्नो विसारो हैमम्, हेमादित्वादज्, सिंहोपलक्षितमासन
सिंहासनम् ॥ १ ॥

छत्रमातपवारणम् ।

छायतेऽनेन छत्र त्रिलिङ्ग “नट्” ॥ (उणा-४४६) ॥ इति नट् “ छदे
रिस्मन्-” ॥ ४ । २ । ३३ ॥ इति इस्व ॥ १ ॥ आतपो धायतेऽनेन आतपवार
णम्, आतपनोष्णवारणादयोऽपि ॥ २ ॥

शेषधान- राजशठने नृपलक्ष्म ॥

चामर बालव्यजन रोमगुच्छ प्रकीर्णकम् ॥ ३८१ ॥

चमया इद चामरम् ॥ १ ॥ बालाना व्यजन बालव्यजनम् ॥ २ ॥ रोम्णा
गुच्छो रोमगुच्छ ॥ ३ ॥ प्रकायते विक्षिप्यते प्रकीर्णकम् ॥ ४ ॥ ३८१ ॥

शेष-नाम- चमर स्यात्तु चामरे ॥

स्थगी ताम्बूलकरङ्क

स्थग्यतेऽनया स्थगी ॥ १ ॥ ताम्बूलस्य करङ्क स्थान ताम्बूलकरङ्क ॥ २ ॥

भृङ्गार कनकालुका ।

त्रियते भृङ्गार “द्वारभृङ्गार-” ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते ॥ १ ॥
कनकस्याल् कनकाल्, के कनकालुका ॥ २ ॥

भद्रकुम्भ पूर्णकुम्भ

भद्रार्थ, भद्रार्थो वा कुम्भो भद्रकुम्भ ॥ १ ॥ पूणश्चासौ कुम्भश्च पूणकुम्भ ॥ २ ॥

पादपीठ पदासनम् ॥ ३८२ ॥

पादयो पीठ पादपाठम् ॥ १ ॥ पदयोरासन पदासनम् ॥ २ ॥ ३८२ ॥

अमात्य सचिवो मन्त्री धीसस सामवायिक ।

कस्यापत्य चोलुक्य , गगादित्वाद यय् जुडके भवद्भुङ्ग्यस्तम्यायमिति वा ॥२॥
 रात्रते सप्ताणराज्यनेति राजा, क्षमादिगुणधारणादपि , राजा चासौ ऋषिश्च राजर्षि
 ॥३॥ अहन् देयताऽस्य आहत परम क्षमादिगुणधारणात् , स चासावार्हतश्च परमाहत
 ॥४॥ ३७६ ॥ मृतस्य स्व मृतस्य निर्वीरादविण तद् मुञ्चति न गृह्णाति मृतस्वभोक्ता
 ॥५॥ अहिंसादिलक्षणो धर्म एव आत्माऽस्य धर्मात्मा ॥ ६ ॥ मारिं प्राणिबध
 व्यसनानि मृगयायुतमद्यपानादीनि च सवया लोके वारयति निषेधयति मारिवारक ,
 व्यसनवारक ॥ ७ ॥

राजवीजी राजवश्य

राजवीजमस्त्यस्य राजवीजा ॥ १ ॥ रात्रवशे साधु राजवश्य ॥ २ ॥

वीज्यवश्यौ तु वशजे ॥ ३७७ ॥

वशे साधुर्वीज्य , यथा सूर्यवीज्यो राम ॥ १ ॥ वशे साधु , भवो वा
 वश्य ॥ २ ॥ ३७७ ॥

स्वाम्यमात्य सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।

राज्याङ्गानि प्रकृतय

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम् कोशो भाण्डागार राष्ट्र जनपद ,
 दुर्ग कोट , बल सैन्यम् एतानि सप्त राज्यस्याङ्गान्यारम्भकाणि राज्याङ्गानि, प्रक्रियत
 आभिरिति प्रकृतय ॥ १ ॥

पौराणा श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥

एकमुच्य सप्तातीयसमूह श्रेणि , प्रकृतयो राज्याङ्गानालेव, यत्काल्य -
 “अमात्याद्याऽव पौराण्य सद्भि प्रकृतय स्मृता ” इति ॥ ३७८ ॥

तन्त्र स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्

तन्त्रते तन्त्र हुयामा- ” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र , तन्त्र्यते वा, स्व
 राष्ट्रस्य रक्षणपोषणादिका चिन्ता ॥ १ ॥

आवापस्त्वरिचिन्तनम् ।

आ उप्यते आवाप सच्चादिपाहुष्येन परमण्डलचिन्ता ॥ १ ॥-

परिस्थन्द परिक्कर परिवार परिग्रह ॥ ३७९ ॥

परिच्छद परिवर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।

परिस्थन्दते परिस्थन्द ॥ १ ॥ परिवीथते, परिक्करोति वा परिक्कर ॥ १ ॥
 परिवार्यतेऽनेन परिवारयति वा परिवार ॥ ३ ॥ परिगृह्णते परिग्रह ॥ ४ ॥ ३७९ ॥
 परितःछाद्यनऽनेन परिच्छद “ पुनाम्नि-” ॥ ५१३१७३० ॥ इति धे ‘ एकोप

सगम्य-” ॥ ४।२।३४ ॥ इति हस्य ॥ ॥ ५ ॥ परिवहति वधते, परिवर्हते प्राधान्य भजति, दिनस्ति वा, परिवृहत्युद्यच्छते वाऽनेन परिवह परिवहणमपि ॥ ६ ॥ तन्यते तत्रम् ॥ ॥ ७ ॥ उपक्रियतेऽनेनोपकरणम्, परिजनोऽपि ॥ ८ ॥

राजशय्या महाशय्या

राज्ञ शय्या राजशय्या ॥ १ ॥ महता चासौ शय्या च महाशय्या ॥ २ ॥

भद्रासन नृपासनम् ॥ ३८० ॥

भद्रस्यासन, भद्र रूप्यादिमय वा आमन भद्रासनम् ॥ १ ॥ ३८० ॥

सिंहासन तु तद्वैम

तद् नृपासन हेम्नो विमारो हैमम्, हेमादित्वादज्, सिंहोपलक्षितमासनं सिंहासनम् ॥ १ ॥

छत्रमातपवारणम् ।

छायतेऽनेन छत्रं त्रिलिङ्ग “नद्” ॥ (उणा-४४६) ॥ इति नद् “ छदे रिस्मन्-” ॥ ४ । २ । ३३ ॥ इति ह्रस्व ॥ १ ॥ आतपो वायतेऽनेन आतपवारणम्, आतपत्रोष्णवारणादयोऽपि ॥ २ ॥

शेषश्चात्र- राजदछत्रे नृपलक्षम् ॥

चामर वालव्यजन रोमगुच्छ प्रकीर्णकम् ॥ ३८१ ॥

चमर्या इदं चामरम् ॥ १ ॥ वालानां व्यजनं वालव्यजनम् ॥ २ ॥ रोम्णां गुच्छो रोमगुच्छः ॥ ३ ॥ प्रकायते विक्षिप्यते प्रकीर्णकम् ॥ ४ ॥ ३८१ ॥

शेषश्चात्र- चमरं स्यात्तु चामरे ॥

स्थगी ताम्बूलकरङ्क

स्थग्यतेऽनया स्थगी ॥ १ ॥ ताम्बूलस्य करङ्कं स्थानं ताम्बूलकरङ्कं ॥ २ ॥

भृङ्गार कनकालुका ।

त्रियते भृङ्गार “द्वारभृङ्गार-” ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते ॥ १ ॥ कनकस्यालू कनकालू, के कनकालुका ॥ २ ॥

भद्रकुम्भ पूर्णकुम्भ

भद्रार्घ्यं, भद्राद्या वा कुम्भो भद्रकुम्भः ॥ १ ॥ पूर्णद्यासौ कुम्भश्च पूर्णकुम्भः ॥ २ ॥

पादपीठ पदासनम् ॥ ३८२ ॥

पादयो पीठं पादपीठम् ॥ १ ॥ पदयोरसनं पदासनम् ॥ २ ॥ ३८२ ॥

अमात्य सचिवो मन्त्री प्रीतिस्तु सामवायिक ।

कस्यापत्यं चालुष्यं , गगादिस्वादं यद् चुञ्जे भवद्बुलुष्यस्त्वम्यायमिति वा ॥२॥
 राजते सप्ताङ्गराज्यनेति राजा क्षमादिगुणधारणात्पि , राजा चासौ ऋषिश्च राजर्षिः
 ॥३॥ अहन् देवताऽस्य आहतं , परमं क्षमादिगुणधारणात् , स चासावार्हतश्च परमाहतः
 ॥४॥ ३७६ ॥ मृतस्य स्व मृतस्य निर्वाणद्रविणं तद् मुच्यति न गृह्णाति मृतस्वमोक्ता
 ॥५॥ अहिंसादिलक्षणो धर्मः स एव आत्माऽस्य धर्मात्मा ॥ ६ ॥ मारिं प्राणिबध-
 ध्यसन्नि मृगयाद्युत्तमद्यपानादीनि च सवद्या लोके वारयति निषेधयति मारिवारकं ,
 व्यसनवारकं ॥ ७ ॥

राजबीजी राजवश्य

राजबीजमस्त्यस्य राजबीजी ॥ १ ॥ राजवशे साधु राजवश्य ॥ २ ॥

बीज्यवश्यौ तु वशजे ॥ ३७७ ॥

बीजे साधुबीज्यं , यथा सूयबीज्यो राम ॥ १ ॥ वश साधु , भवो वा-
 वश्य ॥ २ ॥ ३७७ ॥

स्वाम्यमात्यं सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गलानि च ।

राज्याङ्गानि प्रकृतयः

स्वामी राजा , अमात्यो मन्त्री , सुहृद् मित्रम् कोशो भाण्डागार राष्ट्र जनपद ,
 दुर्गं कोट , बल सैन्यम् एतानि सप्त राज्यस्याङ्गान्यारम्भराणि राज्याङ्गानि , प्रक्रियत
 आमिरिति प्रकृतयः ॥ १ ॥

पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥

एकमुच्यं सजातीयसमूहं श्रेणिं प्रकृतयो राज्याङ्गानां लेखः , यत्काल-
 "अमात्याद्यान् पौराण्यं सद्भिः प्रकृतयः स्मृता इति ॥ ३७८ ॥

तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्

तन्त्र्यते तत्र हुयामा- " ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र , तन्त्र्यते वा , स्व
 राष्ट्रस्य रक्षणपोषणादिका चिन्ता ॥ १ ॥

आवापस्त्वरिचिन्तनम् ।

आ उप्यने आवाप सध्यादिपाङ्कण्येन परमण्डलचिन्ता ॥ १ ॥

परिस्यन्दः परिकरः परिवारः परिग्रहः ॥ ३७९ ॥

परिच्छिदः परिवर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।

परिस्यन्दते परिस्यन्द ॥ १ ॥ परिकीयत , परिकरोति वा परिकरः ॥ १ ॥
 परिवारयतेऽनेन परिवारयति वा परिवारः ॥ ३ ॥ परिगृह्यते परिग्रहः ॥ ४ ॥ ३७९ ॥
 परितःशायतऽनेन परिच्छिदः " पुनाम्नि- " ॥ ५॥ ३११३० ॥ इति घ ' एकोप

रक्षिवर्गेऽनीकस्थ स्यात्

रक्ष-त्ववस्य रक्षिणोऽङ्गरक्षमास्तेषा वर्गो वृन्द रक्षिवगस्तत्र, अनीकेन तिष्ठ
त्यनीकस्थ ॥ १ ॥

अध्यक्षाधिकृतौ समौ ।

अधिकृतोऽक्षेष्वायमुखेष्वध्यक्ष, आयमध्यक्षोति व्याप्नोति वा अविमान्यक्षी
णीन्द्रियाभ्यस्य वा ॥ १ ॥ अधिनिश्चिते उपरि नियुज्यते स्म अधिकृत ॥२॥

पौरोगव सूदाध्यक्ष

पुरो गौजलमस्या पुरोगू रसवती, तस्यामयमध्यक्ष पौरोगव ॥ १ ॥ सूदा-
नामध्यक्ष सूदाध्यक्ष ॥ २ ॥

सूदस्त्वौदनिको गुण ॥ ३८६ ॥

भक्तकार सूपकार सूपारालिङ्गवल्गवा ।

सूदयति तदुलान् सूद ॥ १ ॥ ओदने नियुक्त औदनिक “तत्र नियुक्ते”
॥ ६।४।७४ ॥ इतीकण् ओदने साधुरिति वा कयादित्वादिकण्, ओदनाय शक्त
इति वा “तस्मै योगादे-” ॥ ६।४।९४ ॥ इतीकण् ॥२॥ गुणयति गुण ॥३॥
३८६ ॥ भक्त करोति भक्तकार ॥ ४ ॥ सूप करोति सूपकार ॥५॥ सुनोत्यत्र सूप
“युमुकु-” ॥ (उणा-२९७) ॥ इति प, ऊत्व च ॥६॥ आराल शिल्पमस्यारालिङ्ग-
“शितपम्” ॥ ६।४।५७ ॥ इतीकण् ॥७॥ वल्गते सङ्गुणोति वल्ग्व “वटिषटि”
॥ (उणा-५१५) ॥ इत्यव ॥ ८ ॥

भौरिक कनकाध्यक्ष

भूरिणि हेत्रि नियुक्तो भौरिक ॥१॥ कनकस्याध्यक्ष कनकाध्यक्ष ॥२॥
हिरण्ये नियुक्तो निरुक्ताद् हेरिक इत्यन्ये ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किक ॥ ३८७ ॥

रूपमाहतमस्य रूप्य दीनारादि तस्याध्यक्षो रूप्याध्यक्ष ॥ १ ॥ निष्के दीना-
रादौ नियुक्तो नैष्किक, टङ्गपतिरपि ॥ २ ॥ ३८७ ॥

स्थानाध्यक्ष स्थानिक स्यात्

सयनस्य पञ्चाना दशाना वा ग्रामाणा रक्षानियुक्तोऽन्यक्ष स्थानाध्यक्ष ॥१॥
स्थाने नियुक्त स्थानिक ॥ २ ॥

शुल्काध्यक्षस्तु शौल्किक ।

शुल्कस्याध्यक्ष शुल्काध्यक्ष ॥ १ ॥ शुल्के नियुक्त शौल्किक ॥ २ ॥

शुल्कस्तु घट्टादिदेय

अमा सह, समीपे वा भवोऽमात्य “विहामात्रतस-” ॥ ६ । ३ । १६ ॥
 इति स्यच्, अमा सह अतताति वा ॥ १ ॥ भवते धिया समर्वति सचिव “पलि
 सपेरिव” ॥ (उणा-५२२) ॥ २ ॥ मत्र कत यावधारणमस्त्यस्य मत्री ॥ ३ ॥
 धिया सखा धामय “राजनुसखे” ॥ ७ । ३ । १०६ ॥ इत्यत्समासान्त, शुद्धि
 सहायाऽपि ॥ ४ ॥ समवायेन चरति सामवायिक ॥ ५ ॥

नियोगी कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च स ॥ ३८३ ॥

नियोगोऽस्त्यस्य नियोगा ॥ १ ॥ कमसु सचिव कमसचिव, कमसहाय ॥ २ ॥
 आयुज्यते स्म आयुक्त ॥ ३ ॥ व्याप्रियते स्म व्यापृत ॥ ४ ॥ ३८३ ॥

द्रष्टा तु व्यवहाराणां प्राड्विवाकोऽक्षदर्शक ।

द्रष्टा निर्णैता व्यवहाराणां ऋणादानादिन्यायानां, पृच्छनात्येवशाल प्राद्
 “दिद्युद्द-” ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्पि निपात्यते, प्राद् चासौ विविधवाक्य
 प्राड्विवाक् ॥ १ ॥ अक्षान् व्यवहारान् पश्यति अक्षदर्शक ॥ २ ॥

क्षेपश्चान्न- स्याद् न्यायद्रष्टरि स्थेय ॥

महामात्रा प्रधानानि

महती मात्रा परिच्छद् एषा महामात्रा ॥ १ ॥ प्रधीयते एष्विति प्रधानानि
 अमात्यपुरोहितसेनापत्यादय, आविष्टलिङ्गोऽयम् ॥ २ ॥

पुरोधास्तु पुरोहित ॥ ३८४ ॥

सौवस्तिक

पुरोधीयते पुरोधी “वय पय पूरोरेतोभ्यो धाय” ॥ (उणा-९७४)
 इत्यस् ॥ १ ॥ पुरोधायते हिनोति स्म पुरोहित ॥ २ ॥ ३८४ ॥ स्वस्ताति ब्रूते
 सौवस्तिक, प्रभूतादित्वादिकणि द्वारादित्वादीकारागम ॥ ३ ॥

अथ द्वारस्थ क्षत्ता स्याद् द्वारपालक ।

दौवारिक प्रतीहारो वेङ्गुत्सारकदण्डिन ॥ ३८५ ॥

द्वारे तिष्ठतीति द्वारस्थ स्थापान्नात्र -’ ॥ ५ । १ । १४२ ॥ इति क,
 द्वा स्थद्वास्थितावपि ॥ १ ॥ क्षद सौन, क्षवति सत्र्णोति द्वार क्षत्ता ‘त्वष्टक्षतृ-’
 ॥ (उणा-८६५) ॥ इति वृ ॥ २ ॥ द्वार पालयति द्वारपाल, के द्वारपालक ॥ ३ ॥
 द्वारे नियुक्ता दौवारिक तत्र नियुक्ते ॥ ६ । ४ । ७४ ॥ इतीकणि द्वारा
 दिवादीकारागम ॥ ४ ॥ प्रतिह्रियते बायतऽनेन प्रतिहार ‘घञ्युपसगस्य-’ ॥
 ३ । २ । ८६ ॥ इति दाघत्वे प्रतीहार ॥ ५ ॥ वेत्र दण्डोऽस्त्यस्य वेत्री, वेत्रधरोऽपि
 ॥ ६ ॥ उत्सारयत्युत्सारक ॥ ३ ॥ दण्डोऽस्त्यस्य दण्डी ॥ ८ ॥ ३८५ ॥

क्षेपश्चान्न- द्वा स्थे द्वा स्थितदर्शक ॥

रक्षिर्गोऽनीकस्थ स्यात्

रक्षत्यवद्य रक्षिणोऽद्वारक्षमास्तेषा वर्गो वृन्द रक्षिवगस्तत्र, अनीकेन तिष्ठ
त्यनीकस्थ ॥ १ ॥

अध्यक्षाधिकृतौ समौ ।

अधिकृतोऽक्षेप्यायमुखेष्वध्यक्ष, आयमध्यक्षोति व्याप्नोति वा अधिकान्यक्षी
णीन्द्रियाभ्यस्य वा ॥ १ ॥ अधिक्रियते उपरि नियुज्यते स्म अधिकृत ॥ २ ॥

पौरोगव सूदाध्यक्ष

पुरो गौजलमस्स्या पुरोगू रसवती, तस्यामयमध्यक्ष पौरोगव ॥ १ ॥ सूदा-
नामध्यक्ष सूदाध्यक्ष ॥ २ ॥

सूदस्त्वौदनिको गुण ॥ ३८६ ॥

भक्तकार सूपकार सूपारालिकवल्लवा ।

सूदयति तदुलान् सूद ॥ १ ॥ ओदने नियुक्त औदनिक “तत्र नियुक्ते”
॥ ६।४।७४ ॥ इतीकण्, ओदने साधुरिति वा, कथादित्वादिकण् ओदनाय शक्त
इति वा “तस्मै योगादे-” ॥ ६।४।९४ ॥ इतीकण् ॥ २ ॥ गुणयति गुण ॥ ३ ॥
३८६ ॥ भक्त करोति भक्तकार ॥ ४ ॥ सूप करोति सूपकार ॥ ५ ॥ सुनोत्यन सूप
‘युमुकु-’ ॥ (उणा-२९७) ॥ इति प, ऊत्त्व च ॥ ६ ॥ आराल शित्पमस्यारालिक-
“शिल्पम्” ॥ ६।४।५७ ॥ इतीकण् ॥ ७ ॥ वल्लते सवृणोति वल्लव ‘वडिबटि-’
॥ (उणा-५१५) ॥ इत्यव ॥ ८ ॥

भौरिक कनकाध्यक्ष

भूरिणि हेन्नि नियुक्तो भौरिक ॥ १ ॥ कनकस्याध्यक्ष कनकाध्यक्ष ॥ २ ॥
हिरण्ये नियुक्तो निरुक्ताद् हैरिक इत्यन्ये ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किक ॥ ३८७ ॥

रूपमाहतमस्य रूप्य दीनारादि तस्याध्यक्षो रूप्याध्यक्ष ॥ १ ॥ निष्के दीना-
रादौ नियुक्तो नैष्किक, टङ्कपतिरापि ॥ २ ॥ ३८७ ॥

स्थानाध्यक्ष स्थानिक स्यात्

स्थानस्य पद्याना दशाना वा ग्रामाणा रक्षानियुक्तोऽध्यक्ष स्थानाध्यक्ष ॥ १ ॥
स्थाने नियुक्त स्थानिक ॥ २ ॥

शुल्काध्यक्षस्तु शौल्किक ।

शुक्लस्याध्यक्ष शुल्काध्यक्ष ॥ १ ॥ शुक्ले नियुक्त शौल्किक ॥ २ ॥

शुल्कस्तु घट्टादिदेय

शलति शवति वा गुणेन यात्यनन शुन्- पुष्पाबलिम् “निष्कतुष्टक” ॥
(उगा-२६) ॥ इति च निपात्यत घटन्तऽनेन, घटयति वा घटो नदीतरस्थानम्
आदिशब्दाद् गुम्भप्रतोल्यादि, ततः प्रवेदय नि साय द्रव्येभ्यो राजमाक्षो भागोऽत्र
घटादा दीयते घटादिदेयम् ॥ १ ॥

धर्माध्यक्षस्तु धार्मिक ॥ ३८८ ॥

धर्माधिकारणी च

धमस्याध्यक्षो धमाध्यक्ष ॥ १ ॥ धर्मे नियुक्तो धार्मिक ॥ २ ॥ ३८८ ॥
धर्मेऽधिकारोऽस्त्यस्य धमाधिकारणी ॥ ३ ॥

अथ हृष्टाध्यक्षोऽधिकर्मिक ।

हृष्टेऽध्यक्षो हृष्टाध्यक्ष ॥ १ ॥ अध्युपरि कर्म अस्यास्ति अधिकर्मिक,
ग्रीष्मादित्वादिक ॥ २ ॥

चतुरङ्गबलाध्यक्ष सेनार्नादण्डनायक ॥ ३८९ ॥

चतुरङ्गस्य हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणस्य बलस्याध्यक्ष-चतुरङ्गबलाध्यक्ष ॥ १ ॥
सेना नयति हृष्टे सेनानी “क्विप्” ॥ ५।१।१४८ ॥ इति क्विप् ॥ २ ॥ दण्ड
सैन्य नयति दण्डनायक ॥ ३ ॥ ३८९ ॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

ग्रामेऽधिकृतो ग्रामाध्यक्ष, तिष्ठत्येवशील स्थायुक “शुकमि-” ॥ ५।२।४० ॥
इत्युक्त् ॥ १ ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

बहुषु ग्रामेषु अधिकृतो गाभुव पाति गोप, गोपायतीति वा ॥ १ ॥

स्यातामन्त पुराध्यक्षेऽन्तर्वेशिकावरोधिकौ ॥ ३९० ॥

अन्त पुरेष्वधिकृतोऽन्त पुराध्यक्षस्तत्र वशस्यान्तरन्तर्वेशि कुलत्रिय ता
सत्यस्यान्तर्वेशिक आन्तर्वेशिकोऽपि ॥ १ ॥ अवरोधे नियुक्त आवरोधिक, अन्त
पुरिकोऽपि ॥ २ ॥ ३९० ॥

अध्यक्षशेषदान-

क्षुद्रोपकरणानां स्यादध्यक्ष पारिकमिक ।

पुराध्यक्षे कोटपति पौरिको दाण्डपाशिक ॥

शुद्धात् स्यादन्त पुरमवरोधोऽवरोधनम् ।

शुद्धा शुचय सौविदत्ता अन्तेऽस्य शुद्धान्त पुष्पीवलिम् ॥ १ ॥ अन्तगत
पुरस्य गृहस्यान्त पुरम् ॥ २ ॥ अवरुध्यतेऽवरोध मुज्यादित्वात् कमप्यनव्य
वरोधनम्, एते एकपुरुषपरिगृहाते स्त्रीषमुदाये वतन्ते तन्निवासे तृपचारात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

सौविदला' कञ्चुकिन म्थापत्या सौविदाश्च ते ॥ ३९१ ॥

मुण्डु विदत्यन्त पुरव्यापार सौविदग ' भिगन्ठमाल-" ॥ (उणा-
४६४) ॥ इति ले निपात्यते, मुविदन्त मुविवाह जानन्त लान्ति मुविदला ऊटा
स्त्रियस्तत्र भवा इति वा ॥ १ ॥ कञ्चुरु विनातवेपाथमस्त्येपा कञ्चुकिन ॥ २ ॥
कुलस्त्रीर्व्यवस्थया स्थापयति स्थपतय , स्थपतय एव स्थापत्या , भेषादित्वाद् व्यण् ,
यद्वा तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थादित्वात्के स्यो वास स्थश्चासौ पतिश्च स्थपातिस्तत्र भव
“ अनिदम्य-" ॥ ६१११५ ॥ इति ज्य , स्थापयन्तीति वा “ शिञ्जयास्याब्ज-" ॥
(उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ ३ ॥ मुविदस्योद्वेदुरिमे सौविदा कुञ्ज
वामनादय ॥ ४ ॥ ३९१ ॥

पण्डे वर्षवर

पण्डो नपुसकोऽन एवान्त पुरपालकस्तत्र ॥ १ ॥ वर्षे रेत सेक वृणोत्या
च्छादयति वषवर ' शृपिण् शक्तिरध' वषयते वा “जठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥
इत्यरे निपात्यत ॥ २ ॥

शत्रौ प्रतिपक्ष परो रिपु ।

शात्रव प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकोऽभियात्यरी ॥ ३९२ ॥

दस्यु सपलोऽसहनो विपक्षो

द्वेषी द्विपन् वैर्यहितो जिघासु ।

दुर्हत् परे पन्थरुपन्थिनौ द्विद्

प्रत्यर्व्यभित्रात्रभिमात्यराती ॥ ३९३ ॥

शीयते शातयतीति वा शत्रु “जनिहनि-" (उणा- ८०९) ॥ इति रु , ता
देशात् तत्र ॥ १ ॥ प्रतिवूल पक्ष प्रतिपक्ष ॥ २ ॥ प्रियते पर ॥ ३ ॥ इत्यति
रिपु “कस्यर्तिभ्या-" ॥ (उणा- ७९८) ॥ इतापुक् ॥ ४ ॥ शत्रुरेव शानव ,
प्रज्ञादित्वाद्वाण् ॥ ५ ॥ प्रतीपमवतिष्ठते प्रत्यवस्थाता ॥ ६ ॥ प्रतीपमनाक्रमस्य
प्रत्यनीक ॥ ७ ॥ अभिमुख यातीत्यभिधाति अभेर्यामाभ्याम्” ॥ (उणा-
६६३) ॥ इत्याति ॥ ८ ॥ इत्यरि “स्वरेभ्य इ” ॥ (उणा- ६०६) ॥
९ ॥ ३९२ ॥ दस्यते उपक्षीयते दस्यु ‘यजिगृधि-" ॥ (उणा- ८०१) ॥ इति
यु ॥ १० ॥ सपत्यास्तुर्य सपत्न ‘अ सपत्या” ॥ ७।१।११९ ॥ इति साधु
॥ ११ ॥ न सहतेऽसहन ॥ १२ ॥ विरुद्ध पक्षो विपक्ष ॥ १३ ॥ द्वेषणशालो द्वेषी
‘युजभुन-" ॥ ५।२।५० ॥ इति घिण्ण् ॥ १४ ॥ द्वेषाति द्विपन् मुग्-
द्विपा-’ ॥ ५।२।२६ ॥ इति अतृश् ॥ १५ ॥ वैरमस्त्यस्य वैरी ॥ १६ ॥
न हितोऽहित ॥ १७ ॥ हन्तुमिच्छुजिघासु ॥ १८ ॥ दुष्ट हृदयमस्य दुर्हद् ‘मु

हृद्दुहद् मित्रामित्रे ॥ ७।३। १५७ ॥ इति हृदादेश ॥ १९ ॥ परिशब्दा
 त्पथकमिधनौ, परितः पथयति गच्छति परिपथक, परिपथा ॥ २० ॥ २१ ॥
 द्वेष्टीति द्वि ॥ २२ ॥ प्रतीपमथयते प्रत्यर्थी ॥ २३ ॥ अमत्यमित्र “बन्धिवहि
 ॥ (उणा-४५९) ॥ इतीत्र, न मित्रमिति वा, पुलित्रोऽयम् अमुहृदपि ॥ २४ ॥
 अभिमाति कुप्यत्यभिमाति “अभेयामाभ्याम्” ॥ (उणा-६६३) इत्याति ॥ २५ ॥
 इत्यत्यराति “वस्यतिभ्या-” ॥ (उणा-६६२) ॥ इत्याति ॥ २६ ॥ ३९३ ॥

वैर विरोधो विद्वेष

वैरै कृत वैर “कृते” ॥ ६।३। १९२ ॥ इत्यण्, वीरस्य कर्मेति वा
 ॥ १ ॥ विरोधन विरोध ॥ २ ॥ विद्वेषण विद्वेष ॥ ३ ॥

वयस्य सवया सुहृत् ।

स्निग्ध सहचरो मित्र सखा

वयसा तुल्यो वयस्य “हृवपय-” ७।१। ११ ॥ इति य ॥ १ ॥ समान
 वयोऽस्य सवया ‘समानस्य-’ ॥ ३।२। १४९ ॥ इति सभाव ॥ २ ॥
 शोभन हृदयमस्य सुहृत् “सुहृद्दुहृद्-” ॥ ७।३। १५७ ॥ इति हृदादेश ॥ ३ ॥
 स्निह्यति स्म स्निग्ध ॥ ४ ॥ सह चरति सहचर सहायोऽपि ॥ ५ ॥ मेघति
 स्निह्यति मित्र “विमिदि-” ॥ (उणा-४५४) ॥ इति कित् न ॥ ६ ॥ सनोति
 सनति वा सखा “सनेडखि” ॥ (उणा-६२५) ॥ इति ङिति ॥ ७ ॥

सख्यं तु सौहृदम् ॥ ३९४ ॥

सौहार्दं साप्तपदीनमैव्यज्याणि सगतम् ।

सत्युर्भावं कम वा सत्य “सखिवणिगदूताद्-” ७।१। ६३ ॥ इति य
 ॥ १ ॥ सुहृदो भाव सौहृद, युवादित्वादण्, बाहुलकादुत्तरपदस्य षृज्यभाव ॥ २ ॥
 ३९४ ॥ ‘हृद्भगसिधा’ ॥ ७।४। २५ ॥ इत्युभयपददृष्टौ सौहार्दम् ॥ ३ ॥
 साप्तभि पदै क्रमै, स्याद्यन्तैर्वाऽवाप्यते साप्तपदीन “समाप्तमाना-” ॥ ७।१।
 १०५ ॥ इतीनानि साधु भगभि पदैरवाप्यते साप्तपदान सखाऽपि ॥ ४ ॥ मित्रस्य
 भाव कर्म वा मैत्र्य पतिराजात-’ ॥ ७।१। ६० ॥ इति व्यण्, टित्वाद्
 द्या मैत्री ॥ ५ ॥ न जायत्यजयै सगतेऽजयम् ॥ ५।१। ५ ॥ इति ये साधु
 ॥ ६ ॥ सगमन सगतम् ॥ ७ ॥

आनन्दन त्राप्रच्छन्न स्यात् समाजनमित्यपि ॥ ३९५ ॥

आनन्दत आनन्दनम् ॥ १ ॥ आपृच्छयत आपृच्छनम्, आहृष्व प्रच्छि
 रालिङ्गनादिनाऽऽनन्दनाथ, यथा- ‘आपृच्छस्व प्रियसखममुम्’ इति ॥ २ ॥
 समाज्यते सभाजनम् ॥ ३ ॥ ३९५ ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रु

विजिगापोविषयाञ्जनपदादनन्तरोऽयवहितो राजा शत्रु ॥ १ ॥

मित्रमत परम् ।

अत शत्रो पर परभूमिष्ठ विजिगापोमित्रम् ॥ १ ॥

उदासीन परतर

शत्रुमित्रयोभूमिभ्य परतर ऊर्ध्वमामान ह्योदामानमटस्थ ॥ १ ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठत ॥ ३२६ ॥

विजिगापो पश्चात् स्थितो राजा पाणिमिव पाणि पश्चाद्भाग गृह्णात्यवष्ट
भ्राति पाणिग्राह , पक्षस्वतेषु द्वादशराजमण्डल समाप्तम् ।

यदाहु —

अरिर्मित्रमरेर्मित्र मित्रमित्रमत परम् ।

तथारिमित्र मित्र च विजिगापो पुर स्मृता ॥ १ ॥

पार्ष्णिग्राहस्तवाक्रुद आसारौ च तयो पृथक् ।

मध्यमोऽथाप्युदासान इति द्वादशराजम् ॥ २ ॥ १ ॥ इति

अनुवृत्तिस्त्वनुरोध

अनुवृत्तनमनुवृत्तिरिच्छानुवृत्तनमित्य ॥ १ ॥ अनुरोधनमनुरोध ॥ २ ॥

हेरिक्तो गूढपूरुष ।

प्रणिधिर्यथार्हवर्णोऽत्रसपो मन्त्रविचर ॥ ३९७ ॥

वार्तायन स्पशश्चार

हिनोति परराष्ट्रं गच्छति हरिः 'कुक्षिः' ॥ (उणा-८५) ॥ इतरे
निपात्यते ॥ १ ॥ गूढवासौ पूरुषश्च गूढपूरुष ॥ २ ॥ प्रक्षेपेण गुप्तो निधायते
प्रणिधि ॥ ३ ॥ देशमालोचितो वण आकार जातत्रयण वाऽस्य यथाहवण ॥ ४ ॥
अवच्छिन्न सपति अत्रसप ॥ ५ ॥ मन्त्र वेत्ति मन्त्रवित् ॥ ६ ॥ चरति चर ॥ ७ ॥
३९७ ॥ वातामयते वातायन ॥ ८ ॥ स्पशि सौत्रस्ताल्यान्त , स्पशति बाधते
परान् स्पश ॥ ९ ॥ चर एव चार प्रवादित्वादण् ॥ १० ॥

आप्तप्रत्ययितौ समो ।

आप्यते स्म आप्त अविसवादिवाक् ॥ १ ॥ प्रत्यय आश्वास सजातोऽस्य
प्रत्ययित ॥ २ ॥

सन्निधि स्याद् गृहपति

हृद्दुहृद् मित्राभिप्रे" ॥ ७।३। १५७ ॥ इति हृदादेश ॥ १९ ॥ परिशब्दा
 त्पथकमिधनौ, परितः पथयति गच्छति परिपथक, परिपथी ॥ २० ॥ २१ ॥
 द्वेष्टीति द्विष्ट ॥ २२ ॥ प्रतीपमथयते प्रत्यर्थी ॥ २३ ॥ अमत्यमित्र "बन्धिवहि
 ॥ (उणा-४५९) ॥ इतीश्र, न मित्रमिति वा, पुल्लिङ्गाऽयम्, अमुहृदपि ॥ २४ ॥
 अभिमाति मुख्य्यभिमाति "अभेयामाभ्याम्" ॥ (उणा-६६३) इत्याति ॥ २५ ॥
 इत्यराति "वस्यतिभ्या-" ॥ (उणा-६६७) ॥ इत्याति ॥ २६ ॥ ३९३ ॥

वैर विरोधो विद्वेष

वैरै कृत वैर "कृते" ॥ ६।३। १९२ ॥ इत्यण्, वीरस्य कर्मेति वा
 ॥ १ ॥ विरोधन विरोध ॥ २ ॥ विद्वेषण विद्वेष ॥ ३ ॥

वयस्य सवया सुहृत् ।

स्निग्ध सहचरो मित्र सखा

वयसा तुल्यो वयस्य "ह्यपद्य-" ७।१। ११ ॥ इति य ॥ १ ॥ समान
 वयोऽस्य सवया 'समानस्य-" ॥ ३।२। १४९ ॥ इति सभाव ॥ २ ॥
 शोभन हृदयमस्य सुहृत् "सुहृद्दुहृद्-" ॥ ७।३। १५७ ॥ इति हृदादेश ॥ ३ ॥
 स्निह्यति स्म स्निग्ध ॥ ४ ॥ सह चरति सहचर, सहायोऽपि ॥ ५ ॥ मेघति
 स्निह्यति मित्र "चिमिदि-" ॥ (उणा-४५४) ॥ इति कित् ॥ ६ ॥ सनोति
 सनति वा सखा 'सनेर्द्धखि' ॥ (उणा-६२५) ॥ इति ङखि ॥ ७ ॥

सख्य तु सौहृदम् ॥ ३९४ ॥

सौहार्द साप्तपदीनमैत्र्यज्याणि सगतम् ।

सख्यर्भाव कर्म वा सख्य "सखिवणिग्दूताद-" ७।१। ६३ ॥ इति य
 ॥ १ ॥ सुहृदो भाव सौहृद, युवादित्वादण्, बाहुलकादुत्तरपदस्य वृत्त्यभाव ॥ २ ॥
 ३९४ ॥ 'हृदभगसिधो' ॥ ७।४। २५ ॥ इत्युभयपदद्वयौ सौहार्दम् ॥ ३ ॥
 साप्तभि पदै क्रमे, स्याद्यन्तैवाऽवाप्यते साप्तपदीन "समासमाना-" ॥ ७।१।
 १०५ ॥ इतीनभि साधु साप्तभि पदैरवाप्यते साप्तपदान सखाऽपि ॥ ४ ॥ मित्रस्य
 भाव कर्म वा मैत्र्य पतिराजात-" ॥ ७।१। ६७ ॥ इति व्यण्, टित्वाद्
 ङ्या मैत्री ॥ ५ ॥ न जीयत्यज्ये सगतेऽज्यम् ॥ ५।१। ५ ॥ इति ये साधु
 ॥ ६ ॥ सगमन सगतम् ॥ ७ ॥

आनन्दन त्वाप्रच्छन्न स्यात् सभाजनमित्यपि ॥ ३९५ ॥

आनन्दत आनन्दनम् ॥ १ ॥ आपृच्छत आपृच्छनम्, आहूत प्रच्छि
 रालिङ्गनादिनाऽऽनन्दनाथ, यथा-" आपृच्छस्व प्रियसखममुम्" इति ॥ २ ॥
 सभाज्यते सभाजनम् ॥ ३ ॥ ३९५ ॥

उपाचार प्रदान दाहारौ आह्वयने अपि ॥ ४०१ ॥

प्रकर्षेण आराधनार्थं प्राऽऽभियते ढँस्यते स्म प्राप्तम् ॥ १ ॥ दौंस्यते ढौक
नम् ॥ २ ॥ लायते प्रच्छन्न गृह्यते रक्षा पुष्पालिङ्ग “कूचचूर्वा” ॥ (उणा-११३) ॥
इति निपात्यते ॥ ३ ॥ सन्कुच्यते भाष्यत उत्कोच, उत्कोचयति गृवपि कार्यम्
स्माप्नोति ॥ ४ ॥ कुशल प्रयाजनमस्य कौशलिम् ॥ ५ ॥ आमिपमिव आमिप
परप्रतिलोभनात् पुष्पायलिङ्गाऽयम्, अमत्यनन स्वच्छभाव वा ॥ ६ ॥ उपशब्दाच्चारदय
शब्दा उपचयतेऽनेनोपचार ॥ ७ ॥ उपप्रदायते उपप्रदानम् ॥ ८ ॥ उपदीयत
उपदा ॥ ९ ॥ उपहियते उपहार ॥ १० ॥ उपगृह्यत उपग्राह्य ॥ ११ ॥ उप
समापेऽयन्तेऽनेनोपायनम् ॥ १२ ॥ ४०१ ॥

मायोपेक्षेद्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रय ।

माया रूपपरावतनादिका ॥ १ ॥ उपेक्षाऽवधीरणम् ॥ १ ॥ इन्द्रजाल मन्त्रद्रव्य
हस्तप्रयोगादिनाऽसंभववद्वस्तुप्रदर्शनम् क्षुद्रा अल्पा उपाया ॥ १ ॥

मृगयाऽक्षा स्त्रिय पान वाक्पारुष्याऽर्थदूषणे ॥ ४०२ ॥

दण्डपारुष्यमित्येतद् हेय व्यसनसप्तकम् ।

मृगया पापर्द्धि ॥ १ ॥ अक्षा पाशकास्ते च द्यतोपलक्षणम् ॥ १ ॥ स्त्रिय प्रसि-
द्धा ॥ १ ॥ पान मद्योदे ॥ १ ॥ वाचा पारुष्य वाक्पारुष्य कर्कशवचनत्वम् ॥ १ ॥ अर्थस्य दूष
णमथदूषण चतुर्धा— आदानम् अदानम्, विनाश, परित्याग-वाधस्य ॥ १ ॥ ४०२ ॥
दण्डेन पारुष्य दण्डपारुष्यम्, ताक्ष्णदण्डतो विशेषेणाऽस्यते क्षिप्यते चित्तमेभिरिति
व्यसनानि तेषां सप्तकं तच्च राज्ञो हेयमिति प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १ ॥

पौरुष विक्रम शौर्यं शौण्डीर्यं च पराक्रम ॥ ४०३ ॥

पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुष ‘पुरुषहृदया’ ॥ ७११७० ॥ इत्यण् ॥ १ ॥
विक्रमण विक्रम ॥ २ ॥ शूरस्य भावः कर्म वा शौर्यम् ॥ ३ ॥ शौण्डीरस्य भावः
कर्म वा शौण्डायम् ॥ ४ ॥ पराक्रमण पराक्रम ॥ ५ ॥ ४०३ ॥

यत्कोशदण्डज तेजः स प्रभावः प्रतापवत् ।

कोशदण्डज प्रभुत्वशक्तिर्भव तेज उत्कटत्वम्,

यद्भरत —

अधिष्ठेपाऽपमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणालयेऽप्यसह्य तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ १ ॥

प्रभवत्यनेन प्रभावो बाहुल्यकात् घञ् ॥ १ ॥ प्रतपत्यनेन प्रताप ॥ २ ॥

भिया घर्मार्थकामैश्च परीक्षा या तु सोपधा ॥ ४०४ ॥

सीदत्यस्मिन् सत्र गृह सवदादान च, तदस्यास्ति मन्त्रा तत्र ॥ १ ॥ गृहस्य
पतिगृहपति ॥ २ ॥

दूत सदेशहारक ॥ ३९८ ॥

दूततऽनेन यथोक्तनादित्वात् पर इति दूत "क्षीरी" ॥ (उणा-२०१) ॥
इति कित् ॥ १ ॥ सदश मुखायान हरति सदेशहारक ॥ २ ॥ ३९८ ॥

सन्धिविग्रहयानान्यासनद्वैधाश्रया अपि ।

पङ्गुणा

सन्धान सन्धिरेकत्वम् ॥ १ ॥ विद्वद् ग्रहण स्वस्थानात् परमण्वे दाहवि
लौपादि विग्रह ॥१॥ यायते यानम्, यातव्य प्रति यात्रा ॥१॥ आस्यते आसन
विग्रहादिनिवृत्ति ॥१॥ द्वौ प्रकारौ द्विधा द्विधैव द्वैधमेवेन सन्धानान्यत्र यातव्य ।

यद्वा—

बलिनोर्द्विपतोमध्ये वाचात्मान समपयन् ।

द्वैधाभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षित ॥ १ ॥

अशक्त्या बलवदाश्रयणमाश्रय सन्धयाय ॥ १ ॥ गुण्यन्ते गुणा राज्या
पकारका ॥ १ ॥

शक्त्यस्ति प्रभुत्वोत्साहमन्त्रजा ॥ ३९९ ॥

शक्त्यते जेतुमाभि शक्त्य प्रभुत्वादिभवासिद्धस्तत्र कौशदण्डसमृद्धि प्रभुत्वश
क्ति ॥१॥ उद्यम्य सहनमुत्साहशक्ति ॥१॥ मन्त्र पञ्चाङ्गो मन्त्रशक्ति ॥१॥ ३९९ ॥

सामदानभेददण्डा उपाया

उपेक्षेभिरित्युपाया सामादयधत्वार ॥ १ ॥

साम सात्वनम् ।

व्यति वैरमनेन साम प्रियवचनादि, ह्रीबलिङ्ग स्वतेरी च वा ॥ (उणा-
११५) ॥ इति मन् सामयति वा ॥ १ ॥ सात्त्व्यतेऽनेन सात्वनम् ॥ २ ॥

उपजाप पुनर्भेद

उपाशु जपनमुपजाप ॥ १ ॥ सादृतयोभेद भेद ॥ २ ॥

दण्ड स्यात् साहस दम ॥ ४०० ॥

दण्डन दण्ड पुक्काबलिङ्ग ॥ १ ॥ सहसा बले भव साहस ह्रीबलिङ्ग 'वैज
यन्ता तु 'दण्डो दम साहसाऽस्ति इति पुस्तक्याह ॥२॥ दमा दम ॥३॥ ४०० ॥

प्राभृत दौकन लञ्चोक्तोच कौशलिकाभिषे ।

न्यायादनपेते न्याय्य “ न्यायाद्यादनपेते ” ॥ ७१११३ ॥ इति य ॥ १ ॥
 उच्यते स्म उचितम् ॥ २ ॥ युज्यते स्म युक्तम् ॥ ३ ॥ सम्प्रति युज्यते साम्प्रत
 “ क्वचित् ” ॥ ६१२११४५ ॥ इत्यण् ॥ ४ ॥ लभ्यते लभ्यम् शस्त्रिनि
 ॥ ५१११२९ ॥ इति य ॥ ५ ॥ प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ ६ ॥ भजते भजमानम् ॥ ७ ॥
 अभिमुख नीयते म्भाभिनीतम् ॥ ८ ॥ उपाय एवौपयिकम् “ उपायाद् हस्तश्च ”
 ॥ ७१२११७० ॥ इति स्वार्थे ङकणि साधु , एते वाच्यटिप्ता ॥ ९ ॥ ४०७ ॥

प्रक्रिया त्वधिकार

प्रारम्भात् करण प्रक्रिया ॥ १ ॥ अधिक्रियते प्रस्तूयतेऽधिकारो व्यवस्था
 स्थापनमित्यथ ॥ २ ॥

अथ मर्यादा धारणा स्थिति ।

सस्था

मया इति सीमार्थेऽव्ययम् तत्र दीयते मयादा ॥ १ ॥ धार्यतेऽनया धारणा
 ॥ २ ॥ स्थीयतेऽनया स्थिति ॥ ३ ॥ सतिष्ठतेऽनया सस्था ॥ ४ ॥

अपराधन्तु मन्तुर्व्यलीक विप्रियाऽऽगसी ॥ ४०८ ॥

अपराधनमपराध ॥ १ ॥ मयते हदि मन्तु , पुलिङ्ग “ कृसिकम्प ” ॥
 (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ विशेषेणाऽत्यते वार्यते व्यलीक पुल्लीबलिङ्ग
 ‘ स्यमिकपि ’ ॥ (उणा-४६) ॥ इतीक ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रिय विप्रियम् ॥ ४ ॥
 अगति कुटिल गच्छत्यनेनाऽऽग ह्रीबलिङ्ग ‘ वस्त्यगिभ्या गित् ॥ (उणा-
 ९७०) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ ४०८ ॥

बलि करो भागधेय

बल-त्यनेन बलि पुल्लालिङ्ग पदिपठि ” ॥ (उणा-६०७) ॥ इती
 ॥ १ ॥ कीयते क्रियते वा प्रत्येक कर ॥ २ ॥ भज्यते भागोऽश स एव भाग
 धेय स्त्रीपुसलिङ्ग नामरूपभागा ॥ ७१२११५८ ॥ इति स्वाथ धेय , राज
 प्राह्य पङ्भागदिभाग प्रत्येक स्थावरजङ्गमाद् हिरण्यादान कर ’ नियोग्युप
 जा-या बलिरित्यवान्तरभेदोऽयशास्त्रोक्तोऽत्र नाश्रित ॥ ३ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दम ।

द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्य “ पणपाद ’ ॥ ६१४११४८ ॥ इति य ॥
 द्विगुणो दसो दण्ड ॥ १ ॥

वाहिनी पृतना सेना बल सैन्यमनीकिनी ॥ ४०९ ॥

कटक ध्वजिनी तन्त्र दण्डोऽनीक पताकिनी ।

भयधमाधकामोपयासेनामात्यानामाशयावेपणम्, उपधीयते समीपे ढी
पयते परीक्षाधमुपधा, यत्कौटिल्य - “उपधाभि शौचाशौचपरिज्ञानममात्यानाम्”
इति ॥ १ ॥ ४०४ ॥

तन्मन्त्राद्यपडक्षीण यत्तृतीयाद्यगोचर ।

न पडक्षीण्यत्रापडक्षीण मन्त्रकीडादि “अपडक्षाशितम्बल ” ॥७।१।१०६॥
इतीन ॥ १ ॥

रहस्याऽऽलोचन मन्त्र

रहस्येऽन्ते आलोच्यते आलोचनम्, मन्त्रेण मन्त्र पश्चात्, यत्कौटिल्य -
“कमणामारम्भोपाय पुरुषद्रव्यसपदेशकालविभागो विनिपातप्रतीकार कायसिद्धि
धेति पश्चाद्गो मन्त्र ॥ १ ॥

रहश्छन्नमुपहरम् ॥ ४०५ ॥

विविक्तविजनैकान्तनि शलाकानि केवलम् ।

रहन्ति ह्यजल्येतदिति रह ह्याचलित्र ‘ अस्’ ॥ (उणा-९५२) ॥
इत्यस् अययमपि ॥ १ ॥ छाद्यते स्म छनम् ॥ २ ॥ उपह्वयत्युपहर पुष्पाबलिङ्ग
॥३॥४०५॥ विविच्यत पृथक् क्रियते स्म विविक्तम् ॥ ४ ॥ विगतो जनोऽस्माद्विज
नम् ॥ ५ ॥ एको न तु द्वितायोऽन्ते समापेडत्रैकात्मम् ॥ ६ ॥ निगतो शलाकायध
कोऽत्र नि शलाकम् ॥ ७ ॥ केच्यते सेच्यते निचनत्वात् केवल ‘ मृदिकदि ”
(उणा-४६५) ॥ इत्यल । उपाश्वस्ययपु वक्ष्यते ॥ ८ ॥

गुह्ये रहस्यं

गुह्यते गुह्य ‘ कृशपि ” ॥५।१।४२॥ इति क्यप् तत्र ॥ १ ॥ रहसि भव
रहस्य दिगादित्वाद्य ॥ २ ॥

न्यायस्तु देशरूप समञ्जसम् ॥४०६॥

कल्पाऽभ्रेषौ नय

नियतमायतेऽनेन न्याय न्यायाऽवाया ॥५।३।१३४॥ इति घञि निपात्यते
॥ १ ॥ दिश्यमानस्योचितस्य रूप देशरूपम् प्रशस्त देशन वा त्यादेन प्रशस्त
रूपम् ॥७।३।१०॥२॥ सम्यगञ्जसा सत्यमत्र समञ्जसम् सगतमञ्जसानामृज्जा
मिति वा ॥३॥४०६॥ कल्पन कल्प सामर्थ्यम् ॥४॥ यथाविताद् रूपाद् प्रशो भ्रप ,
नास्ति भ्रेपोऽस्मिन्नभ्रप ॥ ५ ॥ नयन नय नीतिरपि ॥ ६ ॥

न्याय्य तूचित युक्तसाम्प्रते ।

लभ्य प्राप्त भजमानाभिनीतौपयिकानि च ॥ ४०७ ॥

न्यायादनपेत न्याय्य “ न्यायायादनपेते ” ॥ ७।१।१३ ॥ इति य ॥ १ ॥
 उच्यते स्म उचितम् ॥ २ ॥ युज्यते स्म युक्तम् ॥ ३ ॥ सम्प्रति युज्यते साम्प्रत
 “ कचित् ” ॥ ६।२।१६५ ॥ इत्यण् ॥ ४ ॥ लभ्यते लभ्यम् शक्तिम् ”
 ॥ ५।१।२९ ॥ इति य ॥ ५ ॥ प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ ६ ॥ भजते भजमानम् ॥ ७ ॥
 अभिमुख्य नीयते स्माभिनीतम् ॥ ८ ॥ उपाय एवौपयिस्म “ उपायाद् हस्त्व ”
 ॥ ७।२।१७० ॥ इति स्वार्थे इक्णि साधु , एते वाच्यलिङ्गा ॥ ९ ॥ ४०७ ॥

प्रक्रिया त्वधिकार

प्रारम्भात् करण प्रक्रिया ॥ १ ॥ अधिक्रियते प्रस्तूयतेऽधिकारो व्यवस्था
 स्थापनमित्यथ ॥ २ ॥

अथ मर्यादा धारणा स्थिति ।

सस्था

मया इति सीमार्थेऽव्ययम्, तत्र दीयते मर्यादा ॥ १ ॥ धायतेऽनया वारणा
 ॥ २ ॥ स्थीयतेऽनया स्थिति ॥ ३ ॥ मतिष्ठतेऽनया सस्था ॥ ४ ॥

अपराधस्तु मन्तुर्व्यलीक विप्रियाऽऽगसी ॥ ४०८ ॥

अपराधनमपराध ॥ १ ॥ मन्यते हृदि मन्तु पुलिङ्ग “ कृसिक्रम्य ” ॥
 (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ विशेषणाऽस्यते वार्यते व्यलाक पुक्काबलिङ्ग
 ‘स्यमिकपि’ ॥ (उणा-४६) ॥ इतीक ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रिय विप्रियम् ॥ ४ ॥
 अगति कुटिल गच्छत्यनेनाऽऽग ह्रीबलिङ्ग “ वस्त्यगिभ्या णित् ” ॥ (उणा-
 ९७०) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ ४०८ ॥

बलि करो भागधेय

बल्लत्यनेन बलि पुष्पलीलिङ्ग “ पदिपठि ” ॥ (उणा-६०७) ॥ इती
 ॥ १ ॥ कीयते क्रियते वा प्रत्येक कर ॥ २ ॥ भज्यते भाषोऽश स एव भाग
 धेय स्त्रापुसलिङ्ग “ नामरूपभागा ” ॥ ७।२।१५८ ॥ इति स्नार्थे धेय , राज
 ग्राह्य पङ्कभागादिभाग प्रत्येक स्थावरजङ्गमाद् हिरण्यादान कर’ नियोग्युप
 जाव्या मलिरित्यवान्तरभेदोऽथशास्त्रोचोऽत्र नाश्रित ॥ ३ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दम ।

द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्य ‘ पणपाद ’ ॥ ६।४।१४८ ॥ इति य ,
 द्विगुणो दमो दण्ड ॥ १ ॥

वाहिनी पृतना सेना बल सैन्यमनीकिनी ॥ ४०९ ॥

कटक ध्वजिनी तन्त्र दण्डोऽनीक पताकिनी ।

वरूयिनी चमृश्चक्र स्कन्धाधार

वाहा सत्यस्या वाहिनि ॥ १ ॥ 'पृत् व्यायामे' प्रियते पृतना "पृपूभ्या
 कित्" ॥ (उणा- ९३) ॥ इति तन ॥ २ ॥ सिनाति सेना "सवा" ॥ (उणा- २६२) ॥
 इति न, सह इनेन वर्तत वा ॥ ३ ॥ वर्तति प्राणिति बलम् ॥ ४ ॥ सनैव
 सैन्य भेषजादित्वात् यण् ॥ ५ ॥ अनीक समामोऽन्त्यस्यामनाकिनी ॥ ६ ॥ ४०९ ॥
 कृत्यावृणोति पृथ्वीं कृक् पुङ्गवलिङ् 'दृक्' ॥ (उणा- २७) ॥ इत्यक ॥ ७ ॥
 ध्वजा सत्यस्या ध्वजिनी ॥ ८ ॥ तन्यते तन्त्रम् ॥ ९ ॥ दण्ड्यतेऽनेन दण्ड ॥ १० ॥
 धनिल्यनाक पुङ्गवलिङ्गौ "स्यमिकपि" ॥ (उणा- ४६) ॥ इताक ॥ ११ ॥
 पताका सत्यस्या पताकिनी शखादित्वादिन् ॥ १२ ॥ बहयो रयगुप्तिरस्यस्या
 बहधिनी ॥ १३ ॥ चमत्खरीन् चमू खील्लिङ्ग "कृपिचमि" ॥ (उणा- ८०९) ॥
 इत्यू ॥ १४ ॥ करोति चक्र पुङ्गवलिङ्ग कृगो द्वे च' ॥ (उणा- ७) ॥ इति
 किदप्रत्यय ॥ १५ ॥ चतुरङ्गसैन्यस्य प्रधानभूतत्वाद् राजा स्त्रध, तमावृणोति
 स्त्रधाधार, शिविरमित्यये ॥ १६ ॥

अस्य तु स्थिति ॥ ४१० ॥

शिविरम्

अस्य सैन्यस्य स्थिति सानिवेश ॥ ४१० ॥ 'शब् गतौ तालव्यादि' शबल्यन
 शिविर शबशशेरिच्चात् ॥ (उणा- ४१३) ॥ इतिर ॥ १ ॥

रचना तु स्याद् व्यूहो दण्डादिको युधि ।

युद्धनिमित्त सैन्यस्य दण्डाकृत्वादिभेदेन रचना, व्युह्यते रच्यते व्यूहो दण्डा
 दिक आदिशब्दा मण्डलादय ।

यदाहु —

"दण्डो मण्डलभागौ चाप्युच्छन्नश्चावलो दृढ ।

व्यूहास्तेषा विशेषा स्युश्चकव्यूहादयोऽपि च" ॥ ११११ ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णि

प्रत्यासरति भग्नान् प्रत्यासार 'सत स्थिर' ॥ ५।३।१७ ॥ इति घञ्
 ॥ १ ॥ व्यूहस्य पार्ष्णि पञ्चाङ्गाय ॥ २ ॥

सै यपृष्ठे प्रतिग्रह ॥ ४११ ॥

प्रतिगृह्यतेऽनष्टभ्यतेऽनेन सैन्य प्रतिग्रह ॥ ११४११ ॥

एकेभैरुत्थास्त्र्यक्षा पत्ति पञ्चपदातिरुक्ता ।

एकहस्तादियुक्ता सेना पद्यतेऽस्या पत्ति ।

यदाहु —

“एगो हत्थी एगो य रहवरो तिनि चैव य तुरगा ।

पचेव य पाइवा एता पत्ता मुणयव्या” ॥१॥१॥

सेना सेनामुख गुल्मो वाहिनी पृतना चमू ॥ ४१२ ॥

अनीकिनी च पत्ते स्यादिभाद्यैस्त्रिगुणै क्रमात् ।

पत्ते मवधिभिरिभाद्यै क्रमेण त्रिगुणित सेनादानि नामानि क्रमेण भवन्ति,
तेन पत्तिस्त्रिगुणा सेना ॥ १ ॥ सेना त्रिगुणा सेनामुखम् ॥ १ ॥ सेनामुख त्रिगुण
गुहति गुल्म पुष्काजलिङ्ग ॥१॥ गुल्मस्त्रिगुणो वाहिनी ॥१॥ ४१२ ॥ एवमुत्तरोत्तर
क्रमेण त्रिगुणिता यावदनीकिनी, अनीकिनासरया तु हस्ति २१८७ रथ २१८७,
अथ ६५६१ पदाति १०९३५, एवमनीकिन्या सवसरया २१८७० ।

यदाहु —

पत्ता सेणा सेणामुह च गुम्म च वाहिणी चैव ।

पियणा चमू अणीगिणी दसगुणिआ अम्सोहिणी होइ” ॥१॥

अमरादयस्तु— ‘सेनामुख गुल्मगणो वाहिनी पृतना चमू । अनाकिनी’
इत्येव क्रमेण नामान्याहु ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

दशानास्त्रिय इति दशगुणाऽनीकिनीत्यथ, अक्षनामिन्द्रियाणा रधाना वा
ऊह समूहो रचना वास्तवस्यामक्षौहिणी ।

यदाहु —

स्यात्सेनाऽक्षौहिणा नाम द्वाऽगाष्टैकद्विगैश्चै ।

रथैर्द्व्यो हयैस्त्रिणै पञ्चग्रेव पदातिभि ” इति ॥ १ ॥ १ ॥

सज्जन तूपरक्षणम् ॥ ४१३ ॥

मत् शोभन जन्यतेऽनेन सज्जनम् सज्ज्यतेऽनेन वा उपरक्ष्यतेऽनेनोपरक्षण
सैन्यस्य प्रगुणीकरण गुन्मको वा ॥ १ ॥ ४१३ ॥

वैजयन्ती पुनः केतु पताका केतन ध्वज ।

विजयते विजयन्त ‘तृजि ॥ (उणा-२०१) ॥ इत्यन्त विजयन्तस्येय वैज
यन्ता जयन्तात्यपि ॥ १ ॥ चाप्यतेऽनेन केतु पुलिङ्ग ‘चाय के च’ ॥ (उणा-

१ एको हस्ता एव रथवरस्त्रय एव च तुरगा ।

पञ्चैव च पदातय एषा पत्तिर्नातव्या ॥ १ ॥

२ पत्ति सेना सेनामुख च गुल्म च वाहिनी चैव ।

पृतना चमूरनाकिनी दशगुणिताऽनाहिणी भवति ॥१॥

७७८) ॥ इति तु ॥ २ ॥ पतति ध्रुयत पताका “ शलिलि- ” ॥ (उणा- ३४) ॥ इत्याक , पटाकाऽपि ॥ ३ ॥ केयत सज्ञायतेऽनेन केतनम् ॥ ४ ॥ ध्वजति ध्रुयते ध्वज पुनपुसकौ, पताकादण्डा ध्वज इत्येके ॥ ५ ॥

अस्योच्चूलावचूलाख्याचूर्णाधोमुखकूर्चकौ ॥ ४१४ ॥

अस्य ध्वजस्योपस्थित कूर्चक , उद्गता चूलाऽप्रभागोऽस्येत्युच्चूल ॥ १ ॥ अधोमुखस्तु कूर्चक , अयाद्मुखा चूला अस्येत्यवचूल ॥ १ ॥ ४१४ ॥

गजो चाजी रथ पत्ति सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् ।

सेनाया अङ्गमवयव सेनाङ्ग गजादि, चतुर्विध चतुर्भद चतुरङ्गादिसेना, तत्र गजवाजिनौ तिर्यक्काण्डे वक्ष्येते, पत्ति पूर्वमुक्त , रथनामायाह-

युद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्ग स्यन्दनो रथ ॥ ४१५ ॥

युद्धप्रयोजने चक्रयुक्ते याने सापराधिकारये शत बहुन्यङ्गावयववा अस्य शताङ्ग ॥ १ ॥ स्यन्दते याति स्यन्दन ॥ २ ॥ रमन्तेऽनेन रथ पुष्कालिङ्ग ‘ नानूरमि ’ ॥ (उणा- २७) ॥ इति क्ति थ ॥ ३ ॥ ४१५ ॥

स क्रीडार्थं पुष्परथ

स रथ क्रीडानिमित्तो न पुन समरार्थ , पुष्पे यात्रोत्सवादी महत्स्यो रथ पुष्परथ ॥ १ ॥

देवार्थस्तु मरुद्गथ ।

देवाय अय देवाय देवनिमित्ते महता देवाना रथो मरुद्गथ ॥ १ ॥

योग्यारथो वैनयिक

योग्यायै शस्त्राभ्यासाय रथो योग्यारथ ॥ १ ॥ विनय शिक्षाप्रयोजन मस्य वैनयिक ॥ २ ॥

अध्वरथ पारियानिक ॥ ४१६ ॥

अध्वनि गमनाय रथोऽध्वरथ पारियान प्रयोजनमस्य पारियानिक ॥ १ ॥ ४१६ ॥

कर्णारथ प्रवहण डयन रथगर्भक ।

ऋणा सन्ध्येषु कर्णिन स्पर्शास्तेषु रथ कर्णारथ पुस्पर्धवाह्यो रथ बाहु ललाद् दीप कर्णौ चतुष्पाष्ट्या स्थितो रथ इति वा ॥ १ ॥ प्रवहत्यनेन प्रोक्ष्यते वा प्रवहणम् ॥ २ ॥ डयते विहायमा यान्ति वाऽनेन डयन विमानारयम् ॥ ३ ॥ रथस्य गभ इव रथगर्भक ॥ ४ ॥

अनन्त शकट

अनति च। मर्त्येन मलाग्लिङ्ग, 'जम्' ॥ (उणा-९) ॥ इत्यस ॥ १॥
शक्नोति भार बाहु शम्भु त्रिलिङ्ग, 'इद्व्याव' ॥ (उणा-१४०) ॥ इत्युट ॥ १॥

अथ म्याद् गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ४१७ ॥

गमनशीला गन्त्री ॥ १ ॥ कम्बलिभिर्दान्निर्गन्ध कम्बलिवाहकम्, पुम्लीन
लिङ्ग ॥ २ ॥ ४१७ ॥

अथ कम्बलवाहान्याम्तैस्ते परिवृते रथे ।

तैस्ते कम्बलवह्नादिभिरागत आन्त्रादिते रथ, कम्बलेन छत्र कम्बल ॥ १ ॥
वस्त्रेण छत्रो वाह्य 'तेन छत्रे रथ' ॥ ६।२।१३१ ॥ इत्यण्, आदिश
व्दान् दीगुलाद्या ॥ २ ॥

स पाण्डुकम्बली य म्यात् सनीत पाण्डुकम्बलै ॥ ४१८ ॥

पाण्डुकम्बलैः उत पाण्डुकम्बली 'पाण्डुकम्बला' ॥ २। १३२ ॥
इतान् ॥ १ ॥ ४१८ ॥

स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च यो वृत्तो द्वीपिचर्मणा ।

द्वेपेन चर्मणा छत्रो द्वैप ॥ १ ॥ वैयाघ्रश्च चर्मणा छत्रो वैयाघ्र ॥ २ ॥

रथाङ्ग रथपादोऽरि चक्र

रथस्याङ्ग रथाङ्गम् ॥ १ ॥ रथस्य पादो रथपाद ॥ २ ॥ आरा स यस्मि
परि ॥ ३ ॥ क्रियते तादति चक्र पुम्लीनलिङ्ग 'कृगो द्व च' ॥ (उणा-७) ॥ इत्य
प्रत्यय ॥ ४ ॥

धारा पुन प्रधि ॥ ४१९ ॥

नेमि

धारा प्रातः प्रस्तावाचक्रस्य ॥ १ ॥ प्राते प्रधायने प्रधि पुम्लीलिङ्ग ॥ २ ॥ ४१९ ॥
नयति नेमि स्त्रीलिङ्ग नामा ' ॥ (उणा-६८७) ॥ इति मि ॥ ३ ॥

अक्षामर्कले त्वण्याणो

अश्वस्य नाभिष्वेप्यस्य काष्ठस्याऽग्नेऽन्ते बधार्थं कालस्तत्र अणति शब्दायते
अणि, आणि कृशृङ्गि- ॥ (उणा-६१९) ॥ इति वा णिणि पुम्वालिङ्गावता
॥ १ ॥ २ ॥

नाभिस्तु पिण्डिका ।

नहते लोहाद्यैर्नाभि स्त्रीलिङ्ग नहेम च ॥ (उणा ६२१) ॥ इति णिदि
॥ १ ॥ पिण्डयते अरा अस्या पिण्डिका नाम्नि पुमि च' ॥ १३।१ १ ॥ इति
णङ् ॥ २ ॥

७७८) ॥ इति ॥ २ ॥ पतति धूयत पताका “ शलिबलि-” ॥ (उणा- ३४) ॥ इत्याक , पटाकाऽपि ॥ ३ ॥ केत्यते सङ्गायतेऽनेन केतनम् ॥ ४ ॥ ध्वजति धूयते ध्वज पुनपुसकौ, पताकादण्डो ध्वज इत्येके ॥ ५ ॥

अस्योच्चूलावचूलाख्यामूर्ध्नाधोमुखकूर्चकौ ॥ ४१४ ॥

अस्य ध्वजस्योर्ध्वस्थित कूर्चक , उद्गता चूलाऽप्रभागोऽस्येत्युच्चूल ॥ १ ॥ अधोमुखस्तु कूर्चक , अवाङ्मुखा चूला अस्यत्यवचूल ॥ १ ॥ ४१४ ॥

गजो बाजी रथ पत्ति सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् ।

सेनाया अङ्गमवयव सेनाङ्ग गजादि, चतुर्विध चतुर्भद चतुरङ्गादिसेना, तत्र गजवानिनौ त्रियङ्गाण्डे वक्ष्येते, पत्ति पूरमुक्त , रथनामायाह-

युद्धार्थे चक्रवधाने शताङ्ग स्यन्दनो रथ ॥ ४१५ ॥

युद्धप्रयोजने चक्रयुक्ते याने सापरायिकाण्ये शत बहून्यङ्गान्यवयवा अस्य शताङ्ग ॥ १ ॥ स्यन्दते याति स्यन्दन ॥ २ ॥ रमन्तऽनेन रथ पुञ्जालिङ्ग ‘ नानूरामि ’ ॥ (उणा- २७) ॥ इति कित् थ ॥ ३ ॥ ४१५ ॥

स क्रीडार्थं पुष्परथ

स रथ क्रीडामिमित्तो न पुन समररथ , पुष्पे यात्रोत्सवादौ मङ्गल्यो रथ पुष्परथ ॥ १ ॥

देवार्थस्तु मरुद्रथ ।

देवाय अय देवाय देवनिमित्ते मरुता देवाना रथो मरुद्रथ ॥ १ ॥

योग्यारथो वैनयिक

योग्यायै शस्त्राभ्यासाय रथो योग्यारथ ॥ १ ॥ विनय शिक्षाप्रयोजन मस्य वैनयिक ॥ २ ॥

अध्वरथ पारियानिक ॥ ४१६ ॥

अध्वनि गमनाय रथोऽध्वरथ पारियान प्रयोजनमस्य पारियानिक ॥ १ ॥ ४१६ ॥

कर्णारिथ प्रवहण दयन रथगर्भक ।

कर्णा सल्येषु कर्णिन स्वधास्तेषु रथ कर्णारिथ पुस्त्वधवाह्यो रथ बाहु लकात् दीप कर्ण्या चतुष्काप्या स्थितो रथ इति वा ॥ १ ॥ प्रवहत्यनेन प्रोह्यते वा प्रवहणम् ॥ २ ॥ दयते विहायसा यान्ति वाऽनेन दयन विमानाण्यम् ॥ ३ ॥ रथस्य गभ इव रथगर्भक ॥ ४ ॥

अनस्त शकट

दोन्यते दोला वाष्टमया, रज्जुप्राग्म्व ॥ १ ॥ प्रेह्यते प्रेह्या हिण्डोलकाटयो,
अदिग्रहणात् शयानकादि, याप्ययानानुवृत्ते ॥ २ ॥ ४२० ॥

वैर्नातक परम्परावाहन शिनिर्नादिकम् ।

विनातानामिद याप्ययानादि वैनातम् के वेनातम् पुष्पवलिङ्ग, षोडशभि
परम्परया वाह्यते परम्परावाहनम् शिविका आदिरस्य शिविनादिकम् ॥ १ ॥

यान युग्य पत्र वाह्य वह्य वाहनधोरणे ॥ ४२३ ॥

यान्यत्नेन यानम् ॥ १ ॥ युज्जन्ति तदिति युग्य सर्वे हस्त्यश्वादि 'कुप्यभिद्य' ॥
५।१।३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते । २ ॥ पतत्यनेन पत्र पुष्पावलिङ्ग 'नादा
म्ब-' ॥ ५।२।८८ ॥ इति तद् ॥ ३ ॥ वाह्यते प्रेयते वाह्यम् ॥ ४ ॥ उह्यते
ऽनेन वह्य 'वह्य करणे' ॥ ५।१।३८ ॥ इति य ॥ ५ ॥ उह्यतेऽनेन वाहन
'वाह्याद् वाहनस्य' ॥ २।३।७२ ॥ इति सूत्रे निपातनादनटि दाघत्वम्, वहनमेव
वा प्रहादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥ ६ ॥ धोयते चतुर गम्यतेऽनेन धोरणम् ॥ ७ ॥ ४२३ ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत सव्येष्टुसारथी ।

दक्षिणस्थप्रवेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्बिक ॥ ४२४ ॥

नियच्छति नियन्तयति नियन्ता ॥ १ ॥ प्राजति प्रेरयति प्राजिता ॥ २ ॥
यच्छति यन्ता ॥ ३ ॥ मुनोतीति सूत 'मुसितनि-' ॥ (उणा-२०३) ॥ इति
तो दीघत्व च सुवतीति वा ॥ ८ ॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्टा 'सव्यात्स्य' ॥ (उणा-
८५५) ॥ इति टिद् ऋ भीष्टानादित्वात् षत्व सप्तम्यल्लुप् च सव्येष्टोऽपि ॥ ५ ॥ मार
यति वाहान् सारथि, सारथि ॥ (उणा-६७०) ॥ इत्यपि, सारथस्यापत्य
मिति वा ॥ ६ ॥ दक्षिणे तिष्ठति दक्षिणस्थ ॥ ७ ॥ प्राजति प्रवेता तऽने वा
॥ ४।४।३॥ इति विस्तरेण वारादेश ॥ ८ ॥ क्षद सान् क्षदति सव्येष्टोति क्षत्ता
॥ ९ ॥ रथम्ब कुटुम्बी वाहनो रथकुटुम्बिक, सारथि ॥ १० ॥ ४२४ ॥

रथराहिणि वृ रथी

रथेऽनश्य रोहति रथरोहा रथयोद्धा तत्र युद्धार्थो रथोऽस्यास्ति रथा ॥ १ ॥

रथिके रथिरो रथी ।

रथोऽस्याऽस्ति रथिक अतोऽनेस्वरत् ॥ ७।२।६ ॥ इति स्वरत् ॥ १ ॥

रथिर मेधारथा- ॥ ७।२।४१ ॥ इति, इति रथी ॥ २ ॥ ३ ॥

अश्वारोहे त्वश्ववार सादी च तुरगी च स ॥ ४२५ ॥

अश्वारोहस्तुश्वारोहस्तत्र ॥ १ ॥ अश्व वृणोति वारयति वाऽश्ववार ॥ २ ॥

सीदति सादा ॥ ३ ॥ तुरगोऽस्त्यस्य तुरगी ॥ ४ ॥ ४२५ ॥

युगन्धर कृतर स्यात्

युग बोद्धस्व-धराष्ट धारयति युगन्धर “धारेधच” ॥५११११३॥ इति मै
साधु ॥ १ ॥ कवते कृतर “नीमाकु-” ॥ (उणा ४४३) ॥ इति वरट्, दाघत्व च,
पुष्पीबलिज्ञावेतौ ॥ २ ॥

युगमीशान्तनधनम् ॥ ४२० ॥

युज्यते युग पुष्पीबलिज्ञ, वपादत्वादल् गत्व च, इशान्ते बन्धोऽस्यशान्त
नधनम् ॥ १ ॥ ४२० ॥

युगकीलकस्तु शम्या

युगस्य कालको युगकालक ॥ १ ॥ शम्यते शम्या “शक्तिकि” ॥५१११७९॥
इति य ॥ २ ॥

प्रासजस्तु युगा तरम् ।

प्रसज्यते धोढस्व-ध प्रासज “धञ्युपसगस्य-” ॥३१२१८६॥ इति दीर्घ
द्वितीय युग युगान्तरम्, यत्प्राष्ट धत्साना दमनकाले स्व-ध आसज्यते, य-मुनि -युग
द्वितीय प्रासज ॥ १ ॥

अनुरूपो दार्यध स्थम्

अव स्थित दारु अनुवृष्यते अनुरूप ॥ १ ॥

धूर्वी यानमुख च धू ॥ ४२१ ॥

धूवति हिनास्त बोद्धन् धूर्वी ॥ १ ॥ यानस्य रथादमुखमग्र यानमुखम् ॥२॥
धूवति धू, यस्याग्रे बोढारो यध्यन्ते स्त्रीलिङ्गोऽयम् ॥ ३ ॥ ४२१ ॥

रथगुप्तिस्तु वरूथ

रथस्य गोपन रथगुप्ति ॥१॥ वृणन्ति गुप्त्यर्थं रथमनेन वरूथ लोहादिमया
आवृत्ति ‘जृवृभ्या-’ ॥ (उणा-२३६) ॥ इत्यूथ पुष्पाबलिज्ञोऽयम् ॥ २ ॥

रथाङ्गानि त्वपस्करा ।

चक्रादयानि रथस्याङ्गानि आरम्भकाणि, अपकुव-त्यपकाय-ते वा अपस्करा,
वचस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥

शिविका याप्ययाने

शिवैव शिविका ॥ १ ॥ याप्यस्य अशक्तस्य यान युग्यास्य याप्ययानम्,
‘कृपानम्’ इति गौड, तत्र ॥ २ ॥

अथ दोला प्रेक्षादिका भवेत् ॥ ४२२ ॥

दोत्यते दोला काष्ठमया, रज्जुप्रालम्ब्य ॥ १ ॥ प्रेह्यते प्रेक्षा हिण्डोलकायो,
आदिग्रहणात् शयानकादि, याप्ययानानुष्ठेते ॥ २ ॥ ४२० ॥

वैनीतक परम्परावाहन शिबिकादिकम् ।

विनातानामिदं याप्ययानादि वैनातम् के वैनातक पुष्पीवल्लिङ्ग, वीर्यभि
परम्परया वाह्यते परम्परावाहनम् शिबिका आदिरस्य शिबिकादिकम् ॥ १ ॥

यान युग्य पत्र वाह्य वह्य वाहनधोरणे ॥ ४२३ ॥

यान्यनेन यानम् ॥ १ ॥ युञ्जन्ति तदिति युग्य सर्वं हस्त्यश्वादि “कुप्यमिद्य” ॥
५।१।३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ २ ॥ पत्तत्पनेन पत्र पुष्पीवल्लिङ्ग “नीदा
म्ब-” ॥ ५।१।८८ ॥ इति ऋद् ॥ ३ ॥ वाह्यते प्रेर्यते वाह्यम् ॥ ४ ॥ उह्यते
ऽनेन वह्य वह्य करणे ॥ ५।१।१०४ ॥ इति य ॥ ५ ॥ उह्यतेऽनेन वाहन
“वाह्याद वाहनस्य” ॥ २।३।७० ॥ इति सूत्रे निपातनादनटि दीघत्वम्, वहनमेव
वा प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥ ६ ॥ धोयते चतुर गम्यतेऽनेन धोरणम् ॥ ७॥४२३ ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत सव्येष्टुसारथी ।

दक्षिणस्थप्रवेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्बिक ॥ ४२४ ॥

नियच्छति मिथन्वयति नियन्ता ॥ १ ॥ प्राजति प्रेरयति प्राजिता ॥ २ ॥
यच्छति यन्ता ॥ ३ ॥ सुनोतीति सूत “सुसितनि-” ॥ (उणा-२०३) ॥ इति
तो दीघत्व च सुवतीति वा ॥ ४ ॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्टा “सव्यात्स्थ” ॥ (उणा-
८५५) ॥ इति ङि ऋ आरुथनादित्वात् पत्व सप्तम्यलुप च सव्येष्टोऽपि ॥ ५ ॥ सार
यति वाहान् सारथि, सारथि ॥ (उणा-६७०) ॥ इत्ययि, सरथस्यापत्य
मिति वा ॥ ६ ॥ दक्षिण तिष्ठति दक्षिणस्थ ॥ ७ ॥ प्राजति प्रवेता ऋऽने वा”
॥ ४।४।३॥ इति विभक्त्येन वीरादेश ॥ ८ ॥ क्षद सौत्र क्षदति सग्रणोति क्षत्ता
॥ ९ ॥ रथस्य कुटुम्बा वाहरो रथकुटुम्बिक साद्यपि ॥ १० ॥ ४२४ ॥

रथरोहिणि तु रथी

रथोऽवश्य रोहति रथरोही रथयोद्धा तत्र युद्धार्थो रथाऽभ्यास्ति रथी ॥ १ ॥

रथिके रथिरो रथी ।

रथोऽस्याऽस्ति रथिक अतोऽनेनस्वरात् ॥ ७।१।६ ॥ इतीरुस्तत्र ॥ १ ॥

रथि मेधारथा- ॥ ७।१।४१ ॥ इतर इति रथी ॥ २ ॥ ३ ॥

अश्वारोहे त्वश्ववार सादी च तुरगी च स ॥ ४२५ ॥

अश्वमारोहस्यश्वारोहस्तत्र ॥ १ ॥ अश्व उग्रोति वारयति वाऽश्ववार ॥ २ ॥

सीदति मादा ॥ ३ ॥ तुरगाऽभ्यस्य तुरगी ॥ ४ ॥ ४२५ ॥

युगन्धर कूर स्यात्

युग वोढस्स्वधराष्ट धारयति युगन्धर “धारेधच” ॥५११११३॥ इति स्त्री साधु ॥ १ ॥ यस्ते कूरर “नीर्माकु-” ॥ (उणा ८४३) ॥ इति वरट्, दाघत्व च, पुष्ठीबलिङ्गावेर्त्ता ॥ २ ॥

युगमीशान्तमधनम् ॥ ४२० ॥

युज्यत युग पुष्ठाबलिङ्ग, वषादत्वादल् गत्व च, इशान्ते मधोऽस्यशान्त मधनम् ॥ १ ॥ ४२० ॥

युगकीलकस्तु शम्या

युगस्य कीलको युगमालक ॥ १ ॥ शम्यते शम्या ‘शक्तिताक’ ॥५११२९॥ इति य ॥ २ ॥

प्रासङ्गस्तु युगा तरम् ।

प्रसज्यते धोस्स्वध प्रासङ्ग “घञ्युपसगस्य-” ॥३१०८६॥ इति दीर्घ द्वितीय युग युगान्तरम् यत्प्राप्तवत्ताना दमनकाले स्वध आसज्यते, यमुनि-युग द्वितीय प्रासङ्ग ॥ १ ॥

अनुरुपो दार्वध म्यम्

अध स्थित दारु अनुरुप्यते अनुरुप ॥ १ ॥

धूर्वी यानमुख च धू ॥ ४२१ ॥

धूयति हिनस्ति योढन् धूर्वी ॥ १ ॥ यानस्य रथादेर्मुखमग्र यानमुखम् ॥२॥ धूयति धू, यस्याग्रे वोढारो मयन्ते स्त्रीलिङ्गोऽयम् ॥ ३ ॥ ४२१ ॥

रथगुप्तिस्तु वरूथ

रथस्य गोपन रथगुप्ति ॥१॥ वृणन्ति गुप्त्यर्थं रथमनेन वरूथ लोहादिमया आशुति ‘जृषृभ्या-’ ॥ (उणा-२३६) ॥ इत्यूथ पुष्ठीबलिङ्गोऽयम् ॥ २ ॥

रथाङ्गानि त्वपस्करा ।

चक्रादयानि रथस्याङ्गानि आरम्भकाणि, अपकुवत्त्वपकायते वा अपस्करा, वचस्कादित्वात् साधु ॥ १ ॥

शिविका याप्ययाने

शिवैव शिविका ॥ १ ॥ याप्यस्य अशक्तस्य यान युग्याय याप्ययानम्, ‘कृपानम’ इति गौड, तत्र ॥ २ ॥

अथ दोला मेह्लादिका भवेत् ॥ ४२२ ॥

दोत्यते दोला साष्टमया, रज्जुप्रालम्ब्य ॥ १ ॥ प्रेह्यते प्रेह्या हिण्डोलमाटयो,
अग्निप्रहणात् शयानकादि, याप्ययानानुवृत्ते ॥ २ ॥ ४२० ॥

वैर्नातक परम्परावाहन शिबिकादिकम् ।

विनातानामिदं याप्ययानादि वैनातम् ३ वैनातक पुष्पगलिङ्ग, षोडभि
परम्परया वाह्यते परम्परावाहनम् शिबिका आदिरस्य शिबिकादिकम् ॥ १ ॥

यान युग्य पत्र वाह्य वह्य वाहनधोरणे ॥ ४२३ ॥

यान्त्यनेन यानम् ॥ १ ॥ युञ्जन्ति तदिति युग्य सर्वं हस्त्यश्वादि “कुप्यमिद्य” ॥
५।१।३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ २ ॥ पतत्यनेन पत्र पुष्पगलिङ्ग ‘नीदा
म्ब-’ ॥ ५।२।८८ ॥ इति नद् ॥ ३ ॥ वाह्यते प्रेयते वाह्यम् ॥ ४ ॥ उह्यते
ऽनेन वह्य ‘वह्य करणे’ ॥ ५।१।३४ ॥ इति य ॥ ५ ॥ उह्यतेऽनेन वाहन
“वाह्यान् वाहनस्य” ॥ २।३।७० ॥ इति सूत्रे निपातनादनटि दाघत्वम् वहनमेव
वा प्रशादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥ ६ ॥ धीयते चतुर गम्यतेऽनेन धोरणम् ॥ ७।४२३ ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूत सव्येष्टुसारथी ।

दक्षिणस्थप्रवेतारौ क्षत्ता रथकुटुम्भिक ॥ ४२४ ॥

नियच्छति नियन्त्रयति नियन्ता ॥ १ ॥ प्राजति प्रेरयति प्राजिता ॥ २ ॥
यच्छति यन्ता ॥ ३ ॥ मुनोतीति सूत “मुसितनि-” ॥ (उणा-२०३) ॥ इति
तो दीघत्व च मुवतीति वा ॥ ८ ॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्टा ‘सव्यात्स्य’ ॥ (उणा-
८५५) ॥ इति टिप्पण्य आश्रयनादित्वात् पत्व सप्तम्यलुप च सव्येष्टोऽपि ॥ ५ ॥ सार
यति वाहान् सारथि, सारथि ॥ (उणा-६७०) ॥ इत्यपि, सारथस्यापत्य
मिति वा ॥ ६ ॥ दक्षिणे तिष्ठति दक्षिणस्थ ॥ ७ ॥ प्राजति प्रवेता नऽने वा”
॥ ४।४।३॥ इति विस्मयेन वारादेश ॥ ८ ॥ क्षद सौत्र क्षदति सव्येष्टोति क्षत्ता
॥ ९ ॥ रथस्य कुटुम्बी वाहने रथकुटुम्भिक, साद्यपि ॥ १० ॥ ४२४ ॥

रथरोहिणि तु रथी

रथेऽन्य रोहति रथरोही रथयोद्धा तत्र युद्धार्थो रथाऽस्यास्ति रथी ॥ १ ॥

रथिके रथिरो रथी ।

रथोऽय्माऽस्ति रथिक अतोऽनेस्वरत् ॥ ७।२।६ ॥ इतीकस्तत्र ॥ १ ॥

रथिर मेधारथा- ॥ ७।२।४१ ॥ इतीर इति रथी ॥ २ ॥ ३ ॥

अश्रागेहे त्वश्ववार साढी च तुरगी च स ॥ ४२५ ॥

अश्वमारोहत्यश्वारोहस्तत्र ॥ १ ॥ अश्व वृणोति वारयति वाऽश्ववार ॥ २ ॥

सीदति सादा ॥ ३ ॥ तुरगोऽम्यस्य तुरगी ॥ ४ ॥ ४२५ ॥

हस्त्यारोहे मात्थितृमहामात्रनिषान्ति ।

हस्तिनमारोहति हस्त्यारोह , हस्तिनोऽधिकृतः प्रमानभूतमत्र ॥ १ ॥ मीद
ति सार्दी ॥ २ ॥ यन्तुति यन्ता ॥ ३ ॥ महती मात्राऽन्य महानात्र ॥ ४ ॥
निपादति निषादी ॥ ॥

आधोरणा हस्तिपक्षा गजार्जीवेमपालका ॥ ४२६ ॥

आधोरयति हस्तिनमाधोरणा , नन्द्यादित्वादन ॥ १ ॥ हस्तिन पाति
हस्तिपा , ने हस्तिपक्षा ॥ २ ॥ गजान् गजभ्या गजेषु वा आज्ञावन्ति गजाज्ञावा
॥ ३ ॥ इम पालयति इमपालक , एत कमरप्रया हस्त्याराहादय , इमपालकप
यता एकाया इत्यय , मण्डो देत्याम् ॥ ४ ॥ ४२६ ॥

योद्धारम्तु भटा योधाः

युध्यन्ते योद्धार ॥ १ ॥ भटति धारयन्ति शस्त्राणि भग ॥ २ ॥ युष्यन्ते
योधा , लिहादित्वादच् ॥ ३ ॥

सेनारक्षास्तु सैनिका ।

सेना रक्षन्ति सेनारक्षा प्राहरिमाद्या ॥ १ ॥ सेना रक्षन्ति सैनिका 'रक्ष
दुच्छतो ' ॥ ६ । ४ । ३० ॥ इताकण् ॥ २ ॥

सेनाया ये समवेतास्ते सैन्या सैनिका अपि ॥ ४२७ ॥

सेना समवयन्ति सैन्या सैनिका 'सेनाया वा' ॥ ६ । ४ । ४८ ॥ इति
ष्य पक्ष इकण् ॥ २ ॥ ४२७ ॥

ये सहस्रेण योद्धारम्ते साहस्रा सहस्रिण ।

महस्र योद्धार परे सत्येषा साहस्रा उयोस्त्नादित्वादन , शिम्वादित्वादिनि
सहस्रिण ॥ १ ॥ २ ॥

छायाकर छत्रधार

छाया करोति छायाकर हेतुवज्जाला- ' ॥ ५ । १ । १०३ ॥ इति ट ॥ १ ॥
छत्र धरति छत्रधार ॥ २ ॥

पताकी वैजयन्तिक ॥ ४२८ ॥

पताकाऽस्तस्य पतामी पताकाधर शम्पादित्वादिन् ॥ १ ॥ वैजयन्त्या चरति
वैजयन्तिक ॥ २ ॥ ४२८ ॥

परिधिस्थ

परिधौ मनाने परिधिस्थ
चर ॥ २ ॥ चरति राक्षितु परि

आमुक्त प्रतिमुक्तम् ।

अपिनद्ध पिनद्ध

आमुच्यते वच्यते स्माऽऽमुक्त ॥ १ ॥ प्रतिमुच्यते स्म प्रतिमुक्त ॥ २ ॥
अपिनह्यते स्म अपिनद्ध, “वाऽवाऽयो” ॥ ३१०१५ ॥ इति प्यादेश पिनद्ध
॥ २ ॥ ४ ॥

अथ सन्नद्धो व्यूढकङ्कट ॥ ४२९ ॥

दशितो धर्मित सज्ज

सनह्यते स्म सनद्ध ॥ १ ॥ व्यूढो धृत कङ्कटोऽनेन व्यूढकङ्कट ॥ २ ॥ ४२९ ॥
दश्यते वच्यते स्म दशित ॥ ३ ॥ वम सजातमस्य धर्मित, क्वचिनाऽपि ॥ ४ ॥
सज्जते सज्ज, मन् जायते वा “क्वचित्” ॥ ५१११७१ ॥ इति ड ॥ ५ ॥

सन्नाहो वर्म कङ्कट ।

जगर कवच दशस्तनुत्र माठुरश्छट ॥ ४३० ॥

सनह्यते सन्नाह ॥ १ ॥ तृणोत्पन्न वर्म क्लीयलिङ्ग मन्’ ॥ (उणा-९११) ॥
इति मन् ॥ २ ॥ कङ्कट गाल्यन्न कङ्कट ‘दिठ्यवि-’ ॥ (उणा-१४२) ॥
इत्यट ऋट्त्वाऽदयति वा ॥ ३ ॥ जायते जगर “जठर- ॥ (उणा-
६०३) ॥ इत्यरे निपात्यत जागर्ताति वा बाहुऽरफात् ह्रस्व ॥ ४ ॥ ऋवते ऋवच
पुक्काबलिङ्ग ‘कयवि-’ ॥ (उणा-११४) ॥ इत्यच ऋ वचताति वा ॥ ५ ॥
दश्यते वच्यत दश दशनमपि ॥ ६ ॥ तनु त्रायते तनुत्रम्, तनुत्राणमपि ॥ ७ ॥
माठयत्यथ माठि स्त्रालिङ्ग स्वरेभ्य इ’ ॥ (उणा-६०६) ॥ टया माठी ॥ ८ ॥
उरश्छट्यतेऽनेनोरश्छट पुनाम्न- ॥ ५१३१३० ॥ इति घे एफोपमर्गभ्य-’
॥ ४१०१२४ ॥ इति ह्रस्व त्वच्मपि ॥ ९ ॥ ४३० ॥

निचोलक स्यात् कूर्पासो वारगाणश्च कञ्चुक ।

चुलि सौत्र ” निचुच्यते निचाल के निचोलक ॥ १ ॥ कुगति कृपास
‘कृकुरिभ्या पास ॥ (उणा-५८३) ॥ इति पास ॥ २ ॥ बाणात् वारयति
वारगाण राचदन्तादित्वात् पूर्वनिपात वारमाऽदन्तानमस्येति वा पूरपदम्यात्’
॥ २१३१६४ ॥ इति णत्वम् ॥ ३ ॥ कञ्च्यते वध्यत कञ्चुक पुक्काबलित्वा ॥ ४ ॥

सारसन त्वधिकाङ्ग हृदि धार्य सकञ्चुकै ॥ ४३१ ॥

सार मनोति ददाति सारसनम् ॥ १ ॥ अधिरुमज्ञादाधिसाङ्ग पुक्काबलिङ्ग,
अधियाङ्गमित्येके, यमुनि - अधियाङ्ग सारसनम्’ दुर्गस्तु- तस्य सारसन क्षेत्र
धियाङ्ग च निरुधनम् इत्याह । यत् सकञ्चुकैर्हृदि धार्यत ॥ २ ॥ ४३१ ॥

शिरस्त्राणे तु शीर्षण्य शिरस्क् शीर्षक च तत् ।

शिरस्त्रायतेऽनेन शिरस्त्राण तत्र ॥ १ ॥ शिरसि भव शीर्षण्य देहाशब्दाद्
ये "शिरस शीपन्" ॥ ३।२।१०१ ॥ इति शीर्ष नादेश, शिरसे हितमिति वा
"प्राप्यहरय-" ॥ ७।१।३७ ॥ इति य, शिरसस्तुल्यमिति वा शाखादित्वाद् य
"शिरस शीपन्" ॥ ३।२।१०१ ॥ इति शीर्षनादेश ॥ २ ॥ शिरस शीपस्य च
प्रकृति शिरस्म्, शीपक्म्, खोलमपि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नागोदमुदरत्राण

नखते जठरोपरि नागोद, कुमुदादौ निपात्यते ॥ १ ॥ उदर प्रायतेऽनेनोदर
त्राणम् ॥ २ ॥

जङ्घात्राण तु मत्कुणम् ॥ ४३२ ॥

जङ्घा प्रायतेऽनेन जङ्घात्राणम् ॥ १ ॥ माद्यति हयत्यनेन मत्कुण "भ्रूण
तृण- ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ ४३२ ॥

बाहुत्राण बाहुल स्यात्

बाहुत्रायतेऽनेन बाहुत्राणम् ॥ १ ॥ बाहु लाति बाहुल्म् ॥ २ ॥

जालिका त्वङ्गरक्षणी ।

जालप्रायाऽऽयसी स्यात्

'जलण अवधारणे' जालयति शस्त्राघात जालिका ॥ १ ॥ अङ्ग रक्षतेऽनया
अङ्गरक्षणी ॥ २ ॥ जालप्राया जालसदृशी ॥ ३ ॥ आयसी लोहमयात्यध ॥ ४ ॥

आयुधीय शस्त्रजीविनि ॥ ४३३ ॥

काण्डपृष्ठायुधिकौ च

शस्त्रेण जावति शस्त्रजावी तत्र ॥ १ ॥ ४३३ ॥ आयुधेन जावत्यायुधीय,
आयुधिः आयुधादीय-व ॥ ६।४।१८ ॥ इति य इक्श्च ॥ २ ॥ ३ ॥ काण्डानि
पृष्ठेऽस्य काण्डपृष्ठ ॥ ४ ॥

तुल्यौ प्रासिरुक्नौ निक्नौ ।

प्रास कुन्त-व प्रहरणमस्य प्रासिक सौतिक 'प्रहरणम् ॥ ६।४।६२ ॥
इतीकृण् ॥ १ ॥ २ ॥

पारश्वधिकम्तु पारश्वध परश्वधायुध ॥ ४३४ ॥

परश्वध प्रहरणमस्य पारश्वधक, पारश्वध “परश्वधाद्वाऽण्” ॥ ६।४।६३ ॥
इत्यण्, पक्षे डक् ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३४ ॥

स्युर्नेस्त्रिशिकशाक्तीकयाष्टीनामस्तत्तदायुधा ।

निस्त्रिंश प्रहरणमस्य नैस्त्रिशिक ‘प्रहरणम् ॥ ६।४।६२ ॥ इताम् ॥ १ ॥
शक्तियष्टिः प्रहरणमस्य शाक्ती, याष्टीक शक्तियष्टेष्टाक् ॥ ६।४।४४ ॥ १ ॥ १ ॥

तूणी धनुर्भृद् धानुष्क स्यात्

तूणमस्यस्य तूणा, निपञ्जात्यपि ॥ १ ॥ धनुर्विभति धनुभृत् यौगिकत्वाद्
धनुधर, धन्वी, धनुष्मानित्यादय ॥ २ ॥ धनु प्रहरणमस्य धानुष्क “प्रहर
णम्” ॥ ६।४।६२ ॥ इताक्, धनुषा जीवताति वा वेतनादिनादिक् ॥ ३ ॥

काण्डीरस्तु काण्डवान् ॥ ४३५ ॥

काण्डानि मर्त्यस्य काण्डार “काण्डाण्डभाण्डादार” ॥ ७।२।३८ ॥ १ ॥
मतौ काण्डवान् ॥ २ ॥ ४३५ ॥

कृतहस्त कृतपुङ्ख सुप्रयुक्तशरो हि य ।

कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृतहस्त ॥ १ ॥ कृता पुङ्खा अनेन कृतपुङ्ख ॥ २ ॥
सुष्ठु प्रयुक्तो व्यापारित शरोऽनेन सुप्रयुक्तार ॥

शीघ्रवेधी लघुहस्त

शाघ्रमनवच्छेदेन वेधयति लक्ष्य भिनति शाघ्रवेधी ॥ १ ॥ लघुलाघवयुक्तो
हन्तोऽस्य लघुहस्त ॥ २ ॥

अपराद्धेपुस्तु लक्ष्यत ॥ ४३६ ॥

च्युतेषु

अपराद्धा अलघलक्षा इषवो बाणा अस्य अपराद्धेषु, लक्ष्यान्च्युतेषु प्रवृत्तान्
॥ १ ॥ ४३६ ॥

दूरवेधी तु दूरापाती

दूराद् वेधयति लक्ष्य भिनति दूरवेधा ॥ १ ॥ दूरादापातयति दूरापाता ॥ २ ॥

आयुध पुन ।

हेति प्रहरण शस्त्रमस्त्र

आयुष्यन्तेऽनेनायुध पुष्टीबलिङ्ग, स्थादित्वात् ॥ १ ॥ हन्यते अनया हति
सातिहेति ॥ ५।३।९४ ॥ इति चो निपात्यते ॥ १ ॥ प्रहरत्यनेन प्रहरणम्
॥ ३ ॥ शस्यतेऽनेन शस्त्र स्त्रीस्त्वावच्छिन्न ‘नादाम्’ ॥ ५।३।८८ इति ऋ
॥ ४ ॥ अम्यते अस्त्र ऋ ॥ (उणा-४८६) ॥ इति ऋ ॥ ५ ॥

शिरम्भाणे तु शीर्षण्य शिरस्क शीर्षक च तत् ।

शिरम्भायतेऽनेन शिरम्भाण तत्र ॥ १ ॥ शिरसि भव शीर्षण्य देहाशत्वान्
ये “शिरस शीर्षन्” ॥ ३१२१०१ ॥ इति शीर्षनादेश, शिरसे हितमिति वा
“प्राण्यङ्गण्य-” ॥ ७११३७ ॥ इति य, शिरसस्तुल्यमिति वा शाखादित्वाद् य
“शिरस शीर्षन्” ॥ ३१२१०१ ॥ इति शीर्षनादेश ॥ २ ॥ शिरस शाखस्य च
प्रकृति शिरस्सम्, शीर्षस्सम्, खोलमपि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नागोदमुदरत्राण

मण्यते जठरोपरि नागोद, कुमुदादौ निपात्यते ॥ १ ॥ उदर प्रायतेऽनेनोदर
त्राणम् ॥ २ ॥

जङ्घात्राण तु मत्कुणम् ॥ ४३२ ॥

जङ्घा प्रायतेऽनेन जङ्घात्राणम् ॥ १ ॥ माद्यति हृग्यस्यनेन मत्कुणं ब्रूण
तृण-” ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ ४३२ ॥

बाहुत्राण बाहुल स्यात्

बाहुत्रायतेऽनेन बाहुत्राणम् ॥ १ ॥ बाहु लाति बाहुलम् ॥ २ ॥

जालिका त्वङ्गरक्षणी ।

जालप्रायाऽऽयसी स्यात्

‘जलण् अपवारणे’ जालयति शस्त्राघात जालिका ॥ १ ॥ अङ्गरक्षयतेऽनया
अङ्गरक्षणी ॥ २ ॥ जालप्राया जालसदृशी ॥ ३ ॥ आयसी लोहमयाव्यथ ॥ ४ ॥

आयुधीय शस्त्रजीविनि ॥ ४३३ ॥

काण्डपृष्ठायुधिकौ च

शस्त्रेण जायति शस्त्रजाया तत्र ॥ १ ॥ ४३३ ॥ आयुधेन जायत्यायुधीय,
आयुधिर आयुधादीय-” ॥ ६४१८ ॥ इताय इव-” ॥ २ ॥ ३ ॥ काण्डानि
पृष्ठेऽस्य काण्डपृष्ठ ॥ ४ ॥

तुल्यौ प्रासिकौतिरौ ।

प्रास कुन्त-” प्रहरणस्य प्रासिकं तौतिर ‘प्रहरणम् ॥ ६४१८२ ॥
इतीकण् ॥ १ ॥ २ ॥

पारश्वधिरुन्तु पारश्वध परश्वधायुध ॥ ४३४ ॥

परश्वर प्रहरणमस्य पारश्वविम्, वारुध “परश्वधाद् वाऽण्” ॥ ६।४।६३।
इत्यण् पक्षे डक् ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३४ ॥

स्युर्नैलिशिकशाक्तीकयाष्टीकास्तत्तदायुधा ।

निक्षिप्त प्रहरणमस्य नैलिशिक ‘प्रहरणम्’ ॥ ६।४।६२ ॥ इताक् ॥ १ ॥
शक्तियष्टिश्च प्रहरणमस्य शाक्तीक, याष्टाश्च शक्तियष्टिष्णू ॥ ६।४।४।१॥ १ ॥

तूणी धनुर्धृद् धानुष्क स्यात्

तूणमस्त्यस्य तूणी, निपञ्जात्यपि ॥ १ ॥ धनुर्विभति धनुर्धृद् यागिकत्वाद्
धनुधर, धन्वी, धनुष्मानित्यादय ॥ २ ॥ धनु प्रहरणमस्य धानुष्क ‘प्रहर
णम्’ ॥ ६।४।६२ ॥ इताक्, धनुषा जीवतात् वा वेतनादिनादिष्णू ॥ ३ ॥

काण्डीरस्तु काण्डवान् ॥ ४३५ ॥

काण्डानि सत्यस्य काण्डार “काण्डाण्डभाण्डादार” ॥ ७।२।२८ ॥ १ ॥
मता काण्डवान् ॥ २ ॥ ४३५ ॥

कृतहस्त कृतपुङ्ख सुप्रयुक्तशरो हि य ।

कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृतहस्त ॥ १ ॥ कृता पुङ्खा अनेन कृतपुङ्ख ॥ २ ॥
सुष्ठु प्रयुक्तो व्यापारित शरोऽनेन सुप्रयुक्तशर ॥

शीघ्रवेधी लघुहस्त

शाघ्रमनश्छेदेन वेधयति लक्ष्य भिनति शीघ्रवेधी ॥ १ ॥ लघुलघवयुक्तो
हस्तोऽस्य लघुहस्त ॥ २ ॥

अपराद्धेपुस्तु लक्ष्यत ॥ ४३६ ॥

न्युतेषु

अपराद्धा अलम्बलक्षा इषधी बाणा अस्य अपराद्धेषु, लक्ष्यान्न्युतेषु प्रवृत्तानां
॥ १ ॥ ४३६ ॥

दूरवेधी तु दूरापाती

दूराद् वेधयति लक्ष्य भिनति दूरवेधी ॥ १ ॥ दूरादापातयति दूरापाती ॥ २ ॥

आयुध पुन ।

हेति प्रहरण शस्त्रमस्त्र

आयुध्यन्तेऽनेनायुध पुङ्गीबलिह, स्यादित्वात् ॥ १ ॥ हयते अनया हति
‘सातिहेति’ ॥ ५।३।१५ ॥ इति का निपात्यते ॥ १ ॥ प्रहरत्यनेन प्रहरणम्
॥ ३ ॥ शस्यतेऽनेन शस्त्र स्त्रीस्त्वबलिह ‘नादाम्ब’ ॥ ५।२।८८ इति नद्
॥ ४ ॥ अय्यते अस्त्र व्रद् ॥ (उणा-८८६) ॥ इति नद् ॥ ५ ॥

तद् चतुर्विधम् ॥ ४३७ ॥

तदायुध पाणिमुक्तादिभेदान् चतुषति ॥ ४३७ ॥

चातुर्विध्यमेव दशयति-

मुक्त द्विधा पाणियन्त्रमुक्त शक्तिगरादिकम् ।

अमुक्त अम्त्रिकादि स्याद् यष्ट्याद्य तु द्वयात्मकम् ॥ ४३८ ॥

मुक्तं क्षिप्यते मुक्त द्विप्रकारक ममान् यथा पाणिमुक्त शक्तिप्रवृत्तिकम् ॥ १ ॥

यत्रमुक्त शरादिकम् ॥ २ ॥ अमुक्त हस्तधितमेव यथा शस्त्रिकादि ॥ ३ ॥

द्वयात्मकमिति मुक्तामुक्तात्मक यथा यष्ट्यादि ॥ ४ ॥ ४३८ ॥

धनुश्चापोऽन्त्रमिष्यास कोटण्ड धन्व कर्मुकम् ।

द्रुणाऽऽसौ

धन्यतेऽयते, धमति शब्दायते ज्याघातेन वा धनु “क्ष्यात-” ॥ (उणा-

१९७) ॥ इत्युस्, लिष्टनिर्दशात् ‘मृमृत्-’ ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्युप्रत्यये धनु

रकारान्तोऽपि, द्वावपि पुङ्गवलिङ्गौ ‘कृपिचमि-’ ॥ (उणा-८३९) ॥ इत्युप्रत्यये

व्रीलिङ्गो धनूरपि ॥ १ ॥ चपस्य घेणोर्विभारदाप पुङ्गवलिङ्ग ॥ २ ॥ अस्यन्त

बाणा अनेन वल्लम् ॥ ३ ॥ इषयोऽस्यन्तऽनेनेति इष्वास, शरामनमपि ॥ ४ ॥

कदि सौत्र ‘कयतेऽनेन कोटण्ड पिचण्डैरण्ड-’ ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यण्डे

निपात्यते कोपाद् दण्डयत्यनेन वा पृषादरादित्वात्, पुङ्गवलिङ्गावेतौ ॥ ५ ॥ धनु गतो

‘उदित स्वरान्-’ ॥ ४।८।९८ ॥ इति नागमे धन्वति धन्व क्लीबलिङ्ग उक्षि

तक्ष्य-’ ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन्, धनति वा “मन्वन्-” ॥ ५।१।१४७ ॥ इति

वन् ॥ ६ ॥ कर्मणे शक्त कामुक योगकनन्या-’ ॥ ६।४।९५ ॥ इत्युक्त्वा ॥ ७ ॥

द्रुणति हिनलि द्रुण, द्रवति याति शरोऽनेन वा दोर्वा’ ॥ (उणा-१८४) ॥ इति

कद् ॥ ८ ॥ अस्यन्ते बाणा अनेनाऽऽस पुङ्गवलिङ्ग ॥ ९ ॥

लम्तकोऽस्या त

अस्य धनुषोऽतम य ग्रहणस्थान लमति श्लिष्यति करोऽन लस्तव ‘काच

कपेचक-’ ॥ (उणा-३३) ॥ इत्येव निपात्यत ॥ १ ॥

अग्र त्वर्तिरटयपि ॥ ४३९ ॥

अस्य धनुषोऽग्र कोटि अयतेऽनया अति श्वादित्वात् कि ॥ १ ॥ अटल

एनि सदित्वा-’ ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनि टशामटनी ॥ २ ॥ ४३९ ॥

मोर्धो जीरो गुणो गव्या शिञ्जा बाणासन द्रुणा ।

शिञ्जिनी ज्या च

मूर्धा ज्यातृणविशेषस्त्वस्य विमारो मौरी ॥ ३ ॥ जावत्यनया जावा ॥ ४ ॥
गुण्यतेऽभ्यस्यते गुण ॥ ५ ॥ गोभ्यो वाणेभ्यो हिता गव्या स्त्रीमलीनलिङ्ग, "गो
खरे य" ॥ ६ ॥ ११७ ॥ इति य ॥ ६ ॥ शिङ्गे शब्दायते शिञ्जा ॥ ७ ॥ वाणा
अस्यन्तेऽनेन वाणासनम् ॥ ८ ॥ डुणति हिनस्ति डुणा द्रव्यनया शर इति वा
॥ ९ ॥ शिङ्गे शिञ्जिना ॥ १० ॥ जिनाति ज्या 'क्वचिन्' ॥ ५ ॥ ११७ ॥ इति
ङ ॥ ११ ॥

गोधा तु तल ज्याघातवारणम् ॥ ४४० ॥

गुण्यते वेध्यतेऽनया गोधा भिदादित्वादडि सायु ॥ १ ॥ तलति तल
कलानालङ्ग क्षियामाप, वैयन्ताकारस्तु यदाह- गोधा तला च नारौ" । चर्मादि-
मय ज्याप्रहारनिवारणम् ॥ २ ॥ ४४० ॥

स्थानान्यालीढवैशारप्रत्यालीढानि मण्डलम् ।

समपाद च

तिष्ठत्येभिरिति स्थानानि जङ्घयोऽनारानिष्टौ स्तिविशेषा । आलेडि भुज
मालाटम् ॥ १ ॥ निशाखस्य स्फुटस्यद वशागम् ॥ १ ॥ प्रातलोममालाढ प्रत्यालीढम्
॥ १ ॥ मण्डलाटुतित्वाद् मण्डलम् ॥ १ ॥ समौ पादावन समपादम् ॥ १ ॥

यद्वसुर्वेद —

अप्रतो वामपाद तु ताक्ष्ण चैत्राऽनुवृत्तितम् ।

आलाट तु प्रतव्य हस्वद्वयसविस्तरम् ॥ १ ॥

पादौ सविस्तरौ कार्यौ समहस्तप्रमाणत ।

वैशाखस्थाने वत्स । वृटल-यस्य वेधने ॥ २ ॥

प्रत्यालीढे तु कत-य सव्यस्ताण्डोऽनुवृत्तित ।

तिथ्यग्राम पुस्तत्र दृगपाते विशिष्यते ॥ ३ ॥

समपाद समौ पादौ निष्कम्पौ च सुमङ्गतौ ।

मण्डले मण्डलाभारौ बाह्यताक्ष्णौ विशेषत ॥ ४ ॥

एते क्वावलिङ्गा वैयन्ताकारस्तु 'तत्र वैशाखमक्षियाम्' इत्याह ॥

वेध्य तु लक्ष लक्ष्य शरव्यक्रमम् ॥ ४४१ ॥

वेध्यते वेध्यम् ॥ १ ॥ लक्ष्यते लक्ष 'युवण' ॥ ५ । ३ । २८ ॥ इत्यर्, य एवात ॥ ५ । १ । २८ ॥ इति ये लक्ष्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ गृणाति शर

हिंघ, शरवे हित शर-य "तस्मै हिते" ॥ ७ । १ । ३५ ॥ इति य एते
क्वालिङ्गा, वैयन्ता तु 'य-य शरव्य १ नाग' इत्याह ॥ ४ ॥ ४४१ ॥

शेषभाज-त्रये निमित्तम् ॥

वाणे पृषत्कनिशिग्नो खगगार्धपक्षौ

काण्डाशुगप्रदरमायकपत्रनाटा ।

पत्रीप्वजिह्मगशिलीमुखरुक्मपत्र-

रोषा कलम्बशरमार्गणचित्रपुङ्खा ॥ ४४२ ॥

पण-त्यस्मिन् पुङ्खा इति वाण पुङ्खावल्लिङ्ग "व्यञ्जनाद् घम्" ॥ ५ ।
३ । १३२ ॥ तत्र ॥ १ ॥ वपति सिञ्चति पृषत् "निष्कृतुरुक्" ॥ (उणा-
२६) ॥ इति के निपात्यते, पुङ्खादीना पृथक् पद्वमस्येति नैरुक्ता, यद्धनुर्वद-
"पुङ्ख" धारस्तथा शल्य पक्ष्मयुजतुनि पद" इति ॥ २ ॥ विशेषेण इयति विशिख
"इयतेरिष वा" ॥ (उणा-८५) ॥ इति स, विविधा शिखा अस्येति वा ॥ ३ ॥
खे गच्छति सग ॥ ४ ॥ यधपक्षस्याय गाधपक्ष ॥ ५ ॥ कणत्यनेनाऽऽहत
काण्ड पुङ्गीवल्लिङ्ग, "कप्यणि" ॥ (उणा-१६९) ॥ इति णिद् ड ॥ ६ ॥
आगु गच्छत्याऽऽगुग ॥ ७ ॥ प्रदीर्यतेऽनेन प्रदर ॥ ८ ॥ स्यत्यत नयति सायक
॥ ९ ॥ पत्राणि वहति पत्रवाह ॥ १० ॥ पत्राण्यस्य सन्ति पत्री ॥ ११ ॥ इष्यति
गच्छति इपुट्ठिलिङ्ग, "पृका" ॥ (उणा-७२९) ॥ किदु ॥ १२ ॥ अजिह्ममृजु गच्छति
अजिह्मग ॥ १३ ॥ शिलीव मुखमस्य शिलीमुख ॥ १४ ॥ कङ्कम्य पत्राण्यत्र
कङ्कपत्र ॥ १५ ॥ रोप्यते लक्षे निरुप्यते रोप ॥ १६ ॥ कटति मायति कडम्ब,
"कृडि" ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यम्न लत्वे कलम्ब के शिरसि कृतसधानो
लम्बत इति घा ॥ १७ ॥ शृणाति शीर्यते वाऽनेन शर पुङ्गीवल्लिङ्ग ॥ १८ ॥
मागयति मागण नद्यादित्वादन ॥ १९ ॥ चित्रा पुङ्खा अस्य चित्रपुङ्ख ॥ २० ॥ ४४२ ॥

शेष-वान-

वाणे तु लक्षहा ममभेदन ॥

वीर-व वारसङ्कु-व वादम्बोऽऽप्यन्नकण्टक ।

प्रक्ष्वेडन सर्वलोहो नाराच एपणश्च स ।

प्रक्ष्वेडते प्रक्ष्वेडन ॥ १ ॥ लोहस्य विकारो लौह सवश्चाऽसो लौह-व सवलौह
॥ २ ॥ नरमयति नराचा नरान्यास्तुत्यो नाराच शकरादेरेण ॥ ७ ॥ १११८ ॥ नराच्येव वा
प्रज्ञादित्वात् स्वाधऽण् नार नरसमूहमवतीति वा ॥ ३ ॥ इयतेऽनेन एपण ॥ ४ ॥

शेष-वान-

नाराचे लोहनात्रोऽन्नसायक

निरम्त प्रहित

निरम्यते स्म निरस्त ॥ १ ॥ ग्रहीयते स्म ग्रहित क्षिप्त इत्यर्थ ॥

वाणे त्रिपाङ्क्ते दिग्धलिप्तकौ ॥ ४४३ ॥

वाणे विपेणाङ्क्ते म्रितपायित इत्यर्थ । दिग्धति स्म दिग्ध ॥ १ ॥ लिप्यते स्म लिप्त ॥ २ ॥ ४४३ ॥

वाणमुक्तिर्व्यवच्छेद

वाणस्य धनुयत्राद् मुष्टिना मोक्षणं वाणमुक्तिः ॥ १ ॥ विशेषेण अवच्छिद्यते उद्भिद्यते वाणोऽनेन व्यवच्छेदः, यद्धनुर्देह -

पञ्चाङ्गुलीभिर्युगपत् क्षिप्रश्रेष्ठत्वसिद्धये ।

मोक्षणं यच्च दुर्जेयं तं व्यवच्छेदमादिशत् ॥ २ ॥

दीप्तिवेगस्य तीव्रता ।

वाणवेगस्य तीव्रता सुदु सहत्वम्, दीप्यते वाणोऽनया दीप्तिः ॥ १ ॥

क्षुरप्रतदूनलाद्धेन्दुतीरामुरयास्तु तदूभिद ॥ ४४४ ॥

क्षुराभं लोहं प्राति क्षुरपो धारामुपलोहः ॥ १ ॥ तत् प्रसिद्धं बलमस्य तद्बलं, यदाह- मृपिन्पुच्छावृतयस्तद्वला नाम सायका ” इति ॥ १ ॥ अर्धेन्दु-सदृशमुपलोहत्वादधेन्दुरर्धचन्द्रः ॥ १ ॥ तीरयति सग्रामं पारयति तीरी, यदाह- “त्रिभागशरजा तारा शेषाङ्गे लोहसम्भवा” । मुरयप्रहणात् दण्डासनं तोमरं चाव-भं गदडाऽद्वनाराचप्रभृतयस्तस्य वाणस्य भेदाः ॥ १ ॥ ४४४ ॥

पक्षो वाज

पच्यते इति पक्षः शृङ्गप्रपन्नादि ॥ १ ॥ वज्रत्वेन वाणो वाजः, छदाऽऽवलिः, पत्रपाळाति यावत् ॥ २ ॥

पत्रणा तन्त्यास

पत्रणं पत्रणा तस्य पक्षस्य शरस्त्वधे यस्य तन्त्यासः ॥ १ ॥

पुङ्खस्तु कर्त्तरी ।

पुनाति वाणः पुङ्खो गुणत्रियासस्थानं पुङ्खीनलिङ्गं “पुमुहो पुमूरौ च” ॥ (उणा-८६) ॥ इति ये साधुः ॥ १ ॥ कृत्यते छिद्यतेऽग्नौ कर्त्तरि काष्ठशृङ्गादिमयी, नदिबलिः” ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरिः ट्या कर्त्तरी ॥ २ ॥

तूणो निपङ्गस्तूणीर उपासङ्गः शराश्रयः ॥ ४४५ ॥

शराधिः कलापोऽपि

तूण्यते पूयते शरस्तूणस्त्रिलिङ्गः ॥ १ ॥ निपङ्ग्यं ते वाणा अत्र निपङ्गः ॥ २ ॥

गृह्यत गुणीर, "उर्म्याग" ॥ (उणा-४०) ॥ इती निपात्यने ॥ ३ ॥ उपामज्ज्यन्तेऽत्र
 बाणा उपागता ॥ ८ ॥ शराणामाश्रय ॥ ५ ॥ ४४१ ॥ शरा धीयन्तेऽत्र शरधि
 पुलिङ्ग, गौगण-गादिपुषिषाणिभरित्वादय ॥ ६ ॥ कथ्यन्ते बाणा अनेन कलाप ॥ ७ ॥

अथ चन्द्रहाम

करपालनिम्बिशृपाणग्रन्था ।

तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्रा-

असिर्गृष्टिरिष्टी

चन्द्राद् दत्त प्रभाऽस्य चन्द्रहाम ॥ १ ॥ करपालयति करपाल, जपादित्वाद्
 यत्वे करपाल, करे पालो यत्नमस्येति वा ॥ २ ॥ निष्क्रान्तस्त्रिशतोऽङ्गुलिभ्यो
 निम्बिश 'नमव्ययात् सदस्यायाद्' ॥ ७ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ कल्पते कृपाण "कृपिविषि"
 ॥ (उणा-१११) ॥ इत्याणक् ॥ ४ ॥ रजति भिनत्ति रज्ज "गम्यसि" ॥ (उणा-१२) ॥
 इति ग ॥ ५ ॥ तर तरत् प्रमान वायत्र तरवारि पुलिङ्ग ॥ ६ ॥ कुम्भौ भवो जात
 कौक्षेय, कङ्कडुक्षिणीजीणनाडयसा निर्मितत्वात् "कुल्कुक्षि" ॥ ६ ॥ ११२ ॥ इत्ये
 यक् ॥ ७ ॥ मण्डलानामग्रमग्रस्य मण्डलाग्र ॥ ८ ॥ अस्मतेऽसि पुलिङ्ग, "पदिपठि"
 ॥ (उणा-६०७) ॥ इती ॥ ९ ॥ क्रपति पार्णि गच्छति ऋष्टि स्वरादि ॥ १ ॥
 रेपति हनस्ति रिष्टि 'हमुपि' ॥ (उणा-६५१) ॥ इति कित्ति पुल्लालिङ्गावेता ॥ ११ ॥

क्षेपदान-असिस्तु सायक ।

प्रागर्भा विजय शास्ता व्यवहार प्रजाकर ।

धमपालोऽक्षरो देवस्तीक्ष्णस्पर्मा दुरासद ॥

प्रसङ्गो रदतनयो मनुज्येष्ठ शिवह्वर ।

करपालो विशसनस्तीक्ष्णधारा विपाभ्रत्र ॥

धमप्रचारो धाराहो धाराधारकरालिकी ।

चन्द्रभासश्च शर

त्सररस्य मुष्टि ॥ ४४६ ॥

अस्य रज्जस्य मुष्टिग्रहणस्थान मुष्टि त्सरस्त्रनेन त्सर पुलिङ्ग, 'भृमृतृत्सरि'
 ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु सप्तस्येत्युपलक्षणम् तेनान्यस्याऽपि मुष्टिस्तत्तद्व्यच्यते ।
 यदमर - त्सर रज्जादिमुष्टौ स्याद् इति ॥ १ ॥ ४४६ ॥

प्रत्याकार परीवार कौश रज्जपिधानकम् ।

प्रतिरूप आकारोऽस्य प्रत्याकार ॥ १ ॥ परिमिश्रतऽनन परिवार घञ्युप
 सगस्य- ॥ ३ ॥ १२८६ ॥ इति दाषाच्च परावार ॥ २ ॥ कुश्यते इति कौशस्त्रिङ्ग ।
 रज्ज पिधायतेऽनेन रज्जपिधानम् स्वार्थ क रज्जपिधानम् ॥ ३ ॥

अद्भुत फलक चर्म खेटकाऽऽवर्णस्फुरा ॥ ४४७ ॥

‘अद्भुत अभियोगे’ अद्भुतनेन अद्भुत ॥ १ ॥ फलति विशायते फलम्, के फलक
परकमपि, पुष्पाग्लिङ्ग ॥ २ ॥ चम्पमयत्नाचम ॥ ३ ॥ खेटयत्युत्नासयति खेट
पुष्पीग्लिङ्ग के खेटक ॥ ४ ॥ आनियते वपुरनेन आवरण ॥ ५ ॥ स्फुरति च
लति स्फुर स्फुरकोऽपि ॥ ६ ॥ ४४७ ॥

अस्य मुष्टिस्तु सग्राह

अस्य फलस्य मुष्टिग्रहणस्थान मुष्टि, सगृह्यतेऽनेन सग्राह, “ममो मुष्टौ”
॥ ५ । ३ । ५८ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥

क्षुरी क्षुरी कृपाणिका ।

शस्यसेधेनुपुञ्चौ च

क्षुरति विरलति क्षुरी, क्षुरिकाऽपि ॥ १ ॥ क्षुरति छिनत्ति क्षुरी ॥ २ ॥
कृपते कृपाणी, के कृपाणिका ॥ ३ ॥ शस्यतेऽनया शस्त्री “नीदाम्न्” ॥ ५ । २ ।
८८ ॥ इति ऋट् ॥ ४ ॥ असिशन्दात् धेनु पुञ्चौ चिन्तितायप्रत्यायित्वादसिरूपा
धेनुरसिधेनु, अमे पुत्रीन ह्रस्वत्वादमिपुत्री ॥ ५ ॥ ६ ॥

शेषवान-अथ क्षुरस्त्री शोणशायिना ॥

पत्र च वेनुका ।

पत्रपालस्तु साऽऽयता ॥ ४४८ ॥

सा क्षुरिना आयता दीधा । पत्रेण पालयति रक्षति पत्रपाल ॥ १ ॥ ८८८ ॥
शेषश्चान-पत्रपाले तु ह्रस्वमातृका ।

बुद्धंती पत्रफला च

दण्डो यष्टिश्च लगुड

दण्डयत्यनेन दण्ड पुष्पीग्लिङ्ग “पञ्चमाह” ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ङ
॥ १ ॥ इज्यतेऽनया यष्टि पुष्पीग्लिङ्ग, प्लुता ॥ (उणा-६४६) ॥ इति
ति ॥ २ ॥ लगति प्रहारोऽनेन लगुड “लगेरुड” ॥ (उणा-१७७) ॥ ३ ॥

स्यादीली करवालिका ।

इज्यते इली, एन्धारोऽमिस्तुरुष्पायुधम् ॥ १ ॥ अल्प करवाल करवालिका,
तरवालिकेत्यने। न्युच्च खड्ग कडितलम् इति व्याडि, स चाम्माभिर्देष्टव्यमुक्त ॥ २ ॥

भिन्दिपाले सृग

भिन्दत पालयति भिन्दिपालो नाम हस्तक्षेप्यो महाफलो दाघदण्ड आ

गृह्यत गृहीत, "जम्बीर" ॥ (उणा-४२) ॥ इति निपात्य ॥ ३ ॥ उपागज्ज्यन्तऽत्र
 पाणा उपागज्ज ॥ ४ ॥ शराणामाश्रय ॥ ५ ॥ ४४९ ॥ शरा धीय तऽत्र शरधि
 पुलिङ्ग, योगिण-पारिपुषिणाभिगिलादय ॥ ६ ॥ अन्यन्ते पाणा अनेन कलाप ॥ ७ ॥

अथ चन्द्रदास

करवालनिमिश्ररूपाणरगद्गा ।

तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्रा-

असिर्नष्टिरिष्टी

चन्द्राद्दास प्रभाऽस्य चन्द्रदास ॥ १ ॥ करपालयति करपाल, जपादित्वाद्
 पते करवाल, करे गालो यत्नमस्येति वा ॥ २ ॥ निष्कान्तत्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
 निक्षिप्त 'नमव्ययात् सद्दयायाट' ॥ ७ ॥ ३१०३ ॥ ३ ॥ कल्पते कृपाण 'कृपिविपि'
 ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणम् ॥ ४ ॥ राडति भिनसि यत् "गम्यमि" ॥ (उणा-९२) ॥
 इति ग ॥ ५ ॥ तर तरत् 'दरमान' वायत्र तरवारि पुलिङ्ग ॥ ६ ॥ कुक्षौ भवो जात
 कौक्षेयक कङ्कक्षीजीणनाऽयसा नमिर्नितत्वात् "कुलङ्क्षि" ॥ ६ ॥ ३१२ ॥ इत्ये
 यक् ॥ ७ ॥ मण्डलाकारमग्रमस्य मण्डलाग्र ॥ ८ ॥ अस्यतेऽसि पुलिङ्ग 'पदिपठि'
 ॥ (उणा-६०७) ॥ इति ॥ ९ ॥ ऋपति पाणि गच्छति ऋष्टि स्वरादि ॥ १० ॥
 रेपति हिनस्ति रिष्टि 'दमुपि ॥ (उणा-६५१) ॥ इति कित्ति, पुल्लालिङ्गावेतौ ॥ ११ ॥

शेष-नात्र- असिस्तु सायक ।

भागभा विजय शास्ता व्यवहार प्रजाकर ।

धमपालोऽक्षरो देवस्तीक्ष्णरम्मा दुरासद ॥

प्रसन्नो रदतनयो मनुज्येष्ठ शिवह्वर ।

करपालो विशसनस्ताक्षणधारा विषाभज ॥

धमप्रचारो धाराज्ञो धाराधारकरालिकौ ।

चन्द्रभासश्च शस्त्र

त्सरुरस्य मुष्टि ॥ ४४६ ॥

अस्य खड्गस्य मुष्टिग्रहणस्थान मुष्टि त्सरुरनेन त्सर पुलिङ्ग, भृमृतसरि'
 ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु खड्गस्येत्युपलक्षणम् तेनान्यस्याऽपि मुष्टिस्तत्सरुरच्यते ।
 यदमर - त्सर खड्गादिमुष्टौ स्याद् इति ॥ १ ॥ ४४६ ॥

प्रत्याकार परीवार कोश सङ्गपिधानकम् ।

प्रतिरूप आकारोऽस्य प्रत्याकार ॥ १ ॥ परित्रियतऽनन परिवार घञ्युप
 सगस्य- ॥ ३ ॥ २ ॥ ८६ ॥ इति दीपाच्च परीवार ॥ २ ॥ कुश्यते इति कोशस्त्रिलिङ्ग ।
 सङ्ग पिधायतेऽनेन सङ्गपिधानम् स्वार्थ के सङ्गापिधानम् ॥ ३ ॥

अद्भुत फलक चर्म सेटफाऽऽवरणस्फुरा ॥ ४४७ ॥

‘अद्भु अभियोगे’ अद्भुत्यनेन अद्भुत ॥ १ ॥ फलति विधायते फलम्, के फलम्
परम्भपि पुष्पावलिक ॥ २ ॥ चम्भमयत्वाचम् ॥ ३ ॥ सेटमलुत्नासयति खेट
पुष्पावलिक के सेटक ॥ ४ ॥ आत्रियने वपुरनेन आवरण ॥ ५ ॥ स्फुरति च
लति स्फुर, स्फुरमेऽपि ॥ ६ ॥ ४४७ ॥

अस्य मुष्टिस्तु सग्राह

अस्य फलस्य मुष्टिग्रहणस्वान् मुष्टि सग्राहनेऽनन सग्राह, “समो मुष्टौ”
॥ ५ । ३ । ५८ ॥ इति घम् ॥ १ ॥

धुरी धुरी कृपाणिका ।

शस्त्र्यसेर्धेनुपुङ्गवौ च

धुरति विपन्नति धुरी, धुरिकाऽपि ॥ १ ॥ धुरति छिनत्ति धुरी ॥ २ ॥
कपति कृपाणा, के कृपाणिका ॥ ३ ॥ शस्त्र्यतेऽनया शस्त्रा “नादाम्” ॥ ५ । २ ।
८८ ॥ इति नद् ॥ ४ ॥ असिश्चादात् धेनु पुङ्गवौ चिन्तिता ईनदायित्तादसिरूपा
धेनुरसिधेनु असे पुनाव ह्रस्वत्वादमिपुना ॥ ५ ॥ ६ ॥

शेषवान्-अथ धुर्यव्री शोकायिना ॥

पत्र च धेनुना ।

पत्रपालस्तु साऽऽयता ॥ ४४८ ॥

सा धुरिना आयता दीर्घा । पत्रेण पालयति रक्षति पत्रपाल ॥ १ ॥ ४४८ ॥
शेषवान्-पत्रपाले तु हुलमावृता ।

दृष्टव्यो पत्रपाला च

दण्डो यष्टिश्च लघुट

दण्डयत्यनेन दण्ड पुष्पावलिक ‘पञ्चमाह’ ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड
॥ १ ॥ इज्यतेऽनया यष्टि पुष्पावलिक, पुष्पा ॥ (उणा-६४६) ॥ इति
ति ॥ २ ॥ लगति प्रहारोऽनेन लघुट ‘लघुट’ ॥ (उणा-१७७) ॥ ३ ॥

स्यादीली करवालिका ।

इज्यते इली, एकधारोऽसिस्तुरुष्पायुधम् ॥ १ ॥ अल्प करवाल करवालिका,
तरवालिकेत्यन्ये । न्युज्ज खद्ग कडितम् इति व्याटि, मचास्माभिर्देयामुक्त ॥ २ ॥

भिन्दिपाले सृग

भिन्दत पालयति भिन्दिपाले नाम हन्त्येव्यो महाफलो दाघदण्ड आ

गुर्गा १७, वृषादगदितान् साधुमय ॥ १ ॥ ग्रन्थेते सुग, स्वादित्वान् के
न्यदगादिनाद् गन् ॥ २ ॥

उन्ते प्रास

गुर्गा कुत्तरतय ॥ १ ॥ प्रास्यते प्रास, हस्तधाय गन् ॥ २ ॥

अथ दुषणो घन ॥ ४४० ॥

मुद्गर स्यात्

हृदयतेऽनेन दुषण “न्ययोद्रो करणे” ॥ ५ । ३ । ३८ ॥ इत्यलि
घादेशलतोऽराहणादिभटान् णत्तम्, ह घणनीति प्रगते वा ॥ १ ॥ हन्यतेऽनेन
घन, “मूर्तिनिगिना” ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यलि साधु ॥ २ ॥ ४४९ ॥
मोदतऽनेन मुद्गर पुष्कल्लिङ्ग, “मुदिगुरिभ्याम्” ॥ (उणा-४०३) ॥ इति
न्दिरो गाऽन्त ३, मुद गिरति प्रसते वा ॥ ३ ॥

कुठारस्तु परशु पर्शुपर्शधौ ।

परश्वध स्वधितिश्च

कुठि सोत्र ’कोठति कुठार पुष्कल्लिङ्ग “तुपिकुठिभ्याकित्” ॥ (उणा-
४०८) ॥ इत्यार, कुठार वृक्षान् इयतीति वा ॥ १ ॥ परान् शृणाति परशु
‘पराङ्भ्या वृत्तनिभ्या डित्” ॥ (उणा-७४२) इत्यु ॥ २ ॥ शृणाति पशु
“प्र शु” ॥ (उणा-८२५) ॥ इति शु ॥ ३ ॥ पशुकामिन धायते पश्वध
स्वादित्वात् क ॥ ४ ॥ परान् शृणाति परश्वध परात् श्रो डित्’ ॥ (उणा-
२५२) ॥ इति वध ॥ ५ ॥ स्व धियति धारयति स्वधिति “तिक्कृतो नात्रि”
॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिक् परश्वदय पुल्लिङ्गा ॥ २ ॥

परिध परिधातन ॥ ४५० ॥

परिह्रयतेऽनेन परिध लोहबद्धो लुगुड परेध ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४० ॥
इत्यलि घादेश लखे पलिघोऽपि ॥ १ ॥ परिधात्यतेऽनेन परिधातन ॥ २ ॥ ४५० ॥

सर्व्वला तोमरे

सर्व्वान् गति सर्व्वला ॥ १ ॥ साम्यत्यनेन तोमर पुष्कलीबलिङ्ग “जठर
करर’ ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते तत्र ॥ २ ॥

शल्य शङ्कौ

शल्यत्वविशति शल्य पुन्लीबलिङ्ग, श्यालामा’ ॥ (उणा-३५७) ॥
इति य, अयत्रोपचारात् शल्यम् ॥ १ ॥ साम्यत्यनेन शङ्क पुल्लिङ्ग, श्वशीशमि
॥ (उणा-७४९) ॥ इति कुस्तर ॥ २ ॥

श्ले त्रिजीर्णम् ।

श्लति रुचति श्ल पुर्णवलिङ्ग , तत्र॥१॥ त्राणिशापाण्यस्य त्रिर्शापम् ॥२॥

शक्तिपट्टिसदु स्फोटचक्राद्या

शस्त्रजातय ॥ ४५१ ॥

शक्नोति जेतुमनया शक्ति ॥ १ ॥ पटत्यरातान् पट्टिम “पट्टिनाभ्याम्”
(उणा-५७९) इति टिम , अय तात्त्व्य इत्यये ॥ १ ॥ दुग्ग स्फोटयति
दु स्फोट ॥ १ ॥ क्रियते प्रहरोऽनेन चक्र पुष्पावलिङ्ग , आदिग्रहणात् शतनी
महाशिला-मुपुष्टी चिरिका बराहणम्प्रभृतय ॥१॥४५१॥

शेषान्न-

अथ शक्ति नाम्महाफला ॥

अष्टनालाऽऽयता सा च पश्चिस्तु युरोपम् ।

लोहदण्डस्तीक्ष्णवारा नुस्फोटाराफला समै ॥

चक्र तु बल्यप्रायमरसचित्तमित्यपि ।

शतघ्ना तु चतुस्ताला लोहण्डम्प्रसचिता ॥

अय वण्टम्प्रसच्छना शतप्प्येव महानिला ।

मुपुष्टा स्याद् दारुमया वृत्ताय कालसाचता ॥

वृणयो ओहमात्रोऽत्र चिरिका तु हुलाग्रम् ।

बराहणकोऽवय फलपत्राग्रजे हुलम् ॥

मुनयोऽस्त्रशेखर च

युरली तु श्रमो योग्याऽभ्यास

युरति छिन्दत्यस्या युरला मुरलोरल-’ ॥ (उणा-६७४) ॥ इत्यले नि
पात्यते॥१॥ ग्राम्यत्यनेन श्रम ॥ ॥ योगे चित्तसाम्ये साध्या योग्या ‘ तत्र साधौ
॥७१११५॥ इति य योगाय शक्तेति वा ‘ योगम्भ्या ॥६१६१५॥ इत्ये
य ॥ ३ ॥ शस्त्राणामभ्यसनम्भ्यास ॥४॥

शेषश्चात्र-शराभ्यास उपासनम् ॥

तद्भू सल्लरिका ।

तस्य ध्रमस्य साधनाय भूलदभू ॥ १ ॥ गच्छते एव भियतेऽत्र सहर
“ मीमामि ” ॥ (उणा-४७७) ॥ इत्यूर लत्वे सल्लर स्वाय के सल्लरिका ॥२॥

सर्वाभिसार सर्गैष

सर्गसनहन समा ॥ ४५२ ॥

गगन मे यो अभिगम्य गताभिसार ॥ १ ॥ गगनागोषो बह्वन सर्वेष
॥ २ ॥ गगै गगणतऽत्र गगनाहाम् ॥ ३ ॥ ४५२ ॥

लोहाभिसारो दशम्या विधिर्नीराजनात् पर ।

अस्त्रभृतां राक्षां य द्वास्त्रतो विधि प्रस्थानात् प्राप्तः स । लोह शस्त्रमभि
सायते प्रगायते प्रस्थाप्यतेऽत्रेति लोहाभिमार , नीरस्य द्वा-युद्धस्य अजन क्षेपाऽत्र
नीराजाम् मन्त्रोक्त्या णि क्षेपवाहनादे राजनया, तस्मात् परो विधि , यद्बुद्धग -

“लोहाभिसारस्तु विधि परो नीराजनाद् कृत्

दशम्या दक्षितं काय” इति । अमरस्तु-

“लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राक्षां नीराजनाविधि । ” इति ध्रुवनीराजनमेव
लोहाभिमारमाह ॥ १ ॥

प्रस्थानि गमन प्रज्याऽभिनिर्माण प्रयाणकम् ॥ ४५३ ॥

यात्रा

प्रस्थीयते स्थानाचल्यते प्रस्थानम्, ॥ १ ॥ गम्यते गमन ॥ २ ॥ व्रजन
प्रज्या ‘आसटि’ ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ अभिनियायते
ऽभिनिर्ण्याण ॥ ४ ॥ प्रयायते प्रयाणम्, स्वार्थे के प्रयाणः ॥ ५ ॥ ४५३ ॥
यान्त्यस्या यात्रा “हुयामा” (षणा-४५१) इति ऋ ॥ ६ ॥

अभिषेणन तु स्यात्

सेनयाऽभिगमो रिपौ ।

सेनया रिपूनभियाऽमभिषेणन ‘णिज् बहुल’ ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ इति
णिज्यऽनटि च ‘स्थासेनि’ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४० ॥ इति पत्वम् ॥ १ ॥

स्यात् सुहृद्बलमासार

आक्षिप्यतेऽनेनेत्यासारोऽबागच्छमिप्रबलम् ॥ १ ॥

प्रचक्र चलित बलम् ॥ ४५४ ॥

प्रस्थित चक्र सैन्य प्रचक्रम्, चलित प्रयाणकस्थितम् ॥ १ ॥ ४५४ ॥

प्रसारस्तु प्रसरण वृणकाष्ठादिहेतवे ।

सेन्याद् बहुस्तृणजञ्चार्थे प्रसरण गमन प्रसार यत्स्थम् निरुद्धवीरधाऽऽमार
प्रसारणा इव व्रज ॥ १ ॥ अमरस्तु- ‘स्यादासार प्रसरणम् इत्याह, तच्चाऽयशास्त्रेण
न सवदतीति नाहम् ॥

अभिक्रमो रणे यानममीतस्य रिपून् प्रति ॥ ४५५ ॥

आभिमारयेत् अभिभूय, अरीभि वा क्रमणमभिमम ॥ १ ॥ ४५५ ॥

अभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीणोऽभ्यरित्रजन् ।

आभिमुष्येनाऽमित्रानलगामी अभ्यमित्राय, अभ्यमित्राय, अभ्यमित्राण
“अभ्यमित्रमायध्व” ॥ ७ । १ । १०४ ॥ इति य, इय, इनश्च ॥ १ । २ । २ ॥

म्यादुरस्तानुगमिल

उरसा बल लक्ष्यते तदस्याग्नि उरग्वान् “तद्” ॥ ७ । २ । १ ॥ इति
मतु ॥ १ ॥ पिन्डादित्वादिले उरमिल ॥ २ ॥

ऊर्जन्म्यूर्जस्वलौ समौ ॥ ४५६ ॥

ऊर्ज् बलमस्यस्य ऊजस्वा ॥ १ ॥ ऊजस्वल ऊजातिशयाश्रित ‘ऊर्जा
विन्बलावम् चात्” ॥ ७ । २ । ५१ ॥ इति मायू ऊजस्वानपि ॥ २ ॥ ४५६ ॥

सायुगीनो रणे साधु

सायुगे साधु सायुगान् “प्रतिजनादेरानन्” ॥ ७ । १ । २० ॥ १ ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वर ।

जयनशालो जेता “तृन्” ॥ ५ । २ । २७ ॥ इति तृन् ॥ १ ॥ ‘भूजे’
॥ ५ । २ । ३० ॥ इति ण्युक्ते जिष्णु ॥ २ ॥ सूचीण्’ ॥ ५ । २ । ७७ ॥ इति
टवरपि जित्वर ॥ २ ॥

शेषश्चात्र-निर्णयौ तु विनया जत्र ॥

जय्यो य शन्यते जेतुम्

जेतु शक्यो जय्य क्षम्यजय्या’ ॥ ४ । २ । ९० ॥ इति ये साधु ॥ १ ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ॥ ४५७ ॥

शन्यादयत्रेत्तन् ॥ १ ॥ ४५७ ॥

वैतालिका बोधकरा अधिका सौम्यसुप्तिना ।

विताल शब्द प्रयोजनमेवा वैतालिका प्रातःपाथना ॥ १ ॥ बोध प्रबोध
कुर्वन्ति मङ्गलपाठवाधकरा ॥ २ ॥ अधिन एव अर्थिना ॥ ३ ॥ सुप्तसुप्त
पृच्छन्ति सौख्यसुप्तिना सुप्तातादिभ्यः पृच्छति’ ॥ २ । ४ । ४ ॥ इति राण्
सौख्यशायनिः सौख्यशाय्यमावापि ॥ ४ ॥

अमरस्तु- वतालिका बोधकरा’ इति रात्रौऽवसरपाठनाह ॥

घाण्टिकाश्चाक्रिना

घण्टया चरति घाण्टिका ये घण्टा घातेन देवनायमे शसति ते भ्रावमात्या
॥ १ ॥ चक्र राण् प्रयोजनमेवा चाक्रिना ॥ २ ॥

रूतो वद्दी मलङ्गपाठक ॥ ४५८ ॥

गुणेति सूत्र ॥ १ ॥ वद्दत स्त्रीं वद्दा, प्रहादित्वात् णिन् ॥ २ ॥ मल्ल
पठतीति मल्लपाठक ॥ ३ ॥ ४५८ ॥

मागधो मगध

मगध एव मागध प्रहादित्वाद् ॥ १ ॥ 'मगध कण्ठ्वाद्' मगध्यति
यात्ने मगध, यशोदीरणेन यो याचत, यदाहु - "मागधा स्तुतिवशजा" इति
महोऽपि ॥ २ ॥

सशप्तका युद्धाऽनिवर्त्तिन ।

सशपन्ति, पलायमानान् सशपथ युध्यन्ते वा सशप्ता, के सशप्तका ॥ १ ॥
युद्धात्त निवर्त्तते युद्धाऽनिवर्त्तिन ॥ २ ॥

नग्न स्तुतिव्रत

न वस्ते नग्न कौपीनमानजरद्वलपरिधानात् "दिननग्न" ॥ (उणा-
२६८) ॥ इति ने निपात्यते न विद्यते मा धियश्छादसि वा अस्मेति वा नखा
दित्वाद्वात्राऽद् भाव ॥ १ ॥ स्तुतिरेव व्रतमस्य स्तुतिव्रत ॥ २ ॥

तस्य ग्रन्थो भोगावली भवेत् ॥ ४५९ ॥

तस्य नमस्य भोग सुख तदेतुत्वाद् भोगा स्तुतय, तासामावला भोगा
वली ॥ १ ॥ ४५९ ॥

प्राण स्थाम तर पराक्रमबलद्युम्नानि शौर्यौजसी

शुष्म शुष्म च शक्तिरूर्जसहसी

प्राणन प्राण ॥ १ ॥ तेष्वत्यनेन स्थाम "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥
इति मन् ॥ २ ॥ तरत्यनेनापद तर अस् ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यम् क्लीब
लिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥ पराक्रमतेऽनेन पराक्रम ॥ ४ ॥ बलत्यनेन बल पुङ्ग्वलिङ्ग
'वपादय क्लावे' ॥ ५ ॥ ३ ॥ २९ ॥ इत्यल् ॥ ५ ॥ दिवि मीयते द्युम्न 'द्यु
सुनिभ्यो माडो डित्' ॥ (उणा-२६६) ॥ इति न द्विषणमपि ॥ ६ ॥ शूरस्य
भाव शौर्यम् ॥ ७ ॥ ओषत्यरीननेन ओज क्लीबलिङ्ग उपेक्ष च ॥ (उणा-
९५९) ॥ इत्यस् ॥ ८ ॥ उप्यत्यनेनारि शुष्म विलिभिलि ॥ (उणा-३४) ॥
इति किद् म ॥ ९ ॥ सात्मजात्मन् ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपा
तनात् शुष्म कलावलिङ्ग ॥ १० ॥ शम्भ्यतेऽभ्या परो जेतु शक्ति ॥ ११ ॥ ऊ
ज्जनमूज पुङ्ग्वलिङ्ग ऊगपि ॥ १२ ॥ सहते शत्रुमनेन सह क्लीबलिङ्ग, अस्'
॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १३ ॥

युद्ध तु सङ्ख्य कलि ।

सप्रामाहृतसम्प्रहारसमरा जन्य युदायोधन

सम्फोट कलहो मृध प्रहरण सयद्रणो विग्रह ॥ ४६० ॥

द्वन्द्व समाघातसमाह्वयाभि-

सम्पातसमर्दममित्प्रघाता ।

आम्बुन्दनाजिप्रधनान्यनीरु-

मभ्यागमश्च प्रविदारण च ॥ ४६१ ॥

समुदाय समुदयो राटि समितिसङ्गरौ ।

अभ्यामर्द्द सम्पराय सर्माक साम्परायिकम् ॥ ४६२ ॥

आक्रन्द सयुग च

युध्यतेऽत्र युद्धम् ॥ १ ॥ सचक्षतेऽत्र सङ्ख्य पुम्लीबलिङ्ग, “च-तो वाचि”
॥ ४६१ ॥ इति ख्यादेश ॥ २ ॥ कथ्यते क्षिप्यतेऽत्र कलि पुलिङ्ग,
“पदिपठि-” (उणा- ६०७) इति इ ॥ ३ ॥ मद्ग्रामयन्तेऽत्र सद्ग्राम ॥ ४ ॥
आह्वयन्ते योद्धारोऽत्रेत्याहव ‘आहो युद्धे’ ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४३ ॥ इत्यालि वस्यो
त्व ॥ ५ ॥ सम्प्रहरतेऽयोन्य प्रन्त्यत्र सम्प्रहार ॥ ६ ॥ समियूते सङ्घटन्तेऽत्र
समर पुमान्, पुनान्नि-’ ॥ ५ ॥ ३ ॥ १३० ॥ इति घ ॥ ७ ॥ जायते वि
द्वेषानन्य ‘भव्यगेय-’ ॥ ५ ॥ १ ॥ ७ ॥ इति य पुम्लीबलिङ्गावेतौ ॥ ८ ॥ यु
ध्यन्तेऽस्या युत् कृत्वादित्रात् क्विप् ॥ ९ ॥ आयुध्यन्तेऽस्मिन्नायोधनम् ॥ १० ॥
सस्फुटत्यत्र कातरहृदयानि सस्फाट सस्फेट इत्यये, सफट इति भरत ॥ ११ ॥
कल्यते क्षिप्यतेऽत्र कलह कूपकटि-” ॥ (उणा- ५८९) ॥ इत्यह कल हानधल
हन्तीति वा क्वचित् ॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति ङ, कला जहाताति वा
‘इयापो बहुल-’ ॥ २ ॥ ४ ॥ ९९ ॥ इति पूवस्य ह्रस्व ॥ १२ ॥ ‘मृधून् उन्दे’
मधते शोणितैर्मृध ‘नाम्युपा-त्य-’ ॥ ५ ॥ १ ॥ ५४ ॥ इति क ॥ १३ ॥ प्रह
रन्तेऽत्र प्रहरणम् ॥ १४ ॥ सयतन्ते सयच्छन्ति वाऽत्र सयत् क्वावलिङ्ग, अमरस्तु-
“स्त्रिया सयत्” इत्याह ॥ १५ ॥ रणन्ति दुःकुमयोऽत्र रण पुम्लीबलिङ्ग ‘पुनान्नि-
॥ ५ ॥ ३ ॥ १३० ॥ इति बाहुलकाद् घ ॥ १६ ॥ विशङ्कत्यत्र विग्रह ॥ १७ ॥ ४६० ॥
द्वौ द्वौ युध्येतेऽत्र द्व द्वष्टपोदरादिवात् वयते वारैरिति वा प्रह्लाहा ॥ (उणा- ५१४) ॥
इति वे निपात्यते, ‘समासकल्हयुग्मेषु इति भाज ॥ १८ ॥ सङ्गत्या प्रप्ति परस्पर
रमत्र समाघात ॥ १९ ॥ सपृच्छत्याह्वय नामात्र समाह्वय ॥ २० ॥ अभिस-
म्पतत्यत्र अभिसम्पात ॥ २१ ॥ समृद्नत्यत्र सम्मद ॥ २२ ॥ सयन्ति सङ्ग
च्छन्तेऽत्र समित् “कृत्यम्पदादि-’ ॥ ५ ॥ ३ ॥ ११४ ॥ इति क्विप् ॥ २३ ॥

प्रकर्षणं तादात्र प्रयाग ॥ २४ ॥ आहूदत्तत्र आम्बुन्दनम् ॥ २५ ॥ अज
 त्वाभिभिगताभ्यामाजि श्र्वात्तत्र "वादाभायजि-" ॥ (उणा-६००) ॥ इति
 णिदे ॥ २६ ॥ प्रधनति हन्ति प्रधन, धनिमरणार्थाऽत्र निधनवत् ॥ २७ ॥ अनन्ति
 र्जातन्ति मुभय अत्र आत्राक पुर्वाबलिङ्ग, अनात्र सयमस्यत्र वा, अत्रादित्वा
 द ॥ २८ ॥ अभ्यागच्छत्यस्मिन्नभ्यागम ॥ २९ ॥ प्रविदायतऽत्र प्रविदारणम् ॥ ३० ॥
 ॥ २९१ ॥ समुदयते मिलत्यत्र समुदाय ॥ ३१ ॥ समुदयत्यत्र समुदय ॥ ३२ ॥
 रदन्ति कल्हायन्तऽस्यां सटि र्वालिङ्ग, "कमिवमि-" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति
 बहुवचसाद् णिदे ॥ ३३ ॥ मयत्यस्या समिति इत्यादित्वात् किं ॥ ३४ ॥
 सतिरन्ते सगृणन्ति वाऽत्र सत्तर ॥ ३५ ॥ अभ्यामृद्नन्ति अस्मिन्नभ्यामद ॥ ३६ ॥
 सम्परेति मृयुरत्र सम्पराय, पुर्वाबलिङ्ग ॥ ३७ ॥ समीयतेऽत्र समाक "सृणी
 फास्तिक्-" ॥ (उणा-५०) ॥ इति के निपात्यत ॥ ३८ ॥ सम्परायो मृत्यु प्रया
 जनमस्य साम्परायिकम् ॥ ३९ ॥ ४६२ ॥ आकन्दन्त्यत्र कातरा आकन्द ॥ ४० ॥
 समुज्यतेऽत्र मयुग पुर्वाबलिङ्ग, स्यादित्वात् के यडङ्गादित्वात् गत्व, सङ्गता रथ
 युगा अत्रेति वा ॥ ४१ ॥

अथ नियुद्ध तद्भुजोद्भवम् ।

तत् युद्ध बाहुभिजनितम्, नियत युद्ध नियुद्धम् ॥ १ ॥

पटहाडम्बरौ तुल्यौ

पटे हन्यते स्म पटहो वाद्यविशेष यद्वाचस्पति - 'महासमरतूयं तु पटहाड-
 म्बराद्युभौ ॥ १ ॥ आदम्यते आडम्बर, 'जठर-' (उणा-४०३) इत्येते नि
 पात्यते पुक्लीबलिङ्गायेतौ ॥ २ ॥

तुमुल रणसङ्कुलम् ॥ ४६३ ॥

साम्यत्यनेन तुमुल कुमुलतुमुल- ' ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्य
 ते ॥ १ ॥ रणेन सङ्कुल रणसङ्कुलम् ॥ २ ॥ ४६३ ॥

नासीर त्वग्रयान स्यात्

णासृत् शब्दे' नासते नासा 'जम्बाराभार- ॥ (उणा-४०२) ॥ इतारे
 निपात्यते स्यात्लाबलिङ्गोऽय, वैजयन्ती तु- 'नासारोऽम्बी इत्याह ॥ १ ॥ अत्रे
 यानमस्य अग्रयानम् ॥ २ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ।

अवमदनमवमद ॥ १ ॥ पाज्यते पीडनम् ॥ २ ॥

प्रपातस्त्वभ्यरम्भन्दो धात्वभ्यामादन च स ॥ ४६४ ॥

प्रपन्नं प्रयत्नं छगदात्ममामि यथ ॥ १ ॥ अथर्वणमन्त्राय नमः
जवस्त्वन्दोषि ॥ ॥ धारणाऽस्त्यस्या धाति पृथादराद्धार, रथा धारी ॥ २ ॥
अभ्यासाद्यतेऽभ्यासादिनाम् ॥ ६ ॥ ६६ ॥

तद् रात्रौ सौषिरं

तदभ्यासादन निनि मुनेषु मय मांसिकम्, अप्यागमादिन्यादिकम् ॥ १ ॥

वाराहमन त्वालिर्भाष्मम् ।

यारा आगम्यन्तऽत्र वागगमनम् ॥ १ ॥ आज मद्रासस्य भीष्माष्टी-
धोग भूमि 'वागगमनी' इत्यमर ॥

नियुद्धमृक्षराट् ,

अतो मगना युद्धस्य व्यग्रहात्मस्य वाटोऽभवात् ॥ १ ॥

मोहो मूर्च्छा च कदम्बम् ॥ ४६५ ॥

मोहन मोह प्रहार ॥ १ ॥ मृच्छन मृच्छा ॥ २ ॥ 'कदा शब्द' इति
वचिन्यादेन क.मल 'छिन्दुटि-' (उणा-५००) इति मल ॥ ३ ॥ ८६ ॥

वृत्ते भाविनि वा युद्धे पान म्याद्वीरपाणम् ।

वीराणा मत्प्रपन्न वाग्पाण "पानथ्य भावहरण" ॥ २ । ३ । ६९ ॥ इति
णत्वम् ॥ १ ॥

पलायनमपयान मन्त्राद्वयविद्वत् ॥ ४२६ ॥

अपक्रम समुत्प्रेम्यो द्वाव

पलाजते पलायनम् ॥ १ ॥ अपठय यावन्नेष्टयानम् ॥२॥ गच्छन् गदाय
 'मुद्रो' ॥ ५।३।५९ ॥ इति घञ् ॥ ३ ॥ ऋण द्व ॥ ८ ॥ निद्रवण
 विञ्च ॥ ५॥६६॥ अपाठय क्रमणमपठम् ॥ ६॥ ममुप्रेत्य पठो द्रागण्य नद
 वण सद्राव 'मुद्रो' ॥ ५।३।९॥ इति घञ् ॥ ७॥ 'मुप्रेतो' ॥ १३।८॥
 इति घञ् उन्नाव ॥ ८ ॥ "प्रात्स्नुहो ॥ ५।३।६७ ॥ इति घञ् प्रश-
 व, नानमपि ॥ ९ ॥

અવ વિજયો જય ।

विजयन विनय ॥ १ ॥ जायते जय ॥ २ ॥

परालयो गणे भद्र

परजयन पराजय ॥ १ ॥

दमरे टिम्ब्रिष्ट्रौ ॥ ४६७ ॥

प्रपण प्रत्यत्र प्रपा ॥ २८ ॥ आरुदत्यत्र आरुदनम् ॥ २९ ॥ अज
न्यभिभिर्गम्यामाजि आलिङ्ग "पादाब्जाग्नि-" ॥ (उणा-६२०) ॥ इति
णिदि ॥ ३६ ॥ प्रधाति ह्यत्र प्रधन, धनिमग्नार्थाऽत्र निधनवन् ॥ ३७ ॥ अनन्ति
जान्ति गुमग अनन्ता आत्मा पुत्रीबलिङ्ग, अनीक मयमस्यत्र वा, अत्रादित्वा
द ॥ ३८ ॥ अभ्यागच्छत्यस्मिन्नभ्यागम ॥ ३९ ॥ प्रविदायनऽत्र प्रविदारणम् ॥ ३० ॥
॥ ४० ॥ समुदयन्ते मिलत्यत्र समुदाय ॥ ४१ ॥ समुद्यत्यत्र समुदय ॥ ४२ ॥
रदन्ति फलदायन्तऽभ्यां राटि रतीलिङ्ग, "कमिवामि-" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति
बहुवचनाद् णिाद ॥ ४३ ॥ सयत्यस्या समिति, इत्यादित्वात् कि ॥ ४४ ॥
सहितन्त सगृणन्ति वाऽत्र सङ्गर ॥ ४५ ॥ अभ्यामृद्नन्ति अस्मिन्नभ्यामद ॥ ४६ ॥
सम्परेति मृयुरत्र सम्पराय, पुत्रीबलिङ्ग ॥ ४७ ॥ समीयतेऽत्र समाक "सृणी
फास्तिक्-" ॥ (उणा-५०) ॥ इति के निपात्यत ॥ ४८ ॥ सम्परायो मृत्यु प्रयो
जनमस्य साम्परायिकम् ॥ ४९ ॥ ४६२ ॥ आक्रदन्त्यत्र कातरा आक्रद ॥ ४० ॥
सयुज्यन्तेऽत्र सयुग पुत्रीबलिङ्ग, स्यादित्वात् के न्यङ्ङादित्वाद् गत्व, सङ्गता रथ
युगा अग्रेति वा ॥ ४१ ॥

अथ नियुद्ध तद्भुजोद्धवम् ।

तत् युद्ध बाहुभिजनितम्, नियत युद्ध नियुद्धम् ॥ १ ॥

पटहाडम्बरौ तुल्यौ

पटे हन्यते स्म पटहो बाहुविशेष यद्वाचस्पति - "महासमरस्य तु पटहाड
म्बराधुभौ ॥ १ ॥ आदम्यते आडम्बर, 'जठर-" (उणा-४०३) इत्यरे नि
पात्यते पुक्लीप्रलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

तुमुल रणसङ्कुलम् ॥ ४६३ ॥

ताम्यत्यनेन तुमुल 'कुमुलतुमुल-" ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्य
ते ॥ १ ॥ रणेन सङ्कुल रणसङ्कुलम् ॥ २ ॥ ४६३ ॥

नासीर त्वग्रयान स्यात्

णासृड शब्दे नासते नासा 'जम्बाराभार-" ॥ (उणा-४०२) ॥ इतरे
निपात्यते आक्लानलिङ्गाऽय वैजयन्ती तु- 'नासारोऽस्त्री' इत्याह ॥ १ ॥ अग्रे
यानमस्य अग्रयानम् ॥ २ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ।

अवमदनमवमद ॥ १ ॥ पाठ्यते पीडनम् ॥ २ ॥

प्रपातस्त्वभ्यरम्भन्दो धात्र्यभ्यामादन च स ॥ ४६४ ॥

प्रयत्न प्रपान दृग्दशकमणमित्यथ ॥ १ ॥ अथवाचकमणमित्यथ ,
 अथवाचकमणमित्यथ ॥ ॥ धान्ताऽष्टत्यस्या धाटि पृथोदगादिन्वात् , तथा धाटी ॥ ३ ॥
 अन्त्यामादनेऽन्त्यामादनम् ॥ ४ ॥ ४६४ ॥

तद् रात्रौ सौप्तिक

तदन्त्यामादन निशि भुपेभु भव सौप्तिकम् , अथवाचकमणमित्यथ ॥ १ ॥

वीराशसन त्वाजिभीष्मम् ।

वारा आशस्यन्तेऽत्र वीराशसनम् ॥ १ ॥ आत्र गदप्रामम्य गीर्णाऽऽ-
 धोरा भूमि 'वाराशसनी' इत्यमर ॥

नियुद्धभूरक्षयाट ,

अथो मत्स्यो युद्धस्य व्यवहारस्तस्य यात्रायात्रा ॥ १ ॥

मोहो मूर्च्छा च कश्मलम् ॥ १६५ ॥

मोहन मोह प्रहार ॥ १ ॥ मूर्च्छा मूर्च्छा ॥ २ ॥ 'मोह मोहन' मत्स्य-
 वचिन्त्यानेन कश्मल 'वचिन्दि- (उणा- ' २०) इति मत्स्य ॥ १ ॥ १६५ ॥

वृत्ते भाविनि वा युद्धे पान म्याङ्गीरमाणम् ।

वीराणां मद्यपान धारपाण "पातम्य नावधरण" ॥ २ ॥ १ ॥ १६६ ॥ इति
 पातम् ॥ १ ॥

पलायनमपयार मन्त्रारुहिरुत्ता ॥ १६७ ॥

अपक्रम समुत्प्रेम्भो द्राव

पलायते पलायतम् ॥ १ ॥ अपक्रम यागतद्वयानाम ॥ २ ॥ मत्स्यो मत्स्यम् ,
 "युद्धो ॥ ५ ॥ ३ ॥ ५९ ॥ इति मत्स्य ॥ ३ ॥ मत्स्यो मत्स्यम् ॥ ४ ॥ मत्स्यो मत्स्यम्
 तद्वत् ॥ ५ ॥ ४६६ ॥ अपाट्टय मत्स्यमपमम ॥ ५ ॥ मत्स्यो मत्स्यम् ॥ ६ ॥ मत्स्यो मत्स्यम्
 वण सद्राव 'युद्धो' ॥ ५ ॥ ३ ॥ ५९ ॥ इति मत्स्य ॥ ३ ॥ "युद्धो- ' ॥ ५ ॥ ३ ॥ ५९ ॥
 इति मत्स्य उद्धाव ॥ ८ ॥ "यात्रायात्रा ॥ १ ॥ ३ ॥ ५९ ॥ इति मत्स्य मत्स्य
 व नशनमापे ॥ ९ ॥

अथ विजयो जय ।

विजयन विजय ॥ १ ॥ जीयते जया ॥ २ ॥

पराजयो गणे भद्र

पराजयन पराजय ॥ १ ॥

हमरे डिम्बत्रिपुत्रौ ॥ ४६७ ॥

प्रथमं प्रत्यय प्रथम ॥ २४ ॥ आम्बुदन्त्यत्र आम्बुदन्तम् ॥ २५ ॥ अत्र
 'त्यभिधि'त्वात्प्रथमं प्रथमं 'वादावादात्रि-' ॥ (उणा-६००) ॥ इति
 निदि ॥ २६ ॥ प्रथमं द्विनि प्रथम, धनिमरणाधाऽत्र निधनवत् ॥ २७ ॥ अनन्ति
 र्जातिनि मुभय अत्र आत्रक पुत्रावलिङ्ग, अर्नाक सत्यमस्त्यत्र वा, अभ्रादित्वा
 द ॥ २८ ॥ अभ्यागच्छत्यस्मिन्प्रभ्यागम ॥ २९ ॥ प्रविदायतऽत्र प्रविदारणम् ॥ ३० ॥
 ॥ ४१ ॥ समुदयत मिलत्यत्र समुदाय ॥ ३१ ॥ समुदायत्र समुदय ॥ ३२ ॥
 रन्ति कलहायन्तेऽस्यां राटि र्हीलिङ्ग, 'कमिवमि-' ॥ (उणा-६१८) ॥ इति
 मृत्पराणाद् निदि ॥ ३३ ॥ मयत्यस्या समिति, इत्यादित्वात् क्ति ॥ ३४ ॥
 सतिरन्ते सृष्टयति याऽत्र साक्षर ॥ ३५ ॥ अभ्यामृदन्ति अस्मिन्प्रभ्यामद ॥ ३६ ॥
 सम्परेति मृत्पराय सम्पराय, पुर्ण्यलिङ्ग ॥ ३७ ॥ समायतेऽत्र समाक 'सृणी
 पास्तिप-' ॥ (उणा-१०) ॥ इति के निपात्यत ॥ ३८ ॥ सम्परायो मृत्पु प्रयो
 जनमस्य साम्परायिकम् ॥ ३९ ॥ ४६२ ॥ आक्रन्दन्त्यत्र कातरा आक्रन्द ॥ ४० ॥
 सयुज्यन्तेऽत्र सयुग पुर्ण्यलिङ्ग, र्पादित्वात् के न्यङ्ङादित्वाद् गत्व, सङ्गता रथ
 युगा अग्रेति वा ॥ ४१ ॥

अथ नियुद्ध तद्भुजोद्भवम् ।

तत् युद्ध बाहुभिजनितम्, नियत युद्ध नियुद्धम् ॥ १ ॥

पटहाडम्बरौ तुल्यौ

पटे हन्यते स्म पटहोवाचविशेष, यद्वाचस्पति - 'महासमरतुल्यं तु पटहाड-
 म्बरानुभौ ॥ १ ॥ आदम्यते आडम्बर, 'जठर-' (उणा-४०३) इत्यरे नि
 पात्यते पुक्लीगलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

तुमुल रणसङ्कुलम् ॥ ४६३ ॥

ताम्यत्यनेन तुमुल 'कुमुलतुमुल-' ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्य
 ते ॥ १ ॥ रणेन सङ्कुल रणसङ्कुलम् ॥ २ ॥ ४६३ ॥

नासीर त्वग्रयान स्यात्

णासृ शब्दे नासते नासा 'जम्बीराभार-' ॥ (उणा-४०२) ॥ इतारे
 निपात्यते स्त्राकञ्चलिङ्गोऽय वजयती तु- 'नासारोऽस्त्री' इत्याह ॥ १ ॥ अग्रे
 यानमस्य अग्रयानम् ॥ २ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ।

अवमदनमवमद ॥ १ ॥ पात्यते पीडनम् ॥ २ ॥

प्रपातस्त्वभ्यनम्बुन्दो धात्र्यभ्यासादन च स ॥ ४६४ ॥

वदते स्ताति भयेन वदी, हठादृष्टा स्त्री, वल्कतो हस्ते क्षिप्तो राजपुत्रादिथ,
यदाहु - वन्दो स्यात् पणत्रयस्य ' इति अचि गौरादित्वात् डीम्नन् ॥ १ ॥ शृण्वे
ग्रह, के ग्रहक ॥ २ ॥ प्रोपशब्दाभ्या परो ग्रह प्रग्रह, उपग्रह ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४७० ॥

चातुर्वर्ण्यं द्विजक्षत्रवैश्यशूद्रा नृणा भिद ।

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्रवेति वक्ष्यमाणा मनुष्याणा भिदो जातिविशेषा,
वर्ण्यते इति वर्णा, चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं भेदनादित्वात् स्वार्थे ण्यन् ॥ १ ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ॥ ४७१ ॥

चत्वार आश्रमा

ब्रह्मचर्याभ्यां द्विजातीना वक्ष्यमाणाश्चत्वार आश्रमाश्चेति तपस्य-ल्लेखि-
त्याश्रमा, तात्पर्यात् पुमास पुम्कीर्णलिङ्ग ॥ १ ॥ ४७१ ॥

तत्र वर्णा स्याद् ब्रह्मचारिणि ।

तेष्वश्रमेषु आद्यो वर्णशब्दो ब्रह्मचर्यपथाय वर्णाऽस्ति अस्य वर्णा "वर्णां
ब्रह्मचारिणि" ॥ ७ । २ । ६९ ॥ इतान् ब्रह्म वेदा, ब्रह्म तप, ब्रह्म ज्ञान च
शास्त्रत तच्चरत्यजयत्यवश्य ब्रह्मचारी तत्र ॥ १ ॥

ज्येष्ठाश्रमी गृहमेधी गृहस्थ स्नातको गृही ॥ ४७२ ॥

ज्येष्ठचासां आश्रमा च ज्येष्ठाश्रमी,

यमनु -

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थैरेव धाय ते तस्माद् ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ १ ॥

गृहेण मधते गृहमेधा ॥ २ ॥ गृहे तिष्ठति गृहस्थ ॥ ३ ॥ वेद समाप्य

स्नात स्नातक "स्नातद्विदसमाप्ती" ॥ ७ । ३ । २० ॥ इति क ॥ ४ ॥

गृहमस्यास्ति गृहा ॥ ५ ॥ ४७२ ॥

वैश्वानसो वानप्रस्थ

विशेषेण गन्तति कन्दफलमूलानि वैश्वानम "वनस" ॥ (उणा-५७३) ॥

इत्यसे निपात्यते ॥ १८ प्रतिष्ठन्तेऽत्र प्रस्थ वनस्य प्रस्थ भवो वानप्रस्थ ॥ २ ॥

भिक्षु सान्यासिको यति ।

कर्मन्दी रक्तवसन परित्राजकृतापसौ ॥ ४७३ ॥

पाराशरी पारिकाङ्क्षी मम्करी पारिरक्षक ।

भिम्भणशीलो भिक्षु ॥ १ ॥ कर्मणा सन्यास प्रयोजनमस्य सांन्यासिक ॥ २ ॥

दाम्यति दग्धं लुप्यादि अक्षन्तिक्लह इत्येवे "दमोर्णद्वा दश्च ड -" (उणा-
४०२) दग्धं तत्र ॥ १ ॥ दग्धेऽस्माद् द्विम्ब पुनर्लीबलिङ्ग, डानी बभ्राति
निम्ब ॥ २ ॥ त्रिङ्गविम्ब ॥ ३ ॥ ४६७ ॥

शोधयात्र-

स्याच्छृगाली तु विग्वे ।

वैरनिर्यातन वैरगुद्धिर्वरप्रतिक्रिया ।

'यतन् मिशरोपस्फारयो' नियात्यते शोष्यते नियातन वैरस्य निर्यातन वैर
निर्यातनम् ॥ १ ॥ वैरस्य शोधन वैरगुद्धि ॥ २ ॥ वैरस्य प्रतिकारो वैरप्रतिक्रिया ॥ ३ ॥

बलात्कारस्तु प्रसभ हठ ,

'बलादित्यध्यय इठार्ये' बलात् करण बलात्कार ॥ १ ॥ प्रगता सभा अत्र
प्रसभ, सभया युक्तायुक्तविचारो लभ्यते बलाबलिङ्गाऽयम्, वैजयन्ती तु- "प्रसभो
ऽप्रा बलात्कार' इति पुस्यप्याह ॥ २ ॥ हठति हठ ॥ ३ ॥

अथ स्थलित छलम् ॥ ४६८ ॥

स्थलन मागाबलन स्थलितम् ॥ १ ॥ छयति छलम् ॥ २ ॥

परापर्यऽभितो भूतो जितो भग्न पराजित ।

परादिशब्दभ्य परो भूत पराभूत ॥ १ ॥ परिभूत ॥ २ ॥ अभिभूत ॥ ३ ॥ जीयते
स्म जित ॥ ४ ॥ भज्यते स्म भग्न ॥ ५ ॥ पराजीयते स्म पराजित ॥ ६ ॥

पलायितस्तु नष्ट स्याद् गृहीतदिक् तिरोहित ॥ ४६९ ॥

पराभूत्य अयते पलायित, "उपसगस्यायौ ॥ २ । ३ । १०० ॥ इति
रस्य लत्वम् ॥ १ ॥ नश्यति स्म नष्ट ॥ २ ॥ गृहाता दिग् येन गृहातदिक् ॥ ३ ॥
तिरोधत्ते स्म तिरोहित ॥ ४ ॥ ४६९ ॥

जिनाहवो जितकाशी

जित आहवोऽनेन जिताहव ॥ १ ॥ जितेन काशते जितकाशी ॥ २ ॥

प्रस्कन्नपतितौ समौ ।

प्रस्कन्दते स्म प्रस्कन्न ॥ १ ॥ पतति स्म पतित ॥ २ ॥

चार कारा गुप्तौ

चरत्यत्रेति चार के चारकोऽपि ॥ १ ॥ त्रियते कीर्यते वाऽस्या कारा
भिदादित्वादिति साधु ॥ २ ॥ गुप्यतेऽस्या गुप्तर्ष-घनागार तत्र ॥ ३ ॥

बद्धा ग्रहक प्रोपतो ग्रह ॥ ४७० ॥

वा ॥४॥ विविधं प्राति पूरयति विप्र, विशेषेण पातीति वा “सुरशुर-” ॥(उणा-
३९६)॥ इति रे निपात्यते ॥५॥ अग्राभ्या परे जातिजन्मा, “मातुरमे विजनन
द्वितीय मौञ्जिवधनम्” इति स्मृते द्वे जाती जन्मना वाऽस्य द्विजाति ॥६॥ द्विजमा
॥७॥ द्विजातो द्विज ॥८॥ अग्रे आर्द्रा अग्राद् मुग्धाद्वा जातिजन्माऽस्य अग्र
जाति ॥ ९ ॥ अग्रजन्मा ॥ १० ॥ अग्रे अग्राद् वा जातोऽग्रज ॥११॥ वणाना
ज्येष्ठो वणज्येष्ठ ॥१२॥ सूत्र यज्ञोपवात कण्डेऽस्य सूत्रमण्ड ॥१३॥ पङ्क-अध्ययनम्,
अध्यापनम् यजनम्, याजनम्, दानम् प्रतिग्रहश्चेति कर्माण्यस्य षट्कर्मा ॥१४॥ ब्रह्मणो
मुखात् सम्भवति मुखसम्भव यच्छ्रुति “ब्राह्मणाऽस्य मुखमार्मात्” इति ॥१५॥ ४७६॥
वेदा गर्भेऽस्य वेदगर्भ ॥१६॥ शमागर्भोऽग्नि, स इव घस्मरत्वात् शमागर्भ ॥१७॥
सावित्री देवताऽस्य सावित्र, सावित्रमुपचन विना मौञ्जीवधनाऽभावात्, यन्मु -
' तत्र यन् ब्रह्मन्माऽस्य मौञ्जावधनचिह्नितम् ।

तत्राऽस्य माता सावित्री पिता त्वाचाय उच्यते ॥' इति

॥ १८ ॥ मित्रो देवताऽस्य मैत्र ॥ १९ ॥ एतात्पेतस इण " ॥
(उणा-५८१) ॥ इति तस ॥ २० ॥

वट्ट पुनर्माणवकः

वट्टति वेष्टयति मौञ्जा वट्ट ' स्मृतु' ॥(उणा-७१६)॥ इत्यु ॥१॥ मनोरपत्य
कुलित मृत् माणव, 'माणव कुलमागाम्' ॥ ६११९५ ॥ इत्यणि साधु, मणति
शब्दायते इति वा मणिवसोर्णित्' ॥ (उणा-५१६) ॥ इत्यव के माणव ॥२॥

भिक्षा म्याद् ग्राममात्रकम् ॥ ४७७ ॥

भिक्षयते भिक्षा, प्राप्त इव प्राप्तमानम् यदाहु -

' ग्रामप्रमाण भिक्षा स्यादग्रप्राप्तचतुष्टयम् ।

अग्र चतुष्टयं प्राहुह-तनार द्विजोत्तमा ' ॥ इति ॥ १ ॥ ४७७ ॥

उपनायस्तूपनयो वट्टकरणमानय ।

उपनायमुपनायो मौञ्जावधनम्, यन्मु -' गभाष्टमेऽन्दे कुर्यात् ब्राह्मणस्यो
पनायनम् ॥ १ ॥ उपनयनमुपनय ॥२॥ अवट्टवट्ट मियतेऽज्ञेन वट्टकरणम् ॥३॥
आनयनमानय ॥ ४ ॥

अग्नीन्धन त्वग्निकार्यमाग्नीध्रा चाग्निकारिका ॥ ४७८ ॥

अग्निरिध्यतेऽस्मिन् अग्नीधनम् ॥ १ ॥ अग्रे कायमग्निनायम् ॥ २ ॥ अग्नि
मिधेऽग्नीध्र ऋत्विग्विशेष तस्येयमाग्नीध्रा गृहेऽग्नीधो रणधश्च' ॥ ६१३१७४ ॥
इति रण, प्रनादित्वात् स्वार्थेऽणि आग्नीध्रीत्यपि ॥ ३ ॥ अग्रे करणमग्निकारिका
भाव ॥ ५१३१२२ ॥ इति णक ॥ ४ ॥ ४७८ ॥

यततेऽपत्रगाय यति ॥ ३ ॥ वमदेन प्रोक्त भिभुमूत्र वेत्यर्धाते वा कमदी,
 “वृशाभकमदा” ॥ ६ । ३ । १९० ॥ इतीन् ॥ ४ ॥ रक्त वमनमस्य रक्तव
 रान ॥ ५ ॥ परिग्रज्य सर्वे सन्यस्य प्रवति परिवानर ॥ ६ ॥ तप शीलमस्य
 तापग, “अस्मा-उत्रादे-” ॥ ६ । ४ । ६० ॥ इत्यन्, तपोऽम्यामीति वा
 ज्योत्स्नादित्यादन् तपस्यपि ॥ ७ । ४७३ ॥ पाराशर्यण प्रोक्त भिभुमूत्र वेत्य
 र्धाते वा पाराशरी, “शिलालिपाराशयाग्रभिभुमूत्रे” ॥ ६ । ३ । १८९ ॥ इति
 णिन् ॥ ८ ॥ परिकाहति परिकाह्वा बाहल्लाहीष ॥ ९ ॥ मारुणशालो मस्करा
 स ह्याह-मा वृषत कमाणि शातितव धेयसीति, वचस्कादित्वात् साधु ॥ १० ॥
 परिरक्षा प्रयोजनमस्य पारिरक्षिन् ॥ ११ ॥

स्थाण्डिल स्थण्डिलशायी य शेते स्थण्डिले व्रतात् ॥ ४७४ ॥

स्थाण्डिल एव शेते स्थाण्डिल, “स्थण्डिलान्छेते व्रती” ॥ ६ । २ । १३९ ॥
 इत्यण् ॥ १ ॥ स्थण्डिले शेते स्थण्डिलशायी, “व्रताऽऽभीक्ष्ये” ॥ ५ । १ । १५७ ॥
 इति णिन् ॥ २ ॥ ४७४ ॥

तप क्लेशसहो दान्त

तप क्लेश सहते तप क्लेशसह तप क्लेशाऽनुद्धिम ॥ १ ॥ दम्यते स्म
 दान्त, “णौ दान्त-” ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति क्ते साधु ॥ २ ॥

शान्त श्रान्तो जितेन्द्रिय ।

शाम्यति स्म शान्त ॥ १ ॥ शाम्यति स्म शान्त ॥ २ ॥ चित्तानाद्रियाण्य
 नेन जितेन्द्रिय ॥ ३ ॥

अवदान कर्म शुद्ध

अवदायतेऽनेन अवदानम् ॥ १ ॥ शुद्ध सोत्कथ कम चरितम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणस्तु त्रयीमुख ॥ ४७५ ॥

भूदेवो वाडवो विप्रो व्याग्राम्या जातिजन्मजा ।

वर्णज्येष्ठ सूत्रकण्ठ षट्कर्मा मुखसम्भव ॥ ४७६ ॥

वेदगर्भ शमीगर्भ सावित्रो मैत्र एतस ॥

ब्रह्मणोऽपत्य ब्राह्मण इसोऽपत्ये ॥ ६ । १ । २८ ॥ इत्यणि ‘जा
 तो’ ॥ ७ । ४ । ५८ ॥ इत्यत्र अनपत्य एवेति नियमात् अचमर्णोऽमनो’ ॥ ७ । ४ । ५९ ॥
 इत्यतस्वरादिलोपो न भवति ब्रह्म अणति वा घृपोऽरादित्वात् ब्रह्माप्यभेदोपचा
 रात् ॥ १ ॥ त्रयी ऋग्यजु सामवेदा मुखेऽस्य त्रयीमुख ॥ २ ॥ ४७५ ॥ भुवि
 देवो भूदेव ॥ ३ ॥ वाडव इवाऽनृतत्वाद् वाडव वन्वा ब्राह्मणी नदपत्यमिति

कुण्डिका तु कमण्डलु ॥ ४८० ॥

कुण्डते कुण्डा 'भानगोण' ॥ २।४।३० ॥ इति वी, ने कुण्डिका ॥ १ ॥
क पानायमनित्वाऽत्र कमण्डलु पुष्कबलिङ्ग 'गुह्यलुगुगलुक्रमण्डलव' ॥ (उणा-
८२४) ॥ इति साधु क अल अण्ड मन्थे लाति वा ॥ २ ॥ ४८० ॥

श्रोत्रियश्छान्दस

छन्दोऽधाते श्रोत्रिय "छन्दोऽधाते श्रोत्रिय वा" ॥ ७।१।१७३ ॥ इत्याय
श्रोत्रादेशश्च, पक्ष "तद् वेत्य" ॥ ६।२।११७ ॥ इत्यणि छा-दस ॥ १ ॥ २ ॥

यथा त्वादेष्टा म्याद् मखे त्री ।

याजको यजमानश्च

यत्रत यथा ॥ १ ॥ आग्निशति स्वाभ्येन आदष्टा मखे यष्टे त्री सति
यमे ॥ २ ॥ यत्तत याचन ॥ २ ॥ यत्ते यजमान पूज्यन शान' ॥ ५।२।२३।४॥

सोमयाजी तु दीक्षित ॥ ४८१ ॥

सोमेन यजति सोमयाजा ॥ १ ॥ दीक्षा सचाताऽस्य दीक्षित ॥ २ ॥ ४८१ ॥

इज्याशीलो यायजूरु

इज्या यचन शालमस्य इज्याशील ॥ १ ॥ अश यचनशीलो यायजूरु,
'यजिषि' ॥ ५।२।४७ ॥ इति यट-तात् यजेरु ॥ २ ॥

यज्वा स्यादामुतीबल ।

इष्टवान् यज्वा "सुयचोद्वविप्" ॥ ५।१।१७२ ॥ १ ॥ आसुति सोमसधा
नमस्त्यऽस्य आमुतावल कृष्ण।दत्वाद् बलच, 'बलच्यपिनादे' ॥ ३।२।८२ ॥ इति
दीर्घ १ ॥ २ ॥

सोमप सोमपीथी स्यात्

सोम पित्रति सोमप ॥ १ ॥ पान पाथा, "नान्" ॥ (उणा-२२७) ॥
इति कित् थ, सोमपस्य पीथोऽस्त्यस्य सोमपाथा ॥ २ ॥

स्थपतिर्गा पतीष्टिऋत् ॥ ४८२ ॥

गा पतउदस्पते इष्टि यत्र करोताति गा पतीष्टिऋत्, वृहस्पतिसवेन हेतुना
स्थापयतीति स्थपति ॥ १ ॥ २ ॥ ४८२ ॥

सर्ववेदान्तु सर्वस्वदक्षिण यनमिष्टवान् ।

सर्व निदन्त्यम्मात् सर्ववेदा, 'अस्' ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १ ॥ सर्वस्व
दक्षिणाऽत्र सर्वस्वदक्षिणस्तमिष्टवान् ॥ २ ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

व्रते मल्लचयाश्रमकामणि, पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाश, “प्राण्यौषधि-” ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ दण्डो यष्टि, आषाढा प्रयोजनमस्य आषाढ “विशाखाऽऽषाढाद् मयदण्डे” ॥ ६।४।१२० ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

राम्भस्तु वैणव ।

व्रते दण्ड इत्यव, रम्भा वैणपयाय, रम्भाया विकारो राम्भ, ‘प्राण्यौषधि-’ ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ वैणोर्विकारो वैणव, ‘रम्भादे’ ॥ ६।२।५९ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

बैल्व सारस्वतो रौच्य

व्रते दण्ड इत्यव, बिल्वस्य विकारोऽवयवो वा बैल्व ॥ १ ॥ सारस्वती रुच्य शब्दौ बिल्वपयायौ, सरस्वत्या विकार सारस्वत ॥ २ ॥ रुच्यस्य रौच्य ॥ ३ ॥

पैलवस्त्वौपरोधिक ॥ ४७९ ॥

व्रते दण्ड इत्यव, पीलोर्विकार पैलव ॥ १ ॥ समापमानच्छता दुष्टसत्त्वानां रोधो निवारण प्रयोजनमस्य इमणि पृषोदरादित्वात् औपरोधिक ॥ २ ॥ ४७९ ॥

आश्वत्थस्तु जितनेमि

व्रते दण्ड इत्यव अश्वत्थस्य विकारोऽवयवो वाऽऽश्वत्थ ॥ १ ॥ क्षुद्रान्तु घातेन जिता नेमिरनेन जितनेमि ॥ २ ॥

औदुम्बर उल्लूखल ।

व्रते दण्ड इत्यव, उदुम्बरस्य विकारोऽवयवो वा औदुम्बर ॥ १ ॥ उदुम्बर पयाय उल्लूखलशब्द, उल्लूखलस्य विकारोऽवयवो वा उल्लूखल प्राण्यौषधि ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् लुप्र बहुल पुष्पमूले ॥ ६।२।५७ ॥ इति तस्य लुप् ॥ २ ॥

मनुस्तु- ब्राह्मणो बल्वपालाशौ क्षत्रियो बाटखादिरौ ।

पल्वौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हति धर्मत ॥ इत्याह ।

जटा सटा

जायते तपसि जटा तपस्विना प्रयित केशसङ्घात ॥ १ ॥ सयते सटा ‘नमितनि-’ ॥ (उणा- १३९) ॥ दाते टो न लृक् च जट सङ्घाते पट अवयवे’ इत्यनयोवाऽच् ॥ २ ॥

वृषी पीठ

तपस्विना पीठम्, पुक्त्त सीदत्स्यस्या वृषी पृषोदरादित्वात् वृ, गौरादित्वात् वी, वृसीत्यपि ॥ १ ॥ २ ॥

कुण्डिका तु कमण्डलु ॥ ४८० ॥

कुण्डते कुण्डा “भान्नगोण” ॥ २।४।३० ॥ इति वा, के कुण्डिका ॥ १ ॥
क पानायमनित्यऽत्र कमण्डलु पुट्टीवलिङ्ग, ‘गृहलुगुगलुमण्डलव’ ॥ (उणा-
८०४) ॥ इति साधु, क तल अण्डे मध्य लाति वा ॥ २ ॥ ४८० ॥

श्रोत्रियश्छान्दस

छन्दोऽधीते श्रोत्रिय, ‘छन्दोऽधाते श्रोत्रध्व वा’ ॥ ७।१।१७३ ॥ इताय
श्रोत्रादेश्च, पक्षे “तद् वेत्य” ॥ ६।२।११७ ॥ इत्यणि छान्दस ॥ १ ॥ २ ॥

यथा त्वादेष्टा स्याद् मखे व्रती ।

याजको यजमानश्च

यजत यथा ॥ १ ॥ आदिशति स्वाम्येन आदेश मखे यज्ञे व्रता सनि
यम ॥ २ ॥ यजात याचक ॥ ३ ॥ यन्ते यजमान पूज्यन् शान ॥ ५।२।२३।।४॥

सोमयाजी तु वीक्षित ॥ ४८१ ॥

सोमेन यजति सोमयाजा ॥ १ ॥ दाक्षा सजाताऽस्य दाक्षित ॥ २ ॥ ४८१ ॥

इज्याशीलो यायजूक

इज्या यजन शालमस्य इज्याशील ॥ १ ॥ भृश यजनशीलो यायजूक,
‘यजितपि’ ॥ ५।२।४७ ॥ इति यङ्तात् मजेष्क ॥ २ ॥

यज्वा स्यादासुतीनल ।

इष्टवान् यज्वा “सुयजोऽवनिप्” ॥ ५।१।१७०॥१॥ आसुति सोमसधा
नमस्त्यऽस्य आमुताबल कृष्पादित्वाद् बलन् “बलच्यपिनादे” ॥ ३।२।८२ ॥ इति
दीप १ ॥ २ ॥

सोमप सोमपीथी स्यात्

सोम पिबति सोमप ॥ १ ॥ पान पीथी, ‘नानूर’ ॥ (उणा-०२७) ॥
इति कित् थ सोमपस्य पीथोऽस्त्यस्य सोमपाथा ॥ २ ॥

स्थपतिर्गी पतीष्टिकृत् ॥ ४८२ ॥

गी पतेवृद्धस्पते इष्टिं यज्ञ करोताति गा पतीष्टिकृत्, वृद्धस्पतिसत्वेन हेतुना
स्थापयतीति स्थपति ॥ १ ॥ २ ॥ ४८२ ॥

सर्ववेदास्तु सर्वस्वदक्षिण यजमिष्टवान् ।

सर्वं विदत्यस्मात् सर्ववेदा, ‘अस्’ ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १ ॥ सर्वस्य
दक्षिणाऽत्र सर्वस्वदक्षिणस्तमिष्टवान् ॥ २ ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

व्रते दण्ड इत्येष, पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाश, “प्राण्यौषधि-” ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ दण्डो यष्टि, आषाढा प्रयाजनमस्य आषाढ “विशाखाऽऽषाढाद् मयदण्डे” ॥ ६।४।१२० ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

राम्भस्तु वैणव ।

व्रते दण्ड इत्येष, रम्भा वेणुपयाय, रम्भाया विकारो राम्भ, “प्राण्यौषधि-” ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ वेणोर्विकारो वैणव, “गञ्जाद्” ॥ ६।२।५९ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

वैत्व सारस्वतो रौच्य

व्रते दण्ड इत्येष, वित्वस्य विकारोऽवयवो वा वैत्व ॥ १ ॥ सारस्वती रुच्य शब्दौ वित्वपयायौ, सारस्वत्या विकार सारस्वत ॥ २ ॥ रुच्यस्य रौच्य ॥ ३ ॥

पैलवस्त्यौपरोधिक ॥ ४७९ ॥

व्रते दण्ड इत्येष, पीलोर्विकार पैलव ॥ १ ॥ समीपमागच्छता दुष्टसत्त्वानां रोधो निवारण प्रयोजनमस्य इक्षणि पृषोदरादित्वात् औपरोधिक ॥ २ ॥ ४७९ ॥

आश्वत्थस्तु जितनेमि

व्रते दण्ड इत्येष, अश्वत्थस्य विकारोऽवयवो वाऽऽश्वत्थ ॥ १ ॥ क्षुरजं तु घातेन जिता नेमिरनेन जितनेमि ॥ २ ॥

औदुम्बर उल्लखल ।

व्रते दण्ड इत्येष, उदुम्बरस्य विकारोऽवयवो वा औदुम्बर ॥ १ ॥ उदुम्बर पयाय उल्लखलशब्द, उल्लखलस्य विकारोऽवयवो वा उल्लखल ‘प्राण्यौषधि’ ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् लुब्बहुल पुष्पमूले ॥ ६।२।५७ ॥ इति तस्य लुप् ॥ २ ॥

मनुस्तु- ब्राह्मणो वैत्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरो ।

पैलवौदुम्बरा वैत्यो दण्डानहति धमत ॥ इत्याह ।

जटा सटा

जायते तपसि जटा तपस्विना ग्रथित केशसङ्घात ॥ १ ॥ सयते सटा ‘नमितनि-’ ॥ (उणा- १३९) ॥ इति टो न लुक् च, जट सङ्घाते यत् अवयवो इत्यनयोवाऽच् ॥ २ ॥

वृषी पीठ

तपस्विना पीठम्, ध्रुवन्त सीदत्यस्यां वृषी पृषोदरादित्वात् स, गौरादित्वात् वी रूसीत्यपि ॥ १ ॥ २ ॥

कुण्डिका तु कमण्डलु ॥ ४८० ॥

कुण्डते कुण्डी 'भान्गोण' ॥ २।४।३० ॥ इति डा, के कुण्डिका ॥ १ ॥
क पानायमनित्यऽत्र कमण्डलु पुङ्गीबलिः "गूढलुगुगलुस्मण्डलव" ॥ (उणा-
८०४) ॥ इति साधु, क जल अण्डे मध्ये ल्यति वा ॥ २ ॥ ४८० ॥

श्रोत्रियश्छान्दस

छन्दोऽधाते श्रोत्रिय "छन्दोऽधाते श्रोत्रिय च" ॥ ७।१।१७३ ॥ इतीष
श्रोत्रादेशश्च, पक्षे "तद् वेत्य" ॥ ६।१।११७ ॥ इत्यणि छादस ॥ १ ॥ २ ॥

यष्टा त्वादेष्टा स्याद् मखे नती ।

याजको यजमानश्च

यजत यष्टा ॥ १ ॥ आदिशति स्वाम्येन आदष्टा मखे यने व्रता सनि
यम ॥ २ ॥ यजत याजक ॥ ३ ॥ यजते यजमान पृथक् 'यान' ॥ ५।२।२३ ॥ ४ ॥

सोमयाजी तु दीक्षित ॥ ४८१ ॥

सोमेन यजति सामयाजा ॥ १ ॥ दाक्षा सजातोऽस्य दीक्षित ॥ २ ॥ ४८१ ॥

इज्याशीलो यायजूक

इज्या यजत शालमस्य इज्याशील ॥ १ ॥ भृश यजनशीलो यायजूक,
'यजिन्पि' ॥ ५।१।४७ ॥ इति यदन्तात् यजेरूक ॥ २ ॥

यज्वा स्यादामुर्तीनल ।

इष्टवान् यज्वा "सुयजोऽवनिष्" ॥ ५।१।१७३ ॥ १ ॥ आमुति सोममथा
नमस्यऽस्य आमुतावल कृष्यादित्वाद् बलब्, 'बल्यपिनादे' ॥ ३।२।८२ ॥ इति
दार्थ १ ॥ २ ॥

सोमप सोमपीथी स्यात्

सोम पिबति सोमप ॥ १ ॥ पान पाथी, 'नानूर' ॥ (उणा-२२७) ॥
इति कित् थ सोमपस्य पाथीऽस्त्यस्य सोमपाथा ॥ २ ॥

स्यपतिर्गी पतीष्टिकृत् ॥ ४८२ ॥

गा पतबृहस्पते इष्टिं यत्र करोतीति गा पतीष्टिकृत्, बृहस्पतिसत्वेन हेतुना
स्थापयताति स्थपति ॥ १ ॥ २ ॥ ४८२ ॥

सर्ववेदास्तु सर्वस्वदक्षिण यजमिष्टवान् ।

सर्वं विदल्यस्मात् सर्ववेदा, 'अस्' ॥ (उणा-२५२) ॥ इत्यस् ॥ १ ॥ सर्वस्व
दक्षिणाऽत्र सर्वस्वदक्षिणस्तमिष्टवान् ॥ २ ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

व्रते व्रतनयाश्रमक्रमान्, पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाश, “प्राप्यौषधि-” ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ दण्डो गण्डि, आषाढा प्रयोजनमस्य आषाढ “विशाराऽऽषाढाद् मयदण्डे” ॥ ६।४।१२० ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

राम्भस्तु वैणव ।

व्रते दण्ड इत्यव, रम्भा वेणुपयाय, रम्भाया विकारो राम्भ, “प्राप्यौषधि-” ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ वेणोर्विकारो वैणव, ‘एशादे’ ॥ ६।२।५९ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

वैल्य सारस्वतो रौच्य

व्रते दण्ड इत्यव, विल्यस्य विकारोऽवयवो वा वैल्य ॥ १ ॥ सारस्वती रच्य शब्दौ विल्यपयायौ, सरस्वत्या विकार सारस्वत ॥ २ ॥ रच्यस्य रौच्य ॥ ३ ॥

पैल्यस्त्वौपरोधिक ॥ ४७९ ॥

व्रते दण्ड इत्येव, पीलोर्विकार पैल्य ॥ १ ॥ समापमगच्छना दुष्टसत्त्वानां रोधो निवारण प्रयोजनमस्य इरुणि पृषोदरादित्वात् औपरोधिक ॥ २ ॥ ४७९ ॥

आश्वत्थस्तु जितनेमि

व्रते दण्ड इत्येव, अश्वत्थस्य विकारोऽवयवो वाऽऽश्वत्थ ॥ १ ॥ क्षुद्रं तु घातेन जिता नेमिरनेन जितनेमि ॥ २ ॥

औदुम्बर उल्लखल ।

व्रते दण्ड इत्येव, उदुम्बरस्य विकारोऽवयवो वा औदुम्बर ॥ १ ॥ उदुम्बर पयाय उल्लखलशब्द, उल्लखलस्य विकारोऽवयवो वा उल्लखल ‘प्राप्यौषधि’ ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण्, लृच् बहुल पुष्पमूत्रे ॥ ६।२।१७ ॥ इति तस्य लृच् ॥ २ ॥

मनुस्तु- ब्राह्मणो वैल्यपालाशो क्षत्रियो वाटपादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानहो त धमत ॥ इत्याह ।

जटा सटा

जायते तपसि जटा तपस्विना प्रथित केशसङ्घात ॥ १ ॥ सयते सटा ‘नमितनि-’ ॥ (उणा- १३९) ॥ इति टो न लृक् च जट सङ्घाते ‘षट् अवयवे’ इत्यनयोवाऽच् ॥ २ ॥

वृषी पीठ

तपस्विना पीठम्, पुबन्त सीदत्यस्या वृषी पृषोदरादित्वात् स, गौरादित्वात् टा वृसीत्यपि ॥ १ ॥ २ ॥

४५१) ॥ इति त्रे होतृम् ॥ ४ ॥ वषट्स्वरण वषट्स्वर ॥ ५ ॥

पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥ ४८५ ॥

तच्छ्राद्ध पिण्डदान च

पितृभ्या यजन पितृयज्ञ ॥ १ ॥ तप्यतेऽनेन तर्पणम् ॥ २ ॥ ४८५ ॥

श्रद्धा प्रयाजनमस्य श्राद्ध पुद्गावलिक, चूडादिस्वादण् ॥ ३ ॥ पिण्डा दायतस्मिन्
पिण्डदानम् ॥ ४ ॥

नृत्यजोऽतिथिपूजनम् ।

नृत्यो यजन दान नृत्यज्ञ ॥ १ ॥ अतिथय पूज्यन्तेऽस्मिन्निति अतिथि
पूजनम् ॥ २ ॥

भूतयजो बलि

भूतैर्भ्यो काकादिभ्या यजन भूतयज्ञ ॥ १ ॥ बलत्वेनेति बलि पुद्गालिन ॥ २ ॥
उपसहारमाह-

यञ्च महायजा भवन्त्यमी ॥ ४८६ ॥

अमा ब्रह्मयज्ञादय यमनु -

अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

हामो दवा बालभूता नृत्यजोऽतिथिपूजनम् ॥ इति ॥ ४८६ ॥

पोर्णमासश्च दर्शश्च यज्ञौ पक्षान्तयो पृथक् ।

शुक्लपक्षान्ते यत्र पुणमास्या भव पोर्णमास 'भतुस'प्यादेरेण ॥ ६ ॥ ४८७ ॥

॥ १ ॥ कृष्णपक्षान्त यत्र दशभवत्वाद् दश आमावास्य इत्यय ॥ १ ॥

सौमिकी दीक्षणीयेष्टि

सोम प्रयोजनमस्या सौमिका ॥ १ ॥ दाक्षणायस्य दीक्षाहस्य इष्टिर्दीक्षणा
येष्टि ॥ २ ॥

दीक्षा तु त्रतसग्रह ॥ ४८७ ॥

दाक्षण दाक्षा ॥ १ ॥ त्रत शास्त्रतो नियमस्तस्य सग्रह ॥ २ ॥ ४८७ ॥

श्रुति सुगहना कुम्भ्या

त्रियनेऽनया श्रुति कण्टमाद्यावरण प्रस्तावाद यत्रादित्य सा सुगहना निचिता
कुम्भ्यते आच्छाद्यतऽनया कुम्भा 'मिपिभूषि--' ॥ ५ ॥ १०९ ॥ इति अङ् ॥ १ ॥

वेदी भूमि परिष्कृता ।

परिष्कृता चातुरस्यण यागार्य भूषिता भूमि ॥ १ ॥ विदत्येना वेदा, " वि

यजुर्विदध्वर्यु

यजुर्विद धेति यजुर्वित् ॥१॥ अध्वर याति अध्वर्यु, “क्वयुभुरणु” ॥ (उणा-
५४६) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

ऋग्विद् होता

ऋग्वेद धेति ऋग्वित् ॥१॥ जुहोतीति होता, “हृषद्” ॥ (उणा-८६३) ॥
इति वृ ॥ २ ॥

उद्गाता तु सामवित् ॥ ४८३ ॥

सामान्युद्गायति उद्गाता “हृषद्” ॥ (उणा-८६३) ॥ इति वृ ॥ १ ॥
सामवेद धेतीति सामवित् ॥ २ ॥ ४८३ ॥

यज्ञो योग सव सत्र स्तोमो मन्युर्मख क्रतु ।

सस्तर सप्ततन्तुश्च वितान बहिरध्वर ॥ ४८४ ॥

इज्यते यज्ञ, “यजिस्त्वपि” ॥ ५१३।८५ ॥ इति न ॥ १ ॥ घञि याग
॥ २ ॥ सूयते सोमोऽत्र सव ॥ ३ ॥ सीदत्यत्र देवा सत्रम्, हुयामा
(उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ ३ ॥ स्तुवन्ति अत्र यज्वान स्तोम, “अर्तारि
(उणा-३३८) ॥ इति म, स्तोम्यते श्लाघ्यते वा ॥५॥ मन्यतेऽसौ मन्यु पुलिङ्ग,
“यजिष्पुधि” ॥ (उणा-८०१) ॥ इति यु ॥६॥ मह्यते देवा अत्र मख, मह
रुचास्य वा’ ॥ (उणा-८९) ॥ इति खो हलुष्, मखति धम्ममेति वा ॥ ७ ॥
क्रियते स्वर्गकामै क्रतु पुलिङ्ग ‘कृत्वाभ्या कित्’ ॥ (उणा-७८०) ॥ इत्यनु
॥८॥ सस्तीयन्ते दभा अत्र सस्तर, ‘पुनात्रि ॥ ५१३।१३० ॥ इति घ ॥९॥
पञ्चवधार्य सप्त तन्तवोऽत्र सप्ततनु’ पुलिङ्ग यद्वा सप्तसङ्ख्यास्तन्तवो भेदा अस्य
यदाह- अग्निष्टोमादयः सस्था भेदा सप्ताऽस्य तन्तव इति ॥१०॥ वितन्यते वितान
पुष्पीयलिङ्ग ॥ ११ ॥ बहति बधते धर्म्मोऽत्र बहि, क्लीबलिङ्ग बहिरुहन्लुक् च”
॥ (उणा-९९०) ॥ इतास् ॥ १२ ॥ न ध्वरत्यध्वर अध्वान राताति वा
॥ १३ ॥ ४८४ ॥

अध्ययन ब्रह्मयज्ञ

अध्यायतेऽध्ययन स्वाध्याय ॥ १ ॥ ब्रह्मणे यजन दान ब्रह्मयज्ञ ॥ २ ॥

स्याद् देवयज्ञ आहुति ।

होमो होत्र वषट्कार

देवेभ्यो यजन देवयज्ञ ॥ १ ॥ आहूयतेऽसावमावाहुति ॥ २ ॥ हूयते
होम, “अर्तारि” ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥३॥ हुयामा’ ॥ (उणा-

ऋक् सामिधेनी धाग्या च समिदाधीयते यथा ।

समिधामाधाना सामिधेनी ऋक् 'समिध आधाने' ॥६॥३॥१६२॥ इति
ट्येयण् ॥ १ ॥ धीयते समिदभावनया "धाग्यापाग्य" ॥ ५॥१॥ २४ ॥ इति
ध्याणि निपात्यते ॥ २ ॥

समिदिन्धनमेधेधमतर्पणैधामि

समिधयते बहिरनया समित सपदादित्वात् किम् ॥१॥ इध्यतेऽनेन इन्धाम् ॥२॥
'दशनाऽबोर्द' ॥४॥२॥५४॥ इति निपातनाद् नलोपे घञि एध ॥३॥ 'विलिभिलि-
॥ (उणा-३४०) ॥ इति मे इध्म क्ळाबलिङ्गाऽयम् वैचयन्ती तु- 'होमे-धन स्यादि-
ध्मोऽस्त्री इति पुस्यप्याह ॥४॥ तृप्यस्यमिरनेन तप्पणम् ॥५॥ इध्यतेऽनेन एध क्ळा-
बलि, "येधिभ्या यादेवौ च" ॥ (उणा-९६८) ॥ इत्यस् ॥ ६ ॥

भस्म तु ॥ ४९१ ॥

स्याद् भूतिर्भसित रक्षा क्षार

'भम भ-सनदाप्यो' सौत्र, भसित तदिति भस्म क्ळाबलिङ्ग, "मन्"
॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥ ४९१ ॥ भूयतेऽनया भूति ॥ २ ॥ बभ-
स्ति बहिना भसितम् ॥ ३ ॥ रक्षयतेऽनया रक्षा ॥ ४ ॥ क्षरति क्षार, ज्वलादि-
त्वाद् ण ॥ ५ ॥

पात्र लुवादिक्र ।

पिबत्यनेन पात्र 'जीदाम्ब' ॥ १२॥८८ ॥ इति नद् ॥ १ ॥

लुव सुक

स्रवत्यस्मात् लुव निघषी' ॥ (उणा-५११) ॥ इति किल् व ॥१॥ स्रवति
हविरस्या सुक् छालिङ्ग, "स्रोधिक्" ॥ (उणा-८७१) ॥ इति चिक् ॥ २ ॥

अधरा सोपभृत्

सा सुक् अधरा । उपभ्रियते उपभृत्, सपदादित्वात् किप् ॥ १ ॥

जुह पुनरुत्तरा ॥ ४९२ ॥

जुह्वत्यनया जुह्व 'दियुह्व' ॥ ५॥२॥८३ ॥ इति क्विप् साधु ॥ १ ॥

॥ ४९२ ॥

ध्रुवा तु सर्वसज्ञार्थं यस्यामाज्य निधीयते ।

ध्रुवति ध्रुवा "अब्" ॥ ५॥१॥४९॥ इत्यब्, इगादित्वाद् गुणाभाव ॥१॥

दिष्टेवा" ॥ (उणा- ६१०) ॥ इति इ दृष्या वदी ॥ २ ॥

स्थण्डिल चत्वर चान्या

अथा यागाथमसंस्तृता भूमि 'स्थल स्थाने' स्थलति तिष्ठत्यत्र स्थण्डिल,
"स्थण्डिलमपिल-" ॥ (उणा- ४८८) ॥ इताले निपात्यते ॥ १ ॥ चत्यते
चत्वर "कृगृगृ-" ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति वरट् ॥ २ ॥

यूप स्याद् यनकीलक ॥ ४८८ ॥

यूपते पणुरनेन यूप , युमुकु " ॥ (उणा- २९७) ॥ इति प क्त्व च
पुलिपोऽयम् ध्वजयन्ती तु- यूपोऽस्त्री संस्कृतस्तम्भ " इति क्लीबेऽप्याह । यजे
पणुविशमनाय कीलको यज्ञकीलक ॥ १ ॥ ४८८ ॥

चपालो यूपकटक

तक्षणा घटितो यूपोऽग्रे कटकाकृति चण्यते उत्कीयते चपाल पुष्पाबलिङ्ग ,
"नृकृमृ-" ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याल ॥ १ ॥

यूपकर्णो घृतावनौ ।

यूपस्य वणा यूपकर्ण । घृतस्य अवनिर्निपेकस्थान घृतावनित्तन ॥ १ ॥

यूपोऽग्रे भागे स्यात् तर्मे

तरत्यनेन यूप तम, 'मन् ॥ (उणा- ९११) ॥ इति मन् क्लाबोऽयम्,
वाचस्पतिस्तु- 'यूपोऽग्रे तर्मे न क्षियाम्' इति पुस्यप्याह ॥ १ ॥

अरणिर्निर्मन्थदारुणि ॥ ४८९ ॥

इयति बहिरस्मिन् अरणि पुष्पाबलिङ्ग , ऋहसृ-" ॥ (उणा- ६३८) ॥
इत्यणि , अग्नेनिमन्त्रनाय दारु काष्ठ तन ॥ १ ॥ ४८९ ॥

स्युर्दक्षिणाऽऽहवनीयगार्हपत्यास्त्रयोऽभय ।

दक्षिणे स्थाप्यत्वाद् दक्षिण ॥ १ ॥ आहोतव्य आहवनीय ॥ १ ॥ गृह
पतिना सप्रयुक्तो गार्हपत्य हव्यपय ॥ ७।१।११ ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥

इदमग्नित्रय त्रेता

इदमुक्तम् त्रीन् इता प्राप्ता त्रेता शृषोदरादित्वाद् एत्व ॥ १ ॥

प्रणीति संस्कृतोऽनल ॥ ४९० ॥

मन्त्रादिना संस्कृतोऽनल । प्रणीयते स प्रणीत ॥ १ ॥ ४९० ॥

ऋक् सामिधेनी धाय्या च समिदाधीयते यया ।

समिवामाधानी सामिधेना ऋक्, 'समिध आधाने' ॥ ६।३।१६२॥ इति
टेन्यण् ॥ १ ॥ धायते समिदमावनया 'वाय्यापाय' ॥ ५।१। २४ ॥ इति
ध्यणि निपात्यते ॥ २ ॥

समिदिन्धनमेधेध्मत्तर्पणेधासि

समिध्यते वह्निरनया समित्, सपदादित्वात् क्त् ॥ १ ॥ इध्यतेऽनेन इन्धनम् ॥ २ ॥
'दक्षनाऽवोद' ॥ ४।२। ४४ ॥ इति निपातनाद् नलोपे घञि एध ॥ ३ ॥ 'विलिभिलि-
॥ (उणा-३४०) ॥ इति मे इ म क्वावल्लिङ्गाऽयम्, वजयन्ता तु- 'होमेधा स्यादि
ध्नोऽध्वी' इति पुस्त्याह ॥ ४ ॥ तृप्यत्यमिरनन तप्यणम् ॥ ५ ॥ इध्यतेऽनेन एध क्वा
बलिङ्ग, 'येधिभ्या यादेवौ च' ॥ (उणा-९५८) ॥ इत्यम् ॥ ६ ॥

भस्म तु ॥ ४९१ ॥

स्याद् भूतिर्भसित रक्षा क्षार

'भस्म भर्त्सनदाप्यो' सौत्र भमित तदिति भस्म क्वावल्लिङ्ग, 'मन्'
॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥ ४९१ ॥ भूयतेऽनया भूति ॥ २ ॥ वम
स्ति वह्निना भसितम् ॥ ३ ॥ रक्ष्यतेऽनया रक्षा ॥ ४ ॥ क्षरति क्षार, ज्वलादि
त्वाद् ण ॥ ५ ॥

पात्र क्षुवादिक ।

पिबत्यनेन पात्र 'नीदाम्य' ॥ ५।२। ८८ ॥ इति नद् ॥ १ ॥

क्षुव सूक

क्षवत्यस्मात् क्षुव, 'निघृषी' ॥ (उणा-५११) ॥ इति क्त् व ॥ १ ॥ क्षवति
हविरस्या सूक् छालिङ्ग "सोधिक्" ॥ (उणा-८७१) ॥ इति चिक् ॥ २ ॥

अधरा सोपमृत्

सा सुक् अधरा । उपभ्रियते उपमृत् सपदादित्वात् क्त् ॥ १ ॥

जुह पुनरुचरा ॥ ४९२ ॥

जुह्वत्यनया जुह्व, 'दिष्टदृष्ट' ॥ ५।२। ८३ ॥ इति क्त् पि साधु ॥ १ ॥
॥ ४९२ ॥

ध्रुवा तु सर्वसंज्ञार्थं यस्यामाज्य निधीयते ।

ध्रुवति ध्रुवा "अच्" ॥ ५।१। ४९ ॥ इत्यच् कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ १ ॥

योऽभिमन्त्र्य निहन्येत स स्यात् पशुरुपाकृत ॥ ४९३ ॥

उप आमन्त्र्य म्रियते हन्यते म्म उपाकृत ॥ १ ॥ ४९३ ॥

परम्पराक शसन प्रोक्षण च मस्त्रे वध ।

परम्परामकति परम्पराकम् ॥ १ ॥ शस्यते शसनम्, शमनमित्यन्ये ॥ २ ॥

प्राक्ष्यते प्रोक्षण लभ्यया वध, प्रोक्ष्य हि यने पशुहन्यते ॥ ३ ॥

हिंसार्थं कर्माभिचार स्यात्

विपक्षादीनां हिंसानिमित्तं कर्म उच्चाटनमारणादि, अभिमवितु चरणमभिचार ॥ १ ॥

यज्ञार्हं तु यज्ञियम् ॥ ४९४ ॥

यज्ञमहति यत्नियम् ' यत्नादिय ' ॥ ६।४।१७९ ॥ १ ॥ ४९४ ॥

हवि सान्नाय्यम्

ह्रयते हवि क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ सनीयते सान्नाय्यम्, " धान्यापाय्य "

॥ ५।१।२४ ॥ इति प्यणि निपात्यते ॥ २ ॥

आमिक्षा शृतोष्णक्षीरग दधि ।

क्षीरशर पयस्या च

आमृद्नाति चित्तम् आमीयते क्षिप्यते दध्यन्तेति वा आमिक्षा ' लाक्षाद्राक्षा ' ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते, शृत पक्वमुष्ण तप्त च तद्रत दधि ॥ १ ॥

क्षीरस्य शरो मण्ड इव क्षारक्षर ॥ २ ॥ पयसो विकार पयस्या ' पयोद्रोष ' ॥ ६।२।३५ ॥ इति य ॥ ३ ॥

तन्मस्तुनि तु वाजिनम् ॥ ४९५ ॥

तस्या आमिक्षाया मस्तुनि मण्डे वजति वाचिनम् " विपिनाचिना " (उणा-२८४) ॥ इति इने निपात्यते ॥ १ ॥ ४९५ ॥

हव्य सुरेभ्यो दातव्य

ह्रयते हव्यम् अग्निमुखेन सुरेभ्यो दातव्यमोदनम् ॥ १ ॥

पितृभ्य कव्यमोदनम् ।

ब्राह्मणमुखेन पितृभ्यो दातव्यमोदनम् कृयते शदायते पितृभि कव्यम् ॥ १ ॥
उभयमुभयनेति श्रुतिज्ञा ।

आज्ये तु दधिसयुक्ते पृषदाज्य पृषातक ॥ ४९६ ॥

पृषद्भिदधित्रिभुभि सहितमाज्य पृषदाज्यम्, दध्याज्यमिलानि ॥ १ ॥ पृष
द्विरङ्गयते पृषातक, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ ४९६ ॥

दध्ना तु मधुसपृक्त मधुपर्क महोदय ।

मधुन पर्क सपर्णे मधुपर्कम् ॥ १ ॥ महानुदयोऽस्मात् महोदय ॥ २ ॥

हवित्री तु होमकुण्ड

हृत्यतेऽस्या हवित्री 'वतिवहि' ॥ (उणा-४५९) ॥ इतात्र ॥ १ ॥
होमाय कुण्ड होमकुण्डम् ॥ २ ॥

हव्यपाक पुनश्चर ॥ ४९७ ॥

हव्यस्य पाको हव्यपाक ॥ १ ॥ चयते भक्ष्यते चर पक्व होतव्यम् यद्वा हव्यस्य
पाकाऽत्र हव्यपाक स्थाली चरत्यस्माद् देवपितृभूतानाति चर पुलिङ्ग
'मिवहि' ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ ४९७ ॥

अमृत यज्ञशेषे स्यात्

न क्षियतेऽनेन न नश्यत्यमृतम् ॥ १ ॥ यज्ञस्य शपो यज्ञशेषस्तत्र ॥ १ ॥

विषसो भुक्तशेषके ।

विशिष्टमदन विषस ॥ १ ॥ भुक्तस्य शपो भुक्तशेषस्तत्र ॥ २ ॥

यमनु - विषसाक्षा भवेद् रित्य नित्य चामृतभोजन ।

विषसो भुक्तशेष स्यात् यज्ञशेषमथाऽमृतम् ॥

यज्ञातोऽनभुय

यज्ञस्य अन्तः समापन अनात् ॥ १ ॥ अवशिष्टाने पूर्यतेऽनेन अवभृथ,
"अवभृथनिक्रममिष्य" ॥ (उणा-२०९) ॥ उति क्रि. ४ ॥ २ ॥

पूर्त वाप्यादि

पूर्यते पूर्त पुष्पावलिङ्ग ।

आह च-वापाकूपनलागानि देवतायत्तनानि च ।

अत्रप्रदानमारामा पूतमाया प्रचक्षते ॥ १ ॥

इष्ट मयक्रिया ॥ ४९८ ॥

इज्यते इष्टम् ॥ १ ॥ मयस्य यम मयक्रिया यागादि ।

यदाह-एषाग्निम हवन त्रेताया यम इत्यते ।

अ तर्पणा महाभिष्ट नदाभ रायते ॥ ४९८ ॥

इष्टापूर्त्तं तदुभय

तत् पूतमिष्टं च उभयमिष्टापूर्त्तं राजदत्तादित्वात् साधु ॥ १ ॥

वर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टर ।

वर्हिषा दभाणां मुष्टिर्बर्हिमुष्टिः, विन्नीयते विष्टर पुष्कोबलिङ्ग, “वे ज्ञ”
॥ २।३।२३ ॥ इति पत्व ॥ १ ॥

अभिहोत्र्यमिचित् चाऽऽहितामौ

अभिहोत्रमस्यास्त्यऽभिहोत्री ॥ १ ॥ अभिं चितवानभिचित् “अग्नेधे”
॥ ५।१।१६४ ॥ इति विप् ॥ आहितोऽमिरत्नेनाऽऽहितामिस्तत्र, अग्न्याहितोऽपि ॥ २ ॥

अथामिरक्षणम् ॥ ४९९ ॥

अग्न्याधानमभिहोत्र

अग्ने रक्षणममिरक्षणम् ॥ १ ॥ ४९९ ॥ अमिराधीयतेऽस्मिन् अग्न्याधानम् ॥ २ ॥
अभिर्हूयतेऽनेति आम्रहोत्र ॥ ३ ॥

दर्वी तु घृतलेखनी ।

दृणाति हृष्य दर्वि, “दृपूवृभ्यो वि” ॥ (उणा-७०४) ॥ इया दर्वी ॥ १ ॥
घृतं लिख्यतेऽनया घृतलेखनी ॥ २ ॥

होमामिस्तु महाज्वालो महावीर प्रवर्गवत् ॥ ५०० ॥

होमाथमभिर्होमामि ॥ १ ॥ महस्यो ज्वाला अस्य महाज्वाल ॥ २ ॥
वीरयते वीराऽग्निः, महाश्वाप्तौ वीरश्च महावीर ॥ ३ ॥ प्रवृज्यते पापमनेन प्रवर्ग
॥ ४ ॥ ॥ ५०० ॥

होमधूमस्तु निगण

होमे धूमो होमधूम ॥ १ ॥ नितरा गण्यते निगण, “गुण-” ॥ ५।३।२८ ॥
इत्यल् ॥ २ ॥

होमभस्म तु वैष्टुतम् ।

विशेषेण स्तूयते स्म वैष्टुतोऽग्निः, तस्येदं वैष्टुतम् ॥ १ ॥

उपस्पर्शम्विचमन

उपस्पृश्यतेऽद्भिः खान्यस्मिन्नुपस्पृश, यमनु —

उपस्पृश्य द्विजो तिलमममयात् समाहित ।

भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भिः खानि च सस्पृशेत् ॥ ३ ॥

आचम्यतेऽम्भोऽत्र आचमन ॥ २ ॥

घारसेको तु सेचने ॥ ५०१ ॥

घरण घार , सेचन सेक , सेचन घृतादिनाञ्जे प्रोक्षण तत्र ॥ ११७॥ ३॥ ५०१ ॥

ब्रह्मासन ध्यानयोगासने

ब्रह्मणि परमज्योतिष्यासन लयो ब्रह्मासनम् , ध्यान तत् प्रत्ययेकनानता,
योगवित्तवृत्तिनिरोध , सयारास्यतेऽनेन ध्यानयोगासन तत्र ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मवर्चसम् ।

वृत्ताध्ययनर्द्धि

ब्रह्मण तप स्वाध्यायादेवर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चस “ब्रह्महस्तिराजपत्याह्वर्चस”
॥ ७१३॥ ८३॥ इत्यतः समाप्तान्त ॥ १॥ वृत्तस्याध्ययनस्य च ऋद्धिर्दृष्टाध्ययनर्धि ॥ २॥

पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलिर्जलि । ॥ ५०२ ॥

वेदस्य पाठेऽध्ययनेऽञ्जलि , ब्रह्मणे वेदाय अञ्जलि ब्रह्माञ्जलि ॥ १ ॥
यदाह- सहस्र हस्तावर्धेय स हि ब्रह्माञ्जलि स्मृत ॥ ५०२ ॥

पाठे तु मुखनिष्क्रान्ता विप्रुपो ब्रह्मविन्दव ।

वेदपाठे वक्तुनिर्गता जलकणा , ब्रह्मणो वेदस्येव विन्दवो ब्रह्मविन्दव ॥ १॥

साकल्यवचन पारायण

साकल्येन काल्सेन वचनमध्ययन साकल्यवचनम् ॥ १ ॥ पारम्यतेऽनेन
पारायणम् ॥ २ ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ५०३ ॥

कल्प्यतेऽनेन विनियोगशास्त्रेण कल्पस्तत्र ॥ १ ॥ विधायतेऽनेन विधि
॥ २ ॥ कल्प्यते प्रकल्प्यतेऽनेन प्रक्रम ॥ ३ ॥ ५०३ ॥

मूलेऽङ्गुष्ठस्य स्याद् ब्राह्म तीर्थ

ब्रह्मा देवताऽस्य ब्राह्म “देवता” ॥ ६१२॥ १०१॥ इत्यणि “ब्रह्मण” ॥ ७१४॥ ५७॥
इत्यन्यस्तरादिलोप , देवेभ्यस्तायते दायतेऽनेन तीर्थम् ॥ १ ॥

काय कनिष्ठयो ।

कनिष्ठयोमूले क प्रजापतिर्देवताऽस्य काय तायम् अञ्जलिमध्येन प्रजापति
भ्योऽञ्जलिदानात् ॥ १ ॥

पित्र्य तर्जन्यङ्गुष्ठान्त

तर्जन्यङ्गुष्ठमध्ये पितरौ देवताऽस्य पित्र्य “वाग्नुपिनुपमो य” ॥ ६१३॥ १०९॥
इति य ॥ १ ॥

इष्टापूर्त्तं तदुभय

तत् पूतमिष्टं च उभयमिष्टापूर्त्तं राजदन्तादित्वात् माधु ॥ १ ॥

वर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टर ।

वर्हिपा दभाणां मुष्टिवर्हिमुष्टि , विस्तार्यते विष्टर पुल्लीवलिङ्ग , “वे छ ”
॥ २।३।२३ ॥ इति पत्व ॥ १ ॥

अग्निहोत्र्यमिचित् चाऽऽहिताग्नौ

अग्निहोत्रमस्यास्त्यऽग्निहोत्री ॥ १ ॥ अग्निं चितवानमिचित् “अग्नेश्चे ”
॥ ५।१।१६४ ॥ इति विप् ॥ आहितोऽग्निरग्नेनाऽऽहिताग्निस्तत्र, अग्न्याहितोऽपि ॥ २ ॥

अथामिरक्षणम् ॥ ४९९ ॥

अग्न्याधानमग्निहोत्र

अग्ने रक्षणमग्निरक्षणम् ॥ १ ॥ ४९९ ॥ अग्निराधीयतेऽस्मिन् अग्न्याधानम् ॥ २ ॥
अग्निर्द्वयतेऽनेति अग्निहोत्र ॥ ३ ॥

दर्वी तु घृतलेखनी ।

हणाति हव्यं दर्वि , “दृपूवृभ्यो वि ” ॥ (उणा-७०४) ॥ इया दर्वी ॥ १ ॥
घृत लिख्यतेऽनया घृतलेखनी ॥ २ ॥

होमामिस्तु महाज्वालो महावीर प्रवर्गवत् ॥ ५०० ॥

होमाथमग्निर्होमामि ॥ १ ॥ महस्यो ज्वाला अस्य महाज्वाला ॥ २ ॥
वीरयते वीरोऽग्नि , महाध्वार्सा वीरः महावीर ॥ ३ ॥ प्रवृज्यते पापमनेन प्रवर्ग
॥ ४ ॥ ॥ ५०० ॥

होमधूमस्तु निगण

होमे धूमो होमधूम ॥ १ ॥ नितरा गण्यते निगण , “युवर्ण- ॥ ५।३।२८ ॥
इत्यल् ॥ २ ॥

होमभस्म तु वैष्टुतम् ।

विशेषेण स्तयते स्म विष्टुतोऽग्नि , तस्येदं वैष्टुतम् ॥ १ ॥

उपस्पृशस्त्वाचमन

उपस्पृश्यतेऽग्निं खान्यस्मिन् उपस्पृश , यमनु —

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमभ्रमयात् समाहित ।

भुत्वा चोपस्पृशेत् सम्यगग्निं यानि च सस्पृशेत् ॥ ३ ॥

आचम्यतेऽम्भोऽत्र आचमन ॥ २ ॥

प्रश्रवणाय तेऽनन परलोऽग्राम । सयमन सयाग , मन्त्राग्नेन मरणा
ध्यवसाय माऽस्त्यत्र सयासि, मयामयुक्त तच्च तदाग्नौ च मयाम्यनशा
तत्र ॥ १ ॥

नियम पुण्यक व्रतम् ।

नियम्यतेऽनाद्य नियम ॥ १ ॥ पुण्यमेव पुण्यकम् ॥ २ ॥ त्रियते उप
वासाद्यत्र व्रत पुष्पावल्लिङ्ग , ' वृषिरञ्जिच ' (उणा-२०८) इति त्रिदत्त ॥ ३ ॥

क्षेपश्चात्र-अथ स्यान्नियमे तप ॥

चरित्र चरिताचारौ चारित्रचरणे अपि ॥ ५०७ ॥

वृत्त शील च

चयते चरित्र ' लङ्मुखनि-' ॥ ५।२।८७ ॥ इति इत्र ॥ १ ॥ चयते
स्म चरितम् ॥ २ ॥ आचरणमाचार ॥ ३ ॥ चरित्रमेव चारित्र प्रज्ञादित्वाद् ॥ ४ ॥
चयते चरणम् ॥ ५ ॥ ५०७ ॥ वर्त्तमानं वृत्तम् ॥ ६ ॥ शेते सुखमनेन शाल पुष्पी
वल्लिङ्ग , ' शुक्रशा ' ॥ (उणा-४६३) ॥ इति त्रिदत्त , शाल्यते तदिति वा ॥ ७ ॥

सर्वनोभ्रसि जप्येऽधमर्पणम् ।

सर्वनसामपन्धसिनि जप्ये, अध मृष्यते शोष्यतेऽनेनाऽधमपणम् अद्वैतलो
म न , तज्जपो वा, त्रिरात्रापवासादिस्तूपचाराद् वाच्यलिङ्गोऽयम् ॥ १ ॥

समाप्तु पादग्रहणाभिवादनोपसग्रहा ॥ ५०८ ॥

पादयोगन्तग्रहण पादग्रहणम् ॥ १ ॥ अभिवाद्यते आशिष कायतेऽनेन अभि
वादनम् ॥ २ ॥ उपसग्रहणमुपसग्रह यमनु —

न्यस्तपाणिना त्रयमुपसग्रहण गुरो ।

वामेन वाम स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिण ॥ ३ ॥ ५०८ ॥

उपवीत यज्ञसूत्र प्रोद्घृते दक्षिणे करे ।

उपवायते प्राविश्यते स्म उपवात पुष्पीरलिङ्ग ॥ १ ॥ यज्ञसूत्र यनोपवातम् ,
यज्ञसूत्र पवित्रमिति चैत्रोऽथ तच्चेहानुवायम् ॥ २ ॥

प्राचीनाऽऽनीतम यस्मिन्

प्रागेव प्राचानम् आवीयते स्म आवीतम् अन्यस्मिन्, वामे करे प्रोद्घृते ॥ १ ॥

निर्वीत कण्ठलम्बितम् ॥ ५०९ ॥

नियत वायते स्म निवानम् ॥ १ ॥ ऋष्टे ऋजु लम्ब्यते स्म कण्ठलम्बितम् ।

दैवत त्वह्मलीमुने ॥ ५०४ ॥

अह्मलीगो मुनेऽप्रभागे देवतानामिदं दत्तं तीर्थम् ॥ १ ॥ यत् यानवन्त्य -

“कणिष्ठातन्म्यह्ममूलायग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृव्रह्मदेवतायायुज्यमात् ॥ ५०४ ॥

शेष ॥ ग्र- करमध्ये साम्यं तीर्थं

ब्रह्मत्वं तु ब्रह्मभूय ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।

ब्रह्मणो ज्ञानस्य भावो ब्रह्मत्वं ॥ १ ॥ ब्रह्मणो भयनं ब्रह्मभूय ब्रह्मणैस्त्वम्-
माक्ष इत्यथ “हत्वाभूय भावे” ॥ ५।१।३६ ॥ नति क्यपि साधु ॥ २ ॥ सह
युर् यो गोऽस्य समुक्त्तस्य भावः सायुज्यम् ब्रह्मणा सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यम् ॥ ३ ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

तद्वदिति देवत्वं देवसायुज्यं च आदिशदान् मूलभूयादि ॥ १ ॥ २ ॥

अधोपाकरणं श्रुते ॥ ५०५ ॥

संस्कारपूर्वग्रहणं स्यात्

उपाकियतेऽनेनोपाकरणं वेदपाठारम्भे विशिष्टो विधिः ॥ १ ॥ श्रोहिष्या
छ दास्युपाङ्ग्यात्’ इति हि श्रुतिः ॥ २ ॥ ५०५ ॥

स्वाध्यायः पुनर्जपः ।

स्वस्य वेदस्याध्ययनं स्वाध्यायः ॥ १ ॥ जपः जपः “न्यवजपः” ॥ ५।३।४७ ॥
इत्यल्ल ॥ २ ॥

औपवस्त्रं तूपवासः

उपवस्त्राः प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रं नत्वादिभ्यः’ ॥ ६।४।१२५ ॥ इत्यणुः ।
‘वसूच् स्वस्त्रे’ इत्यस्मात् के उपवस्त्रं तस्येदमौपवस्त्रमित्येके उपवस्त्रमित्यन्ये उपव-
स्त्रुरिति मिति अनाद्यपि यत् स्मृतिः - मापान् मधुमसूत्रान् वज्रयेदौपवस्त्रवे ॥ १ ॥ उप-
वासनमुपवासः पुनर्बलिः ॥ २ ॥

कृच्छ्रं सान्त्तपनादिकम् ॥ ५०६ ॥

कृ तति पापं कृच्छ्रं तपः पुनर्बलिः ॥ १ ॥ सान्त्तपने भवः सान्त्तपन-
॥ २ ॥ यत् स्मृतिः - अथ ह सायं अथ ह प्रातः अथ ह मया दयाचितम् ।

अथ ह परं च नाश्रमात् कृच्छ्रं सान्त्तपनं स्मृतम् ॥ १ ॥

आदिग्रन्थात् चाद्रास्यणात् ॥ ५०६ ॥

प्रायः सत्यास्यनशने

नाम नरसमूहं द्यति भिनत्ति कलहरुचिवान् नारद ॥ १ ॥ देवना ग्रन्था त्रे
ग्रन्था ॥ २ ॥ पिणुनयति कथयति पिणुन ॥ ३ ॥ कलिं करोति कलिसारक ॥ ४ ॥

वशिष्ठोरुन्धतीजानि

अतिशयेन वसुमान् वशिष्ठ “गुणाद्वाद्” ॥ ७।३।९ ॥ इति दृष्टे “विम
तोर्णाष्टे” ॥ ७।४।३२ ॥ इति मनोऽपि “त्रयस्त्रादे” ॥ ७।४।४३ ॥ “त्य
-तस्वरादिलोप ॥ १ ॥ अरुन्धती जायाऽय अरुन्धतीजानि “जायाया जानि”
॥ ७।३।१६५ ॥ इति जायादेः ॥ २ ॥

अक्षमाला त्वरुन्धती ॥ ५१३ ॥

अक्षणा मालाऽय्या अन्नमाला, न क्षमा लातीति वा रगामित्वात् ॥ १ ॥
न हणद्धि अरुन्धती ॥ २ ॥ ५१३ ॥

त्रिशङ्कुयाजी गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिक ।

त्रिशङ्कु याजयताति त्रिशङ्कुयानी ॥ १ ॥ गाधेरपत्य गाधेय, “इतोऽनि”
॥ ६।१।७२ ॥ इत्येयण, गाधिन-दोऽपि ॥ २ ॥ विश्व मित्रमस्य विश्वामित्र,
“ह्यपौ विश्वस्य मित्रे” ॥ ३।२।७९ ॥ इति दाप ॥ ३ ॥ कुशिरस्यापत्य कौशिक,
विदादित्वादन् ॥ ४ ॥

कुशारणिम्बु दुर्वामा

कुशारणिग्रहणात् कुशारणि ॥ १ ॥ दुष्ट वातोऽस्य दुर्वासा ॥ २ ॥

शतानन्दम्बु गौतम ॥ ५१४ ॥

शत बहूनान् दयति शतानन्द ॥ १ ॥ गौतमस्यापत्य गौतम, “कृपितृण्य”
॥ ६।१।६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ ५१४ ॥

याज्ञवल्क्यो ब्रह्मरात्रियोगेशोऽपि

याज्ञवल्क्यस्यापत्य याज्ञवल्क्य गगादित्वाद् यन् ॥ १ ॥ ब्रह्मैव रात्रिरस्य सदा
योगनिद्रापरवशत्वाद् ब्रह्मरात्रि ॥ २ ॥ योगस्य इशो योगेश, योगीशोऽपि ॥ ३ ॥

अथ पाणिनौ ।

सालातुरीयदाक्षेयौ

पणिनोऽपत्य पाणिन “इतोऽपत्ये” ॥ ६।१।२८ ॥ इत्यण्, “गाधिविन्धि”
॥ ७।४।५४ ॥ इत्यन्तस्वरादिलोपनिषेध, तत पाणिनस्यापत्य पाणिनि, ‘अत
इन्” ॥ ६।१।३१ ॥ तत्र सालातुरभिजनो निवासोऽस्य सालातुरीय “सालातुरा
दायण्” ॥ ६।३।२१७ ॥ दाक्ष्या अपत्य दाक्षेय, “ट्याप्युड” ॥ ६।१।७० ॥
इत्येयण्, दाक्षापुत्रोऽपि ॥ ३ ॥

य मनु —

गोत्रे दक्षिण पाणावुपर्वात्युच्यते द्विज ।

॥ य प्राचीनमार्गं निर्वाती कण्ठमजने ॥ ५०९ ॥

प्राचेतसस्तु वाल्मीकिर्वल्मीकुरुशिनौ कवि ।

मैत्रावरुणवाल्मीकौ

प्राचेतसोऽपत्य प्राचेतस ॥ १ ॥ वल्मीकस्यापत्य वाल्मीकि, बाह्यादित्वादिन् ॥ २ ॥ वल्मीकभवत्वाद् वल्मीक ॥ ३ ॥ कुशा सत्यस्य कुशी ॥ ४ ॥ पत्रते कवि, आदिकविरपि ॥ ५ ॥ मित्रावरुणयोरस्य मैत्रावरुण, मैत्रावरुणिरपि ॥ ६ ॥ वल्मीकस्याय वल्मीक ॥ ७ ॥

वेदव्यासस्तु माठर ॥ ५१० ॥

द्वैपायन पाराशर्य कानीनो वादरायण ।

व्यास

वेदार्थान् व्यासयति प्रपञ्चयति वेद-व्यास, यद् भारते-‘वेदार्था भारते न्यस्ता’ इति ॥ १ ॥ माठरस्यापत्य माठर विदादित्वाद् यन् ॥ २ ॥ ५१० ॥ द्विपस्यापत्य द्वैपायन, नरादित्वादायनन् ॥ ३ ॥ पाराशर्यापत्य पाराशर्य, गर्गादित्वाद् यन् ॥ ४ ॥ कानीना अपत्य कानीन ‘कान्यान्निवेण्या-’ ॥ ५ ॥ ५११ ॥ इत्यणि माधु ॥ ५ ॥ वादरस्यापत्य वादरायण, नडादित्वादायनन् ॥ ६ ॥ व्यासयति प्रपञ्चयति शुभाऽनुभमिति व्यास ॥ ७ ॥

अस्याऽम्बा सत्यवती वासवी गन्धकालिका ॥ ५११ ॥

योजनगन्धा दाशेयी शालङ्कायनजा च सा ।

अस्य व्यासस्य अम्बा जनना सत्यमस्त्यस्या सत्यवती ॥ १ ॥ वसोरिय वासवी ॥ २ ॥ गन्धेन युक्ता काली श्यामा गन्धकाला के ॥ गन्धकालिका ॥ ३ ॥ ५११ ॥ योजन व्यापी गन्ध सौरभ्यमस्या योजनगन्धा ॥ ४ ॥ दाशेयी धीवराज्ञा तस्या अपत्य दाशेयी ॥ ५ ॥ शालङ्कायनाज्जाता शालङ्कायनजा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र-सत्यवत्या गन्धवता मत्स्योदरी ।

जामदग्न्यस्तु राम स्याद् भार्गवो रेणुकासुत ॥ ५१२ ॥

जमदग्नेरपत्य जामदग्न्य, गर्गादित्वाद् यन् ॥ १ ॥ रमते राम परपुरामोऽपि ॥ २ ॥ भृगोरपत्य भागव “ऋषिपुत्र्य ॥ ६ ॥ ५११ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥ रेणुकाया सुतो रेणुकासुत रेणुकेयोऽपि ॥ ४ ॥ ५१२ ॥

नारदस्तु देवप्रभा पिशुन कल्हकारक ।

नार नरममूह द्यति भिनत्ति फलहरुचिवान् नारद ॥ १ ॥ देवाना त्रया देव
ब्रह्मा ॥ २ ॥ पिशुनयति कथयति पिशुन ॥ ३ ॥ कलिं करोति मलिनारम् ॥ ४ ॥

वशिष्ठोऽरुन्धतीजानि

अतिशयेन वसुमान् वशिष्ठ, “गुणाद्वाद्” ॥ ७।३।९ ॥ इति श्रे ‘विम
तोर्णीष्टे’ ॥ ७।४।३० ॥ इति मतोलुपि “त्रत्यस्वरादे” ॥ ७।४।४३ ॥ इत्य
“तस्वरादिलोप” ॥ १ ॥ अरुन्धती जायाऽस्य अरुन्धतीजानि “जायाया जानि”
॥ ७।३।९६४ ॥ इति जायादेश ॥ ० ॥

अक्षमाला त्वरुन्धती ॥ ५१३ ॥

अक्षणा मालाऽस्या अक्षमाला, न क्षमा लातीति वा खगामित्वात् ॥ १ ॥
न दणद्धि अरुन्धती ॥ ० ॥ ५१३ ॥

त्रिशङ्कुयाजी गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिक ।

त्रिशङ्कु याजयताति त्रिशङ्कुयाजी ॥ १ ॥ गाधेरपत्य गाधेय, “इतोऽनिज”
॥ ६।१।७२ ॥ इत्येयण्, गाधिन-दनोऽपि ॥ २ ॥ विश्व मित्रमस्य विश्वामित्र,
“ऋषौ वि वस्य मित्रे” ॥ ३।२।७९ ॥ इति दाघ ॥ ३ ॥ कुशिरस्यापत्य कौशिर,
विदादित्वाद् ॥ ४ ॥

कुशारणिम्बु दुर्वासा

कुशारणिमहणात् कुशारणि ॥ १ ॥ दुष्ट वामोऽस्य दुर्वासा ॥ २ ॥

शतानन्दम्बु गौतम ॥ ५१४ ॥

शत बहुनान-दयति शतानन्द ॥ १ ॥ गौतमस्यापत्य गौतम, “ऋषिगृण्य”
॥ ६।१।६१ ॥ इत्यण् ॥ ० ॥ ५१४ ॥

याज्ञवल्क्यो ब्रह्मरात्रियोगेशोऽपि

याज्ञवल्कस्यापत्य याज्ञवल्क्य गर्गादित्वाद् यन् ॥ १ ॥ ब्रह्मैव रात्रिरस्य सदा
योगनिद्रापरवशत्वाद् ब्रह्मरात्रि ॥ २ ॥ योगस्य इक्षो योगेश, योगीशोऽपि ॥ ३ ॥

अथ पाणिनौ ।

सालातुरीयदाक्षेयौ

पाणिनोऽपत्य पाणिन “इसोऽपत्ये” ॥ ६।१।२८ ॥ इत्यण् “गारिविदधि”
॥ ७।४।५४ ॥ इत्यन्तस्वरादिलोपनिषेध, तत पाणिनस्यापत्य पाणिनि, ‘अत
इन्’ ॥ ६।१।३१ ॥ तत्र सालातुरभिजनो निवामोऽस्य सालातुरीय, सालानुरा
दीयण् ॥ ६।३।२१७ ॥ दाक्ष्या अपत्य दाक्षेय, “ट्याप्यूट” ॥ ६।१।७० ॥
इत्येयण्, दाक्षापुनोऽपि ॥ ३ ॥

गोनर्दीय पतञ्जलि ॥ ५१५ ॥

गानर्द भवो गोनर्दीय , " दारिद्य " ॥ ६।३।३२ ॥ तत्र ॥ १ ॥ पतति पत ,
पतोऽऽत्ते पतञ्जलि , पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ ' १५ ॥

कात्यायनो वररुचिर्मेधाजिच्च पुनर्वसु ।

क्तस्यापत्य कात्य , तस्यापत्य कात्यायन " यमित्र " ॥ ६।१।५४ ॥
इत्यायनण , कात्योऽप्यभेदोपचारात् ॥ १ ॥ वरा रुचिरस्य वररुचि ॥ २ ॥ मेधया
जयति मेधाजित् ॥ ३ ॥ पुनरपि वस्यस्य पुनर्वसु , पुनर्वस्योजात इति वा ॥ ४ ॥

अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च स ॥ ५१६ ॥

विशेषेण आसमन्ताद् अडति उद्यच्छते, डीयते रो चरतीति वा व्याडि , पृषो
दरादित्वात् ॥ १ ॥ विन्ध्ये वसति विन्ध्यवासी ॥ २ ॥ नन्दिन्यास्तनयो नन्दिना
तनय ॥ ३ ॥ ५१६ ॥

स्फोटायने तु कक्षीवान्

स्फोट शब्दस्फोटमयते स्फोटवादित्वात् स्फोटायनस्तत्र , स्फुटस्यापत्यमित्य
श्वाद्यायनाज , स्फोटनोऽपि ॥ १ ॥ कक्षावद् योगोऽस्त्यस्य कक्षीवान् " चमण्व
त्यप्ठीवद् ॥ २।१।९६ ॥ इति मतौ निपात्यते ॥ २ ॥

पालकाप्ये करेणुभू ।

पालनैहस्तिचिक्वित्सर्गरायते आसत्त्वेन गम्यते पालकाप्यस्तत्र ॥ १ ॥
करेणो करिण्या भवति करेणभू करेणवोऽपि ॥ २ ॥

वात्स्यायने मल्लनाग कौटिल्यश्चणकालमज ॥ ५१७ ॥

द्रामिल पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च स ।

वत्सस्यापत्य वात्स्य , तस्यापत्य वात्स्यायन ' यमित्र ' ॥ ६।१।५४ ॥
इत्यायनण् तत्र ॥ १ ॥ मन्त्रे नवन-दोन्धेदने स चासी नाग-व मल्लनाग इन्द्रारक
नागकुञ्जरे ' ॥ ३।१।१०८ ॥ इति कमधारय ॥ २ ॥ कुटो घन्त लान्ति कुटिला
कुम्भाधाया तेषामपत्य कौटिल्य गगादित्वाद् यञ् ॥ ३ ॥ चणकस्य ऋषे
रात्मन-चणकात्मज चाणाक्योऽपि ॥ ४ ॥ ५१७ ॥ द्रामिलदेशे भवो द्रामिल
॥ ५ ॥ प्रशस्तौ पित्रो पक्षावस्य स्त पक्षिल स चासौ स्वामी पक्षिलस्वामी ॥ ६ ॥
विष्णुरेन गुप्त्यादिति विष्णुगुप्त तिक्वृतां नात्रि ॥ ५।१।७१ ॥ इति क्ति
॥ ७ ॥ अङ्गु शरीरावयव लानि अङ्गुल , हानाङ्गुलिरस्याऽस्तीति वा ' हानात् स्वा
दाद् ' ॥ ७।२।४५ ॥

क्षतप्रतोऽवकीर्णा स्यात्

क्षत रिपुः प्रतमनेन क्षतप्रत ॥ १ ॥ अवातरे कर्णं रेतोऽस्याऽस्त्यत्र
कीर्णा, यत् स्मृति - प्रत्यवायवकीर्णा स्यात् समतस्तु खिय प्रजम् ॥ २ ॥

प्रात्य सम्प्राग्वजित ॥ ५१८ ॥

प्रते साधु मालो व्रत्यस्तत्र भग्नो प्रात्य प्रायश्चित्ताह, प्राते वृद्धे माधुरिति
चा पृथग् व्यपदेश्यो न इत्यथ सस्कारोऽप्रापनयन तेन यन्ति
यमनु - अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालममस्तृता ।

मावित्रीपतिता प्रात्या भवत्यायविगहिता ॥ १ ॥ ५१८॥

शिक्षिदान कृष्णकर्मा

श्वेतने शिक्षिदान, "सुमुत्तानयुयुमान्" ॥ (उणा-२७८) ॥ इत्यने निपा
त्यते ॥ १ ॥ कृष्ण मलिन कमाऽऽवारोऽस्य कृष्णमादुराचार, 'शिक्षिदान कृष्ण
कमा' इत्यमर ॥ २ ॥

प्रह्वबन्धुद्विजोऽयम् ।

प्रह्वा बन्धुरेवाऽस्य प्रह्वबन्धु ॥ १ ॥

नष्टाग्निरारहा

नष्ट उच्छिन्नोऽग्निरस्य नष्टाग्नि ॥ १ ॥ वीरयते वारोऽग्नि तमुपेशया हन्ति
वारहा 'प्रह्वप्रण' ॥ ५ । १ । १९१ ॥ इत्यत्र प्रह्वादिभ्य एव हन्ते कि
यिति भूते निपातनात् वतमाने क्तिप् ॥ १११४८॥ इति क्तिप् ॥ २ ॥

जातिमात्रजीवी द्वित्रुः ॥ ५१९ ॥

जातिमात्रेण जायति जातिमात्रजा ॥ १ ॥ द्वित्रुः त्रयसौ ब्रुवथ द्वित्रुव
निष्य कुत्सनैरपापाय ॥ ३ । १ । १०० ॥ इति मगरस्य ॥ २॥ ५१९॥

धर्म उर्जी लिङ्गवृत्ति

वमस्य श्ववर्गिभ्यमेवाऽस्त्यस्य वमश्वजी ॥ १ ॥ लिङ्गाद् जटादेवतिर्नौविकाऽस्य
लिङ्गवृत्ति ॥ २ ॥

वेदहीनो निराकृति ।

वेदेन स्वाध्यायेन हानो वेदहान ॥ १ ॥ आकृतेऽकृतेर्निष्कातो निराकृति,
यत् स्मृति - अनघाल्य तु या वेदान् अयत्र कुन्ते धमम् ।

स जावत्रैव श्रद्धत्वमागु गच्छति सावय ॥ २ ॥

वार्त्ताशी भोजनार्थ यो गोत्रादि वदति म्वक्रम ॥ ५२० ॥

पात्तार्थं जीविका निमित्तं सन्नादावभाति यानाशी ॥ १ ॥ ५२० ॥

उच्छिष्टभोजनो देवनैवेद्यमलिभोजन ।

उच्छिष्ट भोजनमस्य उच्छिष्टभोजन ॥१॥ देवस्य नैवेद्य मलि च भोजन य
स तथा ॥ २ ॥

अजपस्त्वसदभ्येता

नास्ति जप स्वाध्यायोऽस्य अजप ॥ १ ॥ असदर्थतेऽमदध्यता ॥ २ ॥

शास्त्रारण्डोऽन्यशास्त्रक ॥ ५२१ ॥

स्वशास्त्रा रण्डो विरहित शास्त्रारण्ड , अन्यशास्त्रामु रमते वा "पञ्चमाद् ड
॥(उणा-१६८) ॥१॥ अन्या शास्त्रा अस्य अन्यशास्त्रक ॥ २ ॥ ५२१ ॥

शस्त्राजीव काण्डस्पृष्ट

शस्त्रेण जीवति शस्त्राजीव ॥ १ ॥ स्पृष्टानि काण्डान्यनेन काण्डस्पृष्ट , "जा
तिकालमुत्पादे " ॥ ३ । १ । १५२ ॥ इति कान्तस्य वा पूर्वनिपात , काण्डोऽधम
स चासौ स्पृष्टवेति वा ॥ २ ॥

गुरुहा नरकालक ।

गुरु इति गुरुहा ॥ १ ॥ नरेषु कालक इव नरकालक ॥ २ ॥

मलो देवादिपूजायामश्राद्ध

मलते पाप मल , मलयोगाद् वा ॥ १ ॥

अथ मलिम्लुच ॥ ५२२ ॥

पञ्चयज्ञपरिश्रष्ट

मलिन म्लोचनि मलिम्लुच , मूलविभुजादित्वात् ॥१॥५२२॥ पञ्चभिन्नह्ययज्ञा
दिभि परिश्रष्ट ॥ २ ॥

निषिद्धैकरुचि खरु ।

निषिद्धा एकरु रुचिरनेन निषिद्धैकरुचि ॥ १ ॥ खनति चित्त खरु , "ख
नो लुक् च ॥ (उणा-८०८) ॥ इति रु ॥ २ ॥

सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥ ५२३ ॥

अभ्युदिताऽभिनिर्मुक्तौ

अभिभूय उदितोऽर्कोऽस्य अभ्युदित ॥ १ ॥ अभिभूय निर्मुक्तोऽन्तमितो
ऽर्कोऽस्य सुप्तस्य अभिनिर्मुक्त ॥ २ ॥ ५२३ ॥

वीरोज्जो न जुहोति य ।

वारमग्निमुज्जति वारोज्ज ॥ १ ॥

अग्निहोत्रच्छलाद् याच्चापरो वीरोपजीवक ॥ ५२४ ॥

वारमग्निमुपचावति वीरोपचावक ॥ १ ॥ ५२४ ॥

वीरविष्ठावको जुह्वद् धनै शूद्रसमाहृतै ।

वीरमग्निं विष्ठावयति वीरविष्ठावक ॥ १ ॥

स्याद्वादवाद्याऽऽर्हत स्यात्

स्याद्वादोऽनेकान्तवादस्त वदति स्याद्वादवादी, अनेकान्तवाद्यऽपि ॥ १ ॥

अहन् देवताऽस्य आहत , जैनोऽपि ॥ २ ॥

शून्यवादी तु सौगत ॥ ५२५ ॥

शून्य निराकार वदति शून्यवादी ॥ १ ॥ सुगतो देवताऽस्य सौगत , बौ

द्धोऽपि ॥ २ ॥ ५२५ ॥

नैयायिकस्त्वाक्षपादो यौग

‘याय पद्मावयववाक्यादि त वेत्यधीते वा नैयायिकः, न्यायादित्वम् इकण्,
“य्व पदान्ताद्’ ॥ ७ । ४ । ५ ॥ इत्यैकारागम ॥-१ ॥ अक्षस्तृतीयनेत्र
पादेऽस्य अक्षपाद अक्षपादम्यायमाक्षपाद ॥२॥ शोभ प्रत्याहारादि त वेत्य-
धीते यौग ‘तद्वेत्य’ ॥ ६ ॥ २ ॥ ११७ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥

साङ्ख्यस्तु कापिल ।

पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां सङ्ख्याय सखा, तदधिकृत्य कृत शास्त्र साङ्ख्यम्, तद्वे-
त्यधीते वा साङ्ख्य ॥ १ ॥ कपिलेन कृतो ग्रन्थ कापिल, त वेत्यधीते वा
कापिल, कपिलस्यायमिति वा ॥ २ ॥

वैशेषिक स्यादौलूक्य

नित्यद्रव्यवृत्तयोऽत्र विशेषा, ते प्रयोजनमस्य वैशेषिक शास्त्र तद् वेत्यङ्गाते
वा वैशेषिक ॥१॥ उलूकस्यापलमिव तन्मन्यत्वादौलूक्य शास्त्रम्, उलूकवेषधारिणा
महेदरेण प्रणीतमिति प्रसिद्धि गमादित्वाद् यञ्, तत्र साधुरौलूक्य ॥ २ ॥

बार्हस्पत्यस्तु नास्तिक ॥ ५२६ ॥

चार्वाको लौकायतिकश्च

बृहस्पतिना कृत बार्हस्पत्य शास्त्रम्, तत्र साधुबार्हस्पत्य, बृहस्पतेरय शिष्य-
इति वा “अनिदमि” ॥ ६।१।१५ ॥ ऋति ज्य ॥ १ ॥ नास्ति पुण्य पापमिति

पातापै जीविका निमित्त सन्नादावधत्ति वाताशी ॥ १ ॥ ५२० ॥

उच्छिष्टभोजनो देवर्नवेद्यबलिभोजन ।

उच्छिष्ट भोजनमस्य उच्छिष्टभोजन ॥१॥ देवस्य नवेद्य बलि च भोजन यस्य
स तथा ॥ २ ॥

अजपस्त्वसदध्येता

नास्ति जप म्याप्यायोऽस्य अजप ॥ १ ॥ असदर्धतिऽसदध्येता ॥ २ ॥

शास्त्रारण्डोऽन्यशास्त्रक ॥ ५२१ ॥

स्वशास्त्रया रण्डो विरहित शास्त्रारण्ड , अन्यशास्त्रासु रमते वा “पञ्चमाद् ड”
॥(उणा-१६८) ॥१॥ अन्या शास्त्रा अस्य अन्यशास्त्रक ॥ २ ॥ ५२१ ॥

शस्त्राजीव काण्डस्पृष्ट

शस्त्रेण जीवति शस्त्राजीव ॥ १ ॥ स्पृष्टानि काण्डान्यनेन काण्डस्पृष्ट , “जा
तिकालमुप्यादे ” ॥ ३ । १ । १५२ ॥ इति क्तान्तस्य वा पूर्वनिपात , काण्डोऽधम
॥ चासौ स्पृष्टवेति वा ॥ २ ॥

गुरुहा नरकीलक ।

गुरु हन्ति गुरुहा ॥ १ ॥ नरेषु कीलक इव नरकीलक ॥ २ ॥

मलो देवादिपूजायामश्राद्ध

मलते पाप मल , मलयोगाद् वा ॥ १ ॥

अथ मलिम्लुच ॥ ५२२ ॥

पञ्चयज्ञपरिभ्रष्ट

मलिन म्लोचति मलिम्लुच , मूलविभुजादित्वात् ॥१॥५२२॥ पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञा
दिभि परिभ्रष्ट ॥ २ ॥

निषिद्धैरुचि ग्वरु ।

निषिद्धा एकत्र रुचिरनेन निषिद्धैरुचि ॥ १ ॥ खनति चित्त स्तर , “ख
नो लुक् च ॥ (उणा-८०८) ॥ इति रु ॥ २ ॥

मुप्ते यस्यिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥ ५२३ ॥

अभ्युदिताऽभिनिर्मुक्तौ

अभिभूय उदिताऽर्कोऽस्य अभ्युदित ॥ १ ॥ अभिभूय निमुक्तोऽस्तमितो-
ऽर्कोऽस्य मुत्तम्य अभिनिमुक्त ॥ २ ॥ ५२३ ॥

कणिशाद्यर्जन शिलम् ॥ ५२९ ॥

कणिश धान्यमञ्जरा आनिशल्यात् शिवादि सत्त्वात्त ग्रहणम्, 'गिरत् उञ्छे' शित्यते शिलम् 'तुदादि' ॥ (उणा-५) ॥ इति किद् ॥ १॥५२९॥

ऋत तद् द्वयम्

तदुभयमुञ्छशिल ऋत सत्य धर्मवात् ॥ १ ॥

अनृत कृपि

न ऋतमनृत पापिष्ठवात् प्रमृतमित्यन्ये ॥ १ ॥

मृत तु याचितम् ।

मृत निर्वावमिव ॥ १ ॥ यान्यते स्म यान्तिम् ॥ २ ॥

अयाचित स्यादमृत

न याचितमयाचिनम् ॥ १ ॥ अमृतमविनश्वरम् ॥ २ ॥

सेवाश्रुति श्वजीविका ॥ ५३० ॥

सेवाश्रुति गृति सेवाश्रुति ॥ १ ॥ शुन इव जीविका गृति परपिण्डोप-
जीवित्वाद्धमेत्यर्थ ॥ २ ॥ ५३० ॥

सत्यानृत तु वाणिज्य वणिज्या

किञ्चित् सत्य किञ्चिदमत्य सत्यानृतम् ॥ १ ॥ वणिज कम वाणिज्य राजा
दित्वाद् व्यण् ॥ २ ॥ सस्त्रिवणिग्द्वयाद्' ॥ ७११६३ ॥ इति ये वणिज्या
स्त्रीह्रावरिद्र यमनु -

“ऋतमुञ्छशिल नेमममृत स्यादयाचितम् ।

मृत तु याचित भैक्ष प्रमृत वपण स्मृतम् ॥ १ ॥

सत्यानृत तु वाणिज्य तेनाऽपि खड्डु जाव्यते ।

सेवा श्वश्रुतिराख्याता तस्मात् ता परिवचयेत्” ॥ इति ॥ २ ॥

वाणिजो वणिक् ।

कयविक्रयिक पण्याजीवाऽऽपणिकनैगमा ॥ ५३१ ॥

वदेह सार्थवाहश्च

वणिगेव वाणिज, प्रणादित्वाद्ध ॥ १ ॥ पणायति व्यवहरते वणिक् “मृष
णिभ्याम्” ॥ (उणा-८७१) ॥ इतान वणादेशश्च ॥ २ ॥ ऋयविक्रयेण जावति
कयविक्रयिक व्यन्ताच्च कयविक्रयाद् ॥ ६१४११६ ॥ इताक ॥ ३ ॥ पण्येनाऽऽजीवति
पण्यात्ताव ॥ ४ ॥ आपणायतात्पाणिक ‘आह पाणिपनि’ ॥ (उणा-३९) ॥

मतिरस्य नालिक ॥ २ ॥ ५२६ ॥ चयत्यात्मान चावाक "मवान्दयामाक"
॥ (उणा-३७) ॥ इत्यादि निपात्यते ॥ ३ ॥ लोकध्यायत लोकायत बृहस्पतिप्र
णात शास्त्र तत्प्रेष्यर्थाते वा लोकायतिक , न्यानादित्यादकण्, "याज्ञिकात्त्यक"
॥ ६।२।१२२ ॥ इति निपातनार्थमप्यितिकोऽपि ॥ ८ ॥ उपसहारमाह-

एते पडपि तार्किका ।

एते आहतादय , तरु प्रयोननेषां तार्किका ॥ १ ॥

क्षत्र तु क्षत्रियो राजा राजन्यो बाहुसभव ॥ ५२७ ॥

क्षदति सृणोति क्षत्र पुत्रीबलिह , "हुयामा " ॥ (उणा-४५१) ॥ इति
त्र , क्षतात् प्रायते वा शृणोदरादित्वात् ॥ १ ॥ क्षत्रस्यापत्य क्षत्रिय 'क्षत्रादिय'
॥ ६।१।९३ ॥ २ ॥ राजत राजा, "उक्षितक्षि" ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन्
॥ ३ ॥ "धात्राणि" ॥ (उणा-३७९) ॥ इत्यथे राजन्य राज्ञोऽपत्यमिति वा
'जातौ राज' ॥ ६।१।९२ ॥ इति य ॥ ४ ॥ ब्रह्मणो बाहुभ्या सम्भवति बाहु
सम्भव , यत् श्रुति - बाहु राजन्य कृत " ॥ ५ ॥ ५२७ ॥

अर्या भूमिस्पृशो वैश्या ऊरव्या ऊरुजा विश ।

अयत्तेऽया 'स्वामिर्वैश्येऽय' ॥ ५।१।३३ ॥ इति सधु ॥ १ ॥ भूमिं
स्पृशति कृष्यादिना भूमिस्पृश ॥ २ ॥ विश एव वैश्या भेषजादित्वाद् व्यण्
॥ ३ ॥ ऊर्वोभवा ऊरव्या देहाशत्वाद् य ॥ ४ ॥ ब्रह्मण ऊवापाता ऊरुजा , यत्
श्रुति - 'ऊरु तदस्य यद्वैश्य' इति ॥ ५ ॥ विशन्ति विश ॥ ६ ॥

वाणिज्य पाशुपाल्य च कर्षण चेति वृत्तय ॥ ५२८ ॥

वणिक्कम वाणिज्य ॥ १ ॥ पशुपालस्य कम पाशुपाल्य ॥ १ ॥ कृष्यते
भूमिरस्मिन् कषण कृषि , इत्येता वत ते जाव त्याभिरिति वल्लय ॥ १ ॥ ५२८ ॥

आजीनो जीवन वार्त्ता जीविका वृत्तिवेत्तौ ।

आजीवनमात्राव आजावत्यनेनेति वा ॥ १ ॥ जीव्यतेऽनेन जीवनम् ॥ २ ॥
वत्तन वृत्तिसारोऽस्त्यस्या वात्ता 'प्रज्ञाधृद्धा' ॥ ७।२।३३ ॥ इति ण ॥ ३ ॥
जीवत्यनया जाविका नाग्निपुरिष च ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णक् ॥ ४ ॥ वतते
ऽनया वृत्ति ॥ ४ ॥ वेति खादत्यनेन वेनन 'वापति' ॥ (उणा-२९२) ॥
इति तन ॥ ५ ॥

उञ्छो धा यकणादान

उञ्छनमुञ्छ पुत्राबलिह ॥ १ ॥ धा यकणानामादानमुञ्चयो धा यकणा
दानम् ॥ १ ॥

कणिशाद्यर्जन शिल्म् ॥ ५२९ ॥

कणिश धान्यमञ्जरी आदिशब्दान् शिवादि तत्त्वान्न ग्रहणम्, 'शिल्लित् उञ्छे' शिल्यत शिल्म्, "तुदादि" ॥ (उणा-५) ॥ इति किद ॥ १॥५२९॥

ऋत तद् द्वयम्

तदुभयमुञ्छशिल् ऋत सत्य धर्मवात् ॥ १ ॥

अनृत कृपि

न ऋतमनृत पापिष्ठत्वात्, प्रमृतमित्यन्ये ॥ १ ॥

मृत तु याचितम् ।

मृत निर्जोषमिव ॥ १ ॥ यान्यते स याचितम् ॥ २ ॥

अयाचित स्यादमृत

न याचितमयाचितम् ॥ १ ॥ अमृतमविनश्वरम् ॥ २ ॥

सेवावृत्ति श्वजीविका ॥ ५३० ॥

सेवालक्षणा वृत्ति सेवावृत्ति ॥ १ ॥ शुन इव जीविका वृत्ति परपिण्डोप जीवित्वात् प्रमेत्यर्थ ॥ २ ॥ ५३० ॥

सत्यानृत तु वाणिज्य वणिज्या

निश्चित सत्य किञ्चिदसत्य सत्यानृतम् ॥ १ ॥ वणिच कम वाणिज्य राजा दित्वाद् व्यण् ॥ २ ॥ सखिवणिगदत्ताद् ॥ ७११६३ ॥ इति ये वणिज्या स्त्रीर्ह्यवन्ति यमनु -

"ऋतमुञ्छशिल् नेयममृत स्यादयाचितम् ।

मृत तु याचित भक्ष प्रमृत वपण स्मृतम् ॥ १ ॥

सत्यानृत तु वाणिज्य तेनाऽपि खलु जाय्यते ।

सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् ता परिवर्णयत्" ॥ इति ॥ २ ॥

वाणिजो वणिक् ।

ऋयत्रिकयिक पण्याजीवाऽऽपणिकनैगमा ॥ ५३१ ॥

वनेह सार्थवाहश्च

वणिगेव वाणिच, प्रतादित्वादण ॥ १ ॥ पणायति व्यवहरते वणिक् "वृष णिभ्याम्" ॥ (उणा-८७१) ॥ इति न वणादेशश्च ॥ २ ॥ त्रयविक्रयेण जायति त्रयविक्रयिक व्यस्ताव ऋयविक्रमाद् ॥ ६१४१६॥ इताक ॥ ३॥ पण्येनाऽऽजीवति पण्याजीव ॥ ४॥ आपणायतात्सापणिक "जाड पणिपनि" ॥ (उणा-३९) ॥

इति इह, आपण प्रयाजनमग्नेति वा प्रापणिशोऽपि ॥ ॥ निगमे पुरे मार्ग वा
भवा नगम ॥ ६ ॥ ५३१ ॥ विदह उपगये भवो वंदह ॥ ७ ॥ साधान् मयनान्
सरतो वा पा धा गृहति सायवाह ॥ ८ ॥

क्रायक क्रयिक क्रयी ।

क्रीणाति मृत्येन भाण्ड क्रायक ॥ १ ॥ क्रयेण जीवति क्रयिक “व
स्ताद्” ॥ ६ । ४ । १६ ॥ इतीक ॥ २ ॥ क्रयोऽस्त्यस्य क्रयी ॥ ३ ॥

क्रेयदे तु विपूर्वास्ते

क्रेय क्रेतव्य ददाति क्रेयदस्तत्र विशदपूर्वास्ते क्रायशब्दय -विक्रायक ॥ १ ॥
विक्रयिक ॥ २ ॥ विक्रयी ॥ ३ ॥

मूल्ये वल्लार्धवक्रया ॥ ५३२ ॥

मूलेनाऽऽगम्य मूल्य तत्र, “हृद्यपय” ॥ ७।१।११ ॥ इति य ॥ १ ॥
वमत्यस्मिन् पण्य वल्ल पुत्रीवक्रिक्त “प्याधापनि” ॥ (उणा-२५८) इति न
॥ २ ॥ अयते पण्यमस्मिन् अघ, “स्थार्ति” ॥ (उणा-१०९) ॥ इति घ,
अघति पण्यमत्रेति वा ॥ ३ ॥ अवक्रायतेऽनेन अवक्रय, “वाऽवाप्यो” ॥ ३।२।
१५६ ॥ इति वादेशे वक्रय ॥ ४ ॥ ५३२ ॥

शेषनात्र-अघ वक्रये भाटक ॥

मूलद्रव्य परिपणो नीवी

मूल लाभकरण इय मूलद्रव्यम् ॥ १ ॥ परिपण्यते वृद्ध्यर्थं प्रयुज्यते परि
पण, “पण्यमाने” ॥ ५।३।३२ ॥ इत्यल् ॥ २ ॥ नायते वृद्धिमसौ नावि,
हया नावा ॥ ३ ॥

लाभोऽधिक फल्म् ।

मूलधनाद् यदधिक निष्पन्नम् स लभ्यते इति लाभ ॥ १ ॥ फलति फल
कलान्तरादे ॥ २ ॥

परिदान विनिमयो नैमेय परिवर्त्तनश्च ॥ ५३३ ॥

व्यतिहार परावर्त्तो वैमेयो निमयोऽपि च ।

परिवृताद् दान परिदानम् ॥ १ ॥ विनिमान विनिमय ॥ २ ॥ निमेये परि
वतनाये भवो नैमेय ॥ ३ ॥ परिवर्त्यते परिवर्तनम् ॥ ४ ॥ ५३३ ॥ व्यत्ययेन
हरण व्यतिहार ॥ ५ ॥ परावर्त्तन परावर्त्त ॥ ६ ॥ विमेय परिवर्तनाये भवो
वैमेय ॥ ७ ॥ निमान निमय ॥ ८ ॥

निक्षेपोपनिधी न्यासे

निक्षिप्यते भूतलादां इति निक्षेप ॥ १ ॥ उपसृत्वा समीपे वा निधायते
उपनिधि, उप समीपे निधिवा ॥ २ ॥ न्यस्यते निक्षिप्यते न्यास तत्र-स्मार्तं तत्र
भेदाऽस्ति-“वासनस्थमनायाय ह्मेऽयस्य यन्ऽर्पितम् ।

द्रव्यं तदुपनिधिन्यामं प्रकाशं स्थापितं तु यत् ॥ १ ॥

विक्षेप शिरिपहस्ते तु भाण्डं सस्कृतुमर्पितम् । इति

प्रतिदानं तदर्पणम् ॥ ५३४ ॥

तस्य न्यासस्य निक्षिप्ते प्रतापं दानं प्रतिदानम्, परिदानमित्येके ॥ १ ॥ ५३४ ॥

क्रेतव्यमात्रके क्रेय

क्रायते क्रेयम्, यथा क्रेये गौवतने, न च ऋग्योऽस्ति ॥ १ ॥

क्रय्यं न्यस्तं क्रयाय यत् ।

क्रयनिमित्तमापणे यस्तम्, क्रीयते क्रयम्, ‘क्रय्यं क्रयाय’ ॥ ४१३१९१ ॥

इति साधु ॥ १ ॥

पणितव्यं तु विक्रेयं पण्य

पण्यते पणितव्यम् ॥ १ ॥ विक्रीयते विक्रयम् ॥ २ ॥ पण्यते पण्यम्, वयाप
सया ” ॥ ५११३० ॥ इति ये साधु ॥ ३ ॥

सत्यापनं पुनः ॥ ५३५ ॥

सत्यङ्कारं सत्याहृति

अवश्यं मयैतद् विक्रेण्यमिति सत्यस्य करणं सत्यापनम् “सत्याथवेदम्या
॥ ३१४४४ ॥ इति णिचि आकारादेशे च “अर्त्तारि” ॥ ४१२१०१ ॥ इति
पोऽन्त ॥ १ ॥ ५३५ ॥ सत्यस्य करणं सत्यङ्कारं “सत्यागदानो कारे” ॥ ३१२११२ ॥
इति मोऽन्त ॥ २ ॥ सत्यादशपथे” ॥ ७१२१४३ ॥ इति टाचि स्तौ च सत्या
कृति ॥ ३ ॥

तुल्यौ विपणविक्रयो ।

विपणनं विपणं चुराद्यदनाद् अपरिपठितादल्, अन्यथा विपणं स्यात्
॥ १ ॥ विक्रयणं विक्रय ॥ २ ॥

गण्यं गण्येयं सख्येयं

गण्यते गण्यम् ॥ १ ॥ गण्येयम्, ‘गयहृदयादयः’ ॥ (उणा-३७०) ॥ इति
एये निपात्यते, यद्वाचस्पति-“गणनीयं तु गण्येयम्” इति ॥ २ ॥ सहृयायते सहृयेय
॥ ३ ॥

सरया त्वेकादिका भवेत् ॥ ५३६ ॥

एतेत्यागदशामित्यम्, “आम्” ॥ (उणा-२१) ॥ इति २, एक
आदिरस्या एकादिका, आदमहणाद् द्वौ त्रय चत्वार एते चान्यालङ्का, पञ्चसप्त
त्यादयोऽष्टादशान्ता अङ्किता, यद्वोगाम-

“नन्ता सहस्रपा ङतियुष्पदस्य स्युरलिङ्गका” । इति

पप् शब्दस्य रूपविशेषाभावात् लिङ्गनिणयो नोक्त, एकोनविंशति त्रिंशदि
त्यादय शतादनाक् छालिङ्गा, यदवाचाम छालिङ्गनिणये- “विंशत्याद्या शताद्
द्वेद्वे” इति । पठिस्तु त्रिलिङ्गनिणय पृथक्लिङ्ग उक्त । अत्र च एकाद्या अष्टा
दशान्ता सहस्रेणे वतन्त, विंशत्याद्यास्तु सहस्रपाशब्दा एवमेव वतमाना सहस्रेणे
सहस्रपाने च वतन्त, यथा विंशतिघटा विंशतिघटानाम् शत गाव, शत गवामिति ।
यदाह वाचस्पति - ‘अष्टादशभ्य एकाद्या सहस्रपा सहस्रेण्यगोचरा ।

ऊनविंशत्यादिकास्तु सवा सहस्रेण्यसहस्रयो ॥ १ ॥

भाष्यकारोऽप्याह- “अष्टादशभ्य सहस्रपा सहस्रेणे वतते, तत पर सहस्रपाने
सहस्रेणे च” इति । द्वित्वबहुत्वयोर्वतमानास्तु विंशत्याद्या सहस्रपायामव वतन्ते यथा
द्वे विंशती तिस्रो विंशतय गवा विंशती विंशतय इति ॥ १ ॥ ५३६ ॥

यथोत्तर दशगुण भवेदेको दशायुत ।

शत सहस्रमयुत लक्षप्रयुतकोटय ॥ ५३७ ॥

अर्बुदमब्ज खर्व च निखर्व च महाम्बुजम् ।

शङ्कुर्वार्द्धिरन्त्य मध्य परार्द्ध चेति नामत ॥ ५३८ ॥

एको दशभिगुणितो दश्यते दश लक्षयु ’ ॥ (उणा-१०१) ॥

इति किदन् ॥ १ ॥ एव यथोत्तर दशभिगुणिता दशदशतो मानमेवा सख्य
यानाम् अस्य वा सरयानमस्य शतम् ॥ १ ॥ एव दश शतानि मानमेषामस्य वा
सहस्रम् दश सहस्राण्ययुतम् शतदशस्य पुक्लावालङ्गा ॥ १ ॥ १ ॥ दशाऽयुतानि
लक्ष स्त्रास्त्रीमङ्गि नियुतमपि ॥ १ ॥ दश लक्षाणि प्रयुत पुक्लाबलिङ्ग ॥ १ ॥
दश प्रयुतानि कोटि स्त्राङ्गि ॥ १ ॥ ५३७ ॥ दश कोटयोऽबुद पुक्ला
बलिङ्ग ॥ १ ॥ दशाऽनुदानि अब्जम् ॥ १ ॥ दशाऽब्जानि खर्वम् ॥ १ ॥
दश खर्वाणि निखर्वम् ॥ १ ॥ दश निखर्वाणि महाम्बुजम् ॥ १ ॥ दश महाम्बुजानि
शङ्कु पुष्पालिङ्ग ॥ १ ॥ दश शङ्को वादि समुद्र पुङ्गि ॥ १ ॥ दश वा
दयोऽत्यम् ॥ १ ॥ दशाऽत्याज मध्यम् ॥ १ ॥ दश मध्यानि परार्द्धमिति ॥ १ ॥
शतादय विंशत्यादय ’ ॥ ६ । ४ । १६३ ॥ इति निपात्यते यदाह-

“एक दश शतमम्मात् महस्रमयुत तत् पर स्तम्भम् ।

प्रयुत कोटिमथाऽनुदमब्ज सर्वं निम्बर्व च ॥ १ ॥

तस्माद् महासरोज शङ्ख सरिता पतिं ततस्त्वत्यम् ।

मय्य पराध्यमाहुयवोत्तर दशगुण तज्ज्ञा ” ॥१॥ इति ॥ १८ ॥ ५३८॥

अमङ्गस्य द्वीपवाध्यादि

न विद्येत सहस्रं सहस्रधानमस्य अमङ्गलम् ॥ १ ॥ द्वापा जम्बूद्वीपादय ,
वाधयो लवणोदादय , आदिप्रहणात् चन्द्राऽकादय , यदाहु - ‘असङ्ख्याता द्वीप
समुद्रा ” इति ।

पुद्गलाऽऽत्माद्यनन्तरम् ।

पुद्गल आत्मा च आदियस्य तत् तथा , आदिप्रहणात् आकाशप्रदेशादि,
नास्त्यन्तोऽस्य अनन्तरम् ॥ १ ॥

सायात्रिक पोतवणिक्

समुदिताना यात्रा सायात्रा, सा प्रयोजनमस्य सायात्रिक ॥ १ ॥ पोतस्य
वणिक् पोतवणिक् ॥ २ ॥

यानपात्र वहित्ररुम् ॥ ५३० ॥

वोहिस्थ वहन पोत

जलमाग आनाय पात्र यानपात्रम् ॥ १ ॥ उद्यतेऽग्नेन वहति जले वा
वहित्रम् ‘वधिबहि- ॥ (उणा-४५९) इति इत्र ॥ ५३९ ॥, “पथयूय-” ॥
(उणा-४३१) ॥ इति निपातनाद् बाह्यत्यम् वहिस्तिष्ठताति वा पृषोदरादित्वात्
॥२॥३॥ उद्यतेऽग्नेन वहनम् प्रवहनमपि ॥ ४ ॥ पूयते इति पोत ’ “द्वयमि-’
॥ (उणा-२००) इति त ॥ ५ ॥

पोतवाहो नियामक ।

निर्याम

पोत वाहयति पोतवाह ॥ १ ॥ नियन्तु शक्नोति नियामक ॥ २ ॥ नि
यामयति नियाम ॥ ३ ॥

कर्णधारस्तु नाविक

कणमरित्र धारयति कर्णधार यद् दुग् - कण ध्रोत्रमरित्र च” इति ॥१॥
नावा तरति नाविक “ नाद्विस्वरादिन ॥ ६।८।१० ॥ २ ॥

नौस्तु मङ्गिनी ॥ ५४० ॥

सत्या त्वेकादिका भवेत् ॥ ५३६ ॥

एतेन गद्यामित्यर्थः, 'भाण्' ॥ (उणा-२१) ॥ इति २, एक
आदिरम्या एकादशा, आभ्यग्रहणात् द्वौ त्रय चत्वार एते वाच्यालङ्का, पञ्चसप्त
त्यादयोऽष्टादशाता आदेशा, यदवोगाम-

“नन्ता सहस्रपा दतियुष्मदम्बव स्युरालिङ्गका” । इति

पञ्चादस्य रूपविशेषाभावात् लिङ्गिण्यो नोक्तः, एकोनविंशति त्रिंशदे
त्यादयः शतादवाक् छालिङ्गा यदवोगाम छालिङ्गनिर्णये- ‘विंशत्याद्या शताद्
द्वेद्वे’ इति । पठित्तु त्रिलिङ्गनिर्णये पृथक्लिङ्ग उक्तः । अत्र च एकाद्या अष्टा
दशान्ता सहस्रेषु वतन्तः, विंशत्याद्यास्तु सहस्रपाशदा एकत्वे वतमाना सहस्रेषु
सहस्रपाशे च वतन्तः, यथा विंशतिघटा विंशतिघटानाम्, शत गावः, शत गवामिति ।
यदाह वाचस्पति - ‘अष्टादशभ्य एकाद्या सहस्रपा सहस्रेषुगोचरा ।

ऊनविंशत्यादिकास्तु सवा सहस्रेषुसहस्रपायो, ॥ १ ॥

भाष्यकारोऽप्याह- ‘अष्टादशभ्य सहस्रपा सहस्रेषु वतन्तः, ततः पर सहस्रपा
सहस्रेषु च’ इति । द्वित्वबहुत्वयोवतमानास्तु विंशत्याद्या सहस्रपायामेव वतन्ते, यथा
द्वे विंशती, तिर्यो विंशतयः गवा विंशती विंशतय इति ॥ १ ॥ ५३६ ॥

यथोत्तर दशगुण भवेदेको दशायुतः ।

शत सहस्रमयुत लक्षप्रयुतकोटयः ॥ ५३७ ॥

अर्बुदमब्ज खर्व च निखर्व च महाम्बुजम् ।

शङ्कुर्गार्द्धिरन्त्य मध्य परार्द्ध चेति नामतः ॥ ५३८ ॥

एको दशभिर्गुणितो दश्यते दश लघुयु ’ ॥ (उणा-१०१) ॥
इति किदन् ॥ १ ॥ एव यथोत्तर दशाभिर्गुणिता दशदशतो मानमेवा सत्ये
यानाम् अस्य वा सत्यानमस्य शतम् ॥ १ ॥ एव दश शतानि मानमपामस्य वा
सहस्रम् दश सहस्राण्ययुतम् शतद्वयस्य पुनलाबालङ्गा ॥ १ ॥ ११ ॥ दशाऽयुतानि
लक्ष स्त्राक्लीबलिङ्ग नियुतमपि ॥ १ ॥ दश लक्षाणि प्रयुत पुनलीबलिङ्ग ॥ १ ॥
दश प्रयुतानि कोटि स्त्रालिङ्ग ॥ १ ॥ ५३७ ॥ दश कोटयोऽबुद पुनला
बलिङ्ग ॥ १ ॥ दशाऽनुदानि अब्जम् ॥ १ ॥ दशाऽब्जानि खर्वम् ॥ १ ॥
दश खर्वाणि निखर्वम् ॥ १ ॥ दश निखर्वाणि महाम्बुजम् ॥ १ ॥ दश महाम्बुजानि
शङ्कु पुन्रालिङ्ग ॥ १ ॥ दश शङ्कुवो वार्द्धि समुद्र पुलिङ्ग ॥ १ ॥ दश वा
द्वयाऽत्यम् ॥ १ ॥ दशाऽत्यानि मध्यम् ॥ १ ॥ दश मध्यानि परार्द्धमिति ॥ १ ॥
शतादयः विंशत्यादयः ॥ ६ ॥ ४ । १६३ ॥ इति निपात्यते यदाह-

१८ ॥ इति सप्तम्या अउप् ॥ १ ॥ कोटिभि पाति मोटिपात्रम्, “ तट् ” ॥
 (उणा-४४६) ॥ इति तट् ॥ २ ॥ इत्यनेन नौररित्रम्- “ लधूसूखनि ”
 ॥ ५ । २ । ८७ ॥ इतीत्रस्तत्र ॥ ३ ॥

अथोडुप प्लव ।

कोलो भेलस्तगण्डश्च

‘ उड सघाते सौत्र ’ उड्यते उडुप पुष्कीवलिङ्ग, “ उडेरुपक् ” ॥
 (उणा-३११) ॥ १ ॥ प्लवतेऽभिमि प्लव ॥ २ ॥ कोलति सस्त्यायति कोल
 ॥ ३ ॥ ‘ भिलि सौत्र ’ भिल्यते भेल, भेरस्य लत्वे वा ॥ ४ ॥ तीयनेऽनेन
 तरण्ड पुष्कीवलिङ्ग, “ जूकृत् ” ॥ (उणा-१७३) इत्यण्ड ॥ ५ ॥

स्यात्तरपण्यमातर ॥ ५४३ ॥

पणे साधु पण्य मूल्य तरम्य पण्य तरपण्यम् ॥ १ ॥ आतरत्यनेन आ
 तर ॥ २ ॥ ५४३ ॥

वृद्-याजीवो द्वैगुणिको वार्धुपिक कुसीदिक ।

वार्धुपिश्च

वृद्धिमाजीवति वृद्-याजीव ॥ १ ॥ द्विगुण गृह्णाति द्वैगुणिक ॥ २ ॥ वृद्धु
 पी त्रिद्विस्ता गृह्णाति वार्धुपिक ‘ अट्ठेर्गृह्णाति गच्छ ’ ॥ ६ । ४ । ३४ ॥ इतीप्णि
 साधू ॥ ३ ॥ कुसीदवृद्धि गृह्णाति कुमीदिक “ कुसीदादिकृद् ” ॥ ६ । ४ । ३५ ॥
 ॥ ४ ॥ वृधुष्या भवो धातुपस्तस्यापत्य धातुपि ॥ ५ ॥

कुसीदार्थप्रयोगौ वृद्धिजीवने ॥ ५४४ ॥

‘ कुसच् ऋपे द-त्या-त कुसति कुमीदम् ‘ कुसेरिदेदी ’ ॥ (उणा-२४१) ॥
 इति इद कुसित सादत्यनेति वा वृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अयस्य प्रयोग
 कलान्तरेण दानमयप्रयोग, वृद्ध्या जाविका वृद्धिजावन तत्र ॥ २ ॥ ५४४ ॥

वृद्धि कलान्तर

मूलद्रव्यस्य वधन वृद्धि ॥ १ ॥ मूलद्रव्यस्याऽपरा कला कलान्तरम् ॥ २ ॥

ऋण तूद्धार पर्युदञ्चनम् ।

अयते स्म ऋणम् “ ऋणाग्रा ” ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति ऋस्य नत्व ॥ १ ॥ उन्धि
 यतेऽसौ उद्धायते वा उद्धार ॥ २ ॥ परित उदञ्चनमुत्तमणाद् उद्धारत्वेन ग्रहण
 पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

याञ्चयाप्त याचितकम्

याचितेन निवृत्त याचितम्, “ याचिनाऽपमित्वात् कण् ” ॥ ६ । ४ । २२ ॥ १ ॥

तरांतरण्यौ वेडा

तुयंत षण्णपरिणो स्त्रीलिङ्ग, “ ग्लानुदिभ्या ई ” ॥ (उणा-८६८) ॥ १ ॥
 गहो नौशीपमस्त्यस्या मङ्गिनी ॥ २ ॥ ५४० ॥ तरलनया तरि, “ स्वरभ्य ”
 ॥ (उणा-६०६) ॥ इयां तरी, यद्वा “ वृस्तुतत्रि ” ॥ (उणा-७११) इति इप्रत्यय
 तरारीदन्त ॥ ३ ॥ “ ऋगृ ” ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यर्णां, तरणि, इया तरणी
 ॥ ४ ॥ विभ्यते आमुदयतेऽस्यां वेडा ॥ ५ ॥

अथ द्रोणी काष्ठांमुवाहिनी ।

द्रव्यम्भोऽस्यां द्रोणी, “ द्रोर्वा ” ॥ (उणा-१८४) इति ण, काष्ठमम्बु
 च बहति काष्ठाऽम्बुवाहिनी, क्षीरस्वामी तु-काष्ठमुपलक्षण काष्ठाऽमादिमयी जलधा
 रिणी द्रोणी इति ध्याचक्ष्यौ ॥ १ ॥

नौकादण्ड क्षेपणी स्यात्

येन नौकाक्षतेऽसौ नौकादण्ड, क्षिप्यतेऽनया क्षेपणी ॥ १ ॥

गुणवृक्षस्तु रूपक ॥ ५४१ ॥

गुणयुक्तो वृक्ष इव गुणवृक्ष, यत्र नौ रज्ज्वा बध्यते पोते प्वजपटाद्याधार
 इत्येके ॥ १ ॥ रूपे आधारगतं कायति रूपक, गौडस्तु- जलान्तस्तारु रूपका
 नाह ॥ २ ॥ ५४१ ॥

पोलिन्दास्त्वन्तरादण्डा

पालन्ति महत्त्व यान्ति पोलिन्दा “ क्त्यलिपुलि ” ॥ (उणा-२४६)
 इति इदक् बाहुलपाद् गुण, नौकाया मध्ये दण्डा अन्तरादण्डा ॥ १ ॥

स्याद् मङ्गो मङ्गिनीशिर ।

मङ्गलनेन मङ्ग पुलिङ्गोऽयम् वैषयती तु- ‘नौशिरो मङ्गमङ्गियाम्’ इति
 स्त्रीवेऽप्याह, मङ्गिनी नौसस्या शिर उपरिभाग ॥ १ ॥

अग्निस्तु काष्ठकुहाल

अग्नति अग्नि स्त्राग्नि पदिपठि (उणा-६०७) इति इ,
 काष्ठे कुहाल काष्ठमयो वा येन निम्बय भग्न भग्न पोतादि कुथेन पूर्यत ॥ १ ॥

सेरुपात्र तु सेचनम् ॥ ५४२ ॥

क्षिप्यते उदच्यतेऽनेन सेचनम्, येन नावो जलमुद्ध्रियते कश्चित् ॥ १ ॥ ५४२ ॥

केनिपात कोटिपात्रमरित्रे

के जले निपात्यन्ते नीयन्ते नावोऽनेन केनिपातः, “अद्रक्ञजनाद्” ॥ ३ ॥ २ ॥

तत्रेति पातवे गुञ्जा रक्किता ॥ १ ॥ पञ्च सरया मीयतेऽनेन माप
“ वृकृतु ” ॥ (उणा-५४०) इति प , के मापक पुक्तावलङ्ग ॥ १ ॥ ५४७ ॥

ते तु षोडश कपोऽक्ष

ते माया षोडशकसरया , कपति रूप पुक्तावालङ्ग ॥ १ ॥ अक्षोत्यक्ष ॥ २ ॥

पल कर्पचतुष्टयम् ।

पलति पल पुक्तावलङ्ग ॥ १ ॥

विस्त सुवर्णो हेमोऽक्षे

हेम सुवर्णस्य अक्षे कर्पे ‘वित्तच् प्रेरणे’ विम्यते विस्त , “शाराभू ” ॥ (उणा-
२०१) ॥ इति कित् त ॥ १ ॥ सुवर्णमस्त्यस्य सुवर्ण अभ्रादित्वात् अ ,

यदाह- मापो दशाधगुञ्ज षोडशमापो निगद्यते कर्प ।

समुवर्णस्य सुवर्णसौरेव पल चतुर्भिश्च इति ॥ २ ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ५४८ ॥

तस्य सुवर्णस्य पले कुरदेशे प्रसिद्धो विस्तो हेमपल कुरुविस्त , यन्माला-“पलेन
हि सुवर्णस्य कुरुविस्त ॥ १ ॥ ५४८ ॥

अथ पौतवमाह-

तुला पलशत

तोत्यते तुला भिदादित्वाद् अडि साधु ॥ १ ॥ पलानां शत पलशत ॥ २ ॥

तासां विंशत्या भार आचित ।

शाकट शाकटीनश्च शलाट

तासां तुलानां विंशत्या पलमहस्रद्वयेनेत्यथ भ्रियते भार ॥ १ ॥ पुसा हि द्वे
पलसहस्रे षोडश मयते आचायते स्म आचित ॥ २ ॥ शाकटेन षोडश शक्य
शाकट ‘क्वचित्’ ॥ ६।२।१४५ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥ शाकट्या नीयते क्वाचत्
॥ ५।१।११ ॥ इति टे स्वार्थऽणि च शाकटीन ॥ ४ ॥ शृणाति शराट , ‘अनिन्’
॥ (उणा-१४५) ॥ इत्याट स्त्वे शलाट ॥ ५ ॥

ते दशचित ॥ ५४९ ॥

ते भारा दशसरया आचीयते स्म आचित , क्लीबेऽयमित्यये ॥ १ ॥ ५४९ ॥

अथ द्रुवयमाह-

चतुर्भि कुटवै प्रस्थ

कुड्यते लक्ष्यते कुटव प्रस्थतद्वयम् , तैश्चतुर्भि प्रतिष्ठते प्रस्थ पुक्तावलङ्ग ॥ १ ॥

परिवृत्त्यापमित्यक्रम ॥ ५४५ ॥

परिवृत्त्या आस अपमित्य प्रतिदानेन निवृत्तापमित्यक्रम, "याविता"
॥ ६।४।२३ ॥ दति कण् ॥ १ ॥ ५४५ ॥

अधमर्णो ग्राहक म्यात्

ऋणेऽधमोऽधमण, राजदत्तादित्वात् पूर्वनिपात ॥ १ ॥ गृह्णाति ग्राहक ॥ २ ॥

उत्तमर्णस्तु दायक ।

ऋणे उत्तम उत्तमर्ण ॥ १ ॥ ददाति इति दायक ॥ २ ॥

प्रतिमूर्लमक

प्रतिनिधि प्रतीतो वा भवति प्रतिभू ॥ १ ॥ रगनि सम्बध्यते लम, "छ
व्यधिरिन्ध" ॥ ४।४।१७ ॥ दति साधु के लमक ॥ २ ॥

साक्षी स्थेय

साक्षात् दृष्टा साक्षी "साक्षाद् दृष्टा" ॥ ७ । ९ । ११७ ॥ इतीन्, "प्रायो
ऽव्ययस्य" ॥ ७।४।६५ ॥ इत्य-त्यस्यरादिलोप ॥ १ ॥ तिष्ठ-त्यस्मिन् इति स्थेय
विवादपदे निर्णयता प्रमाणभूत पुरुष ॥ २ ॥

शय-वात्रे-अथ साक्षिणि स्याद्

मध्यस्थ प्राप्तिमोऽयथ ।

कूटसाक्षा मृपासाक्षये सूची स्याद् दुष्टसाक्षिणि ॥

आधिस्तु बन्धक ॥ ५४६ ॥

आधायतेऽसौ आधि ॥ १ ॥ बध्यते सब यते बन्धक, "दूकृत" ॥
(उणा-२७) इत्यक ॥ २ ॥ ५४६ ॥

अथ मानविकेयानाह-

तुलाद्यै पौतन मान

तुला पदवती प्रतिमानवती च तदाद्येयद् मीयते त-मानम् पुनाताति
पोतुमानभाण्डशोधक पौतवाग्यक्ष ' कृमिकमि ॥ (उणा-७७३) इति
तुन्, पोतोरिद पौतवम् ॥ १ ॥

द्रुवय कुडवादिभि ।

द्रोविकारो द्रुवय मानम् ' द्रोवय ' ॥ ६२।४३ ॥ १ ॥

पाय्य हस्तादिभि

मायतेऽनेन पाय्य मानम् ' धाप्यापाय्य ' ॥ ५।१।२४ ॥ इति प्यणि
निपात्यते ॥ १ ॥

तत्र म्याद् गुञ्जा पञ्च मापक ॥ ५४७ ॥

गोमान् गोमी गवीश्वरे ॥ ५५२ ॥

गाव सत्यस्य गोमान्, मत्तु ॥ १ ॥ “ गो ” ॥ ७ । २ । ५० ॥ इति
मिनि गोमा ॥ २ ॥ गवामी वरो गवाश्वरस्तत्र, गवेश्वरोऽपि ॥ ३ ॥ ५५२ ॥

गोपाले गोबुगाभीरगोपगोसङ्ख्यवल्लवा ।

गा पालयति गोपालस्तत्र ॥ १ ॥ गा दोग्धि गोबुक् ॥ २ ॥ आ अभित-
इत्यस्याभार, आप्रोताति वा “जम्बाराभीर” ॥ (उणा-४०२) ॥ इतरे निपा
स्यते ॥ ३ ॥ गा पाति गोप ॥ ३ ॥ गा सङ्ख्याति सवष्टे वा गोसङ्ख्य, ‘सम
रय” ॥ ५ । १ । ७७ ॥ इति उ ॥ ५ ॥ वत्ते वत्त, “वज्जिवाटि” ॥ (उणा-५१५) ॥
इत्यव ॥ ६ ॥

गोविन्दोऽधिकृतो गोपु

गा विदति गोविद ‘निगवादेनाग्नि” ॥ ५ । १ । ६१ ॥ इति श ॥ १ ॥

जावालस्त्वजजीविक ॥ ५५३ ॥

अत्रा पालयताति जावाल पृषोदरादित्वात् जवमलति जवालश्चागस्तस्या
ऽयमिति वा ॥ १ ॥ अजेभ्यो जीविकाऽस्य अजनीविक अनृत कृपिरिति कपणमुक्तम्
॥ २ ॥ ५५३ ॥ अथ कृपिवृत्तीन् कृपिवल्लनाह-

कुटुम्बी कर्पक क्षेत्री हली कृषिकर्पकौ ।

कृपीवलोऽपि

कुटुम्बमस्त्यस्य कुटुम्ब ॥ १ ॥ कपति भुव कपक ॥ २ ॥ क्षेत्रमस्त्यस्य
क्षेत्रा, क्षेत्राजीवोऽपि ॥ ३ ॥ हलमस्त्यस्य हला ॥ ४ ॥ कपति कृषि ‘पापुलि-
” ॥ (उणा-४१) ॥ इति ऋदिक कृपकोऽपि ॥ ५ ॥ कृपेगुणवृद्धा च” ॥ (उणा-
३१) ॥ इत्यके वृद्धौ च कापक ॥ ६ ॥ कृपिरस्त्यस्य कृपायल ‘कृष्यादिभ्यो वल्लच्’
॥ ७ । २ । ७७ ॥ ‘वल्थ्यऽपिनादे” ॥ ३ । २ । ८२ ॥ इति दाघ ॥ ७ ॥

जित्या तु हलि

जीयते निपुणेनेति जित्या, “त्रिविषूयो हलिमुञ्जक्त्वे” ॥ ५ । १ । ४३ ॥
इति क्यप् ॥ १ ॥ हलन्त्यनया हलि महद् हल्म्, ‘पदिपठि” ॥ (उणा-६०७) ॥
इति इ पुलादिङ्गावेतां ॥ २ ॥

सीरस्तु लाङ्गलम् ॥ ५५४ ॥

गोदारण हल

सीयते बध्यते सीर पुङ्गायलिङ्ग, ‘चिनि” ॥ (उणा-३९२) ॥ इति रो
दीघत्व च ॥ १ ॥ लङ्गति गच्छति लाङ्गलम् ‘नहिलङ्गेर्दीघश्च” ॥ (उणा-४६६)

प्रस्यैश्चतुर्भिराढक ।

आडाक्यत आन्वलिङ्ग , " वाचस्पेच " ॥ (उणा-३३) इत्यके
निपात्यते ॥ १ ॥

चतुर्भिराढकैर्द्रोण

द्रवसि द्रोण पुत्रीबलिङ्ग , " द्रोवा " ॥ (उणा-८४) ॥ इति ण ॥ १ ॥

खारी षोडशभिश्च तै ॥ ५५० ॥

तैर्द्राण षोडशभि सन्त्यते खारा , " द्वाश्चकार " ॥ (उणा-४११)
इत्यारे निपात्यते ॥ १ ॥ ५५० ॥

अथ पाठ्यमाह—

चतुर्विंशत्यङ्गुलाना हस्त

हस्यतेऽनेन हस्त ॥ १ ॥

दण्डश्चतुष्कर ।

दाम्यति दण्डश्चतुहस्त ॥ १ ॥

तत् सहस्रौ तु गव्यूत क्रोश

तेषा दण्डाना द्वौ सहस्रौ गवा यूतिरत्र गव्यूत पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ कुस्यते
उच्यतेऽध्वपरिमाणमस्मात् क्रोश ॥ २ ॥

तौ द्वौ तु गोरुतम् ॥ ५५१ ॥

गव्या गव्यूतगव्यूती

तौ क्रोशौ द्वौ गवा हतमत्र गोरुतम् ॥ १ ॥ ५५१ ॥ गोभ्यो हिता गव्या
॥ २ ॥ गवा यूतिरत्र गव्यूतम् ॥ ३ ॥ गवा यूतिगव्यूति पुत्रीबलिङ्ग पृषा
दरादित्वात् ॥ ४ ॥

चतुष्क्रोश तु योजनम् ।

चत्वार क्रोशा समाहृता अत्र चतुष्क्रोशम्, युज्यतेऽनेन योजनम्,

यदाह—हस्तोऽङ्गुर्विंशत्या चतुरारि वतया चतुष्करो दण्ड ।

तद्वि सहस्र क्रोशो योजनमेक चतुष्क्रोश इति ॥ १ ॥

पाणिज्यमुत्तम् पाशुपाल्यमाह—

पाशुपाल्य जीववृत्ति

पाशुपालस्य भाव कम वा पाशुपाल्यम्, रात्रादिरयाद् द्यम् ॥ १ ॥ जीवपाल-
नात् वत्तन जीववृत्ति ॥ २ ॥

प्रतुयन्ते वोऽप्येऽनेन प्रतोद ॥ १ ॥ प्राप्ति प्रेरयत्यनेन प्रवयणम्
 “उऽने वा” ॥ ४१४३ ॥ इति विक्ल्वेन वीरादेः पथे प्राजनम् ॥ २॥ १॥ तुयते
 ऽनेन तोऽत्रम्, “नादाम्” ॥ ५१२१८८ ॥ इति नद् ॥ ४॥ अर्वाटि तोदनम् ॥ ५॥

योत्र तु योत्रमानन्ध

यूयते युज्यते वाऽनेन योत्रम्, योत्रम्, “नीदाम्” ॥ ५१२१८८ ॥ इति
 नद् ॥ १ ॥ २ ॥ आवध्यतेऽनेन आवध्यचर्मरज्जु ॥ ३ ॥

कोटिशो लोष्ठभेदन ॥ ५५७ ॥

कोटिभि कोर्ण रयति कोटिश ॥ १ ॥ लोष्ठान् भिनसि लोष्ठभेदन, को
 टिशोऽपि ॥ २ ॥ ५५७ ॥

मेधिमेधि खलेवाली खले गोवधठारु यत् ।

मेधन्ति सगच्छन्त गावोऽस्या मेधि “नाम्युषा ल” ॥ (उणा-६०९) ॥
 इति कित् ॥ १ ॥ मिथृण मेवाहिसयो ’मेयते दिनस्ति मेयि, “किलिपिलि”
 ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ, पुत्रीलिप्तावेर्ता ॥ २ ॥ खल वलति धर्मात् गावो
 ऽनया खलेवाला, खले गोवधठारु दाह ॥ ३ ॥

शूद्रोऽन्त्यवणो वृषल पथ पजो जघन्यज ॥ ५५८ ॥

शायते इति गृह “क्षदेरुष” ॥ (उणा-३९४) इति र ॥ १॥ अन्त्यवणो
 वणश्चात्यवण ॥ २॥ वपति नृपठ “नृपिपि” ॥ (उणा-४६८) इति कित्,
 वृष लाति उनातीति वा, नारदस्तु- ‘वृषो हि भगवान् वमरतस्य य वुरुने त्वल
 वृषल त विजानायात्’ इत्याह ॥ ३ ॥ नृपण पादयोभय पन्थ देहाशत्वान् य
 हिमद्वति ’ ॥ ३१२१९६ ॥ इति पददेश ॥ ४॥ पद्भ्या जात पम, यत् धृति -
 ‘पद्भ्या शूद्रोऽजायत’ इति ॥ ५॥ जघने जातो जघन्यज ॥ ६॥ ५५८ ॥

ते तु मूर्धावसिक्ताद् आरथरूद्र मिश्रजातय ।

ते गृह मूर्धावसिक्तादारभ्य रथकार यावत् मित्रा मङ्गीणाजातिरेषा मिश्र
 जातय ।

क्षत्रियाया द्विजाद् मूर्धावमिक्त

‘सूतस्तु क्षत्रियान् जात’ इत्यतो कथ्यमाणाजात इति सम्बन्धत नाक्षणात्
 क्षत्रियाया जात मूर्धनि अवसिन्ध्यते स्म मूर्धावमिक्त ॥ १ ॥

विट्त्रिया पुन ॥ ५५९ ॥

अम्बष्ठ

इम्यल ॥ २ ॥ ५५४ ॥ गंदायतेऽनेन गोदारणम् ॥ ३ ॥ हलति हल पुक्का
बलिह ॥ ४ ॥

ईपसीते तदण्डपद्धती ।

इपति इपा लाङ्गलदण्ड ॥ १ ॥ मिनोति भुव सीता, लाङ्गलम्य पद्धतिले
रोत्यथ ॥ २ ॥

निरीपे कुटक

निष्कान्ता इपाऽस्माद् निरीप तत्र ॥ १ ॥ कुटति कुटक यस्याऽग्रे फाले
वध्यते ॥ २ ॥

फाले कृपक कुशिक फलम् ॥ ५५५ ॥

फलति विशीयते भूमिरनेन फालस्तत्र ॥ १ ॥ कपत्यनेन कृपक, “कृपे
गुणवद्भी च” ॥ (उणा-३१) ॥ इति विदक् ॥ २ ॥ कुष्णाति भुव कुशिक
“कुशिकहृदिक” ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ३ ॥ फलति विदा
रयति फलम् ॥ ४ ॥ ५५५ ॥

दात्र लवित्र

दात्यनेन दात्रम् “नादाम्” ॥ ५।२।८८ ॥ इति ऋद् ॥ १ ॥ लुन
न्यनेन लवित्रम्, “लघूसू” ॥ ५।२।८७ ॥ इति इत्र ॥ २ ॥

तन्मुद्यौ वण्ट

तस्य दात्रस्य मुष्टिग्रहणस्थान तन्मुष्टिस्तत्र, वण्टयते विभज्यते वण्ट ॥ १ ॥

मत्य समीकृतौ ।

मतशब्द साम्यपयाय मतस्य करण मत्यम् ‘मतमदस्य करणे’ ॥ ७।
१।१४ ॥ इति य असमस्य समीकरण तत्र ॥ १ ॥

गोदारण तु कुद्दाल

गौदायतेऽनेन गोदारणम् ॥ १ ॥ कुदत्यतेऽनेन कुद्दाल पृषोदरादित्वाद्
पुस्ययम् वैजयन्ता तु-‘गोदारण कुद्दालम्’ इति क्लीबमाह ॥ १ ॥

खनित्र त्ववदारणम् ॥ ५५६ ॥

खन्यतेऽनेन खनित्र कुद्दालादि, लघूसू” ॥ ५।२।८७ ॥ इतात्र
॥ १ ॥ अवदायतेऽनेनाऽवदारणम् ॥ २ ॥ ५५६ ॥

प्रतोदस्तु प्रवयण प्राजन तोत्रतोदने ।

उपसहारमाह—

इति द्वादश तद्धिद ॥ ५६२ ॥

तेषां शूद्राणां भिक्षो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैरयात् क्षत्रियजातात् करण्या भद्रवैद्यजाताया सुत , रथ
करोति रथकारस्तक्षा ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कारु “कृवापा” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥
प्रहादिपिनि कारी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति ॥ ३ ॥ शिल्प कलाकौशल
मस्यस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषां काहणा गण ध्रीयते श्रेणि पुष्पालिङ्ग ‘कावारी’ ॥ (उणा-६३४) ॥
इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

शाक्यते शिल्पम्, पम्पाशिल्पादय ‘ ॥ (उणा-३००) ॥ इति पे निपात्यते
॥ १ ॥ कल्ण् सङ्ख्यानगस्योरद त कल्पते कला भीषिभूषि’ ॥ ५।३।१०९ ॥
इति बहुवचनाद् अद् ॥ २ ॥ विविध ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

माला स्तन करोति ग्रथ्नाति मालाकार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य
मालिक ‘शिल्पम् ॥ ६।४।५७ ॥ इतरण् मालाऽस्य अस्ताति या प्राह्यादित्वादिर
॥ २ ॥ पुष्पेराजीवति पुष्पाजीव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामग्रचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनानि पुष्पलावी ‘कमणीऽण्’ ॥ ५।३।१४ ॥ ‘अग्रज’
॥ १।४।२० ॥ इति डी पुष्पाणामग्रचेना ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्पपाल सुराजीनी शोण्डिको मण्डहारक ।

वारिवास पानवाणिक ध्वजो ध्वज्याऽऽमुतीरल ॥ ५६५ ॥

कल्प मय पालयति रक्षति कल्पपाल ॥ १ ॥ सुराया जीवाते सुराजीवी ॥ २ ॥

द्विजादिति सम्प्रच्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जात , अम्बाया तिष्ठति अम्बष्ठ ,
 “गोऽम्बाऽऽम्ब ” ॥२।३।३०॥ इति प८तम्, “इयापोबहुल नाग्नि ॥२।४।९९॥ इति
 ह्रस्व ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारशवनिपादौ शूद्रयोपिति ।

ब्राह्मणात् शूद्रायां जात , परपुरुषाद् भिन्नवर्णा स्त्री परस्त्री तस्या अपत्य
 पारशव , “परस्त्रिया परपुत्र्याऽसावप्य” ॥६।१।४०॥ इति अथि साधु ॥ १ ॥
 निपादति निपाद , उवलादित्वात् ण ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्याया

क्षत्रियाद् वैश्याया जात , माहिष्या साधुर्महिष्य प्रज्ञाद्याणि माहिष्य , स द्वि
 अन्त पुररक्षिता इति स्मात्तम् ॥ १ ॥

उग्रस्तु वृषलक्षियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् शूद्राया जात , उच्यत्युग्र , “खुरधुर ” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति
 निपात्यते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करण

वैश्यात् शूद्राया जात , करोति करण , नद्यादित्वाद् अन ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विश क्षियाम् ।

शूद्राद् वैश्याया जात , अयोगवद् गौरस्य अयोगुस्तस्याऽयमायोगव ॥ १ ॥

क्षत्रियाया पुन क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियाया जात , क्षदति द्वा स्थत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणक्षिया ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणक्षिया जात , चण्डमुग्र कर्म जलति पर्याप्नोति चण्डाल ॥१॥
 ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् ॥ मागध क्षत्र्या

वैश्यात् क्षत्रियाया जात मगध्यति स्तौति मगध , प्रज्ञाद्याणि मागध ॥१॥

वैदेहको द्विजक्षिया ।

वैश्याद् ब्राह्मण्यां जात , वैदेह इव वैदेहको वणिक्कमा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जात

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्या जात , सुवति प्रेरयत्यश्वान् सूत ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

इति द्वादश तद्विद ॥ ५६२ ॥

तेषां शदाणां भिदो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैर्यात् क्षत्रियजातात् करण्या शूद्रावैर्यजातायां सुत , रथ
करोति रथकारस्तथा ॥ १ ॥

कारुस्तु करी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कारु “कृवापा” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥
प्रहादिणिनि करी ॥ २ ॥ प्रत्रियनेऽनयाः प्रकृति ॥ ३ ॥ शिल्प कलाकौशल
मत्स्यस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषां कारणां गणं ध्रायते श्रेणि पुञ्जालिङ्ग , ‘कावानी’ ॥ (उणा-६३४) ॥
इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

धातयते शिल्पम्, यस्याशिल्पादयः ॥ (उणा-३००) ॥ इति पे निपात्यते
॥ १ ॥ कल्प् सङ्ख्यानगल्पोरदत्तं कल्पते कल्पं भीषिभूयि ॥ ५१, १०९ ॥
इति बहुवचनाद् अङ् ॥ २ ॥ विविधं नायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

मालां स्रजं करोति अभ्याति मालाकारः ॥ १ ॥ मालागुम्फनं शिल्पमस्य
मालिकः ‘गित्यम् ॥ ६१, ५७ ॥ इति ऋण् मालाऽस्य जस्ताति वा मालादित्वादिक्
॥ २ ॥ पुष्पराजीवति पुष्पाजीवः ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामनचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी ‘कमणोऽण्’ ॥ १३, १४ ॥ अणन्
॥ १, ४, २० ॥ इति डी पुष्पाणामनचेत्ता ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्याणल सुराजीनी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिमास पानवणिक् धनजो ध्वज्याऽऽमुतीनल ॥ ५६५ ॥

कन्य मद्यं पालयति रक्षति कल्याणलः ॥ १ ॥ मुरया जीवति मुराजीनी ॥ २ ॥

द्वितीयादिति सम्बध्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जात , अम्बाया तिष्ठति अम्बष्ट ,
 “गोऽम्बाऽऽम्ब ” ॥२।३।३०॥ इति पत्रम्, “इयापोबहुल नाम्नि ॥२।४।९९॥ इति
 द्वम् ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारशवनिपादौ शूद्रयोषिति ।

ब्राह्मणात् शूद्राया जात , परपुरुषाद् भिन्नवर्णो स्त्री परस्त्री तस्या अपत्य
 पारशव , “परस्त्रिया परपुत्राऽस्तावर्ष्य” ॥९।१।४०॥ इति अभि साधु ॥ १ ॥
 निपादति निपाद , उल्लादित्वात् ण ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्याया

क्षत्रियाद् वैश्याया जात , माहिष्या साधुमाहिष्य प्रज्ञायाणि माहिष्य , स हि
 अन्त पुररक्षिता इति स्मार्त्तम् ॥ १ ॥

उग्रस्तु वृषलक्षियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् शूद्राया जात , उच्यत्युग्र , “पुरक्षुर ” ॥ (उणा-३९९) ॥ इति
 निपासते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करण

वैश्यात् शूद्राया जात , करोति करण , नद्यादित्वाद् अन ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विश स्त्रियाम् ।

शूद्राद् वैश्याया जात , अयोवद् गौरस्य अयोगुस्तस्याऽथमायोगव ॥ १ ॥

क्षत्रियाया पुन क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियाया जात , क्षदति द्वा स्यत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणस्त्रिया ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणस्त्रिया जात , चण्डमुग्र कर्म अलति पर्याप्नोति चण्डाल ॥१॥
 ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् तु मागध क्षत्र्या

वैश्यात् क्षत्रियाया जात मगध्यति स्तोति मगध , प्रज्ञायाणि मागध ॥१॥

वैदेहको द्विजस्त्रिया ।

वैश्याद् ब्राह्मण्या जात , वैदेह इव वैदेहको वणिक्कमा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जात

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्या जात , सुवति प्रेरयत्यश्वान् सूत ॥ १ ॥

उपसहस्रमाह—

इति द्वादश तद्धिद ॥ ५६२ ॥

तेषां शूद्राणां भिक्षो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैश्यात् क्षत्रियजातात् करण्या शूद्रावैश्यजाताया सुत , रथ
करोति रथरारस्तक्षा ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कार 'कृवापा' ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥
प्रहादिणिनि कारी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति ॥ ३ ॥ शिल्प कलाशाल
मस्त्वस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषां कारुणा गण श्रीयते श्रेणि पुष्पालिङ्ग 'कावावी' ॥ (उणा-६३४) ॥
इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

शास्त्रयते शिल्पम्, 'पम्पाशिल्पादय' ॥ (उणा-३००) ॥ इति ये निपात्यते
॥ १ ॥ कल्प् सङ्ख्यानगलोरदन न्यते रत्न भीषिभूषि ॥ ५।३।१०९ ॥
इति बहुवचनाद् अङ् ॥ २ ॥ विविध ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

माला स्त्रव करोति प्रभृताति मालाकार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य
मालिक 'शिल्पम्' ॥ ६।४।५७ ॥ इतीरुण् मालाऽस्य अस्ताति वा ब्राह्मादित्वादिक
॥ २ ॥ पुष्पैराजावति पुष्पाजीव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी 'कमणोऽण्' ॥ ५।३।१४ ॥ 'अणञ'
॥ १।४।२० ॥ इति दी पुष्पाणामवचेना ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्पपाल सुराजीनी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिवास पानगणिक् ध्वजो ध्वज्याऽऽसुतीनल ॥ ५६५ ॥

कन्य मय पालयति रक्षति कन्यपाल ॥ १ ॥ सुरया जीवति सुराजावा ॥ २ ॥

द्विजादिति सम्बध्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जात , अम्बाया तिष्ठति अम्बष्ठ ,
 "गोऽम्बाऽऽम्ब " ॥२।३।३०॥ इति पत्वम्, "इयापोबहुल नात्रि ॥२।४।९९॥ इति
 द्वम् ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारशवनिपादौ शूद्रयोषिति ।

ब्राह्मणात् शूद्रायां जात , परपुण्याद् भिन्नवणा स्त्री परस्त्री तस्या अपत्य
 पारशव , "परस्त्रिया परपुत्राऽसावण्य" ॥६।१।४०॥ इति अग्नि साधु ॥ १ ॥
 निपादति निपाद , ज्वलादित्वात् ण ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्याया

क्षत्रियाद् वैश्याया जात , माहिष्या साधुर्महिष्य प्रज्ञायाणि माहिष्य , स हि
 अन्त पुररक्षिता इति स्मात्तम् ॥ १ ॥

उग्रस्तु वृषलस्त्रियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् शूद्राया जात , उच्यत्युग्र , "खुरधुर " ॥ (उणा-३९६) ॥ इति
 निपात्यते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करण

वैश्यात् शूद्राया जात , करोति करण , नद्यादित्वाद् अन ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विश स्त्रियाम् ।

शूद्राद् वैश्याया जात , अयोवद् गौरस्य अयोगुस्तस्याऽयमायोगव ॥ १ ॥

क्षत्रियाया पुन क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियाया जात , क्षदति द्वा स्थत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणस्त्रिया ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणस्त्रिया जात , चण्डमुग्र कर्म अलति पर्याप्नोति चण्डाल ॥१॥
 ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् तु मागध क्षत्र्या

वैश्यात् क्षत्रियाया जात मगध्यति स्तौति मगध , प्रज्ञायाणि मागध ॥१॥

वैदेहको द्विजस्त्रिया ।

वैश्याद् ब्राह्मण्या जात , वैदेह इव वैदेहको वणिक्कमा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जात

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्या जात , सुवति प्रेरयत्यन्तान् सूत ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

इति द्वादश तद्धिद ॥ ५६२ ॥

तेषां शूद्राणां भिदो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैद्यात् क्षत्रियजातात् ऋण्या गृध्रावैद्यजाताया सुत , रथ
करोति रथसारस्वता ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कार , “कृवापा” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥
ग्रहादिणिनि कारा ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति ॥ ३ ॥ शिल्प कलाकौशल
मस्त्यस्य शिल्पा ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषां कारणा गण श्रीयते श्रेणि पुञ्जालिङ्ग , ‘कावावी’ ॥ (उणा-८३४) ॥
इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

शास्त्रते शिल्पम् , पम्पाशिल्पादय ’ ॥ (उणा-३००) ॥ इति ये निपायते
॥ १ ॥ म्ल्ण् सङ्ग्राहानगलोरदत्त कथ्यते कला भीषिभूषि ॥ ५।१।१०९ ॥
इति बहुवचनाद् भद् ॥ २ ॥ विविध ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

माला स्नान करोति प्रधाति मात्रारार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य
मालिक ‘शिल्पम्’ ॥ ६।४।५७ ॥ इतीरुण् मालाऽस्य अस्माति वा प्राप्तादित्वादिर्
॥ २ ॥ पुष्पैराजावति पुष्पाजीव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामनचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी “कमणोऽण्” ॥ ५।३।१४ ॥ ‘अणञ’
॥ १।४।२० ॥ इति ङी पुष्पाणामनचेत्रा ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्यपाल मुराजीवी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिवास पानपणिक् ध्वजो ध्वज्याऽऽमुतीनल ॥ ५६५ ॥

कन्य मय पालयति रक्षति कन्यपाल ॥ १ ॥ मुरया जीवति मुराजावा ॥ २ ॥

द्विवादिति सम्प्रथ्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जात, अम्बाया तिष्ठति जम्बष्ठ,
 “गोऽम्बाऽऽम्ब” ॥२।३।३०॥ इति पत्वम्, “इयापोबहुल नाम्नि ॥२।४।९९॥ इति
 ह्रस्व ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारशवनिपादौ शूद्रयोषिति ।

ब्राह्मणात् शूद्रायां जात, परपुरुषाद् भिन्नवर्णा स्त्री परस्त्री तस्या अपत्य
 पारशव, “परस्त्रिया परपुरुषाऽसावप्य” ॥६।१।४०॥ इति भवि साधु ॥ १ ॥
 निर्पादति निपाद, उबलादित्वात् ण ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्याया

क्षत्रियाद् वैश्याया जात, माहिष्या साधुर्महिष्य प्रज्ञायाणि माहिष्य, स हि
 अन्त पुररक्षिता इति स्मात्तम् ॥ १ ॥

उग्रस्तु धृपलस्त्रियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् शूद्राया जात, उग्र्यस्युग्र, “खुरधुर” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति
 निपालते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करण

वैश्यात् शूद्राया जात, करोति करण, नद्यादित्वाद् अन ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विश स्त्रियाम् ।

शूद्राद् वैश्याया जात, अयोवद् गौरस्य अयोगुस्तस्याऽयमायोगव ॥ १ ॥

क्षत्रियाया पुन क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियाया जात, क्षदति ह्य स्थत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणस्त्रिया ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणस्त्रिया जात, चण्डमुग्र कर्म अलति पर्याप्नोति चण्डाल ॥१॥
 ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् तु मागध क्षत्र्या

वैश्यात् क्षत्रियाया जात मगध्यति स्तौति मगध, प्रज्ञायाणि मागध ॥१॥

वैदेहको द्विजस्त्रिया ।

वैश्याद् ब्राह्मण्या जात, वैदेह इव वैदेहको वणिक्कमा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जात

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्या जात, सुवति प्रेरयत्यश्वान् सूत ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

इति द्वादश तद्विद ॥ ५६२ ॥

तेषां शूद्राणां भिदो जातिविशेषा ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करण्या रथकारक ।

माहिष्याद् वैर्यात् क्षत्रियजातात् ऋण्या गृध्रावैर्यजातायां सुत , रथ
करोति रथकारस्तथा ॥ १ ॥

कारुस्तु कारी प्रकृति शिल्पी

करोति कृणोति वा कारु , “कृवापा ” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥
प्रहादिणिनि कारी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृत ॥ ३ ॥ शिल्प कलाकौशल
मस्त्यस्य शिल्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषां स्वरूपा गण भ्रायते श्रेणि पुञ्जालिह , ‘कावावी ’ ॥ (उणा-६३४) ॥
इति णि ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

शास्त्रयते शिल्पम् , पम्पाशिल्पादय ’ ॥ (उणा-३००) ॥ इति पे निपात्यते
॥ १ ॥ कल्प् मङ्गलानगल्योरदत्त ऋत्यते कला भीषिभूषि ॥ ५।३।१०९ ॥
इति बहुवचनाद् अन् ॥ २ ॥ विविध गायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

माला स्रज करोति प्रभ्नाति मालाकार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य
मालिक ‘शिल्पम् ’ ॥ ६।४।५७ ॥ इतराण् मालाऽस्य अस्ताति वा ग्राह्यादित्वादिन
॥ २ ॥ पुष्पैराजीवति पुष्पाजाव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि लुनाति पुष्पलावी ‘कृमणोऽण्’ ॥ ५।३।१४ ॥ ‘अणञ्’
॥ १।४।२० ॥ इति ङी पुष्पाणामवचेना ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्यपाल सुराजीनी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिवाप्त पानवाणिक् ध्वजो ध्वज्याऽऽमुतीरल ॥ ५६५ ॥

कल्य मय पालयति रक्षति कल्यपाल ॥ १ ॥ सुरया जीवति सुरापावा ॥ २ ॥

शुण्डा पानमदस्थान मुरा वा पण्यमस्य शौणिक , “तदस्य पण्यम्” ॥ ६।१।५४ ॥
 इताकण् ॥ ३ ॥ मण्डमच्छमुरा हरति मण्डहारक ॥ ४ ॥ वारि वासयति वारि
 वारा ॥ ५ ॥ पानस्य वणिग् पावणिक् ॥ ६ ॥ ध्वनि ध्वज ॥ ७ ॥ ध्वज
 मुराभाण्डपताकाऽस्त्यस्य ध्वजी ॥ ८ ॥ आमुनिमयसधानमस्त्यस्य आमुताबल ॥ ९ ॥
 ॥ ५६५ ॥

मद्य मदिष्ठा मदिरा परिस्तुता

कश्य परिस्तुन्मद्यु कापिशायनम् ।

गन्धोत्तमा कल्यमिरा परिप्लुता

कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ५६६ ॥

शुण्डा हाला हारहर सप्रज्ञा वारुणी मुरा ।

माध्वीक मदना देवसृष्टा कापिशमन्विजा ॥ ५६७ ॥

मदस्य करण मद्यम्, “मतमदस्य करणे” ॥ ७।१।१४ ॥ इति य माद्यत्यनेन
 इति वा ‘महुलम् ॥ ५।१।२ ॥ इति करणेऽपि ‘यमिमदि’ ॥ ५।१।३० ॥ इति य
 ॥ १ ॥ अतिशयेन मदवती मदिष्ठा, गुणाद्वाद्” ॥ ७।३।९ ॥ इताष्टे वि-मतो ”
 ॥ ७।४।३२ ॥ इति मतुलोपे अन्तस्वरादे ॥ ७।४।४३ ॥ इति अत्यस्वरादिलोप
 ॥ २ ॥ माद्यत्यनया मदिरा ‘मदिमदि’ ॥ (उणा-४।१०) ॥ इतीर ॥ ३ ॥ परिस्त्वति
 स्म परिस्तुता ॥ ४ ॥ रुद्रदेशे माधु कश्य ॥ ५ ॥ परिस्त्वति परिस्तुत् स्त्रीलिङ्ग ॥ ६ ॥
 मयते मधु पुष्पावलिङ्ग ॥ ७ ॥ कापिश्या नगर्या भव कापिशायनम्, बद्धयूदि
 पादकापिशय शायनम् ॥ ६।३।१४ ॥ ८ ॥ गन्धेन उत्तमा गन्धोत्तमा ॥ ९ ॥ कल्यते
 कश्य हल्लीबलिङ्ग ॥ १० ॥ एति भ्राम्यत्यनया इरा ‘इण्धागभ्याम्’ ॥
 (उणा-३८९) ॥ इति कित् र ॥ ११ ॥ परिस्त्वत स्म परिप्लुता ॥ १२ ॥
 कुत्सिताम्बरस्य नालवासस इय कादम्बरा स्त्राङ्गावलिङ्ग कुत्सितमम्बु यत्र क्षारत्वात्
 कदम्बु समुद्र तमियतीति वा कादम्बे गिरौ अयते वा तत्र हि यादवस्त्यक्ता पृषादरा
 दित्वात् ॥ १३ ॥ स्वादुरसोऽस्या स्वादुरसा ॥ १४ ॥ हलिनो बलस्य प्रिया
 हा-प्रिया ॥ १५ ॥ ५६६ ॥ शुनाते वैकल्यमनया शुण्ण पुष्पावलिङ्ग कुण्डु ॥
 (उणा-१७०) ॥ इति कित् ड ॥ १६ ॥ हलात् विलिखत्यङ्ग हात्र ज्वलादित्वात् ण
 ॥ १७ ॥ हरति इन्द्रियाणि हारहूरम् सि-दूरकचूर ॥ (उणा-४३०) ॥ इत्यूरे
 निपात्यते हारहूररादाक्षा तद्विकारे वा ॥ १८ ॥ प्रसादत्यच्छत्वात् प्रसप्ता ॥ १९ ॥ धरुण
 स्वेय वारुणी समुद्रोत्पत्त्यात् ॥ २० ॥ मुरति उदीप्यत मुरा सूयते परिवास्यते वा
 ‘ऋउयजि’ ॥ (उणा-३८८) ॥ इति कित् र ॥ २१ ॥ माद्यत्यनया माध्वीकम्
 गुणाकामाक, ॥ (उणा-५०) ॥ इतीरे निपात्यते मृद्रीनाया विकारो माध्वी

कमित्यन्ये ॥ २२ ॥ मदयति मदना ॥ २३ ॥ देवै सुज्यते स्म दवसृष्टा ॥ २४ ॥
कपिशमेव कपिश प्रगादित्वादण् ॥ २५ ॥ अभिजाता अभिजा ॥ २६ ॥ ५६७ ॥

मध्वासरे माधवक

मधु माक्षिक तमिथ्रे आसूयते मध्वासवम्भन, मधुनो निरारो माधव, के
माधवक ॥ १ ॥

मैरेये श्रीधुरामन ।

मीराया देशे भवो गाढ्या सुगया विशेषो मैरेय, नद्यादिकादेयण् मारे
समुदे भव इति वा तन ॥ १ ॥ गेरनेऽनेन शाधु, 'शाडो धृक्' ॥ (उणा-८८८) ॥
पुल्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ आसूयते आसय ॥ ३ ॥

जगलो मेदको मद्यपङ्क

मृश गलति जगल, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ मद्यति विद्यमानेन मेदक,
'नाम्नि पुसि च' ॥ २ ॥ १०१ ॥ इति णक् ॥ २ ॥ मद्यस्य पङ्को मद्यपङ्क ॥ ३ ॥

किण्व तु नमह ॥ ५६८ ॥

नमहुर्मद्यबीज च

'किण्व सात्र किण्वते किणम् निष्पि' ॥ (उणा-५११) ॥ इति
किद् व ॥ १ ॥ नमेन ह्यते स्वधते सुराच्छादनाभावात् नमह ॥ २ ॥ ५६८ ॥
'नेवयु' ॥ (उणा-७४६) ॥ इति लपातनाद् नमहु पुलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥ मद्यस्य
बीज मद्यनाज मापादलन्यादि ॥ ४ ॥

मद्यसन्धानमासुति ।

आसवाऽभिपव

मद्यस्य सन्धान मद्यसन्धानम् ॥ १ ॥ आसूयते आसुति ॥ २ ॥ आसय
नमासय ॥ ३ ॥ एवमभिपव ॥ ४ ॥

मद्यमण्डफागेत्तमौ समौ ॥ ५६९ ॥

मद्यस्य मण्डा मद्यमण्ड ॥ १ ॥ फारेण फ्यावशात् उत्तमो मुख्य फारोत्तम
सुरा मन्वच्छो भाग ॥ २ ॥ ५६९ ॥

गत्वर्कस्तु चपक स्यात् सरकश्चानुतर्पणम् ।

गलत्यनेन गत्वर्क निष्कनुष्टक् ॥ (उणा-२६) ॥ इति रे निपा
त्यते ॥ १ ॥ चपति णक् त्यनेन चपक ॥ २ ॥ सरत्यनेन सरक, दृक्नु ॥
(उणा-२७) ॥ इत्यङ् पुलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥ अनुतर्प्य त्यनेनाऽनुतर्पण पान
पात्रम् अनुतर्पाऽपि । अमरस्तु मरकानुतर्पणं दा मुगपरिवेषणपयायाग्राह ॥ ४ ॥

शुण्डा पानमदस्थानं गुरा वा पण्यमस्य द्वाण्डिक, "तदस्य पण्यम्" ॥ ६।४।५४ ॥
 इतीकण् ॥ ३ ॥ मण्डमच्छमुरां हरति मण्डहारम् ॥ ४ ॥ वारि वामयति वारि
 वास ॥ ५ ॥ पानस्य वणिग् पातवणिग् ॥ ६ ॥ ध्वननि ध्वज ॥ ७ ॥ ध्वज
 मुराभाण्डपताकाऽस्त्यस्य ध्वजा ॥ ८ ॥ आमुनिमद्यसधानमस्त्यस्य आमुताबल ॥ ९ ॥
 ॥ ५६५ ॥

मद्य मदिष्ठा मदिरा परिस्रुता

कश्य परिस्रुन्मधु कापिशायनम् ।

गन्धोत्तमा कल्यमिरा परिप्लुता

कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ५६६ ॥

शुण्डा हाला हारहर सप्रज्ञा वारुणी सुरा ।

माध्वीक मदना देवसृष्टा कापिशमब्धिजा ॥ ५६७ ॥

मदस्य करणं मद्यम्, 'मतमदस्य करणे' ॥ ७।१।१४ ॥ इति य, माद्य-त्यनेन
 इति वा "घट्टलम्" ॥ ५।१।२ ॥ इति करणेऽपि 'यमिमदि' ॥ ५।१।३० ॥ इति य
 ॥ १ ॥ अतिशयेन मदवती मदिरा, गुणाद्वाद् ॥ ७।३।९ ॥ इतादृष्टे 'वि-मतो'
 ॥ ७।४।३० ॥ इति मतुलोपे अन्तस्वरादे ॥ ७।४।४३ ॥ इति अ-त्यस्वरादिलोप
 ॥ २ ॥ माद्यत्यनया मदिरा 'मदिमदि' ॥ (उणा-४।२) ॥ इतार ॥ ३ ॥ परिस्रवति
 स्म परिस्रुता ॥ ४ ॥ कश्यदेशे साधु कश्य ॥ ५ ॥ परिस्रवति परिस्रुत् क्षीलिङ् ॥ ६ ॥
 मयते मधु पुक्लाबलिङ् ॥ ७ ॥ कापिशायनगर्यो भव कापिशायनम् बलहयूदि
 पादकापिशय द्वायनम् ॥ ६।३।१४ ॥ ८ ॥ गन्धेन उत्तमा गन्धोत्तमा ॥ ९ ॥ कल्यते
 नरय स्वाङ्गीबलिङ् ॥ १० ॥ एति भ्राम्यत्यनया इरा, 'इण्धाग्न्याम्' ॥
 (उणा-३।८९) ॥ इति कित् र ॥ ११ ॥ परिस्रवते स्म परिप्लुता ॥ १२ ॥
 कुत्सिताम्बरास्य नालवासस इय कादम्बरा स्वाङ्गाबलिङ् कुत्सितमधु यत्र क्षारत्वात्
 कदम्बु समुद्र समिधतीति वा कादम्बे गिरौ अयते वा तत्र हि यादवैस्त्यक्ता पृषादरा
 दित्वात् ॥ १३ ॥ स्वादूरसोऽस्या स्वादुरसा ॥ १४ ॥ हलिनो बलस्य प्रिया
 हलिप्रिया ॥ १५ ॥ ५६६ ॥ गुनति वैकल्यमनया शुण्डा पुक्लाबलिङ् कुगुहु' ॥
 (उणा-१।७०) ॥ इति कित् ड ॥ १६ ॥ हलात् विलिखत्यण् हाला ज्वलादित्वात् ण
 ॥ १७ ॥ हरति इन्द्रियाणि हारहरम् सिन्दूरकचूर ॥ (उणा-४।३०) ॥ इत्युरे
 निपात्यते हारहराद्वाक्षा सद्द्विकारो वा ॥ १८ ॥ प्रसादस्यच्छत्वात् प्रसन्ना ॥ १९ ॥ परण
 स्येय वारुणी समुद्रोत्पत्त्यात् ॥ २० ॥ मुरति उदीप्यत गुरा मुरते परिवास्यते वा
 'क्रुजयजि' ॥ (उणा-३।८८) ॥ इति कित् र ॥ २१ ॥ माद्यत्यनया माध्वीकम्
 गुणाऽस्माक ॥ (उणा-५०) ॥ इतीरे निपात्यते मृद्रीऽया विकारो माध्वी

कमित्यन्ये ॥ २२ ॥ मदयति मदना ॥ २३ ॥ देवैः सृज्यते स्म देवमृष्टा ॥ २४ ॥
कविशमेव कापिश प्रत्नादित्वादण् ॥ २५ ॥ अभेजाता अग्निना ॥ २६ ॥ ५६७ ॥

मध्यामने माधवक

मधु माक्षिक तामिध्रे आसूयते मध्वासवस्तत्र, मधुनो विहारो माधव, के
माधवक ॥ १ ॥

मैरेये जीपुरामव ।

मीराया देशे भवा गाह्या सुगया विशेषो मैरेय, नद्यादित्वादेयण् भारे
ममुद्रे भव इति वा तत्र ॥ १ ॥ शेरतेऽनेन शाधु 'शीटो धुस्' ॥ (उणा-८८४) ॥
पुक्लीबलिङ्गावता ॥ २ ॥ आसूयते आसव ॥ ३ ॥

जगली मेदको मद्यपङ्क

अश गच्छति जगल, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ मेदति मिह्यनेन मेदक,
नास्ति पुंसि च ॥ १३११ ॥ इति णक ॥ २ ॥ मद्यस्य पङ्को मद्यपङ्क ॥ ३ ॥

किण्व तु नमह ॥ ५६८ ॥

नमहुर्मद्यबीज च

'किण्व मौत्र किण्वते किण्वम् निवृष्टि' ॥ (उणा-५११) ॥ इति
किद व ॥ १ ॥ नमेन ह्वयते ह्वयते मुराक्यादनाभावात् नमह ॥ २ ॥ ५६८ ॥
'नेत्रयु' ॥ (उणा-७८६) ॥ इति निपातनाद् नमहु, पुलिङ्गावेता ॥ ३ ॥ मद्यस्य
बीज मद्यवान माधान्दन्यादि ॥ ४ ॥

मद्यसन्धानमासुति ।

आसवोऽभिपत्र

मद्यस्य सन्धान मद्यसन्धानम् ॥ १ ॥ आसूयते आसुति ॥ २ ॥ आसव
नमासत्र ॥ ३ ॥ एवमभिपत्र ॥ ४ ॥

मद्यमण्टकारोत्तमौ समौ ॥ ५६० ॥

मद्यस्य मण्डा मद्यमण्ड ॥ १ ॥ फारेण । कयावशान् उत्तमो मुख्य सारात्म्य
मुरार्ये स्त्रुङो भाग ॥ २ ॥ ५६९ ॥

गल्बर्नेस्तु चषक स्यात् सरकश्चानुत्तर्पणम् ।

गल्बलेनेन गल्बक निष्स्तुक्क ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपा
त्यते ॥ १ ॥ चषति । पत्र त्यनेन चषक ॥ २ ॥ सरत्यनेन सरक, दृक्नु ॥
(उणा-२७) ॥ त्यस्य पुष्पावलिङ्गावेता ॥ ३ ॥ अनुत्तर्प्य त्यनेनाऽनुत्तर्पण पान
पात्रम् अनुत्तर्पोऽपि । अमरस्तु सरकाऽनुत्तर्पण दौ मुगपरित्यगणयमायाह ॥ ४ ॥

शुण्डा पानमदस्थान मुरा वा पण्यमभ्य द्वाण्डिक , “तदस्य पण्यम्” ॥ ६।१।५४ ॥
 इतीषण् ॥ ३ ॥ मण्डमच्छमुरां हरति मण्डहारक ॥ ४ ॥ वारि वासयति वारि
 वास ॥ ५ ॥ पानस्य वणिग् पावणिक् ॥ ६ ॥ ध्वजनि ध्वज ॥ ७ ॥ ध्वज
 मुराभाण्डपता ॥ ८ ॥ आमुनिमद्यमधानमस्त्यस्य आमुताबल ॥ ९ ॥
 ॥ ५६५ ॥

मद्य मदिष्ठा मदिरा परिस्तुता

कश्य परिस्तुन्मधु कापिशायनम् ।

गन्धोत्तमा कल्यमिरा परिप्लुता

कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ५६६ ॥

शुण्डा हाला हारहर सप्रज्ञा वारुणी मुरा ।

माध्वीक मदना देवसृष्टा कापिशमब्धिजा ॥ ५६७ ॥

मदस्य करण मद्यम्, “मतमदस्य करणे” ॥ ७।१।१४ ॥ इति य माद्यत्यन
 इति वा ‘बहुलम् ॥ ५।१।२ ॥ इति करणेऽपि यमिमदि ॥ ५।१।३० ॥ इति य
 ॥ १ ॥ अतिशयेन मदवती मदिष्ठा, गुणाद्वाद्” ॥ ७।३।९ ॥ इताश्च “विमतो”
 ॥ ७।१।३२ ॥ इति मनुलोपे ‘अन्तस्त्रादे’ ॥ ७।४।४३ ॥ इति अत्यस्त्रादिलोप
 ॥ २ ॥ माद्यत्यनया मदिरा ‘मदिमन्दि’ ॥ (उणा-४।२) ॥ इतीर ॥ ३ ॥ परिस्तवति
 स्स परिस्तुता ॥ ४ ॥ कशदेशे साधु कश्य ॥ ५ ॥ परिस्तवति परिस्तुत क्खालिङ्ग ॥ ६ ॥
 मयते मधु पुक्कावलिङ्ग ॥ ७ ॥ कापिश्या नगर्यो भव कापिशायनम् ‘बल्हयूर्दि
 पादकापिश्य शायनम् ॥ ६।३।१४ ॥ ८ ॥ गन्धेन उत्तमा गन्धोत्तमा ॥ ९ ॥ कल्यते
 कल्य स्त्राङ्गीवलिङ्ग ॥ १० ॥ एति भ्राम्यत्यनया इरा ‘इण्धाग्न्याम्’ ॥
 (उणा-३।८९) ॥ इति कित् र ॥ ११ ॥ परिस्तवते स्स परिप्लुता ॥ १२ ॥
 कुत्सिताम्बरस्य नालवासस इव कादम्बरी स्त्राङ्गावलिङ्ग कुत्सितमम्बु यत्र क्षारत्वात्
 कदम्बु समुद्र समियतीति वा कादम्बे गिरौ अर्यते वा तत्र हि यादवैत्यक्ता पृषोदरा
 अदित्वात् ॥ १३ ॥ स्वादूरसोऽस्या स्वादुरसा ॥ १४ ॥ हलिनो बलस्य प्रिया
 हलिप्रिया ॥ १५ ॥ ५६६ ॥ शुनति वैकल्यमनया शुण्डा पुक्कावलिङ्ग कुण्डु ॥
 (उणा-१।७०) ॥ इति कित् ड ॥ १६ ॥ हलति विलिखत्यङ्ग हाला ज्वलादित्वात् ण
 ॥ १७ ॥ हरति इन्द्रियाणि हारहरम् सिद्धरक्चूर ॥ (उणा-४।३०) ॥ इत्युदे
 निपात्यते हारहराद्राक्षा तद्विकारो वा ॥ १८ ॥ प्रसादत्यच्छत्वात् प्रसन्ना ॥ १९ ॥ वरुण
 स्येय वारुणी समुद्रोत्पत्त्यत् ॥ २० ॥ मुरति उदीप्यत मुरा सूयते परिवास्यते वा
 ‘ऋजयजि’ ॥ (उणा-३।८८) ॥ इति कित् र ॥ २१ ॥ माद्यत्यनया माध्वीकम्
 मुरीकाम्नाक ॥ (उणा-५०) ॥ इतीने निपात्यत मृद्रीकाया विकारो माध्वी

इयति तनूकरोति क्षाण पुष्पालिङ्ग , ‘इणुविश’ ॥ (उणा-१८२) ॥ इति
ण ॥ १ ॥ निरुप्यतेऽनेन निरुप्य , ‘गोचरसचर’ ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ २ ॥
एव कष ॥ ३ ॥

सदश स्यात् कङ्कमुरा

सदश्यतेऽनेन तप्तहमादि सदश ॥ १ ॥ कङ्कस्येव मुखमस्य कङ्कमुरा ॥ २ ॥

अम कुन्द च यन्त्ररुम् ॥ ५७३ ॥

अमति भ्रम्यते वा अम ॥ १ ॥ कवते शब्दायते कुन्द पुष्पीयलिङ्ग , ‘वृत्
कुम्भ्यो नोऽन्तश्च’ ॥ (उणा-२४०) ॥ इति द ॥ २ ॥ यन्त्रयतेऽनेन यन्त्रम्,
के यन्त्ररुम् ॥ ३ ॥ ५७३ ॥

वैरुटिको मणिकार

विभटा मणय पण्यमस्य वैरुटिक ॥ १ ॥ उत्तेजनाद् मणि करोति मणि
कार ॥ २ ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टक ।

शुवघटन शिल्पमस्य शातिविक ॥ १ ॥ ताम्र कुट्टयति ताम्रकुट्टक ॥ २ ॥

शाङ्गिक स्यात् काम्बविक

शाङ्गघटन शिल्पमस्य शाङ्गिक ॥ १ ॥ काम्बुघटन शिल्पमस्य काम्बविक
‘शिल्पम्’ ॥ ६।४।५३ ॥ इतीङ्ण् ‘ऋवर्णोवणात्’ ॥ ७।३।३७ ॥ इति लक्ष्मा
शुरोधाद् इक्ण्इकारस्य लोपो न भवति ॥ २ ॥

तुलवायस्तु सौचिक ॥ ५७४ ॥

तुल विद्ध वयति तुलनाय , ‘धातो डो’ ॥ ५।१।७६ ॥ इत्यत्र वावचनात्
‘कर्मणोऽङ्’ ॥ ५।१।७२ ॥ इत्यनेन ॥ १ ॥ सूचावान शिल्पमस्य सौचिक
॥ २ ॥ ५७४ ॥

कृपाणी कर्त्तरी कल्पन्यपि

कल्पते कृपाणी ‘कृपिविवि’ ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक् ॥ १ ॥
कल्पतेऽनया कर्त्तरि ‘नादिवत्यर्त्ति’ ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरि , डया कर्त्तरी
॥ २ ॥ कल्पतेऽनया कल्पनी ॥ ३ ॥

सूची तु सेयनी ।

सूचयति सूचि , ‘स्वरेभ्य इ’ ॥ (उणा-६०६) ॥ डया सूची ॥ १ ॥
सीन्यतेऽनया सेवना ॥ २ ॥

गुण्डा पानमदस्थान

गुण्डे गुण्डा पानमदयोरास्ताद कषपालगृहस्तेन ॥ १ ॥

मधुनाग मधुकुमा ॥ ५७० ॥

मधुगो वारा अवमरा मधुवारा ॥ १ ॥ मधुन क्रमा मधुकुमा ॥ २ ॥ ५७० ॥

सपीति सहपान स्यात्

सह पान सपानि ॥ १ ॥ सह पायते सहपानम् ॥ २ ॥

आपान पानगोष्ठिका ।

आपिबत्समिन् आपानम् ॥ १ ॥ पानस्य गोष्ठा आसनबन्ध ॥ २ ॥

उपदशस्त्ववन्त्रश्चक्षण मद्यपाशाम् ॥ ५७१ ॥

उपदश्यते पानरुचिजननार्थमुपदश ॥ १ ॥ अवदश्यतेऽवदश ॥ २ ॥
चक्ष्यते चक्षणम् ॥ ३ ॥ मद्यस्य अशन मद्यपाशनम् खरविशदमभ्यवहार्यम्
॥ ४ ॥ ५७१ ॥

नाडिधम स्वर्णकार कलादो मुष्टिकश्चस ।

नाडा धमति नाडिधम, 'नडाघटी ॥ ५१११०० ॥ इति खाशि
स्ताधु ॥ १ ॥ स्वर्णं करोति अलङ्कारादिरूपतया स्वर्णकार ॥ २ ॥ कला आदत्ते
कलाद कल मुगणमालिकाम्-आवति आरुण्डयति वा, अत एव कल धात यत्रेति
कलधौतम् ॥ ३ ॥ मुष्टिं नायति मुष्टिक ॥ ४ ॥

तैनसावर्त्तनी मूषा

तैनस हेमादि तदात्यतऽया तजमननी ॥ १ ॥ मूयत मूषा सुप्रसू ॥
(उणा-४४०) इति कित् ष ॥ २ ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ५७२ ॥

भस जु लोत्य दौ सरत्ति, बभस्त्रनया बहिभस्त्रालोहधमना हुयामा ॥
(उणा-४५१) इति न ॥ १ ॥ चमणा प्रमायते चमप्रसेविका पुष्कलि
न ॥ २ ॥ ७० ॥

आम्फोटनी वेधनिफा

आम्फोटयतेऽनया आम्फोटनी ॥ १ ॥ वेयतऽनया मीनिफादि वेधनी, क
वेधनिफा ॥ २ ॥

शाणस्तु निरुप कप ।

इयति तनूकरोति शाण पुष्पीलिङ्ग , “इणुविश ” ॥ (उणा-१८२) ॥ इति
ण ॥ १ ॥ निरूप्यतेऽनेन निरूप्य , “गोचरसचर ” ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ २ ॥
एव कष ॥ ३ ॥

सदश स्यात् कङ्कमुरा

सदश्यतेऽनेन तप्तहमादि सदश ॥ १ ॥ कङ्कस्येव मुखमस्य कङ्कमुख ॥ २ ॥

अम कुन्द च यन्त्रकम् ॥ ५७३ ॥

अमति भ्रम्यते वा अम ॥ १ ॥ क्वते श्वादायते कुन्द पुष्पीलिङ्ग , “टृत्
कुसुभ्यो नोऽन्तः ” ॥ (उणा-२४०) ॥ इति द ॥ २ ॥ यन्त्रयतेऽनेन यन्त्रम्,
के यन्त्रकम् ॥ ३ ॥ ५७३ ॥

वैरुटिको मणिकार

विकटा मणय पण्यमस्य वैरुटिक ॥ १ ॥ उत्तेजनाद् मणिं करोति मणि
कार ॥ २ ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टक ।

शुन्वघटन शिल्पमस्य शौल्विक ॥ १ ॥ ताम्र कुट्टयति ताम्रकुट्टक ॥ २ ॥

शाङ्खिक स्यात् काम्बविक

शङ्खघटन शिल्पमस्य शाङ्खिक ॥ १ ॥ काम्बुघटन शिल्पमस्य काम्बविक,
“शिल्पम्” ॥ ६।४।५३ ॥ इतावण् “ऋवणावर्णात्” ॥ ७।२।३७ ॥ इति लक्ष्या
तुरोधाद् इकण्इकारस्य लोपो न भवति ॥ २ ॥

तुनवायस्तु सौचिक ॥ ५७४ ॥

तुन विद्ध वयति तुनवाय , “आतो डो ” ॥ ५।१।७६ ॥ इत्यत्र वाचननात्
“कमणोऽण्” ॥ ५।१।७२ ॥ इत्येव ॥ १ ॥ सूत्रावान शिल्पमस्य सौचिक
॥ २ ॥ ५७४ ॥

कृपाणी कर्त्तरी कल्पन्यपि

कल्पते कृपाणी ‘कृषिविषि’ ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक् ॥ १ ॥
कृत्यतेऽनया कर्त्तरि नदिबल्यार्ति ” ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरि , इया कर्त्तरी
॥ २ ॥ कल्पतेऽनया कल्पना ॥ ३ ॥

सूची तु सेवनी ।

सूचयति सूचि , “खरेभ्य इ ” ॥ (उणा-६०६) ॥ इया सूची ॥ १ ॥
मीव्यतेऽनया सेवना ॥ २ ॥

सूचिसूत्र पिप्पलकम्

सूत्रे सूत्र सूचिसूत्रम् ॥ १ ॥ पिप्पलमेव पिप्पलकम् ॥ २ ॥

तर्कु कर्त्तनसाधनम् ॥ ५७५ ॥

‘कृन्तुं वेष्टने’ श्रूयते वेष्टयते सूत्रमग्निम् तच्च पुलिङ्ग, “कृन्तुं च”
॥ (उणा-७०३) ॥ इत्यु तच्चादेशः ॥ १ ॥ कृत्यत कर्त्तन तस्य साधन
॥ २ ॥ ५७५ ॥

पिञ्जन विहनन च तुलस्फोटनकार्मुकम् ।

पिञ्जयते हन्यतेऽनेन पिञ्जनम् ॥ १ ॥ विहन्त्यतेऽनेन विहननम् ॥ २ ॥
तुलस्फोटनाय कार्मुकम् ॥ ३ ॥

सेवन सीवन स्यूति

सेव्यते सेवनम् ॥ १ ॥ “ष्ठिवसिवोऽनटि वा” ॥ ४।१।१३॥ इति दार्घ्ये
साधनम् ॥ २ ॥ स्त्रिया कौ “अनुनासिके च” ॥ ४।१।१०८ ॥ इत्युटि च
स्यूति ॥ ३ ॥

तुल्यौ स्यूतप्रसेवकौ ॥ ५७६ ॥

सीयते स्म स्यूत ॥ १ ॥ प्रसीयते प्रसेव, के प्रसेवक वस्त्राद्यावप
नम् ॥ २ ॥ ५७६ ॥

तन्त्रवाय कुविन्द स्यात्

तन्त्र तत्त्वात्तन वयति तन्त्रवाय, तन्त्रवायोऽपि ॥ १ ॥ कु विन्दति कुविन्द
“निगवादेनान्ति” ॥ ५।१।६१ ॥ इति क्ष ॥ २ ॥

त्रसर सूत्रवेष्टनम् ।

त्रस्यति बलति त्रसर ‘जठर’ ॥ (उणा-४०३) ॥ इति बहुवचनाद्
र ॥ १ ॥ सूत्र वष्यते वानाथमत्र सूत्रवेष्टनम् ॥ २ ॥

वाणिर्व्यूति

वान वाणि खालिङ्ग कमिवमि’ ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णि ॥ १ ॥
ऊयैद् तत्तुसत्ताने विशेषेण ऊयन व्यूति ‘स्त्रिया कि’ ॥ ५।३।९१ ॥ व्यो
‘प्वय’ ॥ ४।४।१२१ ॥ इति यलोप ॥ १ ॥

वानदण्डो वेमा

वानार्थ दण्डो वानदण्ड ॥ १ ॥ वयत्यनेन वेमा पुष्पाखलिङ्ग, ‘सारमन्त्रा
त्मन्’ ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि तन्तम् ॥ ५७७ ॥

सूयते पट एभिः सूत्राणि पुष्पावलिङ्ग, “सूयते” ॥ (उणा-४४९) ॥
इति कित् प्र, सूयते एभिरिति वा ॥ १ ॥ तयते इति तन्तव पुलिङ्ग,
“कुर्यादिति” ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ ५७७ ॥

निणेजकस्तु रजक

निणनक्ति क्षालयति निर्गेजक चावरोडपि ॥ १ ॥ रपति रजक, “वृत्-
तन्तुञ्ज” ॥ ५११६५ ॥ इत्यकट्, ‘अकट्घिनोऽव’ ॥ ४१२५० ॥ इति
नलोप ॥ २ ॥

पादुकाकृतं तु चर्मकृतम् ।

पादुका पादत्राणान् करोत्यात पादुकाकृत् ॥ १ ॥ चर्म करोति परिक्षा
लयति चर्मकृतम् ॥ २ ॥

उपानत् पादुका पादू पन्नद्धा पादरक्षणम् ॥ ५७८ ॥

प्राणहिता

उपनहति पादमुपानत् क्षालिङ्ग द्विपि गतिशरस्त्रवहिति ॥ ३१२१८५ ॥
इति दीप ॥ १ ॥ पादुके पादुका ‘इत्यादादुत के’ ॥ २१८१०४ ॥ इति ह्रस्व
॥ २ ॥ पद्यतेऽनया पादू ह्रस्वालिङ्ग ‘रसिपदि’ ॥ (उणा-८३५) ॥ इति
विट् ॥ ३ ॥ पदेनद्धा पन्नद्धा ॥ ८ ॥ पादौ रक्षेत् अनेन पादरक्षणम्, पादत्राण
मुपि ॥ १ ॥ ५७८ ॥ प्राणेभ्यां हिता प्राणहिता ॥ ६ ॥

क्षेप-वात्र-पादुकाया पादरक्षा पादजङ्घ पदत्वरा ।

पादवर्षाया चपेक्षाच पादुकाया पदायता ॥

अनुपदीना त्वावद्वाऽनुपद हि या ।

अनुपद पदायामेन वद्धा अनुपदाना, “अनुपद वद्धा” ॥ ७११११६ ॥
इति ॥ १ ॥

नद्धी वद्धी वरत्रा स्यात्

नद्धतेऽनया नद्धी “नादाम्” ॥ ५१२१८८ ॥ इति ऋट् ॥ १ ॥
वधत दार्धभवति चर्मरज्जुत्वात् वद्धा पुष्पावलिङ्ग ‘मीमांसे’ ॥ (उणा-३८७) ॥
इति ॥ २ ॥ विद्यतेऽनया वरत्रा वृत्तक्षि ॥ (उणा-४५६) ॥ इति अत्र ॥ ३ ॥

आरा चर्मप्रमेदिका ॥ ५७९ ॥

इयति तत्तुरनया आरा भिदादिवादि माधु ॥ १ ॥ चर्म प्रमिनति

सूनिस्त्र पिप्पलकम्

सूत्रे सूत्र मूषमूत्रम् ॥ १ ॥ पिप्पलमेव पिप्पलकम् ॥ २ ॥

तर्कु कर्त्तनसाधनम् ॥ ५७५ ॥

‘शृत्पृथेष्टने’ शृत्तत वेष्टयते सूत्रमम्निन् तडु पुलिङ्ग, “कृतेस्तक् च”
॥ (उणा-७२३) ॥ इत्यु तकादेशश्च ॥ १ ॥ कृत्यत कत्तन तस्य साधन
॥ २ ॥ ५७५ ॥

पिञ्जन रिहन्न च तुलस्फोटनकार्मुकम् ।

पिञ्जयते हृयतेऽनेन पिञ्जनम् ॥ १ ॥ विहृयतेऽनेन विहन्नम् ॥ २ ॥
तुलस्फोटनाय कामुकम् ॥ ३ ॥

सेवन सीवन स्यूति

सेव्यते सेवनम् ॥ १ ॥ “ष्टिवसिवोऽनटि वा” ॥ ४।२।१।२॥ इति दाघत्वे
साधनम् ॥ २ ॥ क्रिया णौ “अनुनासिके च” ॥ ४।१।१०८ ॥ इत्युटि च
स्यूति ॥ ३ ॥

तुल्यौ स्यूतप्रसेवकौ ॥ ५७६ ॥

सीव्यते स स्यूत ॥ १ ॥ प्रसीयते प्रसेव, के प्रसेवक वल्लाघावप
नम् ॥ २ ॥ ५७६ ॥

तन्त्रवाय कुविन्द स्यात्

तन्त्र तत्त्वात् वयति तन्त्रवाय, तन्त्रवायोऽपि ॥ १ ॥ कु विन्दति कुविन्द
“निगवादेर्नाञि ॥ ५।१।६१ ॥ इति श ॥ २ ॥

त्रसर सूत्रवेष्टनम् ।

त्रस्यति बलति त्रसर, ‘जठर-’ ॥ (उणा-४०३) ॥ इति बहुवचनाद्
२ ॥ १ ॥ सूत्र वेष्टयते वानाथमत्र सूत्रवेष्टनम् ॥ २ ॥

वाणिर्न्यति

वान वाणि खालिङ्ग कमिवमि’ ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णि ॥ १ ॥
‘ऊयैट् तदुस’ताने विशेषेण ऊयन व्यूति ‘स्त्रिया कि’ ॥ ५।३।९१ ॥ व्यो
‘प्वय्’ ॥ ४।४।१२१ ॥ इति यलोप ॥ १ ॥

वानदण्डो वेमा

वानाय दण्डो वानदण्ड ॥ १ ॥ वय-त्यनेन वेमा पुक्राखलिङ्ग, ‘सात्मना
त्मन् ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि तन्तव ॥ ५७७ ॥

सूयते पट एभि सूत्राणि पुष्पीबलिङ्ग, “समूगनि” ॥ (उणा-४८९) ॥
इति । कृत् १, सूयते एभारिति वा ॥ १ ॥ तयन्ते इति तन्तव पुलिङ्ग,
‘कृमिकमि’ ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ ५७७ ॥

निणेजकस्तु रजः

निणनक्ति भालयति निर्गेषक धावसोऽपि ॥ १ ॥ रचनि रजः, “वृत्-
सुन्रञ्ज” ॥ ५११।२५ ॥ इत्यकट्, अकट्घिनोश्च ॥ ४।२।५० ॥ इति
नलोप ॥ २ ॥

पादुकाकृत् तु चर्मकृत् ।

पादुसा पादत्राणानि श्रोताति पादुसाकृन् ॥ १ ॥ चम करोति परिशा
लयति चमकृन् ॥ २ ॥

उपानत् पादुका पादू पन्नद्धा पादरक्षणम् ॥ ५७८ ॥

प्राणहिता

उपनहति पादमुपानत् क्खालिङ्ग, क्विपि ‘गतिशरकस्य नहियति’ ॥ २।३।८५ ॥
इति दीघ ॥ १ ॥ पादूरेव पादुसा ‘दघादाद्न के’ ॥ २।४।१०८ ॥ इति ह्रस्व
॥ २ ॥ पद्यतेऽनया पादू स्त्रालिङ्ग ‘कसिपदि’ ॥ (उणा-८३५) ॥ इति
णिङ् ॥ ३ ॥ पदेर्नद्धा पन्नद्धा ॥ ८ ॥ पादौ रक्ष्यते अनेन पादरक्षणम् पादत्राण
मपि ॥ ५ ॥ ५७८ ॥ प्राणेभ्या हिता प्राणहिता ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र-पादुकाया पादरथी पादजह्नु पदत्वरा ।

पादवीथी चपेशाच पादपाठा पदायता ॥

अनुपदीना त्वानद्धाऽनुपद हि या ।

अनुपद पदायामेन वद्धा अनुपदाना, ‘अनुपद वद्धा’ ॥ ७।१।९६ ॥
इतान् ॥ १ ॥

नद्धी वद्धी वरत्रा म्यात्

नह्यतेऽनया नद्धी ‘नादाम्बु-’ ॥ ५।२।८८ ॥ इति ऋट् ॥ १ ॥
वधत दार्घ्याभवति चमरज्जुवात् वद्धा पुष्पीलिङ्ग, ‘भाट्टधि’ ॥ (उणा-३८७) ॥
इति र ॥ २ ॥ त्रियतेऽनया वरत्रा, वृग्नाक्षि ॥ (उणा-४५६) ॥ इति अत्र ॥ ३ ॥

आरा चर्मप्रभेदिना ॥ ५७९ ॥

इयति तनुरनया आरा भिदादिवादि साधु ॥ १ ॥ चम प्रभिनति

गमप्रभेदिका गमसावनी ॥ २ ॥ ॥ ५७९ ॥

कुलाल स्यात् कुम्भकारो दण्डभृत् चक्रजीवक ।

कारति गस्त्यायति कुलाल, "कुलिपिलि" ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदाल, कुलालि गृहाणि अलति वा, कु गृह लालयते मृत्नाति वा ॥ १ ॥ कुम्भ करोति कुम्भकार ॥ २ ॥ दण्ड विभासि दण्डभृत् ॥ ३ ॥ चक्रेण जीवति चक्रजीवक ॥ ४ ॥

शाणाजीव शम्भमाजो भ्रमासक्तोऽसिधावक ॥ ५८० ॥

शाणया जावति शाणाजीव ॥ १ ॥ शम्भानि माष्टि शम्भमाज ॥ २ ॥ भ्रमयन्ने आसक्तो भ्रमासक्त ॥ ३ ॥ असौन् धावति शोधयत्यासिधावक ॥ ४ ॥ ५८० ॥

धूसरश्चाक्रिकस्तैली स्यात्

धुवति धूसर, "धूधूतनि" ॥ (उणा-८४०) ॥ इति कित् सर ॥ १ ॥ चक्र पण्यमस्य चाक्रिक ॥ २ ॥ तैलमस्यस्य तैला, तिल-तुदोऽपि ॥ ३ ॥

पिण्याकृत्वलौ समौ ।

पिण्यते पिण्याक स्रुततैल कृत्कविशेष "पिपे पिपिण्यो च" ॥ (उणा-३६) ॥ इत्याक ॥ १ ॥ खयते यल, मृजिग्यनि ॥ (उणा-४७२) ॥ इति डिदल पुङ्गीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

रथकृत् स्थपतिस्त्वष्टा काष्ठतद् तक्षवर्द्धकी ॥ ५८१ ॥

रथ करोति रथकृत्, रथकारोऽपि ॥ १ ॥ स्थापयति स्थपति ॥ २ ॥ त्वक्षति तनूकरोति दारुणि त्वष्टा ॥ ३ ॥ काष्ठ तक्ष्णोति काष्ठतद् ॥ ४ ॥ तक्ष्णाति तक्षा 'उक्षितक्षि' ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यर् ॥ ५ ॥ वद्धयति छिन्नाति वधकि, "वधरकि" ॥ (उणा-६२४) ॥ ६ ॥ ५८१ ॥

ग्रामायत्तो ग्रामतक्ष

ग्रामस्याऽऽद्यत साधारणस्तक्षा ग्रामतक्ष ग्रामकौणत् तक्ष्ण ॥ ७३१०९ ॥ इत्यद् समामात् ॥ १ ॥

कौटतक्षोऽनधीनक ।

कुठ्या शालाया भव कौट स्वतन्त्र स चासौ तक्षा च कौटतक्ष, 'ग्राम कौणत् तक्ष्ण ॥ ७३१०९ ॥ इत्यद् समामात् नास्ति अधि उपरि इन स्वामी अस्य अनधीन ॥ १ ॥

वृश्मभित् तक्षणी वासी

वृश्चान् भिनत्ति ग्रन्थित् ॥ १ ॥ तक्ष्यतेऽनया तक्षणा ॥ २ ॥ वयति हस्ते
वामि , ' वृश्चुदिति ' ॥ (उणा-६१९) ॥ इति णिदि इया वामा ॥ ३ ॥

क्रकच करपत्रकम् ॥ ५८२ ॥

क्रामति क्रम्य पुष्पागलिङ्ग 'क्रमचादय' ॥ (उणा-११५) ॥ इत्यचे
निपात्यते ॥ १ ॥ करमचार्ये शस्त्रपत्र रूपत्रम्, करशब्दोच्चारणेन पतताति वा नद्
॥ २ ॥ ५८२ ॥

स उद्धनो यत्र काष्ठे काष्ठ निक्षिप्य लक्ष्यते ।

उद्ध-यते काष्ठमस्मिन् उद्धन, 'निघोष्' ॥ ५१ ॥ १३९ ॥ इत्यलि
निपात्यते, काष्ठमुपलक्षण लोहादिरपि । यद्ध्यम्- लोहोद्धनघनरम्भा
इति ॥ १ ॥

वृश्चादनो वृथभेदी

वृश्चोऽद्यते छिद्यतेऽनेन गल्लकेण ग्रन्थादन ॥ १ ॥ वृश्चान् भिनत्ति वृक्षभदा ॥ २ ॥

टङ्क पापाणदारक ॥ ५८३ ॥

टङ्क्यते टङ्ग पुष्पागलिङ्ग ह-यमानष्ट शब्द कायति वा ॥ १ ॥ पापाण
दारयति पापाणदारक ॥ २ ॥ ५८३ ॥

व्योकार कर्मसि लोहकार

विशेषेण ओक समवायमियति व्योकार व्यो' इत्यय पयाय इति भोच ॥ १ ॥
करोति कम्मर कुगो मादि-य ' ॥ (उणा-४०७) ॥ इत्यार कम इयति वा
॥ २ ॥ लोह करोति लोहकार ॥ २ ॥

कूट त्वयोघन ।

कूट्यते ह-तिऽनेन कूट पुरुषावलिङ्ग ॥ १ ॥ अयो ह यतेऽनेन अयोघन
॥ २ ॥

टङ्क्षन पत्रपरशु

त्रयति छिनत्ति वृक्षन रम्यादित्वादनट ॥ १ ॥ पत्राकार पत्राणा वा
छेदक परशु पत्रपरशु ॥ २ ॥

ईषीका तूलिकेपिका ॥ ५८४ ॥

इषति इषाका छच्छिका ॥ (उणा-४८) ॥ गति इष ॥ १ ॥ तूल्यते
तूलि नाम्युपान्त्य- ॥ (उणा-६०९) ॥ इति णि के तूलका ॥ २ ॥ इषति
इषिका माप्रलोहादिसया शलाका ॥ ३ ॥ ५८४ ॥

चमप्रभेदिका चमसीवती ॥ २ ॥ ॥ ५७९ ॥

कुलाल म्यात् कुम्भकारो दण्डभृत् चक्रजीवक ।

मालाणि मस्त्यायति कुलात्, "कुलिपिलि" ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदाल,
कुलाणि मृदाणि अलति वा, कु मृद लालयते मृन्नाति वा ॥ १ ॥ कुम्भ कराति कुम्भ
कार ॥ २ ॥ दण्ड विभक्ति दण्डभृत् ॥ ३ ॥ चक्रेण जावति चक्रजीवक ॥ ४ ॥

शाणाजीव शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधावक ॥ ५८० ॥

शाणया जावति शाणाजीव ॥ १ ॥ शस्त्राणि मार्ष्टि शस्त्रमार्ज ॥ २ ॥
भ्रमयन्त्रे आसक्तो भ्रमासक्त ॥ ३ ॥ असान् धावति शोधयत्यसिधावक ॥ ४ ॥ ५८० ॥

धूसरश्चाक्रिकस्तैली स्यात्

धुवति धूसर, "रुधूतनि" ॥ (उणा-४४०) ॥ इति क्रि-सर ॥ १ ॥ चक्र
पण्यमस्य चाक्रिक ॥ २ ॥ तैलमस्त्यस्य तैला, तिल-तुदोऽपि ॥ ३ ॥

पिण्याकखलौ समौ ।

पिप्यते पिण्याक स्तुततैल कल्कविशेष, 'पिपे पिपिप्यौ च' ॥
(उणा-३६) ॥ इत्याक ॥ १ ॥ ख-यते खल, मृजिखनि ॥ (उणा-४७२) ॥
इति छिदल पुट्टीखलिङ्गावतौ ॥ २ ॥

रथकृत् स्थपतिस्त्वष्टा काष्ठतद् तक्षवर्द्धकी ॥ ५८१ ॥

रथ करोति रथकृत्, रथकारोऽपि ॥ १ ॥ स्थापयति स्थपति ॥ २ ॥
त्वक्षति तनूकरोति दारुणि त्वष्टा ॥ ३ ॥ काष्ठ तक्ष्णोति काष्ठतद् ॥ ४ ॥ तक्ष्णाति
तक्षा 'उक्षितक्षि' ॥ (उणा-९००) ॥ इत्या- ॥ ५ ॥ वद्धयति छिनत्ति ववकि,
'वधरकि' ॥ (उणा-६२४) ॥ ६ ॥ ५८१ ॥

ग्रामायत्तो ग्रामतक्ष

ग्रामस्याऽऽयत्त साधारणस्तक्षा ग्रामतक्ष ग्रामकोटतत् तक्ष्ण ॥ ७१३१०९ ॥
इत्यद् समामा-त ॥ १ ॥

कौटतक्षोऽनधीनक ।

कुट्टा शालाया मव कोट स्वतन्त्र म चासौ तक्षा च कौटतक्ष 'ग्राम
कौटतत् तक्ष्ण ॥ ७१३१०९ ॥ इत्यद् समामा-त नास्ति अधि उपरि इन
स्वामी अस्य अनधीन ॥ १ ॥

वृक्षभित् तक्षणी वासी

मृशान् भिनत्ति ग्रन्थिन् ॥ १ ॥ तस्यतेऽनया तक्षणी ॥ २ ॥ वमति हस्ते
वासि , ' मृशुकुटि ' ॥ (उणा-६१९) ॥ इति णिदि इया वासा ॥ ३ ॥

क्रकच करपत्रकम् ॥ ५८२ ॥

क्रामति क्रम्य पुष्पागलिङ्ग , "क्रमचादय" ॥ (उणा-११५) ॥ इत्यच्चे
निपात्यते ॥ १ ॥ करसचार्यं शस्त्रपत्र करपत्रम् करशब्दाच्चारणेन पतताति वा नट्
॥ २ ॥ ५८२ ॥

स उद्धनो यत्र काष्ठे काष्ठ निक्षिप्य तक्ष्यते ।

उद्धन्यते काष्ठमस्मिन् उद्धन , ' निघोऽप्य' ॥ ५११३६ ॥ इत्यलि
निपात्यते, काष्ठमुपलक्षणं लोहादिरपि । यत्क्ष्यम्- लोहोद्धनघनस्त्वयम् ॥
इति ॥ १ ॥

मृशानो वृक्षभेदी

मृशोऽयते छिद्यतेऽनेन शस्त्रेण मृशादन ॥ १ ॥ मृशान् भिनत्ति वृक्षभेदा ॥ २ ॥

टङ्क पापाणदारक ॥ ५८३ ॥

टङ्क्यते टङ्ग पुष्पागलिङ्ग हयमानष्ट गद कायति वा ॥ १ ॥ पापाण
दारयति पापाणदारक ॥ २ ॥ ५८३ ॥

व्योहार कर्मरौ लोहकार

विशेषेण ओक समवायमियति व्योहार व्यो^१ इत्ययं पयाय इति भोज ॥ १ ॥
करोति कर्मर कृष्ण मादिद ॥ (उणा-४०७) ॥ इत्यार कम इत्यति वा
॥ २ ॥ लोह करोति लोहकार ॥ ॥

मूट त्वयोधन ।

मुट्यते हयतेऽनेन कू पुष्पागलिङ्ग ॥ १ ॥ अयो हयतेऽनेन अयोधन
॥ २ ॥

प्रेक्ष्यन् पत्रपरशु

प्रेक्षति छिनत्ति प्रश्न रम्यादित्वादनट ॥ १ ॥ पत्राकार पत्राणा वा
छेदक परशु पत्रपरशु ॥ २ ॥

ट्पीका तुल्लिकेपिका ॥ ५८४ ॥

इपति इपासा रुचिकाय ॥ (उणा-४८) ॥ इति इफ ॥ १ ॥ तुल्यते
तुल्लि नाम्युपान्त्य- ॥ (उणा-१०९) ॥ इति णि कै तुल्ला ॥ २ ॥ इपति
इपिसा माण्डलोहादिमया शलाका ॥ ३ ॥ ५८४ ॥

भक्ष्यकार कान्तिक

भक्ष्य मारयितुमव्यतार्यं वगेति भक्ष्यकार ॥ १ ॥ कटु पण्यमस्य
 फाण्विक, "तदस्य पण्यम्" ॥६॥८॥१८॥ इतावग 'कृवर्णावग' ॥ १४७१॥
 इत्यादिना लक्ष्यानुगभादिकण्टलापाभाव कटुना कृत कान्दव तन् पण्यमस्यति
 वा ॥ २ ॥

कन्दुम्येनिके समे ।

कन्दुमेना कन्दु पुष्कालिद, "रुमृत्" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥
 सेधतेऽनया स्येदनी ये स्येदनिका ॥ २ ॥

रक्षाचीवन्तौलिकिश्चित्रकूच

रज्य लेपु रक्षा वणका तेभ्य आर्षावति रक्षाजाव ॥ १ ॥ तूलिकालियन
 शिल्पस्य तौलिकिश्च ॥ २ ॥ चित्र करोति चित्रकृत्, चित्रकरोऽप ॥ ३ ॥

अथ तूलिका ॥ ५८५ ॥

कूचिका

तृचति तूलिका ॥ १ ॥ ५८ ॥ कूचति कूचिका ॥ २ ॥

चित्रमालेस्य

चायते चित्रम्, 'चिमिदि' ॥ (उणा-४५४) ॥ इति क्तिन् ॥ १ ॥
 आलित्यते आलयम् ॥ २ ॥

पलगण्डस्तु लेप्यकृत् ।

पत्रेन मासनेव मृदादिना गण्डाने सहति पलगण्ड ॥ १ ॥ लेप्य केरति लेप्य
 कृत् लेपकाऽपि ॥ २ ॥

पुस्त लेप्यानि कर्म स्यात्

पुस्त्यते अभिमचते मृदत्र पुस्त पुस्त्यति 'भारा' ॥ (उणा-२०१) ॥
 इति क्तिन् पुस्तण् आदर इत्यस्य बाङ्ग लेप्यमादरस्य क्यमाद कर्म ॥ १ ॥

नापितश्चण्डिलं क्षुरी ॥ ५८६ ॥

क्षुरमदा दिवाकातिर्मुण्डकोऽतावसाव्यपि ।

न अप्यते नापित 'नच आपे' ॥ (उणा-२११) ॥ इति इत् ॥ १ ॥
 चण्डते चण्डित इत्यात् ॥ (उणा ८८१) ॥ इताव ॥ २ ॥ क्षुरोऽम्यस्य
 क्षुरा ॥ ३ ॥ ८६ ॥ क्षुरेण मदनी क्षुरमदा ॥ ८ ॥ दिवा कातिने दिव कीर्ति

रात्रौ धुरम्भनिषेधात् ॥ ५ ॥ मुण्डयति मुण्डम् ॥ ६ ॥ अन्तमवस्यति अन्ता-
वसाया ॥ ७ ॥

शेषाऽन—

नापते ग्रामणीभण्डिवाहक्षेत्रिभाण्डिम् ॥ ७ ॥

मुण्डने भद्राकरण वपन परिवापणम् ॥ ५८७ ॥

क्षोर

मुण्डयते मुण्डनम् ॥ १ ॥ भद्राक्रियते भद्राकरणम् “मद्रभद्रान् वरने”
॥ ७।१।१४४ ॥ इति ऋच् ॥ २ ॥ उच्यते वपनम् ॥ ३ ॥ परिवाप्यते परिवापणम्
॥ ४ ॥ ५८७ ॥ धुरम्यद् वम क्षोरम् ॥ ५ ॥

नाराची त्रेपिण्या

नरमञ्जति नरात् तस्येय नाराचा ॥ १ ॥ इत्यते अविव्यते व्रणोऽनया एपर्ण,
“इयोऽनिन्तायाम्” ॥ ५।३।११२ ॥ इत्यन गौरादत्तात् डी, तत्र ॥ २ ॥

देवाजीस्तु देवल ।

देवानाजावति देवानाव ॥ १ ॥ देवान् लाति देवल दिव्यतानि वा ‘मृदि
कदि ॥ (उणा-४६१) ॥ इत्यल ॥ २ ॥

मार्दङ्गिको मौरजिक

मृदङ्गो वादः शिल्पमस्य मार्दङ्गिक ॥ १ ॥ एत मौरजिक ॥ २ ॥

वीणावादस्तु वैणिक ॥ ५८८ ॥

वाणा वादयति वाणावाद ॥ १ ॥ वाणावादन शिल्पमस्य वैणिक ॥ २ ॥ ५८८ ॥

वेणुम्भ स्याद् वैणिक

वेणु धमति वणुमो वाशिक ॥ १ ॥ वेणुवादन शिल्पमस्य वैणिक,
रक्ष्यानुगाधात् ‘ऋवर्णोऽण ॥ ७।४।७१ ॥ इत्याह्नलोपाभाव ॥ २ ॥

पाणिघ पाणिवादक ।

पाणा हन्तीति पाणिघ पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ॥ ५।१।८९ ॥ इति
साधु ॥ १ ॥ पाणी वादयति पाणिवादक ॥ २ ॥

स्यात् प्रातिहारिको मायाकार

भक्ष्यस्य कान्तिक

भक्ष्यं गरयितुमभ्यवर्तयै कर्णेति भक्ष्यसार ॥ १ ॥ वदु पण्यमप्य
कान्तिक, "तदम् पण्यम्" ॥६॥४॥१॥ इति कम् "कृतवतावण" ॥८॥४॥७१॥
इत्यादिना लक्ष्यानुगभादिकणलाभाभाव वदुना कृत कान्दव तन् पण्यमस्यति
वा ॥ २ ॥

कन्दुस्येनिके समे ।

कन्दुस्येना वदु पुत्रालिङ्ग, "रुम्तु" ॥ (उणा-७१६) ॥ न्यु ॥ १ ॥
स्येयतेऽनया स्येदनी, के स्येदनिना ॥ २ ॥

रक्षाजीवस्तौलिङ्गिश्चित्रकृच्च

रज्य लेपु रक्षा वणसा तेभ्य आजीवति रक्षान्वि ॥ १ ॥ तूलिकालिखन
शिल्पम्य तौलिङ्गि ॥ २ ॥ चित्र करोति चित्रकृन् चित्रकरोऽप ॥ ३ ॥

अथ तूलिका ॥ ५८५ ॥

कृचिका

तूचति तूलिका ॥ १ ॥ ५८ ॥ कूचति कृचिका ॥ २ ॥

चित्रमालेस्य

चायते चित्रम्, 'चिमिदि' ॥ (उणा-४५४) ॥ इति कित् न ॥ १ ॥
आलिङ्ग्यते आलेयम् ॥ २ ॥

पलगण्डस्तु लेप्यकृत् ।

पलेन मासनेव मृदादिना गण्डति सहति पलगण्ड ॥१॥ ले य केराति लेप्य
कृत् लपसाऽपि ॥ २ ॥

पुस्त लेप्यादि कर्म स्यात्

पुस्त्यते अभिमद्यते मृदन् पुस्त पुस्त्यावलिङ्ग 'गारा' ॥ (उणा-२११) ॥
इति । कृत् त पुस्तण् आदरे इत्यस्य वाऽन् लेप्यमादिरस्य लप्याद कर्म ॥१॥

नापितश्चण्डिल क्षुरी ॥ ५८६ ॥

क्षुरमदा दिवाकार्तिर्मुण्डकोऽ तावसाऽपि ।

न अप्यते नापित 'नज आपे' ॥ (उणा-२११) ॥ ति इत् ॥ १ ॥

चण्डते चण्डिल स्तयान ॥ (उणा ४८१) ॥ इति ॥ ॥ क्षुरोऽप्यस्य
क्षुरी ॥ २ ॥ ८६ ॥ क्षुरेण मदन ने क्षुरमर्द ॥ ४ ॥ दिवा नापिते दिव कर्ति

रात्रो भुङ्क्ते निषेधात् ॥ ५ ॥ मुण्डयति मुण्डम् ॥ ६ ॥ अन्तमवस्थति अन्ता-
वसाया ॥ ७ ॥

शेषधाऽत्र—

गापने ग्रामणाभण्वाहर्क्षानिभाण्डिका ॥ ७ ॥

मुण्डने भद्राकरण वपन परिवापणम् ॥ ५८७ ॥

क्षौर

मुण्डयते मुण्डनम् ॥ १ ॥ भद्राक्रियते भद्राकरणम् 'मद्रभद्राद् वपने'
॥ ७११४॥ इति ङाच् ॥ २ ॥ उच्यते वपनम् ॥ ३ ॥ परिवायते परिवापणम्
॥ ४ ॥ ५८७ ॥ क्षुरम्यद् वम क्षौरम् ॥ ५ ॥

नाराची त्रेपिथ्या

नरमवति नरात् तस्यश्च नाराचा ॥ १ ॥ इत्यते अविध्यते त्रणोऽनया एपर्ण,
'इषोऽनिच्छायाम्' ॥ ५ । ३ । ११२ ॥ इत्यन गौरादत्तात् ङी, तत्र ॥ २ ॥

देवार्जास्तु देवल ।

देवानापावति दयाजाव ॥ १ ॥ देवान् लाति देवल, दिव्यतानि वा मृदि
कन्दि ॥ (उणा-४६१) ॥ इत्यल ॥ २ ॥

मार्दङ्गिको मौरजिः

मृदङ्गो वादः शिल्पमस्य मार्दङ्गिक ॥ १ ॥ एव मौरजिः ॥ २ ॥

वीणावादस्तु वैणिक ॥ ५८८ ॥

वाणा वादयति वाणावादः ॥ १ ॥ वाणावादनं शिल्पमस्य वैणिक ॥ २ ॥ ५८८ ॥

वेणु म म्याद् वैणिक

वेणु धमति वेणुमो वासिः ॥ १ ॥ वेणुवादनं शिल्पमस्य वैणिक,
लक्ष्यानुगधात् 'क्वर्णोऽण' ॥ ७ । ४ । ७१ ॥ इतीङ्गन्त्रोपाभावः ॥ २ ॥

पाणिघ पाणिवादः ।

पाणा हतीति पाणिघ पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ॥ ५ । १ । ८९ ॥ इति
साधु ॥ १ ॥ पाणा वादयति पाणिवादः ॥ २ ॥

स्यात् प्रातिहारिको मायाकार

भक्ष्यकार कान्तविक

भक्ष्य ग्रासिनादमभ्यवहारं कर्णाति भक्ष्यकार ॥ १ ॥ कटु पण्यमप्य
कान्तविक, "तदस्य पण्यम्" ॥६॥४॥२६॥ अतश्च "कृवर्णाविण" ॥ १४॥७१॥
इत्यादिना रक्षयागुग्धादिकणालोपाभावात् कटुता इतः सान्द्रव तन् पण्यमस्मात्
या ॥ २ ॥

कन्दुम्वेननिरे समे ।

कन्दलेतां कटु पुत्रालिङ्ग, "उत्तु" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥
स्वेद्यतेऽनया स्वेदनी के व्यनिका ॥ २ ॥

रक्षार्जीवस्तौलिकिरश्चित्रदृक्च

रज्यलेपु रक्षा घणसा तेभ्य अर्पावति रक्षार्जीव ॥ १ ॥ तूलिकालिखन
शिल्पस्य तौलिकिर ॥ २ ॥ चित्र करोति चित्रदृक्, चित्ररूपेभ्यः ॥ ३ ॥

अथ तूलिका ॥ ५८५ ॥

कृचिका

कृचति तूलिका ॥ १ ॥ ५८ ॥ दृचति कृचिका ॥ २ ॥

चित्रमालेख्य

चायते चित्रम्, 'चिमिदि' ॥ (उणा-४५४) ॥ इति स्मिन् ॥ १ ॥
आलिख्यत आलेख्यम् ॥ २ ॥

पलगण्डस्तु लेप्यकृत् ।

पलेन मामनेव मृदादना गण्डति महति पलगण्ड ॥ १ ॥ लेप्य केरात्त लेप्य
कृत् लपकाऽपि ॥ २ ॥

पुस्त लेप्यादि कर्म म्यात्

पुस्त्यते अभिमद्यते मृत्त्र पुस्त पुस्त्यतिङ्ग 'पारा' ॥ (उणा-२०१) ॥
इति । कृत् त पुस्तण आदर इत्यस्य वाऽन् लेप्यमादरस्य लप्याद कर्म ॥ १ ॥

नापितश्चण्डिल कुरी ॥ ५८६ ॥

लुरमन् दिवाकूर्तिर्गुण्डकोऽ तावसाव्यपि ।

न अप्यते नापित 'नज आपे' ॥ (उणा-२११) ॥ इति इत ॥ १ ॥
चण्डते चण्डिल 'स्त्वान' ॥ (उणा ४८१) ॥ इता ॥ ॥ धुगेऽस्त्यस्य
धुते ॥ ३ ॥ ८६ ॥ शुरेण मन्त्रे धु मई ॥ ८ ॥ दिवा नाराणे वि कर्त्ति

धान्ति पतति मृगा अस्या वागुरा मगवधनरज्जु , “वधुर ” ॥ (उणा-
४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥ मगाणा ग्रहणाय जाल मृगजालिका ॥ २ ॥

शुम्भ वटारको रज्जु शुल्ब तन्त्री वटी गुण ॥ ५९२ ॥

शुनति शुम्भ स्त्रीक्रीबलिङ्ग , ‘ तुम्भस्तम्बादय ’ ॥ (उणा-३२०) ॥ निपात्यते
॥ १ ॥ वध्यते वेध्यते वटार , “द्वारभटार ” ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते
के वटारक ॥ २ ॥ सृज्यते रज्जु स्त्रीलिङ्ग ‘ स्थन्दिस्थजिभ्याम् ’ ॥ (उणा-
७१७) ॥ इत्युग्रस्यो रज्ज्वादेशः ॥ ३ ॥ शलति ‘ शुभम् , ‘ शत्यल्लेखात् ’ ॥
(उणा-३१९) ॥ इति व ॥ ४ ॥ तत्रयति धारयति तन्त्रि , ‘ पदिपठि ’ ॥ (उणा-
६०७) ॥ इति इ इया तन्त्री , तयते इति वा नडतात् टी ॥ ५ ॥ वटति वटा
स्त्रीलिङ्ग ॥ ६ ॥ गुण्यते अभ्यस्यते गुण ॥ ७ ॥ ॥ ५९२ ॥

धीवरो दाशकैवर्त्तो

ध्यायति मत्स्यघात धावरस्तत्र ‘ तीवरधावर ’ ॥ (उणा-४४४) ॥ इति
वरटि निपात्यते ॥ १ ॥ द्यति मत्स्यान् दाश पादावामि ” ॥ (उणा-५२७) ॥
इति क्ष ॥ २ ॥ के वत्तते केवता मत्स्यादिस्तस्याऽय केवत ॥ ३ ॥

वडिश मत्स्यवेधनम् ।

‘ वट आग्रहणे सौत्र ’ वड्नतेऽनेन वडिश स्त्रीक्रीबलिङ्ग “कुलिकनि ’ ॥
(उणा-५३४) ॥ इतीश ॥ १ ॥ मत्स्या वेध्यन्तेऽनेन मत्स्यवेधनम् ॥ २ ॥

आनायस्तु मत्स्यजाल

आनायत्यनेन आनाय , “आनायो जात्रम् ’ ॥ ५ । ३ । १३६ ॥ इति
घन् ॥ १ ॥ २ ॥

कुपेणी मत्स्यबन्धनी ॥ ५९३ ॥

कुत्तित वेणुतेऽस्या मत्स्या कुवणी ॥ १ ॥ मत्स्या बध्यन्तेऽस्या मम्य
बन्धनी ॥ २ ॥ ५९३ ॥

जीवान्तक शाकुनिक

जावान् कपोतादान् अन्तयति जीवान्तक ॥ १ ॥ शाकुनान् हन्ति शाकुनि
क , पक्षिमत्स्यमृगायाद् धृति ॥ इति इक्ष्ण् ॥ २ ॥

वैतसिकस्तु सौनिक ।

मासिक सौटिकश्च

वातमेन चरति वैतमिन् ॥ १ ॥ सूना प्रयोजनमस्य सौनिक ॥ २ ॥ मास

प्रतिहरण व्याज प्रयाजनमस्य प्रातिहारिक ॥ १ ॥ माया करोति माया
पार ॥ २ ॥

माया तु शाम्बरी ॥ ५८९ ॥

मास्यमो त्वभ माया, 'स्या-छा' ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥
शाम्बरपयस्याऽमुरस्य इय शाम्बरां, श नृणाति शवरा व्याजस्तस्ययामात वा ॥ २ ॥
॥ ५८९ ॥

इन्द्रजाल तु उहुक जाल कुसुतिगित्यपि ।

इन्द्रस्य जालमिन्द्रजालम् ॥ १ ॥ कुहयते विम्बापयते कुहुक्म्, मिवमि ' ॥ (उणा-
५१) ॥ इत्युक्, कुहम्मपि ॥ २ ॥ जालमिव जालम् ॥ ३ ॥ कुस्तिता सति
कुसुति ॥ ४ ॥

कौतुहल तु कुतुक कौतुक च कुतूहलम् ॥ ५९० ॥

कुतूहलमव कौतूहलम् प्रज्ञादिस्वादण ॥ १ ॥ कुभूमिस्तुद्यतेऽनन, कुस्तिता
तन्यते या कुतुकम् 'नाक्कुल्ल' ॥ (उणा-२२) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥
कुतुकमेव कौतुक ॥ ३ ॥ कुत्सत तोहात कुतूहलम् 'मुरल्लारल ॥ (उणा-
४७४) ॥ इत्यले निपात्यते विनोदोऽपि ॥ ४ ॥

व्याधो मृगवधाजीवी लुब्धको मृगयुश्च स ।

वि यताति व्याध तन्व्याध' ॥ ५१११६४ ॥ इति ण ॥ १ ॥ मृग
वधनाऽऽजीवति मृगवधाजावा ॥ २ ॥ लुब्धात ललुब्ध के उक्त्वक् ॥ ३ ॥
मृगान् याति मृगयु पामृगमित्र ॥ (उणा-७४१) ॥ इति क्ति ॥ ४ ॥

पार्षधिर्मृगयाऽऽखेटो मृगयाच्छोदने अपि ॥ ५९१ ॥

पापानि ऋनुव लस्या पार्षदि ॥ १ ॥ मृग्यन्ते प्राणिनोऽस्या मृगया
मृगयेच्छा ॥ २ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ आखेव्य ते उत्नास्यन्ते प्राणिनो
ऽस्मिन् आखेट ॥ ३ ॥ मृगान् ययलाच्छादयति मृगयम् ॥ ४ ॥ आचोय ते
प्राणिनोऽस्मिन् आच्छोदन पृषोदरादित्वाचस्य छत्वम् स्त्रीङीगलिङ्गावेतौ ॥ ५ ॥ ५९१ ॥

जालिकस्तु वागुरिक

जालेन जावात जात्रिक वेतनान्निवान्त्रिक ॥ १ ॥ वागुरया चरति
वागुरिक चरति ॥ ६१४१११ ॥ इति ण् ॥ २ ॥

वागुरा मृगजालिका ।

वान्ति पतति मृगा अस्या वागुरा मृगवन्धनरज्जु “शृगुर” ॥ (उणा-
४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥ मगाणा ग्रहणाय जाल मृगजालिका ॥ २ ॥

शुम्भ वटारको रज्जु शुल्ब तन्त्री वटी गुण ॥ ५९२ ॥

गुनति शुम्भ छाक्काबलिङ्ग, “तुम्बस्तम्वादय” ॥ (उणा-३२०) ॥ निपात्यते
॥ १ ॥ वध्यते वेध्यते वटार “द्वारगृह्णार” ॥ (उणा-४११) ॥ इसारे निपात्यते
के वटारक ॥ २ ॥ सृज्यते रज्जु श्रीलिङ्ग “स्थान्दसृचिभ्याम्” ॥ (उणा-
७१७) ॥ इत्युप्रत्ययो रज्ज्वादेशः ॥ ३ ॥ शलति शुल्बम् “शल्यलेखात्” ॥
(उणा-३१९) ॥ इति व ॥ ४ ॥ तन्त्रयति धारयति तन्त्रे, “पदिपठि” ॥ (उणा-
६०७) ॥ इति इ ङया तन्त्री, तन्यते इति वा ऋतात् ङी ॥ ५ ॥ वटति वटा
छालिङ्ग ॥ ६ ॥ गुण्यते अभ्यस्यते गुण ॥ ७ ॥ ५९२ ॥

धीवरो दाशकेवर्त्तो

यायति मत्स्यघात धावरस्तत्र “तीवरधावर” ॥ (उणा-४४४) ॥ इति
वरटि निपात्यते ॥ १ ॥ द्यति मत्स्यान् दाश “पादावामि” ॥ (उणा-५२७) ॥
इति श ॥ २ ॥ के वत्तते केवता मत्स्यादिस्तस्याऽय केवत ॥ ३ ॥

वडिश मत्स्यवेधनम् ।

‘वड आग्रहणे सौत्र’ वज्यतेऽनेन वडिश छाक्कीगलिङ्ग ‘कुलिकिनि’ ॥
(उणा-५३४) ॥ इति श ॥ १ ॥ मत्स्या वेध्यन्तेऽनेन मत्स्यवेधनम् ॥ २ ॥

आनायस्तु मत्स्यजाल

आनयत्यनेन आनाय, “आनायो जालम्” ॥ ५ । ३ । १३६ ॥ इति
घन् ॥ १ ॥ २ ॥

कुवेणी मत्स्यबन्धनी ॥ ५९३ ॥

कुत्तित वेणन्तेऽस्या मत्स्या कुवेणी ॥ १ ॥ मत्स्या बध्यन्तेऽस्या मत्स्य
बन्धनी ॥ २ ॥ ५९३ ॥

जीवान्तक शाडुनिक

जावान् कपोतादीन् अन्तयति जावातक ॥ १ ॥ शाकुनान् हन्ति शाडुनि
क, ‘पक्षिमत्स्यमृगार्थाद् घाति’ ॥ इति इक्ण् ॥ २ ॥

वैतसिकस्तु सौनिक ।

मासिक कौटिकश्च

वातसेन चरति वैतसिक ॥ १ ॥ मूना प्रयोजनमस्य मौनिक ॥ २ ॥ माम

पश्यमस्य मोगिक ॥ ३ ॥ मूत्र मूत्रगत्र तन चरति मोगिक खटिकाऽपि ॥ ४ ॥

अथ सूना स्थान वधस्य यत् ॥ ५९४ ॥

मृगालस्यो सूना, "सोरुच" ॥ (उणा-२६३) ॥ इति न, पशूना घात स्थानम् ॥ १ ॥ ५९४ ॥

म्याट् वधनोपकरण वतिसो मृगपक्षिणाम् ।

मृगादिवधननिमित्त जालवागुगादिसाधन वितन्यते वधाय वातस पुष्पाव लिङ्ग "व्यवाभ्या तनेरीय ये" ॥ (उणा-५६५) ॥ इति स, वितन्यत वध्यते ऽनेन वा "घञ्युपसगस्य" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दाघ ॥ १ ॥

पाशस्तु बन्धनग्रन्थि

पश्यते वध्यतेऽनेन पाश पात्यऽननया, "पादावमि" ॥ (उणा-५०७) ॥ इति श ॥ १ ॥ मृगादाना वधनाय ग्रन्थिवधनग्रन्थि ॥ २ ॥

अवपातावटौ समौ ॥ ५९५ ॥

अवपनन्ति मृगा अत्रति अवपात ॥ १ ॥ अयन्तेऽनेन अवट 'दिय वि' ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ ५९५ ॥

उन्माथ कूटयन्त्र स्यात्

ऊर्ध्वपातामध्यतेऽनेन उन्माथ ॥ १ ॥ कूटेन छलेन यज्यते अनेन कूट यन्त्रम्, पाशयन्त्रमित्येक ॥ २ ॥

विवर्णस्तु पृथग्जन ।

इतर प्राकृतो नीच पामरो वर्बरश्च त ॥ ५९६ ॥

विरद्धा वर्णोऽस्य विवर्ण वर्णान्तरालत्वात् ॥ १ ॥ पृथग् जनभ्य पृथग् जन ॥ २ ॥ एतीति इतर इणपूर्व्यां कित् ॥ (उणा-८३८) ॥ इति तर ॥ ३ ॥ प्राकृतो भव प्राकृत गुणाऽमस्कृत ॥ ४ ॥ निम्नमन्नति नाच ॥ ५ ॥ पायन पामर जठर ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे णिपात्यते ॥ ६ ॥ वृणोति ववर 'कृगृ' ॥ (उणा-४४१) ॥ इति वरट् ॥ ७ ॥ ५९६ ॥

चण्डालेऽन्तावसाय्यन्तेवासिश्चपचबुक्सा ।

निषादप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमा ॥ ५९७ ॥

चण्डते चण्डाल ऋकृम् ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्याल चण्डमाल मृयाऽस्यति वा यद्याडि - 'चण्डमाल मया यस्येत्यथ शब्दमता मत' इति, तत्र प्रज्ञा दानि चाणालोऽपि ॥ १ ॥ अन्तमवस्यत्यन्तावसाया ॥ २ ॥ अत दूर वसत्यन्तेवासी ॥ ३ ॥

“शयवासि” ॥३॥२॥२५॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ ३ ॥ श्वान पचति श्वपच
लिहादित्वाद्च् ॥ ४ ॥ वृकति श्वाऽस्य वृकस , “ फनस ” ॥ (उणा-५७३) ॥
इत्यसे निपात्यते, वृकामस्यतीति वा ‘पुत् कुत्सित वसति पुष्कस इत्येके, पुष्कस इत्यन्ये’
श्वपचो ढोम्बो वृकसो मृतप इत्यवान्तरभेदोऽत्र नाश्रित ॥ ५ ॥ निषीदति निपाद
॥ ६ ॥ प्रवते प्रव ॥ ७ ॥ मन्यते पापीयान् मातङ्ग , “ मनेमत्मातौ च ” ॥
(उणा-१००) ॥ इत्यङ्ग , मा निषिद्ध तङ्गताति वा, मातङ्गापत्यमिति पौराणिका ॥८॥
दिवा कात्यते दिवाकार्त्ति रात्रौ भयदत्वाद् , “स्वरेभ्य इ” ॥ (उणा-६०६) ॥९॥
जन गच्छति जनङ्गम , “ नाप्नो गम ” ॥५१॥१३१॥ इति ख ॥ १० ॥५९७॥

पुलिन्दा नाहला निष्ट्या शररा वरुटा भटा ।

माला भिल्ला किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातय ॥५९८॥

पोलन्ति षट्ते पुलिन्दा , “कल्यञि” ॥ (उणा-२४६) इतादक् ॥१॥
नह्यति वल्कलानि नाहला , ‘नहिलङ्गेर्दाघश्च’ ॥ (उणा-४६६) ॥ इत्यल ॥२॥
निगता वणाश्रमेभ्यो निष्ट्या , “ निसो गते ” ॥६॥३॥१८॥ इति स्यच् ॥३॥
शवन्ति शवरा , ऋच्छिचटि ” ॥ (उणा-३९७) इत्यर ॥ ४ ॥ वृणन्ति वरुणा ,
“गृजृद्” ॥ (उणा-१५३) इत्युट ॥ ५ ॥ भटति भटा ॥ ६ ॥ मर्यते
माला , मा लान्ताति वा ॥७॥ भिन्दन्ति भिल्ला , “भिलाच्छभ” ॥ (उणा-४६४) ॥
इति निपात्यते, भिद् विदारण लान्तीति वा ॥८॥ किरन्ति शरान् किराता , “कृव
क्तय ” ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक् ॥ ९॥ म्लेच्छन्त्यव्यक्त वदति म्लेच्छास्तेषा
जातिरेषा म्लेच्छजातय एतेऽरण्यचरा देशभेदाद् भिन्ना ॥ ५९८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया स्वोपज्ञाऽभिधानचिन्तामणि

नाममालाटाकाया मर्त्यकाण्डस्तुताय ॥ ३ ॥

अहम्

अथ तिर्यक्काण्ड

अथ तिर्यक्काण्ड चतुर्थमारभ्यते ।

तत्र पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिभेदेनैकेन्द्रिया स्थावरा , द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रिय
भेदेन त्रसाञ्च कृमिप्रभृतयस्तियश्चो वक्ष्यन्ते तत्र पृथिवीकायिकानाह-

भूर्भूमि पृथिवी पृथ्वी वसुधोर्वा वसुन्धरा ।

धात्री धरित्री धरणी विश्वा विश्वन्मरा धरा ॥ १ ॥

क्षिति क्षोणी क्षमाऽनन्ता ज्या कुर्वसुमती मही ।

गौर्गोत्रा भूतधात्री क्षमा गन्धमाताऽचलाऽवनि ॥ २ ॥

सर्वमहा रत्नगर्भा जगती मेखिनी रसा ।

काश्यपी पर्वताधारा स्थिरेला रत्नगजसू ॥ ३ ॥

विपुला सागराच्चात्रे स्युर्नेर्ममिरलाम्बरा ।

भवत्यस्या सर्वं भू , " भ्यादिभ्यो चा " ॥५।३।११५॥ इति क्णिप् ॥ १ ॥
 " वृभूभ्या " ॥ (उणा-६९०) ॥ इति किति मिप्रत्यगे भूमि ॥ २ ॥ प्रथते
 पृथिवी , " प्रथेरिषट् पृष् च " ॥ (उणा-५७१) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ पृष्ठा पृष्ठु
 त्वात् " स्वरदुतो " ॥२।४।३५॥ इति डी ॥ ४ ॥ वसु घन धत्ते वसुधा , " आतो ङोऽ " ॥
 ५।१।७६॥ इति ट ॥ ५ ॥ उर्वी विस्त्राणत्वात् ॥ ६ ॥ वसूनि धारयति वसु
 न्धरा " धारेधच " ॥५।१।११३॥ इति ख ॥ ७ ॥ दधाति विश्व धात्रा ॥ ८ ॥ धरति
 धरित्री , " बधिबहि " ॥ (उणा-४५९) ॥ इत्यादिप्रहणाद् इज ॥ ९ ॥ " ऋहृस् " ॥
 (उणा-६३८) ॥ इत्यणौ धरणि , डया धरणी ॥ १० ॥ विशाति सवमस्या विश्वा ,
 " निष्ठीपा " ॥ (उणा-५११) इति क्ति ॥ ११ ॥ विश्व जगद् विभक्ति विश्वभरा ,
 " भृज्जि " ॥५।१।११२॥ इति ख ॥ १२ ॥ धरति धरा ॥ १३ ॥ ११ ॥ क्षियन्त्याधि
 वस-त्येनां क्षिति , " क्षियाक्ति " ॥५।३।९१॥१४॥ क्षौति भूप क्षोणि , " कावावि " ॥
 ५।३।९१॥ इति णि , डया क्षोणी ॥ १५ ॥ क्षमते भार क्षमा ॥ १६ ॥ ना
 स्त्यन्तोऽस्या अनन्ता ॥ १७ ॥ जिनाति ह्रियते ज्या , " कचिद् " ॥ ५।१।१७१ ॥
 इति ड ॥ १८ ॥ कायति भूप कृ , " पूकाह्वि " ॥ (उणा-७२९) ॥ इति
 क्ति ॥ १९ ॥ वसूनि स-त्यस्या वसुमता ॥ २० ॥ महते महा गौरादित्वाद् डा
 ॥ २१ ॥ गच्छ-त्यस्या गौ , गोरुपधरत्वाद् वा ॥ २२ ॥ गोत्रा शेला स-त्यस्या
 गोत्रा अभ्रादित्वाद , गाश्रायते वा ॥ २३ ॥ भूतानि वधाति धारयति भूतधात्री
 ॥ २४ ॥ क्षमते भार क्षमा " स्वमप्रीप्स " ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपा
 त्यते ॥ २५ ॥ गन्धस्य मातेव गन्धमाता भुवो गन्धगुणाऽऽन्नानात् ॥ २६ ॥ न चलत्य
 चला ॥ २७ ॥ अवति प्रजा अ-यते भूपैरिति वा अवनि " सदिति " ॥ (उणा-
 ६८०) ॥ इत्यनि ॥ २८ ॥ २ ॥ सर्वं सहते सर्वसहा , ' सवात् सह ॥ ५।१।
 १११ ॥ इति ख ॥ २९ ॥ रत्नानि गभऽस्या रत्नगभा , रत्नवतीति भागुरि ॥ ३० ॥
 गच्छ-त्यस्या जगती ' गमेडिद् द्वे च ॥ (उणा-८८५) इति कर्त् अधातूदित " ॥
 ३१ ॥ ४ । २ ॥ इति टा ॥ ३१ ॥ मेघत्यवश्य मेदिना दैत्यमेदोयोगादित्यन्ये
 ॥ ३२ ॥ रस्यत रसा रसा स-त्यस्या वा अभ्रादित्वाद ॥ ३३ ॥ काश्यपस्येय
 काश्यपी भागवण हि पृथ्वी नित्वा अस्मै दत्ता ॥ ३४ ॥ पर्वता आधारोऽस्या
 पर्वताधारा ॥ ३५ ॥ स्थिरा अचलत्वात् ॥ ३६ ॥ इलति इला " नाम्युपा-त्य " ॥
 ५ । १ । ५४ ॥ इति क , इराशब्दस्य लत्व वा ॥ ३७ ॥ रत्नानि बानानि च
 सूते रत्नसू ॥ ३८ ॥ बानसू ॥ ३९ ॥ ३ ॥ विपुला विशालत्वात् ॥ ४० ॥

सागरगन्धे नेमीमेगलाम्बरा, मागरो नेमिमगला धम्बर चाडस्या गागर
नमा ॥ ४१ ॥ सागरमेगला ॥ ४२ ॥ मागराम्बरा, यौगिकत्वात् समुद्रगता
समुद्रकाञ्चि समुद्रमना इत्यादयोऽपि ॥ ४३ ॥

शेषधात्र—

अथ पृथ्वी महाता ता धाता मरदिर्गणिता ।

गात्रसीला घनश्रेणी म यलोका जगद्ब्रह्मा ॥

देहिनी नेलिनी मौलिमहास्वात्यम्बगम्बली ॥ ४३ ॥

द्यानापृथिव्यौ तु द्यानाभूमौ द्यानाक्षमे अपि ॥ ४ ॥

द्विस्पृथिव्यौ रोदसी रोदसी रोदसी च ते ।

यौश्च पृथिवी च द्यानापृथिव्यौ, एव द्यानाभूमौ द्यानाक्षमे “दियो द्याना”
॥ १।२।४४ ॥ इति द्यानादेश ॥ १ ॥ २॥३॥४॥ “दियम् दिव पृथिव्या वा”
॥ ३।२।४५ ॥ इति द्विमादेने द्विस्पृथिव्यौ द्विपृथिव्यात्रित्यपि ॥ ४ ॥
रुदत्यनयो रोदस्या स्त्रीलिङ्गोऽय द्विचलान्त, “अम्” ॥ (उणा-९५०) ॥ इत्यम्
गौरादित्वाद् यौ ॥ ५ ॥ रोदसी अय स्त्रीलिङ्गो द्विपृथिव्या त, स्पष्टावमुभयोर्निर्देश,
इदन्ताद् रोदगिशब्दाद् द्विपृथिव्यौ रोदसी, यदुत्पल—“द्यानापृथिव्योर्द्विचने
रोदसिश्च इवणात्तादेन यपोदरादित्यादिति,” रोदसीत्यनयमपि ॥ ६ ॥ ७ ॥

उर्वरा सर्वसम्या भू

ऊरति उग्रमुवरा ‘जठर’ ॥ (उणा-४०३) इत्यरे निपात्यते, ऊर
नियति वा सर्वे सम्यमस्यो सर्वसम्या भूमि ॥ १ ॥

इरिण पुनरूपरम् ॥ ५ ॥

अणानि इरिणम्, ‘ऋद्धे रि’ ॥ (उणा-१९५) इतीज ॥ १ ॥ ऊपस्य
निपात ऊपस्य, “राडमादे” ॥ ६। ७९ ॥ इति चानुगर्धिको २, ऊपोऽस्यास्तीति
वा मध्वादिनाद् २ ॥ ७ ॥ ५ ॥

म्यल म्यली

म्यलति म्यलम्, तिष्ठत्यस्मिन्निति वा ‘म्यो वा’ ॥ (उणा-४७०) इति
त्रिदल ॥ १ ॥ म्यली अत्रिमा चेत् “माजगोण” ॥ २।४।३० ॥ इति द्वी,
इतिमा तु म्यल स्पष्टावमुभयलिङ्गनिर्देश ॥ ७ ॥

मरुधन्वा

म्रिय ते तृयाऽथ मरु ॥ १ ॥ ‘धुतु गतौ’ उग्रति धन्वा, “उग्रिनक्षि” ॥
(उणा-९००) इत्यन्, धनतीति वा ‘मन्तन्’ ॥ ५।१।१४० ॥ इति वन पुलि
क्षावेत्तौ ॥ २ ॥

सर्वमहा रत्नगर्भा जगती मेढिनी रसा ।

काश्यपी पर्वताधारा स्थिरेला रत्नबीजसू ॥ ३ ॥

विपुला सागराच्चात्रे स्युनेर्माभिखलाम्बरा ।

भवत्यस्या सर्वं भू , “ भ्यादिभ्यो वा ” ॥५।३।११५॥ इति क्विप् ॥ १ ॥
 “ वृभूभ्या ” ॥ (उणा-६९०) ॥ इति किति मिप्रत्यये भूमि ॥ २ ॥ प्रथते
 पृथिवी, “ प्रथेरिवद् पृष् च ” ॥ (उणा-५२१) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ पृथा पृथु
 त्वात् “ स्तरादुतो ” ॥२।४।३५॥ इति ङी ॥ ४ ॥ वसु धन धत्ते वसुधा, “ आतो ङोऽ ”
 ॥५।१।७६॥ इति ङ ॥ ५ ॥ उर्षा विस्तीर्णत्वात् ॥ ६ ॥ वसूनि धारयति वसु
 धरा “ धारेधच् ” ॥५।१।११३॥ इति य ॥ ७ ॥ दधाति विश्व धार्ता ॥ ८ ॥ धरति
 धरित्रा, “ धधिवहि ” ॥ (उणा-४५९) ॥ इत्यादिप्रहणाद् इन् ॥ ९ ॥ “ ऋहृच् ” ॥
 (उणा-६३८) ॥ इत्यणौ धरणि , ङ्या धरणी ॥ १० ॥ विशति सवमस्या विश्वा
 “ निपृषा ” ॥ (उणा-५११) इति क्ति ॥ ११ ॥ विश्व जगद् विभक्ति विश्वभरा,
 “ भृशृजि ” ॥५।१।११२॥ इति य ॥ १२ ॥ धरति धरा ॥ १३ ॥ ११ ॥ क्षियन्त्याधि
 वसत्येना क्षिति , “ क्षियाक्ति ” ॥५।३।९१॥१४॥ क्षीति भूप क्षोणि , “ कावावि ”
 ॥ (उणा-६३४) ॥ इति णि ङ्या क्षोणी ॥ १५ ॥ क्षमते भार क्षमा ॥ १६ ॥ ना
 स्त्यन्तोऽस्या अनन्ता ॥ १७ ॥ जिनाति ह्रीयते ज्या, “ क्वचिद् ” ॥ ५।१।१७१ ॥
 इति ङ ॥ १८ ॥ कायति भूप कु , “ पूकाहपि ” ॥ (उणा-७२९) ॥ इति
 क्ति ॥ १९ ॥ वसूनि सत्यस्या वसुमती ॥ २० ॥ महते मही गौरादित्वाद् अ
 ॥ २१ ॥ गच्छत्यस्या गौ , गोरूपधरत्वाद् वा ॥ २२ ॥ गोत्रा शैला सत्यस्या
 गोत्रा अभ्रादित्वाद् , गास्त्रायते वा ॥ २३ ॥ भूतानि दधाति धारयति भूतधार्त्री
 ॥ २४ ॥ क्षमते भार क्षमा ‘ ह्रस्वप्राप्तम् ” ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपा
 त्यते ॥ २५ ॥ गन्धस्य मातेव गन्धमाता, भुवो गन्धगुणाऽऽज्ञानात् ॥ २६ ॥ न चलत्य
 चला ॥ २७ ॥ अवति प्रजा , अयते भूपौरति वा अवनि ‘ सदितृति ” ॥ (उणा-
 ६८०) ॥ इत्यनि ॥ २८ ॥ २ ॥ सर्वं सहते सर्वसहा, ‘ सवात् सह ’ ॥५।१।
 १११॥ इति ख ॥ २९ ॥ रत्नानि गर्भेऽस्या रत्नगर्भा, रत्नवतीति भागुरि ॥ ३० ॥
 गच्छत्यस्या जगती गर्भेऽङ्गि च ’ ॥ (उणा-८८५) इति कृत् ‘ अधातृदित ”
 ॥ २।४।२ ॥ इति डा ॥ ३१ ॥ मेघस्यवश्य मेदिना दैत्यमेदोयोगादित्यन्ये
 ॥ ३२ ॥ रस्यत रसा रसा सत्यस्या वा अभ्रादित्वाद् ॥ ३३ ॥ काश्यपस्येय
 काश्यपी भागवेण हि पृथ्वी जित्वा अस्यै दत्ता ॥ ३४ ॥ पर्वता आधारोऽस्या
 पर्वताधारा ॥ ३५ ॥ स्थिरा अचलत्वात् ॥ ३६ ॥ इलति इला, ‘ नाम्युपात्य ’
 ॥ ५।१।५४ ॥ इति क , इराशब्दस्य लत्व वा ॥ ३७ ॥ रत्नानि बाजानि च
 सूते रत्नम् ॥ ३८ ॥ बाजसू ॥ ३९ ॥ ३ ॥ विपुला विशालत्वात् ॥ ४० ॥

सागरशब्दाग्रे नेमीमेखलाम्बरा , सागरो नेमिमग्न्या अम्बर चाऽस्या सागर
नेमी ॥ ४१ ॥ सागरमेखला ॥ ४२ ॥ मागरान्नस, यौगिन्वात् समुद्रशना
समुद्रकाञ्चि समुद्रवसना इत्यादयोऽपि ॥ ४३ ॥

शेषान्न—

अथ पृथ्वा महाकान्ता क्षाता मेवद्विर्गणिका ।

गोत्रमीला घनश्रेणी मध्यलोका जगद्वहा ॥

देहिना केलिनी मौलिर्महास्थायम्बरस्वली ॥ ४३ ॥

द्यावापृथिव्यौ तु द्यावाभूमी द्यावाक्षमे अपि ॥ ४ ॥

दिवस्पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसी च ते ।

शब्द पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ, एव द्यावाभूमा द्यावाक्षमे “दिवो द्यावा”
॥ ३।२।४४ ॥ इति द्यावादेश ॥ १ ॥ २॥३॥४॥ “दिवस् दिव् पृथि-या वा”
॥ ३।२।४५ ॥ इति दिवसादेशे दिवस्पृथिव्यौ दिव् पृथिव्यावित्यपि ॥ ४ ॥
रुद-त्यनयो रोदस्यौ क्वालिहोऽय द्विवचनान्त , ‘अस्’ ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस्
गौरादिवाद् णी ॥ ५ ॥ रोदसा अय क्लीबलिहो द्विवचना त , स्पष्टार्थमुभयोनिदश ,
इन्ताद् रोदसिशब्दात् द्विवचने रोदसा, यदुत्पल —“ द्यावापृथिव्याद्विवचने
रोदसिशब्द इवणान्तादेश पृषोदरादित्वादिति, रोदसात्यन्ययमपि ॥ ६ ॥ ७ ॥

उर्वरा सर्वमस्या भू

ऊवति शुधमुवरा ‘जठर’ ॥ (उणा-४०३) इत्यरे निपात्यते, ऊ-
नियति वा सर्वे सत्यमस्या सर्वसस्या भूमि ॥ १ ॥

इरिण पुनरूपम् ॥ ५ ॥

ऋणाति इरिणम्, ऋद्वहे कित् ॥ (उणा-१९५) इतीण ॥ १ ॥ ऊयस्य
निवास ऊपरम्, “रोऽस्मादे ॥ ६।२।७९ ॥ इति चानुरर्थिको र, ऊपोऽस्यास्तीति
वा मध्यादित्वाद् र ॥ २ ॥ ५ ॥

स्थल स्थली

स्थलति स्थलम्, तिष्ठत्यस्मिन्निति वा “स्थो वा” ॥ (उणा-४७३) इति
विदल ॥ १ ॥ स्थली अङ्गिनिमा चेत् ‘मात्रगोण’ ॥ २।४।३० ॥ इति डी,
कृनिमा तु स्थला स्पष्टायमुभयलिङ्गनिदश ॥ २ ॥

मरुर्धन्ना

म्रियन्ते तृपाऽत्र मरु ॥ १ ॥ धुनु गतौ धुन्यति धन्वा, “उभितक्षि” ॥
(उणा-९००) इत्यन् धनताति वा “मन्वन्” ॥ ५।१।१४७ ॥ इति वन् पुलि
जावेत्ता ॥ २ ॥

क्षेत्राद्यप्रहत सिलम् ।

१ प्रहण्यते स्म अप्रहत हलादिभिरकृष्ट क्षेत्र केदारादि ॥ १ ॥ सतन्वत्र
गुणिकाया सितम्, पृषोदरादित्वादित्वम् ॥ २ ॥

मृन्मृत्तिका

मृद्यते मृत् कुधादित्वात् ऋप् ॥ १ ॥ मृदेव मृत्तिका, “ मृदलिक ”
॥ ५१२॥ १०१ ॥ इति स्वार्थे तिङ् ॥ २ ॥

सा क्षारोप

सा मृत्तिका क्षारा, ऊपति दजत्यूष ॥ १ ॥

मृत्सा मृत्सा च सा शुभा ॥ ६ ॥

सा मृत्तिका शुभा प्रशस्ता मृदेव मृत्सा मृत्सा, “ सक्नी प्रशस्ते ” ॥ ५१३
१०२ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६ ॥

रुमा लवणखानि स्यात्

स्वत्यस्या रुमा, ‘ विलिभिलि ” ॥ (उणा-३४०) इति किट् म । लवणख
खानिराफरो छवणखानि ॥ १ ॥

सामुद्र लवण हि यत् ।

तदक्षीव वशिरश्च

समुद्रे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ लुनाति स्वस्थान लवणम् ॥ २ ॥ अक्षोति
इयाप्राश्यक्षीवम्, “ प्रहाह्वा ” ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥
उक्ष्यते वशिर पुलिङ्ग, क्लीबोऽयमिति केचित् ‘स्वविर-’ ॥ (उणा-४१५)
इतरे निपात्यते ॥ ४ ॥

सैन्धव तु नदीभवम् ॥ ७ ॥

माणिमन्थ शीतशिव

सि धुनद्युपलक्षिते देशे भव सैन्धव पुर्णबलिङ्ग ॥ १ ॥ नद्या भवति
नदीभवम् ॥ २ ॥ ७ ॥ मणिमन्थे गिरौ भव माणिमन्थम् माणिब ध माणिमन्त
वा आहु ॥ ३ ॥ शत शिनोति उष्णवीर्यत्वात् शीतशिवम्, प्रहाह्वा ’ ॥ (उणा-
५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ४ ॥

रौमक तु रुमाभवम् ।

वसुक वस्तुक तच्च

रुमायामाकरे भव प्राग्जातियेऽणि स्वार्ये के च रौमकम् ॥१॥२॥ वसति वसु
वस्वेव वसुकम्, यमाला “रौमक वसुक वसु” ॥३॥ वसूगधि वस्तूक नाम लव
णम् ॥ ४ ॥

विडपाकये तु कृत्रिमे ॥ ८ ॥

विलति भिनति मलान् विडम्, पाके साधु पाक्य कलराण्यम्, पच्यते इति
वा कृत्रिमे कृतके इत्यथ पाक्यविडलवणयोर्भेदेऽपि कृतकवादैक्यम् ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ८ ॥

सौवर्चलेऽथ रुचक दुर्गन्ध शूलनाशनम् ।

सुवचलाकरे भव सौवचल तत्र पुष्पीबलिङ्ग । सुष्ठु वचते सुवर्चस्तस्येद
सौवचमग्निदापनम् तन्नाताति वा ॥ १ ॥ अक्ष्णोति व्याप्रोति अक्षम् ॥ २ ॥ रोचतऽत्र
मनेन रुचकम् ‘धुधून्दि’ ॥ (उणा-२९) ॥ इति किदक ॥ ३ ॥ दुष्टो गन्धोऽस्य
दुर्गन्ध ॥ ४ ॥ शूलरोग नाशयति शूलनाशनम् ॥ ५ ॥

कृष्णे तु तत्र तिलक

तत्र सौवर्चले कृष्णे तिलति स्निह्यति तिलक पुष्पीबलिङ्ग, “धुधून्दि” ॥
(उणा-२९) इति किदक पूर्व तु मधुवर्णमगन्धकृष्णवर्णं तिलकमित्येके, यद्वैद्या
‘कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवन्ति’ ॥ इति ॥ १ ॥

यवक्षारो यवाम्रज ॥ ९ ॥

यवनालज पाक्यश्च

यवाना क्षारो यवक्षार ॥ १ ॥ यवाग्नेभ्यो जातो यवाम्रज दग्धा यवाङ्कु
रान् जन्यत इत्यय ॥ २ ॥ ९ ॥ यवनालेभ्यो जातो यवनालज ॥ ३ ॥ पच्यते
पाक्यः असी वनस्पतिकायजनितोऽपि क्षारप्रस्तावात् पृथ्वाकाये भणित, एव स्व
जिकाक्षारादावप्युक्तम् ॥ ४ ॥

पाचनरुस्तु टङ्कण ।

मालतीतीरजो लोहश्लेषणो रसशोधन ॥ १० ॥

पाचयति पाचन के पाचनक ॥ १ ॥ टङ्कयति लोह टङ्कण, “चिक्कण” ॥
(उणा-१९०) इत्यने निपात्यते टङ्कनोऽपि ॥ २ ॥ मालत्यास्तारे जातो मालता
तीरज ॥ ३ ॥ लोह हेमादि स्निध्यत्यनेन लोहश्लेषण ॥ ४ ॥ रस शोधयति रस
शोधन ॥ ५ ॥ १० ॥

समान्तु स्वर्जिकाक्षारकापोत्सुखवर्चका ।

क्षेत्राद्यप्रहत खिलम् ।

१ प्रहृष्यते स अप्रहत इलादिभिरकृष्ट क्षेत्र केदारादि ॥ १ ॥ अतन्त्रत्र
मुद्रिकाया खिलम्, पृषोदरादिबादित्वम् ॥ २ ॥

मृन्मृत्तिका

मृपते मृत् शुधादित्वात् ङिप् ॥ १ ॥ मृदेव मृत्तिका, " मृदस्तिक " ॥ ७१२१७१ ॥ इति स्वार्थ तिक् ॥ २ ॥

सा क्षारोप

सा मृत्तिका क्षारा, ऊयति रुजत्युष ॥ १ ॥

मृत्सा मृत्ता च सा शुभा ॥ ६ ॥

सा मृत्तिका शुभा प्रशस्ता मृदेव मृत्सा मृत्ता, " सन्नौ प्रशस्ते " ॥ ७१३
१७२ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६ ॥

रुमा लवणखानि स्यात्

रुमत्यस्या रुमा, ' विलिभिलि ' ॥ (उणा-३४०) इति किद् म । लवणस्य
खानिराकरो लवणखानि ॥ १ ॥

सामुद्र लवण हि यत् ।

तदक्षीव वशिरश्च

समुद्रे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ लुनाति स्वस्थान लवणम् ॥ २ ॥ अक्ष्णोति
व्याप्तोऽक्षीवम्, " प्रह्लाहा " ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥
उक्ष्यते वशिर पुलिङ्ग, क्षीवोऽयमिति केचित् ' स्थविर ' ॥ (उणा-५१७)
इतरे निपात्यते ॥ ४ ॥

सैन्धव तु नदीभवम् ॥ ७ ॥

माणिमन्थ शीतशिव

सि धुनयुपलक्षिते देशे भव सैन्धव पुल्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ नद्या भवति
नदीभवम् ॥ २ ॥ ७ ॥ मणिमन्थे गिरौ भव माणिमन्थम् माणिबन्ध माणिमन्त
वा आहु ॥ ३ ॥ शात शिनोति उष्णवीर्यत्वात् शीतशिवम्, ' प्रह्लाहा ' ॥ (उणा-
५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ४ ॥

रोमक तु रुमाभवम् ।

वसुक वस्तूक तच्च

विषयस्तूपवर्त्तनम् ।

देशो जनपदो नीवृद् राष्ट्र निर्गश्च मण्डलम् ॥ १३ ॥

वितिनोति विषय ॥ १ ॥ उपवर्त्तन्तेऽस्मिन्नुपवर्त्तनम्, “उपावर्त्तनम्” इति
कात्य ॥ २ ॥ दिश्यते देश ॥ ३ ॥ जनै पद्यते जनाना वा पद जनपद ॥ ४ ॥ निमत
वर्त्तन्तेऽस्या नावृत् खालिङ्ग, अमरस्तु पुस्याह ॥ ५ ॥ राजते राष्ट्र पुनपुसक, “नद्”
(उणा-४४६) इति नद् ॥ ६ ॥ निर्गम्यतेऽस्मिन् निर्ग, “ निर्गो देशे ” ॥ ५ ॥
१११३३ ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ मण्डयते मण्डल त्रिलिङ्ग, “ मृदिकन्दि- ” ॥
(उणा-४६५) ॥ इत्यल, अमरस्तु- ‘ नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्त्तनम्’ इति
पृथगाह ॥ ८ ॥ १३ ॥

आर्यावत्तो जन्मभूमिर्जिनचक्र्यर्द्धचक्रिणाम् ।

पुण्यभूराचारवेदी मध्य विन्ध्यहिमाऽगयो ॥ १२ ॥

आर्या आवर्त्तन्तेऽत्र आर्यावत्त, जिना अवसर्पिण्यामृपभादय चतुर्विंशति,
चक्रिणो भरतादयो द्वादश, अधचक्रिणोऽश्वप्रावादयस्त्रिपृष्ठादयश्च नव, साहचर्याद
चलादयो बलदेवा नत्र तेपा जन्मभूमि ॥ १ ॥ पुण्यम्य भू पुण्यभ ॥ २ ॥ आ
चारस्य वेदात्र आचारवेदी विन्ध्याद्रोहिमाद्रेश्च मध्यभाग

यथाङि - आसमुद्रात्र वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् ।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमायावर्त विदुषुषा ॥ इति ॥ ३ ॥ १४ ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्यमन्तरेदि समस्थली ।

गङ्गायमुनयोश्च नद्योर्मध्यभूमिरन्तमध्ये वेदिरिव अन्तरेदि ॥ १ ॥ समा
चासौ स्थला च समस्थला ॥ २ ॥

ब्रह्मावर्त्त सरस्वत्या दृपद्वत्याश्च मध्यत ॥ १५ ॥

ब्रह्माणो ब्राह्मणा आवर्त्तन्तेऽत्र ब्रह्मावर्त्त ॥ १ ॥ १५ ॥

ब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृदान्तरम् ।

ब्रह्माणो वेदिर्ब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चाना रामहृदाना मध्यप्रदेश ॥ १ ॥

धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र द्वादशयोजनावधि ॥ १६ ॥

धर्मस्य क्षेत्र धर्मक्षेत्रम् ॥ १ ॥ कुरुवोऽत्र क्षयन्ति स्म कुरुक्षेत्रे तच्च द्वादश
योजनावधि भवति ॥ २ ॥ १६ ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य यत् प्राग्निशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशे स मध्यम ॥ १७ ॥

राजिनी दम्प्या क्षायने स्वजिकाक्षार ॥ १ ॥ कपोतम्यार्थ कपोत कपो
तवण , उ इयत् पूयते वा " दम्पमि " ॥ (उणा-२००) इति त ॥ २ ॥ सु
राय वचो सुगर्गाङ्क ॥ ३ ॥

स्वर्जिस्तु स्वर्जिका सुगर्मी योगवाही सुवर्चिका ॥ ११ ॥

मुत्तु अज्यते स्वर्जिं अलिङ्ग ॥ १ ॥ " स्वरेभ्य इ " ॥ (उणा-६०६) ॥
कं स्वर्जिका ॥ २ ॥ लुचा इति घुगर्मी " अचित्ते टक् " ॥ ५।१।८३ ॥ ३ ॥
योग वदति योगवाही ॥ ४ ॥ मुत्तु वचने सुवर्चिका ॥ ५ ॥ ११ ॥

मरतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुरुन् विना ।

वर्षाणि कर्मभूम्य स्यु

विभ्रति धर्म भरताणि पद्य तत्र । एक जम्बूद्वीपे द्वे, धातकीपण्डे, द्वे च पुष्करवर-
द्वीपार्ध इति एव भरतस्थानक्रमेण ॥ १ ॥ इरावतीना नदाना निवासा ऐरावतायपि
पद्य ॥ २ ॥ विदिष्यन्ते विदेहा पद्य ते च द्विविधा पूर्वे चापरे च कुरुन् विनेति देवकु-
रुत्तरकुरु च वजयित्वत्यथ ॥ ३ ॥ तेषां हि युगलधर्मोत्पत्तिहेतुत्वात्तत्कर्मभूमित्वम्,
मृग्यन्ते सिच्यन्ते वर्षाणि वमणा गुभाऽगुभानामुपाजने भूमय कर्मभूम्य ॥ १ ॥

शेषाणि फलभूमय ॥ १२ ॥

शेषाणांति हैमवत हरिवप रम्यक हैरण्यवतानीति चत्वारि वर्षाणि जम्बूद्वीपे,
एतन्नामानि द्विगुणानि धातकाखण्डे पुष्करवरद्वीपाद्धे च एव च विंशतिवर्षाणि देव
कुरुत्तरकुरुविदेहाशदशकसहितानि त्रिंशत् फलभोगाय भूमय- फलभूमय
॥ १ ॥ १२ ॥

वर्ष वर्षधराद्यङ्क

मृष्यते वर्षे पुष्कीवलिङ्ग ॥ १ ॥ वषधरादयो हिमवमहाहिमवमिवधनाल
हकिमशिखरिण यङ् जम्बूद्वीपे एतन्नामानो द्विगुणा धातकीखण्डे पुष्करवरद्वीपाद्धे
च एव त्रिंशद् वषधरादय तैरङ्क्यते विहयते वषधराद्यङ्कम्, लौकिका नववर्षा-
ण्याहुयथा—

भारत प्रथम वष तत किंपुरुष स्मृतम् ।

हरिवर्षं तथैवायद् मेरादक्षिणतो द्वि ।

रम्यक चोत्तर वर्षं तस्यैवानुहिरण्मयम् ।

उत्तरा कुरुवर्षं यथा वै भारत तथा ॥

भद्राश्च पूर्वतो मेरो केतुमाल तु पश्चिमे ।

नवसाहस्रमेकैरमेतेषां द्विजसत्तम २ ॥

इलाग्रत च तमध्ये तमध्ये मेरुहस्तिन ॥ २ ॥

विषयस्तूपवर्तनम् ।

देशो जनपदो नीरुद्र राष्ट्र निर्गश्च मण्डलम् ॥ १३ ॥

विसिनोति विषय ॥ १॥ उपवर्तन्तेऽस्मिन्नुपवर्तनम्, “उपावर्तनम्” इति कात्य ॥ २॥ दिश्यते देश ॥ ३॥ जने पद्यते जनाना वा पद जनपद ॥ ४॥ नियत वृत्तन्तेऽस्या नाष्टत् खालिङ्ग, अमरस्तु पुस्याह ॥ ५॥ रात्रते राष्ट्र पुनपुसक, “नद्र” (उणा-४४६) इति नद्र ॥ ६ ॥ निगम्यतेऽस्मिन् निग, “ निर्गो देशे ” ॥ ५॥ १।१३३ ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ मण्डयते मण्डल त्रिलिङ्ग, “ मृदिकन्दि-” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल, अमरस्तु- “नीरुज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्” इति पृथगाह ॥ ८ ॥ १३ ॥

आर्यावत्तो जन्मभूमिर्जिनचक्र्यर्द्धचक्रिणाम् ।

पुण्यभूराचारवेदी मध्य विन्ध्यहिमाऽगयो ॥ १२ ॥

आर्या आवत्तन्तेऽत्र आर्यावत्त, जिना अवसर्पिण्यामृपभादय चतुर्विंशति, चक्रिणो भरतादयो द्वादश, अवचक्रिणोऽत्र प्रायादयत्रिपष्टादयश्च नव, साहचर्याद चलादयो बलदेवा नव तेषा जन्मभूमि ॥ १ ॥ पुण्यस्य भू पुण्यभ ॥ २ ॥ आ चारस्य वेदीव आचारवेदी विन्व्याक्षेहिमाद्रेश्च मध्यभाग,

यथादि - आसमुद्रान्न वै पूर्वादासमुद्राच्च पत्रिमात् ।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमायावर्त विदुबुधा ॥ इति ॥ ३ ॥ १४ ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्यमन्तरेदि समस्थली ।

गङ्गायमुनयोऽत्र नद्योमध्यभूमिरन्तर्मध्ये वेदिरिच अन्तवदि ॥ १ ॥ समा चासौ स्थली च समस्थला ॥ २ ॥

ब्रह्मावर्त्त सरस्वत्या दृपद्वत्याश्च मध्यत ॥ १५ ॥

ब्रह्माणो ब्राह्मणा आवत्तन्तेऽत्र नद्वावर्त्त ॥ १ ॥ १५ ॥

त्रयवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृदान्तरम् ।

ब्रह्माणो वेदिब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चाना रामहृदाना मध्यप्रदेश ॥ १ ॥

धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र द्वादशयोजनावधि ॥ १६ ॥

धर्मस्य क्षेत्र धर्मक्षेत्रम् ॥ १ ॥ कुरुक्षेत्रे क्षयन्ति स्म कुरुक्षेत्र तच्च द्वादश योजनावधि भवति ॥ २ ॥ १६ ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य यत् प्राग्निशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश स मध्यम ॥ १७ ॥

उत्तरस्यां हिमवान् पवन , दक्षिणस्यां विन्ध्य , विनयान सरस्वत्या अन्तर्दा
 ७देश , प्रयाग गङ्गायमुनयो सङ्गम तानवर्भीकृत्य मध्यधार्सा दशव मध्यदेश
 ॥ १ ॥ मध्ये भयो मध्यम , नात्युत्कृष्टो नाप्यपकृष्ट इत्यथ ॥ २ ॥ ॥ १२ ॥

देश मागदक्षिण माच्यो नदी यावच्छरावतीम् ।

शरावत्या सरित पूर्वोत्तरेण बहत्या देश पूर्वतो दक्षिणतश्च प्राच्य ॥ १ ॥

पश्चिमोत्तरस्तूदीच्य

शरावत्या पश्चिमत उत्तरतश्च उदीच्य , यदाह-

प्रागुदची विभजते हसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धये या सा व पायाच्छरावती ॥ १ ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छमण्डल ॥ ९८ ॥

प्रतिगतोऽन्त भोटादिदेश प्रत्यन्त , म्लेच्छानां मण्डलो देशो म्लेच्छमण्डल

॥ १ ॥ १८ ॥

पाण्डूदक्कृष्णतो भूम पाण्डूदक्-कृष्णमृत्तिके ।

पाण्डूदक्कृष्णशब्देभ्य परो भूम पाण्डुभूमिरत्र पाण्डुभूम पाण्डुमृत्तिको
 देश ॥ १ ॥ उदीची भूमिरत्र उदग्भूम , उदग्मृत्तिक ॥ २ ॥ कृष्णा भूमिरस्य
 कृष्णभूम , कृष्णमृत्तिक “सङ्ख्यापाण्डूदक्कृष्णाद् भूमे ” ॥ ७३१७८ ॥ इत्यत्र
 समासात् ॥ ३ ॥

जङ्गलो निर्जल

जायते स्थलान्यत्र जङ्गल स्थलप्राय , “ऋजनेर्गोऽतश्च ” ॥ (उणा-
 ४६७) ॥ इत्यत्र प्रज्ञायणि जाङ्गलोऽपि ॥ १ ॥ निर्गत जलमत्र निर्जल ॥ २ ॥

अनूपोऽम्बुमान्

अनुगता आपोऽत्र अनूप , “ऋक्पू पथ्यपोऽत् ” ॥ ७३१७९ ॥ इत्यत्र
 समासात् “अनोर्देशे ॥ २१२११० ॥ इत्युपादेश ॥ १ ॥ अम्बुमान् जलप्राय ॥ २ ॥

कच्छस्तु तद्विध ॥ १९ ॥

कच्यते कच्छ पुक्लिबलिङ्ग तुदिमदि ॥ (उणा-१२४) इति छक्
 तद्विधोऽनूपप्राय ॥ १ ॥ १९ ॥

कुमुद्वान् कुमुदावास

कुमुदानि सत्यत्र, कुमुदाना निवास इति वा कुमुदान् ॥१॥ “नडकुमुद”
॥ ६।१।७४ ॥ इति चातुरार्थिको ङिद् मनुप्रत्यय ॥ २ ॥

वेतस्त्रान् भूरिवेतस ।

वेतसा सत्यत्र वेतस्त्रान् देश, “नडकुमुदवेतस” ॥ ६।१।७४ ॥ इति
ङिद् मनु ॥ १ ॥

नडप्रायो नडनीयो नड्वाश्च नडूलश्च स ॥ २० ॥

नडप्रायो नडवहुल इत्यथ ॥ १ ॥ नडा सत्यत्र नडकाय, “नडादे
कीय” ॥ ६।१।९२ ॥ इति चातुरार्थिक काय ॥ २ ॥ “नडकुमुद” ॥ ६।१।७४ ॥
इति ङिति मतौ नड्वान् ॥ ३ ॥ नडशादाद् ॥ ६।२।७५ ॥ इति ङिति धले
नड्वल ॥ ४ ॥ २० ॥

शाद्वल शादहरिते

शादा सत्यत्र शाद्वल “नडशादाद् वल” ॥ ६।१।७५ ॥ “नहि कोदर-
सस्थेऽमी तर्ध्ववति शाद्वल” इति । शाद्वल दूर्वा इति च मालस्वापचारात्, शाद
शप्प तेन नाल, यच्छा वत - शप्पकदमयो शाद” इति ॥ १ ॥

देशो नद्यम्बुजीवन ।

स्याद् नदीमातृक

नद्यम्बुभ्यो जावन वृत्तिरत्र नद्यम्बुजीवन, तत्र हि नद्यम्बुभ्य सस्यनिष्पत्ति ।
नदी माताऽस्य नदीमातृक ॥ १ ॥

देवमातृको वृष्टिजीवन ॥ २१ ॥

देवोऽत्र माताऽस्य देवमातृक वृष्टिजीवनमत्र वृष्टिजावन, वृष्टिनिष्पाद्य
सत्यत्वाद् ॥ १ ॥ २१ ॥

प्राग्ज्योतिषा कामरूपा

प्राग् ज्योतिषमत्र प्राग्ज्योतिषा ॥१॥ कामतो रूपमत्र कामरूपा ॥२॥

मालवा स्युरवन्तय ।

मलन्ते मालवा, मलेवा” ॥ (उणा-५१७) ॥ इति णिद्व ॥ १ ॥
अयन्ते अवन्तय पुसि, वयसि” ॥ (उणा-६६५) ॥ इति अन्ति ॥ २ ॥

त्रैपुरास्तु डाहला स्युश्चैद्यास्ते चेदयश्च ते ॥ २२ ॥

त्रिपुर्यो अदूरमवास्त्रैपुरा “निवासाऽदूरभवे” ॥ ६।१।६९ ॥ इति अण् ॥१॥
दहन्ते डाहला इश्वरेण हि ते त्रिपुरदहनेन दग्धा “चात्वाल” ॥ (उणा-४८०) ॥

उत्तरस्यां हिमवान् पर्वत , दक्षिणस्यां विन्ध्य , विनशन सरस्वत्या अन्तर्द्वा
नदेता , प्रयाग गङ्गायमुनयो सङ्गम तानवर्षाकृत्य मध्यवर्षा दशवर्ष मध्यदेश
॥ १ ॥ मध्ये भयो मयम , नात्युत्कृष्टो नाप्यपकृष्ट इत्यथ ॥ २ ॥ ॥ १२ ॥

देश प्राग्दक्षिण प्राच्यो नदी यावच्छरावतीम् ।

शरावत्या सरित पूर्वोत्तरेण बहत्या देश पूर्वतो दक्षिणतश्च प्राच्य ॥१॥

पश्चिमोत्तरस्तूदीच्य

शरावत्या पश्चिमत उत्तरतश्च उदीच्य , यदाह-

प्राग्दक्षिणो विभजते हस क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धये या सा व पायाच्छरावती ॥ १ ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छमण्डल ॥ ९८ ॥

प्रतिगतोऽन्त भौटादिदेश प्रत्यन्त , म्लेच्छानां मण्डलो देशो म्लेच्छमण्डल

॥ १ ॥ १८ ॥

पाण्डूदक्कृष्णतो भूम पाण्डूदक्-कृष्णमृत्तिके ।

पाण्डूदक्कृष्णशब्देभ्य परो भूम पाण्डुभूमिरत्र पाण्डुभूम , पाण्डुमृत्तिको
देश ॥ १ ॥ उदीची भूमिरत्र उदग्भूम , उदग्मृत्तिक ॥ २ ॥ कृष्णा भूमिरस्य
कृष्णभूम , कृष्णमृत्तिक "सङ्ख्यापाण्डूदक्कृष्णाद् भूमे " ॥७।३।७८॥ इत्यत्र
समासान्त ॥ ३ ॥

जङ्गलो निर्जल

जायन्ते स्थलान्यत्र जङ्गल स्थलप्राय "ऋजनेयोऽन्तश्च " ॥ (उणा-
४६७) ॥ इत्यत्र प्रज्ञायणि जाङ्गलोऽपि ॥ १ ॥ निगत जलमत्र निर्जल ॥ २ ॥

अनूपोऽम्बुमान्

अनुगता आपोऽत्र अनूप , 'ऋक्पृथ्व्यपोऽत्र' ॥७।३।७९॥ इत्यत्र
समासान्त 'अनोदशे ॥२।२।११०॥ इत्युपादेश ॥१॥ अम्बुमान् जलप्राय ॥२॥

कच्छस्तु तद्विध ॥ १९ ॥

कच्यते कच्छ शुक्लीबलिष्ठ तुदिमदि ' ॥ (उणा-१२४) इति कक
तद्विधोऽनूपप्राय ॥ १ ॥ १९-॥

कुमुद्वान् कुमुदावास

वाल्हीका वाल्हिकाह्वया ।

वलहन्ते वाल्हीका , “धूर्णावास्तीक ” ॥ (उणा-५०) ॥ इति ईके निपात्यते ॥१॥ वलहते वाल्हि , “ पदिपठि ” ॥ (उणा-२६) ॥ इति इ बाहुल्काद् दाघवे वाल्हय , स्वार्थे के वाल्हि ॥ २ ॥

तुरुप्कास्तु साख्य स्यु

स्यन्ते तुरुप्का , “निष्कतुरुक् ” ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥१॥ शासन्ति साख्य , वृषोदरादित्वाद् दत्त्यादि ॥ २ ॥

कारूपास्तु बृहद्गृहा ॥ २५ ॥

कुर्वन्ति कारूपा , ‘कोरूपा ’ ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते ॥१॥ बृहन्ति गृहाणि एषु गृहद्गृहा ॥ २ ॥ २५ ॥

लम्पाकास्तु मुरुण्डा स्यु

लपन्ति लम्पाका ‘मवाकश्यामाक ’ ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ मोदन्ते मुरुण्डा विचण्ड ’ ॥ (उणा १७६) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

सौवीरास्तु कुमालका ।

सुवीराणामिम सौवीरा ॥ १ ॥ कु पृथ्वा मलन्ते कुमालका ॥ २ ॥

प्रत्यग्रथास्त्वहिच्छत्रा

प्रत्यग्रथा अत्र प्रत्यग्रथा ॥१॥ अहिच्छत्रमस्त्येषु अहिच्छत्रा अत्रादि-त्वाद् अ ॥ १ ॥

कीकटा मगधाह्वया ॥ २६ ॥

कनन्ते कीकटा ‘ कपटकीकटा ’ ॥ (उणा-१४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥१॥ मग्नन्ति मगधा मग्नैनलक् च ” ॥ (उणा-२५३) ॥ इत्यथ ॥२॥ २६॥

ओण्ड्रा केरलपर्याया

ओण् अपनयने ओणन्ति ओण्ड्रा ‘खुरक्षुर ” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥ किरन्ति केरला मुरलोरल ” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥

कुन्तला उपहालका ।

कनन्ति कुन्तला “मुरलो ” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥ उप समापे हाल येषामुपहालका । अत्र प्राग्व्योतिष-भाट्टन चेदि वङ्गाऽत्र मगधा प्राया मरव सात्वाच प्रतीच्या , जालधर-तायिक कर्मोर् वाल्हिक

इत्याले निपात्यते ॥ २ ॥ चंदय एव नया भवत्वादित्वात् व्यण् ॥ ३ ॥ चयनं
चंदय , पृषोदरादिनाम् ॥ ४ ॥ २२ ॥

यङ्गास्तु हरिकेलीया

यङ्गन्ति यङ्गा ॥ १ ॥ हरिकेली भया हरिकेलीया , “दोराय ” ॥ ६।३।३२ ॥
॥ २ ॥

अङ्गाश्चम्पोपलक्षिता ।

अङ्ग-स्यङ्गा , चम्पया गमया उपलक्षिता चम्पोपलक्षिता ॥ १ ॥

साल्वास्तु कारकुक्षीया

सलन्ति साल्वा , “सलेर्णिद् वा” ॥ (उणा-५१०) ॥ इति व ॥ १ ॥
कारकुक्षेरिमे कारकुक्षीया ॥ २ ॥

मरवन्तु दशेरका ॥ २३ ॥

म्रियते तृपा एषु मरय पुषि, “मृमृवृ ” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥
दशान्ति दशेरा , “कुगुपति” ॥ (उणा-४३१) ॥ इति केर , के दशर
का ॥ २ ॥ २३ ॥

जालन्धराभिगर्त्ता स्यु

जाल धारयन्ति जाल-धरा , ‘ धारेधच’ ॥ ५।१।११३ ॥ इति ख ॥ १ ॥
तिस्रो गता अत्रेति त्रिगर्त्ता ॥ २ ॥

तायिकास्तर्जिकाभिधा ।

तायन्ते तायिका ॥ १ ॥ तजयन्ति तर्जिका , ‘कुशिक’ ॥ (उणा-४५) ॥
इताके निपात्यते ॥ २ ॥

कश्मीरास्तु माधुमता सारस्वता विकर्णिका ॥ २४ ॥

कश् श-दे तालव्यान्त ’ कश्नन्ति कश्मीरा , कश्मेर्मा-‘त-व’ ॥ (उणा-
४२०) ॥ इतार ॥ १ ॥ मधुमत्या निवृत्ता माधुमता , चातुरर्थिकोऽण् ॥ २ ॥
सारस्वती देवता एषा सारस्वता ॥ ३ ॥ विशिष्टा कर्णिका अत्र विकर्णिका ॥ ४ ॥
॥ २४ ॥

वाहीकाष्टकनामान

वहति वाहाका , सृणीकास्तीक ” ॥ (उणा-५०) ॥ इति इके निपात्यते
॥ १ ॥ टरुन्ति टरुका निष्कतुरुष्क ’ ॥ (उणा-६०७) ॥ इति क निपात्यते ॥ २ ॥

वाल्हीका वाल्हिकाहया ।

बल्हन्ते वाल्हिका , “सुणावास्ताक ” ॥ (उणा-५०) ॥ इति इके निपात्यते ॥ १ ॥ बल्हते बल्हि , पदिपठि ” ॥ (उणा-२६) ॥ इति इ बाहुल्काद् दाघवे वाल्हय , स्वार्थे के वाल्हिमा ॥ २ ॥

तुरुष्कास्तु साखय स्यु

तुस्यन्ते तुरुष्का , “निष्कतुरुष्क ” ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ शाखन्ति साखय वृषोदरादित्वाद् दल्यादि ॥ २ ॥

कारूपास्तु बृहद्गृहा ॥ २५ ॥

ब्रुवन्ति कारूपा “कोरूपा ” ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते ॥ १ ॥ ब्रुहन्ति गृहाणि एषु बृहद्गृहा ॥ २ ॥ २५ ॥

लम्पाकाम्तु मुरुण्डा स्यु

लपन्ति लम्पाका , ‘मवाकश्यामाक ’ ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ मोदन्ते मुरुण्डा , पिचण्ड ’ ॥ (उणा १७६) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

सौवीरास्तु कुमालका ।

सुवीराणामिमे सौवीरा ॥ १ ॥ कु पृथ्वीं सलन्ते कुमालका ॥ २ ॥

प्रत्यग्रथास्त्वहिच्छत्रा

प्रत्यग्रथा अत्र प्रत्यग्रथा ॥ १ ॥ अहिच्छत्रमस्त्येषु अहिच्छत्रा अत्रादि त्वाद् अ ॥ १ ॥

कीकटा मगधाहया ॥ २६ ॥

कक्न्ते कीकटा ‘कपटकाकटा ॥ (उणा-१४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ १ ॥ मङ्गन्ति मगधा मङ्गेनलुक् च ” ॥ (उणा-२५३) ॥ इत्यध ॥ २ ॥ २६ ॥

ओण्ड्रा केरलपर्याया

‘ओणू अपनयने ओणन्ति ओण्ड्रा , ‘मुरल्लुर ” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥ म्रिन्ति केरला ‘मुरल्लोरल ’ ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥

कुन्तला उपहालका ।

कन्न्ति कुन्तला “मुरलो ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥ उप समापे ह्याल येपामुपहालका । अत्र प्रागृज्योतिष मालव चेदि वङ्गाऽङ्ग मगधा प्रात्र्या मरव साल्वाश्च प्रताच्या , जालधर-तायिक कश्मार वाल्हिक

इराते पिपासने ॥ २ ॥ पदय एष मीया भेषजादित्वात् व्यण् ॥ ३ ॥ चयन्ते
 भेदय , पृषोदरादिनाम् ॥ ४ ॥ २२ ॥

यद्वास्तु हरिकेलीया

यहति यहा ॥ १ ॥ हरिकेली भगा हरिकेलीया , “दोराय” ॥ ६।१।१२४
 ॥ २ ॥

अङ्गाश्चम्पोपलक्षिता ।

अङ्ग-त्यङ्गा , चम्पया चम्पा उपलक्षिता चम्पोपलक्षिता ॥ १ ॥

साल्वास्तु कारकुक्षीया

सलन्ति साल्वा , “सलेर्णिद् वा” ॥ (उणा-५१०) ॥ इति व ॥ १ ॥
 कारकुक्षेरिमे कारकुक्षीया ॥ २ ॥

मरवस्तु दशेरका ॥ २३ ॥

म्रियते तृपा एषु मरव पुसि, “मृमृत्” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥
 दशन्ति दशेरा , ‘कुपुपति’ ॥ (उणा-४३१) ॥ इति केर के दशर
 का ॥ १ ॥ २३ ॥

जालन्धरास्त्रिगर्ता स्यु

जाल धारयन्ति जालन्धरा , ‘धारेधव’ ॥ ५।१।११३ ॥ इति ख ॥ १ ॥
 तिस्रो गत्ता अत्रेति त्रिगत्ता ॥ २ ॥

तायिकास्तर्जिकाभिधा ।

तायन्ते तायिका ॥ १ ॥ तजयन्ति तनिका , कुशिक” ॥ (उणा-४५) ॥
 इताके निपात्यते ॥ २ ॥

कश्मीरास्तु माधुमता सारस्वता विकर्णिका ॥ २४ ॥

कश् शब्दे तालव्यान्त ‘कशन्ति कश्मीरा ‘कशेमाऽत-व’ ॥ (उणा-
 ४२०) ॥ इतार ॥ १ ॥ मधुमत्या निवृत्ता माधुमता , चातुरर्थिकोऽण् ॥ २ ॥
 सारस्वती देवता एषा सारस्वता ॥ ३ ॥ विशिष्टा कर्णिका अत्र विकर्णिका ॥ ४ ॥
 ॥ २४ ॥

वाहीकाष्टकनामान

वहति वाहीका , घर्णीकास्तीक” ॥ (उणा-५०) ॥ इति इके निपात्यते
 ॥ १ ॥ टर्कीन्त टर्का ‘निष्कतुलक’ ॥ (उणा-१०७) ॥ इति के निपात्यते ॥ २ ॥

गवा म्यान गोस्थानम् ॥ १ ॥ गावस्तिष्ठत्यत्र गोष्ठ क्वावलिङ्ग, शाब्दिकास्तु
गोष्ठो भूतपूर्व इति पुस्यपि प्रयुञ्जते, स्थादित्वात्क् 'गोऽम्बाऽऽम्ब' ॥२।३।३०॥
इति पत्वम् ॥ २ ॥

एतत्तु गौष्ठीन मूतपूर्वकम् ।

एतत्तु गोष्ठ भूतपूर्व गौष्ठीन यत्र गाव प्राग् आसन्, "गोष्ठादीनम्"

॥७।२।७९॥१॥

तदाशितगवीन स्याद् गावो यत्राऽऽशिता पुरा ॥ ३० ॥

आशितास्तृप्ता गावोऽस्मिन्नाशितङ्गवीनम् अपङ्क्षाऽऽशितग्वल ॥७।१।

१०६ ॥ इताने साधु ॥ १ ॥ ३० ॥

क्षेत्रे तु वम केदार

क्षयत्यत्र धायानि, क्षायते हर्षेहिष्यते वा क्षेत्रम् "हुयामा" ॥ (उणा-

४५१) ॥ इति त्र तत्र उप्यन्ते बाजान्यत्र वम भागृधि' ॥ (उणा-३८७) ॥

इति र ॥ १ ॥ कदि सौत्र' कयते केदार, "द्वारश्चकार" ॥ (उणा-४११) ॥

इत्यरे निपात्यते पुष्पावलिङ्गावेती ॥ २ ॥

सेतौ पाल्याऽऽलिसवरा ।

सायते बध्यते सेतु पुलिङ्ग कृसिकम्प ॥ (उणा-७७२) ॥ इति तुन्

तत्र ॥ १ ॥ पलति पालि 'कश्कुटि' ॥ (उणा-६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥

अलति आलि ज्वालिकावेती ॥ ३ ॥ सट्णोति जल सवर ॥ ४ ॥

क्षेत्र तु शाकस्य शाकशाकट शाकशाकिनम् ॥ ३१ ॥

शाकस्य क्षेत्रे शाकशाकटम् शाकशाकिनम्, "शाकटशाकिनौ क्षेत्रे"

॥७।१।७८॥ इति साधु ॥ १ ॥ २ ॥ ३१ ॥

त्रैह्येय शालेय पट्टिक्य कौद्रवीण मौद्गीने ।

ब्रीह्यादिना क्षेत्रे

ब्रीहे शालेय क्षेत्र ब्रीह्यम् शालेयम् 'ब्रीहिशालेयेण्' ॥७।१।८०॥१॥१॥

पट्टिका पट्टिरात्रेण पच्यमाना ब्रीह्यस्तेषा क्षेत्र पट्टिक्यम् 'यवयवकपट्टिका' ॥

७।१।८१ ॥ इति य ॥ १ ॥ कौद्रवाणा मुद्गाना च क्षेत्र कौद्रवाणम्, मौद्गीनम्,

'धान्येभ्य' ॥ ७।१।७९ ॥ इतानन् ॥ १ ॥ १ ॥

अणव्य तु स्यादाणवीनमणो ॥ ३२ ॥

अणो क्षेत्रमणव्यम् आणवानम् "वाऽणुमाधान्" ॥७।१।८२॥ इति यः

पक्षे ईनन् च ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥

यास्तिक गुण्य काव्य-सम्पाद-सार्धार प्रत्यग्रथा उदीच्या, ओष्ठ्या, कुन्तल्य
अपाच्या इति ॥ २ ॥

ग्रामन्तु वसथ स नि प्रति पर्यु-पत पर ॥ २७ ॥

ग्रामत कुष्ठेरेति ग्राम, "प्रतिहाग्न्यां प्राजिह्वी च" ॥ (उणा-३३९) ॥
इति य ॥ १ ॥ समादिभ्य परो वमथ सवसति सवमथ ॥ २ ॥ एव निवस
थ ॥ ३ ॥ प्रतिवसथ ॥ ४ ॥ परिवसथ ॥ ५ ॥ उपवसथ, "उपसर्गात् वस" ॥
(उणा-२३३) ॥ इत्यथ ॥ ६ ॥ २७ ॥

पाटकन्तु तदर्थे स्यात्

तस्य ग्रामस्याऽर्द्ध पाटयति पाटक ॥ १ ॥

आघाटस्तु घटोऽपि ।

अन्तोऽवसान सीमा च मर्यादाऽपि च सीमनि ॥ २८ ॥

आघटते जनाऽत्र आघाट ॥ १ ॥ तिष्ठत्यत्र घट, घटाघाट ॥
(उणा-१४१) ॥ इति टे निपात्यते ॥ २ ॥ अवधायतेऽवधि ॥ ३ ॥ अमत्यनन
अन्त ॥ ४ ॥ अवसीयतेऽनेन अवसानम् ॥ ५ ॥ सीयते बध्यते सीमा, 'सेरा च
मा' ॥ (उणा-३४३) ॥ इति म, मन्-ताद् वा ङाप ॥ ६ ॥ विवादिना मरि मरण
मासम-तात् इति खण्डयति मर्यादा ॥ ७ ॥ स्यति विवादमिति स्यतेरा च वा ॥
(उणा-९१५) ॥ इति मनि आवभावे सीमा नकारान्त आलिङ्गस्तत्र ॥ ८ ॥ २८ ॥

ग्रामसीमा तूपशल्यं

ग्रामस्य सामा ग्रामान्त, अन्ते विह्वार्थं शल्यप्रक्षेपादुपशल्यम् उपशल्यते
आशु गम्यतेऽत्रेति वा स्थाच्छामा ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥

माल ग्रामान्तराऽटवी ।

मल तं भयमत्र मालम् स्वार्थे के मालकोऽपि पुङ्गीबलिङ्ग ग्रामस्य अ त
हाले अटवी ॥ १ ॥

पर्यन्तभू परिसर स्यात्

ग्रामस्य पर्यन्तेषु भूमि पर्यन्तभू ॥ १ ॥ परित सरस्ति सन्नरत्यत्र परिसर
'पुनाति' ॥ ५।३।१३० ॥ इति य ॥ २ ॥

कर्मान्तस्तु कर्मभू ॥ २९ ॥

कर्मणामन्तो निष्पत्तिरत्र कर्मान्त ॥ १ ॥ कर्मार्थं भूमि कर्मभू ॥ २९ ॥

गोमथान गोष्ठम्

गवा स्थान गोस्थानम् ॥ १ ॥ गावस्त्रिष्टुत्यत्र गोष्ठ क्लीबलिङ्ग , शाब्दिकास्तु
गोष्ठो भूतपूर्व इति पुस्यपि प्रयुज्यते, स्थादित्वात् रु , ' गोऽम्बाऽऽम्ब " ॥२॥३॥३०॥
इति पत्वम् ॥ २ ॥

एतत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम् ।

एतत्तु गोष्ठ भूतपूर्व गौष्ठीन यत्र गाव प्राग् आसन्, " गोष्ठादीनम् "
॥७॥१७९॥१॥

तदाशितगवीन स्याद् गावो यत्राऽऽशिता पुरा ॥ ३० ॥

आशितास्तृप्ता गावोऽस्मिन्नाशितगवीनम् अपढक्षाऽऽशितग्वल " ॥७॥१७९॥
१०६ ॥ इतानि साधु ॥ १ ॥ ३० ॥

क्षेत्रे तु वम केदार

क्षयन्त्यत्र धान्यानि, क्षीयते ढलैर्दिस्यते वा क्षेत्रम् "हुयामा " ॥ (उणा-
४५१) ॥ इति त्र , तत्र उप्यन्ते वाजान्यत्र वम , भागधि " ॥ (उणा-३८७) ॥
इति र ॥ १ ॥ कदि सौत्र कथ्यते केदार , "क्षारभृद्धार " ॥ (उणा-४११) ॥
इत्यरे निपात्यते पुष्पाबलिद्भावेतौ ॥ ८ ॥

सेतौ पाल्याऽऽलिसवरा ।

सायते बध्यते सेतु पुलिङ्ग ' ऋसिकम्प ॥ (उणा-७७२) ॥ इति तुन्
तत्र ॥ १ ॥ पलति पालि ' कृशकुटि ' ॥ (उणा-६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥
अलति आलि छालिङ्गवेतौ ॥ ३ ॥ सट्ठोति जल सवर ॥ ४ ॥

क्षेत्र तु शाकस्य शाकशाकट शाकशाकिनम् ॥ ३१ ॥

शाकस्य क्षेत्र शाकशाकटम् शाकशाकिनम्, ' शाकटशाकिनौ क्षेत्रे "
॥७॥१७८॥ इति साधु ॥ १ ॥ २ ॥ ३१ ॥

ब्रैह्मेय शालेय पष्टिक्य कौद्रवीण मौद्गीने ।

ब्रीह्यादिना क्षेत्रे

ब्रौह शाक्य क्षेत्र ब्रैह्यम्, शालेयम् ब्रीहिशालरेयम् ॥७॥१७८॥१॥१॥
पष्टिका पाष्टरात्रेण पच्यमाना ब्रीहयस्तेषा क्षेत्र पष्टिक्यम् यवयवकपष्टिका ॥
७॥१७९ ॥ इति य ॥ १ ॥ कौद्रवाणा मुद्गाना च क्षेत्र कौद्रवानम्, मौद्गनिम्,
"धायेभ्य ॥ ७॥१७९ ॥ इतान् ॥ १ ॥ १ ॥

अणय तु स्यादाणवीनमणो ॥ ३२ ॥

अणो क्षेत्रमण्यम् आणवानम् "वाऽणुमापार " ॥७॥१७८॥ इति यः
पक्षे ईनन् च ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥

भङ्गय भाङ्गीनमौर्मनमुष्य यव्य यवक्यवत् ।

तित्य तैलीन माषीण माप्य भङ्गादिसम्भवम् ॥ ३३ ॥

भङ्गानां क्षेत्र भङ्गपम्, 'बोमामङ्ग' ॥ ७।१।८३ ॥ इति य, पक्ष इत्ये
भाङ्गात् ॥ १ ॥ २ ॥ उमानामौर्मनम्, उष्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ यवाना यव्यम् ॥ १ ॥
यवराता यवक्यम्, "यवययक" ॥ ७।१।८१ ॥ इति ये साधू ॥ २ ॥ तिलाना
तित्यम्, "यामामङ्ग" ॥ ७।१।८३ ॥ इति य ॥ १ ॥ पक्षे इत्ये तैलीनम् ॥ २ ॥
माषाणां माषाणम्, माप्यम्, भङ्गादिनां सम्भवोऽत्र भङ्गादिसम्भव क्षेत्रम् ॥ १॥२॥
॥ ३३ ॥

सीत्य हल्यम्

सातया सङ्गत सीत्यम्, "सीतया सङ्गते" ॥ ७।१।२७ ॥ इति य ॥ १ ॥
हल्य कप क्षेत्र टप्यत इति कृत्वा हल्यम् "हल्य कर्षे" ॥ ७।१।२६ ॥ इति
य ॥ २ ॥

त्रिहल्य तु त्रिसीत्य त्रिगुणाकृतम् ।

तृतीयाकृत

त्रयाणां हलानां कपत्रिहल्यम्, ॥१॥ त्रिगुणि सातामि सङ्गत त्रिसाल्यम्
॥ २ ॥ त्रिगुणाक्रियते स्म त्रिगुणाकृतम्, त्रिर्विलिखितम् "सङ्ख्यावेर्गुणात्"
॥ ७।२।१३६ ॥ इति डाच् ॥ ३ ॥ तृतीय वार क्रियते स्म तृतीयाकृतम्, 'तीयश्च
श्वबाजाद्' ॥ ७।२।१३५ ॥ इति डाच् ॥ ४ ॥

द्विहल्याद्येव शम्बाकृत च तत् ॥ ३४ ॥

द्वयोहलयो कर्षो द्विहल्यम् आदिशब्दाद् द्वाभ्यां सीताभ्यां सङ्गत द्विसाल्यम्,
द्विगुणाकृतम् द्वितीयाकृतमित्यादि ॥४॥ शम्बा क्रियते स्म शम्बाकृत अनुलोमक
ष्टम् पुनस्त्रियक् कृष्यते स्म 'तायशम्बाजाद्' ॥ ७।२।१३५ ॥ इति डाच् ॥ ५ ॥
॥ ३४ ॥

बीजाकृत तृप्तकृष्ट

अर्वाणि सवीच बीजसपत्र बीजाकृतम् 'तीयशम्बाबीजाद्' ॥ ७।२।१३५ ॥
इति डाच् ॥ १ ॥ आदावुप्त पचाद् बीजै सह कृष्ट उत्सकृष्टम्, "पूर्वकाले" ॥ ३।१।
९७ ॥ इति कमधारय ॥ २ ॥

द्रौणिकाऽऽदिकिकादय ।

स्युर्द्रोणादक्रवापादौ

द्रोणस्य आटकस्य च वापो द्रौणिक , आटन्त्रिक , “तस्य वापे ” ॥६।४।१५१॥
इतीकण् आदिशब्दात् खाया वाप खाराक इत्यादय , उप्यतेऽस्मिन् इति वाप
क्षेत्रम् द्रोणादकयोवापो द्रोणादकवाप , आदिशब्दाद् द्रोण पचति सभवति अवहरति
द्रौणिक कटाह इत्याद्यथ ॥ १ ॥ १ ॥

खलधान पुन खलम् ॥ ३५ ॥

खलति सञ्चायमानानि धान्यानि अत्र खलधानम् , घृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥
खल्यन्ते सञ्चीयन्ते धान्यानि अत्र खल त्रिलिङ्ग , “गोचरसचर ” ॥ ५।३।१३१ ॥
इति निपातनाद् घ ॥ २ ॥ ३५ ॥

चूर्णे क्षोद

चूर्यते स्म चूर्णे पुष्ठीबलिङ्ग , तत्र ॥ १ ॥ क्षुद्यते क्षोद धूलिप्रायोऽयम् , यत्
शाश्वत - “चूणानि वासयोगा स्युश्चूर्णो धूलि सशर्कर ” इति ॥ २ ॥

अथ रजसि स्यु धूलीपागुरेणव ।

रज्यते ब्रह्माद्यनेन रज ह्रीबलिङ्ग , “मिथिरज्जि ” ॥ (उणा-९७१) ॥
इति विदस् , तत्र ॥ १ ॥ धूयते धूलि ह्रीबलिङ्ग , “धूम्या ” ॥ (उणा-७०१) ॥
इति लिङ् , इया धूली ॥ २ ॥ ‘पमुण् नाशने दत्यान्त ’ पसयति पासु पुलिङ्ग ,
‘पसेदीष्य ’ ॥ (उणा-७१८) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ रीयते रेणु खालिङ्ग , ‘अ
जिस्था ” ॥ (उणा-७६८) ॥ इति णु ॥ ४ ॥

लोष्टे लोष्टुर्दलिलेष्टु

लुप्यते लोष्ट मृत् शकल पुष्ठीबलिङ्ग “लोष्टे ” ॥ (उणा-१३८) ॥
तत्र ॥ १ ॥ ‘लोष्टि सङ्घाते’ लोप्यते लोष्टु पुलिङ्ग ‘समृत् ’ ॥ (उणा-
७१६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ दल्यति दलि खालिङ्ग , खरेभ्य इ’ ॥ (उणा-
६०६) ॥ ३ ॥ लिप्यते लेष्टु पुलिङ्ग , “कृसिकम्प्य ” ॥ (उणा-७७३) ॥
इति बहुवचनाद् तुन् ॥ ४ ॥

वल्मीक कृमिपर्वत ॥ ३६ ॥

वभ्रीकूट वामल्लो नाकु शक्रशिरश्च स ।

वलन्ते प्राणिनोऽत्र वल्मीक पुष्ठीबलिङ्ग सृणीवास्तीक ” ॥ (उणा-५०)
इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ कृमाणा पर्वत इव कृमिपर्वत ॥ २ ॥ ३६ ॥ वभ्राणामुपदेहि
काना कूट शिखर वभ्राकूटम् ॥ ३ ॥ वाम वामैवा ल्यते वामल्ल , ‘सिन्दूर ” ॥
(उणा-४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते ॥ ४ ॥ नमति नाकु पुलिङ्ग ‘नमेर्ना
क् च’ ॥ (उणा-७२०) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ शक्रस्य शिरो मूढा शक्रशिर ॥ ६ ॥

भङ्ग्य भाङ्गीनमौर्मीनमुम्य यल्य यवव्यवत् ।

तित्य तैलीन मापीण माप्य भङ्गादिसम्भवम् ॥ ३३ ॥

भङ्गानां क्षेत्र भङ्गयम्, 'बोमामङ्ग' ॥ ७।१।८३ ॥ इति य, पक्ष ईनमि
भाङ्गीनम् ॥ १ ॥ २ ॥ उमानामौर्मीनम्, उम्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ यवाना यवम् ॥ १ ॥
यवयानां यवययम्, 'यवमवक' ॥ ७।१।८१ ॥ इति ये माभू ॥ २ ॥ तिलानां
तित्यम्, 'यामामङ्ग' ॥ ७।१।८३ ॥ इति य ॥ १ ॥ पक्षे इनमि तैलीनम् ॥ २ ॥
मापाणां मापाणम्, माप्यम्, भङ्गादिनां सम्भवोऽत्र भङ्गादिसम्भव क्षेत्रम् ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥

सीत्य हल्यम्

सातया सङ्गत सीत्यम्, 'सातया सङ्गते' ॥ ७।१।२७ ॥ इति य ॥ १ ॥
हलस्य यय क्षेत्र टुप्यत इति कृत्वा हल्यम्, 'हलस्य कर्षे' ॥ ७।१।२६ ॥ इति
य ॥ २ ॥

त्रिहल्य तु त्रिसीत्य त्रिगुणाकृतम् ।

तृतीयाकृत

त्रयाणां हलानां कपञ्जिहल्यम्, ॥ १ ॥ तिसृभिः सीताभिः सङ्गत त्रिसालम्
॥ २ ॥ त्रिगुणाक्रियते स्म त्रिगुणाकृतम्, त्रिविलिखितम्, 'सङ्गथादेर्गुणात्'
॥ ७।२।१३६ ॥ इति डाच् ॥ ३ ॥ तृतीयं वारं क्रियते स्म तृतीयाकृतम् 'तीयश्च
श्वबाजाद्' ॥ ७।२।१३५ ॥ इति डाच् ॥ ४ ॥

द्विहल्याद्येव शम्बाकृतं च तत् ॥ ३४ ॥

द्वयोहलयो कर्षो द्विहल्यम् आदिशब्दाद् द्वाभ्यां साताभ्यां सङ्गत द्विसालम्,
द्विगुणाकृतम्, द्वितीयाकृतमित्यादि ॥ ४ ॥ शम्बा क्रियते स्म शम्बाकृतं अनुलानङ्
ष्टम् पुनस्तियक् कृष्यते स्म तीयश्चम्बबाजाद् ॥ ७।२।१३५ ॥ इति डाच् ॥ ५ ॥
॥ ३४ ॥

बीजाकृतं तृप्तकृष्ट

अवजि सबाज बीजसपन बीजाकृतम् 'तीयश्चम्बबीजाद्' ॥ ७।२।१३५ ॥
इति डाच् ॥ १ ॥ आदावुप्त प-याद् बाजै सह कृष्ट उत्तकृष्टम्, 'पूर्वकाले' ॥ ३।१।
९७ ॥ इति कमधारय ॥ २ ॥

द्रौणिक्ताऽऽदकिक्तादयः ।

स्युर्द्रोणादक्रवापादौ

द्रोणस्य आटक्म्य च वापो द्रौणिक आटक्मिक, “तस्य वापे” ॥६॥४॥१५॥१॥
इतीम्ण आदिशब्दात् स्याया वाप खाराक इत्यादय, उप्यतेऽभिन् इति वाप
क्षेत्रम्, द्रोणाटक्म्योवापो द्रोणाटक्वाप, आदिशब्दाद् द्रोण पचति सभवति अवहरति
द्रौणिक ब्रह्म इत्याद्यथ ॥ १ ॥ १ ॥

खलधान पुन खलम् ॥ ३५ ॥

खलन्ति सञ्चयमानानि धान्यानि अत्र खलधानम्, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥
खल्यन्ते सञ्चयन्ते धान्यानि अत्र खल त्रिलिङ्ग, “गोचरसचर” ॥ ५॥३॥१३१ ॥
इति निपातनाद् घ ॥ २ ॥ ३५ ॥

चूणे क्षोद

चूयते स्म चूर्णे पुष्करलिङ्ग, तत्र ॥ १ ॥ क्षुयते क्षोद धूलिप्रायोऽयम्, यत्
शाश्वत - “चूणानि वासयोगा सुश्चूर्णो धूलि सशकर” इति ॥ २ ॥

अथ रजसि स्यु धूलीपाशुरेणव ।

रज्यते वस्त्राद्यनेन रज क्वावलिङ्ग, “मिथिरज्जि” ॥ (उणा-१७१) ॥
इति क्दिस्, तत्र ॥१॥ चूयते धूलि क्वालिङ्ग, “धूमूम्या” ॥ (उणा-७०१) ॥
इति लिङ्, उपा धूला ॥ २ ॥ ‘पयुष् नाशने दत्तान्त’ पसयति पाशु पुलिङ्ग,
‘पसेर्दीघश्च ॥ (उणा-७१८) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ रज्यते रेणु क्वालिङ्ग, अ
जिस्था’ ॥ (उणा-७६८) ॥ इति णु ॥ ४ ॥

लोष्टे लोष्टुर्दलिर्लेष्टु

लुप्यते लोष्ट मृत् शकल पुष्पीबन्धिङ्ग “लुपेष्ट” ॥ (उणा-१३८) ॥
तत्र ॥ १ ॥ लोष्टि सङ्घाते’ लोष्यते लोष्टु पुलिङ्ग “लुप्यु” ॥ (उणा-
७१६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ दलयति दलि क्वालिङ्ग, “स्वरेभ्य इ” ॥ (उणा-
६०६) ॥ ३ ॥ लिप्यते लेष्टु पुलिङ्ग, ‘वृत्तिक्म्य’ ॥ (उणा-७७३) ॥
इति बहुवचनात् तुन् ॥ ४ ॥

वल्मीक कृमिपर्वत ॥ ३६ ॥

वज्रीकूट वामल्लो नाकु शक्रशिरश्च स ।

वलन्ते प्राणिनोऽत्र वल्मीक पुष्पीबन्धिङ्ग, ‘सृणीकाम्तीक’ ॥ (उणा-५०)
इतीके निपात्यते ॥१॥ कृमोणा पर्वत इव कृमिपर्वत ॥२॥ ३६ ॥ वज्राणामुपदेहि
काना कूट शिखर वज्रीकूटम् ॥ ३ ॥ वाम वामैवा ल्यते वामल्लो, “सिन्दूर” ॥
(उणा-४३०) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ ४ ॥ नमति नाकु पुलिङ्ग, ‘नमेर्ना
क व’ ॥ (उणा-७२०) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ शक्रस्य शिरो मृदा शक्रशिर ॥६॥

भङ्ग्य भाङ्गीनर्मोर्मानमुष्य यज्य यवक्यवत् ।

तित्य तैर्जीन माषीण माप्य भङ्गादिसम्भवम् ॥ ३३ ॥

भङ्गाणां क्षेत्र भङ्गम्, 'बोमामङ्ग' ॥ ७।१।८३ ॥ इति य, पक्षे ईनमि
भाङ्गानम् ॥ १ ॥ २ ॥ उमानामौमानम्, उम्बम् ॥ १ ॥ २ ॥ यवाना यम्बम् ॥ १ ॥
यवराणां यवयम्, "यवयवकः" ॥ ७।१।८१ ॥ इति ये साधू ॥ २ ॥ तिलानां
तित्यम्, "बोमामङ्ग" ॥ ७।१।८३ ॥ इति य ॥ १ ॥ पक्षे ईनमि तैलानम् ॥ २ ॥
मापाणां मापाणम्, माप्यम्, भङ्गादिनां सम्भवोऽत्र भङ्गादिसम्भव क्षेत्रम् ॥ १॥२॥
॥ ३३ ॥

सीत्य हल्यम्

सीतया सङ्गत सात्यम्, "सातया सङ्गते" ॥ ७।१।२७ ॥ इति य ॥ १ ॥
हल्यम् यप क्षेत्र कृष्यत इति कृत्वा हल्यम्, "हलस्य कर्षे" ॥ ७।१।२६ ॥ इति
य ॥ २ ॥

त्रिहल्य तु त्रिसीत्य त्रिगुणाकृतम् ।

तृतीयाकृत

त्रयाणां हलानां यपत्रिहल्यम्, ॥१॥ तिसृभिः सीताभिः सङ्गत त्रिसात्यम्
॥ २ ॥ त्रिगुणाक्रियते स्म त्रिगुणाकृतम्, त्रिविलिखितम्, "सङ्ख्यावेर्गुणात्"
॥ ७।२।१३६ ॥ इति डाच् ॥ ३ ॥ तृतीय वार क्रियते स्म तृतायाकृतम्, 'तायश्च
श्रवजाद्' ॥ ७।२।१३५ ॥ इति डाच् ॥ ४ ॥

द्विहल्याद्येव शम्बाकृत च तत् ॥ ३४ ॥

द्वयोहलयो कर्षो द्विहल्यम् आदिशब्दाद् द्वाभ्यां सीताभ्यां सङ्गत द्विसात्यम्,
द्विगुणाकृतम् द्वितायाकृतमित्यादि ॥ ४ ॥ शम्बा क्रियते स्म शम्बाकृत अनुलोमक
ष्टम् पुनस्तियक् कृष्यते स्म 'तायश्चम्बबीजाद्' ॥ ७।२।१३५ ॥ इति डाच् ॥ ५ ॥
॥ ३४ ॥

बीजाकृत तृप्तकृष्ट

अबाज सबाज बीजसपत्र बीजाकृतम् 'तीयश्चम्बबीजाद्' ॥ ७।२।१३५ ॥
इति डाच् ॥ १ ॥ आदावुक्त प-नाद् बीजैः सह कृष्ट उत्तकृष्टम्, 'पूर्वकाले' ॥ ३।१।
१७ ॥ इति कमधारय ॥ २ ॥

द्रौणिकाऽऽदिकिकादय ।

स्युर्द्रोणादरुवापादौ

नगरी पू पूर्णद्रु पत्तन पुटभेदनम् ॥ ३७ ॥

निवेशनमधिष्ठान स्थानीय निगमोऽपि च ।

१. पत्तनस्यो नगरी आर्द्धाक्षालङ्कारः, “जठरः” ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्वर निषे-
रयेत्, १०१ सत्यस्यामिति वा मन्त्रादिवाद् ॥ १॥ पूयते पू, मपदादित्वात् क्तिप्
॥ २ ॥ पुरनि पूर्ण इतिङ् ॥ ३ ॥ द्रमन्त्यत्रेति द्रु, “द्रमो णिच् वा” ॥ (उणा-
१५) ॥ इति ग ॥ ४ ॥ पत्तनस्यस्मिन् पत्तनम्, “वर्षति” ॥ (उणा-१९२) ॥
इति तन, पत्तनमपि ॥ ५ ॥ पुग भाण्डवासनानि भियन्तेऽत्र पुटभेदनम् ॥ ६ ॥ ३० ॥
निविशन्तेऽत्र निवेशनम् ॥ ७ ॥ अधितिष्ठत्यस्मिन् अधिष्ठानम् ॥ ८ ॥ तिष्ठत्यस्मिन्
स्थानीयम्, “बहुलम्” ॥ ५ । १ । २ ॥ इत्यधिकरणेऽप्यनीय ॥ ९ ॥ निबत
गच्छत्यत्र निगमः, “गोचरसचरः” ॥ ५ । ३ । १ । २ ॥ इति घ, वाचस्पतिस्तु—

“स्यात् स्थानीय त्वतिलम्बो ग्रामो ग्रामशताष्टके ।

तदर्थं तु श्लोकात् तच्च क्वचनक्रियाम्” ॥ १ ॥

क्वटादं पद्युटिक स्यात्तदर्थं तु कार्बटम् ।

तदर्थं पत्तन तच्च पत्तन पुटभेदनम् ॥ २ ॥

निगमस्तु पत्तनार्द्धं तदर्थं तु निवेशनम् ।

क्वटादधमो द्रु पत्तनादुत्तमश्च ॥ ३ ॥

उद्गच्छ निवेशश्च स एव द्रु इत्यपि ।” इति विशेषमाह ॥ १० ॥

शाखापूर तूपपुरम्

शाखा समीपवर्ति पुर शाखापुरम्, यदाह—

“शाखा वेदिविभागे स्यात् पादपाङ्गात्तिकेऽपि च” ।

उप समीपे पुरस्य मूलनगरस्य उपपुरम् ॥ १ ॥

खेट पुरार्द्धविस्तर ॥ ३८ ॥

खिटपते खेट पुरस्याऽर्द्धं विस्तरोऽस्य पुरार्द्धविस्तर ॥ १ ॥ २८ ॥

स्कन्धाधारो राजधानी

पण्णाममात्यादाना प्रधानभूतत्वाद् राजा स्कन्धस्नमात्रणोति स्कन्धाधार
॥ १ ॥ राजा नृपो धीयतेऽस्या राजधानी आकलाबलिङ्ग ॥ २ ॥

कोट्टदुर्गे पुन समे ।

कुट्यते कोट पुराबलिङ्ग पृथोदरादित्वाद् शुण ॥ १ ॥ दुर्गेण गम्यते
ऽस्मिन् दुर्गम् ‘सुगदुर्गमाधारे ॥ ५ । १ । १ । २ ॥ इति साधु ॥ २ ॥

गया पूर्णधराजपे

गच्छन्ति अस्या गवा, "गयहृदया" ॥ (उणा-३७०) ॥ इत्यये निपात्यते ॥ १ ॥

कन्यकुब्ज महोदयम् ॥ ३९ ॥

कन्याकुब्ज गाधिपुर कौश कुशस्थल च तत् ।

कन्या कुब्जा अत्र कन्यकुब्जम्, तत्र हि जमदग्निना शापेन नरपते कन्या कुब्जाङ्गिता इति प्रसिद्धिः, 'इयापो बहुल' ॥ २।४।९९ ॥ इति ह्रस्व ह्रस्वत्वाऽभावे कन्याकुब्जम् ॥ १॥२॥ महान् उदयोऽस्य महोदयम्, एते त्रयः स्त्राक्लावलिङ्गा ॥ ३॥३९॥ गावे रात्रि पुर गाधिपुरम् ॥ ४॥ कुशा सन्ति अत्र कौशम्, चातुरर्थिकोऽण् ॥ ५॥ कुशानां स्थल कुशस्थलम् ॥ ६ ॥

काशिवराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा ॥ ४० ॥

काशते काशि स्त्रीलिङ्ग, 'पदिपठि' ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ वाराणसाशब्दस्य प्रयोदरादित्वात् ह्रस्वत्वे वाराणसा ॥ २॥ वर्णा च असिध्व वराणसी नद्यौ तयोर्दूरभवा चातुरर्थिकोऽण् 'वृद्धिः स्त्रेष्वादे' ॥ ७।४।१॥ इति वृद्धौ रेकाऽकारस्य प्रयोदरादित्वात् दीर्घत्वेणकाराऽऽप्सरस्य ह्रस्वत्वे च इया वाराणसा, यद्वा णाते 'मुमुचा' ॥ (उणा-२७८) ॥ इत्याने वराणो वीरणाभिधानम् वराणां सत्यत्र वराणसा नदा "तृणादे सल्" ॥ ६।२।८१॥ इति चातुरर्थिक सल् तस्या अदूर भवेति वा देशे वा वराणसस्तत्र भवा वा, वारैरनित्येति वा गोपादेरनेरसि ॥ (उणा ७०८) ॥ इत्यसिस्ततो डी ॥ ३॥ शिवस्य पुरी शिवपुरा ॥ ४॥ ४० ॥

साकेत कोसलाऽयोध्या

सा लक्ष्मी क मुख ताभ्यामित साकेतम् ॥ १ ॥ कोमलदेशयोगात् कोमला ॥ २ ॥ न योध्यते परैरयोध्या ॥ ३ ॥

विदेहा मिथिला समे ।

विदिह्यते विदेहा ॥ १ ॥ मिथ्यते मिथिष्ठा, 'गुपिमिथि' ॥ (उणा-४८३) ॥ इति विदिह ॥ २ ॥

त्रिपुरी चेदिनगरी

तृतीया पुरा त्रिपुरा मयूरव्यसनादित्वात् त्रयाणां पुराणां समाहारो वा भाष्यकारवचनात् स्त्रात्वम् ॥ १ ॥ चेदानां नगरी चेदिनगरी ॥ २ ॥

कौशाम्बी वत्सपत्तनम् ॥ ४१ ॥

कुशाम्बेन त्रिपुरा कौशाम्बी चातुरर्थिकोऽण् ॥ १ ॥ वत्सराजस्य वत्सदेशे वा पत्तन वत्सपत्तनम् ॥ २ ॥ ४१ ॥

उज्जयनी स्याद् विशालाऽवन्ती पुष्पकरण्डिनी ।

उ० १७ जयति उज्जयनी । गम्पादिनाद् अनद्, अये तु उज्जयनी नाम राक्षसी
दमया या तस्या विनाग उज्जयनीनि चानुरधिकमणमुपाय तस्य लापमिच्छन्ति
॥१॥ विनाग इत्यत्र विशाला, विशिष्टा शाला अत्रेति वा, विस्तीर्णत्वात् वा ॥२॥
अन्त्योऽवन्ती ॥३॥ पुष्पकरणं तामोद्यानम्, तदत्रान्ति पुष्पकरण्डिनी । यद्वादि-

“उज्जयनी यदुद्यानं तत् स्यात् पुष्पकरण्डकम्” इति ॥ ४ ॥

पाटलिपुत्र उमुमपुर

पाटलिभि पुनाति पाटलिपुत्रम् “पुत्रादयः” ॥ (उणा-४५५) ॥ इति
निपातने ॥ १ ॥ उमुमपुत्रं पुर उमुमपुरम् ॥ २ ॥

नम्पा तु मालिनी ॥ ४२ ॥

लोमपादकर्णयो पू

चणन्ति अस्यां चम्पा, “भापाचणि” ॥ (उणा-२९६) ॥ इति प ॥१॥
माला सत्यस्या मालिनी ॥ २ ॥ ४२ ॥ लोमपादो राजपि, कण कौतेय तयो
पू लोमपादपूरी ॥ ३ ॥ कणपूरी ॥ ४ ॥

देवीकोट उमावनम् ।

कोटिवर्ष बाणपुर स्यात् शोणितपुर च तत् ॥ ४३ ॥

देव्या कोट कौटियमत्र देवीकोट ॥ १ ॥ उमाया वनमुमावनम् ॥ २ ॥
कोटिभिर्वपति कोटियम् ॥ ३ ॥ बाणाऽमुरस्य पुर बाणपुरम् ॥ ४ ॥ शोणितकित्त
पुर शोणितपुरम् ॥ ५ ॥ ४३ ॥

मधुरा तु मधूपध्न मधुरा

मयति चित्त मधुरा, ‘वाद्यसि’ ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर, मधुरा
या पिशाच्या शङ्खभव नगरमित्ये ॥ १ ॥ मधार्दानवस्य उपपन्न आश्रयोऽत्र
मधूपध्नम् ॥ २ ॥ मधुना राजते मधुरा मधुराधिष्ठितोऽस्या अस्तीति वा मध्वादि
त्वाद् र ॥ १ ॥

अथ गजाह्वयम् ।

स्याद् हास्तिनपुर हस्तिनीपुर हस्तिनापुरम् ॥ ४४ ॥

गजस्याह्वयोऽस्य गजाह्वयम् यद्भारते- नगरे नागसाह्वये इति ‘तेन गजपुर
नाम नगरम् इत्यादि’ ॥१॥ हस्ति-या इदं हास्तिनं तच्च तत्पुरं च हास्तिनपुरम् ॥२॥
हस्ति-या पुर हस्तिनीपुरम् ॥ ३ ॥ शृणोदरादित्वात् आत्वे हस्तिनापुरम् ॥४॥४४॥

तामलिप्त दामलिप्त तामलिप्ती तमालिनी ।

स्तम्भपुर्मिष्णुगृह च स्याद्

ताम्यट्टिलिप्यते तामलिप्तम् तामलिप्तीं पृषोदरादिनात् ॥१॥२॥ दामभि
लिप्यते छाद्यते दामलिप्तम् ॥३॥ तमाटा मल्यम्या तमालिनी ॥४॥ स्तम्भगृहना
पू स्तम्भपू, समासान्निविधेरनित्यत्वाद् अदभान् ॥५॥ विष्णोर्गृह विष्णुगृहम् ॥६॥

विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥ ४५ ॥

विशिष्टो दर्भं सदभं कुशो वाऽस्या विदर्भा ॥१॥ कुड्यते पापमत्र कुण्डिनाम्,
'शाकटि' ॥ (उणा-२८०) ॥ इतीन, कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरमित्यपि ॥२॥ ४५॥

द्वारवती द्वारका स्याद्

द्वाराणि सन्ति अस्या द्वारवती ॥१॥ द्वारं कायति द्वारका, द्वरताति वा णके
क्षिपकादिवात् इत्वाभाव ॥ २ ॥

निपधा तु नलस्य पू ।

नितरा स्यति वमाणि अस्या निपधा, 'ने स्यतेरधर्' ॥ (उणा-२५०) ॥
इत्यवध् ॥ १ ॥

प्राकारो वरण साले

प्रकुर्वति तमिति प्राकार, "घञ्युपसगस्य" ॥ ३११८६ ॥ इति दीर्घ
॥ १ ॥ वृणोति वरण, 'तृक्' ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण ॥ २ ॥ सरयते
सालस्तत्र ॥ ३ ॥

चयो वप्रोऽस्य पीठभू ॥ ४६ ॥

अस्य प्राकारस्य पाठभूमलभूमि चीयते चय प्रःफाराऽऽधार ॥१॥ उप्यते
ऽत्र इति वप्र पुक्लीवल्लि, "भीवृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥२॥ ४६॥

प्राकाराभ कपिशीर्ष

प्राकारस्याऽत्र प्राकाराभम् ॥१॥ कपेरिव शीर्षमस्य कपिशीर्षम् ॥२॥

क्षौमाऽट्टाऽट्टालका समा ।

शुनन्ति शब्दायते योधा अत्र क्षौमम् "रुमप्रोप्म" ॥ (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १ ॥ अट्टि हिंसाऽतिक्रमयो 'अ' तेऽत्र अट्ट,
पुक्लीवल्लि ॥ २ ॥ न्वात्वाल ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले नि पातनाद् अट्टाल,
केऽट्टालक प्राकाराभे रणगृहम् ॥ ३ ॥

पृद्धारे गोपुर

उज्जयनी त्वाद् विशालाऽवन्ती पुष्पकरण्डिनी ।

उ. ५. ११ ज. १११ उज्जयनी । रम्याशिराद् अनट्, अन्ये तु उज्जयनी नाम राक्षसी
दयता सा तस्या विनाग उज्जयनीति चानुरभिकमणमुत्पाद्य तस्य लोपमिच्छन्ति
॥ १॥ ११११ शात् । विशाला, विशिष्टा शाला अत्रेति वा, विस्तीर्णत्वाद् वा ॥ २॥
आ-११११-ती ॥ ३॥ पुष्पकरण नामोद्यानम्, तदत्रान्ति पुष्पकरण्डिनी । यद्वयादि -

"उज्जयनी गदुद्यान तत् स्यात् पुष्पकरण्डकम्" इति ॥ ४ ॥

पाटलिपुत्र कुमुदपुर

पाटलिभि पुनाति पाटलिपुत्रम्, " पुत्रादय " ॥ (उणा-४५५) ॥ इति
निपाचो ॥ १ ॥ कुमुदबहुल पुर कुमुदपुरम् ॥ २ ॥

चम्पा तु मालिनी ॥ ४२ ॥

लोमपादकर्णयो पू

चणन्ति अस्या चम्पा, " मापाचणि " ॥ (उणा-२९६) ॥ इति प ॥ १॥
माला सत्यस्या मालिनी ॥ २ ॥ ४२ ॥ लोमपादो राजर्षि, कर्ण कौतय तयो
पू लोमपादपूरी ॥ ३ ॥ कर्णपूरी ॥ ४ ॥

देवीकोट उमावनम् ।

कोटिवर्ष बाणपुर स्यात् शोणितपुर च तत् ॥ ४३ ॥

देव्या कोट कौटिल्यमत्र देवाकोट ॥ १ ॥ उमाया वनमुमावनम् ॥ २ ॥
कोटिभिवपति कोटिद्वपम् ॥ ३ ॥ बाणाऽसुरस्य पुर बाणपुरम् ॥ ४ ॥ शोणितलिप्त
पुर शोणितपुरम् ॥ ५ ॥ ४३ ॥

मथुरा तु मधूपध्न मथुरा

मथति चित्त मथुरा, ' वादयसि " ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर, मथुरा
या पिशाच्या ञद्वरभव नगरमित्ये ॥ १ ॥ मधोदानवस्य उपपन्न आध्रयोऽत्र
मधूपध्नम् ॥ २ ॥ मधुना राजते मथुरा मधुराधिष्ठितोऽस्या अस्तीति वा मध्वादि
त्वाद् र ॥ १ ॥

अथ गजाह्वयम् ।

स्याद् हास्तिनपुर हस्तिनीपुर हस्तिनापुरम् ॥ ४४ ॥

गजसाह्वयोऽस्य गजाह्वयम् यद्भारते- नगरे नागसाह्वये इति तेन गजपुर
नाम नगरम् इत्यादि ॥ १॥ हस्ति-या इदं हास्तिन तच्च तत्पुर च हास्तिनपुरम् ॥ २॥
हस्ति-या पुर हस्तिनीपुरम् ॥ ३ ॥ शृणोदरादिस्वाद् आत्वे हस्तिनापुरम् ॥ ४॥ ४४ ॥

तामलिप्त दामलिप्त तामलिप्ती तमालिनी ।

स्तम्बपूर्विष्णुगृह च म्याद्

ताम्यद्विलिप्यते तामलिप्तम्, तामलिप्तो दृपोदरादित्यात् ॥१॥२॥ दामभि
लिप्यते छाद्यते दामलिप्तम् ॥३॥ तमाला सत्यस्या तमालिनी ॥४॥ स्तम्बगहना
पू, स्तम्बपू, समासान्तविधेरनित्यत्वाद् अदभान् ॥५॥ विष्णोर्गृह विष्णुगृहम् ॥६॥

विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥ ४५ ॥

विशिष्टो दर्भं सदर्मं कुशो वाऽस्या विदर्भा ॥१॥ कुट्यते पापमत्र कुण्डिनम्,
'शान्ति' ॥ (उणा-२८२) ॥ इतीन, कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरमित्यपि ॥२॥४५॥

द्वारवती द्वाग्का म्याद्

द्वाराणि सन्ति अस्या द्वारवती ॥१॥ द्वारैः कायति द्वारका, द्वावताति वा णके
क्षिपकादित्वाद् इत्वाभाव ॥ २ ॥

निपधा तु नलस्य पू ।

नितरा सन्ति कर्माणि अस्या निपधा, ने स्यतेरधक् ॥ (उणा-२५२) ॥
इत्यधक् ॥ १ ॥

प्राकारो वरण साले

प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकार, धन्युपसगस्य ' ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीध
॥ १ ॥ वृणोति वरण, 'तृक्' ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण ॥ २ ॥ सत्यते
सालस्तत्र ॥ ३ ॥

चयो वप्रोऽस्य पीठम् ॥ ४६ ॥

अस्य प्राकारस्य पाठभूमलभूमि चीयते चय प्राकाराऽऽधार ॥१॥ उप्यते
ऽत्र इति वप्र पुङ्गीवल्लिङ्ग 'भीवृधि' ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥२॥४६॥

प्राकाराग्र कपिशीर्ष

प्राकारस्याऽग्र प्राकाराग्रम् ॥१॥ कपेरिव शीपमस्य कपिशीर्षम् ॥२॥

सौमाऽष्टाऽष्टालका समा ।

शुक्नन्ति शब्दायन्ते योधा अत्र सौमम् "रुन्मग्रीष्म" ॥ (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १ ॥ अटि हिंसाऽतिक्रमयो 'अ' ऋतेऽत्र अट्,
पुङ्गीवल्लिङ्गी ॥ २ ॥ चात्वाल् ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले नि पाटनाद् अष्टाल
केऽष्टालक प्राकाराग्रे रणगृहम् ॥ ३ ॥

पृद्वारे गोनुर

उज्जयनी न्यान् विशालाऽवन्ती पुष्पकरण्डिनी ।

उ० ५१ ज० ११ उज्जयनी रम्यादिषाद् अनन्, अथ तु उज्जयनी नाम राक्षसी
द्वेषा या तस्या विनाग उज्जयिनि चानुरधिकमणमुपाय तस्य लापमिच्छन्ति
॥ १ ॥ विनागः शाकः विशाला, विशिष्टा शाला अत्रति वा, विस्तीर्णत्वाद् वा ॥ २ ॥
अप्युज्जयनी ॥ ३ ॥ पुष्पकरण्ड नामोद्यानम् तदत्रास्ति पुष्पकरण्डिनी । यद्वयादि-

“उज्जयनीं यदुद्यानं तत् स्यात् पुष्पकरण्डकम्” इति ॥ ४ ॥

पाटलिपुत्र कुसुमपुर

पाटलिभिः पुत्राणि पाटलिपुत्रम्, “पुत्रादयः” ॥ (उणा-४५५) ॥ इति
विपात्यने ॥ १ ॥ कुसुमबहुलं पुरं कुसुमपुरम् ॥ २ ॥

चम्पा तु मालिनी ॥ ४२ ॥

लोमपादकर्णयो पू

यणन्ति अस्यां चम्पा “भाषाचणि” ॥ (उणा-२९६) ॥ इति ५ ॥ १ ॥
माला सत्यस्या मालिनी ॥ २ ॥ ४२ ॥ लोमपादो राजर्षिः, कण कौतेय तया
पू लोमपादपूरी ॥ ३ ॥ कणपूरी ॥ ४ ॥

देवीकोट उमावनम् ।

कोटिवर्षं बाणपुरं स्यात् शोणितपुरं च तत् ॥ ४३ ॥

देव्या कोट कौटिल्यमत्र देवीकोट ॥ १ ॥ उमाया वनमुमावनम् ॥ २ ॥
कोटिभिवपति कोटियपम् ॥ ३ ॥ बाणाऽसुरस्य पुरं बाणपुरम् ॥ ४ ॥ शोणितकितं
पुरं शोणितपुरम् ॥ ५ ॥ ४३ ॥

मधुरा तु मधूपध्न मधुरा

मधति चित्तं मधुरा, ‘वाश्यसि’ ॥ (उणा-४२३) ॥ मधुरं मधुरा
या पिशाच्या वादूरभव नगरमित्यर्थे ॥ १ ॥ मधोदानवस्य उपपन्नं आश्रयोऽत्र
मधूपन्नम् ॥ २ ॥ मधुना राजते मधुरा मधुराधिष्ठितोऽस्या अस्तीति वा मध्वादि
त्वाद् ॥ ३ ॥

अथ गजाह्वयम् ।

स्याद् हस्तिनपुरं हस्तिनीपुरं हस्तिनापुरम् ॥ ४४ ॥

गजस्याह्वयोऽस्य गजाह्वयम् यद्भारते- नगरे नागसाह्वये इति ‘तेन गजपुरं
नाम नगरम् इत्यादि’ ॥ १ ॥ हस्ति-या इदं हस्तिनं तस्य तत्पुरं च हस्तिनपुरम् ॥ २ ॥
हस्ति-या पुरं हस्तिनापुरम् ॥ ३ ॥ पृषोदरादित्वाद् आत्वे हस्तिनापुरम् ॥ ४ ॥ ४४ ॥

तामलिप्त दामलिप्त तामलिप्ती तमालिनी ।

स्तम्भपूयिष्णुगृह च स्याद्

ताम्यद्रिलिप्यते तामलिप्तम्, तामलिप्ती धृपोदरादित्वात् ॥१॥२॥ दाममि
लिप्यते छाद्यते दामजिप्तम् ॥३॥ तमाला सत्यस्या तमालिनी ॥४॥ स्तम्भगृहना
पू स्तम्भपू, समासान्विधेरनित्यत्वाद् अदभाव ॥५॥ विष्णोर्गृह विष्णुगृहम् ॥६॥

विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥ ४५ ॥

विशिष्टो दर्भं सदर्भं कुशो वाऽस्या विदर्भा ॥१॥ कुड्यते पापमत्र कुण्डिनम्,
'शाकटि' ॥ (उणा-२८२) ॥ इतीन, कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरमित्यपि ॥२॥४५॥

द्वारवती द्वारका स्याद्

द्वाराणि सान्ते अस्या द्वारवती ॥१॥ द्वारे कायति द्वारका, द्रवताति वा णके
क्षिपकादित्वाद् इत्वाभाव ॥ २ ॥

निषधा तु नलस्य पू ।

नितरा स्या त कमाणि अस्या निषधा, 'ने स्यतेरधक्' ॥ (उणा-२५२) ॥
इत्यवध् ॥ १ ॥

प्राकारो वरण साले

प्रकुर्वति तमिति प्राकार, 'घञ्युपसगस्य' ॥ ३१२।८६ ॥ इति दीघ
॥ १ ॥ वृणोति वरण 'तृक्' ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण ॥ २ ॥ सयते
सालस्तत्र ॥ ३ ॥

चयो वप्रोऽस्य पीठम् ॥ ४६ ॥

अस्य प्राकारस्य पीठभूमूलभूमि चयते चय प्रफाराऽऽधार ॥१॥ उप्यते
ऽन इति वप्र पुङ्ग्वलिङ्ग, 'भीगधि' ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥२॥४६॥

प्राकाराग्र कपिशिर्ष

प्राकारस्याऽग्र प्राकाराग्रम् ॥१॥ कपेरिव शीषमस्य कपिशिर्षम् ॥२॥

क्षौमाऽष्टाऽष्टालका समा ।

क्षुवन्ति शब्दायन्ते योधा अत्र क्षौमम् "रुमग्राप्म" ॥ (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ १ ॥ 'अटि हिंसाऽतिग्रमयो' ष दृतेऽग्र अट्,
पुङ्ग्वलिङ्गौ ॥ २ ॥ चात्वाल ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले नि पाटनाद् अष्टाल,
वेऽष्टालक प्राकाराग्रे णगृहम् ॥ ३ ॥

पूर्वारे गोपुर

पुरो द्वार पृष्ठार तत्र ॥ १ ॥ गोप्यते गापुरम्, “ श्रु ” ॥ (उणा-
४०६) ॥ इति उर निपात्य ॥ २ ॥

रम्याप्रतोलीविशिरा समा ॥ ४७ ॥

रथान् वहति रम्या, ‘वहति रथ’ ॥ ७।१।२ ॥ इति य ॥ १ ॥ प्रतोत्यते
प्रतोली ॥ २ ॥ विशायते जनगमर्दन विशिरा, “ इयतरिञ्च वा ” ॥ (उणा-
८५) ॥ इति ग, विगता क्षिरा मुण्डितेय समत्वादिति वा ॥ ३ ॥ ४७ ॥

परिकूट हस्तिनखो नगरद्वारकूटके ।

परित कूट्यते परिकूट पृष्ठीबलिङ्ग ॥ १ ॥ हस्तिनख इव हस्तिनख दुग्
द्वारावतरणार्थ ममनिग्रो मृत्यून्तोऽपसोपानाह्य, बहिरतटमन्त सोपानयुक्त युद्धाय
मित्येके ॥ २ ॥ नगरद्वारे कूटो नगरद्वारकूटस्तत्र ॥ ३ ॥

मुख नि सरणे

गृहादेर्नि स्त्रियते प्रविश्यते च येन तद् मुखमिव मुखम्, यत् कौटिल्य-
“मुखसम सक्रम” इति ॥ १ ॥ नि स्त्रियतेऽनेन नि सरण तत्र ॥ २ ॥

वाटे प्राचीनाऽऽवेष्टकौ वृत्ति ॥ ४८ ॥

वध्यतेऽनेन वाट त्रिलिङ्गस्तत्र ॥ १ ॥ प्रागेव प्राचानम्, ‘अदिक्त्रिया
॥ ७।१।१०७ ॥ इतीन ॥ २ ॥ आवेष्टते आवेष्टक ॥ ३ ॥ त्रियतेऽनया वृत्ति
॥ ४ ॥ ४८ ॥

पदव्येकपदी पद्या पद्धतिर्वर्त्म वर्तनी ।

अयन सरणिर्मार्गोऽध्वा पन्था निगम सृति ॥ ४९ ॥

पद्यतेऽनया पदवि ‘छविच्छिवि’ ॥ (उणा-७०६) ॥ इति वौ निपात्यत
इया पदवी ॥ १ ॥ एक पादोऽस्यामेकपदा कुम्भपद्यादित्वात् साधु ॥ २ ॥
पदमस्या इदं पद्या ह्यपद्य ॥ ७।१।११ ॥ इति य ॥ ३ ॥ पादाभ्या इयत
पद्धति ‘दिमहति’ ॥ ३।२।९६ ॥ इति पदादेश ॥ ४ ॥ वत्त-तऽनन वत्त
क्षीबलिङ्ग मन् ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन् ॥ ५ ॥ सदिवृति ” ॥
(उणा-६८०) ॥ इति अनौ वतनि, इया वतनी ॥ ६ ॥ अयतेऽनेन अयनम् ॥ ७ ॥
सरन्ति अस्या सरणि च्छालिङ्ग ऋहृष्ट ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यणि ॥ ८ ॥
-मागन्ति अनेन माग म्रिय तेऽनेति वा श्चक्षशास्त्र ॥ (उणा-९६) ॥ इति मे
निपात्यते ॥ ९ ॥ अतन्ति अत्र पाद्या अन्वा अतेधच ॥ (उणा-९०९) ॥ इति
वनिप् ॥ १० ॥ पवति अस्मिन् पद्या पुलिङ्गौ पथिमथिभ्याम् ॥ (उणा-९२६) ॥
इतीन् ॥ ११ ॥ निगच्छन्ति अनेन निगम ॥ १२ ॥ सरन्ति अनया सृति ॥ १३ ॥ ४९ ॥

सत्पथे सृति त पन्था

सन्ध्यायै पन्थाय सत्पथस्तत्र ॥ १ ॥ स्वतिशब्दाभ्या पर पन्था, पूनित पन्था
सुपन्था, पूनित पन्था अतिपन्था, 'पूजास्वते प्राक् द्यत' ॥ ७।३।७२ ॥ इति
समासान्तनिषेध ॥ २ ॥ ३ ॥

अपन्था अपथ समे ।

न पन्था अपन्था, 'नज्जत्तल्लुप्यात्' ॥ ७।३।७१ ॥ इति समासान्तनिषेध ॥ १ ॥
नज्जो निर्दिष्टस्य अनित्यत्वात् समासान्ते सति अपथम्, 'पथं सङ्ख्याऽव्ययोत्तर' ॥
(हैमलिङ्गानु० नपु० स्त्रो-८) ॥ इति क्लीबत्वम्, पथोऽभाव इति अव्ययीभावो वा ॥ २ ॥

व्यध्वो दुरध्व कदच्चा विपथ कापथ च स ॥ ५० ॥

विरुद्धोऽध्वा व्यध्व ॥ १ ॥ दुष्टोऽत्रा दुरध्व, "उरसर्गादध्वन" ॥ ७।३।७९ ॥
इत्यसमासान्त ॥ २ ॥ कुत्सितोऽध्वा कदध्वा ॥ ३ ॥ विरुद्ध पन्था विपथम् ॥ ४ ॥
कुत्सित पन्था कापथम्, 'काक्षपथो' ॥ ३।२।१३४ ॥ इति कादेश, 'पथ सङ्ख्या
ऽवयोत्तर' ॥ (हैमलिङ्गानु० नपु० स्त्रो-८) ॥ इति क्लीबत्वम् । अमरस्तु- विपथका
पथशब्दौ पुम्माह गौडाय यदाह- व्यध्वो विपथकापथौ' इति ॥ ५ ॥ ५० ॥

प्रान्तर दूरदून्योऽध्वा

प्रगता अन्तरेऽस्मात् प्रातर दूरदूयो माग ॥ १ ॥

कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् ।

कम्यते कान्तार पुष्पीवलिङ्ग द्वारमन्तार' ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यरे
निपाल्यते, कस्य अम्मसाऽन्तमियतीति वा ॥ १ ॥

सुरुक्ता तु सन्धिला स्याद् गृढमार्गो भुवोऽन्तरे ॥ ५१ ॥

सरत्पनया सुरक्ता सते सुच ॥ (उणा-१०८) ॥ इत्युक्त ॥ १ ॥
सन्धि लाति सन्धिला सन्धिरपि भूमिमध्ये गूढोमाग ॥ २ ॥ ५१ ॥

चतुष्पथे तु सस्थान चतुष्क

चतुर्णां पथा समाहारश्चतुष्पथ तत्र ॥ १ ॥ सतिष्ठतेऽत्र सस्थानम् ॥ २ ॥
चत्वारोऽवयवा अस्य चतुष्कम् ॥ ३ ॥

त्रिपथे त्रिकम् ।

त्रयाणां पथा समाहारस्त्रिपथ तत्र ॥ १ ॥ त्रयोऽवयवा अस्य त्रिकम् ॥ २ ॥

द्विपथ तु चारपथ

द्वौ पथानौ समाहृतौ द्विपथम् ॥ १ ॥ चाराय पन्थाधारपथ ॥ २ ॥

१ 'समागान्ताऽऽगम मन्त्रा चापक गण नन्निर्दिष्टानि अनित्यानि' ॥
(न्यायमञ्जूषा-न्या-३५) ॥ इति परिभाषया ।

२ सट्ख्यावाचिनोऽयथाच पर पथशब्द क्लीबलिङ्ग, इति भाव ।

पुरो द्वार पद्वार तत्र ॥ १ ॥ गोप्यते गोपुरम्, “ श्वत् ” ॥ (उणा-
४२६) ॥ इति उरे निपात्यते ॥ २ ॥

रय्याप्रतोलीविशिखा समा ॥ ४७ ॥

रथान् वहति रथ्या, “ वहति रथ ” ॥ ७११२ ॥ इति य ॥ १ ॥ प्रतोत्यते
प्रतोली ॥ २ ॥ विशायते जननमर्दन विशिखा, “ श्यतरिश्च वा ’ ॥ (उणा-
८५) ॥ इति य, विगता शिखा मुण्डितेव समत्वादिति वा ॥ ३ ॥ ४७ ॥

परिकूट हस्तिनखो नगरद्वारकूटके ।

परित कूट्यते परिकूट पुष्पाबलिङ्ग ॥ १ ॥ हस्तिनख इव हस्तिनख दुर्ग
द्वारावतरणार्थं क्रमनिष्ठो मृत्कूटोऽपसोपानारय, बहिरतटमन्तः सोपानयुक्त युद्धाय
मित्येके ॥ २ ॥ नगरद्वारे कूटो नगरद्वारकूटस्तत्र ॥ ३ ॥

मुख नि सरणे

गृहादेर्नि स्त्रियते प्रविश्यते च येन तद् मुखमिव मुखम् यत् कौटिल्य -
“ मुखसम सक्रम ” इति ॥ १ ॥ नि स्त्रियतेऽनेन नि सरण तत्र ॥ २ ॥

वाटे प्राचीनाऽऽवेष्टकौ वृति ॥ ४८ ॥

व्यतेऽनेन वाट त्रिलिङ्गस्तत्र ॥ १ ॥ प्रागेव प्राचानम् अदिक्क्षिया
॥ ७१११०७ ॥ इतिान ॥ २ ॥ आवेष्टते आवेष्टक ॥ ३ ॥ त्रियतेऽनया वृति
॥ ४ ॥ ४८ ॥

पदव्येकपदी पद्या पद्धतिर्वर्त्म वर्तनी ।

अयन सरणिर्मार्गोऽभ्वा पन्था निगम सृति ॥ ४९ ॥

पद्यतेऽनया पदवि “ छविच्छवि ” ॥ (उणा-७०६) ॥ इति वौ निपात्यते
इया पदवी ॥ १ ॥ एक पादोऽस्यामेकपदी कुम्भपद्यादित्वात् साधु ॥ २ ॥
पदमस्या दृश्य पद्या ह्यपद्य- ॥ ७११११ ॥ इति य ॥ ३ ॥ पादाभ्या ह्यते
पद्धति छिमहति ॥ ३१२१९६ ॥ इति पदादेश ॥ ४ ॥ वत्त-तऽनेन वत्त
ह्रीबलिङ्ग मन् ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन् ॥ ५ ॥ ‘ सदिवृति ’ ॥
(उणा-६८०) ॥ इति अनौ वतनि, इया वतना ॥ ६ ॥ अयतेऽनेन अयनम् ॥ ७ ॥
सरति अस्या सरणि स्त्राङ्गि कृष्ट ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यणि ॥ ८ ॥
मार्गन्ति अनेन मार्ग स्त्रिय तेऽनेति वा ‘ श्चक्षान् ॥ (उणा-९६) ॥ इति ये
निपात्यते ॥ ९ ॥ अतन्ति अत्र पाया अभ्वा अतेधच ॥ (उणा-९९) ॥ इति
कनिप् ॥ १० ॥ पथन्ति अस्मिन् पन्था पुराङ्गौ ‘ पथिमथिभ्याम् ॥ (उणा-९२८) ॥
इतीन् ॥ ११ ॥ निगच्छन्ति अनेन निगम ॥ १२ ॥ सरति अनया सृति ॥ १३ ॥ ४९ ॥

सत्पथे सतित पन्था

सन्नासौ पथा ३ सत्पथस्तत्र ॥ १ ॥ स्वतिगन्धाभ्या पर पन्था पूजित पथा
उपथा, पूजित पथा अतिपथा, “पूनास्वते प्राक् टात् ॥ ७।३।७० ॥ इति
समासान्तनिषेध ॥ २ ॥ ३ ॥

अपन्था अपथ समे ।

न पन्था अपथा, ‘नन्तत्पुरुषात्’ ॥ ७।३।७१ ॥ इति समासान्तनिषेध ॥ १ ॥
ननौ निर्दिष्टस्य अनित्यत्वात् समासान्ते सति अपथम्, ‘पथे सङ्ख्याऽन्ययोत्तर’ ॥
(हैमलिङ्गानु० नपु० स्त्री-८) ॥ इति क्लीबत्वम् पयोऽभाव इति अव्ययीभावो वा ॥ २ ॥

व्यध्वो दुरध्व कदध्वा विपथ कापथ च स ॥ ५० ॥

विरुद्धोऽध्वा व्यध्व ॥ १ ॥ दुष्टोऽध्वा दुरध्व, ‘उगसर्गादध्वन’ ॥ ७।३।७९ ॥
इत्यसमासान्त ॥ २ ॥ कुत्सितोऽध्वा कदध्वा ॥ ३ ॥ विरुद्ध पथा विपथम् ॥ ४ ॥
कुत्सित पथा कापथम् काक्षपथो’ ॥ ३।२।१३४ ॥ इति कादेश, ‘पथ सङ्ख्या
ऽन्ययोत्तर’ ॥ (हैमलिङ्गानु० नपु० स्त्री-८) ॥ इति क्लीबत्वम् । अमरस्तु- विपथका
पथशदौ पुम्याह गौडश्च यदाह- ‘व्यध्वो विपथकापथो’ इति ॥ ५ ॥ ५० ॥

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा

प्रगता अन्तरेऽस्मात् प्रान्तर दूरशून्यो माग ॥ १ ॥

कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् ।

कम्प्यते कान्तार पुरीवल्लिह द्वारभ्रज्जार” ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे
निपात्यते, कस्य अम्भसोऽन्तमियतीति वा ॥ १ ॥

सुरुक्ता तु सन्धिला स्याद् गृहमार्गो भुवोऽन्तरे ॥ ५१ ॥

सरत्यनया सुरुक्ता सते सुच ॥ (उणा-१०८) ॥ इत्युक्त ॥ १ ॥
सन्धिं श्वाति सन्धिला सन्धिरपि भूमिमध्ये गृहोमाग ॥ - ॥ ५१ ॥

चतुष्पथे तु सस्थान चतुष्क

चतुर्णां पथा समाहारश्चतुष्पथ तत्र ॥ १ ॥ सतिष्ठनेऽत्र मस्थानम् ॥ २ ॥
चचारोऽवयवा अस्य चतुष्कम् ॥ ३ ॥

त्रिपथे त्रिकम् ।

त्रयाणां पथा समाहारश्चिपथ तत्र ॥ १ ॥ त्रयोऽवयवा अस्य त्रिकम् ॥ २ ॥

द्विपथ तु चारपथ

द्वौ पथानौ समाहतौ द्विपथम् ॥ १ ॥ चाराय पथाश्चारपथ ॥ २ ॥

१ ‘समासान्ता ऽऽगम मत्ता चापक गण नन्निर्दिष्टानि अनित्यानि’ ॥
(न्यायमञ्जूषा-न्या-२५) ॥ इति परिभाषया ।

२ सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययाश्च पर पथशद क्लीबलिङ्ग इति भाव ।

गनाद्यन्ता त्वसङ्कुल ॥ ५२ ॥

घण्टापथ ससरण श्रीपथो राजवर्म च ।

उपनिष्क्रमण चोपनिष्कर च महापथ ॥ ५३ ॥

असङ्कुलो गजानीनां माग ॥ १ ॥ ५२ ॥ घण्टोपलक्षितानां हस्तिना पथा
घण्टापथ , चाणाकयोक्तोऽष्टदण्डपृथु पथा ॥ २ ॥ सम्यक् सरलत्र ससरणम् ॥ ३ ॥
त्रिया उपलक्षित पथा श्रीपथ ॥ ४ ॥ राजयोग्य वत्स राजवर्म ॥ ५ ॥
उपनिष्क्रम्यतेऽस्मिन् उपनिष्क्रमणम् ॥ ६ ॥ उपनिष्कार्यते सैयमस्मिन् उपनिष्करम्
॥ ७ ॥ महावासी पन्थाश्च महापथ ॥ ८ ॥ ५३ ॥

विपणिस्तु वणिग्मार्ग

विपण्यन्तेऽस्या विपणि खालिङ्ग “पदिपठि” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
६ ॥ १ ॥ वणिजा मार्गो वणिग्माग पण्यवीध्यपि ॥ २ ॥

स्थान तु पदमास्पद ।

तिष्ठत्यस्मिन् स्थानम् ॥ १ ॥ पथतेऽस्मिन् पदम्, “वषादय क्लृबे” ॥ ५१३१२९ ॥
इत्यत्र ॥ २ ॥ आ समन्तात् पदमास्पद वचस्कादित्वात् साधु ॥ ३ ॥

श्लेषस्त्रिमार्ग्या शृङ्गाट

त्रयाणां मार्गाणां श्लेषो मेलन ध्रायते तदिति शृङ्गाटम् “कपाटविराट्” ॥
(उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपात्यते, शृङ्गैरटन्ति अस्मिन्निति वा शृङ्गाटवद् मार्गं
स्त्रिकोणत्वाद् वा ॥ १ ॥

बहुमार्गी तु चत्वरम् ॥ ५४ ॥

बहवो मार्गा समाहृता बहुमार्गी ॥ १ ॥ चत्वरम्, “कृगृशू” ॥
(उणा-४४१) ॥ इति वरद् ॥ २ ॥ ५४ ॥

श्मशान करवीर स्यात् पितृप्रेताद् वन गृहम् ।

शवानां शयन श्मशानम् पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ करैर्वीरयन्तेऽत्र करवारम्
॥ २ ॥ पितृप्रेतादिति समाहारद्वन्द्वो यथासरयानिदृत्यथ तेन पितृप्रेतशब्दाभ्यां
पर वन गृह च, पितृणां वन गृह च पितृवन पितृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एव प्रेतवनम्
॥ ५ ॥ प्रेतगृहम् ॥ ६ ॥

गेहभूर्वास्तु

गेहाय भूमिर्गेहम् ॥ १ ॥ वसत्यत्र वास्तु पुक्लीबलिङ्ग, “वसेणिद् वा” ॥
(उणा-७७४) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥

गेह तु गृह वेडम निकेतनम् ॥ ५५ ॥

मन्दिर सदन सद्य निरुग्यो भवन कुट ।

आलयो निलय शाला सभोदयसित कुलम् ॥ ५६ ॥

धिष्यमायमथ स्थान पस्त्य सस्त्याय आश्रय ।

ओको निवास आवासो वसति शरण क्षय ॥ ५७ ॥

धामाऽगार निशान्त च

केतति निवसन्ति अत्र गेहम्, ' किनो गे च ' ॥ (उणा-१८७) ॥ इति
ह ॥ १ ॥ गृह्णाति पुरुषोपाशित द्रव्यमिति गृहम् ' गेहे ग्रह ' ॥ ५११५१ ॥
इति क, पुन्लीबलिहवेता ॥२॥ विशन्ति अस्मिन्निति वेदम क्लीबलिङ्ग, ' मन् ' ॥
(उणा-१११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ निरुग्यन्त्यत्र निकेतनम् ॥ ४ ॥ ५५ ॥ मन्थते
स्तूयतेऽत्र मन्दिर छावलाबलिङ्ग, " मदिमदि " ॥ (उणा-४१०) ॥ इतीर
॥ ५ ॥ सादलस्मिन् सदनम् ॥ ६ ॥ ' मन् ' ॥ (उणा-१११) ॥ इति
मनि सद्य कलाबलिङ्ग ॥७॥ नितरा चायते निरुग्य, ' धाय्यापाय्य ' ॥ ५११२४ ॥
इति ध्यणि निपात्यते ॥ ८ ॥ भवत्यस्मिन् भवन पुन्लीबलिङ्ग ॥ ९ ॥ कुन्थते
ऽस्मिन् कुट आपुसलिङ्ग ॥ १० ॥ आलीयन्तेऽस्मिन्नालय ॥ ११ ॥ एव
निलय ॥ १२ ॥ शायते शाला, ' शामादया ' ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल
शालते वा शलन्त्यस्या वा ॥ १३ ॥ सह भात्यस्या सभा ॥ १४ ॥ उदवासिनोति
स्योदवसितम् ऊध्वमवसायते वा ॥ १५ ॥ कोलन्ति अत्र कुलम् स्थादित्वात् क ॥ १६ ॥
॥ ५६ ॥ धृष्टुवन्त्यस्मिन् धिष्यम् " शिष्यास्याख्या " ॥ (उणा-३६४) ॥
इति ये निपात्यते ॥ १७ ॥ आवमन्ति अस्मिन्नावसथ ' उपसगाद्वस ॥ (उणा-२३३)
॥ इत्यथ ॥ १८ ॥ तिष्ठन्त्यत्र स्थानम् ॥ १९ ॥ ' पसि निवासे ' सौत्रा दन्त्या
न्त, पमत्यन्मिन् पस्त्यम ' मृदापसि ' ॥ (उणा-३६०) ॥ इति तकारादि
य अवस्त्यायति सघातीभवताति वा धृष्टोदरादित्वात् ॥ २० ॥ सस्त्यायन्त्यत्र
सस्त्याय ॥ २१ ॥ आश्रयत्येनमाश्रय ॥ २२ ॥ उच्यन्त्यस्मिन् ओक कलाबलिङ्ग,
" उच्यन्ते कथ ' ॥ (उणा-१६५) ॥ इत्यम् ॥ २३ ॥ निवमत्यस्मिन्नि
वाम ॥ २४ ॥ एवमावास ॥ २५ ॥ वमत्यस्या वमति छालिङ्ग, " खल्यमि " ॥
(उणा-६५३) ॥ इत्यति ॥ २६ ॥ शायते शीताद्यनेन शरणम् ॥ २७ ॥ क्ष
यन्त्यत्र क्षय ॥ २८ ॥ ५७ ॥ दवत्यस्मिन्नाश्रय धाम कलाबलिङ्ग, ' मन् ' ॥
(उणा-१११) ॥ इति मन्, ' अर्तादि ' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मे धाम
मपि ॥ २९ ॥ अग्यतेऽस्मिन्गारम् " अग्यङ्गि ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यार,
अगान् वृथानिर्यति वा ॥ ३० ॥ निशाम्यन्त्यस्मिन्निशान्तम् " अद्यथाच्चाधारे ' ॥
॥ ५१११२ ॥ इति क निशाया अतोऽत्रति केचिन् ॥ ३१ ॥

गजाद्यथा त्वसङ्कुल ॥ ५२ ॥

घण्टापथ ससरण श्रीपथो राजवर्त्म च ।

उपनिष्क्रमण चोपनिष्कर च महापथ ॥ ५३ ॥

असङ्कुलो गजानीनां मार्ग ॥ १ ॥ ५२ ॥ घण्टोपलक्षितानां हस्तिना पथा
घण्टापथ, चाणाशयोक्तोऽष्टदण्डपृथु पथा ॥ २ ॥ सम्यक् सरत्यत्र ससरणम् ॥ ३ ॥
प्रिया उपलक्षित पथा श्रीपथ ॥ ४ ॥ राजयोग्य वर्त्म राजवर्त्म ॥ ५ ॥
उपनिष्क्रम्यतेऽस्मिन् उपनिष्क्रमणम् ॥ ६ ॥ उपनिष्कार्यते सैन्यमस्मिन् उपनिष्करम्
॥ ७ ॥ महाधार्म्यं पथाथ महापथ ॥ ८ ॥ ५३ ॥

विपणिस्तु वणिग्मार्ग

विपण्यन्तेऽस्यां विपणि खालिङ्ग "पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
इ ॥ १ ॥ वणिजा मार्गा वणिग्मार्ग पण्यवीम्यपि ॥ २ ॥

स्थान तु पदमास्पद ।

तिष्ठत्यस्मिन् स्थानम् ॥ १ ॥ पद्यतेऽस्मिन् पदम्, वपादय क्लावे ॥ ५।३।२९ ॥
इत्यल् ॥ २ ॥ आ समन्तात् पदमास्पद वचस्कादित्वात् साधु ॥ ३ ॥

श्लेषस्त्रिमास्यां शृङ्गाट

त्रयाणां मागाणां श्लेषो मेलनं धीयते तदिति शृङ्गाटम्, 'कपाटविराट्' ॥
(उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपात्यते, शृङ्गैरटन्ति अस्मिन्निति वा शृङ्गाटवद् मार्गं
क्लिन्नोणत्वाद् वा ॥ १ ॥

बहुमार्गा तु चत्वरम् ॥ ५४ ॥

बहवो मार्गा समाहृता बहुमार्गा ॥ १ ॥ चत्वरम्, 'कृगृशृ' ॥
(उणा-४४१) ॥ इति वरद् ॥ २ ॥ ५४ ॥

श्मशानं करवीरं स्यात् पितृप्रेताद् वनं गृहम् ।

शवानां शयनं श्मशानम् पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ करवीरयन्तेऽत्र करवारम्
॥ २ ॥ पितृप्रेतादिति समाहारद्वन्द्वो यथासत्यानिवृत्त्यथ तेन पितृप्रेतशब्दाभ्यां
परं वनं गृहं च पितृणां वनं गृहं च पितृवनं पितृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एव प्रेतवनम्
॥ ५ ॥ प्रेतगृहम् ॥ ६ ॥

गेहभूर्वास्तु

गेहाय भूमिर्गेहम् ॥ १ ॥ वसत्यत्र वास्तु पुनस्तीगलिङ्ग, 'वसेर्णिच् वा' ॥
(उणा-७७४) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥

विहरन्त्यस्मिन् विहार पुक्लोललिङ्ग ,अमरस्तु-“वैत्यमागतन तुल्ये” इति, “धौद्रानां विहारोऽस्त्री” इति च चयविहारौ भिनार्थावाह ॥ २ ॥ ६० ॥

गर्भागारेऽपवरको वासौक शयनास्पदम् ।

अगारस्य गभा गभागरम्, राजदत्तादित्वात् पूरनिपात ॥ १ ॥ तत्र अपवृणाति आच्छादयति अपवरक, “दृक्नु” ॥ (उणा- २७) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ वासाय वासमध्ये वा ओशो गृह वासौक ॥ ३ ॥ शयनस्य शय्याया आरुद शयनास्पदम् ॥ ४ ॥

भाण्डागार तु कोश स्यात्

भाण्डस्याऽगार भाण्डागारम् ॥ १ ॥ कुशयति भाण्डमत्र कोश, पुम्लात्रलिङ्ग ॥ २ ॥

चन्द्रशाला शिरोगृहम् ॥ ६१ ॥

चन्द्रेणाऽदूरवर्तिना शालते चन्द्रशाला ॥ १ ॥ शिरसि सौवस्य गृह शिरोगृहम् ॥ २ ॥ ६१ ॥

कुप्यशाला तु सन्धानी

कुप्य ताम्रादि तस्य शाला कुप्यशाला ॥ १ ॥ स वीयतेऽस्या स वानी ॥ २ ॥

फायमान तृणौकसि ।

फायो मानमस्य फायमानम् ॥ १ ॥ तृण षष्ठादेश्वलक्षणम्, तेन तृणकाष्ठा दिभि गृहस्यापरि रचितमौको लभ्यते ॥ २ ॥

होत्रीय तु हविर्गेह

जुषति अस्मा होत्रा, हुयामा ” ॥ (उणा- ४५१) ॥ इति न, होत्रेव होत्रीयम् होत्राया इय ॥ ७१२१६३ ॥ इति स्वाथ इय ॥ १ ॥ हविषो होतयस्य गेह हविर्गेहम् ॥ २ ॥

प्राग्वश प्राग्विर्गृहात् ॥ ६२ ॥

वश कुल स्थूणा वा, प्राग् वशोऽन प्राग्वश, पलाशालारयोऽमिशालाया आयो भाग ॥ १ ॥ ६२ ॥

आथर्वण शान्तिगृहम्

आथर्वणिकाना धम आत्राय महो वा आथर्वण, आथर्वणिकादण् इक् उक् च ’ ॥ ६१३१६७ ॥ इत्यणि साधु सोऽत्राऽस्ति आथर्वणम् अभ्रादत्वाद् अ ॥ १ ॥ शान्त्यै गृह शान्तिगृह शान्तागृहकमपि । यद् वाचस्पति -

‘आथर्वण शान्तिगृह शान्तीगृहकम् यद्’ इति ॥ २ ॥

कुट्टिम तस्य नद्धम् ।

अभ्य गृहस्य पापाणादिभिर्वद्धा भूमि , कुट्ट्यने कुट्टिम पुट्टीवल्लिङ्ग , “कुट्टि
चटि ” ॥ (उणा-३४९) ॥ इतीम ॥ १ ॥

चतु शाल सजवन

चनस्य शाला समाह्ताथतु शालम् ॥ १ ॥ सजवतेऽन सजवनम् ॥ २ ॥

सौध तु नृपमन्दिरम् ॥ ५८ ॥

मुधया धवलाट्टत सौध पुट्टीवल्लिङ्ग ॥ १ ॥ ५८ ॥

उपकारिकोपकार्या

उपकरोत्युपकारिका ॥ १ ॥ उपक्रियते उपकाया उपकयाऽपि, पटमण्डपादि
राजसदनम् ॥ २ ॥

सिंहद्वार प्रवेशनम् ।

सिंहस्येव द्वार सिंहद्वारम् ॥ १ ॥ प्रविश्यतेऽनेन प्रवेशनम् ॥ २ ॥

प्रासादो देवभूपाना

गृहमित्युत्तरत सक्थ्यते प्रसीदन्ति नयन-मनास्मिन्निति प्रासाद “धञ्जु
पसगस्य ” ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घ , प्रसादनोऽपि ॥ १ ॥

हर्म्यं तु धनिना गृहम् ॥ ५९ ॥

हरति मनो हर्म्यम्, ‘ शिष्यास्याद्य ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते
॥ १ ॥ ५९ ॥

मठाऽऽवसथाऽऽवसथा स्युश्छात्र व्रतिवेश्मनि ।

मठन्ति निवसन्त्यत्र मठ त्रिलिङ्ग बाहुलकात् ‘ पुनात्रि ॥ ५।३।१३० ॥
इति घ ॥ १ ॥ आवसथ एव आवसथ्यम्, भेषजादित्वाद् व्यण् ॥ २ ॥ आवसन्त्य
स्मिन्नावसथ छात्राणा व्रतिना च वेत्सुनि ॥ ३ ॥

पर्णशालोटज

पणमुपलक्षण तेन पणतृणादे शाला पणशाला ॥ १ ॥ वक्ष्यते वेष्ट्यते
तृणपणादिभिरित्युटज मुनिकुटार पुट्टीवल्लिङ्ग उटजादय ॥ (उणा-१३४) ॥
इत्यजे निपात्यते ॥ २ ॥

चैत्यविहारौ जिनसन्ननि ॥ ६० ॥

चायत चैयम् शिष्यास्या ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये साधु ॥ १ ॥

विहरत्यस्मिन् विहार पुक्लाबलिह्र अमरस्तु—“चैत्यमायतन तुल्ये” इति, “बौद्धानां विहारोऽग्री” इति च चैत्यविहारं भिन्नायावाह ॥ २ ॥ ६० ॥

गर्भागारेऽपवरको वासौक शयनास्पदम् ।

अगारस्य गभा गभागारम्, राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपात ॥ १ ॥ तत्र अपठ्णोति आच्छादयति अपवरक, “दृक्नु” ॥ (उणा—२७) ॥ इत्यक् ॥ २ ॥ वासाय वासमध्ये वा ओको गृह वासौक ॥ ३ ॥ शयनस्य शय्याया आम्नद शयनास्पदम् ॥ ४ ॥

भाण्डागार तु कोश स्यात्

भाण्डस्याङ्गार भाण्डागारम् ॥ १ ॥ कुशयति भाण्डमत्र कोश, पुक्लाबलिह्र ॥ २ ॥

चन्द्रशाला शिरोगृहम् ॥ ६१ ॥

चन्द्रेणाऽद्वर्तिना शालते चन्द्रशाला ॥ १ ॥ शिरसि सौवस्य गृह शिरोगृहम् ॥ २ ॥ ६१ ॥

कुप्यशाला तु सन्धानी

कुप्य ताम्रादि तस्य शाला कुप्यशाला ॥ १ ॥ ॥ वीयतेऽस्या सन्धानी ॥ २ ॥

कायमान तृणौकसि ।

कायो मानमस्य कायमानम् ॥ १ ॥ तृण काष्ठादेरुपलक्षणम्, तेन तृणकाष्ठा दिभि गृहस्यापरि रचितमोको लभ्यते ॥ २ ॥

होत्रीय तु हविर्गेह

जुह्वति अस्या होत्रा, ‘हुयामा’ ॥ (उणा—४५१) ॥ इति न, होत्रैव होत्रायम् ‘होत्रायाम् इय’ ॥ ५११६३ ॥ इति स्वाथ इय ॥ १ ॥ हविषो होतव्यस्य गेह हविर्गेहम् ॥ २ ॥

प्राग्गृह प्राग्गृहविर्गृहात् ॥ ६२ ॥

वश कुल स्थूणा वा प्राग् वशोऽत्र प्राग्गृह, पन्नाशालाऽर्योऽभिशाळाया आद्यो भाग ॥ १ ॥ ६२ ॥

आथर्वण शान्तिगृहम्

आथर्वणिकाना धम आम्नाय सहो वा आथर्वण, ‘आथर्वणिकादण् इक् उक् च’ ॥ ६१३१६७ ॥ इत्यणि साधु सोऽत्राऽस्ति आथर्वणम् अभ्रादित्वात् वा ॥ १ ॥ शान्त्यै गृह शान्तिगृह शान्तागृहम्पि । यद् वाचस्पति —

‘आथर्वण शान्तिगृह शान्तिगृहकमयद्’ इति ॥ २ ॥

आस्थानं गृहमिन्द्रकम् ।

आस्थानाय गृहमास्थानगृहम् ॥ १ ॥ इन्द्र कायतीव सध्रीक्याद् इन्द्रकम् ॥ २ ॥

तैलिशाला यन्त्रगृह

तैलिना शाला तैलिशाला ॥ १ ॥ तिलनिष्पीडाय त्रस्य गृहम् ॥ २ ॥

अरिष्ट सूतिकागृहम् ॥ ६३ ॥

न रिप्यते हिंस्रैः कृतरक्षत्वाद् अरिष्टम् ॥ १ ॥ सूतिकार्ये गृह सूतिकागृहम् ॥

२ ॥ ६३ ॥

सूदशाला रसवती पाकस्थान महानसम् ।

सूदाना शाला सूदशाला ॥ १ ॥ रसा सन्त्यस्या रसवती, रस आस्वादोऽस्त्यस्यामिति वा ॥ २ ॥ पाकाय स्थान पाकस्थानम् ॥ ३ ॥ अनसा उपकरणसम्भार मत्त्वं लक्ष्यते ततो महत्त्वं तदनर्थेति महानसम्, “सरोऽनोऽदमाऽव्यसो जातिनाम्नो” ॥ ७।३।११५ ॥ इत्यद् समाप्तान्त ॥ ४ ॥

हस्तिशाला तु चतुर

हस्तिना शाला हस्तिशाला ॥ १ ॥ चलयते चतुरम् ॥ २ ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ॥ ६४ ॥

वानिना शाला वाजिशाला ॥ १ ॥ मच्यते स्तूयते मन्दुरा आक्लाबलिङ्ग, “वायसि” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ २ ॥ ६४ ॥

सन्दानिनी तु गोशाला

सदानन गोबन्धनरज्जुरस्त्यस्या सन्दानिनी ॥ १ ॥ गवा शाला गोशाला ॥ २ ॥

चित्रशाला तु जालिनी ।

चित्राऽलङ्कृता शाला चित्रशाला ॥ १ ॥ जालानि सत्यस्या जालिनी ॥ २ ॥

कुम्भशाला पारुपुटी

कुम्भाना घटनाय शाला कुम्भशाला ॥ १ ॥ पावेन पुटति सल्लिप्यति पाकपुटी ॥ २ ॥

तनुशाला तु गर्तिका ॥ ६५ ॥

तनुवानाय शाला तनुशाला ॥ १ ॥ कुविदस्थितये गर्तोऽस्त्यर्सा गर्तिका, ‘अतोऽनेकस्वरात्’ ॥ ७।२।६ ॥ इतीक ॥ २ ॥ ६५ ॥

नापितशाला वपनी शिष्टपा खरकुटी च सा ।

नापितस्य शाला नापितशाला ॥१॥ वपन्यस्या वपनी ॥२॥ शिल्प विज्ञान-
मस्यस्या शिपा ॥ ३ ॥ खरस्य कुटीव खरकुटी ॥ ४ ॥

आवेशन शिल्पशाला

आवेश-लस्मिन् आवेशा गृहादन्दत् कारणा कमस्थानम् ॥१॥ शिल्पिनां
शाला शिल्पिशाला ॥ २ ॥

सत्रशाला प्रतिश्रय ॥ ६६ ॥

सत्र सदादान तस्य शाला सत्रशाला ॥१॥ प्रतिश्रीयते प्रतिश्रय ॥२॥६६॥

आश्रमस्तु मुनिस्थानम्

आश्राम्यन्ति तपस्यन्त्यस्मिन् आश्रम पुष्पीवल्लिङ्ग ॥ १ ॥

उपमनस्त्वन्तिकाश्रय ।

उपहन्यते समीप इति ज्ञायते उपमन, 'निघोद्ध' ॥ ५।३।३६ ॥ इत्यलि
निपात्यते ॥ १ ॥ अन्तिक आसन आश्रयोऽन्तिमाश्रय ॥ २ ॥

प्रपा पानीयशाला म्यात्

प्रपिवन्त्यस्या प्रपा स्थादित्वात् क ॥ १ ॥ २ ॥

गज्जा तु मदिरागृहम् ॥ ६७ ॥

गज्जन्ति नद-त्यस्या क्षावा गज्जा ॥ १ ॥ २ ॥ ६७ ॥

पक्वण शयरावास

पच्यतेऽस्मिन् पक्वण पुष्पीवल्लिङ्ग, 'चिक्वण' ॥ (उणा-१९०) ॥
इत्यणे निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥

घोषस्त्वाभीरपल्लिका ।

घोषन्ति गावोऽनेति घोष ॥ १ ॥ आभीराणा गोपानां पल्लिगृहाली आभा
रपल्लिका 'कुटीग्रामकयो पल्लि' इति तु ज्ञायते ॥ २ ॥

पण्यशाला निपद्याऽट्टो हट्टो विपणिरापण ॥ ६८ ॥

पण्यस्य शाला पण्यशाला ॥ १ ॥ निपीद-त्यस्या निपद्या, 'समज'
॥ ५।३।९९ ॥ इति कथप् ॥ २ ॥ अट्टन्तेऽस्मिन् अट्ट पुष्पीवल्लिङ्ग ॥ ३ ॥ हटति
दीप्यतेऽत्र हट, 'घटाघाटा' ॥ (उणा-१४१) ॥ इति ट्रे निपात्यते ॥ ४ ॥
विविध पणाय-त्यस्या विपणि खालिङ्ग ॥५॥ एतस्य पणाय-त्यस्मिन् आपण, 'गोच
रमचर' ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ ६ ॥ ६८ ॥

वेद्याऽऽश्रय पुर वेद

वेद्यानामाश्रयो वेद्याश्रय ॥ १ पुराणि पुरम् ॥ २ ॥ विशालस्मिन् भुजगा
वेद ॥ ३ ॥

मण्डपस्तु जनाश्रय ।

मण्ड्यते नानासाकंमण्डप पुष्पीबलिष्ठ, "विष्टप" ॥ (उणा-३०७) ॥
इत्यादिसत्ताद् शपे निपात्यते ॥ १ ॥ जनानामाश्रयो अनाश्रय ॥ २ ॥

कुड्य भित्ति

कोलति सस्त्रायति कुड्यम्, "कुलेट् च ना" ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किद्
य, कुटपा साध्विति वा पृषोदरादिस्त्वाद् टत्वम्, क्लीबान्निहोऽयम्, वाचस्पतिस्तु
"कुड्यमस्त्रियाम्" इति पुस्यऽध्याह ॥ १ ॥ भिद्यते भित्ति ॥ २ ॥

तदेङ्कमन्तर्निहितकीरुसम् ॥ ६९ ॥

तत् कुड्य अन्तर्निहिताऽस्थि एडयति एङ्कम्, "शम्बूशम्बुक" ॥
(उणा-६१) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥ ६९ ॥

वेदी वितर्दि

विदल्यस्या वेदि इया वेदी दारुपरिवृता चतुरस्रा विश्रातभू ॥ १ ॥
वितर्धते वितर्दि, "पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ, छल्लिङ्गावतौ ॥ २ ॥

अजिर प्राङ्गण चत्वरऽङ्गने ।

अजल्यस्मिन्जिरम्, स्थनिर ' ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपात्यते ॥ १ ॥
प्राङ्गण्यत्र प्राङ्गणम्, 'तृकृशू' ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण, अङ्गणमपि ॥ २ ॥
चल्यते चत्वरम् ॥ ३ ॥ अङ्गल्यस्मिन्पङ्गनम् ॥ ४ ॥

वलज प्रतीहारो द्वाद्वारे

वत्यतेऽस्मिन् वलजम्, वलेवाऽतत्र वा ॥ (उणा-१३३) ॥ इत्यज ॥ १ ॥
प्रतिरियते रुध्यतेऽनेन बाहुलकाद् घनि दाघत्वे च प्रतीहार ॥ २ ॥ त्रियते
द्वारयति वा द्वा छल्लिङ्ग बाद्धारौ ॥ (उणा-१८४) ॥ इति क्विपि निपात्यते
॥ ३ ॥ उभ्यते पूयते द्वारम् द्वारभट्टार ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते,
द्वारयताति वा तत्र ॥ ४ ॥

अथ परिघोऽर्गला ॥ ७० ॥

परिहण्यतेऽनेन परिघ दारुमयो लोहो वा दण्ड परेर्घ ' ॥ ५।३।४० ॥
इत्यल् ॥ १ ॥ इयति अगला त्रिलिङ्ग, ऋजनेर्गाऽतत्र ॥ (उणा-४६७) ॥
इत्यल्, अरेण वपणन गलताति वा ॥ २ ॥ ७० ॥

साऽल्पा त्वर्गलिका सूचि

सा अगला अल्पा अगलिका ॥ १ ॥ सूचयति सूचि खील्लिङ्ग ॥ २ ॥

कुञ्चिकाया तु कूचिका ।

साधारण्यङ्कुटश्चासौ

कुञ्चयतेऽनया कुञ्चिका, “नाम्नि पुंसि च” ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णक
तत्र ॥ १ ॥ कूचति कूचिका ॥ २ ॥ साधारयन्ति अनया साधारणा ॥ ३ ॥ अङ्कुषते
ऽङ्कुट, ‘नकुटकुञ्कुट’ ॥ (उणा-१७५) ॥ इयुटे निपात्यते ॥ ४ ॥

द्वारयन्त्र तु तालकम् ॥ ७१ ॥

द्वारविधानाय लोहमय यन्त्र द्वारयन्त्रम् ॥ १ ॥ ताड्यतेऽनेनेति ताडकम्,
एत्वे तालकम् ॥ २ ॥ ७१ ॥

अस्योद्घाटनयन्त्र तु ताल्यपि प्रतिताल्यपि ।

अस्य तालकस्य उद्घाटनाय यन्त्रमुद्घाटनयन्त्र ताड्यतेऽनया ताला ॥ १ ॥
प्रतिताड्यतेऽनया प्रतिताली ॥ २ ॥

तिर्यगद्वारोर्ध्वदारुत्तरङ्ग स्याद्

द्वारस्य ऊर्ध्वे उपरि तिर्यग् निहित दाह उत्तरमूर्ध्वे गच्छत्युत्तरङ्गम्, “नाम्नो
गम” ॥ ५।१।१३१ ॥ इति खड ॥ १ ॥

अरर पुन ॥ ७२ ॥

कपाटोऽररि कुवाट

इयति अररम् “अच्छिन्नति” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ १॥७२॥
कप्पते कपाट त्रिलिङ्ग ‘कपाटविराट’ ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपात्यते,
क शिर पाटयति प्रविशतामिति वा अपादित्वाद् बत्वे क्वाटोऽपि ॥ २ ॥ इयति अररि
पुक्लीबलिङ्ग, नदिवति ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरि ॥ ३ ॥ कुत्सित बध्यतेऽनेन
कुवाट ॥ ४ ॥

पक्षद्वार तु पक्षक ।

पक्षद्वार पार्श्वद्वारम् ॥ १ ॥ पक्षस्य तु य पक्षक, खट्विनाऽपि ॥ २ ॥

प्रच्छन्नमन्तद्वार स्याद्

प्रकर्षण छाद्यते स्म प्रच्छन्नम्, गृहस्य मध्यद्वार एकमेतदिति । कात्यो
यदाह- “प्रच्छन्नमन्तद्वार यत् पक्षद्वार तदुच्यते ॥ १ ॥

बहिर्द्वार तु तोरणम् ॥ ७३ ॥

वेद्याऽऽश्रय पुर वेश

वेद्यानामाश्रयो वेद्याश्रय ॥ १ पुराणि पुरम् ॥ २ ॥ विशालस्मिन् भुजगा
वेश ॥ ३ ॥

मण्डपस्तु जनाश्रय ।

मण्यते नानालोके मण्डप पुक्लीबलिङ्ग , “विष्टप ” ॥ (उणा-३०७) ॥
इत्यादिशब्दात् अपे निपात्यते ॥ १ ॥ जगानामाश्रयो जनाश्रय ॥ २ ॥

कुक्ष्य भित्ति

कोलनि सस्त्रायति कुक्ष्यम्, “कुलेद् च वा” ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किं
य , कुट्टया साध्विति या धृपोदरादित्वाद् इत्वम्, क्लीबञिहोऽयम्, वाचस्पतिस्तु
“कुक्ष्यमस्त्रियाम्” इति पुस्यऽप्याह ॥ १ ॥ भिद्यते भित्ति ॥ २ ॥

तदेङ्कमन्तर्निहितकीरुसम् ॥ ६९ ॥

तत् कुक्ष्य अन्तर्निहिताऽस्थि एङ्यति एङ्कम्, “शम्बूकशाम्बूक ” ॥
(उणा-६१) ॥ इत्युक्ते निपात्यते ॥ १ ॥ ६९ ॥

वेदी वितर्दि

विदाल्यस्या वेदि , इयां वेदी दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विश्रातभू ॥ १ ॥
वितर्द्यते वितर्दि , “पदिपठि ” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ , क्कालिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

अजिर प्राङ्गण चत्वरऽङ्गने ।

अजल्यस्मिन् अजिरम्, “स्थविर ” ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपात्यते ॥ १ ॥
प्राङ्गणं प्राङ्गणम्, “तृन्तृशू ” ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण , अङ्गणमपि ॥ २ ॥
चत्वरम् चत्वरम् ॥ ३ ॥ अङ्गल्यस्मिन् अङ्गणम् ॥ ४ ॥

वलज प्रतीहारो द्वार्द्वारे

वल्यतेऽस्मिन् वलजम् ‘बलेवोऽतश्च वा’ ॥ (उणा-१३३) ॥ इत्यच ॥ १ ॥
प्रतिहेय ते रुष्यतेऽनेन बाहुलकाद् घणि दाघत्वे च प्रताहार ॥ २ ॥ व्रियते
द्वारयति वा द्वा क्कालिङ्ग बाद्धारौ ॥ (उणा-९८४) ॥ इति क्किपि निपात्यते
॥ ३ ॥ उभ्यते पूयते द्वारम्, द्वारभ्यङ्गार ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते,
द्वारयताति वा तत्र ॥ ४ ॥

अथ परिघोऽर्गला ॥ ७० ॥

परिहृण्यतेऽनेन परिघ दारुमयो लौहो वा दण्ड परेघे ’ ॥ ५।३।४० ॥
इत्यल् ॥ १ ॥ इयर्ति अगला त्रिलिङ्ग ऋजनेर्गाऽनन् ॥ (उणा-४६७) ॥
इत्यल् अरेण वपणन गलताति वा ॥ २ ॥ ७० ॥

पटलच्छदिपी समे ॥ ७६ ॥

पटति स्पगयति पटल त्रिलिङ्ग, “मृदिकन्दि” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल,
पटं लातीति वा ॥ १ ॥ छाद्यतेऽनेन च्छदि ह्रीवलिङ्ग, “हृद्यवि”
॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस्, “छदेरिस्मन्” ॥ १२।३३ ॥ इति ह्रस्व ॥ २ ॥ ७६ ॥

नीत्र वलीक तत्प्रात्

नीयते जलमनेन नीत्रम्, “सुरक्षुर” ॥ (उणा-१९६) ॥ इति रे निपात्यते
॥ १ ॥ वल्ते सट्णोति वलाक पुल्लीवलिङ्ग, “स्यमिकपि” ॥ (उणा-४६) ॥
इतीक, तस्य पटलस्य प्रान्तन्तत्प्रान्त ॥ २ ॥

इन्द्रकोशस्तमङ्गक ।

इन्द्रेण कुश्यताव इन्द्रकोश ॥ १ ॥ ताम्यन्ति काहृत्येन तमङ्गो हर्म्य
नियूह, “पतितमि” ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ २ ॥

वलभी छदिराधार

‘वड सौत्र’ वडति वडभा, “कृशृगृ” ॥ (उणा-३२९) ॥ इत्यभ
लत्वे, वलभी अयमिकागतोऽपि, छदिप आधारे वगपञ्जरादिछदिराधार
॥ १ ॥

नागदन्तास्तु दन्तका ॥ ७७ ॥

नागसेव दन्ता नागदन्ता ॥ १ ॥ दन्तप्रतिवृत्तयो दन्तका ॥ २ ॥ ७७ ॥

मत्तालम्बोऽपाश्रय स्यात् प्रग्रीवो मत्तवारणे ।

मत्तै प्रमादिभिरालम्ब्यते मत्तालम्ब ॥ १ ॥ अपाश्रीयतेऽपाश्रय ॥ २ ॥
प्रसृता ग्रीवाऽत्र प्रमाव पुन्लीवलिङ्ग ॥ ३ ॥ मत्तान् वारयति मत्तवारणस्तत्र ॥ ४ ॥

वातायनी गवाक्षश्च जालके

वातस्य अयन मार्गोऽस्मिन् वातायन पुक्लबलिङ्ग ॥ १ ॥ गोरक्षीव गवाक्ष
“अक्षोऽप्राप्यङ्गे” ॥ ७।३।८५ ॥ इत्यट् समासान्त, “गोर्नाम्यवोऽप्ये
॥ १।२।२८ ॥ इत्यवादेश ॥ २ ॥ जलति जाल ज्वलादित्वात् ण, के जालक
तत्र ॥ ३ ॥

अथान्नकोष्टक कुसूल ॥ ७८ ॥

कुष्णाति कोष्ट, “कुपेवा” ॥ (उणा-१६४) ॥ इति ट अनस्य कोष्ठो
ऽनकोष्टक ॥ १ ॥ ‘कुसच् सञ्छेपे दत्मान्त’ कुस्यति धान्येन कुसूल, “कुल
पुल्लुसिभ्य क्ति” ॥ (उणा-४९०) ॥ इत्यूल, तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥ २ ॥ ७८ ॥

अग्निस्तु कोणोऽणि कोटि पाल्यस इत्यपि ।

द्वारामे स्तम्भोपरि विबद्ध बहिर्द्वारम् ॥ १ ॥ मङ्गलार्थं तारयत्यत्र तोरण
पुष्पावलिम् ॥ २ ॥ ७३ ॥

तोरणोर्ध्वं तु मङ्गल्य दाम वन्दनमालिका ।

तोरणस्योपरि मङ्गलार्थं सहकारादि पञ्चवनिर्मित दाम माला वन्दनाय माला
वन्दनमालिका ॥ १ ॥

स्तम्भादे स्यादधोदारौ शिला

स्तम्भादीनामध आधारदारुणि शिलति शिला, "स्तम्भोर्ध्वं दार्वन्तरस्था
नार्थं यदासज्यते सा शिला" इति गौड ॥ १ ॥

नासोर्ध्वदारुणि ॥ ७४ ॥

नासेव नासा स्तम्भादीनामुपरिस्थित दारु द्वारशाखाया अध ऊर्ध्व दारुणी
शिलानासेति तु माला, यदाह-नासा दारुपरि द्वारस्याऽधो दारुशिला स्त्रियाम्" इति
॥ १ ॥ ७४ ॥

गोपानसी तु बलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेन गोपमेन अनिति गोपानसि, "गोपादेरनेरसि" ॥ (उणा-७०८) ॥
इत्यसि ङया गोपानसी बलभा, पटलाधारो वक्षपञ्जर तदाच्छादने वक्र दारुणि ॥ १ ॥

गृहावग्रहणी देहल्युम्बरोदुम्बरोम्बुरा ॥ ७५ ॥

गृहे अवग्रह्यते द्वारशाखे अनया गृहावग्रहणी ॥ १ ॥ दिश्यते घृतादिना
देहली, "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ उद्यते क्लिद्यते उम्बर,
उदुम्बर, 'तीवरधावर' ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥
अधुर ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपातनाद् उम्बुर ॥ ५ ॥ ७५ ॥

प्रघाण प्रघणोऽलिन्दो बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।

प्रहण्यते प्रघाण प्रघण 'प्रघणप्रधानौ गृहाश' ॥ ५ । ३ । ३५ ॥
इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥ अलति भूषयति द्वारमलिन्द पुष्पीबलिङ्ग
बल्यलि ॥ (उणा-२४६) ॥ इतीदक्, द्वारप्रकोष्ठकाद् बहिर्द्वारप्रवर्तिच
तुष्टिकाते उपालिन्दकाक्ष्य ॥ ३ ॥

कपोतपाली विटङ्ग

कपोतान् पक्षिण पालयति कपोतपाली ॥ १ ॥ विशिष्ट टङ्गधने विटङ्ग
पुष्पीबलिङ्ग पक्षिविधामार्थं बहिर्निगत दारु वक्रदावाधार, पक्षिपङ्क्तिहि तत्रो
त्कीयते ॥ २ ॥

पटलच्छटिपी समे ॥ ७६ ॥

पटति स्पृगयति पटल त्रिलिङ्ग, “मृदिकान्दि” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल,
पटं लार्ताति वा ॥ १ ॥ छाद्यतऽनेन च्छदि ह्रीबलिङ्ग, “दृच्यचि”
॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस्, “छदेरिस्मन्” ॥ ४।२।३३ ॥ इति ह्रस्व ॥ २ ॥ ७६ ॥

नीम वलीक तत्प्रात

नामते जलमनेन नीमम्, “खुरधुर” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते
॥ १ ॥ वल्ते सट्णोति वलीक पुक्षीबलिङ्ग, “स्यमिकपि” ॥ (उणा-४६) ॥
इतीच्, तस्य पटलस्य प्रान्तस्तत्प्रान्त ॥ २ ॥

इन्द्रकोशस्तमङ्गक ।

इन्द्रेण धृश्यतीव इन्द्रकोश ॥ १ ॥ ताम्यति काह्य त्येन तमङ्गो हर्म्य
नियूह, “पतितमि” ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ २ ॥

वलमी उदिगधार

‘वड सौन’ वडति वडमी, “वृशृगू” ॥ (उणा-३०९) ॥ इत्यभ
स्तवे, वलमी अयमिकारातोऽपि, छदिप आधारो वक्षपञ्जरादिउदिराधार
॥ १ ॥

नागदन्तास्तु दन्तका ॥ ७७ ॥

नागस्येव दन्ता नागदन्ता ॥ १ ॥ दन्तप्रतिकृतयो दन्तका ॥ २ ॥ ७७ ॥

मत्तालम्नोऽपाश्रय स्यात् प्रप्रीवो मत्तवारणे ।

मत्तै प्रमादिमिरालम्ब्यते मत्तालम्ब ॥ १ ॥ अपाधीयतेऽपाश्रय ॥ २ ॥
प्रवृत्ता प्रोवाडन प्रगाव पुस्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ मत्तान् वारयति मत्तवारणस्तन ॥ ४ ॥

वातायनो गवाक्षश्च जालके

वातस्य अयन मार्गोऽस्मिन् वातायन पुस्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ गोरक्षीव गवाक्ष
“अक्षोऽप्राण्यङ्गे” ॥ ७।३।८५ ॥ इत्यट् समासान्त, “गोर्नाम्यवोऽप्ये
॥ १।२।२८ ॥ इत्यप्रादेश ॥ २ ॥ जलति जाल ज्वलादित्वात् ण, के जालक
तन ॥ ३ ॥

अथान्नकोष्टक कुसूल ॥ ७८ ॥

कुष्णाति कोष्ट, ‘कुपेर्वा’ ॥ (उणा-१६४) ॥ इति ट, अतस्य कोष्ठो
इनकोष्टक ॥ १ ॥ ‘कुसत् सञ्छेपे दत्यान्त’ कुस्यति धान्येन कुसूल, “कुल
पुल्लुसिभ्य कित्” ॥ (उणा-४९०) ॥ इत्यूल, तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥ २ ॥ ७८ ॥

अश्रिम्बु कोणोऽणि कोटि पाल्यस्त इत्यपि ।

अनुपि खीलित्, "तद्विधि" ॥ (उणा-६९०) ॥ इति रि ॥ १॥
 पुनरिति पाणो गृहाद्विदिक् ॥ २ ॥ अण्यणि पुनरिति ॥ ३ ॥ कुन्ति कोटि
 खीलित् ॥ ४ ॥ पठति पालि, "कृगृकृटि" ॥ (उणा- ६९९) ॥ इति निदि,
 द्यो पाली ॥ ५ ॥ अम्यतेऽस्मिन् अल, "भादृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति
 २ ॥ ६ ॥

आरोहण तु सोपान

आरुप्यतेऽय्युप्यते चाऽनेन आरोहणम् ॥ १॥ सह उपानमन्त्यस्मिन् सोपानम्
 पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥ ७९ ॥

नि भ्रयति भित्ति नि श्रेणि खीलित्, "कावावी" ॥ (उणा-६३४) ॥
 इत्यणि, नियोजिता श्रेणि सोपानपङ्क्तिरत्रेति वा ॥ १ ॥ अधिरोहत्यवरोहन्ति
 चाऽनया दाहमप्या अधिरोहणी ॥ २ ॥ ७९ ॥

स्थूणा स्तम्भ

तिष्ठति अस्यामाधेय स्थूणा "स्थाधुतोरुचव" ॥ (उणा- १८५) ॥ इति
 ण ॥ १ ॥ स्तम्भ्यते स्तम्भ ॥ २ ॥

सालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका ।

काष्ठादिघटिता

साल वृक्ष भनक्ति तन्निमित्तत्वात् सालभञ्जा ॥ १ ॥ पञ्च्यते "कृकृमृ"
 ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याले पञ्चाला तत स्वार्थे अणि के च पाञ्चालिका ॥ २ ॥
 कृत्रिमा पुत्री पुत्रिका काष्ठदत्तादिमयी ॥ ३ ॥

लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका ॥ ८० ॥

लेप्यनिमिता पुत्रिका ॥ १॥ अञ्जलिं करोति अञ्जलिकारिका ॥ २॥ ८ ॥

नन्द्यावर्त्तप्रभृतयो विच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम् ।

नन्दा आवर्त्ताऽत्र नन्द्यावत्त प्रभृतिग्रहणात् स्वस्तिक सवताभद्राद्या ॥ १॥
 विशेषेण छन्दस्यत्याच्छन्दस्यति विच्छन्दा रचनाविशेषा ॥ १ ॥

समुद्र सम्पुट

समुज्ज्यते समुद्र धवि "यद्कादित्वात् निपात्यते समुद्रच्छति वा "वचित्"
 ॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति ट ॥ १ ॥ सम्पुट्यते श्लेष्यते सम्पुटो भूयणाद्यावपनम्;
 पुनोऽपि ॥ २ ॥

पेटा स्याद् मञ्जूषा

पेटति पेटा पेटकोऽपि 'पाङ्गु गहने' इत्यस्य पङ्क्त्यमर ॥ १ ॥ 'मञ्जि सौत्र' मञ्जति मञ्जूषा, 'खालफल' ॥ (उणा-५६०) ॥ इत्यूप, मञ्जु मनोऽह दृत्वा वस्त्रादिरुप्यतेऽत्रति वा ॥ २ ॥

अथ शोधनी ॥ ८१ ॥

समार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी ।

शोध्यते निमलाक्रियते गृहमनया शोधनी, पवनी अपि ॥१॥८१॥ समृ ज्यतेऽनया समाजना ॥ २ ॥ बहु करोति बहुकरी पुत्रालिङ्ग ॥ ३ ॥ वर्धते धारनया वर्धना ॥ ४ ॥ समुद्यते रजोऽनया समूहना ॥ ५ ॥

सङ्कराऽवकरो तुत्यौ

समुद्य कथ्यतेऽसौ सङ्कर ॥ १ ॥ अवसायते बहि क्षिप्यतेऽवकर ॥ २ ॥

उदूरलमुलम्बलम् ॥ ८२ ॥

ऊर्ध्वं रत विल वाऽस्य उदूरलम् उलम्बलम् कण्डनभाण्ड धृषोदरादित्वात् साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्रस्फोटन तु पवनम्

प्रस्फोट्यते असार बहिष्क्रियते प्रस्फोटन निशुसीकरणम् ॥ १ ॥ पूयते पवन तुपादिशापनम् ॥ १ ॥

अवघातस्तु कण्डनम् ।

मुमलेन अवहननमवघात ॥ १ ॥ कण्ड्यते कण्डनम् ॥ २ ॥

कट किलिञ्ज

कटति आगृणाति कटो घोरणादिनिर्मित त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥ किल्यते क्षिप्यते ऽस्मिन् त्रिलिञ्ज उटजादां निपात्यते ॥ २ ॥

मुसलोऽयोऽग्र

मुस्यत खण्ड्यतेऽनेन मुसल 'तृषिवपि ॥ (उणा-४६८) ॥ इति त्रिदलः मुहु खन लाति मुहुर्मुहुलसताते वाष्टपोदरादित्वात् ॥१॥ अय अग्र मुखे अस्य अयोऽग्रम् पुष्पाबलिङ्गो, अयानिर्गत्येके यद्वैजयन्ती- 'अयोर्निमुसलाऽग्रा स्यात्' इति ॥ २ ॥

अङ्गोऽपि स्त्रीलिङ्ग, “तद्विविद्धि” ॥ (उणा-६९२) ॥ इति रि ॥ १॥
 पुनरिति कोणा गृहादर्विदिह ॥ २ ॥ अणत्यणि पुर्वालिङ्ग ॥ ३ ॥ कुन्ति कोटि
 स्त्रीलिङ्ग ॥ ८ ॥ पठति पालि, “कृत्कृत्” ॥ (उणा- ६९९) ॥ इति णिदि,
 द्यो पाली ॥ ७ ॥ अम्यतेऽस्मिन् अस्, “मांशुधि” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति
 २ ॥ ६ ॥

आरोहणं नु सोपान

आरुपतेऽरुप्यो नाऽनेन आरोहणम् ॥ १॥ सह उपानमन्यस्मिन् सोपानम्,
 पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥ ७९ ॥

नि भ्रपति भित्ति नि भ्रणि स्त्रीलिङ्ग, “कावावी” ॥ (उणा-६३४) ॥
 इत्यणि, नियोजिता श्रेणि सोपानपङ्क्तिरश्रेति वा ॥ १ ॥ अधिरोह-त्यवरोहन्ति
 चाऽनया दारुमय्या अधिरोहणी ॥ २ ॥ ७९ ॥

स्थूणा स्तम्भ

तिष्ठति अस्यामाधेम स्थूणा “स्थाधुतोहृच्च” ॥ (उणा- १८५) ॥ इति
 ण ॥ १ ॥ स्तम्भ्यते स्तम्भ ॥ २ ॥

सालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका ।

काष्ठादिघटिता

साल वृक्ष भनक्ति तन्निमित्तत्वात् सालभञ्जा ॥ १ ॥ पञ्चयते “कृकृम्”
 ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याले पञ्चाला तत स्वार्थे अणि के च पाञ्चालिका ॥ २ ॥
 कृत्रिमा पुत्री पुत्रिका काष्ठद-तादिमयी ॥ ३ ॥

लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका ॥ ८० ॥

लेप्यनिर्मिता पुत्रिका ॥ १॥ अञ्जलिं करोति अञ्जलिकारिका ॥ २॥ ८ ॥

नन्द्यावर्चप्रमृतयो विच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम् ।

नन्दी आवर्त्ताऽन नन्दावत्त प्रश्रुतिग्रहणात् स्वस्तिक सवताभद्राया ॥ १॥
 विशेषेण छन्दस-त्याच्छादयति विच्छन्दा रचनाविशेषा ॥ १ ॥

समुद्र सम्पुट

समुज्यते समुद्र धवि-यद्कादित्वात् निपात्यते समुद्रच्छ-ति वा ‘कचित्’
 ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ट ॥ १ ॥ सम्पुज्यते श्लेष्यते सम्पुगे भूषणादावपनम्-
 पुगेऽपि ॥ २ ॥

पेटा म्याद् मञ्जूषा

पेटति पेटा, पेटकोऽपि पाङ्गण गहने' इत्यस्य पङ्केत्यमर ॥ १ ॥ 'मञ्जि
सौत्र' मञ्जति मञ्जूषा, 'खलिफलि' ॥ (उणा-५६०) ॥ इत्युप, मञ्जु
मनोऽज्ञ कृत्वा वस्त्रादिरुप्यतेऽनति वा ॥ २ ॥

अथ शोधनी ॥ ८१ ॥

समार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी ।

शोध्यते निमलाक्रियते गृहमनया शोधनी, पवनी अपि ॥१॥८१॥ समू
ज्यतेऽनया समाजना ॥ २ ॥ बहु करोति बहुकरी पुश्रीलिङ्ग ॥ ३ ॥ वर्धते
धीरनया वर्धना ॥ ४ ॥ समुह्यते रजोऽनया समूहनी ॥ ५ ॥

सद्गराऽवकरो तुल्यौ

समुह्य कायतेऽसौ सद्गर ॥ १ ॥ अवकायते बहि क्षिप्यतेऽवकर ॥ २ ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ ८२ ॥

ऊर्ध्वं च विल वाऽस्य उदूखलम् उलूखलम् कण्डनभाण्ड पृषोदरादित्वात्
साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्रस्फोटन तु पवनम्

प्रस्फोड्यते असार बहिष्क्रियते प्रस्फोटन निवृत्तीकरणम् ॥ १ ॥ पूयते पवन
तृपादिशोधनम् ॥ १ ॥

अवघातस्तु कण्डनम् ।

मुसलेन अवहननमवघात ॥ १ ॥ कण्ठ्यते कण्डनम् ॥ २ ॥

कट क्रिलिञ्ज

कट्रति आरुणाति कटो वारणादिनिमित्त क्रिलिञ्ज ॥ १ ॥ क्रित्यते क्षिप्यते
ऽस्मिन् क्रिलिञ्ज उटजादौ निपात्यते ॥ २ ॥

मुसलोऽयोऽम्

मुस्यते खण्ड्यतेऽनेन मुसल 'तृषिवापि' ॥ (उणा-४६८) ॥ इति किदला
मुहु स्वन लाति मुहुमुहुलसताति वाष्टपोदरादित्वात् ॥१॥ अथ अम्र मुखे अस्य
अयाऽग्रम्, पुश्रीबलिङ्गो अयानिरत्यके, गद्वैजयन्ता- 'अयोनिमुसलाऽग्रा स्यात्'
इति ॥ २ ॥

१ श्रीवर्णनिर्देशनाकारस्तु मूधयमध्योऽप्यग्रम्, इति श्रीवत्भगणिपादा ।

अरुणोऽपि स्त्रीलिङ्ग, "तद्विबहि" ॥ (उणा-६९०) ॥ इति रि ॥ १॥
 पुनरिति षोणो गृहाद्विदिक् ॥ २ ॥ अणम्यभि पुर्वालिङ्ग ॥ ३ ॥ कुन्ति कोटि
 स्त्रीलिङ्ग ॥ ४ ॥ पलति पालि, "कृत्कुटि" ॥ (उणा- ६९९) ॥ इति णिदि,
 द्यो पाली ॥ ५ ॥ अम्यतेऽस्मिन् अम्, "भीवृधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति
 र ॥ ६ ॥

आरोहण तु सोपान

आरुण्यतेऽयच्छने चाऽनेन आरोहणम् ॥ १॥ सह उपानमस्यस्मिन् सोपानम्,
 पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥ ७९ ॥

नि प्रयति भित्ति नि प्रणि स्त्रीलिङ्ग, "कावावी" ॥ (उणा-६३४) ॥
 इत्यणि, नियोजिता श्रेणि सोपानपङ्क्तिरत्रेति वा ॥ १ ॥ अधिरोहस्यवरोहन्ति
 चाऽनया दाहमय्या अधिरोहणी ॥ २ ॥ ७९ ॥

स्थूणा स्तम्भ

तिष्ठति अस्यामाधेय स्थूणा, "स्थाभुतोरुच्व" ॥ (उणा- १८५) ॥ इति
 ण ॥ १ ॥ स्तम्भ्यते स्तम्भ ॥ २ ॥

सालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका ।

काष्ठादिघटिता

साल वृक्ष भनक्ति तन्निमित्तत्वात् सालभञ्जी ॥ १ ॥ पञ्च्यते "कृकृष्ट"
 ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याले पञ्चाली तत स्वार्थे अणि के च पाञ्चालिका ॥ २ ॥
 कृत्रिमा पुत्री पुत्रिका काष्ठदत्तादिमयी ॥ ३ ॥

लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका ॥ ८० ॥

लेप्यनिमिता पुत्रिका ॥ १॥ अञ्जलिं करोति अञ्जलिकारिका ॥ २॥ ८० ॥

नन्दावर्तप्रभृतयो विच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम् ।

नन्दा आवर्तोऽत्र नन्दावत्त प्रभृतिप्रहणात् स्वस्तिक सवताभद्राद्या ॥ १॥
 विशेषेण छन्दस्यत्याच्छादयति विच्छन्दा रचनाविशेषा ॥ १ ॥

समुद्र सम्पुट

समुच्च्यते समुद्र धवि यद्वादित्वात् निपात्यते समुद्रच्छनाति वा "कचित्"
 ॥ ५॥ १॥ १७१ ॥ इति ङ ॥ १ ॥ सम्पुट्यते श्लेध्यते सम्पुटा भूषणाद्यावपनम्,
 पुटोऽपि ॥ २ ॥

पेटा स्याद् मञ्जूषा

पेटाति पेटा पेटकोऽपि पाङ्गु गहने' इत्यस्य पेटेत्यमर ॥ १ ॥ 'मञ्जि सौत्र' मञ्जति मञ्जूषा, 'रालिफलि' ॥ (उणा-५६०) ॥ इत्यूप, मञ्जु मनोज्ञ कृत्वा वस्त्रादिरूप्यतेऽत्रिति वा ॥ २ ॥

अथ शोधनी ॥ ८१ ॥

समार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी ।

शोध्यते निर्मलाक्रियते गृहमनया शोधनी, पवनी अपि ॥ १ ॥ ८१ ॥ समु ज्यतेऽनया समाजना ॥ २ ॥ बहु करोति बहुकरी पुश्चालिङ्ग ॥ ३ ॥ वधते धारनया वधना ॥ ४ ॥ समुच्यते रजोऽनया समूहना ॥ ५ ॥

सङ्कराऽवकरो तुल्यौ

समुद्य कायतेऽसौ सङ्कर ॥ १ ॥ अवकायते बहि क्षिप्यतेऽवकर ॥ २ ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ ८२ ॥

ऊर्ध्व ख विल वाऽस्य उदूखलम् उलूखलम् कण्डनभाण्ड पृषोदरादित्वात् साधू ॥ १ ॥ ८२ ॥

प्रस्फोटन तु पननम्

प्रस्फोट्यते असार बहिष्क्रियते प्रस्फोटन निबुधाकरणम् ॥ १ ॥ पूयते पवन गुपादिशोभनम् ॥ १ ॥

अवघातस्तु कण्डनम् ।

मुसलेन अवहननमवघात ॥ १ ॥ कण्ड्यते कण्डनम् ॥ २ ॥

कट किलिञ्ज

कटति आगृणाति कटो बीरणादिनिर्मित किलिङ्ग ॥ १ ॥ किल्यते क्षिप्यते ऽस्मिन् किलिञ्ज, उटनादौ निपात्यते ॥ २ ॥

मुसलोऽयोऽग्र

मुस्यते खण्ड्यतेऽनेन मुसल "तृपिवपि" ॥ (उणा-४६८) ॥ इति क्रिद्ला मुहु खन लाति मुहुमुहुलसताति वापृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अय अग्र मुये अस्य अयाऽग्रम् पुङ्गावलिङ्गो, अयानिरित्येके, यद्वैजयन्ता- 'अयोनिमुसलाऽग्रा स्यात्' इति ॥ २ ॥

१ श्रीवर्णनिर्देशनाकारस्तु मूध-यमध्योऽप्यग्रम्, इति धावभगणिपादा ।

कण्डोलक पिटम् ॥ ८३ ॥

पण्णते कण्ठे, “कण्ठिणि” ॥ (उणा-४९३) ॥ इत्योल, के कण्ठो
नय ॥ १ ॥ पटति पिटम्, पुषलाबलिङ्ग, वसदत्तादिमय भाण्डम्, के पि
कोऽपि ॥ २ ॥ ॥ ८३ ॥

चालनी तितउ

चात्यते-नया चालनी शुद्धच्छिद्रसतोपेत परिपवन स्त्रीकलीबलिङ्ग ॥ १ ॥
समोति सार तितउ पुषलीबलिङ्ग, “तनेडउ” ॥ (उणा-७४८) ॥ इति उउ
रान्वद्वायध ॥ २ ॥

शूर्प प्रस्फोटनम्

शायतेऽनेन शूर्पम्, “कृत्तृभ्य ऊचान्तस्य” ॥ (उणा-२९८) ॥ इति प
‘शूर्पाण् माने’ इत्यस्य वा ॥ १ ॥ प्रस्फोटयतेऽनेन प्रस्फोटन पुक्लीबलिङ्गौ,
धायादिनिष्पवनभाण्डमित्यथ ॥ २ ॥

अथाऽन्तिका ।

सुल्ल्यऽश्मन्तकमुद्धान स्याद् अधिश्रयणी च सा ॥ ८४ ॥

अन्तोऽस्त्यऽस्यामन्तिरा, ‘अत्यधिश्रयणी भवेत्’ इति तु माला ॥ १ ॥
सुल्लति सुल्लि, “क्लिपिलि” ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ इया सुल्ला ॥ २ ॥
अश्नुतेऽश्मन्तम्, ‘सामन्त’ ॥ (उणा-२२२) ॥ इत्यन्ते निपात्यते केऽश्मन्तकम्
॥ ३ ॥ उद्धीयतेऽनेन उद्धानम् ॥ ४ ॥ अधि श्रीयतेऽस्यामाधिश्रयणा ॥ ५ ॥
॥ ८४ ॥

स्थाल्युक्ता पिठर कुण्ड चरु कुम्भी

तिष्ठत्यस्या स्थाला ‘स्थो वा’ ॥ (उणा-४७३) ॥ इत्यल, स्थलति इति
वा उक्तादित्वाद् ण ॥ १ ॥ उपन्ति पचत्यस्यामुक्ता, ‘उपे किद् लुक्च’
॥ (उणा-८८) ॥ इति ख ओर्यतीति वा ॥ २ ॥ पिठ्यते अत्र पिठरम्,
मृशुदि ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किदर ॥ ३ ॥ कुणति उपकरोति कुण्डम्
कुण्डु ॥ (उणा-१७०) ॥ इति ङ त्रिलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ चरति याति
क्लेदमनेन चर पुलिङ्ग मिवहि ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥
कायति कुम्भा काकुसिन्ध्या ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ द्वौ द्वौ
भिन्नाधावित्येके ॥ ६ ॥

घट पुन ।

कुट कुम्भ करीरश्च कलश कलसो निप ॥ ८५ ॥

घटते घट पुत्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ कुटति कुट पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥ कायत्यम्भमा
 भ्रियमाण कुम्भ पुस्त्रालिङ्ग, “ काकुसिभ्या ” ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ
 कुरुम्भ्यते वा वृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ कीर्यते करार पुक्लाबलिङ्ग “ कृशृष्टु ”
 ॥ (उणा-४१८) ॥ इतार ॥ ४ ॥ कलते सरयाति शब्दायते वा कलश
 “ क्लोष्टत् ” ॥ (उणा-५३२) ॥ इत्यश ॥ ५ ॥ केन जलेन ह्मति कलस
 त्रिलिङ्गाविमौ ॥ ६ ॥ निषिवत्यस्माद् निष पुक्लाबलिङ्ग स्यादित्वात् क- ॥ ७ ॥ ८५ ॥

हसन्यङ्गारात् शकटीधानीपाज्यो हसन्तिना ।

हसत्यङ्गरैहसना ॥ १ ॥ अङ्गारशब्दान् शकटीधानीपाज्य, अङ्गाराणां
 शकटी अङ्गारशकटा ॥ २ ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्यामङ्गारधाना ॥ ३ ॥ अङ्गाराणां
 पात्री अङ्गारपात्रा ॥ ४ ॥ अङ्गारैहसताव ह्मन्ता के हसन्तिना ॥ ५ ॥

आप्ठोऽम्बरीप

भुज्यतेऽस्मिन् आप्ठ ‘ जिमृमृप्रस्ति ’ ॥ (उणा-४४७) ॥ इति ऋद्
 रुद्धि ॥ १ ॥ अम्ब्यतेऽम्बराप, अमेवरादि ॥ (उणा-५५५) ॥ इतीप पु-
 स्त्रीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

ऋच्चीपमृजीप पिष्टपाकभृत् ॥ ८६ ॥

ऋज्यते स्तुयते पाकोत्सपाद् ऋचापम् “ ऋजिष् ” ॥ (उणा-५५४) ॥
 इति बहुवचनादाय ॥ १ ॥ ऋज्यते ऋजापम् ऋजिष् ॥ (उणा-५५४) ॥
 इति विदाप पिष्टकृतस्य भक्ष्यस्य पाक विभक्तिं पिष्टपाकभृत् भाजनाविशेष
 ॥ २ ॥ ८६ ॥

कम्बिर्दर्वि खजाका

काम्यते कम्बि छविछिवि ॥ (उणा-७०६) ॥ इति वा निपात्यते
 ॥ १ ॥ दणाति पाम्य दवि ‘ दृष्टवृभ्यो वि ’ ॥ (उणा-७०४) ॥ स्त्रीलिङ्गावे
 तौ ॥ २ ॥ खनति मम्नाति खजाका शलिलि ॥ (उणा-३४) ॥ इत्या
 ऽऽक ॥ ३ ॥

अथ स्यात् तर्दूर्नीरुहस्तम् ।

तर्ति पाम्येषु तद्, छालिङ्ग ‘ तृष्टभ्या ’ ॥ (उणा-८४) ॥ इति द,
 दास्मयो हस्तप्रतिहृतिदाहस्तम् परिवेषणभाण्डम् ॥ १ ॥

वार्धान्या तु गलन्त्याल र्करी करम्

वा पानाय धीयत्तस्या वाधाना तत्र ॥ १ ॥ गलति अम्मोऽम्या गलन्ता
 ‘ सीमन्त ’ ॥ (उणा-८००) ॥ इत्यते निपात्यते ॥ २ ॥ अन्त्ययया आद

कण्डोलक पिटम् ॥ ८३ ॥

कण्ठते कण्डोल, "कटिगटि" ॥ (उणा-४९३) ॥ इत्योल, के कण्डा
जक ॥ १ ॥ पति पिटम्, पुर्लीबलिङ्ग, वसदलादिमय भाण्डम्, क पि
फोडपि ॥ २ ॥ ॥ ८३ ॥

चालनी तितउ

चान्यते-नया चालनी शुद्धच्छिद्रसतोपेत परिपवन स्त्रीस्त्रीबलिङ्ग ॥ १ ॥
तनोति सार तिनउ पुर्लीबलिङ्ग, "तनेडउ" ॥ (उणा-७४८) ॥ इति डउ
सन्वद्वाय ॥ २ ॥

शूर्प प्रस्फोटनम्

शौर्यतेऽनेन शूर्पम्, "कृशृष्टभ्य ऊचान्तस्य" ॥ (उणा-२९८) ॥ इति प
'शूर्पण् माने' इत्यस्य वा ॥ १ ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन प्रस्फोटन पुक्लीबलिङ्गौ,
धायादिनिष्पन्नभाण्डमित्यथ ॥ २ ॥

अथाऽन्तिका ।

चुल्ल्यऽश्मन्तकमुद्धान स्याद् अधिश्रयणी च सा ॥ ८४ ॥

अतोऽस्यऽस्यामन्तिका, अत्यधिश्रयणी भवेत्" इति दु माला ॥ १ ॥
श्रुति चुलि, "विलपिलि" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ इया चुला ॥ २ ॥
अश्रुतऽश्मन्तम्, 'सामन्त' ॥ (उणा-२२२) ॥ इत्यते निपात्यते केऽश्मन्तकम्
॥ ३ ॥ उद्धीयतेऽनेन उद्धानम् ॥ ४ ॥ अभिधीयतेऽस्यामधिश्रयणा ॥ ५ ॥
॥ ८४ ॥

स्थाल्युखा पिठर कुण्ड चरु कुम्भी

तिष्ठत्यस्या स्थाला, 'स्थो वा' ॥ (उणा-४७३) ॥ इत्यल स्थलति इति
वा उवलादित्यान् ॥ १ ॥ उपति पचन्त्यस्यामुखा, 'उवे विद् लुक्च'
॥ (उणा-८८) ॥ इति ख ओसतीति वा ॥ २ ॥ पिठ्यते अत्र पिठरम्,
मृद्युदि ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किद्दर ॥ ३ ॥ कुणति उपकरोति कुण्डम्
कुगुद्दु' ॥ (उणा-१७) ॥ इति ड निलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ चरति याति
कलदमेन चर पुलिङ्ग 'मिवादि ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥
कायति कुम्भा 'काकुसिन्ध्या' ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ द्वौ द्वौ
मित्राथावित्येके ॥ ६ ॥

घट पुन ।

कुट कुम्भ करीरक्ष कलश कलसो निप ॥ ८५ ॥

घन्ते घट पुत्रीलिङ्ग ॥१॥ कुटति कुम् पुस्लीवाल्लिङ्ग ॥ २ ॥ कायत्यम्भमा
प्रियमाण कुम्भ पुष्पाल्लिङ्ग, ' काकुसिभ्या ' ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ
कैरुम्भ्यते वा पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ कार्यते करार पुस्लावल्लिङ्ग, ' कृशृपृ '
॥ (उणा-४१८) ॥ इतार ॥ ४ ॥ कलते सग्याति शदायते वा कलश
' लोष्टत् ' ॥ (उणा-५३२) ॥ इत्यश ॥ ५ ॥ केन जलेन लमति कलस
त्रिलिङ्गाविमौ ॥ ६ ॥ निपिबत्यस्माद् निप पुस्लावल्लिङ्ग स्वादित्वात् क ॥ ७ ॥ ८५ ॥

हसन्यङ्गारात् शकटीधानीपात्र्यो हसन्तिना ।

हसत्यङ्गारैहसनी ॥ १ ॥ अङ्गारशब्दात् शकट्याधानापात्र्य, अङ्गाराणां
शकट्री अङ्गारशकट्य ॥ २ ॥ अङ्गारा धायन्तेऽस्यामङ्गारधाना ॥ ३ ॥ अङ्गाराणा
पात्री अङ्गारपात्रा ॥ ४ ॥ अङ्गारैरुमतीव हस ता के हसन्तिना ॥ ५ ॥

आष्ट्रोऽम्बरीष

भृज्यतेऽस्मिन् आष्ट ' निष्टसम्रस्त्रि ' ॥ (उणा-४४७) ॥ इति ऋ
वृद्धिश्च ॥ १ ॥ अम्यतेऽम्बराप, अमेवरादि ॥ (उणा-५५५) ॥ इतीप पु
क्लाबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

ऋचीपमृनीप पिष्टपाकभृत् ॥ ८६ ॥

ऋज्यते स्तूयते पात्रोत्पदाद् ऋचापम् ऋचिश्च ' ॥ (उणा-५५४) ॥
इति बहुवचनादाय ॥ १ ॥ ऋज्यते ऋजापम्, ऋजिश्च ' ॥ (उणा-५५४) ॥
इति ऋदाय पिष्टकृतस्य अभ्यस्य पाक विभर्ति पिष्टपाकभृत् भातनाविशेष
॥ २ ॥ ॥ ८६ ॥

ऋम्बिर्दवि खजाका

काम्यते ऋम्बि छविष्ठिवि ॥ (उणा-७०६) ॥ इति बौ निपात्यते
॥ १ ॥ दणाति पाक्य दवि ' दृपृभ्यो वि ' ॥ (उणा-७०४) ॥ स्त्रीलिङ्गावे
तौ ॥ २ ॥ खजति मन्त्राति खजाका, शाल्वलि ' ॥ (उणा-३४) ॥ इत्या
ऽऽक ॥ ३ ॥

अथ स्यात् तर्दार्द्रहस्तक ।

तरति पात्र्येषु तद् छालिङ्ग ' तृभ्या ॥ (उणा-८४८) ॥ इति दृ,
दास्मयो हस्तप्रतिवृत्तिदारुहस्तक परिवेषणभाण्टम् ॥ १ ॥

वार्धान्या तु गलन्त्याल र्फरी करक

वा पानीय धायतेऽस्या वाधाना तत्र ॥ १ ॥ गलति अम्भोऽस्या गलन्ती,
' सीमन्त ॥ (उणा-८२२) ॥ ऋज्यते निपात्यते ॥ २ ॥ अत्यनया आद

फण्डोल्फ पिटम् ॥ ८३ ॥

फण्डोल्फे फण्डाल, “ फटिपटि ” ॥ (उणा-४९३) ॥ इत्योल, के कण्डा
जक ॥ १ ॥ फटिने पिटम्, पुक्लीबलिङ्ग, वसदलादिमय भाणम्, के पि
फोऽपि ॥ २ ॥ ॥ ८३ ॥

चालनी तितउ

चालन्यते-या चालनी शुद्धच्छिन्नशतोपेत परिपवन स्त्रीपुलीबलिङ्ग ॥ १ ॥
तनोति सार तिनठ पुक्लीबलिङ्ग, “तनेडउ” ॥ (उणा-७४८) ॥ इति डउ
रान्यद्राय ॥ २ ॥

शूर्प प्रस्फोटनम्

शीयतेऽनेन शूर्पम्, “कृन्मृभ्य ऊचान्तस्य” ॥ (उणा-२९८) ॥ इति प
‘ शूर्पन् माने ’ इत्यस्य वा ॥ १ ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन प्रस्फोटन पुक्लीबलिङ्गौ,
धायादिनिष्पद्यनभाण्डमित्यथ ॥ २ ॥

अथाऽन्तिका ।

चुल्ल्यऽश्मन्तकमुद्धान स्याद् अधिश्रयणी च सा ॥ ८४ ॥

अन्तोऽस्यऽस्यामन्तिका, ‘ अ-ल्यधिश्रयणी भवेत् ’ इति तु माला ॥ १ ॥
चुल्लति चुल्लि, “ किलपिलि ” ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ इया चुल्ल ॥ २ ॥
अ-नुतेऽश्मन्तम्, ‘ सामन्त ” ॥ (उणा-२२२) ॥ इत्यते निपात्यते केऽश्मन्तकम्
॥ ३ ॥ उद्धीयतेऽनेन उद्धानम् ॥ ४ ॥ अधि श्रीयतेऽस्यामधिश्रयणा ॥ ५ ॥
॥ ८४ ॥

स्थाल्युखा पिठर कुण्ड चरु कुम्भी

तिष्ठत्यस्या स्थाला ‘ स्थो वा ॥ (उणा-४७३) ॥ इत्यल, स्थलति इति
वा उबलादित्वाद् ण ॥ १ ॥ उपति पचत्यस्यामुखा, ‘ उपे किद् लुक्च ’
॥ (उणा-८८) ॥ इति ख ओसताति वा ॥ २ ॥ पिठ्यते अत्र पिठरम्,
मृद्युदि ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किदर ॥ ३ ॥ कुणति उपकरोति कुण्डम्
कुण्डु ॥ (उणा-१७०) ॥ इति ड त्रिलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ चरति याति
क्लेदमेनेन चर पुलिङ्ग “ मिवाहि ” ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥
कायति कुम्भा, ‘ काकुसिभ्या ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भ द्वौ द्वौ
भिन्नाभावित्येके ॥ ६ ॥

घट पुन ।

कुट कुम्भ करीरश्च कलश कलसो निप ॥ ८५ ॥

अस्य मयस्य विष्कम्भाति वध्नाताति विष्कम्भो दण्डमस्य , यस्मिन् वद्ध्या
मय आकृष्यते दण्डकरोटमस्यन्ये ॥ १ ॥ मञ्जि सौत्र मञ्जति मञ्जीर
'कृशू' ॥ (उणा-४१८) ॥ इतर ॥ २ ॥ वृगति कुटर , 'रन्ध्रिचटि'
॥ (उणा-२९७) ॥ इतर कुट्टादित्वाद् गुणाऽभाव कुट्टाऽपि 'मदारम्' देश्याम्
॥ ३ ॥ ॥ ८९ ॥

शालाजीरो वर्धमान शराव

शालाया जायति शालाजार , पूषोदरात्तिवात् ॥ १ ॥ वधत सृत्रपिण्डाद्
वर्धमान वध्यत छेद्यते चक्रादिति वा ॥ २ ॥ शायत मनागपि आघातेन शराव
शृणातराव ' ॥ (उणा-५००) ॥ पुस्त्यावल्लिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥

कोशिका पुन ।

मालिका चपक कस पागे स्यात् पानभाजनम् ॥ ९० ॥

कुशयति काशिका ॥ १ ॥ मल्लते मालिका ॥ २ ॥ चपति अनन चपक
॥ ३ ॥ साम्यते कस मावावद्य ' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स पुस्त्या
ल्लिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ पारयति पारी ॥ ५ ॥ पानस्य भाजन पानभाजनम् ॥ ६ ॥ ९० ॥

कुतूश्चर्मस्नेहपात्रम्

चमण स्नेहपात्र कुत्सित तन्यते कुतू क्षीयति प्रणिगमि ' ॥
(उणा-८४३) ॥ इति डि ॥ १ ॥

कुतुषन्तु तद्व्यप्यम् ।

सत् चर्मस्नेहपात्र हस्ता कुतू कुतुष पुष्कललिङ्ग , कुवाऽप्य ' ॥ ७ ॥ १११ ॥

इति खल्ल

द्वियते इति पुल्लिङ्ग , 'इमुपि' ॥ (उणा-६५१) ॥ इति स्त्रि लि ॥ १ ॥
खलति खल्ल भिगच्छवत् ॥ (उणा-४८४) ॥ इति ल निपात्यते पुल्लिङ्गोऽयम्,
द्विजयन्ती तु खल्ल क्त्वम् इत्याह ॥ २ ॥

चर्ममयी त्वाल कररुपात्रिका ॥ ९१ ॥

करकषत् पिक्वत्यनया कररुपात्रा के कररुपात्रिका ॥ १ ॥ ९१ ॥

सर्वमावपन भाण्ड

आ उप्यते आवेयमस्मिन्नावपनम् ॥ १ ॥ भागतेऽस्माद् भाण्डम् पद्यमाद् '
॥ (उणा-१६८) ॥ इति ख ॥ २ ॥

पानाऽमत्रे तु भाजनम्

श्रंगलिङ्ग, "अटा त व वा ॥ (उणा-८३७) ॥ इति लिट् ॥ ३ ॥ किरत्यम्भ
पट्टरा, "कनटिन्" ॥ (उणा-०) ॥ इत्यप्रत्यय मरूपद्वित्व च ॥ ४ ॥
'दृक्' ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यके करण, पुक्लाबलिङ्ग ॥ ५ ॥

अथ स ॥ ८७ ॥

नालिकेरज करङ्क

म करङ्क ॥ ८७ ॥ नालिकेरफलाद् जातो नालिकेरज किरत्यम्भु करङ्क
'किरोड्डा' ॥ (उणा-१०) ॥ इत्यङ्क ॥ १ ॥

तुल्यौ कटाहकर्परौ ।

कटस्यावृणोति कटाह प्रिलिप्त "कृकटि ॥ (उणा-५९९) ॥ इत्याह
॥ १ ॥ क्रीयत कर्पर जठर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥

माणिकोऽलिङ्गर

मणयम्भसा त्रियमाणो मणि पदिपठि ' ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ
यत् शाश्वत - 'अलिङ्गर मणि विद्याद् महानायया मणि' स्वार्थे के मणिक
॥ १ ॥ अल जरयति जलमलिङ्गर पुक्लाबलिङ्गौ पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

गर्गरीकलश्यौ तु मन्थनी ॥ ८८ ॥

गिरति दधि गगरा 'कृताष्टि' ॥ (उणा-९) ॥ इत्यप्रत्यय सङ्ग
द्वित्व च ॥ १ ॥ कृत्यते कलशि इया कलशो यस्य अम्भसो राशिरनेति वा पषो
दरादित्वात् ॥ २ ॥ मन्थते दध्यस्या मन्थनी ॥ ३ ॥ ॥ ८८ ॥

वैशाख खजको मन्था मन्थानो मन्थदण्डक ।

मन्थ क्षुब्ध

विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाख 'विशाखापाठान् मन्थदण्डे' ॥ ६ ॥
५१ १२० ॥ इत्यलि विशाखस्य अयमिति वा विशिष्टा शाखा अस्य विशाखस्तत्
स्वार्थेऽण् वा ॥ १ ॥ खजति मन्थाति खजक वाचक ॥ (उणा-३३) ॥
इत्यके निपात्यते खन खनकाऽपि ॥ २ ॥ मन्थतेऽनेन मन्था, पश्चिमिधन्याम्
॥ (उणा-९२६) ॥ इतान् ॥ ३ ॥ सस्तुस्पृशि ॥ (उणा-२७६) ॥
इत्यानेन मन्थान ॥ ४ ॥ मन्थनाय दण्ड मन्थदण्ड ॥ ५ ॥ मन्थतेऽनेन मन्थ
॥ ६ ॥ क्षुब्धाति क्षुब्ध क्षुब्धविरिध ॥ ४१४१७० ॥ इति के
साधु ॥ ७ ॥

अस्य विष्कम्भो मञ्जीर कुटरोऽपि च ॥ ८९ ॥

अस्य मन्यस्य विष्कम्भाति वज्जाताति विष्कम्भो दण्डस्तव यस्मिन् वदध्वा
मथ आकृष्यते दण्डकरोटर्मित्यन्ये ॥ १ ॥ मञ्जि सौत्र 'मञ्जलि मञ्जरी
' कृशू ॥ (उणा-४१८) ॥ इति ॥ २ ॥ कुटति कुटर , 'कृच्छ्रचटि'
॥ (उणा- २९७) ॥ इत्यर कुट्यादित्वाद् गुणाऽभाव कुट्याऽपि मदारम् देश्याम्
॥ ३ ॥ ॥ ८९ ॥

शालाजीरो वर्धमान शराव

शालाया जायति शालाजार , पृषोदरादिरात् ॥ १ ॥ वर्धते मृत्पिण्डात्
वर्धमान वर्धत छयत चकादिता वा ॥ २ ॥ शायत मनागपि आघातेन शराव
गुणातराव ॥ (उणा- ५२०) ॥ पुस्तकाबलिहावेतौ ॥ ३ ॥

कोशिका पुन ।

मल्लिका चपक कस पारी स्यात् पानभाजनम् ॥ ९० ॥

कुशति काशिका ॥ १ ॥ मल्लत मल्लिका ॥ २ ॥ चपति अनन चपक
॥ ३ ॥ काम्यते कस मानावद्य ' ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स पुस्तका
लिहावेतौ ॥ ४ ॥ पारयति पारी ॥ ५ ॥ पानस्य भाजन पानभाजनम् ॥ ६ ॥ ९० ॥

कुतूश्मस्नेहपात्रम्

कर्मण स्नेहपात्र कुत्सित तन्यत कुत् झील्लि 'अभिगमि ॥
(उणा-८४३) ॥ इति छिद्र ॥ १ ॥

कुतुपन्तु तदच्यरुम् ।

तत्तुचर्मस्नेहपात्र हस्ता कुत् कुतुप पुस्तकाबलि , 'कुत्वा छिद्र ' ॥ ७ ॥ ३४९ ॥ १ ॥

इति खल्ल

दियते इति पुल्लि , 'दुमुपि ' ॥ (उणा-६५१) ॥ इति क्ति ति ॥ १ ॥
खल्लति खल्ल निपाच्छमल्ल ' ॥ (उणा ४८८) ॥ इति ल निपात्यते पुल्लिपोऽयम्,
वैजयन्ता तु खल्ल श्रावम् इत्याह ॥ २ ॥

चर्ममयी त्वाल करुपात्रिका ॥ ९१ ॥

करकवत् पिबत्यनया करुपात्रा के करुपात्रिका ॥ १ ॥ ९१ ॥

सर्वमावपन माण्ड

आ उच्यते आवेषमास्त्रावपनम् ॥ १ ॥ भागतेऽव्या माण्डम् परस्ताद् '
॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड ॥ २ ॥

पात्राऽमत्रे तु भाजनम्

पाति अभेगम्, पीयनेऽस्मादिति वा पात्र त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥ अमनि आयेयमभिन्
अमत्रम्, "श्रमधि" ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्यत्र ॥ २ ॥ भाग्यनेऽस्मिन्नाधयमिति
भाषायां, अमरस्तु आवरनादौ पञ्चाऽयेकाधानाह ॥ ३ ॥

ताद्विशाल पुन म्याल

तद् भाजन विर्माणे स्थलति म्याल स्त्रीशाललिङ्ग, ज्वलादित्वात् ण,
तिष्ठति अत्रि वा ॥ १ ॥

स्यात् पिधानमुदञ्चनम् ॥ ९२ ॥

पिधीयतेऽनेन पिधानम् ॥ १ ॥ उदयतेऽनेन उदञ्चनम् ॥ २ ॥ ९२ ॥

शैलोऽट्टि शिखरी शिलोच्चयगिरी गोत्रोऽचल सानुमान्
प्रावा पर्वतभूध्रभूधरधराहार्या नग

शिलानामय शैल शिला सत्यत्रेति वा ज्योत्स्नादित्वादर्ण ॥ १ ॥ अद्यते
षज्जेण अदि 'तद्विवद्धि' ॥ (उणा-६१२) ॥ इति रि ॥ २ ॥ शिखराणि
सत्यत्र शिखरी ॥ ३ ॥ शिलानामुच्चयोऽत्र शिलोच्चय ॥ ४ ॥ गीयते गिरि,
नाम्युपात्य ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि ॥ ५ ॥ सा पृथ्वा त्रायते गोत्र
॥ ६ ॥ न चलति अचल ॥ ७ ॥ सानूनि सत्यस्य सानुमान् ॥ ८ ॥ पृष्ठाति
प्रावा, प्रहेरा च ॥ (उणा-९०५) ॥ इति वन् ॥ ९ ॥ पर्वते पूर्यते शिलाभि,
पवत, दृष्टम् ॥ (उणा-२०७) ॥ इत्यतः पवाणि सत्यत्रेति वा 'मरत्
पवणस्त' ॥ ७।२।१५ ॥ १० ॥ भुव धरति भूध्र मूलविभुतादित्वात् क,
यौगिकत्वात् कुध्र-महीध्रादय, 'आयुधादिभ्य' ॥ ५।१।९४ ॥ इत्यवि भूधर,
यौगिकत्वात् महीधर भूध्रदादय ॥ ११ ॥ १२ ॥ धरति ध्रियते वा धर ॥ १३ ॥
हर्तुमशक्योऽह्वाय ॥ १४ ॥ न गच्छति स्थावरत्वाद् नग नगाऽप्राणिनि वा
॥ ३।२।१२७ ॥ इति वा नजोऽदभाव अगोऽपि ॥ १५ ॥

शेषश्चात्र-

गिरौ प्रपाता कुञ्जर उर्वङ्ग कदराकर ।

अथोदय ।

पूर्वादि

उदयत्यत्रोदय ॥ १ ॥ पूजनासावदित्र पूवादि ॥ २ ॥

चरमादिरम्त

चरम पञ्चमोऽदिरमादि ॥ १ ॥ अत्यत्यकादीन् अत्यते वाऽन्त, दम्प

मि” ॥ (उणा- २००) ॥ इति त ॥ २ ॥

उदगद्रिस्त्वद्रिराद् मेनका-

प्राणेशो हिमवान् हिमालयहिमप्रस्थौ भवानीगुरु ॥९३॥

उदङ् उत्तरोऽद्रिदगद्रि ॥ १ ॥ अद्रीणा राजा अदिराट् ॥ २ ॥ मेनकायाः प्राणेशो यत्नो मेनकाप्राणेश ॥३॥ हिमयस्त्यस्मिन् हिमवान् ॥ ४ ॥ हिमस्याऽऽलयो हिमालय ॥ ५ ॥ हिम प्रतिष्ठितेऽस्मात्, हिम प्रस्थ अस्य वा हिमप्रस्थ ॥६॥ भवानी गौया गुरु पिता भवानीगुरु ॥ ७ ॥ ॥ ९३ ॥

हिरण्यनाभो मैनाक सुनाभश्च तदात्मज ।

हिरण्य नाभावय्य हिरण्यनाभ, “नभेनाभि” ॥ ७११३४ ॥ इत्यद् समासात् ॥ १ ॥ मेनकाया अपत्यं मैनाक, पयोदगादिवात् ॥ २ ॥ शोभना नाभिरस्य सुनाभ, तस्य हिमालयस्यात्मज तदात्मज ॥ ३ ॥

रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापद स्फटिकाचल ॥ ९४ ॥

रजतमयोऽद्रि रजताद्रि ॥ १ ॥ क जल इला भूमिस्तयोरास्ते, के लयन मस्य वा कैलास स्फटिकस्तस्याय कैलास ॥ २ ॥ अष्टौ पदानि सन्त्यस्मिन् अष्टापद, ‘नाभि’ ॥३॥ १७५॥ इति दाघ ॥ ३ ॥ स्फटिरमयाऽचल स्फटाट्-काचल ॥ ४ ॥ ॥ ९४ ॥

शेषश्चान्न-कैलासे धनदावासो हरादिर्हिमवदस ।

कौञ्च कुञ्च

कुञ्चति कुञ्च प्रज्ञाद्यणि कौञ्च, कौञ्जोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

अथ मलय आपादो दक्षिणाचल ।

मलते चन्दनान् मलय पुष्पश्लिङ्ग ‘उगुवलि’ ॥ (उणा-३६५) ॥ इत्यय ॥१॥ आपादामु जात आपाद, ‘अविष्ठापाद’ ॥ ६१३१०५ ॥ इत्यन भतान्तराभितोऽण् ॥ २ ॥ दक्षिणद्यासावचलश्च दक्षिणाचल ॥ ३ ॥ शेषश्चान्न-मलय चन्दनगिरि

स्याद् माल्यनान् प्रसवण

माल्याऽऽकारताञ्जलि अस्य माल्यवान् ॥१॥ प्रसवति निम्नरै प्रसवण ॥२॥

विध्यस्तु जलवालक, ॥ ९५ ॥

विध्यति विध्य, ‘क्षिप्याऽऽस्माऽऽद्य’ ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये

पाति आभेयम्, पायनेऽम्मादिनि वा पात्र त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥ अमति आभेयमस्मिन्
अमग्रम्, 'अमति' ॥ (उणा-६५६) ॥ इत्यत्र ॥ २ ॥ अग्र्यतऽस्मिन्नाभयमिति
भाषायां, अग्रस्तु आग्रनादीन् पञ्चाशयेकायानाह ॥ ३ ॥

ताडिशाल पुन स्थाल

तद् भाजन विलीर्णं स्थलति म्थाल स्त्रीर्लङ्गलिङ्ग, उवडादित्वात् ण,
सिंष्टति अत्रेति वा ॥ १ ॥

स्यात् पिधानमुदञ्चनम् ॥ ९२ ॥

पिधायतेऽनेन पिधानम् ॥ १ ॥ उदञ्चतेऽनेन उदञ्चनम् ॥ २ ॥ ९२ ॥

शैलोऽद्रि शिखरी शिलोच्चयगिरी गोत्रोऽचल सानुमान्

प्राया पर्णतभूध्रमूधरधराहार्या नग

शिलानामय शैल, शिला सत्यत्रेति वा ज्योत्स्नादित्वाद् ॥ १ ॥ अद्यते
धञ्जेण अद्रि तद्विवद्भि' ॥ (उणा-६९२) ॥ इति रि ॥ २ ॥ शिखराणि
सत्यत्र शिखरी ॥ ३ ॥ शिलानामुच्चयोऽत्र शिलोच्चय ॥ ४ ॥ गायते गिरि,
नाभ्युपात्य' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि ॥ ५ ॥ गां पृथ्वा जायते गोत्र
॥ ६ ॥ न चलति अचल ॥ ७ ॥ सानूनि सत्यस्य सानुमान् ॥ ८ ॥ गृह्णाति
प्राया 'महेरा च' ॥ (उणा-९०५) ॥ इति वन् ॥ ९ ॥ पयते पूर्यत शिलाभि,
पवत 'दृष्टम्' ॥ (उणा-२०७) ॥ इत्यतः पवाणि सत्यत्रेति वा 'मरुत
पवणस्त' ॥ ७।२।१५ ॥ १० ॥ भुज धरति भूध्र मूलविभुतादित्वात् क,
यौगिकत्वात् कुध्र-महीध्रादय 'आयुधादिभ्य' ॥ ५।१।९४ ॥ इत्यभि भूधर
यौगिकत्वात् महीधर भूध्रादय ॥ ११ ॥ १२ ॥ वरति ध्रियते वा धर ॥ १३ ॥
हर्तुमशक्योऽहार्य ॥ १४ ॥ न गच्छति स्थावरत्वाद् नग, नगोऽप्राणिनि वा'
॥ ३।२।१२७ ॥ इति वा ननोऽदभाव अगोऽपि ॥ १५ ॥

शेषान्न-

गिरौ प्रपाती कुटार उर्वङ्ग कदराकर ।

अथोदय ।

पूर्वाद्रि

उदयत्यत्रोदय ॥ १ ॥ पूर्व-वासावद्रि-व पूरादि ॥ २ ॥

चरमाद्रिरस्त

चरम पश्चिमोऽदिचरमादि ॥ १ ॥ अस्यत्यकाङ्क्षा अस्म्यते वाऽञ्ज वम्प

लोकालोकश्चक्रनाल

अतलाभ्यतेऽस्य वाद्य च न लोक्यतेऽनर्कत्वात् लोकालोक , यत्कालिदास -
“ प्रसादश्चाधकारश्च लोकालोक इवाऽचल ” इति ॥ १ ॥ चकाकारेण बलति
वाटते वा चक्रवाल , आवेष्ट्य द्वापाब्धान् स्थितो ह्यसाविति प्रसिद्धि ॥ २ ॥

अथ मेरु कर्णिकचल ॥ ९७ ॥

रत्नसानु सुमेरु ख स्वर्गि-काञ्चनतो गिरि ।

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतीपाति मेरु , “ चिनीपी- ” ॥ (उणा-
८०६) ॥ इति ६ ॥ १ ॥ जम्बद्वीपपद्मस्य कर्णिकाभूतोऽचल कर्णिकाचल
॥ २ ॥ १७ ॥ रत्नानि सानुपस्य रत्नमानु ॥ ३ ॥ सुमेरुर्मेरारभिनाथ इन्द्रो महेन्द्रवत्
॥ ४ ॥ ख स्वर्गि-काञ्चनश-देभ्यो गिरि - स्वर्गिगिरि स्वर्गिगिरि ॥ ५ ॥ स्वर्गिणा
गिरि स्वर्गिगिरि ॥ ६ ॥ काञ्चनस्य गिरि काञ्चनगिरि ॥ ७ ॥ सवाणि पवननामानि
पुलिहानि ॥

शृङ्ग तु शिखर कूट

शोयते निपातेन शृङ्गम् ‘ शृङ्गशाङ्ग ’ ॥ (उणा-९६) ॥ इति मे नि
पात्यते ॥ १ ॥ शासति व्याप्नोति गगन शिखरम् “ शाखेरिदेर्ता चात ” ॥ (उणा-
४००) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ कूट्यते दह्यतेऽक दावाभ्या कूटम् त्रय पुत्रीव
लिङ्गा ॥ ३ ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगु ॥ ९८ ॥

प्रपतत्यस्मात् प्रपात , व्यञ्जनाद् घञ् ॥ ५।३।१३०॥ १ ॥ तटश्च यो-
ऽनट ॥ २ ॥ भृज्यते दवेन भृगु पुलिह स्पशिश्रस्ज स्तुक् च ’ ॥ (उणा-
७३१) ॥ इति किदु । ‘ प्रपत्यते यस्मात् तटात् स भृगु इत्येके ॥ ३ ॥ ९८ ॥

मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्ब कटकश्च स ।

अद्रेर्मध्यभागो मिनोति मेखला ‘ मिंग खलध्वञ्च ’ ॥ (उणा-४९७) ॥
इति खल ॥ १ ॥ नितरा तनोति नितम्ब ‘ बलिनितनिभ्या ” ॥ (उणा-३१७) ॥
इति न ॥ २ ॥ कटस्त्यावृणोति कटक पुष्पावलिङ्ग ॥ ३ ॥

दरी स्यात् कन्दर

दायते दरी ॥ १ ॥ कन्दन्ते विप्रवन्तेऽग्निन् कन्दर , त्रिलिङ्ग “ कृच्छि
चटि ” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर , क दायते क दणातीति वा, कदा सत्यप्र
वा, अश्मादित्वाद् र ॥ २ ॥

अग्नातत्रिले तु गह्वर गुहा ॥ ९९ ॥

निगारयन् ॥ १ ॥ १लेन यादृत आह्लावयति जलवालक ॥ २ ॥ ९५ ॥

शशुडायो विमलाद्रि

शशुर् जयति शशुङ्गय, "शृणि" ॥ ७।१।११२ ॥ इति स्त ॥ १ ॥
विमलधागावद्विध विमलाद्रि ॥ २ ॥

इद्रकीलस्तु मन्दर ।

इद्रेण कील्यते इद्रकील ॥ १ ॥ मन्द्यते मन्दर, "कच्छिबटि" ॥
(उणा-२१७) ॥ इत्यर

मुवेल स्यात् त्रिमुकुटसिकूटसिककुञ्च स ॥ ९६ ॥

शोभना वेलाऽस्य आसन्नपयोधित्वात् मुवेल ॥ १ ॥ त्रयो मुकुटभूता कूटा
अस्य त्रिमुकुट ॥ १ ॥ त्राण कूटान्यस्य त्रिवूट ॥ ३ ॥ त्राणि ककुदानि ककु
दाकाराणि शिखराण्यस्य त्रिकुण्ड, 'त्रिकुण्ड गिरौ' ॥ ७।३।१६८ ॥ इति
ककुदादश ॥ ४ ॥ ९६ ॥

उज्जयन्तो रैवतक

उज्जयतीति उज्जयन्त, 'तृनि' ॥ (उणा-२२१) ॥ इत्यन्त ॥ १ ॥
वयते स्त वत राया सुवर्णन वतो रैवत के रैवतक, रैवता सत्यप्रति वा भरा
हणादित्वाच्चातुरायकाऽङ् ॥ २ ॥

सुदारु पारियात्रक ।

शोभनानि दाहण्यस्मिन् सुदारु ॥ १ ॥ परितो यात्राया भव स्वाऽऽराहत्वात्
पारियात्रक ॥ २ ॥

लोकलोकश्चक्रवाल

अतलाक्यत अस्य बाह्य च न लोकयतऽनर्त्तत्वाद् लोकलोक यत्कालिदास -
'प्रकाशना वकारश्च लोकलोक इवाऽचल' इति ॥ १ ॥ चक्राऽऽकारेण चलति बाह्य
ते वा चक्रवाल आवेष्ट्य द्वापान्धान् स्थितो ह्यसाविति प्रसिद्धि ॥ २ ॥ ९६ ॥

अथ मेरु कर्णिकचल ॥ ९७ ॥

रत्नसानु सुमेरु स्व स्वर्गि-काञ्चनतो गिरि ।

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वान् ज्योतीषि इति मेरु चिनीषी' ॥ (उणा-८०६) ॥
इति च ॥ १ ॥ जम्बूद्वीपपद्मस्य कर्णिकाभूतोऽचल कर्णिकाचल ॥ २ ॥ ९७ ॥
रत्नानि सानुष्यस्य रत्नसानु ॥ ३ ॥ सुमरुर्मेरोरग्निप्राऽथ इन्द्रमहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

लोकालोकश्चक्रवाल

अतलाम्यतेऽस्य बाह्य च न लोक्यतेऽनर्कत्वात् लोचलो यत्कालिदास -
 “प्रसाशनाधकारश्च लोकालोक इवाऽचल ” इति ॥ १ ॥ चक्राकारेण चलति
 बाह्यत वा चक्रवाल , आविष्ट्य द्वापाब्धीन् स्थितो ह्यसाविति प्रसिद्धि ॥ २ ॥

अथ मेरु कर्णिकालचल ॥ ९७ ॥

रत्नसानु सुमेरु म्व-स्वर्गि-काञ्चनतो गिरि ।

मिनोति क्षिपत्युच्चताराज्ज्योतीपाति मेरु , “ चिनीर्षा- ” ॥ (उणा-
 ८०६) ॥ इति ६ ॥ १ ॥ जम्बुद्वीपपद्मस्य कर्णिकाभूतोऽचल कर्णिकाचल
 ॥२॥९७॥ रत्नानि सानुष्वस्य रत्नसानु ॥३॥ सुमेरुर्मेरारभिन्नाथ इ शो महेन्द्रवन्
 ॥ ४ ॥ स्व स्वर्गि-काञ्चनशब्देभ्या गिरि - स्वर्गि गिरि स्वर्गि ॥ ५ ॥ स्वर्गिणा
 गिरि स्वर्गिगिरि ॥ ६ ॥ काञ्चनम्य गिरि काञ्चनगिरि ॥७॥ सर्वाणि पवतनामानि
 पुलिङ्गानि ॥

शृङ्ग तु शिखर कट

क्षायते निघातेन शृङ्गम् ‘ शृङ्गदाङ्ग ’ ॥ (उणा-९६) ॥ इति मे नि
 पात्यते ॥ १ ॥ शास्त्रति व्याप्राति गगन शिखरम् ‘ शाखेरिदेनौ खात ” ॥ (उणा-
 ४००) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ कूयते दह्यतऽक दाबाभ्या कूटम्, त्रय पुष्कोव
 लिङ्गा ॥ ३ ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगु ॥ ९८ ॥

प्रपत-ल्लसात् प्रपात , व्यञ्जनाद् घञ् ॥ ५।३।११२॥१ ॥ तटश्च यो-
 ऽतट ॥ २ ॥ मृज्यते देवेन शृगु पुलिङ्ग स्पशिप्रसृज स्तुक् च ॥ (उणा-
 ७३१) ॥ इति ऋडु । प्रपत्यते यस्मात् तटात् स शृगु ” इत्येके ॥ ३ ॥ ९८ ॥

मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्ब कटकश्च स ।

अद्रेमध्यभागो मिनोति मेखला ‘मिग गल्ध्वच्च ॥ (उणा-८९७) ॥
 इति खल ॥ १ ॥ नितरा तनोति नितम्ब ‘ बलिनितानिभ्या ॥ (उणा-२१७) ॥
 इति ब ॥ २ ॥ कटस्त्वाराणोति कटस् पुल्लवलिङ्ग ॥ ३ ॥

दरी स्यात् कन्दर

दायत दरी ॥ १ ॥ कन्दन्ते विप्लवन्तेऽस्मिन् कन्दर त्रिलिङ्ग “ कृच्छि
 चटि ” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर , क दायते क दणातीति वा, कदा सत्यत्र
 वा, अश्मादित्वाद् र ॥ २ ॥

अस्वातत्रिले तु गहर गुहा ॥ ९९ ॥

अरातमश्रुष यद् बिल सत्र गृहति गात्रने वा गङ्गाय, पुष्पीबलिङ्ग,
 “तीवर” ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते, गङ्गा मन्त्रत्र वा, अश्मादित्वाद्
 २ ॥ १ ॥ शुन्ननऽनया शुदा, भिदादित्वाद् ॥ २ ॥ ९९ ॥

द्रोणी तु शैलयो सन्धि

द्रवत्यस्यां द्रोणा, द्रुणनीति वा, पवतयो सञ्छेपभूमि ॥ १ ॥

पादा पर्यन्तपर्वता ।

पादा इव अध म्यत्वाद् धारणत्वाच्च पादा, मुप्यशैलाते शुद्रपवता ॥ १ ॥

दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरे ॥ १०० ॥

दन्तप्रकृतयो दन्तका ॥ १ ॥

अधित्यकोर्ध्वभूमि स्यात्

पद्यतमधिरूपा ऊर्ध्वभूमिरधित्यका, “उपत्यकाधित्यके” ॥ ७।१।१३१ ॥ इति
 साधु ॥ १ ॥

अधोभूमिरुपत्यका ।

पवतस्याऽऽसन्ना अधोभूमिरुपत्यका ॥ १ ॥

स्तु प्रस्थ सानु

शौलम्भ स्तु पुलिङ्ग, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् समभूभा
 गत्वात् प्रस्थम् ॥ २ ॥ सनति मृगादान्, सुनाति सुख वा सानु, ‘कृषापाणि’
 ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् पुल्लिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥

अश्मा तु पाषाण प्रस्तरौ दृषद् ॥ १०१ ॥

प्रावा शिलोपल

अश्रुतेऽश्मा पुलिङ्ग ‘मन्’ ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥
 पयात् बाधत पार्श्व पाषाण, पथो गित् ॥ (उणा-१९२) ॥ इत्याण ॥ २ ॥
 प्रस्तायन प्रस्तर ॥ ३ ॥ दृणाति दायते वा दृषत् खालिङ्ग, ‘द्रो हस्य’
 ॥ (उणा-८९८) ॥ इति सद् ॥ ४ ॥ १०१ ॥ प्रहेरा च’ ॥ (उणा-९०५) ॥
 दान वन् पुलिङ्ग ॥ ५ ॥ शिलति शिला ॥ ६ ॥ उप्यते उपल, पुष्पीबलिङ्ग,
 तृणवपि ॥ (उणा-४६८) ॥ इति क्तिदल ॥ ७ ॥

गण्डशैला स्थूलोपला

शैलस्य गण्डा इव गण्डा , गिरे स्थूलाऽश्मानश्च्युता
 भूकम्पादिना गलिता ॥ १ ॥

स्यादाकर खानि खानिर्गङ्गा

आकीयते धातवोऽस्मिन्नाकर ॥ १ ॥ खन्यन्ते धातवोऽस्या खानि ,
खानि , खीलितौ ' कृशृकुटि ' ॥ (उणा-६१९) ॥ इति वा णिदि ॥ २ ॥ ३ ॥
गञ्जन्ति शब्दायन्तोऽस्या गञ्जा, पुञ्जालिङ्ग ॥ ४ ॥

धातुस्तु गैरिकम् ॥ १०२ ॥

दधाति पीतत्वं धातु , पुलिङ्ग , "कृसिकमि " ॥ (उणा-७७३) ॥ इति
द्वन् ॥ १ ॥ गिरौ भव गैरिकम् , अध्यात्मादिस्वादिकण् ॥ २ ॥ १०२ ॥

शुक्लधातौ पाकशुक्ला कठिनी खटिनी खटी ।

शुक्लधातौ धातु-४ शुक्लधातुस्तन् ॥ १ ॥ पाके शुक्ला पाकशुक्ला ॥ २ ॥
कठ-त्यनया कठिनी ' च्याकठि ' ॥ (उणा-२८२) ॥ इतान् ॥ ३ ॥ खट आ
काङ्क्षोऽस्त्यस्या खटिनी ॥ ४ ॥ खटति खट्य, कखटीत्यपि ॥ ५ ॥

लोह कालायस शल पिण्ड पारशव घनम् ॥ १०३ ॥

गिरिसार शिलासार तक्षिण कृष्णामिषे अय ।

लुनाति लोहम् पुक्लीबलिङ्ग , "लुगो ह ' ॥ (उणा-५८६) ॥ लुहे सौ
श्रम्य वाऽच् ॥ १ ॥ काल च तदयश्च कालायसम् ' सरोऽनोऽमायसो ' ॥
७३११५ ॥ इत्यट्समासान्त ॥ २ ॥ शस्यतेऽनेन शल्यम् ॥ ३ ॥ पिण्ड्यते
पिण्डम् ॥ ४ ॥ पारशवे इदं पारशयम् , तस्य विकार पारशवम् पुक्लीबलिङ्ग ' परश
व्याद् यलक्च ' ॥ ६१२४० ॥ इति अण् ॥ ५ ॥ हन्यते घनम् ॥ ६ ॥ १०३ ॥ गिरे सार
गिरिसारम् ॥ ७ ॥ शिलाया अश्मन सार शिलासारम् यस्मृति - "अश्मभ्यो
लोहमुत्थितम् ' एतौ कलावे, पुस्यपि इत्यमर ॥ ८ ॥ तेजयति तेज्यते वा तक्षिणम्
' धूणतृण ' ॥ (उणा-१८२) ॥ इति णे निपात्यते ॥ ९ ॥ कृष्णेन वस्तुना
आमिपति स्पधते कृष्णामिषम् ॥ १० ॥ अयते भेद्यमय , क्लीबलिङ्ग अम् ॥
(उणा-९५२) ॥ इत्यम् ॥ ११ ॥

शेषश्चात्र- स्याल्लोहे धीनधावरे ॥

सिंहानधूर्तमण्डरसरणान्यस्य क्रिट्टके ॥ १०४ ॥

अस्य लोहस्य ध्यायमानस्य क्रिट्टके मले दिनस्ति सिंहानम् पृषोदरादित्वात्
॥ १ ॥ धूवति दिनस्ति धूतम् शीरी ॥ (उणा-२०१) ॥ इति कित् त
॥ २ ॥ मण्डयति मण्डरम् मामसि ॥ (उणा-४२७) ॥ इत्यूर ॥ ३ ॥
सरत्यनेन सरणम् ॥ ४ ॥ १०४ ॥

सर्वे च तैजस लोह

असातमष्टाक मन् बिल सत्र गूदति गाशने वा गङ्गाम्, पुत्रीबलिह ,
 'तीवर' ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निगल्यत, गङ्गा सन्त्यत्र वा, भद्रमादित्वाद्
 २ ॥ १ ॥ गुणोऽया गुदा, भिदादित्वाद् ॥ २ ॥ ९९ ॥

द्रोणी तु शैल्यो सन्धि

द्रवत्वम्या द्रोणा, द्रुणीति वा, पवतयो सञ्छेपभूमि ॥ १ ॥

पादा पर्यन्तपर्वता ।

पादा इव अध स्थत्वाद् धारणत्वाच्च पादा, मुख्यशैलात्ते शुद्रपर्वता ॥ १ ॥

दन्तकाम्नु बहिस्तिर्यक्प्रदेशा निर्गता गिरे ॥ १०० ॥

दन्तप्रवृत्तयो दन्तका ॥ १ ॥

अधित्यक्रोर्ध्वभूमि स्थात्

पवतमधिरूपा ऊर्ध्वभूमिरधित्यका, "उपत्यकाधित्यके" ॥ ७१११२१ ॥ इति
 साधु ॥ १ ॥

अधोभूमिरुपत्यका ।

पवतस्याऽऽसन्ना अधोभूमिरुपत्यका ॥ १ ॥

स्तु प्रस्थ सानु

श्रौत्यम्भ स्तु पुलिङ्ग, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् समभूमा
 गत्वात् प्रस्थम् ॥ २ ॥ सनति मृगादान्, सुनाति सुख वा सानु, 'कृवापाजि'
 ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण्, पुङ्गाबलिङ्गावेतौ ॥ ३ ॥

अश्मा तु पापाण प्रस्तरो दृषद् ॥ १०१ ॥

प्रावा शिलोपल

अस्तुतऽश्मा पुलिङ्ग मन्' ॥ (उणा- ९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥
 पयति बावते पादी पापाण, पषो णित् ॥ (उणा-१९२) ॥ इत्याण ॥ २ ॥
 प्रस्तायत प्रस्तर ॥ ३ ॥ दणाति दायते वा दपत् छालिङ्ग 'श्रो हस्वश्च'
 ॥ (उणा- ८९८) ॥ इति सद् ॥ ४ ॥ १०१ ॥ प्रहेरा च' ॥ (उणा-९०५) ॥
 हात वन् पुलिङ्ग ॥ ५ ॥ शिलति शिला ॥ ६ ॥ उप्यते उपल पुङ्गीबलिङ्ग,
 तृप्तिवपि ॥ (उणा- ४६८) ॥ इति किदल ॥ ७ ॥

गण्डशैला स्थूलोपलाश्च्युता ।

शैलस्य गण्डा इव गण्डा शैला इव वा गण्डशैला, गिरे स्थूलाऽप्रमानश्च्युता
 भूकम्पादिना गलिता ॥ १ ॥

स्यादाकर* खनि खानिर्गङ्गा

आकीर्यते धातवोऽस्मिन्नाकर ॥ १ ॥ खयन्ते धातवोऽस्या सनि,
यानि खालिङ्गी 'कृशुकुटि' ॥ (उणा-६१९) ॥ इति वा णिदि ॥ २ ॥ ३ ॥
गञ्जन्ति शब्दायन्तेऽस्या गञ्जा, पुत्रालिङ्ग ॥ ४ ॥

धातुस्तु गैरिकम् ॥ १०२ ॥

दधाति पीतत्व धातु, पुलिङ्ग, "कृसिकमि" ॥ (उणा-७७३) ॥ इति
तुन् ॥ १ ॥ गिरौ भव गैरिकम्, अथ्यात्मादिरत्रादिकप् ॥ २ ॥ १०२ ॥

शुक्रधातौ पाकशुक्रा कठिनी खटिनी खटी ।

शुक्रधातौ धातुश्च शुक्रधातुस्तत्र ॥ १ ॥ पाके शुक्रा पाशुशुक्रा ॥ २ ॥
कठत्यनया कठिना, 'श्याकठि' ॥ (उणा-७८२) ॥ इतान् ॥ ३ ॥ खट आ
काहुकोऽस्त्यस्या खटिनी ॥ ४ ॥ खटति खटी, कखटीत्यपि ॥ ५ ॥

लोह कालायस शस्त्र पिण्ड पारशव घनम् ॥ १०३ ॥

गिरिसार शिलासार तक्षिण कृष्णामिषे अय ।

लुनाति लोहम्, पुलीबलिङ्ग, 'लुणो ह' ॥ (उणा-५८६) ॥ लुहे सौ
श्रम्य वाऽच् ॥ १ ॥ काल च तदयस्य कालायसम्, सगोऽनोऽयमायमो '
॥ ७३।११५ ॥ इत्यदसमासान्त ॥ २ ॥ शस्यतेऽनेन शस्त्रम् ॥ ३ ॥ पिण्ड्यते
पिण्डम् ॥ ४ ॥ परशवे इद परशयम्, तस्य विकार पारशवम्, पुङ्गानलिङ्ग 'परश
व्याद् यल्लक्च' ॥ ६।२।४० ॥ इति अण् ॥ ५ ॥ हन्यते घनम् ॥ ६ ॥ १०३ ॥ गिरे सार
गिरिसारम् ॥ ७ ॥ शिलाया अश्मन सार शिलामारम् यत्स्मृति - 'अश्मभ्यो
लोहमुत्थितम्' एतां कलावे, पुस्यपि इत्यमर ॥ ८ ॥ तेजयति तज्यते वा तान्णम्,
'ध्रूणतृण' ॥ (उणा-१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ ९ ॥ कृष्णेन वस्तुना
आमिपति स्पधते कृष्णामिपम् ॥ १० ॥ अयते भेद्यमय कलीबलिङ्ग "अम्" ॥
(उणा-१५२) ॥ इत्यम् ॥ ११ ॥

शेषश्चान्न- स्याल्लोहे धीनधावरे ॥

सिंहानधूर्तमण्डरसरणान्यस्य किट्टके ॥ १०४ ॥

अस्य लोहस्य ध्यायमानस्य निट्टवे मले दिनस्त्रि सिंहानम्, पृषोररादित्वात्
॥ १ ॥ धूवति दिनस्त्रि घृतम् 'श्रीश' ॥ (उणा-२०१) ॥ इति क्त् त
॥ २ ॥ मण्डयाते मण्डरम् मामसि ॥ (उणा-४२७) ॥ इत्युर ॥ ३ ॥
सरत्यनेन सरणम् ॥ ४ ॥ १०४ ॥

सर्वं च तैजस लोह

स्वर्णं हेम हिरण्यहाटकमसूयष्टापद काञ्चन

कल्याण कनक महारजतरैगात्रैयरुक्माण्यपि ॥ १०९ ॥

कलधौतलोहोत्तमवह्निबीजा

न्यपि गारुड गैरिकजातरूपे ।

तपनीयचामीकरचन्द्रमर्मा-

ऽर्जुननिष्ककार्तस्वरकर्तुराणि ॥ ११० ॥

जाम्बूनद शातकुम्भ रजत भूरि भूतमम् ।

शोभनो षण्णोऽस्य सुवर्णम्, पृषोदरादित्वाद् उलोपे स्वर्णम्, पुक्लीबलिज्ञावेतो
॥ १ ॥ २ ॥ दिनोति हेम, क्लीबलिज्ञ, "मन्" ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन्,
' धाहिभ्या ' ॥ (उणा-३४१) ॥ इति मे हेमम्, अकारात् पुक्लीबलि
ज्ञोऽपि ॥ ३ ॥ द्वियते हिरण्यम्, पुक्लीबलिज्ञ, ' हिरण्यपर्जन्य ' ॥ (उणा-३८०) ॥
इत्यन्ये निपात्यते ॥ ४ ॥ हृष्टोते दीप्यते हाटकम् हाटकाकरमवत्वाद् वा,
क्लीबलिज्ञोऽयम्, पुस्यपि वाचस्पति यदाह- हाटकमक्रियाम्, हाटकाकरसभूत
पलाशकुमुमच्छवि " ॥ ५ ॥ वसत्याकरे वसु, क्लीबलिज्ञ ॥ ६ ॥ अष्टसु लोहेषु पद
प्रतिष्ठाऽस्याऽष्टापदम्, पुक्लीबलिज्ञ, ' नात्रि ' ॥ ३१२।७५ ॥ इति दीधि ॥ ७ ॥ कञ्चते
दाप्यते काञ्चनम्, ' विद्वज्जन ' ॥ (उणा- २७५) ॥ इत्यने निपात्यते ॥ ८ ॥
कल्यते कल्याणम्, ' कल्याणपर्याण ' ॥ (उणा-१९३) ॥ इत्याण निपात्यते
॥ ९ ॥ कनति दीप्यते कनकम् ' दृक्कु ' ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ १० ॥
महत्त्व तद् रजत रञ्जक च महारजतम् ॥ ११ ॥ रायते उदारै रा पुञ्जालिज्ञ,
' रातर्है ' ॥ (उणा-८६६) ॥ इति डै ॥ १२ ॥ गम्ताया अपत्य गात्रैयम्,
शुभ्रादित्यादेयण् ॥ १३ ॥ रोचते रुक्मम् ' रुक्ममीप्स ' ॥ (उणा-३४६) ॥
इति मे निपात्यते ॥ १४ ॥ १०९ ॥ कल सुवर्णकालिका तद्धौतमस्मिन् कलधौतम्
॥ १५ ॥ लोहेषूत्तम लोहोत्तमम् ॥ १६ ॥ वह्नेर्वाज वह्निबीजम् यदाह ' अग्नेरपत्य
प्रथम सुवर्णम् इति ॥ १७ ॥ गारुडस्यैव गारुडम् ॥ १८ ॥ गिरौ जात गैरिकम्
॥ १९ ॥ जात रूपमस्य जातरूपमकृतकरूप सुद्रीदेशजम् ॥ २० ॥ तप्यते तपनायम्
॥ २१ ॥ चमाकराकरे भव चामीकरम् ॥ २२ ॥ चन्दते चन्द्र, पुक्लीबलिज्ञ
॥ २३ ॥ अत्रियत भम, कलाबलिज्ञ, ' मन् ' ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन् ॥ २४ ॥
अज्यते पुण्यैरजुनम् ॥ २५ ॥ निषीदति मनोऽत्र निष्क, पुक्लीबलिज्ञ निष्क
तुरुष्क ' ॥ (उणा-२६) ॥ इति क निपात्यते ॥ २६ ॥ हृतस्वराऽऽकरे
अत्र कातस्वरम् ॥ २७ ॥ कर्वति लोहमध्ये हप्यति कवुरम् वाडयति
॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर नानारूपत्वाद् वा ॥ २८ ॥ ११० ॥ जाम्बूदीपे जम्बूफल-
रसोत्थनया जान जाम्बूनदम् यत्पुण्यम्-

सौरमृत तदस प्राप्य मुखवायुविशोपिता ।

जाम्बूनदाप्य भवति सुवर्णं सिद्धमूषणम् ॥ १ ॥ २९ ॥

शातकुम्भे गिरौ भव शातकुम्भम्, अनुशतिकादित्वादभयपदद्वौ शातकौ-
म्भमपि ॥ ३० ॥ रज्यते रजतम् ॥ ३१ ॥ भवत्याकरे भूरि, 'भूमकुशि'
॥ (उणा-५९३) ॥ इति किद् रि, क्लीबलिङ्गोऽयम् वाचस्पतिस्तु- 'भूरिरश-
पदोऽस्त्रियाम्' इति पुम्यप्याह ॥ ३२ ॥ भुवि उत्तम भूतमम् ॥ ३३ ॥

नेपदचात्र-सुवर्णं लोभन गुक्त नारजावनमौजसम् ।

दाक्षायण रक्तवर्णं श्रीमदुम्भ शिलोद्भवम् ॥

वैणव तु कर्णिकारच्छाय वेणुमटाभवम् ।

हिरण्यकोशाकुप्यानि हेम्नि रूप्ये कृताकृते ॥ १११ ॥

हियते हिरण्यम् ॥ १ ॥ कृयते कोशम्, 'कोवा ॥ (उणा- ५२९) ॥
इति श ॥ २ ॥ न कुप्यमकुप्यम्, हेम्नि रूप्ये च कृताकृते घटिताऽघटिते
इत्यर्थ ॥ ३ ॥

कुप्य तु तद्व्यादन्यद्

हेमरूप्याभ्यामन्यत् ताम्रादि गोपाय्यते तदिति कुप्यम् "कुप्यभिद्य-
॥ ५।१।३९ ॥ इति वयपि निपात्यते ॥ १ ॥

रूप्य तु द्वयमाहतम् ।

आहत रूपमस्य रूप्य दीनारादि, "रूपास्त्रशस्ताहतात्" ॥ ७।२।५४ ॥
इति य, द्वयमिति वृत्त्याकुप्यम् ॥ १ ॥

अलङ्कारसुवर्णं तु शृङ्गीकनकमायुधम् ॥ ११२ ॥

अलङ्काराय सुवर्णमलङ्कारसुवर्णम् ॥ १ ॥ शृङ्गी अलङ्कारमकरिका तदर्थं
कनक शृङ्गीकनकम् ॥ २ ॥ आयुधमिदं आयुधम् ॥ ३ ॥ ११२ ॥

रजत च सुवर्णं च सदिलष्टे घनगोलक ।

घनश्चासौ गोलकश्च घनगोलक पुस्तलाबलिङ्ग, यद्वाचस्पति - "तारहेम्नी
तु सञ्छिद्य घनगोलकमस्त्रियाम्' इति ॥ १ ॥

पित्तलाऽऽरे

पित्तं लाति पित्तला, छाक्लाबलिङ्ग ॥ १ ॥ आ इयति आर, पुलिङ्गस्तम्,
वाचस्पतिस्तु- पित्तल त्वारमस्त्रियाम्' इति कलावेऽप्याह । २ ॥

अथाऽऽरकूट कपिलोह सुवर्णकम् ॥ ११३ ॥

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोह सुलोहकम् ।

स्वर्णं हेम हिरण्यहाटकसूयष्टापद काञ्चन

कर्याणं कनक महारजतरंगात्रेयरुक्माण्यपि ॥ १०९ ॥

कलधौतलोहोत्तमवह्निबीजा-

न्यपि गारुड गैरिकजातरूपे ।

तपनीयचामीकरचन्द्रमर्मा-

ऽर्जुननिष्कर्तस्वरकर्तुराणि ॥ ११० ॥

जाम्बूनद शातकुम्भ रजत मूरि भूतमम् ।

शोभनो षण्णोऽस्य सुवणम्, पृषोदरादित्वाद् उलोपे स्वर्णम्, पुक्लीबलिज्ञावेतो
॥ १ ॥ २ ॥ हिनोति हेम, कलीबलिज्ञ, "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन्,
"श्राहिभ्यां" ॥ (उणा-३४१) ॥ इति मे हेमम्, अकारान्त पुक्लाबलि
ज्ञोऽपि ॥ ३ ॥ द्रियते हिरण्यम्, पुक्लीबलिज्ञ, ' हिरण्यपर्जन्य " ॥ (उणा-३८०) ॥
इत्यन्ये निपात्यते ॥ ४ ॥ हटाति दीप्यते हाटकम् हाटकाकरमन्त्रत्वाद् वा,
कलीबलिज्ञोऽयम्, पुष्यपि वाचस्पति, यदाह- हाटकमस्त्रियाम्, हाटकाकरसभूत
पलाशकुमुमच्छवि " ॥ ५ ॥ वसत्याकरे वसु, कलीबलिज्ञ ॥ ६ ॥ अष्टसु लोहेषु पद
प्रतिष्ठाऽस्याऽष्टापदम्, पुक्लीबलिज्ञ, "नान्नि" ॥ ३।२।७५ ॥ इति दीघ ॥ ७ ॥ कञ्चत
दाप्यते काञ्चनम्, विदनगगन " ॥ (उणा- २७५) ॥ इत्यने निपात्यते ॥ ८ ॥
कल्यते कल्याणम्, "कल्याणपर्याण " ॥ (उणा-१९३) ॥ इत्याण निपात्यते
॥ ९ ॥ कनति दाप्यते कनकम् "दृक्नु" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ १० ॥
महश्च तद् रजत रञ्जक च महारजतम् ॥ ११ ॥ रायते उदारै रा पुञ्जालिज्ञ,
रातर्हे " ॥ (उणा-८६६) ॥ इति डै ॥ १२ ॥ गङ्गाया अपत्य गाङ्गम्,
शुभ्रादित्वादयण् ॥ १३ ॥ रोचते रक्मम् "रुक्ममीप्स " ॥ (उणा-३४६) ॥
इति मे निपात्यते ॥ १४ ॥ १०९ ॥ कल सुवणकालिका तद्धौतमस्मिन् कलधौतम्
॥ १५ ॥ लोहपूतम लोहोत्तमम् ॥ १६ ॥ बह्वेर्वाज बह्विबीजम् यदाह 'अमेरपत्य
प्रथम सुवणम् इति ॥ १७ ॥ गरुडस्येद गरुडम् ॥ १८ ॥ गिरौ जात गैरिकम्
॥ १९ ॥ जात रूपमस्य जातरूपमकृतकरुष सुद्रीदेशजम् ॥ २० ॥ तप्यते तपनीयम्
॥ २१ ॥ चमीकराकरे भव चामीकरम् ॥ २२ ॥ चदत चन्द्र, पुक्लाबलिज्ञ
॥ २३ ॥ त्रियत मम कलाबलिज्ञ, मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मने ॥ २४ ॥
अज्यते पुण्यैरलुनम् ॥ २५ ॥ निपीदति मनोऽत्र निष्क, पुक्लाबलिज्ञ निष्क
तुष्टक ॥ (उणा-२६) ॥ इति क निपात्यते ॥ २६ ॥ कृतस्वराऽऽकरे
भव कतिस्वरम् ॥ २७ ॥ कर्वाति लोहमध्यो ह्वयति कतुरम् वादयति '
॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर नानारूपत्वाद् वा ॥ २८ ॥ ११ ॥ जम्बूद्वीपे जम्बूफल-
रसोत्थनशा जात जाम्बूनदम् मयुराणम्-

खस्य गगनस्य मेघस्याम्बुदस्य आद्या अस्य ख मेघाख्यम्, तेन खम्, गगनम्, मेघ
मम्बुदमित्यादि सिद्धम् ॥१॥४॥ गिरिजामा गौत्रो मल गिरिजामल तत्र, गिरिज
च तदमल चेति वा ॥ ५ ॥

स्रोतोऽञ्जन तु कापोत सौवीर कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥

ममुनास्रोतसोऽञ्जन स्रोतोऽञ्जनम् ॥ १ ॥ कपोतस्येद कापोतम्, कपोतवर्ण
वा ॥ २ ॥ सुवीरदेशे भव सौवीरम् ॥ ३ ॥ कृष्ण वर्णेन ॥ ४ ॥ यमुनाया भव
यामुनम् ॥ ५ ॥ ११७ ॥

अथ तुत्थ शिखिग्रीव तुत्थाञ्जनमयूरके ।

तुदति अक्षिरोगास्तुत्थम् ' नानूरमि ' ॥ (उणा- २२७) ॥ इति कित्थ
॥ १ ॥ शिखिग्रीवाम शिखिग्रीवम् ॥ २ ॥ अज्यतेऽनेनाऽञ्जन तुत्थ च तदञ्जन
च तुत्थाञ्जनम् ॥ ३ ॥ मयूरस्य तुत्थ मयूरकम् ॥ ४ ॥

मूपातुत्थ कास्यनील हेमतार वितुन्नकम् ॥ ११८ ॥

मूपाया तुत्थ मूपातुत्थम् ॥ १ ॥ कास्यवनाल कास्यनीलम् ॥ २ ॥ हेमव
तार हेमतारम् ॥ ३ ॥ वितुदत्यक्षिरोगान् वितुन्नम् के वितुन्नकम् ॥ ४ ॥ ११८ ॥

स्यात्तु कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमञ्जनम् ।

कर्पते रोगान् जेतु कर्परिका, कपरिनालक्षण तुत्थ कर्परिकातुत्थम् ॥ १ ॥
अमृतासङ्गमोनाऽमृतासङ्गम् ॥ २ ॥ अज्यते चक्षुरनेनाऽञ्जनम् ॥ ३ ॥

रसगर्भ ताक्ष्यशैल तुत्थे दार्नीरसोद्भवे ॥ ११९ ॥

दार्नीरसस्य गर्भोऽत्र रसगर्भम् ॥ १ ॥ ताक्ष्यशैले कुलताया भवत्वात् ताक्ष्यशैलम्,
दार्नी दाहुरिद्रा तस्या रस काथस्तदुद्भवे तुत्थे रसजात रसामे अपि ॥ २ ॥ ११९ ॥

पुष्पाञ्जन रीतिपुष्प पौष्पक पुष्पकेतु च ।

पुष्परूपमञ्जन पुष्पाञ्जनम् ॥ १ ॥ रीतिभ्यामयमानाया पुष्पाभ मल
रीतिपुष्पम् ॥ २ ॥ पुष्पति पुष्पकम्, स्वार्थेऽणि पौष्पकम् ॥ ३ ॥ पुष्प केतुरस्य
पुष्पकेतु ॥ ४ ॥

माक्षिक तु कदम्ब स्याच्चक्रनामाऽजनामक ॥ १२० ॥

माक्षिक मधु तद्वर्ण माक्षिकम् ॥ १ ॥ कदम्बकुसुमाकारत्वात् कदम्ब ॥ २ ॥
चक्रस्य नाम अस्य चक्रनामा ॥ ३ ॥ अजस्य विष्णोनाम अस्य अजनामक, अत
एव वैष्णवोऽपि ॥ ४ ॥ १२० ॥

ताप्यो नदीज कामारिस्तारारिर्विष्टमाक्षिक ।

आ इयाँ आरस्तस्य कृत् आम्कृत् , पुस्तीबलिङ्ग , कश्चिदमु पितलापयाय
माह ॥ १ ॥ कपिवर्णं लोहं कपिलोद्दम् ॥ २ ॥ सुवर्णप्रतिकृतिं सुवर्ण
कम् ॥ ३ ॥ ११३ ॥ रीयते द्रवति रीरी, रीरी, "नुरधुर" ॥ (उणा- ३९६) ॥
इति रे निपात्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ रिणभ्येनां राति ॥ ६ ॥ पीतवर्णं लोहं पात
लोहम् ॥ ७ ॥ शोभनं लोहं मुलाहम् ॥ ७ ॥

त्राक्षी तु रानी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥ ११४ ॥

प्रद्वज इयं प्राक्षी ॥ १ ॥ राजते राक्षी ॥ २ ॥ कपिला वर्णेन ॥ ३ ॥ ब्रह्मणो
रीतिर्ब्रह्मरीति ॥ ४ ॥ महती चासावीश्वरी च महेश्वरी ॥ ५ ॥ ११४ ॥

कास्ये विशुत्प्रिय घोष प्रकाश वक्त्र-शुल्बजम् ।

घण्टाशब्दमसुराह्वरणं लोहजं मलम् ॥ ११५ ॥

कसाय इदं द्रव्यं कसीय तस्य विकार कास्यम्, "कसायाञ्ज्य" ॥ ६ ॥
२ । ४१ ॥ इति साधु , कसमेव वा भेषजादिस्वाट् व्यञ् तत्र ॥ १ ॥ विशुत
प्रिय विशुत्प्रियम् ॥ २ ॥ घोषति घोष ॥ ३ ॥ प्रकाशते प्रकाशम् ॥ ४ ॥
वक्त्रं पुन्वाभ्यां जायते वक्त्रं शुल्बजम् ॥ ५ ॥ घण्टाया इव शब्दोऽस्य घण्टाशब्दम्,
घण्टाया शब्दोऽस्येति वा ॥ ६ ॥ असुरस्य कसनान्न आह्लाऽस्य असुराह्वं कसमित्यर्थं
॥ ७ ॥ रीति रवणम् ॥ ८ ॥ लोहाभ्यां जायते लोहजम् ॥ ९ ॥ मलोऽस्यस्य
मलम् ॥ १० ॥ ११५ ॥

सौराष्ट्रके पञ्चलोहं

सुराष्ट्राया भव सौराष्ट्रं के सौराष्ट्रकम् तत्र ॥ १ ॥ पञ्च ताम्रं रातिं त्रपु
सीसकं कालायसलक्षणानि लोहायस्मिन् पञ्चलोहम् ॥ २ ॥

वर्तलोहं तु वर्तकम् ।

वर्तते आवतते वर्तम् तच्च तद् लोहं च वर्तलोहम् ॥ १ ॥ वर्तत आवतते
वर्तकम् ॥ २ ॥

पारदं पारतं सूते हरबीजं रसश्चल ॥ ११६ ॥

पारं ददाति पारदं , पारं तनोति पारतं क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥
इति ड अयप्राधायात् पुक्लाबलिङ्गावेर्ता ॥ १ ॥ २ ॥ सूते हेमायुषी सूतं शिवात्
प्रसूतो वा ॥ ३ ॥ हरस्य बीजं हरबीजम् ॥ ४ ॥ रस्यते रमायनाधिभिरिति रस
॥ ५ ॥ चलोऽस्येयात् चपलोऽपि ॥ ६ ॥ ११६ ॥

अभ्रकं स्वच्छपत्रं स्वमेघारयं गिरिजामले ।

अभ्रप्रतिकृतिरभ्रकम् ॥ १ ॥ स्वच्छानि पत्राण्यस्य स्वच्छपत्रम् ॥ २ ॥

खस्य गगनस्य मेघस्याम्बुदस्य आर्या अस्य ख मेघाण्यम् तेन खम्, गगनम्, मेघ
मम्बुदमित्यादि सिद्धम् ॥१॥४॥ गिरिजाया गौर्या मल गिरिजामल तत्र, गिरिज
च तदमल चेति वा ॥ ५ ॥

स्रोतोऽञ्जन तु कापोत सौवीर कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥

यमुनास्रोतसोऽञ्जन स्रोतोऽञ्जनम् ॥ १ ॥ कपोतस्येद कापोतम्, कपोतवर्ण
मा ॥ २ ॥ सुशरदेशे भव सौवीरम् ॥ ३ ॥ कृष्ण वर्णेन ॥ ४ ॥ यमुनाया भव
यामुनम् ॥ ५ ॥ ११७ ॥

अथ तुत्थ शिखिग्रीव तुत्थाञ्जनमयूरके ।

तुदति अक्षिरोगास्तुत्थम्, ' नानूरमि ' ॥ (उणा- २२७) ॥ इति कित्थ
॥ १ ॥ शिखिग्रीवम शिखिग्रीवम् ॥ २ ॥ अज्यतेऽनेनाऽञ्जन तुत्थ च तदञ्जन
च तुत्थाञ्जनम् ॥ ३ ॥ मयूरस्य तुत्थ मयूरकम् ॥ ४ ॥

मूपातुत्थ कास्यनील हेमतार वितुजकम् ॥ ११८ ॥

मूपाया तुत्थ मूपातुत्थम् ॥ १ ॥ कास्यवनाल कास्यनीलम् ॥ २ ॥ हेमव
तार हेमतारम् ॥ ३ ॥ वितुदलक्षिरोगान् वितुजम्, के वितुजकम् ॥ ४ ॥ ११८ ॥

स्यातु कर्परिकातुत्थममृतासङ्गमञ्जनम् ।

कल्पते रोगान् जेतु कर्परिका, कपरिकालक्षण तुत्थ कर्परिकातुत्थम् ॥ १ ॥
अमृतमासजल्योनाऽमृतासङ्गम् ॥ २ ॥ अज्यते चक्षुरनेनाऽञ्जनम् ॥ ३ ॥

रसगर्भ ताक्ष्यशैल तुत्थे दार्वारसोद्भवे ॥ ११९ ॥

दार्वारसस्य गर्भोऽत्र रसगर्भम् ॥ १ ॥ ताक्ष्यशले शुद्धताया भवत्वात् ताक्ष्यशैलम्,
दार्वी दारुहरिद्रा तस्या रस जायस्तदुद्भवे तुत्थे रसजात रसामे अपि ॥ २ ॥ ११९ ॥

पुष्पाञ्जन रीतिपुष्प पौष्पक पुष्पकेतु च ।

पुष्परूपमञ्जन पुष्पाञ्जनम् ॥ १ ॥ रीतेऽध्यागमानाया पुष्पाभ मल
रीतिपुष्पम् ॥ २ ॥ पुष्पति पुष्पकम् स्वार्थेऽणि पौष्पकम् ॥ ३ ॥ पुष्प केतुरस्य
पुष्पकेतु ॥ ४ ॥

माक्षिक तु रुदम्ब स्याच्चक्रनामाऽजनामक ॥ १२० ॥

माक्षिक मधु तद्वर्णं माक्षिकम् ॥ १ ॥ रुदम्बकुसुमाभारत्वात् रुदम्ब ॥ २ ॥
चक्रस्य नाम अस्य चक्रनामा ॥ ३ ॥ अजस्य विष्णोनाम अस्य अजनामक, अन्
एव वैष्णवोऽपि ॥ ४ ॥ १२० ॥

ताप्यो नदीज कामारिस्तारारिविद्रमाक्षिक ।

आ इयति आरस्तास्य गृह आरूढ पुकलीबलिङ्ग, कधिदमु पित्तलापयाव
माह ॥ १ ॥ कथितं लोह कभिलोहम् ॥ २ ॥ मुक्कणप्रतिकृति मुक्क
णम् ॥ ३ ॥ ११३ ॥ रीयते द्रवति रिरि, रीरि, "मुरधुर" ॥ (उणा- ३९६) ॥
इति रे णिपात्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ रिण-र्येनां राति ॥ ६ ॥ पीतवर्ण लोह पात-
लोहम् ॥ ७ ॥ शोभन लोह मुलोहम् ॥ ७ ॥

ब्राह्मी तु रानी कपिला त्रसरीतिर्महेश्वरी ॥ ११४ ॥

ब्रह्मण इय ब्राह्मी ॥ १ ॥ राजते राह्नी ॥ २ ॥ कापेला वर्णेन ॥ ३ ॥ ब्रह्मणो
रीतिब्रह्मरीति ॥ ४ ॥ महती चासार्वाभरी च महेश्वरी ॥ ५ ॥ ११४ ॥

कास्ये विद्युत्प्रिय घोष प्रकाश वङ्ग-शुल्वजम् ।

घण्टाशब्दमसुराह्वरण लोहज मलम् ॥ ११५ ॥

कसाय इद द्रव्य तसीय तस्य विकार कास्यम् "कसायाञ्ज्य" ॥ ६ ॥
२ । ४१ ॥ इति साधु, कसमेव वा भेषजादित्वाद् व्यञ्ज तत्र ॥ १ ॥ विद्युत
प्रिय विद्युत्प्रियम् ॥ २ ॥ घोषति घोष ॥ ३ ॥ प्रकाशते प्रकाशम् ॥ ४ ॥
वङ्ग पुत्राभ्या जायते वङ्गपुत्रजम् ॥ ५ ॥ घण्टाया इव शब्दोऽस्य घण्टाशब्दम्
घण्टाया शब्दोऽस्येति वा ॥ ६ ॥ असुरस्य कसनाम्न आह्वाऽस्य असुराह्व कसमित्यर्थ
॥ ७ ॥ रौति रवणम् ॥ ८ ॥ लोहाभ्या जायते लोहजम् ॥ ९ ॥ मलोऽस्यस्य
मलम् ॥ १० ॥ ११५ ॥

सौराष्ट्रके पञ्चलोह

सुराष्ट्राया भव सौराष्ट्र के सौराष्ट्रकम् तत्र ॥ १ ॥ पञ्च ताम्र राति त्रपु
सीसक कालायसलक्षणानि लोहा यस्मिन् पञ्चलोहम् ॥ २ ॥

वर्तलोह तु वर्तकम् ।

वतते आवतते वर्तम् तच्च तद् लोह च वतलोहम् ॥ १ ॥ वतते आवतते
वतकम् ॥ २ ॥

पारद पारत सूते हरबीज रसश्चल ॥ ११६ ॥

पार ददाति पारद पार तनोति पारत कचिद् ॥ ५ । १ । १०१ ॥
इति ड अयप्राधायात् पुक्लबलिङ्गावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥ सूते हेमायुषी सूत शिवाद
प्रसूतो वा ॥ ३ ॥ हरस्य बीज हरबीजम् ॥ ४ ॥ रस्यते रसायनार्थिभिरिति रस
॥ ५ ॥ चलोऽस्येयात् चपलोऽपि ॥ ६ ॥ ११६ ॥

अत्ररु स्वच्छपत्र स्वमेधारय गिरिजामले ।

अत्रप्रतिकृतिरत्रकम् ॥ १ ॥ स्वच्छानि पत्राण्यस्य स्वच्छपत्रम् ॥ २ ॥

खस्य गगनस्य मेघस्याम्बुदस्य आर्या अस्य न मेघाण्यम् तेन खम्, गगनम्, मेघ
मम्बुदमित्यादि सिद्धम् ॥१॥४॥ गिरिजाया गार्वा मल गिरिजामल तत्र, गिरिज
च तदमल चेति वा ॥ ५ ॥

स्रोतोऽञ्जन तु कापोत सौवीर कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥

यमुनास्रोतसोऽञ्जन स्रोतोऽञ्जनम् ॥ १ ॥ कपोतस्येद कापोतम्, कपोतवर्ण
वा ॥ २ ॥ सुवारदेशे भव सौवीरम् ॥ ३ ॥ कृष्ण वर्णेन ॥ ४ ॥ यमुनाया भव
यामुनम् ॥ ५ ॥ ११७ ॥

अथ तुल्य शिखिग्राव तुल्याञ्जनमयूरके ।

तुदति अक्षिरोगास्तुल्यम् “नानूरमि” ॥ (उणा- २२७) ॥ इति कित्थ
॥ १ ॥ शिखिग्रावाम शिखिग्रावम् ॥ २ ॥ अजयतेऽनेनाऽञ्जन तुल्य च तदञ्जन
च तुल्याञ्जनम् ॥ ३ ॥ मयूरस्य तुल्य मयूरकम् ॥ ४ ॥

मूपातुल्य कास्यनील हेमतार वितुन्नकम् ॥ ११८ ॥

मूपाया तुल्य मूपातुल्यम् ॥ १ ॥ कास्यवनाल कास्यनीलम् ॥ २ ॥ हेमव
तार हेमतारम् ॥ ३ ॥ वितुदलक्षिरोगान् वितुनम् के वितुनकम् ॥ ४ ॥ ११८ ॥

स्यातु कर्परिकातुल्यममृतासङ्गमञ्जनम् ।

कर्पते रोगान् जेतु कर्परिका, कपरिणलक्षण तुल्य कपरिकातुल्यम् । १ ॥
अमृतमासजलनेनाऽमृतासङ्गम् ॥ २ ॥ अजयते चक्षुरनेनाऽञ्जनम् ॥ ३ ॥

रसगर्भ ताक्ष्यशैल तुल्ये दावारसोद्भवे ॥ ११९ ॥

दावारमस्य गर्भोऽन रसगर्भम् ॥ १ ॥ ताक्ष्यशैले कुलताया भवत्वात् ताक्ष्यशैलम्,
दावी दारुहरिद्रा तस्या रस कायस्तदुद्भवे तुल्ये रसजात रसाग्रे अपि ॥ २ ॥ ११९ ॥

पुष्पाञ्जन रीतिपुष्प पौष्पक पुष्पकेतु च ।

पुष्परूपमञ्जन पुष्पाञ्जनम् ॥ १ ॥ रीतिभाग्यमानाया पुष्पाभ मल
रीतिपुष्पम् ॥ २ ॥ पुष्पति पुष्पकम्, स्वार्थेऽणि पौष्पकम् ॥ ३ ॥ पुष्प केतुरस्य
पुष्पकेतु ॥ ४ ॥

माक्षिक तु कदम्ब स्याच्चक्रनामाऽजनामक ॥ १२० ॥

माक्षिक मधु तद्वर्ण माक्षिकम् ॥ १ ॥ कदम्बकुमुमाकारत्वात् कदम्ब ॥ २ ॥
चक्रस्य नाम अस्य चक्रनामा ॥ ३ ॥ अजस्य विष्णोनाम अस्य अजनामक, अत
एव वणवोऽपि ॥ ४ ॥ १२० ॥

ताप्यो नदीज कामारिस्तारारिर्विद्रमाक्षिक ।

साप्या साधुस्ताम्य ॥ १ ॥ सार्पानखा जातो नदीत्र ॥ २ ॥ कामस्याऽरि
कामारि ॥ ३ ॥ सारस्याऽरिस्तारारि ॥ ४ ॥ विट्, हयो माक्षिका विट्माक्षिक ॥ ५ ॥

सौराष्ट्री पार्वती काक्षी कालिका पर्पटी सती ॥ १२१ ॥

आढकी तुवरी कसोद्भवा काच्छी मृदाहया ।

शुराप्तायो भवा सौराष्ट्री ॥ १ ॥ पवते भवा पावती ॥ २ ॥ कक्षे भवा
काक्षी ॥ ३ ॥ फालमति वध्न कालिका ॥ ४ ॥ पिपति पर्पटी, “कपट-” ॥
(उणा- ॥ १४४) ॥ ह्यष्टे निपात्यते ॥ ५ ॥ अस्ति सती ॥ ६ ॥ १२१ ॥
आढीकते आढरी ॥ ७ ॥ सूयते तुवरी ॥ ८ ॥ कसादुद्भवति कसोद्भवा ॥ ९ ॥
कच्छदेशे भवा काच्छी ॥ १० ॥ मृद आह्वयोऽस्या मृदाहया, तेन मृत्तिका, मृत्ता,
मृत्ता अपि ॥ ११ ॥

कासीस धातुकासीस खेचर धातुशेखरम् ॥ १२२ ॥

कसति कासीसम्, “तलिकसिभ्यामी-” ॥ (उणा- ५१६) ॥ ईसण्
॥ १ ॥ धातुरूप कासीस धातुकासीसम् ॥ २ ॥ खेचरति खेचरम् ॥ ३ ॥
धातुषु शेखरमिव धातुशेखरम् ॥ ४ ॥ १२२ ॥

द्वितीय पुष्पकासीस कसक नयनौषधम् ।

पुष्परूप कासास पुष्पकासीसम् ॥ १ ॥ कस्ते रञ्जयति कसकम् ॥ २ ॥
नयनस्यौषध नयनौषधम् ॥ ३ ॥

गन्धाश्मा शुल्बपामाकुष्ठारिर्गन्धिकगन्धकौ ॥ १२३ ॥

सौगन्धिक शुकपुच्छ

गन्धप्रधानोऽश्मा गन्धाश्मा ॥ १ ॥ शुल्बस्य पामाया कुष्ठस्य च अरि
शुल्वारि, पामारि कुष्ठारि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ गन्धोऽस्त्यस्य गन्धिक ॥ ५ ॥
गन्धयते गन्धक ॥ ६ ॥ १२३ ॥ सुगन्धो विपरीतलक्षणया स प्रयोजनमस्य
सौगन्धिक ॥ ७ ॥ शुकपुच्छवणत्वात् शुकपुच्छ ॥ ८ ॥

हरिताल ॥ पिञ्जरम् ।

विडालक विस्रगन्धि खर्जूर वक्षपत्रकम् ॥ १२४ ॥

आलपीतनताळानि गोदन्त नटमण्डनम् ।

बङ्गारिलोमहृच्च

हरे पीतवणस्य ताल प्रतिष्ठाऽस्य हरितालम् हरितामलति भूषयति वा
॥ १ ॥ पिञ्जयति पिञ्जरम्, वर्णेन वा ॥ २ ॥ विणालनेत्रप्रतिरुतिर्बिणालकम् ॥ ३ ॥

विलस्येव गन्धोऽस्य विलगन्धि ॥ ४ ॥ खजति खभूर्म् ॥ ५ ॥ वशपत्राम
वशपत्रकम् ॥ ६ ॥ १२४ ॥ आलाति शोभा आलम्, अलति भूयन्ति
अनेन वा ॥ ७ ॥ पीतयति पीतनम्, पीतवर्णं नयतीति वा, “क्वचिन्” ॥ ५१११७१ ॥
इति ड ॥ ८ ॥ ताल हरितालैकदेशो भीमवत्, ताडयति इति वा ॥ ९ ॥ गोदन्त
सदृशत्वाद् गोदन्तम्, गोपित्तमपि ॥ १० ॥ नटाना मण्डन नटमण्डनम् ॥ ११ ॥
वद्वस्य अरिर्वद्वारि ॥ ११ ॥ लोमानि हरति लोमहृत् ॥ १३ ॥

अथ मनोगुप्ता मन शिला ॥ १२५ ॥

करवीरा नागमाता रोचनी रसनेत्रिका ।

नेपाली कुनटी गोला मनोहा नागजिह्विका ॥ १२६ ॥

मनोऽभिधा गुप्ता मनोगुप्ता ॥ १ ॥ मनोवाच्या शिला मन शिला, शिला
अपि ॥ २ ॥ १२५ ॥ करे विशेषेण ईयते करवीरा ॥ ३ ॥ नागस्य मातृ
नागमाता ॥ ४ ॥ रोचते रोचनी ॥ ५ ॥ रसस्य नेत्री रसनेत्री, के रसनेत्रिका
॥ ६ ॥ नेपालदेशमवत्त्वाद् अभेदेन नेपाली, नैपाली अपि ॥ ७ ॥ कौ नटति
कुनटी ॥ ८ ॥ गा लाति, गुडति वा गोला ॥ ९ ॥ मन शब्देन हूयते मनोहा ॥ १० ॥
नागजिह्वाप्रतिकृतिनागजिह्विका ॥ ११ ॥ १२६ ॥

सिन्दूर नागज नागरक्त शृङ्गारभूषणम् ।

चीनपिट्ट

स्यन्दते सिन्दूरम्, सिन्दूर ’ ॥ (उणा-४३०) ॥ इति ऊरे निपात्यते ॥ १ ॥
नागात् शोषाद् जायते नागजम् ॥ २ ॥ नागेन रज्यते नागरक्तम् ॥ ३ ॥ शृङ्गारस्य
भूषण शृङ्गारभूषणम्, शृङ्गारमपि ॥ ४ ॥ चीनस्य नागस्य पिट्ट चीनपिट्टम् ॥ ५ ॥

हसपादकुरुविन्दे तु हिङ्गुल ॥ १२७ ॥

हसपाद इव रक्तो हसपाद ॥ १ ॥ कुरुन् विदति कुरुविन्दम्, “निगवादेर्नाम्नि”
॥ ५१११६१ ॥ इति वा ॥ २ ॥ हिनोति हिङ्गुल, “कुमुल” ॥ (उणा-४८७) ॥ इति
उले निपात्यते, पुस्वयम्, वाचस्पतिस्तु- “हिङ्गुलस्त्वन्नियाम्” इति यलवेऽप्याह,
हिङ्गुलरपि ॥ ३ ॥ १२७ ॥

शिलाजतु स्याद् गिरिजमर्थ्यं गैरेयमश्मजम् ।

शिलात् खजत्वाकृति शिलाजतु, क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ गिरेजायते गिरिजम्
॥ २ ॥ अभ्यते रसायनार्थिभि अभ्यम् ॥ ३ ॥ गिरौ भव गैरेयम्, नद्यादित्वाद्
एयम् ॥ ४ ॥ अश्मनो जायते अश्मजम् ॥ ५ ॥

क्षारः काच

ताप्यां तापुस्ताम्भ ॥ १ ॥ तार्यानवा जातो नदीज ॥ २ ॥ कामस्याडरि
कामारि ॥ ३ ॥ तारस्याडरिस्तारारे ॥ ४ ॥ विट्वाहयो माक्षिको विट्माक्षिक ॥ ५ ॥

सौराष्ट्री पार्वती काक्षी कालिका पर्पटी सती ॥ १२१ ॥

आढकी तुवरी कसोद्भवा काच्छी मृदाहया ।

सुराष्ट्रायां भवा सौराष्ट्री ॥ १ ॥ पर्वते भवा पार्वती ॥ २ ॥ कक्षे भवा
काक्षी ॥ ३ ॥ कालयति मल्ल कालिका ॥ ४ ॥ पिपति पर्पटी, “कपट-” ॥
(उणा- ॥ १४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ ५ ॥ अस्ति सती ॥ ६ ॥ १२१ ॥
आढौकते आढरी ॥ ७ ॥ सूयते तुवरी ॥ ८ ॥ कसादुद्भवति कसोद्भवा ॥ ९ ॥
कच्छदेशे भवा काच्छी ॥ १० ॥ मृद आहयोऽस्या मृदाहया, तेन मृत्तिका, मृत्ता,
मृत्ता अपि ॥ ११ ॥

कासीस धातुकासीस खेचर धातुशेखरम् ॥ १२२ ॥

कसति कासीसम्, “तलिकसिभ्यामी-” ॥ (उणा- ५१६) ॥ इत्ण
॥ १ ॥ धातुरूप कासीस धातुकासीसम् ॥ २ ॥ खेचरति खेचरम् ॥ ३ ॥
धातुषु शेखरनिव धातुशेखरम् ॥ ४ ॥ १२२ ॥

द्वितीय पुष्पकासीस कसक नयनौषधम् ।

पुष्परूप कासीस पुष्पकासीसम् ॥ १ ॥ कस्ते रञ्जयति कसकम् ॥ २ ॥
नयनस्यौषध नयनौषधम् ॥ ३ ॥

गन्धाश्मा शुल्बपामाकुष्ठारिर्गन्धिकग धकौ ॥ १२३ ॥

सौगन्धिक शुक्पुच्छ

गन्धप्रधानोऽश्मा गन्धाश्मा ॥ १ ॥ शुल्बस्य पामाया कुष्ठस्य च अरि
शुल्वारि, पामारि कुष्ठारि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ गन्धोऽस्त्यस्य गन्धिक ॥ ५ ॥
गन्धयते गन्धिक ॥ ६ ॥ १२३ ॥ सुगन्धो विपरीतलक्षणया स प्रयोजनमस्य
सौगन्धिक ॥ ७ ॥ शुक्पुच्छवणत्वात् शुक्पुच्छ ॥ ८ ॥

हरिताल तु पिञ्जरम् ।

त्रिङ्गालक विस्रगन्धि खर्जूर वशपत्रकम् ॥ १२४ ॥

आलपीतनतालानि गोदन्त नटमण्डनम् ।

बझारिलोमहृच्च

हरे पातवणस्य ताल प्रतिष्ठाऽस्य हरितालम् हरितामलति भूययति वा
॥ १ ॥ पिञ्जयति पिञ्जरम्, वर्णेन वा ॥ २ ॥ विङ्गालनेत्रप्रतिकृतिर्बन्गालकम् ॥ ३ ॥

नीलवर्णो मणिर्नीलमणि ॥ १ ॥ मणानामिदो नीलश्च मणिरिन्द्रनाल
पुक्लावलिङ्ग, “ इन्द्रनील महानीलम् ” इति कलावे वैजयन्ति ॥ २ ॥

सूचीमुख तु हीरक ।

वगरक रत्नमुख्य वज्रपर्यायनाम च ॥ १३१ ॥

सूच्या इव मुखमस्य सूचीमुखम् ॥ १ ॥ हरति मनो हीर, “ खुरक्षुर ”
॥ (उणा-१९६) ॥ इति रे निपात्यते, के हारक पुलिङ्ग वाचस्पतिस्तु- “अथा-
ऽस्त्री हीरक ” इति कलावेऽप्याह ॥ २ ॥ वरा अस्मा अस्मिन् वरावरम् ॥ ३ ॥
रत्नेषु मुख्य रत्नमुच्यम् ॥ ४ ॥ वज्रपयाया दम्भोलिप्रभृतयो नामानि अस्य वज्र
पयायनाम तेन वज्रम्, दम्भोलिरित्यादि ॥ ५ ॥ १३१ ॥

विराटजो राजपट्टो राजावर्त

विराटदेशे जातो विराट्च, वैराटोऽपि ॥ १ ॥ पट्टेन राजते राजपट्ट ॥ २ ॥
भावतन राजते राजावर्त, राजदत्तादित्वात् पूर्वनिपात ॥ ३ ॥

अथ विद्रुम ।

रक्ताङ्को रक्तकन्दश्च प्रवाल हेमकन्दल ॥ १३२ ॥

विशिष्टो द्रुमो विद्रुम विद्रवति अर्धौ वा, “ द्रुममाध्व ” ॥ (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपात्यते विन्दते ‘ कुमुद ’- ॥ (उणा-२४४) ॥ इति
उमे वा ॥ १ ॥ रक्त अङ्कोऽस्य रक्ताङ्क ॥ २ ॥ रक्तवासौ कन्दश्च रक्तकन्द
॥ ३ ॥ प्रबलति प्रवाल पुक्लावलिङ्ग ज्वलादित्वाद ण प्रवते अर्धेऽर्धौ वा
चात्वाल ॥ (उणा-४८०) ॥ इति निपात्यते ॥ ४ ॥ हेम कन्द इव
हेमकन्दल ॥ ५ ॥ १३२ ॥

सूर्यकान्त सूर्यमणि सूर्याश्मा दहनोपल ।

सूर्यस्य कातो बल्लभ सूर्यकान्त ॥ १ ॥ सूर्यप्रियो मणि सूर्यमणि
॥ २ ॥ सूर्यस्य अश्मा सूर्याश्मा ॥ ३ ॥ दहनजननोपलो दहनोपल ॥ ४ ॥

चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चाद्रश्चाद्रोपलश्च स ॥ १३३ ॥

चन्द्रस्य कान्त चन्द्रकान्त ॥ १ ॥ चन्द्रस्य मणि चन्द्रमणि ॥ २ ॥
चन्द्रस्य अय चाद्र ॥ ३ ॥ चन्द्रस्य उपल चन्द्रोपल ॥ ४ ॥ १३३ ॥

क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यो सस्फटिकाभिमौ ।

क्षीरघवल स्फटिक क्षीरस्फटिक तैलकान्ति स्फटिक तैलस्फटिकस्ताभ्या
मन्यौ भिन्नवर्णौ द्रवौ सूर्यकान्त चन्द्रकान्तौ द्वौ अपि आशशस्फटिकाभ्याम् इत्यर्थः ।
यद् वाचस्पति —

शरानि क्षार , जलादिस्तादृण ॥ १ ॥ कथ्यते वस्यते काच ॥ २ ॥

उलाली तु स्यात् चक्षुष्या कुलथिका ॥ १२८ ॥

कुलमलति पुन्नाली ॥ १ ॥ चक्षुषे हिता चक्षुष्या दृक्प्रसादाद्या ॥ २ ॥
कुले तिष्ठति कुलस्था पृथोदरादित्वात् , कुल्यप्रकृतिवा ॥ ३ ॥ १२८ ॥

बोलो गन्धरस प्राण पिण्डो गोपरस शश ।

बोस्यते बोल ॥ १ ॥ गन्धप्रधानो रसो गन्धरस ॥ २ ॥ प्राणिति अनेन
प्राण ॥ ३ ॥ पिण्डयते द्रव्या तैरिति पिण्ड पिण्डमदृत्वाद् वा ॥ ४ ॥ गो
पाति रसोऽस्य गोपरस , गोप रसोऽपि भीमवत् ॥ ५ ॥ शशति शश ॥ ६ ॥

रत्न वसु मणि

रमते मणोऽत्र रत्नम्- अष्टगिध हीरकादि, यद् वाचस्पति —

‘हीरक मौक्तिक स्वर्ण रजत चन्दनानि च ।

शङ्खश्चम च वज्र चेत्यष्टौ रत्नस्य जातस्य ’ ॥ १ ॥

‘रमेत् च ॥ (उणा-२६८) ॥ इति न ॥ १ ॥ वसति लक्ष्मरत्न वसु, क्वाच
लिङ्ग ॥ २ ॥ मणति महाघता मणि पुष्पीलिङ्ग माणिक्यमपि ॥ ३ ॥

तत्र वैडूर्यं बालवायजम् ॥ १२९ ॥

तेषु रत्नेषु विद्वरात् प्रभवति वैडूर्यम्, विद्वरप्रामे हि अद सस्त्रियमाण
मणितया तत प्रथम भवति विद्वरादेर्जायते वा वैडूर्य ॥ ६।३।१५८ ॥ इति ये
निपात्यते ॥ १ ॥ बालवायादेर्जायते बालवायजम्, विद्वरभवमुत्कृष्ट निकृष्ट बालवा
यजम् इति विशेषो नास्ति ॥ २ ॥ १२९ ॥

मरकत त्वग्मगर्भं गारुमत हरिन्मणि ।

मरक तरति अनेन मरकतम् ‘क्वचित् ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ड
॥ १ ॥ अग्मनो गर्भा अग्मगर्भम् अग्मयोनिरित्यथ ॥ २ ॥ गहमत इद जात
विष ह-तु गारुमतम् ॥ ३ ॥ हरिद् नालवर्णो मणि हरिन्मणि ॥ ४ ॥

पद्मरागो लोहितकलक्ष्मीपुष्पाऽरुणोपल ॥ १३० ॥

पद्मस्य इव रागाऽस्य पद्मराग पुष्पीवल्लिङ्ग तत्र ॥ १ ॥ लोहित एव लो
हितक लोहिताद् मणौ ॥ ७।३।१७७ ॥ इति स्वाथ क ॥ २ ॥ लक्ष्म्या
पुष्पमिव लक्ष्मीपुष्पम् ॥ ३ ॥ अरुण शोण उपत्र अरुणोपल शोणरत्नमपि
॥ ४ ॥ १३० ॥

नीलमणिस्त्विदानील

इति यु ॥ १५ ॥ णोति वा स्त्रीलिङ्ग, “ वार्द्धारौ ” ॥ (उणा-९४४) ॥
 इति क्तिपि निपात्यते ॥ १६ ॥ सृणाति सवग्म् ॥ १७ ॥ घम्यते क्षारम्,
 “ घसिवासि ” ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किद् इर ॥ १८ ॥ पुष्णाति
 वृत्तिं पुष्करम् “ सूपुषिभ्या ” ॥ (उणा-४३६) ॥ इति कित् कर
 ॥ १९ ॥ मेघाना पुष्प प्रसवो मेघपुष्पम् ॥ २० ॥ काम्यते रुमलम्, ‘ मृदि
 कदि ” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २१ ॥ आप्यन्ते सुषाद् आप, स्त्रिया
 बहुवचनान्त, ‘ आप क्तिप् द्वस्वरच ” ॥ (उणा-९३१) ॥ इति साधु ॥ २२ ॥
 पीयते पय “ पाद्वाग्भ्या पयस्यौ च ” ॥ (उणा-९५३) ॥ इति अस्
 पयते गच्छति वा, “ अस् ” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ २३ ॥ पाति
 एतत् पाय, क्लीबलिङ्गौ “ पातेजस्थसौ ” ॥ (उणा-९७७) ॥ इति थस्
 ॥ २४ ॥ कील्यते बध्यते सेतुभि कालालम्, “ ऋकृम् ” ॥ (उणा-४७५)
 इति आल, कीला ज्वाला अलति वारयति वा ॥ २५ ॥ भवति अस्मात् सर्वे
 भुवनम्, “ सूर्ध्रभूभ्रस्तिभ्यो वा ” ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किद् अन ॥ २६ ॥
 घनति घनम् ॥ २७ ॥ घनस्य रसो घनरस, ‘ घनरसम् ’ इति ह्लावे मालम्
 ॥ २८ ॥ यादसा निवासो यादोनिवास ॥ २९ ॥ न विद्यते मृतमस्माद् अमृतम्
 ॥ ३० ॥ १३५ ॥ कौ लान श्लिष्ट स्यति कुलीनसम् ॥ ३१ ॥ क सुख वायु
 वह्नि वा वध्नाति कबन्धम्, ‘ कम्, अन्धम्, इति द्वे नाम्नी इत्येके ’ ॥ ३२ ॥
 प्राणान् ददाति प्राणदम् ॥ ३३ ॥ सर्वतो मुखमस्य सर्वतोमुख सर्वदिग्गते ॥ ३४ ॥

शेषश्चान्—

जले दिव्यमिरासेभ्य कृषाट घृनमङ्कुरम् ।

विष पिप्पलपातालमलिलानि च कम्बलम् ॥ १ ॥

पावन पङ्कज चापि वल्हूर तुसित पय ।

किष्टिम तदतिक्षार सालक पङ्कगन्धिकम् ॥ २ ॥

अन्ध तु कलुष तोयमतिस्वच्छ तु काचिमम् ।

अस्थाघास्यागमस्ताघमगाध चाऽतलस्पृशि ॥ १३६ ॥

तिष्ठति जनोऽत्र स्थाघम्, “ स्थाति- ” ॥ (उणा-१०९) ॥ इति घ,
 न स्थाघमस्थाघम् ॥ १ ॥ स्थम्यते स्थाग न स्थागमस्थागम् ॥ २ ॥ तिष्ठति स्ताघम्
 पृषोदरदित्वात् न स्ताघमस्ताघम् ॥ ३ ॥ गाधते गाधम्, न गाधमगाधम्, ॥ ४ ॥
 ॥ ४ ॥ नास्ति तले अध स्पृक् स्पशाऽस्य अतलस्पृक् तत्र, एते वाच्यलिङ्गा
 ॥ ५ ॥ ॥ १३६ ॥

निम्न गभीर गम्भीरम्

नितरा मीयते निम्नम्, “ लुगुनिभ्यो माडो ङिन् ” ॥ (उणा-१०९) ॥

“एषटिचारस्तु गयस्तेषामाकाशस्फटिको वर ।

क्षीरतेलस्फटिकावाकाशस्फटिकस्य तु ।

क्षी मेक्षी सूयकातश्च चन्द्रकान्तश्च तत्र च” ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

शुक्तिज मौक्तिक मुक्ता मुक्ताफल रसोद्भवम् ॥ १३४ ॥

शुक्लेर्जायते शुक्तिजम्, शुक्तिरुत्पद्यते हस्तिमस्तकाद्युद्भवमपि, यदाह-

“हस्तिमस्तकादन्तौ तु दष्टा शुनवराहयो ।

मेघो भुजङ्गमो वेश्मन्तस्यो मौक्तिकयोऽनय” ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

मुक्ता एष मौक्तिकम्, विनयादित्वाद् इकण् ॥ २ ॥ मुन्यते शुक्तिभिर्मुक्ता

॥ ३ ॥ मुक्ता फलमिव मुक्ताफलम् ॥ ४ ॥ रसाद् अम्भस उद्भवति
रसोद्भवम् ॥ ५ ॥ १३४ ॥

॥ समाप्तोऽयं पृथ्वीकाय ॥

अथ आकायमाह—

नीर वाग्नि जल दक कमुदक पानीयमम्भ कुश

तोय जीवनजीवनीयसलिलाणां स्यन्तु वा सवरम् ।

क्षीर पुष्करमेघपुष्पकमलान्याप पय पाथसी

फीलाल भुवन वन घनरसो यादो निवासोऽमृतम् ॥ १३५ ॥

कुलीनस कबन्ध च प्राणद सर्वतोमुखम् ।

नायते नयति वा नीरम्, ‘ऋज्यानि’ ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र

॥ १ ॥ वायते वारि क्लीबलिङ्ग, “स्वरेभ्य इ” ॥ (उणा-६०६) ॥ २ ॥

जलति जाज्य गच्छति जलम् ॥ ३ ॥ वाति तृष्णा दकम् ‘काचक’ ॥

(उणा-३३) ॥ इति अके निपात्यते ॥ ४ ॥ कायति कम्, ‘कचित्’

॥ ५ ॥ ११७१ ॥ इति ड ॥ ५ ॥ उमति उदकम् “धूधूदि” ॥ (उणा-२९) ॥

इति किद् अक ॥ ६ ॥ पायते पानीयम् ॥ ७ ॥ अमति निम्नप्रदेशमम्भ

क्लीबलिङ्ग अमेभहौ चाऽन्तौ’ ॥ (उणा-९६२) ॥ इति अस् ॥ ८ ॥

कुश्यति भिनति कुशम् कु श्यतीति वा ॥ ९ ॥ तुदति तुयते वा तोयम् “शि

क्यास्य” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १० ॥ जीव्यते अनेन

जीवनम् ॥ ११ ॥ बाहुलकाद् करणेऽपि अनीये जीवनायम् ॥ १२ ॥ सरति

सरिरम् मदिमदि ॥ (उणा-४१२) इति इर ऋकिडादित्वाद्

लत्वे सलिलम् ॥ १३ ॥ अर्यते तद् इति अण अर्ताण्य्याम्’ ॥ (उणा-९६९) ॥ इति नम् ऋणोताति वा अस् ॥ (उणा-९५२) ॥ इति

अस् ॥ १४ ॥ अमति अम्बु क्लीबलिङ्गो ऋभ्यनिभ्याम् ॥ (उणा-७९९) ॥

इति बु ॥ १५ ॥ णोति वा स्त्रीलिङ्ग, “ वार्द्धारौ ” ॥ (उणा-९४४) ॥
 इति क्तिणि निपात्यते ॥ १६ ॥ सट्ठाति सवस् ॥ १७ ॥ घस्यते क्षीरम्
 “ घसिवासि ” ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किद् इर ॥ १८ ॥ पुष्णाति
 वृत्ति पुष्करम् “ सूषुप्तिभ्या ” ॥ (उणा-४३६) ॥ इति क्ति क्त्वर
 ॥ १९ ॥ मेघाना पुष्प प्रसवो मेघपुष्पम् ॥ २० ॥ काम्यते फलम्, “ मृदि
 कन्दि ” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २१ ॥ आप्यन्ते सुसाद् आप, स्त्रिया
 बहुवचनान्त, ‘ आप क्तिप् ह्रस्वश्च ” ॥ (उणा-९३१) ॥ इति साधु ॥ २२ ॥
 पीयते पय, “ पाहाग्भ्या पयह्यौ च ” ॥ (उणा-९५३) ॥ इति अस्,
 पयते गच्छति वा, “ अस् ” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ २३ ॥ पान्ति
 एतत् पाप, स्त्रीबलिङ्गौ “ पातेजस्थसौ ” ॥ (उणा-९७७) ॥ इति थस्
 ॥ २४ ॥ कात्यते ब्रम्यते सेतुभि कालालम्, “ ऋकुम् ” ॥ (उणा-४७५)
 इति आल, क्रीला ज्वाला अलति वारयति वा ॥ २५ ॥ भवति अस्मात् सर्वे
 भुवनम्, “ सूधूम्रस्त्रिभ्यो वा ” ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किद् अन ॥ २६ ॥
 घनति घनम् ॥ २७ ॥ घनस्य रसो घनरस, ‘ घनरसम् ’ इति क्लावे मालम्
 ॥ २८ ॥ यादसा निवासो यादोनिवास ॥ २९ ॥ न विद्यते मृतमस्माद् अमृतम्
 ॥ ३० ॥ १३५ ॥ कौ लान ङिल्लि स्यति कुलीनसम् ॥ ३१ ॥ क सुय वायु
 वह्नि वा वध्नाति क्व-धम्, ‘ कम्, अन्धम्, इति द्वे नाम्नी इत्येके ’ ॥ ३२ ॥
 प्राणान् ददाति प्राणदम् ॥ ३३ ॥ सर्वतो मुखमस्य सर्वतोमुख सवदिगते ॥ ३४ ॥

शेषश्चान्—

जले दिव्यमिरासेव्य कृषाट वृत्तमङ्कुरम् ।

विष निष्पलपातालमल्लिकानि च बम्बलम् ॥ १ ॥

पावन षड्स चापि बल्लूर तुसित पय ।

किट्ठिम तदतिक्षार सल्लुक पङ्कगन्धिरुम् ॥ २ ॥

अन्ध तु कल्लय तोयमतिस्वच्छ तु काचिमम् ।

अस्थाघाग्म्यागमस्तागमगाध चाऽन्तलस्पृशि ॥ १३६ ॥

तिष्ठति जनोऽत्र स्थाघम्, ‘ स्थाति-’ ॥ (उणा-१०९) ॥ इति घ,
 न स्थाघमस्थाघम् ॥ १ ॥ स्थग्यते स्थाग न स्थागमस्थागम् ॥ २ ॥ तिष्ठति स्ताघम्
 पृषोदरादित्वात्, न स्ताघमस्ताघम् ॥ ३ ॥ गाधते गाधम् न गाधमगाधम् ॥ ४ ॥
 ॥ ४ ॥ नास्ति तल अध स्पृक् स्पशाऽस्य अतलस्पृक् तत्र, एते वाच्यलिङ्गा
 ॥ ५ ॥ ॥ १३६ ॥

निम्ने गभीर गम्भीरम्

नितरा मीयते निम्नम्, “ बुभुभिभ्यो माडो डित् ” ॥ (उणा-१०९) ॥

इति १, निमनति इति या ॥ १ ॥ गच्छति जलमत्र गभीरम्, गम्भीरम्,
 "जम्भीराभीर" ॥ (उणा-४२२) ॥ इति इर निपात्यते, अस्थाघादीन्
 एकाधाद् इत्येके ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तान तद्विलक्षणम् ।

ऊर्ये तयते उत्ता ततो गम्भीराद् विलक्षणमयत् ॥ १ ॥

अच्छ प्रसन्ने

अयते अछम्, "तुदिमदि" ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छक् न
 छायते या "हवित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ङ ॥ १ ॥ प्रसीदति स्स
 प्रसन्न तत्र ॥ २ ॥

अनच्छ स्याद् आविल कलुष च तत् ॥ १३७ ॥

न अछमनच्छम् ॥ १ ॥ आविलत्याविलम् ॥ २ ॥ करयते कलुषम्,
 "कपूनहि-" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युप ॥ ३ ॥ १३७ ॥

अवश्यायस्तु तुहिन प्रालेय मिहिका हिमम् ।

स्याद् नीहारस्तुपारश्च

अवश्यायतेऽवश्याय "तन्व्यधीष्-" ॥ ५ । १ । ६४ ॥ इति ण
 ॥ १ ॥ तोहति अदयति तुहिनम्, "वृजितुहि-" ॥ (उणा-२८३) इति
 किदिन ॥ २ ॥ प्रलयादागत प्रालेयम् 'तत आगते' ॥ ६।३।१४९ ॥ इत्यण्
 तत 'केकयमित्रयुप्रलयस्य यादे' ॥ ७।४।२ ॥ इति वृद्धौ इयादेशे च साधु
 ॥ ३ ॥ मेहति मिहिका, "कुशिक" ॥ (उणा-४५) ॥ इति इके निपात्यते धूमम
 हिषी धूमिका धूमयोऽपि ॥ ४ ॥ हिनोति बधते जलमनेन हिमम् क्षुहिभ्या वा ॥
 (उणा-३४१) ॥ इति किद् म ॥ ५ ॥ निह्रियते नीहार, 'घञ्युपसर्गस्य'
 ॥ ३।२।८६ ॥ इति दार्घ्य ॥ ६ ॥ तुण्यत्तिऽनेन तुषार 'तुपिकुठिभ्या कित्'
 (उणा-४०८) ॥ इत्यार एते त्रय पुञ्जीबलिङ्गा ॥ ७ ॥

हिमानी तु महद्धिमम् ॥ १३८ ॥

महद् हिम हिमानी हिमसहति, "यवयवनारण्य" ॥ २।४।५५ ॥ इति
 ह्री, आन् चान्त ॥ १ ॥ १३८ ॥

पारावार सागरोऽनारपारो-

ऽकूपारोदध्यर्णवो वीचिमाली ।

याद श्रोतो वा र्नेदीश सरस्वान्

सिधूदन्वतौ मितद्रु समुद्र ॥ १३९ ॥

आक्रमे मकराद् रत्नाञ्जलाद् निधि धि राजय ।

पारमापिर्नाति पारावार, जपादिवात् चत्वे पारावार, पारमिव अत्रारम
 वाक् कूलमस्य वा, पारमाणोतीति वा ॥ १ ॥ सगरपुत्राणामय तं स्वातन्त्र्यात्
 स्यात् ॥ २ ॥ अवारमिव पार परतटमस्याऽवारपार ॥ ३ ॥ मयादास्वित्वाद्
 न कु विपति अकुपार बाहुलकाद् दाघ, जपादिवात् चत्वेऽङ्कारोऽपि ॥ ४ ॥
 उदरु धायतेऽस्मिन् उदधि 'व्याप्यादाधारे' ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८८ ॥ इति किं "उद
 कस्योद पेयधि" ॥ ३ ॥ १०४ ॥ इयुहादेश ॥ ५ ॥ अणासि सत्यस्य अणव
 "तमिस्त्राणवज्योस्त्रा" ॥ ७ ॥ २ ॥ ५२ ॥ इति साधु ॥ ६ ॥ वीचामलत धारयति
 वीचिमाला ॥ ७ ॥ यदिसा स्यात्सा वारा नदीति च इक्ष यादइक्ष, स्रोत
 ईक्ष, वाराक्ष नदाक्ष, यौगिकत्वाद् याद पतिरित्यादय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ सरासि जलप्रसरणानि सत्यस्य सरस्वान् ॥ १२ ॥ स्यदते सिधु
 पुष्पीलिङ्ग "स्यदिस्त्रिजिभ्या" ॥ (उणा ७१७) ॥ इत्यु, सि-धादेशश्च ॥ १३ ॥
 उदकानि सत्यस्य उदवान् 'उदवानङ्गो च' ॥ १ ॥ १ ॥ १७ ॥ इति मनौ
 निपात्यते ॥ १४ ॥ मित समयोद इवति मितदु पुलिङ्ग "हरिपातमित" ॥
 (उणा ७४५) ॥ इति डिदु ॥ १५ ॥ समुदात्त आर्द्रो भवति वषाकालनद्योऽस्मात्
 समुद 'ऋज्याने' ॥ (उणा ३८८) ॥ इति त्रिद २, सह मुदया मयादया वतने
 वा ॥ १६ ॥ १३९ ॥ मकराब्दाद् रत्नशब्दान्तर पर आकर मन्त्राणामाकरो
 मकराकर मकरालयाऽपि एव रत्नाकर रत्नराशिरपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ जलशब्दात्
 परे निध्यादय जलस्य निधिजलनिधि, जल धीयनेऽस्मिन् जलधि, जलानां
 राशिजलराशि यागिकत्वाद् वारिनिधि वारिधि, वारिराशिरित्यादय ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥

शेषथात्र—

समुद्रे तु महाकच्छो दारदो धरणाप्लव ॥

महीप्रावार उवङ्गस्तिमिकेशो महाशय ॥ १ ॥

द्वीपान्तरा असङ्ख्यास्ते

ते समुद्रा द्वीपानि अन्तरे येषां ते द्वीपान्तरा असङ्ख्या सरप्रारहिता अय
 म्याता इत्यर्थे यदाहु — 'असङ्ख्यानां द्वीपसमुद्रा इति ॥

सप्तैवेति तु लौकिका ॥ १४० ॥

प्राहुरिति शेष । लौकिका मिथ्यादृष्टयो गतानुगतिका सप्तैव समुद्रा इति
 प्राहु ॥ १४० ॥

तानाह—

रुणक्षीग्दध्याज्यमुरेक्षुस्वादुजारय ।

लवण, क्षीर, दधि, आज्य, मुरा, इधुरम, स्वादु च वारि येषां ते तथा लवणवा
रिल्वणोद ॥ १ ॥ क्षीरवारि क्षीरोद ॥ २ ॥ दधिवारिदध्युद ॥ ३ ॥ आज्य
वारिराज्योद ॥ ५ ॥ मुरावारि मुरोद ॥ ६ ॥ इधुवारिरिधूद ॥ ६ ॥ स्वादु
वारि स्वादूद, यदाहु —

“ लावणो रसमय मुरोदक सार्षप्यो दधिजल पय पया ।

स्वादुवारिदधिष्व सप्तमस्तान् परीत्य त इमे व्यवस्थिता ॥ १ ॥ ” इति ।

तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्ध्वत्कलिका

तरति तरङ्ग “ पतितमि ” ॥ (उणा ९८) ॥ इत्यङ्ग, तर सन् गच्छतीति
या “ नाम्नो गम ” ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति खड्, तत्र ॥ १ ॥ भज्यते वायु
ना भङ्ग ॥ २ ॥ ऊयते जलैर्वाचि खालिङ्ग “ वेगो डित् ” ॥ (उणा ६२८) ॥
इतीचि ॥ ३ ॥ इयस्यूर्ध्व पुञ्जालिङ्ग “ स्तर्तुरुच्चात् ” ॥ (उणा ६८९) ॥
इति मि ॥ ४ ॥ उत्कलते उत्कलिका “ क्रीकलि ” ॥ (उणा ३८) ॥
इतीक ॥ ५ ॥

महति त्विह ॥ १४१ ॥

लहयुल्लोलकल्लोला

इह तरङ्गे महति ॥ १४१ ॥ जल हरति सहुरि पृथोदरादिस्वात्, उया सहुरी
॥ १ ॥ ऊर्ध्व लोलस्युल्लोल ॥ २ ॥ कल्यते कल्लते वा कल्लोल विञ्छोल ” ॥
[उणा ४९५] ॥ इत्योले निपात्यते कुत्सितो लोल इत्येके ॥ ३ ॥

आवर्त्त पयसा भ्रम ।

तालूरो बोलकश्वासौ

आवर्त्तते मण्डलेन भ्रमति आवर्त्त अम्भसा भ्रम ॥ १ ॥ तलति तालूर
“ महिकणि ॥ (उणा ४२८) ॥ इति णिदूर ॥ २ ॥ बोलयत्यन्तर्निमज्जयति
घोलक ॥ ३ ॥

वेला स्याद् वृद्धिरम्भस ॥ १४२ ॥

वेचति वलति वेला ॥ १ ॥ १४२ ॥

डिण्डीरोऽधिक्फ केन

ऊयते जलाघातैर्डिण्डार ‘जम्बीर’ ॥ (उणा ४२२) ॥ इतीरे निपात्यते,
डिंडीति शब्दमीरयति राति वा ॥ १ ॥ अधे कफ इवाधिक्ये बहि प्रसराद्
धिक्फ सागरमलाख्य नयादी तूष्णारात् ॥ २ ॥ स्फायते केन ‘दिननग्न’
॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपात्यते ॥ ३ ॥

बुद्बुदस्थासकौ समौ ।

बुद्बुदति बुद्बुद जलस्फोट “कुमुद” ॥ (उणा-२४४) ॥ इत्युदे निपात्यते ॥ १ ॥ तिष्ठति स्यासस् “कीचक” ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ २ ॥

मर्यादा कूलम्

मर्येति सीमार्थेऽव्ययम्, मर्या ददाति मर्यादा कूलस्य समुद्रतटस्य भूकूलम् ॥ १ ॥

कूल प्रपात कच्छरोधसी ॥ १४३ ॥

तट तीर प्रतीर च

कूलस्यावृणोति कूलम् ॥ १ ॥ प्रपतन्त्यस्मिन् प्रपात ॥ २ ॥ कच्यते कच्छ “बुदिमदि” ॥ (उणा १२४) ॥ इति छक् ॥ ३ ॥ कण्वाति रोध क्लीबलिङ्ग “अस्” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ १४३ ॥ तन्व्यते तट त्रिलिङ्ग “नमितनि” ॥ [उणा १३९] ॥ इति टोऽन्तलुप्, तट्युच्छ्रयते वा ॥ ५ ॥ तीर्यते तीरम् ॥ ६ ॥ प्रतीर प्रदीपवत् ॥ ७ ॥

पुलिन तज्जलोज्झितम् ।

सैकत च

तत् कूल च जलेन परित्यक्तं पोलति पुलिनम्, पुक्लीबलिङ्ग “वृजिवृहि” ॥ (उणा २८३) ॥ इति किदिन ॥ १ ॥ सिकता सत्यस्मिन् सैकतम् “सिकताश्चैरात्” ॥ ७ । २ । ३५ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

अन्तरीप तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥

अन्तर्गता आपोऽस्मिन्नन्तरीपम् ॥ १ ॥ द्विधा गता आपोऽत्र द्वाप पुक्लीबलिङ्ग “द्वय-तरनवणपमगात्” ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति समासात् सतीपादेश जलस्यान्तजल तत्र यत्तटम् ॥ २ ॥ १४४ ॥

तत्पर पार

समुद्रस्य तत्तट परत्र स्थितं पायते समाप्यतेऽनेति पार पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अवार त्वर्वाक्

समुद्रादेरवाक् पार्श्वे तट न वार्विचतेऽस्य अवार पुक्लीबलिङ्ग, न द्वियत इति वा ॥ १ ॥

पात्र तदन्तरम् ।

लयन, शौर, दधि, आज्य, मुरा, इभुरम, स्वादु च बारि येषां ते तथा लवणवा
रिलवणोद ॥ १ ॥ क्षारवारि क्षीरोद ॥ २ ॥ दधिवारिदध्युद ॥ ३ ॥ आज्य
वारिराज्योद ॥ ५ ॥ मुरावारि मुरोद ॥ ६ ॥ इभुवारिरिक्षुद ॥ ६ ॥ स्वादु
वारि स्वादुद, यदाहु —

"लावणो रगमय मुरोदक सारिषो दधिजल पय पया ।

स्वादुवारिदधिध सप्तमस्तान् परीत्य त इमे व्यवस्थिता ॥ १ ॥" इति ।

तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्मुत्कलिका

तरति तरङ्ग "पतितमि" ॥ (उणा ९८) ॥ इत्यङ्ग, तर सन् गच्छतीति
वा "नाम्नो गम" ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति खड्, तत्र ॥ १ ॥ भज्यत वायु
मा भङ्ग ॥ २ ॥ ऊयते जलैर्षोचि खालिङ्ग "वेगो टित्" ॥ (उणा ६२८) ॥
इतीचि ॥ ३ ॥ इत्यूर्मिं पुखालिङ्ग "सर्तेरुच्चात" ॥ (उणा ६८९) ॥
इति मि ॥ ४ ॥ उत्कलते उत्कलिका "काकलि" ॥ (उणा ३८) ॥
इतीक ॥ ५ ॥

महति त्विह ॥ १४१ ॥

लहर्युल्लोलकल्लोला

इह तरङ्गे महति ॥ १४१ ॥ जल हरति लहरि पृषोदरादित्वात् इषा लहरी
॥ १ ॥ ऊर्ध्वं लोलस्युल्लोल ॥ २ ॥ कल्पते कल्लते वा कल्लोल "पिञ्छोल" ॥
[उणा ४९५] ॥ इत्योले निपात्यते कुत्सितो लोल इत्येके ॥ ३ ॥

आवर्त्त पयसा भ्रम ।

तालूरो बोलकश्चासौ

आवर्त्तते मण्डलेन भ्रमति आवर्त्त भ्रमसा भ्रम ॥ १ ॥ तलति तालूर
"महिकणि ॥ (उणा ४२८) ॥ इति णिदूर ॥ २ ॥ बोलयत्यन्तर्निमज्जयति
बोलक ॥ ३ ॥

वेला स्याद् वृद्धिरुन्मस ॥ १४२ ॥

वेनति वलति वेला ॥ १ ॥ १४२ ॥

डिण्डीरोऽन्धिकफ फेन

हयते जलापातैर्डिण्डार 'जम्बीर' ॥ (उणा ४२२) ॥ इतीरे निपात्यते,
डिंडीति शब्दमीरयति राति वा ॥ १ ॥ अन्धे कफ इवाधिकये बहि प्रसराद्
न्धिकफ सागरमलाख्य नद्यादी तूष्णारात् ॥ २ ॥ स्फायते फेन दिननग्न
॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपात्यते ॥ ३ ॥

बुद्बुदस्थासकौ समौ ।

बुदति बुद्बुद जलस्फोट “कुमुद” ॥ (उणा-२४४) ॥ इत्युदे निपा
त्यते ॥ १ ॥ तिष्ठति स्यासक “कीचक” ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यके निपा
त्यते ॥ २ ॥

मर्यादा कूलभू

मर्येति सीमार्थेऽव्ययम्, मर्या ददाति मर्यादा कूलस्य समुद्रतटस्य भू
कूलभू ॥ १ ॥

कूल प्रपात कच्छरोधसी ॥ १४३ ॥

तट तीर प्रतीर च

कूलत्यागोति कूलम् ॥ १ ॥ प्रपतन्त्यस्मिन् प्रपात ॥ २ ॥ कच्यते कच्छ
“तुदिमदि” ॥ (उणा १२४) ॥ इति छच् ॥ ३ ॥ रुणद्धाति रोध क्लीबलिङ्ग
“अस्” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ १४३ ॥ तन्त्यते तट त्रिलिङ्ग
“नमितति” ॥ [उणा १३९] ॥ इति टोऽन्तलुक्च, तटत्युच्छ्रयते वा ॥ ५ ॥
तीर्यते तारम् ॥ ६ ॥ प्रतीर प्रदीपवत् ॥ ७ ॥

पुलिन तज्जलोज्झितम् ।

सैकत च

तत् कूल च जलेन परित्यक्त पुलति पुलिनम्, पुस्लीबलिङ्ग “रुजितुहि” ॥
(उणा २८३) ॥ इति किदिन ॥ १ ॥ सिकता सन्त्यस्मिन् सैकतम्, “सिकताश
कैराट्” ॥ ७।१।३५ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

अन्तरीप तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥

अन्तर्गता आपोऽस्मिन् अन्तरीपम् ॥ १ ॥ द्विधा गता आपोऽन द्वाप पुस्लीबलिङ्ग
“द्व्यन्तरनवर्णोपसगात्” ॥ ३।२।१०९ ॥ इति समासार्थे सतीपादेश, जल
स्यान्तजल तत्र यत्तटम् ॥ २ ॥ १४४ ॥

तत्पर पार

समुद्रस्य तत्तट परत्र स्थित पायते समाप्यतेऽनेति पार पुस्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अवार त्वर्वाक्

समुद्रादेरवाक् पाश्व तट न वारिष्यतेऽस्य अवार पुस्लीबलिङ्ग, न त्रियत
इति या ॥ १ ॥

पात्र तदन्तरम् ।

लवण, क्षीर, दधि, आज्य, मुरा, इक्षुरम, स्वादु च वारि येषां ते तथा लवणवा
रिलवणोद ॥ १ ॥ क्षीरवारि क्षीरोद ॥ २ ॥ दधिवारिदध्युद ॥ ३ ॥ आज्य
वारिराज्योद ॥ ५ ॥ मुरावारि मुरोद ॥ ६ ॥ इक्षुवारिरिक्षुद ॥ ६ ॥ स्वादु
वारि स्वादूद, यदादु —

“ लावणो रगमय मुरोदकः सार्षिषो दधिजल पय पया ।

स्वादुवारिदधिध सप्तमस्तान् परीत्य त इमे व्यवस्थिता ॥ १ ॥ ” इति ।

तरङ्गे भङ्गधीच्यूर्ध्वकलिका

तरति तरङ्ग “ पतितमि ” ॥ (उणा १८) ॥ इत्यङ्ग, तर सन् गच्छतीति
या “ नाम्नो गम ” ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति खङ्, तत्र ॥ १ ॥ भज्यते वायु
ना भङ्ग ॥ २ ॥ ऊयते जलैर्वाचि आलिङ्ग “ वेगो डिट् ” ॥ (उणा ६२८) ॥
इताचि ॥ ३ ॥ इत्यूर्ध्वमि पुष्पालिङ्ग “ सतैरुच्चात ” ॥ (उणा ६८९) ॥
इति मि ॥ ४ ॥ उत्कलते उत्कलिका “ कीकलि ” ॥ (उणा ३८) ॥
इतीक ॥ ५ ॥

महति त्विह ॥ १४१ ॥

लहर्युल्लोलकल्लोला

इह तरङ्गे महति ॥ १४१ ॥ जल हरति लहरि, पृषोदरादित्वात्, इया लहरी
॥ १ ॥ ऊर्ध्वं लोलत्युल्लोल ॥ २ ॥ कल्यते कल्लते वा कल्लोल “ पिञ्छोल ” ॥
[उणा ४९५] ॥ इत्योले निपात्यते कुत्सितो लोल इत्येके ॥ ३ ॥

आवर्त्त पयसा भ्रम ।

तालूरो बोलकश्चासौ

आवर्त्तते मण्डलेन भ्रमति आवर्त्त अभ्रसा भ्रम ॥ १ ॥ तलति तालूर
“ महिकणि ” ॥ (उणा ४२८) ॥ इति णिदूर ॥ २ ॥ बोलयत्यन्तर्निमज्जयति
बोलक ॥ ३ ॥

बेला स्याद् वृद्धिरम्भस ॥ १४२ ॥

बेजति बलति बेला ॥ १ ॥ १४२ ॥

डिण्डीरोऽन्विकफ फेन

डयते जलापातैर्डिण्डार जम्बीर ’ ॥ (उणा ४२३) ॥ इतीरे निपात्यते,
डिण्डीति शब्दमीरयति राति वा ॥ १ ॥ अन्धे कफ इवाभिकये बहि प्रसराद्
विकफ सागरमलारव्य नद्यादी तृपचारात् ॥ २ ॥ स्फायते फेन “ दिननग्न ”
॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपात्यते ॥ ३ ॥

बुद्बुदस्थासकौ समौ ।

बुद्बुदति बुद्बुद जलस्फोट “कुमुद” ॥ (उणा-२४४) ॥ इत्युदे निपात्यते ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थासक “कीचक” ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ २ ॥

मर्यादा कूलभू

मर्येति सीमायेऽव्ययम्, मर्या ददाति मर्यादा कूलस्य समुद्रतटस्य भूकूलभू ॥ १ ॥

कूल प्रपात कच्छरोधसी ॥ १४३ ॥

तट तीर प्रतीर च

कूलस्यावृणोति कूलम् ॥ १ ॥ प्रपतन्त्यस्मिन् प्रपात ॥ २ ॥ कच्छते कच्छ “बुद्धिमदि” ॥ (उणा १२४) ॥ इति छक् ॥ ३ ॥ कण्ठाति रोध क्लीबलिङ्ग “अस्” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यम् ॥ ४ ॥ १४३ ॥ तन्मते तट त्रिलिङ्ग “नमिननि” ॥ [उणा १३९] ॥ इति षोऽन्तलुक्च, तटत्युच्छ्रयते वा ॥ ५ ॥ तीर्यते तीरम् ॥ ६ ॥ प्रतीर प्रदीपवत् ॥ ७ ॥

पुलिन तज्जलोज्झितम् ।

सैकत च

तत् कूल च जलेन परित्यक्त पोलति पुलिनम्, पुक्लीबलिङ्ग “वृजितुहि” ॥ (उणा २८३) ॥ इति किदिन ॥ १ ॥ सिकता सन्त्यस्मिन् सैकतम् “सिकताश क्कैरात्” ॥ ७ । २ । ३५ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

अन्तरीप तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥

अन्तर्गता आपोऽस्मिन् तरीपम् ॥ १ ॥ द्विधा गता आपोऽन द्वाप पुक्लीबलिङ्ग “द्वयन्तरनवर्णोपमगान्” ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति समासात्ते सतीपादेश, अस्यान्तर्जल तत्र यत्तटम् ॥ २ ॥ १४४ ॥

तत्पर पार

समुद्रस्य तत्तट परत्र स्थित पायते समाप्यतेऽनेति पार पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अवार त्वर्वाक्

समुद्रादेरर्वाक् पार्श्वे तट न वार्षिचतेऽस्य अवार पुक्लीबलिङ्ग, न वियत इति वा ॥ १ ॥

पात्र तदन्तरम् ।

पीयने पात्र प्रपाद त्रिलिङ्गः तयो पारावारयोस्तर मध्य तदन्तरम् ॥ १ ॥

नदी हिरण्यवर्णा स्यात् रोधोवका तरङ्गिणी ॥ १४५ ॥

सिन्धु शैवलिनी वहा च हृदिनी श्रोतस्विनी निम्नगा

स्रोतो निर्झरिणी सरिच्च तटिनी कूलकृपा वाहिनी ।

कर्पूर्णीपवती समुद्रदयिताधुन्या सवतीसर-

म्वर्त्या पर्वतजाऽऽपगा जलधिगा कुल्या च जम्बालिनी ॥ १४६ ॥

गदति श्रोतस्तरसा गदी गारादित्वात् ॥ १ ॥ हिरण्येन वर्ण्यते पूज्यते

हिरण्यवर्णा ॥ २ ॥ रोधोभिवका कुम्भिका रोधोवका ॥ ३ ॥ तरङ्गा सत्यस्या

तरङ्गिणा ॥ ४ ॥ स्यादत सिन्धु पुत्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ शैवलमस्त्यस्या शैवलिनी ॥ ६ ॥

वहति वहा ॥ ७ ॥ हृदा सत्यस्यां हृदिनी, हृदादोऽस्त्यस्या हृदिनात्यक ॥ ८ ॥

श्रोतासि सत्यस्या श्रोतस्विनी ॥ ९ ॥ निम्न गच्छति निम्नगा ॥ १० ॥ भवति

श्रोत क्लीबलिङ्ग “सरीभ्याम्” ॥ (उणा-९७८) ॥ इति तत् ॥ ११ ॥

निर्झरोऽस्त्यस्या निर्झरिणी ॥ १२ ॥ सरते सरित् क्लीबलिङ्ग “ह्रस्वहि” ॥

(उणा-८८७) ॥ इति हर ॥ १३ ॥ तटानि सत्यस्यां तटिनी ॥ १४ ॥ कूल

कपति भिनति कूलकृपा ‘कूलभ्रकरीष’ ॥ ५ । १ । ११० ॥ इति ख ॥ १५ ॥

वहत्यवश्य वाहिनी ॥ १६ ॥ कपति रोधसी कर्पू खालिङ्ग “कृषिचमि” ॥

(उणा ८२९) ॥ इत्यू ॥ १७ ॥ द्वापमस्त्यस्या द्वीपवती ॥ १८ ॥ समुद्रस्य दयिता

समुद्रदयिता ॥ १९ ॥ धुनाति तटतटन् धुनि धूशाशाडो ह्रस्वश्च ॥ (उणा ६७८) ॥

इति नि उषा धुना ॥ २० ॥ स्रवति स्रवती ॥ २१ ॥ सर प्रसरणमस्या सर

स्वती ॥ २२ ॥ पर्वताज्जाता पर्वतजा ॥ २३ ॥ आ अपगच्छति आपमब्धिं गच्छ

तीति वा अप्सम्बधिना वेगेन आपेन वेगेन गच्छतीति वा नाम्नो गम”

॥ ५।१।१३१ ॥ इति ड ॥ २४ ॥ जलधिं गच्छति जलधिगा ॥ २५ ॥ क्लोलति

जलं सस्यायति कुल्या कुलेह च वा’ ॥ (उणा-३६९) ॥ इति किट् य

॥ २६ ॥ जम्बालोऽस्त्यस्या जम्बालिनी ॥ २७ ॥ १४६ ॥

गङ्गा त्रिपथगा भागीरथी त्रिदशदीर्घिका ।

त्रिस्रोता जादवी म दाकिनी भीष्मकुमारस् ॥ १४७ ॥

सरिद्वरा विष्णुपदी सिद्ध स्व स्वर्गि स्वापगा ।

ऋषिकुल्या हैमवती म्वर्वापी हरशेखरा ॥ १४८ ॥

गच्छति समुद्र गङ्गा गम्यमि ॥ (उणा ९२) ॥ इति ग गामग वा

गच्छताति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ त्रिपथेन गच्छति त्रिपथगा त्रिमागगाऽपि

॥ २ ॥ भगारथस्यय भगारथा, भगीरथेन मार्गेऽवतारितत्वात् ॥ ३ ॥ त्रिदशाना

दार्षिका ॥ ४ ॥ नीणि श्रोतास्यस्या त्रिश्रोता छालिङ्ग ॥ ५ ॥ जहनुना सगरा
 र्मजेनारतास्तत्वात् जहोरिद्य जाहवा, जहनुना पीता ध्रात्रण मुक्ता चात जाहवी
 तिलीम्बिजा जहनुन्याडाये ॥ ६ ॥ मन्दमरुति मन्दाग्निनी म दाका आपधिविशे
 पा सत्यस्यामिति वा ॥ ७ ॥ भौध्म कुमार च सुते भामस कुमारसू, स्त्रीलिङ्गा
 विमौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सरिता वरा सरिद्वरा ॥ १० ॥ विष्णो पादौ हेतुरस्या
 विष्णुपदा विष्णुपादाप्रारितत्वात् "कुम्भपद्याद" ॥ ७ । ३ । १४९ ॥ इति
 सातु ॥ ११ ॥ सिद्धाना स्वगस्य स्वगिणा स्वस्य च आपगा सिद्धापगा, स्वरापगा,
 स्वम्भापगा, सापगा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ऋपाणा कुप्या ऋपिकुल्या
 ॥ १६ ॥ हिमवत प्रभवति हिमवती 'प्रभवति ॥ ६ । ३ । १५७ ॥ इत्यण्
 ॥ १७ ॥ स्वग वाण स्ववापो ॥ १८ ॥ हरस्य योगराजन्या हरयोग्या ॥ १९ ॥
 ॥ १०८ ॥

यमुना यमभगिनी कालिन्दी सूर्यजा यमी ।

यम्यते यमुना 'यम्यति' ॥ (उणा २८८) ॥ इत्युन ॥ १ ॥ यमस्य
 भगिनी यमभगिनी ॥ २ ॥ कलिदाद्रिय कालि दी कलि दतनयाडाए ॥ ३ ॥
 सूर्याज्जाता सूर्यजा ॥ ४ ॥ यमेन यमलजातत्वाद यमी ॥ ५ ॥

रेवेदुजा पूर्णगङ्गा नर्मदा मेरुलाद्रिजा ॥ १४९ ॥

रेवते वेगेन गच्छति रवा ॥ १ ॥ इ दीर्जाता इदुजा ॥ २ ॥ पूर्वे गङ्गा
 पूषगङ्गा ॥ ३ ॥ नर्म ददाति नर्मदा नर्मायै सोमव येन पुष्करवसाऽवतारितत्वात् ॥ ४ ॥
 मेरुलाद्रिजा मेरुलाद्रिजा मेरुलान्याडापि ॥ ५ ॥ १४९ ॥

गोदा गोदावरी

गा यति गोदा, गोदन्ते ग्रीडत्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ पय पूरेण गा पृथ्वी
 यति गोदावरा 'मन्वन्' ॥ ५ । १ । १४७ ॥ इति वन् 'णस्वराधापाङ्गनी
 रध' ॥ २ । ४ । ४ ॥ इति दया सातु ॥ २ ॥

तापी तपनी तपनात्मजा ।

तापयति तापि 'स्वरेभ्य इ' ॥ (उणा ६०६) ॥ दया तापी ॥ १ ॥
 तपति तपनी ॥ २ ॥ तपनस्यात्मजा तपनात्मजा ॥ ३ ॥

शुतुद्रिस्तु शतद्रु स्यात्

उ पृजितमाशु वा तुदति शुतुद्रि "शिशुमेघ्नमेघान्य" ॥ (उणा ८११) ॥
 इति री नपात्यत ॥ १ ॥ वसिष्ठशापभयेन शतधा हुतति शतद्रु, छालिङ्गाविमौ
 'हरिपात' ॥ (उणा ७४५) ॥ इति छिद्रु ॥ २ ॥

कावेरी त्वर्द्धजाह्वी ॥ १५० ॥

प्रागते ॥ १ ॥ प्रगाढ त्रिलिङ्ग तयो पारावारयोः-तर मप्य तदन्तरम् ॥ १ ॥

नदी हिरण्यवर्णा म्यान् रोधोयका तरङ्गिणी ॥ १४५ ॥

सिन्धु शैवलिनी वह्ना च हृदिनी श्रोतस्विनी निम्नगा

स्रोतो निर्गारेणी सञ्चिच्च तटिनी कूलकपा वाहिनी ।

कर्पूर्द्धापवती समुद्रदयिताधुन्यौ स्रवतीसर

स्वत्यौ पर्वतजाऽऽपगा जलधिगा कुल्या च जम्बालिनी ॥ १४६ ॥

१ इति ध्रोतस्तरसा १ दी गौरादित्वात् ॥ १ ॥ हिरण्येन वर्ण्यते पूज्यते
हिरण्यवर्णा ॥ २ ॥ राधोभिक्ता कुटिला रोधोयका ॥ ३ ॥ तरङ्गा सत्यस्या
तरङ्गिणी ॥ ४ ॥ स्यन्दते सिन्धु पुष्पाङ्गि ॥ ५ ॥ शैवलमस्त्यस्या शैवलिनी ॥ ६ ॥
वहति वह्ना ॥ ७ ॥ हृदा सत्यस्या हृदिनी, हृदोऽस्त्यस्या हृदिनात्येक ॥ ८ ॥
श्रोतासि सत्यस्या श्रोतस्विनी ॥ ९ ॥ निम्न गच्छति निम्नगा ॥ १० ॥ भ्रवति
श्रोत क्लीबलिङ्ग 'सरीर्याम्' ॥ (उणा-९७८) ॥ इति तत् ॥ ११ ॥
निस्तरोऽस्त्यस्या निस्तरीणी ॥ १२ ॥ सरते सरित् स्त्रीलिङ्ग 'हृस्वरहि' ॥
(उणा-८८७) ॥ इति इत् ॥ १३ ॥ तटानि सत्यस्या तटिनी ॥ १४ ॥ कूल
कपति भिनति कूलकपा 'कूलाप्रकरीष' ॥ ५ । १ । ११० ॥ इति ख ॥ १५ ॥
वहस्यवश्य वाहिनी ॥ १६ ॥ कपति रोधसा कपू स्त्रीलिङ्ग 'कृषिवमि' ॥
(उणा ८२९) ॥ इत्यु ॥ १७ ॥ द्वापमस्त्यस्या द्वीपवती ॥ १८ ॥ समुद्रस्य दयिता
समुद्रदयिता ॥ १९ ॥ धुनाति तटतत्तन् धुनि 'धूशाशाडो ह्रस्वः' ॥ (उणा ६७८) ॥
इति नि उपा धुना ॥ २० ॥ स्रवति स्रव ता ॥ २१ ॥ सर प्रसरणमस्या सर
स्वती ॥ २२ ॥ पर्वताज्जाता पर्वतजा ॥ २३ ॥ आ अपगच्छति आपमन्धि गच्छ
ताति वा अप्सम्बन्धिना वेगेन आपेन वेगेन गच्छतीति वा नाम्नो गम " ॥
५।१।१३१ ॥ इति ड ॥ २४ ॥ जलधि गच्छति जलधिगा ॥ २५ ॥ कोलति
जलै सस्यायति कुल्या "कुलेद् च वा' ॥ (उणा-३६९) ॥ इति किद् य
॥ २६ ॥ जम्बालोऽस्त्यस्या जम्बालिनी ॥ २७ ॥ १४६ ॥

गङ्गा त्रिपथगा भागीरथी त्रिदशदीर्घिका ।

त्रिस्रोता जाह्नवी म दाकिनी भीष्मकुमारसू ॥ १४७ ॥

सरिद्धरा विष्णुपदी सिद्ध स्व स्वर्गे स्वापगा ।

ऋषिकुल्या हैमवती म्वर्वाणी हरशेखरा ॥ १४८ ॥

गच्छति समुद्र गङ्गा गम्यमि ॥ (उणा ९२) ॥ इति ग गामग वा
गच्छताति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ त्रिपथेन गच्छति त्रिपथगा, त्रिमागगाऽपि
॥ २ ॥ भगारमस्यय भागीरथी, भगीरथेन मार्गेऽवतारितत्वात् ॥ ३ ॥ त्रिदशाना

दार्ढिका ॥ ४ ॥ त्रीणि धोनास्यस्या त्रिभोता श्रीलिङ्ग ॥ ५ ॥ जहनुना मगरा
 रमेनेनावनारतत्वात् चद रिय वाहवा, जहनुना पाता भ्रात्रण मुक्ता चनि जाहनी
 तिलौटिका जहनुनयाऽपि ॥ ६ ॥ मन्दमकति मन्दाकिनी मन्दाका औपधिविने
 या सत्यस्याभित वा ॥ ७ ॥ भी म कुमार च सूते भीममू कुमारमू श्रीलिङ्गा
 विमौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १४७ ॥ सरिता करा सरिदूरा ॥ १० ॥ विष्णो पादौ हेतुरस्या
 विष्णुपदी विष्णुपादाग्रेतिवत्वात् कुम्भपद्यात् ॥ ७ । ३ । १४९ ॥ इति
 यातु ॥ ११ ॥ सिद्धाना स्वर्गस्य स्वर्गिणा स्वस्य च आपगा सिद्धापगा, स्वरापगा,
 स्वर्गापगा, रापगा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ऋषाणा कुन्या ऋषिकुन्या
 ॥ १६ ॥ हिमवत प्रभवति हैमवती “प्रभवति” ॥ ६ । ३ । १५७ ॥ इत्यणू
 ॥ १७ ॥ स्वर्ग वाषा स्वर्वाषा ॥ १८ ॥ ह्रस्व दोषरोऽनया हरदोषरा ॥ १९ ॥
 ॥ १४८ ॥

यमुना यमभगिनी कालिन्दी सूर्यजा यमी ।

यम्भते यमुना “यम्भति” ॥ (उणा २८८) ॥ इत्युन ॥ १ ॥ यमभ्य
 भगिना यमभगिनी ॥ २ ॥ कलि-दाद्वारस्य कालि दी कलि-दतनयाऽपि ॥ ३ ॥
 सूर्याज्जाता सूर्यजा ॥ ४ ॥ यमेन यमल्लजात्वाद् यमी ॥ ५ ॥

रेवे-दुजा पूर्वगङ्गा नर्मदा मेकलाद्रिजा ॥ १४९ ॥

रेवते वेगेन गच्छति रजा ॥ १ ॥ नन्दोज्जाता इ-दुजा ॥ २ ॥ पूर्व गङ्गा
 पूर्वगङ्गा ॥ ३ ॥ नम ददानि नमदा नमार्थ गोमन्त्रस्येन पुनरवगाडवत्तारितत्वात् ॥ ४ ॥
 मेकलाद्रिजाता मेकलाद्रिजा मेकल्ल-याऽपि ॥ ५ ॥ १४९ ॥

गोदा गोदावरी

गा वति गोदा गोदन्ते काट-त्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ पय पूरेण गा प्रथ्वी
 वति गोदावरी ‘मन्वन्’ ॥ ५ । १ । १४७ ॥ इति वन् ‘णस्वराषायाद्गो
 रव ॥ २ । ४ । ४ ॥ इति इमा सातु ॥ ९ ॥

तापी तपनी तपनात्मजा ।

तापयति तापि स्वरेभ्य इ’ ॥ (उणा ६०६) ॥ टया तापी ॥ १ ॥
 तपति तपनी ॥ २ ॥ तपनस्यात्मजा तपनात्मजा ॥ ३ ॥

शुतुद्रिम्बु शतद्रु स्यात्

शु पूजितमाशु वा तुदति शुतुद्रि “शिशुमेघ्नमेवादय ” ॥ (उणा ८११) ॥
 इति रो निपात्यते ॥ १ ॥ वासष्ठशापमयेन शतधा हनेति शतद्रु, श्रीलिङ्गाविमौ
 ‘हरिपीत ’ ॥ (उणा ७४५) ॥ इति णिद्रु ॥ २ ॥

कावेरी तर्दजाहरी ॥ १५० ॥

सिकता बालुका

‘सिरि सांघ्र’ मिश्रयते मिश्रना “पृथिरडिज-” ॥ (उणा- २०८) ॥
इति किदत् , स्त्रीलिङ्गा वा बहुवचनान्तोऽय यद्वाचाम- ‘ वा तु जलाकाप्मरस
सिकता-मुमन समा ’ (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ बलन्ते बालुका “कञ्चुक-” ॥
(उणा- ५७) ॥ इत्युके निपात्यत । सिकतानां पृथ्वासायिकत्वऽपि नयत्तभूतत्वाद्
कायमध्ये पाठ ॥ २ ॥

विन्दौ पृषत् पृषतविप्रुष ॥ १५५ ॥

‘विदु अवयवे’ विन्दति विदु पुलिङ्ग “भृमृतृ-” ॥ (उणा- ७१६) ॥
इत्यु , तत्र ॥ १ ॥ पपति सिघति पृषत् क्लीबलिङ्ग “हृदिग्रहि-” ॥ (उणा-
८८४) ॥ इति किदत् ॥ २ ॥ “पृथिरडिज-” ॥ (उणा- २०८) इति किदत्ते
पृषत ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रुष्यतऽनया विप्रुत् “हृत्पदादि-” ५ । ३ । ११४ ॥ इति
किप् , विगत प्रोपोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क कर्दमश्च निपद्मर ।

शाद

जायते जमति प्रसते वा जम्बाल , पुन्लीबलिङ्ग “वात्वाल-” ॥ (उणा-
४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ अघतीति चिकिल ‘स्थण्डिल-”
(उणा- ४८४) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ २ ॥ पञ्चयते विस्तारयते जालेन पङ्क
पुन्लाबलिङ्ग , घनि न्यङ्क्रादिस्वात् कत्वम् ॥ ३ ॥ कदति निष्पीडित कर्दम
“सुपुप्रधि-” ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ निपीद ल्यस्मिन्निपद्मर
‘कृगृशृ-” ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति रट् ॥ ५ ॥ शायतेऽस्मिन् शाद
विस्मत्ता देत्या सस्कृतेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्य वहति हिरण्यबाहु “मिवहि-” ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण्
॥ १ ॥ शोणजलत्वात् शोण ॥ २ ॥

नदे पुनर्गह ॥ १५६ ॥

मिथ उद्ध्य सरस्वाश्च

नदति नद तत्र ॥ १ ॥ वहति वह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ भिनति कूला
नाति मिथ ॥ ३ ॥ उज्यत्युन्कमुद्ध्य कुयमिथोद्ध्य-’ ॥ ५ । १ । ३९ ॥
इति क्यपि साधु ॥ ४ ॥ सर प्रसरणमस्त्यस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रोऽगाधजलो हृद् ।

हृषति हृद् , पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजल ॥ २ ॥
हृदति हृद् , पृषोदरादित्वाद् हृस्व ॥ ३ ॥

कूप स्यादुदपानोऽन्वु ग्रहि

मौति प्रतिशब्देन कूप पुल्लीलिङ्ग युमुङ्-’ ॥ (उणा २९७) ॥ इति प ऊव च,
कुत्सिता मोर्षा आपोऽनेति वा शृषादरादित्वात् ॥ १ ॥ उदक पीयतेऽस्मिन् उदपान
पुल्लीबलिङ्ग “नाम्-युत्तरपदस्य च” ॥ ३ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥
अप्यल्य यु ‘भृमृत्-’ ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ प्रहरति ग्रहि
“नावाग्रहभ्यो ङित्” ॥ (उणा- ६१६) ॥ इति ङ, पुल्लिङ्गवेत्ता ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

नाथने जलमनया नेमि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्थाते रज्ज्यादिवारणार्थं
अथ दाह त्रिका तान्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १५७ ॥

नान्दीमुखो नादीपटो बीनाहो मुखमन्धने ।

नाद्या इव मुखमस्य नादामुग ॥ १ ॥ ना दाव पठति नान्दीपट ॥ २ ॥
कूपस्थार्थं इष्टाभिबिन्नहते वानाह पुल्लीलिङ्ग यद्वज्रयन्ती- बीनाहमध्रियाम्’ ।
‘षड्युपसगस्य’ ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दाघ ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख बध्यतऽनेन
मुखबन्धन तत्र ॥

आहानस्तु निपान स्यादुपकूपे

आह्वयन्ते पशव पानाय अस्मिन्नित्याहाव ‘आहावो निपानम्’ ॥ ५ । ३ ।
४४ ॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरा पिबत्यत्र निपान पुल्लीबलिङ्ग । कूपस्य
समीपे शिलादिनद्ध पशुपानार्थं कूपोदृताम्बुस्थानम् तत्र ॥ २ ॥

अथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात्

दीर्घव दीर्घिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उच्यतेऽस्या पश्चादि वापि “कमि
धमि-’ ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि, इथा वापी ॥ २ ॥

१ -

सिकता बालुका

‘सिकि सान्न’ सिक्नते सिकता “पृथिरञ्जि-” ॥ (उणा- २०८) ॥
इति किदत् स्त्रीलिङ्गा वा बहुवचनान्तोऽय यद्वाचाम- “वा तु जलाकाप्सरस
सिकता-मुमन समा ’ (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ बलन्ते बालुका “कञ्चुक-” ॥
(उणा- ५७) ॥ इत्युक्ते निपात्यत । सिकनाना पृथ्वाकायिकत्वेऽपि नयहभूतत्वाद्
कायमध्ये पाठ ॥ २ ॥

विन्दौ पृषत् पृषतविप्रुष ॥ १५५ ॥

‘विदु अवयवे विन्दति विन्दु पुलिङ्ग “मृमृत्-” ॥ (उणा- ७१६) ॥
इत्यु , तत्र ॥ १ ॥ पर्यति सिञ्चति पृषत क्लीबलिङ्ग “वृहिवृहि-” ॥ (उणा-
८८४) ॥ इति किदत् ॥ २ ॥ “पृथिरञ्जि-” ॥ (उणा- २०८) इति किदते
पृषत ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रुष्यतेऽनया विप्रुर् “वृत्सपदादि-” ५ । ३ । ११४ ॥ इति
किप् विगत प्रोपोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क कर्दमश्च निपद्मर ।

शाद

जायते जमति मसते वा जम्बाल , पुनलीबलिङ्ग “वात्वाल-” ॥ (उणा-
४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ अश्नतीति -चिकिल स्थाण्डिल-
(उणा- ४८४) ॥ इताले निपात्यते ॥ २ ॥ पठ्यते विस्तारयते जालेन पङ्क
पुक्लाबलिङ्ग घञि न्यङ्कादिष्वात् कत्वम् ॥ ३ ॥ कदति निष्पीडित कदम
“सुपुप्रधि-” ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ निपाद ल्यस्मिन्निषद्भर
‘कृगृशृ-” ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति रट् ॥ ५ ॥ शायतेऽस्मिन् शाद
विस्क्ल्ला देस्या सस्कृतेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्य वहति हिरण्यबाहु “मिवहि-” ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण्
॥ १ ॥ शोणजलत्वात् शोण ॥ २ ॥

नदे पुनर्वह ॥ १५६ ॥

मिद्य उद्ध्य सरस्वाश्च

नदति नद तत्र ॥ १ ॥ वहति वह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ भिनति कूला
नाति मिद्य ॥ ३ ॥ उज्जत्थुदरुमुद्ध्य उज्जमियोद्ध्य- ॥ ५ । १ । ३९ ॥
इति क्यपि साधु ॥ ४ ॥ सर प्रसरणमस्त्यस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रहोऽगाधजलो ह्रद् ।

ह्रयति द्रह , पृषादरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजल ॥ २ ॥
ह्रादति ह्रद् पृषोदरादित्वाद् ण्व ॥ ३ ॥

कृत्वा स्यादुदपानोऽन्धु ग्रहि

कौति प्रतिशब्देन कृत्वा पुस्त्रीलिङ्ग 'युष्मद्-' ॥ (उणा-२९७) ॥ इति प ऊन् च,
कुत्सिता क्रोर्वा आपोऽनेति वा, पृषादरादित्वात् ॥ १ ॥ उदर पीयतेऽस्मिन् उदपान
पुक्लाबलिङ्ग 'नाम्युत्तरपदस्य च' ॥ ३ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥
अन्धयत्यु भृमत्-' ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ प्रहरति ग्रहि
'नाग्नीप्रहृभ्यो ङित्' ॥ (उणा- ६१८) ॥ गति इ, पुलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

नीयते जलमनया नेमि स्त्रालिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिधारणार्थं
अथ दाह त्रिका तन्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १५७ ॥

नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुखमन्धने ।

नाद्या इव मुखमस्य नादामुख ॥ १ ॥ ना दीव पठते नादीपट ॥ २ ॥
कूपस्योर्ध्वे इष्टराभिधिनद्यते वानाह पुक्लाबलिङ्ग यद्वैनयती- वानाहमस्त्रियाम् ।
'धञ्युपसगस्य' ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दाघ ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख वध्यतेऽनेन
मुखवन्धन, तत्र ॥

आहावस्तु निपान स्यादुपरूपे

आह्वयते पशव पानाय अस्मिन्नित्याहाव 'आहावो निपानम्' ॥ ५ । ३ ।
४४ ॥ इत्यालि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरा पिवत्यत्र निपान पुक्लीबलिङ्ग । कूपस्य
समीपे शिलादिनद्ध पशुपानाय कूपोत्पृणाम्नुस्थानम् तत्र ॥ २ ॥

अथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात्

दाघैव दीर्घिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उच्यतेऽस्या पश्चादि वापि 'कमि
वामि-' ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि इया वापी ॥ २ ॥

क्षुद्ररूपे तु चुरी चुण्डी च चूतक ।

चोरति चुरि नाम्युपात्य- ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति र टरा चुरी ॥ १ ॥
चमत्याचमत्यस्या चुण्डी 'चमेरुचान' (उणा- ६२२) । इति ङि टया
चुण्डी ॥ २ ॥ चोतति चतर काचर-' ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यक निपात्यते
॥ ३ ॥

उद्धाटिक घटीयन्त्र

उद्धाटयति प्रकाशयत्यम्न उद्धाटनम् उद्धाटनमपि । ऊर्ध्वे दृश्यतेऽनेनेत्युद्घाट

सिकता बालुका

‘सिक्ता सान्ना’ मिश्रयते सिकता “पृथिरञ्जि-” ॥ (उणा- ३०८) ॥
इति किदत्त र्छालिहो वा बहुवचनान्तोऽय यद्वाचाम- “वा तु जलाकाप्सरस
सिकता-मुमन समा ” (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ बलत्त बालुका “कञ्जुक- ” ॥
(उणा- ५७) ॥ इत्युके निपात्यत । सिकताना पृष्ठाकाधिकत्वऽपि नयज्ञभूतत्वादप्य
कायमध्य पाठ ॥ २ ॥

विन्दौ पृषत् पृषतविप्रुष ॥ १५५ ॥

‘विदु अवयवे’ विन्दति विन्दु पुलिङ्ग “मृमृतृ-” ॥ (उणा- ७१६) ॥
इत्यु , तत्र ॥ १ ॥ पपाति सिधति पृषत् क्लीबलिङ्ग ‘दुहिजहि-” ॥ (उणा-
८८४) ॥ इति किदत्त ॥ २ ॥ “पृथिरञ्जि-” ॥ (उणा- २०८) इति किदते
पृषत ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रुष्यतेऽनया विप्रुद् “कृत्सयदादि-” ५ । ३ । ११४ ॥ इति
क्विप् विगत प्रोषोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क कर्दमश्च निषद्वर ।

शाद

जायते जमति मसते वा जम्बाल , पुक्लीबलिङ्ग “वात्ताल- ” ॥ (उणा-
४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ अघताति -चिकिल ‘स्थान्डल-”
(उणा- ४८४) ॥ इतीले निपात्यते ॥ २ ॥ पञ्चग्रने विस्तायते जालेन पङ्क
पुक्लाबलिङ्ग , घनि न्यइकादिस्वात् कत्वम् ॥ ३ ॥ कर्दति निष्पीडित कर्दम
“सुप्रप्रधि-” ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ निपीद त्यस्मान्नषद्वर
‘कृगृशृ-” ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति रट् ॥ ५ ॥ शायतेऽस्मिन् शाद
विस्वता देशा मस्कृतेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्य वहति हिरण्यबाहु “मिवहि-” ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण्
॥ १ ॥ शोणजलत्वात् शोण ॥ २ ॥

नदे पुनर्वह ॥ १५६ ॥

भिद्य उद्ध्य सरस्वाश्च

नदति नद तत्र ॥ १ ॥ वहति वह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ भिनति कूला
नाति भिद्य ॥ ३ ॥ उज्जत्युदरमुद्ध्य कुप्यभिवोद्ध्य-” ॥ ५ । १ । ३९ ॥
इति कयपि साधु ॥ ४ ॥ सर प्रसरणमस्त्यस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रहोऽगाधजलो ह्रद् ।

ह्रहति द्रह , पृषादरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजल ॥ २ ॥
ह्रदति ह्रद् , पृषोदरादित्वात् ह्रस्व ॥ ३ ॥

कृप स्यादुदपानोऽन्वु प्रहि

कौति प्रतिशब्देन कृप पुष्पीलङ्ग 'युमुङ्' ॥ (उणा २९७) ॥ इति प ऊव च,
कुत्सिता सर्वा आपाऽत्रेति वा, पृषादरादत्वात् ॥ १ ॥ उदक पीयतऽस्मिन् उदपान
पुष्पावलङ्ग 'नाम्युत्तरपदस्य च' ॥ ३ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥
अत्रयत्वात् 'भृमृत्' ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ प्रहरति प्रहि
'नावीप्रहभ्यो ङित्' ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति इ, पुलिदावेती ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

नायते जलमनया नेमि खालिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्थान्ते रज्ज्वादिवारणार्थं
अथ दार त्रिका तन्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १०७ ॥

नान्दीमुखो नान्दीपटो वीनाहो मुगमन्धने ।

नाद्या इव मुगमस्य नादीमुख ॥ १ ॥ ना दीव पठति गान्दीपट ॥ २ ॥
कूपस्थान्ते इष्टाभिर्विनष्टते वानाद् पुष्पावलङ्ग यद्वत्गन्ती- 'वानाहमक्षियाम् ।
' धन्युपसर्गस्य ' ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दाघ ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख वध्यतेऽनेन
मुखव वन, तत्र ॥

आहावस्तु निपान स्यादुपकूपे

आहूयते पशव पानाय अस्मिन्त्याहाव "आहावो निपानम्" ॥ ५ । ३ ।
४४ ॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरा पिवत्यत्र निपान पुष्पीलङ्ग । कूपस्य
समीपे शिलादिनद्ध पशुपानार्थं कूपोत्पृताम्बुस्थानम्, तत्र ॥ २ ॥

अथ दीघिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात्

दाघव दीघिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उच्यतेऽस्या पश्चादे वापि "कमि
धमि-" ॥ (उणा- ६१८) ॥ इति णिदि दया वापी ॥ २ ॥

क्षुद्रकूपे तु चुरी चुण्डी च चूतक ।

चोरति चुरि नाम्युपात्य-' ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति च दया चुरा ॥ १ ॥
चमत्याचमत्यस्या चुण्डी 'चमेरुत्वात्' (उणा- ६१२) । इति ङि दया
चुण्डी ॥ २ ॥ चोतति चूतक 'काचर-' ॥ (उणा- ३०) ॥ इत्यक निपात्यते
॥ ३ ॥

उद्धाटिक घटीयन्त्र

उद्धाटयति प्रकाशयत्यम्ब उद्धाटनम् उद्धाटनमपि । उच्यतेऽनेनेत्युद्धाट

सिकता वालुका

‘सिंरि सौत्र’ सिष्यते सिकता “पृषिराजिज-” ॥ (उणा- २०८) ॥
इति किदत् स्त्रीलिङ्गा वा षड्वचनान्तोऽय यदवाचाम- ‘वा तु जलौकाप्मरस
सिकता-मुमन समा’ (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ वलन्ते वालुका “कञ्चुरु-” ॥
(उणा- ५७) ॥ इत्युके निपात्यत । सिकताना पृष्ठाकायिकत्वेऽपि नयत्नभूतत्वाद्
कायमध्ये पाठ ॥ २ ॥

विन्दौ पृषत् पृषतविप्रुषः ॥ १५५ ॥

‘विदु अवयवे’ विन्दति विदु पुलिङ्ग “शृमृत्-” ॥ (उणा- ७१६) ॥
इत्यु, तत्र ॥ १ ॥ पपति सिष्यति पृषत् क्लीबलिङ्ग “हृदिहृदि-” ॥ (उणा-
८८४) ॥ इति किदत् ॥ २ ॥ “पृषिराजिज-” ॥ (उणा- २०८) इति किन्ते
पृषत ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रुष्यतेऽनया विप्रुद् “कुत्सपदादि-” ५ । ३ । ११४ ॥ इति
किप्, विगत प्रोपोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क कर्दमश्च निषद्गर ।

शाद

जायते जमति मसते वा जम्बाल, पुक्लीबलिङ्ग “वात्वाल-” ॥ (उणा-
४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ अद्यतीति -चिकिल “स्थण्डिल-
(उणा- ४८४) ॥ इतीले निपात्यते ॥ २ ॥ पञ्चयते विस्तार्यते जालेन पङ्क
पुक्लाबलिङ्ग, घनि न्यट्कादिवात् कत्वम् ॥ ३ ॥ कदति निष्पीडित कदम
“लृपृप्रधि-” ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम ॥ ४ ॥ निषाद त्यस्मिन्निषद्गर
“कृगृशृ-” ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति रट् ॥ ५ ॥ शीयतेऽस्मिन् शाव
विस्का देत्या सस्कृतेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्य वहति हिरण्यबाहु “मिवहि-” ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण्
॥ १ ॥ शोणजलत्वात् शोण ॥ २ ॥

नदे पुनर्वह ॥ १५६ ॥

मिथ उद्ध्व सरस्वाश्च

नदति नद तन ॥ १ ॥ वहति वह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ भिनति कूला
नाति मिथ ॥ ३ ॥ उज्जत्युद्ध्वमुद्ध्व कुप्यमिवोद्ध्व-’ ॥ ५ । १ । ३९ ॥
इति क्यपि साधु ॥ ४ ॥ सर प्रसरणमस्त्यस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रहोऽगाधजलो ह्रद् ।

ह्रयति द्रह, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजल ॥ २ ॥
ह्रादति ह्रद्, पृषोदरादित्वाद् ह्रस्व ॥ ३ ॥

ह्रस्व स्यादुदपानोऽन्वु ग्रहि

कोत प्रतिशब्देन कूप पुष्पीलिङ्ग युमुकु- ॥ (उणा २९१) ॥ इति प ऊत्र च,
कुत्सिता मोवां आपोऽनेति वा पृषादरादेत्वात् ॥ १ ॥ उदक पीयतेऽस्मिन् उदपान
पुक्लाबलिङ्ग “नाम् युतरपदस्य च” ॥ २ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥
अ-वयस्य-तु ‘भृमृत्-’ ॥ (उणा- ७१६) ॥ न्त्यु ॥ ३ ॥ ग्रहरति ग्रहि
“नार्थीप्रदृभ्यो डित्” ॥ (उणा- ६१८) ॥ इति ड, पुलिङ्गावेर्ता ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

नायने जलमनया नेमि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिवारणार्थं
व्यस्य दारु त्रिंश तन्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १५७ ॥

नान्दीमुखो नान्दीपटो वानाहो मुखमन्धने ।

नाद्या इव मुखस्य नादीमुख ॥ १ ॥ ना दाव पठति नान्दीपट् ॥ २ ॥
कूपस्योर्ध्वे इष्टाभिर्विनह्यते वानाह पुष्पीलिङ्ग यद्वचयन्ती- ‘वानाहमक्षियाम् ।
धञ्युपसगस्य’ ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दाष ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख ध्व्यतऽनेन
मुखवन्धन, तत्र ॥

आहावस्तु निपान स्यादुपकूपे

आहृय-ते पशव पानाय अस्मिन्नित्याहाव ‘आहारो निपानम् ॥ ५ । ३ ।
४४ ॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरा पियत्यत्र निपान पुष्पीलिङ्ग । कूपस्य
समीरे शिलादिनद्ध पशुपानार्थं कूपोऽन्वुनाम्नुस्यानम् तत्र ॥ २ ॥

अथ दीर्घिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात्

दाघं च दीर्घिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उप्यतेऽस्या पद्मादि वापि ‘कमि
कमि-’ ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिदि इया वापा ॥ २ ॥

सुद्रकूपे तु चुरी चुण्डी च चृतक ।

चोरति चुरि नाम्युपात्य- ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति च इया चुरी ॥ १ ॥
चमन्त्याचमत्यस्या चुण्डी चमेरुन्वात् (उणा- ६२२) । इति टि इया
चुण्डी ॥ २ ॥ चोतति चतक ‘काचक-’ ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यत्र निपात्यते
॥ ३ ॥

उद्धाटिक घटीयन्त्र

उद्धाटयति मशयलम्भ उद्धाटकम्, उद्धाटनमिति । ऊर्ध्वं हृयतेऽनेन युष्वाट

नमिति षौटित्य ॥ १ ॥ घटीना यन्त्र धव्यो यन्त्रन्तेऽप्रेति वा घटायत्र माला
स्य येन रूपादेर्जलमूर्ध्ना बाह्यत ॥ २ ॥

पादावर्तोऽरघट्टक ॥ १५९ ॥

पादाभ्यामावत्यते भ्रम्यते पादावर्त ॥ १ ॥ अरान् घटयति, अर घटयन्ते
ऽप्रेति वा अरघट्ट, केऽरघट्टक ॥ २ ॥ १५९ ॥

अस्वात तु देवस्वात

न स्वातमस्वात नागादिपुण्डमरुश्रिमम् ॥ १ ॥ देवैरिव स्वात देवस्वातम् ॥ २ ॥

पुष्करिण्या तु स्वातकम् ।

पुष्करमस्त्यस्या पुष्करिणी तडागिका “पुष्करादेर्देशे” ॥ ७ । २ । ७० ॥
इतीन् तत्र ॥ १ ॥ खन्यते स्वात ह्रस्व स्वात स्वातकम् ॥ २ ॥

पद्माकरस्तडाग स्यात् कासार सरसी सर ॥ १६० ॥

पद्मानामाकर पद्माकर योग्यत्वात् ॥ १ ॥ ताव्यते जलमस्मिस्तडाग । तदे
राग तडाग इत्यपर । तटाचकति तटाक इत्यपरे । कासृङ् शदकुत्सायाम्
इति दत्त्वात् कासन्ते यकादयोऽत्र कासार पुष्क्रीवल्लिङ्गा अग्यङ्गि-” ॥
(उणा-४०५) ॥ इत्यार कमासरस्यनेति वा ॥ २ ॥ ३ ॥ सरतिजलमन अस् ॥
(उणा-९५२) इत्यसि ज्वालिके गौरादिवात् डया सरसा कलावे तु सर । वा
चस्पतिस्तु-‘कासारस्त्वल्पसरसि सरसा तु महासर शत विशेषमाह ॥ ४ ॥ ५ ॥ १६० ॥

वेशन्त पल्वलोऽल्प

विशति मज्जत्यस्मिन् वेशन्त “जृविशिभ्याम्” ॥ (उणा-२१९) ॥
इत्यन्त ॥ १ ॥ ‘पल गतौ’ पल्यते पल्वल पुष्क्रीवल्लिङ्ग “शमिकमि-” ॥
(उणा-४९९) ॥ इति वल । तत्तलो देश्या सस्वृतेऽपि ॥ २ ॥

परिखा खेयस्वातिके ।

परिखन्यते परिखा क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥
खन्यते खेयम् खेयमृपोये ॥ ५ । १ । ३८ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ स्वातैव स्वा
तिका दुगवेष्टनहेतु ॥ ३ ॥

स्यादालवालमावालमावाप स्थानक च स ॥ १६१ ॥

आल्यते खन्यते आलवात्र पुष्क्रीवल्लिङ्ग ‘चात्वाल-” ॥ (उणा-४८०) ॥
इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥ आवल्यते बहिर्निगमादम्भोऽत्र आवात्र क्लीबलिङ्ग । ध्या
डिस्तु-‘आवालो जलपिण्डिल इति पुलिङ्गमाह ॥ २ ॥ आ उच्यतेऽम्भोऽस्मिन्मा
वाप ॥ ३ ॥ वृक्षसकाऽर्थं द्रवतोऽम्भस स्थान स्थानकम्, यदाह - आलवाल विदुर्धारा
धारण द्रवतोऽम्भस ॥ ४ ॥ १६१ ॥

आधारस्त्वम्भसा बन्ध

आग्निं तेऽम्भासि अस्मिन्नावार क्षेत्रादिमेकार्थं यत्राम्भ सन्वीयते सोऽ
म्भसा बन्ध ॥ १ ॥

निर्झरन्तु झर सगि ।

उल्ल स्रव प्रस्रवण

निर्झायति प्रायति च जलमत्र निम्नर झर ॥१॥२॥ सरति सरि छालिङ्ग
'स्त्रेभ्य इ ' ॥ (उणा-६०६) ॥ ३ ॥ उन्नति उल्ल ' नचिरिपि ' ॥ (उणा-
५६७) ॥ इति क्ति म , घुस्ययम् । वाचस्पतिस्तु भार छा निचरो झर उल्लस्त्वर्त्ता'
इति ङलीवऽयाह ॥ ८ ॥ स्रवति स्रव ॥ ५ ॥ प्रस्रवत्यनेन गिरय प्रस्रवणम् ॥६॥

जलाधारा जलाशया ॥ १६२ ॥

जलानामाधारा जलाधारा सामान्येन वाप्यादय ॥ १ ॥ जलानामाशयो
हृदयमेवा जलाशया , अल्पाशये एषु वा ॥ २ ॥ १६२ ॥

॥ समाप्तोऽयमपूकाय ॥

तेज कायमाह—

वह्निर्हृद्भानु हिरण्यरेतसौ

धनञ्जयो हव्यहविर्हुताशन ।

रूपाटयोनिर्दधुना विरोचना-

ऽऽशुशुक्षणी छागरथस्तनूनपात् ॥ १६३ ॥

कुशानु वैश्वानर वीतिहोत्रा

वृषाकपि पायक चित्रभानू ।

अप्पित वृषाज कृष्णवर्त्मा-

ऽचिप्मत् शमीगर्भ तमोन्न-शुक्रा ॥ १६४ ॥

शोचिष्केश शुचि हुतग्रहो पर्वुधा सप्तमन्त्र-

उमालाजिह्वो उमलन-शिखिनौ जागृविर्जातवेदा ।

वर्हि शुष्मा ऽनिलसस्र-वसू रोहिताश्वा-ऽऽश्रयाशौ

वर्हिर्ज्योतिर्दहन गहुलो हव्यवाहोऽनलोऽग्नि ॥ १६५ ॥

विभावसु सप्तो-र्द्धिच

वहति तेजो वहि ' वायुमुवक्ष्यामि - ॥ (उणा-६७७) ॥ इति नि

॥ १ ॥ बृहत्तो भानवो रश्मयोऽस्य बृहज्जानु ॥ २ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्य
 रेतो , यत् स्मृति - "अग्निरपत्य प्रथमं मुवणम्" इति ॥३॥ धनं जयति धनञ्जय
 ॥ ४ ॥ हव्यं हविद्रुतं चाऽन्ताति हव्याशनं , हविरशनं , हुताशनं , नद्या
 दित्यादनं , यामवत्त्वाद् हव्यभुङ्क्त्वादयं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपाटस्याम्भमा
 योऽधिधूमजत्वाद् मघानां , कृपीटयोऽनं । 'कृपीट योनिरस्य' इत्येके यदाहु - "अद्भ्यो
 ऽग्निप्रद्वण क्षयमश्मभ्यो लोहमुत्थितम्" ॥८॥ दाम्यति दमुना , दमेऽनसूनसा
 दमुना अपि ॥ ९ ॥ विरोचने विरोचन ॥ १० ॥ आशोऽष्टुमिच्छति आशुऽश्वि
 " आह कृत्तुये सन " ॥ (उणा-६४३) ॥ इत्यर्णो साधु ॥ ११ ॥ छागा
 रथोऽस्य च्छागरथ ॥१२॥ तनू १ पातयति तनूनपात् , देहधृतत्वात् नखादित्वात्
 साधु ॥ १३ ॥ ॥ १६३ ॥ कृश्यति दाह्याभावे कृशानु ' कृशोरानुक् ' ॥
 (उणा-७९४) ॥ १४ ॥ विवानरस्यापत्यं वैवानर , विदादित्वादञ् ॥ १५ ॥
 वीतयोऽश्वा होत्र हव्यमस्य वीतिहोत्र ॥ १६ ॥ वृषेण धर्मेण अकति वृषाकपि
 वृषेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १७ ॥ पुनाति पावक ॥१८॥ चित्रा नाना भानव
 कातयोऽस्य चित्रभानु ॥ १९ ॥ अपा पित्तं सारमपित्तम् ॥ २० ॥ धूमा ध्वना
 ऽस्य धूमध्वज ॥ २१ ॥ कृष्णो ब्रूमा वर्त्माऽस्य कृष्णवर्त्मा ॥ २ ॥ अर्चीषि
 विद्यतेऽस्याचिप्मान् ॥ २३ ॥ शम्या गमं शमागर्भं यत् कालिदास - "शमा
 मिवाभ्यन्तरलानपावकाम् इति ॥२४॥ तमो हति तमाज्ज ॥ २५ ॥ शुक्र तेजो
 ऽस्यस्य शुक्र अत्रादित्वाद ॥ २६ ॥ १६४ ॥ शोर्चीषि ज्वाला केशा अस्य
 शोचिष्मेश ॥ २७ ॥ शुचि शोधयत्त्वात् ॥ २८ ॥ हुतं वहति हुतवह , लिहा
 दित्वादञ् ॥ २९ ॥ उपसि रात्रौ बुध्यते उपबुध वाऽहर्षत्यादयः" ॥ १ ।
 ३ । ५८ ॥ इति साधु ॥ ३० ॥ सप्त मन्त्र ज्वालाशब्देभ्यः परो विद्वा सप्त
 विद्वा अस्य सप्तविद्वा यदाहु -

भवति हिरण्या वनका रक्ताकृष्णा वसुप्रभा यथा ।

रक्ता बहुभेति सप्त सप्ताचिपा जिह्वा ॥ १ ॥ '

मन्त्र एव जिह्वा अस्य मन्त्राज्ज्वा ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्वा ॥३१॥३२॥
 ॥ ३३ ॥ ज्वलति इत्येवशाला ज्वलनं भूषाक्रोधाध- ॥ ५ । २ । ४२ ॥
 इत्यनं ॥ ३४ ॥ शिष्या सत्यस्य शिष्यी ॥ ३५ ॥ जागति वायुना जागृवि
 जागृस्तृ- ॥ (उणा-७०५) ॥ इति डिद् वि ॥ ३६ ॥ पातं विद्यते
 जातवदा अम ॥ (उणा-९५०) ॥ इत्यसं जाता वेदा अस्मादिति वा पृषोदरादि
 त्वात् ॥ ३७ ॥ वहिदभं पुष्पं वरुमस्य वहिं पुष्पा । वहते वधते बहिरिरे व्यस्तम्,
 यथा वहिमुखा देवा पुष्यत्यनेन पु मा यथा- 'पुष्पणि वणयनाभिसकृते' इति
 बहिरिरेक इत्यमरमात्रं यथा एतां वहिणो बहिद्वर इति ॥३८॥ अनिल रात्राऽस्य
 अनिलरात्रा ॥ ३९ ॥ वसति देवा अस्मिन् वसु ॥ ४ ॥ राहिताम्यो गृहोऽभा

वाहनमस्य रोहिताश्व ॥ ४१ ॥ आश्रयमात्मस्थानमश्नाति आश्रयाश आश्रय
माधारमश्नात्याश्रयाश इत्येके ॥ ४२ ॥ वहिषो दर्भा ज्योतिरस्य वहिज्याति
॥ ४३ ॥ दहति दहन ॥ ४४ ॥ बहते वघते बहुल 'स्वायाद्-' ॥ (उणा-
४८६) ॥ इत्युलो नलुक् च ॥ ४५ ॥ हव्य बहात हव्यवाह ॥ ४६ ॥ अनिलने
न लोक् इत्यनल मृदिक्-दि-' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ ४७ ॥
अगत्यूर्ध्व याति अग्नि 'वीयु-' ॥ (उणा-६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥
॥ १५५ ॥ अवभव वसु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊवाञ् अर्विपोऽस्य
सप्तारि उदचि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एते पुलिङ्गा । अपिप्त नपुसस्म ।

शेषान्-

अमो वमिद् दाप्र समन्तभुक् ।
पर्वरात्र पविघासि पृथुघमुरिराशिः ॥
जुहुराण पृदाकुञ्च कुपाकुञ्चवना हवि ।
घृताचनाचिन्नेतञ् प्रशो वद्यतिरश्नति ॥
भुविभरवपायौचा म्यनि पवननाहन ॥

स्वाहाऽनायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वक्त्र प्रिया मुष्टु आहृत्य-ते देवा अनया स्वाहा, पृषोदरादित्वात् मुष्टु
आह तूते देवान् ऋत्विग्नयेति वा, स्वाहित्य-यमपि ॥ १ ॥ अमेभार्याऽमाया
'पूतऋतुत्रपाप्यमि - ॥ २ । ४ । ६० ॥ इति डा ऐकारान्तस्य ॥ २ ॥

और्व सवर्त्तक्रोऽन्ध्यमिर्गोडवो वटवासुर ॥ १६६ ॥

ऊवस्यापत्यमौव विदादित्वादश्च दवाभिसूनो पिपलादस्य उरुद्धवत्वादिति
वा । वरुणभया-मात्रा ऊर्गोणापितत्वादित्ये ॥ १ ॥ सनत्तयति सवत्तन् ॥ २ ॥
अधेरग्निररुग्मि ॥ ३ ॥ वडवाया अत्य वाडव "वाडवयो उपे"
॥ ६ । १ । ८५ ॥ इत्यन नियमादयण् न भवति ॥ ८ ॥ वडवाया इव मुखमस्य
वटवासुर ॥ ५ ॥ १६५ ॥

देवा दावो वनवहि

दुनाति वयान् दव, अच् वा ज्वलादि' ॥ ५ । १ । ६२ ॥ इति
णे दाव ॥ २ ॥ वनस्य वहिवनवहि ॥ ३ ॥

मेघवहिरिरम्मद ।

मेघस्य वहिभघवहि ॥ १ ॥ इरया जलेन मायतीरम्मद "इरम्मद"
॥ ५ । १ । १२७ ॥ इति सशि निपात्यते ॥ २ ॥

ठागणस्तु करीपाग्नि

॥ १ ॥ वृद्धतो भानवो रत्नयोऽस्य वृद्धानु ॥ २ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्य
 रेतो , यत् स्मृति - “अग्नेरपत्य प्रथमं सुवणम्” इति ॥ ३ ॥ धनं जयति धनञ्जय
 ॥ ४ ॥ हव्यं हविर्हुतं चाऽऽनाति हव्याशन , हविरशन , हुताशन नद्या
 दित्वादन , यागवत्याद् हव्यभुग् इत्यादयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपाटस्याम्मसा
 योनिधूमज्रस्यान्मघानो, कृपीटयोगान् । ‘कृपीट योनिरस्य’ इत्येके यदाहु - “अद्भ्यो
 ऽग्निग्रक्षणे क्षत्रमम्भ्या लोहमुत्थितम्” ॥ ८ ॥ दाम्यति दमुना , दमेक्षनसूनसौ,
 दमुना अपि ॥ ९ ॥ विरोत्ते विरोचन ॥ १० ॥ आशोष्टुमिच्छति आशुपुक्षणि
 “आह कृद्गुणे सन ” ॥ (उणा-६४३) ॥ इत्यणी साधु ॥ ११ ॥ छाया
 रथोऽस्य च्छागरथ ॥ १२ ॥ तनू न पातयति तनूनपात् देहधतृत्वात् नखादित्वात्
 साधु ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृश्यति दाह्याभावे कृशानु ‘कृशेरानुक्’ ॥
 (उणा-७९४) ॥ १४ ॥ विमानरस्यापत्य वैमानर , विदादित्वादन् ॥ १५ ॥
 वीतयोऽद्वा होत्र हव्यमस्य वीतिहोत्र ॥ १६ ॥ वृषेण धर्मेण अकति वृषाकपि
 वृषेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १७ ॥ पुनाति पावक ॥ १८ ॥ चित्रा नाना भानव
 कात्तयोऽस्य चित्रभानु ॥ १९ ॥ अपा पित सारमपितम् ॥ २० ॥ धूमो ध्वयो
 ऽस्य धूमध्वज ॥ २१ ॥ कृष्णो धूमा वर्त्माऽस्य कृष्णवर्त्मा ॥ २ ॥ अर्चापि
 विद्यतेऽस्याचिध्मान् ॥ २३ ॥ शम्या गम शमागर्भं यत् कालिदास - शमा
 मिवाभ्यन्तरलानपावसाम् इति ॥ २४ ॥ तमो इति तमोष्ण ॥ २५ ॥ शुक्र तेजो
 ऽस्त्यस्य शुक्र अभ्रादित्वाद ॥ २६ ॥ १६४ ॥ शोर्चापि ज्वाला केशा अस्य
 शोचिष्पेश ॥ २७ ॥ शुचि शोधकत्वात् ॥ २८ ॥ हुत वहति हुतवह , लिहा
 दित्वादच् ॥ २९ ॥ उपसि शत्रौ बुध्यते उपबुध ‘वाऽहर्षत्यादयः’ ॥ १ ।
 ३ । ५८ ॥ इति साधु ॥ ३० ॥ सप्त मन्त्रज्वालशदेभ्य परो जिह्वं सप्त
 चिह्ना अस्य सप्तजिह्वं यदाहु -

भनति हिरण्या वनका रक्ताकृष्णा वसुप्रभा कथा ।

रक्ता बहुस्पृषति सप्त सप्ताचिषा जिह्वा ॥ १ ॥

मन्त्र एव जिह्वा अस्य मन्त्राजह्वं ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्व ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ज्वलति इत्येवशाला ज्वलन भूयानोधाथ-’ ॥ ५ । २ । ४२ ॥
 इत्यन ॥ ३४ ॥ गिर्या सत्यस्य शिखी ॥ ३५ ॥ जागति वायुना जागृषि
 ‘जृष्टास्तु-’ ॥ (उणा-७०५) ॥ इति टिद् वि ॥ ३६ ॥ चाते विद्यते
 जातवदा अम् ॥ (उणा-९५०) ॥ इत्यसं जाता वेदा अस्मान्ति वा पृषोदरादि
 त्वात् ॥ ३७ ॥ वहिदम् गुम् बलमस्य वहि गुम्भा । वहते वधते बहिरिदि व्यस्तम्,
 यथा वहिमुखा देवा शुष्यत्यनन गुम्भा यथा- गुम्भणि प्रणयनाभिसम्भृते’ इति
 बर्हिर्हृत् इत्यमरमाला यथा दशा बर्हिणो बर्हिर्हृत् इति ॥ ३८ ॥ अनिल सप्ताऽस्य
 अनिलसप्ता ॥ ३९ ॥ वसति देवा अस्मिन् वसु ॥ ४ ॥ राहिताभ्यो मृगोऽश्वा

वाहनमस्य रोहिताश्व ॥ ४१ ॥ आश्रयमात्मस्थानमश्नाति आश्रयाश आश्रय
 माश्रयमश्नात्याश्रयाश इत्येक ॥ ४२ ॥ बहिषो दर्मा ज्योतिरस्य बहिष्याति
 ॥ ४३ ॥ दहति दहन ॥ ४४ ॥ बहते वधत बहुल 'स्थावाङ्-' ॥ (उणा-
 ४८०) ॥ इत्युलो नलुच् च ॥ ४५ ॥ हव्य वहात हव्यवाह ॥ ४६ ॥ अनित्यने
 न लाक इत्यनल 'मृदिदि-' ॥ (उणा- ४६५) ॥ इत्यल ॥ ४७ ॥
 अगत्यूर्ध्वं याति अग्नि 'वीयु-' ॥ (उणा- ६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥
 ॥ १५५ ॥ इवभव वसु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊवाश्च अर्चिषोऽस्य
 सप्तार्चि उदचि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एते पुलिङ्गा । अपित्त नपुमकम् ।

शेषान्-

अग्नीं वमिन् दाप्र समतभुम् ।
 पर्वरात्र पविषासि पृथुघर्मुंरराशिम् ॥
 जुहुराण पृदातु च कुपातुर्ध्वना हवि ।
 पृताचर्नाचिरेत च प्रथो वञ्चतिरञ्चति ॥
 भुविभरयपावीना स्निग्ध पवनवाहन ॥

स्नाहाऽग्नायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वक्त्र प्रिया सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया स्वाहा, पृषोदरादिनात्, सुष्ठु
 आहूयन्ते देवान् कृत्विगनयेति वा स्वाहेत्यव्ययमपि ॥ १ ॥ अमभायाऽमाया
 'पृतस्तुष्टुपात्रमि - ॥ २ । ४ । ६० ॥ इति टा एकारवातस्य ॥ २ ॥

और्वं सवर्त्तकौऽव्यभिर्नाडवो वडवामुख ॥ १६६ ॥

ऊनस्यापत्यमौर्व विदादिवादन दवाचिसुनो पिप्पलादस्य उरुद्रवादिति
 वा । वरुणमयाभाना ऊवानोपित्वादित्ये ॥ १ ॥ सवर्त्तयति सवर्त्तक ॥ २ ॥
 अज्येर्गर्गनरव्यग्नि ॥ ३ ॥ वडवाया अपत्य वाडव 'वाडवेयो वृषे'
 ॥ ६ । १ । ८५ ॥ इत्यत्र नियमादेयण् न भवति ॥ ४ ॥ वडवाया इव मुखमस्य
 वडवामुख ॥ ५ ॥ १६६ ॥

दवो दावो वनगहि

दुनाति वयान् दव, अच् " ॥ ५ । १ । ६२ ॥ इति
 ने दाव ॥ २ ॥ वनस्य वद्विवनवहि ॥ ३ ॥

मेघवहिरिर्मद ।

मेघस्य वाहेमेघवहि ॥ १ ॥ २५
 ॥ ५ । १ । १०७ ॥ इति खशि नि ५

ठागणस्तु करीपाग्नि

॥ १ ॥ गृह-तो भानवो रश्मयोऽस्य गृहद्वानु ॥ २ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्य
 रेतो , यत् स्मृति - “अगोरपत्य प्रथम मुत्रणम्” इति ॥ ३ ॥ धन जयति धनञ्जय
 ॥ ४ ॥ हव्य हविहुत चाऽऽनाति हव्याशन , हविरशन , हुताशन नद्या
 दित्वादन , यागवत्त्वाद् हव्यभुग् इत्यादय ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपाटस्याम्मसा
 योनिधूमनत्वात् मेघानां , कृपीटयोनि । ‘कृपीट योनिरस्य’ इत्येके , यदाहु - “अद्भ्यो
 ऽग्निग्रन्थेन क्षयमद्भ्यो लोहमुत्थितम्” ॥ ८ ॥ दाम्यति दमुना , दमेहनसूनसौ,
 दमृता अपि ॥ ९ ॥ विरोचते विरोचन ॥ १० ॥ आशोष्णमिच्छति आशुगुभाणि
 “आह कृद्गुणे सन ” ॥ (उणा-६४३) ॥ इत्यर्णा साधु ॥ ११ ॥ छागो
 रथोऽस्य च्छागरथ ॥ १२ ॥ तनू न पातयति तनूनपात् , देहधतृत्वात् नखादित्वात्
 साधु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कृष्यति दाह्याभावे कृशानु ‘कृशेरानुक् ॥
 (उणा-७९४) ॥ १६ ॥ विद्वानरस्यापत्य वैद्वानर विदादित्वाद् ॥ १७ ॥
 वीतयोऽश्वा होत्र हयमस्य वीतिहोत्र ॥ १८ ॥ वृषेण धर्मेण अकृति त्रपाकपि
 वृषेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १९ ॥ पुनाति पावक ॥ २० ॥ चित्रा नाना भानव
 कात्तयोऽस्य चित्रभानु ॥ २१ ॥ अपा पित्त सारमपित्तम् ॥ २२ ॥ धूमो ध्वनो
 ऽस्य धूमध्वज ॥ २३ ॥ कृष्णो धूमा वर्त्माऽस्य कृष्णवर्त्मा ॥ २४ ॥ अर्चावि
 विद्यतेऽस्याविध्मान् ॥ २५ ॥ शम्या गम शमागम यत् कालिदास - “शमी
 मिवाभ्यन्तरलानपावकाम्” इति ॥ २६ ॥ तमो हति तमोघ्न ॥ २७ ॥ शुक्र तेजो
 ऽस्त्यस्य शुक्र अत्रादित्वाद् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शोर्चावि ज्वाला केशा अस्य
 शोर्चाक्लेश ॥ ३१ ॥ शुचि शाधकत्वात् ॥ ३२ ॥ हुत वहति हुतवह लिह्य
 दित्वादच् ॥ ३३ ॥ उपसि रात्रौ बुध्यते उषबुध ‘वाऽहर्पसादय’ ॥ ३४ ॥
 ३५ ॥ इति साधु ॥ ३६ ॥ सप्त मन्त्र-ज्वालशब्देभ्य परो जिह्व सप्त
 त्रिह्वा अस्य सप्तजिह्व यदाहु -

‘भवति हिरण्या कनका रक्ताकृष्णा वसुप्रभा कथा ।

रक्ता बहुरूपेति सप्त सप्ताचिषा जिह्वा ॥ १ ॥

मन्त्र एव जिह्वा अस्य मन्त्राजिह्व ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्व ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ज्वलति इत्येवशाला ज्वलन भूपाक्रोधाय- ॥ ५ ॥ २ ॥ ४२ ॥
 इत्यन ॥ ३४ ॥ शिष्या सत्यस्य शिष्यो ॥ ३५ ॥ चागति वायुना आशुवि
 जून्मृत्- ॥ (उणा- ७०५) ॥ इति हिद् वि ॥ ३६ ॥ वात विद्यते
 जातवदा ‘अस् ॥ (उणा- ५०) ॥ इत्यस जाता वेदा अस्मादिति वा पृथोदरादि
 त्वात् ॥ ३७ ॥ वहिदम गुप्ता वक्त्रमस्य वहिं गुप्ता । वहत वधते वहिरिरे ध्यस्तम्,
 यथा वहिमुखा दवा गुप्तात्यनन गुप्ता यथा- गुप्ताणि प्रणयनाभिसंस्कृते इति
 वहिर्हन् इत्यमरमात्रा यथा दशा वहिणो वहिर्हन् इति ॥ ३८ ॥ अनित सत्त्वाऽस्य
 अनिलसत्त्वा ॥ ३९ ॥ वसति दवा अस्मिन् वसु ॥ ४० ॥ राहितान्यो मृगोऽभा

वाहनमस्य रोहिता ॥ ४१ ॥ आश्रयमात्मस्थानमभ्राति आश्रयाश आश्रय
माधारमभ्रात्याश्रयाश इत्येके ॥ ४२ ॥ वहिषा दर्भा ज्योतिरस्य वहिज्याति
॥ ४३ ॥ दहति दहन ॥ ४४ ॥ वहते वधते बहुल 'स्थावाङ्क-' ॥ (उणा-
४८६) ॥ इत्युलो नलुक् च ॥ ४५ ॥ हव्य वहति हव्यवाह ॥ ४६ ॥ अनित्यने
न लाक इत्यनल मृदिमदि-' ॥ (उणा- ४६५) ॥ इत्यल ॥ ४७ ॥
अगत्यूर्ध्वं याति अग्नि 'वीयु-' ॥ (उणा- ६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥
॥ १६५ ॥ अभव वसु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊगा ३ अर्चिषोऽस्य
सप्तार्चि, उदर्चि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एते पुलिन्ना । अपित्त नपुसकम् ।

शेषान्न-

अग्ना वमिद् दाप्र समन्तभुक् ।
पर्वरात्र पत्रिषासि पृथुघमुरिराशिर ॥
जुहुराण पृदाकु ३ कुपाकुर्वना हवि ।
धृताचिनाचिस्तश्च प्रष्टो यक्षतिरक्षति ॥
भुविभरथपायीचा स्विनि पवनवाहन ॥

स्वाहाऽगनायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वह्न प्रिया सुष्ठु आहूयते देवा अनया स्वाहा, पृषोदरादिवात्, सुष्ठु
आह त्रते देवान् कृत्विगनयेति वा स्वाहेत्यव्ययमपि ॥ १ ॥ अग्नेभायाऽग्नाया
'पृतकतुत्पाक्यमि - ॥ २ ॥ ८ ॥ ६० ॥ इति टी ऐकारवातस्य ॥ २ ॥

और्व सप्तर्चकोऽब्ध्यग्निर्वाटवो वडवामुग्र ॥ १६६ ॥

ऊवस्यापत्यमौत्र विदादित्वादन् दधानिसूनो रिपत्रदस्य उरुद्रवत्वादिति
वा । वरुणभयामाना ऊवागापित्वादित्येके ॥ १ ॥ सवत्तयति सवत्तक ॥ २ ॥
अधेरभिरब्ध्यग्नि ॥ ३ ॥ वडवाया अपत्य वाडव " वाडवेयौ रुदे "
॥ ६ ॥ १ ॥ ८५ ॥ इत्यत्र नियमादयण् न भवति ॥ ४ ॥ वडवाया इव मुखमस्य
वडवामुग्र ॥ ५ ॥ १६६ ॥

दवो दावो वनगहि

दुनाति वयान् दव, अच् 'वा ज्वलादि' ॥ ५ ॥ १ ॥ ६० ॥ इति
णे दाव ॥ २ ॥ वनस्य वहिवावहि ॥ ३ ॥

मेघवहिरिरम्मद ।

मेघस्य वहिर्मेघवहि ॥ १ ॥ इत्सा जलेन माधतीरम्मद " इरम्मद "
॥ ५ ॥ १ ॥ १२७ ॥ इति शशि निपात्यते ॥ २ ॥

छागणस्तु करीषाग्नि

॥ १ ॥ नृदतो भानयो रमयोऽस्य वृहद्भानु ॥ २ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्य
 रेतो , यत् स्मृति - "अग्नेरपत्य प्रथमं मुखम्" इति ॥ ३ ॥ धनं जयति धनञ्जय
 ॥ ४ ॥ हव्यं हविहुतं चाऽऽनाति हव्याशनं , हविरशनं , हुताशनं , नया
 दिवादनं , योगकत्वात् हव्यभुग् इत्यादयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपाटस्याम्मसा
 योगिधूमनखाद् मघानां कृपीटयोगान् । 'कृपीटं योनिरस्य' इत्येके , यदाहु - "अद्भ्यो
 ऽग्निग्राहणं क्षत्रमद्भ्यो लोहमुत्थतम्" ॥ ८ ॥ दाम्यति दमुना , दमेधनसूनसौ,
 दमुना अपि ॥ ९ ॥ विरोचते विरोचन ॥ १० ॥ आशोऽष्टमिच्छति आशुगुमणि
 " आह कृद्गुणे सन् " ॥ (उणा-६४३) ॥ इत्यर्णां साधु ॥ ११ ॥ छापो
 रथोऽस्य छागरेथ ॥ १२ ॥ तनू न पातयति तनूनपात् देहधतृत्वात् नखादिखात्
 साधु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कश्यति दाह्याभावे कृशानु 'कृशेरानुक्' ॥
 (उणा-७९४) ॥ १४ ॥ विद्वानरस्यापत्यं वैद्वानरं विदादित्वाद् ॥ १५ ॥
 धीतयोऽदरा होत्र हव्यमस्य धीतिहोत्र ॥ १६ ॥ वृषेण धर्मेण अकति कृपाकपि
 वृषेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १७ ॥ पुनाति पावक ॥ १८ ॥ चित्रा नाना भानव
 कातयोऽस्य चित्रभानु ॥ १९ ॥ अपो पित्तं सारमपित्तम् ॥ २० ॥ धूमो ध्वना
 ऽस्य धूमध्वज ॥ २१ ॥ कृष्णो धूमा वत्साऽस्य कृष्णवत्सा ॥ २ ॥ अर्चीपि
 विद्यतेऽस्याधिष्मान् ॥ २३ ॥ शम्या गमं शमागमं , यत् कालिदास - शमा
 मिषाम्यन्तरलानपावकाम्" इति ॥ २४ ॥ तमो हन्ति तमोऽप्य ॥ २५ ॥ शुक्र तेजो
 ऽस्त्यस्य शुक्रं अग्रादित्वाद् ॥ २६ ॥ १६४ ॥ शोचाप ज्वाला केशा अस्य
 शोचिष्केश ॥ २७ ॥ शुचि शोधकत्वात् ॥ २८ ॥ हुतं वहति हुतवह , लिह्य
 दिवावच् ॥ २९ ॥ उपसि रात्रौ बुध्यते उपबुध 'वाऽहपत्यादयः' ॥ १ ।
 ३ । ५८ ॥ नति साधु ॥ ३० ॥ सप्तमन्त्रज्वालाशब्देभ्यः परो जिह्व सप्त
 जिह्वा अस्य सप्तजिह्व यदाहु -

भवति हिरण्यां कनका रक्ताकृष्णा वसुप्रभा कथा ।

रक्ता बहुल्येति सप्त सप्ताचिषा जिह्वा ॥ १ ॥

म न एव जिह्वा अस्य मन्त्राणि ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्व ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ज्वलति इत्येवशाला ज्वलनं भूपाक्रोधाथ- ॥ ५ । २ । ४२ ॥
 इत्यनं ॥ ३४ ॥ शिवा सत्यस्य शिखी ॥ ३५ ॥ जागति वायुना जाग्रति
 'जृष्टु- ॥ (उणा-७०५) ॥ इति हिद् वि ॥ २२ ॥ नातं विद्यते
 जातवदा 'अस' ॥ (उणा-९५०) ॥ इत्यसं जाता वेदा अस्मादिह वा पृथोदरादि
 त्वात् ॥ ३॥ गी बहिर्दमं गुप्सं वलमस्य बहिर् गुप्सा । बहते बधते बहिरिह व्यस्तम्,
 यथा बार्हस्पत्या देवा शुष्यत्यनेन गुप्सा यथा- गुप्सणि प्रणयनाभिसङ्कृते इति
 बहिरिह इत्यमरमाला यथा वशा बहिर्गो बहिरिह 'इति ॥ ३८ ॥ अनिल सखाऽस्य
 अनिलसखा ॥ ३९ ॥ वसन्ति देवा अस्मिन् वसु ॥ ४ ॥ राहित्यम्यो मृगाऽभा

चाह्नमस्य रोहिता ॥ ४१ ॥ आश्रयमात्मस्थानमश्नाति आश्रयाश आश्रय
माधारमश्नात्याश्रयाश इत्येक ॥ ४२ ॥ वह्निषा दर्मा ज्योतिरस्य वहिज्योति
॥ ४३ ॥ दहति दहन ॥ ४४ ॥ बहते वधते बहुल 'स्थावाङ्-' ॥ (उणा-
४८६) ॥ इत्युलो नलुक् च ॥ ४५ ॥ हव्य घहात हव्यवाह ॥ ४६ ॥ अनित्यने
न लाक इत्यनल 'मृदिमृदि-' ॥ (उणा- ४६५) ॥ इत्यल ॥ ४७ ॥
अगत्यूर्ध्वं याति अग्नि 'वीयु-' ॥ (उणा- ६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥
॥ १५५ ॥ त्वमथ वसु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊर्त्ताव अर्चिषोऽस्य
सप्तार्चि, उदचि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एते पुलिङ्गा । अप्वित्त नपुसकम् ।

शेषान्न-

अग्ना वमिद् दाप्र समतभुक् ।
पर्पराश्च पविषासि पृथुघमुरिराशि ॥
जुहुराण पृदाकुञ्च कुपाकुर्ध्वना हवि ।
धृताचिनाचिमेतञ्च प्रष्टो वज्रतिरञ्जति ॥
भुविभरवपावौच स्थनि पवनवाहन ॥

स्वाहाऽग्नायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वह्न प्रिया सुप्तु आहृत्यते देवा अग्न्या स्वाहा, पृषोदरादित्वात्, सुष्ठु
आह नूते देवान् ऋत्विगनयेति वा स्वाहल्यययमपि ॥ १ ॥ अग्नेभायाऽग्नाया
'पूतन्तुशपाश्वमि - ॥ २ । ४ । ६० ॥ इति टा एकारान्तस्य ॥ २ ॥

और्वे सवर्त्तकोऽव्यभिर्वाडवो वटवामुख ॥ १६६ ॥

ऊनस्यापत्यमोव, विदादित्वादन् दवाचिसूनो पिण्डलादस्य उरुद्रवत्यादिति
वा । वटवामयामाना ऊर्वोगापितत्वादित्ये ॥ १ ॥ सवर्त्तयति सवर्त्त ॥ २ ॥
अवधेरग्निरव्यभिर्वा ॥ ३ ॥ वडवाया अपत्य वाडव "वाडवया रुपे"
॥ ६ । १ । ८५ ॥ इत्यत्र नियमादेयण् न भवति ॥ ४ ॥ वटवाया इव मुखमस्य
वटवामुरा ॥ ५ ॥ १६८ ॥

दवो दावो वनग्रहि

दुनाति वयान् दव, अच् "वा ज्वलादि" ॥ ५ । १ । ६० ॥ इति
णे दाव ॥ २ ॥ वनम्य वह्निर्वनवहि ॥ ३ ॥

मेघग्रहिरिम्मद ।

मेघस्य वह्निर्मेघवहि ॥ १ ॥ इत्या जलेन मायतीरम्मद "हरम्मद"
॥ ५ । १ । १०७ ॥ इति खशि निपात्यते ॥ २ ॥

ठागणस्तु करीपाग्नि

उगणस्याय छागण ॥ १ ॥ करापस्याग्नि करीपाग्नि ॥ २ ॥

कुरूलस्तु तुपानल ॥ १६७ ॥

रूपते कुरूल पुष्पीवलिङ्ग 'दुक्कलकुरूल' ॥ (उणा-४९१) ॥ इति
साधु ॥ १ ॥ तुपाणामनलस्तुपानल ॥ २ ॥ १६७ ॥

सताप सज्जर

सतापयति सताप ॥ १ ॥ सज्जरयति सज्जर ॥ २ ॥

वाप्प ऊप्मा

वाधते वाप्प पुष्पीवलिङ्ग 'शादिवाधि' ॥ (उणा-३९९) ॥ इति प,
पतव च ॥ १ ॥ ऊपति रुच्यूप्मा पुलिङ्ग 'मनू' ॥ (उणा-९११) ॥ इति
मनू ॥ २ ॥

जिह्वा म्युरर्चिष ।

अग्नेरर्चिष लेढि ऋयमाभिर्जिह्वा ॥ १ ॥

हेति फीला शिरसा ज्वालार्चि

दिनोत्पनया हेति 'सातेहेति' ॥ ५ । ३ । ९४ ॥ इति कौ निपात्यते
॥ १ ॥ कालति फीला पुष्पीलिङ्ग ॥ २ ॥ श्यति शिरसा ॥ ३ ॥ ज्वलति ज्वाला
पुष्पीलिङ्ग ज्वलादित्वात् ण ॥ ४ ॥ अच्यतेऽर्चि ज्वालावलिङ्ग रुच्यर्चि-'
॥ (उणा-९८९) ॥ इतीस् ॥ ५ ॥

उलङ्का महत्सौ ॥ १६८ ॥

वासौ ज्वाला महता उलङ्कायति ज्वलतीति वा निष्कतुष्टक ॥ (उणा-
२६) ॥ इति के निपात्यत ॥ १ ॥ ॥ १६८ ॥

स्फुलिङ्गोऽग्निक्वण

स्फुलति सचिनाति स्फुलिङ्ग त्रिलिङ्ग स्फुलिङ्गलि- ॥ (उणा-१०२) ॥
इतीङ्गर् । जातावपि लिङ्गा न ङी क-द्रावत् ॥ १ ॥

अलातज्वालोल्का

अलातस्य ज्वाला अलातज्वाला उल दाहे सौत्रस्य ज्वलतेर्षा निष्क-
तुष्टक- ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपातनादुल्का ॥ १ ॥

अलातमुल्मुकम् ।

अलति दाप्सा मण्डयत्यलात कूङ्कलि- ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक'
॥ १ ॥ अलत्यु-मुक कञ्जुक- ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यत ॥ २ ॥

धूम स्याद्वायुवाहोऽग्निवाहो दहनकेतनम् ॥ १६९ ॥

अम्भ मृ करमालश्च स्तरीर्जामृतवाह्यपि ।

धुनाति धूम “विलिभिलि-” ॥ (उणा- ३४०) ॥ इति ऋत् म ॥ १ ॥
वायुना उह्यते बाह्यते वायुवाह ॥ २ ॥ आमना उह्यतेऽग्निवाह ॥ ३ ॥ दहनस्य केतन
ध्वजा दहनकेतनम् ॥ ४ ॥ १६९ ॥ अम्भ सूत धूमनत्वात् मेघानामम्भ सू
॥ ५ ॥ कायत वायुना करमाल ‘चात्वाल-’ ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्यलि
निपात्यते ॥ ६ ॥ सणाति य स्तरी खालिङ्ग ‘तृस्तृनद्रि-’ ॥ (उणा-
७११) ॥ इति ई ॥ ७ ॥ जामूत वहति जामूतवाही ॥ ८ ॥

तडिदैरवती विद्युन्चला शम्पाऽचिरप्रभा ॥ १७० ॥

आकालिकी अतद्द्रुवा चञ्चला चपलाऽशनि ।

सौदामनी क्षणिका च हृदिनी जलवालिनी ॥ १७१ ॥

ताडयति तडित् ‘ह्रस्वहि’ ॥ (उणा- ८८७) ॥ इतात् खीलिङ्गोऽयम्
॥ १ ॥ ऐरावतोऽभ्रगो गजस्तस्य ह्या ऐरावता इरावति मये समुद्रे वा भवेति वा ॥ २ ॥
विद्योतत विद्युत् स्त्रालिङ्ग ॥ ३ ॥ चलति चला ॥ ४ ॥ शाम्यति शम्पा “भापा
‘चणि-’ ॥ (उणा- २९६) ॥ इति ष षा पियताति वा । द-ल्यादिरयमिति
प्रान्या ऋ पिबति नायन तेन इति व्याख्यन् ॥ ५ ॥ न चिर प्रभाऽस्य अचि
रप्रभा, क्षणप्रभाऽपि ॥ ६ ॥ १७० ॥ आकालमुत्पत्तिशाल यावद् भवति आ-
लिनी क्षणिकत्व त आकालिकमिदं वाच्यते’ । ६ । ४ । १२८ ॥ इति इकण्
॥ ७ ॥ शतद्वदोऽन्विरस्यस्या शतद्वदा वाटवज्योतिष्यत्वात् अत्रादित्वाद शतधा
द्वादते वा पृषोदरादित्वात् द्वय ॥ ८ ॥ चञ्चला, चपला, अस्थेयौत् ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ अश्नुतेऽशनि पुस्त्रालिङ्ग ‘सदितृनि-’ ॥ (उणा- ६८०) ॥
इत्यनि ॥ ११ ॥ सुदाम्ना पवतेन एकदिक् सौदामना ‘दस्तु-यदिशि’ ॥ ६ ।
१३ । २१० ॥ इत्यण् ॥ १२ ॥ क्षणाऽस्त्यस्या क्षणिका ॥ १३ ॥ द्वादतेऽनश्य
द्वादिना ॥ १४ ॥ जलेन वलति प्र णिति जलवालिनी ॥ १५ ॥ १७१ ॥

॥ समाप्तोऽयं तत्र काय ॥

वायुनायमाह—

वायु समीर समिरो पयना ऽऽशुगौ नम -

श्वासो नमस्त्वद-ऽनिल श्वसना समीरण ।

वातोऽहिकान्त पवमान मस्तु प्रकम्पना

कम्पाक नित्यगति-गन्धवह प्रमज्जना ॥ १७२ ॥

मातरिश्वा जगत्पाण पृषदश्चो महानल ।

छगणस्याय छागण ॥ १ ॥ करापस्याग्नि करीपाग्नि ॥ २ ॥

कुतूलस्तु तुषानल ॥ १६७ ॥

कूयते कुतूल पुत्राबलिः 'कुतूलकुतूल' ॥ (उणा-४९१) ॥ इति
साधु ॥ १ ॥ तुषाणामनलस्तुषानल ॥ २ ॥ १६७ ॥

सताप सज्वर

सतापयति सन्ताप ॥ १ ॥ सज्वरयति सज्वर ॥ २ ॥

वाप्य ऊष्मा

वाधते वाप्य पुषलागलिः 'वादिवाधि' ॥ (उणा-२९९) ॥ इति प,
पठ्य च ॥ १ ॥ ऊयति वपस्यूष्मा पुलिङ्ग 'मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति
मन् ॥ २ ॥

जिह्वा स्युरर्चिष ।

अग्नेरर्चिष लेढि हव्यमाभिर्जिह्वा ॥ १ ॥

हेति फीला शिरसा ज्वालार्चि

हिनोत्पनया हेति 'सातेहेति-' ॥ ५ । २ । ९४ ॥ इति कौ निपात्यते
॥ १ ॥ कीलति फीला पुष्नीलिः ॥ २ ॥ रयति शारया ॥ ३ ॥ ज्वलति ज्वाला
पुष्नीलिङ्ग ज्वालादित्वात् ण ॥ ४ ॥ अन्वतेऽर्चि ह्यन्लाबलिङ्ग रच्यर्चि-'
॥ (उणा-९८९) ॥ इतीस् ॥ ५ ॥

उलङ्का महत्यसौ ॥ १६८ ॥

असौ ज्वाला महता उलङ्कायति ज्वलतीति वा 'निष्कतुष्क' ॥ (उणा-
९६) ॥ इति के निपात्यत ॥ १ ॥ ॥ १६८ ॥

स्फुलिङ्गोऽग्निकण

स्फुलति साचेनाति स्फुलिङ्ग त्रिलिङ्ग स्फुलिकलि- ॥ (उणा-१०२) ॥
इतीङ्गम् । जातावपि त्रिया न टी क-दरावत् ॥ १ ॥

अलातज्वालोलका

अलातस्य ज्वाला अलातज्वाला उक्त दाहे सौत्रस्य ज्वलतेर्था 'निष्क
तुष्क- ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपातनाडुल्का ॥ १ ॥

अलातमुल्लमुकम् ।

अलति दाप्या मण्डयत्यलात 'कृत्कलि- ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक'
॥ १ । ज्वल-युल्लमुक 'वञ्चुक- ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ २ ॥

धूम स्याद्वायुवाहोऽग्निवाहो दहनकेतनम् ॥ १६९ ॥

अम्भ मू क्रमालश्च स्तरीर्जामूतवाद्याप ।

धुनाति धूम 'बालाभलि-' ॥ (उणा- ३४०) ॥ जत स्मिन् ॥ १ ॥
वायुना उह्यते वाह्यत वायुवाह ॥ २ ॥ अभिना उह्यतेऽग्निवाह ॥ ३ ॥ दहनस्य केतन
ध्वजा दहनस्तनम् ॥ ४ ॥ १६९ ॥ अम्भ सूत धूमजत्वाद् मेधानामम्भ मू
॥ ५ ॥ शयते वायुना क्रमाल 'आत्वाल-' ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्याले
निपात्यते ॥ ६ ॥ घृणाति य स्तरी छालिद्र 'तृस्तृनद्रि-' ॥ (उणा-
७११) ॥ इति ६ ॥ ७ ॥ जामूत वहति जामूनगहा ॥ ८ ॥

तडिदैरचती विद्युन्चला शम्पाऽचिरप्रभा ॥ १७० ॥

आकालिकी शतहृदा चञ्चला चपलाऽशनि ।

सौदामनी क्षणिका च हृन्निनी जलनालिका ॥ १७१ ॥

ताडयति तटित् 'हृस्त्रि' ॥ (उणा- ' ८८७) ॥ इत्यात्, छालिद्रोऽयम्
॥ १ ॥ ऐरावतोऽभ्रगो गन्तस्तस्य ला ऐरावता इरावति मये समुद्रे वा भवेति वा ॥ २ ॥
विद्योतते विद्युत् स्नालिद्र ॥ ३ ॥ चलति चला ॥ ४ ॥ शाम्यति शम्पा 'भापा
अग्नि-' ॥ (उणा- २९६) ॥ इति ५ वा विवताति वा । दृष्ट्यादिभ्यमिति
प्रान्या स पिपति नायन तेच इति व्याप्यन् ॥ ५ ॥ न चिर प्रभाऽह्य अवि
रम्भा, अणप्रभाऽपि ॥ ६ ॥ १७० ॥ आरालमुत्तरतिराल यावत् भवति आका
लिफा क्षणिकरत आकालिकमिह नायते ॥ ६ ॥ ४ ॥ १२८ ॥ इति इरुण्
॥ ७ ॥ शतहृदोऽचिरच्यस्या शतहृदा वाडवज्योतिष्त्वात् अत्रादिनाद शतधा
हृदते वा घृणादरादित्वात् ह्रस्व ॥ ८ ॥ चञ्चला, चपला, अस्वैयात् ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ अद्गुनेऽशनि पुस्नालिद्र 'सदिहनि-' ॥ (उणा- ६८०) ॥
इत्यनि ॥ ११ ॥ सुदाम्ना पवतेन एरुविन् सौदामना 'टस्तुतमदिशि ॥ ६ ॥
॥ ३ ॥ २९० ॥ इत्यण् ॥ १२ ॥ क्षणाऽस्त्यस्या क्षणिक ॥ १३ ॥ दृष्टिनेऽवद
हादिना ॥ १४ ॥ जलेन बलति प्र णिति जलनालिका ॥ १५ ॥ १७१ ॥

॥ समाप्तोऽयं तैच शय ॥

वायुकायमाह—

वायु समीर-समिरौ परना ऽऽशुगौ नम -

वासो नभस्वद-ऽनिलश्चसना समीरण ।

वातोऽहि कान्त पवमान मरुत प्रकम्पना

कम्पाक नित्यगति-गन्धग्रह -प्रमज्जना ॥ १७२ ॥

भातरिक्षा जगत्प्राण पृषदद्यो महानल ।

मारुत म्पशनो दैत्यदेव

वाति वायति वा द्रव्याणि वायु 'ट्वाणाचि-' ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण्
 ॥ १ ॥ रभीरयति समीर ॥ २ ॥ ममेति समिर 'इण्धागुभ्या वा' ॥
 (उणा-३८९) ॥ इति मिद् र ॥ ३ ॥ पवते पवन ॥ ४ ॥ आगु गच्छति
 आगुग ॥ ५ ॥ तमत आस इव नम आम ॥ ६ ॥ नभोऽस्त्यस्य नभस्वान्
 ॥ ७ ॥ अनत्योऽनल 'क्यनि' ॥ (उणा-४८९) ॥ इतील, न मिलति
 इति वा ॥ ८ ॥ अस्त्यनेन असन ॥ ९ ॥ रभीरयात् समीरण ॥ १० ॥ वाति
 वायति वा वात 'दम्धामे-' ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥ ११ ॥ अहिभि
 काम्यते अहिरान्त ॥ १२ ॥ पवते पवमान ॥ १३ ॥ म्रियन्ते क्षुद्रजन्तवोऽनन
 मरुत्, म्र उत् ॥ १४ ॥ प्रकम्पयति प्रकम्पन ॥ १५ ॥ कम्पाकविहमस्य कम्पाक
 ॥ १६ ॥ नित्य गतिरस्य नित्यगति, सदागतिरपि ॥ १७ ॥ गन्धस्य बहो गन्धवहा
 गन्धवहोऽपि ॥ १८ ॥ प्रमनक्ति प्रमञ्जन ॥ १९ ॥ १७२ ॥ मातरि
 ये श्वयति मातरिश्वा श्वमातरिश्वन्-' (उणा-१०२) इत्यनि निपात्यते
 ॥ २० ॥ जगता प्राणो जगत्प्राण ॥ २१ ॥ पृषद् मृगविशेषाऽथोऽस्य
 पृषदश्च । पृषत्यमुक्ता अश्वा अस्य इत्यन्ये ॥ २२ ॥ महद् बलमस्य महाबल
 ॥ २३ ॥ मरुदेव मारुत प्रज्ञादित्वादण् ॥ २४ ॥ स्तृशति स्पशन ॥ २५ ॥
 दैत्याना देवो दैत्यदेव ॥ २६ ॥ एते पुलिना ॥

शेषान्न-

वायौ सुरालय प्राण समृतो जलभूषण ।

शुचिर्वहो लोलपट पद्मिभोत्तरादेकपाति ॥ १ ॥

अङ्गति क्षिपणुमाक्या ध्वजप्रहरणश्चल ।

शातलो जलकान्तारो मेघारि सुमरोऽपि च ॥ २ ॥

झञ्झा स वृष्टियुक् ॥ १७३ ॥

स वायु वृष्टया युक्त झम् अदने झमताव झञ्झा, "यमेव" ॥ (उणा १३७)

॥ १ ॥ १७३ ॥

प्राणो नासाग्रहन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचर ।

प्रन्थेणानयति प्राण क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति उ, प्रसरणेन
 अनित्यनन वा नासाय हृदय नाभि पादाङ्गुष्ठान्तश्च गोचरो यस्य न तथा ॥ १ ॥

अपान पवनो मन्थापृष्ठपृष्ठात्तपार्थिग ॥ १७४ ॥

मूत्रपुरीषगमादीनपानयत्पान अपसरणेन अनित्यनेन वा । म धे प्रीवापश्चा
 द्भागौ, पृष्ठ तदधोभाग पृष्ठान्तो शुद्, पार्थी पादपद्माद्भागौ तेषु गच्छति य स
 तथा ॥ १ ॥ ॥ १७४ ॥

समान सन्धिहृन्नाभिषु

अशितपीताहारपरिणतिभेद रस तत्र तत्र स्थाने समनुरूपमा समन्ततो नय
ताति समान , पुष्कलावलिङ्ग , समतादानित्यनेन वा, सर्वसौख्येषु हृदये नाभावव
स्थानमस्येति ॥ १ ॥

उदानो हृच्छिरोऽन्तरे ।

रसादीनूध्व समन्ततो नयति इत्युदान ऊर्ध्वमनित्यनेन वा हृदये शिराति
अनयोरन्तरे कण्ठे तालुनि भूमध्ये च स्थानमस्येति यदबोचाम योगशास्त्रे—

रक्तो हृत्-कण्ठ तालु भूमध्ये मूत्रनि सस्थित ।

उदानो वरयता नेयो गत्यागतिविशेषत ॥ १ ॥” इति ।

सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान

सर्वत सर्वस्या त्वनि वृत्तिरस्य सर्वत्वग्वृत्तिक , व्यानगति व्याप्नोति व्यान
व्याप्या अनित्यनेन वा ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

इत्यङ्गे पञ्च वायव ॥ १७५ ॥

इति समाप्तौ अङ्गे शरारे प्राणादय पञ्च वायव स्यु ॥ १७५ ॥

समाप्तोऽय वायुकाय ॥

वनस्पतिगणमाह—

अरण्यमटवी सत्र वार्क्षी च गहन शय ।

कान्तार विपिन कक्ष स्यात् पण्ड कानन वनम् ॥ १७६ ॥

दयो दाव

इत्यति भ्राम्यन्ति अस्मिन्नरण्य पुष्कलीवलिङ्ग ‘धाप्राजि-’ ॥ (उणा- ३७९) ॥
इत्यय , महत्त्वविविधभाषाया अरण्यानी ॥ १ ॥ अट-त्वस्यामटवि ‘छत्रिच्छिवि-’
॥ (उणा- ७०६) ॥ इति वी निपात्यते, इयामटवा ॥ २ ॥ सौद-त्यत्र सत्र
‘हुयामा-’ ॥ (उणा- ४५१) ॥ इति त्र ॥ ३ ॥ उक्षा अत्र सति वाक्षम्,
ज्योत्स्नादित्वादण् ॥ ४ ॥ गाह्यते गहन ‘विदन-’ ॥ (उणा- २७५) ॥
इत्यने निपात्यते ॥ ५ ॥ अपति हिनास्ति चप ॥ ६ ॥ काम्यत कान्तार पुष्कलाव
लिङ्ग द्वारशृङ्गार-’ ॥ (उणा- ४११) ॥ इत्यारे निपात्यते ॥ ७ ॥ विपन्ते
भयेन अत्र विपिन ‘विपिनापि’ ॥ (उणा- २८४) ॥ इताने निपात्यते
॥ ८ ॥ कपति कक्ष ‘मावावदि-’ ॥ (उणा- ५६४) ॥ इति स ॥ ९ ॥ सन्यते
सेव्यते पण्ड पुष्कलावलिङ्ग , बाहुलकात् सत्वाभावे ‘पद्ममाह’ ॥ (उणा- १६८) ॥

मारुत स्पर्शनो दैत्यदेव

घाति घायति वा द्रव्याणि वायु 'वृषाणाजि-' ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ समीरयति समीर ॥ २ ॥ समेति समिर "इण्धागभ्या वा" ॥ (उणा-३८९) ॥ इति विद् र ॥ ३ ॥ पवते पवन ॥ ४ ॥ आगु गच्छति आगुग ॥ ५ ॥ तमत आस इव नमश्चाम ॥ ६ ॥ नमोऽस्त्यस्य नमस्वान् ॥ ७ ॥ अनन्त्यनेन आनल "क-यनि" ॥ (उणा-४८९) ॥ इतील, न मिलति इति वा ॥ ८ ॥ भस-त्यनन भसन ॥ ९ ॥ समीरयात समीरण ॥ १० ॥ वाति घायति वा घात "दभ्यमि-" ॥ (उणा- ५००) ॥ इति त ॥ ११ ॥ अहिमि काम्यते अहिकात् ॥ १२ ॥ पवते पवमान ॥ १३ ॥ भ्रियन्ते ध्रुवज-तवोऽनन मरुत्, प्र उत् ॥ १४ ॥ प्रस्पर्पयति प्रस्पर्पन ॥ १५ ॥ कम्पासुविहमस्य कम्पाक ॥ १६ ॥ नित्य गतिरस्य नित्यगति, सदागतिरपि ॥ १७ ॥ गन्धस्य वदो गन्धवद्वा गन्धवहोऽपि ॥ १८ ॥ प्रभनकि प्रभञ्जन ॥ १९ ॥ १७२ ॥ मातरि स्त्रे श्वयति मातरिश्वा "श्व-मातरिश्चन्-" (उणा- ९०२) इत्यनि निपात्यते ॥ २० ॥ जगता प्राणो जगत्प्राण ॥ २१ ॥ पृषद् मृगविशेषाऽदाऽस्य पृषदश्च । पृषत्यमुक्णा अश्वा अस्य इत्य-ये ॥ २२ ॥ महद् बलमस्य महाबल ॥ २३ ॥ मरुदेव मारुत, प्रजादित्वाद् ॥ २४ ॥ स्पृशति स्पशन ॥ २५ ॥ दैत्याना देवो दैत्यदेव ॥ २६ ॥ एते पुलिङ्गा ॥

शेषश्चात्र-

वायौ सुरालय प्राण समृतो जलभूषण ।

शुचिवहो लोलपट पत्रिमोक्षरदिक्पति ॥ १ ॥

अह्वति क्षिपणुमाकया ध्वजप्रहरण-रत्न ।

शातलो जलशान्तारो मेघारि समरोऽपि च ॥ २ ॥

शङ्खा स वृष्टियुक् ॥ १७३ ॥

स वायु वृष्ट्या युक्त क्षमू अदने क्षमताव शङ्खश्चा, "यमेक्ष" ॥ (उणा १३७) ॥ १ ॥ १७३ ॥

प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचर ।

प्रकर्षणानयति प्राण क्वचित् ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड, प्रसरणेन अनित्यनेन वा नासाद्य हृदय नाभि पादाङ्गुष्ठा-तश्च गोचरो यस्य स तथा ॥ १ ॥

अपान पवनो मन्थापृष्ठपृष्ठा-तपाणिग ॥ १७४ ॥

मूत्रपुरीषगमादीनपानयत्यपान अपसरणेन अनित्यनेन वा । म धे प्रीवापश्चा ज्ञागौ, पृष्ठ तदधोभाग पृष्ठान्तो गुद, पाष्णी पादपश्चाद्भागौ तेषु गच्छति च स तथा ॥ १ ॥ १७४ ॥

वृक्षोऽग शिखरी च शासि-फलदावर्द्धिरिद्रुद्रुमो

जीणो द्रुर्निटर्पा कुट क्षितिरुह कारस्फरो विष्टर ।

नन्धावर्त करालिकौ तरु-वसू पर्णां पुलाक्याहिप

सालाऽनोरुह-गच्छ पादप नगा रूक्षाऽगमौ पुष्पद ॥१८०॥

वृक्ष्यते छियते वृक्ष 'ऋजिरिपि-' ॥ (उणा-५६७) ॥ इति कित् स, वृक्षते
वणोति वा ॥ १ ॥ न गच्छत्यग ॥ २ ॥ शिखर शिरोऽस्त्यस्य शिखरी ॥ ३ ॥
शाखा स त्यस्य शाखा, शिखादित्वादिन् ॥ ४ ॥ फल ददाति फलद ॥ ५ ॥
अद्यते अद्रि 'तद्विवद्धि-' ॥ (उणा- ६९२) ॥ इति रि ॥ ६ ॥ हरिं वर्णं
द्रवनि हरिह, "हरिपात-" ॥ (उणा- ७४५) ॥ इति डिदु ॥ ७ ॥ द्रु द्राया
ऽस्त्यस्य द्रुम "युद्धोर्मै" ॥ ७।२।३७ ॥ रिति म ॥ ८ ॥ जीर्यते जीण "इणुर्विशा-"
॥ (उणा- १८२) ॥ इति ण ॥ ९ ॥ द्रवति द्रु 'युद्धभ्याम्' ॥ (उणा-
७४४) ॥ इति डिदु ॥ १० ॥ विटपो विस्तारोऽस्यास्ति विटर्प ॥ ११ ॥ 'कुठि
सौत्र कोठति कुठ 'नाभ्युपात्य-' ॥ ५।१। ५४ ॥ इति क् ॥ १२ ॥
क्षितौ रोहति क्षितिरुह, मूलविभुजादित्वात् क यौगिकत्वात् कुज महीरुहादय
॥ १३ ॥ कार करोति कारस्फर, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ १४ ॥ विष्टणोति
विष्टर 'वे छ' ॥ २।१।२३ ॥ इति पत्यम् ॥ १५ ॥ नन्दी आवर्तोऽस्य
नन्धावर्त ॥ १६ ॥ करालमुच्च शिखरमस्त्यस्य करालिक ॥ १७ ॥ तरन्त्यापदम
नेन तरु 'मृत्तु-' ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ १८ ॥ वसन्ति पक्षिणोऽन
वसु ॥ १९ ॥ पणानि सत्यस्य पर्णां ॥ २० ॥ पोलति पुलो विस्तार तमकति
पुलाही ॥ २१ ॥ अद्रिभिभूलै पित्रत्यद्विप चरणपोऽपि ॥ २२ ॥ सल गतौ'
दन्त्यादि सत्यते साल सीयते वा भिगच्छमत्-' ॥ (उणा- ८६४) ॥
इति ले निपात्यते ॥ २३ ॥ अनित्यम्भोभिरनोरुह अनेरोरुह अनस शकटस्य
अक गतिं हन्ताति निवचनाद्वा ॥ २४ ॥ गम्यते गच्छ "तुदिमदि-" ॥ (उणा-
१२४) ॥ इति छक् ॥ २५ ॥ पादमूलै पिचति पादप ॥ २६ ॥ न गच्छति
नग नगोऽप्राणिनि वा ॥ ३।२। १२७ ॥ इति साधु ॥ २७ ॥ रूक्षयति
रूक्ष ॥ २८ ॥ न गच्छति अगम ॥ २९ ॥ पुष्पाणि ददाति पुष्पद । एते पु
लिङ्गा ॥ ३० ॥ १८० ॥

शेष-यान-

वृत्रे त्वारोहक स्वर्धो सीमिरो हरितच्छद ।

उरुज-तुवद्भिभूय ॥

कुञ्ज निकुञ्ज कुडङ्गा स्थाने वृक्षैर्गृता तरे ।

कनन्तेऽस्मिन् कुञ्ज 'कुज कुन्कुनौ च' ॥ (उणा- १२९) ॥ इति

इति ट ॥ १० ॥ वन्यते गम्यतेऽस्मिन् वानन “विदन-” ॥ (उणा- २७५) ॥
 इत्यने निगत्यते, कमनित्यस्मिन्निति वा ॥ ११ ॥ वन्यते वन वयादित्वादल् ॥ १२ ॥
 ॥ १७६ ॥ दुनोति दय, दाव ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रस्तारस्तु तृणाटव्या क्षपोऽपि च ।

प्रस्तायते प्रस्तार ॥ १ ॥ तृणबहुलाऽवी तृणाटवी तस्याम् ॥ २ ॥ क्षपति
 क्षप ॥ ३ ॥

अपोपाभ्या वन वेलमाराम कृत्रिमे वने ॥ १७७ ॥

अपोपाभ्या पर वन अपावृत वनमपवनम् ॥ १ ॥ उप समापे वनमुपवनम्
 ॥ २ ॥ वेलति वेलम् ॥ ३ ॥ आरमन्ति अस्मिन्नाराम ॥ ४ ॥ कृत्रिम उत्पादिते
 वने वृक्षसमूहे ॥ १७७ ॥

निष्कुटस्तु गृहाराम

कुटाद् गृहाद् निष्कातो निष्कुट, गृहस्यारामो गृहाराम ॥ १ ॥

वाह्यारामस्तु पौरक ।

पुरस्य बहिर्भव आरामो वाह्याराम, पुरस्याय पौर ॥ १ ॥

आक्रीड पुनरुद्यान

आक्रीडन्तेऽस्मिन्नाक्रीड ॥ १ ॥ उद्यान्यस्मिन् उद्यान राज्ञा लोकै सह
 साधारण वनम् । पुष्किलिङ्गावेती ॥ २ ॥

राज्ञा त्वन्त पुरोचितम् ॥ १७८ ॥

तदेव प्रमदवन

तदेव उद्यान राज्ञामन्त पुरयोग्य प्रमदार्थे प्रमदाना वा वन प्रमदवन “इषा
 पोबहुलम्-” ॥ २ । ४ । १९ ॥ इति द्वस् ॥ १ ॥ १७८ ॥ ;

अमात्यादेस्तु निष्कुटे ।

वाटी पुष्पाद् वृक्षान्वासौ

अमात्यादेरादिशब्दाद् गणिका साथवाहादेर्निष्कुटे गृहोपवने वधते कण्टका-
 दिभिर्वेष्टयते वाटी त्रिलिङ्ग । पुष्पशब्दाद् वृक्षशब्दाच्च अग्रे वाटीशब्द पुष्पाणां
 वृक्षाणां च वाटी पुष्पवाटी वक्षवाटी ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुद्राराम प्रसीदिका ॥ १७९ ॥

क्षुद्रो लघुराराम क्षुद्राराम, प्रसीदति मनोऽस्यां प्रसीदिका, प्रसीदरादित्वात् ॥
 ११ ॥ १७९ ॥

अस्या तु प्रतानिन्या गुल्मिन्युलप-वीरुध ।

अस्यामिति लतायाम्, प्रतानोऽस्यस्या प्रतानिनी तस्याम् ॥ १ ॥ गु-मोऽस्यस्या
गुल्मिनी ॥ २ ॥ बलते वेष्टते बलप “विष्टपोलप-” ॥ (उणा- ३०७) ॥
इत्यपे निपात्यते ॥ ३ ॥ विरोहति वीरुत्, व्रीलिङ्ग “वारु-यप्रोवौ” ॥ ४ ॥ १ ।
१२१ ॥ इति ऋत्वे साधु, विरुणद्धीति वा बाहुलकादीध ॥ ४ ॥

स्यात् प्ररोहोऽङ्कुरोऽट्कुरो रोहश्च

प्ररोहति प्ररोह ॥ १ ॥ अङ्कुरतेऽनेन इति अङ्कुर “वा-यसि-” ॥ (उणा-
४२३) ॥ इत्युर, बाहुलकादीधत्वेऽट्कुर, पुलिङ्गावेतौ, क्लीबेऽपि वैचयन्ती,
यदाह- ‘स्यादङ्कुरोऽङ्कुरोऽस्त्रिया’ इति ॥ २ ॥ ३ ॥ रोहति रोह ॥ ४ ॥

स तु पर्वण ॥ १८४ ॥

समुत्थित स्याद् बलिश

स तु अङ्कुर पर्वणो प्र-ये समुत्थित बलति प्राणिति बलिश “बलेर्णिद्धा”
॥ (उणा- ५३६) ॥ इतीश ॥ १ ॥ ॥ १८४ ॥

शिखा शाखा लता समा ।

इयति शिखा शाखा “इयतेरिन्च वा” ॥ (उणा- ८५) इति से साधु,
शाखति व्याप्नोतीति वा शाखा ॥ १ ॥ २ ॥ लाति लता ॥ ३ ॥

साला शाला स्कन्धशाखा

सीयते साला दत्त्वादि ॥ १ ॥ इत्यन्त्येना शाला “शामाश्या-” ॥ (उणा-
४६२) ॥ इति ल, शलतीति वा ज्वलादित्वात् ण, ताल-यादिरयम् ॥ २ ॥ स्क-
न्धान् नि घृता शाखा स्कन्धशाखा ॥ ३ ॥

स्कन्ध प्रकाण्डमस्तकम् ॥ १८५ ॥

स्कन्दते स्कन्ध स्कन्धामिव्या-” ॥ (उणा- २५१) ॥ इति घ, बाहु-
लकादस्य लुक् ॥ १ ॥ १८५ ॥

मूलात् शाखारधिर्गण्डि प्रकाण्ड

मूलत स्कन्धशाखामवधाकृत्य या गण्डिका स प्रफाम्यते प्रकाण्डो रक्षतद्वा
पुञ्जलावलिङ्ग । अमरस्तु-‘अस्त्री प्रकाण्ड स्कन्ध स्यात् इति प्रकाण्ड-स्कन्धा तुल्या-
याबाह ॥ १ ॥

अथ जटा शिफा ।

जटति जटा बद्धादिमूलम् ॥ १ ॥ शिनोति शतेऽध इत्यन्त्येनामिति वा शिफा

ज ॥ १ ॥ एष निपुञ्ज । पुत्रीवल्लिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ कुडति कुड्ग “पतितमि-”
॥ (उणा- १८) ॥ इत्यत्र , कुट्टादिवाद् गुणाभाव । ३ ॥

पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्य

पुष्पैरुत्तुभूतं फलवान् वृक्ष वनस्पतिरेव वानस्पत्य , भेषजादित्वाद् दण्, वनस्पती भव इत्यर्थे ॥ १ ॥

विना तु तै ॥ १८१ ॥

फलवान् वन-पति स्यात्

तै पुष्पैर्विना फलवान् वृक्ष वनस्पति , वचस्कादिवात् साधु ॥ १ ॥ १८१ ॥

फलावन्ध्य फलेग्रहि ।

फलैरवन्ध्य फलानि गृह्णाति फलेग्रहि ‘ रज फलेमलाद् ग्रह ’ ॥ ५ । १ ।
१८ ॥ इति इ ॥ १ ॥

फलवन्ध्यस्त्ववकेशी

फलैर्वन्ध्य फलवन्ध्य नास्ति वकोऽप्यत्रावक शून्य तदीष्टेऽवकेशी ॥ १ ॥

फलवान् फलिन फली ॥ १८२ ॥

फलमस्त्यस्य फलवान् मतु ॥ १ ॥ फलबद्धा-” ॥ ७ । २ । १३ ॥
इताने फलिन ॥ २ ॥ इति फला ॥ ३ ॥ १८२ ॥

ओषधि स्यादौषधिश्च फलपाकावसानिका ।

ओषत्सोषधि उपेराधि , उपो धीयतेऽस्यामिति वा ॥ १ ॥ बाहुलकाद् वृक्षौ
औषधि । छील्लिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ फलस्य पाकोऽवसानमस्या फलपाकावसानिका ॥

क्षुपो ह्रस्वशिफा शास्त्र ।

क्षौति दक्ष्यमान क्षुप क्षुचुपिपू-य कित् ॥ (उणा- ३७१) ॥ इति ५ ,
ह्रस्वा शिफा जटा शाखाश्च यस्य स तथा ॥ १ ॥

प्रततिर्भवतिर्लता ॥ १८३ ॥

वल्ली

प्रज्जटा ततिरस्या प्रतति ॥ १ ॥ जपादित्वाद् वत्से प्रतति वृणोताति वा
‘ वृणो व्रत च ॥ (उणा- ६५५) ॥ इत्यनि छालिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ लाति
लता वृषिरज्जि- ॥ (उणा- २०८) ॥ इति चिदत् ॥ ३ ॥ १८३ ॥
वर्तते सज्जोति वक्ति पदिपठि-” ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ तथा वल्ली
गुह्य्यादिमाध यादिस्य ॥ ४ ॥

अस्या तु प्रतानिन्या गुल्मिन्युलप-वीरुध ।

अस्यामिति लतायाम्, प्रतानोऽस्त्वस्या प्रतानिनी तस्याम् ॥ १ ॥ गु-मोऽस्त्वस्या
गुल्मिनी ॥ २ ॥ बलते वेष्टते बलष 'विष्टपोलप-' ॥ (उणा- ३०७) ॥
इत्यपे निपात्यते ॥ ३ ॥ विरोहति वीरुन्, स्त्रालिङ्ग "वारुन्यग्रो ग्री" ॥ ४ ॥ १ ।
१२१ ॥ इति श्रुत्वे साधु, विरुणद्धाति वा बाहुलकादीष ॥ ४ ॥

स्यात् प्ररोहोऽङ्कुरोऽट्कुरो रोहश्च

प्ररोहति प्ररोह ॥ १ ॥ अङ्कुरतेऽनेन इति अङ्कुर "वारुयसि-" ॥ (उणा-
४२३) ॥ इत्युर, बाहुलकादीषत्वेऽट्कुर, पुटिङ्गावेतौ, कलीवेऽपि वैचयन्ती,
यदाह- 'स्यादङ्कुरोऽङ्कुरोऽस्तिनयौ इति ॥ २ ॥ ३ ॥ रोहति रोह ॥ ४ ॥

स तु पर्वण ॥ १८४ ॥

समुत्थित स्याद् बलिश

स तु अङ्कुर पर्वणो ग्रथे समुत्थित बलति प्राणिति बलिश "बलेर्णिङ्गा"
॥ (उणा- ५३६) ॥ इतीश ॥ १ ॥ ॥ १८४ ॥

शिखा शाखा लता समा ।

इयति शिखा शाखा 'इयतेरिन्च वा ॥ (उणा- ८५) इति खे साधु,
शाखति व्याप्रोताति वा शाखा ॥ १ ॥ २ ॥ लाति लता ॥ ३ ॥

साला शाला स्कन्धशाखा

सीयते साला दत्यादि ॥ १ ॥ इत्येतेना शाला "शामाश्या-" ॥ (उणा-
४६२) ॥ इति ल, शलतीति वा ज्वलादित्वात् ण, तालव्यादिरयम् ॥ २ ॥ स्क-
न्धाद् नि सूता शाखा स्कन्धशाखा ॥ ३ ॥

स्कन्ध प्रकाण्डमस्तकम् ॥ १८५ ॥

स्कन्दते स्कन्ध स्कन्धमिभ्या-" ॥ (उणा- २५१) ॥ इति घ, बाहु-
लकादस्य उक् ॥ १ ॥ १८५ ॥

भूलात् शाखानधिगण्डि प्रकाण्ड

मूलत स्कन्धशाखामववाकृत्य या गण्डिना स प्रसाम्यते प्रकाण्डो ग्रन्थदा
पुस्तलीबलिङ्ग । अमरस्तु- 'अस्त्रा प्रकाण्ड स्कन्ध स्यात् इति प्रकाण्ड-स्कन्धा तुभ्या
वावाह ॥ १ ॥

अथ जटा शिफा ।

जटति चण वक्षादिमूलम् ॥ १ ॥ जिजोति शतेऽय श्रान्येनामेति वा शिफा

जः ॥ १ ॥ ए१ निपुञ्ज । पुत्रीबलिज्ञावेतौ ॥ २ ॥ कुडति कुड्ज "पतितमि-"
॥ (उणा- १८) ॥ इत्यत्र , पुटादिस्वाद् गुणाभावः ॥ ३ ॥

पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्य

पुष्पैर्हेतुभूतं फलवान् वृक्ष वनस्पतिरेव वानस्पत्य , भेषजादिस्वाद् टण्, वास्पती भव इत्यर्थे ॥ १ ॥

विना तु तं ॥ १८१ ॥

फलवान् वनस्पति म्यात्

तं पुष्पविना फलवान् वृक्ष वनस्पति , वचस्कादिस्वात् साधु ॥ १ ॥ १८१ ॥

फलावन्ध्य फलेग्रहि ।

- फलेग्रह्य फलानि गृह्णाति फलेग्रहि "रज फलेमलाद् ग्रह" ॥ ५ । १ ।
१८ ॥ इति इ ॥ १ ॥

फलवन्ध्यस्त्यबकेशी

फलवन्ध्य फलवन्ध्य , नास्ति चकोऽप्यत्रावक शून्य तदीष्टेऽवकेशी ॥ १ ॥

फलवान् फलिन फली ॥ १८२ ॥

फलमस्त्यस्य फलवान् , मत्तु ॥ १ ॥ फलबहा-" ॥ ७ । २ । १३ ॥
इताने फलिन ॥ २ ॥ इति फला ॥ ३ ॥ १८२ ॥

ओषधि स्यादौषधिश्च फलपाकावसानिका ।

ओषल्योषधि , उपेरधि , उपो धीयतेऽस्यामिति वा ॥ १ ॥ बाहुलकाद् दृढौ
औषधि । छीलिज्ञावेतौ ॥ २ ॥ फलस्य पाकोऽवसानमस्या फलपाकावसानिका ॥

क्षुपो ह्रस्वशिफा शाख ।

क्षौति दक्ष्यमान क्षुप क्षुचुपिपूभ्य क्ति' ॥ (उणा- ३७१) ॥ इति प
ह्रस्वा शिफा जटा शाखाश्च यस्य स तथा ॥ १ ॥

प्रततिर्मेततिर्लता ॥ १८३ ॥

वर्णी

प्रत्यथा ततिरस्या प्रतति ॥ १ ॥ जपादिस्वाद् वत्ये प्रतति वृणोताति वा
' वृणो प्रत च ॥ (उणा- ६५५) ॥ इत्यनि छीलिज्ञावेतौ ॥ २ ॥ लाति
लता वृषिरज्जि- ॥ (उणा- २०८) ॥ इति विदत्त ॥ ३ ॥ १८३ ॥
वर्णे सगुणाति वन्ति पादपटि- ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ , तथा वर्णी
गुह्यादिमाध्यादिध ॥ ४ ॥

अस्या तु प्रतानिन्या गुल्मिन्युलप-वीरुध ।

अस्यामिति लतायाम्, प्रतानोऽस्यस्या प्रतानिनी तस्याम् ॥ १ ॥ गु-मोऽस्यस्या
गुल्मिना ॥ २ ॥ बलते वेष्टते बलप 'विष्टपोल्प-' ॥ (उणा- ३०७) ॥
इत्यपे निपात्यते ॥ ३ ॥ विरोहति वीरुत्, छालिङ्ग 'वारुन्यप्रो-मा' ॥ ४ ॥ १ ।
३२१ ॥ इति श्रुत्वे साधु, विरुणद्धाति वा बाहुलवादीष ॥ ४ ॥

स्यात् प्ररोहोऽङ्कुरोऽङ्कुरो रोहश्च

प्ररोहति प्ररोह ॥ १ ॥ अङ्कुरतेऽनेन इति अङ्कुर 'वा-यसि-' ॥ (उणा-
४२३) ॥ इत्युर, बाहुलवादीषत्वेऽङ्कुर, पुलिङ्गावेतौ, कर्त्तावेऽपि वैनयन्ती,
यदाह- 'स्यादङ्कुरोऽङ्कुरोऽस्त्रियौ' इति ॥ २ ॥ ३ ॥ रोहति रोह ॥ ४ ॥

स तु पर्वण ॥ १८४ ॥

समुत्थित स्याद् बलिश

स तु अङ्कुर पर्वणो श्रये समुत्थित बलति प्राणिति बलिश 'बलेणिद्वा'
॥ (उणा- ५३६) ॥ इतीश ॥ १ ॥ ॥ १८४ ॥

शिखा-शाखा-लता समा ।

इयति शिखा, शाखा 'इयतेरिन्च वा' ॥ (उणा- ८५) इति खे साधू,
शाखति व्याप्रीतीति वा शाखा ॥ १ ॥ २ ॥ लाति लता ॥ ३ ॥

साला शाला स्कन्धशाखा

सीयते साला दत्यादि ॥ १ ॥ इत्येतेना शाला 'शामास्या-' ॥ (उणा-
४६२) ॥ इति ल, शलतीति वा ज्वलादित्वात् ण, तालन्यादिरयम् ॥ २ ॥ स्क-
न्धान् नि सूता शाखा स्क्वशाखा ॥ ३ ॥

स्कन्ध प्रकाण्डमस्तकम् ॥ १८५ ॥

स्कन्दते स्कन्ध 'स्कन्धामिन्या-' ॥ (उणा- २५१) ॥ इति ध, बाहु-
लकादस्य छक् ॥ १ ॥ १८५ ॥

मूलात् शाखानभिर्गण्डि प्रकाण्ड

मूलत स्कन्धशाखामवधाकृत्य या गण्डिका स प्रनाम्यते प्रकाण्डो मृत्पद्मा
पुक्लाबलिङ्ग । अमरस्तु- 'अर्धो प्रकाण्ड स्कन्ध स्यात्' इति प्रकाण्ड-स्कन्धा तुल्या
यावाह ॥ १ ॥

अथ जटा शिफा ।

जटति जटा वक्षादिमूलम् ॥ १ ॥ शिनोति शतेऽध इत्यन्तेनामिति वा शिफा

“शफर-” ॥ (उणा-३१६) ॥ इति वे निपात्यते ॥ २ ॥

प्रमाण्डरहिते स्तम्भो विटपो गुल्म इत्यपि ॥ १८६ ॥

प्रमाण्डो गण्डिका तद्रहित उद्भिद्विशेषे तृणतद्वाया वा, स्तम्भनाति स्तम्भ
“गुम्भ्यन्म्यादय” ॥ (उणा-३२०) ॥ इति वे निपात्यते ॥ १ ॥ वेदति विटप-
“भुजिकुतिपुटि-” ॥ (उणा-३०५) इति विदप गुडति गुन्म पुक्लीबलि
ज्ञावतौ ॥ २ ॥ ३ ॥ १८६ ॥

शिरोनामाप्र शिखर

शिखरसो नामास्य वृक्षादिप्रातस्य शिरोनाम शिखरायमित्यथ ॥ १ ॥
अगस्त्यम् ॥ २ ॥ शारानि शिखर पुक्लाबलिङ्ग ॥ ३ ॥

मूल बुनोऽहिनाम च ।

मूलति मूल वृक्षस्य, पुम्लीगलिङ्ग ॥ १ ॥ मुप्यतेऽनेन बुध्न “जीणशीदी-” ॥
(उणा-२६१) ॥ इति विद् न ॥ २ ॥ अहिनामास्यसाहिनाम पादपर्याय
मित्यर्थ ॥ २ ॥

सारो मज्जि

सरति सार ‘सत्तं स्थिर-’ ॥ ५।३।१७ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ मज्जति मज्जा,
पुलिङ्गस्तत्र ॥ २ ॥

त्वचि छल्ली चोच बल्क च बल्कलम् ॥ १८७ ॥

त्वचति त्वक् छालिङ्ग तस्या, त्वचाऽपि ॥ १ ॥ छाद्यतेऽनया छदयत्येनामिति
वा छलि भिन्नाच्छमङ्ग-’ ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ल निपात्यते ॥ २ ॥ चन्यते
चोच चमेडोचडङ्गी ॥ ” (उणा-१२२) ॥ इति डोच ॥ ३ ॥ बल्यते छाद्यते
ऽनेन बल्क भीण्- ॥ (उणा-२१) ॥ इति क, ‘बलिपुषे - ॥ (उणा-४९६) ॥
इति कलक्लव्यये वरफलम् । पुक्लाबलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ १८७ ॥

स्थायौ तु ध्रुवः शुङ्ग

तिष्ठताति स्थाणु पुक्लीगलिङ्ग अनिस्था- ॥ (उणा-७६८) ॥ इति शु
तत्र ॥ १ ॥ ध्रुवति ध्रुव, के ध्रुवक ॥ २ ॥ शाम्यति शुङ्ग पुलिङ्ग वै शाशि ॥
(उणा-७४९) ॥ इति कु ॥ ३ ॥

काण्ठे दलिक दारुणी ।

काशते काष्ठ वनिकणि- ॥ (उणा-१६२) ॥ इति ठ, तत्र ॥ १ ॥
दल्यो दलिक दालि- ॥ (उणा-३८) ॥ इताक ॥ २ ॥ दायत दारु
पुम्लीगलिङ्ग “कृवापाजि-” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण ॥ ३ ॥

निष्कुह कोटर

निष्कुह्यते निष्कुह ॥ १ ॥ कुट्टति कोटर वृक्षगर्तं पुक्लाबलिङ्ग “ऋछि
चटि-” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यरे बाहुलसाद् गुण ॥ २ ॥

मञ्जा मञ्जरिर्वल्लरिश्च सा ॥ १८८ ॥

‘मञ्जि सौत्र’ मञ्जति ‘मञ्जा ॥ १ ॥ चूतादेनवोद्भिद् “बहुल्म” ॥
५।१।२ ॥ इत्यरौ मञ्जरि, स्त्रालिङ्ग “ऋछिचटि-” ॥ (उणा-३९७) ॥
इत्यरान्तात्तु इया मञ्जरी ॥ २ ॥ वज्रे बलरि स्त्रालिङ्ग “नदिवलि-” ॥ (उणा-
६९८) ॥ इत्यरि ॥ ३ ॥ १८८ ॥

पत्र पलाश छदन बर्ह पर्ण छद दलम् ।

पतति पत्र पुक्लीबलिङ्ग “हुयामा-” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्र ॥ १ ॥
पलति पलाश “पलेराश” ॥ (उणा-५३३) ॥ २ ॥ छाद्यतेऽनेन छदन
युनादिपाठात् णिवोऽभावपक्षेऽनद् ॥ ३ ॥ बहते बर्ह पुक्लाबलिङ्ग ॥ ४ ॥
पृणाति पर्ण ‘इणुर्विशा-” ॥ (उणा-१८२) ॥ इति ण ॥ ५ ॥ छाद्यतेऽनेन
छद ‘पुनामि-” ॥ ५।३।१३० ॥ इति घे ‘एकोपसर्गस्य-” ॥ ४।
२।३४ ॥ इति ह्रस्व दलति विशीर्यते दलम् । पुक्लीबलिङ्गावेर्ता ॥ ६ ॥ ७ ॥

नवे तस्मिन् किसलय किसल पल्लव

तस्मिन् पत्रे नवे कसति किसलय कमरेलादिरिच्यास्य’ (उणा-१६८) ॥
इत्यय ॥ १ ॥ “मुरल-” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपातनात् किसलम्,
किञ्चित् सलताति वा पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ पत्र गतौ’ पन्ति मल्लव पुक्लाब-
लिङ्ग “वडिवटि-” ॥ (उणा-५१५) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥

अत्र तु ॥ १८९ ॥

नवे प्रवाल

अत्र किसलये नवे प्रवलति प्रवाल पुक्लीबलिङ्ग, ज्वलादित्वात् ण ॥ १ ॥
१८९ ॥

अस्य कोशी शुद्धा

अस्य प्रवालस्य, कुश्यति कोशा ॥ १ ॥ शाम्यति शुद्धा पुक्लीलिङ्ग “कमि
तमि-” ॥ (उणा-१०७) ॥ इति डिदुङ्ग ॥ २ ॥

मादिर्दलस्नसा ।

मल्लतेऽनया मादि स्त्रालिङ्ग ॥ १ ॥ दलस्य पत्रस्य स्त्रसा दलस्नसा ॥ २ ॥

विस्तार विटपौ तुल्यौ

शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तार “वेरशब्दे-” ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इति धन् ॥ १ ॥
 घेटति यातेन विटप पुक्लाबलिङ्ग “भुविडुति-” ॥ (उणा- ३०५) ॥ इति
 विटप , विटान् पातीति वा ॥ २ ॥

प्रसून कुसुम सुमम् ॥ १९० ॥

पुष्प सून सुमनस प्रसवश्च मणीवकम् ।

प्रसूयते स्म प्रसून “सूययादि-” ॥ ४ । ७ । ७० ॥ इति कस्य नस्वम्
 ॥ १ ॥ कस्यति कुसुम पुक्लीबलिङ्ग “उद्वटि-” ॥ (उणा- ३५१) ॥ इति
 विटुम् ॥ २ ॥ सुष्ठु माति सुम, सूते फलमिति वा “क्ष्वमप्रीथि-” ॥ (उणा-
 ३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ १९० ॥ पुष्प्यति पुष्प पुक्लीबलिङ्ग ,
 याचस्पतिस्तु ‘पुष्पोऽश्वा’ इति पुस्यप्याह ॥ ४ ॥ सूयते स्म सूनम् ॥ ५ ॥
 सुष्ठु मायते पूज्यते आभि सुमनस , इनालिङ्गो वाबहुवचनान्तश्च “विहाय
 स्सुमनस्-” ॥ (उणा- ९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ ६ ॥ प्रसूयते प्रसव
 “युवण-” ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ ७ ॥ मणति अमरैर्मणीवक ‘काचक-’
 ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ८ ॥

जालक क्षारकौ तुल्यौ

जलति गन्धेन जालकम्, जालमिव वा नवकलिकावृद्धम् ॥ १ ॥ क्षरति
 प्रसूयते क्षारक पुक्लीबलिङ्ग ॥ २ ॥

कलिकाया तु कोरक ॥ १९१ ॥

कल्यते शयते कलिका “क्रीकलि-” ॥ (उणा-३८) ॥ इतीक , तत्र ॥ १ ॥
 फुरति कोरक पुक्लाबलिङ्ग “दृक्कृन्-” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक , कायति मृत्त
 नादे कोर ‘कोरचोर-’ ॥ (उणा-४३४) ॥ इत्योरे निपात्यते, कोर एव कोरक
 इति वा ॥ २ ॥ १९१ ॥

कुड्मले मुकुल

कुड्यति कुड्मल रुचिडुटि-’ ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलक् तत्र । मुञ्चति
 कलिरात्मनीयद्विकसितत्वाद् मुकुल कुमुल-’ ॥ (उणा-४८७) ॥ इति उले
 निपात्यते । पुक्लीबलिङ्गावतौ ॥ १ ॥ २ ॥ ह्यास्तु- अवान्तरभेद न मायते, यदाहु ,
 ‘मुकुलाख्या ॥ कलिका कुड्मल जालक तथा । क्षारक कोरक च’ इति ॥

गुञ्छे गुच्छ स्तवक गुत्सका ।

गुलुञ्छ

गूयते गुञ्छ “गुलुञ्छ-” ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपात्यते तत्र ॥ १ ॥
 “गुदिमादे-” ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छकि गुञ्छ ॥ २ ॥ स्तूयते स्तयक
 पुम्लोबलिङ्ग ‘दृक्नु-’ ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ ३ ॥ गुध्यति वेष्टते गुत्स
 “गुधिगृधेस्त च” ॥ (उणा-५६८) ॥ इति किन् स ॥ ४ ॥ गुज्यते गुलुञ्छ
 “गुलुञ्छपिलिपिञ्छैधिच्छ-” ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपात्यते, पुस्ययम् ।
 क्लीबेऽपि वाचस्पति, यदाह- ‘गुलुञ्छोऽङ्गी’ इति । गुञ्छु लुम्बी अपि ॥ ५ ॥

अथ रज पौष्प पराग

पुष्पाणा रज, परागच्छति पराग ॥ १ ॥

अथ रसो मधु ॥ १९२ ॥

मकरन्दो मरन्दश्च

पुष्पाणा रस, मन्यते बहु भृङ्गैर्मधु क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ १९२ ॥ मङ्ग्यते
 मण्डपतेऽनेन पुष्प मकरन्द, मरद कुमुद ॥ (उणा-२४४) ॥ इति दे
 निपात्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

वृन्त प्रसववन्धनम् ।

वृणोति वृन्त “पुतपित्त” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते । प्रसव
 पुष्पादिस्तस्य बन्धनम्, यत् काव्य - ‘बन्धन पुष्पफल्यावृन्तमाहु’ ॥ १ ॥

प्रबुद्धो-उजृम्भ फुल्लानि व्याकोश विकच स्मितम् ॥ १९३ ॥

उन्मिपित विकसित दलित स्फुटित स्फुटम् ।

प्रफुल्लो स्फुल्ल सफुल्लो च्छसितानि विजृम्भितम् ॥ १९४ ॥

स्मेर विनिद्रमुन्निद्र-विमुद्र-हसितानि च ।

प्रबुध्यते प्रबुद्धम् ॥ १ ॥ उजृम्भते उज्जम्भम्, उज्जता जृम्भाऽस्येति वा
 ॥ २ ॥ फलति विशायते फुम् “अनुसगा क्षाव-” ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति
 छे निपात्यते ॥ ३ ॥ व्याकुदयति व्याकोशम् ॥ ४ ॥ विकचते विरचम् ॥ ५ ॥ स्मयते
 स्मितम् ॥ ६ ॥ १९३ ॥ उन्मिपति स्म उन्मिपितम् ॥ ७ ॥ विकसति स्म विकसितम् ॥ ८ ॥
 दलति स्म दलितम् ॥ ९ ॥ स्फुटति स्म स्फुटितम् ॥ १० ॥ स्फुटि स्फुटम् ॥ ११ ॥
 प्रफुल्लति प्रफुल्लम् एवमुत्फुल्लम्, सफुल्ल च ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उच्छ्रवामिति स्म
 उच्छ्रवसितम् ॥ १५ ॥ विजृम्भते स्म विजृम्भितम् ॥ १६ ॥ १९४ ॥ स्मयनशाल
 स्मेर ‘स्मयजस-’ ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति र ॥ १७ ॥ विनिद्राति विनिद्रम् । १८ ॥
 उक्त्वान्त निन्द्रामुन्निद्रम् ॥ १९ ॥ विगता मुद्रा सकोचोऽस्म विमुद्रम् ॥ २० ॥ हसति
 स्म हसितम् ॥ २१ ॥

विस्तार विटपौ तुल्यौ

शारादेर्विस्तृतिर्विस्तार "वेरशब्दे-" ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥
 पेडाति घातेन विटप पुष्पावलिङ्ग "भुविदुति-" ॥ (उणा- ३०५) ॥ इति
 विटप , विटान् पातीति वा ॥ २ ॥

प्रसून कुसुम सुमम् ॥ १९० ॥

पुष्प सून सुमनस प्रसवश्च मणीवकम् ।

प्रसूयते स्म प्रसून "सूयत्यादि-" ॥ ४ । ७ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम्
 ॥ १ ॥ कृत्यति कुसुम पुष्पलीबलिङ्ग "उद्धृष्टि-" ॥ (उणा- ३५१) ॥ इति
 विटुम् ॥ २ ॥ सुप्ठु माति सुम, सूते फलमिति वा "रुक्मप्रीष्म-" ॥ (उणा-
 ३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ १९० ॥ पुष्प्यति पुष्प पुष्पलीबलिङ्ग ,
 घाचस्पतिस्तु 'पुष्पोऽस्त्री' इति पुस्त्यप्याह ॥ ४ ॥ सूयते स्म सूनम् ॥ ५ ॥
 सुप्ठु मान्यते पूज्यत आभि सुमनस, स्त्रालिङ्गो बाधदुवचनान्तश्च "विहाय
 सुमनस्-" ॥ (उणा- ९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ ६ ॥ प्रसूयते प्रसव
 "युवण-" ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ ७ ॥ मणति भ्रमरैर्मणीवक "काचक-"
 ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ ८ ॥

जालरु क्षारकौ तुल्यौ

जलति गन्धेन जालरुम् जालमिव वा नवकलिकावृद्धम् ॥ १ ॥ क्षरति
 प्रसूयते क्षारक पुष्पावलिङ्ग ॥ २ ॥

कलिकाया तु कोरक ॥ १९१ ॥

कृत्यते क्षब्धते कलिका "क्रीकलि-" ॥ (उणा- ३८) ॥ इतीक , तत्र ॥ १ ॥
 क्षुरति कोरक पुष्पलीबलिङ्ग 'दृक्कृन्-' ॥ (उणा- २७) ॥ इत्यक , कायति धृज
 नादै कोर 'कोरचोर-' ॥ (उणा- ४३४) ॥ इत्योरे निपात्यते, कोर एव कोरक
 इति वा ॥ २ ॥ १९१ ॥

कुड्मले मुकुल

कुटति कुड्मल रुचिकुटि- ' ॥ (उणा- ५०२) ॥ इति मलक् तत्र । मुञ्चति
 कलिकात्वमापद्विकसितत्वाद् मुकुल कुमुल-" ॥ (उणा- ४८७) ॥ इति उले
 निपात्यते । पुष्पावलिङ्गवर्ता ॥ १ ॥ २ ॥ ह्यस्यास्तु अवान्तरभेद न मयते यदाहु ,
 मुकुलाद्या तु कलिका कुड्मल जालक तथा । क्षारक कोरक च ' इति ॥

गुञ्ठे गुच्छ स्तवक गुत्सका ।

गुलुञ्छ

गूयते गुच्छ "गुच्छ- " ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपात्यते, तत्र ॥ १ ॥
 "तुदिमादि-" ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छकि गुच्छ ॥ २ ॥ स्तूयते स्तवक
 पुत्रलीवलित "दृक्नु-" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यरु ॥ ३ ॥ गुध्यति वेष्टते गुत्स
 "गुधिगृधेस्त च" ॥ (उणा-५६८) ॥ इति मित् स ॥ ४ ॥ गुज्यने गुलञ्च
 "गुलञ्चपिलिपिञ्चैधिच्छ-" ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपात्यते, पुस्ययम् ।
 क्लीवेऽपि वाचस्पति, यदाह- गुलञ्चोऽन्ना' इति । गुलञ्च लुम्बी अपि ॥ ५ ॥

अथ रज पौष्प पराग

पुष्पाणा रज, परागच्छति पराग ॥ १ ॥

अथ रसो मधु ॥ १९२ ॥

मकरन्दो मरन्दश्च

पुष्पाणा रस, मन्यते बहु भृगैर्मधु क्लीवलित ॥ १ ॥ १९२ ॥ मरन्दयते
 मण्डपतेऽनेन पुष्प मकरन्द, मरन्द "कुमुद" ॥ (उणा-२४४) ॥ इति दे
 निपात्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

वृन्त प्रसवबन्धनम् ।

वृणोति वृन्त "पुतपित्त" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते । प्रसव
 पुष्पादिस्तस्य बन्धनम्, यत् काल - बन्धन पुष्पफलयोवृन्तमाहु' ॥ १ ॥

प्रवुद्धो ज्वृम्भ फुल्लानि व्याकोश विकच स्मितम् ॥ १९३ ॥

उन्मिषित विकसित दलित स्फुटित स्फुटम् ।

प्रफुल्लो स्फुल्ल सफुल्लो च्छसितानि विजृम्भितम् ॥ १९४ ॥

स्मेर विनिद्रमुन्निद्र-विमुद्र-हसितानि च ।

प्रवुध्यते प्रवुद्धम् ॥ १ ॥ उज्जृम्भते उज्जृम्भम्, उदगता जृम्भाऽस्येति वा
 ॥ २ ॥ फलति विशायते फुल्लम्, "अनुपसगा क्षाव-" ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति
 स्मे निपात्यते ॥ ३ ॥ "याकुत्यति व्याकोशम् ॥ ४ ॥ विकचते विकचम् ॥ ५ ॥ स्मयते
 स्मितम् ॥ ६ ॥ १९३ ॥ उन्मिषति स्म उन्मिषितम् ॥ ७ ॥ विकसति स्म विकसितम् ॥ ८ ॥
 दलति स्म दलितम् ॥ ९ ॥ स्फुटति स्म स्फुटितम् ॥ १० ॥ स्फुटति स्फुटम् ॥ ११ ॥
 प्रफुल्लति प्रफुल्लम्, एवमुत्फुल्लम् सफुल्ल च ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उच्छ्वाससि स्म
 उच्छ्वासितम् ॥ १५ ॥ विजृम्भते स्म विजृम्भितम् ॥ १६ ॥ १९४ ॥ स्मयनशाल
 स्मेर 'स्मयजस-' ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति ॥ ॥ १७ ॥ विनिद्राति विनिद्रम् ॥ १८ ॥
 उक्क्रान्त निन्द्रामुनिद्रम् ॥ १९ ॥ विगता मुद्रा सकोचोऽस्य विमुद्रम् ॥ २० ॥ हसति
 स्म हसितम् ॥ २१ ॥

सङ्गुचितं तु निद्राण मीलितं मुद्रितं च तत् ॥ १९५ ॥

सङ्गोचति स्म सङ्गुचितम् ॥ १ ॥ निद्राति स्म निद्राणम् ॥ २ ॥ मीलति स्म मीलितम् ॥ ३ ॥ मुद्रयते स्म मुद्रितम् ॥ ४ ॥ १९५ ॥

फलं तु सस्य

फलति फलं वृक्षादीनाम्, पुत्रलीवल्लिङ्ग ॥ १ ॥ 'वसक् स्वप्ने' सस-त्य-
नेन सस्यम् "स्याच्छामासा-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ २ ॥

तच्छुष्कं वान

तत् फलं शुष्कं धायते स्म वानं वाच्यलिङ्ग "सूयत्यादि-" ॥ ४ । २ ।
७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ १ ॥

आमं शलाटुं च ।

तत् फलमाममपकं शलति शलाटुं वाच्यलिङ्ग "शलेराटु" ॥ (उणा-
७६३) ॥ १ ॥

ग्रन्थि पर्वं परु

ग्रन्थाति सधत्ते ग्रन्थि पुल्लिङ्ग "पदिपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
इ ॥ १ ॥ पृणाति पर्वं 'स्नामदि-" ॥ (उणा-९०४) ॥ इति वन् । "रघ-
ति-" ॥ (उणा-९५१) इत्युसि परु, क्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ ३ ॥

बीजकोशी शिम्बा शमी शिमि ॥ १९६ ॥

शिम्विश्व

कुश-ल्यस्या कोशा, बीजानां कोशीव विधायकत्वाद् बाजकोशा ॥ १ ॥
बाधतेऽनया शिम्बा जीनीवधि-" ॥ (उणा-३२५) इति डिम्ब ॥ २ ॥
शाम्यत्यस्या सस्य शमी ॥ ३ ॥ शमयति शिमि "स्वरभ्य इ" ॥ (उणा-
६०६) ॥ पृषोदरादिस्वादित् ॥ १९६ ॥ शिनोति शिम्वि छाबिछिवि-" ॥
(उणा-७०६) ॥ इति वौ निपात्यते । लीलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पिप्पलोऽश्वत्थं श्रीवृक्षं कुञ्जराशनं ।

कृष्णावासो बोधितरु

फलति पिप्पलं पुत्रीलिङ्ग 'वृषलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य' ॥ (उणा-
११) ॥ इत्य पिप्पलानि देश्या पत्राणि तानि स-त्यस्य वा । अपिप्लवत इति
नरुक्षा ॥ १ ॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थ, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ त्रिया युक्तो वृक्ष
श्रीवृक्ष ॥ ३ ॥ कुञ्जैररदयते कुञ्जराशन ॥ ४ ॥ वृ-णस्यावास कृष्णावास ॥ ५ ॥

बोधितरु-बोधिसत्त्वारय , सर्वोपकारित्वात् ॥ ६ ॥

प्लक्षस्तु पर्कटी जटी ॥ १९७ ॥

प्लक्षस्यधो गच्छति प्लक्ष , प्लोपति अश्विमिति वा “प्लुपे प्लप्च” (उणा ५६६) ॥ इति स ॥ १ ॥ पक्रास्य फलमस्त्यस्य पर्कटी यद्वाचस्पति - फल स्वेतस्य पक्वम् इति । पृच्छयते पक्रास्यसारा तात् इयामीद-तो वा, यत् शाश्वत - ‘विज्ञेया पक्रा प्लक्ष प्लक्ष पिप्पलपादप’ इति ॥ २ ॥ जटा सत्यस्य जटी, शिखादिस्वादिन् ॥ ३ ॥ १९७ ॥

न्यग्रोधस्तु बहुपात् स्याद् वटो वैश्रवणालय ।

न्यग् रोहति न्यग्रोध “वीरन्यग्रोधौ” ॥ ४ । १ । १२१ ॥ इति धत्वे साधु , न्यक् तिर्यग् मार्गं मूलै रुणद्धि वा ॥ १ ॥ बहव पादा मूलस्य बहुपात् ‘सुसङ्ख्यात्’ ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पादभाव ॥ २ ॥ वटति वेष्टयति मूलवट , त्रिलिङ्ग ॥ ३ ॥ वैश्रवणस्य यक्षस्थालयो वैश्रवणालय , यदाहु - ‘वटे वटे वैश्रवण’ इति ॥ ४ ॥

उदुम्बरो ज तुफलो मशकी हेमदुग्धक ॥ १९८ ॥

उत्तुयुदुम्बर सावर-” ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते, उा द्विताम्बर इति वा षपोदरादित्वादुत्वम् ॥ १ ॥ मशकगर्भाणि फलान्यस्य जन्तुफल ॥ २ ॥ मशका स लस्य मशकी ॥ ३ ॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य हेमदुग्धक ॥ ४ ॥ १९८ ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयुर्जघनेफला ।

काप्रिया उदुम्बरा काकोदुम्बरिका ॥ १ ॥ फलति फल्गु ‘फलवलि-’ (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ २ ॥ युणि जुगसायाम् मलश्चित्र यावयते म लयु , ष्वपोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ जघने वृध्रे फला यस्या जघनेफला । एने जालिङ्गा ॥ ४ ॥

आम्रदचूत सहकार

अम्यतेऽभिलष्यते आम्र ‘विजि-’ ॥ (उणा-३९०) ॥ इति रो दाघञ् ॥ १ ॥ द्योतति चूप्यते वा चूत पुतपित्त-’ (उणा-२०४) इति ते निपा ल्यते ॥ २ ॥ सहकारयति मेलयति स्त्रीपुसौ सहकार माप्न्दोऽपि ॥ ३ ॥

सप्तपर्णस्त्वयुक्छद ॥ १९९ ॥

सप्त पर्णानि अस्य सप्तपण ॥ १ ॥ अयुञ्जि विपमाणि च्छदान्यस्यायुक्छ द ॥ २ ॥ १९९ ॥

शिम्बु शोभाङ्गनोऽक्षीव तीक्ष्णगन्धक मोचका ।

शिनीति तीक्ष्णत्वात् शिम्बु पुक्लबलिङ्ग ‘शिम्बुमेह-’ ॥ (उणा-८११) ॥

सकुचितं तु निद्राण मीलितं मुद्रितं च तत् ॥ १९५ ॥

सकोचति स्म सकुचितम् ॥ १ ॥ निद्राति स्म निद्राणम् ॥ २ ॥ मीलति स्म मीलितम् ॥ ३ ॥ मुद्रपते स्म मुद्रितम् ॥ ४ ॥ १९५ ॥

फलं तु सस्य

फलति फलं वृक्षादीनाम्, पुम्लीवलिङ्ग ॥ १ ॥ 'पसक् स्वप्ने' सस्य-
नेन सस्यम् "स्थाच्छामासा-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ २ ॥

तच्छुष्कं वान

तत् फलं शुष्कं धायते स्म वानं वाच्यलिङ्ग "सूयस्यादि-" ॥ ४ । २ ।
७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ १ ॥

आमं शलाटुं च ।

तत् फलमाममपकं शलति शलाटुं वाच्यलिङ्ग "शलेराटु" ॥ (उणा-
७६३) ॥ १ ॥

अन्धि पर्वं परु

अध्नाति सधत्ते अन्धिं पुलिङ्ग "पादिपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
इ ॥ १ ॥ पृणाति पर्वं "स्नामदि-" ॥ (उणा-९०४) ॥ इति वन् । 'रु-
त्ति-" ॥ (उणा-९५१) इत्युसि परु, क्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ ३ ॥

बीजकोशी शिम्बा शमी शिमि ॥ १९६ ॥

शिम्बिश्च

कुशल्यस्या कोशी, बीजानां कोशीव विधायकत्वाद् बाजकोशा ॥ १ ॥
शोधतेऽनया शिम्बा "डीनीवन्धि-" ॥ (उणा-३२५) इति डिम्ब ॥ २ ॥
शाम्बल्यस्या सस्य शमा ॥ ३ ॥ शमयति शिमि "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा-
६०६) ॥ पपोदरादित्वादित् ॥ १९६ ॥ शिनोति शिम्बि "छाविष्ठिबि-" ॥
(उणा-७०६) ॥ इति वौ निपात्यते । छीलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पिप्पलोऽश्नत्य श्रीवृक्षं कुञ्जराशनं ।

कृष्णावासो बोधितरु

फलति पिप्पलं पुष्पीलिङ्ग 'पृषलिभ्या टित् पिप् च पूर्वस्य' ॥ (उणा-
११) ॥ इत्य पिप्पलानि देश्या पत्राणि, तानि सत्यस्य वा । अपिप्लवत इति
नरुक्षा ॥ १ ॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वस्य, शृपोदरादित्वात् ॥ २ ॥ प्रिया युक्तो वृक्ष
श्रीवृक्ष ॥ ३ ॥ कुञ्जरैरश्वस्य कुञ्जराशन ॥ ४ ॥ कृष्णस्यावास, कृष्णावास ॥ ५ ॥

घोषितरु-बोधिमत्त्वाख्य, सर्वोपकारित्वात् ॥ ६ ॥

प्लक्षन्तु पर्कटी जटी ॥ १९७ ॥

प्लक्षत्यधो गच्छति प्लक्ष, प्लोपति अशिवमिति वा “प्लुपे प्लप् च” (उणा ५६६) ॥ इति स ॥ १ ॥ पन्टारय फलमस्त्यस्य पकटा, यद्वाचस्यति - ‘फल स्वेनस्य पकटम्’ इति । पृच्छयते पकटालम्भारान्तात् डधामीदन्तो वा, यत् शाश्वत - ‘विज्ञेया पकटा प्लक्ष प्लक्ष पिप्पलपादप’ इति ॥ २ ॥ जटा सन्त्यस्य जटा, शिखादिस्वादिन् ॥ ३ ॥ १९७ ॥

न्यग्रोधस्तु बहुपात् स्याद् वटो वैश्रवणालय ।

न्यग् रोहति न्यग्रोध ‘वीरुन्यग्रोधौ’ ॥ ४ ॥ १ । १२१ ॥ इति धत्वे साधु, न्यक् तिर्यग् मार्गे मूलै रुणादि वा ॥ १ ॥ बहव पादा मूलान्यस्य बहुपात् सुयद्भ्यान् ॥ ७ । ३ । १ । ० ॥ इति पादभाव ॥ २ ॥ वटति वेष्टयति मूलैवट, त्रिलिङ्ग ॥ ३ ॥ वैश्रवणस्य यक्षस्यालयो वैश्रवणालय, यदाहु - ‘वटे वटे वैश्रवण’ इति ॥ ४ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो मशक्री हेमदुग्धक ॥ १९८ ॥

उनत्युदुम्बर ‘तावर-’ ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते, उज्ज्विताम्बर इति वा, पणोदरादिस्वादिन् ॥ १ ॥ मशकगभाणि फलान्यस्य जन्तुफल ॥ २ ॥ मशका सत्यस्य मशका ॥ ३ ॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य हेमदुग्धक ॥ ४ ॥ १९८ ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयुर्जघनेफला ।

कारप्रिया उदुम्बरी काकोदुम्बरिका ॥ १ ॥ फलति फल्गु “फलिबलि-” (उणा-५५८) ॥ इति गु ॥ २ ॥ युणि जुगुसायाम् मलं विन यावयते मलयु पृणोदरादिस्वात् ॥ ३ ॥ जघने युत्रे फला यस्या जघनेफला । एते ज्वालिका ॥ ४ ॥

आम्रञ्जित सहकार

अभ्यतेऽभिलष्यते आम्र ‘चिजि-’ ॥ (उणा-३००) ॥ इति रो दाघश्च ॥ १ ॥ धोतति चूप्यते वा चूत ‘पुतपित्त-’ (उणा-२०४) इति त निपात्यते ॥ २ ॥ सहकारयति मेलयति स्त्रीपुंसां सहकार, माकन्दोऽपि ॥ ३ ॥

सप्तपर्णस्त्वयुक्छट ॥ १९९ ॥

सप्त पर्णानि अस्य सप्तपर्ण ॥ १ ॥ अयुब्जि विपमानि च्छदान्यस्यायुक्छट ॥ २ ॥ १९९ ॥

शिग्रु शोभाज्जनोऽक्षीव तीक्ष्णगन्धक मोचका ।

शिनोति तैक्ष्ण्यात् शिग्रु पुक्लबञ्जि “शिग्रुगेर-” ॥ (उणा-८११) ॥

सकुचितं तु निद्राण मीलितं मुद्रितं च तत् ॥ १९५ ॥

सकोचति स्म सकुचितम् ॥ १ ॥ निद्राति स्म निद्राणम् ॥ २ ॥ मीलति स्म मीलितम् ॥ ३ ॥ मुद्रयते स्म मुद्रितम् ॥ ४ ॥ १९५ ॥

फलं तु सम्य

फलति फलं वृक्षादीनाम्, पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ 'यसक् स्वप्ने' सप्तल्य नेन सस्यम् "स्याच्छामासा-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ २ ॥

तच्छुष्कं वान

तत् फलं शुष्कं वायते स्म वान वाच्यलिङ्ग "सूयत्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ १ ॥

आमं शलाढुं च ।

तत् फलमाममपकं शलति शलाढुं वाच्यलिङ्ग "शलेराढु" ॥ (उणा-७६३) ॥ १ ॥

अन्धि पर्वं परु

अध्नाति सधत्ते अन्धि पुलिङ्ग "पदिपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ पृणाति पर्व 'स्नामदि-" ॥ (उणा-९०४) ॥ इति वन् । 'रथ सिं-" ॥ (उणा-९५१) इत्युसि परु, क्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ ३ ॥

बीजकोशी शिम्बा शमी शिमि ॥ १९६ ॥

शिम्बिश्च

कुशल्यस्या कोशा बीजानां कोशीव विधायकत्वाद् बाजकोशा ॥ १ ॥ बाधतेऽनया शिम्बा बीनीबन्धि-" ॥ (उणा-३२५) इति डिम्ब ॥ २ ॥ शाम्यत्यस्य सस्य शमी ॥ ३ ॥ शमयति शिमि 'स्वरेभ्य इ' ॥ (उणा-६०६) ॥ पृषोदरादित्वादित् ॥ १९६ ॥ शिनोति शिम्बि 'छावेछिबि-" ॥ (उणा-७०६) ॥ इति बौ निपात्यते । स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पिप्पलोऽश्वत्थ श्रीवृक्ष कुञ्जराशन ।

वृष्णावासो बोधितरु

फलति पिप्पलं पुष्पलिङ्ग 'पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य' ॥ (उणा-११) ॥ इत्य, पिप्पलानि देत्या पत्राणि तानि सप्तल्यस्य वा । अपिप्लवत इति नरुक्षा ॥ १ ॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थ, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ त्रिया युक्तो वृक्ष श्रीवृक्ष ॥ ३ ॥ कुञ्जररश्यते कुञ्जराशन ॥ ४ ॥ कृष्णस्यावास वृष्णावास ॥ ५ ॥

त्रिपत्रक पलाश स्यात् किङ्गुको ब्रह्मपादप ।

त्रीणि पत्राण्यस्य त्रिपत्रक ॥ १ ॥ प्रशस्तानि पलाशानि सत्यस्य पलाश ,
अध्रादित्राद , पल मासमद्भुत इव रक्तपुष्पत्वाद्वा ॥ २ ॥ विधित् शुभो नील किङ्गु
क ॥ ३ ॥ ब्रह्मण पादपो ब्रह्मपादप ॥ ४ ॥

तृणराजस्तलस्ताल

तृणाना राजा तृणराज , तृणद्रुमध्ये सुगन्धत्वात् ॥ १ ॥ तलति प्रतिभिम्बति
बहुहपत्वात् तल ॥ २ ॥ प्रज्ञायाणि ताल ॥ ३ ॥

रम्भा मोचा रुदत्यपि ॥ २०२ ॥

रमन्तेऽस्या रम्भा 'गृन्मि-' ॥ (उणा- ३७७) ॥ इति भ , रम्भत
इति वा ॥ १ ॥ मुञ्चति मोचा ॥ २ ॥ 'कदि सौत्र' क्यते कदली 'मृदि
कन्दि-' ॥ (उणा- ४६५) इत्यल , केन वायुना दत्यते वा , के दलमस्या इति
वा ॥ ३ ॥ २०२ ॥

करवीरो हयमार

निरति करवार "जम्बीर-" ॥ (उणा- ४९२) इति निपात्यते , कृणोति
दिनस्ति कर स वीर इव मारकत्वात् करवार ॥ १ ॥ हयानुपभक्तो मारयति
हयमार ॥ २ ॥

कुटजो गिरिमल्लिका ।

कुटति कुटप "कुटेरज" ॥ (उणा- १३०) ॥ कुटादित्वाद् गुणाभाव ,
कुटतो जायते वा ॥ १ ॥ गिरिणा मल्यते धायते गिरिमल्लिका , गिरौ मल्लिके-
व वा ॥ २ ॥

विदुलो वेतस शीतो वानीरो वञ्जुलो रथ ॥ २०३ ॥

'विदु अवयवे' विन्दति विदुल 'स्थावद्धि - ॥ (उणा- ४८६) ॥
इत्युलो न लुक् च ॥ १ ॥ वेति वेतस पुस्त्रीलिङ्ग "तस" ॥ (उणा- ५८०) ॥
इति तस ॥ २ ॥ शीतोऽनुष्णवीर्यत्वान् ॥ ३ ॥ वयने वानीर वनिवपिभ्या
णित् ॥ (उणा- ४२१) इतीर ॥ ४ ॥ वजति वञ्जुल कुमुल- ॥ (उणा-
४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ ५ ॥ रमन्तेऽस्मिन् रथ रथहेतुत्वाद्वा ॥ ६ ॥
॥ २०३ ॥

कर्कन्धु कुपली कोलिर्नदरी

ककम्प्य अपुरिव ककन्धु । कक्-रूपि ॥ १ ॥ कौति कुचली त्रिलिङ्ग "को-

इति री निपात्यते ॥ १ ॥ शोभामात्रं शोभाञ्जन , मुष्टु मनक्ति मुसमिति वा
 पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ १ क्षीवन्तेऽनेन अदृष्यत्वादक्षीव ॥ ३ ॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य
 तीक्ष्णगन्ध ॥ ४ ॥ मुनाति गन्धं मोचक ॥ ५ ॥

भेतेऽत्र श्वेतमरिच

अत्र शिप्रौ श्वेते भेतानि मरिचतुल्यानि फलायस्य भेतमरिच ॥ १ ॥

पुत्राग मुरपर्णिका ॥ २०० ॥

पूजित पुमान् पुत्राग स इव, प्राधान्यात् ॥ १ ॥ मुरप्रियाणि पणानि सल
 स्या मुरपर्णिका ॥ २ ॥ २०० ॥

घकुल केसर

घट्टते पुष्पैर्बकुल "स्यावद्धि" ॥ (उणा-४८९) ॥ इत्युलो नल्लक् च
 ॥ १ ॥ केसरा सल्यस्य केसर अश्रादित्वाद , किं सौत्र जुहात्यादौ स्मरन्ति,
 चिकेति वा ' मीजयजि " ॥ (उणा-४३९) ॥ इति सर , के सरतीति वा ॥ २ ॥

अशोक कङ्कलि

न शवल्यशोक "भीष्" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क नास्ति शोको
 ऽस्मादिति वा ॥ १ ॥ कमुदक केलति गच्छति कङ्कलि , क्रीलिङ्ग , यदमरशेष - 'क्रिया
 त्वशाक्रे कङ्कलि ' पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

ककुभोऽर्जुन , ।

कफते ककुभ ' ककेरुभ " ॥ (उणा- ३३३) ॥ ककुभो व्यापकत्वादस्य
 सन्ताति वा , क स्कुभाति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अर्ज्यतेऽर्जुन , शौकल्याद्
 वा ॥ २ ॥

मालूर श्रीफलो बिल्व

मलते मालूर महिकानि ' ॥ (उणा- ४२८) ॥ इति निद्र ॥ १ ॥
 आप्रदानि फलायस्य आफल ॥ २ ॥ बिलति भिनत्ति बिल्व 'निष्पी-'
 ॥ (उणा-५११) ॥ इति निद्र ॥ ३ ॥

किङ्किरात कुरण्टक ॥ २०१ ॥

कुत्सित किरति किङ्किरात कृत्कलि ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक्
 किञ्चित् किरात सर्वो वा ॥ १ ॥ रण्टि सौत्र कौरण्टति कुरण्टक ' कोर-
 रुण्टिरण्टिभ्य " ॥ (उणा-२८) ॥ इत्यक , कुरण्टकोऽपि । कुरण्टक इत्यन्वे ॥
 ॥ २ ॥ २०१ ॥

आरग्वध कृतमाले

आ समन्ताद् रङ्गति शङ्ख तेऽस्मादारग्वध “आरगे-” ॥ (उणा-२५४) ॥
इति वध, आ रञ्जय-त्यारजो मलास्तेषा वधोऽनेति वा ॥ १ ॥ कृतमतीसार
मलते धारयति कृतमालस्तत्र ॥ २ ॥

वृषो वासा ऽऽटरूपके ।

वर्षति मधु वृष पुस्त्ययम् । स्त्रियामित्यन्य ॥१॥ वाति गच्छति स्लेष्माऽन
या वासा “मावावदि-” ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स, द-त्वान्तोऽयम्, ‘उप्यते
काम्यते वाशेति ताल-यान्त’ इयमर ॥ २ ॥ आ अटत्याटरूप ‘कोरदू-’ ॥
(उणा-५६१) ॥ इत्युपे निपात्यते तत्र, अटन् रूपयत्यटरूपोऽपि ॥ ३ ॥

करञ्जस्तु नक्तमाल

करोति करञ्ज कृणोऽन्न ’ ॥ (उणा-१३६) ॥ कर जयतीति वा
॥ १ ॥ नक्त राजाबालमनर्थोऽस्मान्क्तमाल, भूताश्रयत्वात् ॥ २ ॥

स्तुहिर्वज्रो महातरु ॥ २०६ ॥

स्तुष्यति क्षार स्तुहि क्षालिज्ञ ‘नाम्युपा-त्य-’ ॥ (उणा-६०९) ॥
इति कि, स्तुहेति वैद्या । वज्र इव वज्रो भेदकत्वात् ॥ २ ॥ महाश्वासौ तरुश्च म
हातरु ॥ ३ ॥ २०६ ॥

महाकालस्तु किंपाके

महान् कालो मृत्युरस्माद् महाकाल ॥ १ ॥ कुत्सित प्राणहर पाकेऽस्य
विपवृक्षत्वात् किंपाकस्तत्र ॥ २ ॥

मन्दार पारिमद्रके ।

मन्दते स्तूयते देवैर्मन्दार अग्यङ्गि-” ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यार, मन्द
मियतीति वा ॥ १ ॥ पारि प्राप्तपार भद्रमस्य पारिमद्रस्तत्र ॥ २ ॥

मधूकस्तु मधुष्ठीलो गुडपुष्पो मधुद्रुम ॥ २०७ ॥

मदयति मधूक ‘शम्बूक-’ ॥ (उणा-६१) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥
मधु माधुयमस्तौले गर्भेऽस्य मधुष्ठील पृषोदरादित्वात् मधु ष्ठीवतीति वा ॥ २ ॥
गुडवद् मधुर पुष्पमस्य गुडपुष्प ॥ ३ ॥ मधुप्रधानो द्रुमो मधुद्रुम ॥४॥२०७॥

पीलु सिनो गुडफल

पीयते माधुर्यात् पीलु ‘पीड किन्’ ॥ (उणा-८२१) ॥ इति उ, पुलि
॥ १ ॥ सिनोति सिन ‘सेर्वा’ ॥ (उणा-२६२) ॥ इति किन् ॥ १ ॥

पा" ॥ (उणा-६६९) ॥ इति विदल, की भूमौ चलतीति वा ॥ २ ॥ कोल
ति कालि स्त्रीलिङ्ग " किलिपिलि-" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ॥ ३ ॥ 'बद
स्थैय' बदति बदरा "क्लृष्टिवाटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥

अथ हलिप्रिय ।

नीप कदम्ब

हलिन प्रियो हलिप्रिय, भुराधिवासनात् ॥ १ ॥ नयति मुख नीप "नियो
पा" ॥ (उणा-३००) ॥ इति कित् प ॥ २ ॥ 'कद सौत्र, कशते कदम्ब
"कदेणिद्वा" ॥ (उणा-३२२) ॥ इत्यम्ब, कुत्सितमम्बते वा । धाराकदम्बो राज
कदम्बधासी । धूलिकदम्बाऽय ॥ ३ ॥

सालस्तु सर्ज

सीयते सालो दत्यादि पुस्लाबलिङ्ग ॥ १ ॥ सृजति सर्जति वा नियास
सज ॥ २ ॥

अरिष्टस्तु फेनिल ॥ २०४ ॥

नास्ति रिष्टमशुभमस्मादरिष्टो रक्षाहेतु ॥ १ ॥ फेना सत्यस्य फेनिल
"प्रज्ञापणादक्फेनाद्-" ॥ ७ । २ । २२ ॥ इतील ॥ २ ॥

निम्बोऽरिष्ट पिचुमन्द

नयति रोगानुपशम निम्ब "डीनाबन्धि-" ॥ (उणा-३२५) ॥ इति निम्ब
नि-यते सिच्यते वा ॥ १ ॥ न रिच्यतेऽरिष्ट ॥ २ ॥ पिचु मन्दयति पिचुम द अरो
गकृत्वादापिचम-त्येनमिति वा 'कुमुद-" ॥ (उणा-२४६) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥

समौ पिचुल श्वाभुक्तौ ।

पिचु तल लाति पिचुल ॥ १ ॥ घ्यायते श्वाभुक्त "कञ्चुक-" ॥ (उणा-
५७) ॥ इति उक्ते निपात्यत ॥ २ ॥

कर्पासस्तु बादर स्यात् पिचव्य

करोति शोभा कर्पास पुक्लाबलिङ्ग ' कृदुरिभ्या पास " ॥ (उणा-
५८३) ॥ १ ॥ बदति स्थैय भजते बादर जठर- ॥ (उणा-४०३) ॥
इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥ पिचुम्यो हेत पिचय ॥ ३ ॥

तूलक पिचु ॥ २०५ ॥

तूत्यते तूल के तूलर पुक्लाबलिङ्ग ॥ १ ॥ पच्यते पिचु निरस्पीकृत
कर्पास पुलिङ्ग ' पचेरिचात ' ॥ (उणा-७३५) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ २०५ ॥

आरग्वध कृतमाले

आममन्ताद् रङ्गिति शङ्कतेऽस्मादारग्वध “आरगे -” ॥ (उणा-२५४) ॥
इति वध, आ रङ्गज्यत्वारजो मलास्तेषा वधोऽनेति वा ॥ १ ॥ कृतमतीसार
मलते धारयति कृतमालस्तत्र ॥ २ ॥

वृषो वासा ऽऽटरूपके ।

वर्षति मधु रूप पुस्ययम् । स्त्रियामिल्यन्य ॥१॥ वाति गच्छति श्लेष्माऽन
या वासा “मावावदि-” ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स, द-त्वान्तोऽयम्, ‘उभ्यते
काम्यते वाशेति तालव्यान्त-’त्यमर ॥ २ ॥ आ अटत्याटरूप “कोरदूप-” ॥
(उणा-५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते तत्र, अटन् रूपयत्यटरूपोऽपि ॥ ३ ॥

करजस्तु नक्तमाल

करोति करज्ज कृमोऽज्ज ” ॥ (उणा-१३६) ॥ कर जयताति-वा
॥ १ ॥ नक्त रात्राबालमनर्थोऽस्मानक्तमाल, भूताश्रयत्वात् ॥ २ ॥

स्तुहिर्वज्रो महातरु ॥ २०६ ॥

स्तुष्टति क्षीर स्तुहि आलिङ्ग ‘नाम्युपात्य-’ ॥ (उणा-६०९) ॥
इति कि स्तुहेति वैद्या । वज्र इव वज्रो भेदकत्वात् ॥ २ ॥ महाश्वासौ तरुश्च म
हातरु ॥ ३ ॥ २०६ ॥

महाकालस्तु किंपाके

महान् कालो मृत्युरस्मान् महाकाल ॥ १ ॥ कुत्सित प्राणहर पाकेऽस्य
विपट्टत्वात् किंपाकस्तत्र ॥ २ ॥

मन्दार पारिमद्रके ।

मन्दते स्तूयते देवमन्दार “अग्यकि-” ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यार, मन्द
मियतीति वा ॥ १ ॥ पारि प्राप्तपार भद्रमस्य पारिमद्रस्तत्र ॥ २ ॥

मधूकस्तु मधुष्ठीलो गुडपुष्पो मधुद्रुम ॥ २०७ ॥

मदयति मधूक “शम्बूक-” ॥ (उणा-६१) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥
मधु माधुयमस्ताले गर्भेऽस्य मधुष्ठील पयोदरादित्वात् मधु ष्ठीवतीति वा ॥ २ ॥
गुडवद् मधुर पुष्पमस्य गुडपुष्प ॥ ३ ॥ मधुप्रधानो द्रुमो मधुद्रुम ॥४॥२०७॥

पीलु सिनो गुडफल

पायते माधुयात् पाटु “पीड कित्” ॥ (उणा-८२१) ॥ इति छ, पुलि
ङ्ग ॥ १ ॥ सिनाति सिन “सेवा” ॥ (उणा-२६२) ॥ इति कित् न ॥ १ ॥

पा" ॥ (उणा-४६९) ॥ इति विदल, कौ भूमौ वर्तन्तीति वा ॥ २ ॥ कोल
ति कालि स्त्रीलिङ्ग " मिलिपिलि-" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ॥ ३ ॥ 'बद
स्थैर्ये' यदति बदरा " ऋष्टिगटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥

अथ हलिप्रिय ।

नीप कदम्ब

हलिन प्रियो हलिप्रिय, मुराधिवासनात् ॥ १ ॥ नयति मुस नीप "नियो
वा" ॥ (उणा- ३०२) ॥ इति कित् प ॥ २ ॥ 'कद सौत्र, कथते कदम्ब'
"कदेणिद्वा" ॥ (उणा-३२०) ॥ इत्यम्ब, कुत्सितमम्बते वा । धाराकदम्बो राज
कदम्बधासी । धूलिरुदम्बाऽय ॥ ३ ॥

सालस्तु सर्ज

सीयते सालो दत्त्यादि पुनलाबलिङ्ग ॥ १ ॥ सृजति सजति वा निर्यास
सज ॥ २ ॥

वरिष्ठस्तु फोनेल ॥ २०४ ॥

नास्ति रिष्टमगुभमस्मादरिष्टो रक्षाहेतु ॥ १ ॥ फेना सत्यस्य केनिल
"प्रहापर्णादकफेनाद्-" ॥ ७ । २ । २२ ॥ इतील ॥ २ ॥

निम्बोऽरिष्ट पिचुमद

नयति रोगानुपशम निम्ब "डीनावधि-" ॥ (उणा-३२५) ॥ इति निम्ब,
नियते सिध्यते वा ॥ १ ॥ न रिष्यतेऽरिष्ट ॥ २ ॥ पिचु मदयति पिचुम द अरा
गहृत्वापिचमत्येनमिति वा "कुमुद-" ॥ (उणा-२४४) ॥ इति निपात्यत ॥ ३ ॥

समो पिचुल ज्ञाबुझौ ।

पिचु तूल लाति पिचुल ॥ १ ॥ ध्यायते ज्ञाबुझ 'कञ्चुक-" ॥ (उणा-
५७) ॥ इति उके निपात्यते ॥ २ ॥

कर्पासस्तु बादर स्यात् पिचव्य

करोति शोभा रूपास पुक्लाबलिङ्ग ' कृकुरिम्बा पास " ॥ (उणा-
५८३) ॥ १ ॥ यदति स्थैर्ये भजते बादर 'जठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥
इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥ पिचुभ्यो हित पिचय ॥ ३ ॥

तूलक पिचु ॥ २०५ ॥

तूयते तूल के तूलक पुक्लाबलिङ्ग ॥ १ ॥ पच्यते पिचु निरस्थीकृत
कपास पुलिङ्ग 'पवेरिचात' ॥ (उणा-७३५) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ २०५ ॥

पीतवर्णं माल पोतसाल ॥ १ ॥ प्रियक , काम्यत्वात् ॥ २ ॥ अस्यत्यसन
पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

पाटलि पाटला

पाटयति दौगन्ध पाटलि पुष्पालिङ्ग “ पाटयञ्जिभ्याम्—” ॥ (उणा-
७०२) ॥ इत्यलि ॥ १ ॥ ‘ मृदिकदि—’ ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यले पाट
ला, ताम्रपुष्पत्वाद्वा ॥ २ ॥

भूर्जो बहुत्वक्को मृदुच्छद ॥ २१० ॥

भणाति भूर्ज , भुवि ऊजयतीति वा ॥ १ ॥ बह्व्यस्त्वचोऽस्य बहुत्वक्क
॥ २ ॥ मृदुनि च्छदान्यस्य मृदुच्छद ॥ ३ ॥ २१० ॥

द्रुमोत्पल कर्णिकारे

द्रुमस्यापि उत्पलानीव पुष्पाण्यस्य द्रुमोत्पल । सुरभिः प्रायमयो निगन्ध ॥ १ ॥
कर्णिकामिर्यात् कर्णिकारस्तत्र ॥ २ ॥

निचुले हिज्जले उज्जलौ ।

नेनेकि निचुल “ कुमुल—” ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्यते, निचु-
ल्यतेऽम्बुनेति वा तत्र ॥ १ ॥ हिनोति हिज्जल ॥ २ ॥ एति इज्जल “ सुर-
ल—” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते । ‘ हितजलापघ्नो हिज्जल ’ इति
क्षीरस्वामी, जलवेतसविशेषत्वादस्य ॥ ३ ॥

धात्री शिवा चामलकी

दधाति धात्रा ॥ १ ॥ शेरते गुणा अस्या शिवा ॥ २ ॥ आमलते धारयति
गुणानामलकी ‘ कीचक ’ ॥ (उणा-३३) ॥ इत्येके निपात्यते, त्रिलिङ्गोऽयम् ॥ ३ ॥

कलिरक्षो निर्भीतक ॥ २११ ॥

कल्यते कलि पुलिङ्ग कलिहेतुत्वाद्वा ॥ १ ॥ अक्षति व्याप्नोत्यक्ष ॥ २ ॥
विभेद्यस्माद् विभीतक त्रिलिङ्ग भियो द्वे च ’ ॥ (उणा-७८) ॥ इति
तकक् । विभेदक इत्यये ॥ ३ ॥ २११ ॥

हरीतम्यमया पथ्या

हरति रोगान् हरीतकी खालिङ्ग “ हरहि—” ॥ (उणा-७९) ॥ इती-
तक ॥ १ ॥ नास्ति भयमस्या अभया ॥ २ ॥ पथि साधु पथ्या हितेत्यथ ॥ ३ ॥

त्रिफला तत्फलत्रयम् ।

तेषामामलक्यादाना फलत्रय त्रीणि फलानि समाहृतानि त्रिफला, अजा-
जित्वादाय ॥ १ ॥

गुडवद् मधुर फलमस्य गुडफल ॥ ३ ॥

गुग्गुलुस्तु पलकूप ।

गूयते गुग्गुलु पुलिङ्ग “गूढगुग्गुलुवमण्डलव ” ॥ (उणा- ८१४) ॥
इति साधु ॥ १ ॥ पल मांस कथति पलकूप , पृषोदरादित्वाद् मोऽन्त ॥ २ ॥

राजादन पियाल स्यात्

राहामदन मृष्टत्वाद् राजादन पुष्पीबलिङ्ग ॥ १ ॥ पीयते रसोऽस्य पियाल
“कुलिपिलि” ॥ (उणा- ४०६) ॥ इति किदाल । प्रियालोऽपि ॥ २ ॥

तिनिशस्तु रथद्रुम ॥ २०८ ॥

तमोति रथादीन् तिनिश ‘तिनिश’ ॥ (उणा- ५३७) ॥ इति निशे नि-
पात्यते, अतिमातो निशा, चिरकालिकत्वादिति वा पृषोदरादित्वाद् ॥ १ ॥ रथहेतु
द्रुमो रथद्रुम ॥ २ ॥ ०८ ॥

नागरङ्गस्तु नारङ्ग

नागरस्य सिन्दूरस्येव रङ्गो रागोऽस्य नागरङ्ग । १ ॥ नृणाति नारङ्ग “छत्र
नृभ्यो णित्” ॥ (उणा- ९९) इत्यङ्ग । नायङ्गोऽपि ॥ २ ॥

इक्षुदी तापसद्रुम ।

इक्षति इक्षुदी, त्रिलिङ्ग “इक्षुदीर्ध्याम्” ॥ (उणा- २४२) ॥ इत्युद ॥ १ ॥
तापसाना द्रुम तापसद्रुम । तापसा हि अरण्येऽस्यास्तैलमुपयुञ्जते ॥ १ ॥

काश्मरी भद्रपर्णी श्रीपर्णी

काशते काश्मरी जठर” ॥ (उणा- ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १ ॥
भद्राणि धीयुक्तानि च पर्णानि अस्या भद्रपर्णी श्रीपर्णी “पाककणपर्णबालान्तात्”
॥ २ ॥ ४। ५५ ॥ इति डी ॥ २ ॥ ३ ॥

अम्लिका तु तित्तिडी ॥ २०९ ॥

अम्लैव अम्लिका ॥ १ ॥ तिम्यति तित्तिडी “विहड-” ॥ (उणा- १०२) ।
इति निपात्यते ॥ २ ॥ २०९ ॥

शेळ श्लेष्मातक

शेरतेऽस्मिन् शेळ पुलिङ्ग ‘शीन्ने उ’ ॥ (उणा- ८२०) ॥ १ ॥
दिलप्यति कफोऽस्मात् श्लेष्मातक ‘श्लेष्मातक-’ ॥ (उणा- ८३) ॥ इत्या
तके निपात्यते श्लेष्माणमततीति वा ॥ २ ॥

पीतसालस्तु प्रियकोऽसन् ।

मागधी यूथिका

मगधदेशे भवा मागधी ॥ १ ॥ यूथते यूथी “पथयूथ-” ॥ (उणा- २३१) ॥ इति धे निपात्यते, के यूथिका यूथो जालकमस्त्यस्या वा ॥ २ ॥

सा तु पीता स्याद् हेमपुष्पिका ॥ २१४ ॥

सा यूथिका पीतवर्णा हेमवर्णे पुष्पमस्या हेमपुष्पी “असत्काण्डप्रा”तशतै
काश्च पुष्पात् ॥ २१४५६ ॥ इति डी ॥ १ ॥ २१४ ॥

प्रियङ्गु फलिनी श्यामा

प्रीणाति प्रियङ्गु स्त्रीलिङ्ग “प्राकैपे-” ॥ (उणा- ७६१) ॥ इत्यङ्गक्
॥ १ ॥ फलति फलिनी “श्याकठि-” ॥ (उणा- २८२) ॥ इति बहुवचना
दिन ॥ २ ॥ श्यामा वणन ॥ ३ ॥

बन्धूको बन्धुजीवकः ।

बध्नाति चित्त बन्धूक “भृमयञ्जि-” ॥ (उणा- ५८) ॥ इत्यूक्
॥ १ ॥ जीवाना ब धु , बन्धून् जावयति वा बन्धुजावक ॥ २ ॥

करुणे मल्लिकापुष्प

कायते करुण “कृक्वृ-” ॥ (उणा- १९६) ॥ इत्युणस्तिन ॥ १ ॥
मल्लिकाया इव पुष्पमस्य मल्लिकापुष्प ॥ २ ॥

जम्बीरे जम्भ-जम्भलौ ॥ २१५ ॥

जम्बते जम्बीर “जम्बीर-” ॥ (उणा- ४२२) ॥ इतीरे निपात्यते
तत्र ॥ १ ॥ जम्भते जम्भ पुक्लाबलिङ्ग ॥ २ ॥ “मुरल-” ॥ (उणा ४७४) ॥
इत्यले निपातनाजम्भल , जम्भान् द तान् लात्यम्लत्वाद् वा ॥ ३ ॥ २१५ ॥

मातुलिङ्गो बीजपूर

मातोऽयते मातुलिङ्ग “माडस्तुलेरङ्गक् च-” ॥ (उणा-१०६) ॥
इति साधु । मातुलिङ्गोऽपि ॥ १ ॥ बीजै पूयते बीजपूर ॥ २ ॥

करीर क्रकरो समौ ।

क्रिरति करीर पुक्लीबलिङ्ग , करिण ईरयति कण्टकैर्वा ॥ १ ॥ क्रम्यते
क्रकर जठरक्रकर-” ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, कर्ति करोति
तीक्ष्णकण्टकत्वाद्वा ॥ २ ॥

पञ्चाङ्गुल स्यादेरण्डे

पञ्च अङ्गुलयोऽस्य पञ्चाङ्गुल , अङ्गुलिसदृशपञ्चपत्रावयवत्वाद् “बहुमीहे

तापिञ्छस्तु तमाल स्यात्

तापिनश्छादयति तापिञ्छ, पृषोदरादित्वात् । तापिच्छोऽपि ॥ १ ॥ ताम्य
ति तमाल पुयर्त्तावलिङ्ग " ऋकृमृ-" ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥

चम्पको हेमपुष्पक ॥ २१२ ॥

चम्यतेऽयते भृङ्गधम्पकः " कीचक-" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यक निपा
त्यते ॥ १ ॥ हेमवर्ण पुष्पमस्य हेमपुष्पक ॥ २ ॥ २१२ ॥

निर्गुण्डी सिन्दुवारे

निष्क्रान्ता गुण्डाद् घेष्टात् निर्गुण्डी । निर्गुण्डीत्यपि ॥ १ ॥ स्यन्दते सिन्दु
वार " द्वारशृङ्गार-" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते, स्यन्द वृणोति वा,
पृषोदरादित्वात् तत्र ॥ २ ॥

अतिमुक्तके माधवी लता

वासन्ती च

अतिक्रान्तो मुक्तान् विरक्तानतिमुक्तकस्तत्र ॥ १ मधी वस ते भवा माधवी
" भर्तुसन्ध्यादे -" ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ लाति लता ॥ ३ ॥ व
सन्ते पुष्पति वासन्ती " साधुपुष्पयत्पच्यमाने " ॥ ६ । ३ । ११७ ॥ इत्यण् ॥ ४ ॥

औड्रपुष्प जपा

उड्रदेशे भव पुष्पमौड्रपुष्पम् ॥ १ ॥ जपताव जपा । जपादित्वाद्भत्वे जपाऽपि ॥ २ ॥

जातिस्तु मालती ॥ २१३ ॥

जायतेऽस्या पुष्पादि जाति ॥ १ ॥ मालयस्यामोदैर्मालती " पुतपित्त-"
॥ (उणा- २०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ २ ॥ २१३ ॥

मलिका स्याद्विचकिल

मल्यते मूषनि मलि " पदिपठि-" ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ, के
मलिका " दृकृदृ-" ॥ (उणा- २७) ॥ इत्यको वा ॥ १ ॥ विच्यते विचकिल
" स्थण्डिलकपिल-" ॥ (उणा- ४८४) ॥ इतले निपात्यते ॥ २ ॥

सप्तला नवमालिका ।

सप्त मनो बुद्धिमिन्द्रियाणि च लाति सप्तला सपति समवैति वा " मुरल-"
॥ (उणा- ४७४,) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥ नवा सुखा मालाऽस्या नव
मालिका ॥ २ ॥

सल्लरी तु गजप्रिया ॥ २१८ ॥

‘सत्र सौत्र’ सञ्ति सत्रका, पुत्रालिङ्ग “दृक्नु-” ॥ (उणा- २७) ॥
इत्येक, सतृल्य लभ्यते स्वाद्यते गनैरिति वा ॥ १ ॥ गन्म्य प्रिया ॥ २ ॥ २१८ ॥

वशो वेणुर्यवफलस्तचिसारस्तृणध्वज ।

मस्कर शतपर्वा च

वमति वश ‘पादावमि-’ ॥ (उणा- ५२७) ॥ इति श ॥ १ ॥
अजन्त्यनेन वेणु पुलिङ्ग “अजिस्था-” ॥ (उणा- ७६) ॥ इति शु ॥ २ ॥
यवाकार फलमस्य यवफल ॥ ३ ॥ त्वचि वल्के मारस्तचिसार “अद्व्यञ्ज
नात्-” ॥ ३।२।१८ ॥ इति विकल्पेन सप्तम्यलुप् । त्वक्सारोऽपि ॥ ४ ॥
तृणाना ध्वज इव तृणध्वज ॥ ५ ॥ मा क्रियते प्रतिपिध्यतेऽनेन मस्कर,
वचस्कादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ शत बहूनि पर्वाण्यस्य शतपर्वा ॥ ७ ॥

स्वनन् वातात् स कीचक ॥ २१९ ॥

स वशो वानाद् हेतो शब्दायमान वचते वध्नाति शब्द कीचक “काचक-”
॥ (उणा- ३३) ॥ इत्येके निपात्यते, कीति चकते वा, कीचेति कायति वा
॥ १ ॥ २१९ ॥

तुकाक्षीरी वशक्षीरी त्वक्क्षीरी वशरोचना ।

क्षीरस्य त्वगिव तुकाक्षीरी ॥ १ ॥ वशात् क्षारमस्या वशक्षीरा ॥ २ ॥ त्वच
क्षीरमस्या त्वक्क्षारा स्त्रीर्ह्रस्वलिङ्ग ॥ ३ ॥ वशोत्था रोचना वशरोचना ॥ ४ ॥

पूगे क्रमुक-गूवाकौ

पवते पूग पूमुदिन्याम्-” ॥ (उणा- ९३) ॥ इति किद् गस्तत्र
॥ १ ॥ क्रामति क्रमुक “क्रमे क्रम् च वा” ॥ (उणा- ५३) ॥ इति उक्
॥ २ ॥ गुर्वत्यनेन समकत्वाद् गूवाक “मवाकश्यामाक-” ॥ (उणा- ३७) ॥
इत्येके निपात्यते ॥ ३ ॥

तस्योद्वेग पुन फलम् ॥ २२० ॥

तस्य पूगस्य परमुद्रतो वेगोऽस्य उद्वेगम्, समकत्वात् ॥ १ ॥ २२० ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्लीपि ।

ताम्बूल पूगपर्ण-चूणसयोगस्तदनुवर्ती ताम्बूलवल्ली ॥ १ ॥ ताम्यन्ति
पाद्वत्येना ताम्बूली ‘तमेवोऽतो दाघस्तु वा’ ॥ (उणा- ४८९) ॥ इत्यूल
॥ २ ॥ नागपर्यायस्य सपादिन्या वल्ली, नागस्य वल्ली पातालानीतत्वाद् नागवल्ली,

काष्ठे-” ॥ ७१३११२४ ॥ इति ट समासान् ॥ १ ॥ इत्यति वायुमेण्ड
 “पिण्डैर०-” ॥ (उणा- १७६) ॥ इत्य-टे निपात्यते तत्र ॥ ३ ॥

धातव्या धातुपुष्पिका ॥ २१६ ॥

दधाति धातवी “ऋष्मात-” ॥ (उणा-८३) ॥ इत्यातक निपात्यते
 तत्र ॥ १ ॥ धातुवद् रक्तानि पुष्पाण्यस्या धातुपुष्पी ॥ २ ॥ २१६ ॥

कपिकच्छूरात्मगुष्ठा

कपीन् कपति कपि-छ स्त्रीलिङ्ग “कपेण्डंछं च य ” ॥ (उणा-
 ८३१) ॥ इति क ॥ १ ॥ आत्मना गुष्ठा आत्मगुष्ठा, स्पशाविषयत्वात् ॥ २ ॥

धत्तूर कनकाह्वय ।

धयति धातून् धत्तूर सि-दूर-” ॥ (उणा- ४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते
 धातूरोऽपि ॥ १ ॥ वनकाह्वय , भुक्तेऽस्मिन् हेमवणपृथ्वीदशनात् ॥ २ ॥

कपित्थस्तु दधिफल

कपयोऽस्मिन् तिष्ठति कपित्थ , कपिप्रियत्वात् कपिखि तिष्ठताति वा, पृषो
 दरादित्वात् तत्वम् ॥ १ ॥ दधिबदम्लमधुर फलमस्य दधिफल ॥ २ ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ २१७ ॥

बलति नालिकेर पुस्त्रीलिङ्ग ‘ शतेरादय ” ॥ (उणा-४३२) ॥ इत्येरे
 निपात्यते ॥ १ ॥ नालिकान् नालयुक्तान् पुष्पादीनारयति वा हलाकारपनशाख
 त्वात्लाङ्गली ॥ २ ॥ २१७ ॥

आम्रातको वर्षपाकी

अमति आम्रातक ‘ ऋष्मातकाम्रातक- ॥ (उणा-८३) ॥ इति
 निपात्यते आम्रमतति कपिचूतत्वादिति वा ॥ १ ॥ वषण पाकोऽस्त्यस्य वर्ष
 पाकी ॥ २ ॥

केतक कृचच्छद ।

केतति वन कतक पुस्त्रीलिङ्ग , यद्वाचस्पति - केतकस्तु द्वयो ' इति ॥ १ ॥
 ककवाकाराणि च्छदान्यस्य ककचच्छद ॥ २ ॥

कोविदारो युगपत्र

वनति दाप्यते कोविदार वने कोविद-’ ॥ (उणा-४१०) ॥
 इत्यारे साधु कु भूमि विदारयताति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ युगरूप पत्र
 मस्य युगपत्र ॥ २ ॥

सल्लङ्गी तु गजप्रिया ॥ २१८ ॥

सत्र सौत्र ' सति मल्लरी, पुष्पालिङ्ग ' 'ट्टुन्-' ॥ (उणा- २७) ॥

इत्यरु, सत्कृत्य लभ्यते स्वाद्यते गजैरिति वा ॥ १ ॥ गजस्य प्रिया ॥ २ ॥ २१८ ॥

वशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वज ।

मस्कर शतपर्वा च

वमति वश ' पादावमि-' ॥ (उणा- ५२७) ॥ इति श ॥ १ ॥

अजस्यनेन वेणु पुलिङ्ग 'अजित्या-' ॥ (उणा- ७६) ॥ इति णु ॥ २ ॥

यवाग्र फलमस्य यवफल ॥ ३ ॥ त्वचि वल्के मारस्तचिसार 'अद्व्यञ्ज

नात्-' ॥ ३।२।१८ ॥ इति विकृतेन सप्तम्यलुप् । त्वक्सारोऽपि ॥ ४ ॥

तृणाना ध्वज इव तृणध्वज ॥ ५ ॥ मा क्रियते प्रतिषिध्यतेऽनेन मस्कर,

ववस्कादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ शत वह्नि पत्राभस्य शतपर्वा ॥ ७ ॥

स्वनन् वातात् स कीचक ॥ २१९ ॥

स वशो वाताद् हेतो शब्दायमान क्वते बध्नाति शब्द कीचक 'कीचक-'

॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यके निपात्यते, कीचि चकते वा, कीचति क्वायति वा

॥ १ ॥ २१९ ॥

तुकाक्षीरी वशक्षीरी त्वक्षीरी वशरोचना ।

क्षीरस्य त्वगिव तुकाक्षीरी ॥ १ ॥ वशात् क्षीरमम्या वशक्षीरा ॥ २ ॥ त्वच

क्षीरमस्या त्वक्षीरा छाह्णवलिङ्ग ॥ ३ ॥ वशोत्था रोचना वशरोचना ॥ ४ ॥

पृगे क्रमुक-गूवाकौ

पवते पृग ' पूमुदिभ्याम्-' ॥ (उणा- १३) ॥ इति किद् गस्तत्र

॥ १ ॥ वमति क्रमुक ' क्रमे क्रम् च वा ' ॥ (उणा- ५३) ॥ इति ङक्

॥ २ ॥ गुवत्यनेन सप्तकत्वाद् गूवाक् 'मवाकदयामाक्-' ॥ (उणा- ३७) ॥

इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥

तस्योद्वेग पुन फलम् ॥ २२० ॥

तस्य पूसस्य फलमुद्गतो वेगोऽस्य उद्वेगम् सप्तकत्वात् ॥ १ ॥ २२० ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवल्स्यपि ।

ताम्बूल पूगपण-चूणसयोगस्तदेतुर्वल्ली ताम्बूलवल्ली ॥ १ ॥ ताम्यन्ति

काहृत्येना ताम्बूला ' तमेनाऽतो दाष्टु श ' ॥ (उणा- ४८९) ॥ इत्यूल

॥ २ ॥ नागपर्यायभ्य सर्पादिभ्यो वल्ली, नागस्य वल्ली पातालानीतत्वाद् नागवल्ली,

काष्ठ-" ॥ ७ । ३ । १२४ ॥ इति ट समागत ॥ १ ॥ इत्यति वायुमेरु
 "पिण्डैरुण्ड-" ॥ (उणा- १०६) ॥ इत्युण्डे निपात्यते तत्र ॥ ३ ॥

धातवया धातुपुष्पिका ॥ २१६ ॥

दधाति धातवी "ऌष्मातक-" ॥ (उणा-८३) ॥ इत्यातके निपात्यते
 तत्र ॥ १ ॥ धातुवद् रजानि पुष्पाप्यस्या धातुपुष्पी ॥ २ ॥ २१६ ॥

कपिकच्छूरात्मगुप्ता

कपीन् कपति कपिच्छूरालिङ्ग "कपेर्लुङ् च प" ॥ (उणा-
 ८३१) ॥ इति ऊ ॥ १ ॥ आत्मना गुप्ता आत्मगुप्ता, स्पृशाविषयत्वात् ॥ २ ॥

- धत्तूर कनकाह्वय ।

धयति धातून् धत्तूर 'सिद्धर-' ॥ (उणा- ४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते
 धातूरोऽपि ॥ १ ॥ कनकाह्वय , भुक्तेऽस्मिन् हेमवणपृथ्वीदर्शनात् ॥ २ ॥

कपित्थस्तु दधिफल

कपयोऽस्मिन् तिष्ठन्ति कपित्थ , कपिप्रियत्वात् कपिरिव तिष्ठताति वा पृषो
 दरादित्वात् तत्त्वम् ॥ १ ॥ दधिबद्मलमधुर फलमस्य दधिफल ॥ २ ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ २१७ ॥

बलति नालिकेर पुस्त्रीलिङ्ग 'शतेरादय' ॥ (उणा-४३२) ॥ इत्येरे
 निपात्यते ॥ १ ॥ नालिकान् नालयुक्तान् पुष्पादीनारयति वा हलाकारपत्रशाख
 र्वालाङ्गली ॥ २ ॥ २१७ ॥

। आम्रातको वर्षपाकी

अमति आम्रातक 'ऌष्मातकाम्रातक-' ॥ (उणा-८३) ॥ इति
 निपात्यते आम्रमतति कपिचूतत्यादिति वा ॥ १ ॥ वर्षण पाण्डेऽस्त्यस्य वर्ष
 पाकी ॥ २ ॥

केतक ककचच्छद ।

केतति वने केतक पुस्त्रीलिङ्ग , यद्वाचस्पति - कतकस्तु द्वयो इति ॥ १ ॥
 ककचाकाराणि च्छदायस्य ककचच्छद ॥ २ ॥

कोविदारो युगपत्र

कनति दाप्यते कोविदार वने कोविद-" ॥ (उणा-४१०) ॥
 इत्यारे साधु कु भूमि विदारयताति वा पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ युगपत्र पत्र
 मस्य युगपत्र ॥ २ ॥

गुडति रक्षति कफ गुडवी “ गुडेरुचट ” ॥ (उणा-१२०) ॥ ३ ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ २२३ ॥

विशाला, महाफलत्वात् ॥ १ ॥ इन्द्रवत् अक्षैर्दृणोति इन्द्रवारुणा ॥ २ ॥ २२३ ॥

उशीर वीरणीमूले

उश्यते उशीर पुक्लावलिङ्ग “ घसिघशि- ” ॥ (उणा-४१९) ॥ इति
न्दार ॥ १ ॥ वारणा तृणविशेषस्तस्या मूल वारणामूल तत्र ॥ २ ॥

हीवेरे बालक जलम् ।

जिहेताव हवीर “ शतेरादय ” ॥ (उणा-४३२) ॥ इति केरे निपात्यते
तत्र ॥ १ ॥ बडते बाल स्वाथ के बालम् ॥ २ ॥ जलति जलम्, यद्वाऽस्य केशसदृश
त्वात् वृद्धत्वाच्च बाल जलपर्यायवाच्यत्वमपि ॥ ३ ॥

प्रपुन्नाटस्त्वैडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दक ॥ २२४ ॥

प्रपुणति प्रपुनाति वा प्रपुनाट “ कपाट- ” ॥ (उणा- १४८) ॥ इति
आटे निपात्यते ॥ १ ॥ एडवद् मेपाक्षत्वाद् गज्यते शस्यते एडगज ॥ २ ॥
दद्रु हति दद्रुघ्न ॥ ३ ॥ चक्राणि दद्रुमण्डलानि मृदनाति चक्रमर्दकम् ॥ ४ ॥ २२४ ॥

लट्वाया महारजन कुसुम्भ कमलोत्तरम् ।

लटति लट्वा “ लटिषटि- ” ॥ (उणा- ५०५) ॥ इति षष्ठ्य ॥ १ ॥
रज्यतेऽनेन रजन महश्च तद् रजन च महारजनम् ॥ २ ॥ कुस्यति कुसुम्भ “ काकु
सिम्भ्या कुम्भ ” ॥ (उणा- ३३७) ॥ पुष्पागलितोऽयम् ॥ ३ ॥ कमलेभ्य उत्तर
वर्णाधिन्यात् फमलोत्तरम् ॥ ४ ॥

लोघ्रे तु गालो रोध्र तिल्व शावर मार्जना ॥ २२५ ॥

रुणद्धि प्रण रोध्र , लत्वे लोघ्रमन्त्र ॥ १ ॥ गालयति लावयति अक्षि वा
लव “ कैरव- ” ॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ तिलति
क्षिप्यतेऽहमनेन तिल्व “ प्रहाङ्गा- ” ॥ (उणा- ५१४) ॥ इति वे निपात्यते
॥ ४ ॥ शवराणामय वृक्ष शावर ॥ ५ ॥ मार्ष्ट उद्धर्तयति अहमनेन मार्जना
॥ ६ ॥ २२५ ॥

मृणालिनी पुटकिनी नलिनी पङ्कजिन्यपि ।

मृणालमस्त्यस्या मृणालिनी ॥ १ ॥ पुटमस्त्यस्या पुटकिनी “ म-माब्जा
देनामि ” ॥ ७२।६७ ॥ इति इन् ॥ २ ॥ नलोऽस्त्यस्या नलिनी “ अतोऽनेक
स्वरात्- ” ॥ ७२।६ ॥ इतान् ॥ ३ ॥ पङ्कजमस्त्यस्या पङ्कजिनी, अ-वादिवादिन्,

तर्पणी, पणित्ता इत्यादि ॥ ३ ॥

तुम्ब्यलान्

ताम्ब्यति तुम्ब्या "तुम्बस्तुम्बादय" ॥ (उणा-३२०) ॥ इति वे निपात्यते ॥ १ ॥ १ लम्बनेऽलान् काष्ठाऽय नम् "नयो लम्बेनलुक् व" ॥ (उणा-८१८) ॥ इत्यु, स्त्रीशायलिङ्गायेतौ ॥ २ ॥

कृष्णला तु गुञ्जा

कृष्ण प्राप्त लाति कृष्णला ॥ १ ॥ गुञ्जति किम्ब्या गुञ्जा ॥ २ ॥

द्राक्षा तु गोस्तनी ॥ २२१ ॥

सृद्धीका हारहरा च

रस्यते द्राक्षा "लाक्षाद्राक्षा-" ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते मद्वा, द्राक् क्षरति क्षीयते क्षिपति क्षिणोताति वा "क्वचित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ड ॥ १ ॥ गोस्तानामा गोस्तनी ॥ २ ॥ २२१ ॥ सृद्यते सृद्धाका 'सृदेवा ऽन्त-व वा' ॥ (उणा-४९) ॥ इति क्तिदाक ॥ ३ ॥ हरति पित्त हारहरा "सि-द्वर-" ॥ (उणा-४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते ॥ ४ ॥

गोक्षुरस्तु त्रिकण्टक ।

श्वदष्टा स्थलशृङ्गाट

गा क्षुरयति व्यययति गोक्षुर ॥ १ ॥ त्रय कण्टका अस्य त्रिकण्टक ॥ २ ॥ छुनो ऋद्धेव श्वदष्टा सक्षाश-दत्वात् "छुन" ॥ ३ । २ । ९० ॥ इति दीर्घत्वाभाव ॥ ३ ॥ स्थलस्य श्वदष्टा, स्थलशृङ्गमटतीति वा स्थलशृङ्गाट ॥ ४ ॥

गिरिकर्ण्यपराजिता ॥ २२२ ॥

गिरिरमेव कर्णोऽस्या गिरिकर्णी ॥ १ ॥ न पराजायते रक्षादेतत्त्वादपराजिता अप्रतिहतेत्यथ ॥ २ ॥ २२२ ॥

व्याघ्री निर्दिग्धिका कण्टकारिका स्यात्

व्याघ्रीव व्याघ्री दु स्पञ्चवात् ॥ १ ॥ निर्दिध्यते निर्दिग्धिका के निर्दिग्धिका ॥ २ ॥ कण्टकानियति कण्टकारा के कण्टकारिका ॥ ३ ॥

अयामृता ।

वत्सादनी गुडची च

न क्षियते अमृता छिन्नप्ररोहत्वात् ॥ १ ॥ वत्सैर्यते वत्सादनी ॥ २ ॥

कैरवाणि सत्यस्या कैरविणा तत्र ॥ १ ॥ कुमुदानि सत्यस्या कुमुदती
"नडकुमुद-" ॥ ६।२।७४ ॥ इति ङिद् मत्तु, व्यञ्जनात्ताद्वा "तदस्य-"
॥ ७।२।१ ॥ इति मत्तु । कुमुदिन्यपि ॥ २ ॥

उत्पल स्यात् कुवलय कुवेल कुवल कुवम् ॥ २२९ ॥

उत्पित्युत्पल पुस्त्यावलिङ्ग "मुरल-" ॥ (उणा- ४७४) ॥ इत्यले निपा
स्यते, उत्पलतीति वा ॥ १ ॥ कौ वलति प्राणिति कुवलय "कुगुलि-" ॥ (उणा-
३६५) ॥ इत्यय, कुत्सितो वहिबलय पत्रवेष्टनमस्य वा ॥ २ ॥ कौ धेलति
कुवेलम् ॥ ३ ॥ क्वते भङ्गारावै कुवल पुक्लीयलिङ्ग 'कोवा' ॥ (उणा-
४६९) ॥ इति ङिदल, कौ वलतीति वा ॥ ४ ॥ कुत्सित वातीति कुव 'क्वचित्'
॥ ५।१।१७१ ॥ इति ङ ॥ ५ ॥ २२९ ॥

अस्य विशेषानाह—

श्वेते तु तत्र कुमुद कैरव गर्दभाह्वयम् ।

तत्र उत्पले श्वेते काम्यते कुमुद पुक्लीयलिङ्ग "कुमुद-" ॥ (उणा-
२४४) ॥ इत्युदे निपात्यते कौ मोदत इति वा । कुमुदपि ॥ १ ॥ करोति सुख
कैरव 'कैरवभैरव-' ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते के रौति कैरवा हसस्त
स्येद प्रियमिति वा ॥ २ ॥ गदभस्याह्वयोऽस्य गदभाह्वयम् ॥ ३ ॥

नीले तु स्यादिन्दीवर

नाले उत्पल इन्दति प्रिया इ दावर ' तीवर-' ॥ (उणा-४४४) ॥
इति वरटि निपात्यते ॥ १ ॥

हल्लङ्ग रक्तसन्ध्यके ॥ २३० ॥

हलति घूणते हल्लङ्गम् ॥ १ ॥ रक्तान् स धानकति रक्तसन्ध्यकम्, रक्तस
न्धेव वा तत्र । रक्तोत्पल चैतत् ॥ २ ॥ २३० ॥

सौगन्धिके तु कल्हार

सुगन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥ १ ॥ कल्पते कल्हार " द्वारशृङ्गा
र-" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपात्यते, के ल्हादते वा, शृङ्गोदरादित्वात् ।
शारद गुरु चैतत् ॥ २ ॥

धीजङ्गो वराटक ।

कर्णिका

वाजाना पञ्चाक्षनाम्ना कोशो वाजङ्गो ॥ १ ॥ वरमटति वराटक

योगिकरत्ना कमलिनीयादय ॥ ४ ॥

फगल नलिन पद्ममरविन्द कुशेशयम् ॥ २२६ ॥

पर शत सहस्राम्बा पत्र रानीव पुष्करे ।

विसप्रसूत नालीक तामरस महोत्पलम् ॥ २२७ ॥

तज्जलात् सरस पद्मात् परैरुद् रुह-जन्म-जै ।

काम्यते त्रिया कमल "मृदिक्दि-" ॥ (उणा- ४५) ॥ इत्यतः,
कमम्भोऽलति भूयति वा, केन मल्यत इति वा ॥ १ ॥ नलति नलिन "या
फठि-" ॥ (उणा- २८२) ॥ इतान् ॥ २ ॥ पद्यते पद्म "भर्तोरि-"
॥ (उणा- ३३८) ॥ इति म । एते पुष्पीयलिङ्गा ॥ ३ ॥ भ्रान् विन्दति भ्र
विन्द 'निगवादेनाग्नि' ॥ ५।१।६१ ॥ इति श ॥ ४ ॥ कुशे जले शेते कुशे
शय "शयवासिवासेष्वनालात्" ॥ ३।२।२५ ॥ इति सप्तम्यलुप् ॥ ५ ॥ २२६ ॥
शत सहस्रशब्दाभ्यां पर पत्रम्, शतसहस्रे बहुपलक्षण शत शहस्र च पत्राभ्यस्य
शतपत्रम् सहस्रपत्रम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ राज्य सत्यस्य राजावम्, मध्यादित्वाद् ॥ ८ ॥
पुष्यति जले पुष्कर 'सूपुविभ्या कित्' ॥ (उणा- ४३६) ॥ इति कर ॥ १ ॥
विसात् प्रसूत विसप्रसूतम् । विसप्रसूनमपि ॥ १० ॥ नलति नालाक पुष्पावलिङ्ग
"सृणीक-" ॥ (उणा- ५०) ॥ इताके निपात्यते ॥ ११ ॥ गम्यते तामरस
"फनस-" ॥ (उणा- ५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते, ताम सप्रकर्षो रसोऽस्येति
वा, तम प्रकषाथ तारतम्यवत्, ताम्बद्विचृत्तैरस्येति वा ॥ १२ ॥ महच्च तदुत्पल च
महोत्पलम् ॥ १३ ॥ २२७ ॥ तत् कमल जलश-दात्, सर श-दात्, पङ्कशब्दाच्च
परै रुडादिभिश्च्यत इत्यर्थं जलरुद् जलरुहम्, जलप-म जलजम्, ॥ १४ ॥
१५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सरोरुद् सरोरुहम् सरोज म, सरोजम्, ॥ १८ ॥ १९ ॥
२० ॥ २१ ॥ पङ्कुरुद् पङ्कुरुहम् पङ्कज-म, पङ्कजम् । योगिकत्वाद् वारिज सरसा
रहादय ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

पुण्डरीक सिताम्भोज

पुणति पुण्डते वा पुण्डराक 'सृणाक-' ॥ (उणा- ५०) ॥ इताके नि
पात्यते ॥ १ ॥ सित श्वेतमम्भोज सिताम्भोजम् ॥ २ ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ २२८ ॥

रक्तोत्पल कोकनद

रक्त च तत् सरोरुह च रक्तसरोरुह तत्र ॥ १ ॥ २२८ ॥ रक्त शोणमुत्पल
रक्तोत्पलम् ॥ २ ॥ कोक-श्रवणकैन्दरि काकनदम् ॥ ३ ॥

धान्य तु मस्य सीत्य च व्रीहि स्तम्बकरिश्च तत् ।

धन्यते धान्यम्, धीयत इति वा “धाम्राजि-” ॥ (उणा- ३७९) ॥
इत्यन्य, व्रीह्यादि, यदाहु -

“ व्रीहिर्यवो मसूरो गोचूमा मुद्गमापतिलवणका ।

अणव प्रियङ्गु कोद्वयमयुच्छका शालिराढस्य ॥ १ ॥

स्त्रिंश कत्राय कुलत्थौ शणसप्तदशानि धान्यानि ॥” ॥ १ ॥

सस्यते सुखमेनेन सस्य “स्थान्ठा-” ॥ (उणा- ३५७) ॥ इति य ॥ २ ॥
सीतया सङ्गत सीत्य “सीतया सङ्गते” ॥ ७ । १ । २७ ॥ इति य ॥ ३ ॥
ग्राह्यते यान्यत इति व्रीहि “मियो हिक्” ॥ (उणा- ७१०) ॥ ४ ॥ स्तम्ब
करोति स्तम्बकरि । पुलिङ्गावेतो “शकृत् स्तम्बाद्वत्तम्राही कृम ॥ ५ । १ ।
१०० ॥ इति इ ॥ ५ ॥

आशु स्यात् पाटलो व्रीहि

व्रीहि पटिका धान्यविशेष पाटलच्छाय ॥ १ ॥ अश्रुते आशु पुलिङ्ग
“कृवापाजि-” ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण्, शीघ्रपाकत्वाद्वा, यद् दुर्ग -
‘आश्वाद्या शालि शान्नयो’ इति ॥ २ ॥

गर्भपाकी तु पटिक ॥ २३४ ॥

गर्भे पच्यते स्वयमेवेत्येवशीलो गर्भपाकी निनि न्यक्कादिवात् साधु
॥ १ ॥ पटिरात्रेण पच्यते पटिक “यवयवकपटिकाय” ॥ ७ । १ । ८१ ॥
इत्यन पटिकेति निर्देशात् साधु ॥ २ ॥ २३४ ॥

शालय कलमाद्या स्यु

शालति शालय पुलिङ्ग “कमिवमि-” ॥ (उणा- ६१८) ॥ इति निदि
कलम आद्यो येषा कलमाद्या ॥ १ ॥

कलमस्तु कलामक ।

कडति मायत्यनेन कडम “सृपृप्रधि-” ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यम,
लत्वे कलम ॥ १ ॥ कला कलनाममति कलामक ॥ २ ॥

लोहितो रक्तशालि स्यात्

लोहितो वर्णेन ॥ १ ॥

महाशालि सुगन्धिक ॥ २३५ ॥

महा-वासौ शालिश्च महाशालि ॥ १ ॥ शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि “सु

॥ २ ॥ अस्तराणि कर्णभवावे कर्णभवा कर्णिका “कणसलाटात्-” ॥
॥ ६ ॥ ३ ॥ १४१ ॥ इति कल् ॥ ३ ॥

पद्मनाल तु मृणाल तनुल विसम् ॥ २३१ ॥

पद्मस्य नाल पद्मनालम् ॥ १ ॥ ‘मृणत् हिमायां’ मृण्यतेऽवते मृणाल
त्रिलिङ्ग “कुलिपिलि-” ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदाल, मृदमालयत
या “कवचि” ॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति छे पृथोदरादित्वात् साधु ॥ २ ॥
सन्तुल्य लाति सन्तुलम् ॥ ३ ॥ वेति विस “पटिवीभ्याम्-” ॥ (उणा-५७६) ॥
इति विस, विस्यते प्रेयते वा ॥ ४ ॥ २३१ ॥

किञ्जल्क केसर

किञ्जल्लति, किं वृत्तित जीयंते वा निञ्जल्क “निष्कतुरुक्-” ॥ (उ
णा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ के सरति केसरम् । पुञ्जलीनलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

सवर्तिका तु स्याद् नव दलम् ।

सवर्तयति वेष्टयति सवर्तिका पद्मादीना नवोद्भिन्न दल शरयन्त्रिकाण्यम् ॥ १ ॥

करहाट शिफा च स्यात् कन्दे सलिलजमनाम् ॥ २३२ ॥

क रहयति करहा- पद्मादयो जलोत्थास्तानयति करहाट, कार्यते वा
“कपाटविराट-” ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ १ ॥ शिनोति
क्षरयति क्षमा शिफा ॥ २ ॥ कनति कन्द “शाशपि-” ॥ (उणा-२३७) ॥ इति
द, पुञ्जलीबलिङ्ग, कन्दतेऽन्विष्यते वा तत्र, सलिलजमना पद्मादीनाम् ॥ ३ ॥ २३२ ॥

उत्पलाना तु शालक

उत्पलाना कन्दे शलति शालक ‘शरयणेणित्’ ॥ (उणा-५९) ॥
॥ इत्युक् ॥ १ ॥

नील्या शैवाल शैवले ।

शैवाल शैवल शैपाल जलात् शूक नीलिके ॥ २३३ ॥

नालति नाली, नालावर्णा वा तस्याम् ॥ १ ॥ शेतेऽम्भसि शैवाल शैवल
शैवल शैपाल शाडस्तलत्पालवालण्वलण्वला ॥ (उणा- ५०१) ॥ इति
चत्वारोऽपि साधव । शैवाल तु शैपालस्य जपादित्वाद् वत्वे साधु ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जलशब्दात् परे शूक नीलिके- जलस्य शूकमिव जलशूकम् ।
शैवालाद्या पठपि पुञ्जलीबलिङ्गा ॥ ७ ॥ जल नालयति आणि स्वार्थे के जलना
लिका ॥ ८ ॥ २३३ ॥

मील ॥ ५ ॥ हरि, हरिवर्णत्वात् पुलिङ्ग ॥ ६ ॥

पीतेऽस्मिन् वसु खण्डीर प्रवेल जय शारदा ॥ २३८ ॥

अस्मिन् मुद्रे पीतवर्ण वसति वित्ते वसु पुलिङ्ग ॥ १ ॥ खन्यते खण्डीर
“जम्बार-” ॥ (उणा-४२७) ॥ इतरे निपात्यते ॥ २ ॥ प्रवेलति प्रवेल ॥ ३ ॥
जयत्यनेन जय ॥ ४ ॥ शरदि भव शारद “भतुम-ध्यादरण्” ॥ ६ । ३ ।
॥ ८९ ॥ ५ ॥ २३८ ॥

कृष्णे प्रवर वासन्त हरिमन्धज-शिम्बिका ।

कृष्णे मुग्धे प्रत्रियते प्रवर ॥ १ ॥ वसन्त भवो वासन्त ॥ २ ॥ हरि
मन्धाज्जायते हरिमन्धज ॥ ३ ॥ शिम्बाऽस्त्यस्य शिम्बिक, ब्राह्मादित्वादिक,
शिम्बिभि कायति वा ॥ ४ ॥

वनमुद्रे तुवरक निगूढक कुलीनता ॥ २३९ ॥

खण्डी च

वनस्य मुद्रो वनमुद्रस्तत्र, तुवर क्पाय स एव तुवरक ॥ १ ॥ निगूहति
हम निगूहक ॥ २ ॥ कौ लायते कुलानक ‘ कीचर-’ ॥ (उणा-३३) ॥
इत्यके निपात्यते ॥ ३ ॥ २३९ ॥ खण्डमस्त्यस्य खण्डा ॥ ४ ॥

राजमुद्रे तु मकुष्ठक मयुष्टकौ ।

मुद्राना राजा प्रधानत्वाद् राजमुद्रस्तत्र ॥ १ ॥ मङ्गयतेऽनेन मकुष्ठ ॥ २ ॥
मीयतेऽनौ मयुष्ट “ पृष्ठधिठ-’ ॥ (उणा-१६६) ॥ इति ठ निपात्यते ॥ ३ ॥

गोधूमे सुमन

गुह्यति परिवेष्टयति गोधूम ‘ कुयिगुधेह्म ’ ॥ (उणा-३५३) ॥
गा धुनाति वा ‘ विलिभिलि-’ ॥ (उणा-३४०) इति किद् मस्तत्र ॥ १ ॥
मुठ्ठ मयते सुमन अच् ॥ २ ॥

बल्ले निष्पाव शितशिम्बिक ॥ २४० ॥

बल्लते बल्लस्तत्र ॥ १ ॥ निष्पूयते निष्पाव “ निरभे पूत्व ” ॥ ५ ।
३ । २१ ॥ इति घञ ॥ २ ॥ शिता शिम्बिरस्य शितशिम्बिक ॥ ३ ॥ २४० ॥

कुलत्थन्तु कालवृन्त

कुले तिष्ठति कुलत्थ, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ काल वृन्तमस्य कालवृन्त ॥ २ ॥

ताम्रवृन्ता कुलत्थिका ।

ताम्र वृन्तमस्यास्ताम्रवृन्ता ॥ १ ॥ हम्ब कुलत्थ कुलत्थिका ॥ २ ॥

पुण्यपुण्यो -" ॥ ५१ ॥ १४४ ॥ गी ६२ समागा-१, के मुगधिक ॥ २॥ २३५ ॥

ययो हयप्रियम्तीदगशूक

युगो मय ॥ १ ॥ हयानां प्रियो हयप्रिय ॥ २ ॥ तीक्ष्ण शूक किं
शादरम्य तीक्ष्णशूक ॥ ३ ॥

तोक्मम्वरमौ हरित् ।

अर्गा गयो हरि नील, तुज्यते तोक्म "रुक्मम्वरम-" ॥ (उणा-३४६) ॥
इति म विपालो ॥ १ ॥

मङ्गल्यको मसूर स्यात्

मङ्गल साधु मङ्गल्य, के मङ्गल्यक ॥ १ ॥ मस्यते परिणमते मसूर, पुस्ती
लिङ्ग "मीमसि-" ॥ (उणा-४२७) इत्यूर ॥ २ ॥

फलायन्तु सतीनक ॥ २३६ ॥

हरेणु सण्डिकश्च

पत्यते फलाय त्रिपुटालय "कुलिलुलि-" ॥ (उणा-३७२) ॥ इति
फाय, फलामतीसारमयते या, फ छाताति वा ॥ १ ॥ सीदन्त्यनेन सतान दिन
नम्र- ॥ (उणा-२६८) ॥ इति साधु, के सतीनक । सातीनोऽपि ॥ २ ॥ २३६ ॥
हियते हरेणु, पुलिङ्ग 'वृद्धभू-" ॥ (उणा-७७२) ॥ इत्येणु ॥ ३ ॥
खण्यत सण्डिक "कुशिक-" ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ४ ॥

अथ चणको हरिम थक ।

चणति दयमान-अणक 'दुकृन्तु-" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ १ ॥
हरिमिमध्यते हरिम-थक ॥ २ ॥

मापस्तु मदनो नन्दी वृष्यो बीजवरो बली ॥ २३७ ॥

मायते माप पुक्त्रावलिङ्ग 'वृकृन्तु-" ॥ (उणा-५४०) ॥ इति प
॥ १ ॥ मदयति वृक्षत्वाद् मदन ॥ २ ॥ नन्दत्यवश्य नन्दी ॥ ३ ॥ वृषाय
मैत्रुनाय हितो वृष्य प्राण्यङ्गरय- ॥ ७११३७ ॥ इति य वृष्यते तैलादिभेति
'कृवृधि-" ॥ ५११४० ॥ इति कयप् वा ॥ ४ ॥ वानेषु वरा वानवर, बीज
शूक वणोति वा ॥ ५ ॥ बल रेतोऽस्त्यत्र बला ॥ ६ ॥ २३७ ॥

मुद्रस्तु प्रथनो लोभ्यो बलाटो हरितो हरि ।

मोदतेऽनेन मुद्र पूसादिभ्या कित् ॥ (उणा-९३) ॥ इति य ॥ १ ॥
प्रयते प्रथन ॥ २ ॥ लुभ्यते लोभ्य ॥ ३ ॥ बलमटति बलाट ॥ ४ ॥ हरितो

अथोद्दाल कोद्रव कोरदूपक ॥ २४३ ॥

उद्दाल्यते उद्दाल ॥ १ ॥ तेन अम्मसा उनाति म्लियते कोद्रव 'कैरव-'
॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते, केन उद्रौति या ॥ २ ॥ कुरन्त्यनेन कोर
दूपक " कोरदूप-" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यपे निपात्यते, कोर भक्त दूपय
तीति वा ॥ ३ ॥ २४३ ॥

चीनरुस्तु कारुकञ्ज

चायते चीन " दिननग्न-" ॥ (उणा-२६८) ॥ इति ने निपात्यते
के चीनक ॥ १ ॥ राकप्रिया कञ्ज काकञ्ज ॥ २ ॥

यवनालम्तु योनल ।

जूणाह्वयो देवधान्य जोन्नाला बीजपुष्पिका ॥ २४४ ॥

यवस्येव नालमस्य यवनाल ॥ १ ॥ यूयते योनल " मुरल-" ॥ (उणा-
४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥ 'जूरौचि जराया' जूर्यते जूर्ण ' उयइव्यैदि
त " ॥ ४ । ४ । ६१ ॥ इति कस्य नत्तम्, जूर्ण इत्याह्वयो यस्य जूणाह्वय ॥ ३ ॥
देवप्रिय धान्य देवधान्यम् ॥ ४ ॥ जनाद् नालमस्या जोन्नाला, पृषोदरादिवात् ॥ ५ ॥
वाजाकार पुष्पमस्या वाजपुष्पिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥

शण भङ्गा मातुलानी स्यात्

शणति शणम् ॥ १ ॥ भज्यते भङ्गा ॥ २ ॥ मान तोत्यते मातुलाना "मु-
मुचान-" ॥ (उणा-२७८) ॥ इति निपात्यते, माया श्रियस्तुलया अनिताति
वा ॥ ३ ॥

उमा तु क्षुमाऽतक्षी ।

अयते उमा " अवेहस्व-" ॥ (उणा-३४२) ॥ इति किति मे
साधु ॥ १ ॥ क्षात्यनया भुक्त्या क्षुमा ' क्षुहि-या वा ॥ (उणा- ३४१) ॥
इति किद् म ॥ २ ॥ अतत्यनयाऽनसी ' तप्यणि-' ॥ (उणा- ५६९) ॥
इति अस , न तस्यताति वा ॥ ३ ॥

गवेधुका गवेधु स्यात्

गूयते गवेधुका मुयन "गुट इधुक एधुनौ" ॥ (उणा- ७४) ॥ गवी
धुकाऽपि ॥ १ ॥ गवाऽम्मसा एधते गवेधु, खालिङ्ग "भृमृनु-" ॥ (उणा-
७१६) ॥ इति बहुवचनाद् ॥ १ ॥

जत्तिलोऽरण्यजस्तिल ॥ २४५ ॥

आङ्की तुयरी वर्णा स्यात्

आ ङीङ् आङ्की “वीङ्-” ॥ (उणा-३३) ॥ इत्येके निपात्यते ॥ १ ॥ तुयत तुयरी ॥ २ ॥ गयत वर्णा ॥ ३ ॥

तुन्मासस्तु यावत् ॥ २४१ ॥

फोलनि तुन्मास अभ्युत्थो मायादि “क्लिङ्गुलिभ्या मासङ्” ॥ (उणा-५८८) ॥ तुलन मस्यति परिणमने वा धृषोदरादित्वात् । तुन्मासाऽपि ॥ १ ॥ यात्यम्भसा यावत् ‘धात्यविशेष’ इत्यमे ॥ २ ॥ २४१ ॥

नीवारस्तु वनत्रीति

नियमनमिषत् नीवार, मुन्यन्नत्वात् “नेषु” ॥ ५।३।७४ ॥ इति षा ॥ १ ॥ वनस्य ग्रीहिवनग्रीहिः ॥ २ ॥

श्यामाक-श्यामको समौ ।

श्यायते श्यामाङ् जघ-यो ग्राहि “मवाङ्श्यामाक-” ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ ‘कीचक-’ ॥ (उणा-३३) ॥ इत्येके निपातनात् श्यामाङ् ॥ २ ॥

कहुस्तु कहुनी कहु प्रियङ्गु पीततण्डुला ॥ २४२ ॥

कायति कहु “ग्रीवैपै-” ॥ (उणा-७६१) ॥ इति कहु ॥ १ ॥ कङ्गति कहुना “दिननम-” ॥ (उणा-२६८) ॥ इति ने निपात्यते ॥ २ ॥ कुत्सितममति कहु “फलिब्रत्यमे ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ ३ ॥ ग्रीणाति प्रियङ्गु ॥ ४ ॥ पीतास्तण्डुला अस्या पाततण्डुला । एते खालिङ्गा ॥ ५ ॥ २४२ ॥

सा कृष्णा मधुका

सा कहु कृष्णवर्णा मयते वरप्यते मधुका “कञ्चुक-” ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

रक्ता शोधिका

रक्तवर्णा कहु शोधयति शोधका ॥ १ ॥

मुसटी सिता ।

सिता कहु मुस्यते खण्डयते मुसटी “कपट-” ॥ (उणा-१४४) ॥ इत्येके निपात्यते ॥ १ ॥

पीता माधवी

पीतवर्णा कहु मधुन इवेय तद्वन्त्वाद् माधवी ॥ १ ॥

अथोद्दाल कोद्रव कोरदूपक ॥ २४३ ॥

उद्दाल्यते उद्दाल ॥ १ ॥ केन अम्ममा उनात्ति विलयते कोद्रव 'कैरव-'
॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते, केन उद्रौति वा ॥ २ ॥ कुरत्यनेन कोर
दूपक "कोरदूप-" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते, कोर भक्त दूप्य
तीति वा ॥ ३ ॥ २४३ ॥

चीनरुस्तु कारुकञ्ज

चीयते चीन "दिननम्न-" ॥ (उणा-२६८) ॥ इति ने निपात्यते
के चीनक ॥ १ ॥ ऋक्प्रिया बहु ऋक्कहु ॥ २ ॥

यवनालस्तु योनल ।

जूर्णाहयो देवधान्य जोन्नाला धीजपुष्पिका ॥ २४४ ॥

यवस्येव नालमस्य यवनाल ॥ १ ॥ यूयते योनल "मुरल-" ॥ (उणा-
४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥ 'जूरोचि जराया जयते जूण 'डीयन्मैदि-
त' ॥ ४ । ४ । ६१ ॥ इति क्तस्य नत्तम्, जूण इत्याहयो यस्य जूणाहय ॥ ३ ॥
देवप्रिय धाय देवधान्यम् ॥ ४ ॥ जनाद् नालमस्या जोन्नाला, पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥
धानाकार पुष्पमस्या धाजपुष्पिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥

शण भङ्गा मातुलानी स्यात्

शणति शणम् ॥ १ ॥ भज्यते भङ्गा ॥ २ ॥ मान तोत्यते मातुलाना 'मु-
मुचान-' ॥ (उणा-२७८) ॥ इति निपात्यते, माया धियस्तुलया अनितीति
वा ॥ ३ ॥

उमा तु क्षुमाऽतसी ।

अव्यते उमा "अवहस्वध-" ॥ (उणा-३४२) ॥ इति किति मे
साधु ॥ १ ॥ क्षात्यनया भुक्त्या क्षुमा "क्षुहिभ्या वा ॥ (उणा- ३४१) ॥
इति क्तिच् म ॥ २ ॥ अतत्यनयाऽतसी 'तप्यणि-' ॥ (उणा- ५६९) ॥
इति अस, न तस्यताति वा ॥ ३ ॥

गवेधुका गवेधु स्यात्

गूयते गवेधुका मुयन् "गुड इधुक एधुर्मा" ॥ (उणा- ७४) ॥ गवी
धुकाऽपि ॥ १ ॥ गवाऽम्भसा एधते गवेधु, खालिङ्ग "शृमृनु-" ॥ (उणा-
७१६) ॥ इति बहुवचनाद् ॥ १ ॥

जर्तिलोऽरप्यजस्तिल ॥ २४५ ॥

आदकी तुमरी वर्णा स्यात्

आ आङ्ग आङ्गी "कीङ्ग-" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥ तूयते तुमरी ॥ २ ॥ वण्यते वर्णा ॥ ३ ॥

कुत्मासस्तु यावत् ॥ २४१ ॥

कोलति कुत्मास अर्धस्त्रिमो मापादि "कल्कुलिभ्या मासक्" ॥ (उणा-५८४) ॥ कुलेन मस्यति परिणमते वा पृषोदरादित्वात् । कुत्मासोऽपि ॥ १ ॥ यात्यम्भसा यावत् धावविशेष इत्यये ॥ २ ॥ २४१ ॥

नीवारस्तु वनग्रीहि

निर्यतम्रियते नीवार, मुन्यतस्वान् "नेषु" ॥ ५।३।७४ ॥ इति ण् ॥ १ ॥ वनस्य ग्रीहिवनग्रीहि ॥ २ ॥

श्यामाक-श्यामकौ समौ ।

श्यायते श्यामाक जघयो ग्राहि "मवाकश्यामाक-" ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ 'काचक्र-' ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपातनात् श्यामाक ॥ २ ॥

कहुस्तु कहुनी कहु प्रियहु पीततण्डुला ॥ २४२ ॥

कायति कहु "प्रीकेपै-" ॥ (उणा-७६१) ॥ इति कहु ॥ १ ॥ कहुति कहुनी 'दिननम्र-' ॥ (उणा-२६८) इति ने निपात्यते ॥ २ ॥ कुत्सितममति कहु "फलिवत्यमे" ॥ (उणा-७५८) ॥ इति ॥ ३ ॥ प्राणाति प्रियहु ॥ ४ ॥ पातास्तण्डुला अस्या पाततण्डुला । एते जालिह्वा ॥ ५ ॥ २४२ ॥

सा कृष्णा मधुका

सा कहु कृष्णवणा मयते क्लृप्यते मधुका "कञ्चुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

रक्ता शोधिका

रक्तवणा कहु शोधयति शोधिका ॥ १ ॥

मुसटी सिता ।

सिता कहु मुस्यते खण्डयते मुसटी "कपट-" ॥ (उणा-१४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ १ ॥

पीता माधवी

पीतवणा कहु मधुन द्रवेय तद्रणत्वाद् माधवी ॥ १ ॥

अथोद्दाल कोद्रव कोरदूपक ॥ २४३ ॥

उद्दात्यते उद्दाल ॥ १ ॥ केन अम्मसा उनात्ति विल्यते कोद्रव 'कैरव-'
॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते केन उद्दाति वा ॥ २ ॥ कुरत्यनेन कोर
दूपक " कोरदूप-" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते, कोर भञ्ज दूपय
तीति वा ॥ ३ ॥ २४३ ॥

चीनरुस्तु कारुक्कु

चीयते चीन " दिनरुग्ग-" ॥ (उणा-२६८) ॥ इति नै निपात्यते
के चीनक् ॥ १ ॥ ऋक्प्रिया क्कु कारुक्कु ॥ २ ॥

यवनालस्तु योनल ।

जूर्णाहयो देवधान्य जोन्नाला बीजपुष्पिका ॥ २४४ ॥

यवस्येव नालमस्य यवनाल ॥ १ ॥ यूयते योनल " मुरल-" ॥ (उणा-
४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ २ ॥ 'जूरैचि जराया' जूर्यते जूण "डीयइयैदि
त्त" ॥ ४ । ४ । ६१ ॥ इति कस्य नत्तम्, जूर्ण इत्याहयो यस्य जूणाहय ॥ ३ ॥
देवप्रिय धान्य देवधान्यम् ॥ ४ ॥ जनाद् नालमस्या जोन्नाला, पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥
धानाकार पुष्पमस्या बीजपुष्पिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥

शण भङ्गा मातुलानी स्यात्

शणति शणम् ॥ १ ॥ भज्यते भङ्गा ॥ २ ॥ मान तोत्यते मातुलाना ' मु
मुचान-" ॥ (उणा-२७८) ॥ इति निपात्यते, माया श्रियस्तुलया अनिताति
वा ॥ ३ ॥

उमा तु क्षुमाऽस्तसी ।

अभ्येते उमा " अवेहस्त्व-" ॥ (उणा-३४२) ॥ इति किति मे
साधु ॥ १ ॥ क्षात्यनया भुक्तया क्षुमा "क्षुहि-या वा" ॥ (उणा-३४१) ॥
इति किद् म ॥ २ ॥ अतत्यनयाऽनसी 'तप्पाणि-" ॥ (उणा-५६९) ॥
इति अस, न तस्यताति वा ॥ ३ ॥

गवेधुका गवेधु स्यात्

गूयते गवेधुमा मुयन "गुड इधुक एधुसै" ॥ (उणा-७४) ॥ गवी
धुमाऽपि ॥ १ ॥ गवाऽम्मसा एधते गवेधु, खालिङ्ग "शृमृत्-" ॥ (उणा-
७१६) ॥ इति बहुवचनाद् ॥ १ ॥

जचिलोऽरण्यजस्तिल ॥ २४५ ॥

जीयते जतिल "स्थण्डिल-" ॥ (उणा- ४८४) ॥ इति ले निपा
म्यते ॥ १ ॥ २४५ ॥

पण्डतिले तिलपिञ्जस्तिलपेज ।

पण्डो निष्फलस्तिलस्तन ॥ १ ॥ तिलपिञ्ज तिलपेज "निष्फले तिलात्
पिञ्जपेजा" ॥ ७ । २ । १५८ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ सर्पप ।

कदम्बकस्तन्तुम

सरणि सपप "सत्त पप" ॥ (उणा- ३१३) ॥ १ ॥ कुत्सितमम्बते
कदम्बक ॥ २ ॥ तोबुभ्यते तन्तुम , पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥

अथ सिद्धार्थ श्वेतसर्पप ॥ २४६ ॥

सिद्धप्रयोजनो रक्षोघ्नत्वात् सिद्धार्थ ॥ १ ॥ २४६ ॥

मापादय शमीधान्य

माप आदिर्येषा मुद्गादानां ते मापादय , शमी शम्बा तत् प्रधान धान्य
शमीधान्यम् ॥ १ ॥

शूकधान्य यवादय ।

शूकप्रधान धान्य शूकधान्य यव आदिर्येषा गोधूमादानां ते यवादय ॥ १ ॥

स्यात् सस्यशूक किंशारु

शब्दति शूक पुनर्लीबलिङ्ग "घुयुहि-" ॥ (उणा- २४) ॥ इति का
दधितव च सस्यस्य शूक सस्यशूकम् ॥ १ ॥ कुत्सित शृणाति किंशारु
पुलिङ्ग "किम श्रो णित्" ॥ (उणा- ७२५) ॥ इत्यु ॥ २ ॥

कणिश सस्यशर्षिकम् ॥ २४७ ॥

कणति धातेन कणिश पुक्लयायलिङ्ग "कुलिकनि-" ॥ (उणा- ५२५) ॥
इति किश । कनिशमपि ॥ १ ॥ सस्यमय शापमपि सस्यशापक सस्यमञ्जरी
त्यथ ॥ २ ॥ २४७ ॥

स्तम्बस्तु गुच्छो धान्यादे

स्तम्भाति स्तम्ब तुम्बस्तम्ब-" ॥ (उणा- ३२) ॥ इति निपात्यते धान्यादे
य स्तम्ब स नालम् ॥ १ ॥ गुध्यतेऽनेन गुच्छ ॥ २ ॥ य प्रति स्तम्बोऽप्रसिद्धस्त
प्रत्य-यथा विध्यनुवादौ सार्या । एव मवत्रोन्नेयम् ॥

नाल काण्ड

नलति नालमर्थाद् शुच्छस्य त्रिलिङ्ग , ज्वलादित्वात् ण ॥ १ ॥ कणति
भज्यमान काण्ड पुक्लावलिङ्ग ॥ २ ॥

अफलस्तु स ।

पल पलाल

फलरहित ॥ काण्ड पलति पल ॥ १ ॥ पत्यते पलाल “ऋकृमृ-”
॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याल ॥ २ ॥ पुक्लीवलिङ्गावेतौ ॥

धान्यत्वक् तुष

धान्यस्य त्वह, तुष्यत्यनेनाग्निस्तुष, स्थादित्वात् क ॥ १ ॥

बुसे कटङ्गर ॥ २४८ ॥

धुस्यते उत्कूज्यते धुस पुक्लावलिङ्ग, स्थादित्वात् क, तन ॥ १ ॥ कङ्गन्ति
माद्य त्यनेन पशव कङ्गर ‘कङ्गेवर-’ ॥ (उणा- ४४५) ॥ इत्यङ्गर
॥ २ ॥ २४८ ॥

धान्यमावसित रिद्ध

धान्य ब्राह्म्यादि ॥ १ ॥ आ अवसित निष्पन्नम् । ‘रक्षार्थमाच्छादितमावसि
तम्’ इत्य-ये ॥ २ ॥ राध्यति स्म रिद्ध सिद्धमित्यथ । ‘सुमम्पन्नम्’ इत्येके । धृषो
दरादित्वादित्वम् ॥ ३ ॥

तत्पूत निर्मुसीकृतम् ।

तद् धान्य निवुसाकृत पूयते स्म पूतम् ॥ १ ॥

मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाविरुद्धका ॥ २४९ ॥

त्वक् पुष्प फलक शाक दशधा शिशुक च तत् ।

मूल मूलकृत्रिणादे, पत्र निम्ब्यादे करार वृक्षादे अग्र करीरवृक्षादे,
फल वार्ताक्यादे काण्डमेरुण्डवशादे विरुद्धा क्षेत्रोद्भूतस्य फलमूलादे स्वे
दानवोद्भिन्ना अङ्गुरा अविरुद्धक तालास्थिमज्जा इति गौडा ॥ २४९ ॥
त्वक् कदल्यादे, पुष्प करारवृक्षादे, कवक छत्राकार्यभूकन्दविशेष । एवमेतन्
दशधाऽपि शक्यतेऽनेन भोक्तुं शाकम् ॥ १ ॥ शिनोति शिशु, के शिशुकम् ॥ २ ॥
पुक्लावलिङ्गावेतौ ॥

अथ शाकविशेषानाह-

तण्डुलीयस्तण्डुलेरो मेघनादोऽल्पमारिष ॥ २५० ॥

तण्डुलेभ्यो हितस्तण्डुलीय "हविरभेदापूरादेर्वा वा" ॥ ७।१।२९ ॥
 इमीय ॥ १ ॥ तण्डुलप्रनोरयति द्रावकृत्वास्तण्डुलेर ॥ २ ॥ मेघस्येव नादोऽस्माद्
 मेघनाद ॥ ३ ॥ अन्य गृणाति हिनमि अत्रमारिष "अभिमृश्या गित्"
 ॥ (उणा-५४९) ॥ इताय ॥ ४ ॥ २५० ॥

विम्ब्री रक्तफला पीलुपर्णी स्यात्तुण्डिकेरिका ।

यप्राति विम्बी 'दीनीषधि-' ॥ (उणा-३७५) ॥ इति डिम्ब ॥ १ ॥
 रक्त फलमस्या रक्तफला ॥ २ ॥ पिलोरिव पणा-यस्या पीलुपर्णी ॥ ३ ॥ तुण्ड्यते
 तुण्डिकेरी "शतेरादय" ॥ (उणा-४३२) ॥ इति निपात्यते, के तुण्डिकेरिका ॥ ४ ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥ २५१ ॥

जीवर्तात् जीवती "सहिनदि-" ॥ (उणा-२२०) ॥ इत्यन्त ॥ १ ॥
 जीवत्यनया जीवनी, "क्षेष्टो-" ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्यप्रत्यये जावा, "बहुलम्"
 ॥ ५।१।२ ॥ इति करणेऽयनीये जीवनीया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मधु स्रवति मधुस्रवा
 ॥ ५ ॥ २५१ ॥

वास्तुक तु क्षीरपत्र

वसन्त्यस्मिन् गुणा वास्तुक "कञ्चुकाशुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इति साधु
 ॥ १ ॥ क्षीर पत्रमस्य क्षीरपत्रम् ॥ २ ॥

पालक्या मधुसूदनी ।

पालके साधु पालक्या, पाल्यत इति वा 'शिक्यास्याव्य-' ॥ (उणा-
 ३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ मधु माधुर्यं सूदते मधुसूदना ॥ २ ॥

रसनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥ २५२ ॥

महाक द -

अम्लेन रसेनोनो रसन, पञ्चरसत्वात्, यद्याडि - 'ऊनोऽम्लेन रसेनेति रसो
 नस्तेन कीर्तित ॥ १ ॥ लघ्यतऽभिलष्यते लशुन "लये श च" ॥ (उणा-२८९) ॥
 इत्युन ॥ २ ॥ पुञ्जलीबलिङ्गवेतौ । न रिष्यतेऽरिष्ट ॥ ३ ॥ म्लेच्छानो प्रिय,
 कन्दो म्लेच्छकन्द ॥ ४ ॥ महौषधम्, रोगजित्वात् ॥ ५ ॥ २५२ ॥ महाधार्सो
 कन्दश्च महाक द ॥ ६ ॥

रसनोऽन्यो गृज्जनो दीर्घपत्रक ।

अन्यो द्वितीयो रसन गृज्ज्यते कुत्सित शब्दयते गृज्जन पुञ्जलीबलिङ्ग
 ॥ १ ॥ दाघपत्रमस्य दाघपत्रक ॥ २ ॥

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कव केशरज्जन ॥ २५३ ॥

भृङ्गवद् राजते मृदराज ॥ १ ॥ मृङ्गवद् रञ्जयति कृष्णीकरोति भृङ्गरज ,
अचि पृपोदरादित्वाद् नलोप ॥ २ ॥ मर्कति सपृच्यते माकव “कैरवभरव-”
॥ (उणा- ५१९) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ केशान् रञ्जयति केशरञ्जनम्
॥ ४ ॥ २५३ ॥

काकमाची वायसी स्यात् ।

काकवच् मचने वर्णेन सपृच्यते काकमाचा ॥ १ ॥ वायसवणत्वाद् वायसी ॥ २ ॥

कारवेल् कटिल्लु ।

कारेण वञ्चति कारवे ॥ १ ॥ कटल्यावृणोति कटिल्ल “भिह्लाच्छभा-”
॥ (उणा- ४६४) ॥ इति ले निपात्यते, कटि ल्यतीति वा, पृपोदरादित्वाद्
द्वित्वम् ॥ २ ॥

कूप्माण्डकस्तु कर्कर

कुप्यते कूप्माण्ड ‘पिचण्ड-’ ॥ (उणा- १७६) ॥ इत्यण्डे निपात्यते,
कोरुमणाऽनितीति वा, कुत्सितमुष्मा अण्डेषु बीजेष्वस्य वा, पित्तकारित्वाद्
॥ १ ॥ कर्कि सौत्र, क्वकति कर्कर पुलिङ्ग “कर्कराद” ॥ (उणा- ८१३) ॥
करोति कृत्ति कर्क, इयति अहर्गस्त्रिशोधनसगत्यात्, कर्करासावद्वेति वा ॥ २ ॥

कोशातकी पटोलिका ॥ २५४ ॥

कुशयति कोशातकी “श्लेष्मातरु-” ॥ (उणा- ८३) ॥ इति निपात्यते,
कोशाकाराणि फलायतनि वा ॥ १ ॥ पटति पटोली “कटिपटि-” ॥ (उणा-
४९३) ॥ इत्योल ॥ २ ॥ २५४ ॥

चिर्भिटी कर्कटी बालुह्येर्गुरुषुसी च सा ।

चिरि सौत्र खादौ, चिरणोति चिर्भिटी ‘चिरेरिटो भू च-’ ॥ (उणा-
१४९) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ कर्कति कर्कटी “दिव्यवि-” ॥ (उणा- १४९) ॥
इत्यट इत्थ कर्क इति वा भ्रामर्यवत् ॥ १ ॥ बलति बाउह्या “कञ्चुक-” ॥
(उणा- ५७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ ऊवति दिनस्त्यार्त्तिमेवार्ह पुल्लिङ्ग
“उर्वेरादेरुदेतौ च ॥ (उणा- ८१४) ॥ इत्यार ॥ ४ ॥ अणुत इव अणुसी
“अपेहस ॥ (उणा- ५७८) ॥ ५ ॥

अशोम सूरण कन्द

अशोसि हति अशोप् ॥ १ ॥ सूयते प्रेयते वा सूरण “चिक्कण-”
॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ २ ॥ कन्धते कन्द पुक्लीबलिङ्ग,
मूलविशेष ॥ ३ ॥

तण्डुलेभ्यो हितमण्डुलीय “हविरप्रभेदापूयादया वा” ॥ ७।१।२९ ॥
 द्वितीय ॥ १ ॥ तण्डुल्यर्नारगति शानम्वातण्डुलेर ॥ २ ॥ मेघस्येव नादाऽस्माद्
 मेघनाद ॥ ३ ॥ अग्न्य गृणाति हिनस्ति अन्नमारिष “अभिमृभ्या णित्”
 ॥ (उणा-५४९) ॥ द्वितीय ॥ ४ ॥ २५० ॥

भिन्नी रक्तफला पीलुपर्णा स्यात्तुण्डिकेरिका ।

यभाति विन्धी “दीनीवभि-” ॥ (उणा-३२५) ॥ इति ऋ ॥ १ ॥
 रक्त फलमस्या रक्तफला ॥ २ ॥ पिलोरिव पर्णा-यस्या पीलुपर्णा ॥ ३ ॥ तुण्ड्यते
 तुण्डिकेरी “शतेरादय” ॥ (उणा-४३३) ॥ इति निपात्यते, के तुण्डिकेरिका ॥ ४ ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥ २५१ ॥

जायतात् जीवन्ती “रुहेनन्दि-” ॥ (उणा-२२०) ॥ इत्यन्त ॥ १ ॥
 जीवत्यनया जीवनी, “क्वेष्टो-” ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्यप्रत्यये जीवा “बहुलम्”
 ॥ ५।१।२ ॥ इति वरणेऽप्यनीये जीवनीया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मधु स्रवति मधुस्रवा
 ॥ ५ ॥ २५१ ॥

वास्तुक तु क्षीरपत्र

यसन्त्यस्मिन् गुणा वास्तुक “कञ्चुकागुरु-” ॥ (उणा-५७) ॥ इति साधु
 ॥ १ ॥ क्षीर पत्रमस्य क्षीरपत्रम् ॥ २ ॥

पालक्या मधुसूदनी ।

पालके साधु पालक्या, पाल्यत इति वा ‘शिक्यास्याद-” ॥ (उणा-
 ३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ मधु माधुर्यं सूदते मधुसूदना ॥ २ ॥

रसनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥ २५२ ॥

महाकन्द -

अम्लेन रसेनोनो रसनो, पञ्चरसत्वाद्, यथादि - ‘ऊनोऽम्लेन रसेनेति रसो
 नस्तेन कीर्तित’ ॥ १ ॥ लघ्यतऽभिलष्यते लशुन “लघे ॥ च” ॥ (उणा-२८९) ॥
 इत्युन ॥ २ ॥ पुङ्गलीबलिजावेतौ न रिष्यतेऽरिष्ट ॥ ३ ॥ म्लेच्छकन्दः प्रिय,
 कन्दो म्लेच्छकन्द ॥ ४ ॥ महौषधम्, रोगजित्वात् ॥ ५ ॥ २५२ ॥ महाशार्सप
 कन्दश्च महाकन्द ॥ ६ ॥

रसनोऽग्नौ गृज्जनो दीर्घपत्रक ।

अग्नौ द्विताग्नौ रसनो गृज्ज्यते कुत्सित शयते गृज्जन पुङ्गलीबलिः
 ॥ १ ॥ दीर्घपत्रमस्य दीर्घपत्रक ॥ २ ॥

। भृङ्गराजो मृङ्गरजो मार्कव केशरज्जन ॥ २५३ ॥

भृङ्गवद् राजते भृङ्गराज ॥ १ ॥ भृङ्गवद् रज्जयति कृष्णीकरोति भृङ्गरज ,
अचि पृषोदरादित्वाद् लोप ॥ २ ॥ मर्कति मपृच्यते माकत्र “कैरवभरव-”
॥ (उणा- ५१९) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ केशान् रज्जयति केशरज्जनम्
॥ ४ ॥ २५३ ॥

काकमाची वायसी स्यात् ।

काकवत् मचने वणन सपृच्यते काकमाचा ॥ १ ॥ वायसवणत्वाद् वायसी ॥ २ ॥

कारपेक्ष कटिष्ठक ।

कारेण वणति कारेव ॥ १ ॥ कट्यावृणोति कटिष्ठः “भिष्ठाच्छभा-”
॥ (उणा- ४६४) ॥ इति ले निपात्यते, कटि छातीति वा, पृषोदरादित्वाद्
द्वित्वम् ॥ २ ॥

कूप्माण्डकस्तु कर्करि

कुध्यते कूप्माण्ड ‘पिचण्ड-’ ॥ (उणा- १७९) ॥ इत्यण्डे निपात्यते,
कोरुमणाऽनितीति वा, कुलितमुष्मा अण्डेषु बाजेष्वस्य वा, पित्तकारित्वाद्
॥ १ ॥ कर्कि सौत्र, कर्कति कर्कर पुलिङ्ग “ककराव” ॥ (उणा- ८१३) ॥
करोति कृति कर्क, इयति अरुवस्तिशोधनसगत्वात्, कर्कथासावरुथेति वा ॥ २ ॥

कोशातकी पटोलिका ॥ २५४ ॥

कुदयति कोशातकी ‘श्लेष्मातरु-’ ॥ (उणा- ८३) ॥ इति निपात्यते,
कोशाकाराणि फलान्यतनि वा ॥ १ ॥ पटति पटोली “कटिपटि-” ॥ (उणा-
४९३) ॥ इत्योल ॥ २ ॥ २५४ ॥

चिभिटी कर्कटी बालुङ्गयेर्वारुम्वपुसी च सा ।

चिरि सौत्र म्यानी, चिरणोति चिभिटी ‘चिरेरिदो भू च-’ ॥ (उणा-
१४९) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ कर्कति कर्कटी ‘दिव्यवि-’ ॥ (उणा- १४९) ॥
इत्यट इत्थ कर्क इति वा ग्रामटीवत् ॥ १ ॥ वलति बालुङ्गा “कञ्चुक-” ॥
(उणा- ५७) ॥ इति निपात्यते ॥ ३ ॥ ऊवति दिनस्त्यातिमेवार्ह पुष्पालिङ्ग
“उर्वेरादेरुदेतौ च” ॥ (उणा- ८१४) ॥ इत्याह ॥ ४ ॥ अपत इव अपुसी
“अपेहस” ॥ (उणा- ५७८) ॥ ५ ॥

अशोम सूरण कन्द

अशोमि हन्ति अशोम ॥ १ ॥ सूर्यते प्रयते वा सूरण “चिकण-”
॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ २ ॥ कचते कन्द पुक्लीबलिङ्ग,
मूलविशेष ॥ ३ ॥

शृङ्गवेरकमार्द्रकम् ॥ २५५ ॥

शृङ्गोति रसानां शृङ्गवेर 'शतेरादयः' ॥ (उणा- ४३२) ॥ इति
निपात्यते, शृङ्गोऽस्येति वा ॥ १ ॥ आद्रमेव आद्रक पुष्पीव
लिङ्ग ॥ २ ॥ २५५ ॥

कर्षाटिक किलासधम्तिकपत्र सुगन्धक

करोति किलासहिंसां कर्षाटि "कपोटकपोट-" ॥ (उणा- १६१) ॥
इत्योटे निपात्यते, के कर्षाटक ॥ १ ॥ किलास हति किलासपत्र ॥ २ ॥ तिक्
पत्रमस्य तिक्पत्र ॥ ३ ॥ सुष्ठु गन्धयते सुगन्धक ॥ ४ ॥

मूलक तु हरिपर्णं सेकिम हस्तिदन्तकम् ॥ २५६ ॥

मूलमेव मूलक पुष्पीवलिङ्ग ॥ १ ॥ हरि नील वणमस्य हरिपर्णम् ॥ २ ॥
सेकेन निवृत्त सेकिम 'भावादिम' ॥ ६।४।२१ ॥ इतीम ॥ ३ ॥ हस्तिदन्त
प्रतिकृति हस्तिदं तक्म् ॥ ४ ॥ २५६ ॥

तृण नडादि नीवारादि च

तृण तृणजातीयमित्यर्थ ॥ १ ॥ नडादि नडप्रकार नीवारादि नीवारप्रकार-
मित्यर्थ ॥ २ ॥

शष्प तु तद् नयम् ।

तत् तृण नवोद्भिन्न बालमिति यावत्, शयिते शष्प पुष्पावलिङ्ग 'शादिबाधि-"
॥ (उणा- २९९) ॥ इति प, पञ्चान्तस्य ॥ १ ॥

सौगन्धिक देवजग्ध पौर कनृण रौहिषे ॥ २५७ ॥

सुगन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥ १ ॥ देवैर्जग्धमिवान्त शुविरत्वाद् देव
जग्धम् ॥ २ ॥ पुरे भव पौरम् ॥ ३ ॥ कुत्सित तृण कनृण 'तृणे जातो' ॥ ३।१।
१३९ ॥ इति को कदादेश ॥ ४ ॥ रौहति यत्र तत्र रौहिष, पुष्पीवलिङ्ग 'रुहे
वृद्धि' ॥ (उणा- ५४८) ॥ इताव ॥ ५ ॥ २५७ ॥

दर्भ कुश कुयो बहि पवित्र

हणाति पारुष्याद् दर्भ 'गृह्णमि-' ॥ (उणा- ३२७) ॥ इति भ दृश्यते
उसाधिति वा ॥ १ ॥ कौ शते कुश पुष्पीवलिङ्ग 'वचित् ॥ ५।१।१७१ ॥
'इति ड ॥ २ ॥ कुभाति कुश ॥ २ ॥ बृहति बहि पुष्पीवलिङ्ग "बहिवृहर्नेल्लक्
च" ॥ (उणा ९९०) ॥ इतीस् ॥ ४ ॥ मूयतेऽनेन पवित्र "ऋषिगङ्गा
करणे" ॥ ५।२।८६ ॥ इतीत्र ॥ ५ ॥

अथ तेजन ।

गुन्द्रो मुञ्ज शर

तेजयति शिनोति वा तेजन ॥ १ ॥ गुणैर्दाया द्रात्यस्मिन् गुद्र , पृषो
दरादित्वात् ॥ २ ॥ मुञ्जति वायुना मुञ्ज ॥ ३ ॥ शृणाति पाश्यान्
शर ॥ ४ ॥

दूर्वात्त्यनन्ता शतपर्पिका ॥ २५८ ॥

हरिताली रुहा

दूर्यते पशुभिः, दरे वाति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अनन्ता, दूरप्रसरणात्
॥ २ ॥ शत बहुनि पवाण्यस्या शतपर्पिका ॥ ३ ॥ २५८ ॥ हरिता नालत्य
मलति हरिताली ॥ ४ ॥ रोहति रुहा ॥ ५ ॥

पोटगलस्तु धमनो नड ।

पोटेन सश्लेपेण गलति पोटगल ॥ १ ॥ 'धमि सौत्र' धमत्यन्त उपिरत्वाद्
धमन ॥ २ ॥ नडत्वर्थयति डलयोरैक्ये नड पुष्कालिङ्ग ॥ ३ ॥

कुरुनिन्दो मेघनामा मुस्ता

कुरुन् देश विन्दति कुरुषि द ॥ १ ॥ मेघस्य नामाऽस्य मेघनामा मेघपर्याय ,
अम्बुधरत्वात् ॥ २ ॥ मुस्त्यति खण्डयति मुस्ता त्रिलिङ्ग 'शीरी-' ॥ (उणा-
३०१) ॥ इति स्ति , मुस्तमोऽपि ॥ ३ ॥

गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥ २५९ ॥

सा मुस्ता उत्तमा गोद तेऽनया गुद्रा "सुरश्वर-" (उणा- ३९६) ॥
इति ३ निपात्यते गुणैर्दोषा द्रात्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ २५९ ॥

वत्त्वजा उलय

वल्ति वत्त्वजा पुमिवहुनचना त "वलेना"तश्च वा" ॥ (उणा- १३३) ॥
इत्यज ॥ १ ॥ दलते उलय 'विष्टपोलप-' ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे
निपात्यते ॥ २ ॥

अथेक्षु स्याद् रमालोऽसिपत्रक ।

इष्यते इक्षु पुलिङ्ग 'मस्जीष्यशिम्य सुर्' ॥ (उणा- ८२६) ॥
॥ १ ॥ रसमलत्यालाति वा रसाल ॥ २ ॥ अस्याकाराणि पत्राण्यस्य असि
पत्रक ॥ ३ ॥

भेदा कान्तार-पुण्टाद्यास्तम्य

शृङ्गयेरकमार्द्रकम् ॥ २५५ ॥

शृणोति रगानां शृङ्गयेर 'शतेरादय' ॥ (उणा- ४३२) ॥ इति
निपात्यो, शृङ्गोपलक्षिते वेर देहोऽस्येति वा ॥ १ ॥ आदमेव आद्रक पुष्पाव
लिङ्ग ॥ २ ॥ २५५ ॥

कर्कटिक किलासप्रस्तिक्तपत्र सुगन्धक

करोमि किलागदिमां करि 'कणोटवसोट-' ॥ (उणा- १६१) ॥
इस्योटे निपात्यते, के कर्कटिक ॥ १ ॥ किलास हन्ति किलासप्र ॥ २ ॥ तिक
पत्रमस्य तिक्तपत्र ॥ ३ ॥ मुष्टु गन्धयते सुगन्धक ॥ ४ ॥

मूलक तु हरिपर्णं सेकिम दस्तिदन्तकम् ॥ २५६ ॥

मूलमेव मूलक पुष्पीबलिङ्ग ॥ १ ॥ हरि नील पणमस्य हरिपणम् ॥ २ ॥
सेकेन निवृत्त सेकिम 'भाषादिम' ॥ ६।४।२१ ॥ इतीम ॥ ३ ॥ दस्तिदन्त
प्रतिवृत्ति दस्तिदं तक्म् ॥ ४ ॥ २५६ ॥

तृण नडादि नीवारादि च

तृण तृणजातायमित्यर्थ ॥ १ ॥ नडादि नडप्रकार नीवारादि नावारप्रकास्
मित्यर्थ ॥ २ ॥

शष्प तु तद् नवम् ।

तद् तृण नवोद्भिन्न बालमिति यावत्, शयिते शष्प पुष्पावलिङ्ग 'शादिबाधि-'
॥ (उणा- २९९) ॥ इति प, पन्तस्य ॥ १ ॥

सौगन्धिक देवजग्ध पौर कनृण रौहिवे ॥ २५७ ॥

सुगन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥ १ ॥ देवैर्जग्धमिवात् शुषिरत्वाद् देव
जग्धम् ॥ २ ॥ पुरे भव पौरम् ॥ ३ ॥ कुत्सित तृण कनृण 'तृणे जाती' ॥ ३।२।
१३६ ॥ इति को कदादेश ॥ ४ ॥ रोहति यत्र तत्र रौहिष, पुष्पीबलिङ्ग "रुहे
युद्धिष" ॥ (उणा- ५४८) ॥ इताव ॥ ५ ॥ २५७ ॥

दर्भ कुश कुथो बर्हि पवित्र

हणाति पाद्व्याद् दर्भ 'मृदुगमि-' ॥ (उणा- ३२७) ॥ इति भ दृश्यते
ऽसाविति वा ॥ १ ॥ को शते कुश पुष्पीबलिङ्ग क्वचित् ॥ ५।१।१७१ ॥
इति ड ॥ २ ॥ कुप्राति कुथ ॥ २ ॥ बृहति बर्हि, पुष्पीबलिङ्ग, बर्हिवृहेनलुक्
च ॥ (उणा ९९०) ॥ इतीस् ॥ ४ ॥ पूयतेऽनेन पवित्र "ऋषिणाङ्गी
धरणे" ॥ ५।२।८६ ॥ इतीत्र ॥ ५ ॥

अथ तेजन ।

गुन्द्रो मुञ्ज शर

तेजयति शिनोति वा तेजः ॥ १ ॥ गुणैर्दाया द्रा त्यस्मिन् गुन्द्र , पृषो
दरादित्वात् ॥ २ ॥ मुञ्जति वायुना मुञ्ज ॥ ३ ॥ शृणाति पाठ्यान्
शर ॥ ४ ॥

दूर्वात्सनन्ता शतपर्निका ॥ २५८ ॥

हरिताली रुहा

द यते पशुभिः, दूरे घाति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अनन्ता, दूरप्रमरणात्
॥ २ ॥ शत बहूनि पवाण्यस्या शतपर्निका ॥ ३ ॥ २५८ ॥ हरिता नालत्वं
मलति हरिताली ॥ ४ ॥ रोहति रुहा ॥ ५ ॥

पोटगलस्तु धमनो नड ।

पोटेन सङ्क्षेपेण गलति पोटगल ॥ १ ॥ 'धमि सौत्र' भमस्यन्त गुपिरत्वाद्
धमन ॥ २ ॥ नन्त्यदयति उत्पयोर्ऋये नड पुष्पात्रलिङ्ग ॥ ३ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता

कुरुन् देश वि दति कुरुविन्द ॥ १ ॥ मेघस्य नामाऽस्य मेघनामा मेघपयाय ,
अम्बु रत्वात् ॥ २ ॥ मुस्यति दण्डयति मुस्ता त्रिलिङ्ग 'शारी-' ॥ (उणा-
३०१) ॥ इति कित्त , मुस्तकोऽपि ॥ ३ ॥

गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥ २५९ ॥

मा मुस्ता उत्तमा गोद-तेऽनया गु द्रा "गुरगुर-" (उणा- ३९६) ॥
-इति रे निपात्यते गुणैर्दाया द्रा त्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ २५९ ॥

वल्वजा उलप

वलन्ति वल्वजा पुमिषदुपगता ॥ "वल्वेवातश्च वा" ॥ (उणा- १३३) ॥
इत्यज ॥ १ ॥ दलते उलप विष्टपोलप-" ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे
निपात्यते ॥ २ ॥

अथेक्षु स्याद् रसालोऽसिपत्रक ।

इष्यते इक्षु पुलिङ्ग "भस्त्रीप्यशिभ्य मुक्" ॥ (उणा- ८२६) ॥
॥ १ ॥ रसमलत्यालाति वा रसाल ॥ २ ॥ अस्यामाराणि पत्राण्यक्षे अमि
पत्रक ॥ ३ ॥

भेदा कान्तार-गुण्ठाद्यास्तम्य

शृङ्गवेरकमाद्रकम् ॥ २५५ ॥

शृङ्गाति रगानां शृङ्गवेर "शतेरादय" ॥ (उणा- ४३२) ॥ इति
निपात्यते, शृङ्गोपलक्षितं वरं देहोऽस्येति वा ॥ १ ॥ आदमेव आद्रकं पुष्पाव
लिङ्ग ॥ २ ॥ २५५ ॥

कर्कोटक किलासप्रभित्कपत्र सुगन्धक

करोति किलासहितां कर्कोट "कर्कोट्यकोट-" ॥ (उणा- १६१) ॥
इत्योटे निपात्यते, क कर्कोटक ॥ १ ॥ किलासं हन्ति किलासप्र ॥ २ ॥ त्रिष
पत्रमस्य त्रिषपत्र ॥ ३ ॥ सुष्टु गन्धयते सुगन्धक ॥ ४ ॥

मूलक तु हरिपर्णं सेकिम हस्तिदन्तकम् ॥ २५६ ॥

मूलमेव मूलकं पुष्पावलिङ्ग ॥ १ ॥ हरि नाल पत्रमस्य हरिपर्णम् ॥ २ ॥
सेकेन निवृत्त सेकिम "भाषादिम" ॥ ६।४।२१ ॥ इतीम ॥ ३ ॥ हस्तिदन्त
प्रतिकृति हस्तिदन्तकम् ॥ ४ ॥ २५६ ॥

तृण नडादि नीवारादि च

तृण तृणजातीयमित्यर्थ ॥ १ ॥ नडादि नडप्रकार नीवारादि नीवारप्रकार-
मित्यर्थ ॥ २ ॥

शष्प तु तद् नवम् ।

तत् तृण नवोद्भिन्नं बालमिति यावत्, शयिते शष्प पुष्पावलिङ्ग 'शादिबाधि-'
॥ (उणा- २९९) ॥ इति प, व-नान्तस्य ॥ १ ॥

सौगन्धिकं देवैर्जग्ध पौर कनृण रौहिषे ॥ २५७ ॥

सुगन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥ १ ॥ देवैर्जग्धमिवान्तं शुभित्वाद् देव
जग्धम् ॥ २ ॥ पुरे भव पौरम् ॥ ३ ॥ कुत्सितं तृणं कनृण 'तृणे जाती' ॥ ३।२।
१३२ ॥ इति को वदादेश ॥ ४ ॥ रोहति यत्र तत्र रौहिष, पुष्पावलिङ्ग "रुहे
शुद्धिष्व" ॥ (उणा- ५४८) ॥ इताव ॥ ५ ॥ २५७ ॥

दर्भ कुश कुयो बर्हि पवित्र

हणाति पारुष्याद् दर्भं गृह्णमि-' ॥ (उणा- ३२७) ॥ इति भ दस्यते
ऽसाविति वा ॥ १ ॥ को सते कुश पुष्पावलिङ्ग 'कचित् ॥ ५।१।१७१ ॥
'इति ड ॥ २ ॥ कुभाति कुय ॥ २ ॥ बृहति बर्हि, पुष्पलीवलिङ्ग, बर्हिवृद्धेनल्लक्ष-
'व' ॥ (उणा ९९०) ॥ इतीस् ॥ ४ ॥ पूयतेऽनेन पवित्र "कविनाम्नी
करणे' ॥ ५।२।८६ ॥ इतीत्र ॥ ५ ॥

अथ तेजन ।

गुन्द्रो मुञ्ज शर

तेजयति शिनोति वा तेजन ॥ १ ॥ गुणैर्दोषा द्रात्यस्मिन् गुद्र , पृषो
दरादित्वात् ॥ २ ॥ मुञ्जति वायुना मुञ्ज ॥ ३ ॥ शृगाति पारुष्यात्
शर ॥ ४ ॥

दूर्वात्स्ननन्ता शतपर्विका ॥ २५८ ॥

हरिनाली रुहा

दूर्यते पशुभिः, दरे वाति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अनन्ता, दूरप्रसरणात्
॥ २ ॥ शत बहूनि पवाण्यस्या शतपर्विका ॥ ३ ॥ २५८ ॥ हरिता नालत्व
मलति हरिताली ॥ ४ ॥ रोहति रुहा ॥ ५ ॥

पोदगलस्तु धमनो नड ।

पोटेन सक्षेपेण गलति पोदगल ॥ १ ॥ 'धमि सौत्र' धमस्यन्त शुषिरत्वाद्
धमन ॥ २ ॥ नडत्यर्दयति डलयोरेभ्ये नड पुङ्गाबलिङ्ग ॥ ३ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता

कुरुन् देव विन्दति कुरुविन्द ॥ १ ॥ मेघस्य नामाऽस्य मेघनामा मेघपर्याय ,
अम्भु रत्नात् ॥ २ ॥ मुस्तयति स्रण्डयति मुस्ता त्रिलिङ्ग शरीरे-” ॥ (उणा-
-२०१) ॥ इति कित्त , मुस्तकोऽपि ॥ ३ ॥

गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥ २५९ ॥

सा मुस्ता उत्तमा गोद तेऽनया गु द्रा “खुरभुर-” (उणा- ३९६) ॥
-इति रे निपात्यते, गुणैर्दोषा द्रात्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ २५९ ॥

वल्वजा उलय

वलति वल्वजा पुमिबहुवचना त 'वल्वेयान्त-ववा” ॥ (उणा- १३३) ॥
इत्यज ॥ १ ॥ दलते उलय विष्टपोलप-” ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे
निपात्यते ॥ २ ॥

अथेक्षु स्याद् रसालोऽसिपत्रक ।

इध्यते इक्षु पुलिङ्ग “मस्जीध्यशिभ्य सुक्” ॥ (उणा- ८२६) ॥
॥ १ ॥ रसमलत्यालाति वा रसाल ॥ २ ॥ अस्याङ्गराणि पत्राण्यस्य असि
पत्रक ॥ ३ ॥

मेदा कान्तार-पुण्ड्राद्यास्तस्य

सम्यग्भोर्भक्ष जायते एकादश, काश्यते कान्तारः, कान्तमूषमियतीति वा,
पाता आरा भागा अम्मेति वा ॥ १ ॥ पुनरिति पुण्ड्रपणे वा पुण्ड्र “सुरक्षुर-”
॥ (उणा- १९६) ॥ इति रे निपात्यते । आदिश शत कोपकाराद्या, मद्राचस्पति -

“पुण्ड्रेभ्यो पुण्ड्रक मेभ्य पौण्ड्रकोऽतिरसो मधु ।

भेतवाणो भीरवस्तु हरितो मधुरो महान् ॥ १ ॥

द्वयेभ्यस्तु यान्तार कोपकारस्तु वधश्च ।

शतपोरर्षीपत्तार पातच्छायोऽथ तापस ॥ २ ॥

गिरनीलोऽथ नेवालो वशप्रायो महाबल ।

अन्वधस्तु दापपत्रो दापपर्वा वपायवान् ॥ ३ ॥

काष्ठेभ्यस्तु हस्यकाण्डो घनप्रयिर्वनोद्भव ।

नीलपोरस्तु मुरसो नीलपीतलराजिवान् ॥ ४ ॥

अनूपसभव प्राय रानटी त्विधुवालिका ।

परद्वशाति शाकेभ्य सूचिपत्रो गुडेक्ष्व ॥ ५ ॥” इति ॥ २ ॥

मूल तु मोरटम् ॥ २६० ॥

इक्षोर्मूल मुरति सवेष्टयति मोरट “कपट-” ॥ (उणा- १४४) ॥

इत्यष्टे निपात्यते ॥ १ ॥ २६० ॥

काशस्तिवपीका

काशते नाश पुष्पीबलिङ्ग ॥ १ ॥ इष्यते इषीक “कृच्यजि-” ॥ (उणा-

४८) ॥ इति विदीक ॥ २ ॥

घासस्तु यवस

अद्यते पशुभिघास ॥ १ ॥ यूयते यवस “बहियुभ्या वा” ॥ (उणा-

५७१) ॥ इत्यस ह्नीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु- अथाऽह्नी यवसो घास इति
पुस्तक्याह ॥ २ ॥

तृणमज्जुनम् ।

तरत्यम्भसि तृण पुक्लीबलिङ्ग, तृण्यतेऽद्यते पशुभिरिति वा ॥ १ ॥ अ

ज्यतेऽजुनम् । सर्वे च तृणमजुनम् इति भागुरि ॥ २ ॥

विष क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्ण गरल

वेवष्टि विष पुक्लीबलिङ्ग स च द्वेधा स्थावर जगमभेदात् यदाह-

‘कन्दज कालकूटादि पुण्यज दालवादिक्म् ।

फालमहोत्सारादि दृष्टादिज तु जगमम् ॥ १ ॥” इति ॥ १ ॥

‘क्षिडाद् सौत्र’ क्षेडते मोहयति क्षेड ॥ २ ॥ रसयति रस पुन्लाव-
लिङ्ग ॥ ३ ॥ तेजयति तीक्ष्णम् ॥ ४ ॥ गीर्यते रागिभिर्गरल “मुरलोरल-”
॥ (उणा-४७४) ॥ इति साधु, गर लातीति वा, पुन्लीवलङ्ग ॥ ५ ॥

अथ हलाहल ॥ २६१ ॥

वत्सनाभ कालकूटो ब्रह्मपुत्र प्रदीपन ।

सौराष्ट्रिक शौलिकेय काकोलो दारदोऽपि च ॥ २६२ ॥

अहिच्छत्रो मेपशृङ्ग कुष्ठ वालक नन्दना ।

कैराटको हैमवतो मर्कट करवीरक ॥ २६३ ॥

सर्पपो मूलको गौरार्द्रक सक्तक कर्दमौ ।

अङ्गोलसार कालिङ्ग शृङ्गिको मधुसिक्थक ॥ २६४ ॥

इ द्रो लाङ्गुलिको विस्फुलिङ्ग पिङ्गल गौतमा ।

मुस्तको दालवश्चेति स्थावरा विपजातय ॥ २६५ ॥

हृषति विलिखति जठर न हलति चेति हलाहल, यथा-‘कस्य सख्यो हलाहल’
हालेव हलताति लक्ष्ये हालाहल, यथा-

“क्षिग्ध भवत्यमृतकूपमहो कलत्र

हालाहल विपमिवाप्रगुण तदेव ।”

हालहलोऽपि यथा-‘नाममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि कुण्ठतहालहलैर्लभ’ ।

एते पुन्लावलङ्गा ॥ १ ॥ २६१ ॥ वत्सस्येव नाभिरस्य वत्सनाभ ॥ २ ॥

कालस्य वणस्य कूटोऽत्र कालकूट, पुन्लीवलङ्ग, कालसम्बन्धी कूटो व्याजो

वा ॥ ३ ॥ ब्रह्मण पुत्रो ब्रह्मपुत्र, यद् यागवत्त्वय -‘त्व विप’ ब्रह्मण पुत्र

सत्ये धमे व्यवस्थित ॥ ४ ॥ प्रदापयति प्रदापन ॥ ५ ॥ सुराष्ट्रदेशे भव सौ

राष्ट्रिक अध्यारमादित्वादिकृण् ॥ ६ ॥ श्रुतिरुक्तदेशे भव शौलिकेय नद्यादित्वा

देयण् ॥ ७ ॥ इपत् कोलति सस्त्यायति काकोल पुन्लावलङ्ग काकोल

काकस्तद्वमेवको वा ॥ ८ ॥ दरदि सिन्धुदेशे भवो दारद ॥ ९ ॥ २६२ ॥

अहिच्छत्रदेशे भवत्वादहिच्छत्र ॥ १० ॥ मेपशृङ्गाकारत्वाद् मेपशृङ्ग, यद्वा

चस्पति - मेपशृङ्ग त्वविशृङ्गाकृति ॥ ११ ॥ कुणाति कुष्ठ, कुष्ठसदृशत्वाद् वा यदाह-

“कुष्ठ तु कुष्ठसदृशमुग्रगन्ध अमिप्रदम् ॥” ॥ १२ ॥

वाउकाभो वालक ॥ १३ ॥ नन्दयति नन्दन ॥ १४ ॥ निराटके म्लेच्छदेशे भव

कैराटक ॥ १५ ॥ हिमवति भवो हैमवत ॥ १६ ॥ मर्कटाभो मर्कट ॥ १७ ॥

करवीरमूलजत्वान् करवार, यदाह- ‘करवार त्वश्वसारमूलन सवतो भवम्’ ॥ १८ ॥

सम्यग्दर्शना जायते एकादश, काम्यते कान्तार, कान्तमूपमियर्नाति वा,
पाता आरा भागा अभ्येति वा ॥ १ ॥ पुनति पुण्डपने वा पुण्ड्र "सुरक्षुर-"
॥ (उणा- २९६) ॥ इति रे निरात्यते । आदिश-दार् कोपकाराद्या, यद्वाचस्पति -

"पुण्ड्रक्षी पुण्ड्रक रोम्य पीण्ड्रवाडतिरगो मनु ।

भेतकाण् भाकस्तु हरितो मधुरो महान् ॥ १ ॥

क्षयेभरस्तु यान्तार कोपकारस्तु वचर ।

क्षतपोरस्त्वप्यक्षार पीतच्छायोऽथ सायस ॥ २ ॥

सिन्धीलोऽथ नेपालो वक्षप्रायो महायल ।

अयधस्तु दापपगो दापपवा कपायवान् ॥ ३ ॥

पाटेधुस्तु हस्तकाण्डो धनप्रथिवनाद्भव ।

नीलपोरस्तु मुरसो नीलपीतलराजिवान् ॥ ४ ॥

अनूपसभव प्राय रान्द्री त्विधुवालिका ।

परङ्कशालि शास्त्रेधु सूचिपनो शुद्धेश्व ॥ ५ ॥" इति ॥ २ ॥

मूल तु मोरटम् ॥ २६० ॥

इक्षोर्मूल मुरति सवेष्टयति मोरट "कपट-" ॥ (उणा- १४४) ॥
इत्येते निपात्यते ॥ १ ॥ २६० ॥

काशस्त्वपीका

काशाते नाश पुल्लिबलिङ्ग ॥ १ ॥ इष्यते इषीक "शृच्युजि-" ॥ (उणा-
४८) ॥ इति किदीक ॥ २ ॥

घासस्तु यवस

अघते पशुभिघास ॥ १ ॥ यूयते यवस 'वहियुभ्या वा' ॥ (उणा-
५७१) ॥ इत्यस क्लाबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु- 'अथाऽस्त्री यवसो घास' इति
पुस्यप्याह ॥ २ ॥

तृणमज्जुनम् ।

सरत्यम्भसि तृण पुक्लाबलिङ्ग, तृण्यतेऽघते पशुभिरिति वा ॥ १ ॥ अ
प्यतेऽजुनम् । सर्वं च तृणमजुनम् इति भागुरे ॥ २ ॥

विष क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्ण गरल

वेवेष्टि विष पुक्लाबलिङ्ग, स च द्वेधा स्थावर जगमभेदात् यदाह-

'कदज कालकूटादि पुष्पज दालवादिकम् ।

फालमश्लोकारादि दण्डादिज तु जगमम् ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

पृथिव्यादानेकेन्द्रियानभिधाय द्वान्द्रियानाह—

नीलङ्ग कृमिरन्तर्ज

शरीरस्यान्तर्भव कृमि, नीलति नीलङ्ग, पुलिङ्ग “ प्रीकैपे ” ॥ (उणा-
७६१) ॥ इत्यद्वक् ॥ २१ ॥

क्षुद्रकीटो बहिर्भव ।

बहिर्भव क्षुद्रो द्रुक् कृमि, कीट्यति कीट, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

पुलकास्तूभयेऽपि स्यु

उभयेऽन्तर्भवा बहिर्भवाश्च कृमय पोलति पुलका ॥ १ ॥

कीकसा कृमयोऽणव ॥ २६८ ॥

अणव सूक्ष्मा कृमय, कुत्सित कसन्ति कीकसा, पृषोदरादिश्वात् ॥ १ ॥ २६८ ॥

काष्ठकीटो घुण

काष्ठोद्भव कीट काष्ठकीट ॥ १ ॥ घुणति घुण ॥ २ ॥

गण्डपद किञ्चुलक कुसू ।

भूलता

गण्डा प्रथय पदायस्य गण्डपद ॥ १ ॥ निखित् तु उन्पति किञ्चुलक
“काचक” ॥ (उणा-३३) ॥ इति अवे निपात्यते । किञ्चुलकोऽपि ॥ २ ॥
कोभूमे सूते कुसू, कु मृद सूते वा, मृदुरसगात् ॥ ३ ॥ भुवो लतेव
भूलता ॥ ४ ॥

गण्डपदी तु शिली

गण्ड पदायस्या गण्डपदी ॥ १ ॥ शिलति शिली शिल्याकृतिर्वा ॥ २ ॥

असपा जलौकस ॥ २६९ ॥

जलालोका जलका च जलौका जलसर्पिणी ।

अस पिवत्यसपा ‘विचका’ इत्येके ॥ १ ॥ जलमोक आसा जलौकस स्त्रिया
वायव्यवचनातोऽयम् ॥ २ ॥ २६९ ॥ जले आलोभ्यते जलालोका, जले
आलोकोऽस्या इति वा ॥ ३ ॥ जलति जलका भृमयञ्जि ॥ (उणा-५८) ॥
इत्युक् ॥ ४ ॥ ओक्शब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति, जले ओकोऽस्या जलौका ॥ ५ ॥
जले सपति जलसर्पिणी ॥ ६ ॥

मुक्ताम्फोटोऽन्धिमण्डकी शुक्ति

॥ २६३ ॥ शयनवत् पीनवर्णं गरीय ॥ १९ ॥ मूलकामा मूलक ॥ २० ॥
 गौरधादकच-दाभय गौराऽऽक ॥ २१ ॥ सक्नुप्रतिहृति सक्नुक, सक्नुव-वृणी
 भयव्यात् ॥ २२ ॥ कदमगभव्यात् कदम ॥ २३ ॥ अत्रोक्तलाभोऽङ्गालमार,
 पृथोदरादिवात् ॥ २४ ॥ बलिहृदना भय बालिह, अजस्ननाकृतिवात् ॥ २५ ॥
 श्लेष्मस्यस्य श्लेष्मक, यदाह- 'श्लेष्मि कृ कृ यवर्णमजनस्ननसमाकृति' ॥ २६ ॥
 मधुतिवय मधूर्च्छित तत्तमरसागात् मधुमिवयव ॥ २७ ॥ २६४ ॥ इन्दति
 दन्तः, इन्द्रांसभवावाद्वा ॥ २८ ॥ लाहला प्रयोजनमस्य लाहलिक, यदाह-
 'लाहलिक' लूयिव लाहलामूलमेव सत् ॥ २९ ॥ विरुद्धा स्फुटिहृता अस्य
 विरुद्धलिङ्ग ॥ ३० ॥ यदिर-यव विरुद्धतात् विरुद्धल ॥ ३१ ॥ मोतमस्याय
 मोतम ॥ ३२ ॥ मुस्तवामो मुस्तक ॥ ३३ ॥ दलति दालव 'कैरव-'
 ॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्येव निपात्यते ॥ ३४ ॥ एते सबऽपि स्थावरवनस्पति
 भवत्वात् स्थावरा विपस्य जातयो भेदा इति ॥ १ ॥ 'एते सबऽपि पुक्लौबलिङ्गा'
 इति पाचस्पति ॥ २६५ ॥

कुरण्टाद्या अम्रजीजा

अम्रभागो बीजमुत्पत्तिकारणमेवा अम्रजीजा, आदिशब्दात्पारिभद्राया ॥ १ ॥

मूलजास्तृत्पलादय ।

मूलत क-दाज्जायते मूलजा, आदिशब्दात् सूरणाया ॥ २ ॥

पर्ययोनय इक्ष्वाद्या

पर्व योनिरेषा पर्ययोनय, आदिग्रहणात् तृणवशाया ॥ ३ ॥

स्कन्धजा सलङ्कीमुखा ॥ २६६ ॥

स्कन्धाज्जायते स्कन्धजा, मुखग्रहणाद् वटाया ॥ ४ ॥ २६६ ॥

शाल्यादयो बीजरुहा

धाजात् सस्याद् रोहति बाजरुहा, आदिग्रहणात् पथिकमुद्रादय ॥ ५ ॥

समूर्च्छजास्तृणादय ।

समूर्च्छनाज्जायते समूर्च्छजा, आदिग्रहणाद् भूच्छनाया ॥ ६ ॥

उपसहारमाह—

स्युर्वनस्पतिकार्यस्य षडेता मूलजातय ॥ २६७ ॥

स्पष्टम् ॥ २६७ ॥

॥ समाप्तोऽय वनस्पतिकार्य ॥

पि पलादिब्रक्षजाताना तु नामशेषोऽस्मिदुपज्ञनिषण्णेरवसेय ॥

पृथिव्यादानेकेन्द्रियानभिधाय द्वीन्द्रियानाह—

नीलङ्ग कृमिरन्तर्ज

शरीरस्यान्तर्भव कृमि, नीलति नीलङ्ग, पुलिङ्ग “ प्रीक्ष्ये ” ॥ (उणा—
५६१) ॥ इत्यङ्गुक् ॥ २१ ॥

क्षुद्रकीटो वहिर्भव ।

वहिर्भव क्षुद्रो द्रुक् कृमि, कीट्यति काट, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

पुलकास्तूभयेऽपि स्यु

उभयेऽन्तर्भवा वहिर्भवाश्च कृमय पोलन्ति पुलका ॥ १ ॥

कीकसा कृमयोऽणव ॥ २६८ ॥

अणव सूक्ष्मा कृमय, कुत्सित कसति कीकसा, पृषोदरादिवात् ॥ १ ॥ २६८ ॥

काष्ठकीटो घुण

काष्ठोद्भव कीट काष्ठकीट ॥ १ ॥ घुणति घुण ॥ २ ॥

गण्डपद किञ्चुलक कुसू ।

मूलता

गण्डा प्रथम पदान्यस्य गण्डपद ॥ १ ॥ निश्चित् कुलम्पति किञ्चुलक
“काचक” ॥ (उणा—३३) ॥ इति अके निपात्यते । किञ्चुलकोऽपि ॥ २ ॥
कोभूमे सूते कुसू कु मृद सूते वा, मृदुत्सगात् ॥ ३ ॥ भुनो लतेव
भूता ॥ ४ ॥

गण्डपदी तु शिली

गण्ड पदान्यस्या गण्डपदी ॥ १ ॥ शिलति शिली, शि-याकृतिवा ॥ २ ॥

अक्षपा जलौकस ॥ २६९ ॥

जललोका जलका च जलौका जलसर्पिणी ।

अक्ष पिब-यक्षपा ‘त्रिचका’ इत्येके ॥ १ ॥ जलमोक आसा जलौकस स्त्रियां
वायुवचनान्तोऽयम् ॥ २ ॥ २६९ ॥ जले आलोच्यते जललोका, जले
आलोकोऽस्या इति वा ॥ ३ ॥ जलति जलका “भृम-यञिज” ॥ (उणा—५८) ॥
इत्यूक ॥ ४ ॥ ओम्शब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति, जले ओकोऽस्या जलौका ॥ ५ ॥
जले सपति जलसर्पिणी ॥ ६ ॥

मुक्ताम्फोटोऽब्धिमण्डकी शुक्ति

मुष्ठा स्पृश्याय मुष्ठास्फोट ॥ १ ॥ अन्धेमण्डनीवाधिमण्डूकी ॥ २ ॥
 शोणति मुष्णि स्त्रालिङ्ग "दृमुणि" ॥ (उणा-६' १) ॥ शतं कित्ति ॥ ३ ॥

फन्नुस्तु वारिज ॥ २७० ॥

त्रिरेख पोडशावर्त शङ्ख

फाम्यते फन्नु पुक्लीयलिङ्ग "कम्यमिभ्या-" ॥ (उणा-७९९) ॥ इति
 बु ॥ १ ॥ वारिणो जातो वारिज ॥ २ ॥ २७० ॥ तिष्ठो रेमा अस्य त्रिरेख
 ॥ ३ ॥ पोड्ग आवर्ता अस्य पाटशावर्त ॥ ४ ॥ शाम्यति शङ्ख पुक्त्रावलिङ्ग
 "शमिमनिभ्याम्-" ॥ (उणा-८४) ॥ इति ख श मुख खतति, धया
 जनयतीति वा कचित् ॥ ५१११७७१ ॥ इति ड ॥ ५ ॥

अथ क्षुद्रकम्पन ।

- शङ्खनका क्षुल्लकाश्च

क्षुद्रा कम्यव क्षुद्रकम्पव सूम्मा नद्यादिजा कृमय ॥ १ ॥ श खनति
 शङ्खनका ॥ २ ॥ क्षुद्यन्ते क्षुल्लका "कीचक-" ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्येके
 निपात्यते ॥ ३ ॥

शम्बूकास्तन्मुमात्रजा ॥ २७१ ॥

शाम्यन्ति शम्बूका "शम्बूक-" ॥ (उणा- ६९) ॥ इत्येके निपात्यते ।
 शम्बुनोऽपि ॥ १ ॥ अम्बुमात्रे जाय तेऽम्बुमात्रजा ॥ २ ॥ २७१ ॥

कपर्दस्तु हिरण्य स्यात् पणास्थिक वराटकौ ।

के पदते कपर्द ॥ १ ॥ हियते हिरण्य पुक्त्रावलिङ्ग ॥ २ ॥ पणाय
 व्यवहारायास्थस्य पणास्थिक ॥ ३ ॥ वरमटति वराट त्रियते वा "अनिशू-"
 ॥ (उणा- १४५) ॥ इत्याट के वराटक ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र- स्याद्यु श्वेत कपर्दक ॥

दुर्नामा तु दीर्घकोशा

दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा 'दु सञ्ज्ञा इत्येके ॥' १ ॥ दीर्घ कोशोऽस्या
 जलकाकारत्वाद् दाघकोशा दाघा कुश्यतीति वा ॥ २ ॥

॥ उष्ठा द्वान्द्रिया ॥

त्रीन्द्रियानाह-

पिपीलकस्तु पीलक ॥ २७२ ॥

अपिपालति पिपीलक, शृणोदरादित्वादपे 'पि ॥ १ ॥ पीलति पीलक
 ॥ २ ॥ २७२ ॥

पिपीलिका तु हीनाङ्गी

पीलति पिपीलिस् “कुशिक-” ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ हीनमङ्गमस्या हीनाङ्गी ॥ २ ॥

ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका ।

बृहति ब्राह्मणी “चिक्वण-” ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ १ ॥ स्थूल शार्पमस्या स्थूलशापिका ॥ २ ॥

घृतेली पिङ्गकपिशा

घृतेन ईयते प्रेर्यते घृतेली ॥ १ ॥ पिङ्ग हीमेर तद्वत् कपिशा पिङ्ग कपिशा ॥ २ ॥

अथोपजिह्वोपदेहिका ॥ २७३ ॥

वम्युपदीका

उपलेढि उपजिह्वा उप समीपे जहातीति वा “प्रहाहा-” ॥ (उणा- ५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ १ ॥ उपदिह्यते मृदनया उपदेहिका ॥ २ ॥ ॥ २७३ ॥ वमति मृद वम्रा ‘भीगुधि-’ ॥ (उणा- ३८७) ॥ इति २ ॥ ॥ ३ ॥ उप समीपे ददाति उपदाका ‘सृणाक-’ ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ४ ॥

रिक्षा तु लिक्षा

रेपति रिप्ता ऋतिरिपि-” ॥ (उणा- ५६७) ॥ इति कित् स ॥ १ ॥ लत्वे लिक्षा ॥ २ ॥

यूका तु पट्पदी ।

यीति यूका ‘घुयुहि-’ ॥ (उणा- २४) ॥ इति को दीघत्व च ॥ १ ॥ पट् पादा अस्या पट्पदी सुमद्वयात् ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाद्भावे ‘वा पाद’ ॥ २ । ४ । ६ ॥ इति टा ॥ २ ॥

गोपालिका महाभीरु

गा पलति गन्धति गोपालिस् ॥ १ ॥ अतिशयेन भीरुमहाभीरु ॥ २ ॥

गोमयोत्या तु गर्दभी ॥ २७४ ॥

गोमयादुत्तिष्ठति गोमयोत्या ॥ १ ॥ गर्दभवणत्वाद् गर्दभी ॥ २ ॥ २७४ ॥

मत्कुणस्तु कोलकुण उद्ग कितिमो तुणौ ।

मुक्ता एतत्स्य मुक्तास्फोट ॥ १ ॥ अत्रेमण्डूकीवाग्धिमण्डूकी ॥ २ ॥
शोभति मुक्ति र्नालिक "दृग्मात्र" ॥ (उणा-६५१) ॥ इति । इति ॥ ३ ॥

कम्बुस्तु वारिज ॥ २७० ॥

त्रिरेरा पोडशावर्त ग्रह

काम्यते कम्बु पुगलीबलिङ्ग "कम्पमिभ्या-" ॥ (उणा-७९९) ॥ इति
बु ॥ १ ॥ वारिजो जाता वारिज ॥ २ ॥ २७० ॥ तिष्ठो रेखा अस्य त्रिरेख
॥ ३ ॥ पोडशा आवता अस्य पोडशावर्त ॥ ४ ॥ शाम्यति शङ्ख पुङ्गवाबलिङ्ग
"शमिमनिभ्याम्-" ॥ (उणा-८४) ॥ इति ख श मुख खनति, धया
जनयतीति वा 'कचित्' ॥ ५१११७१ ॥ इति ड ॥ ५ ॥

अथ क्षुद्रकम्पन ।

शङ्खनका क्षुल्लकाश्च

क्षुद्रा कम्पय क्षुद्रकम्पय सूहमा नद्यादिजा कम्पय ॥ १ ॥ श खनति
शङ्खनका ॥ २ ॥ क्षुद्यन्ते क्षुल्लका "कीचक-" ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्येके
निपात्यते ॥ ३ ॥

शम्बूकास्त्वम्बुमात्रजा ॥ २७१ ॥

शाम्यन्ति शम्बूका "शम्बूक-" ॥ (उणा- ६९) ॥ इत्युके निपात्यते ।
शम्बुकोऽपि ॥ १ ॥ अम्बुमात्रे जायतेऽम्बुमात्रजा ॥ २ ॥ २७१ ॥

कपर्दस्तु हिरण्य स्यात् पणास्थिक वराटकौ ।

के पदते कपर्द ॥ १ ॥ हियते हिरण्य पुङ्खाबलिङ्ग ॥ २ ॥ पणाय
व्यवहारायास्थस्य पणास्थिक ॥ ३ ॥ वरमटति वराट त्रियते वा "अनिशू-"
॥ (उणा- १४५) ॥ इत्याट क वराटक ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र- स्यात्तु श्वेत कपर्दक ॥

दुर्नामा तु दीर्घकोशा

दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा 'दु सङ्गा इत्येके ॥ १ ॥ दीर्घ कोशोऽस्या
अल्लुकाकारत्वाद् दाघकोशा दीघा कुर्यतीति वा ॥ २ ॥

॥ उक्ता द्वान्द्विया ॥

त्राद्वियानाह-

पिपीलिकस्तु पीलिक ॥ २७२ ॥

अपिपीलति पिपीलिक, शृणोदरादित्वादपे । पि ॥ १ ॥ पीलति पीलिक

॥ २ ॥ २७२ ॥

पिपीलिका तु हीनाङ्गी

पीलति पिपीलिका “कुशिक-” ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ हीनमङ्गमस्या हीनाङ्गी ॥ २ ॥

ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका ।

बृहति ब्राह्मणी ‘चिह्नण-’ ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यने निपात्यते ॥ १ ॥ स्थूल शापमस्या स्थूलशापिका ॥ २ ॥

घृतेली पिङ्गकपिशा

घृतेन ईयते प्रेर्यते घृतेला ॥ १ ॥ पिङ्ग ह्येव तद्वत् कपिशा पिङ्ग कपिशा ॥ २ ॥

अथोपजिहोपदेहिका ॥ २७३ ॥

वम्-युपदीका

उपलेदि उपाविह्वा उप समीपे जहातीति वा “प्रह्वाहा-” ॥ (उणा- ५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ १ ॥ उपदिह्यते मृदनया उपदोहिका ॥ २ ॥ ॥ २७३ ॥ वमति मृद वमना “भीमृधि-” ॥ (उणा- ३८७) ॥ इति २ ॥ ३ ॥ उप समीपे ददाति उपदाका ‘सुणाक-’ ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ४ ॥

रिक्षा तु लिक्षा

रेपति रिक्षा ऋजिरिपि-” ॥ (उणा- ५६७) ॥ इति क्ति स ॥ १ ॥ लक्षे लिक्षा ॥ २ ॥

यूका तु पट्पदी ।

यौति यूका “युयुहि-” ॥ (उणा- २४) ॥ इति कौ दाघत्व च ॥ १ ॥ पट् पादा अस्या पट्पदी ‘सुमट्पात्’ ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाङ्गावे ‘वा पाद’ ॥ २ । ४ । ६ ॥ इति डा ॥ २ ॥

गोपालिका महाभीरु

गा पलति गच्छात गापालिका ॥ १ ॥ अतिशयेन भीरुमहाभाह ॥ २ ॥

गोमयोत्था तु गर्दभी ॥ २७४ ॥

गोमयादुत्तिष्ठति गोमयोत्था ॥ १ ॥ गदभवणत्वाद् गदभी ॥ २ ॥ २७४ ॥

मत्सुणस्तु कोल्लुण उद्गम किटिमो ल्कुणी ।

मुक्ता स्फुटस्यत्र मुक्तास्फोट ॥ १ ॥ अन्धेमण्डभावाग्निमण्डूकी ॥ २ ॥
 शोचति मुक्ति स्त्रीलिङ्ग "दृमुपि" ॥ (उणा-६५१) ॥ इति कित् ति ॥ ३ ॥

कम्बुस्तु वारिज ॥ २७० ॥

त्रिरेख पोडशावर्त शङ्ख

शाम्यते कम्बु पुषलीवल्लिङ्ग "कम्बमिभ्यां-" ॥ (उणा-७९९) ॥ इति
 मु ॥ १ ॥ वारिणो जातो वारिज ॥ २ ॥ २७० ॥ तिष्ठो रेखा अस्य त्रिरेख
 ॥ ३ ॥ पोडश आवर्ता अस्य पोडशावर्त ॥ ४ ॥ शाम्यति शङ्ख पुषलावल्लिङ्ग
 "शमिमनिभ्याम्-" ॥ (उणा-८४) ॥ इति ख श मुख सतति, ध्रयो
 जनयतीति वा "कचित्" ॥ ५१११७१ ॥ इति ड ॥ ५ ॥

अथ क्षुद्रकम्पन ।

शङ्खनका क्षुल्लकाश्च

क्षुद्रा कम्बव क्षुद्रकम्बव सूमा नद्यादिजा कम्पय ॥ १ ॥ श खनन्ति
 शङ्खनका ॥ २ ॥ क्षुद्यन्ते क्षुल्लका "कीचक-" ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यके
 निपात्यते ॥ ३ ॥

शम्बूकास्तम्बुमात्रजा ॥ २७१ ॥

शाम्यन्ति शम्बूका "शम्बूक-" ॥ (उणा- ६९) ॥ इत्युके निपात्यते ।
 शम्बुकोऽपि ॥ १ ॥ अम्बुमात्रे जाय तेऽम्बुमात्रजा ॥ २ ॥ २७१ ॥

कपर्दस्तु हिरण्य स्यात् पणास्थिक वराटकौ ।

के पदते कपद ॥ १ ॥ हियते हिरण्य पुष्कायलिङ्ग ॥ २ ॥ पणाय
 व्यवहारायास्थस्य पणास्थिक ॥ ३ ॥ वरमदति वराट, त्रियते वा "अनिशू-"
 ॥ (उणा- १४५) ॥ इत्याट के वराटक ॥ ४ ॥

शेष-वात्र- स्यात्तु श्वेत कपर्दक ॥

दुर्नामा तु दीर्घकोशा

दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा 'दु सञ्ज्ञा इत्येके ॥ १ ॥ दीघ कोशोऽस्या
 जल्लोकाकारत्वाद् दीघकोशा दीघा कुर्यताति वा ॥ २ ॥

॥ उक्ता द्वात्रिंश ॥

त्रात्रिंशानाह—

पिपीलिकस्तु पीलिक ॥ २७२ ॥

अपिपीलति पिपीलिक, शृणोदरादित्वादपे 'पि ॥ १ ॥ पीलति पीलिक
 ॥ २ ॥ २७२ ॥

पिपीलिका तु हीनाङ्गी

पीलति पिपीलिका “कुशिक-” ॥ (उणा- ४५) ॥ इताके निपात्यते
॥ १ ॥ हीनमङ्गमस्या हीनाङ्गी ॥ २ ॥

ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका ।

बृहति ब्राह्मणी “चिकण-” ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते
॥ १ ॥ स्थूल शार्पमस्या स्थूलशार्पिका ॥ २ ॥

घृतेली पिङ्गकपिशा

घृतेन इयते प्रेर्यते घृतेली ॥ १ ॥ पिङ्ग हीमेर तद्वत् कपिशा पिङ्ग
कपिशा ॥ २ ॥

अथोपजिहोपदेहिका ॥ २७३ ॥

वम्भ्युपदीका

उपलेढि उपजिह्वा उप समापे जहातीति वा “प्रहाहा-” ॥ (उणा-
५१४) ॥ इति वे निपात्यत ॥ १ ॥ उपदिश्यते मृदनया उपदेहिका ॥ २ ॥
॥ २७३ ॥ वमति मृद वम्रा “भीगृधि-” ॥ (उणा- ३८७) ॥ इति र
॥ ३ ॥ उप समीपे ददाति उपदाका “सुणीरु-” ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके
निपात्यते ॥ ४ ॥

रिक्षा तु लिक्षा

रेपति रिक्षा “श्रुतिरिपि-” ॥ (उणा- ५६७) ॥ इति कित् स ॥ १ ॥
ह्रस्वे लिक्षा ॥ २ ॥

यूका तु पट्पदी ।

यौति यूका “घुयुहि-” ॥ (उणा- २४) ॥ इति कौ दार्घ्यत्व च ॥ १ ॥
पट् पादा अस्या पट्पदी ‘मुमहृत्पात् ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पाद्भावे
‘ वा पाद ॥ २ । ४ । ६ ॥ इति ङी ॥ २ ॥

गोपालिका महाभीरु

गा पलति गच्छति गोपालिका ॥ १ ॥ अतिशयेन आरुमहाभीरु ॥ २ ॥

गोमयोत्था तु गर्दभी ॥ २७४ ॥

गोमयादुत्तिष्ठति गोमयोत्था ॥ १ ॥ गर्दभवणत्वाद् गर्दभी ॥ २ ॥ २७४ ॥

मत्कुण्मु कोल्कुण उद्ग क्तिमो क्कुणौ ।

मायति क्षोणितेन मत्कुण "भृणवृण-" ॥ (उणा- १८६) ॥ इति
 ने निपात्यते ॥ १ ॥ कोल इव कुणति विदारयति कोलकुण ॥ २ ॥ उद्दशत्युद्दश
 ॥ ३ ॥ फेटति फिटिम, बाहुलकात् किदिम, किटि त्रास विभर्ति वा "क्वचित्"
 ॥ ५१११७१ ॥ इति ङ ॥ ४ ॥ उत्कुणति उत्कुण ॥ ५ ॥

इन्द्रगोपस्त्वमिरजो वैराटसित्तिमोऽमिक ॥ २७५ ॥

इन्द्रेण गुप्यते इन्द्रगोप ॥ १ ॥ अमिवद् रज्यति अमिरज, पृषोदरा
 दित्यात् ॥ २ ॥ वैरेण भटति वैराट ॥ ३ ॥ सित्ताव भाति तित्तिम इयाया
 बहुलम्-" ॥ २४४१९९ ॥ इति हल ॥ ४ ॥ अमेस्तुत्योऽमिक ॥ ५ ॥ २७५ ॥
 ॥ उक्तार्द्धाद्रिया ॥

घनुरिन्द्रियानाह-

ऊर्णनाभस्तन्त्रवायो जालिको जालकारक ।

कृमिर्मर्कटको लृता लालासावोऽष्टपाच्च स ॥ २७६ ॥

ऊर्णो नाभावस्य ऊर्णनाभ ॥ १ ॥ तत्र तत्तद् वयति तन्त्रवाय ॥ २ ॥
 जालमस्त्वस्य जालिक ॥ ३ ॥ जाल करोति जालकारक ॥ ४ ॥ करोति जाल कृमि
 "कृभूभ्या कित्" ॥ (उणा- ६९०) ॥ इति मि । किमिरपि ॥ ५ ॥ मर्कट इव
 आरोहावरोहणाद् मर्कटक ॥ ६ ॥ लृथते लृता 'लृत्रो वा' ॥ (उणा- २०२) ॥
 इति कित् त ॥ ७ ॥ लाला स्रवति लालासाव ॥ ८ ॥ अष्टौ पादा अस्य अष्ट
 पाद् ॥ ९ ॥ २७६ ॥

कर्णजलौका तु कर्णकीटा शतपदी च सा ।

कर्णस्य जलौकेष्व कर्णजलौका ॥ १ ॥ कर्ण कीटयति कर्णकीटा ॥ २ ॥ शत
 पादा अस्या शतपदी ॥ ३ ॥

वृश्चिको वृण आल्यालि

वृश्चति वृश्चिक पुष्पौलिङ्ग पापुलि-" ॥ (उणा- ४१) ॥ इति कि
 दिङ् ॥ १ ॥ वृणति वृण । वृतोऽपि ॥ २ ॥ आलमनयाऽन्यासि आला ॥ ३ ॥
 अलल्यालि "कृशृकुटि-" ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति णिदि ॥ ४ ॥

अल तत् पुच्छकण्टक ॥ २७७ ॥

अलललम् तस्य वृश्चिकस्य पुच्छकण्टकस्तत्पुच्छकण्टक ॥ १ ॥ २७७ ॥

अमरो मधुष्टद् भृङ्गश्चञ्चरीक शिलीमुख ।

इदिदिरोऽली रोलम्बो द्विरेफ

भ्राम्यति पुष्पेषु भ्रमर “ऋच्छिचटि-” ॥ (उणा- ३९७) ॥ इत्यर ,
 भ्रमन् रैति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ मधु करोति मधुकृत्, मधुकरोऽपि ॥ २ ॥
 विभर्ति भृङ्ग “भृङ्ग्ना नाऽन्तश्च ” ॥ (उणा- ९४) ॥ इति किद् ग ॥ ३ ॥
 चञ्चति चञ्चूर्यते वा चञ्चराक, “सृणाक- ” ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ४ ॥
 शिला शाल्य मुखेऽस्य शिलीमुख, शिला मुखमस्य वा ॥ ५ ॥ इदति कुसुमै
 रिन्दिदिर “स्थविर-” ॥ (उणा- ४१७) ॥ इतारे निपात्यते ॥ ६ ॥ अलत्यलि
 “कृशुकुटि-” ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति णिदि । अली नकारान्तो वा ॥ ७ ॥
 रुदन् लम्बते रोलम्ब, पृषोदरादित्वात् ॥ ८ ॥ द्वौ रेफौ नाम्न्यस्य द्विरेफ ॥ ९ ॥
 एते ज्ञापुसलिङ्गा । असलो देस्याम्, सस्कृतेऽपि इदयते ॥

अस्य पडह्य ॥ २७८ ॥

अस्य भ्रमरस्य पट् अह्यध्वरणा, तेन पडद्भि, पट्पद, पट्चरण इत्यादि
 सिद्धम् ॥ १ ॥ २७८ ॥

भोज्य तु पुष्प मधुनी

अस्य भ्रमरस्य भोज्य पुष्प मधु च तेन पुष्पलिट्, पुष्प-धय, मधुलिट्,
 मधुप, मधुव्रत इत्यादि सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गण ।

खे द्योतते खद्योत ॥ १ ॥ ज्योतिर्भिरिङ्गति ज्योतिरिङ्गण “विङ्गण-”
 ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ २ ॥

क्षेप-वात्र—

खद्योते तु कटिमणिज्यातिमाला तमोमणि ।

पराश्रुदो निमेषशुद्ध ध्वा-तचित्र ॥

पतङ्ग शलभ

पतो गच्छति पतङ्ग ‘नाम्रो गम - ’ ॥ १२१३१॥ इति खट् ड, पततीति
 वा “पतितमि- ” ॥ (उणा- ९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ १ ॥ शलोते शलभ “कृशुगृ”
 ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभ ॥ २ ॥

क्षुद्रा सरघा मधुमक्षिका ॥ २७९ ॥

श्रुण्व्यन क्षुद्रा ॥ १ ॥ सरति सरघा “सतरघ ” ॥ (उणा- १११) ॥
 सरति घातयति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ मधुनो माक्षिका मधुमाक्षिका ॥ ३ ॥
 ॥ २७९ ॥

माक्षिकादि तु मधु म्यात्

मक्षिकाभि शृग माक्षिक "नाभि मक्षिकादिभ्य" ॥६१३॥१९३॥ इत्यण्,
शादिमदणारु पोतिषादि, यद्भागा इति —

“पाशिव भ्रामर शौद्र-दालौ शलक माक्षिकम् ।
अर्धं छात्रकमित्यष्टौ जातयोऽस्य पृथग्गुणा ॥ १ ॥
राग पैासकमुत्तप्तपृताभ विषकीन्त्रम् ।
भ्रामर तु भ्रमरज पाण्डुर शुदगीतलम् ॥ २ ॥
शौद्र तु कपिल दाहि धुदातीत मलावहम् ।
दाल तु दलज सेव्य दुलभ रूपवालम् ॥ ३ ॥
उदालक तु दालाक विषजिद् ममुराम्लम् ।
माक्षिक तु मधु ज्येष्ठ विरूक्ष तलवणम् ॥ ४ ॥
अर्धं तु पूज्यमापाण्डु मनाक् तिक्त सवालम् ।
छात्र त्वेकातमधुर सर्वाप्यै राजसेवितम् ॥ ५ ॥” इति ॥

मयतेऽभिलष्यते मधु क्लृपलिङ्ग, पुस्त्यपि वैजयन्ती, यदाह- 'मबुल उ
मधुनाऽजी मधुर तःपुरातनम्' इति ॥ १ ॥

मधूच्छिष्ट तु सिक्थकम् ।

मधुनोच्छिष्ट व-सो मधूच्छिष्ट मदनारयम् ॥ १ ॥ सिच्यते सिक्थ “नी
नूरमि-” ॥ (उणा- २२७) ॥ इति स्त्रि श ॥ २ ॥

चर्वणा मक्षिका नीला

नीलगुणा मक्षिका चर्वति चर्वणा, न-द्यादित्वादन, शृणोताति वा “विक्रण
कुक्कण-” ॥ (उणा- १९०) ॥ इति सावु ॥ १ ॥

पुत्तिका तु पतङ्गिका ॥ २८० ॥

पुत कृत्स्नित तनोति पुत्तिरा “कुशिक-” ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके
निपात्यते, पुतर्ग मोत्रस्य कृतिपुतिलति-” ॥ (उणा- ७६) ॥ इति कित्
तिरु ॥ १ ॥ पतङ्गप्रतिकृति पतङ्गिका, अपत गच्छतीति वा, पृषोदरादित्वात्
॥ २ ॥ २८० ॥

वनमक्षिका तु दश

मभति मक्षिका वनस्य मक्षिका वनमक्षिका ॥ १ ॥ दशति दश ॥ २ ॥

दशी तज्जातिरल्पिका

‘ तज्जातिर्दशजातीयाऽल्पिका दशति दशी ॥ १ ॥

तेलाटी बरटा गन्धोली स्यात्

तैलमदति तैलाटा ॥ १ ॥ शृणोति वरटा पुष्पालिङ्ग “दिव्यवि-” ॥ (उणा-
१४२) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ ग-वयति अदयते ग-धाला “पिच्छाल-” ॥ (उणा-
४९५) ॥ इत्योले निपात्यते ॥ ३ ॥

चीरी तु चीरुका ॥ २८१ ॥

झिल्लीका झिल्लिका वर्षकरी भृङ्गारिका च सा ।

चिनोति स्वर चीरा “चिचि-” ॥ (उणा- ३९२) ॥ इति रो दीघत्व
च, चाति रिणातोति वा “क्वचित्” ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ङ ॥ १ ॥ चीति
रौति चारुका “निष्कतुष्टक-” ॥ (उणा- २६) ॥ इति वे निपात्यते ॥ २ ॥
॥ २८१ ॥ चिहा वाद्यभेद, तद्वत् कायति शब्दायते शिगरा, बाहुलकाद् ह्रस्वत्वे
चिहिका ॥ ३ ॥ ४ ॥ वर्षे वृष्टिं करोति सूचयति वषकरा ॥ ५ ॥ आकृत्या भृङ्गमियति
भृङ्गारी ॥ ६ ॥

॥ उक्ता-बतुरिन्द्रिया ॥

पञ्चेन्द्रियान् स्थलचर लचर जलचरभेदभिन्नान् क्रमेणाह—

पशुभित्तिर्यङ् चरि

स्पशि सौनस्ताल-यान्त, स्पशति बाधते पशु “स्पाशित्रस्जे स्तुस् च”
॥ (उणा- ७३१) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ तिरोऽधति तियद् “तिरसस्तिधति” ॥ ३ ॥
२।१३४ ॥ इति रि ॥ २ ॥ चरति चरि कृशुकुटि-’ ॥ (उणा- ६१९) ॥
इति इ ॥ ३ ॥ एते पुलिङ्गा ॥

हिंसेऽस्मिन् व्याल श्वापदोऽपि च ॥ २८२ ॥

अस्मिन् पशौ व्याघ्रादिके हिंसे हिंसनशाले विनोपण आ सम-ताददति
व्याड, लत्वे व्याल, विविधमालमनयाऽस्माद्वा ॥ १ ॥ शुन पदमिव पदमस्य
श्वापद गुन ॥ ३।२।९० ॥ इति दाघत्वम् ॥ २॥२८२ ॥

हस्ती मत्तङ्गज मज्ज द्वीप कर्ष्य ज्ञेयकपा

मातङ्ग वारण महामृग सामयोनय ।

स्तेम्वरम-द्विरद सिन्धुर नाग दन्तिनो

दन्तावल करटि कुञ्जर कुम्भि पीलव ॥ २८३ ॥

इम करेणुर्गर्ज

हस्त गुण्डाऽस्त्यस्य हस्ती “हस्तद-तकराज्जातो ॥ ७।२। ६८ ॥ इतीन्
॥ १ ॥ मत्तङ्गात् ऋषेजातो मत्तङ्ग ॥ २ ॥ ग-नति मायति गर्जति वा गज
॥ ३ ॥ द्वाभ्या पिनति द्विप “स्थापास्नात्र ” ॥ ५।१।१४२ ॥ इति क ॥ ४ ॥

करोऽग्नयस्य करी ॥ ५ ॥ १ एकेन पिबति अनेरु ॥ ६ ॥ मयते मानह
 “मनेमर-माती व” ॥ (उणा- ३००) ॥ इयह मनहस्त्रायमिति वा, माननानि
 वा, मतह एव वा सार्धञ् ॥ ७ ॥ वारयत्यरीन् वारण ॥ ८ ॥ महाश्वासी
 गृगध गृहागृम ॥ ९ ॥ साम वेदो योनि कारणमस्य सामयोनि ॥ १० ॥
 साम्ये तृणे रमते साम्येरम “शोकापनुद-” ॥ ५ । १ । १४३ ॥ इति के साधु
 ॥ ११ ॥ द्वौ रदायस्य द्विरद ॥ १२ ॥ स्वदते मदन सिधुर “श्वपुर-
 ॥ (उणा- ४०६) ॥ इत्युरे निपात्यते मिधुमदोऽस्यास्तीति वा मध्यादित्याद्
 र ॥ १३ ॥ १गे भयो नाग, न न गच्छति वा ॥ १४ ॥ दन्तावस्य स्तो दन्ता
 मध्यादित्याद् धलचि दन्तावल “यत्प्यपिप्रादे” ॥ ३ । २ । ८२ ॥ इति दाघ
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ करट कपोलोऽस्त्यस्य करटी ॥ १७ ॥ कुञ्जति कुञ्जर पुक्लात्र
 लिङ्ग “जठर-” ॥ (उणा- ४०३) इत्यरे निपात्यते, कुञ्जौ हनू दन्तौ वा अस्य स्त
 इति वा मध्यादित्याद् र, कौ जायताते वा पयोदरादित्यात् ॥ १८ ॥ कुम्भावस्य
 स्त पुम्भा ॥ १९ ॥ पीयते पाल “पाड कित्” ॥ (उणा- ८२१) ॥ इति छ
 ॥ २० ॥ ॥ २८३ ॥ एति इम “इण कित्” ॥ (उणा- ३२८) ॥ इति भ
 ॥ २१ ॥ करोति प्रमोद करण, स्त्रीष्वजोऽपि पुस्त्रीलिङ्ग “कृहभू-” ॥ (उणा-
 ७७२) ॥ इत्येण, करेण सिद्दूरजोऽस्य वा ॥ २२ ॥ गजति गर्ज ॥ २३ ॥

शेषधान-

अथ कुञ्जरे ।

पेचकी पुष्करी पद्मी पेचिल सूचिकावर ।

विलोमजिह्वाऽत खेदो महाकायो महामद ॥

सूर्पकर्णो जलाकाहो जटी च पट्टिहायन ।

असुरो दीपपवन शुण्डाल कपिरित्यपि ॥

अस्य स्त्री धेनुका वशाऽपि च ।

अस्य हस्तिन स्त्री हस्तिनीत्यथ धयत्येना धेनु, के धेनुका ॥ १ ॥ वट्टि का
 मयते वशा ॥ २ ॥

शेषधान-

वशाया वासिता कणधारिणी कणिकाऽपि च ॥

भद्रो मन्दो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातय ॥ २८४ ॥

भद्र सार्वलक्षणकल्याणत्वात् ॥ १ ॥ भद्रो मदसत्त्वात् ॥ २ ॥ मृगो
 मृग इव हीनसत्त्वत्वात् ॥ ३ ॥ मिश्र सकीर्णजाति ॥ ४ ॥ २८४ ॥

कालेऽप्यजातदन्तश्च स्वल्पाङ्गश्चापि मत्कुणो ।

मायन् कुणति मत्कुण, द्वयोरेकशेषे मत्कुणौ ॥ १ ॥

पञ्चवपो गजो बाल

बलति बाल ॥ १ ॥

स्यात् पोतो दशवर्षक ॥ २८५ ॥

पूयते पुनाति वा पोत ॥ १ ॥ २८५ ॥

विक्रो विंशतिवर्ष स्यात्

विक्रोऽश्ववान् विक्र " विचिपुषि " ॥ (उणा- २२) ॥ इति क्रिन् क ,
पिन्कोऽपि ॥ १ ॥

कलभस्त्रिंशदब्दक ।

कल्यते कलभ पुद्गाबलिह " कृद्गु- " ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभ ,
कलो भाति, क लभते वा ॥ १ ॥

यूथनाथो यूथपति

स्पष्टम् ॥ १ ॥

मत्ते प्रभिन्न गर्जितौ ॥ २८६ ॥

माथति स्म मत्तस्तत्र ॥ १ ॥ प्रभिद्यत स्म गण्डपात्या प्रभिन्न ॥ २ ॥
गजा सजाताऽस्य गर्जित ॥ ३ ॥ २८६ ॥

मदोत्कटो मदकल

मदेन दानाम्बुना उद्भिन्नकटो मदोत्कट ॥ १ ॥ मदेन कलो मनोभो
मदकल ॥ २ ॥

समाबुद्धान्त-निर्मदौ

उद्भमति स्म उद्भान्त ॥ १ ॥ निगतौ मदोऽस्य निर्मद ॥ २ ॥

साञ्चित कल्पित

युद्धाय सज्जयति प्रगुणीकियते स्म सज्जित ॥ १ ॥ कल्पते स्म
कल्पित ॥ २ ॥

तिर्यग्ग्राती परिणतो गज ॥ २८७ ॥

तिर्यग्ग्रातीति तिर्यग् दत्तप्रहार पशितो नमति स्म परिणत ॥ १ ॥
॥ २८७ ॥

न्यालो दुष्टगज

करोऽप्यस्य करी ॥ ५ ॥ १ एकेन विवर्ति भवेत् ॥ ६ ॥ मयते मातृ
 “मनेमर-जाती च” ॥ (उणा- ३००) ॥ इष्य, मनस्सायमिति वा, माननाति
 वा, मातृ एव वा मयतेऽप्य ॥ ७ ॥ वारयत्यरीन् वारण ॥ ८ ॥ महाश्वास्तौ
 मृगश्च महामृग ॥ ९ ॥ साम वेदो योनि वारणमस्य सामयोनि ॥ १ ॥
 साम्ये मृगे रमते मय्येरम “शोकापुद-” ॥ ५ । १ । १४३ ॥ इति क साधु
 ॥ ११ ॥ द्वौ रदावम्य द्विरदः ॥ १२ ॥ स्यदते मदन मिथुर “श्वगुर-
 ॥ (उणा- ४२६) ॥ इत्युर निपात्यते, सिधुमदोऽस्यास्तीति वा मध्यादिवाद्
 २ ॥ १३ ॥ १गे भयो नाग, १ न गच्छति वा ॥ १४ ॥ दन्तावस्य स्तो दन्ता
 वृष्यादित्वाद् यलचि दन्तायल “यलच्यपिन्नादे” ॥ ३ । २ । ८२ ॥ इति दाप
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ करट कपोलोऽस्त्यस्य करटी ॥ १७ ॥ कुजति कुञ्जर पुक्लाव
 लिङ्ग “जटर-” ॥ (उणा- ४०३) इत्यरे निपात्यते, कुञ्जौ हनू दन्तौ वा अस्य स्त
 इति वा मध्यादित्वाद् २, कौ जायताति वा, पयोदरादित्वात् ॥ १८ ॥ कुम्भावस्य
 स्त पुम्भा ॥ १९ ॥ पीयते पालु “पीड कित्” ॥ (उणा- ८२९) ॥ इति ल
 ॥ २० ॥ २८३ ॥ एति इम “इण कित्” ॥ (उणा- ३२८) ॥ इनि म
 ॥ २१ ॥ परोति प्रमोद करेण, वीध्वजोऽपि पुष्टालिङ्ग “वृहभू-” ॥ (उणा-
 ७७२) ॥ इत्येण, करेण सि-दूरजोऽस्य वा ॥ २२ ॥ यजति गर्ज ॥ २३ ॥

शेष-वाच-

अथ कुञ्जरे ।

पेचनी पुष्करी पञ्ची पेचिल सूचिकाधर ।

विलोमजिह्वाऽत खेदो महाकायो महामद ॥

सूपन्थो जलाकाहो जदी च पट्टिहायन ।

असुरो दीपपवन शुण्डाल कपिरित्यपि ॥

अस्य स्त्री धेनुका वशाऽपि च ।

अस्य हस्तिन स्त्री हस्तिनीत्यथ धयत्येना धेनु, के धेनुका ॥ १ ॥ वट्टि का
 मयते वशा ॥ २ ॥

शेष-वाच-

वशाया वासिता कणधारिणा कणिकाऽपि च ॥

मद्रो मन्दो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातय ॥ २८४ ॥

मद्र सवलक्षणकल्याणत्वात् ॥ १ ॥ मन्दो मदसत्त्वात् ॥ २ ॥ मृगो
 मृग इव हीनमत्त्वत्वात् ॥ ३ ॥ मिश्र सकीर्णजातिः ॥ ४ ॥ २८४ ॥

कालेऽप्यजातदन्तश्च स्वल्पाङ्गश्चापि मत्कुणौ ।

माद्यन् कुणति मत्कुण, द्योरेकशेषे मत्कुणौ ॥ १ ॥

अस्य वरस्याग्रभाट पुष्पत्यनेन पुष्करम्, पुष्करसदृश वा ॥ १ ॥

अङ्गुलि कर्णिका

गजस्याङ्गुलि, किरत्ननया कर्णिका “कुशिक-” ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके
निपात्यते, कर्णिकेव वा कर्णिना ॥ १ ॥

दन्तौ विपाणौ

दन्तिनो दन्तौ, वेवटि आभ्या विपाणौ त्रिलिङ्ग ‘कृपिविपि-’ ॥ (उणा-
१९१) ॥ इत्याणह् ॥ १ ॥

स्कन्ध आसनम् ॥ २९० ॥

हस्तिन स्कन्ध, आस्यतेऽस्मिन्नासनम् ॥ १ ॥ २९० ॥

कर्णमूल चूलिका स्यात्

गजस्य कर्णमूल चौखते पार्श्वगमनेऽङ्गुशेनास्या चूलिका, भिदादिनिपात
नादह्, तत् स्वार्थ क् ॥ १ ॥

ईपिका त्वक्षिकृटकम् ।

ईपा लाङ्गलालिकेव ईपिका ॥ १ ॥

अपाङ्गदेशो निर्याण

निर्याणधु अनेन निर्याणम् ॥ १ ॥

गण्डस्तु कटः कट ॥ २९१ ॥

करोति मद कट ‘दियवि-’ ॥ (उणा-१४२) ॥ इल्लट् ॥ १ ॥
कटाति वपति मद कट ॥ २ ॥ २९१ ॥

अवग्रहो ललाट स्यात्

अवग्रह्यतेऽङ्गुशेनावग्रह ॥ १ ॥ २ ॥

आरक्ष कुम्भयोरध ।

आरक्ष्यते आरक्ष ॥ १ ॥

कुम्भौ तु गिरस पिण्टौ

कुम्भाट्टौ मासपिण्डौ कुम्भौ ॥ १ ॥

कुम्भयोरन्तर विदु ॥ २९२ ॥

वेति सक्षमस्मादङ्गुशस्थानाद् विदु, यत् पालत्राप्य —

विशिष्यमात्मनसांश्चात् ॥ १ ॥

गम्भीरवेद्यवमताङ्कुशः ।

गम्भीर्यं वेदयति गम्भीरवेदी, यदाहु -

“स्वगृहेदात् क्षीणिनश्चादादामां व्यधनादपि ।

तद्वा न लभते यस्तु गजो गम्भीरवेद्यसौ ॥ १ ॥” ॥ १ ॥

अवमतमवगणितमङ्कुशमेव अवमताङ्कुश ॥ २ ॥

राजयाद्वस्तूपवाद्य

राज्ञा याद्यते आरोहणमोभ्यत्वाद् राजवाद्य ॥ १ ॥ उप समीपे वाद्यते
उपवाद्य । औपवाद्य इत्यन्ये ॥ २ ॥

सनाद्यः समरोचित ॥ २८८ ॥

सनद्यते सनाद्य, सनादे साधुरिति वा ॥ १ ॥ समरोचित सद्ग्रामयोग्य
॥ २ ॥ २८८ ॥

उदमदन्त्रीपादन्त

उदमौ दीर्घौ दन्तावस्य उदमदन् ‘बामान्त-’ ॥ ७ । ३ । १५४ ॥ इति
दन्तस्य दत् ॥ १ ॥ इपाकारौ दन्तावस्य इपादन्त ॥ २ ॥

घहूना घटना घटा ।

घहूनां गजाना घटना रचना घट्यते घटा “पितोऽह्” ॥ ५ । ३ । १०७ ॥ १ ॥

मदो दान प्रवृत्तिश्च

माद्यत्यत्वाद् मद ‘व्यधजप-’ ॥ ५ । ३ । ४७ ॥ इत्यल्, मदयतीति वा
॥ १ ॥ द्यति दण्डयत्यनेन दानम् ॥ २ ॥ प्रवततऽनया प्रवृत्ति ॥ ३ ॥

वमथु करशीकर ॥ २८९ ॥

वम्यते वमथु पुंसि “द्वितोऽथु” ॥ ५ । ३ । ८३ ॥ इत्यथु ॥ १ ॥ करस्य
शीकरोऽभ्युक्कण करशीकर ॥ २ ॥ २८९ ॥

हस्तिनासा कर शुण्डा हस्त

हस्तिनो नासा हस्तिनासा ॥ १ ॥ करोति किरत्यनेन वा कर ॥ २ ॥
शून्यनया शुण्डा कुण्ड-’ ॥ (उणा- १७०) ॥ इति कित् ङ ॥ ३ ॥
हस्त, हस्तक्रियाकारित्वात् ॥ ४ ॥

अग्र त्वस्य पुष्करम् ।

हिन्जीरश्च पादपाश

शृणोति बधेन शृङ्खल त्रिलिङ्ग “ओ नो-तो ह्रस्वश्च” ॥ (उणा-४९८) ॥
इति खल ॥ १ ॥ निगत्यते बध्यतेऽनेनेति निगड । निगलोऽपि ॥ २ ॥ अ-दति
बध्नात्यन्द “कृषिचमि-” ॥ (उणा-८२९) ॥ इत्यू, स्वार्थ रेऽन्दुर “हृषा
दा-त् के” ॥ २।४।१०४ ॥ इति ह्रस्व ॥ ३ ॥ हिनमि हिञ्जार “जम्बीर-” ॥
(उणा-४२२) ॥ इतारे निपात्यते । निगडादय पुष्पावलिज्ञा ॥ ४ ॥ हस्मिन्
पादस्य पाशो ब धन पादपाश ॥ ५ ॥

वारिस्तु गजबन्धभू

वायतेऽनया वारि खालिङ्ग “स्वरे-भ इ” ॥ (उणा-६०६) ॥ गजानां
ब-धनाय ग्रहणाय भूर्गता गजब धभू ॥ १ ॥ २९५ ॥

त्रिपदी गात्रयोर्बन्ध एकस्मिन्नपरेऽपि च ।

य पादा अस्या त्रिपदा गात्रयोरिति द्वयोरप्रजज्ञयो, एकस्मिन्नपरे इति
पश्चिमजङ्घाया च गजस्य ब-धनमित्यथ ॥ १ ॥

तोत्र वेणुशू

तुयतेऽनेन तोत्र “नादाम्ब-” ॥ ५।०।८८ ॥ इति ऋद् ॥ १ ॥ वेणुमय
वेणुशू ॥ २ ॥

आलान ब-धस्तम्भ

आलायते बध्यतेऽस्मिन्नालानम् गजस्य च वनाय स्तम्भो ब-धस्तम्भ ॥ १ ॥

अङ्कुश सणि ॥ २९६ ॥

अङ्कुषते दम्यतेऽनेन अङ्कुश पुष्पिमलिङ्ग “मह-यङ्कि-याम्-” ॥ (उणा-
५३८) ॥ इत्युश ॥ १ ॥ सरत्यनया सणि पुष्पालिङ्ग “मह-यङ्कि-याम्-”
॥ (उणा-६३९) ॥ इति क्तिन् णि ॥ २ ॥ २९६ ॥

अपष्ट त्वङ्कुशस्याग्र

अपष्ट तिष्ठत्यपष्ट “गोऽम्बाऽम्ब-” ॥ २।३।३० ॥ इति षत्वम् ॥ १ ॥

यातमङ्कुशवारणम् ।

यात्यनेन यात, यततेऽनेन ग तुमिति वा अङ्कुशेन वारणम् ॥ १ ॥

निपादिना पादकर्म यत

पादयो कमे पादसंज्ञा यमन यतम् ॥ १ ॥

‘तगारक्षायान द्वे वि’ द्वा धवने गतो ।

प्राग् यथाप्यतिर्यक्तं च यद्भेदाङ्कुशवारणा ॥ १ ॥”

“पूरा-” ॥ (उणा- ३२९) ॥ इति किटु, पुलिहोऽयम् ॥ १ ॥ २९२ ॥

घातकुम्भस्तु तस्याधः

तस्य विदारधो भाग यानपूग शुम्भ इव घातकुम्भ ॥ १ ॥

बाहिस्थ तु ततोऽप्यध ।

ततोऽपि घातकुम्भादधो भाग, बाह्यतेऽनेनाङ्कुशनोदनया बाहिस्थ ‘पथ
पूग-” ॥ (उणा- ३३१) ॥ इति निपात्यते, मदबाहिनि स्थाने तिष्ठतीति वा
पृथादरादित्यात्, बाह्यस्थापत्रशोऽयं वा ॥ १ ॥

बाहिस्थाध प्रतिमान

बाहिस्थस्याधभागो दन्तमध्यमित्यथ प्रतिमीयते प्रतिक्षिप्यतेऽनेन प्रति
मात्र ‘मिगूमीनोऽप्यललि’ ॥ ४ । २ । ८ ॥ इत्यात्वम् ॥ १ ॥

पुच्छमूल तु पेचक ॥ २९३ ॥

पुच्छस्य मूलपुच्छमूलम्, पुच्छते घातेन पेचक “कीचक-” ॥ (उणा-
३३) ॥ इत्यङ्के निपात्यते ॥ १ ॥ ॥ २९३ ॥

दन्तभाग पुरोभाग

दन्तयोर्भागो दन्तभाग गजस्याग्रभाग ॥ १ ॥

पक्षभागस्तु पार्श्वक ।

पक्षयोर्भाग पक्षभाग, गजस्य पार्श्वप्रदेश ॥ १ ॥

पूर्वस्तु जङ्घादिदेशो गात्र स्यात्

द्वरितेन पूव पादजङ्घादिभाग गच्छत्यनेन गात्र स्त्रीकलापलिङ्ग ॥ १ ॥

पश्चिमोऽपरा ॥ २९४ ॥

गजस्य पश्चादभाग अपरभागभवत्वादपरा स्त्रीकलापलिङ्ग जयादित्वाद्
यत्वेऽपराऽपि ॥ १ ॥ २९४ ॥

विन्दुजाल पुन पद्म

विन्दूना जाल विन्दुजालम् तारुण्ये हि हस्तिनो देहे रक्ता वि दन स्युरिति,
पद्ममिव पद्म रक्तत्वात् ॥ १ ॥

शृङ्खलो विगडोऽन्दुक ।

५१५) ॥ इत्यव , वड बल ह्य वा वातीति वा, अश्वोऽस्या वेति नैरुक्ता ॥ १ ॥
 अश्वतेऽश्वा "अजोदे" ॥ २ । ४ । १६ ॥ इत्याप् ॥ २ ॥ प्रसूते प्रसू स्त्रीलिङ्ग
 ॥ ३ ॥ वमति गर्भे वामा, ज्वालादित्वात् णे गौरादित्वात् डा, वातेर्वा "अतीरि-"
 ॥ (उणा- ३३८) ॥ इति म ॥ ४ ॥

शेषश्चात्र- अवाया पुनरर्बनी ।

किशोरोऽल्पवया ह्य ॥ २९९ ॥

कुर्यति वयसा, वेशति हेषते वा किशोर "कोरचोर-" ॥ (उणा-
 ४३४) ॥ इत्यारे निपात्यते, अल्पवया बाल ॥ १ ॥ २९९ ॥

जयाधिकस्तु जवन

जवतांस्त्वेषीलो जवन ॥ १ ॥

रथ्यो वोढा रथस्य य ।

रथ वहति रथ्य "वहति रथ-" ॥ ७ । १ । २ ॥ इति य ॥ १ ॥

आजानेय कुलीन स्यात्

आजेन क्षेपेण आनीयते वशाक्रियते आजानेय ॥ १ ॥ कुलीन प्रशस्य
 कुलोद्भव पारसीकादि ॥ १ ॥

तत्तद्देशास्तु सैन्धवा ॥ ३०० ॥

वानायुजा पारसीका काम्बोजा बाल्हिकादय ।

स स देशो जमभूमिरेषा तत्तद्देशा सिन्धु वनायुज पारसीका काम्बोज
 बाल्हिकदेशेषु भवा सैन्धवा वानायुजा , पारसीका काम्बोजा बाल्हिका ।
 लक्ष्ये ॥ बाल्हाका । आदिग्रहणात् तुपारादय ॥ १ ॥ ३०० ॥

विनीतस्तु साधुवाही

विनायते विनीत सुशिक्षित साधु वहति साधुवाही "साधा" ॥ ५ । १ ।
 १५५ ॥ इति णिन् ॥ १ ॥

दुर्विनीतस्तु शूकल ॥ ३०१ ॥

दुर्विनीतोऽनात्तशिक्ष शम्नोति खेच्छया गतु शूकल "मुरल-" ॥
 (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥

कश्य कशार्ह

कशामर्हति कश्य , दण्डादित्वात्-य ॥ १ ॥

धी । तु तद्द्वयम् ॥ २९७ ॥

तद् द्वयं यागं यगं च, अर्थात् तद्द्वयं भस्मिन् धीनाम्, विशिष्टमित्यम
ममयं वा ॥ १ ॥ २९७ ॥

कक्ष्या दूष्या वरत्रा म्यात्

कक्ष्या मध्यप्रदेशे मया कक्ष्या ॥ १ ॥ दूष्यते दूयतेऽनया दूष्या,
बाहुल्यकारं करणेऽपि ध्यात् ॥ २ ॥ दूयतेऽनया वरत्रा मध्यवर्धनी चमरज्जु ॥ ३ ॥

कण्ठवध कलापक ।

कण्ठो वार्यतेऽनेन कण्ठवध ॥ १ ॥ वार्यते कलाप, के कलापक, कलामा
प्रोतीति वा ॥ २ ॥

घोटकस्तुरगस्ताक्ष्यस्तुरक्तोऽश्वस्तुरक्त्रम् ॥ २९८ ॥

गन्धर्वोऽर्वा सप्तिवीती वाहो वाजी हयो हरि ।

घोटते भूमा परिवर्तते घोटक ॥ १ ॥ तुरस्त्वरमाणो गच्छति तुरग,
तुरग, तुरगम् 'नाम्नो गम लवङ्गो-' ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति साधव ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ तुरस्यापत्य ताक्ष्य ॥ ५ ॥ अस्तुतेऽप्यानमश्च 'लाटिखटि-'
॥ (उणा- ५०५) ॥ इति व ॥ ६ ॥ २९९ ॥ गार्यतेऽध्यते गार्धर्व 'गधे
रचान्त' ॥ (उणा- ५०८) इति व ॥ ७ ॥ इयति अवा 'स्नामदिपदि-'
॥ (उणा- ९०४) ॥ इति वन् ॥ ८ ॥ सपति रामवैति सप्ति "प्लुहायजि-"
॥ (उणा- ६४६) ॥ इति ति ॥ ९ ॥ वेति गच्छति वीति 'हमुवि-'
॥ (उणा- ६५१) ॥ इति बहुवचनात् कित् ति विशिष्टा इतिरस्येति वा
॥ १० ॥ वाहते वाह ॥ ११ ॥ वज्रवश्य वाजा, वाजो वेगोऽस्त्यस्य वा
॥ १२ ॥ हयति हिनोति वा हय ॥ १३ ॥ हरति देशांतरं प्रापयति हरि ॥ १४ ॥
एते पुल्लिङ्गा ॥

शपदान्-

अश्वे ॥ क्रमण कुण्डी प्रोथी हेपी प्रकीर्णक ।

पालक परुल किण्वी कुटर सिंहविक्रम ॥

माधाशा केसरा हसो मुहुभुग् प्रहभोजन ।

वासुदेव शालिहोत्रो लम्भापुत्रो मरुदथ ।

चामर्येकशफोऽपि स्यात् ।

वडवाऽश्वा प्रसूर्वामी

'वड आप्रहण सौत्र, वडति गर्भं वडवा "वडिखटि-" ॥ (उणा-

बोलाहस्तयमेव म्यात् पाण्डुकेशरवालधि ॥ ३०५ ॥

अथ त्रियूह एव व्योमि उज्ज्वले बोलाह ॥ १ ॥ ३०५ ॥

उराहस्तु मनाक् पाण्डु कृष्णजङ्घो भवेद् यदि ।

उरसा आहति उराह ॥ १ ॥

सुरुहको गर्दभाभ

सुमेन रोहति सुरुह ॥ १ ॥

बोरुखानस्तु पाटल ॥ ३०६ ॥

वैरिण रानति बोरुखान ॥ १ ॥ ३०६ ॥

कुलाहस्तु मनाक् पीत कृष्णः स्याद्यदि जानुनि ।

कुलमाचिहाते कुलाह ॥ १ ॥

उकनाह पीतरक्तच्छाय

उच्चैर्नक्षते उकनाह ॥ १ ॥

स एव तु कचित् ॥ ३०७ ॥

कृष्णरक्तच्छवि प्रोक्त

स एव उकनाह ॥ ३०७ ॥ कृष्णरक्तच्छाय सन् क्वचिदुच्यते ॥ १ ॥

शोण कोकनदच्छवि ।

शोण शोणवर्ण ॥ १ ॥

हरिक पीतहरितच्छाय स एव हालक ॥ ३०८ ॥

हरिरेव हरिक ॥ १ ॥ हलति क्षमा हालक ॥ २ ॥ ३०८ ॥

पङ्गुल सितकाचाम

पङ्गुल लाति पङ्गुल ॥ १ ॥

हलाहश्चित्रितो हय ।

चित्रितो कर्तुरवर्णा हलवदाहति हलाह ॥ १ ॥ खोजाहादय शब्दा इ
शांप्रायः । व्युत्पत्तिस्त्वेवा वर्णानुपूर्वीनिश्चयार्थम् ।

शेषश्चान्—

मणिनाश सितैर्नेत्रैः स्याद् बाजी प्रायुधोऽसितैः ।

पङ्कुरी कङ्कुरावर्तो निर्मुचस्तिव दशदिव ॥

ययुरध्वोऽश्नमेधीय

हरवत्पावर्त्ता श्रीगृभर्त्ता हय ।

हृदय गगने ॥ प्रसङ्गा रोमावता ग सस्य हृदयपावर्त्ता, श्रीगृभर्त्ता
साऽऽनमस्यैव श्रीगृभर्त्ता ॥ २ ॥

पद्मभद्रस्तु दृष्टमुग्रपांश्वपु पुष्पितः ॥ ३०२ ॥

पद्म पद्मादीनि श्रेणी भद्राणि कल्याणहनवाऽस्य पद्मभद्र ॥ १ ॥ ३०२ ॥

पुच्छोर सुरकेनास्य सिते स्यादष्टमङ्गल ।

अथ द्वद्गर्भ द्वे प्राण्यङ्गमुदायस्याप्राण्यङ्गत्वात् इतरेतरयोग पुच्छाद्यै
मितैरष्टमङ्गल कल्याणाऽष्टमङ्गल ॥ १ ॥

सिते तु कर्क कोकादौ

येनवर्णोऽने करोति प्रमोद कर्क “ कृतो वा ” ॥ (उणा-२३) ॥ इति
क ॥ १ ॥ कोकवदाहन्ति भुव कोकाह ॥ २ ॥

खोक्ताह श्वेतपिङ्गले ॥ ३०३ ॥

यमुद्गाहते खोक्ताह , पृथोदरादित्वात्, श्वेतश्वासौ पिङ्गलश्च श्वेतपिङ्गलस्तत्र
॥ १ ॥ ३०३ ॥

पीयूषवर्णे सेराह

पीयूषममृतं पुष्प वा तद्वद् वर्णोऽस्य पीयूषवणस्तत्र सीरवदाहति भुव
सेराह ॥ १ ॥

पीते तु हरियो हये ।

हरिं वर्णं याति हरिय ॥ १ ॥

कृष्णवर्णे तु खुक्ताह

सुरैगाहते खुक्ताह ॥ १ ॥

क्रियादौ लोहितो हय ॥ ३०४ ॥

क्रिया न जहाति क्रियाह ॥ १ ॥ ३०४ ॥

आनीलस्तु नीलक

नाल एव नीलक ॥ १ ॥

अथ त्रियूह कपिञ्चो हय ।

ग्रान् दूयति त्रियह ॥ १ ॥

वोलाहस्तयमेव म्यात् पाण्डुकेशरवालधि ॥ ३०५ ॥

अय त्रियह एव व्योम्नि उद्धते वोलाह ॥ १ ॥ ३०५ ॥

उराहस्तु मनाक् पाण्डु कृष्णजङ्घो भवेद् यदि ।

उरमा आहति उराह ॥ १ ॥

सुम्हको गर्दभाम

मुनेन रोहति सुम्हक ॥ १ ॥

नौरुमानस्तु पाटल ॥ ३०६ ॥

वैरिण रानति बोद्धान ॥ १ ॥ ३०६ ॥

कुलाहस्तु मनाक् पीत कृष्णः स्याद्यदि जानुनि ।

कुलमाजिहाते कुलाह ॥ १ ॥

उरुनाह पीतरक्तच्छाय

उच्चैर्नद्यते उरुनाह ॥ १ ॥

स एव तु क्वचित् ॥ ३०७ ॥

कृष्णरक्तच्छवि प्रोक्त

स एव उरुनाह ॥ ३०७ ॥ कृष्णरक्तच्छाय सन् क्वचिदुच्यते ॥ १ ॥

शोण कोरुनदच्छवि ।

शोण शोणन ॥ १ ॥

हरिक पीतहरितच्छाय स एव हालक ॥ ३०८ ॥

हरिरेव हरिक ॥ १ ॥ हलति र्मा हालक ॥ २ ॥ ३०८ ॥

पङ्गुल सितकाचाम

पङ्गुल लाति पङ्गुल ॥ १ ॥

हलाहश्चित्रितो ह्य ।

चित्रितो क्युरवर्णो हलाह इति हलाह ॥ १ ॥ खोलाहादय शब्दा दे

तीप्राय । व्युत्पत्तिस्त्वेपां वणानुपूर्वनिधयायम् ।

शेषश्चात्र—

मणिनाक्ष सितैर्नेत्रै र्याद् वार्जान्द्रायुधोऽसितै ।

ककुदी ककुदावर्तो निमुचस्त्वद्भ्रशदिक ॥

ययुरश्चोऽद्वमेधीय

हृदयत्रावर्ती श्रीवृक्षकी हय ।

हृदये वपत्रे च प्रशस्ता रोमावर्ता सत्यस्य हृदयत्रावर्ती, श्रीवृक्षको
लाञ्छनमस्यस्य श्रीवृक्षकी ॥ २ ॥

पञ्चभद्रस्तु हृष्टपृष्ठमुग्वर्षेषु पुट्पितः ॥ ३०२ ॥

पञ्च हृदयादीनि श्वेतानि भद्राणि करयाणहेतवोऽस्य पञ्चभद्र ॥ १ ॥ ३०२ ॥

पुच्छोर खुरकेशस्य सितै स्यादष्टमङ्गल ।

अथ द्वद्वर्ग द्वे प्राण्यङ्गसमुदायस्याप्राण्यङ्गत्वात् इतरेतरयोग पुच्छाद्यैः
सितैरष्टभिर्मङ्गल करयाणोऽष्टमङ्गल ॥ १ ॥

सिते तु कर्क कोकाहौ

श्वेतवर्णोऽने करोति प्रमोद कर्क “ कृगो वा ” ॥ (उणा-२१) ॥ इति
क ॥ १ ॥ कोकवदाहन्ति भुव कोकाह ॥ २ ॥

खोङ्गाह श्वेतपिङ्गले ॥ ३०३ ॥

खमुद्राहते खोङ्गाह , पृषोदरादित्वात्, श्वेतवासौ पिङ्गलः श्वेतपिङ्गलस्तत्र
॥ १ ॥ ३०३ ॥

पायूपवर्णे सेराह

पायूपममृत दुग्ध वा तद्वद् वर्णोऽस्य पायूपवणस्तत्र सीरवदाहति भुव
सेराह ॥ १ ॥

पीते तु हरियो हये ।

हरि वर्ण याति हरिय ॥ १ ॥

कृष्णवणे तु खुङ्गाह

खुरैगाहते खुङ्गाह ॥ १ ॥

क्रियाहो लोहितो हय ॥ ३०४ ॥

क्रिया न जहाति क्रियाह ॥ १ ॥ ३०४ ॥

आनीलस्तु नीलक

नाल एव नीलक ॥ १ ॥

अथ त्रियूह कपिलो हय ।

त्रान् यथति त्रियूह ॥ १ ॥

बोलाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेशरवालधि ॥ ३०५ ॥

अथ त्रियह एव व्योम्नि उत्पद्यते व्योम्नह ॥ १ ॥ ३०५ ॥

उराहस्तु मनाक् पाण्डु कृष्णजङ्घो भवेद् यदि ।

उरमा आहति उराह ॥ १ ॥

सुखहको गर्दभाभ

सुगेन रोहति सुखह ॥ १ ॥

बोरुखानस्तु पाटल ॥ ३०६ ॥

वैरिण खनति वाफ्यान ॥ १ ॥ ३०६ ॥

कुलाहस्तु मनाक् पीत कृष्णः स्याद्यदि जानुनि ।

कुलमानिहाते कुलाह ॥ १ ॥

उरुनाह पीतरक्तच्छाय

उच्चनद्यते उरुनाह ॥ १ ॥

स एव तु क्वचित् ॥ ३०७ ॥

कृष्णरक्तच्छवि प्रोक्त

स एव उरुनाह ॥ ३०७ ॥ कृष्णरक्तच्छाय सन् क्वचिदुच्यते ॥ १ ॥

शोण कोकनदच्छवि ।

शोण शोणवण ॥ १ ॥

हरिक पीतहरितच्छाय स एव हालक ॥ ३०८ ॥

हरिरेव हरिक ॥ १ ॥ हलति इमा हालक ॥ २ ॥ ३०८ ॥

पङ्गुल सितकाचाभ

पङ्गून् लाति पङ्गुल ॥ १ ॥

हलाहश्चित्रितो हय ।

चित्रितो कर्तुरवर्णो हलवदाहति हलाह ॥ १ ॥ खोज्जाहादय शब्दा दे

प्रायः । व्युत्पत्तिस्त्वेषा वणानुपूर्वीनिश्चयार्थम् ।

शेषश्चात्र—

मत्सिः सितैर्नेत्रैः स्याद् वार्जान्द्रायुधोऽमितैः ।

ककुदी ककुदावर्त्तो निर्मुक्तस्त्रिद्वन्द्विक ॥

ययुरश्चोऽश्ममेधीय

याति स्वेच्छया ययु पुलिङ्ग "हनिया-" (उणा-७३३) ॥ इति कि
दुर्द्वित्व च ॥ १ ॥ अश्वमेधाय हितोऽश्वमेधीय ॥ २ ॥

प्रोथमश्वस्य नासिका ॥ ३०९ ॥

प्रोथते चलति प्रोथ वृत्तो नासात्त प्रदेश "कमिप्रुगार्ति-" ॥ (उणा-
१२५) इति य पुक्लीबलिङ्गोऽयम् ॥ १ ॥ ३०९ ॥

मध्य कश्य

अश्वस्य मध्यप्रदेश कशामर्हति कश्यम्, तत्र हि कशाघाताधिकार, दण्डादि
त्वादय ॥ १ ॥

निगालस्तु गलोद्देश

निगिलत्यनेन निगाल, गलजनुसन्धि "न्युदो प्र" ॥ ५१३।७२ ॥
इति घञ्, गलस्य उद्देश प्रदेशो देवमणेरवतस्थानम् ॥ १ ॥

खुरा शफाः ।

खुरति विलिखन्ति क्षमा खुरा ॥ १ ॥ शावते तक्षते शफा पुक्ली
बलिङ्ग "शफकफ-" ॥ (उणा-३१६) ॥ इति के निपात्यते ॥ २ ॥

अथ पुच्छ बालहस्तो लाङ्गूल लम बालधि ॥ ३१० ॥

पवते दशादीनुत्सारयति पुच्छ पुक्लीबलिङ्ग "पीपूडो ह्रस्वश्च" ॥ (उणा-
१२५) ॥ इति छक् पुतौ छादयताति धृषोदरादित्वाद्वा ॥ १ ॥ बालाना हस्त
इव दशवारणाद् बालहस्त प्रशस्ता बाला इति वा ॥ २ ॥ लगति चलति लाङ्गूल
पुक्लीबलिङ्ग 'दुकूलकुबूल-" ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ३ ॥
लयते लम क्लीबलिङ्ग 'सात्मन्नात्मन्-" ॥ (उणा-९१६) इति निपात्यते
॥ ४ ॥ बाला धीयन्तेऽस्मिन् बालधि पुलिङ्ग ॥ ५ ॥ ३१० ॥

अपावृत्तपरावृत्तलुठितानि तु वेष्टिते ।

अपावत्तनमपावृत्तम् ॥ १ ॥ एव परावृत्तम् ॥ २ ॥ लोठनम् लुठितम् ॥ ३ ॥
वेष्टन वेष्टित तत्र ॥ ४ ॥

धोरित बलिगत प्लुतोचेजितोचेरितानि च ॥ ३११ ॥

गतय पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गाणा क्रमादिमा ।

धोरिताया वक्ष्यमाणास्तुरङ्गाणा पञ्च गतय, ग्रियते गतौ स्थाप्यत आभि
रिति धारा, भिदादित्वादिति निपात्यते ॥ १ ॥ ३११ ॥

तत्र धौरितक धौर्य धोरण धोरित च तत् ॥ ३१२ ॥

वभ्रुकङ्काशेखिकोडगतिवत्

‘धोर्कं गतेऽतुर्ये’ धोयते धोरित स्वार्येऽणि के च धौरितकम् ॥ १ ॥ घ्यणि धौर्यम् ॥ २ ॥ अनटि धोरणम् ॥ ३ ॥ क्ते धोरितम् ॥ ४ ॥ ३१२ ॥ तप्त नकु लादीना गतिसदृशम् ॥ १ ॥

वरिगत पुन ।

अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्य नतत्रिकम् ॥ ३१३ ॥

वर्तगन वरिगतम् ॥ १ ॥

प्लुत तु लङ्घन पक्षिमृगगत्यनुहारकम् ।

ह्रस्व प्लुतम् ॥ १ ॥ लङ्घयते लङ्घनम् ॥ २ ॥ पक्षिणा मृगाणा च गत्यनु यायि ॥ ३ ॥

उत्तेजित रेचित स्याद् मध्यवेगेन या गति ॥ ३१४ ॥

उत्तेजनमुत्तेजितम् ॥ १ ॥ रेचन रेचितम् ॥ २ ॥ ३१४ ॥

उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि ।

उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमन कोपादिवाखिलै पदै ॥ ३१५ ॥

उत्तेरणमुत्तेरितम् ॥ १ ॥ उपनत कण्ठोऽस्मिन्नुपकण्ठम् ॥ २ ॥ आस्कन्द नमास्कन्दितम् ॥ ३ ॥ ३१५ ॥

आश्वीनोऽध्वा स योऽध्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

अध्वेनाक्रा गम्य आश्वीन “अह्ना गम्येऽवादान्” ॥ ७।१।८५ ॥ १ ॥

कवी खलीन कविका कविय मुखयन्त्रणम् ॥ ३१६ ॥

पञ्चाङ्गी

कवते दन्तचवणात् शब्दायते कवि “खरेभ्य इ” ॥ (उणा- ६०६) ॥ इया कवी ॥ १ ॥ खलति चलति खलान पुल्लीबलिङ्ग ‘खलिहिंसिभ्याम्-’ ॥ (उणा- २८६) ॥ इतान , ये तालुनि लीन वा । रालिनमपि ॥ १ ॥ कवते कविका ‘कुशिक-’ ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके साधु ॥ ३ ॥ कौति कविय पुत्रलीबलिङ्ग ‘कौतेरिय -’ ॥ (उणा- ३७१) ॥ ४ ॥ मुख य ग्यतेऽनेन मुखयन्त्रणम् ॥ ५ ॥ ३१६ ॥ पञ्च अङ्गायवयवा यस्या पञ्चाङ्गी ॥ ६ ॥

वक्त्रपट्टे तु तलिका तलसारकम् ।

धयगस्थ चर्ममये पदे, तलमस्यस्यास्तलिका ॥१॥ तले सरति मार्यते वा त-
त्सारजम् ॥ २ ॥

दामाञ्चन पादपाश

दाम्नेव यद्वोऽद्यत्यनेन दामाञ्चनम् ॥१॥ पादयो पाश पादपाश ॥ २ ॥

प्रक्षर प्रस्वर समौ ॥ ३१७ ॥

प्रच्छादित क्षरति रसल्येन प्रक्षर तुरङ्गसमाह "पुनाग्नि" ॥५।३।१३०॥
इति घाटुलकाद् घ ॥१॥ प्रावृत स्वरस्येन प्रस्वर "जठर"-॥ (उणा-४०३) ॥
इत्यरे निपात्यते, प्रगरेति कठारो वा, आयुर्धरमेयत्वात् पुस्ययम्, कलावडि
मैजयन्ती, 'यदाह- प्रक्षर प्रस्वरोऽस्त्रियाम् ॥ २ ॥ ३१७ ॥

चर्मदण्डे कशा

अश्वाना ताडनाय चमणो दण्ड्यर्मदण्डस्तत्र ॥ १ ॥ कशति कशा ॥ २ ॥

रश्मौ बल्गाऽवक्षेपणी कुशा ।

अस्तुतेऽनया रश्मि लीलिङ्ग 'अशो रश्मादि' ॥ (उणा-६८८) ॥ इति
मि, तत्र ॥ १ ॥ बल्गस्यनेया बल्गा । बल्ग वागे अपि ॥ २ ॥ अवक्षिप्यतऽनया
ऽवक्षेपणी ॥ ३ ॥ कुश्यति कुशा ॥ ४ ॥

पर्याण तु पल्ययन

परितोऽध्वपृष्ठमेति पर्याण "कस्याणपर्याणादय" ॥ (उणा-१९३) ॥
इति साधु ॥ १ ॥ परितोऽयतेऽनेन पल्ययन 'उपसगस्याया' ॥ २।३।१०० ॥
इति लत्वम् ॥ २ ॥

वीत फल्गु हयद्विपम् ॥ ३१८ ॥

मायतेऽसारतया क्षिप्यते वातम् फल्गु अमारम्, हया-व द्विपाश्च हयद्विप
सेनाङ्गभूतम् ॥ १ ॥ ३१८ ॥

वेसरोऽध्वतरो वेगसरश्च

अजाल्येन वेसर 'माज्याजि- ॥ (उणा-४३९) ॥ इति सर ॥ १ ॥
अश्वेन अश्वया जातोऽध्व स गदमपितृस्तया सनातहासोऽध्वतर नत्सोक्षा
श्वपभाद् द्रासे पितृ ॥ ७।३।५१ ॥ इति तरट् ॥ २ ॥ वेगन सरति वेगसर ॥ ३ ॥

अथ क्रमेलक

कुलनाश शिशुनामा शलो भोर्लिर्मरप्रिय ॥ ३१९ ॥

मयो महाङ्गो वासन्तो द्विकुट्ट दुर्गलङ्घन ।

भूतघ्न उष्ट्रो दाशेरो रवण कण्टकाशन ॥ ३२० ॥

दीर्घग्रीव केलिकीर्ण

कामत्यनेन क्रमेण “क्रमेलक” ॥ (उणा-६६) ॥ क्रमानेत्यति क्रमेण
स्ततः स्वार्थे को वा ॥ १ ॥ कुल नाशयति कुलनाश ॥ २ ॥ शिशोर्नामाऽस्य शि
ष्टनामा ॥ ३ ॥ शलति शल ॥ ४ ॥ मूढहान् लेडि भोलि, पृथोदरादित्वात् ॥ ५ ॥
मह प्रियोऽस्य महप्रिय ॥ ६ ॥ ३१९ ॥ मीनाख्यहीन् मय, ‘मयते गच्छताति
वा मय’ इत्येके ॥ ७ ॥ महदङ्गमस्य महाङ्ग ॥ ८ ॥ वस ते भवो वासन्त ॥ ९ ॥
द्वे ककुदी अस्य द्विकुट्ट ॥ १० ॥ दुर्गं मार्गं लङ्घयति अनेन दुर्गलङ्घन ॥ ११ ॥
भूतानि हन्ति भूतघ्न ॥ १२ ॥ उच्यते दह्यते मरौ उष्ट्र ‘सूमुखयुपिभ्य
कित्’ ॥ (उणा-४४९) ॥ इति नद ॥ १३ ॥ दाशेरेषु मरुषु भवो दाशेर ॥ १४ ॥
रौताख्येष शालो रवण ॥ १५ ॥ कण्टका अशनमस्य कण्टकाशन ॥ १६ ॥ ३२० ॥
दाघां प्रात्राऽस्य दीघप्राव ॥ १७ ॥ केत्या कीयते स्य केलिकीर्ण ॥ १८ ॥

करभस्तु त्रिहायण ।

कायते करभ “कृशृगृ-” ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभ, क शिरो रभत
उत्तमयताति वा ॥ १ ॥ त्राणि हायनायस्य त्रिहायण ‘चतुर्ब्रह्मायवस्य वयसि’ ॥ २ ॥
३१७४ ॥ इति णत्वम् ॥ १ ॥

स तु शृङ्खलक काष्ठमयै स्यात् पादबन्धने ॥ ३२१ ॥

स करभो दाहनिमित्तं पादबन्धनयुक्त, शृङ्खल व वनमस्य शृङ्खलक
‘शृङ्खलक करभे’ ॥ ७ । १ । १९१ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ ३२१ ॥

गर्दभस्तु चिरमेही वालेयो रासभ सर ।

चक्रीनान् शङ्कुरुर्ण

गदति शब्दायते गर्दभ ‘कृशृगृ-’ ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभ ॥ १ ॥
चिर मेहति चिरमेहा ॥ २ ॥ वाडते आप्लवते वालेय “गयहृदय-” ॥ (उणा-
३७०) ॥ इति निपात्यते वालेभ्यो हित इति वा वाले वल्ने भवो वा ॥ ३ ॥
रास्यते रासभ “कृशृगृ-” ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभ ॥ ४ ॥ रानति गुरि
सर ‘जठर-” ॥ (उणा- ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, स महत् पण्डितवरम
स्यास्ताति वा मध्वादित्वात् ॥, स शब्द राताति वा ॥ ५ ॥ चक्र मण्डल महनातेऽस्य
चक्रावान् चमण्वत्यष्टावचक्रावत्- ॥ २ । १ । ९६ ॥ इति मता साधु ॥ ६ ॥
शङ्काश्रुता कणावस्य शङ्कुरुर्ण ॥ ७ ॥

युगादीना तु वोढारो युग्य प्रासङ्ग्य शाकटा ।

युग प्रागङ्ग च वहति युग्य , प्रासङ्ग्य “वहति रथयुगप्रासङ्गात्”
॥ ७ । १ । २ ॥ इति य ॥ १ ॥ २ ॥ शाकट वहति शाकट “शाकटादण्” ॥ ७ ।
१ । ७ ॥ ३ ॥

स तु सर्वधुरीण स्यात् सर्वा वहति यो धुरम् ॥ ३२७ ॥

सर्वा धुर वहति सयधुराण “वामाद्यादेरीन्” ॥ ७ । १ । ४ ॥ १ ॥
॥ ३२७ ॥

एकधुरीणैकधुरावुभावेकधुरावहे ।

एका एकस्य वा धूरेरधुरा तां वहति एधुराण एकधुर ‘अत्रैकदे’
॥ ७ । १ । ५ ॥ इतीनोऽन्तरञ्च प्रत्ययौ ॥ १ ॥ २ ॥

धुरीण धुर्य धौरेय धौरेयक धुरधरा ॥ ३२८ ॥

धूर्वहे

धुर वहति धुरीण ‘परमतमनुमत स्वमत भवति’ इति मतातरेण इन ॥ १ ॥
“धुरो यैयण्” ॥ ७ । १ । ३ ॥ इति ये धुर्य ॥ २ ॥ एयाणि धौरेय ॥ ३ ॥
मता तरेण एयकणि धौरेयक ॥ ४ ॥ धुरा धारयति धुरधर ‘धारधक्’ ॥ ५ ।
१ । ११३ ॥ इति खे साधु ॥ ५ । ३२८ ॥ धुर वहति धूर्वह , लिङ्वादित्वादच्,
तन् ॥ ६ ॥

अथ गलिर्दुष्टवृष शक्तोऽप्यधूर्वह ।

गलति भक्षयत्येव गलि “पदिपठि-” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥

स्थौरी पृष्ठ्य पृष्ठवाह्य

स्थूराणा पञ्चाजङ्घाभागानामिद स्थौर बल तदस्यास्ति स्थौरी । ‘स्थूरी’ इत्य-
न्वे ॥ १ ॥ पष्ठे साधु पृष्ठ्य ॥ २ ॥ पष्ठेन बाह्यते पष्ठवाह्य ॥ ३ ॥

द्विदन् षोडन् द्वि पद्दरदौ ॥ ३२९ ॥

द्वौ दन्तावस्य द्विदन् वयसि दन्तस्य दन्त ‘ ॥ ७ । ३ । १५१ ॥ १ ॥
एव पद् दन्ता अस्य षोडन् ‘ एकादशषोडश-’ ॥ ३ । ३ । ११ ॥ इति
साधु ॥ २ ॥ ३२९ ॥

वह स्फुन्ध

घृपस्यस्कन्ध , वह लनेन वह "गोचरसचर-" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १॥

अशकूट तु ककुद

अशयोरुपरिभागे कूट शिखरमशकूटम् ॥ १ ॥ ककते ककुदं पुक्लीबलिह
"ककेर्णिद्धा" ॥ (उणा-२४३) ॥ इत्युद । ककुत् ककुदावपि ॥ २ ॥

नैचिक शिर ।

नैचैरति नैचिकम् । नैचिकी' इत्यये ॥ १ ॥

विपाण कूणिका शृङ्ग

वेवेष्टि विपाण त्रिलिङ्ग "कूपिविपि-" ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक् ॥ १ ॥
कूणयति कूणि , इया स्वार्थे के च कूणिका ॥ २ ॥ शृणाति शृङ्ग "शृङ्गशाङ्ग " ॥
(उणा-९६) ॥ इति मे निपात्यते पुक्लीबलिह ॥ ३ ॥

साला तु गलकम्बल ॥ ३३० ॥

सस्ति स्वपितीव निष्क्रियत्वात् साला "पसेर्णिन्" ॥ (उणा-२५९) ॥ इति
न ॥ १ ॥ गलस्य कम्बल इव लम्बमानत्वाद् गलकम्बल ॥ २ ॥ २३० ॥

गौ सौरभेयी माहेयी माहा सुरभिरर्जुनी ।

उत्साऽध्या रोहिणी शृङ्गिष्यनङ्वाक्षनडुक्षुपा ॥ ३३१ ॥

तम्पा निलिम्पिका तवा

गच्छाते गौ पुक्लीलिङ्ग ॥ १ ॥ सुरभ्या अपत्य सौरभेयी ॥ २ ॥ माहाया
अपत्य माहेयी, मद्या भवेति वा नद्यादित्यादेयन् ॥ ३ ॥ 'माहन् माने' माह्यते
माहा ॥ ४ ॥ शुष्ठु रभते सुरभि 'पदिपठि' ॥ (उणा-६०७) ॥ इति ह , आ
गमस्यानित्यत्वात् 'रभोऽपरोक्षाशवि' ॥ ४।४।१०२ ॥ इति नागमाभाव ॥ ५॥
अज्यते अर्जुना ॥ ६ ॥ वसति क्षौरमस्यामुत्सा "ऋज्यजि" ॥ (उणा-३८८) ॥
इति किद् २ ॥ ७ ॥ न हल्यध्या 'सिक्यास्याव्य' ॥ (उणा-३६४) ॥ इति
य निपात्यत ॥ ८ ॥ रोहस्यवय रोहिणी ॥ ९॥ शृङ्गमस्यस्या शृङ्गिणी, शृङ्गिष्या
दय सामा या अपि विशय वत ते ॥ १० ॥ अनङ्वाही अनङ्गहा अनङ्गशब्दाद्
गौरादिपाठसामभ्याद् विकल्पेन कृतवाऽऽदेशात् टी ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपत्यशिव
मुपा ॥ १३ ॥ ३०१ ॥ ताम्यति तम्पा ॥ १४ ॥ ताम्याशित्यादय " ॥ (उणा-३००) ॥
इति निपातनात् प ॥ १४ ॥ निलिम्पति निलिम्पा निगवादेनाम्न ॥ १।१।
६१ ॥ इति श क निलिम्पिका ॥ १५ ॥ जपादित्वात् पस्य वत्व तवा ॥ १६ ॥

सा तु वर्णरनेरुधा ।

सा गौ शबलादिभिर्घनैरनेकभेदा भवति, यथा शबला, घबलेत्यादि ॥ १ ॥

पष्टौही गर्भिणी

प्रष्टं वहति पष्टौही, गौरादित्वात् ङी ॥ १ ॥ गर्भोऽस्यस्या गर्भिणी । 'पष्टौही
घातगर्भिणी' इत्यमर ॥ १ ॥

वन्ध्या वशा

बध्नाति प्रसूतिं वन्ध्या "स्थाछामा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति व ॥ १ ॥
वष्टि कामयते पर वशा ॥ १ ॥

वेहद् वृषोपगा ॥ ३३२ ॥

विहन्ति गच्छति वृष वेहत् "सम्यद्बहत्" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति कति
निपात्यते ॥ १ ॥ वृषमुपगच्छति वृषोपगा । विहन्ति गर्भामति वेहद् गर्भोपघातिना'
इत्यमर ॥ १ ॥ ३३० ॥

अवतोका सबद्गर्भा

अवस्रुत लोकमपत्यमस्या अवतोका, अपप्रसववती । 'मृतवत्सा सबद्गर्भा'
इति माला ॥ १ ॥

वृषाक्रान्ता तु सन्धिनी ।

वृषेण आक्रम्यते वृषाक्रान्ता, ॥ धान सन्धा गभग्रहणमस्यस्या सन्धिनी, सि-
खादित्वादिन् । 'अदुग्धा दोहकाल तु सन्धिनी इति कात्य । 'सन्धिन्यकासदुग्धा
गौर्वृषाक्रान्ता च सन्धिनी इति तु शाश्वत ॥ १ ॥

प्रौढवत्सा वृष्कयिणी

प्रौढो वत्सोऽस्या प्रौढवत्सा विरप्रसूतेत्यथ वृष्कतेऽतिक्रामति वृष्कयिणीरकाक
'गयहृदया' ॥ (उणा-३७०) ॥ इति निपात्यते सोऽस्यस्या वृष्कयिणी ॥ १ ॥

धेनुस्तु नवसूतिका ॥ ३३३ ॥

धयत्येना धेनु "धे सित्" ॥ (उणा-७८७) ॥ इति तु ॥ १ ॥ नवा
प्रत्यया सूतिरस्या नवसूतिका ॥ ३३३ ॥

परेष्टुर्बहुसूति स्यात्

परमिच्छति परेष्टु पृषोदरादित्वात् । बहु सूतिरस्या बहुसूति ॥ १ ॥

गृष्टि सकृत्प्रसूतिका ।

गिरति गृष्टि प्रो गृप् च' ॥ (उणा-६४९) ॥ इति सि ॥ १ ॥

प्रजने कालयोपत्यार्थ

प्रजने गर्भग्रहणे प्रातः कालोऽस्या कालया ॥ १ ॥ उपालिखते वृषणोपसया
“वयोपसया ” ॥ ५।१।३२ ॥ इति ये साधु ॥ २ ॥

सुखदोह्या तु सुव्रता ॥ ३३४ ॥

सुखेन दुग्धते सुखदोग्धा शोभन व्रतमस्या-सुव्रता सुशालेत्यथ ॥ १ ॥ ३३५ ॥

दु खदोह्या तु कस्टा

करोति खेद करटा “दिव्यवि ” ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट्, दु शालेत्यथ ॥ १ ॥

बहुदुग्धा तु वञ्जुला ।

बहु प्रचुर दुग्धमस्या बहुदुग्धा, वज्रति वञ्जुला “कुमुलतुमुल-” ॥ (उणा-
४८७) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥

द्रोणदुग्धा द्रोणदुग्धा

द्रोणपरिमेय दुग्धमस्या द्रोणदुग्धा ॥ १ ॥ द्रोण दुग्धे द्रोणदुग्धा “बुहेदुघ,” ॥

५।१।१४५ ॥ इति साधु ॥ २ ॥

पीनोद्धी पीवरस्तनी ॥ ३३५ ॥

पीनमूधोऽस्या पीनोद्धी “क्षियामूधसो नू” ॥ ७।३।१६९ ॥ इति नूसमा-
सात् “ऊध्र ” ॥ २।४।७ ॥ इति ङी ॥ १ ॥ पीवरा स्तना अस्या पीवरस्तनी
“असहन्नुविद्यमान-” ॥ २।४।३८ ॥ इति ङ ॥ २ ॥ ३३५ ॥

पीतदुग्धा तु धेनुप्या सस्थिता दुग्धबन्धके ।

पीत दुग्धमस्या पीतदुग्धा ॥ १ ॥ धेनुरेव धेनुप्या ‘हृद्यपय’ ॥ ७।१।
११ ॥ इति ये निपात्यते आऋणशुद्धेरधमर्गेन उत्तमणस्य बन्धे स्थापिता ॥ २ ॥

नैविकी तूतमा गोपु

नैविकरति नैविकी “करति” ॥ ८।४।१ ॥ इतीक्प् ‘प्रायोऽप्ययस्य’ ॥
७।४।६५ ॥ इत्यल्यस्यसदिलोप ॥ १ ॥

पलिक्नी बालगर्भिणी ॥ ३३६ ॥

पलति गर्भे गच्छति पलिक्ता सैव पलिक्नी ‘ऊ- पलितासितात्’ ॥ २।४।
३७ ॥ इति ङया साधु ‘मलिना बालगर्भिणी इति माला ॥ १ ॥ ३३६ ॥

समासमीना तु सा या प्रतिवर्षं विजायते ।

समा समा विजायते समासमाना ‘समासमीनाद्यद्यान’ ॥ ७।१।१०५ ॥
इति ईने निपात्यते ॥ १ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

१ चण्डतऽचण्डी अकोपनेत्यर्थं , शोणादिवात् ङी, सुजन क्रियते वश मुकरा ॥१॥

वत्सकामा तु वत्सला ॥ ३३७ ॥

वत्स स्नेहात् कामयत वत्सकामा ॥ १ ॥ वत्स लाति वत्सला, वत्साश्च्यस्या
वा सिष्मादिवा ॥ २ ॥ ३३७ ॥

चतुस्त्रेहायणी द्व्येकाद् हायन्येकादिवर्षिका ।

चतु शब्दात् त्रिशब्दाच्च हायणी चत्वारस्तयश्च हायना वय प्रमाणमस्याश्चतुहा-
यणी चतुयपा त्रिहायणी त्रिवपा गौ " सत्यादहायनाद्वयसि " ॥ २ । ४ । ९ ॥
इति ङी " चतुस्त्रेहायनस्य वयसि " ॥ २ । ३ । ७४ ॥ इति णत्वम् ॥ १ ॥
द्विश-दादेकशब्दाच्च हायनी द्विहायनी द्विवपा ॥१॥ एकहायनी एकवपा गौ ॥१॥
एकादीनि वर्षाण्यस्या एकादिवर्षिका । अत्रैकवर्षादयश्चतुहायव्यादाना प्रातिभ्येन
यथासह्य वर्षाया लभ्यन्त ॥ १ ॥

आपीनमूष

आप्यायते स्म आपीन पुक्लीबलिङ्ग "सूयत्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति
कभ्य नत्व "आहोऽ धूधसो " ॥ ४ । १ । ९३ ॥ इति व्यादेश ॥१॥ उह्यत गवा,
घहति क्षीरमिति वा ऊध वलीबलिङ्ग 'छदिवहिभ्या छन्दोश्च च' ॥ (उणा-
१५४) ॥ इत्यसु ॥ २ ॥

गोविद् तु गोमय भूमिलेपनम् ॥ ३३८ ॥

। गवा विद् विप्र गविद् ॥ १ ॥ गो पुरीष गोमय पुक्लीबालेङ्ग "गो पुरीष"
॥ ६ । २ । ७० ॥ इति मयट् ॥२॥ भूमिलिप्यतेऽनन भूमलपनम् । पवित्रमपि ॥३॥

शुष्के तु तत्र गोमयि करीष उगणे अपि ।

तत्र मामय शुष्के उद्धाने गो 'पुरायस्य ग्रथिर्गोमयि ॥ १ ॥ कायतऽमौ
कराय पुक्लीबलिङ्ग "कृतृभ्याम्" ॥ (उणा-१५३) ॥ इतीष ॥ २ ॥ अथत
बहिरनेन उगण चिकण ' ॥ (उणा-१९०) ॥ इत्यण निपात्यत ॥ ३ ॥

गवा सर्व गव्य

सर्वे क्षारादि गोरिद गवि भवमित्यादिष्वर्थेषु वा गव्यम् ॥ १ ॥

व्रजे गोकुल गोधन धनम् ॥ ३३९ ॥

व्रज-लस्मिन् व्रजो गोसङ्घा समूहः पुक्लीबलिङ्गाऽय 'गोचरसचर' ॥ ५
३ । १३१ ॥ इति घे साधु तत्र ॥ १ ॥ गवा कुल गोकुलम् ॥ २ ॥ गाव एव
धनमत्र गोधनम् ॥ ३ ॥ घनात् धनम् ॥ ४ ॥ ३३९ ॥

प्रजने स्यादुपसर

प्रजायतेऽस्मिन् पशूना गमग्रहणकाल प्रजनस्तत्र “न जनवध” ॥ ४१३ ॥
५४ ॥ इति घनि वृद्ध्यभाव ॥ १ ॥ स्त्रीषु पुमा प्रथममुपसरणमुपसर “मृगलह
प्रजनाक्षे ॥ १३१३१ ॥ इत्यल् ॥ २ ॥

क्रील पुष्पलक शिव ।

काल्यते रज्ज्वा बध्यतेऽस्मिन् काल पुत्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ पुनरिति पुष्पल
‘मुरलोरल-’ (उणा ४७४) ॥ इति साधु, स्वार्थे के पुष्पलक ॥ २ ॥ शेत
भुवि शिव ॥ ३ ॥

बधन दाम सदान

बध्यतेऽनेन बधनम् ॥ १ ॥ दायते रक्ष्यतेऽनेन दाम स्त्रीकलाबलिङ्ग “मन्” ॥
(उणा-९९९) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ सदीयते रक्ष्यतऽनेन सदानम् ॥ ३ ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ३४० ॥

पशूना बधनाय रज्जु पशुरज्जु, यति दामनी पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ ३४० ॥

अज स्याच्छगल छागश्छगो वस्त स्तम पशु ।

अजलज ॥ १ ॥ छयति छगल ‘छोडन् गादिवा’ ॥ (उणा ४१९) ॥
इत्यल् ॥ २ ॥ ‘दम्यमि-’ ॥ (उणा-९९९) ॥ इति मे छाग ॥ ३ ॥ “शृङ्ग-
शाङ्ग ॥ (उणा ९९) ॥ इति मे निपातनात् छग ॥ ४ ॥ वस्त छादयति वस्त
‘दम्यमि’ ॥ (उणा १००) ॥ इति त ॥ ५ ॥ स्तभ्यते स्तम स्यादित्वात्
क । तुम इत्यमर ॥ ॥ स्पशति पशु ॥ ७ ॥

अजा तु त्रगिका मज्जा सर्वमभा गलस्तनो ॥ ३४१ ॥

अनति वातमजा ॥ १ ॥ छयति छाग ॥ २ ॥ मज्जि सात्र मज्जति मज्जा
॥ ३ ॥ सर्वं कटुनिक्तप्रायमकपत्रादि भक्षयति सर्वमक्षा ॥ ४ ॥ गल स्तनो अस्या
गलस्तना ॥ ५ ॥ ३४१ ॥

युवाऽजो वर्कर

तरुण पशु त्रियते वर्कर ‘क्षिप्रं भ्रम कर’ ॥ (उणा ४३५) ॥ १ ॥

अवौ तु मेघो-र्णायु हुडो रणा ।

उरग्नो मेष्टको वृष्णरेडको रोमशो हुडु ॥ ३४२ ॥

सफाल शृङ्गिणो भेड

अव्यतऽवि पदिपठि ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इस्तत्र ॥ १ ॥ मीनाति

हिनस्ति मय पुंलाघलिङ्ग “शृङ्गुमी-” ॥ (उणा-५४०) ॥ इति ष, मिषलि
 स्वर्धते वा ॥२॥ ऊणाऽस्त्यस्य ऊर्णायु “ऊणादशुममो युस्” ॥ ७।२।१७ ॥ ३ ॥
 दृयते हुड “कृयुहु” ॥ (उणा १७०) ॥ इति कित् ड, हाडति मच्छताति वा ॥४॥
 इयत्युरण ‘चिण्ण’ (उणा १९०) ॥ इत्यणे निपात्यत, ‘उरण कण्ठ्वादी’
 उरण्यति दधता प्रीणाति वा, उच्चै रणोऽस्येति वा, उ स्वरप्रतिरूपक्रमव्ययम् ॥५॥
 इयत्युरभ्र “रुरधुर” ॥ (उणा ३९६) ॥ इति रे निपात्यते, उच्चै रमते, उरु
 भ्रमतीति वा पृषोदरादित्वात् ॥६॥ मेहति मेण्ड, पृषोदरादित्वात् ॥७॥ वषति
 वृष्णि “वृद्पृष्ठ” ॥ (उणा ६३५) ॥ इति कित् णि ॥ ८ ॥ इष्यत देवता
 अनेन एडक “कीचक” ॥ (उणा ३३) ॥ इत्यक निपात्यत ॥ ९ ॥ रामाणि
 सत्यस्य रामश, लामादित्वात् वा ॥१०॥ हाडति हुडु “पृकाहृषि” ॥ (उणा-
 ७२९) ॥ इति कित् ॥११॥ ३४२ ॥ सफलति सफल, ज्वालादित्वात् ण ॥१२॥
 शृङ्गमस्त्यस्य शृङ्गिण “फलबहात्” ॥ ७।२।१३ ॥ इतीन ॥१३॥ मिले-
 सौनात् लिहायचि डलयोरैक्याद् भेड ॥१४॥

मेधी तु कुररी रुजा ।

जालकिन्यविला वेणी

मिषति मेधी ॥१॥ कुरति शब्दायते कुररा “मृयुदि” ॥ (उणा ३९९) ॥
 इति किदर ॥२॥ रुजति रुजा ॥३॥ जालक रोमगुच्छोऽस्त्यस्या जालकिना ॥ ४ ॥
 न विलति भिनत्त्यविला, अवीन् लातीति वा ॥५॥ वेणते वेणी ॥६॥

अथेडिक शिशुवाहक ॥ ३४३ ॥

पृष्ठशृङ्गो वनाज म्यात्

इष्यत कातुकादिडक “निष्कपुडक” ॥ (उणा २६) ॥ इति के निपा-
 त्यत ॥ १ ॥ शिशु वहति शिशुवाहक ॥२॥ ३४३ ॥ पृष्ठे शृङ्गमस्य पृष्ठशृङ्ग ॥ ३ ॥
 वनस्याजो वनाज ॥ ४ ॥

अविदुग्धे त्ववे परम् ।

सोढ दूत मरीस च

अविशब्दात् परे सोढादय अवेदुग्धमाविषोढम् ॥१॥ आविदूस् ॥२॥ अविमरीस
 “अवेदुग्धे सोढदूतमरीसम् ॥६।२।६४॥ इति साधव ॥३॥

कुक्कुरो वक्रवालाधि ॥ ३४४ ॥

अस्थिभुग् भपण सारमेय कौलेयक शुन ।

शुनि श्वानो गृहमृग कुर्कुरो रात्रिजागर ॥ ३४५ ॥

रसनालिङ् रतपरा कील शायि-व्रणा ऽन्दुका ।

शालावृको मृगदश श्वा

कोक्तऽस्यादिवमादते कुक्कुर “श्वशुर-” ॥ (उणा ४९६) ॥ इत्युरे
निपात्यते, कुक्किति पुरति शब्दायते वा ॥ ११॥ वक्रो बालधिरस्य वक्रबालधि ॥ १ ॥
॥ ३४४ ॥ अस्थानि भुङ्क्ते अस्थिभुक् ॥ ३ ॥ भपति कुरिषत वाऽस्यते भपण । भप
कोऽपि ॥ ५॥ सरमाया अपत्य सारमेय ॥ ५॥ कुले गृहे भव कौलेयक कुल
कुक्षि ” ॥ ६॥ ३॥ १२॥ इत्येयक् ॥ ६ ॥ शुनति गच्छति शुन ॥ ७ ॥ ‘नाम्बुपा-त्य’
॥ (उणा ६०९) ॥ इति किदिप्रत्यये शुनि ॥ ८ ॥ शोभन आन प्राणोऽस्य
श्वानस्तालव्यादि ॥ ९ ॥ गृहस्य मृगो गृहमृग ॥ १० ॥ किरत्यास्थि कर्कुर “श्वशुर”
(उणा ४९६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ ११ ॥ रात्रि जागर्ति रात्रिजागर ॥ १२ ॥
॥ ३४५ ॥ रसनया लेटि रसनालिङ् ॥ १३ ॥ रतशब्दात् परा कीलादय -रतेन कील्यते
बध्यते रतकाल, रते कीलनमस्येति वा ॥ १४ ॥ रते शेते रतशायी ॥ १५ ॥ रतेन व्रण
मस्य रतव्रण ॥ १६ ॥ रतमेवा दुको ब-धनमस्य रता दुक् ॥ १७ ॥ शालाया गृहे वृक्
शालावृक् ॥ १८ ॥ मृगान् दशति मृगदश ॥ १९ ॥ श्वयति श्वा “श्व मातरि” ॥
(उणा-९०२) ॥ इत्यनि निपात्यते ॥ २० ॥

शेषश्चात्र—

शुनी क्रोधी रसापायो शिबारी सूचको रुह ।

वनतप स्वजातिद्रिष्ट कृतज्ञो भल्लहन् स ॥ १ ॥

दीर्घनाद पुरोगामी स्यादि-द्रमहृकामुक ।

मण्डल कपिलो ग्राममृगश्च द्रमहोऽपि च ॥ २ ॥

अलर्कस्तु स रोगित ॥ ३४६ ॥

अत्यत वायते दशनभयादलर्क उ मत्त श्वा ‘निष्कतुरुष्क’ ॥ (उणा ६) ॥

इति के निपात्यते, सजातगरादिप्रयागत्वाद् अक्षमादिरोष सजाताऽस्य रागित
॥ १ ॥ ३४ ॥

विश्वकद्रुम्तु कुशलो मृगये

विश्व कत् कुत्सित दवति विश्वकद्रु “हरिपात” ॥ (उणा ७४५) ॥ इति
टिड्ड, विगत श्वद्वदनमस्यत्यके ॥ १ ॥

सरमा शुनी ।

सरति सरमा "सूप्रप्रधि" ॥ (उणा ३४७) ॥ इत्यम ॥ १ ॥ दवशुनी,
विशेषयुक्तिरप्यसौ सामा येष्वभिधानात् ॥ २ ॥

विट्चर शुकरे ग्राम्ये

पिष गृध चरत्यात् विट्चर ग्राम्यशुकर ॥

महिषी यमवाहन ॥ ३४७ ॥

रजस्वलो वाहरिर्पुल्लाय सैरिमो मह ।

धारस्वन्ध कृष्णशृङ्गो जरतो दशमीरुक् ॥ ३४८ ॥

रक्ताक्ष कासरो हसकालीतनय-लालिकौ ।

महति महिष "मत्तविभ्यां टित्" ॥ (उणा-५४७) ॥ इतीष , मत्ता शेते
वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ यमन वाह्यते यमवाहन । यमरथोऽपि ॥ २ ॥ ३४७ ॥
रजोऽप्यस्य रजस्वल ॥ ३ ॥ वाहानामश्वाना रिपुर्वाहरिषु ॥ ४ ॥ पुल्लि सौत्र
लोलति पङ्क लुलाम 'कुल्लिलि' ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काच ॥ ५ ॥ सायते
बध्यते सरिभ "सिटिकिभ्यामिभ सैरिट्टौ च" ॥ (उणा-३३२) ॥ इति साधु
सौरिभिर्द तैभाति, सौरिभ कुटुम्बी तस्यायमिति वा ॥ ६ ॥ महति मह ॥ ७ ॥
'धीर ह्यिर स्व धोऽस्य धारस्वन्ध ॥ ८ ॥ कृष्ण शृङ्गमस्य कृष्णशृङ्ग ॥ ९ ॥
जायसि जर त जुविशिश्यामन्त ' ॥ (उणा-२१९) ॥ १० ॥ दशेभ्यो
भीरुको दशभाहक ॥ ११ ॥ ३४८ ॥ रक्ते अक्षिणा अस्य रक्ताक्ष ॥ १२ ॥
कासह् शब्दकुत्सायाम् कासते कासर "कृच्छिचटि" ॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर
धमात् क जलमासरति वा इषत् सरति महाकायत्वादिति वा ॥ १३ ॥ हसकाली-
स्तनयो हसकालीतनय ॥ १४ ॥ लाला स ल्यस्य लालक , ग्रीवादिवादिक् ॥ १५ ॥

शेषान्न-

महिषे क्लृप विह कटाहो गद्गदस्वर ।

हेरम्ब स्कन्धशृङ्ग ॥ १५ ॥

अरण्यजेऽस्मिन् गवल

अस्मिन् महिषेऽरण्यसमवे गवत श-दायते गवल 'मृदिकदि' ॥ (उणा-
२६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥

सिंह कण्ठीरवो हरि ॥ ३४९ ॥

हर्षक्ष केसरीभारि पञ्चास्यो नखरागुध ।

महानाद पञ्चशिख पारिद्र पत्यरी मृगात् ॥ ३९० ॥

श्वेतपिङ्गोऽपि

हिनस्ति सिंह “ हिंसे सिम् च ” ॥ (उणा-५८८) ॥ इति ह, आचि वा,
 पृपोदरादित्वात् ॥ १ ॥ कण्ठे रवो ध्वनिरस्य कण्ठीरव, पृपोदरादित्वादीत्वम् ॥ २ ॥
 हरति प्राणान् हरि ॥ ३ ॥ ३४९ ॥ पिङ्गले अक्षिणी अस्य द्वयक्ष ॥ ४ ॥
 केसररा स्कन्धसटा सत्यस्य केसरी ॥ ५ ॥ इमानामरिरिभारि ॥ ६ ॥ पञ्च अ-
 स्यानि मुखानि, मुखेन पादैश्च योद्धृत्वादस्य पञ्चाऽऽस्य, पञ्च्यते पञ्च विस्तारवदा
 स्यमस्येति वा ॥ ७ ॥ नखरा आयुधमस्य नखरायुध ॥ ८ ॥ महान् नादाऽस्य
 महानाद ॥ ९ ॥ पञ्च शिखा अस्य पञ्चशिख, पञ्चाभि इति वा ॥ १० ॥ पारिपु
 शक्तेष्विन्द्र पारिन्द्र, पृपोदरादित्वात् । पारोद्गोऽपि ॥ ११ ॥ मृगशब्दात् पर
 पतिररिश्च, मृगाणा द्वीपादिशशकात्ताना पतिररिश्च मृगपति ॥ १२ ॥ मृगारि ॥ १३ ॥
 ॥ ३५० ॥ श्वेतश्वाखी विह्व श्वेतपिङ्ग ॥ १४ ॥

शेषधात्र—

सिंहे तु स्यात् पलकप ।

शेलाढो धनराज-व नभ का-तो गणेश्वर ॥ १ ॥

शृङ्गोष्णीपो रक्तजिह्वो व्यादीर्णास्य सुगधिक ।

अथ व्याघ्रो द्वीपी शार्दूल चित्रकौ ।

चित्रकाय पुण्डरीक

व्याजिघ्रति व्याघ्र ॥ १ ॥ द्वीपमस्यस्य तन्निवासित्वाद् द्वीपी ॥ २ ॥ शृणाति
 शाबूल ‘डुकूल-’ ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ३ ॥ चित्रकचित्रवण
 त्यात् ॥ ४ ॥ चित्र वायोऽस्य चित्रकाय ॥ ५ ॥ पुणति सोभते पुण्डरीक ‘सुणीक’
 ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ६ ॥

तरक्षुस्तु मृगादन ॥ ३९१ ॥

तरति तरक्षु ‘तृपाळिमलेरक्षु’ ॥ (उणा-८२७) ॥ १ ॥ मृगानति
 मृगादन ॥ २ ॥ ३५१ ॥

शरभ कुञ्जरारानिस्त्पादकोऽष्टपादपि ।

शृणाति हस्तिन शरभ कृशृगू ” ॥ (उणा-३१९) ॥ इत्यभ ॥ १ ॥
 कुञ्जरानामराति कुञ्जरासति ॥ २ ॥ ऊष्वा पादा अस्य उत्पादक ॥ ३ ॥ अष्टौ
 पादा अस्य अष्टपाद् ‘सुसङ्ख्यात्’ ॥ ४ ॥ ३५० ॥ इति पाद्भाव । अष्टापदो-
 ऽपि ॥ ४ ॥

सरति सरमा "सुप्रथि" ॥ (उणा ३४७) ॥ इत्यम ॥ १ ॥ दवधुनी,
विशेषवृत्तिरप्यसौ सामान्येष्वभिधानात् ॥ ० ॥

विट्चर शूकरे ग्राम्ये

पिश गूय चरत्यति विट्चर ग्राम्यशूकर ॥

महिषी यमवाहन ॥ ३४७ ॥

रजस्वलो वाहरिर्पुल्लाय सैरिमो मह ।

धारस्कन्ध कृष्णशृङ्गो जरन्तो दशमीरुक् ॥ ३४८ ॥

रक्ताक्ष कासरो हसकालीतनय-लालिकौ ।

महति महिष "महाविभ्या टित्" ॥ (उणा-५४७) ॥ इतीष , महा शोते
षा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ यमन वाहते यमवाहन । यमरथोऽपि ॥ २ ॥ ३४७ ॥
रजोऽप्यस्य रजस्वल ॥ ३ ॥ वाहानामश्वाना रिपुर्वाहरिषु ॥ ४ ॥ लुलि सौत्र '
लोलति पङ्क लुलाय "कुलिलुलि-" ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काथ ॥ ५ ॥ सीयते
बध्यते सरिम सिटिकिभ्यामिम सैरिट्टौ च" ॥ (उणा-३३२) ॥ इति बाधु
सीरिभिर्द तेभाति, सीरिभ कुटुम्बी तस्यायमिति वा ॥ ६ ॥ महति मह ॥ ७ ॥
'धीर स्थिर स्फ धोऽस्य धारस्कन्ध ॥ ८ ॥ कृष्ण शृङ्गस्य कृष्णशृङ्ग ॥ ९ ॥
जायति जर त जूविशिभ्याम-त " ॥ (उणा-२१९) ॥ १० ॥ दशेभ्यो
भीरुको दशमारुक् ॥ ११ ॥ ३४८ ॥ रक्ते अक्षिणा अस्य रक्ताक्ष ॥ १२ ॥
कासङ् शब्दकुत्सायाम् कासते कासर 'ऋछिचटि ' ॥ (उणा ३९७) ॥ इत्यर
धमात् क जलमासरति वा इयत् सगति महावायत्वादिति वा ॥ १३ ॥ हसकाल्या
स्तनयो हसकालीतनय ॥ १४ ॥ लाला स त्यस्य लालक , मात्यादिवादिक् ॥ १५ ॥

शेषान्न-

महिषे कउष पिङ्ग कटाहो गङ्गदस्वर ।

हेरम्ब स्कन्धशृङ्गश्च ॥ १५ ॥

अरण्यजेऽस्मिन् गवल्

अस्मिन् माहयेऽरण्यसमव गवत् श दायते गवल् मृदिकदि ॥ (उणा-
४६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥

सिंह कण्ठीरवो हरि ॥ ३४९ ॥

हर्षक्ष केसरीभारि पञ्चास्यो नखरायुध ।

महानाद पञ्चाशिख पारिद्र पत्यरी मृगात् ॥ ३५० ॥

श्वेतपिङ्गोऽपि

हिनस्ति सिंह “ हिंसे सिम् च ” ॥ (उणा-५८८) ॥ इति ह, अचि वा
 घृपोदरादित्वात् ॥ १ ॥ कण्ठे रवो ध्वनिरस्य कण्ठीरव, घृपोदरादिनादीत्वम् ॥ २ ॥
 हरति प्राणान् हरि ॥ ३ ॥ ३४९ ॥ पिङ्गले अक्षिणी अस्य हयक्ष ॥ ४ ॥
 केसरा स्कन्धसटा सन्त्यस्य केसरी ॥ ५ ॥ इमानामरिरिभारि ॥ ६ ॥ पञ्च अ-
 स्यानि मुखानि, मुखेन पादैश्च योद्धृत्वादस्य पञ्चाऽऽस्य, पञ्च्यते पञ्च विस्तारवदा
 स्यमस्येति वा ॥ ७ ॥ नखरा आयुधमस्य तखरायुध ॥ ८ ॥ महान् नादोऽस्य
 महानाद ॥ ९ ॥ पञ्च शिरा अस्य पञ्चशिरा, पञ्चाभि इयति वा ॥ १० ॥ पारिपु
 शक्तेष्विन्द्र पारिन्द्र, घृपोदरादित्वात् । पारिन्द्रोऽपि ॥ ११ ॥ मृगशब्दात् पर
 पतिररिश्च, मृगाणा द्वीप्यादिशशकाताना पतिररिश्च मृगपति ॥ १२ ॥ मृगारि ॥ १३ ॥
 ॥ ३५० ॥ श्वेतश्वाखी पिङ्ग-३ श्वेतपिङ्ग ॥ १४ ॥

शेषनाम—

सिंहे तु स्यात् पलकप ।

शैलाटो वनराज-३ नभ का तो गणेश्वर ॥ १ ॥

शृङ्गोष्णापो रक्तजिह्वो व्यादार्यास्य सुगधिक ।

अथ व्याघ्रो द्वीपी शार्दूल-चित्रकौ ।

चित्रकाय पुण्डरीक

व्याजिघ्रति व्याघ्र ॥ १ ॥ द्वीपमस्यस्य तनिवासित्वाद् द्वीपी ॥ २ ॥ शृणाति
 शार्दूल ‘शुक्ल-’ ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ३ ॥ चित्रकश्चित्रवण
 त्वात् ॥ ४ ॥ चित्र कायोऽस्य चित्रकाय ॥ ५ ॥ पुणति शोभते पुण्डरीक ‘सृणीक’
 ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ६ ॥

तरक्षुस्तु मृगादन ॥ ३५१ ॥

तरति तरक्षु ‘तृपलिमलेरक्षु’ ॥ (उणा-८१७) ॥ १ ॥ मृगानस्ति
 मृगादन ॥ २ ॥ ३५१ ॥

शरभ कुञ्जरारानि उत्पादकोऽष्टपादपि ।

शृणाति हस्तिन शरभ कृशृगृ ॥ (उणा-३२९) ॥ इत्यभ ॥ १ ॥
 कुञ्जरानामराति कुञ्जराराति ॥ २ ॥ ऊ वा पादा अस्य उत्पादक ॥ ३ ॥ अष्टौ
 पादा अस्य अष्टपाद् सुसङ्ख्यात् ॥ ४ ॥ ३५० ॥ इति पादुभाव । अष्टापदो
 ऽपि ॥ ४ ॥

सरति सरमा "सुप्रथि" ॥ (उणा ३४७) ॥ इत्यम ॥ १ ॥ दवशुनी,
विशपयुतेरप्यसौ सामा येष्वभिधानात् ॥ २ ॥

विट्चर शूकरे ग्राम्ये

पिष गृध्र चरत्वात् विट्चर ग्राम्यशूकर ॥

महिषी यमवाहन ॥ ३४७ ॥

रजस्वलो वाहारिर्पुल्ललाय सैरिभो मह ।

धारस्क्न्ध कृष्णशृङ्गो जरन्तो दशभीरुक ॥ ३४८ ॥

रक्ताक्ष वासरो हसकालीतनय-लालिकौ ।

महति महिष "मह्यविभ्या टित्" ॥ (उणा-५४७) ॥ इतीष, मद्या शेते
पा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ यमन बाह्यते यमवाहन । यमरयोऽपि ॥ २ ॥ ३४७ ॥
रजोऽस्त्यस्य रजस्वल ॥ ३ ॥ वाहानामश्वाना रिपुर्वाहरिपु ॥ ४ ॥ लुलि सौत्र
लोलति पङ्के लुलाय "कुलिलुलि-" ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काथ ॥ ५ ॥ सायते
बध्यते सैरिभ सिटिकिभ्यामिभ सैरिट्टौ च" ॥ (उणा-३३२) ॥ इति साधु
सीरिभिर्द तैभाति, सीरिभ कुटुम्बी तस्यायमिति वा ॥ ६ ॥ महति मह ॥ ७ ॥
'धीर स्थिर स्क् धोऽस्य धारस्क्-ध ॥ ८ ॥ कृष्ण शृङ्गमस्य कृष्णशृङ्ग ॥ ९ ॥
जायति जर त जूविशिभ्याम-त" ॥ (उणा-३१९) ॥ १० ॥ दशेभ्यो
भीरुको दशभीरुक ॥ ११ ॥ ३४८ ॥ रक्ते अक्षिणा अस्य रक्ताक्ष ॥ १२ ॥
काद्यद् शब्दकुत्सायाम् कासते कासर 'ऋछिचटि' ॥ (उणा ३९७) ॥ स्वर
घमात्त क जलमासरेति वा इपत् सगति महाकायत्वादिति वा ॥ १३ ॥ हसकाल्या
स्तनयो हसकालीतनय ॥ १४ ॥ लाला स त्यस्य लालक, प्रात्यादिवादिक ॥ १५ ॥

शेषवान्—

महिषे क्लृप पिङ्ग कटाहो गह्वदस्वर ।

हेरम्भ स्क्-धशृङ्गश्च ॥ १५ ॥

अरण्यजेऽस्मिन् गवल

अस्मिन् महिषेऽरण्यसमवे गवत श-दायते गवल 'मृदिकदि' ॥ (उणा-
४६५) ॥ इत्यल ॥ १ ॥

सिंह कण्ठरिवो हरि ॥ ३४९ ॥

हर्यक्ष केसरीभारि पञ्चास्यो नखरायुध ।

महानाद पञ्चशिख पारिद्र पत्यरी मृगात् ॥ ३५० ॥

भाल्लके भाल्लक क्षी-ऽन्ठभल्ल-भल्लक-भल्लका ।

मल्लते दिनस्ति भाल्लक भल्लक “कणिभल्लेदीघध वा” ॥ (उणा—६०) ॥
इति ऊके साधू ॥ १॥२॥ भालयते भाल्लक “मृमन्यजि—” ॥ (उणा—५८) ॥
इत्यूक ॥ ३ ॥ ऋज्यति ऋम “ऋजरिपि—” ॥ (उणा—५६७) ॥ इति
कित् स, ऋणोताति वा ॥ ४ ॥ अच्छेलाभिमुत्तरार्थेऽयम् आभिमुत्तरयन भल्ल
अच्छभल्ल ॥ ५ ॥ भल्लते भल्लक मिवमि—” ॥ (उणा—५१) ॥ इत्यूक ॥ ६ ॥

सृगालो जम्बुक फेरु फेरण्ड फेरन शिना ॥ ३५९ ॥

घोरवासा भूरिमायो गोमायुर्मृगधूर्तक ।

ह्रवो भरुज क्रोष्टा

सरति भयेन सृगाल ‘सर्तेर्गोऽतश्च’ ॥ (उणा ४७८) ॥ इत्याल असृगाली
यतेऽग्र, असृग् गेलतीति वा, पृषोदरादित्वात् । तालङ्गादिरपि ॥ १ ॥ जमति जम्बुक
“क्ञ्जुक—” ॥ (उणा—५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ २ ॥ ‘फे’ इति रौति फेरु,
पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ ‘फे’ इति रणति फेरण्ड “पिचण्ड—” ॥ (उणा—५७६) ॥
इत्यण्डे निपात्यते ॥ ४ ॥ फे इति रवोऽस्य फेरव ॥ ५ ॥ शेते दिवा शिवा ‘शकुना
वेदनी’ इति नैरुक्ता । शृगालेऽप्ययं छालिह यत् शाश्वत—‘शिव काल शिवा
क्रोष्टा भवेदामलरी शिवा’ ॥ ६ ॥ ३५५ ॥ घोर वास्यते घोरवासा ॥ ७ ॥ भूरि
प्रचुरा मायाऽस्य भूरिमाय ॥ ८ ॥ गा मिनाति गोमायु “मिवहि—” ॥ (उणा—
७२६) ॥ इति णिदु ॥ ९ ॥ मृगान् धूवति मृगधूर्त “शीरी—” ॥ (उणा—
२०१) ॥ इति कित् त मृगेषु धूत इति वा ॥ १० ॥ ह्र इति रवोऽस्य ह्रव ॥
११ ॥ विभति भरुज “उटजादय ॥ (उणा—१३४) ॥ इति निपात्यते ॥
१२ ॥ क्रोशति क्रोष्टा ‘कृसिकमि—’ ॥ (उणा—७७३) ॥ इति पुन् ‘कुश-
स्तुनस्तृच् पुसि’ ॥ १।४।९१ ॥ इति तुजादेश ॥ १३ ॥

गिनाभेदेऽल्पके किखि ॥ ३५६ ॥

अत्पाया शिवाजातौ कीति किखि छालिह “कोर्लिखि” ॥ (उणा—६१६)
॥ १ ॥ ३१६ ॥

पृथो गुण्डिन-लोपाकौ

वृहति शिवाभदे गृणाति गुण्डिव ‘प्रह्वाह्वा—” ॥ (उणा ५१४) ॥ इति
वे निपात्यते ॥ १ ॥ छम्पति लोपाक “मचाक—” ॥ (उणा—३७) ॥ इति
निपातनादाच् ॥ २ ॥

गवय स्याद् वनगवो गोसदृशोऽश्ववारण ॥ १५२ ॥

गवते गवय "कुगुवलि-" ॥ (उणा—३६५) ॥ इत्यय ॥ १ ॥ वनस्य गो
वनगव ॥ २ ॥ गो सदृशा गोघट्ट ॥ ३ ॥ अश्वान् वारयत्यश्ववारण ॥ ४ ॥ ३५२ ॥

खड्गी वार्ध्नीणस सङ्गो गण्डकः

राङ्ग गङ्गमस्यस्य राङ्गा ॥ १ ॥ वार्ध्नाव नासिकाऽस्य वार्ध्नाणस "अ
स्थूलाय नम" ॥ ७।३।१६१ ॥ इति नसादश ॥ २ ॥ खड्गति भिनसि खड्ग
"गम्यमि-" ॥ (उणा—९२) इति ग ॥ ३ ॥ गण्डति सह-यते गण्डक ॥ ४ ॥

अथ किर किमि ।

मूदार सूकर कोलो वराह क्रोड पोत्रिणौ ॥ ३५३ ॥

घोणी घृष्टि स्तब्धरोमा दण्ट्री किट्या ऽऽस्थलाङ्गलौ ।

आखनिक शिरोमर्मा स्थूलनासो बहुप्रज ॥ ३५४ ॥

किरति क्षमा किर 'नाम्युपाल्य-' ॥ ५।१।५४ ॥ इति क ॥ १ ॥ "ना
म्युपाल्य" ॥ (उणा—६०९) ॥ इत्यादिना उणादिके किविप्रत्यये किरि ॥ २ ॥
भुव दारयति मूदार ॥ ३ ॥ सुयते प्रेर्यत सूकर "सुपुषिम्या कित्" ॥ (उणा—
४३९) ॥ इति कर ॥ ४ ॥ कौलति सस्यायति पीनत्वात् काल ॥ ५ ॥ वृणोति
वराह "वृकटि-" ॥ (उणा—५९१) इत्याह, वरमाह तीति वा, वर आहारे-
ऽस्येति वृषोदरादित्वाद्वा ॥ ६ ॥ किरति क्रोड "विहड-" ॥ (उणा—१७२) ॥
इत्यडे निपात्यते कुडे सौप्रस्य वाङ् ॥ ७ ॥ पोत्र मुखप्रमस्यस्य पोत्री ॥ ८ ॥
॥ ३५३ ॥ घोणोऽस्यस्य घोणी, शिखादित्वादिन् ॥ ९ ॥ घृष्ट्याद घृष्टि "तक्कुनौ
नामि" ॥ ५।१।७१ ॥ इति तिक् ॥ १० ॥ स्तब्ध रोमास्यस्य स्तब्धरोमा ॥ ११ ॥
दण्ट्राऽस्यस्य दण्ट्री ॥ १२ ॥ केटति किटि "नाम्युपाल्य-" ॥ (उणा—६०९) ॥
इति किदि ॥ १३ ॥ आख्य दारकत्वात्लाङ्गलमिराऽस्य आस्थलाङ्गल ॥ १४ ॥
आखनति आखनिक 'आड यणिपमि—" ॥ (उणा—३९) ॥ इति बहुवच
नादिक, आखन खातविशेष सोऽस्याखात वा ॥ १५ ॥ शिरसि ममाऽस्य
शिरोमर्मा ॥ १६ ॥ स्थूला नासास्य स्थूलनास ॥ १७ ॥ बहुव्य प्रजा अस्य
बहुप्रज ॥ १८ ॥ ३५४ ॥

शप-जान्—

सूकर वसुत कामरूपी य सलिलप्रिय ।

तलक्ष्णो नकदण्ड पट्टकटनकोऽपि च ॥

चमूर चीन-चमरा समूरै-ण-श्य-रोहिषा ।

कदली कन्दली कृष्णशार पृपत-रोहितो ॥ ३६० ॥

मृगाणा भेदा विशेषा, रोति रु महान् कृष्णशार "रूपभ्या कित् ॥ (उणा-८०७) ॥ इति रु ॥ १ ॥ न्यश्चति न्यङ्कु त्रिकेण विपुलोत्त शम्बराकृति 'मेरश्चे' ॥ (उणा-७२४) ॥ इत्यु, 'यङ्क्वादित्वात् कत्वम् ॥ २ ॥ रमते रङ्कु "कैशीशमि" ॥ (उणा-७४९) ॥ इति कु ॥ ३ ॥ गोरिव कर्णोऽस्य गोकर्ण ॥ ४ ॥ श वृणोति शवर अल्पो हरिण ॥ ५ ॥ ३५९ ॥ चमति चमूर महाप्रीवो धवलकेसरवालाधि "चमेरु" ॥ (उणा-८१९) ॥ ६ ॥ चीयते चान शितक्रोड ॥ ७ ॥ चमति चमरो गाविशेष "ऋछिचटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ८ ॥ समूयते समूर "छुरक्षुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति निपात्यते ॥ ९ ॥ एत्येण "इणुर्विश" ॥ (उणा-१८२) ॥ इति ण ॥ १० ॥ 'ऋक्ष गती स्तुतौ वा' स्वरा-दिस्तालव्या-तश्च, ऋश्यते ऋय हरिण प्रायो मृदुमृद्ग "ऋशिजनि" ॥ (उणा-३६१) ॥ इति क्दि ॥ ११ ॥ रोहति रोहिष, राहति श्वेतराजीयुक्त "रुहेवृ-द्धिथ ॥ (उणा-५४८) ॥ इतीप ॥ १२ ॥ कयते कदली 'मृदिक्दि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल, छियामयम्, यदाह—

"कदली तु बिले शेते मृदुभक्षैव कुरै ।

नीलाम्रै रोमभियुक्ता सा विशल्यगुलायता ॥ १ ॥"

॥ १३ ॥ क-दान् लाति क-दला श्यामवर्णा हस्तायामा महोदरा त्रिलिङ्गोऽयम् ।
अमरस्त्वेतौ मत्वर्थायेन तावाह ॥ १४ ॥ कृष्णेन वर्णेन शार शवल कृष्णशार
॥ १५ ॥ पृपता वि-दव स-त्यस्य पृपत वि-दुमान् ॥ १६ ॥ रोहितो राहित-
वर्ण ॥ १७ ॥ ३६० ॥

दक्षिणेर्मा तु स मृगो यो व्यावेर्दक्षिणे क्षत ।

दक्षिणमङ्गमर्म वृत्रघ्नमस्य दक्षिणमो व्याधेदक्षिणभाग कृतवर्ण "दक्षिणेमा
व्याधयोगे' ॥ ७।३।१४३ ॥ इत्यन् समासात् ॥ १ ॥

वातप्रमीर्मातमृग

वात प्रमिमाते वाताभिमुखधावनाद् वातप्रमी "वातात् प्रम कित्" ॥
(उणा-७१३) ॥ इति इ ॥ १ ॥ वाताभिमुखो मृगो वातमृग ॥ २ ॥

शशस्तु मृदुलोमक ॥ ३६१ ॥

शूलिको रोमकर्ण

कोकस्त्रीहामृगो वृक ।

अरण्यश्वा

कोकतेऽजादिकमादत्ते कोक ॥ १ ॥ इहया मृग्यते इहामृग , ईहा मृगस्येवास्थ
वा ॥ २ ॥ 'कुकि वृकि आदान' यक्तऽजादिकमादत्त वृक , वृणोतीति वा ' विचि
प्रपि-' ॥ (उणा-२२) ॥ इति क्ति क ॥ ३ ॥ अरण्यस्य श्वा अरण्यश्वा ॥ ४ ॥

मर्कटस्तु कपि कीश एतद्गम ॥ ३५७ ॥

एवङ्ग एतद्ग शाखामृगो हरिर्नलीमुख ।

वनौका वानर-

'मार्के. सौत्र' मरुति मर्कट " दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट्
॥ १ ॥ कम्पते चलति कपि ' अम्मिकुण्ड-" ॥ (उणा-६१४) ॥ इति इन-
लोपश्च ॥ २ ॥ चिकेति जानाति कीश " तिनिश-" ॥ (उणा-५३७) ॥ इति
इशे निपात्यते, काति शब्दमीष्टे वा ॥ ३ ॥ एवेन गच्छति एवङ्ग , एवङ्ग एवम्
" नामो गम खड्गो च-" ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति साधव ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
प्रवहोऽपि ॥ ३५७ ॥ शाखासचारी मृग शाखामृग ॥ ७ ॥ हरति हरि ॥ ८ ॥
यस्यस्त्वकसकोचा मुखेऽस्य वलीमुख ॥ ९ ॥ वने थोकोऽस्य वनौका ॥ १० ॥
वनसि वन वानर " जठर-" ॥ (उणा-८०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, वने रमते
वनरस्तस्यायमिति वा, पक्ष नरो वा ॥ ११ ॥

अथासौ गोलाङ्गुलोऽसितानन ॥ ३५८ ॥

असौ वानर कुण्ठमुख गोखि लम्ब लाङ्गूलमस्य गोलाङ्गूल , गा लङ्घति
उलङ्घत वा ॥ १ ॥ ३५८ ॥

मृग कुरङ्ग सारङ्गो नातायु हरिणात्रपि ।

मृग्यते व्याधेमृग ॥ १ ॥ कुरति मायमाण कुरङ्ग ' विटिविलि-" ॥
(उणा-१०१) ॥ इति क्तिङ्ग कौ रङ्गतीति वा ॥ २ ॥ सरति सारङ्ग सृष्टृन्
भ्यो णित् ॥ (उणा-९९) ॥ इत्यङ्ग सार गच्छतीति वा ॥ ३ ॥ वातमेति
वातायु ' कृवापाजि ' ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् । वात शुष्कमयते वातायु इत्य-ये
॥ ४ ॥ हियते गातेन हरिण ' श्ववृद्धि ' ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ ५ ॥

शयश्वात्र-

मृगे त्वजिनयोनि स्यात् ॥

मृगभेदा रुरुन्यङ्कु-रङ्कु-गोवर्ण शयरा ॥ ३५९ ॥

स्थूलाऽङ्गनाधिकाया तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।

स्थूला या भ्रमनाऽधिका तस्या बृहति ब्राह्मणी ॥ १ ॥ रक्त पुच्छमस्या रक्त-
पुच्छिका ॥ २ ॥

कृकलासस्तु सरट् प्रतिसूर्य शयानक ॥ ३६५ ॥

कृक शिरोप्राध लासयति कृकलास ॥ १ ॥ सरति सरट् “ दिव्यवि-” ॥
(उणा-१४२) ॥ इत्यट् ॥ २ ॥ सूर्यस्य प्रतीप प्रतिसूर्य ॥ ३ ॥ शेते आदि-
स्याभिमुख शयानक “ शीभाराजेथानक ” ॥ (उणा-७१) ॥ ‘प्रतिसूर्य शते
प्रतिसूर्यशयानक इत्येकनाम’ इत्यय ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

मूपिको मूपनो वज्रदशन खनको-न्दुरौ ।

उन्दुर्वृष आखुश्च सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥

मुष्णाति गृह मूपिक पुक्लीर्बलिह “ मुपेर्दार्धश्च ” ॥ (उणा-४३) ॥
इतीक ॥ १ ॥ मूपति मूपक ॥ २ ॥ वज्रवद् दशना अस्य वज्रदशन ॥ ३ ॥
खनति खनक ‘ नृत्खनरज -’ ॥ ५ । १ । ६५ ॥ इत्यकट् ॥ ४ ॥ उनाति उ दुर
“ वादयवि-” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ५ ॥ “ शिप्रगेह-’ ॥ (उणा-
८११) ॥ इति निपातनादुन्दुर । उ-दरोऽपि ॥ ६ ॥ वर्पति वृष ॥ ७ ॥ आपन
त्याखु पुष्कालिह “ पराङ्भ्या शूखनिभ्याम्-” ॥ (उणा-७४०) इति डिडु ॥ ८ ॥
सूच्याकारमास्यमस्य सूच्यास्य ॥ ९ ॥ वृषस्येव लोचने अस्य वृषलोचन , तत्र
॥ १ ॥ ३६६ ॥

छुडुन्दरी गन्धमुष्या

छुडु इति शब्देन उपलक्षता उ-दरी छुडु दरा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ ग ध
प्रधाना मूपी गन्धमुषी तत्र ॥ २ ॥

गिरिका बालमूपिका ।

गिरति गिरिका “ कुशिक-” ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके साधु ॥ १ ॥
‘खटाखुबालमूपिका’ इति डुग ॥ २ ॥

विटाल ओतुर्माज्जरो ह्रीकुश्च वृषदशक ॥ ३६७ ॥

विड्यते आकुड्यते विडाल “ कुलिपेलि-’ ॥ (उणा-४७६) ॥ इति
किडाल , बिल दारयति वा, विशत्रालाल्याखनिति वा, पृषोदरादित्वान्, बिला यलति
पयाप्रोतीति वा विरुद्ध लालयत वा, विट् आलमस्य, अचुचित्वादिति वा ॥ १ ॥ अव

शशति श्यते शश ॥ १ ॥ मृदूनि लोमायस्य मृदुलोमक ॥ २ ॥ ३६१ ॥
 शलमस्यस्य शलिक ॥ ३ ॥ लामाकार्णो कर्णावस्य लोमकण ॥ ४ ॥

अथ शल्ये शल्ल-शल्यकौ ।

श्वानिच

शलति चलति शल्य 'स्यालामा' ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥
 'मृदिक्किन्दि' ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्येते शल्ल ॥ २ ॥ शल्यानि किरति
 शल्यक पुल्लीपलिङ्ग 'कचित्' ॥ ५।१।१७१ ॥ इति क ॥ ३ ॥ श्वान विध्यति
 श्वावित् 'पुपुषगस्य-' ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीघ ॥ ४ ॥

तच्छल्लकाया शल्ल शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

तस्य श्वविधो रोमशलाकाया शलति शल्ल श्लिङ्ग ॥ १ ॥ श्वि शलम्
 ॥ २ ॥ ३६२ ॥

गोधा निहाका

गुभ्यति गोधा ॥ १ ॥ नितरां जहाति निहाका 'भीष्मश्लि-' ॥ (उणा-२१)
 इति क । एतौ पुष्पजेऽपि स्त्रीलिङ्गौ ॥ २ ॥

गौधेर-गौधारो दुष्टतत्सुते ।

गोधाया दुष्टमपत्य गौधेर, गौधार 'गोधाया दुष्टे णारश्च' ॥ ६।१।८१ ॥
 इति एरण् णारश्च प्रत्ययौ ॥ १ ॥ २ ॥

गाधेयोऽयत्र

दुष्टादयन दुष्टादत्वादेयनेव ॥ १ ॥

मुसली गोधिका गोलिके गृहात् ॥ ३६३ ॥

माणिक्या भित्तिका पल्ली कुड्यमत्स्यो गृहोलिका ।

मुस्यति भित्तिमुसल ॥ १ ॥ गृहशब्दात् परे गोधिका गालिका च गृह गुभ्यति
 गृहगोधिका, गृहस्य गोधव वा ॥ २ ॥ गृह शुडति गृहगोलिका ॥ ३ ॥ ३६३ ॥ माणिक्य-
 मस्यस्या माणिक्या, शिरोमणिभुतत्वात् ॥ ४ ॥ भित्तौ कायति श-दायते भित्तिका
 ॥ ५ ॥ पलति गच्छति पल्ल ॥ ६ ॥ कुड्य मत्स्य इव कुड्यमत्स्य ॥ ७ ॥ गृह्णाति
 क्षुदज-तन् गृहाली 'प्रख्याद्भ्य कित्' ॥ (उणा-४१४) ॥ इत्योल क
 गृहोलिका ॥ ८ ॥

स्यादञ्जनाधिका हाळियञ्जनिका हलाहल ॥ ३६४ ॥

अञ्जनेनाऽधिका अञ्जनाधिका ॥ १ ॥ हलत्ववश्यं हालिनी ॥ २ ॥ अञ्जयत्यञ्जनी
 कऽञ्जिका ॥ ३ ॥ हलति न हलति च हलाहल ॥ ४ ॥ ॥ ३६४ ॥

स्थूलाऽञ्जनाविकाया तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।

स्थूला या अग्रनाऽधिका तस्या बृहति ब्राह्मणी ॥ १ ॥ रक्त पुच्छमस्या रक्त-
पुच्छिका ॥ २ ॥

कृकलासस्तु सरट् प्रतिसूर्य शयानक ॥ ३६५ ॥

कृक शिरोप्राध लासयति कृकलास ॥ १ ॥ सरति सरट् “ दिव्यवि-” ॥
(उणा-१४२) ॥ इत्यट् ॥ २ ॥ सूर्यस्य प्रतीप प्रतिसूर्य ॥ ३ ॥ शेते आदि-
स्याभिमुख शयानक “ शीभाराजेथानक ” ॥ (उणा-७१) ॥ ‘प्रतिसूर्य शेते
प्रतिसूर्यशयानक इत्येकनाम’ इत्यय ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

मूपिको मूपको वज्रदशन एनको-न्दुरो ।

उन्दुरर्द्वप आखुश्च सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥

मुष्णाति गृह मूपिक पुष्पाबालह “ मुपेर्दधिध ” ॥ (उणा-४३) ॥
इतीक ॥ १ ॥ मूपति मूपक ॥ २ ॥ वज्रवद् दशना अस्य वज्रदशन ॥ ३ ॥
खनति एनक “ वृत्खनरज -” ॥ ५ । १ । ६५ ॥ इत्यकट् ॥ ४ ॥ उनाति उ दुर
“ बाह्यसि-” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ५ ॥ “ शिमुनेह-” ॥ (उणा-
८११) ॥ इति निपातनादु-दुह । उ दरोऽपि ॥ ६ ॥ वर्पति वृष ॥ ७ ॥ आपन
स्याख पुष्पिलिह “ पराद्भ्यां वृषानिभ्याम्-” ॥ (उणा-७४२) इति डिङ् ॥ ८ ॥
सूच्याकारामस्यमस्य सूच्यास्य ॥ ९ ॥ वपस्येव लोचने अस्य वृषलोचन , तन
॥ १ ॥ ३६६ ॥

छुछुन्दरी गन्धमुष्या

छुछु इति शब्देन उपलक्षता उन्दरी छुछु दरा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ गन्ध
प्रधाना मूपा गन्धमुषी तन ॥ २ ॥

गिरिका बालमूपिका ।

गिरति गिरिका “ कुशिक-” ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके साधु ॥ १ ॥
‘खटासुबालमूपिका इति दुर्ग ॥ २ ॥

त्रिटार ओतुर्माजरो हीरुश्च वृषदशक ॥ ३६७ ॥

विद्यते आकुप्यते बिडाल “ कुलिपिलि-” ॥ (उणा-४७६) ॥ इति
किडाल , बिल दारयति वा, त्रिशन्नागत्वाखनिति वा पृषोदरादित्वात्, बिला यलति
पयाप्रोताति वा विरुद्ध लाल्यते वा बिट् आलमस्य, अगुचित्वादिति वा ॥ १ ॥ अव

शशति श्वते शश ॥ १ ॥ मृशुनि लोमा-यस्य मृदुलोमक ॥ २ ॥ ३६१ ॥
शूलमस्यस्य शूलिक ॥ ३ ॥ सामाकार्णा कर्णारस्य लोमकण ॥ ४ ॥

अथ शल्ये शल्ल शल्यकौ ।

श्वानिच

शलति चलति शल्य “स्यालामा” ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥
“मृदिद्धिद” ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्येते शल्ल ॥ २ ॥ शल्यानि किरति
शल्यक पुह्नीयलिङ्ग “क्वचित्” ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ङ ॥ ३ ॥ श्वान विध्यति
श्वानिच “यद्युपसगस्य—” ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीघ ॥ ४ ॥

तच्छलकाया शल्ल शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

तस्य श्वविधा रोमशलाकाया शलति शल्ल त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥ अचि शलम्
॥ २ ॥ ३६२ ॥

गोधा निहाका

गुष्यति गोधा ॥ १ ॥ नितरी जहाति निहाका “भीष्मलि—” ॥ (उणा-२१)
इति क । एतौ पुष्पजेऽपि स्त्रीलिङ्गौ ॥ २ ॥

गौधेर-गौधारौ दुष्टतत्सुते ।

गोधाया दुष्टमपत्य गौधेर, गौधार “गोधाया दुष्टे नारध्व” ॥ ६।१।८१ ॥
इति एरण् नारध्व प्रत्ययौ ॥ १ ॥ २ ॥

गौधेयोऽयत्र

दुष्टादयत्र शुभ्रादित्वादेयणेव ॥ १ ॥

मुसली गोधिका गोलिके गृहात् ॥ ३६३ ॥

माणिक्या भित्तिका पल्ली कुब्धमत्स्यो गृहोलिका ।

मुस्यति भित्तिसुसला ॥ १ ॥ गृहशब्दात् परे माधिका गालिका च गृह गुच्यति
गृहगोधिका, गृहस्य गाधव वा ॥ २ ॥ गृह शुडति गृहगोलिका ॥ ३ ॥ ३६३ ॥ माणिक्य
मस्यस्या माणिक्या शिरोमण्युतत्वात् ॥ ४ ॥ भित्तौ कायति अन्दायते भित्तिका
॥ ५ ॥ पल्लति गच्छति पल्ला ॥ ६ ॥ कुब्ध मत्स्य इव कुब्धमत्स्य ॥ ७ ॥ गृह्णाति
क्षुदजत्तूत् गृहोलाः “प्रत्याद्भ्य कित्” ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्योळ क
गृहोलिका ॥ ८ ॥

स्यादञ्जनाधिका हालि-यञ्जनिका हलाहल ॥ ३६४ ॥

अञ्जेनाऽधिका अजनाधिका ॥ १ ॥ हलत्ववश्यं हालिनी ॥ २ ॥ अजयत्यञ्जनी
कऽनिका ॥ ३ ॥ हलति न हलति च हलाहल ॥ ४ ॥ ॥ ३६४ ॥

स्थूलाऽञ्जनाविकाया तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।

स्थूला या भजनाऽधिका तस्या बृहति ब्राह्मणी ॥ १ ॥ रक्त पुच्छमस्या रक्त-
पुच्छिका ॥ २ ॥

कृकलासस्तु सरट् प्रतिसूर्य शयानक ॥ ३६५ ॥

कृक शिरोप्राव लासयति कृकलास ॥ १ ॥ सरति सरट् “ दिव्यवि-” ॥
(उणा-१४२) ॥ इत्यट् ॥ २ ॥ सूर्यस्य प्रतीप प्रतिसूर्य ॥ ३ ॥ शेते आदि-
स्याभिमुख शयानक “ शीभाराजेश्वानक ” ॥ (उणा-७१) ॥ ‘प्रतिसूर्यं शते
प्रतिसूर्यशयानक इत्येकनाम’ इत्य-य ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

मूपिको मूपको वज्रदशन खनको-न्दुरौ ।

उन्दुस्वृष आखुश्च सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥

मुष्णाति गृह मूपिक पुक्लाबलिह “ मुपर्द्धिश्च ” ॥ (उणा-४३) ॥
इतीक ॥ १ ॥ मूपति मूपक ॥ २ ॥ वज्रवद् दशना अस्य वज्रदशन ॥ ३ ॥
खनति खनक ‘ मृत्खनरज - ’ ॥ ५ । १ । ६५ ॥ इत्यकट् ॥ ४ ॥ उनाति उ दुर
“ वाश्यसि-” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ५ ॥ “ शिप्रुगेह- ” ॥ (उणा-
८११) ॥ इति निपातनादु-दुह । उ-दरोऽपि ॥ ६ ॥ वर्पति वृष ॥ ७ ॥ आखन
त्याख पुक्लालिह “ पराङ्भ्यां शूखनिभ्याम्- ” ॥ (उणा-७४२) इति ङिदु ॥ ८ ॥
सूच्याकारमाश्रयस्य सूच्यास्य ॥ ९ ॥ वृषस्येव लोचने अस्य वृषलोचन , तत्र
॥ १ ॥ ३६६ ॥

छुछुदरी गन्धमुष्या

छुछु इति वा देन उपलक्षता उ-दरी छुछु दरी, वृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ ग ॥
प्रधाना मूपी गन्धमुषी तत्र ॥ २ ॥

गिरिका बालमूपिका ।

गिरति गिरिका “ वृशिक- ” ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके साधु ॥ १ ॥
‘सटासुबालमूपिका इति दुग ॥ २ ॥

विडाल ओतुर्माजरी हीकुश्च वृषदशक ॥ ३६७ ॥

विड्यते आकुश्यते विडाल “ कुलिपोलि- ” ॥ (उणा-४७६) ॥ इति
किडाल , बिल दारयति वा, विशनालास्याखनिति वा, वृषोदरादित्वात्, बिला यलति
पयाप्नोतीति वा, विरुद्ध लाल्यत वा विट् आत्मस्य, अशुचित्वादिति वा ॥ १ ॥ अव

स्यागुभ्य ओतु "कृसिकमि-" (उणा-७७३) ॥ इति गुन् "म यवि-"
॥४१११०९॥ इत्युणादेशे गुणः ॥ २ ॥ आगुभ्यो गृहं मार्तिं माजार "अग्यद्भि" ॥
(उणा-४०५) ॥ इत्यार ॥ ३ ॥ जिहृतीव आगुवषषकोचेन ङीकु "हिय
दित्" ॥ (उणा-७५०) ॥ इति कु, 'ङीकुषनमाजार' इत्यये ॥४॥ वृषानाखन्
दशति पृषदशक ॥ ५ ॥ ३६७ ॥

जाहको गात्रसकोची मण्डली

जहाति सपादिभ्य जाहक "कीचक-" (उणा- ३३) इत्यके निपात्यत ॥
१ ॥ गात्रं सकोचयति गात्रसकाची ॥ २ ॥ मण्डलाकृतिरस्त्यस्य मण्डली ॥ ३ ॥

नकुल पुन ।

पिङ्गल सर्पहा वधु

नास्य कुलमस्ति नकुल, नस्यादित्वात् नश्यत्यस्मादहिरिति वा "कुमुल-" ॥
(उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ पिङ्गलो वर्णेन ॥ २ ॥ सपान् हन्ति
सर्पहा ॥ ३ ॥ विभर्ति वधु "हनिया-" ॥ (उणा- ७३३) ॥ इति किङ्
द्वित्वं च ॥ ४ ॥

सर्पोऽहि पवनाशन ॥ ३६८ ॥

भोगी भुजङ्ग-भुजगावुरगो द्विजिह्व-
व्यालौ भुजङ्गम-सरीसृप-दीर्घजिह्वा ।

काकोदरो निपधर फणभृत् पृदाकु-
र्दृक्कर्ण-कुण्डलि त्रिलेशय-दन्दशूका ॥ ३६९ ॥

दधीकर कञ्चुकि-चक्रि-गूढ-
पात् पन्नगा जिह्मग-लेलिहानौ ।

कुम्भीनसा-ऽऽशीविष-दीर्घपृष्ठा

सपति सप सरताति वा 'भाषाचणि-' (उणा ३९६) ॥ इति प
॥ १ ॥ अहते अहि पुष्पालिङ्ग "अम्मिकुण्ठि-" ॥ (उणा-६१४) ॥ इति
इनलोपव ॥ २ ॥ पवनमश्नाति पवनाशन ॥ ३ ॥ ३६८ ॥ भोग सपदह
फण, कुटिला गतिश्च असौऽस्त्यस्य भागी ॥ ४ ॥ भुजेन कौटिल्येन, भुज इव वा
गच्छति भुजङ्ग भुजग, भुजङ्गम नाम्नो गम खड्ग च- ॥५॥ ११३१॥ इति
साधव ॥५॥ ६॥७॥ चरसागच्छत्युरग पपोदरादित्वात् सत्रोप ॥८॥ ॥ जिह्व अत्य
द्विजिह्व ॥९॥ विविधमालमनयोऽस्माद् व्याल ॥ तुमुचमोऽस्यास्तीति वा ॥१०॥

सर्पेति सरीसृप “ जजलतितलकाकोलीसरीसृपादय ” ॥ (उणा-१८) ॥ इति
साधु , सरीसृप्यत इति वा ॥ ११ ॥ दीर्घा जिह्वाऽस्य दीर्घजिह्व ॥ १२ ॥
काकस्येवोदरमस्य काकोदर , काकोल विषमुदरेऽस्येति वा ॥ १३ ॥ विष धरति
विषधर ॥ १४ ॥ फण विमर्त्ति फणश्वत् ॥ १५ ॥ प्रियते व्यागच्छति पृदाकु
“ सृष्ट्या दाकुक् ” ॥ (उणा-७५६) ॥ १६ ॥ दशावेव कणावस्य दक्कण ।
अत एव गोकण ॥ १७ ॥ कुण्डलाकारताऽस्यस्य कुण्डली ॥ १८ ॥ त्रिले शेते
बिलशय “ शयवाशिवासे-” ॥ ३ । २ । २५ ॥ इति सप्तम्या अलुप् ॥ १९ ॥
गर्हित दशतीत्येवशालो ददशक , दशेयङ्ताद् “यजिजपिदशि-” ॥ ५ । २ । ४७ ॥
इत्युक् ॥ २० ॥ ३६९ ॥ दर्वा फण एव करो हस्तोऽस्य प्रहारादौ दर्वाकर ॥
२१ ॥ कञ्जुकोऽस्यस्य कञ्जुकी ॥ २२ ॥ चक्र मण्डलमस्यस्य चक्रा ॥ २३ ॥ गूढ
पादा अस्य गूढपात् पादसमानाय पाच्छन्दोऽस्ति ॥ २४ ॥ पद्भ्या म गच्छति
पन्नग , नखादिरवात्, पन गच्छतीति वा ॥ २५ ॥ जिह्म वक्र गच्छति जिह्मग
॥ २६ ॥ मृश लेडीत्येवशीलो लेलिहान , लिहेयङ्छ्र-ताद् वय शक्तिशीले ”
॥ ५ । २ । २४ ॥ इति शान ॥ २७ ॥ कुम्भीव नासिकाऽस्य कुम्भीनस ‘अस्य
लाञ्छ-” ॥ ७ । ३ । १६१ ॥ इति नसादेश ॥ २८ ॥ आशीस्तालुगता दष्ट्रा तस्य
विषमस्य आशीविष , पृषोदरादित्वाद् रलोप , आश्वस्य विषमस्तीति वा ॥ २९ ॥
दीर्घे पृष्ठमस्य दीर्घपृष्ठ ॥ ३० ॥

स्याद् राजसर्पस्तु भुजङ्गभोजी ॥ ३७० ॥

सर्पाणा राजा राजसर्प ॥ १ ॥ भुजङ्गान् भुङ्क्ते भुजङ्गभोजी ॥ २ ॥ ३७० ॥

शेष-ज्ञान—

अथो भुजगभोजिनि ।

अहादणी द्विमुखश्च ॥

चक्रमण्डल्यजगर पारीद्रो बाहस शयु ।

चक्राकार मण्डलमस्यस्य चक्रमण्डली ॥ १ ॥ अजनि क्षिपत्यजगर “जठर ”
(उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यत अजं गिरतीति वा, अजो नित्यो गरोऽस्येति
वा ॥ २ ॥ पारिणि इन्द्र पाराद्र ॥ ३ ॥ बहति बाहस “ बहियुभ्या वा ” ॥
(उणा-७७१) ॥ इति णिदस , बाह गतिं स्यताति वा ॥ ४ ॥ शेतेऽस्यर्थे शयु ,
“भृमृत्” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥

अलगर्दो जलव्याल

स्वागुभ्य ओतु "शुशिकमि-" (उणा-७७३) ॥ इति मुन् "म०यवि-"
 ॥४१११०९॥ इत्युटादेशे शुण ॥ २ ॥ आगुभ्यो गृहं मार्तिं माजार "अगयहि" ॥
 (उणा-४०५) ॥ इत्यार ॥ ३ ॥ अिहतीव आसुवमसकेचेन ढीकु "हिय
 षित्" ॥ (उणा-७५०) ॥ इति कु 'हीमुषनमाजार' इत्यचे ॥४॥ वृषानाखत्
 दशति पृषदशक ॥ ५ ॥ ३६७ ॥

जाहको गात्रसकोची मण्डली

जहाति सपादिभय जाहक "कीचरु-" (उणा- ३३) इत्यके निपात्यते ॥
 १ ॥ गात्र सकोचयति गात्रसकाची ॥ २ ॥ मण्डलाकृतिरस्त्यस्य मण्डली ॥३॥

नकुल पुन ।

पिङ्गल सर्पहा वधु

नास्य कुलमस्ति नकुल, नसादिवात् नश्यत्यस्मादहिरिति वा "कुमुल-" ॥
 (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ पिङ्गलो वर्णेन ॥ २ ॥ सपान् हन्ति
 सर्पहा ॥ ३ ॥ विभर्ति वधु "हनिया-" ॥ (उणा- ७३३) ॥ इति किङ्
 द्वित्व व ॥ ४ ॥

सर्पोऽहि पवनाशन ॥ ३६८ ॥

भोगी भुजङ्ग-भुजगावुरगो द्विजिह्व-

व्यालौ भुजङ्गम-सरीसृप-दीर्घजिह्वा ।

काकोदरो निपधर फणभृत् पृदाकु-

ईकर्णुर्ण कुण्डलि-त्रिलेशय-दन्दशूका ॥ ३६९ ॥

दवीकर कञ्चुकि-चक्रि-गूढ-

पात्-पन्नगा जिह्मग-लेलिहानौ ।

कुम्भीनसा-ऽऽशीनिप-दीर्घपृष्ठा

सपति सप सरताति वा 'भापाचणि-" (उणा २९६) ॥ इति प
 ॥ १ ॥ अहते अहि पुल्लालिङ्ग "अम्मिकुण्ठि-" ॥ (उणा-६१४) ॥ इति
 इनलोप्य ॥ २ ॥ पवनमश्नाति पवनाशन ॥ ३ ॥ ३६८ ॥ भोग सपदह
 फण, कुटिला गतिचा असौऽस्त्यस्य भोगी ॥ ४ ॥ भुजेन चौटिल्येन भुज इव वा
 गच्छति भुजङ्ग भुजग, भुजङ्गम नाश्रो गम खड्ग च-" ॥५११३१॥ इति
 साधव ॥५॥ ॥७॥ उरसागच्छत्युरग पपोदरादित्वात्स-गेप ॥८॥ द्व जिह्व अस्य
 द्विजिह्व ॥९॥ विविधमालमनयोऽम्माद् व्याल ह तुमुवमोऽस्यास्तीति वा ॥१०॥

वासुकिस्तु सर्पराज श्वेतो नीलसरोजनान् ॥ ३७४ ॥

वसुकस्यापत्य वासुकि, सपाणां राजा सर्पराज, श्वेतवर्णो नीलोत्पललम्बन
धायम् ॥ १ ॥ ३७४ ॥

तक्षकस्तु लोहिताङ्ग स्वस्तिकाङ्कितमस्तक ।

तक्ष्णोति रिपून् तक्षक ॥ १ ॥

महापद्मस्त्वतिशुक्लो दशविन्दुकमस्तक ॥ ३७५ ॥

महान्ति पद्मा यस्य महापद्म ॥ १ ॥ ३७५ ॥

शङ्खस्तु पीतो विश्राणो रेखामिन्दुसिता गले ।

शाम्यति शङ्ख ॥ १ ॥

कुलिकोऽर्धचद्रमौलिर्जालाघूमसमप्रभ ॥ ३७६ ॥

प्रशस्य कुलमस्तस्य कुलिक ॥ १ ॥ ३७६ ॥

अथ कम्बला-ऽश्वतर-धृतराष्ट्र-बलाहका ।

कामयते कम्बल, ॥ १ ॥ अश्ववत् तरति अश्वतर ॥ २ ॥ धृत राष्ट्रमनेन

धृतराष्ट्र ॥ ३ ॥ बलते बलाहक ॥ ४ ॥ एवनामानश्चत्वारो नागा ॥

इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्भवा ॥ ३७७ ॥

आदिप्रहणाद् महानीलादय यदाह—

“महानील कुरहस्य पु पद-तस्य दुमुख ।

कपिलो वामन शङ्कुरोमा च करवारक ॥ १ ॥

एलापत्र शुकिकण-हस्तिभद्र धनञ्जया ।

दधिमुख समानासोत्तसर्को दधिपूरण ॥ २ ॥

हारिद्रको दधिकर्णो मणि शृङ्गारपिण्डक ।

कालिय शङ्खकूट-चित्रक शङ्खचूडक ॥ ३ ॥

इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलप्रसूतय ॥ इति ॥ १ ॥ ३७७ ॥

निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोक

निमुच्यते स निमुक्त ॥१॥ मुक्तो निर्मोकोऽनेन मुक्तनिर्मोक ॥२॥

उपसहारमाह—

सनिपा निर्निपाश्च ते ।

ते सपा सविपा नागादय निर्विपा अजगरादय ॥ १ ॥

नागा स्युर्दग्निपा

न लग्नर्दयति निर्विषत्वादलग्नम् । 'असीन गदत्यलीगर्द' इत्य-ये ॥ १ ॥
जलस्य व्यालो जलम्याल ॥ २ ॥

समौ राजिल-दु-दुमौ ॥ ३७१ ॥

राजादेहे साति राजिल ॥ १ ॥ दाम्यति दुन्दुम "दमो दुण्ड च" ॥
(उणा-३३५) ॥ इत्युम । 'दु-दु भाषते दु-दुम' इत्येके ॥ २ ॥ ३७१ ॥

भवेत् तिलित्सो गोनासो गोसो घोणसोऽपि च ।

तिलति तिलति तिलित्स "फनस" ॥ (उणा-५७३) ॥ इति निपात्यते,
तिलत इयतीति वा, पृषोदरादित्वात् १ १ ॥ गोरिव नासोऽस्य गोनास, गोरिव
नासिकाऽस्य गोनास, "अस्थूलाद्य नस" ॥ ७।३।१६१ ॥ इति नसादश्च
॥ २ ॥ ३ ॥ पृषोदरादित्वाद् घत्वे घोणस, घोणतेऽनेन द्विष्टो वा "फनसतामरस"
॥ (उणा-५७३) ॥ इति साधु ॥ ४ ॥

कुक्कुटाहि कुक्कुटाभो वर्णेन च रवेन च ॥ ३७२ ॥

कुक्कुटावयवयोगात् कुक्कुट, अक्षयवयवयोगादहि, कुक्कुटश्चासावद्विष कुक्कु
टाहि ॥ १ ॥ ३७२ ॥

नागा पुन काद्रवेया

न न गच्छन्ति नागा ॥१॥ कद्वा अपत्यानि काद्रवेया, छुआदिवादेयन् । सर्वे
भ्योऽये देवयोनयोऽमी ॥ २ ॥

तेषा भोगावती पुरी ।

तेषा नागानां पुरी भोगा सत्यस्या भोगावती "अनजिरादि-" ॥३।२।७८॥
इति मती दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

शेषो नागाधिपोऽनन्तो द्विसहस्राक्ष आलुक् ॥ ३७३ ॥

श्लिष्यति अस्मिन् घात्रीति शेष 'श्लिष शे च' ॥ (उणा-५४३) ॥
इति ष श्लिष्यत इति वा । शेतेऽस्मिन् हरि 'इत्य ये' ॥१॥ नागानामधिपा नागाधिप
॥ २ ॥ नास्त्यन्ताऽस्य अनन्त ॥ ३ ॥ द्वे सहस्र अक्षणामस्य द्विसहस्राक्ष ॥ ४ ॥
अलति पातालमालुक् "कञ्जुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते । एक
कुण्डलोऽपि ॥ ५ ॥ ३७३ ॥

तद्वर्णविशेषमाह—

स च श्यामोऽथवा शुक सितपङ्कजलाञ्छन ।

स चेपनाग ॥ १ ॥

वासुकिस्तु सर्पराज श्वेतो नीलसरोजयान् ॥ ३७४ ॥

वसुकस्यापत्य वासुकि, सर्पाणां राजा सर्पराज, श्वेतवर्णो नीलोत्पलव्यञ्जन
धायम् ॥ १ ॥ ३७४ ॥

तक्षकस्तु लोहिताङ्ग स्वस्तिकाङ्कितमस्तक ।

तक्ष्णोति रिपून् तक्षक ॥ १ ॥

महापद्मस्त्वतिशुक्लो दशप्रिन्दुकमस्तक ॥ ३७५ ॥

महाति पद्मा यस्य महापद्म ॥ १ ॥ ३७५ ॥

शङ्खस्तु पीतो विभ्राणो रेखामिदुसिता गले ।

शाम्भति शङ्ख ॥ १ ॥

कुलिकोऽर्धचन्द्रमौलिर्जालाधूमसमप्रभ ॥ ३७६ ॥

प्रशस्य कुलमस्त्यस्य कुलिक ॥ १ ॥ ३७६ ॥

अथ कम्बला-ऽश्वतर-धृतराष्ट्र-बलाहका ।

कामयेते कम्बल ॥ १ ॥ अश्ववत् तरति अश्वतर ॥ २ ॥ धृत राष्ट्रमनेन
धृतराष्ट्र ॥ ३ ॥ बलते बलाहक ॥ ४ ॥ एवनामानश्वत्वरो नागा ॥

इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्रना ॥ ३७७ ॥

आदिग्रहणाद् महानीलादय यदाह—

“महानील कुरहश्च पुष्पदन्तश्च दुमुख ।

कपिलो वामन शङ्करोष्मा च करधारक ॥ १ ॥

एलापत्र श्रुतिकण-हस्तिभद्र धनञ्जया ।

दधिमुखा समानासोत्तसर्को दधिपूरण ॥ २ ॥

हारिद्रको दधिकर्णो मणि शृङ्गारविण्डक ।

कालिय शङ्खकूटश्च चित्रक शङ्खचूडक ॥ ३ ॥

इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलप्रसूतय ॥” इति ॥ १ ॥ ३७७ ॥

निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोक

निर्मुच्यते स्म निर्मुक्त ॥१॥ मुक्तो निर्मोकोऽनेन मुक्तनिर्मोक ॥२॥

उपसंहारमाह—

सन्निपा निर्निपाश्च ते ।

ते सन्ना सन्निपा नागादय निर्निपा अजगरादय ॥ १ ॥

नागा स्युर्दग्निपा

न लग्नमर्दयति निर्विपत्त्यादलग्नं । 'अस्तीव गर्दत्यस्तीगर्द' इत्येये ॥ १ ॥
जलस्य व्यालो जलव्यालः ॥ २ ॥

समौ राजित-दु-दुभौ ॥ ३७१ ॥

राजादेदे साति राजित ॥ १ ॥ दाम्यति दुग्दुम "दमो दुग्दु च" ॥
(उणा-३३५) ॥ इत्युम । 'दु-दु भापते दु-दुम' इत्येके ॥ २ ॥ ३७१ ॥

भवेत् तिलित्सो गोनासो गोनसो घोणसोऽपि च ।

तिलति तिल्यति तिलित्स "फनस" ॥ (उणा-५७२) ॥ इति निपात्यते,
तिलस इयतीति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ गोरिव नासाऽस्य गोनास, गोरिव
नासिकाऽस्य गोनस, "अस्थूलाच नस" ॥ ७।३।१६१ ॥ इति नसादेश
॥ २ ॥ ३ ॥ पृषोदरादित्वाद् घत्वे घोणस, घोणतेऽनेन द्विष्टो वा "फनसतामरस"
॥ (उणा-५७३) ॥ इति साधु ॥ ४ ॥

कुक्कुटाहि कुक्कुटाभो वर्णेन च रवेन च ॥ ३७२ ॥

कुक्कुटावयवयोगात् कुक्कुट, अष्टवयवयोगादहि, कुक्कुटव्यासावद्विश्व कुक्कु
टाहि ॥ १ ॥ ३७२ ॥

नागा पुन काद्रवेया

न न गच्छन्ति नागा ॥१॥ कद्रवा अपस्मानि काद्रवेया, शुभ्रादिवादेयन् । सर्प
भ्योऽये देवयोनयोऽमी ॥ २ ॥

तेषा भोगावती पुरी ।

तेषा नागानां पुरी भोगा सत्यस्या भोगावती "अनजिरादि-" ॥३।२।७८॥
इति मतौ दीघत्वम् ॥ १ ॥

शेषो नागाधिपोऽनन्तो द्विसहस्राक्ष आलुक ॥ ३७३ ॥

श्लिष्यति अस्मिन् घात्राति शेष "श्लिष्य शेष" ॥ (उणा-५४३) ॥
इति ष श्लिष्यत इति वा । 'शेषतेऽस्मिन् हरि' इत्येये ॥१॥ नागानामधिपो नागाधिप
॥ २ ॥ नास्य ताऽस्य अनन्त ॥ ३ ॥ द्वे सहस्र अक्षणामस्य द्विसहस्राक्ष ॥ ४ ॥
अलति पातालमालुक "कञ्जुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युक् निपात्यते । एक
कुण्डलोऽपि ॥ ५ ॥ ३७३ ॥

तद्वैशेषमाह—

स च श्यामोऽथवा शुक्ल रितपद्मजलाञ्छन ।

स शेषनाग ॥ १ ॥

॥ उक्ता स्यलचरा पथेन्द्रिया ॥

लचरानाह—

विहगो विहङ्गम-खगौ पतगो विहङ्ग
शकुनि शकुन्ति-शकुनौ पि-वय-शकुन्ता ।
नभसङ्गमो विकिर-पत्ररथो विहायो
द्विज-पक्षि-विष्किर-पतत्रि-पतत्-पतङ्गा ॥ ३८२ ॥
पित्सन् नीडा-ऽण्डजोऽगौका

विहायसा गच्छति विहग, विहङ्गम, विहङ्ग “नाम्नो गम सङ्डी च
विहायसस्तु विह ” ॥ ५।१।१३१ ॥ इति साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ खे गच्छति
खग ॥ ४ ॥ पतत्यनेन पत पक्ष स्यादित्वात् क, पतैर्गच्छति पतग ॥ ५ ॥
शक्नोति शकुनि “शक्नेन्ति” ॥ (उणा-६८४) ॥ ६ ॥ “शक्नेन्ति” ॥
(उणा-६६६) इति शकुति ॥ ७ ॥ “यम्यजि-” ॥ (उणा-१८८) ॥ इत्युने शकुन
॥ ८ ॥ वेति गच्छति वि “नीवाप्रहृभ्यो छित्” ॥ (उणा-६१६) ॥ इति इ
॥ ९ ॥ वयते वय “अस्” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १० ॥ शक्नोति
शकुन्त “शक्नेन्त” ॥ (उणा-२२३) ॥ ११ ॥ नभ पयायोऽकारातो
नभसशब्द, नभस गच्छति नभसङ्गम ॥ १२ ॥ विकिरति मक्ष्य विकिर “नाम्यु
पा-त्य-” ॥ ५।१।१४ ॥ इति क ॥ १३ ॥ पत्राणि पक्षा रथोऽस्य पत्ररथ
॥ १४ ॥ विजिहीते विहाय “विहायस्सुमनस्-” ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यसि
निपात्यते ॥ १५ ॥ द्वाभ्या मातृगभाण्डाभ्या जातो द्विज ॥ १६ ॥ पक्षा सत्यस्य
पक्षा ॥ १७ ॥ विकिरति विष्किर ‘वौ विष्किरो वा’ ॥ ४।४।९६ ॥ इति
स्वडागम ॥ १८ ॥ पतति पतत्रा “पतेरत्रिन्” ॥ (उणा-९३०) ॥ पतत्राणि
सत्यस्य वा पतति पतत्रिरितीकारान्तो वा “पतेरत्रि” ॥ (उणा-६९७) ॥
इत्यत्रि ॥ १९ ॥ पतति पतन् ॥ २० ॥ “पतितमि-” ॥ (उणा-९८) ॥
इत्यङ्गे पतङ्ग, पतैर्गच्छतीति वा ॥ २१ ॥ ३८२ ॥ पतितुमिच्छति पित्सन्
“रभलभशकपत-” ॥ ४।१।२१ ॥ इति सनि इत्व द्वित्वाभावश्च ॥ २२ ॥
नीडादण्डाच्च जातो नीडज ॥ २३ ॥ अण्डज ॥ २४ ॥ अगो वृक्ष ओकोऽस्या
ऽगौका ॥ २५ ॥

शेषानाह—

भवेत् पक्षिणि चञ्चुमान् ॥

कण्ठाग्नि काकसमुखो लोमका रमनारद ।

रशि विगमेयां दृग्विषा ॥ १ ॥

प्रसङ्गादन्वेषामपि सन्निपत्य ज्ञापयन्नाह—

छमत्रिषास्तु वृश्चिकादय ॥ ३७८ ॥

व्याघ्रादयो लोमविषा नगत्रिषा नरादय ।

लालात्रिषास्तु क्षताद्या कालात्तरविषा पुन ॥ ३७९ ॥

मूषिकाद्या

स्पष्टम् ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥

दूषीत्रिष तात्रीर्यमौषधादिभि ।

दूष्यत दूषी दूषीलक्षण विष दूषीवपम्, औषधम् नप्रयोगैर्निर्वायकृतम् ॥ १॥

कृत्रिम तु त्रिष चार गरदचोपत्रिष च तत् ॥ ३८० ॥

कृत्रिममौषधादियोगजनित विष चार्यते चारम् ॥ १ ॥ गिरति जीव गर

॥ २ ॥ उपगत विषेण उपविषम् ॥ ३ ॥ ३८० ॥

भोगोऽहिकाय

भुजति कुटिलाभवत्यनेनास्मिन् वा भोग ॥ १ ॥

दष्ट्राशी

अहेर्दष्ट्रा, आशस्यते हिंस्यतेऽनया आशी, यदाह—“आशीस्ताल्लगता दष्ट्रा यदा विद्धो न जीवति” । “कुत्सपदादि—” ॥ ५ । ३ । ११४ ॥ इति क्तिप् “कौ”

॥ ४ । ४ । ११९ ॥ इतीसादेश । ‘इकारा तोऽयम्’ इत्यग्ये ॥ १ ॥

दर्नी भोग फट स्फट ।

फण

हणालनया दर्वि = दृष्वृभ्यो वि ” ॥ (उणा-७०४) ॥ दृषा दर्वी ॥ १ ॥
भुजति भुङ्क्ते वाऽनेन भोग ॥ २ ॥ स्फायते फट “घटाघाटा—” (उणा-

१८१) ॥ इति डे निपात्यते ॥ ३ ॥ स्फटति विशीयतेऽनेन स्फट, स्थादित्वात्
क ॥ ४ ॥ फणति विस्तार गच्छति फण ॥ ५ ॥ फटादयस्त्रय पुम्रातिङ्गा । फण

नपुसक सस्मरन्वा वा ॥

अहिकोशे तु निर्ल्वयनी-निर्मोक्-कञ्चुका ॥ ३८१ ॥

अहे कोश इव अहिकोशोऽहित्वक् तत्र ॥ १ ॥ नितरां क्षयते नित्वयनी
विदन— ॥ (उण्य-२७५) ॥ इत्यन निपात्यते । ‘नितरा लीयत नित्वयनी’
इत्यय ॥ २ ॥ निमुच्यते निर्मोक् ॥ ३ ॥ कञ्चुक इव कञ्चुक, पुरीयलिङ्ग
कञ्चयते घण्यतऽनेन वा ॥ ४ ॥ ३८१ ॥

॥ उक्ता स्थलचरा पक्षेन्द्रिया ॥

स्तचरानाह—

विहगो विहङ्गम-खगो पतगो विहङ्ग
शकुनि शकुन्ति-शकुनौ वि-वय -शकुन्ता ।
नभसङ्गमो विकिर-पत्ररथौ निहायो
द्विज-पक्षि-विष्किर-पतत्रि-पतत्-पतङ्गा ॥ ३८२ ॥
पित्सन् नीडा-ऽण्डजोऽगोका

विहायसा गच्छति विहग, विहङ्गम, विहङ्ग, “नाम्नो गम खड्गौ च विहायसस्तु विह ” ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ खे गच्छति खग ॥ ४ ॥ पतत्यनेन पत पक्ष स्थादित्वात् क, पतैर्गच्छति पतग ॥ ५ ॥ शक्नोति शकुनि “शकेरुनि” ॥ (उणा-६८४) ॥ ६ ॥ “शकेरुन्ति” ॥ (उणा-६६६) इति शकुन्ति ॥ ७ ॥ “यम्यजि-” ॥ (उणा-१८८) ॥ इत्युने शकुन ॥ ८ ॥ वेति गच्छति वि “नीवीप्रहृभ्यो छित्” ॥ (उणा-६१६) ॥ इति इ ॥ ९ ॥ वयते वय “अस्” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १० ॥ शक्नोति शकुन्त “शकेरुन्त” ॥ (उणा-२२३) ॥ ११ ॥ नभ पयायोऽकारा-तो नभसशब्द, नभस गच्छति नभसङ्गम ॥ १२ ॥ विकिरति भक्ष्य विकिर ‘नाम्यु पा ल्य-’ ॥ ५ । १ । १४ ॥ इति क ॥ १३ ॥ पत्राणि पक्षा रथोऽस्य पत्ररथ ॥ १४ ॥ विजिहीते विहाय ‘विहायस्तुमनस्-’ ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ १५ ॥ द्वाभ्या मातृगभाण्डाभ्या जातो द्विज ॥ १६ ॥ पक्षा स-त्यस्य पक्षा ॥ १७ ॥ विकिरति विष्किर ‘वौ विष्किरो वा’ ॥ ४ । ४ । ९६ ॥ इति ह्रस्वागम ॥ १८ ॥ पतति पतत्रा “पतेरत्रिन्” ॥ (उणा-९३०) ॥ पतत्राणि स त्यस्य वा पतति पतत्रिरितीकारा तो वा “पतेरत्रि” ॥ (उणा-६९७) ॥ इत्यत्रि ॥ १९ ॥ पतति पतन् ॥ २० ॥ ‘पतितमि-’ ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यत्रे पतत्र, पतैर्गच्छतीति वा ॥ २१ ॥ ३८२ ॥ पतितुमिच्छति पित्सन् “रभलभशकपत-” ॥ ४ । १ । २१ ॥ इति सनि इत्व द्वित्वाभावश्च ॥ २२ ॥ नीडादण्डाच्च जातो नीडज ॥ २३ ॥ अण्डज ॥ २४ ॥ अगो वृक्ष ओकोऽस्या ऽगोका ॥ २५ ॥

शेषानाह—

मवेत् पक्षिणि चञ्चुमान् ॥

कण्ठाणि काकसमुखो लोमका रसनारद ।

वारहि-नालीचरणौ ॥

चञ्चुश्चञ्चू सपाटिका ।

श्रोटिश्च

चञ्चुः ॥ १ ॥ "शृङ्ग-
यमि-" ॥ (उणा-८२९) ॥ इति बहुवचनादप्रत्यये चञ्चू ॥ २ ॥ सपाटि
चलति सपाटी "सृष्टे कित्" ॥ (उणा-१४६) ॥ के सपाटिका ॥ ३ ॥
श्रोत्यति श्रोति ॥ ४ ॥ एत खगलज्ञा ॥

पत्र पतत्र पिच्छ वाजस्तनूरुहम् ॥ ३८३ ॥

पक्षो गरुच्छदश्चापि

पत-त्यनेन पत्र "नीदाम्" ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इति ऋट् ॥ १ ॥ "वृष्ट-
मक्षि-" ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्यत्रे पतत्रम् पत-त आयते वा ॥ २ ॥ पीयते
पिच्छ "पीपूडा हृस्वश्च" ॥ (उणा-१२५) ॥ इति छट् । पिच्छमपि ॥ ३ ॥ वज
त्यनेन वाज ॥ ४ ॥ त वा रोहति तनूरुह पुष्पीबलिह ॥ ५ ॥ ३८३ ॥ पच्यते
कालेन पक्ष "मावादि-" ॥ (उणा ५६४) ॥ इति ख ॥ ६ ॥ गिरति ख
गरुत् "मो मादिर्वा" ॥ (उणा-८९०) इत्युत् ॥ ७ ॥ छाद्यतेऽनेन छद ॥ ८ ॥
पुष्पीबलिह्रावेतौ ॥

पक्षमूल तु पक्षति ।

पक्षस्य मूल पक्षति खालिह "पक्षात् ति" ॥ ७ । १ । ८९ ॥ १ ॥

प्रडीनो ड्डीन सण्डीन ड्यनानि नभोगतौ ॥ ३८४ ॥

प्रड्यन प्रडीन 'क्षीवे क्' ॥ ५ । ३ । १३३ ॥ सूयत्यादि-"
॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ १ ॥ एवमुड्डानम् ॥ २ ॥ सण्डीयते सण्डीनम्
॥ ३ ॥ डायते ड्यनम् ॥ ४ ॥ नमसि गमन नभोगतिस्त्वस्याम् ॥ ५ ॥ ३८४ ॥

पेशीकोशोऽण्डे

पेशीना मासखण्डाना कोश ॥ १ ॥ अमति नि सरत्यस्मादण्ड पुष्पीबलिह
"पञ्चमाद्-" ॥ (उणा-१९८) ॥ इति ड तत्र । तिस्र सञ्ज्ञा इति गौड ॥ २ ॥

कुलायो नीडे

कोल तत्र कुलाय 'कुलिञ्जि-' ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काय कुट
मेति वा ॥ १ ॥ नीयते नीड त्रिलिङ्ग 'कुण्डुना-' ॥ (उणा-१७०) ॥ इति
कित् डस्तत्र ॥ २ ॥

केकी तु सर्पमुक् ।

मयूर बर्हिणो नीलकण्ठो मेघसुहृच्छिखी ॥ ३८५ ॥

शुक्लापाङ्ग

केकाऽस्त्यस्य केकी, शिखादित्वादिन् ॥ १ ॥ सर्पान् भुङ्क्ते सर्पमुक् ॥ २ ॥
 सोनात्यहीन् मयूर 'मोमासि-' ॥ (उणा-४२७) ॥ इत्यूर, मय्या रौतीति वा,
 घृपोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ बहाणि स त्यस्य बर्हिण "फलवहाद्-" ॥७॥ २।१३॥
 इतान्, वहतीति वा "हुहृहि-" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण । शिखादित्वादिनि
 बर्हीति वा ॥४॥ नील कण्ठोऽस्य नीलकण्ठ ॥५॥ मेघस्य सुहृत्, मघ सुहृदस्येति
 वा मेघसुहृत् ॥ ६ ॥ शिखाऽस्त्यस्य शिखा, यौगिकत्वात् शिखाबल ॥ ७ ॥ ३८५ ॥
 शुक्लावपाङ्गावस्य शुक्लापाङ्ग ॥ ८ ॥

शेषध्वान्-

मयूरे चित्रपिङ्गल ॥

मृत्युप्रिय स्थिरमद खिलखिला गरमत ।

मार्जारकण्ठो मरुको मेघनादानुलासक ॥

मयूको बहुलप्रीव नगावासथ च दक्षी ॥

अस्य वाक् केका

अस्य मयूरस्य वाणी कायत्यनया केका ' निष्कतुरुष्क-' ॥ (उणा-२६)
 इति के निपात्यते के मूर्ध्नि कायतीति वा ॥ १ ॥

पिच्छ बर्ह शिखण्डक ।

प्रचलाक कलापश्च

अस्य मयूरस्य पिच्छम् ॥१॥ वहते नृत्येनोर्ध्वमिवति बहम्, पुङ्गीनलिङ्ग ॥२॥
 शिखाभिडयते शिखण्ड "क्वचित्" ॥ ५।१।१०१ ॥ इति डे घृपोदरादित्वात्
 साधु ॥ ३ ॥ प्रचलति प्रचलाक मवाक-' ॥ (उणा-३७) ॥ इति निपात-
 नादाक, प्रचलमकल्येन वा ॥ ४ ॥ कल्पते कलाप, कला पाताति वा ॥ ५ ॥

मेचकश्चन्द्रक समौ ॥ ३८६ ॥

मेचको मिश्रवणत्वात्, यत् काल्य - बर्हिणसम वर्ण मेचक भुवते युधा इति
 ॥ १ ॥ चन्द्रप्रतिवृत्तिश्च द्रक ॥ २ ॥ ३८६ ॥

वनप्रिय परभृतस्ताम्राक्ष कोकिल पिक ।

कलकण्ठ कारुपुष्ट

वारङ्गि-नाटीवरणौ ॥

चञ्चुश्चञ्चू सपाटिका ।

त्रोटिश्च

चयत्यनया चञ्चु "भृमृत्-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ "कृषि-
यमि-" ॥ (उणा-८२९) ॥ इति बहुवचनादप्रत्यये चञ्चू ॥ २ ॥ सपति
चलति सपाटी "समुपे कित्" ॥ (उणा-१४६) ॥ के सपाटिका ॥ ३ ॥
त्रोटयति त्रोटि ॥ ४ ॥ एत खालिहा ॥

पत्त्र पतत्त्र पिच्छ वाजस्तनूरुहम् ॥ ३८३ ॥

पक्षो गरुच्छदश्चापि

पत-त्यनेन पत्त्र 'नीदाम्-' ॥ ५।२।८८ ॥ इति प्रट् ॥ १ ॥ "वृग्-
मक्षि-" ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्यत्रे पतत्त्रम्, पत-त्त्र त्रायते वा ॥ २ ॥ पायते
पिच्छ "पीपूडो हृदय" ॥ (उणा-१२५) ॥ इति छक् । पिच्छमपि ॥ ३ ॥ वज-
त्यनेन वाज ॥ ४ ॥ त वा रोहति तनूरुह पुष्पावलिह ॥ ५ ॥ ३८३ ॥ पच्यते
कालेन पक्ष "मावादि-" ॥ (उणा ५६४) ॥ इति च ॥ ६ ॥ गिरति छ
गरुत् "प्रो मादिर्वा" ॥ (उणा-८९०) इत्युत् ॥ ७ ॥ छाद्यतेऽनेन छद ॥ ८ ॥
पुष्पावलिहावेतौ ॥

पक्षमूल तु पक्षति ।

पक्षस्य मूल पक्षति खालिह "पक्षात् ति" ॥ ७।१।८९ ॥ १ ॥

प्रङ्गीनो ज्जीन-सण्डीन डयनानि नभोगतौ ॥ ३८४ ॥

प्रडयन प्रङ्गीन ज्जीवे क्त् ॥ ५।३।१०३ ॥ सूयत्यादि-"
॥ ४।२।७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ १ ॥ एवमुङ्गीनम् ॥ २ ॥ सण्डायते सण्णीनम्
॥ ३ ॥ डायते डयनम् ॥ ४ ॥ नभमि गमन नभोगतिस्तस्याम् ॥ ५ ॥ ३८४ ॥

पेशीकोशोऽण्डे

पेशीना मासखण्डाना कोश ॥ १ ॥ अमति नि सरत्यस्मादण्ड पुष्पावलिह
'पञ्चमाट्-' ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ड तत्र । तिस्र सज्ञा इति गौड ॥ २ ॥

कुलायो नीडे

कोल त्यत्र कुलाय 'कुलिलुलि-' ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काय कुल
मेति वा ॥ १ ॥ नीयते नाड त्रिलिह कुगुडुनी-" ॥ (उणा-१७०) ॥ इति
कित् डस्तत्र ॥ २ ॥

भद्गुस्तु जलवायस ॥ ३८९ ॥

मज्जति जले मद्गु “मृमृतु” ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु, न्यङ्क्त्वाद्
गरवम् ॥ १ ॥ जलचारी वायसो जलवायस ॥ २ ॥ ३८९ ॥

घूके निशाट काकारि कोशिको लूक पेचका ।

दिवान्ध

घषते शब्दान्ते घूक “घुयुहि-” ॥ (उणा-२४) ॥ इति को दाघैत्व च,
घूशब्द करोति वा, तत्र ॥ १ ॥ निशायामदति निशाट ॥ २ ॥ काकानामरि
काकारि ॥ ३ ॥ कोश प्रयोजनमस्य कौशिक, विलेशयत्वात् कुशिकस्यापत्यमिति
वा कौ शेते इति वा पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ अलत्युल्लङ्घ “शम्भूक” ॥ (उणा-
६१) ॥ इत्युके निपात्यते ऊच्चैलाङ्गने ऊर्ध्वा कणावस्येति वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥
पचति पेचक “कीचक” ॥ (उणा-३३) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ ६ ॥ दिवा दिव
सेऽघो दिवान्ध ॥ ७ ॥

अथ निशावेदी कुक्कुटश्चरणायुध ॥ ३९० ॥

कुरुवाकुस्ताम्रचूडो विवृताक्ष शिखण्डिक ।

निशा वेदयति नापयात निशावेदी ॥ १ ॥ कोकते गृह्णाति क्षद्रेज-तन् कु-
क्कुट पुङ्गीषलिङ्ग “नकुटकुक्कुट” ॥ (उणा १५५) ॥ इत्युट निपात्यते, कुगि
त्युच्चारणेन कुटताति वा ॥ २ ॥ चरणवेप आयुधमस्य चरणयुध ॥ ३ ॥ ३९० ॥
कृकेण शिराग्रावण, कृकमन्वयक वा वक्ति कृकवाक “कृकस्थूराद्वच कृच” ॥
(उणा ७१८) ॥ इति णिदु ॥ ४ ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ताम्रचूड ॥ ५ ॥ विवृते
अक्षिणी अस्य विवृताक्ष ॥ ६ ॥ शिखण्डोऽस्यस्य शिखण्डिक ॥ ७ ॥

शेषान्न—

कुम्भटे तु दाघगादन्मचूडो नखायुध ।

मयूरचटक शौण्डो रणेच्छुश्च कलाधिक ॥

आरणो विविक्रो बोधिर्न दीक पुष्टिवधन ।

चित्रबाजो महायोगी स्वस्तिको मणिकण्ठरु ॥

उषाकीको विशाकश्च बाजस्तु ग्रामकुम्भट ॥

हसाश्चक्राङ्ग वक्राङ्ग मानसौक सितच्छदा ॥ ३९१ ॥

प्रति गच्छति हसा “मावादि-” ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स ॥ १ ॥
चक्राकारमङ्गमेवा घृत्तत्वाचक्राङ्गा ॥ २ ॥ वक्रमङ्गमपी वक्राङ्गा ॥ ३ ॥ मानसादये
देवसरसि ओक एषा मानसौकस ॥ ४ ॥ सिताच्छदा एषा सितच्छदा ॥ ५ ॥ ३९१ ॥

यन प्रियमस्य यनप्रिय ॥ १ ॥ परेण अ येन त्रियते पुष्यते पर इत, काकी
पुष्टयात् । अयमृत परपुष्टावपि ॥ २ ॥ ताम्रे अक्षिणी अस्य साम्राक्ष ॥ ३ ॥ काकते
चित्त गृह्णाति कोकिल “कत्यनि” ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील, स्त्रियामजादि
स्यादापि काकिला ॥ ४ ॥ पिबति घृतरस पिक “पापुलि” ॥ (उणा-४१) ॥
इति किदिक, अपिषायति वा, पृषोदरादिरवात् ॥ ५ ॥ कल कण्ठोऽस्य कलकण्ठ,
॥ ६ ॥ काकेन पुष्यते काकपुष्ट ॥ ७ ॥

शेषधात्र-

कोकिले तु मदोल्लापी काकजातो रतोद्भव ।

मधुघोषो मधुकण्ठ सुधाकण्ठ कुहमुल ॥

घोषधिरनु पोषयितु कामताल कुनालिक ॥

काकोऽरिष्ट सकृत्प्रज ॥ ३८७ ॥

आत्मघोषश्चिरजीवी घूकारि करटो द्विक ।

एकदृग् बलिभुग् ध्वाङ्क्षो मौकुलिर्वायसोऽयभृत् ॥ ३८८ ॥

कायति काक “भीष्मालि” ॥ (उणा-२१) ॥ इति क, काश-द कायति
वा, ककते लीत्यादिति वा, इषत् कायति वा ॥ १ ॥ नास्ति रिष्ट मरणमस्य, अमृत
भुक्तत्वादरिष्ट ॥ २ ॥ सकृदक्षवार प्रजायते सकृत्प्रज सकृत् प्रजाऽपत्यमस्य वा
॥ ३ ॥ ३८७ ॥ आत्मन स्वनाम्ना घोषोऽस्य आत्मघोष, काकेति वाशनात्
॥ ४ ॥ चिर जावति चिरजीवी ॥ ५ ॥ घूकानामरि घूकारि ॥ ६ ॥ करोति
का-द करट दि यवि” ॥ (उणा-१४२) इत्यट, क’ इति रटतीति वा ॥ ७ ॥
द्वौ ककारौ नाम्नस्य द्विक ॥ ८ ॥ एका दृक्, एकदृगस्य रामेण कानीकृतत्वात् ॥ ९ ॥
बलि भुङ्क्ते बलिभुक्, वैश्वदेवभागार्हत्वात् । बलिपुष्टोऽपि ॥ १० ॥ ध्वाङ्क्षति काङ्क्षति
ध्वाङ्क्ष ॥ ११ ॥ माति मौकुलि माशालिभ्यामोकुलिमली’ ॥ (उणा-७०३)
॥ इत्योकुलि ॥ १२ ॥ वयते वायस स्वयिभ्या गित्’ ॥ (उणा-५७०) ॥
इत्यस वया एव वा, प्रज्ञादित्वाद् ॥ १३ ॥ अ यान् पिकान् विभर्त्सि पुष्पात्य य
भृत् ॥ १४ ॥ ३८८ ॥

वृद्ध द्रोण दग्ध कृष्ण पर्वतेभ्यस्त्वसौ पर ।

वनाश्रयश्च काकोल

वृद्धादिभ्य परोऽसौ काक वृद्धकाक ॥ १ ॥ ‘दुणत् हिंसायाम्’ द्रोणकाक ।
द्रोणाऽपि ॥ २ ॥ दग्धकाक ॥ ३ ॥ कृष्णकाक ॥ ४ ॥ पर्वतकाक ॥ ५ ॥ वन
मात्रयाऽस्य वनाश्रय ॥ ६ ॥ इषत् कोलति काकोल ॥ ७ ॥

भद्गुस्तु जलवायस ॥ ३८९ ॥

मज्जति जले मद्गु “मृमृतृ” ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु, न्यङ्क्वादित्वाद्
पत्वम् ॥ १ ॥ जलचारी वायसो जलवायस ॥ २ ॥ ३८९ ॥

धूके निशाट काकारि कौशिको लूक पेचक्रा ।

दिवान्ध

घषते शब्दायते धूक “धुयुहि-” ॥ (उणा-२४) ॥ इति को दार्घ्यत्व च,
धूशब्द करोति वा, तत्र ॥ १ ॥ निशायामटति निशाट ॥ २ ॥ काकानामरि
काकारि ॥ ३ ॥ कोश प्रयोजनमस्य कौशिक, विलेशयत्वात्, कुशिकस्यापत्यमिति
वा कौ शेते इति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ अलत्युलूक “शम्बूक” ॥ (उणा-
६१) ॥ इत्युके निपात्यते ऊर्ध्वलोक्यते, ऊर्ध्वा कणावस्थेति वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥
पचति पच “कीचक” ॥ (उणा-३३) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ ६ ॥ दिवा दिव
सेऽधो दिवाध ॥ ७ ॥

अथ निशावेदी कुक्कुटश्चरणायुध ॥ ३९० ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडो विटृताक्ष शिखण्डिक ।

निगा वेदयति नापयति निशावेदी ॥ १ ॥ कोक्ते गृह्णाति क्षुद्रज-तन् कु-
क्कुट पुष्पादलिङ्ग “नकुटकुम्कुट” ॥ (उणा १५५) ॥ इत्युट निपात्यते, कुणि
त्युच्चारण- कुटताति वा ॥ २ ॥ चरणावेव आयुधमस्य चरणयुध ॥ ३ ॥ ३९० ॥
कृकेण शिरोप्रावण, कृकम-यक्ष वा वक्षि कृक्वाकु “कृम्स्थूराद्वच क्च” ॥
(उणा ७२८) ॥ इति णिडु ॥ ४ ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ताम्रचूड ॥ ५ ॥ विटृते
अक्षिणा अरय विटृताक्ष ॥ ६ ॥ शिखण्डोऽस्यस्य शिखण्डिक ॥ ७ ॥

शेषान्न—

कुक्कुटे तु दाघनादध्वमचूडो नखायुध ।

मयूरचटक शौण्डो रणच्छु-द कलाधिक ॥

आरणी विटिकरो बोधिर्न दीक पुष्टिवधन ।

चित्रबाजो महायोगी स्वस्तिको मणिकण्ठक ॥

उषाकीलो विशाकश्च ब्राजस्तु ग्रामकुक्कुट ॥

हसाश्चक्राङ्ग वक्राङ्ग मानसौक सितच्छदा ॥ ३९१ ॥

प्रति गच्छति हसा “मावावदि-” ॥ (उणा ५६४) ॥ इति ण ॥ १ ॥
चक्राकारमङ्गमेवा वृत्तत्वाच्चक्राङ्गा ॥ २ ॥ वक्रमङ्गमेवा वक्राङ्गा ॥ ३ ॥ मानसाएवे
देवसरसि ओक एषा मानसौकस ॥ ४ ॥ सिताच्छदा एषा सितच्छदा ॥ ५ ॥ ३९१ ॥

यन प्रियमस्य यनप्रिय ॥ १ ॥ परेण अ येन भियते पुप्यते परभृत , काकी
 पुष्टवात् । अ-यगृत् परपुष्टमपि ॥ २ ॥ ताम्रे अक्षिणी अस्य साम्राक्ष ॥ ३ ॥ काकते
 चित्त गृह्णाति कोकित "कल्पनि" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील, स्त्रियामजादि
 रयादापि काकित्वा ॥ ४ ॥ पिबति चूतरस पिक "पापुलि" ॥ (उणा-४१) ॥
 इति क्दिक् , अपिक्वायति वा, पृषोदरादिरवात् ॥ ५ ॥ कल कण्ठोऽस्य कलकण्ठ
 ॥ ६ ॥ काकेन पुप्यते काकपुष्ट ॥ ७ ॥

शेषधात्र-

कोकिले तु मदोन्नापी काकजातो रतोद्बह ।

मधुपोषो मधुषण्ठ सुधाषण्ठ कुहमुत्त ॥

घोषयित्तु पोषयित्तु कामताल कुनालिक ॥

काकोऽरिष्ट सकृत्प्रज ॥ ३८७ ॥

आत्मघोषश्चिरजीवी घूकारि करटो द्विक ।

एकदृग् बलिभुग् ध्वाङ्क्षो मौकुलिर्वायसोऽयभृत् ॥ ३८८ ॥

कायति काक "भीण्शलि" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क काश-द् कायति
 वा, ककते लौल्यादिति वा, इपत् कायति वा ॥ १ ॥ नास्ति रिष्ट मरणमस्य, अमृत
 भुक्तत्वादरिष्ट ॥ २ ॥ सकृदकवार प्रजायते सकृत्प्रज, सकृत् प्रजाऽपत्यमस्य वा
 ॥ ३ ॥ ३८७ ॥ आत्मन स्वनाम्नो घोषोऽस्य आत्मघोष, काकेति वाशनात्
 ॥ ४ ॥ चिर जीवति चिरजीवा ॥ ५ ॥ घूकानामरि घूकारि ॥ ६ ॥ करोति
 शब्द करट दि यवि" ॥ (उणा-१४२) इत्यट, 'क' इति णटताति वा ॥ ७ ॥
 द्वौ ककारौ नाम-यस्य द्विक ॥ ८ ॥ एका दृक्, एकदृगस्य रामेण कानीकृतत्वात् ॥ ९ ॥
 बलिं भुङ्क्ते बलिभुक्, वैश्वदेवभागाहत्वात् । बलिपुष्टोऽपि ॥ १० ॥ ध्वाङ्क्षति काङ्क्षति
 ध्वाङ्क्ष ॥ ११ ॥ माति मौकुलि माशालिभ्यामोकुलिमली" ॥ (उणा-७०३)
 ॥ इत्योकुलि ॥ १२ ॥ वयते वायस 'सवयिभ्या णित्" ॥ (उणा-५७०) ॥
 इत्यस वया एव वा, प्रज्ञादित्वाद् ॥ १३ ॥ अ-वान् पिकान् विभर्ति पुष्णात्य य
 भृत् ॥ १४ ॥ ३८८ ॥

वृद्ध द्रोण दग्ध कृष्ण पर्वतेभ्यस्त्वसौ पर ।

वनाश्रयश्च काकोल

गृद्धादिभ्य परोऽपौ काक वृद्धकाक ॥ १ ॥ 'दुणत् हिंसायाम्' द्रोणकाक ।
 द्रोणाऽपि ॥ २ ॥ दग्धकाक ॥ ३ ॥ कृष्णकाक ॥ ४ ॥ पर्वतकाक ॥ ५ ॥ वन
 माश्रयाऽस्य वनाश्रय ॥ ६ ॥ इपत् कोलति काकोल ॥ ७ ॥

मद्गुस्तु जलवायस ॥ ३८९ ॥

मजति जले मद्गु “भृमृतृ” ॥ (उणा ७१६) ॥ इत्यु, न्यङ्क् दित्वाद्
गत्वम् ॥ १ ॥ जलचारी वायसो जलवायस ॥ २ ॥ ३८९ ॥

घूके निशाट काकारि कौशिको लक पेचका ।

दिवान्ध

घषते शब्दायते घूक “घुयुहि-” ॥ (उणा-२४) ॥ इति को दीर्घत्व च,
घुशब्द करोति वा, तत्र ॥ १ ॥ निशायामटति निशाट ॥ २ ॥ काकानामरि
काकारि ॥ ३ ॥ कोश प्रयोजनमस्य कौशिक, विरेशयत्वात्, कुशिकस्यापत्यमिति
वा कौ शेते इति वा पृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ अलत्युलक “शम्भूक” ॥ (उणा-
'६१) ॥ इत्युके निपात्यते ऊर्ध्वलोभ्यते ऊर्ध्वौ कणावस्येति वा पृषोदरादित्वात् ॥ ५ ॥
पचति पेचक “कीचक” ॥ (उणा ३३) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ ६ ॥ दिवा दिव
सेऽथो दिवान्ध ॥ ७ ॥

अथ निशावेदी कुक्कुटश्चरणायुध ॥ ३९० ॥

कुकवाकुस्ताम्रचूडो विवृताक्ष शिखण्डिक ।

निशा वेदयति नापयात निशावेदा ॥ १ ॥ कोकते गृह्णाति क्षुद्रेजतून् कु-
क्कुट पुष्पावलिङ्ग नकुटकुम्कुट” ॥ (उणा १५५) ॥ इत्युटे निपात्यते, कुगि
त्युच्चारणं कुटताति वा ॥ २ ॥ चरणावेय आयुधमस्य चरणयुध ॥ ३ ॥ ३९० ॥
कृकेण शिराग्रावण, कृकमयक्त वा वक्ति कृक्वाकु ‘कृम्स्त्रूराद्वा क् च’ ॥
(उणा ७१८) ॥ इति णिडु ॥ ४ ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ताम्रचूड ॥ ५ ॥ विवृते
अक्षिणी अस्य विवृताक्ष ॥ ६ ॥ शिखण्डोऽस्यस्य शिखण्डिक ॥ ७ ॥

शेषश्चान्न—

कुक्कुटे तु दाघनादयमचूडो नखायुध ।

मयूरचटक शौण्डो रणेच्छुश्च कलाधिक ॥

आरणी विष्किरो यौघिर्न दीक पुष्टिवधन ।

चित्रवाजो महायोगा स्वस्तिको मणिकण्ठक ॥

उषाकालो विशाक्य वाजस्तु ग्रामकुक्कुट ॥

हसाश्चक्राङ्ग वक्राङ्ग मानसौक सितच्छदा ॥ ३९१ ॥

प्रति गच्छति हसा “मावावदि-” ॥ (उणा ५६४) ॥ इति स ॥ १ ॥

वक्राकारमङ्गमेपा वृत्तत्वाच्चक्राङ्गा ॥ २ ॥ वक्रमङ्गमेपा वक्राङ्गा ॥ ३ ॥ मानसाप्ये
देवसरसि ओक एपा मानसौकस ॥ ४ ॥ सितादच्छदा एपा सितच्छदा ॥ ५ ॥ ३९१ ॥

दोषयात्र—

दृष्टेऽपु तु मराला स्यु ॥

राजहसास्त्वमी चञ्चुचरणरतिलोहितै ।

हसा ॥ राजानो राजहसा , अमी इति हसा , चञ्चुसहितधरणैरिति लक्षणे
सृतीया ॥ १ ॥

मल्लिकाक्षास्तु मलिनै

चञ्चुचरणैरित्यधिकार मल्लिकाक्षारे अक्षिणी एषां मल्लिकाक्षा , छुल्लापाङ्गत्वात् ॥ १ ॥

धार्तराष्ट्रा सितेतरै ॥ ३९२ ॥

दृष्टेऽपुचरणे , धृतराष्ट्रेऽमात्ये भवा धार्तराष्ट्रा , राजहृदयेभ्यो द्यूतत्वात् ,
धृतराष्ट्रा एव वा , प्रसादित्वाद् ॥ १ ॥ ३९२ ॥

कादम्बास्तु कलहसा पक्षे स्युरतिधूसरै ।

अदि वैक्लव्ये शोत्र कदम्बे प्रावृषि विक्लवते कादम्बा “कदेर्गिद्धा” ॥
(उणा-३२२) ॥ इत्यम्य , कदम्बस्येने सघचारित्वादिति वा ॥ १ ॥ कलध्वनयो
हसा कलहसा ॥ २ ॥

वारला वरला हसी वारटा वरटा च सा ॥ ३९३ ॥

मियते वारला “मुरल-” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते , वा पानी-
यमलति वा ॥ १ ॥ वर लाति वरला ॥ २ ॥ हसी हसकाता ॥ ३ ॥ वारि
सलिले अटति वारटा ॥ ४ ॥ मियते वरटा “दि-यवि-” ॥ (उणा-१४२) ॥
इत्यट ॥ ५ ॥ ३९३ ॥

दावाघाट शतपत्र

दारु आहृति दावाघाट “कमणोऽण्” ॥ ५ । १ । ७२ ॥ इत्यणि प्रयोदरा
दित्वात् टत्वम् , दारु आघटते वा ॥ १ ॥ शत बहुनि पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्र ॥ २ ॥

खञ्जरीटस्तु खञ्जन ।

खञ्जति खञ्जराट “खञ्जरीट” ॥ (उणा-१५२) ॥ १ ॥ “खसि
रसि-” ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यने खञ्जन ॥ २ ॥

सारसस्तु लक्ष्मण स्यात् पुष्करारय कुरङ्गर ॥ ३९४ ॥

सरति सारस “सुवयिभ्या णित्” ॥ (उणा-१७०) ॥ इत्यस , सरसि
भवो वा ॥ १ ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मण ॥ २ ॥ पुष्करस्य पक्षस्य आत्त्याऽस्य
पुष्करारय ॥ ३ ॥ कुरमिति शब्द करोति कुरङ्गर ॥ ४ ॥ ३९४ ॥

शेषधात्र-

सारसे दीपजानुक ॥

गोनर्दी मैथुनी कामी श्येनायो रक्तमस्तक ॥

सारसी लक्ष्मणा

लक्ष्मीरस्त्यस्या लक्ष्मणा 'लक्ष्मणी' इत्यन्ये ॥ १ ॥

अथ कुड् कौञ्चे

कुञ्चति कुड् ॥१॥ कुण्डेव कौञ्च , प्रज्ञादिस्वादण् तत्र ॥२॥ स्त्रियां त्वजातित्वा
दापि कुञ्चा ॥

चापे किकीदिवि ।

चप्यते भक्ष्यते श्येनेन चापस्तत्र ॥ १ ॥ किकीति कुवन् दाव्यति किकादिवि
"छविछिवि" ॥ (उणा-७०६) ॥ इति बौ निपात्यते । 'द्वे नास्त्री' इत्यन्ये । किकि-
दीविरपि ॥ २ ॥

चातक स्तोकको वप्पीह सारङ्गो नमोऽम्बुप ॥ ३९५ ॥

चतते याचते मेघाम्भवातक ॥१॥ स्तोक कायति काश्यते याचते वा स्तोक-
को, स्तोक कमस्येति वा ॥ २ ॥ नमोऽम्बुपानाद् वा पानमीहते वप्पीह , पृषोद-
रादिस्वात् ॥ ३ ॥ सरति सारङ्ग , सह आरहति वा, यूयचारित्वात् ॥४॥ नभस्यम्बु
पिबति नमोऽम्बुप ॥ ५ ॥ ३९५ ॥

चक्रवाको रथाङ्गाह कोको द्वन्द्वचरोऽपिच ।

'चक्र' इति वाक् आद्यास्य चक्रवाक ॥१॥ रथाङ्गचक्र तस्य आह्वा नामाऽस्य
रथाङ्गाह्व , तेन रथाङ्गश्चक्र इत्यादि ॥ २ ॥ कौति शब्दायति कोक " भीणशलि "
(उणा-२१) ॥ इति क ॥ ३ ॥ द्वन्द्वेन मिथुनेन चरति द्वन्द्वचर ॥ ४ ॥

टिट्ठिमस्तु कटुक्वाण उत्पादशयनश्च म ॥ ३९६ ॥

'टिकि गतौ' टिङ्गत् टिट्ठिम सिट्ठिकिभ्याम्- ' ॥ (उणा-३३२) ॥ इति
इम , टिक टिट्ठादेश-व, 'टिट्ठि' इति मायत् वा " कचित् " ॥ ५ । १ । १७१ ॥
इति ङ । ' टीट्ठिम ' इत्येक ॥ १ ॥ कटु काणोऽस्य कटुक्वाण ॥ २ ॥ उत्पाद
शेते उत्पादशयन ॥ ३ ॥ ३९६ ॥

चटको गृहवालिमुक् कलविङ्क कुलिङ्करु ।

चटति भिनत्ति आहार चटक " दृक्- ' ॥ (उणा-२७) ॥ इत्येक ॥१॥
गृहवालिं मुक् गृहवालिमुक् ॥ २ ॥ कलते शब्दायते कलविङ्क ' कलेविङ्क ' ॥

शेषमात्र—

इमेषु तु मराला स्तु ॥

राजहसास्त्वभी चञ्चुचरणैरतिलोहितै ।

हतागो राजानो राजहसा , अभी इति हसा , चञ्चुसहितैश्चरणैरिति लक्षणे
पृथीया ॥ १ ॥

मल्लिकाक्षास्तु मलिनै

चञ्चुरणैरित्यधिकारः, मल्लिकाक्षरे अक्षिणी एषां मल्लिकाक्षा , शृङ्गापाङ्गत्वात् ॥ १ ॥

धार्तराष्ट्रा सितेसरै ॥ ३९२ ॥

कृष्णचञ्चुचरणै , धृतराष्ट्रेऽमाल्ये भवा धार्तराष्ट्रा , राजहसेभ्यो यूनत्वात्,
धृतराष्ट्रा एव वा, प्रसादित्वाद् ॥ १ ॥ ३९२ ॥

कादम्बास्तु फलहसा पसै स्युरतिधूसरै ।

कदि वैल्लभ्ये सौत्र कदत्ते प्राशपि विल्लवन्ते कादम्बा “ कदेर्णिद्रा ” ॥
(उणा-३२२) ॥ इत्यन्य , कदम्बस्येमे सघचारित्वादिति वा ॥ १ ॥ कलध्वनयो
हसा कलहसा ॥ २ ॥

वारला वरला हसी वारटा वरटा च सा ॥ ३९३ ॥

म्रियते वारला “ मुरल-” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते, वा पानी-
यमलति वा ॥ १ ॥ वर लाति वरला ॥ २ ॥ हसी हसका-ता ॥ ३ ॥ वारि
सलिले अटति वारटा ॥ ४ ॥ म्रियते वरटा “ दिभ्यवि-” ॥ (उणा-१४२) ॥
इत्यट ॥ ५ ॥ ३९३ ॥

दार्वाघाट शतपत्र

दारु आहृति दार्वाघाट “ कमणोऽण् ” ॥ ५ । १ । ७२ ॥ इत्यणि पृषोदरा
दिभ्यात् टरवम्, दारु आघटते वा ॥ १ ॥ शत बहुनि पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्र ॥ २ ॥

खज्जरीटस्तु खज्जन ।

खज्जति खज्जरीट “ खजेररीट ” ॥ (उणा-१५२) ॥ १ ॥ “ प्वसि
रसि-” ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यने खज्जन ॥ २ ॥

सारसस्तु लक्ष्मण स्यात् पुष्करारय कुरङ्कर ॥ ३९४ ॥

सरति सारस “ स्रवधिभ्या नित् ॥ (उणा-१७०) ॥ इत्यस , सरसि
भवो वा ॥ १ ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मण ॥ २ ॥ पुष्करस्य पद्मस्य आर्याऽस्य
पुष्करारय ॥ ३ ॥ कुरमिति शब्द करोति कुरङ्कर ॥ ४ ॥ ३९४ ॥

" स्फुलिकलि-" ॥ (उणा-१०२) ॥ इतीदक्, के मूर्ध्नि लिङ् चूडाऽस्येति वा,
कालि गच्छति प्राप्नोति वा ॥ २ ॥ धूम्यायामिव भटति धूम्याट्, कृष्णत्वात् ॥ ३ ॥

कङ्कस्तु कमनच्छद ॥ ३९९ ॥

लोहपृष्ठो दीर्घपाद कर्कट स्कन्धमल्लक ।

कङ्कते गच्छति कङ्क ॥ १ ॥ कमन कात्तद्वदोऽस्य कमनच्छद ॥ २ ॥
॥ ३९९ ॥ लोहवर्णं पृष्ठमरय लोहपृष्ठ ॥ ३ ॥ दीर्घो पादावस्य दीर्घपाद ॥ ४ ॥
'कर्किं शौत्र' ककति ककट " दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट् ॥ ५ ॥
स्कन्धेन मल्ल समथ स्कन्धमल्लक ॥ ६ ॥

चिल्ल शकुनिरातापी

चिल्लति वातन शिथिलीभवति चिल्ल ॥ १ ॥ शक्नोति शकुनि ॥ २ ॥ वातप-
क्षातापी ॥ ३ ॥

इयेन पत्नी शशादन ॥ ४०० ॥

इयायते इयेन इयाकठि-" (उणा-२४२) ॥ इतान् ॥ १ ॥ पत्नी
सामान्योऽपि विशये वतते यत् शश्वत - 'इयनायो विहग पत्नी पत्निणौ शरप-
क्षिणौ' इति ॥ २ ॥ शशानीत्त शशादन ॥ ३ ॥ ४०० ॥

दाक्षाव्यो दूरदृग् गृध्र

दक्षयते दाक्षाव्य " श्रुदक्षिष्टहि-" ॥ (उणा-३७३) ॥ इत्याव्य, दक्षाव्य
एव दाक्षाव्य प्रज्ञादित्वाद् ॥ १ ॥ दूरात् पश्यति दूरदृक् ॥ २ ॥ गृध्यति मास
गृध्र कज्जयि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

गृध्रे तु पुरपद्व्याघ्र कामायु कूणितेक्षण ।

सुदशन शकु-याजौ ॥

अधोत्क्रोशो मत्स्यनाशन

कुरर

उच्चे क्रोशत्युत्क्रोश ॥ १ ॥ मत्स्यान् नाशयति मत्स्यनाशन ॥ २ ॥ कुरति
कुरर मृद्युदि-" ॥ (उणा-३९९) ॥ इति णिद् र, 'कुर इति शब्द राति वा ॥ ३ ॥

कीरस्तु शुक्रो रक्ततुण्ड फलादन ॥ ४०१ ॥

कायति कीर ' षसिवाशि-" ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किदीर कीति
वा-दमारयति वा ॥ १ ॥ शयति शुक्र " विचिषाय-" ॥ (उणा-२२) ॥ इति

(उणा-९५) ॥ ३ ॥ कोलति पुलिङ्गक " पुलिङ्गिनिर्भ्यामिङ्गक् " ॥ (उणा-९४) ॥ ४ ॥ पुलिङ्गोऽपि ॥

योपित् तु तस्य चटका

शगादित्वादापि क्षिपकादितादित्वाभावात् ॥ १ ॥

स्त्र्यपत्ये चटका तयो ॥ ३९७ ॥

तयोद्वयो स्त्रीलक्षणे लपत्ये पत्ये चटकस्य चटकाया वाऽपत्य चटका " चटकाणैर स्त्रियो तु लप् " ॥ ६ । १ । ७९ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ ३९७ ॥

पुमपत्ये चाटकैर

तयोरिति सवध्यत, चटकस्य चटकाया वा पुलक्षणऽपत्येऽभिधेये चाटकैर " चटकाणर -" ॥ ६ । १ । ७९ ॥ इति णेर ॥ १ ॥

दात्यूहे कालकण्टक ।

जलरङ्कुर्जलरञ्ज

ददात्यानद दात्यूह " दस्त्यूह " ॥ (उणा-५९४) ॥ इति त्यूहस्तत्र । दात्यूहोऽपि ॥ १ ॥ काला कण्टका रामोद्भेदा अस्य कालकण्टक 'काल कण्ठोऽस्येति कालकण्टक' इत्युक्ते ॥ २ ॥ जल रमते जलरङ्कु 'कैशाक्षमि-' ॥ (उणा-७४९) ॥ इति कु ॥ ३ ॥ जलन रज्यति जलरञ्ज ॥ ४ ॥

बके कङ्को बकोटवत् ॥ ३९८ ॥

बकीति बक न्यङ्कादित्वात् कत्य तत्र ॥ १ ॥ के जले केन वा इषयते कट्व ॥ २ ॥ बक्ति बकोट " कपोटबकोट-" ॥ (उणा-१६१) ॥ इत्योटे निपात्यते ॥ ३ ॥ ३९८ ॥

बलाहक स्याद् बलाक

बलति बलाहक 'बलिबलि-' ॥ (उणा-८१) ॥ इत्याहक ॥ १ ॥ " शालबलि-" ॥ (उणा-३४) ॥ इत्याक बलाक, पुस्त्ययम् यद्वाचस्पति - 'बलाकस्तु बलाहक । 'पुष्पजेऽपि छालिङ्ग एवायम् इति लिङ्गानुशासनकृत ॥ २ ॥

बलाका विसकण्ठिका ।

बलमकति बलाका ॥ १ ॥ विसमिव कण्ठोऽस्या विसकण्ठिका । 'विसकण्ठिका' इत्यये । बककाऽपि ॥ २ ॥

भृङ्ग कलिङ्गो धूम्याटः

भृङ्ग इव भृङ्ग कृष्णत्वात् विमर्त्तति वा ॥ १ ॥ वञ्जते शब्दायत कलिङ्ग

“ स्फुलिकलि-” ॥ (उणा-१०२) ॥ इषावक्, के मूर्ध्नि लिङ् चूडाऽस्येति वा,
कलिं गच्छति प्राप्नोति वा ॥ ० ॥ धूम्यायामिव अटति धूम्याट्, कृष्णत्वात् ॥ ३ ॥

कङ्कस्तु कमनच्छद ॥ ३९९ ॥

लोहपृष्ठो दीर्घपाद कर्कट स्कन्धमल्लक ।

कङ्कते गच्छति कङ्क ॥ १ ॥ कमन कान्तश्छदोऽस्य कमनच्छद ॥ २ ॥
॥ ३९९ ॥ लोहवर्णं पृष्ठमस्य लोहपृष्ठ ॥ ३ ॥ दीर्घा पादावस्य दाघपाद ॥ ४ ॥
'कफि वीत्र' ककति ककट " दिव्यवि-” ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट् ॥ ५ ॥
स्कन्धेन मल्ल समथ स्कन्धमल्लक ॥ ६ ॥

चिल्ल शकुनिरातापी

चिल्लति वातन शिथिलीभवति चिल्ल ॥ १ ॥ शक्नोति शकुनि ॥ २ ॥ वातप-
स्यातापी ॥ ३ ॥

श्येन पत्नी शशादन ॥ ४०० ॥

श्यायते श्येन श्यावठि-” (उणा-२४२) ॥ इतीन ॥ १ ॥ पत्नी
सामाव्योऽपि विशेषे वतते यत् शाश्वत -'श्यनाऽयो विहग पत्नी पत्निगौ शरप-
क्षिणौ' इति ॥ २ ॥ शशानीत्त शशादन ॥ ३ ॥ ४०० ॥

दाक्षाय्यो दूरदृग् गृध्र

दक्षयते दाक्षाय्य ' ध्रुदन्निगृह-” ॥ (उणा-३७३) ॥ इत्याग्य दक्षाय्य
एव दाक्षाय्य प्रज्ञादित्वाद् ॥ १ ॥ दूरात् पश्यति दूरदृक् ॥ २ ॥ गृध्र्यति मास
गृध्र ऋज्वजि-” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ३ ॥

शेष-नाश-

गृध्रे तु पुरुषव्याघ्र कामायु कूणितक्षण ।

सुदशन शकुन्याजौ ॥

अथोत्क्रोशो मत्स्यनाशन

कुरुर

उत्क्रोशोऽनुत्क्रोश ॥ १ ॥ मत्स्यान् नाशयति मत्स्यनाशन ॥ २ ॥ कुरुरति
कुरुर मृशदि-” ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किदर, कुर' इति श-द राति वा ॥ ३ ॥

कीरस्तु शुक्रो रक्ततुण्ड फलान्न ॥ ४०१ ॥

कायति कार घसिवाशि- ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किदीर काति
श-दमारयति वा ॥ १ ॥ शवति शुक्र " विविषाय-” ॥ (उणा-२२) ॥ इति

हरणं भवं कारणं पशरस्य यासि या ॥ १ ॥ मदं स्मृतिं गच्छ ॥ २ ॥

सुगृह्यन्सुसूचिक ॥ ४०७ ॥

शोभन गृहस्य गुह्यं ॥१॥ गङ्गुरेय साधिरस्य नाड्याने चञ्चुसूचि ॥२॥

धुम्भकागुत्तुत्तु धुम्भकागुत्तुत्तु ।

पुष्पोति शब्द एतेति पुष्पकार, स कुशमुद्र इव पुष्पकारकुशकुट्ट ॥ १ ॥

कीर्तन पुनपुन "कुके कोऽन्तव" ॥ (उपा-३३४) ॥ इत्युक्तं, कुरुशब्द

भातीति या ॥ २ ॥ 'फुदक' इति खनोऽस्य फुदकखन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यते पक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ ४०८ ॥

दीप्यते कापार्हापक इयेन सिष्यान्कादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

ऐका गृत्वाश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिण ।

उच्यते आत्मनो भयमिति चेत्ता “ निष्कमुखा-” ॥ (उणा-२६) ॥ इति
के निपात्यते ॥१॥ गृह्य त गृह्या “ पदाखैरि-” ॥५॥१४४॥ इति क्यप् ॥ २ ॥

॥ उक्ता खचरा पथेद्रिया ॥

जलचराटिह---

मत्स्यो मीन पृथुरोमा क्षपो विसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥

सद्वचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ।

निस्रार शकली शल्की शवरोऽनिमिपस्तिमि ॥ ४१० ॥

मात्रति जलेन मत्स्य ' मदे स्य ' ॥ (उणा-३८३) ॥ मत्सोऽपि ॥ १ ॥

मीनाति स तून् मान ' ज्ञाणसादी-' ॥ (उणा-२६१) ॥ इति किन् न ॥॥

पृथु रोम रोमपक्षोऽत्र ॥ ३ ॥ क्षपति हिगस्ति क्षप ॥ ४ ॥ विस्ररति विमारि

महादित्वाद् णिन्, विसार्येव विसारिण ' विसारिणो मत्स्ये ॥ ७ । ३ । ५९ ॥

इति स्वार्थेऽण् ॥ ५ ॥ अण्डात् जातोऽण्डज ॥ ६ ॥ ४ ९ ॥ सधेन चरति एध

चारी ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्व कण्ठकजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव

आत्मा मत्स्यजातिस्तामश्नाति आत्माशा ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽस्मात् स्वकुल-

क्षय ॥ १० ॥ विसरति विमार सत् स्थिरव्याधियलमत्स्ये' ॥ ५।३।१७ ॥

इति घञ् ॥ ११ ॥ शम्भूतानि शल्कानि च पृष्ठस्य शकली शक्ती ॥ १२ ॥ १३ ॥

शः शृणाति शवर ॥ १४ ॥ न निमिषति खोचन अनिमिष ॥ १५ ॥ ताम्यति स्थले

तिमि कामतमिसाम्भे - ॥ (उणा-६१३) ॥ इति इरित्व च तिम्यतीति वा
 - ॥ (उणा-६१३) - इति इति ॥ १६ ॥ ५१० ॥

नाम्युपात्त्य ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किद ॥ १६ ॥ ४१० ॥

शेषध्वान्—

मत्स्ये तु जलपाप्पक ॥

मूको जलाशय शेव ॥

सहस्रदृष्टे वादाल

सहस्र दृष्ट्यो दृष्ट्वा अस्य सहस्रदृष्टस्तत्र ॥ १ ॥ वदति वादाल “चात्वाल—” ॥

(उणा-४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ १ ॥

शेषध्वान्—

सहस्रदृष्टस्त्वेतन ॥ जालवालो वदाल ॥

पाठीने चित्रवल्लिक ।

पठ्यते भक्ष्यत्वन पाठीन ‘पठर्णित्’ ॥ (उणा-२८७) ॥ इतीनस्तत्र ॥ १ ॥

चित्रा वायोऽस्य चित्रवल्लिक ॥ २ ॥

शेषध्वान्—

अथ पाठीने मृदुपाठक ॥

शकुले स्यात् कलक

शक्नाति शकुल “हपिगृति” ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल, तत्र ॥ १ ॥

फलयति कलक, कल कायति वा ॥ २ ॥

अथ गडक शकुलार्भक ॥ ४११ ॥

गडति पुच्छाच्छोटनात् सिञ्चति गडक ॥ १ ॥ शकुलस्याभक शकुलाभक

॥ २ ॥ ४११ ॥

उल्लुपी शिशुके

उल्लुम्पतीत्येवशाल उल्लुगे, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ शिशुमारप्रतिकृति शि
शुक तत्र ॥ २ ॥

प्रोष्ठी शफर श्वेतकोलके ।

प्रोपति दहति पित्तकारित्वात् प्रोष्ठी वनिरुणि’ ॥ (उणा-१६२) ॥
इति ठ ॥ १ ॥ शप्यते शफर पुष्त्रीलिङ्ग शपे ष्च’ ॥ (उणा-१०१) ॥

इत्यर शफान् राति शाघ्रगतित्वादिति वा ॥ २ ॥ श्वेत काल उत्महोऽस्य श्वेत
कालकस्तत्र ॥ ३ ॥

नलमीनश्चिलिचिम

नलचारी मीनो नलमीन शुषिरतृणात्तथारित्वात् नलामो वा ॥ १ ॥ चीयते
लीयत चिलिचिम पृषादरादित्वात् । ‘चिलिचोमछिदोपकृत् इति तु वैद्या ॥ २ ॥

कारणं भवं कारणं पश्यत्यथ याति वा ॥ १ ॥ मरुं लुति गदल ॥ २ ॥

सुगृह्यन्सुचिह्न ॥ ४०७ ॥

शोभनं गृहमस्य सुगृह ॥ १ ॥ चञ्चुरेषु सूपिरस्य गड्याचो चञ्चुसूचिह्न ॥ २ ॥

कुम्भकारकुम्भकुम्भ कुम्भ कुम्भकारकुम्भ ॥ १ ॥

कुम्भोति कारुं करोति कुम्भकार, ॥ कुम्भकुम्भ इव कुम्भकारकुम्भ ॥ १ ॥
कारुने कुम्भकुम्भ "कुम्भे कोऽन्तर्ध" ॥ (उणा-३३४) ॥ इत्युम्, कुम्भकारु
भातीति वा ॥ २ ॥ 'कुम्भ' इति रानाऽस्य कुम्भस्वन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यते पक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ ४०८ ॥

दीप्यते कापादीपक इयेन सिन्धुगदादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

टेका गृह्याथ ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिण ॥

उपति आरमनो भयमिति टेका "निष्कतुहक-" ॥ (उणा-२६) ॥ इति
के निपात्यते ॥ १ ॥ गृह्यते गृह्या "पदाखेरि-" ॥ ५।१।४४ ॥ इति ध्रुव ॥ २ ॥

॥ उक्ता खचरा पञ्चेन्द्रिया ॥

जलचराणां-

मत्स्यो मीन पृथुरोमा क्षपो वैसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥

सङ्घचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ॥

निसार शक्ली शल्की शवरोऽनिमिषास्तिमि ॥ ४१० ॥

मायाति जलेन मत्स्य 'मदे स्य' ॥ (उणा-३८३) ॥ मत्स्योऽपि ॥ १ ॥

मीनाति म तून् मान 'जाणसीदी-' ॥ (उणा-२६१) ॥ इति किद् न ॥ १ ॥

पृथु रोम रोमपक्षोऽन ॥ ३ ॥ अपति द्विस्तु स्य ॥ ४ ॥ विसरति विचारि

प्रहादित्वाद् णिन्, विसार्येव वैसारिण "विसारिणो मत्स्ये" ॥ ७।३।५९ ॥

इति स्वार्थऽण् ॥ ५ ॥ अण्डात् जातोऽण्डज ॥ ६ ॥ ४०९ ॥ सधेन क्षरति उध

चारा ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्व कण्टकजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव

आत्मा मत्स्यजातिसामान्याति आत्माशा ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽस्मात् स्वकुल

क्षय ॥ १० ॥ विसरति विसार सत्ते स्थिर-याधिरलमत्स्ये ॥ ५।३।१७ ॥

इति घञ् ॥ ११ ॥ शक्लानि शल्कानि च पृष्ठस्य शक्ली शल्की ॥ १२ ॥ १३ ॥

श शृणाति शवर ॥ १४ ॥ न निमिषति लोचने अनिमिष ॥ १५ ॥ ताम्यति स्थले

तिमि कमितमिस्तम्भे ॥ (उणा-६१३) ॥ इति इरित्व च सिम्यतीति वा

नाम्युपात्त्य ॥ (उणा-६१९) ॥ इति किदि ॥ १६ ॥ ४१० ॥

शेषध्वान्—

मत्स्ये तु जलपिप्पक ॥

मूको जलाशय शेव ॥

सहस्रदृष्ट्रे वादाल

सहस्र बह्व्यो दप्त् अस्थ सहस्रदृष्ट्रस्तत्र ॥१॥ वदति वादाल “चात्वाल—” ॥

(उणा-४८०) ॥ इत्याले निपात्यते ॥ २ ॥

शेषध्वान्—

सहस्रदृष्ट्रस्तेतन ॥ जालवालो वदाल ॥

पाठीने चित्रवल्लिक ॥

पठते भक्ष्यत्वन पाठान ‘पठर्णित्’ ॥ (उणा-२८७) ॥ इतीनस्तत्र ॥ १ ॥

चित्रा वल्पोऽस्य चित्रवल्लिक ॥ २ ॥

शेषध्वान्—

अथ पाठीने मृदुपाठक ॥

शकुले स्यात् फलक

शक्नाति शकुल “हपिगृति” ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल, तत्र ॥ १ ॥

फलयति फलक, कल कायति वा ॥ २ ॥

अथ गडक शकुलार्मक ॥ ४११ ॥

गडति पुच्छाच्छोटनात् सिञ्चति गडक ॥ १ ॥ शकुलस्याभक शकुलाभक

॥ २ ॥ ४११ ॥

उल्लपी शिशुके

उल्लम्पतीत्येवशाल उल्लपी, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ शिशुमारप्रतिकृति शि

शुक तत्र ॥ २ ॥

प्रोष्ठी शफर श्वेतकोलके ।

प्रोषति दहति पित्तकारित्वात् प्रोष्ठी “वनिष्णि” ॥ (उणा-१६०) ॥

इति ठ ॥ १ ॥ शप्यते शफर पुञ्जीलिङ्ग “शपे प् च” ॥ (उणा-१०१) ॥

इत्यर शफान् राति शाघ्नगतित्यादति वा ॥ २ ॥ श्वेत काल उत्पङ्गाऽस्य श्वेत

कालकस्तत्र ॥ ३ ॥

नलमीनश्चिलिचिम

नलचारी मीनो नलमीन शुषिरतृणात्तथारितान् नटाभो वा ॥ १ ॥ रीयने

लीयत चिलिचिम पृषोदरादित्वात् । चिलिचामश्रिदोषश्च इति शु वैया ॥ २ ॥

करणं भव कारणं पारस्य भवति वा ॥ १ ॥ मरु लाति यद्वल ॥ २ ॥

मुगृह्यन्नुसुनिक ॥ ४०७ ॥

शोभन गृहस्य मुगृह ॥ १ ॥ चञ्चुरेव सुषिरस्य गड्ढाणे चञ्चुसूचिक ॥ २ ॥

कुम्भकारकुण्डस्तु कुम्भकुम्भ कुम्भस्त्यन ।

कुम्भोति शब्दं करोति कुम्भकार, च कुण्ड इव कुम्भकारकुण्ड ॥ १ ॥

कोकः कुम्भ "कुम्भे कोकस्तथा" ॥ (उणा-१३४) ॥ इत्युम्भ, कुकुशदन

भातीति वा ॥ २ ॥ 'कुम्भ' इति खनोऽस्य कुम्भस्त्यन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यते पक्षिणोऽये स दीपक ॥ ४०८ ॥

दीप्यते कापादीपक इनेन सिन्धवादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

उक्ता गृह्याश्च ते गेहास्तक्ता ये मृगपक्षिण ।

उपति आत्मनो भयमिति छक्ता "निष्कृष्टकृ-" ॥ (उणा-२६) ॥ इति

के निपात्यते ॥ १ ॥ गृह्य त गृह्या 'पदाखेरि-" ॥ ५।१।४४ ॥ इति षयप् ॥ २ ॥

॥ उक्ता खचरा पक्षेऽद्या ॥

जलचराणाह—

मत्स्यो मीन पृथुरोमा क्षपो वैसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥

सद्वचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ।

निसार शकली शल्की शवरोऽनिमिपस्तिमि ॥ ४१० ॥

माद्यति जलन मत्स्य 'मदे स्य' ॥ (उणा-३८३) ॥ मत्सोऽपि ॥ १ ॥

मीनाति म तन् मान 'जाण्शादी-' ॥ (उणा-२६१) ॥ इति क्तिन् ॥ २ ॥

पृथु रोम रोमपक्षोऽत्र ॥ ३ ॥ क्षपति हिास्ति षष् ॥ ४ ॥ विसरति विषारि

महादित्वात् णिन्, विसर्येव वैसारिण 'विसारिणो मत्स्ये' ॥ ७।३।५९ ॥

इति स्वायेंडू ॥ ५ ॥ अण्डात् जातोऽण्डज ॥ ६ ॥ ४०९ ॥ सधेन वरति षष्

चारा ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्व कष्टकजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव

आत्मा मत्स्यजातिस्तामश्नाति आत्माशा ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽन्मात् स्वकुल-

क्षय ॥ १० ॥ विसरति विमार सत्त स्थिरव्याधिबलमत्स्ये' ॥ ५।३।१७ ॥

इति घञ् ॥ ११ ॥ शकलानि शल्कानि च पृष्ठस्य शकली शल्की ॥ १२ ॥ १३ ॥

श शृणाति शवर ॥ १४ ॥ न निमिपति लाचन अनिमेष ॥ १५ ॥ ताम्यति स्यते

तिमि क्रमितमिस्तम्भे-" ॥ (उणा-६१३) ॥ इति इरित्य च तिन्त्यतीति वा

नाम्युपात्य ॥ (उणा-६०९) ॥ इति क्तिदि ॥ १६ ॥ ४१० ॥

शेषधान—

मत्स्ये तु जलपाप्पक ॥

मूको जलाशय शेष ॥

सहस्रदृष्ट्रे वादाल

सहस्र बह्व्यो दध्ना अस्य सहस्रदृष्ट्रस्तत्र ॥ १ ॥ वदति वादाल “चात्वाल—” ॥

(उणा-४८०) ॥ इत्याल निपात्यते ॥ २ ॥

शेषधान—

सहस्रदृष्टस्त्रेतन ॥ जालवालो बदाल ॥

पाठीने चित्रवलिक् ॥

पठ्यते भक्ष्यत्वन पाठान “पठर्णित्” ॥ (उणा-२८७) ॥ इतीनस्तत्र ॥ १ ॥

चित्रा वाफोऽस्य चित्रवलिक् ॥ २ ॥

शेषधान—

अथ पाठीने मृदुपाठक ॥

शकुले स्यात् कलक

शक्नाति शकुल “हविवृति” ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल, तत्र ॥ १ ॥

कलयति कलक, कल कायति वा ॥ २ ॥

अथ गडक शकुलार्मक ॥ ४११ ॥

गडति पुच्छाच्छोटनात् सिधति गडक ॥ १ ॥ शकुलस्यामक शकुलामक

॥ २ ॥ ४११ ॥

उल्लपी शिशुके

उल्लम्पतीत्येवशाल उल्लपी, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ शिशुमारप्रतिकृति शि

शुक तत्र ॥ २ ॥

प्रोष्ठी शफर श्वेतकोलके ।

प्रोषति दहति पित्तकारित्वात् प्रोष्ठी ‘वनेकणि ॥ (उणा-१६७) ॥

इति ठ ॥ १ ॥ शप्यते शफर पुल्लीलिङ् शपे फ् च ॥ (उणा-४०१) ॥

इत्यर शफान् राति शाघ्रगतित्वादति वा ॥ २ ॥ श्वेत काल उत्तमहोऽस्य श्वेत

कालवस्त्र ॥ ३ ॥

नलमीनश्चिलिचिम

नलचारी मीनो नलमीन गुपिरतृणात्तयारित्वात् नलामो वा ॥ १ ॥ चीयते

लीयत चिलिचिम पृषादरादित्वात् । ‘चिलिचिमास्त्रिदोषवृत्’ इति घु वैद्या ॥ २ ॥

कारणं मय कारणं पश्यत्यथ वाति वा ॥ १ ॥ मयं लाति गदल ॥ २ ॥

सुगृह्यन्सुसुनिक ॥ ४०७ ॥

शोभा गृह्यन्सु सुगृह ॥ ॥ पञ्जुरेय सुपिरस्य नाड्याचो चञ्जुसूचिक ॥ २ ॥

कुम्भकारकुम्भानुदस्तु कुम्भ कुम्भकारकुम्भ ॥ १ ॥

कुम्भेति शब्द करोति कुम्भकार, च कुम्भानुद इव कुम्भकारकुम्भ ॥ १ ॥
कोक गृह्यन्सु "कुम्भे कोकस्तथा" ॥ (उणा-३३४) ॥ इत्युम्भ, कुम्भानुद
भातीति वा ॥ २ ॥ 'कुम्भ' इति खनाऽस्य कुम्भस्वन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यन्ते पक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ ४०८ ॥

दीप्यते कापादीपक इने मिथ्यानादादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

टेका गृह्याश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिण ।

उपति आत्मनो भयमिति छका "निष्कुरुक-" ॥ (उणा-२६) ॥ इति
के निपात्यते ॥ १ ॥ गृह्य त गृह्या "पदास्त्रिर-" ॥ ५।१।४४ ॥ इति क्यप् ॥ २ ॥

॥ उक्ता खचरा पश्येद्रिया ॥

जलचराणाह-

मत्स्यो मीन पृथुरोमा क्षपो वैसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥

सङ्घचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ।

निसार शकली शल्की शवरोऽनिमिपस्तिमि ॥ ४१० ॥

माद्यति जलेन मत्स्य 'मदे स्य' ॥ (उणा-३८३) ॥ मत्स्योऽपि ॥ १ ॥

मीनाति म तन् मान 'जाणूदीदी-' ॥ (उणा-२६१) ॥ इति क्तिन् ॥ १ ॥

पृथु रोम रोमपक्षोऽत्र ॥ ३ ॥ क्षपति हिास्ति नप ॥ ४ ॥ विसरति विमरि

महादित्वाद् णिन्, विसर्येव वैसारिण "विसारिणो मत्स्ये" ॥ ७।३।५९ ॥

इति स्वार्थऽण् ॥ ५ ॥ अण्डात् जातोऽण्डज ॥ ६ ॥ ४ ९ ॥ सधेन वरति पथ

चारा ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्व कण्टकजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव

आत्मा मत्स्यजातिस्त्रामश्राति आत्माशा ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽस्मात् स्वकुल-

क्षय ॥ १० ॥ विसरति विसार सत्त स्थिरव्याधिवलमत्स्ये ॥ ५।३।१० ॥

इति घञ् ॥ ११ ॥ शकलानि शल्कानि च पृष्ठऽस्य शकली शल्की ॥ १२ ॥ १३ ॥

न वृणाति शवर ॥ १४ ॥ न निमिपति लोचने अनिमिप ॥ १५ ॥ ताम्यति स्थले

तिमि क्रामितमिस्तम्भे-" ॥ (उणा-६१३) ॥ इति इरित्वं च तिम्यतीति वा

नाम्युपात्य ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि ॥ १६ ॥ ४१० ॥

उष्णवीर्यमस्य उष्णवीर्य ॥ ३ ॥ महती वसाऽस्य महावस ॥ ४ ॥

उद्रस्तु जलमार्जार पानीयनकुलो वसी ॥ ४१६ ॥

उनति उद्र 'कृज्याज' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किट्टर ॥ १ ॥ जलस्य
मार्जारो जलमार्जार ॥ २ ॥ पानीयस्य नकुल पानीयनकुल ॥ ३ ॥ वसाऽस्य
स्य वसी ॥ ४ ॥ ४१६ ॥

ग्राहे तन्तुस्त तुनागोऽग्रहारो नाग-तन्तुणौ ।

गृह्णाति ग्राह तत्र ॥ १ ॥ तनोति देह त तु ॥ २ ॥ त-तुरुषो नाग
सपस्त-तुनाग ॥ ३ ॥ अवहरत्यवहार "अवहसासन्नो" ॥ ५ । १ । ६३ ॥
इति ण ॥ ४ ॥ नागो जलसप ॥ ५ ॥ त-तुवत् तुणात् क्वाटलीभवति त-तुण,
पृषादरादित्वात् ॥ ६ ॥ चरणपाशोऽपि ॥

उपसहारमाह—

अन्येऽपि यादोभेदा स्युर्वहवो मकरादय ॥ ४१७ ॥

मङ्कत मकर 'जठर-' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, मा कुर्यात्
किञ्चिदिति तस्य-त्यस्मादिति वा ॥ १ ॥ आदिग्रहणात् शङ्कुफणिप्रमृतय ॥ ४१७ ॥

कुलीर कर्कट पिङ्गचक्षु पार्श्वोदरप्रिय ।

द्विधागति षोडशाङ्गि कुरचिल्लो बहिश्चर ॥ ४१८ ॥

कोलति कुलार पुक्लीबलिङ्ग "घसिबलि-" ॥ (उणा-४१९) ॥ इति
किट्टर कुलिनमारयाति वा जनकभक्षत्वात्, यत् कौटिर्य - 'कटकसधमाणो हि
राजपुत्रा जनकभक्ष्या' इति ॥ १ ॥ कर्कि सात्र 'ककति ककट' "दिच्यवि-"
(उणा-१४०) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ पिङ्गचक्षुषा अस्य पिङ्गचक्षु ॥ ३ ॥ पार्श्वोदर
प्रियमस्य पार्श्वोदरप्रिय ॥ ४ ॥ द्विधाऽप्रत पश्चाच्च गातरस्य द्विधागति ॥ ५ ॥
षोडश अहयोऽस्य षोडशाह ॥ ६ ॥ कुरन् विनति कुरचिल्ल ॥ ७ ॥ जलाद्
बहिश्चरति तरातुमनभिज्ञत्वाद् बहिश्चर ॥ ८ ॥ ४१८ ॥

कच्छप कमठ कूर्म क्रोडपादश्चतुर्गति ।

पञ्चाङ्गगुप्त-दौलेयो जीवथ

कच्छोऽनूपप्राय कूर्मपादो वा, कच्छ पाति कच्छप, कच्छेन पिबतीति वा,
कत् कुत्सित शपताति वा ॥ १ ॥ काम्यते यज्ञार्थं कमठ "मृनृशृ-" ॥ (उणा-
१६७) ॥ इत्यठ, क मठति निवमताति वा ॥ २ ॥ कुरात् कुरति वा कूर्म
रुक्मप्राप्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ क्रोड पादा
अस्य क्रोडपाद ॥ ४ ॥ चतुषा अप्रत पश्चात् पार्श्वयोश्च गतिरस्य चतुर्गति ॥ ५ ॥

मत्स्यराजस्तु रोहित ॥ ४१२ ॥

मास्याः राजा मत्स्यराज ॥ १ ॥ रोहित रोहित, रक्तताद्रा ॥ २ ॥ ४१२ ॥

मद्गुरस्तु राजशृङ्ग

ममति मद्गुर 'मश्रुर' ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, मद्गुर
राति वा ॥ १ ॥ शृङ्गेण राजते राजशृङ्ग ॥ २ ॥

शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया ।

धीर्यत शृङ्गा ॥ १ ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यजात तु पोताधान जलाणुकम् ॥ ४१३ ॥

क्षुद्राद्य अण्डाग्ने सृताद्य मत्स्या क्षुद्राण्डमत्स्यास्तेषा जातं सङ्घात क्षुद्राण्ड
मत्स्यजातम् । क्षुद्राण्डा मत्स्यसङ्घात 'इत्यक । पोता आधीयन्तेऽत्र पोताधानम् ॥ १ ॥
जलङ्गति जलाणुक 'कथ्यणे' ॥ (उणा-५६) ॥ इति जिदुक ॥ २ ॥ ४१३ ॥

महामत्स्यास्तु चीरिलि तिमिङ्गिलगिलादय ।

महान्तश्च त मत्स्याश्च महामत्स्या ॥ १ ॥ चिर स्त्रायते चीरिलि, पृषोदरादि
रवात् ॥ २ ॥ तिमि गिलति 'अगिलाद् गिलगिलगिलया' ॥ ३१२११५ ॥ इति
मोऽन्ते तिमिगिलस्त गिलति तिमिगिलगिल, आदिशब्दाद् नद्यावत्तादय ॥ ३ ॥

अथ यादासि नकाद्या हिंसका जलजन्तवः ॥ ४१४ ॥

याति यादासि 'यधिभ्या यादेधौ च' ॥ (उणा-५६८) ॥ इत्यसु नकाद्या
वक्ष्यमाणा हिंसा जलचरा ॥ १ ॥ ४१४ ॥

नक्र कुम्भीर आलास्य कुम्भी महामुखोऽपि च ।

तालुजिह्व शङ्खमुखो गोमुखो जलसूकर ॥ ४१५ ॥

न क्रामति नक्र 'नन क्रामयामि' ॥ (उणा-४) ॥ इति विद् नखादि-
त्वादेकस्य नना लोपोऽपरस्यादभाव ॥ १ ॥ स्कुम्भाति कुम्भीर 'जम्बार' ॥
(उणा-४२२) ॥ इतरे निपात्यते कुम्भिन इत्यति वा ॥ २ ॥ आलमनयहेतु
रास्यमस्य आलास्य ॥ ३ ॥ कुम्भाकारताऽस्त्यस्य कुम्भा ॥ ४ ॥ महद् मुखमस्य
महामुख ॥ ५ ॥ तालुनि जिह्वाऽस्य तालुजिह्वा ॥ ६ ॥ शङ्खस्येव मुखमस्य
शङ्खमुख । शङ्कमुखोऽपि ॥ ७ ॥ गारिव मुखमस्य गामुख ॥ ८ ॥ जलचारी
सूकरो जलसूकर ॥ ९ ॥ ४१५ ॥

शिशुमाग्वन्मुहूर्म उष्णवीर्यो महावस ।

शिशुन् मारयति शिशुमार जलरवि ॥ १ ॥ अम्बुन कुर्मोऽम्बुह ॥ २ ॥

उष्णवीर्यमस्य उष्णवीर्य ॥ ३ ॥ महती वसाऽस्य महावस ॥ ४ ॥

उद्रन्तु जलमार्जार पानीयनकुलो वसी ॥ ४१६ ॥

उनत्ति उद्र 'ऋज्याज' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किं द्र ॥ १ ॥ जलस्य
मार्जारो जलमार्जार ॥ २ ॥ पानीयस्य नकुल पानीयनकुल ॥ ३ ॥ वसाऽस्य
स्य वसी ॥ ४ ॥ ४१६ ॥

ग्राहे तत्तुस्तन्तुनागोऽग्रहारो नाग-तत्तुणौ ।

गृह्णाति ग्राह तत्र ॥ १ ॥ तनोति देह तत्तु ॥ २ ॥ तत्तुरूपो नाग
सपस्त-तुनाग ॥ ३ ॥ अवहरत्यवहार "अवहसाससो" ॥ ५ । १ । ६३ ॥
इति ण ॥ ४ ॥ नागो जलसप ॥ ५ ॥ तत्तुषत् तुणात् कुटलीभवति तत्तुण ,
पृषादरादित्वात् ॥ ६ ॥ चरणपाशोऽपि ॥

उपसहारमाह—

अ येऽपि यादेभेदा स्युर्बहवो मकरादय ॥ ४१७ ॥

मङ्कत मकर 'जठर-' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, मा कृयात्
किञ्चिदिति तस्य-त्यस्मादिति वा ॥ १ ॥ आदिप्रहणात् सङ्कृफणिप्रसृतय ॥ ४१७ ॥

कुलीर कर्कट पिङ्गचक्षु पार्श्वोदरप्रिय ।

द्विधागति षोडशाह्नि कुरचिल्लो बहिश्चर ॥ ४१८ ॥

कोलति कुलार पुत्रलाघटिङ्ग "घसिवशि-" ॥ (उणा-८१९) ॥ इति
किदार कुलिनमारयति वा जनकभक्ष्यत्वात्, यत् कौटिल्य - 'कटकसधर्माणो हि
राजपुत्रा जनकभक्ष्या' इति ॥ १ ॥ कर्क 'सात्र' कर्कति कर्कट "दिष्यवि-"
(उणा-१४०) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ पिङ्गचक्षुषी अस्य पिङ्गचक्षु ॥ ३ ॥ पार्श्वोदर
प्रियमस्य पार्श्वोदरप्रिय ॥ ४ ॥ द्विधाऽग्रत पश्चाच्च गतिरस्य द्विधागति ॥ ५ ॥
षोडश अष्टयोऽस्य षोडशाह ॥ ६ ॥ कुरन् चिलति कुरचिल्ल ॥ ७ ॥ जलाद्
बहिश्चरति तरातुमनभिज्ञत्वाद् बहिश्चर ॥ ८ ॥ ४१८ ॥

कच्छप कमठ कूर्म क्रोडपादश्चतुर्गति ।

पञ्चाङ्गुल दौलेयौ जीवथ

कच्छोऽनूपप्राय कूमपादो वा, कच्छ पाति कच्छप, कच्छेन पिवतीति वा
कत् कुत्सित शपताति वा ॥ १ ॥ काम्यते यज्ञार्थ कमठ "मृत्तृशृ-" ॥ (उणा-
१६७) ॥ इत्यट, क मठति निवसताति वा ॥ २ ॥ किरात कुराति वा कूम
कूमप्राप्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ क्रोडे पादा
अस्य क्रोडपाद ॥ ४ ॥ चतुधा अग्रत पश्चात् पार्श्वपार्श्व गतिरस्य चतुर्गति ॥ ५ ॥

मत्स्यराजस्तु रोहित ॥ ४१२ ॥

मत्स्यानां राजा मत्स्यराज ॥ १ ॥ रोदति रोहित, रक्तताद्रा ॥ २ ॥ ४१२ ॥

मद्गुरस्तु राजशृङ्ग

ममति मद्गुर 'श्वगुर' ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, मद्गुर
राति पा ॥ १ ॥ शृङ्गेण राजते राजशृङ्ग ॥ २ ॥

शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया ।

शीर्येत शृङ्गा ॥ १ ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यजात तु पोताधान जलाणुकम् ॥ ४१३ ॥

क्षुद्राद्य अण्डाभि सृताथ मत्स्या क्षुद्राण्डमत्स्यास्तेषां जातं सङ्घात क्षुद्राण्ड
मत्स्यजातम् । क्षुद्राण्डा मत्स्यसङ्घात 'इत्यक' । पाता आधीयन्तेऽत्र पोताधानम् ॥ १ ॥
जलङ्गाति जलाणुक 'कण्यणे' ॥ (उणा-५६) ॥ इति शिदुक ॥ २ ॥ ४१३ ॥

महामत्स्यास्तु चीरिल्लि तिमिङ्गिलगिलादय ।

महान्तश्च त मत्स्याश्च महामत्स्या ॥ १ ॥ चिर छायते चीरिल्लि, पृषोदरादि
त्वात् ॥ २ ॥ तिमिं गिलति 'अगिलाद् गिलगिलगिलया' ॥ ३ । २ । ११५ ॥ इति
मोऽन्ते तिमिगिलस्त गिलति तिमिगिलगिल, आदिशब्दाद् न-न्यावत्तादय ॥ ३ ॥

अथ यादासि नक्राया हिंसका जलजन्तवः ॥ ४१४ ॥

याप्ति यादासि 'यधिभ्या यादेधौ च' ॥ (उणा-९६८) ॥ इत्यस् नक्राया
वक्ष्यमाणा हिंसा जलचरा ॥ १ ॥ ४१४ ॥

नक्र कुम्भीर आलास्य कुम्भी महामुखोऽपि च ।

तालुजिह्व शङ्खमुखो गोमुखो जलसूकर ॥ ४१५ ॥

न क्रामति नक्र 'नन क्रामगमि' ॥ (उणा-४) ॥ इति छिद् नखादि-
त्वादेकस्य नया लोपोऽपरस्यादभाव ॥ १ ॥ स्कुम्भाति कुम्भीर 'जम्भार' ॥
(उणा-४२२) ॥ इतारे निपात्यते कुम्भिन इत्यति वा ॥ २ ॥ आलमनधहेतु
रास्यमस्य आलास्य ॥ ३ ॥ कुम्भाकारताऽस्त्यस्य कुम्भा ॥ ४ ॥ महद् मुखमस्य
महामुख ॥ ५ ॥ तालुनि जिह्वाऽस्य तालुजिह्वा ॥ ६ ॥ शङ्खस्येव मुखमस्य
शङ्खमुख । शङ्खमुखोऽपि ॥ ७ ॥ गारिव मुखमस्य गामुख ॥ ८ ॥ जलचारी
सूकरो जलसूकर ॥ ९ ॥ ४१५ ॥

शिशुमास्त्वम्बुकूर्म उष्णवीर्यो महावस ।

शिशून् मारयति शिशुमार जलकपि ॥ १ ॥ अम्बुन कूर्मोऽम्बुदृम ॥ २ ॥

स्वेदाद् घर्भाज्जायते स्वेदजा आदिग्रहणा-मत्कुण-मशकादय ॥ १ ॥

मत्स्यादय समूर्छनोद्भवा ॥ ४२२ ॥

आदिग्रहणात् सपादय ॥ १ ॥ ४२२ ॥

खञ्जनास्तूदभिद

बहुवचनाद् येषां पि शलमादय ॥ १ ॥

अथोपपादुका देव नारका ।

उपपद्यते स्वयमित्यवशीला उपपादुका ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

अस्योन्नय इत्यष्टौ

असना जावाना योन्नय उत्पत्तिस्थानानीति ॥ १ ॥

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

उद्भिन्ति भुवमुद्भिद् ॥ १ ॥ उद्भदनमुद्भिद् ततो जायते उद्भिन्म ॥ २ ॥

उद्भिन्ति उद्भदम् ॥ ३ ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यध्राहेमच्च द्विविरचिताया स्वोपज्ञाभिधानचि तामणिनाममालाटीकाया

तियक्काण्डश्चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ नारककाण्ड ।

अथ पञ्चम नारककाण्डमारभ्यते—

स्युर्नारकास्तु परेत प्रेत यात्या ऽतिवाहिका ।

नरके भवा नारका, यौगिकत्वाद् नारकिक-नैरयिक-नारकीयादय ॥ १ ॥

क्रमणा परावृत्त्या इता परता ॥ २ ॥ प्रकर्षेण इता प्रेता ॥ ३ ॥ यात्य त पाडा

यात्या ॥ ४ ॥ अतिवाह्य ते अतिवाहिका कुशिकहृदिक ॥ (उणा-४५) ॥

इति साधु ॥ ५ ॥

आजूर्विष्टि

आजवति आज दिवुद्द ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यत ॥ १ ॥

वेवष्टि विष्टि नरके हठात् क्षप दमुपि ॥ (उणा ६५१ ॥ इति क्विपि । स्त्रीला

द्वावेतौ ॥ २ ॥

पद्यानेन गुप्त पद्याद्गुप्त ॥ ६ ॥ दुम्या अपत्य दोलय ॥ ७ ॥ जीवति जीव
 “ गृशीशपि-” ॥ (उणा-२१०) ॥ इत्यप । उदारो देदयाम्, सस्कृतेऽपि ॥ ८ ॥

फच्छर्पो दुली ॥ ४१९ ॥

‘ द्रुतन् राक्षस ’ दातात जल दुल “ नाम्नुपा-ल-” ॥ (उणा-६०९) ॥
 इति किंदि , दपो दुल ॥ १ ॥ ४१९ ॥

मण्डूके हरि शाल्म-प्लव भेक प्लवङ्गमा ।

वर्षाम् प्लवग शालुरजिह्व-व्यङ्ग दर्दरा ॥ ४२० ॥

मण्डयति मण्डूक “ मृम यजि- ” ॥ (उणा-५८) ॥ इत्युक्तत्र ॥ १ ॥
 द्रियते सपेण हरि ॥ २ ॥ शालति शाल्म ‘ महिकाण-’ (उणा-४७८) ॥ इति
 णिदु ॥ ३ ॥ प्लवत प्लव ॥ ४ ॥ बिभेति भेक “ भीण्शलि-” ॥ (उणा-२१) ॥
 इति क ॥ ५ ॥ प्लवेन गच्छति प्लवङ्गम प्लवग ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्षासु भवति वर्षाम्
 पुलिङ्ग ॥ ८ ॥ शृणाति शाल ‘ ऋतृशृ-’ ॥ (उणा-७०७) ॥ इति णिदुल्ल
 च रस्य ॥ ९ ॥ नास्ति जिह्वाऽस्य अजिह्व , इवदर्धेऽन नन् ॥ १० ॥ विशष्ट
 मङ्गमस्य व्यङ्ग ॥ ११ ॥ दीयत ददुर ‘ श्वशुर-’ ॥ (उणा-४०६) ॥ इत्यु
 निपात्यते, ददुशब्द रातीति वा ॥ १२ ॥ ४२० ॥

स्थले नरादयो ये तु ते जले जलपूर्वका ।

याव-तो नर करि तुरगादय स्थलचरा जीवास्ताव-तो जलशब्दपूर्वा जलचरा
 अपि स्यु , यथा जलनर , जलहस्ती जलतुरङ्ग इत्यादि ॥ १ ॥

अथ सप्तजीवानामुत्पत्तिविषयविभायमाह—

अण्डजा पक्षिसर्पाद्या

आदिप्रहणाद् गोधा कृकलासादय ॥ १ ॥

पोतजा कुञ्जरादय ॥ ४२१ ॥

पोता जरायुर्हिता गम पोतरूपा जाय-त पातजा ॥ १ ॥ आदिप्रहणात्
 श्वावित् शशारिकादय ॥ ४२१ ॥

रसजा मद्यकीटाद्या

रसाजायन्ते रमजा आदिशब्दाद् घृतकीटाद्या ॥ १ ॥

नृगवाद्या जरायुजा ।

जरायुगमशय्या सस्मान्जाता जरायुजा , आदिप्रहणात् महिष सूकरादय ॥ १ ॥

यूकाद्या स्वदजा

स्वेदाद् घर्माज्जाय ते स्वेदजा , आदिग्रहणान्मत्स्य-मशकादय ॥ १ ॥

मत्स्यादय समूर्धनोद्ध्रवा ॥ ४२२ ॥

आदिग्रहणात् सपादय ॥ १ ॥ ४२२ ॥

खञ्जनास्तूदभिद

बहुवचनाद् येऽपि शलभादय ॥ १ ॥

अथोपपादुका देव नारका ।

उपपद्यते स्वयमित्यवशाला उपपादुरा ॥ १ ॥

उपपहारमाह—

प्रसयोनय इत्यष्टौ

प्रसना जीवाना योनय उत्पत्तिस्थानानीति ॥ १ ॥

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

उद्भिज्जति भुवमुद्भिद् ॥ १ ॥ उद्भदनमुद्भिज्जत् ततो जायते उद्भिजम् ॥ १ ॥

उद्भिनात् उद्भिदम् ॥ ३ ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यभाहेमचन्द्रविरचिताया स्वोपज्ञाभिधानचि तामणिनाममालाढाकाया

तियक्काण्डश्चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ नारककाण्ड ।

अथ पञ्चम नारककाण्डमारभ्यते—

स्युर्नारकास्तु परेत प्रेत याल्या अतिवाहिका ।

नरके भवा नारका , यौगिकत्वाद् नारकिक्-नैरयिक्-नारकीयादत्र ॥ १ ॥

कर्मणा परावृत्त्या इता परता ॥ १ ॥ प्रकर्षेण इता प्रता ॥ ३ ॥ याल्य त पाडा

याल्या ॥ ४ ॥ अतिवाह्यते अतिवाहिका कुशिकहृदिक ॥ (उणा-४५) ॥

इति साधु ॥ ५ ॥

आजूर्विष्टि

आजवति आजू दिव्युद्द ॥ ५।२।८३ ॥ इति विपि निपात्यत ॥ १ ॥

वेवष्टि विष्टि नरके हृदात् क्षप दमुपि ॥ (उणा ५५१ ॥ इति क्विप्ति । स्त्रीला

भवेतौ ॥ २ ॥

पयाङ्गेन गुप्त पयाङ्गुप्त ॥ ६ ॥ दुस्त्या अपत्य दीलय ॥ ७ ॥ जीवति जीव
 " गृध्रीशपि-" ॥ (उणा-२१०) ॥ इत्यथ । उद्धारो देश्याम्, स्रष्टुनेऽपि ॥ ८ ॥

कच्छपां तुली ॥ ४१९ ॥

' दुतन् राक्षस ' दातात जल दुत " नाम्नुपा ल्य-" ॥ (उणा-६०९) ॥
 इति द्विदि , टपो दुत् ॥ १ ॥ ४१९ ॥

मण्डक हरि शालूर प्लव भेक प्लवङ्गमा ।

वर्षाभू प्लवगः शालूरजिह्व व्यङ्ग दर्दरा ॥ ४२० ॥

मण्डयति मण्डक " मृम यजि-" ॥ (उणा-५८) ॥ इत्यूक्तस्तत्र ॥ १ ॥
 हियते सपेण हरि ॥ २ ॥ शालति शालूर " महिकाण-" (उणा-४३८) ॥ इति
 णिद्वु ॥ ३ ॥ प्लवते प्लव ॥ ४ ॥ निभेति भेक ' मीणशलि-" ॥ (उणा-२१) ॥
 इति क ॥ ५ ॥ प्लवेन गच्छति प्लवङ्गम प्लवग ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्षाभू भवति वर्षाभू
 पुलिङ्ग ॥ ८ ॥ शृणाति शाल ' ऋतृशृ-" ॥ (उणा-७०७) ॥ इति णिदुल्ल
 च रस्य ॥ ९ ॥ नास्ति जिह्वाऽस्य अजिह्व , इवदर्धेऽत्र नन् ॥ १० ॥ विशष्ट
 मङ्गमस्य व्यङ्ग ॥ ११ ॥ दीयत दर्दुर ' श्वशुर-" ॥ (उणा-४०६) ॥ इत्युर
 निपात्यते, दर्दुश-द रातीति वा ॥ १२ ॥ ४२० ॥

स्थले नरादयो ये तु ते जले जलपूर्वका ।

याव-तो नर करि तुरगादय स्थलचरा जीवास्ताव तो जलशब्दपूर्वा जलचरा
 अपि स्यु , यथा जलनर , जलहस्ता जलतुरङ्ग इत्यादि ॥ १ ॥

अथ सवर्णवानामुत्पत्तिविषयविभागमाह-

अण्डजा पक्षिसर्पाद्या

आदिप्रहणाद् गोधा कृच्छ्राद्यादय ॥ १ ॥

पौतजा कुञ्जरादय ॥ ४२१ ॥

पौता जरायुरहिता गर्भ पातरूपा जाय त पातजा ॥ १ ॥ आदिप्रहणात्
 श्वावित् शशारिकादय ॥ ४२१ ॥

रसजा मधकीटाद्या

रसाजाय त रसजा आदिशब्दाद् घृतकीटाद्या ॥ १ ॥

नृगवाद्या जरायुजा ।

जरायुगर्भशय्या सस्मान्जाता जरायुजा , आदिप्रहणात् महिष सूकरादय ॥ १ ॥

यूकाद्या स्वेदजा

स्वेदाद् घर्भाजायन्ते स्वेदजा , आदिग्रहणान्मत्कुण-मशकादय ॥ १ ॥

मत्स्यादय समूर्छनोद्भवा ॥ ४२२ ॥

आदिग्रहणात् सपादय ॥ १ ॥ ४२२ ॥

खज्जनास्तूद्भिद

बहुवचनादयेऽपि शलभादय ॥ १ ॥

अथोपपादुका देव नारका ।

उपपद्यते स्वयमित्यवशाला उपपादुरा ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

त्रसयोनय इत्यष्टौ

प्रसन्ना जायन्ता योनय उत्पत्तिस्थानानाति ॥ १ ॥

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

उद्भिन्ति भुवमुद्भिद् ॥ १ ॥ उद्भदनमुद्भिद् ततो जायते उद्भिजम् ॥ २ ॥

उद्भिन्ति उद्भिदम् ॥ ३ ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यभ्राहेमचन्द्रविरचिताया स्वोपज्ञाभिधानचि तामणिनाममालाटीकाया

तियक्काण्डश्चतुथ ॥ ४ ॥

॥ अहम् ॥

अथ नारककाण्ड ।

अथ पञ्चम नारककाण्डमारभ्यते—

स्युर्नारकास्तु परेत प्रेत यात्या ऽतिवाहिका ।

नरके मवा नारका , यौगिकत्वाद् नारकिक-नैरयिक-नारकीयादय ॥ १ ॥

कमणा परावृत्त्या इता परेता ॥ २ ॥ प्रकर्षेण इता प्रेता ॥ ३ ॥ यात्य त पाडा

यात्या ॥ ४ ॥ अतिवाह्य ते अतिवाहिका कुशिकहृदिक ॥ (उणा-४५) ॥

इति साधु ॥ ५ ॥

आजूर्विष्टि

आजवति आजू दिव्युद्द ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति त्रिपि निपात्यत ॥ १ ॥

वेवष्टि विष्टि नरके हृतात् क्षप इमुपि ॥ (उणा ५५१ ॥ इति किति । स्त्रीला

फवेतौ ॥ २ ॥

यातना कारणा तीम्रेदना ॥ १ ॥

यातन यातना ॥ १ ॥ 'शृ गृ दितायाम्' इति ह-त्ययात् तुराद स्वार्थे णिन्त
कारण कारणा ॥ २ ॥ तीमा च सा मदना तीमयदना ॥ ३ ॥

नरकस्तु नारक स्यान्निरयो दुर्गतिश्च स ।

नृणानि शिक्षयति पापिनो नरक "दृक्नु-" ॥ (उणा-१) ॥ इत्यक , नरा काय
न्यास्मिन् वा, नरान् शृ-तति नृणोति चेति वा ॥ १ ॥ नरकस्य बाहुलकाद् दापत्वं
नारक , नार कायस्यत्र वा ॥ २ ॥ निष्कार्ताऽयादनुकूलदेवाभरण ॥ ३ ॥
निदिता गतिदुर्गति पुत्रीलिङ्ग ॥ ४ ॥

घनोदधि घनवात तनुवात नम स्थिता ॥ २ ॥

रत्न शर्करा वालुका पङ्क धूम तम प्रभा ।

महातम प्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमय ॥ ३ ॥

क्रमान् पृथुतरा सप्त

घनो निबिडा न तु द्रव उदधिघनोदधि ॥ १ ॥ घनधासौ वातश्च घनवातो
निबिडवात ॥ २ ॥ तनुधासौ वातश्च तनुवात ॥ ३ ॥ नम आकाश , तेषु प्रत्यक
स्थिता प्रतिष्ठिता ॥ ४ ॥ २ ॥ रत्नादिभ्य परा प्रभा रत्नप्रभा ॥ १ ॥ शकरा
प्रभा ॥ २ ॥ वालुकाप्रभा ॥ ३ ॥ पङ्कप्रभा ॥ ४ ॥ धूमप्रभा ॥ ५ ॥ तम प्रभा
चेति पद् ॥ ६ ॥ सप्तमा महातम प्रभा चेति, रत्नादिभि प्रभा-तीत्य-वधा ॥ ७ ॥
क्रमेण पृथुतराऽधाऽधा नरकभूमयो भवतीति ॥ ३ ॥

शेषान्-

अथ रत्नप्रभा घमा वशा तु शकराप्रभा ।

स्याद्वालुकाप्रभा शैला भवेत् पङ्कप्रभाऽजना ॥ १ ॥

धूमप्रभा पुना रिष्टा माघव्या तु तम प्रभा ।

महातम प्रभा माघव्यव नरकभूमय ॥ २ ॥

अथ त्रिंशत् पञ्चविंशति ।

पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाण्यून च पञ्चभि ॥ ४ ॥

लक्ष पञ्च च नरकावासा सीमन्तकादय ।

एतासु स्यु क्रमेण

एतासु रत्नप्रभायासु सप्तसु नरकभूमिषु सीमन्तको रत्नप्रभापृथिव्याप्रथमप्रतरय
प्यवर्ती नरकेन्द्र , तत्प्रभृतय क्रमेण नरकावासा भवन्ति । तेषां च सङ्ख्या रत्न-

प्रभाया त्रिशङ्काणि, शेषासु क्रमेण पञ्चविंशति, पञ्चदश, दश, त्रीणि च लक्षाणि
पञ्चोनैकलक्षमित्या पृथ्या ॥ ४ ॥ सप्तम्या तु पञ्चैव नरकावासा भवन्तीति ।
आदिप्रहणात् रौद्र हाद्वारव घातनादया गृह्यत ॥

अथ पाताल बडवामुखम् ॥ ५ ॥

बलिबश्माधोभुवन नागलोको रसातलम् ।

पतन्त्यस्मिन् पाताल “पतिकृच्छ्रो णित्” ॥ (उणा-४७९) ॥ इत्याल
पातमलताति वा ॥ १ ॥ बडवामुखमिव मुखमस्य बडवामुखम् ॥ २ ॥ ५ ॥ बले-
वैरोचनामुरस्य वेश्म बलिवेश्म ॥ ३ ॥ अधस्ताद् द्यावापृथिव्योभुवनमधोभुवनम्
॥ ४ ॥ नागानां लोका भुवन नागलोक ॥ ५ ॥ रसायास्तलमधो रसातलम्, रसा
भूस्तल पृष्ठमस्य वा ॥ ६ ॥ एकदेशेन तल, रसा चापि ॥

रन्ध्र त्रिल निर्व्ययन कुहर शुपिर शुपि ॥ ६ ॥

छिद्र रोप विवर च निम्न रोक वपातरम् ।

रन्ध्रति र ध्र “खुरक्षुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥
बिलति भिनीति बिलम् ॥ २ ॥ निर्व्यय्यतऽनेन निर्व्ययनम् ॥ ३ ॥ कुह्यते कुहरम्
‘मृद्युदि-’ ॥ (उणा-३९९) इति किद्र, कृत्सित हरतीति वा, कु हरति
क्षयत्वादिति वा ॥ ४ ॥ शुष्यत्यस्मिन् शुपिर “शुपीपि-” ॥ (उणा-४१६) ॥ इति
किद्र शुपिरस्यास्ताति वा मध्वादित्वाद् र शुपिधममात्रेऽपि मधुवत् ॥ ५ ॥
शुष्यत्यस्या शुपि “नाम्युपा ल्य-” ॥ (उणा-६०९) इति किद्र ब्रीहिलोऽयम्,
वैजयन्ती तु-‘श्वभ्र नवला शुपिवपा’ इति पुस्त्यप्याह । सुष्ठु स्यति शुपि द-त्यादि
इत्यके ॥ ६ ॥ छिद्यते छिद्र ‘कृज्यजि-’ ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किर् र
॥ ७ ॥ रुप्यति विमाहयति रोपम् ॥ ८ ॥ विमियत विवरम् ॥ ९ ॥ निमिमतेऽत्र
निम्न “शुसुनिम्या माडो ङित्” ॥ (उणा-२६६) ॥ इति न ॥ १० ॥ राचते
प्रकाशतऽनेन रोकम् ॥ ११ ॥ उप्यतेऽस्या वपा भिदादत्वात् साधु ॥ १२ ॥
अनिलयननातरम् ॥ १३ ॥

गर्त श्वभ्रा ऽवया ऽगाध दरास्तु विवरे भुव ॥ ७ ॥

गिरति गत पुत्रालिङ्ग ‘टम्यमि-’ ॥ (उणा-२००) ॥ इति ॥ १ ॥
श्वयति श्वभ्र “खुरक्षुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत श्वभिभ्रान्तमिति
वा ॥ २ ॥ अवत्यस्मादवट “दिव्यावि-” ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट, न वट

यातना कारणा तीव्रवेदना ॥ १ ॥

यातनं यातना ॥ १ ॥ 'दृष्ट्वा दिमायाम्' इति हत्ययात् तुराद स्वार्थे निजन्त
कारण कारणा ॥ २ ॥ सीमा च सा वदना तीव्रवदना ॥ ३ ॥

नरकस्तु नारक स्यान्निरयो दुर्गतिश्च स ।

तृणाति शिष्यति पापिनो नरक "दृक्कु-^१" ॥ (उणा-१) ॥ इत्यक, नरा कय
न्यास्मिन् वा, नरान् श्रुन्तति कृणोति वेति वा ॥ १ ॥ नरकस्य बाहुलकाद् दास्यते
नारक, नार क्षयस्यत्र वा ॥ २ ॥ निष्कातोऽयादनुकूलदेवाग्रय ॥ ३ ॥
निदिता गतिदुर्गति पुत्रोलिङ्ग ॥ ४ ॥

घनोदधि घनवात तनुवात नम स्थिता ॥ २ ॥

रत्न शर्करा बालुका पङ्क धूम तम प्रभा ।

महातम प्रभा चेत्यघोऽघो नरकभूमय ॥ ३ ॥

क्रमान् पृथुतरा सप्त

घनो निबिडो न तु द्रव उदधिघनोदधि ॥ १ ॥ घनवासा वातश्च घनवाता
निबिडवत् ॥ २ ॥ तनुवासा वातश्च तनुवात ॥ ३ ॥ नम आकाश, तेषु प्रत्येक
स्थिता प्रातिष्ठिता ॥ ४ ॥ २ ॥ रत्नादिभ्य परा प्रभा रत्नप्रभा ॥ १ ॥ शर्करा
प्रभा ॥ २ ॥ बालुकाप्रभा ॥ ३ ॥ पङ्कप्रभा ॥ ४ ॥ धूमप्रभा ॥ ५ ॥ तम प्रभा
चति पद् ॥ ६ ॥ 'सप्तमा महातम प्रभा चति, रत्नादिभि प्रभा'ताल्य-वशा ॥ ७ ॥
क्रमेण पृथुतराऽधाऽधा नरकभूमयो भवताति ॥ ३ ॥

शेषान्-

अथ रत्नप्रभा घमा वशा तु शर्कराप्रभा ।

स्थाद्बालुकाप्रभा शैला भवेत् पङ्कप्रभाऽजना ॥ १ ॥

धूमप्रभा पुना रिष्टा माधव्या तु तम प्रभा ।

महातम प्रभा माघ येव नरकभूमय ॥ २ ॥

अथ त्रिंशत् पञ्चविंशति ।

पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाण्युन च पञ्चभि ॥ ३ ॥

लक्ष पञ्च च नरकावासा सीमन्तकादय ।

एतासु स्यु क्रमेण

एतासु रत्नप्रभायासु सप्तसु नरकभूमिषु सीमन्तको रत्नप्रभापृथिव्याप्रथमप्रतरम
ध्यवर्ती नरक द, तत्प्रमृतय क्रमेण नरकावासा भवन्ति । तेषां च सर्वस्या रत्न-

प्रभाया त्रिशलक्षणि, शेषासु क्रमेण पञ्चविंशति , पञ्चदश, दश, त्रीणि च लक्षाणि
पञ्चोनैकलक्षमित्या पठ्या ॥ ४ ॥ अष्टम्या तु पञ्चैव नरकावासा भवताति ।
आदिमहणात् रौद्र हाहारव घातनादया गृह्यते ॥

अथ पाताल बडवामुखम् ॥ ५ ॥

बलिवेशमाधोभुवन नागलोको रसातलम् ।

पतत्यास्मिन् पाताल “पतिवृद्धयो गित्” ॥ (उणा-४७९) ॥ इत्याल
पातमलताति वा ॥ १ ॥ बडवामुखमिव मुखमस्य बडवामुखम् ॥ २ ॥ ५ ॥ बले-
वैरोचनासुरस्य वेश्म बलिवेश्म ॥ ३ ॥ अष्टस्ताद् द्यावापृथग्व्योभुवनमधोभुवनम्
॥ ४ ॥ नागाना लोका भुवन नागलोक ॥ ५ ॥ रसायास्त्रलमधो रसातलम्, रसा
भूस्तल पृष्ठमस्य वा ॥ ६ ॥ एकदेशेन तल, रसा चापि ॥

रन्ध्र निल निर्व्यथन कुहर शुषिर शुषि ॥ ६ ॥

छिद्र रोप विवर च निम्न रोक वपातरम् ।

रथ्यति र ध्र “खुरक्षुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ १ ॥
विलति भिनत्ति विलम् ॥ २ ॥ निर्व्यथ्यतऽनेन निर्व्यथनम् ॥ ३ ॥ कृष्यते कुहरम्
‘मृद्युदि-’ ॥ (उणा-३९९) इति किदर , कुरिषत हरताति वा, कु हरति,
श्रूयत्वादिति वा ॥ ४ ॥ शुष्यत्यास्मिन् शुषिर “शुषीपि-” ॥ (उणा-४१६) ॥ इति
किदर शुषिरस्यास्ताति वा, मध्वादित्वाद् र शुषिधममात्रेऽपि मधुवत् ॥ ५ ॥
शुष्यत्यस्या शुषि “नाम्युपात्य-” ॥ (उणा-६०९) इति किदि लीलिहोऽयम्,
वैजय ती तु-‘श्वभ्र नवला गुपिवपा’ इति पुस्यप्याह । सुष्ठु स्यति सुषि दत्यादि
इत्येके ॥ ६ ॥ छिद्यते छिद्र ‘क्रुज्यनि-’ ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र
॥ ७ ॥ रप्यति विमाहयति रोपम् ॥ ८ ॥ विमियत विवरम् ॥ ९ ॥ निमिमातेऽन
निम्न “शुसुनिम्या माडो डित्” ॥ (उणा-२६६) ॥ इति न ॥ १० ॥ राचत
प्रकाशतऽनेन रोकम् ॥ ११ ॥ उप्यतऽस्या वपा मिदादित्वात् साधु ॥ १२ ॥
अनित्यननातरम् ॥ १३ ॥

गतं श्वभ्रा ऽवग ऽगाध दरास्तु विवरे भुव ॥ ७ ॥

गिरति गत पुष्कालिङ्ग “टम्यमि-” ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥ १ ॥
श्वयति श्वभ्र “खुरक्षुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत, श्वभिभ्रान्तमिते
वा ॥ २ ॥ अवलस्मादवट “दिव्यवि-” ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट, न वट

सीति वा अणक् अणित् अस्मिन् बाहुल्यत् "पुनात्र" ॥ ५ । ३ । १३ ।
इति य एयादरादिनात् साधु ॥ ३ ॥ न गाघाऽगाध ॥ ४ ॥ दीयत इ
निलङ् ॥ ५ ॥ ० ॥

इत्याचारधामपद्मविरचितायां स्वापञ्चमिधानचिन्तामणिनाममाज्ञाटाकाया
नारककाण्ड पञ्चम ॥ ५ ॥

॥ अहम् ॥

अथ षष्ठ काण्ड ।

उक्ता देवाधिदेवादया मुक्ता, ससारिणश्चतुर्गता दवा मत्यास्तियञ्चा नारका-
श्च क्रमादसाधारणाहमहित यद्यपि काण्ड । इदानीं तत्साधारणनामाभिधानि
षष्ठ सामान्यकाण्डमारभ्यते—

स्याल्लोको विष्टप विश्व भुवन जगती जगत् ।

लोकतेऽऽलोकतऽनन्तानां भावामाधानस्मिन्निति लोक ॥ १ ॥ विश्वस्यस्मिन्
जीवाजीवा विष्टप पुल्लोबलिङ्ग "विष्टपोलप" ॥ (उणा-३०७) ॥ इत्यप तपा
स्यत ॥ २ ॥ 'विष्टपी' ॥ (उणा-१११) ॥ इति किद्वे विश्वम् ॥ ३ ॥ भवत्य
स्मिन् सर्वं भुवन पुल्लोबलिङ्ग सूत्रम् ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किद्वे ॥ ४ ॥
गच्छत्यस्यां जगती गमेर्दिद् द्व च' ॥ (उणा-८६५) ॥ इति कतु 'अवात्त'
दित' ॥ २ । ४ । २ ॥ इति दः ॥ ५ ॥ गच्छतात्येवंशाल जगत् फलबलिङ्ग 'दिष्टुद्द'
॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति किपि निपात्यते ॥ ६ ॥

जीवाजीवाधारक्षेत्र लोकोऽलोकस्ततोऽन्यथा ॥ १ ॥

जावा प्राणव त एकेन्द्रियादय तेभ्योऽयऽत्मावा चमास्तिकायादय तेषां
साधारभूत क्षेत्र लोक इत्यनुवाद ॥ १ ॥ तस्मादयोऽलोक आकाशस्वरूप ॥ १ ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतन

क्षेत्र देहमात्र जानात् चेतयते शरीरप्रमाणत्वात् क्षेत्रज्ञ ॥ १ ॥ अतस्ति ससर-
त्यात्मा पुल्लिङ्ग सात्मात्मात्मन्—' ॥ (उणा-११) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ॥
पुरि शरीरे शेते पुरुष एयादरादिनात् ॥ ३ ॥ चतयते चेतन ॥ ४ ॥ जीवाऽपि ॥

स पुनर्भवी ।

जीव स्यादसुमान् सत्त्व देहभृत्-जन्यु जतव ॥ २ ॥

स आत्मा भवोऽस्त्यस्य भवा सतारी ॥ १ ॥ जावति प्राणान् धारयति जीव

॥ २ ॥ असव प्राणा सत्यस्य असुमान् । प्राणीत्यपि ॥ ३ ॥ सीदति सत्त्व पुष्टी
बलिह ॥ ४ ॥ देह विमस्ति देहमृत्, यौगिकत्वाद् देहभाक्, शरीरीत्यादय ॥ ५ ॥
जायते जन्तु “यजिशुधि” ॥ (उणा-८०१) ॥ इति यु ॥ ६ ॥ “कृषिकमि” ॥
(उणा-७७३) ॥ इति तुनि जन्तु पुष्टीबलिह ॥ ७ ॥ शेषा पुसि ॥ २ ॥

उत्पत्तिर्जन्म-जनुपी जनन जनिरुद्भव ।

उत्पदनमुत्पत्ति ॥ १ ॥ जनन जन्म “मन्” ॥ (उणा-९११) ॥ इति
मन् । अकारान्तोऽपि ॥ २ ॥ “स्यत्ति” ॥ (उणा-९९७) ॥ इत्युसि जनु
क्षीबलिह्वावर्तौ ॥ ३ ॥ जायते जननम् ॥ ४ ॥ “पदिपठि” ॥ (उणा-६ ७) ॥ इति
इप्रत्यये जनि क्षीलिह ॥ ५ ॥ उद्भवनमुद्भव ॥ ६ ॥

जीवेऽसुजीवितप्राणा

जीवत्यनेन जाव त्रिलिह तत्र ॥ १ ॥ अस्य तेऽष्व पुमि बहुवचनात्
“भृमृत्” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ जीव्यतेऽनेनेति जीवितम्, जावातुरपि
॥ ३ ॥ प्राणित्येभि प्राणा पुसि बहुवचनात् ॥ ४ ॥

जीवातुर्जीवनौपधम् ॥ ३ ॥

जावत्यनेन जीवातु पुष्टीबलिह “जावेरातु” ॥ (उणा-७८२) ॥ १ ॥
जावनाय औपध जीवरक्षोपाय ॥ २ ॥ ३ ॥

श्वासस्तु श्वसितम्

श्वसन श्वास ॥ १ ॥ “क्लाव” ॥ ५।३।१२३ ॥ इति भावे क्ले श्वसितम् ॥ २ ॥

सोऽन्तर्मुख उच्छ्वास आहर ।

आन

स श्वासोऽतमुखो मध्यगृत्ति उच्छ्वसित्यनेन उच्छ्वास ॥ १ ॥ आहरत्यनेन
आहर ॥ २ ॥ अनित्यनेन आन ॥ ३ ॥

बहिर्मुखस्तु स्यान्निश्वास पान एतन ॥ ४ ॥

स श्वासो बहिर्मुखो बहिर्गृत्ति निश्वासित्यनेन निश्वास ॥ १ ॥ पीयतेऽनेन
पान ॥ २ ॥ एतन “धीपति” ॥ (उणा-२९२) ॥ इति बहुवचनात् तन
॥ ३ ॥ ४ ॥

आयुर्जीवितकाल

एत्यायु क्षीयलिह “इणो णित्” ॥ (उणा-९९८) ॥ इत्युस् “कृवापाचि”
॥ (उणा-१) ॥ इत्युणि आयुस्फारात्तो वा पुलिह ॥ १ ॥ जीवितस्य कालो
जावितकाल ॥ २ ॥

सीति वा अग्रा अटीत अस्मिन् बाहुलकात् "पुनात्र" ॥ ५१३११३० ॥
इति पृथादरास्मात् साधु ॥ ३ ॥ न गाथाऽगाथाः ॥ ४ ॥ दीयत द
शितम् ॥ ५ ॥ ० ॥

इत्यागयधादमयद्रविरगितायो स्वेष्टाभिधानचित्तमणिनाममाताकाया
भारद्वाण्ट पद्यम् ॥ ५ ॥

॥ अहम् ॥

अथ पष्ठ. काण्डः ।

उक्ता देवाधिर्वाद्यो मुक्ता, ससारिणश्चतुर्भुजा दवा मत्वास्ति यथा नारका-
श्च क्रमादसाधारणाहमदितः पद्यमि काण्डः । इदानीं तत्साधारणनामाभिधानि
पष्ठ सामान्यकाण्डमारभ्यते—

स्याल्लोको विष्टप विश्वं भुवनं जगती जगत् ।

लोकेतेऽरलोकेतेऽनन्ताना भावाभावानस्मिन्निति लोक ॥ १ ॥ विशालस्मिन्
जीवाजीवा विष्टप पुष्कोबलिह विष्टपोलप ॥ (उणा-३०७) ॥ इत्यप निपा
त्यते ॥ २ ॥ 'निष्टपौ' ॥ (उणा-१११) ॥ इति किद्वे विष्टम् ॥ ३ ॥ भवत्य
स्मिन् सर्वं भुवनं पुष्कोबलिह सूत्रम् ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किदन ॥ ४ ॥
गच्छत्यस्या जगता 'गमेर्दिद् द्व च' ॥ (उणा-८८५) ॥ इति कतु अथातद्
दित ॥ २१४२ ॥ इति डा ॥ ५ ॥ गच्छतीत्येवशलि जगत् ह्राबलिह 'दिष्टुद्' ॥
॥ ५१२१८३ ॥ इति कपि निपात्यते ॥ ६ ॥

जीवाजीवाधारक्षेत्र लोकोऽलोकस्ततोऽन्यथा ॥ १ ॥

जीवा प्राणव त एकेद्रियादय तेभ्योऽयेऽनावा धर्मास्तिकायाश्च तेषा
माधारभूत क्षेत्रेण आक इत्यनुवाद ॥ १ ॥ तस्याद् योऽलोक आकाशस्वरूप ॥ १ ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतन

क्षेत्र देहमान जानात चतयत शरत्त्रमाणत्वात् क्षेत्रज्ञ ॥ १ ॥ अतीति ससर-
त्यात्मा पुलिह सात्मनात्मन् ॥ (उणा-१११) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ॥
पुरि शरारे शोते पुरुष पृथादरादित्वात् ॥ ३ ॥ चतयते चेतन ॥ ॥ जीवाऽप ॥

म पुनर्भवी ।

जीव स्यादमुमान् सत्त्व देहभृत् जन्तु जतव ॥ २ ॥

स अत्मा भवोऽस्त्यस्य भवा चसारी ॥ १ ॥ जावति प्राणान् धारयति जीव

॥ - ॥ अस्य प्राणा सत्यस्य अमुमान् । प्राणीत्यपि ॥ २ ॥ सीदति सत्त्व पुङ्गी
बलिह ॥ ४ ॥ देह विभक्ति देहभृत्, यौगिकत्वाद् देहभाव्, शरीरीत्यादय ॥ ५ ॥
जायते जन्तु "यजिशुधि" ॥ (उणा-८०१) ॥ इति यु ॥ ६ ॥ "कृषिकमि" ॥
(उणा-७७३) ॥ इति तुनि जन्तु पुङ्गीबलिह ॥ ७ ॥ शेषा पुंसि ॥ २ ॥

उत्पत्तिर्जन्म-जनुषी जनन जनिरुद्भव ।

उत्पदनमुत्पत्ति ॥ १ ॥ जनन जन्म "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति
मन् । अकारान्तोऽपि ॥ २ ॥ "रुयत्ति" ॥ (उणा-९१७) ॥ इत्युसि जन्तु
ङ्गीबलिहवतौ ॥ ३ ॥ जायते जननम् ॥ ४ ॥ "पदिपठि" ॥ (उणा-६७) ॥ इति
इप्रत्यये जनि ङीरिह ॥ ५ ॥ उद्भवनमुद्भव ॥ ६ ॥

जीवेऽसुजीवितप्राणा

जीवत्यनेन जाव त्रिलिङ्ग तत्र ॥ १ ॥ अस्य तेऽस्य पुंसि बहुवचनान्त
"भृमृत्" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ जायतेऽनेनेति जीवितम्, जावातुरपि
॥ ३ ॥ प्राणित्येभि प्राणा पुंसि बहुवचनान्त ॥ ४ ॥

जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ ३ ॥

जीवत्यनेन जीवातु पुङ्गाबलिह "जीवेरातु" ॥ (उणा-७८२) ॥ १ ॥
जावनाय औषध जीवरक्षोपाय ॥ २ ॥ ३ ॥

श्वासस्तु श्वसितम्

श्वसन श्वास ॥ १ ॥ क्वाभ ॥ ५।३।१२३ ॥ इति भावे च्चे श्वसितम् ॥ २ ॥

सोऽन्तर्मुख उच्छ्वास आहर ।

आन

स श्वासोऽतमुखो मध्यवृत्ति उच्छ्वसित्यनेन उच्छ्वास ॥ १ ॥ आहरत्यनेन
आहर ॥ २ ॥ अनित्यनेन आन ॥ ३ ॥

वहिर्मुखस्तु स्यान्नि श्वास पान एतन् ॥ ४ ॥

स श्वासो बाह्यमुखो बहिर्वृत्ति नि श्वसित्यनेन नि श्वास ॥ १ ॥ पीयतेऽनन
पान ॥ २ ॥ एत्येतन् "वापति" ॥ (उणा-२९२) ॥ इति बहुवचनात् तन्
॥ ३ ॥ ४ ॥

आयुर्चापिनःकाल

एत्यायु ङीबालिह "इणो णित्" ॥ (उणा-९९८) ॥ इत्युम् "इवापात्रे"
॥ (उणा-१) ॥ इत्युगि आयुर्कारातो न पुत्रिह ॥ १ ॥ जीवित्रस्य कालो
जावितकाल ॥ २ ॥

सीति वा अणक् अटोति भोम्यः कादुलकात् "पुनाग्र" ॥ ५१२११३
इति वा घृणादरादिरात् साधु ॥ ३ ॥ न गाघाऽगाध ॥ ४ ॥ दीयते
विलङ्ग ॥ ५ ॥ ० ॥

इत्याद्याधमपदविरचितायां स्थापनाभिधानचित्तमणिनाममालाट्टाकाया
भारककाण्ड पद्यम् ॥ ५ ॥

॥ अहम् ॥

अथ षष्ठ काण्डः ।

उक्ता देवाधिदेवादयो मुक्ता, ससारिणश्चतुर्गता दवा मर्त्यास्त्रियश्च नारक
श्च क्रमादसाधारणाङ्गमहित पद्मभिः काण्डः । इदानीं तत्साधारणनामाभिधा-
षष्ठ सामान्यकाण्डमारभ्यते—

स्याल्लोको विष्टप विश्व भुवन जगती जगत् ।

लोकतेऽल्लोकतेऽनन्तानां भावाभावाभिमिति लोह ॥ १ ॥ विशालस्मि
जीवाजीवा विष्टप पुष्कोबलिङ्ग "विष्टपोलप" ॥ (उणा-३०७) ॥ इत्यप निपा-
त्यत ॥ २ ॥ 'निष्टयी' ॥ (उणा-१११) ॥ इति किद्व विश्वम् ॥ ३ ॥ भवत्य
स्मिन् सर्वे भुवन पुष्कोबलिङ्ग सूधूम् ॥ (उणा-२७४) ॥ इति किद्व ॥ ४ ॥
गच्छत्यस्यो जगती 'गमडिद् द्व च' ॥ (उणा-८४५) ॥ इति कर्तु 'अभातुद्
वित' ॥ २।४।२ ॥ इति डः ॥ ५ ॥ गच्छताल्लेवशाल जगत् क्काबलिङ्ग 'दिष्टुद्'
॥ ५।२।८३ ॥ इति क्तिपि निपात्यत ॥ ६ ॥

जीवाजीवाधारक्षेत्र लोकोऽल्लोकस्ततोऽन्यथा ॥ १ ॥

जावा प्राणव त एकेद्विवादय तेभ्योऽवेऽनावा धर्मास्तिकायादय तेषां
साधारभूत क्षेत्र लाक इत्यनुवाद ॥ १ ॥ तस्मादयोऽलाक आकाशस्वरूप ॥ १॥१॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतन

क्षेत्र देहमात्र जानाति चेतयते शरीरप्रमाणत्वात् क्षेत्रज्ञ ॥ १ ॥ अतस्ति ससर
त्यात्मा पुलिङ्ग सात्मनात्मन्- ॥ (उणा-९१) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ॥
पुनः शरीरे शते पुरुष घृणादरादित्वात् ॥ ३ ॥ चेतयते चेतन ॥ ४ ॥ जीवोऽप ॥

स पुनर्भवी ।

जीव स्यादमुमान् सत्त्व देहमृत-अन्यु जतव ॥ २ ॥

स आत्मा भवोऽन्यम्य भवा सगरी ॥ १ ॥ जावति प्राणान् धारयति जीव

३९५) ॥ इति र ॥ ९ ॥ कपिष्यति कष्ट “कपोऽनित” ॥ ५।३।३ ॥ इति
मविष्यति क “कप कृच्छ्रगहने” ॥ ४।४।६७ ॥ इतीडभाव ॥ १० ॥ प्रसूते
जात प्रसूतिजम्, उपचारात् सामान्येऽपि ॥ ११ ॥ अमनसो भाव आमनस्य वैमन-
स्यमित्यथ ॥ १२ ॥ प्रगाढमारब्ध प्रगाढम् ॥ १३ ॥

स्यादाधिर्मानसी व्यथा ॥ ७ ॥

मनस पीडा आधीयते चि ता अनेन आधि पुँल्लिङ्ग ॥ १ ॥ ७ ॥

सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने ।

पत्र शर सह पत्रमनेन सपत्र कायनिक्षिप्तशर, निर्गत पत्रमस्त्रानिष्पत्र
शरात्तर्निष्का तशरो मृगादि सपत्रस्य निष्पत्रस्य च करण सपत्राकृति, निष्पत्रा-
कृति एताद्युपचारादस्य तपाडनामात्रे वृत्ते “सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने” ॥ ७।
२।८ ॥ इति डाच् ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुब्धाठरामिजा पीडा

क्षुब्धत्यनया क्षुत् ॥ १ ॥

व्यापादो द्रोहचितनम् ॥ ८ ॥

विरुद्धमापादन व्यापाद ॥ १ ॥ ८ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

उपज्ञायते उपज्ञा इद प्रथमतया ज्ञान यथा चन्द्रस्योपज्ञा च द्रोपक्षसप्तर्ष
व्याकरणम् ॥ १ ॥

चर्चा सङ्ख्या विचारणा ।

चचन चचा “भीषिभूषि” ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ् चर्चोऽपि ॥ १ ॥
सङ्ख्याय सङ्ख्या “उपसगादाति” ॥ ५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ २ ॥ विचारण
विचारणा “निवेश्यास” ॥ ५।३।१११ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥

वासना भावना सस्कारोऽनुमृताद्यविस्मृति ॥ ९ ॥

वास्यतेऽनया वासना ॥ १ ॥ भाव्यतेऽनया भावना ॥ २ ॥ सस्त्रियतेऽनेन
सस्कार, अनुभूतादेवस्तुनोऽविस्मरणम् आदिग्रहणाद् दृष्टधृतादे ॥ ३ ॥ ९ ॥

निर्णयो निश्चयोऽन्त

निणयन निणय ॥ १ ॥ निश्चयन निश्चय ॥ २ ॥ अमति सदेहाभावमन्त ॥ ३ ॥

सम्प्रधारणा समर्थनम् ।

सप्रधायते अष्ट स्वरूपमापायतेऽनया सप्रधारणा युक्ताऽयुक्तपरीक्षा ॥ १ ॥
समर्थयत समर्थनम् ॥ २ ॥

अतः करण मानस मन ।

एधेतो हृदय नित्त स्वान्त गूढपयोधले ॥ ९ ॥

अतः करण करणानाम-तर्गत वा अतः करणम्, "आत्मा मनश्च तद्विद्वैरत
करणमुच्यते" इति काम-दिकि ; मनो बुद्धिरहंकार इत्यतः करण त्रिधेत्ये ॥१॥ मन
एष मानस प्रज्ञादित्यादण् ॥२॥ मन्यते जानात्ययान् मा , यदवोचाम तर्के- ' सवा
र्थप्रदण मन " इति "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ३ ॥ हियते विषयैह
"पहुलम्" ॥ (उणा-) ॥ इति डुक् ॥ ४ ॥ चेतयते चेत "अस्" ॥ (उणा
९५२) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ हियते हृदय "गयहृदय" ॥ (उणा-३७०) ॥
इत्यमे निपात्यते ॥ ६ ॥ चेतयति नित्त "ज्ञानच्छायाध" ॥ ५।३।९२ ॥ इति
क् ॥ ७ ॥ स्वनति स्वात्त "क्षुब्धविरिञ्च-" ॥ ४।४।७० ॥ इति के साधु
विषयेष्वनाकुल मन स्वात्तमित्ये ॥ ८ ॥ गूढ पया अस्य गूढपयम् ॥ ९ ॥
उच्यते सुचलम्, अनिद्रियमपि ॥ १० ॥ ५ ॥

मानस कर्म सङ्कल्प स्यात्

सङ्कल्पन सङ्कल्प मनसो व्यापार , विकल्पोऽपि ॥ १ ॥

अथो शर्म निर्वृति ।

सात सौख्य सुखम्

भृणाति दु ख शम ह्रीबलिङ्ग 'मन्' ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन्, शर्म
मपि ॥ १ ॥ निवरण निवृत्ति ॥ २ ॥ स-वते सात 'आ खानिसनिजन' ॥ ४।
२।६० ॥ इत्यात्वम् ॥ ३ ॥ सुखमेव सौख्य भेषजादित्वाद् ध्यण्, सुखस्य भाषो वा
॥ ४ ॥ सुखयति सुखम्, सुष्ठु खनतीति वा "क्चित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति
ङ, शौभनानि खान्यत्रेति वा । स जोष चाऽप्येतेषु वक्ष्येते ॥ ५ ॥

दु ख त्वसुख वेदना व्यथा ॥ ६ ॥

पीडा बाधाऽऽर्त्तिराभील कृच्छ्र कण्ट प्रसूतिजम् ।

आमनस्य प्रगाढ च

खयति दु खं दु खनतीति वा दुष्टानि खान्यत्रेति वा ॥ १ ॥ न सुखमसुराम्
॥ २ ॥ वेदन वेदना ॥ ३ ॥ व्यथन व्यथा पित्वादङ् ॥ ४ ॥ ६ ॥ पाटन पीडा
"भापिभूषि-" ॥ ५।३।१०९ ॥ इति बहुवचनादङ् ॥ ५ ॥ बाधन बाधा 'केट'
॥ ५।३।१०६ ॥ इत्य धनि बाधोऽपि ॥ ६ ॥ अदनमस्ति ॥ ७ ॥ आ सम
ताद् भिय लास्याभीलम् ॥ ८ ॥ कृतति कृच्छ्र कृते कृच्छ्री च ॥ (उणा-

३९५) ॥ इति र ॥ ९ ॥ कपिष्यति कष्ट “कपोऽनित” ॥ ५।३।३ ॥ इति भविष्यति स्त “कप कृच्छ्रगहने” ॥ ४।४।६७ ॥ इतीदमव ॥ १० ॥ प्रसूते जात प्रसूतिजम्, उपचारात् सामान्येऽपि ॥ ११ ॥ अमनसो भाव आमनस्य वैमनस्यमित्यथ ॥ १२ ॥ प्रगाढमारब्ध प्रगाढम् ॥ १३ ॥

स्यादाधिर्मानसी व्यथा ॥ ७ ॥

मनस पीडा आघायते चि ता अनेन आधि पुँछिद् ॥ १ ॥ ७ ॥

सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने ।

पत्र शर सह पत्रमनेन सपत्र कायनिक्षिप्तशर, निर्गत पत्रमस्मान्निष्पत्र शरीरात्तर्निष्का तशरो मृगादि सपत्रस्य निष्पत्रस्य च करण सपत्राकृति, निष्पत्रा कृति एतादुपचाराद्व्यतपाडनामात्रे वर्तते “सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने” ॥ ७ । २।८ ॥ इति डाच् ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुब्जाठराग्निजा पीडा

क्षुब्धत्वनया क्षुत् ॥ १ ॥

व्यापादो द्रोहचितनम् ॥ ८ ॥

विरुद्धमापादन व्यापाद ॥ १ ॥ ८ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

उपज्ञायते उपज्ञा इद प्रथमतया ज्ञान यथा च द्रस्योपज्ञा च द्रोपज्ञसज्ञर्क व्याकरणम् ॥ १ ॥

चर्चा सङ्ख्या विचारणा ।

चचन, चचा “भीषिभूषि” ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ्, चर्चोऽपि ॥ १ ॥ सङ्ख्यायान सङ्ख्या “उपसगादात्” ॥ ५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ २ ॥ विचारण विचारणा “गिवेरयास” ॥ ५।३।१११ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥

वासना भावना सस्कारोऽनुभूताद्यविस्थिति ॥ ९ ॥

वास्यतेऽनया वासना ॥ १ ॥ भाव्यतेऽनया भावना ॥ २ ॥ सत्क्रियतेऽनेन सस्कार, अनुभूतादेवस्तुनोऽविस्मरणम् आदिप्रवृत्त्याद् दृष्टभुतादे ॥ ३ ॥ ९ ॥

निर्णयो निश्चयोऽन्त

निणयन निणय ॥ १ ॥ निश्चयन निश्चय ॥ २ ॥ अमति स्रदेहमावमत्त ॥ ३ ॥

सम्प्रधारणा समर्थनम् ।

सप्रधायते अष्ट स्वरूपमापायतेऽनया सप्रधारणा युक्ताऽयुक्तापरीक्षा ॥ १ ॥ समर्थयत समर्थनम् ॥ २ ॥

अतः करण मास मन ।

एचेतो हृदय चित्त स्वान्त गूढपयोच्चले ॥ ९ ॥

अतः करण करणागम-तर्गत वा अतः करणम्, "आत्मा मनश्च तद्विदैरतः करणमुच्यते" इति काम-दकि ; मनो प्राद्वरदकार इत्यतः करण त्रिधेत्यन्य ॥ १ ॥ मन एव मानस प्रज्ञादित्वादण् ॥ २ ॥ म-यते जानात्ययान् मा , यदवोचाम तर्के-"सवा र्धप्रदण मा " इति "अस्" ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस् ॥ ३ ॥ हियते विषयैर्हृत् "महुलम्" ॥ (उणा-) ॥ इति ड्रु ॥ ४ ॥ चेतयते चेत "अस्" ॥ (उणा १५२) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ हियते हृदय 'गयहृदय' ॥ (उणा-३७०) ॥ इत्यये निपात्यते ॥ ६ ॥ चेतयति चित्त "ज्ञानच्छाद्यार्थ" ॥ ५।०।१२ ॥ इति फ ॥ ७ ॥ स्वनति स्वात "क्षुब्धविरिच्छ-" ॥ ४।४।७० ॥ इति ज्ञे साधु विषयेष्वनाकुल मन स्वातमित्यये ॥ ८ ॥ गूढ पथा अस्य गूढपथम् ॥ ९ ॥ उच्यत्युच्यलम्, अनिन्द्रियमपि ॥ १० ॥ ५ ॥

मानस कर्म सकल्प स्यात्

सकल्पन सकल्प मनसो व्यापार , विकल्पोऽपि ॥ १ ॥

अथो शर्म निर्वृति ।

सात सौख्य सुखम्

शृणाति दु रस शम क्लबलिङ्ग 'मन्' ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन्, शर्म मपि ॥ १ ॥ निवहरण निवृति ॥ २ ॥ स-यते सात 'आ खानिसनिजन' ॥ ४।२।६० ॥ इत्यात्वम् ॥ ३ ॥ सुखमेव सौख्य भेषजादित्वाद् ध्यण्, सुखस्य भावो वा ॥ ४ ॥ सुखयति सुखम् सुष्ठु खनताति वा "क्वचित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ङ , शोभनानि खानयति वा । स जोष चाऽप्ययेषु वक्ष्येते ॥ ५ ॥

दु ख त्वसुख वेदना व्यथा ॥ ६ ॥

पीडा बाधाऽऽर्तिराभील कूचू कष्ट प्रसूतिजम् ।

आमनस्य प्रगाढ च

दु खयति दु खं दु खनतीति वा दुष्टानि खानयति वा ॥ १ ॥ न सुखमसुखम् ॥ २ ॥ वेदन वेदना ॥ ३ ॥ व्यथन व्यथा पित्वादह् ॥ ४ ॥ ६ ॥ पाडन पीडा 'भापिभूषि-' ॥ ५।३।१०९ ॥ इति बहुवचनदिङ् ॥ ५ ॥ बाधन बाधा 'स्तट' ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्य यति बाधोऽपि ॥ ६ ॥ अदनमर्त्ति ॥ ७ ॥ आ सम-त्ताद् भिय लात्याभालम् ॥ ८ ॥ कृतति कृच्छ्र 'कृते कृच्छ्री च' ॥ (उणा-

३९५) ॥ इति २ ॥ ९ ॥ कपिष्यति कष्ट “कपोऽनित” ॥ ५।३।३ ॥ इति
भविष्यति क “कप कृच्छ्रगहने” ॥ ४।४।६७ ॥ इतीडभाव ॥ १० ॥ प्रसूते
जात प्रसूतिजम्, उपचारात् सामान्येऽपि ॥ ११ ॥ अमनसो भाव आमनस्य वैमन-
स्यमित्यथ ॥ १२ ॥ प्रगाढमारब्ध प्रगाढम् ॥ १३ ॥

स्यादाधिर्मानसी व्यथा ॥ ७ ॥

मनस पीडा आधायते चि ता अनेन आधि पुँल्लिद्र ॥ १ ॥ ७ ॥

सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने ।

पत्र क्षर सह पत्रमनेन सपत्र कायनिक्षिप्तक्षर, निर्गत पत्रमस्मान्निष्पत्र
क्षरीरातर्निष्का तक्षरो मृगादि सपत्रस्य निष्पत्रस्य च करण सपत्राकृति निष्पत्रा
कृति एताद्युपचारादस्य तपाटनामात्रे वृत्तेते “सपत्रनिष्पत्रादति-यथने” ॥ ७।
२।८ ॥ इति डाच् ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुब्जाठरामिजा पीडा

क्षुध्यत्यनया क्षुत् ॥ १ ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ॥ ८ ॥

विरुद्धमापादन व्यापाद ॥ १ ॥ ८ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

उपज्ञायते उपज्ञा इद प्रथमतया ज्ञान यथा च-द्रस्योपज्ञा च-द्रोपज्ञसज्ञकं
व्याकरणम् ॥ १ ॥

चर्चा सङ्ख्या विचारणा ।

चचन चचा “भीषिभूषि” ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ्, चर्चोऽपि ॥ १ ॥
सङ्ख्यायान सङ्ख्या “उपसगादात्” ॥ ५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ २ ॥ विचारण
विचारणा “णिवेस्यात्” ॥ ५।३।१११ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥

वासना भावना सस्कारोऽनुभूताद्यविस्मृति ॥ ९ ॥

वासयतेऽनया वासना ॥ १ ॥ भावयतेऽनया भावना ॥ २ ॥ सस्क्रियतेऽनेन
सस्कार, अनुभूतादेवस्तुनोऽविस्मरणम् आदिग्रहणाद् दृष्टधृतादे ॥ ३ ॥ ९ ॥

निर्णयो निश्चयोऽन्त

निणयन निणय ॥१॥ निश्चयन निश्चय ॥२॥ अमति संदेहाभावमत ॥३॥

सम्प्रधारणा समर्थनम् ।

सप्रधायते अष्ट स्वरूपमापायतेऽनया सप्रधारणा युक्ताऽयुक्तपरीक्षा ॥ १ ॥
समर्थयते समर्थनम् ॥ २ ॥

अविद्याहृत्यज्ञाने

विदुष्येदनमविद्या अधमात्पद् विपर्ययेऽत्र तम्, यदाह-अनित्याशुविदु
पातमगु निरागुः। गुणात्मन्यतिरविद्या ॥१॥ अदमित्यस्य मननमहमति, अनात्म
-यात्माभिमातात् आह विभवत्य-सप्रतिरूपमत्राऽन्ययम् ॥२॥ विदुःज्ञानमज्ञानम् ॥

आन्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रम ॥ १० ॥

भ्रमण भ्राति अतस्मिन्नादिति ज्ञानम् ॥१॥ मिथ्या मननं मिथ्यामति ॥२॥
भ्रमणं भ्रम ॥ ३ ॥ १० ॥

सदेहद्वापराऽऽरेका विचिकित्सा च सशयः ।

सदेहनं सदेह उभयकोटिपरामर्शि ज्ञानम् ॥१॥ द्वौ पक्षौ परावन्न द्वापर पक्षौ
बलिः। पृषोदरादित्वादात्वम् ॥ ४ ॥ आरेचनमारेक ॥ ३ ॥ विचिकित्सनं विचि
कित्सा “कित् सशयप्रतीकारे” ॥ ३।४।६ ॥ इति कित् स्वार्थे सन् ॥ ४ ॥
सशयनं सशय समन्तत शैते आत्माऽस्मिमिति वा ॥ ५ ॥

परमागौ गुणोत्कर्ष

परस्य भजन परमाण ॥ १ ॥ गुणानामुत्कर्षा गुणोत्कर्ष ॥ २ ॥

दोषे त्वादिनवाध्रवौ ॥ ११ ॥

दुष्यत्यनेन दोषस्तत्र ॥ १ ॥ आ सम-ताद् क्षीय ते क्षीय-ते गुणा अस्मिन्ना
दीनव ‘कैरव’ ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते ॥ २ ॥ आध्रवः ॥ गुणा
अस्मिन्नाध्रव, आदीनवाध्रवौ क्लेशे इत्यमर ॥ ३ ॥ ११ ॥

स्वाद् रूप लक्षण भावश्चात्मप्रकृतिरीतय ।

सहजो रूपतत्त्व च धर्म सर्गो निसर्गवत् ॥ १२ ॥

शील सतत्त्व ससिद्धि

स्वशब्दात् परे रूपलक्षणभावा स्वस्य रूप लक्षण भाव-श्च स्वरूपम् ॥ १ ॥
स्वलक्षणम् ॥ २ ॥ स्वभाव ॥ ३ ॥ अतल्यनेन आत्मा ॥ ४ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति
॥ ५ ॥ रायते यात्यनया रीति ॥ ६ ॥ सह जात सहज ॥ ७ ॥ रूपस्य वस्तु
नस्तद्भावो रूपतत्त्वम् ॥ ८ ॥ धरति स्वैरिता धम पुद्गीबलिह “अर्त्तारि” ॥
(उणा-३३८) ॥ इति स ॥ ९ ॥ सृज्यतेऽनेन सग ॥ १० ॥ एव निसर्ग
॥ ११ ॥ १२ ॥ शील्यते धार्यते शीलं पुद्गीबलिह ॥ १२ ॥ सह तद्भावेन वस्तते
सतत्त्वम् ॥ १३ ॥ ससिद्धयत्यनया ससिद्धि ॥ १४ ॥

अवस्था तु दशा स्थिति ।

अवस्थानमवस्था ॥ १ ॥ दश्यतेऽनया दशा स्थादित्वात् क ॥२॥ तिष्ठत्यनया स्थिति ॥ ३ ॥

स्नेह प्रीति प्रेमहार्दे

स्नेहन स्नेह पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ प्रीयते प्रीति ॥ २ ॥ प्रियस्य भाव कम वा प्रेम पुक्लीबलिङ्ग पृथ्वादित्वादिमनि “प्रियस्थिर-” ॥ ७।४।३८ ॥ इति प्रादेश , प्रीयतेऽनेनेति वा “मन्” ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ हृदयस्य भावो हृदयम् ॥ ४ ॥

दाक्षिण्य त्वनुकूलता ॥ १३ ॥

विप्रतिसारोऽनुशय पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।

वैपरीत्येन प्रतिमरण विप्रतिसार , एकदेशस्य विकृतत्वाद् विप्रतीसारोऽपि ॥ १ ॥ अनुशयनमनुशय ॥ २ ॥ पश्चात् तपन पश्चात्ताप ॥ ३ ॥ अनुपश्चात् तपनमनुताप ॥ ४ ॥

अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः ॥ १४ ॥

अवधीयतेऽवधानम् ॥ १ ॥ एवमपरे अपि ॥ २ ॥ ३ ॥ समाधान समाधि तन ॥ ४ ॥ १४ ॥

धर्म पुण्य वृष श्रेय सुकृते

धरतीति धर्म “अस्तीरि-” ॥ (उणा-३३८) ॥ इति ॥ , यद्वोचाम - ‘दुर्गतिप्रपतःप्राणिधारणाद्धर्म उच्यते’ ॥१॥ पुण्यति पुण्य “ऋक्षिजनि” ॥ (उणा-३६१) ॥ इति किद् य , धूयतेऽनेन वा ‘शक्यास्त्राक्या’ ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥२॥ वपति कामान् वृष ॥ ३ ॥ अतिशयेन प्रशस्य श्रेय ॥४॥ सुष्ठु क्रियते सुकृत तन ॥ ५ ॥

नियतौ विधि ।

दैव भाग्य माग्धेय दिष्ट च

नियम्यतेऽनया नियतिस्तस्याम् ॥ १ ॥ विधीयतेऽनेन विधि ॥ २ ॥ देवस्य आत्मन इद पूर्वकम दैव पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ भज्यते भाग्यम् भज्यते भाग स एवेति वा मत्स्यादित्वात् स्वार्थे य ॥४॥ भाग एव भागधेय “नामरूपभागाद्देय” ॥ ७।२।१५८ ॥ ५ ॥ दिश्यते स्म दिष्टम् ॥६॥

अयस्तु तच्छुभम् ॥ १५ ॥

तद् दैव शुभम् एत्यय ‘अच्’ ॥ ५।१।४९ ॥ १ ॥ ११ ॥

अविद्याहृत्यज्ञाने

विद्ययेदामविद्या अधमात्पयद् विपर्ययेऽयम्, यदाह-अनित्याशुचिदु
पारमसु नित्यगुणितगुणात्मन्यतिरविद्या ॥१॥ अहमित्यस्य मननमहमति, अनात्म
यात्माभिमाता अह विभवत्यन्तप्रतिरूपकमत्राऽप्ययम् ॥२॥ विरुद्धज्ञानमज्ञानम् ॥

आन्तिमिध्यामतिर्भ्रम ॥ १० ॥

भ्रमण आन्ति अतस्मिन्नादिति ज्ञानम् ॥१॥ मिध्या मननं मिध्यामति ॥२॥
भ्रमणं भ्रम ॥ ३ ॥ १० ॥

सदेहद्वापराऽऽरेका विचिकित्सा च सशयः ।

सदेहन सदेह उभयकोटिपरामर्शं ज्ञानम् ॥१॥ द्वौ पक्षौ परावत्र द्वापर पुष्टौ
बलिहृष्टोदरादिवादात्म्यम् ॥ २ ॥ आरेचनमारक ॥ ३ ॥ विचिकित्सनं विचि
कित्सा “कित सशयप्रतीकारे” ॥ ३।४।६ ॥ इति कित स्वार्थे सन् ॥ ४ ॥
सशयन सशय समन्तत शेते आत्माऽस्मिन्निति वा ॥ ५ ॥

परभागो गुणोत्कर्ष

परस्य भजन परभाग ॥ १ ॥ गुणानामुत्कर्षो गुणोत्कर्ष ॥ २ ॥

दोषे त्यादीनवाश्रयौ ॥ ११ ॥

बुध्यत्यनेन दोषस्तत्र ॥ १ ॥ आ समन्ताद् दीय ते क्षायते गुणा अस्मिन्ना-
दीनव ‘क्षैरव’ ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते ॥ २ ॥ आश्रयति गुणा
अस्मिन्नाश्रव, आदीनवाश्रयौ क्लेशे इत्यमर ॥ ३ ॥ ११ ॥

त्वाद् रूप लक्षण भावश्चात्मप्रकृतिरीत्य ।

सहजो रूपतत्त्व च धर्म सर्गो निसर्गवत् ॥ १२ ॥

शील सतत्त्व ससिद्धि

स्वशब्दात् परे रूपलक्षणभावा स्वस्य रूप लक्षण भावश्च स्वरूपम् ॥ १ ॥
स्वलक्षणम् ॥ २ ॥ स्वभाव ॥ ३ ॥ अतस्त्यनेन आत्मा ॥ ४ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति
॥ ५ ॥ रीयते यात्यनया रीति ॥ ६ ॥ सह जात सहज ॥ ७ ॥ रूपस्य वस्तु
नस्तद्भावा रूपतत्त्वम् ॥ ८ ॥ धरति स्वैरिता धम पुष्टौबलिहृष्ट “अर्त्तारि” ॥
(उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ सृज्यतेऽनेन सग ॥ १० ॥ एव निषग
॥ ११ ॥ १२ ॥ शील्यते घायते शील पुष्टौबलिहृष्ट ॥ १२ ॥ सह तद्भावेन वस्तते
सतत्त्वम् ॥ १३ ॥ ससिद्धयत्यनया ससिद्धि ॥ १४ ॥

अवस्था तु दशा स्थिति ।

अवस्थानमवस्था ॥ १ ॥ ददयतेऽनया दशा स्यादित्वात् क ॥२॥ तिष्ठत्यनया स्थिति ॥ ३ ॥

स्नेह प्रीति प्रेमहार्द

स्नेहन स्नेह पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ प्रीयते प्रीति ॥ २ ॥ प्रियस्य भाव कम वा प्रेम पुक्लीबलिङ्ग पृथ्वादित्वादिमनि “प्रियस्थिर-” ॥ ७। ४।३८ ॥ इति प्रादेश , प्रीयतेऽनेनेति वा “मन्” ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ हृदयस्य भावो ह्रादम् ॥ ४ ॥

दाक्षिण्य त्वनुकूलता ॥ १३ ॥

विप्रतिसारोऽनुशय पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।

वैपरीत्येन प्रतिस्तरण विप्रतिसारः, एकदेशस्य विकृतत्वाद् विप्रतिसारोऽपि ॥ १ ॥ अनुशयनमनुशय ॥ २ ॥ पश्चात् तपन पश्चात्ताप ॥ ३ ॥ अनुपश्चात् तपनमनुताप ॥ ४ ॥

अवधानसमाधानमणिधानानि तु समाधौ स्युः ॥ १४ ॥

अवधीयतेऽवधानम् ॥ १ ॥ एवमपरे अपि ॥ २ ॥ ३ ॥ समाधान समाधि तत्र ॥ ४ ॥ १४ ॥

धर्म पुण्य वृष श्रेय सुकृते

धरतीति धर्म “अस्तीरि-” ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म , यद्वोचाम - दुर्गतिप्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्म उच्यते” ॥१॥ पुणति पुण्य “ऋशिजनि-” ॥ (उणा-३६१) ॥ इति किद् य , धूयतऽनेन वा “शिञ्ज्यास्याख्या” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥२॥ वपति कामान् वृष ॥ ३ ॥ अतिशयेन प्रशस्य श्रेय ॥४॥ सुष्ठु क्रियते सुकृत तत्र ॥ ५ ॥

नियतौ विधि ।

दैव भाग्य भागधेय दिष्ट च

नियम्यतेऽनया नियतिस्तस्याम् ॥ १ ॥ विधीयतेऽनेन विधि ॥ २ ॥ देवस्य आत्मन इद पूर्वकर्म दैव पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ भज्यते भाग्यम्, भज्यते भाग स एवेति वा मत्स्यादित्वात् स्वार्थे य ॥४॥ भाग एव भागधेय “नामरूपभागाद्धेय” ॥ ७।२।१५८ ॥ ५ ॥ दिश्यते स्म दिष्टम् ॥६॥

अयस्तु तच्छुभम् ॥ १५ ॥

तद् दैव शुभम् एतय ‘अच्’ ॥ ५।१।४९ ॥ १ ॥ ११ ॥

अन्धभीर्निर्गतिं कालकर्णिका स्यात्

१ तद्गौरसङ्गी ॥ १ ॥ निष्पाताक्रे समानाभिः ॥ २ ॥ कालस्य
गमस्य कर्णिका वनामरणमिव कालकर्णिका ॥ ३ ॥

अथाऽशुभम् ।

दुष्कृतं दुरितं पापमेव पाप्मा च पातकम् ॥ ६ ॥

किञ्चित्पक्षस्तुप किञ्च कल्मषं वृजिनं तम् ।

अहं कल्मषपट्टम्

न शुभमशुभम् ॥ १ ॥ दुष्टं कृतं दुष्कृतम् ॥ २ ॥ दुरिति स्म दुरितम् ॥ ३ ॥
पापस्यैवात् पापं "भाषाचणि" ॥ (उणा-२९६) ॥ इति च ॥ ४ ॥ एत्यन
ह्यायलिङ्ग "अतन्निभ्यां" ॥ (उणा-९७९) ॥ इति नस् ॥ ५ ॥ पातयति दुर्गती
पाप्मा "सात्मभात्मन्" ॥ (उणा-९९६) ॥ इति मनि निपात्यते पुङ्गिऽयम्
॥ ६ ॥ णके पातकं पुष्पायलिङ्ग ॥ ७ ॥ १६ ॥ कल्पते किरिष्य "कले किल्वच" ॥
(उणा-५५९) ॥ इति च ॥ ८ ॥ "अपूनहि" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युषे
कल्पं कं मुखं लोपतीति वा ॥ ९ ॥ किञ्चि सौत्रं किञ्च्यते किञ्च "निष्टुपि" ॥
(उणा-५९९) ॥ इति किङ् ॥ १० ॥ कल्पते कल्मष "कलेर्मष" ॥ (उणा-
५६२) ॥ ११ ॥ वृज्यते वृजिन "वृजितुहि" ॥ (उणा-२८३) ॥ इति किदिन
॥ १२ ॥ ताम्यत्यनेन तम् ॥ १३ ॥ अमत्यहं क्लीबलिङ्गी "अमेभहौ वा ती"
॥ (उणा-९६२) ॥ इत्यस् अहते वा "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस्
॥ १४ ॥ कल्पते कर्क पुङ्गिबलिङ्ग "भोष्णलि" ॥ (उणा-२९) ॥ इति क
॥ १५ ॥ अमत्यय "मधावड्धा" ॥ (उणा-९९०) ॥ इति चे निपात्यते, न
जहाति वा, अवयतीति वा ॥ १६ ॥ पठ्यते पट्टं पुङ्गिबलिङ्ग ॥ १७ ॥

उपाधिर्धर्मचिन्तनम् ॥ १७ ॥

उपाधीयते उपाधि पुल्लिङ्ग ॥ १ ॥ धर्मस्य चिन्ता धर्माचिन्तनम् ॥ २ ॥ १७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थः

त्रिसङ्ख्यो वर्गः त्रिवर्गः ॥ १ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षका ।

धर्मकामार्थो इत्येव चतुः सङ्ख्यो वर्गः चतुर्वर्गः ॥ १ ॥

बलतुर्याश्चतुर्भद्रम्

बलं तुर्यं येषां ते बलतुर्या धर्मकामार्था ॥ १ ॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं
पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥ २ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ १८ ॥

प्रमदन प्रमाद ॥ १ ॥ अनवधानस्य भावोऽनवधानताऽनवहित्व कार्येष्व
तात्पर्यम् ॥ २ ॥ १८ ॥

उदोऽभिप्राय आकूत मतभाषाशया अपि ।

इदं दत्वाल्हादयति छ द “अच्” ॥ ५।१।४९ ॥ इत्यच् पृथोदरादित्वात्
छत्व ॥ १ ॥ आभिमुत्प्रेन प्रयन्त्यनेन अभिप्राय ॥ २ ॥ आकूयते आकूतम् ॥ ३ ॥
मयते मतम् ॥ ४ ॥ भवत्यस्मिन् भाव पुष्ठीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ आशेरतेऽस्मिन्नाशय ॥ ६ ॥

हृषीकमक्ष करण स्रोत ख निपयान्द्रियम् ॥ १९ ॥

हृष्यत्यनेन हृषीक “ऋजिभृष्ट” ॥ (उणा-५५४) ॥ इति किदौप ॥ १ ॥
अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षम् ॥ २ ॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥ ३ ॥ खवत्यस्मात्सल स्रोत
ह्रीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ अश्रुते व्याप्नोति ख ‘अशङ्कित्’ ॥ उणा-८७) ॥ इति ख
“इत्यत्यस्वरादे’ ॥ २।१।११४ ॥ इत्यत्यस्वरादिलोपे ॥ ५ ॥ विषय
स्पर्शादिरत्यस्य विषयि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रिय स्पर्शनादि अनेन हि
आत्माऽनुमीयते, इन्द्रेण दृष्ट वा आत्मा हि स्पर्शनादानि दृष्ट्वा स्वविषयेषु नियु
ङ्क्ते आत्मकृतेन हि शुभकर्मणा तथाविधविषयोपभोगाय स्पर्शनादिनी भवन्ति,
इन्द्रेण श्रुत वा तद्द्वारेणाऽस्य विज्ञानोत्पादात्, इन्द्रेण दत्त वा विषयग्रहणाय विषयेभ्य
समपणत् इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिति वा “इन्द्रियम्” ॥ ७।१।१७४ ॥
इति इयप्रत्यया त निपात्यने ॥ ७ ॥ १९ ॥

बुद्धीन्द्रिय स्पर्शनादि

बुद्धिहेतुरिन्द्रिय बुद्धाद्रिय स्पृश्यतेऽनेन स्पर्शनम् आदिग्रहणाद् रसनप्राणचक्षु -
धोत्राणीन्द्रियाणि प्रख्यात यदवाचाम प्रमाणमीमासायम्-“स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्र
हणलक्षणानि स्पर्शनरसनप्राणचक्षु धोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि” इति ॥ १ ॥

पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम् ।

क्रियाव्यापार आदानादि यदाह उत्समानदनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया”
इति क्रियाहेतुरिन्द्रिय क्रियेन्द्रियम् आदिग्रहणाद् वाक्पादपायूपस्था गृह्य ते ॥ १ ॥

स्पर्शादयस्त्रिन्द्रियार्था निपया गोचरा अपि ॥ २० ॥

स्पर्शन स्पर्श, आदिग्रहणाद् रसगन्धरूपशब्दा गृह्यते इन्द्रियैरध्य ते इन्द्रियार्था,
अथा अपि ॥ १ ॥ विधिर्ध्यात विषया “सयसितस्य” ॥ २।३।४७ ॥ इति
पत्वम् ॥ २ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरत्येषु गाचरा ‘गाचरसचर’ ॥ ५।३।१३९ ॥
इति घ ॥ ३ ॥ २० ॥

अन्वर्त्तनीति कालकर्मिका स्यात्

१ त्परीरपमी ॥ १ ॥ निष्पात्ताग्ने सन्नामान्निति ॥ २ ॥ कालस्य
यमस्य कणिका यन्नामरजमिव कालकर्मिका ॥ ३ ॥

अथाऽशुभम् ।

दुष्कृत दुरित पापमेव पाप्मा च पातकम् ॥ ६ ॥

फिल्बिष क्लृप किंश्च कल्मष घृजिन तम ।

अह कल्मष पद्म

१ शुभमशुभम् ॥ १ ॥ दुष्टं कृत दुष्कृतम् ॥ २ ॥ दुरेति स्म दुरितम् ॥ ३ ॥
पाप्मत्वात् पाप "भापाचणि" ॥ (उणा-२९६) ॥ इति प ॥ ४ ॥ एत्यन
ह्यायलिङ्ग "भक्तणिभ्यां" ॥ (उणा-१७९) ॥ इति जस् ॥ ५ ॥ पातयति दुपती
पाप्मा "सात्मनात्मन्" ॥ (उणा-१९६) ॥ इति मनि निपात्यते पुङ्क्तिः ॥ ६ ॥
॥ ६ ॥ णके पातकं पुङ्कायलिङ्ग ॥ ७ ॥ १६ ॥ कत्यते किरिबप "कले कित्वच" ॥
(उणा-५५१) ॥ इति प ॥ ८ ॥ "कृपनहि" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युषे
प्लुप क सुख लोपतीति वा ॥ ९ ॥ "किणि सौत्र" किप्यते किंश्च "निघुषि" ॥
(उणा-५११) ॥ इति किङ् ॥ १० ॥ कत्यते कल्मष "कलेर्मष" ॥ (उणा-
५६२) ॥ ११ ॥ घृज्यते घृजिन "घृजितुहि" ॥ (उणा-२८३) ॥ इति किङ्
॥ १२ ॥ तान्यत्यनेन तम ॥ १३ ॥ अमत्यह क्वावजिह्वी "अमेभहौ वातौ"
॥ (उणा-१६२) ॥ इत्यस् अहते वा "अस्" ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस्
॥ १४ ॥ कत्यते कटक पुङ्कायलिङ्ग "मीक्षालि" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क
॥ १५ ॥ अमत्यघ "मघाघड्या" ॥ (उणा-११०) ॥ इति घे निपात्यते, न
जहाति वा, अघयतीति वा ॥ १६ ॥ पठ्यते पद्म पुङ्कायलिङ्ग ॥ १७ ॥

उपाधिर्धर्मचिन्तनम् ॥ १७ ॥

उपाधीयते उपाधि पुलिङ्ग ॥ १ ॥ धमस्य चि ता धमाचितनम् ॥ २ ॥ १७ ॥

त्रिगर्गा धर्मकामार्थी

निसहस्यो वग निवग ॥ १ ॥

चतुर्वर्ग समोक्षका ।

धमकामार्थी इत्येव चतु सहस्यो वग-चतुर्वर्गे ॥ १ ॥

बलतुर्याश्चतुर्भद्रम्

बल तुर्ये येषां ते बलतुर्या धमकामार्थी ॥ १ ॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्र
पानादित्वात् स्त्रीत्वाभाव ॥ २ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ १८ ॥

प्रमदन प्रमाद ॥ १ ॥ अनवधानस्य भावोऽनवधानताऽनवहितत्व कार्येष्व
तात्पर्यम् ॥ २ ॥ ०८ ॥

उदोऽभिप्राय आकूत मतभावाशया अपि ।

■ दत्तात्हादयति उ द “अच्” ॥ ५।१।४९ ॥ इत्यच् शृणोदरादित्वात्
छत्व ॥ १ ॥ आभिमुत्प्रेतेन प्रयन्यनेन अभिप्राय ॥ २ ॥ आकूयते आकूतम् ॥ ३ ॥
म यते मगम् ॥ ४ ॥ भवत्यस्मिन् भाव पुष्पीबलिङ्ग ॥ ५ ॥ आशेरतेऽस्मिन्नाशय ॥ ६ ॥

हृषीकमक्ष करण स्रोत स विषयीन्द्रियम् ॥ १९ ॥

हृष्य-त्यनेन हृषीक “ऋजिश्चट्ट” ॥ (उणा-५५४) ॥ इति किदाप ॥ १ ॥
अक्ष्णोति व्याघ्रोत्प्रेक्षम् ॥ २ ॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥ ३ ॥ स्रवत्यस्मात्सल स्रोत
हृषीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ अश्नुते व्याघ्रोति ख “अशर्ङित्” ॥ उणा-८७) ॥ इति स
“जित्य-त्यस्वरादे ” ॥ २।१।११४ ॥ इत्य-त्यस्वरादिलोपे ॥ ५ ॥ विषय
स्पर्शादिरस्यस्य विषयि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रिय स्पर्शनादि अनेन हि
आत्माऽनुमीयते, इद्रेण दृष्ट वा आत्मा हि स्पर्शनादानि दृष्ट्वा स्वविषयेषु नियु
हृक्ते आत्मकृतेन हि शुभकमणा तथाविधविषयोपभोगाय स्पर्शनादिनी भवति,
इद्रेण जुष्ट वा तद्द्वारेणाऽस्य विज्ञानोत्पादात्, इद्रेण दत्त वा विषयग्रहणाय विषयेभ्य
समपणात्, इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिति वा “इन्द्रियम्” ॥ ७।१।१७४ ॥
इति इयमत्रया-त निपात्यने ॥ ७ ॥ १९ ॥

बुद्धीन्द्रिय स्पर्शनादि

बुद्धिहेतुरिन्द्रिय बुद्धाद्रिय स्पृश्यतेऽनेन स्पर्शनम् आदिग्रहणाद् रसनघ्राणचक्षु
धोत्राणां द्रव्याणि ग्रह्यन्त यद्वोचाम प्रमाणमीमासाय म्-“स्पर्शरसगन्धरूपशब्दप्र
हणलक्षणानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु धोत्राणां द्रव्याणि द्रव्यभावभेदानि” इति ॥ १ ॥

पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम् ।

क्रियाव्यापार आदानादि यदाह उत्सगान-दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया ”
इति क्रियाहेतुरिन्द्रिय क्रियो द्रियम् आदिग्रहणाद् वाक्पादपायूपस्था गृह्य ते ॥ १ ॥

स्पर्शादयस्त्रिन्द्रियार्थी निषया गोचरा अपि ॥ २० ॥

स्पर्शन स्पर्श , आदिग्रहणाद् रसगन्धरूपशब्दा गृह्यन्ते इन्द्रियैरभ्य-ते इन्द्रियाया ,
अथा अपि ॥ १ ॥ विशिष्टाति विषया “सयसितस्य” ॥ २।३।४७ ॥ इति
पत्वम् ॥ २ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरत्येषु गोचरा ‘गाचरसचर’ ॥ ५।३।१३१ ॥
इति घ ॥ ३ ॥ २० ॥

अन्धभीर्निर्गति कालकर्मिका स्यात्

१ लभ्यते इति ॥ १ ॥ निष्पात्ता क्रमे समागमिष्यति ॥ २ ॥ कालस्य
यमस्य कर्मिका यथाभरणमिव कालकर्मिका ॥ ३ ॥

अथाऽशुभम् ।

दुष्कृत दुरित पापमेव पाप्मा च पातकम् ॥ ६ ॥

किल्बिष कलुष किण्वं कर्मणः पृथगेव तम् ।

अहं कल्मष पदम्

न गुणमगुणम् ॥ १ ॥ दुष्टं कृतं दुष्कृतम् ॥ २ ॥ दुरेति स्म दुरितम् ॥ ३ ॥
पाप्मत्वात् पाप "मापाचणि" ॥ (उणा-२९६) ॥ इति प ॥ ४ ॥ एतेन
ह्यायलिङ्ग "अस्तनिष्ठा" ॥ (उणा-९७९) ॥ इति नस् ॥ ५ ॥ पातयति दुर्गती
पाप्मा "सात्मन्नाम" ॥ (उणा-९९६) ॥ इति मनि निपात्यते पुल्लिङ्गोऽयम्
॥ ६ ॥ णके पातकं पुल्लिङ्गलिङ्ग ॥ ७ ॥ १६ ॥ कल्पते किल्बिष "कले किल्बिष" ॥
(उणा-५५१) ॥ इति प ॥ ८ ॥ "कल्पनहि" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युभे
कलुष क सुख लोपतीति वा ॥ ९ ॥ 'किणि सौत्र' किण्वते किण्व "निष्पृषि" ॥
(उणा-५९१) ॥ इति किङ् ॥ १० ॥ कल्पते कर्मणः "कल्मष" ॥ (उणा-
५६२) ॥ ११ ॥ वृज्यते पृथगेव "पृथिवि" ॥ (उणा-२८३) ॥ इति किदिन
॥ १२ ॥ ताम्रवर्णेन तम् ॥ १३ ॥ अमल्यहं ह्रीबलिङ्गो "अमेभहौ वा तौ"
॥ (उणा-९६२) ॥ इत्यस् अहते वा "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस्
॥ १४ ॥ कल्पते कल्मष पुल्लिङ्गलिङ्ग "भीष्मलि" ॥ (उणा-२९) ॥ इति क
॥ १५ ॥ अमल्यध "मघाघडधा" ॥ (उणा-१९०) ॥ इति घे निपात्यते, न
जहाति वा, अघयतीति वा ॥ १६ ॥ पठ्यते पदं पुल्लिङ्गलिङ्ग ॥ १७ ॥

उपाधिधर्मचिन्तनम् ॥ १७ ॥

उपाधीयते उपाधि पुल्लिङ्ग ॥ १ ॥ धर्मस्य चि ता धर्मचि तनम् ॥ २ ॥ १७ ॥

त्रिगोर्धर्मकामार्था

त्रिसङ्ख्यो वर्ग त्रिगोर्धर्म ॥ १ ॥

चतुर्वर्ग समोक्षका ।

धर्मकामार्थौ इत्येव चतुर्ष्वङ्ख्यो वर्गचतुर्वर्ग ॥ १ ॥

बलतुर्याश्चतुर्भद्रम्

बल तुर्यं येषां ते बलतुर्या धर्मकामार्था ॥ १ ॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं
पात्रादित्वात् छात्वाभाव ॥ २ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ १८ ॥

प्रमदन प्रमाद ॥ १ ॥ अनवधानस्य भावोऽनवधानताऽनवहितत्व कार्येण्य
तात्पर्यम् ॥ २ ॥ ८ ॥

छन्दोऽभिप्राय आकृत मतभागाऽपि ।

छ दत्याह्वादयति छन्द “अच्” ॥ ५ । १ । ४९ ॥ इत्यच् पृषोदरादित्वात्
छत्व ॥ १ ॥ आभिमुत्त्येन प्रयत्यनेन अभिप्राय ॥ २ ॥ आकृत्यते आकृतम् ॥ ३ ॥
मयते मनम् ॥ ४ ॥ भवत्यस्मिन् भाव पुल्लीयलिङ्ग ॥ ५ ॥ आशेरतेऽस्मिन्नाशय ॥ ६ ॥

हृषीकमक्ष करण स्रोत ख निपयीन्द्रियम् ॥ १९ ॥

हृष्यत्यनेन हृषीक “ऋजिभृष्ट” ॥ (उणा-५५४) ॥ इति किदीप ॥ १ ॥
अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षम् ॥ २ ॥ क्रियतेऽनेन करणम् ॥ ३ ॥ स्रवत्यस्मात्स्रमल स्रोत
हृषीयलिङ्ग ॥ ४ ॥ अश्रुते व्याप्नोति ख ‘ अशङ्कित्’ ॥ उणा-८७) ॥ इति स
“द्वित्यत्यस्वरादे” ॥ २ । १ । ११४ ॥ इत्यत्यस्वरादिलोपे ॥ ५ ॥ विषय
स्पर्शादिरत्यस्य विषयि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रिय स्पर्शनादि अनेन हि
आत्माऽनुमीयते, इन्द्रेण दृष्ट वा आत्मा हि स्पर्शनादानि दृष्ट्वा स्वविषयेषु नियु
ङ्क्ते आत्मकृतेन हि शुभकमणा तथाविधविषयोपभोगाय स्पर्शनादिनी भवति,
इन्द्रेण जुष्टं वा तद्द्वारेणाऽप्य विज्ञानोत्पादात्, इन्द्रेण दत्त वा विषयग्रहणाय विषयेभ्य
समपणात्, इन्द्रस्यावरणक्षयोपशमसाधनमिति वा “इन्द्रियम्” ॥ ७ । १ । १७४ ॥
इति इयप्रत्यया त निपात्यने ॥ ७ ॥ १९ ॥

बुद्धीन्द्रिय स्पर्शनादि

बुद्धिहेतुरिन्द्रिय बुद्धाद्रिय स्पृश्यतेऽनेन स्पर्शनम् आदिग्रहणाद् रसनघ्राणचक्षु
श्रोत्राणांन्द्रियाणि ग्रह्यन्त यदवोचाम प्रमाणमीमांसायाम्-“स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्र
हणलक्षणानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणीन्द्रियाणि द्रव्यभावभेदानि” इति ॥ १ ॥

पाण्यादि तु त्रियेन्द्रियम् ।

क्रियाव्यापार आदानादि यदाह उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रिया ”
इति क्रियाहेतुरिन्द्रिय क्रियो द्रियम् आदिग्रहणाद् वाक्पादपायूपस्था गृह्य ने ॥ १ ॥

स्पर्शादयस्त्रिन्द्रियार्थो त्रिपया गोचरा अपि ॥ २० ॥

स्पर्शन स्पर्श, आदिग्रहणाद् रसगन्धरूपशब्दा गृह्यन्ते इन्द्रियैरभ्य ते इन्द्रियाया,
अथा अपि ॥ १ ॥ विधिष्णुति विषया “सयसितस्य” ॥ २ । ३ । ४७ ॥ इति
पत्यम् ॥ २ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरत्येषु गोचरा ‘गोचरसचर’ ॥ ५ । ३ । १३१ ॥
इति घ ॥ ३ ॥ २० ॥

शीते तुषार शिशिर मुशीम शीतलो जड ।

हिम

शेतेऽनेन शीत "शीरीभू" ॥ (उणा-२०१) ॥ इति कित्त त तत्र श्या
यते स्मति या "रय शीदवमूति" ॥ ४।१।९७ ॥ इति शीरादश ॥ १ ॥
मुष्यत्यनेन तुषार "मुषिकुठम्भां कित्त" ॥ (उणा-४०८) ॥ इत्यार ॥ २ ॥
वाशत्यनेन शिशिर "शवशशेरिषात" ॥ (उणा-४१३) ॥ इतीर ॥ ३ ॥
मुष्टु इषायते मुशीम, मुशीमोऽपि ॥ ४ ॥ शेतेऽनेन शीतल "शीदस्तलक्" ॥
(उणा-५०१) ॥ इति तलक् शीत शीतत्वमस्त्यस्य वा सिध्मादित्वात्, शीत ला
तीति या ॥ ५ ॥ जलति जड ॥ ६ ॥ दिनोति हिम "क्षुहिभ्या वा" ॥ (उणा
३४१) ॥ इति किद् म ॥ ७ ॥

अद्योष्णे तिग्मस्तीनस्तीक्ष्णश्चण्ड खर पटु ॥ २१ ॥

उष्णाद्युष्ण "पृदाहा-" ॥ (उणा-१८३) ॥ इति किन् णस्तत्र ॥ १ ॥
तेजयति तिग्म "तिजियुजेण् च" ॥ (उणा-३४५) ॥ इति किद् म ॥ २ ॥
तीक्षति तीक्ष्ण "खुर खुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ३ ॥ तेज-
यति तीक्ष्ण "भ्रूणतृण" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ ४ ॥ चण्डते
चण्ड चणत्यनेनति वा "पचमाद्" ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ङ ॥ ५ ॥
खनति खर ख रातीति वा ॥ ६ ॥ पटति उष्णता पटु ॥ ७ ॥ २१ ॥

क्षोष्ण करोष्ण कदुष्णो मदोष्णश्चेपदुष्णवत् ।

इपदुष्ण क्षोष्ण ॥ १ ॥ क्वोष्ण "क्वोष्णो" ॥ ३।२।१२७ ॥
इति साधू ॥ २ ॥ "कौ कद्" ॥ ३।२।१३० ॥ इति कदादेशे कदुष्ण ॥ ३ ॥
मदमुष्णो मदोष्ण ॥ ४ ॥ अल्पमुष्ण इपदुष्ण ॥ ५ ॥

निष्ठुर कक्खट क्रूर परुष कर्कश खर ॥ २२ ॥

दृढ कठोर कठिनो जरठ

नियते तिष्ठति निष्ठुर "श्वशुर" ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥
"कम्ब हसने" कम्बयते कक्खट "दिभ्यवि-" ॥ (उणा-१४९) ॥ इत्यट सक्कट
इत्य ये ॥ २ ॥ कृ तति क्रूर "कृते कूळच्छौ च" ॥ (उणा-३९५) ॥ इति र
॥ ३ ॥ पृणाति परुष कृपृनहि ॥ (उणा-५१७) ॥ इत्युप, अपरुष्यतीति
या ॥ ४ ॥ कर्काऽमिहपगानमस्त्यस्य कर्कश लोमादित्वात् ॥ ५ ॥ खनति खर
॥ ६ ॥ २२ ॥ ददति दृढति वा कृ "बलिस्थूले दृढ" ॥ ४।४।६९ ॥ इति
क्वे साधु ॥ ७ ॥ कठति कठोर "कठिकाणि" ॥ (उणा-४३३) ॥ इत्यारे ॥ ८ ॥

“श्याकठि” ॥ (उणा-२८०) ॥ इतीने कठिन ॥५॥ जीर्यति जरठ “मृजुशू” ॥
(उणा-१६७) ॥ इत्यठ, जरठोऽपि ॥ १० ॥

कोमल पुनः ।

मृदुलो मृदुसोमालसुकुमारा अकर्कश ॥ २३ ॥

कौति कोमल “मुरल” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥
मृदुरस्यस्य मृदुल सिध्मादित्वात् ॥ २ ॥ मृद्यते मृदु “पृकाहपि” ॥ (उणा-
७२९) ॥ इति किटु ॥ ३ ॥ सोम सोमत्वमालाति सोमाल ॥ ४ ॥ सुष्ठु कुमार
इव मृदुत्वात् सुकुमार ॥ ५ ॥ न ककशोऽकर्कश ॥ ६ ॥ २३ ॥

मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुल्य स्वादुर्मधूलकः ।

मधु माधुर्यमस्त्यस्य मधुर मध्वादिवाद् र, माधत्यनेनेति वा “श्वशुर-” ॥
(उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥ रसेषु ज्येष्ठो रसज्येष्ठ ॥ २ ॥ गुडे
साधुगुल्य ॥ ३ ॥ स्वदते स्वादु “कृवापाजि-” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ ४ ॥
माधत्यनेन मधूल दुकूल” ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्यूले निपात्यते ॥ ५ ॥

अम्लस्तु पाचनो दन्तशोथे

अमल्यम्ल “शामाश्या” ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल अम्लोऽपि ॥ १ ॥
पाचयति पाचन ॥ २ ॥ दन्तषु शोथो दन्तशठ ॥ ३ ॥

अथ लवण सर ॥ २४ ॥

सर्वरस

स्वदते लवण “चिकण” ॥ (उणा-१९०) ॥ इत्यणे निपात्यते, लुनाति
जाड्यमिति वा नद्यादित्वाद् नो णत्व च ॥ १ ॥ सरस्यनेन सर “पुनान्नि ष” ॥
५ । ३ । १३० ॥ २ ॥ २४ ॥ सर्वे रसा अत्र सर्वरस ॥ ३ ॥

अथ कटु स्यादोषणो मुखशोधनः ।

कटुत्वावृणोति कटु “शृमृत्” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ ओषत्यो
षण ॥ २ ॥ मुख शोधयति मुखशोधन ॥ ३ ॥

वक्त्रभेदी तु तिक्त

वक्त्र भिनत्ति वक्त्रभेदी ॥ १ ॥ ताडयति तक्तति तेजयतिवा तिफ ‘पुत
पित्त’ ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ २ ॥

अथ कपायस्तुनरो रसा ॥ २५ ॥

कपाति स्तम्भाण कपाय ‘कुलकुलि’ ॥ (उणा-३०२) ॥ इति काय
७१

॥ १ ॥ तथीति सुख 'अदर' ॥ (उणा-५-३) ॥ इतर निपात्यत पुष्पलिङ्गो

॥ २ ॥ रक्षे वे 'त रणा' ॥ १ ॥ इत्युपमादर ॥ २५ ॥

ग-म जातगारां मुग्भिजाणार्पण ।

समाकर्षा गितारि च

गम्यते ग भी प्राग्म द्याऽय च १ ॥ जनमनोहा ॥ २ ॥ सुष्ठु रभत
सुस्थि ॥ ३ ॥ प्राग्म तदवति धाति प्राग्मरण ॥ ४ ॥ समाकपति चित्त समा
॥ ५ ॥ निदेशत्यरक्षे निहारी अथ याम्य प्रति अधिदत्तदनुवादेनायस्य विधि
एवम-मप्राडयि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स सुप्रभिग-धो विदूरगोऽतिदूरगवापी ॥ १ ॥ आसमन्तात् मोदतेऽनेन आमोद
॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्दस्थ परिमल ।

रतविष्मदुदेहागारागपीमलप्राप्तमो ह्यो ग-ध परिमलसे परिमल ॥ १ ॥

अथामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्तपस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखं वासयत्यनुलिम्बति मुखवासन ॥ १ ॥
हो ग-धोऽस्तप इष्टग ॥ २ ॥ शोभनो ग-धोऽस्तप सुगन्धि, द्वौ द्वौ भिन्नार्था
विस्त ॥ ४ ॥

दुर्गन्धः पूतिगन्धिक ॥ २७ ॥

दुष्टो ग-धोऽस्तप दुर्ग ॥ १ ॥ पूतिर्विष पूतेरिव वा ग-धोऽस्तप पूतिगन्धि
'गुणगुणगुणोर्गो धादिदुग्धे' ॥ ७।३।१४४ ॥ इतीद ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धि तु विस्त स्यात्

आमोदोऽतो गताः तस्यैव ग-धोऽस्तप आमगन्धि वापमानात् ॥ ७।३।
१ ॥ इतीद ॥ १ ॥ विस्तस्य विस्त 'रज्यजि- ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
॥ २११ ॥ १ ॥

गणोः शोलादिका अमी ।

१ शोले मित शुष्को हरिणो विशद शुचि ॥ २८ ॥

सागोरक्षभयलक्षधवलार्जुना ।

श्वेतते श्वेत ॥ १ ॥ श्यामते श्वेत "हृदयाहृदि" ॥ (उणा-२१०) ॥
 इतीत ॥ २ ॥ विनोति मन सित ॥ ३ ॥ 'शुक गतौ' शोकति मनोऽत्र शुरु
 "शुरुशामूभ्य क्ति" ॥ (उणा-४२३) ॥ इति ल ॥ ४ ॥ हरत चेता हरिण
 "हृहृदि" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ ५ ॥ विशति मनो विशद "कुमुद"
 ॥ (उणा-२४४) ॥ इति निपात्यते विशीयते वा ॥ ६ ॥ शोचति निमलीभवति
 शोचि ॥ ७ ॥ २८ ॥ अवदायते शोध्यतेऽवदात ॥ ८ ॥ 'गुरैचि उयमे' गुरुते
 मनोऽत्र गोर गोर एव गौर प्रज्ञादित्वादण्, गूयते वा 'खुरक्षर' ॥ (उणा-
 ३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ९ ॥ शोभते शुभ्र "ऋज्यजि-" ॥ (उणा-
 ३८८) ॥ इति किडु र ॥ १० ॥ वलते वलक्ष अवल्क्ष्यत वा पृषोदरादित्वात्
 ॥ ११ ॥ धुनात्यशोभामिति धवल मृदिकदि-" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
 ॥ १२ ॥ अज्यतेऽज्जुन ॥ १३ ॥ पाण्डु पाण्डुत्वमस्त्यस्य पाण्डुर मघ्नादित्वात्
 र ॥ १४ ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् पाण्डर "जठर" ॥ (उणा-४०३) ॥
 इत्यरे निपात्यते ॥ १५ ॥ पयते स्तूयते पाण्डु पनेर्दोधश्च ॥ (उणा-१६६)
 ॥ इति ड ॥ १६ ॥

ईपत्पाण्डुस्तु धूसर ॥ १९ ॥

इपदव्यक्त-पाण्डु धुनाति चेतो धूसर 'हृपूतनि' ॥ (उणा-४४०) ॥
 इति कित् सर ॥ १ ॥ २९ ॥

कापोतस्तु कपोताम

कपोतस्याय कापोत ॥ १ ॥ कपोतस्येव आमाऽय्य कपोताम ॥ २ ॥

पीतस्तु सितरञ्जन ।

हारिद्र पीतलो गौर

पीयते वणान् पीत ॥ १ ॥ सिन रचयति सितरञ्जन ॥ २ ॥ हरिद्राया अय
 हारिद्र ॥ ३ ॥ पात पीतत्वं लाति पातल ॥ ४ ॥ गूयते गार ॥ ५ ॥

पीतनीलः पुनर्हरित् ॥ ३० ॥

पालाशो हरितस्तालकाम

पीतश्चासौ नीलश्च पातनाल ॥ १ ॥ हरति चित्र हरित् हृमृहृदि' ॥ (उणा-
 ८८७) ॥ इतीत् ॥ २ ॥ ३० ॥ पलाशस्य पणस्याय पालाश ॥ ३ ॥ हरति
 हरित 'हृदयाहृदि' ॥ (उणा-२१०) ॥ इतीत ॥ ४ ॥ तालक हरितालक
 तस्येवाऽऽमाऽय्य तालकाम ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ तर्पति सुपर "जटर" ॥ (उणा-४-३) ॥ इत्यर निपात्यते पुर्णमलिङ्गौ

॥ २ ॥ रसपते इति रगा ॥ १ ॥ इ-यु-तट्टार ॥ २५ ॥

ग-धो जनमनोहारी मुरभिजाणतर्पण ।

समाकर्षी निगरी च

ग-धयते ग धो प्राणप्राद्याऽथ घ ॥ १ ॥ जनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रभते
सुरभि ॥ ३ ॥ प्राण तपयति धीणाति प्राणतपण ॥ ४ ॥ समाकृपति वित्त समा
कर्षी ॥ ५ ॥ निदरत्यवश्व विहारी अत्र यायं प्रति अविद्वत्तदनुवादेना-यस्य विधि
एवम-यप्राऽपि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स सुरभिग धो विदूरगोऽतिदूरव्यापी ॥ १ ॥ आसम-तात् मोदतेऽनेन आमोद
॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्दोऽथ परिमल ।

रतविकृतद्देहांगरागपरिमलनोत्पन्नो हृषो गन्ध परिमलते परिमल ॥ १ ॥

अथामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखं वासयत्यनुलिम्बति मुखवासन ॥ २ ॥
इष्टो ग-धोऽस्य इष्टग ध ॥ ३ ॥ शोभनो ग धोऽस्य सुगन्धि, दो द्वौ भिनाथा
विल्य ये ॥ ४ ॥

दुर्ग धः पूतिगन्धिक ॥ २७ ॥

दुष्टो गन्धाऽस्य दुर्ग ध ॥ १ ॥ पूतिर्विष पूतेरिव वा ग-धोऽस्य पूतिगन्धि
'सुपूयुत्सुरभेग-धादिदुग्णे' ॥ ७ । ३ । १८४ ॥ इतीत् ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धि तु विल स्यात्

आमाऽपक्वो मल तस्येव ग धोऽस्य आमगन्धि 'वोपमानात्' ॥ ७ । ३ ।
१८७ ॥ इनात् ॥ १ ॥ त्स्यत विल 'ऋज्यजि- ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
कित् र ॥ ॥

वर्णा श्वेतादिका अर्मा ।

श्वेत श्वेत मित शुक्रो हरिणो विशद शुचि ॥ २८ ॥

अवदातगारशुभवलक्षधवलार्जुना ।

पाण्डुर पाण्डर पाण्डु

श्वेतते श्वेत ॥ १ ॥ श्यायते श्येत "हृदयारुहि" ॥ (उणा-२१०) ॥
 इतीत ॥ २ ॥ सिनोति मन सित ॥ ३ ॥ "शुक गतौ" शोकति मनोऽत्र शुक्
 "शुक्रशीमूभ्य क्ति" ॥ (उणा-४६३) ॥ इति ल ॥ ४ ॥ हरत चेता हरिण
 "हृदयारुहि" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ ५ ॥ विशति मनो विशद "कुमुद"
 ॥ (उणा-२४४) ॥ इति निपात्यते विशायते वा ॥ ६ ॥ शोचति निमलामवर्ति
 शुचि ॥ ७ ॥ २८ ॥ अवदायते शोष्यतेऽवदात ॥ ८ ॥ "गुरैचि उद्यमे" गुरुते
 मनोऽत्र गोर गोर एव गौर प्रज्ञादित्वादण्, गूयते वा "खुरक्षर" ॥ (उणा-
 ३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ९ ॥ क्षाभने शुभ्र "ऋज्यजि-" ॥ (उणा-
 ३८८) ॥ इति कित्ठु र ॥ १० ॥ बलते बलक्ष अवलक्ष्यत वा पृषोदरादित्वात्
 ॥ ११ ॥ धुनात्यक्षोभामिति धवल मृदिकदि-" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
 ॥ १२ ॥ अज्यतेऽज्जुन ॥ १३ ॥ पाण्डु पाण्डुत्तमस्त्यस्य पाण्डुर मध्वादित्वात्
 र ॥ १४ ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् पाण्डर "जठर" ॥ (उणा-४०३) ॥
 इत्यरे निपात्यते ॥ १५ ॥ पचते स्तूयते पाण्डु 'पनेर्दाघञ्' ॥ (उणा-१६६)
 ॥ इति ड ॥ १६ ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसर ॥ २९ ॥

इषद-मक पाण्डु धुनाति चतो धूसर "कृवूतनि" ॥ (उणा-४४०) ॥
 इति कित्ठु सर ॥ १ ॥ २९ ॥

कापोतस्तु कपोताभ

कपोतस्याय कापोत ॥ १ ॥ कपोतस्येव आभाऽस्य कपोताभ ॥ २ ॥

पीनस्तु सितरञ्जन ।

हारिद्र पीतलो गौर

पीयते षणात् पीत ॥ १ ॥ सित रञ्जति सितरञ्जन ॥ २ ॥ हरिद्राया अय
 हारिद्र ॥ ३ ॥ पीत पीतत्वा लाति पातल ॥ ४ ॥ गूयते गौर ॥ ५ ॥

पीतनीलः पुनर्हरित् ॥ ३० ॥

पालाशो हरितस्तालकाम

पीतश्चाक्ष नीलश्च पातनाल ॥ १ ॥ हरति चित्र हरित् हृदयारुहि" ॥ (उणा-
 ८८७) ॥ इतात् ॥ २ ॥ ३० ॥ पलाशस्य पणस्याय पालाश ॥ ३ ॥ हरति
 हरित हृदयारुहि" ॥ (उणा-२१०) ॥ इतात् ॥ ४ ॥ तालक हरितालक
 तस्येवाऽऽभाऽस्य तालकाम ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ तर्षीति गुणर "जट्टर" ॥ (उणा-४-३) ॥ इत्यर विपात्यते पुर्णवस्त्रौ

॥ २ ॥ रस्य-ते इति रगा ॥ १ ॥ इगुगुतदार ॥ २५ ॥

गन्धो जनमनोहारी मुरभिघ्राणतर्पण ।

समाकर्षी निहारी च

गन्धयते गन्धो घ्राणमाद्याऽथ च ॥ १ ॥ जनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रमत
सुर्भि ॥ ३ ॥ घ्राण तर्पयति घ्राणाति घ्राणनपण ॥ ४ ॥ समाकृपति चित्त समा
कर्षी ॥ ५ ॥ निहस्त्ययश्च निहारी अत्र याय प्रति प्रसिद्धस्तदनुवादेनायस्य विधि
एवमयत्राऽपि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स मुरभिगन्धो विदूरगोऽतिदूरव्यापी ॥ १ ॥ आसमन्तात् मोदतेऽनेन आमोद
॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्दोऽथ परिमल ।

रतविक्रमदुद्देहांगरागपरिमलनोत्पन्नो हृद्यो गन्ध परिमलते परिमल ॥ १ ॥

अथामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखं वासयत्यनुलिम्बति मुखवासन ॥ २ ॥
इष्टो गन्धोऽस्य इष्टगन्ध ॥ ३ ॥ शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः, द्वौ द्वौ भिन्नाया
विलम्बे ॥ ४ ॥

दुर्गन्धः पूतिगन्धिक ॥ २७ ॥

दुष्टो गन्धाऽस्य दुर्गन्ध ॥ १ ॥ पूतिर्विष पूतेरिव वा गन्धोऽस्य पूतिगन्धि
'सुपूतिस्तुरभेग धादिदुग्णे ॥ ७ । ३ । १८४ ॥ इतीत् ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धि तु विस्त्र स्यात्

आमाऽपक्वो मल तस्येव गन्धोऽस्य आमगन्धि बोधमानात् ॥ ७ । ३ ।
१८७ ॥ इतीत् ॥ १ ॥ विस्तृत विस्त्र 'ऋज्याजि- ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
कित् र ॥ ॥

वर्णा श्वेतादिका अर्मा ।

श्रेत इयेत मित शुक्लो हरिणो विशद शुचि ॥ २८ ॥

अवदातगारशुभवल्क्षधनलार्जुना ।

पाण्डुर पाण्डर पाण्डु

श्वेतते श्वेत ॥ १ ॥ श्यायते श्येत "हृश्यारुहि" ॥ (उणा-२१०) ॥
 इतीत ॥ २ ॥ छिनोति मन सित ॥ ३ ॥ 'गुक्त गता शोकति मनोऽत्र शुक्ल
 "शुक्लशीमूभ्य कित्" ॥ (उणा-४६३) ॥ इति ल ॥ ४ ॥ हरत चेता हरिण
 "हृहृदि" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ ५ ॥ विशति मनो विशद "कुमुद"
 ॥ (उणा-२४४) ॥ इति निपात्यते विशायते वा ॥ ६ ॥ शोचति निमलामवति
 शुचि ॥ ७ ॥ २८ ॥ अवदायते शोध्यतेऽवदात ॥ ८ ॥ 'गुरैचि उद्यमे' गुरुने
 मनोऽत्र गोर गोर एव गौर प्रज्ञादित्वाद्गु गूयते वा 'क्षुरक्षर" ॥ (उणा-
 ३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ९ ॥ शामते छुभ्र "कृज्यजि-" ॥ (उणा-
 ३८८) ॥ इति किडू र ॥ १० ॥ वलते वलक्ष अवलक्ष्यत वा वृषोदरादित्वात्
 ॥ ११ ॥ धुनात्यशोभामिति धवल मृदिकदि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
 ॥ १२ ॥ अज्यतेऽज्जुन ॥ १३ ॥ पाण्डु पाण्डुत्नमस्त्यस्य पाण्डुर मध्वादित्वात्
 र ॥ १४ ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् पाण्डर "जठर" ॥ (उणा-४०३) ॥
 इत्यरे निपात्यते ॥ १५ ॥ पयते स्तूयते पाण्डु 'पनर्दोघध्व' ॥ (उणा-१६६)
 ॥ इति ड ॥ १६ ॥

ईपपाण्डुस्तु धूसर ॥ २९ ॥

इपदमक्ष पाण्डु धुनाति चेतो धूसर कृधूतनि ॥ (उणा-४४०) ॥
 इति कित् सर ॥ १ ॥ २९ ॥

कापोतस्तु कपोताम

कपोतस्याय कापोत ॥ १ ॥ कपोतस्येष आभाऽस्य कपोताम ॥ २ ॥

पीतस्तु सितरञ्जन ।

हारिद्र पीतलो गौर

पीयते वणत् पीत ॥ १ ॥ सित रञ्जयति सितरञ्जन ॥ २ ॥ हरिद्राया अय
 हारिद्र ॥ ३ ॥ पात पीतल लाति पातल ॥ ४ ॥ गूयते गौर ॥ ५ ॥

पीतनील पुनर्हरित् ॥ ३० ॥

पालाशो हरितस्तालकाम

पीतधासो नालः पातनाल ॥ १ ॥ हरति चित्र हरित् हृश्यारुहि" ॥ (उणा-
 ८८७) ॥ इतात् ॥ २ ॥ ३० ॥ पालाशस्य पणस्याय पालाश ॥ ३ ॥ हरति
 हरित "हृश्यारुहि" ॥ (उणा-२१०) ॥ इतात् ॥ ४ ॥ तालक हरितालक
 तसेवाऽऽभाऽस्य तालकाम ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ तर्पति सुधर 'जटर' ॥ (उणा-४०३) ॥ इतर निपात्यत पूर्णबलि

॥ २ ॥ रस्य ते इति रगा ॥ १ ॥ इत्युपगहर ॥ २५ ॥

गन्धा जामोदारी मुग्भिर्माणतर्पण ।

समाकर्षी निर्तरी च

गन्धयते गन्धो प्राणमात्रोऽयं च ॥ १ ॥ जनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रमत
सुरभि ॥ ३ ॥ प्राण तपयति प्राणाति प्राणतपण ॥ ४ ॥ समाकपति चित्त समा
कर्षी ॥ ५ ॥ निहरत्ययं गिहारी अत्र याय प्रति प्रसिद्धस्तदनुवादेना यस्य विधि
एवमन्वयाऽपि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स सुरभिगन्धो विदूरगोऽतिदूरव्यापी ॥ १ ॥ आसमन्तात् मोदतेऽनेन आमोद
॥ २ ॥ २८ ॥

विमर्दोऽथ परिमल ।

रतविक्रमद्देहांगरागपरिमलनोत्पन्नो ह्यथो गन्ध परिमलते परिमल ॥ १ ॥

अथामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखे वासयत्यनुलिप्ति मुखवासन ॥ २ ॥
इष्टो गन्धोऽस्य इष्टगन्ध ॥ ३ ॥ शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धि, द्वौ द्वौ भिन्नाथा
वित्तये ॥ ४ ॥

दुर्गन्धः पूतिगन्धिक ॥ २७ ॥

दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्ध ॥ १ ॥ पूतिर्विल पूतेरिव वा गन्धोऽस्य पूतिगन्धि
'सुपुष्टुसुरभेग धादिद्विगुणे ॥ ७ । ३ । १८४ ॥ इतीत् ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धि तु विल स्यात्

आमोऽपको मूल तस्यैव गन्धोऽस्य आमगन्धि बोधमानात् ॥ ७ । १ ।
१४७ ॥ इतीत् ॥ १ ॥ विलयत विल 'ऋज्याजि-' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
कित् र ॥ ॥

वर्णा श्वेतादिका अर्मा ।

श्वेत श्वेत मित शुक्लो हरिणो विशद शुचि ॥ २८ ॥

अवदातगोरशुभवल्क्षधवलार्जुना ।

पाण्डुर पाण्डर पाण्डु

॥ ३ ॥ श्याम श्यामत्व लाति श्यामल ॥ ४ ॥ श्यायते श्याम- “ विलिभिलि-” ॥
(उणा-३४०) इति म ॥ ५ ॥ कलयति मन काल ॥ ६ ॥ नालति नील
पुष्पावलिङ्ग ॥ ७ ॥ सितविरुद्धोऽसित ॥ ८ ॥ शिनुतात् शिति ‘ तिकृत्तौ
नाम्नि ” ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिकृ ॥ ९ ॥ ॥ ३३ ॥

रक्तश्यामे पुनर्धूम्रधूमलौ

रक्तश्यामौ श्यामश्च रक्तश्याम तत्र ॥ १ ॥ धुनाति धूम्र “ खुरक्षुर-” ॥
(उणा-३९६) इति निपात्यत ॥ २ ॥ धूम्रवर्ण लाति धूमल ॥ ३ ॥

अथ कर्बुर-

किम्मीर एत शबलश्चित्रकल्माषचित्तला ॥ ३४ ॥

कर्ति कबुर “ वाश्यसि-” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ १ ॥ कार्यते
किम्मीर ‘ जम्बीर-” ॥ (उणा-४२२) ॥ इतार निपात्यते ॥ २ ॥ एत्येत-
“ दम्यमि-” ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥ ३ ॥ शाम्यति शबल “ शमे
र्व च वा ” ॥ (उणा-४७०) ॥ इत्यल ॥ ४ ॥ चीयते चित्र “ चिमिदि-” ॥
(उणा-४५४) ॥ इति कित् प्र ॥ कलयति वणान् कल्माष “ कुलेश मापक्”
(उणा-५६३) ॥ ॥ ६ ॥ चित्रान् वर्णान् लाति चित्रल ॥ ७ ॥ ॥ ३४ ॥

शब्दो निनादो निर्घोष स्वानो ध्वान स्वरो ध्वनि ।

निर्हादो निनदो ह्लादो नि स्वानो नि स्वन स्वन ॥ ३५ ॥

रवो नाद स्वनिर्घोष सव्याद्भ्यो राव आख ।

कणन निकण क्णो निकाणश्च कणो रण ॥ ३६ ॥

शपति कूटोच्चारण श-द ‘ शाशपिमनि-” ॥ (उणा-२३७) ॥ इति द-
शायते वा ॥ १ ॥ निनदन निनाद ॥ २ ॥ निर्घोषण निर्घोष ॥ ३ ॥ स्वनन स्वान-
॥ ४ ॥ ध्वनन ध्वान ॥ ५ ॥ स्वरति स्वर ॥ ६ ॥ ध्वनन ध्वनि- “ पदिपठि-” ॥
(उणा ६०७) ॥ इति इ ॥ ७ ॥ निहादन निहाद ॥ ८ ॥ निनदन निनद
‘ नेनदगद-’ ॥ ५ । ३ । १६ ॥ इति वाङ् ॥ ९ ॥ हादन हाद ॥ १० ॥ नि
स्वनन नि स्वान घञ् ॥ ११ ॥ ‘ नेनद-” ॥ ५ । ३ । १६ ॥ इत्यलि नि स्वन
॥ १२ ॥ स्वनन स्वन ‘ नवा कणयमहसस्वन ’ ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यल्
॥ १३ ॥ ॥ ३५ ॥ रवण रव रावोऽपि ॥ १४ ॥ नदन नाद ॥ १५ ॥ स्वनन स्वानि
“ पदिपठि-” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १६ ॥ घोषण घाप ॥ १७ ॥
सव्याद्भ्य उपसगभ्य परो राव सरवण सराव, ॥ १८ ॥ एव विराव ॥ १९ ॥

रक्तस्तु रोहित ।

मान्जिष्ठो लोहित शोण-

रज्यति रक्त ॥ १ ॥ राहति रोहित "हृदयाकहि-" ॥ (उणा-२१०) ॥
इति तः ॥ २ ॥ मज्जिष्ठाय अयं माजिष्ठ ॥ ३ ॥ रोहितस्यैव लल लोहित ॥ ४ ॥
शोणति शोणं ॥ ५ ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटल ॥ ३१ ॥

श्वेतधासी रक्तश्च श्वेतरक्त ॥ १ ॥ पाटयति पाटल "मृदिकदि" ॥ (उणा-
४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ ३१ ॥

अरुणो बालसध्याम

इयति अरुण "ऋकृवृ" ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ बालस ध्या
म इवामा अस्य बालसध्याम ॥ २ ॥

पीतरक्तस्तु पिञ्जर ।

कपिल पिङ्गल श्यावः पिशङ्ग कपिशो हरि ॥ ३२ ॥

बभ्रु कद्रु कडारश्च पिङ्गे

पीतधासी रक्तश्च पातरक्त ॥ १ ॥ पिञ्जयति पिञ्जर "ऋच्छिचटि" ॥
(उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ 'कृष्टवर्णे' कवते कपिल "स्थण्डिल-" ॥
(उणा-४८४) ॥ इतीले निपात्यते, वा कपिवर्णं लातीति ॥ ३ ॥ पिङ्ग पिङ्गत्वमस्यस्य
पिङ्गल सिध्मादित्वात् ॥ ४ ॥ श्यायते श्याव लटिखटि-" ॥ (उणा-५०५)
॥ इति व ॥ ५ ॥ पिशति पिशङ्ग 'विडिबिलि' ॥ (उणा-१०१) ॥ इति
किदङ् ॥ ६ ॥ कपिमकटवर्णोऽस्त्यस्य कपिश लोमादित्वात् ण. ॥ ७ ॥ हरति
हरि ॥ ८ ॥ ॥ ३२ ॥ विभर्ति बभ्रु ॥ ९ ॥ कद्रु कुत्सित द्रवति कद्रु- हरि-
पीति-" ॥ (उणा-७४५) ॥ इति डिङ् ॥ १० ॥ कडति कडार "अग्याङ्-"
(उणा-४०५) ॥ इत्यार ॥ ११ ॥ पिबति वणान् पिङ्ग 'स्फुलिकलि-" ॥
(उणा-१०२) ॥ इताङ्गक् तन ॥ १२ ॥

कृष्णस्तु मेचक ।

स्याद् राम श्यामल श्याम कालोनोलोऽसित शिति ॥ ३३ ॥

कषति वर्णान् कृष्ण 'धृवीद्वा-' ॥ (उणा-१८३) ॥ इति कित् ण
॥ १ ॥ मचते मिश्रीभवति मेचक पुङ्गीबलिङ्ग कीचक-" ॥ (उणा-३३) ॥
इत्यक निपात्यत मचक शिखकण्डाम इति दुर्ग ॥ २ ॥ रमते मनाऽयं राम.

३ ॥ श्याम श्यामत्व लाति श्यामल ॥ ४ ॥ श्यायते श्याम- " त्रिलिभिलि- ' ॥
उणा-३४०) इति म ॥ ५ ॥ कालयति मन काल ॥ ६ ॥ नीलति नील
पुष्पावल्लि ॥ ७ ॥ सितविरुद्धोऽसित ॥ ८ ॥ शिशुतात् शिति ' तिक्कृती
मात्रि " ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिक् ॥ ९ ॥ ॥ ३३ ॥

रक्तश्यामे पुनर्धूमधूमलौ

रक्तश्वासी श्यामश्च रक्तश्याम तत्र ॥ १ ॥ धुनाति धूम " सुरक्षुर-" ॥
(उणा-३९६ ॥ इति निपात्यत ॥ २ ॥ धूमवर्ण लाति धूमल ॥ ३ ॥

अथ कर्चुर-

किम्मीर एत शबलश्चित्रकल्माषचित्तला ॥ ३४ ॥

कषति कचुर ' वाश्यसि-" ॥ (उणा-८२३) ॥ इत्युर ॥ १ ॥ कीर्यते
किम्मीर ' जम्बीर-" ॥ (उणा-४२२) ॥ इतार निपात्यते ॥ २ ॥ एत्येत
" दम्यमि-" ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥ ३ ॥ शाम्यति शबल " शमे
व च वा " ॥ (उणा-४७०) ॥ इत्यल ॥ ४ ॥ चीयते चित्र " चिमिदि-" ॥
(उणा-४५४) ॥ इति कित् प्र ॥ कलयति वणान् कल्माष " कुलेश्व मायक् "
(उणा-५६३) ॥ ॥ ६ ॥ चित्रान् वर्णान् लाति चित्रल ॥ ७ ॥ ॥ ३४ ॥

शब्दो निनादो निर्घोष स्वानो ध्वान स्वरो ध्वनि ।

निर्हादो निनदो हादो नि स्वानो नि स्वन स्वन ॥ ३५ ॥

रवो नाद स्वनिर्घोष सव्याङ्भ्यो राव आख, ।

क्वणन निकण क्वाणो निक्राणश्च क्णो रण ॥ ३६ ॥

शपति कूटोच्चारण शब्द " शाशपिमनि-" ॥ (उणा-२३७) ॥ इति द-
शब्दयते वा ॥ १ ॥ निनदन निनाद ॥ २ ॥ निघोषण निर्घोष ॥ ३ ॥ स्वनन स्वान-
॥ ४ ॥ ध्वनन ध्वान ॥ ५ ॥ स्वरति स्वर ॥ ६ ॥ ध्वनन ध्वनि " पदिपठि-" ॥
(उणा ६०७) ॥ इति इ ॥ ७ ॥ निहादन निहाद ॥ ८ ॥ निनदो निनद
" नेनदगद-" ॥ ५ । ३ । १६ ॥ इति वाङ् ॥ ९ ॥ हादन हाद ॥ १० ॥ नि
स्वनन नि स्वान घञ् ॥ ११ ॥ ' नेनद-" ॥ ५ । २ । २६ ॥ इत्यलि नि स्वन
॥ १२ ॥ स्वनन स्वन " नवा क्णयमहस्स्वन ' ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यल्
॥ १३ ॥ ॥ ३५ ॥ रवण रव राखोऽपि ॥ १४ ॥ नदन नाद ॥ १५ ॥ स्वनन स्वनि
' पदिपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १६ ॥ घोषण घाष ॥ १७ ॥
स-याङ्भ्य उपसर्गेभ्य परो राव सरवण सराव ॥ १८ ॥ एव विराव ॥ १९ ॥

रक्तस्तु रोहित ।

मान्जिष्ठो लोहित शोण

रज्यति रक्त ॥ १ ॥ रोहित रोहित "हृदयाकदि-" ॥ (उणा-२१०) ॥

इति तः ॥ २ ॥ मञ्जिष्ठाया अय मञ्जिष्ठ ॥ ३ ॥ रोहितस्यैव लल लोहित ॥ ४ ॥
शोणति शोणे ॥ ५ ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटल ॥ ३१ ॥

श्वेतधासौ रक्तश्च श्वेतरक्त ॥ १ ॥ पाटयति पाटल "मुदिकदि" ॥ (उणा-
४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ ३१ ॥

अरुणो बालसन्ध्याम

इयति अरुण "ऋकृवृ" ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युण ॥ १ ॥ बालसन्ध्या
य इवामा अस्य बालसन्ध्याम ॥ २ ॥

पीतरक्तस्तु पिञ्जर ।

कपिल पिङ्गल श्याव पिशङ्ग कपिशो हरि ॥ ३२ ॥

बभ्रु कद्रु कडारश्च पिङ्गे

पीतधासौ रक्तश्च पीतरक्त ॥ १ ॥ पिञ्जयति पिञ्जर "ऋच्छिचटि" ॥
(उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ कद्रु वर्णे कवते कपिल "स्थण्डिल" ॥
(उणा-४८४) ॥ इतीले निपात्यते, वा कपिवर्णं ल्यताति ॥ ३ ॥ पिङ्ग पिङ्गत्वमस्त्यस्य
पिङ्गल सिन्ध्यादित्वात् ॥ ४ ॥ श्यायते श्याव लटिखटि-" ॥ (उणा-५०५)
॥ इति व ॥ ५ ॥ पिशति पिशङ्ग "विडिविलि" ॥ (उणा-११) ॥ इति
किदङ्ग ॥ ६ ॥ कपिमकटवर्णोऽस्त्यस्य कपिश लोमादित्वात् श ॥ ७ ॥ हरति
हरि ॥ ८ ॥ ३२ ॥ विमर्ति बभ्रु ॥ ९ ॥ कद्रु कुटिसप्त द्रवति कद्रु- हरि-
पीति- ॥ (उणा-४४५) ॥ इति डिङ्ग ॥ १० ॥ कडति कडार "अग्यादि-"
(उणा-४०५) ॥ इत्यार ॥ ११ ॥ पिबति वणान् पिङ्ग "स्फुलिकलि-" ॥
(उणा-१०२) ॥ इतीङ्गक् तत्र ॥ १२ ॥

कृष्णस्तु मेचक ।

स्याद्राम श्यामल श्याम कालोनोन्नेऽसित शिति ॥ ३३ ॥

कषति वर्णान् कृष्ण 'घृवीद्वा-' ॥ (उणा-१८३) ॥ इति कित् ण
॥ १ ॥ मचते मित्रीभवति मेचक पुष्पीबलिङ्ग कीचक- ॥ (उणा-३३) ॥
इत्यके निपात्यत, मचक श्लाघकण्ठाभ इति दुर्ग ॥ २ ॥ रमते मनोऽत्र राम-

॥ ३ ॥ श्याम श्यामत्व लाति श्यामल ॥ ४ ॥ श्यायते श्याम- " विलिभिलि- " ॥
(उणा-३४०) इति म ॥ ५ ॥ कालयति मन काल ॥ ६ ॥ नीलति नील
पुष्पावलि ॥ ७ ॥ सितविरुद्धोऽसित ॥ ८ ॥ शिनुतात् शिति ' तिक्कृती
नाम्नि " ॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिक् ॥ ९ ॥ ॥ ३३ ॥

रक्तश्यामे पुनर्धूम्रधूमलौ

रक्तश्यामौ श्यामश्च रक्तश्याम तत्र ॥ १ ॥ धुनाति धूम्र " सुरक्षुर- " ॥
(उणा-३९६ ॥ इति निपात्यत ॥ २ ॥ धूम्रवर्णं लाति धूमल ॥ ३ ॥

अथ कर्बुर

किर्मरि एत शबलश्चित्रकल्मापचित्तला ॥ ३४ ॥

कवति क्युर " वाश्यसि- " ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ १ ॥ कीर्यते
किर्मरीर ' जम्बीर- " ॥ (उणा-४२२) ॥ इतार निपात्यते ॥ २ ॥ एत्येत-
" दम्यमि- " ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥ ३ ॥ शाम्यति शबल " शमे
ब च वा " ॥ (उणा-४७०) ॥ इत्यल ॥ ४ ॥ चीयते चित्र " चिमिदि- " ॥
(उणा-४५४) ॥ इति कित् त्र ॥ कलयति वर्णान् कल्माप " कुलेश्व मापक् " ॥
(उणा-५६३) ॥ ॥ ६ ॥ चित्रान् वर्णान् लाति चित्रल ॥ ७ ॥ ॥ ३४ ॥

शब्दो निनादो निर्घोष स्वानो ध्वान स्वरो ध्वनि ।

निर्हादो निनदो ह्लादो नि स्वानो नि स्वन स्वन ॥ ३५ ॥

रवो नाद स्वनिर्घोष सव्याद्भ्यो राव आख ।

क्वणन निकण क्वाणो निकणश्च क्वणो रण ॥ ३६ ॥

शपति कूगेक्षारण शब्द " शाक्षपिमनि- " ॥ (उणा-२३७) ॥ इति द-
शयते वा ॥ १ ॥ निनदन निनाद ॥ २ ॥ निर्घोषण निर्घोष ॥ ३ ॥ स्वनन स्वान-
॥ ४ ॥ ध्वनन ध्वान ॥ ५ ॥ स्वरति स्वर ॥ ६ ॥ ध्वनन ध्वनि " पदिपठि- " ॥
(उणा ६०७) ॥ इति इ ॥ ७ ॥ निह्लादन निह्लाद ॥ ८ ॥ निनदन निनद
' नेर्नदगद- " ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति वाऽल् ॥ ९ ॥ ह्लादन ह्लाद ॥ १० ॥ नि
स्वनन नि स्वान घञ् ॥ ११ ॥ ' नेनद- ' ॥ ५ । २ । २६ ॥ इत्यलि नि स्वन
॥ १२ ॥ स्वनन स्वन ' नवा क्वणयमहसस्वन " ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यल्
॥ १३ ॥ ॥ ३५ ॥ रवण रव रावोऽपि ॥ १४ ॥ नदन नाद ॥ १५ ॥ स्वनन स्वनि
' पदिपठि- " ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १६ ॥ घोषण घाप ॥ १७ ॥
सव्याद्भ्य उपसर्गोऽभ्य परो राव सरवण सराव ॥ १८ ॥ एव विराव ॥ १९ ॥

१. १०-४८-२॥ ११३। २२॥ इति धम् ॥ २०॥ "आहो ह्यो"-॥
 २. १०-४८-३॥ ११३। २३॥ कण्यते कणनम् ॥ २१॥ निष्कणनानकण
 ३. १०-४८-४॥ ११३। २४॥ इति वाऽल्ल ॥ २२॥ कणन कण
 ४. १०-४८-५॥ ११३। २५॥ "नवा कण-॥ ५। ३। ४८॥ इत्यति
 ५. १०-४८-६॥ ११३। २६॥ इत्यल्ल ॥ २३॥ ११३॥

पद्म रूपम गांधारा मध्यम पञ्चमस्तथा ।

भेयतो निषय सप्त तन्त्रीऋण्ठोद्भवा स्वरा ॥ ३७ ॥

मङ्गलो जायत पञ्ज यद्वयदि-

‘कृष्णादुत्तिष्ठते व्यक्तं पद्मं पद्म्यस्तु जायते ।

बष्ठादस्ताउनासाभ्या जिह्वाया दशनादपि" ॥ १ ॥

ऋषभो गोवत्सव्यादित्यात्, यदाह व्यङ्गि-

"वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशीघ्रसमाहत ।

नदहृषभघट् यस्मात् तनेप ऋषभ स्मृत ० ॥ २ ॥

गौ घाच धारयति गान्धार गन्धवहमियर्त्ति वा । यदाह—

वायु समुत्थतो नाभे कण्ठशापसमाहृत ।

नानागन्धवह पुष्प्ये वा धारस्तेन हेतुना ॥ ३ ॥

मध्ये भवो मध्यम यदाह-

‘तद्वेदेयोत्थितो धायुरुर कण्ठसमाहृतः ।

नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन हेतुना” ॥ ४ ॥

पञ्चमस्थानभवत्वात् पञ्चम यदाह-

‘‘नायु समुत्थिता नाभेरुहत्क्वण्ठमूधसु ।

विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते” ॥ ५ ॥

धिगा वतो धीवतस्तस्याऽय धैवत ,

दधाति सधत्ते स्वरानिति वा यदाह—

“अधिसूधीयते यस्मात् स्वरास्तेनैव धैवत ” ।

“पुनरपि-” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ ॥ निपादन्ति स्वरा
अपि निपादन्ति निपादादय यदाह-“निपादन्ति स्वरा अस्मिन् निपादस्तन हेतुना” ।

द्विधा हि घाणा-शारीरी दाहजातति तत्र दाहजाया तत्रैत शारीर्या कण्ठादुद्
भगतिरत नीकण्ठोद्भवा । वशमुरजादयस्तु स्वराजकारमानकारित्वात् स्वरहेतुत्वेन
भेदात्ता ॥ ७ ॥

ते मद्रमध्यतारा स्युरर कण्ठशिरोभवा ।

ते ऋषभादय स्वरा प्रत्येकमुर प्रश्रुतिस्थानभेदेन मद्रता मध्यता तारता च
अवलम्ब्यते, यद् दत्तिल—

“नृणामुरासि मद्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनि ।

स एव कण्ठ मध्य स्यात् तार शिरासि गीयते” ॥ १ ॥

स्रुति क्रादित कुष्टम्

रोदनं स्रुति ॥ १ ॥ कन्दन कन्दित ॥ २ ॥ कोशन कुष्टम् ॥ ३ ॥

तदपुष्टं तु गह्वरम् ॥ ३८ ॥

तत् स्रुतिमपुष्ट गदगदस्वरत्वादजातोच्चपुत्कार गाहते हृदयान्तगह्वर
“जठर” ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १ ॥ ३८ ॥

शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद सीत्कृत नृणाम् ।

प्रणदन प्रणाद ॥ १ ॥ सीत्करण सीत्कृतम् ॥ ॥

पर्दन गुदजे शब्दे

पदते पर्न ॥ १ ॥

कर्दन कुक्षिसमवे ॥ ३९ ॥

कदते कहन ॥ १ ॥

क्षेडा तु सिंहनाद

‘क्षिब्डा अभ्यक्षेशब्द क्षेडा क्षेडा भिदादिन्वात् साधु ॥ १ ॥ सिंहस्यैव
नदने भटाना सिंहनाद ॥ २ ॥

अथ कन्दन सुभटध्वनि ।

‘कडु भाह्वाने’ कदतेऽनेन कन्दने प्रतिभटाह्वानध्वनि ॥ १ ॥

कौलाहल कलकल

कौलमप्याहलति आशयति कौलाहल पुलावलिह ॥ १ ॥ कल्पते कलकल
“अनुपा लक्षद्भ्यामन्वत” ॥ (उणा १४) ॥ इति अप्रत्यया द्वित्व च कलो
व्यक्ता वा आभीक्ष्ण्य द्वित्वम् ॥ २ ॥

तुमुलो व्याकुलो रव ॥ ४० ॥

ताम्यलनेन तुमुल् “तुमुलतुमुल” ॥ (उणा ४८७) ॥ इत्युले निपा
त्यत ॥ १ ॥ ४ ॥

आराय "रोहणगात्" ॥ ५ । ३ । २२ ॥ इति षम् ॥ २० ॥ "आश्रो ह्यो-" ॥
 ॥ ५ । ३ । १९ ॥ इति याडलि आरव ॥ २१ ॥ वण्यते वणनम् ॥ २० ॥ निवणन निवण-
 "ने" गदपठमनवण ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति वाडल् ॥ २३ ॥ वणन वण-
 ॥ २४ ॥ घाय निवण ॥ २५ ॥ "नवा वण-" ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यलि
 वण ॥ २६ ॥ वणं वण "मुयण-" ॥ ५ । ३ । २८ ॥ इत्यल् ॥ २७ ॥ ३६ ॥

पङ्ज ऋषम गांधारा मध्यम पञ्चमस्तथा ।

धैवतो निपद्य सप्त तत्रीकण्ठोद्भवा स्वरा ॥ ३७ ॥

पङ्कभो जायते पङ्ज यद्वयति-

"कण्ठादुत्तिष्ठते व्यक्तपङ्ज पङ्ज-यस्तु जायत ।

कण्ठोरुत्तालनासाभ्या जिह्वाया दशनादपि" ॥ १ ॥

ऋषभो गोरुतस्रवादिह्यात्, यदाह व्यदि-

"वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशापसमाहृत ।

नदद्वपभवद् यस्मात् सनैव ऋषभ स्मृत" ॥ २ ॥

गां वाच धारयति गान्धार गन्धवहमियति वा । यदाह-

वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशापसमाहृत ।

नानागन्धवह पुण्ये गान्धारस्तेन हेतुना ॥ ३ ॥

मध्यं भवो मध्यम यदाह-

"तद्वदेवोत्थितो वायुररु कण्ठसमाहृत ।

नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन हेतुना" ॥ ४ ॥

पञ्चमस्थानभवत्वात् पञ्चम यदाह-

"वायु समुत्थितो नाभेरुत्तरोह-कण्ठमूधसु ।

विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते" ॥ ५ ॥

धिया वता धीवतस्तस्याऽयं धैवत,

दधाति सधत्ते स्वराति वा यदाह-

"अधिसधीयते यस्मात् स्वरास्तेनैव धैवत" ॥

"पुतपित्त-" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ निपादन्ति स्वरा
 अत्र निपद्यो निपादाण्य यदाह-"निपादिन्ति स्वरा अभिन् निपादस्तन हेतुना ।

द्विधा हि वाणा-शारीरी दाहजातेति तत्र दाहजाया त त्रीत शारीर्यी कण्ठादुद्-
 भवति त त्रीकण्ठोद्भवा । वशमुरजादयस्तु स्वरावकारमात्रकारित्वात् स्वहेतुत्वन
 नेहोक्ता ॥ ७ ॥

ते म द्रमध्यतारा स्युरुर कण्ठशिरोभवा ।

ते ऋप्रभादय स्वरा प्रत्येकसुर प्रत्येकस्थानभेदेन मद्रता मध्यता तारता च अवलम्ब्यते, यद् दत्तिल—

“नृणामुरसि मद्रन्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।

स एव कण्ठ मध्य स्यात् तार शिरसि गीयते” ॥ १ ॥

रुति क्रदित कृष्टम्

रोदन रुदित ॥ १ ॥ क दन रुदित ॥ २ ॥ क्रीडन कृष्टम् ॥ ३ ॥

तदपुष्टं तु गह्वरम् ॥ ३८ ॥

तत् रुदितमपुष्ट गद्गदस्वरत्वादजातोष्णपृष्कार गाहते हृदया तगह्वर
“जठर” ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १ ॥ ३८ ॥

शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद सीत्कृत नृणाम् ।

प्रणदन प्रणाद ॥ १ ॥ सीत्करण सीत्कृतम् ॥ ॥

पर्दन गुदजे शब्दे

पर्दते पर्दन ॥ १ ॥

कर्दन कुक्षिसमवे ॥ ३९ ॥

कदत कदन ॥ १ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनाद

‘क्ष्वेडा अव्यक्तेः शब्द’ क्ष्वेडन क्ष्वेडा भिदादित्वात् साधु ॥ १ ॥ सिंहस्यैव
नदन भटानां सिंहनाद ॥ २ ॥

अथ क्रन्दन सुमटध्वनिः ।

‘क्रुद् भावने’ क्रन्दतेऽनेन क्रन्दनं प्रतिभटाद्विधानध्वनिः ॥ १ ॥

कोलाहल कलकल

कोलमप्याहलति प्रासयति कालाहलं पुलावलिङ्ग ॥ १ ॥ कल्पते कलमल
“अहुपा लक्ष्म्यामना त” ॥ (उणा १४) ॥ इति अप्रत्यया द्वित्य च, कलो
व्यक्ता वा आभीक्ष्य द्वित्वम् ॥ २ ॥

तुमुलो व्याकुलो रव ॥ ४० ॥

ताम्यत्वनेन तुमुल ‘तुमुलतुमुल’ ॥ (उणा ४८७) ॥ इत्युले निपा
त्यते ॥ १ ॥ ४ ॥

आराच "रोक्षसर्गात्" ॥ ५।३।२२ ॥ इति घञ् ॥ २० ॥ "आहो रुगे-" ॥
 ॥ ५।३।४९ ॥ इति वाऽङि आराच ॥ २१ ॥ कण्यते कणनम् ॥ २२ ॥ निष्कणन निष्कण-
 "नेन" गदपठस्वनकण " ॥ ५।३।२६ ॥ इति वाऽङ् ॥ २३ ॥ कणन कण-
 ॥ २४ ॥ घाय निष्कण ॥ २५ ॥ "नवा कण-" ॥ ५।३।४८ ॥ इत्यङि
 कण ॥ २६ ॥ रणन रण "युवण-" ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ २७ ॥ ३६ ॥

पङ्ज-ऋपम गा धारा मध्यम पञ्चमस्तथा ।

धैवतो निपद्य सप्त तन्त्रीकण्ठोद्भवः स्वरा ॥ ३७ ॥

पङ्ज-भ्यो जायते पङ्ज यद्व्याङि-

"कण्ठादुत्तिष्ठते व्यक्तपङ्ज पङ्ज्यस्तु जायते ।

कण्ठोदस्तादुनासाभ्या जिह्वाया दशनादपि" ॥ १ ॥

ऋपमो गोरुतसवादिस्तात्, यदाह व्याङि-

"वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशीर्षसमाहत ।

मदहृपमवद् यस्मात् तनैव ऋपम स्मृत " ॥ २ ॥

गा वाच धारयति गान्धार गन्धमहमियति वा । यदाह-

वायु समुत्थितो नाभे कण्ठशापसमाहत ।

नानाग धवह पुण्ये गा-धारस्तेन हेतुना ॥ ३ ॥

मध्ये भवो मध्यम यदाह-

"तद्वदेवोत्थितो वायुरर कण्ठसमाहत ।

नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन हेतुना" ॥ ४ ॥

पञ्चमस्थानभवत्वात् पञ्चम यदाह-

"वायु समुत्थितः नाभेरुहोत्पन्धमूधसु ।

विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्तया पञ्चम उच्यते" ॥ ५ ॥

धिया धतो धौवतस्तस्याऽय धैवत ,

दधाति सधत्ते खरानिति वा, यदाह-

"अधिसधीयते यस्मात् स्वरास्तेनैव धैवत " ॥

"पुतपित्त-" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपात्यते ॥ ॥ निपादन्ति स्वरा

अत्र निपद्यो निपादाऽय यदाह-"निपादिन्त स्वरा अभिन् निपादस्तम हेतुना ।

द्विधा हि वाणा-शारीरी दाहजातति तत्र दाहजाया त त्रीत शारीर्यो कण्ठादुद्-
 भवति ॥ त्रीकण्ठोद्भवः । वशमुरजादयस्तु स्वराणुकारमात्रकारित्वात् स्वरेहेतुत्वेन
 नेहाका ॥ ७ ॥

ते मन्द्रमध्यतारा स्युरुर कण्ठशिरोभवा ।

ते ऋषभादय स्वरा प्रत्येकमुर प्रमृतिस्थानभेदेन मन्द्रतां मध्यता तारता च अवलम्ब्यते, यद् दत्तिल—

“नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनि ।

स एव कण्ठ मध्य स्यात् तार शिरसि गीयते” ॥ १ ॥

रुदित क्रुदित कुष्टम्

रोदन रुदित ॥ १ ॥ क्रुदन क्रुदित ॥ २ ॥ क्रोशन कुष्टम् ॥ ३ ॥

तदपुष्ट तु गह्वरम् ॥ ३८ ॥

तत् रुदितमपुष्ट गद्गदस्वरत्वादजातोक्षपूत्कार गाहते हृदया तगह्वर
“जठर” ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ १ ॥ ३८ ॥

शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद सीत्कृत नृणाम् ।

प्रणदन प्रणाद ॥ १ ॥ सीत्करण सीत्कृतम् ॥ ॥

पर्दन गुदजे शब्दे

पदते पर्दन ॥ १ ॥

कर्दन कुक्षिसभवे ॥ ३९ ॥

कदते कदन ॥ १ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनाद

‘क्ष्वेडा अव्यकेशब्द क्ष्वेडन क्ष्वेडा भिदादित्वात् साधु ॥ १ ॥ सिंहस्यैव
नदने भटाना सिंहनाद ॥ २ ॥

अथ क्रन्दन सुमटध्वनि ।

‘क्रन्दु आह्वाने’ क दतेऽनेन क्रन्दन प्रतिभटाह्वानध्वनि ॥ १ ॥

कोलाहल कलकल

कोलमप्याहलति प्रासयति कोलाहल पुढावलिह ॥ १ ॥ कल्पते कलकल
“अदुपा ल्यङ्भ्याम-ना त” ॥ (उणा १४) ॥ इति अत्रत्यया द्वित्व च कलो
व्यक्ता वा आभीक्ष्ण्य द्वित्वम् ॥ २ ॥

तुमुलो व्याकुलो रव ॥ ४० ॥

ताम्य-त्यनेन तुमुल “कुमुलतुमुल” ॥ (उणा ४८७) ॥ इत्युत्ते निपा
त्यते ॥ १ ॥ ४ ॥

मर्मरो वलपत्रादे

‘मृन् हिंसायाम्’ मृणाति मर्मर “अतष्टि” ॥ (उणा ९) ॥ इत्यप्रत्यय
स्वरूपाद्विच्य च ॥ १ ॥

भूषणानां तु शिञ्जितम् ।

भूषणानां वलगादीनां रव शिञ्जनं शिञ्जित ॥ १ ॥

हेषा हेषा तुरगाणाम्

रव इति सचत्र सचय्यत हेषण हेषा ॥ १ ॥ हेषण हेषा ‘केट’ ॥ ५।३।१०६ ॥
इत्य ॥ २ ॥

गर्जनं गजवृहिते ॥ ४१ ॥

गर्जनं गज , गर्जाऽपि ॥ १ ॥ ‘वृहुद् शब्दे’ वृहण वृहितम् ॥ २ ॥ ४१ ॥

विस्फारो घनुषाम्

विस्फुरण विस्फार “स्फुरस्फुलोर्घञि” ॥ ४।२।४ ॥ इत्यात्वम् ॥ १ ॥

हमारम्भे गो

अहामत्यभते शा-दायते हमा, हमेत्यनुकरणं वा ॥ १ ॥ ‘रभुद् शब्दे’ रमण
रमा ॥ २ ॥

जलदस्य ॥ ॥

स्तनितं गर्जितं गर्जि स्वनितं रसितादि च ॥ ४२ ॥

स्तन्यते स्तनित ॥ १ ॥ गजनं गर्जित ॥ २ ॥ ‘पदिपठि’ ॥ (उणा-६०
७) ॥ इति इ प्रत्यये गर्जि पुलिङ्ग ॥ ३ ॥ स्वननं स्वनित ॥ ४ ॥ रसनं रसितम्
आदिशब्दाद् ध्वनितादय ॥ ५ ॥ ४२ ॥

कूजितं स्याद् विहङ्गानाम्

कूजनं कूजितम् ॥ १ ॥

तिरश्चां रुतवाशिते ।

तिरश्चा मृगपक्षिणां ध्वनि रवण रुतम् ॥ १ ॥ ‘वाशिच शब्दे’ वाशन
वाशितम् ॥ २ ॥

वृक्षस्य रेवण रेवा

‘रपद् अव्यक्ते’ शब्दे’ रव्यते रवणम् ॥ १ ॥ “केट -” ॥ ५।३।१०६ ॥
इत्यप्रत्यय रेवा ॥ २ ॥

युक्कन भयण शुनः ॥ ४३ ॥

‘ युक्क भयणे ’ युक्कयते युक्कनम् ॥ १ ॥ ‘ भय मर्त्येने ’ भयते भयणम् ॥ २ ॥

॥ ४३ ॥

पीडिताना तु कणित

व्याधिप्रहारादिभिः पीडिताना शब्द कणन कणितम् ‘कणनिरात्तशब्दे’ ॥ १ ॥

मणित रतकूजितम् ।

रते सुरते जम्पतीना कूजितमव्यक्तशब्दो मणन मणितम् ॥ १ ॥

प्रकाण प्रक्वणस्त ज्या

तन्त्री वीणास्त्रायुस्तस्या रश्च प्रकणन प्रकाण , प्रकण “वैणे कण ” ॥ ५ । ३ ।

२७ ॥ इति वाङ्मू ॥ १ ॥ २ ॥

मर्दलस्य तु गुन्दल ॥ ४४ ॥

शु देति शब्द लाति गुन्दल ॥ १ ॥ ॥ ४४ ॥

क्षीजन तु कीचकानाम्

‘ क्षीज अव्यक्ते शब्दे ’ क्षायते क्षीजनम् ॥ २ ॥

मेर्या नादस्तु ददुर ।

ददुरशब्द राति ददुर ॥ १ ॥

तारोऽत्युच्चैर्बनि

तारयति स्वर स्थानेभ्यः स्थानांतरं नयति तार ॥ १ ॥

मन्द्रो गम्भीर

म द्यते मध्यताराभ्या मन्द्र “ भीष्मि-” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र मन्द्रोऽपि ॥ १ ॥

मधुर कल ॥ ४५ ॥

कलते कल , क मुख लातात वा ॥ १ ॥ ॥ ४५ ॥

काकली तु कल सूक्ष्मः

इपत्कलोऽस्या काकला यदाहृतिपाद “काकलामना द्वि श्रुत्युत्पन्नाद् भवेत्” । काकलिरपि ॥ १ ॥

एस्तालो ल्यानुग ।

एक समस्तालो मानमस्य एस्ताल अभिनकालमान इत्येव ॥ १ ॥ लयोऽनुगोऽयं त्रयानुग समवितलय इत्येव ॥ २ ॥

मर्मरो वलपत्रादे

‘मृग् द्विसायाम्’ मृणाति ममर “त्रतष्टि” ॥ (उणा ९) ॥ इत्यप्रत्यय
स्वरूपद्वित्व च ॥ १ ॥

भूषणानां तु शिञ्जितम् ।

भूषणानां वलयादीनां रथ शिञ्जनं शिञ्जित ॥ १ ॥

हेषा हेषा तुरगाणाम्

रथ इति शब्दश्च अभ्ययते हेषण हेषा ॥ १ ॥ हेषण हेषा ‘केट’ ॥ ५।३।१०६ ॥
इत्य ॥ २ ॥

गर्जनं गजवृहिते ॥ ४१ ॥

गर्जनं गज, गर्जाऽपि ॥ १ ॥ ‘वृहुद् शब्दे’ वृहण वृहितम् ॥ २ ॥ ४१ ॥

विस्फारो धनुषाम्

विस्फुरणं विस्फार “स्फुरस्फुलोर्ध्वजि” ॥ ४।२।४ ॥ इत्यात्वम् ॥ १ ॥

हभारम्भे गो

अहमित्यभते शब्दायते हभा, हभेत्यनुकरणं वा ॥ १ ॥ ‘रभुद् शब्दे’ रभण
रभा ॥ २ ॥

जलदस्य तु ।

स्तनितं गर्जितं गर्जि स्वनितं रसितादि च ॥ ४२ ॥

स्तनयते स्तनित ॥ १ ॥ मजनं गर्जित ॥ २ ॥ ‘पदिपठि’ ॥ (उणा-६०
७) ॥ इति इ प्रत्यये गर्जि पुलिह ॥ ३ ॥ स्वननं स्वनित ॥ ४ ॥ रसनं रसितम्
आदिशब्दाद् ध्वनितादय ॥ ५ ॥ ४२ ॥

कूजितं स्याद् विहङ्गानाम्

कूजनं कूजितम् ॥ १ ॥

तिरश्चां रुतवाशिते ।

तिरश्चा मृगपक्षिणां ध्वनि रवण रुतम् ॥ १ ॥ ‘वाशिच शब्दे’ वाशन
वाशितम् ॥ २ ॥

वृकस्य रेपणं रेपा

‘रपद् अभ्ययक्ते’ शब्दे’ रपयते रपणम् ॥ १ ॥ “केट -” ॥ ५।३।१०६ ॥
इत्यप्रत्यय रेपा ॥ २ ॥

३०२) ॥ इत्यम् के कदम्बकम्, कुम्भितमम्बत वा ॥ २५ ॥ समुदयन समुदय ,
 इणोऽह् ॥ २६ ॥ पूयते पुष “पुव पुन् च” ॥ (उणा-१२८) ॥ इति ज ॥
 २७ ॥ उत्क्रायत ट कर ॥ २८ ॥ सहनन सहाति ॥ ९ ॥ ४७ ॥ समवेयते
 समवाय ॥ ३० ॥ निकुरति निकुरुम्बम् कृत्सुदि” ॥ (उणा-३२६) ॥ इति
 किदुम्ब ॥ ३१ ॥ जलति जाल छात्राबारह् , ज्वलादित्वात् ण ॥ ३२ ॥ निव-
 हति निवह ॥ ३३ ॥ सचायते सचय ॥ ३४ ॥ जायते स्म जातम् ॥ ३५ ॥

तिरश्चा तद् यूय

तद् इन्द तिर-आ पशूनाम्, यूयन्त्यत्र यूय पुष्पीकलिह “पययूय-” ॥ (उणा-
 ३३१) ॥ इति थ निपात्यते, यथा-मृगयूय ॥ १ ॥

सङ्ग्रमार्थो तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥

देहिना प्राणिना इदम् सहायत सङ्घ “निघाद्वसङ्घ-” ॥ ५।३।३६ ॥
 इत्यालि साधु , यथा-श्रमणादिष्वनुविध सङ्घ , मेघसङ्घाद्युपचाराद् ॥ १ ॥ सरति
 साध अघ्नगइदम् “सर्तेर्णिच्” ॥ (उणा-२३०) ॥ इति य , यथा-पाथसाध-
 ॥ २ ॥ ४८ ॥

कुल तेषा सजातीनां

तेषा देहिनासजातीयाना इदम् कोलति कुलम्, यथा विप्रकुलम्, मृगकुलम् ॥ १ ॥

निकायस्तु सधर्मिणाम् ।

समानशीलाना इद निचीयते निकाय “सङ्घेऽन्पूर्व” ॥ ५।३।८० ॥
 इति घञ् क्त्व च, यथा-वैयाकरणनिकाय , चत्वारो द्वनिकाया इति ॥ १ ॥

वर्गस्तु सदृशां

सदृशाना सजात्याना प्राणिनामप्राणिना इद रूज्यते विचिताये-यो वग , यथा-
 ब्राह्मणवग अरिपङ्कग त्रिवग इति ॥ १ ॥

स्कन्धो नरकुञ्जगवाजिनाम् ॥ ४९ ॥

स्कन्धते स्क घ ॥ १ ॥ ४९ ॥

ग्रामो विषयशब्दाम्भूतेन्द्रियगुणाद् व्रजे ।

विषयादे परो ग्रामश्च सामान्याद् विषयादेरेव व्रजे व्रत्तने ग्रपते ग्राम-
 “प्रसिद्धान्म्या प्राजिहो च” ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म घाञ् , यथा-विषयग्रामः,
 शब्दग्राम , अलग्राम , भूतग्राम , इन्द्रियग्राम , गुणग्राम इति ॥ १ ॥

समजस्तु पशूना स्यात्

काकुर्धनिविहार स्यात्

कायलर्धा तर काकु पुष्कालिङ्ग, "कशीशमि-" ॥ (उणा-७४९) ॥ इति
क, ककते प्रट्टतार्थातिरेक वाङ्मतीति वा हृदयस्थवस्तुप्रतीतरीपभूमिवा, काकु
जिह्वा तद्व्यापारसमायत्वाद्वा ॥ १ ॥ ध्वनेर्विकाराऽयथापत्तिध्वनिविकार ॥ २ ॥

प्रतिधुत् तु प्रतिध्वनि ॥ ४६ ॥

प्रतिरूप ध्रुयते प्रतिधुत् कृत्सपदादि" ॥ ५।३।११४ ॥ इति क्षिप्
॥ १ ॥ प्रतिरूपो ध्वनि प्रतिध्वनि प्रतिशब्द ॥ २ ॥ ४६ ॥

सङ्घाते प्रकरौघवारनिकरव्यूहा समूहश्चय

सदोह समुदायराशिविसरनाता कलापो व्रज ।

कूट मण्डलचक्रवालपटलस्तोमा गण पेटक

वृन्द चक्रकदम्बके समुदय पुष्कोत्तरौ सहाति ॥ ४७ ॥

समवायो निकुरुम्ब जाळ निवहसञ्चयौ ।

जात

सहज्यते सङ्घातस्तत्र ॥ १ ॥ प्रकीर्यते प्रकर ॥ २ ॥ ऊह्यते ओघ, व्यङ्ग्य
कादित्वाद् घञि साधु ॥ ३ ॥ त्रियते वार पुष्कालिङ्ग, बाहुलकात् घञ् ॥ ४ ॥
निकायते निकर, आकारोऽपि ॥ ५ ॥ व्यूह्यते व्यूह ॥ ६ ॥ समुह्यते ढौक्यते समूह
॥ ७ ॥ चायते चय ॥ ८ ॥ सङ्घट्यते पूयते सदोह ॥ ९ ॥ 'अयि गतौ' इत्यस्य
समुदयन समुदाय, घञ् ॥ १० ॥ अश्नुत राशि पुलिङ्ग अशो रश्वादि" ॥
(उणा ६२२) ॥ इति णिदि ॥ ११ ॥ विक्षिप्यते विसर, बाहुलकादङ् ॥ १२ ॥
त्रियते व्रात "कृत्स्नवलि" ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक् ॥ १३ ॥ कल्प्यते
कलाप कलेराप ॥ (उणा ३०८) ॥ १४ ॥ व्रज-त्याम्भिन् व्रज "गाचर-
सचर ॥ ५।३।१३१ ॥ इति साधु ॥ १५ ॥ कूट्यते कूट पुष्कालिङ्ग ॥ १६ ॥
मण्ड्यते मण्डल त्रिलिङ्ग 'मृदिकादि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १७ ॥
चक्रयते चक्रवाल चत्वात्र ॥ (उणा ४८ ॥ इत्यात्रे निपात्यते चक्रा-
कारेण चलनमस्य वा ॥ १८ ॥ पटति पटत्र छात्रलावालङ्ग मृदिकादि" ॥
(उणा-४६५) ॥ श्ललप्रत्यय ॥ १९ ॥ स्तामण् सघ त' स्तोम्यत स्ताम
॥ २० ॥ गण्यते गण ॥ २१ ॥ पेटति पेट लिहादित्वाद्च् तत स्वार्थे के पेटक
त्रिलिङ्ग ॥ २२ ॥ त्रियते वृद 'वृत्तकुसुभ्यो नो-तथ ॥ (उणा-२४०) ॥
इति द ॥ २३ ॥ क्रियते चक्र पुष्कालिङ्ग 'कृगो द्वे च ॥ (उणा-७) ॥
इति साधु ॥ २४ ॥ कदि सौत्र, कयते कदम्ब 'कदार्णद्वा" ॥ (उणा-

३०२) ॥ इत्यम् के कदम्बकम्, कुत्तितमम्पत वा ॥ २५ ॥ समुदयन समुदय-
इणोऽल् ॥ २६ ॥ पूयत पुञ्च “पुव पुन् च” ॥ (उणा-१२८) ॥ इति ज ॥
२७ ॥ उत्कायत उ कर ॥ २८ ॥ सहनन सहति ॥ २९ ॥ ४७ ॥ समवेयते
समवाय ॥ ३० ॥ निकुरति निकुरम्पम् “कृद्युदि” ॥ (उणा-३२६) ॥ इति
किदुम्ब ॥ ३१ ॥ जलति जाल स्राक्काबालङ्ग , ज्वलादित्वाद् ण ॥ ३२ ॥ निव-
हति निवह ॥ ३३ ॥ सचोयते सचय ॥ ३४ ॥ जायते स्म जातम् ॥ ३५ ॥

तिरश्चा तद् यूथ

तद् तद् तिरश्चा पशूनाम्, यूथन्त्यत्र यूथ पुष्पीयलिङ्ग “पथयूथ-” ॥ (उणा-
२३१) ॥ इति थ निपात्यते, यथा-मृगयूथ ॥ १ ॥

सद्गन्तार्थं तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥

देहिना प्राणिना तृदम्, सहयत सद्घ “निघोद्वसद्घ-” ॥ ५१ ३१ ३६ ॥
इत्यलि साधु , यथा-श्रमणादिधनुविध सद्घ , मेघसद्घाद्युपचाराद् ॥ १ ॥ सरति
साध अघ्वगद्दम् “सर्तेणित्” ॥ (उणा-२३०) ॥ इति थ , यथा-पा यसाध-
॥ २ ॥ ४८ ॥

कुल तेषा सजातीनां

तेषा देहिनासजातायाना तृदम् कोलति कुलम्, यथा विप्रकुलम्, मृगकुलम् ॥ १ ॥

निकायस्तु सधर्मिणाम् ।

समानशीलाना तृद निधायते निकाय “ सद्घञ्जर्ध्वे ” ॥ ५१ ३१ ८० ॥
इति घन् करव च, यथा-वैयाकरणनिकाय , चत्वारो द्विनिकाया इति ॥ १ ॥

वर्गस्तु सदृशां

सदृशानां सजातायाना प्राणिनामप्राणिना तृद तृज्यते विजातीयेभ्यो वग , यथा-
ब्राह्मणवग क्षत्रियवग त्रिवग इति ॥ १ ॥

स्कन्धो नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ४९ ॥

स्कयते स्कन्ध ॥ १ ॥ ४९ ॥

ग्रामो विषयशब्दास्त्रभूतेन्द्रियगुणाद् व्रजे ।

विषयादे परा ग्रामशब्द सामर्थ्याद् विषयादेरेव व्रजे व्रत्तने प्रपते ग्राम-
“प्रसिद्धान्ग्या प्राजिहौ च” ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म षात्, यथा-विषयग्रामः,
शब्दग्राम , अन्नग्राम भूतग्राम , इन्द्रियग्राम , गुणग्राम इति ॥ १ ॥

समजस्तु पशूना स्यात्

काकुर्धनिविकार स्यात्

कायत्यथा तर वाक् पुत्रालिङ्ग, “कशीशमि-” ॥ (उणा-७४९) ॥ इति
कु, ककते प्रश्रुतार्थातिरिक्त बाञ्छताति वा हृदयस्थवस्तुप्रतीतिरीयभूमिवा, काकु
जिह्वा तद्भाषारसपायस्वाद्वा ॥ १ ॥ ध्वनेविकाराऽ यथापसिध्वानावकार ॥ २ ॥

प्रतिश्रुत् तु प्रतिध्वनि ॥ ४६ ॥

प्रतिरूप ध्रूयते प्रतिश्रुत् ‘कृतसपदादि’ ॥ ५।३।११४ ॥ इति क्लिप्
॥ १ ॥ प्रतिरूपो ध्वनि प्रतिध्वनि प्रतिशब्द ॥ २ ॥ ४६ ॥

सङ्घाते प्रकरौघवारनिकरव्यूहा समूहश्चय

सदोह समुदायराशिविसरव्राता कलापो व्रज ।

कूट मण्डलचक्रमालपटलस्तोमा गण पेटक

वृन्द चक्रकदम्बके समुदय पुञ्जोत्तरौ सहति ॥ ४७ ॥

समवायो निकुरुम्भ जाल निवहसञ्चयौ ।

जात

सहयते सङ्घातस्तत्र ॥ १ ॥ प्रकीर्यते प्रकर ॥ २ ॥ क्लृप्यते ओष, -यङ्
क्वादिवाद् घनि साधु ॥ ३ ॥ म्रियते वार पुक्काबलिङ्ग बाहुलकात् घञ् ॥ ४ ॥
निकायते निकर, आकारोऽपि ॥ ५ ॥ व्यूहते व्यूह ॥ ६ ॥ समुह्यते षौक्यते समूह
॥ ७ ॥ जायते चय ॥ ८ ॥ सङ्घट्यते पूयत सदोह ॥ ९ ॥ ‘अयि गतौ इत्यस्य
समुदयन समुदाय, घञ् ॥ १० ॥ अश्रुत राशि पुत्रिङ्ग अशो रधादि ” ॥
(उणा ६२२) ॥ इति णिदि ॥ ११ ॥ विक्षिप्यते विसर, बाहुलकादल् ॥ १२ ॥
म्रियते घात कृत्कल्पलि ” ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक् ॥ १३ ॥ कल्पते
कलाप कलेराप ॥ (उणा ३०८) ॥ १४ ॥ व्रज-त्यस्मिन् व्रज ‘गोचर-
सचर ॥ ५।३।१३१ ॥ इति साधु ॥ १५ ॥ कूट्यते कूट पुक्काबलिङ्ग ॥ १६ ॥
मण्डल्यते मण्डल त्रिलिङ्ग ‘मृदेकादि ’ ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १७ ॥
चक्रयते चक्रवाल चत्वाल ॥ (उणा ४८ ॥ इत्याल निपात्यते चक्रा-
कारेण चलनमस्य वा ॥ १८ ॥ पटति पटल स्त्राकलाबलिङ्ग मृदेकादि ” ॥
(उणा-४६५) ॥ इत्यलप्रत्यय ॥ १९ ॥ स्वामण सघ स’ स्तोम्यत स्तोम
॥ २० ॥ गण्यते गण ॥ २१ ॥ पेटति पट लिहादित्वादच् तत स्वार्थे के पेटक
त्रिलिङ्ग ॥ २२ ॥ म्रियते वृद वृत्तकुमुभ्यो नोन्तव्य ॥ (उणा-२४०) ॥
इति द ॥ २३ ॥ म्रियते चक्र पुत्रीबलिङ्ग “कृणो द्व च ” ॥ (उणा-७) ॥
इति साधु ॥ २४ ॥ कदि सौत्र, कद्यते कदम्ब “कदोर्णद्वा ” ॥ (उणा-

३०२) ॥ इत्यम् के कदम्बकम्, कुत्सितमम्बत वा ॥ २५ ॥ समुदयन समुदय-
इणोऽल् ॥ २६ ॥ पूयत पुञ्ज “पुव पुन् च” ॥ (उणा १२८) ॥ इति ज ॥
२७ ॥ उत्कार्यत उत्कर ॥ २८ ॥ सहनन सहति ॥ २९ ॥ ४७ ॥ समवेयते
समवाय ॥ ३० ॥ निवुरति निवुरम्बम् कृत्थुदि” ॥ (उणा-३२६) ॥ इति
किटुम् ॥ ३१ ॥ जलति जाल छाङ्गाचालङ्ग, ज्वलादित्वाद् ण ॥ ३२ ॥ निव-
हति निवह ॥ ३३ ॥ सचायते सचय ॥ ३४ ॥ जायते स्म जातम् ॥ ३५ ॥

तिरश्चा तद् यूथ

तद् तद् तिरश्चा पशूनाम्, यूथन्त्यत्र यूथ पुष्ठीबलिह “पथयूथ-” ॥ (उणा-
२३१) ॥ इति धे निपात्यते, यथा-मृगयूथ ॥ १ ॥

सङ्घसार्थौ तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥

देहिना प्राणिना तद् सङ्घस्यत सङ्घ “निघोद्धसङ्घ-” ॥ ५।३।३६ ॥
इत्यलि साधु, यथा-श्रमणादिधत्तुविव सङ्घ, मेघसङ्घाद्युपचाराद् ॥ १ ॥ सरति
साध अव्वगद् दम्, “सर्त्तर्णित्” ॥ (उणा-२३०) ॥ इति य, यथा-पा यसाध-
॥ २ ॥ ४८ ॥

कुल तेषा सजातीनां

तेषा देहिना सजातीयाना तद् कुलति कुलम्, यथा विप्रकुलम्, मृगकुलम् ॥ १ ॥

निकायस्तु सधर्मिणाम् ।

समानशीलाना तद् निचायते निकाय “सङ्घऽनूर्ध्वे” ॥ ५।३।८० ॥
इति घञ् कश्च च, यथा-वैशाकरणनिकाय, चत्वारो द्धनिकाया इति ॥ १ ॥

वर्गस्तु सदृशां

सदृशाना सजातीयाना प्राणिनामप्राणिना तद् वृज्यते त्रिनातीयेभ्यो वग, यथा-
ब्राह्मणवग अरिपङ्क्तवग त्रिवग इति ॥ १ ॥

स्कन्धो नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ४९ ॥

स्कन्धते स्कन्ध ॥ १ ॥ ४९ ॥

ग्रामो विषयशब्दास्त्रभूतेन्द्रियगुणाद् व्रजे ।

विषयादे परा ग्रामशब्द सामर्थ्यात् विषयादेरेव व्रजे व्रज्यते प्रपते ग्राम-
“प्रसिहाग्भ्या ग्राजिहौ च” ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म् साधु, यथा-विषयग्रामः,
शब्दग्राम, अन्नग्राम भूतग्राम, इन्द्रियग्राम, गुणग्राम इति ॥ १ ॥

समजस्तु पशूना स्यात्

समायते समज "समुदोऽत्र पशौ" ॥ ५ । ३ । ३० ॥ इत्यल ॥ १ ॥

समाजस्त्वन्यदेहिनाम् ॥ ५० ॥

समीयते समाज पशुभ्योऽयेषां ५ इम्, अत्र घञव, यथा धोत्रियसमाज ॥ १॥

शुक्रादीना गणे शौकमायूरतैत्तिरादयः ।

शुकानाम्, मयूराणाम्, तिसिराणां समूह शौकम् ॥ १ ॥ मायूरम् ॥ २ ॥ तै-
त्तिरम् "पष्ट्या समूहे" ॥ ६ । २ । ९ ॥ इत्यण् ॥ ३॥ आदिग्रहणात् कापोतादय ।

भिक्षादेर्भक्षसाहस्रगार्भिणयौवतादय ॥ ५१ ॥

भिक्षाणाम् सहस्राणाम् गर्भिणीनाम्, युवतानच समूहो भैक्षमित्यादय ॥ १॥ ५१॥

गोत्रार्थप्रत्ययान्तानां स्युरौपगवकादय ।

गोत्रमप्य तस्मिन्नर्थे त्रिहिता येऽणादय प्रत्ययास्तदन्तानामित्यथ, उपगोरप-
ल्यानि औपगवास्तेषां समूह औपगवक "गोत्रोक्ष" ॥ ६ । २ । १२॥ इत्यकन्, ॥ १॥
आदिशब्दात् गार्गकादय ॥

उक्षादेरौक्षक मानुष्यक वार्द्धकमौष्ट्रकम् ॥ ५२ ॥

स्याद् राजपुत्रक राजन्यक राजकमाजकम् ।

वात्सकौरश्रे

उक्षाणां समूह औक्षकम्, एवमन्येऽपि "गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रद्वजोरश्रमनुष्यराज
राजन्यराजपुत्रादकम्" ॥ ६ । २ । १२ ॥ १ ॥ ५२ ॥

कावचिक कवचिनामपि ॥ ५३ ॥

कवचिनां समूह कावचिकम् "कवचिहस्त्यचित्ताचेकण्" ॥ ६ । २ । १४ ॥ १ ॥ ५३ ॥

हास्तिक तु हस्तिना स्यात्

हस्तिनाम्, लिङ्विशिष्टस्यापि ग्रहणात् हस्तिनानां वा समूहो हास्तिकम् ॥ १ ॥

आपूपिकाद्यचेतसाम् ।

अपूपानां समूह आपूपिकम् अचित्तत्वादिकण् ॥ १ ॥

आदिग्रहणात् शाष्कुलिक पावतिकादय ॥

धेनूना धेनुक धेन्वतानां गौधेनुकादय ॥ ५४ ॥

धेनूनां समूह धेनुकम् 'धनोरनज' ॥ ६ । २ । १५ ॥ इतीकण्, गोधेनूनां
समूहो गाधनुकम् ॥ १ ॥ ५४ ॥

कदारक कदारिक कैदार्यमपि तद्गणे ।

कदाराणां समूह कदारकम् कदार्यम् "कदाराण्य" ॥ ६ । २ । १६ ॥

इत्यकन् प्यत्र प्रत्यय ॥ १ ॥ २ ॥ अचित्तादिस्त्रिणि कैदारिकम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्य माण्य वाडन्यमित्यपि ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणानाम्, माणवानाम्, वाडवानां समूहो ब्राह्मण्यम्, माणव्यम् वाड यम्
‘ब्राह्मणमाणववाडवाय’ ॥ ६।२।१६ ॥ १।२।३ ॥ ५५ ॥

गणिकानां तु गाणिस्यम्

गणिकानां समूहो गाणिस्यम् ‘गाणिस्या प्य’ ॥ ६।२।१७ ॥ १ ॥

केशानां कैश्यकैशिके ।

केशानां समूह कैश्यम्, कैशिकम् ‘केशाद्वा’ ॥ ६।२।१८॥१॥ पक्षश्चित्त्वा-
दिकम् ॥ २ ॥

अश्वानामाश्वसथीय

अश्वानां समूह आश्वम्, अनीयम् ‘वाडश्वादाय’ ॥ ६।२।१९ ॥ १॥२॥

पशूनां पार्श्वमपि

पशूनां समूह पार्श्वम् ‘पश्वा ड्वण्’ ॥ ६।२।२०॥ शौकमायूरादय शब्दा
‘आ त्वात् त्वादि समूहज’ इति द्वीवलिङ्गा ॥ १ ॥

अथ ॥ ५६ ॥

वातूलवात्ये वातानां

वातानां समूहो वातूल पुलिङ्ग ‘गोरथवातात् प्रलकव्यल्लम्’ ॥ ६।२।२४॥
इत्यूल ॥ १ ॥ ‘पाशादेश्च ल्य’ ॥ ६।२।२५ ॥ इति ल्ये वात्या ॥ २ ॥

गव्यागोत्रे पुनर्गवाम् ।

गवां समूह गव्या पाशादेश्च ल्य’ ॥ ६।२।२५ ॥ इति ल्य ॥ १॥ ‘गोरथ’
॥ ६।२।२४॥ इति त्रलि गोत्रा ॥ २ ॥

पाश्याम्बल्यादि पाशादे

पाशानाम् खलानां च समूह पाश्या खत्या पाशादित्वाल् ल्य ॥ १।२ ॥
आदिशब्दात् तृण्या धूम्यादय ॥

खलादे खलिनीनिमा ॥ ५७ ॥

खलानां समूह खलिना ‘खलादिभ्यो लिन्’ ॥ ६।२।२७ ॥ १ ॥ निभ
प्रणात् कुटुनिनात्यादय ॥ ५७ ॥

जनता बहुता ग्रामता गजता सहायता ।

जनादीनां

सवीयते समाज "समुदोऽत्र पक्षी" ॥ ५ । ३ । ३० ॥ इत्यत्र ॥ १ ॥

समाजस्त्वन्यदेहिनाम् ॥ ५० ॥

सवीयते समाज पशुभ्योऽयेषां ॥ १२५ ॥ अत्र चमव, यथा धोत्रियसमाज ॥ १॥

शुक्रादीना गणे शौकमायूरतैत्तिरादयः ।

शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिराणां समूह शौकम् ॥ १ ॥ मायूरम् ॥ २ ॥ तै-
त्तिरम् "यच्छ्या समूहे" ॥ ६ । २ । ९ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥ आदिप्रहणात् कापोतादय ।

भिक्षादेर्भक्षसाहस्रगार्भिणयौवतादय ॥ ५१ ॥

भिक्षाणाम्, सहस्राणाम्, गर्भिणीनाम्, युवतानच समूहो भैक्षमित्यादय ॥ १॥ ५१॥

गोत्रार्थप्रत्ययान्तानां स्युरौपगवकादय ।

गोत्रमपत्य तन्मित्रर्धे विहिता येऽणादय प्रत्ययास्तद् तानामित्यथ, उपगौरप-
स्यानि औपगवास्तेषां समूह औपगवक "गोत्रोक्ष" ॥ ६ । २ । १२॥ इत्यकन्, ॥ १॥
आदिशब्दात् गार्गकादय ॥

उक्षादेरौक्षक मानुष्यक वार्द्धकमौष्ट्रकम् ॥ ५२ ॥

स्याद् राजपुत्रक राजन्यक राजकमाजकम् ।

वात्सकौरत्रके

उक्षां समूह औक्षकम्, एवम-येऽपि "गोत्रोक्षवत्सोष्ट्ररुद्धाजोरभ्रमनु" यराज
राज यराजपुत्रादकम् ॥ ६ । २ । १२ ॥ १ ॥ ५२ ॥

कावचिक कवचिनामपि ॥ ५३ ॥

कवचिना समूह कावचिकम् "कवचिहस्त्यचित्ताचेरुण्" ॥ ६ । २ । १४ ॥ १ ॥ ५३ ॥

हास्तिक तु हस्तिना स्यात्

हस्तिनाम्, लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहणात् हस्तिनाना वा समूहो हास्तिकम् ॥ १ ॥

आपूपिकाद्यचेतसाम् ।

अपूपाना समूह आपूपिकम् अचित्तत्वादिक् ॥ १ ॥

आदिप्रहणात् शाष्कुलिक पावतिकादय ॥

धेनूना धेनुक धेन्वताना गौधेनुकादय ॥ ५४ ॥

धेनूनां समूह धेनुकम् 'धेनोरनय' ॥ ६ । २ । १५ ॥ इतीकण् गोधेनूनां
समूहो गाधेनुकम् ॥ १ ॥ ५४ ॥

कैदारक कैदारिक कैदार्यमपि तद्गणे ।

कैदाराणां समूह कैदारकम् 'कैदार्यम्' ॥ ६ । २ । १६ ॥

गोयुगम्, अश्वगोयुगम्, “द्वित्वे गोयुग ” ॥७।१।१३४॥ इति गोयुगप्रत्यय ॥१॥२॥

पदत्वे तु पदगन्तम् ॥ ६० ॥

पनुनामभ्य पर पदत्वे वाच्ये पङ्गवमिति प्रयुज्यते, यथा हस्तिनामश्वानां च पदत्वे हस्तिपङ्गवम्, अश्वपङ्गव “ पदत्वे पङ्गव ” ॥ ७।१।१३५ ॥ इति पङ्गवप्रत्यय ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ६० ॥

पर शताद्यास्ते येषा परा सङ्ख्या त्रतादिकात् ।

येषां सङ्ख्यानां शतात् परा शतादूर्ध्वं सङ्ख्या ते शतात् परे पर शता ऊचरा ‘ पर शतादि ’ ॥ ३।१।७५ ॥ इति पञ्चमातपुरुषे साधु ॥ १ ॥ आदिप्रहणात् पर सहस्रा परोल्क्षा इत्यादय ॥

प्राज्य प्रभूत प्रचुर गृह्य गृह्य पुष्कलम् ॥ ६१ ॥

भूयिष्ठ पुरुह भूयो भूर्यदश्च पुरु स्फिरम् ।

प्राज्यते प्राज्य जायते वा प्राज्यम् “शिक्यास्याद्य-” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ प्रभवति प्रभूतम् “शीरा-” (उणा-२०१) ॥ इति कित् त ॥ २ ॥ प्रचीयते प्रचोयते वा प्रचुरम् ‘खुरखुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति र निपात्यते ॥ ३ ॥ बहते बहुलम् स्थानङ्क-’ ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्युलो नउक् च, बहु लातीति वा बहुल ॥ ४ ॥ बहति बहु “मिवहि-” ॥ (उणा-७२६) ॥ इति उ ॥ ५ ॥ पुष्यति पुष्कलम् ‘बलिपुषे कलम्’ ॥ (उणा-४९६) ॥ ६ ॥ ६१ ॥ अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् “बहोर्णीष्ठ भूय ” ॥ ७।४।४० ॥ इतीष्टे भूयादेश ॥ ७ ॥ पुषिति ह्रूयते पुरुहम् “क्वचित्” ॥ ५।१।१७१ ॥ इति के ष्टोदरादित्वात् साधु पुरुत्व जिहाते वा ॥ ८ ॥ अतिशयेन बहु भूय “भूउक् चैवणस्य ” ॥ ७।४।४१ ॥ इतीमसि साधु ॥ १ ॥ भवति रावमत्र भूरि “भूसूकुशि-” ॥ (उणा-६९४) ॥ इति त्रिदि ॥ १० ॥ न दध्रमदध्रम् ॥ ११ ॥ पूयते पुष ‘पृकाहपि-’ ॥ (उणा-७०९) ॥ इति त्रिदु ॥ १२ ॥ स्फायते स्फिरम् स्थविर-” ॥ (उणा-८१७) ॥ इतरे निपात्यत ॥ १३ ॥

स्तोक क्षुद्र तुच्छमत्प दध्राणुतन्निनि च ॥ ६२ ॥

तनु क्षुद्र कृश

स्तूयते स्तोत्रम् भाणशलि-” ॥ (उणा-२१) ॥ इति क् ॥ १ ॥ क्षुयते क्षुम् भिष्ठाच्छम- ॥ (उणा-८६४) ॥ इति ल निपात्यते क्षुव लातीति वा ॥ २ ॥ तुदति तुच्छम् “तुदिमदि-” ॥ (उणा-१०४) ॥ छद् ॥ ३ ॥ अल लल्पम् ‘भापाचणि-’ ॥ उणा-२९६) ॥ इति प ॥ ४ ॥ दध्रयत दध्रम् ‘क्व

जनानां समूहो जनता एवम-येऽपि “प्राप्तजनव-धुगजसहायात् तत्” ॥ ६ ।
२ । २८ ॥ १ ॥

रथानां तु स्याद् रथ्या रथकथया ॥ ५८ ॥

रथानां समूहो रथ्या “पाशादेध-” ॥ ६ । २ । २५ ॥ इति त्य ॥ १ ॥
“गारध-” ॥ ६ । २ । २४ ॥ इति षट्थलि रथकथ्या, वात्यादय लिमि-यनि
ष्यणिस्-पुषता ’ इति लानुय धप्रत्यया तस्यात् क्रिया वत ते ॥ २ ॥ ५८ ॥

राजिर्लेखा ततिर्नीर्यामालाल्यावलिपङ्क्तय ।

धोरणी श्रेणी

राजते राजि खालिह् ‘पदिपटि-’ ॥ (उणा६ ७) ॥ इति ह् ॥ १ ॥
लियतेऽनया लेखा, मिदादिवात् साधु ॥ २ ॥ त यते तति ॥ ३ ॥ वायते
वाधि “वीक्षज्जयसि-” ॥ (उणा-६६९) ॥ इति थिक्, हया वाधा ॥ ४ ॥ मा
यते माला ‘शामाश्या-’ ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल, म यते प्रा ॥ ५ ॥ अल
ल्यालि “कृशुकुटि-” ॥ (उणा-२१९) ॥ इति णिदि ॥ ६ ॥ आवलति आवलि
“पदिपटि-” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति ह्, खालिह् ॥ ७ ॥ पञ्चयते पङ्क्ते ॥
८ ॥ धोर लस्या धोरणी ॥ ९ ॥ धीयते श्रेणि पुष्कालिह्, ह्या श्रेणी ॥ १० ॥

उभौ तु द्वौ

उभत पूरयतो द्वित्वमुभौ ॥ १ ॥

युगल द्वितय द्वयम् ॥ ५९ ॥

युग द्वैत यम द्वन्द्व युग्म यमलयामले ।

युज्यते युगलम् “मुरल-” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते, धम्मवृत्तौ
युग लातीति वा ॥ १ ॥ द्वाववयवावस्य द्वितयम् ‘अवयवात्तयद्’ ॥ ७ । १ । १५१ ॥
॥ २ ॥ ‘द्वित्रिभ्राम्-’ ॥ ७ । १ । १५२ ॥ इत्यटि द्वयम् एते प्रय लीङ्गाव-
लिङ्गा ॥ ३ ॥ ॥ ५९ ॥ युज्यतऽनेन युग वपादित्वादलि-यङ्कादित्वाद् गत्यम् ॥ ४ ॥
द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैत प्रज्ञादित्वाद् ॥ ५ ॥ यच्छति यमम् ॥ ६ ॥ ध-यते
द्वन्द्वम् ‘प्रह्वाह्वा-’ ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ७ ॥ युज्यते
युग्मम् ‘तिजियुज्ज् च’ ॥ (उणा-३४५) ॥ इति किद् म ॥ ८ ॥ यच्छति
यमलम् ‘सुदिक्दि-’ ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल यम लाति वा ॥ ९ ॥ यम
लमेव यामलम् प्रज्ञादित्वाद्, अकृटमपि ॥ १० ॥

पशुम्यो गोयुग युग्मे परम्

पशुनामभ्य पर युग्मे द्वित्वे वाच्ये गायुग प्रयुज्यते, यथा-गवोरश्वयोध द्वित्वं

गोयुगम्, अश्वगोयुगम्, “द्वित्वे गोयुग ” ॥७।१।१३४॥ इति गोयुगप्रत्यय ॥१॥२॥

पदत्वे तु पङ्गवम् ॥ ६० ॥

पशुनामभ्य पर पङ्त्वे वाच्ये पङ्गवमिति प्रयुज्यते यथा हस्तिनामश्वानां च
पदत्वं हस्तिपङ्गवम्, अश्वपङ्गव “ पदत्वे पङ्गव ” ॥ ७।१।१३५ ॥ इति
पङ्गवप्रत्यय ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ६० ॥

पर गताद्यास्ते येषा परा सङ्ख्या शतादिकात् ।

येषा सङ्ख्यायानां शतात् परा शतादूर्ध्वं सङ्ख्या ते शतात् परे पर शता
वृज्जरा ‘ पर शतादि ” ॥ ३।१।७५ ॥ इति पञ्चमीतत्पुरुष साधु ॥ १ ॥
आदिप्रहणात् पर महसा परोल्क्षा इत्यादय ॥

प्राप्य प्रभूत प्रचुर बहुल बहु पुष्कलम् ॥ ६१ ॥

भूयिष्ठ पुरुह भूयो भयदभ्र पुरु स्फिरम् ।

प्राप्यते, प्रकर्षण जायते वा प्राप्यम् “शिक्यास्याद्य-” ॥ (उणा-३९४) ॥
इति ये निपात्यते ॥ १ ॥ प्रभवति प्रभूतम् “ शारा-” (उणा-२०१) ॥ इति
नित् त ॥ २ ॥ प्रचीयत प्रचोर्यत वा प्रचुरम् ‘ खुरक्षुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥
इति र निपात्यते ॥ ३ ॥ बहते बहुलम् ‘ स्थावद्विक-” ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्युलो
नलक् च बहु लातीति वा बहुल ॥ ४ ॥ बहति बहु “ मिवहि-” ॥ (उणा-
७२६) ॥ इति उ ॥ ५ ॥ पुष्यति पुष्कलम् ‘ बलिपुषे कलक्” ॥ (उणा-४९६)
॥ ६ ॥ ६१ ॥ अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् ‘ बहोर्णाष्ठ भूय ” ॥ ७।४।४० ॥
इताष्ट भूयादेश ॥ ७ ॥ पुर्विति ह्रयते पुरुहम् “ क्वचित्” ॥ ५।१।१७१ ॥ इति
डे प्रपोदरादिवात् साधु पुरुत्वं जिहीते वा ॥ ८ ॥ अतिशयेन बहु भूय ‘ भूलक्
बेवणस्य ” ॥ ७।४।४१ ॥ इतीयासि साधु ॥ १ ॥ भवति सवमत्र भूरि
“ भूमृक्षि-” ॥ (उणा-६९३) ॥ इति किदि ॥ १० ॥ न दभ्रमदभ्रम् ॥ ११ ॥
पूयत पुरु ‘ पूकाहपि-” ॥ (उणा-७२९) ॥ इति किडु ॥ १२ ॥ स्फायते
स्फिरम् स्थविर-” ॥ (उणा-८१७) ॥ इतरे निपात्यत ॥ १३ ॥

स्तोक क्षुल्ल तुच्छमल्प दध्राणुतन्निनानि च ॥ ६२ ॥

तनु शुद्र कृश

स्तूयते स्तोत्रम् भाणशलि-” ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ १ ॥ क्षुद्यते
क्षुल्लम् मिह्लाच्छमल-” ॥ (उणा-८६८) ॥ इति ले निपात्यते क्षुव लाताति
वा ॥ २ ॥ तुदति तुच्छम् तुदिमदि-” ॥ (उणा-१२४) ॥ छद् ॥ ३ ॥ अल
त्यल्पम् ‘ भापाचणि-” ॥ उणा-२९६) ॥ इति प ॥ ४ ॥ दभ्यते दभ्रम् ‘ नृ

जनानां समूहो जनता एवमप्यपि “मामजनय धुगनसहायात् तत्” ॥ ६ ।
२ । २८ ॥ १ ॥

रथानां तु स्याद् रथ्या रथकृत्या ॥ ५८ ॥

रथानां समूहो रथ्या “पाशादेध-” ॥ ६ । २ । २५ ॥ इति त्य ॥ १ ॥
“गारथ-” ॥ ६ । २ । २४ ॥ इति कट्यलि रथकृत्या, वात्यादय लिमि यनि
प्यणिस् युक्ता इति लापुय धप्रत्यया-तत्वात् स्त्रिया वत ते ॥ २ ॥ ५८ ॥

राजिर्लेखा ततिर्नीवीमालाल्यामलिपङ्क्तय ।

धोरणी श्रेणी

राजते राजि खालिङ्ग “पदिपठि-” ॥ (उणा६ ७) ॥ इति इ ॥ १ ॥
लियतेऽनया लेखा, मिदादित्वात् साधु ॥ २ ॥ त यते तति ॥ ३ ॥ वायते
वाधि ‘वीसञ्जयसि-’ ॥ (उणा-६६९) ॥ इति चिक् ढया वीधा ॥ ४ ॥ मा
यते माला ‘शामाश्या-’ ॥ (उणा-४६२) ॥ इति ल मयते वा ॥ ५ ॥ अल
त्यालि ‘कृशूकटि-’ ॥ (उणा-६१९) ॥ इति णिदि ॥ ६ ॥ आवलति आवलि
‘पदिपठि-’ ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ खालिङ्गी ॥ ७ ॥ पञ्चयते पङ्क्ते ॥
८ ॥ धोर ल्यस्था धोरणी ॥ ९ ॥ भीयते श्रेणि पुर्लीलिङ्ग, इया श्रेणी ॥ १० ॥

उभौ तु द्वौ

उभत पूरयतो द्वित्वमुभौ ॥ १ ॥

युगल द्वितय द्वयम् ॥ ५९ ॥

युग द्वैत यम द्वन्द्व युग्म यमलयामले ।

युज्यते युगलम् “मुरल-” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यल निपात्यते, धम्मवृत्तौ
युग लातीति वा ॥ १ ॥ द्वाववयवावस्य द्वितयम् ‘अवयवात्तयद्’ ॥ ७ ॥ ११५१ ॥
॥ २ ॥ ‘द्वित्रिभ्याम्-’ ॥ ७ । १ । १५२ ॥ इत्ययटि द्वयम् एते त्रय आह्लाव-
लिङ्गा ॥ ३ ॥ ५९ ॥ युज्यतेऽनेन युग वयादित्वादलि “यङ्कादित्वाद् गलम् ॥ ४ ॥
द्वयोर्मोवो द्विता द्वितैव द्वैत प्रज्ञादित्वादण् ॥ ५ ॥ यच्छति यमम् ॥ ६ ॥ वयते
द्वन्द्वम् प्रह्वाद्वा-” ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ७ ॥ युज्यते
युग्मम् ‘तिजियुज् च’ ॥ (उणा-३४५) ॥ इति क्ति म ॥ ८ ॥ यच्छति
यमलम् ‘मुदिक्दि-’ ॥ (उणा-४६७) ॥ इत्यल यम लाति वा ॥ ९ ॥ यम
लमेव यामलम् प्रज्ञादित्वादण्, जकुटमपि ॥ १० ॥

पशुभ्यो गोयुग युग्मे परम्

पशुनामभ्य पर युग्मे द्वित्व वाच्ये गायुग प्रयुज्यते, यथा-गयोरश्वयोश्च द्वित्व

गोयुगम्, अश्वगोयुगम्, “द्वित्वे गोयुगम्” ॥ ७।१।१३४ ॥ इति गोयुगप्रत्ययः ॥ १॥२॥

पद्वे तु पद्वगम् ॥ ६० ॥

पगुनामभ्य पर पन्त्वे वाच्ये पङ्गवमिति प्रयुज्यते यथा हस्तिनामश्वानो च पन्त्वे हस्तिपङ्गवम्, अश्वपङ्गव “पन्त्वे पङ्गव” ॥ ७।१।१३५ ॥ इति पङ्गवप्रत्ययः ॥ १ ॥ २ ॥ ६० ॥

पर गताद्यास्ते येषां परा सङ्ख्या शतादिकात् ।

येषां सङ्ख्ययानां शतात् परा शतादूर्ध्वं सङ्ख्या ते शतात् परे पर शता पुञ्जरा ‘पर शतादि’ ॥ ३।१।७५ ॥ इति पञ्चमीतत्पुरुषे साधु ॥ १ ॥ आदिप्रहणात् पर महसा परोल्ला इत्यादयः ॥

प्राज्य प्रभूत प्रचुर उहुल उहु पुष्कलम् ॥ ६१ ॥

भ्यिष्ठ पुरुह भूयो भूर्यदभ्र पुरु हिरम् ।

प्राज्यते, प्रकरण जायते वा प्राज्यम् “शिव्यास्याज्य-” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति य निपात्यते ॥ १ ॥ प्रभवति प्रभूतम् “शारा-” (उणा-२०१) ॥ इति क्तिन् ॥ २ ॥ प्रचीयते प्रचोयते वा प्रचुरम् ‘खुरलुर-’ ॥ (उणा-३९६) ॥ इति र निपात्यते ॥ ३ ॥ ग्रहते बहुलम् स्थावङ्कि- ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्युलो न उक् च, बहु लातीति वा घटुल ॥ ४ ॥ ग्रहति बहु “मिवहि-” ॥ (उणा-७२६) ॥ इति उ ॥ ५ ॥ पुष्पति पुष्कलम् ‘बलिपुते कलक्’ ॥ (उणा-४९६) ॥ ६ ॥ ६१ ॥ अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् “बहोर्णाष्टि भूय्” ॥ ७।४।४० ॥ इताष्टे भूयादेशः ॥ ७ ॥ पुर्विति ह्रियते पुरुहम् “क्वचित्” ॥ ५।१।१७१ ॥ इति डे वृषोदरादित्वात् साधु, पुरुत्व जिहते वा ॥ ८ ॥ अतिशयेन बहु भूय ‘भूलक् चेषणस्य’ ॥ ७।४।४१ ॥ इतीयमि साधु ॥ १ ॥ भवति सक्मन् भूरि “भूसूडशि-” ॥ (उणा-६९६) ॥ इति क्तिन् ॥ १० ॥ न दभ्रमदभ्रम् ॥ ११ ॥ पूर्यत पुरु ‘पूकाहपि-’ ॥ (उणा-७२९) ॥ इति क्तिन् ॥ १२ ॥ स्फायते हिरम् स्थविर-” ॥ (उणा-८१७) ॥ इतरे निपात्यते ॥ १३ ॥

स्तोक क्षुद्र तुच्छमल्प दभ्राण्यतलिनानि च ॥ ६२ ॥

तनु क्षुद्र वृक्ष

स्तूयते स्तोक्म् भाण्डलि-” ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ १ ॥ क्षुद्यते क्षुम् मिष्टाद्यभल- ॥ (उणा-८६८) ॥ इति ल निपात्यते क्षुव लाताति वा ॥ २ ॥ तुदति तुच्छम् तुदिमदि-” ॥ (उणा-१०४) ॥ छक् ॥ ३ ॥ अल स्यल्पम् “भाषावलि-” ॥ उणा-२९६ ॥ इति प ॥ ४ ॥ दभ्यत दभ्रम् ‘श्रु

उयजि-" ॥ (उणा-३८८) इति किं र ॥ ५ ॥ अणत्थणु " भृमृत्-" ॥
 (उणा-७१९) ॥ इयु ः ६ ॥ गित्यत तलिनम् " विषिनाजिना-" ॥ (उणा-
 ७८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ६२ ॥ तन्यते सतु ॥ ८ ॥ क्षयते क्षुत्रम् ' ऋ
 उयजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किं र ॥ ९ ॥ करोति कृषम् कृष्टम्-" ॥
 (उणा-५ ॥) ॥ इति किं ष, कृषयति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्म पुन स्मरण च पेलनम् ।

सूच्यते सूक्ष्मम् " रुक्मप्राप्ति-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥
 श्लिष्टत स्मरणम् " भ्रूणतृणगुण-" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥
 पेलति पेलनम् " घडिबडि-" ॥ (उणा-५११) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥

नुटौ मात्रालो लेश कण

नुटति नुटि ' नाम्युपा ल ' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि लीलिङ्गाऽय
 तत्र ॥ १ ॥ मीयतेऽरपत्वा मात्रा ' हुयामा ' ॥ (उणा-४५१) ॥ इति न
 ॥ २ ॥ ल्यते लव ॥ ३ ॥ लिङ्यते लेश ॥ ४ ॥ कणति निमीलयति कण पुत्री
 लिङ्ग ॥ ५ ॥

ह्रस्व पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

हसति ह्रस्वम् ' लटिखटि " ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ १ ॥ लङ्घ्यते
 लघु रद्विलङ्घि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युनलुक् ॥ २ ॥ ६३ ॥

अत्यल्पेऽतिप्रमलपीय कनियोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयनाल्पमल्पिष्ठम् अल्पिय " गुणाद्वाद् " इताष्ठ इयष्ट ॥ १ ॥ २ ॥
 " अल्पयूनो कनू वा " ॥ ७ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादेशे कनाय, कनिष्ठमपि ॥ ३ ॥
 अत्यणु अणीय ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

दृणाति ह्रस्वभाव दीर्घम् ' मघाघट्टा " ॥ (उणा-११०) ॥ इति चे निपात्यते
 ॥ १ ॥ आयच्छति स आयतम् ॥ २ ॥

लुङ्गमुच्चमुगतमुद्धरम् ॥ ६४ ॥

प्राश्चित्तमुदग्र च

ताम्यत्यनेन लुङ्गम् ' कमितमि ' ॥ (उणा-१०७) ॥ इति डिदुङ्ग ॥ १ ॥
 उदग्रमुच्चम् युद्धभ्यामद्य ॥ (उणा-१००३) ॥ इति कप्रत्यये साधु, उदीयने
 वा क्वचित् ॥ ५१११०७१ ॥ इति ङ ॥ २ ॥ उग्रमति स उग्रनम् ॥ ३ ॥
 उद्धता धृत्स्य उद्धुरम् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ ' अशराशो-त ' ॥ (उणा-

७१९) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं श्रयते स्म उच्छिन्नम् ॥ ६ ॥ उच्चैरप्रमस्य उदमम् ॥ ७ ॥

यम् नीच ह्रस्वमन्यरे ।

खर्व कुञ्ज वामन च

नियतमद्यति 'यक् ॥ १ ॥ निम्नमद्यति नीचम्, नाचैरस्त्यस्य वा अभ्रादित्वात्
अप्रत्यये 'प्रायोऽन्यस्य' ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोप ॥ २ ॥ हमति
ह्रस्वम् ॥ ३ ॥ मध्नाति म यरम् 'ऋच्छिञ्चटि-' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥
खद्यति खर्वम् ॥ ५ ॥ कूयते कुञ्जम् 'कुञ्ज कूयकुनौ च' ॥ (उणा-११९) ॥
इति साधु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्त्यस्य वामन अद्वादित्वान्न ॥ ७ ॥

विशाल तु विशङ्कटम् ॥ ६९ ॥

पृथूरु पृथुल व्यूढ विकट विपुल बृहत् ।

स्फार वरिष्ठ विस्तीर्णं तत् बहु महद् गुरु ॥ ६६ ॥

विस्तृत विशालम् विशङ्कटम् 'वेर्विस्तृते षालशङ्कटी' ॥ ७।१।१०३ ॥ इति
साधु ॥ १ ॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रथम पृथु रमिप्रथिभ्यामृच रस्य' ॥ (उणा-७३०)
॥ इत्यु ॥ ३ ॥ इयति उरु महत्सुर च' ॥ (उणा-७३७) ॥ इति उ ॥ ४ ॥
पृथुल लाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ विबहति स्म व्यूढम् ॥ ६ ॥ विस्तृत विकटम् 'कट' ॥
७।१।१२४ ॥ इति कट ॥ ७ ॥ विपोलति विपुल ॥ ८ ॥ बहति बहत् 'बृहि
वृहि' ॥ (उणा-८८८) ॥ इति कट ॥ ९ ॥ स्फायते स्फार भावृधि' ॥
(उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठ 'प्रियस्थिर' ॥
७।४।३८ ॥ इतिष्ठे वरादेश ॥ ११ ॥ विस्तृणाति स्म विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ त यते
ततम् ॥ १३ ॥ बहति बहु ॥ १४ ॥ मह्यते महत् 'बृहिवहि' ॥ (उणा-८८४) ॥
इति कट ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह

दीर्घस्य भावो देध्यम् ॥ १ ॥ आयतिरायाम ॥ २ ॥ आनह्यतेऽनेन आनाह ॥ ३ ॥

आरोहस्तु समुच्छ्रय ।

उत्सेध उदयोच्छायौ

आराहणमारोह ॥ १ ॥ समुच्छ्रयण समुच्छ्रय 'उद थ' ॥ ५।३।५३ ॥
इति विकल्पेनाह ॥ २ ॥ पल घञि उच्छाय ॥ ३ ॥ उत्सेवनमुत्सेव, पुक्लीबलिह
॥ ४ ॥ उदयत्पुदय ॥ ५ ॥

परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥

उयजि-" ॥ (उणा-३८८) इति किं १ ॥ ५ ॥ अणत्पु " भृमृत्-" ॥
 (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ तिल्यत तलिनम् " विपिनाजिना-" ॥ (उणा-
 २८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ६३ ॥ त-यते सनु ॥ ८ ॥ क्षुयते क्षत्रम् ' ऋ
 उयजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किं २ ॥ ९ ॥ करोति कृशम् कृशम्-" ॥
 (उणा-५८) ॥ इति किं च , कृशयति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्म पुन स्मरण च पेलयम् ।

सूक्ष्यते सूक्ष्मम् " स्वयमप्राप्तम्-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥
 शिष्टप्रत श्रद्धयम् " ध्रुणत्पुण- " ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥
 पेलति पेलयम् " घाडवटि-" ॥ (उणा-५११) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥

श्रुटौ मात्राभ्यां लेश कण

श्रुटति श्रुटि ' नाम्युपात्त ' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि स्त्रीलिङ्गोऽय
 तत्र ॥ १ ॥ मीयतेऽतपत्वा-मात्रा ' हुयामा ' ॥ (उणा-४५१) ॥ इति न
 ॥ २ ॥ ल्ययते लव ॥ ३ ॥ लिपयते लेश ॥ ४ ॥ कणति निमीलयति कण पुत्री
 लिङ्ग ॥ ५ ॥

ह्रस्व पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

हसति ह्रस्वम् ' लटिखटि ' ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ १ ॥ लट्प्यते
 लघु रङ्गिलदि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युर्नलू च ॥ २ ॥ ६३ ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीय कनियोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयनाल्पमल्पिष्ठम्, अल्पिय " गुणाद्वाद् ' इताष्ठ ईयष्टुष ॥ १ ॥ २ ॥
 ' अल्पयूनो कन् वा ' ॥ ७ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादशे कनीयः, कनिष्ठमपि ॥ ३ ॥
 अल्पशु अणीय ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

दृणाति ह्रस्वभाव दीर्घम् ' मघाथद्वा ' ॥ (उणा-११०) ॥ इति च निपात्यते
 ॥ १ ॥ आयच्छति स्म आयतम् ॥ २ ॥

तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धरम् ॥ ६४ ॥

प्राशच्छित्तमुदग्र च

ताम्यलनेन तुङ्गम् " कमितमि ' ॥ (उणा-१०७) ॥ इति द्विद्व ॥ १ ॥
 उदग्रत्युच्चम् ' युद्ध्यामथ ' ॥ (उणा-१००३) ॥ इति कप्रत्यये साधु , उदीयते
 वा यवचित् ॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति ङ ॥ २ ॥ उग्रमति स्म उग्रम् ॥ ३ ॥
 उद्गता धूरस्य उद्गुरम् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ प्राशुने प्राशु ' अशराप्रा-तन ' ॥ (उणा-

॥ १९ ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं श्रयते स्म उच्छिद्रम् ॥ ६ ॥ उच्चैरग्रमस्य उदमम् ॥ ७ ॥
न्यग् नीच ह्रस्वमन्थरे ।

सर्वं कुञ्ज वामन च

नियतमद्यति यत् ॥ १ ॥ निम्नमद्यति नीचम्, नाचैरस्त्यस्य वा अभ्रादित्वात्
अप्रत्यये “प्रायोऽप्यस्य ॥ ७ । ४ । ६५ ॥ इत्यस्त्यस्वरादिलोप । २ ॥ दमति
ह्रस्वम् ॥ ३ ॥ मध्नाति मथरम् “ऋच्छिचटि-” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥
खवति खवम् ॥ ५ ॥ कूयते कुञ्जम् “कुञ्ज कुञ्जुनौ च ” ॥ (उणा-१२९) ॥
इति साधु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्त्यस्य वामन अङ्गादित्वात् ॥ ७ ॥

विशाल तु विशङ्कटम् ॥ ६५ ॥

पृथुरु पृथुल व्यूढ विकट विपुल बृहत् ।

स्फार वरिष्ठ विस्तीर्ण तत बहु महद् गुरु ॥ ६६ ॥

विस्तृत विशालम्, विशङ्कम् “वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ” ॥ ७ । १ । १०३ ॥ इति
साधु ॥ १ ॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रथत पृथु “रमिप्रथिभ्यामृष रस्य” ॥ (उणा-७३०)
॥ इत्यु ॥ ३ ॥ इयति उरु “महत्युर च” ॥ (उणा-७१७) ॥ इति उ ॥ ४ ॥
पृथुल लाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ विवहति स्म व्यूढम् ॥ ६ ॥ विस्तृत विकटम् “कट ” ॥
७ । १ । १२४ ॥ इति कट ॥ ७ ॥ विपोलति विपुल ॥ ८ ॥ बहति बृहत् “बृहि
बृहि ” ॥ (उणा-८८४) ॥ इति कट ॥ ९ ॥ स्फायते स्फार भावृधि ” ॥
(उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठ “प्रियस्थिर ” ॥
७ । ४ । ३८ ॥ इतीष्टे वरादेश ॥ ११ ॥ विस्तृणाति स्म विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ त यते
ततम् ॥ १३ ॥ बहति बहु ॥ १४ ॥ मण्यते महत् “बृहिवहि ” ॥ (उणा-८८४) ॥
इति कट ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह

दीघस्य भावो देध्यम् ॥ १ ॥ आयतिरायाम ॥ २ ॥ आनह्यतेऽनेन आनाह ॥ ३ ॥

आरोहस्तु समुच्छ्रय ।

उत्सेध उदयोच्छ्रयौ

आराहणमारोह ॥ १ ॥ समुच्छ्रयण समुच्छ्रय “उद थ ” ॥ ५ । ३ । ५३ ॥
इति विकल्पेनाह । २ । पक्ष घञि उच्छ्राय ॥ ३ ॥ उत्सेवनमुत्सेध पुल्लिवलिङ्ग
॥ ४ ॥ उदयच्छ्रय ॥ ५ ॥

परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥

पयजि-" ॥ (उणा-३८८) इति क्त् र ॥ ५ ॥ अणल्लण " भयृत्-" ॥
 (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ तिल्यत तलिनम् " विविनाजिना-" ॥ (उणा-
 २८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ६२ ॥ त-यत तनु ॥ ८ ॥ क्षयते क्षुदम् ' क
 ययजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति क्त् र ॥ ९ ॥ करोति कृषम् कृष्टम्-" ॥
 (उणा-५ ८) ॥ इति क्त् ष, कृषति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्म पुन श्लक्ष्ण च पेलम् ।

सूच्यते सूक्ष्मम् " सूक्ष्मप्राप्ति-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥
 श्लिष्यत श्लक्ष्णम् " भ्रूणवृणयुण -' ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥
 पेलति पेलम् " याडवटि-" ॥ (उणा ५१०) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥

श्रुटौ मात्राल्लो लेश कण

श्रुटति श्रुटि ' नाम्युषा ल्य " ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि लील्लोऽप
 तत्र ॥ १ ॥ मीयतेऽल्पत्वा-मात्रा ' हुयामा " ॥ (उणा-४५१) ॥ इति न
 ॥ २ ॥ ल्यते लव ॥ ३ ॥ लिश्यते लेश ॥ ४ ॥ कणति निमीलयति कण पुञी
 लिङ् ॥ ५ ॥

ह्रस्व पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

ह्रसति ह्रस्वम् ' लटिखटि " ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ १ ॥ लघ्यते
 लघु रद्विलङ्घि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युनलृक् च ॥ २ ॥ ६३ ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीय कनियोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयनाल्पमल्पिष्ठम् अल्पिय " गुणाद्वा " इताष्ट ईयसुध ॥ १ ॥ २ ॥
 " अल्पयूनो कन्धा " ॥ ३ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादेशे कनीय , कनिष्ठमपि ॥ ३ ॥
 अल्पणु अणीय ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

दृणाति ह्रस्वभाव दीर्घम् " मघाघद्वा " ॥ (उणा-११०) ॥ इति घे निपात्यते
 ॥ १ ॥ आयच्छति स्म आयतम् ॥ २ ॥

तुङ्गमुच्चमुगतमुद्धरम् ॥ ६४ ॥

प्राश्रञ्जितमुत्तम च

ताम्यल्लनेन तुङ्गम् ' कमितमि ' ॥ (उणा-१०७) ॥ इति णिदुङ्ग ॥ १ ॥
 उदस्यतुवम् " युद्ध्यामथ ॥ (उणा-१० ३) ॥ इति कप्रत्यये साधु , उधीयते
 वा यथाचत् ॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति ङ ॥ २ ॥ उत्तमति स्म उत्तमम् ॥ ३ ॥
 उद्गता भूरम्य उद्गुरम् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ प्राश्रुते प्राश्रु ' असरात्रात्त " ॥ (उणा-

७१९) ॥ इत्यु ॥५॥ ऊर्ध्वं श्रयते स्म उच्छिद्धम् ॥६॥ उच्चैरप्रमस्य उदमम् ॥७॥
न्यग् नीच ह्रस्वमन्यरे ।

सर्वं कुब्ज वामन च

नियतमश्नति - यक् ॥ १ ॥ निप्रमश्नति नीचम्, नाचैरस्त्यस्य वा अत्रादित्वात्
अप्रन्यये "शयोऽ ययस्य ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यस्त्यस्यरादितोप ।" २ ॥ हमाति
ह्रस्वम् ॥३॥ मथ्नाति मथरम् "ऋच्छिचटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥
खवति सर्वम् ॥ ५ ॥ कूयते कुब्जम् "कुव कुजकुनौ च" ॥ (उणा-१२९) ॥
इति साधु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्त्यस्य वामन अज्ञादित्वात् ॥ ७ ॥

विशाल तु विशङ्कटम् ॥ ६९ ॥

पृथूरु पृथुल व्यूढ विकट विपुल बृहत् ।

स्फार वरिष्ठ विस्तीर्णं तत बहु महद् गुरु ॥ ६६ ॥

विस्तृत विशालम् विशङ्कटम् "वेर्विस्तृते शालशङ्कटी" ॥ ७।१।१०३ ॥ इति
षाधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रथत पृथु रमिप्रथिभ्यामुच रस्य" ॥ (उणा-७३०)
॥ इत्यु ॥ ३ ॥ इयति उरु 'महत्युर च' ॥ (उणा-७३७) ॥ इति उ ॥ ४ ॥
पृथुल लाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ विवहति स्म व्यूढम् ॥ ६ ॥ विस्तृत विकटम् "कट" ॥
७।१।१२४ ॥ इति कट ॥ ७ ॥ विपोलति विपुल ॥ ८ ॥ बहति बृहत् "बृहि
बृहे" ॥ (उणा-८८८) ॥ इति कतु ॥ ९ ॥ स्फायते स्फार भावृधि" ॥
(उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठ 'प्रियस्थिर' ॥
७।४।३८ ॥ इतिष्ठे वरादेश ॥ ११ ॥ विस्तृणाति स्म विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ त यते
ततम् ॥ १३ ॥ बहति बहु ॥ १४ ॥ मथ्यते महत् 'बृहिवृहि' ॥ (उणा-८८४) ॥
इति कतु ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह

दीघस्य भावो दध्यम् ॥१॥ आयतिरायाम ॥२॥ आनह्यतेऽनेन आनाह ॥३॥

आरोहस्तु समुच्छ्रय ।

उत्सेध उदयोच्छ्रयौ

आराहणमारोह ॥ १ ॥ समुच्छ्रयण समुच्छ्रय "उद थ" ॥ ५।३।५३ ॥
इति विकल्पेनात् । २ । पक्ष घ नि उच्छ्रय ॥ ३ ॥ उत्सेधनमुत्सेध, पुष्पापलिङ्ग
॥ ४ ॥ उदयःपुदय । ५ ॥

परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥

उयजि-" ॥ (उणा-३८८) इति किं २ ॥ ५ ॥ अणत्पु " भृमृत्-" ॥
 (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ तिल्यते तलिनम् " विपिनाजिना-" ॥ (उणा-
 २८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ६२ ॥ त यते सनु ॥ ८ ॥ क्षुयते क्षुत्रम् ' ऋ
 उयजि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किं २ ॥ ९ ॥ कराति कृशम् कृशम्-" ॥
 (उणा-५८) ॥ इति किं श, कृशति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्म पुनः श्लक्ष्ण च पेलयम् ।

सूच्यते सूक्ष्मम् ' रुक्ममाप्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥
 श्लिष्यत श्लक्ष्णम् " भ्रूणतृणशुण-" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥
 पेलति पेलयम् " पाडवटि-" ॥ (उणा-५११) ॥ इत्यव ॥ ३ ॥

श्रुटौ मात्रालो लेश कण

श्रुटति श्रुटि ' नाम्युपा ल्य ' ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किदि लीलिङ्गाऽय
 तत्र ॥ १ ॥ मीयतेऽल्पत्वा मात्रा ' हुयामा ' ॥ (उणा-४५१) ॥ इति न
 ॥ २ ॥ ल्यते ल्य ॥ ३ ॥ लिद्यते लेश ॥ ४ ॥ कणति निमालयति कण पुली
 लिङ्ग ॥ ५ ॥

ह्रस्व पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

हसति ह्रस्वम् ' लटिखटि " ॥ (उणा-५०५) ॥ इति व ॥ १ ॥ लघ्यते
 लघु रद्विलङ्घि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युर्नेल्लक् च ॥ २ ॥ ६३ ॥

अल्पलेपऽल्पिष्ठमल्पीय कनियोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयनाल्पमल्पिष्ठम्, अल्पिय " गुणाद्वाद् ' इताष्ठ इयस्रश्च ॥ १ ॥ २ ॥
 "अल्पयूनो कन् वा" ॥ ३ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादेशे कनीयः, कनिष्ठमपि ॥ ३ ॥
 अल्पशु अणीय ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

हणाति ह्रस्वभाव दीर्घम् " मषाषङ्गा " ॥ (उणा-११०) ॥ इति धे निपात्यते
 ॥ १ ॥ आयच्छति स्य आयतम् ॥ २ ॥

तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धरम् ॥ ६४ ॥

प्राश्चित्तमुदग्र च

ताम्यलनेन तुङ्गम् " कमितमि " ॥ (उणा-१०७) ॥ इति त्रिदुङ्ग ॥ १ ॥
 उदघत्युचम् युद्ध्यामघ ॥ (उणा-१०३) ॥ इति वप्रत्यये साधु, उशीयते
 वा यवाचिन् ॥ ५ ॥ १ ॥ १०१ ॥ इति छ ॥ २ ॥ उन्नमति स्य उन्नतम् ॥ ३ ॥
 उद्वता धूरस्य उद्धरम् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ प्राश्चित्ते प्राशु ' असराश्रातन ' ॥ (उणा-

७१९) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं श्रयते स्म उच्छिद्रम् ॥ ६ ॥ उच्चैरग्रमस्य उदमम् ॥ ७ ॥

यम् नीच ह्रस्वमन्यरे ।

सर्वं कुञ्ज वामन च

नियतमश्रयति न्यक् ॥ १ ॥ निग्रमश्रयति नीचम्, नीचैरस्त्यस्य वा अभ्रादित्वात्
अग्रत्यये “प्रायोऽव्ययस्य ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिलोपः ॥ २ ॥ हुमति
ह्रस्वम् ॥ ३ ॥ मध्नाति ॥ यरम् “ऋच्छिचटि-” ॥ (उणा-३९७) ॥ ह्रस्वर ॥ ४ ॥
खवति सर्वम् ॥ ५ ॥ कृत्यते कुञ्जम् “कुञ्ज कुञ्जनौ च” ॥ (उणा-१२९) ॥
इति साधु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्त्यस्य वामन अभ्रादित्वात् ॥ ७ ॥

विशाल तु विशङ्कटम् ॥ ६९ ॥

पृथूरु पृथुल व्यूढ विरुट विपुल बृहत् ।

स्फार वरिष्ठ विस्तीर्णं तत बहु महद् गुरु ॥ ६६ ॥

विस्तृत विशालम्, विशङ्कटम् “वेर्विस्तृते शालशङ्कटा” ॥ ७।१।१२३ ॥ इति
साधु ॥ १ ॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रथत पृथु ‘रमिप्रथिभ्यामृच रस्य’ ॥ (उणा-७३०)
॥ इत्यु ॥ ३ ॥ इयति उरु महत्पुर् च” ॥ (उणा-७३७) ॥ इति उ ॥ ४ ॥
पृथुल लाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ विवहति स्म व्यूढम् ॥ ५ ॥ विस्तृत विकटम् “कट” ॥
७।१।१२४ ॥ इति कट ॥ ७ ॥ विपोलति विपुल ॥ ८ ॥ बहति बृहत् “बृहि
बृहि” ॥ (उणा-८८४) ॥ इति कट ॥ ९ ॥ स्फायते स्फार ‘भावधि’ ॥
(उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठ “प्रियम्विर” ॥
७।४।३८ ॥ इतीष्टे वरादेश ॥ ११ ॥ विस्तीर्णाति स्म विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ त यते
ततम् ॥ १३ ॥ बहति बहु ॥ १४ ॥ मश्रयते महत् “बृहिवहि” ॥ (उणा-८८४) ॥
इति कट ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

दैर्घ्यमायाम आनाह

दीर्घस्य भावो दैर्घ्यम् ॥ १ ॥ आयतिरायाम ॥ २ ॥ आनश्यतेऽनेन आनाह ॥ ३ ॥

आरोहस्तु समुच्छ्रय ।

उत्सेध उदयोच्छ्रयौ

आराहणमारोह ॥ १ ॥ समुच्छ्रयण समुच्छ्रय “उद य” ॥ ५।३।५३ ॥
शत विकल्पेनाह ॥ २ ॥ पल घञि उच्छ्रय ॥ ३ ॥ उत्सेधनमुत्सेध, पुष्पीवल्लिङ्ग
॥ ४ ॥ उदयच्छ्रय ॥ ५ ॥

परिणाहो विशालता ॥ ६७ ॥

परिणत्यतेऽन परिणाह ॥ १ ॥ विशालस्य भावो विशालता ॥ २ ॥ ६७ ॥

प्रपञ्चामोगविन्तारव्यामा

प्रपञ्चन प्रपञ्च ॥ १ ॥ आभुज्यतेऽन आभोग ॥ २ ॥ विस्तरण विस्तार
॥ ३ ॥ व्यस्यत व्यास ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तर ।

स प्रपञ्च शब्दविषय विस्तीर्यत विस्तर, अत्र 'वेरशब्दे प्रपञ्चे' ॥ ५ ॥ १
६९ ॥ इत्यत्र शब्दवर्जनाद् घञ् न भवति विग्रहेऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहार सक्षेप समग्रोऽपि च ॥ ६८ ॥

समसन समास ॥ १ ॥ समाहरण समाहार ॥ २ ॥ सक्षेपण सक्षेप ॥ ३ ॥
समग्रण समग्र ॥ ४ ॥ ॥ ६८ ॥

सर्व समस्तमन्यून समग्र सकल समम् ।

विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥

सरति सर्वम् 'लटिखटि' ॥ (उणा-५०१) ॥ इति व, सवतीति वा ॥ १ ॥
समस्यते एकीक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति न्यूनमस्य अन्यूनम् अनूनमपि ॥ ३ ॥
सगतमस्य समग्रम् सम प्रसृते वा ॥ ४ ॥ सह कलाभिभागैवत्तत सकलम् ॥ ५ ॥
समति समम् अयं सर्व विश्वशब्दवत् सवादि यथा-"सुय समथा सम" ॥ ६ ॥
विशति विश्वम् "निष्टुषि-" ॥ (उणा-५११) ॥ इति किङ् ॥ ७ ॥ न विद्यते
शेषोऽस्य अशेषम् नि शेषमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ कृतैर् सवेष्टने
कृत्यते त्यज्यतेऽनेन कृत्स्नम् "कृत्यशौभ्या स्तक्" ॥ (उणा-२९४) ॥ १० ॥
व्यक्ष्णोति व्याप्नोति व्यक्ष निष्क्रान्तमक्षादिति वा ॥ ११ ॥ निवृत्त खिलात् शून्याद्
निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ६९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्त नेमशल्कदलानि च ।

खण्ड्यते खण्ड पुङ्गवलिङ् तत्र खण्डलमपि ॥ १ ॥ ऋच्छाति अध आविष्ट
लिङ् पुस्त्यम् यथा-ग्रामार्धे अध पटी, अधो नगरम्, वाच्यलिङ् इत्येके यटाका
'खण्डमात्रवत्तिताया त्वमिधयलिङ्' इति समग्रविभाग त्वर्द्धे नपुसकम् ॥ २ ॥ शक्यते
भत्तु शक्य पुङ्गवलिङ् "भृदिकदि" ॥ (उणा-४६५) इत्यल ॥ ३ ॥ भिद्यते
स्म भित्तम् भित्त शकलम् ॥ ४ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ नीयते नेम
"अर्त्तारि" ॥ (उणा ३३८) ॥ इति म ॥ ५ ॥ शक्यते भत्तु शक्यम् "भीष्
शलि" ॥ (उणा-७१) ॥ इति क ॥ ६ ॥ दलति विशीर्यत दत्तम् ॥ ७ ॥

अशो मोगश्च वण्टः स्यात्

अश्यते अश, अमतीति वा 'पादावमि-' ॥ (उणा-५२३) ॥ इति शः
॥ १ ॥ मज्यते भाग ॥ २ ॥ वण्यते विभज्यते वण्ट् ॥ ३ ॥

पादस्तु स तुरीयक ॥ ७० ॥

स रूपकादेभागस्तुरायश्चतुथ, पयने पाद ॥ १ ॥ ७० ॥

मलिन कच्चर म्लान कश्मल च मलीमसम् ।

मलोऽस्त्यस्य मलिनम्, मलीमस मलदूषितम् "मलादामसश्च" ॥ ७१ २ । १४ ॥
इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ कुत्सित चरति कच्चरम् ॥ ३ ॥ म्लायति स्म म्लानम् 'व्य
जनान्तस्थातोऽद्याद्य' ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ ४ ॥ कशति कश्मलम्
"कश्चिकुटि" ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलक्, कल्मषमपि ॥ ५ ॥

पवित्र पावन पूत पुण्य मेध्यम्

पूयतेऽनेन पवित्र पुक्लथलिङ्ग, वाच्यलिङ्ग इत्यर्थे ॥ १ ॥ पावयति पावनम्
॥ २ ॥ पूयते पूतम् ॥ ३ ॥ पुनात पुण्यम् शिन्वास्याख्या ॥ (उणा-३६४) ॥
इति ये निपात्यत ॥ ४ ॥ मधनीय मेध्यम्, मधया साधु वा, मधे भद्रमिति वा ॥ ५ ॥

अथोज्ज्वलम् ॥ ७१ ॥

विमल विशद वीघ्रमवदातमनाविलम् ।

विशुद्ध शुचि

उज्ज्वलयुज्ज्वलम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ विगता मलोऽस्त्य विमलम् ॥ २ ॥ विशीर्यते
विशदम् ॥ ३ ॥ विशयेण हृद्दे वाघ्रम् ऋज्यजि- ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद्र
॥ ४ ॥ अवदायतेऽवदातम् ॥ ५ ॥ ॥ आविलमनाविलम् ॥ ६ ॥ विशुध्यति
स्म विशुद्धम् ॥ ७ ॥ शोचति निर्मलामवति शुचि शुचिर्नर्मल्यार्थेऽत्र ॥ ८ ॥

चोक्ष तु नि शोध्यमनवस्करम् ॥ ७२ ॥

शुध्यते चाक्षम् "लाक्षाद्राक्षा ॥ (उणा-५७७) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ निष्का-क्तं
शोध्यति शाध्यम् ॥ २ ॥ अवियमानाऽवस्करो वचस्कोऽत्र अनवस्करम् ॥ ३ ॥ ७२ ॥

निणिक्त शोधित मृष्ट घृत क्षालितमित्यपि ।

निर्णिज्यत स्म निर्णिक्तम् ॥ १ ॥ शोध्यते स्म शोधितम् ॥ २ ॥ मृज्यते मृष्टम्
॥ ३ ॥ घान्यते घृतम् ॥ ४ ॥ क्षाल्यत क्षालितम्, अमस्स्तु—

"निर्णिक्त शोधित मृष्ट नि शोध्यमनवस्करम् इत्येकार्यानाह ॥ ५ ॥

सम्मुखीनमभिमुखम्

समुख दृश्यतेऽस्मिन् सम्मुखानमादर्शादि, अयत्र तृपचारात् यथा संमुखीनो

परिणततेऽनेन परिणाह ॥ १ ॥ विशालम् भावो विशालता ॥ २ ॥ ६० ॥

प्रपञ्चाभोगविस्तारव्याप्ता

प्रपञ्चन प्रपञ्च ॥ १ ॥ आभुज्यतेऽनन्त आभोग ॥ २ ॥ विस्तरण विस्तार
॥ ३ ॥ व्यस्यत व्याप्त ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तर ।

स प्रपञ्च शब्दविषये विस्तीर्यत विस्तर, अत्र 'वेरशब्दे प्रथमे' ॥ ५ ॥ ३ ॥
६९ ॥ इत्यत्र शब्दवचनाद् पत्र न भवति विग्रहऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहार सक्षेप समग्रोऽपि च ॥ ६८ ॥

समसन समास ॥ १ ॥ समाहरण समाहार ॥ २ ॥ सक्षेपण सक्षेप ॥ ३ ॥
समग्रण समग्र ॥ ४ ॥ ॥ ६८ ॥

सर्व समस्तमन्यून समग्र सकल समम् ।

विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥

सरति सवम् 'लटिखटि-' ॥ (उणा-५०१) ॥ इति व, सर्वताति वा ॥ १ ॥
समस्यते एकाक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति 'यूनमस्य अन्यूनम् अनूनमपि ॥ ३ ॥
सगतमस्य समग्रम् सम प्रसते वा ॥ ४ ॥ सह कलाभिभागेवस्तत सफलम् ॥ ५ ॥
समति समम् अय सव विश्वशब्दवत् सवादि यथा-"सूयं समया सम" ॥ ६ ॥
विद्यति विश्वम् 'निष्टुपि-' ॥ (उणा-५११) ॥ इति किद् ॥ ७ ॥ न विद्यते
शेषोऽस्य अशेषम् नि शेषमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ 'कृतैप् सवेष्टने'
कृत्यते ल्यज्यतेऽनेन कृत्स्नम् "कृत्यशौभ्या स्नक्" ॥ (उणा-२१४) ॥ १० ॥
न्यक्ष्णोति व्याप्नोति न्यक्ष निष्कातमक्षादिति वा ॥ ११ ॥ निवृत्त खिलात् शून्याद्
निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ६९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्त नेमशल्कदलानि च ।

खण्ड्यते खण्ड पुष्पावलिङ्ग तत्र खण्डलमपि ॥ १ ॥ ऋध्नाति अध आविष्ट
लिङ्ग पुस्ययम् यथा-ग्रामाध अध पटी, अधा नगरम्, वाच्यालिङ्ग इत्येके यटोका-
"खण्डमात्रवर्तितया त्वभिधयलिङ्ग" इति समप्रविभागे त्वर्द्धे नपुसकम् ॥ २ ॥ शक्यते
भेत्तु शकल पुष्पावलिङ्ग 'मृदिकदि ॥ (उणा-४६५) इत्यल ॥ ३ ॥ भिद्यते
स्म भित्तम् भित्त शकलम् ॥ ४ ॥ १२।२।२ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ नीयते नेम
"अर्त्तारि ॥ (उणा ३३८) ॥ इति म ॥ ५ ॥ शल्यते भत्तु शल्कम् "मीण्
शलि" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ ६ ॥ दलति विशीर्यत दलम् ॥ ७ ॥

अशो भोगश्च वण्ट स्यात्

अश्यते अश, अमतीति वा 'पादावामि-' ॥ (उणा-५२७) ॥ इति शब्दः ॥ १ ॥ मज्यते भाग ॥ २ ॥ वण्यते विभज्यते वण्ट ॥ ३ ॥

पादस्तु ॥ तुरायक ॥ ७० ॥

स रूपकादेभागस्तुरीयश्चतुर्थ पद्यने पाद ॥ १ ॥ ७० ॥

मलिन कच्चर म्लान कश्मल च मलीमसम् ।

मलोऽस्त्यस्य मलिनम्, मलीमस मलदूषितम् "मलादीमसश्च" ॥ ७ । २ । १४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ २ ॥ कुत्सित चरति कच्चरम् ॥ ३ ॥ म्लायते स्म म्लानम् 'व्यज्जना'तस्थातोऽस्याध्य ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति क्तस्य नत्वम् ॥ ४ ॥ कशति कश्मलम् "रविकुटि" ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलक्, क्त्वमपमपि ॥ ५ ॥

पवित्र पावन पूत पुण्य मेध्यम्

पूयतेऽनेन पवित्रं पुद्गललिङ्गं वाच्यलिङ्गं इत्याद्य ॥ १ ॥ पावयति पावनम् ॥ २ ॥ पूयते पूतम् ॥ ३ ॥ पुनात पुण्यम् 'शिष्या'स्याख्या ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते ॥ ४ ॥ मधनीय मेध्यम् मधया साधु वा, मधे भवमिति वा ॥ ५ ॥

अधोज्ज्वलम् ॥ ७१ ॥

विमल विशद वीजमवदातमनाविलम् ।

विशुद्ध शुचि

उज्ज्वलत्युज्ज्वलम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ विगता मलोऽस्त्य विमलम् ॥ २ ॥ विशीर्यति विशदम् ॥ ३ ॥ विशयेण इयं वाधम् 'ऋज्याजि-' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किञ् ॥ ४ ॥ अवदायतेऽवदातम् ॥ ५ ॥ न आविलमनाविलम् ॥ ६ ॥ विगुह्यति स्म विगुह्यम् ॥ ७ ॥ शोचति निर्मलामवति शुचि, शुचिर्नमस्यार्थेऽन ॥ ८ ॥

चोक्ष तु नि शोध्यमनवस्करम् ॥ ७२ ॥

शुष्यते चाक्षम् "लाक्षाद्वाक्षा" ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ निष्का-त्ते शोष्याधि शाध्यम् ॥ २ ॥ अवियमानोऽवस्करो वचस्कोऽन अनवस्करम् ॥ ३ ॥ ७२ ॥

निर्णक्त शोधित मृष्ट घृत क्षालितमित्यपि ।

निर्णिज्यत स्म निर्णिक्तम् ॥ १ ॥ शाध्यते स्म शोधितम् ॥ २ ॥ मृज्यते मृष्टम् ॥ ३ ॥ घाव्यते घातम् ॥ ४ ॥ क्षाल्यत क्षालितम् अमस्सु—

'निर्णिक्त शोधित मृष्ट नि शोध्यमनवस्करम्' इत्येकार्थानाह ॥ ५ ॥

सम्मुखीनमभिमुखम्

समुदा दश्यतेऽस्मिन् समुपानमादर्शादि, अयत्र तूपचाराद् यथा समुक्षीनो

परिणत्यतेऽनेन परिणाह ॥ १ ॥ विशालस्य भावो विशालता ॥ २ ॥ ६० ॥

प्रपञ्चाभोगविस्तारव्याप्ता

प्रपञ्चन प्रपञ्च ॥ १ ॥ आभुज्यतेऽनेन आभोग ॥ २ ॥ विस्तरण विस्तार
॥ ३ ॥ व्यस्यते व्यास ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तर ।

स प्रपञ्च शब्दाविषये विस्तीर्यत विस्तर, अत्र 'वेरशब्दे प्रथमे' ॥ ५ ॥ ३१
६९ ॥ इत्यत्र शब्दवर्जनात् घञ् न भवति विग्रहऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहार सक्षेप समग्रोऽपि च ॥ ६८ ॥

समघन समास ॥ १ ॥ समाहरण समाहार ॥ २ ॥ सक्षेपण सक्षेप ॥ ३ ॥
समग्रण समग्र ॥ ४ ॥ ॥ ६८ ॥

सर्वे समस्तमन्यून समग्र सकल समम् ।

विश्वाशेषाखण्डकृतस्नान्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥

सरति सवम् 'लटिखाटि-' ॥ (उणा-५०१) ॥ इति व, सवताति वा ॥ १ ॥
समस्यते एकीक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति 'यूनमस्य अ-यूनम् अनूनमपि ॥ ३ ॥
सगतमस्य समग्रम् सम प्रवर्तते वा ॥ ४ ॥ सङ्ग कलाभिभागेवत्तत सकलम् ॥ ५ ॥
समति समम् अय सव विश्वशब्दवत् सवादि यथा-"सूय समवा सम" ॥ ६ ॥
विशति विश्वम् "निघृषि-" ॥ (उणा-५११) ॥ इति क्ति ॥ ७ ॥ न विद्यते
शेषोऽस्य अशेषम् नि शवमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ कृतैप् सवेष्टने
कृत्यते त्यज्यतेऽनेन कृत्यन्म् "कृत्यशौभ्या स्नक्" ॥ (उणा-२९४) ॥ १० ॥
न्यक्ष्णोति व्याप्नोति न्यक्ष निष्कातमक्षादिति वा ॥ ११ ॥ निवृत्त खिलात् शून्याद्
निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ६९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्त नेमशल्कदलानि च ।

खण्ड्यते खण्ड पुष्काबलिङ्ग तत्र खण्डलमपि ॥ १ ॥ ऋज्जाति अध आविष्ट
लिङ्ग पुस्ययम् यथा प्रामार्ध अध पट्टा, अधो नगरम्, वाच्यलिङ्ग इत्येके यद्वाका-
"खण्डमात्रवर्तितया त्वभिधयलिङ्ग" इति समप्रविभागे त्वर्द्धे नपुसकम् ॥ २ ॥ शक्यते
भेत्तु शकल पुष्काबलिङ्ग "मृदिकादि" ॥ (उणा-४६५) इत्यल ॥ ३ ॥ भिद्यते
स्म भित्तम् भित्त शकलम् ॥ ४ ॥ २।२।२१ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ नीयते नेम
"अर्त्तारि" ॥ (उणा ३३८) ॥ इति म ॥ ५ ॥ शक्यते भत्तु शल्कम् "भीण्
शलि ॥ (उणा-२१) ॥ इति क ॥ ६ ॥ दलति विशीर्यत दलम् ॥ ७ ॥

अशो भोगश्च वण्ट स्यात्

अश्यते अश , अमतीति वा 'पादावमि-' ॥ (उणा-५२७) ॥ इति शः
॥ १ ॥ मृज्यते माम् ॥ २ ॥ वण्ट्यते विमृज्यते वण्टः ॥ ३ ॥

पादस्तु स तुरायक ॥ ७० ॥

स रूपकादेर्भागस्तुरीयश्चतुर्थ पद्यने पाद ॥ १ ॥ ७० ॥

मलिन कचर म्लान कश्मल च मलीमसम् ।

मलोऽस्त्यस्य मलिनम्, मलामस मलदूषितम् "मलादीमसश्च" ॥ ७ । २ । १४ ॥
इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ कुत्सित चरति कचरम् ॥ ३ ॥ म्लायति स्म म्लानम् 'अय
जनात्तथातोऽस्याध्य' ॥ ४ । २ । ७१ ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ ४ ॥ कशति कश्मलम्
'सचिकुटि' ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलकु, कल्मषमपि ॥ ५ ॥

पवित्र पावन पूत पुण्य मेध्यम्

पूयतेऽनेन पवित्र पुक्लायलिङ्ग , वाच्यलिङ्ग इत्ययम् ॥ १ ॥ पावयति पावनम्
॥ २ ॥ पूयते पूतम् ॥ ३ ॥ पुनात पुण्यम् शिष्यास्याख्या " ॥ (उणा-३६४) ॥
इति ये निपात्यत ॥ ४ ॥ मधनीय मेध्यम्, मधया साधु वा, मधे भवमिति वा ॥ ५ ॥

अधोज्ज्वलम् ॥ ७१ ॥

विमल विशद वीध्रमवदातमनाविलम् ।

विशुद्ध शुचि

उज्ज्वलद्युज्ज्वलम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ विगता मलोऽस्य विमलम् ॥ २ ॥ विशीर्यते
विशदम् ॥ ३ ॥ विशयेण इधे वाध्रम् ऋज्याजि- ॥ (उणा-३१८) ॥ इति किद्र
॥ ४ ॥ अवदायतेऽवदातम् ॥ ५ ॥ न आविलमनाविलम् ॥ ६ ॥ विशुध्यति
स विशुद्धम् ॥ ७ ॥ शोचति निर्मलाभवति शुचि शुचिर्नैमत्यायेऽत्र ॥ ८ ॥

चोक्ष तु नि शोध्यमनवस्करम् ॥ ७२ ॥

चुक्ष्यते बाक्षम् 'लाक्षाद्राक्षा' ॥ (उणा-१७७) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ निष्का-क्तं
शोध्यानि शाध्यम् ॥ २ ॥ अवियमानाऽवस्करो वचस्कोऽत्र अनवस्करम् ॥ ३ ॥ ७२ ॥

निर्णिक्त शोधित मृष्ट घौत क्षालितमित्यपि ।

निर्णिज्यत स्म निर्णिक्तम् ॥ १ ॥ शाध्यते स्म शोधितम् ॥ २ ॥ मृज्यते मृष्टम्
॥ ३ ॥ धाव्यते घातम् ॥ ४ ॥ क्षाल्यत क्षालितम् अमस्स्तु—

"निर्णिक्त शोधित मृष्ट नि शोध्यमनवस्करम् इत्येकार्थनाह ॥ ५ ॥

सम्मुखीनमभिमुखम्

समुख दृश्यतेऽस्मिन् समुखानमादर्शादि, अयत्र तूपचारात् यथा संमुखीनो

परिणत्यतेऽनेन परिणाट ॥ १ ॥ विशालस्य भावो विशालता ॥ २ ॥ ६७ ॥

प्रपञ्चाभोगविस्तार-याया

प्रपञ्चन प्रपञ्च ॥ १ ॥ आभुज्यतेऽनेन आभोग ॥ २ ॥ विस्तरण विस्तार
॥ ३ ॥ व्यस्यत व्यास ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तर ।

स प्रपञ्च शब्दाधिपय विस्तीर्यत विस्तर, अत्र 'वेरशब्दे प्रपञ्चे' ॥ ५ ॥ ३ ॥
६९ ॥ इत्यत्र श-दवर्जनाद् यस्मै न भवति विप्रदेऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहार सक्षेप सग्रहोऽपि च ॥ ६८ ॥

समस्यन समास ॥ १ ॥ समाहरण समाहार ॥ २ ॥ सक्षेपण सक्षेप ॥ ३ ॥
सग्रहण सग्रह ॥ ४ ॥ ॥ ६८ ॥

सर्ग समस्तमन्यून समग्र सकल समम् ।

विश्वाशेषाखण्डकृतस्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥

सरति सवम् 'रटिखटि-' ॥ (उणा-५०-१) ॥ इति व, सवताति वा ॥ १ ॥
समस्यते एकीक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति 'यूनमस्य अन्यूनम् अनूनमपि ॥ ३ ॥
सगतमस्य समग्रम् सम ग्रमते वा ॥ ४ ॥ सह कलाभिभागैवतत सकलम् ॥ ५ ॥
समति समम् अयं सव विश्वशब्दवत् सवादि यथा-'सूय समया सम' ॥ ६ ॥
विशति विश्वम् 'निघृषि-' ॥ (उणा-५११) ॥ इति किङ् ॥ ७ ॥ न विघते
शेषोऽस्य अघोषम् नि शवमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ 'कृतैप् सवष्टने'
कृत्यते त्यज्यतेऽनेन कृतस्नम् 'कृत्यशौभ्या स्नक्' ॥ (उणा-२९४) ॥ १० ॥
न्यक्ष्णोति न्याप्नोति न्यक्ष निष्का-तमक्षादिति वा ॥ ११ ॥ निवत्त खिलात् श्रूयाद्
निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ६९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्त नेमशल्कदलानि च ।

खण्ड्यते खण्ड पुक्काबलिङ् तत्र खण्डलमपि ॥ १ ॥ कृष्णाति अथ आविष्ट
लिङ् पुस्ययम् यथा प्रामाद्य अथ पटी, अर्धो णगरम्, वाच्यलिङ् इत्येके यटाका-
'खण्डमात्रवर्तिताया त्वभिधयलिङ्' इति समप्रविभागे त्वर्द्ध नपुसकम् ॥ २ ॥ शक्यते
भेत्तु शकल पुक्काबलिङ् 'मृदिदिदि' ॥ (उणा-४६५) इत्यल ॥ ३ ॥ भिद्यते
स्म भित्तम् भित्त शकलम् ॥ ४ ॥ २ । ५ ॥ इति साधु ॥ ४ ॥ नायते नेम
'अर्त्तारि ॥ (उणा ३३८) ॥ इति म ॥ ५ ॥ शक्यते भेत्तु शल्कम् 'मीण्
शलि' ॥ (उणा-३१) ॥ इति क ॥ ६ ॥ दलति विशीयत दल्म् ॥ ७ ॥

अशो भोगश्च वण्ट स्यात्

श्रेयासि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥ ७५ ॥

अतिशयेन प्रशस्य श्रेयः, तत्र ॥१॥ एव श्रेष्ठम् ॥२॥ अतिशयेन सत् सत्तमम्

‘प्रकृष्टे तमम्’ ॥ ७।३।५ ॥ ३ ॥ पुष्यति पुष्कलम्, एते वाच्यार्थलिङ्गा ॥४॥२॥

स्युत्तरपदे न्याग्रपुङ्गवर्षमङ्गुरा ।

सिंहशादूल्नागाद्यास्तलजश्च मतल्लिका ॥ ७६ ॥

मचर्चिका प्रकाण्डो द्वौ प्रशस्यार्थप्रकाशका ।

व्याघ्रादयः शादा उत्तरपदे प्रयुज्यमाना प्रशसा द्योतयति, यथा पुरुषो व्याघ्र

इव पुरुष-व्याघ्र ॥१॥ एव पुरुषपुङ्गव ॥२॥ पुरुषर्षम ॥ ३ ॥ पुरुषकुञ्जर ॥ ४ ॥

पुरुषसिंह ॥५॥ पुरुषशादूल, एषु “उपमय व्याघ्राद्यै” ॥३।१।१००॥ इति समास

॥ ६ ॥ अश्वश्चासौ कुञ्जरश्च अङ्गुरा ॥ ७ ॥ गौश्चासौ नागश्च गोनाग आदि-

शादाद् गौर्वृदारक, एषु “वृदारकनागकुञ्जरे” ॥ ३।१।१०८ ॥ इति समास-

॥७॥ गौश्चासौ तल्लजश्च गोतल्लज ॥८॥ गोमसद्विकेत्यादि ॥९॥ एषु ‘पोटायुवाति’

॥ ३।१।१११ ॥ इति प्रशसारुत्तरात् समास ॥ ७६ ॥

गुणोपसर्जनोपाग्राण्यप्रधाने

पुण्यते गुण ॥ १ ॥ उपसृज्यते नियुज्यते उपसजनम्, आविष्टलिङ्गो नपुंसकः,

यथा-उपसजन भाया ॥ २ ॥ उपरुद्धमग्रमस्य उपाग्रम् ॥ ३ ॥ न प्रधानमप्रधान

तत्र ॥ ४ ॥

अधम पुन ॥ ७७ ॥

निकृष्टमणक गर्ह्यमवच काण्डकुत्सिते ।

अपकृष्ट प्रतिकृष्ट याप्य रेफोऽवम ब्रुवम् ॥ ७८ ॥

खेट पापमपशद कुपूय चेलमर्ष च ।

अधो मधमधमम् ‘अमोऽन्तावोधस’ ॥ ६।३।७४ ॥ इत्यम ॥ १ ॥७७॥

निकृष्यते निकृष्टम् ॥ २ ॥ अणति रट्यण कुत्सितमणमणकम् ‘कुत्सिताल्पाज्ञाते’

॥ ७।३।३३ ॥ इति कप् ॥३॥ गन्तुं गह्वरम् ॥ ४ ॥ नोद्यतेऽवधम् ‘वयोपसया

वय ॥ ५।१।३२ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ कणति काण्ड पुङ्गावलिङ्ग ‘कण्य

णि ॥ (उणा-१६९) ॥ इति जित् ॥ ६ ॥ कुत्स्यते कुत्सितम् ॥ ७ ॥ अप-

कृष्यतेऽपकृष्टम् ॥८॥ प्रतिकृष्यते प्रतिकृष्टम् ॥९॥ याप्यते नियुणत्वात् याप्यम् जपा-

दित्वाद्वत्वे याव्यमपि ॥ १० ॥ रीयते रेफ राशाभ्याम्- ॥ (उणा-३१४) ॥ इति फ रीवभ्याम् ॥ ॥ (उणा-१८१) ॥ इति षसि रेपोऽपि ॥ ११ ॥

जयो रभ्रप्रहारिणामिति 'ययाम्गसमुगादागृह्णद् दत्तयेऽस्मिन्' ॥७॥ १।११॥
इति साधु ॥ १ ॥ अभिघ्रात मुखः अभिमुखम् ॥ २ ॥

परार्चीन पराद्मुखम् ॥ ७३ ॥

परायति पराक्, परागव परार्चीनम् 'अदिक् क्षियां वाश' ॥७॥ १।१०७॥
इति स्वार्थे इन ॥ १ ॥ पराद्मुखमस्य पराद्मुखम् ॥ २ ॥ ७३ ॥

मुख्य प्रकृष्ट प्रमुख प्रवर्ह
वर्य्य वरेण्य प्रवर पुरोगम् ।

अनुत्तर प्राग्रहर प्रवेकम्

प्रधानमग्रेसरमुत्तमाग्रे ॥ ७४ ॥

ग्रामण्यग्रण्यग्रिमजात्या

अग्रोनुत्तमान्यनवरार्थ्यवरे ।

मेष्ठपरार्द्धपराणि

मुखस्य मुख्य मुख्य प्रधानत्वात्, वात्यादित्वाद् य ॥१॥ प्रकृष्यते स्म प्रकृष्टम्
॥ २ ॥ प्रकृष्ट मुख्यमस्य प्रमुखम् ॥ ३ ॥ प्रकृष्टो वह परिच्छेदोऽस्य प्रवर्हम्, प्रवहति
वहते प्राधा य भजतीति वा, प्रवहत्युपच्छताति वा ॥ ४ ॥ वरणीय वयम् 'वयो-
पसर्गो' ॥५॥ १।३०॥ इति वाहुलकाद् य ॥ ॥ म्रियते वरण्यम् 'वृड् एण्य'
॥ (उणा-३८२) ॥ ६ ॥ म्रियते प्रवरम् 'वुवण' ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल्
॥ ७ ॥ पुरो गच्छति पुरोगम् ॥ ८ ॥ नास्त्युत्तरमस्मादनुत्तरम् ॥९॥ प्रकृष्टमग्र हरति
प्राग्रहरम् ॥ १ ॥ प्रकृष्टो वेक पृथक्त्वमस्य प्रवक्त्रम् ॥११॥ अग्रस्ते प्रधानम् इत्या
दित्वादनन्त आविष्टलिङ्ग क्वावेऽयम् ॥ १२ ॥ अग्र सरत्यग्रसरम् ॥ १३ ॥ अतिशये
न उदगतमुत्तमम् 'प्रकृष्टे तमम्' ॥७॥ ३।५॥ १४॥ अगत्यन अग्रम् 'भीवृधि'
॥ (उणा-३८७) ॥ इति र तत्र ॥ १५ ॥ ७४ ॥ ग्राम नयत्यग्रेष्ठे ग्रामणी ॥
१६ ॥ अग्र नयत्यग्रणा ॥ १७ ॥ अग्र भवमग्रिमम् 'पश्चादाद्य ताग्रादिम्' ॥
६।३।७५ ॥ १८ ॥ जातो साधु जात्यम् ॥ १९ ॥ अग्रे साधु अग्रयम् ॥ २० ॥
नास्त्युत्तमोऽस्मादनुत्तमम् ॥ २१ ॥ अनवरार्द्ध मुख्यभागे भवमनवरार्थ्यम् 'परावरा
धमोत्तमादय' ॥ ६।३।७३ ॥ २२ ॥ म्रियते वर पुष्ठाबलिङ्ग, अये वृ वाच्य
लिङ्गमेनमाहु ॥ २३ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्ठम् 'प्रष्टोऽप्रग' ॥ २।३।३२ ॥ इति पत्वम्
॥ २४ ॥ परार्द्धे भव परार्थ्यम् 'परावरा' ॥ ६।३।७३ ॥ इति य ॥ २५ ॥
विपार्ति परम्, एत वाच्यलिङ्गः ॥ ७६ ॥

श्रेयासि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥ ७५ ॥

अतिशयेन प्रशस्य श्रेयः, तत्र ॥१॥ एव थष्टम् ॥२॥ अतिशयेन सत् सत्तमम्
'प्रकृष्टे तमम्' ॥ ७।१।५ ॥ ३ ॥ पुष्यति पुष्कलम्, एते वाच्यालिङ्गा ॥४॥७ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षमङ्गुरा ।

सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥ ७६ ॥

मच्चर्चिका प्रकाण्डो द्वौ प्रशस्यार्थप्रकाशका ।

व्याघ्रादयः शब्दा उत्तरपदं प्रयुज्यमानां प्रशसायातयति यथा पुरुषो व्याघ्र
इव पुरुष-व्याघ्र ॥१॥ एव पुरुषपुङ्गव ॥२॥ पुरुषपम ॥ ३ ॥ पुरुषकुञ्जर ॥ ४ ॥
पुरुषसिंह ॥५॥ पुरुषशार्दूल, एषु 'उपमय व्याघ्राद्यै' ॥३॥१॥१०२॥ इति समास
॥ ६ ॥ अश्वत्थासौ कुञ्जरश्च अश्वकुञ्जर ॥ ७ ॥ गौश्चासौ नागश्च गोनाग आदि-
शब्दाद् गौवृ दारक, एषु 'वन्दारकनागकुञ्जरै' ॥ ३।१।१०८ ॥ इति समास
॥७॥ गौश्चासौ तल्लजश्च गोतल्लज ॥८॥ गोमतल्लिकेत्यादि ॥९॥ एषु 'घोटायुषति'
॥ ३।१।१११ ॥ इति प्रशसादृष्टत्वात् समास ॥ ७६ ॥

गुणोपसर्जनोपाग्राण्यप्रधाने

गुण्यते गुण ॥ १ ॥ उपसृज्यते नियुज्यते उपसजनम्, आविष्टलिङ्गो नपुसक,
यथा-उपमजन भार्या ॥ २ ॥ उपरुद्धमग्रमस्य उपाग्रम् ॥ ३ ॥ न प्रधानमप्रधान
तत्र ॥ ४ ॥

अधम पुन ॥ ७७ ॥

निकृष्टमणक गर्ह्यमवध काण्डकुत्सिते ।

अपरुष्ट प्रतिरुष्ट याप्य रेफाऽवम द्रुवम् ॥ ७८ ॥

खेट पापमपशद कुपूय चेलमर्व च ।

अथो मवमधमम् 'अमोऽतावोधस' ॥ ६।३।७४ ॥ इत्यम ॥ १ ॥७७॥
निकृष्यते निकृष्टम् ॥ २ ॥ अणति रटल्लण कुत्सितमणमणकम् 'कुत्सिताल्पाज्ञाते'
॥ ७।३।३३ ॥ इति कप् ॥३॥ गह्यते गह्यम् ॥ ४ ॥ नोद्यतेऽवधम् 'वयापसया
वय ॥ ५।१।३२ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ कणति काण्ड पुङ्गाचलिङ्ग 'कण्य
णि ॥ (उणा-१६९) ॥ इति गित् ॥ ६ ॥ कुत्स्यते कुत्सितम् ॥ ७ ॥ अप-
रुष्यतेऽपरुष्टम् ॥८॥ प्रतिरुष्यते प्रतिरुष्टम् ॥९॥ याप्यते निगुणत्वाद् याप्यम्, जपा
दिवाद्भवे याव्यमपि ॥ १० ॥ रीयत रेफ 'राशाभ्याम्- ॥ (उणा-३१४)
॥ इति फ, रीवृभ्याम्' ॥ ॥ (उणा-१८१) ॥ इति पसि रेपोऽपि ॥ ११ ॥

पयो २ प्रप्रहारिणामिति "यथासुगतमुत्तार्दानसद् दृश्यतेऽस्मिन्" ॥७॥११११॥
इति साधु ॥ १ ॥ अभिग्याप्त गुणः अभिमुद्यम् ॥ २ ॥

पराचीन पराङ्मुखम् ॥ ७३ ॥

परायति पराङ्, परामय पराचीनम् 'अदिक् श्रियां घात' ॥७॥११११॥
इति स्वार्थे इति ॥ १ ॥ पराङ्मुखमस्य पराङ्मुखम् ॥ २ ॥ ७३ ॥

मुस्त्य प्रकृष्ट प्रमुख प्रवहं

वर्ध्यं वरेण्यं प्रवर पुरोगम् ।

अनुत्तर प्राग्रहर प्रवेकम्

प्रधानमग्रेसरमुत्तमाग्रे ॥ ७४ ॥

ग्रामण्यग्रण्यग्रिमजात्या

अधोनुत्तमान्यनवरार्थ्यवरे ।

प्रेष्ठपराङ्परणि

मुखस्य मुखस्य मुखस्य प्रधानत्वात्, कात्यादित्वाद् य ॥१॥ प्रकृष्ट्यते स्म प्रकृष्टम्
॥ २ ॥ प्रकृष्ट मुखस्य प्रमुखम् ॥ ३ ॥ प्रकृष्टो वह परिच्छदोऽस्य प्रवहम्, प्रवहनि
वहते प्राधा-य भजताते वा, प्रवहयुचच्छताति वा ॥ ४ ॥ वरणाय वयम् "वर्धो-
पसमा" ॥५॥१॥३॥ इति आहुलकाद् य ॥ ॥ त्रियते वरणम् "वृष्ट एण्य"
॥ (उणा-३८२) ॥ ६ ॥ त्रियते प्रवरम् मुखम् ॥ ५॥३॥२८ ॥ इत्यल्
॥ ७ ॥ पुरा गच्छति पुरोगम् ॥ ८ ॥ नास्त्युत्तरमस्मादनुत्तरम् ॥९॥ प्रकृष्टमग्रे हरति
प्राग्रहरम् ॥१०॥ प्रकृष्टो वेक प्रथक्त्वमस्य प्रवेकम् ॥११॥ प्रधानं प्रधानम् रम्भा
दि वादनद्, आविष्टलिङ्गं क्लावड्यम् ॥ १२ ॥ अग्र सरस्यमग्रेसरम् ॥ १३ ॥ अतिशये
न उदगतमुत्तमम् "प्रकृष्ट तमम्" ॥७॥३॥५॥१४॥ अग्रत्यत्र अग्रम् 'सावृधि'
॥ (उणा-३८७) ॥ इति २, तन ॥ १५ ॥ ७८ ॥ प्राग्र नयत्यधीष्ठे प्राग्रणी ॥
१६ ॥ अग्र नयत्यग्रणी ॥ १७ ॥ अग्रे भवमग्रिमम् 'पश्चादाद्य-तामादिम' ॥
६॥३॥७७ ॥ १८ ॥ जातो साधु जात्यम् ॥ १९ ॥ अग्रे साधु अग्रचम् ॥ २० ॥
नास्त्युत्तमोऽस्मादनुत्तमम् ॥ २१ ॥ अनवरार्थं मुख्यभागे भवमनवरार्थ्यम् "परावरा
धमोत्तमादय ॥ ६॥३॥७३ ॥ २२ ॥ त्रियते वर पुरीषलिङ्गं अये तु वाच्य
लिङ्गमेनमाहु ॥ २३ ॥ प्रतिष्ठते अग्रम् 'अग्रोऽग्रणे ॥ २१॥३॥२२ ॥ इति परत्वम्
॥ २४ ॥ पराङ्गे भव परार्थ्यम् 'परावरा ॥ ६॥३॥७३ ॥ इति य ॥ २५ ॥
विपार्ति परम्, एते वाच्यलिङ्गा ॥ ६ ॥

श्रेयासि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥ ७५ ॥

अतिशयन प्रशस्य श्रय , सत्र ॥ १॥ एव श्रष्टम् ॥ २॥ अतिशयन सत् सत्तमम्
“प्रष्टे तमम्” ॥ ७।३।५ ॥ ३ ॥ पुष्यति पुष्कलम्, एते वाच्याल्हा ॥ ४॥ ७ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षमकुञ्जरा ।

सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतालिका ॥ ७६ ॥

मचर्चिका प्रकाण्डो द्वौ प्रशस्यार्थप्रकाशका ।

व्याघ्रादय श-दा उत्तरपदे प्रयुज्यमाना प्रशसां यातथति, यथा पुरुषो व्याघ्र
इव पुरुष-व्याघ्र ॥ १॥ एव पुरुषपुङ्गव ॥ २॥ पुरुषपम ॥ ३ ॥ पुरुषकुञ्जर ॥ ४ ॥
पुरुषसिंह ॥ ५॥ पुरुषशार्दूल, एषु ‘उपमय व्याघ्राद्यै ’ ॥ ३।१।१०२ ॥ इति समास
॥ ६ ॥ अश्वश्यासौ कुञ्जरश्च अश्वकुञ्जर ॥ ७ ॥ गौश्यासौ नागश्च गोनाग आदि-
श-दाद् गोव दारक , एषु ‘वृ-दारकनागकुञ्जरे ’ ॥ ३।१।१०८ ॥ इति समास-
॥ ७॥ गौश्यासौ तल्लजश्च गोतल्लज ॥ ८॥ गोमतल्लिकेत्यादि ॥ ९॥ एषु ‘पोटायुवति ’
॥ ३।१।१११ ॥ इति प्रशसादृत्वात् समास ॥ ७६ ॥

गुणोपसर्जनोपाग्राण्यप्रधाने

गुण्यते गुण ॥ १ ॥ उपसृज्यत नियुज्यते उपसजनम्, आधिष्ठलिङ्गो नपुमक ,
यथा-उपसजन भाया ॥ २ ॥ उपरुद्धमग्रमस्य उपाग्रम् ॥ ३ ॥ न प्रधानमप्रधान
तत्र ॥ ४ ॥

अधम पुन ॥ ७७ ॥

निकृष्टमणक गर्ह्यमवद्य काण्डकुत्सिते ।

अपकृष्ट प्रतिकृष्ट याप्य रेफाश्वम ब्रुवम् ॥ ७८ ॥

खेट पापमपशद कुपूय चेलमर्व च ।

अधो भवमधमम् अमोऽतावोधस ’ ॥ ६।३।७४ ॥ इत्यम ॥ १॥ ७७॥
निकृष्यते निकृष्टम् ॥ २ ॥ अणति रटत्यण कुत्सितमणमणकम् “कुत्सिताल्पाज्ञाते”
॥ ७।३।३३ ॥ इति कप् ॥ ३॥ गह्यते गह्यम् ॥ ४ ॥ नोयतेऽन्यम् “वर्योपसया
वद्य ॥ ५।१।३२ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ कणति काण्ड पुष्ठीबलिह “कण्य
णि ॥ (उणा-१६९) ॥ इति णित् ट ॥ ६ ॥ कुत्स्यते कुत्सितम् ॥ ७ ॥ अप-
कृष्यतेऽपकृष्टम् ॥ ८॥ प्रतिकृष्यते प्रतिकृष्टम् ॥ ९॥ याप्यते निगुणत्वाद् याप्यम् जपा
दित्यादृत्व याव्यमपि ॥ १० ॥ रीयते रफ ‘राशाभ्याम्- ॥ (उणा-३१४)
॥ इति फ रीबभ्याम् ’ ॥ ॥ (उणा-१८९) ॥ इति पवि रेपोऽपि ॥ ११ ॥

सुप्तु नान्यताति नैहका ॥२१॥ काम्यते काम्यम् ॥ २२ ॥ कम्यते कम "स्म्य-
जसहिंस" ॥ ७ । २ । ७९ ॥ इति बाहुलकात् कर्मण्यपि र ॥ २३ ॥ अनाये
कमनाय ॥ २४ ॥ सोममेव मौम्य भेषजादित्वात् व्यण् ॥ २ । ॥ मायत्यनेन मधुर
'श्वशुर' ॥ (उणा-४०६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ २६ ॥ प्राणाति प्रियम् "ना
म्युपात्यप्रीकृ" ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क "एते वाच्यलिङ्गा ॥ ७ ॥ लढहो ददय ,
सस्कृतऽपि यद् गोड - "मनोज्ञ मञ्जुल मञ्जु लढह रमण्य च" इत्यादि ॥ २८ ॥

व्युष्टि फल

विशेषेण उद्भूते काम्यते व्युष्टि व्युच्छनमिति वा ॥ १ ॥ फलति फल प्रयो-
जनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्गु

नास्ति सारोऽस्मिन्सारम् ॥ १ ॥ फलति विशीयते फल्गु "फलिवह्नि"
इति ॥ ॥ (उणा-७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शून्य तुच्छ वशिक च

शूने हित शून्यम्, शून्य च "शूना बभूवूत" ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति ये साधू
॥ २ ॥ १ ॥ रिच्यन् रिक्तम् ॥ ३ ॥ तुद्यते तुच्छम् तुदिमदि ॥ (उणा- २४) ॥
इति छक् ॥ ४ ॥ वश स्वाच्छ यमस्यस्य अनावृतल द् वशिकम् ॥ ५ ॥

निबिड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥

निबिरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र वहल दृढम् ।

गाढमग्निरल च

निबिडम्, निबिरीसम् "बिडबिरीसौ नीर ध्रे च" ॥ ७ । १ । १९९ ॥ इति साधू
॥ १ ॥ २ ॥ निगतमन्तरम् व्यवधानमन् निरन्तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ हयते घनम्
"मूर्तिनिधिताध्रे घन" ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यलि साधु ॥ ४ ॥ सीदत्यन् सा दम्
'खुरक्षुर-' ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यने ॥ ५ ॥ निगत रन्ध्रमन् नीर ध्रम्
॥ ६ ॥ वहति दाढ्य वहत् 'मृदिकादि' ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्यल ॥ ७ ॥
दहात दहति वा दृढ 'बलिस्थूले दृढ' ॥ ४ । ४ । ६९ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥
ग ह्यत गाढम् ॥ ९ ॥ न विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ॥

विरमति, विरात्यन्तर वा विरलम् "मुरल" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपा-

भावा भवमयम् ॥ १३ ॥ मूने ह्यम् "मुप" ॥ १११॥ ५१॥ इति साधु ॥ १३॥
 ७८ ॥ गति गमति गत्यम् ॥ १४ ॥ पायत पायम् ॥ १५ ॥ अपशीयत अपशयम्
 ॥ १६ ॥ प्रास्थत पूषा प्रप्यम् ॥ १७ ॥ गतति गत्यम् ॥ १८ ॥ इत्येव, एते
 रक्षयन् पाप्यालङ्कार ॥ १९ ॥

तदासेचनक यस्य दर्शनाद् दृग् न वृष्यति ॥ ७९ ॥

आग्ने-यत आप्यायत दृग्ना आशुचार्क यद्दशाद् दृग् न वृष्यति ॥ ११७९ ॥

कारु हारि रुचिर मनोहर

मरुतु कान्तमभिरामच धुरे ।

वामरुच्यसुपमाणि शोभन

मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥

साधुरम्यमनोज्ञानि पेशल हृद्यसुन्दरे ।

काम्य कम्प कम्पनीय सौम्य च मधुर प्रियम् ॥ ८१ ॥

वरति मनोऽत्र चारु 'मिवाहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति निडु ॥ १ ॥

हरति मनो हारि महादित्वाणिन् ॥ २ ॥ राचत रुचिरम् "शुवापि" ॥ (उणा-

४१६) ॥ इति फिदर, रुचिं रासीति वा ॥ ३ ॥ मनोहरति मनोहरं ॥ ४ ॥ वलत

वल्गु 'कलिवलि' ॥ (उणा-७५८) ॥ इति शु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञान

च्छार्चार्ध' ॥ ५।२।९२ ॥ इति सति क ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभि

रामम् ॥ ७ ॥ बध्नाति मनो बध्नुम् वाश्यसि-' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ८ ॥

वाति मनोऽत्र वामम् 'अर्त्तिरि' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते

रुच्य 'रुच्याव्यध्यवास्तव्यम्' ॥ ५।१।६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु सम

सुपमम् शोभना समाऽनेति वा लक्षणया चारु निडु सुवे समसूते ॥ २।३।

५६ ॥ इति वलम् ॥ ११ ॥ शाभते शोभनम् ॥ १२ ॥ मञ्जति मञ्जु मृष्टु ॥

(उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनाद् ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जु

धर्ममात्रेण सिध्मादत्वात् ॥ १४ ॥ मना रमयति मनारमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥

साध्नाति साधु "कृवापाजि-" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो

रम्यत वा रम्यम् 'भव्यगयज-यरम्य' ॥ ५।१।७ ॥ इति साधु रमणायमपि

॥ १७ ॥ जानासीति ज्ञ मनाय यत्र तद् मनोज्ञ ॥ १८ ॥ पिशात पेशल 'मृदि-

कदि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रिय हृद्य हृदय 'हृद-

॥ ७।१।११ ॥ इति य हृदयस्य हृदाद्य-' ॥ ३।२।९४ ॥ इति हृदादश

॥ २० ॥ सुन्द सौम्य सु दति सुन्दरं रुच्येति ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यल-

सुष्ठु नन्दयताति नैरुक्ता ॥२१॥ काम्यते काम्यम् ॥ २० ॥ कम्यते नम्र "स्म-
जसहिंस" ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति बाहुलकात् कर्मण्यपि र ॥ २३ ॥ अनाये
कमनीय ॥ २४ ॥ सोममेव मौम्य भेषजादित्वात् व्यण् ॥ २५ ॥ माधत्यनेन मधुर
'श्वशुर' ॥ (उणा-४ ६) ॥ इत्युरे निपात्यत ॥ २६ ॥ प्रीणाति प्रियम् 'ना
म्युपात्यप्राक्' ॥ ५५ । १ । ५४ ॥ इति क " एते वाच्यलिङ्गा ॥ २७ ॥ लङ्हो दश्य ,
सस्कृतऽपि यद् गोड - 'मनोव मञ्जुल मञ्जु लङ्ह रमण्य च ' इत्यादि ॥ २८ ॥

व्युष्टि फल

विशेषेण उच्यते काम्यते व्युष्टि व्युच्छनमिति वा ॥ १ ॥ फलति फल प्रयो-
जनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्गु

नास्ति सारोऽस्मिन्नसारम् ॥ १ ॥ फलति विशीयते फल्गु " फलिवति "
इति शु ॥ (उणा-७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शुय तुच्छ वशिक च

शुने हित शून्यम्, शुय च "शुनो बन्धोदत्त" ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति ये साधू
॥ २ ॥ ॥ रिच्यन रिक्तम् ॥ ३ ॥ शुयते तुच्छम् तुदिमदि-" ॥ (उणा- २४) ॥
इति छक् ॥ ४ ॥ वश स्वाच्छ-वमस्यस्य अनावृतल दू वशिकम् ॥ ५ ॥

निबिड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥

निबिरीस घन सा द्र नीरन्ध्र वहल दृढम् ।

गाढमविरल च

निबिडम् निबिरीसम् "बिडबिरीसौ नीर घ्रे च" ॥ ७ । १ । १९९ ॥ इति साधू
॥ १ ॥ २ ॥ निगतम तरम् व्यवधानमत्र निर तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ हयत घनम्
"मूर्तिनिचिताघ्रे घन " ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यालि साधु ॥ ४ ॥ सीदत्यन सा द्रम्
'सुरक्षुर-' ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यने ॥ ५ ॥ निमत र-ध्रमत्र नीर-ध्रम्
॥ ६ ॥ वहति दाढ्यं बद्ध 'मृदिकदि' ॥ (उणा-४६७) ॥ इत्यल ॥ ७ ॥
दहात दहति वा दट 'बलिस्थूले दृढ ॥ ८ । ८ । ६९ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥
ग घत गाढम् ॥ ९ ॥ न विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ॥

विरमति, विराल-तर वा विरलम् "मुरल" ॥ (उणा-४७६) ॥ इत्यले निपा-

आगे मननयनम् ॥ १२ ॥ मूने ह्यम् 'मूने' ॥ ११ ॥ ५१५ इति साधु ॥ ११ ॥
 ७८ ॥ गान्ति गान्ति गान्ति ॥ १४ ॥ गान्ति गान्ति ॥ १० ॥ गान्ति गान्ति गान्ति
 ॥ ११ ॥ गान्ति गान्ति गान्ति ॥ १३ ॥ गान्ति गान्ति ॥ १८ ॥ इत्यर्थे, एते
 रक्तार्थे गान्ति गान्ति ॥ १९ ॥

तदासेनयक यस्य दर्शनात् ह्यम् न तुप्यति ॥ ७९ ॥

आगे-यत आध्यायत एगनन आध्यायक यदशनात् ह्यम् न तुप्यति ॥ ११ ॥ ११ ॥

चारु हारि रुचिर मनोहर

वरगु कान्तमभिरामच धुरे ।

वामरुच्यमुपमाणि शोभन

मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥

साधुरम्यमनोज्ञानि पेशल हृद्यमुन्दरे ।

काम्य कम्र कमनीय सौम्य च मधुर प्रियम् ॥ ८१ ॥

वरति मनोऽत्र चारु 'मित्रहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति निडु ॥ १ ॥

हरति मनो हारि प्रहादित्वाणिन् ॥ २ ॥ राचते रुचिरम् "शुपाणि" ॥ (उणा-

४१६) ॥ इति फिदर, रुचिं रातीति वा ॥ ३ ॥ मनोहरति मनोहर ॥ ४ ॥ वरत

वरगु "कलिवलि-" ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञाने

च्छार्चार्थ' ॥ ५ । २ । ९२ ॥ इति सति क ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभि

रामम् ॥ ७ ॥ वध्नाति मनो वधुरम् 'वाश्यसि-' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ८ ॥

वाति मनोऽत्र वामम् 'अर्त्तिरि' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते

रुच्य 'रुच्याभ्यध्यासल'यम् ॥ ५ । १ । ६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु सम

सुपमम् शोभना समाऽनेति वा लक्षणया चारु निडु सुवे समसूते' ॥ २ । ३ ।

५६ ॥ इति वलम् ॥ ११ ॥ शामते शोभनम् ॥ १२ ॥ मञ्जति मञ्जु मृष्टु ॥

(उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनादु ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जु

धेममात्रेऽत्र सिध्मादलाञ्छ ॥ १४ ॥ मना रमयति मनारमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥

साध्नाति साधु "कृवापाजि ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो

रम्यत वा रम्यम् 'भयगयजयरम्य' ॥ ५ । १ । ७ ॥ इति साधु रमणायमपि

॥ १७ ॥ जानातीति ज्ञ मनाज्ञ यत्र तद् मनोज्ञ ॥ १८ ॥ पिशति पेशल 'मृदि-

कदि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रिय हृद्य हृद्यपय' ॥

॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य, हृदयस्य हृदाय- ॥ २ । २ । ९४ ॥ इति हृदादेश

॥ २० ॥ सुन्द सौत्र सु दति सुन्दर ऋछेवदि' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यल.

सुष्ठु नन्दयताति नैरुक्ता ॥२१॥ काम्यते काम्यम् ॥ २० ॥ कम्यते रघ्न "स्म्य-
जसहिंस" ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति बाहुलकात् कर्मण्यपि र ॥ २३ ॥ अनाये
कमनीय ॥ २४ ॥ सोममेव मौम्य भेषजादित्वात् व्यण् ॥ २१ ॥ मायत्यनेन मधुर
'श्वपुर' ॥ (उणा-४ ८) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ २६ ॥ प्रीणाति प्रियम् 'ना
म्युपात्यप्राकृ' ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क "एते वाच्यलिङ्गा ॥ २७ ॥ लङ्हो ददय ,
सस्कृतऽपि यद् गोड - 'मनोज्ञ मञ्जुल मञ्जु लङ्ह रमणाय च' इत्यादि ॥२८॥

व्युष्टि फल

विशेषण उदयते काम्यते व्युष्टि व्युच्छनमिति वा ॥ १ ॥ फलति फल प्रयो-
जनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्गु

नास्ति सारोऽस्मिन्नसारम् ॥ १ ॥ फलति विशीयते फल्गु "फलिवल्लि"
इति शु ॥ (उणा-७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शून्य तुच्छ वशिक च

गुणे दित शून्यम्, शून्य च "शूनो बन्धोदूत" ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति ये साधू
॥ १ ॥ १ ॥ रिच्यन् रिक्तम् ॥ ३ ॥ तुद्यते तुच्छम् शुदिमदि-" ॥ (उणा- २४) ॥
इति छक् ॥ ४ ॥ वश स्वाच्छ-यमस्यस्य अनावृतल द् वशिकम् ॥ ५ ॥

निविड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥

निनिरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र वहल दृढम् ।

गाढमविरल च

निविडम् निविरीसम् "विडविरीसौ नीर ध्रे च" ॥ ७ । १ । १२९ ॥ इति साधू
॥ १ ॥ २ ॥ निगतम् तरम् व्यवधानमन निर तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ हयत घनम्
"मूर्तिनिचिताग्रे घन" ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यादि साधु ॥ ४ ॥ सीदत्यन साद्रम्
"सुरसुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यने ॥ ५ ॥ निगत र-ध्रमन नीर-ध्रम्
॥ ६ ॥ वहति दाढ्यं वहल 'मृदिकदि' ॥ (उणा-४९७) ॥ इत्यल ॥ ७ ॥
दहात ईदति वा दृढ 'बलिस्थूले दृढ' ॥ ८ । ४ । ६९ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥
ग ह्यत गाढम् ॥ ९ ॥ न विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ॥

विरमति, विरात्य-तर वा विरलम् 'मुरल' ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपा-

अथ मयमयम् ॥ १३ ॥ मृग मृगम् 'मृग' ॥ ११ ॥ ११ ५१५ इति साधु ॥ ११ ॥
 ७८ ॥ गटति गटति गेटम् ॥ १४ ॥ वामन वामम् ॥ १५ ॥ अदृशीयत अपसदम्
 ॥ १६ ॥ उ गत पूषा उरूपम् ॥ १७ ॥ चलति चलम् ॥ १८ ॥ इद-र्यैव, एते
 रेवने वाच्यालङ्कारः ॥ १९ ॥

तदासेनाक यस्य दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ७९ ॥

आमि-एत आप्यायत दगान आसचाक यदशनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ११॥७९॥

चारु हारि रुचिर मनोहर

वरगु कात्तमाभिरामव धुरे ।

वामरुच्यमुपमाणि शोभन

मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥

साधुरम्यमनोज्ञानि पेशल हृद्यमुन्दरे ।

काम्य कम्र कमनीय सौम्य च मधुर प्रियम् ॥ ८१ ॥

चरति मनोऽत्र चारु 'मिवदि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति निडु ॥ १ ॥

हरति मनो हारि महादित्वाणिन् ॥ २ ॥ राचत रुचिरम् 'शुपायि' ॥ (उणा-

४१६) ॥ इति किदर, रुचिं रातीति वा ॥ ३ ॥ मनोहरति मनोहर ॥ ४ ॥ चलत

वल्गु 'कलिवलि' ॥ (उणा-७५८) ॥ इति शु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञान

च्छार्चार्थ' ॥ ५ । २ । ९२ ॥ इति सति क ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभि

रामम् ॥ ७ ॥ वध्नाति मनो वधुरम् वाश्यसि-' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ८ ॥

वाति मनोऽत्र वामम् 'अर्त्तिरि' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते

रुच्य 'रुच्याभ्यध्यवास्त यम् ॥ ५ । १ । ६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु सम

सुपमम् शोभना समाऽनति वा लक्षणया चारु निडु सुवे समसूते ॥ २ । ३ ।

५६ ॥ इति वलम् ॥ ११ ॥ शामते शोभनम् ॥ १२ ॥ मञ्जलि मञ्जु मृमृत् ॥

(उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनाडु ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जु

धर्मेमात्रेऽत्र सिम्मादलाङ्ग ॥ १४ ॥ मना रमयति मनारमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥

साध्नाति साधु 'कृवापाजि-' ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो

रम्यत वा रम्यम् 'अभ्यगयज-यरम्य' ॥ ५ । १ । ७ ॥ इति साधु रमणायमपि

॥ १७ ॥ जानातीति ज्ञ ममाङ्ग यत्र तद् मनोप ॥ १८ ॥ पिबति पेशल 'मृदि-

वदि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रिय हृद्य हृद्यपय ॥

॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य, हृदयस्य हृदास- ॥ ३ । २ । ९४ ॥ इति हृदादश

॥ २० ॥ सुन्द सोत्र सु दति सुन्दर ऋच्छेवदि' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यल.

सुष्ठु नन्दयताति नैरुच । ॥२१॥ काम्यते काम्यम् ॥ २ ॥ काम्यते इमं "स्म्य-
जसहिंस" ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति बाहुलकात् कर्मण्यपि र ॥ २३ ॥ अर्नाये
कमनीय ॥ २४ ॥ सोममेव मौम्य भेषजादितान् व्यण् ॥ २ ॥ मायत्तनेन मधुर
'श्वर' ॥ (उणा-४ ६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ २६ ॥ प्रीणाति प्रियम् 'ना
म्युपान्त्यप्राकृ' ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क " एने वान्यलिप्ता ॥ ७७ ॥ लट्ठो ददय ,
संस्कृतऽपि यद् गौड - "मनोज्ञ मञ्जुल मञ्जु लट्ठह रमणाय च" इत्यादि ॥ २८ ॥

व्युष्टि फल

विशेषण उदयते काम्यते व्युष्टि व्युन्ठनमिति या ॥ १ ॥ फलति फल प्रयो-
जनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्गु

नास्ति मारोऽस्मिन्नसारम् ॥ १ ॥ फलति विनियते फल्गु " फलिवति "
इति शु ॥ (उणा-७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शून्य तुच्छ वशिक च

शुने हित शून्यम्, शून्य च "शूनो बध्योदूत" ॥ ७ । १ । ३३ ॥ इति ये साधू
॥ २१ ॥ रिक्तम् ॥ २१ ॥ तुयते तुच्छम् 'तुदिमदि' ॥ (उणा-००४) ॥
इति छ ॥ ४ ॥ वश स्वान्ठ-यमस्त्रस्य अनावृतल द् वशिकम् ॥ ५ ॥

निविड तु निरन्तरम् ॥ ८२ ॥

निमिरीस घन सान्द्र नीरन्ध्र बहल दृढम् ।

गाढमविरल च

निविडम् निमिरीसम् 'निडविरीसो नीर ध्रे च' ॥ ७ । १ । १९९ ॥ इति साधू
॥ १ ॥ २ ॥ निगन्मन्तरम् व्यवधानमत्र निरन्तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ हयत घनम्
"मूर्तिनिचिताध्रे घन" ॥ १ । ३ । ३७ ॥ इत्यलि साधु ॥ ४ ॥ सीदत्यत्र साद्रम्
"सुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ५ ॥ निपत रन्ध्रमत्र नारन्ध्रम्
॥ ६ ॥ बहनि दाटय बहल 'मृदिकदि' ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्यल ॥ ७ ॥
दहात दहति वा दृढ 'बलिस्थूले दृढ' ॥ ४ । ८ । ६९ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥
गद्यत गात्रम् ॥ ९ ॥ न विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अथ विरल तनु पेलवम् ॥ ८३ ॥

विरमति, विरल्य-तर वा विरलम् 'सुरल' ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपा-

अथा मयमयम् ॥ १३ ॥ मूने मयम् "मय" ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तदासेचनक यस्य दर्शनाद् दृग् न कृष्यति ॥ ७९ ॥

आगि-पत आ यायत दृगना आगि-पत यदृगना दृग् न कृष्यति ॥ ११७ ॥

चारु हारि राचिर मनोहर

वरगु कान्तमभिरामव पुरे ।

वामरुच्यमुपभाणि शोभन

मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥

साधुरम्यमनोज्ञानि पेशल हृद्यमुन्दरे ।

काम्य कम्प कम्पनीय सौम्य च मधुर प्रियम् ॥ ८१ ॥

वरति मनोऽत्र चारु 'मिवाहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति निडु ॥ १ ॥

हरति मनो हारि प्रहादित्वाणिन् ॥ २ ॥ राचते रुचिरम् "शुपादि" ॥ (उणा-४१६) ॥ इति किदर, रुचिं रातीति वा ॥ ३ ॥ मनोहरति मनोहर ॥ ४ ॥ वलत वल्लु "कलिवलि-" ॥ (उणा-७५८) ॥ इति शु ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् 'ज्ञाने च्छार्चार्थ' ॥ ५ ॥ २ ॥ ९२ ॥ इति सति क ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभि

रामम् ॥ ७ ॥ वध्नाति मनो वधुरम् वाश्यसि- ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ८ ॥ वाति मनोऽत्र वामम् 'अर्त्तिरि-' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते रुच्य 'रुच्याभ्यध्यवास्तव्यम्' ॥ ५ ॥ १ ॥ ६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु सम सुपमम् शोभना सम ऽनेति वा लक्षणया चारु निडु सुवे समसूते' ॥ २ ॥ ३ ॥

५६ ॥ इति वल्लम् ॥ ११ ॥ शामते शोभनम् ॥ १२ ॥ मञ्जलि मञ्जु 'मृदुतृ' ॥ (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनाडु ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जु

धर्मेमात्रेऽत्र सिध्मादित्वा ॥ १४ ॥ मना रमयति मनारमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥ साध्नाति साधु "कृवापाजि-" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो रम्यत वा रम्यम् 'मन्वयेयज्-रम्य' ॥ ५ ॥ १ ॥ ७ ॥ इति साधु रमणायमपि

॥ १७ ॥ जानातीति इ मनान यत्र तद मनोप ॥ १८ ॥ पिशात पेशल 'मृदि-कदि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यु ॥ १९ ॥ हृदयस्य प्रिय हृद्य हृद्यपय' ॥ ७ ॥ १ ॥ ११ ॥ इति य हृदयस्य हृदास- ॥ ३ ॥ २ ॥ १४ ॥ इति हृदादश

॥ २० ॥ सुन्द सौत्र सु दति सु दर 'ऋछेचि' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर-

सान्निकृष्टसमर्थादाभ्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पाश्वम्, “स्पृशे श्व पार् च” ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥ १॥
 सगता आपाऽत्रेत्युपचारात् समीपम्, “द्वयन्तरनवर्णोपसर्गाद्” ॥ ३ । २ । १०९ ॥
 इत्यप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम्
 ॥ ४ ॥ अभ्यश्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यात् ॥ ५ ॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥ ६ ॥
 अतोऽस्त्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सान्निकृष्यते सन्निकृष ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य
 सदशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥ १० ॥ समान नाडमस्य सनाडम् ॥
 ११ ॥ सनिधीयतेऽत्र सनिधानम् ॥ १२ ॥ समीपोऽन्तोऽस्य उपा तम् ॥ १३ ॥ निषात्ताति
 निकट पुट्टीबलिङ्ग, “सप्रोत्रे सकाण-” ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥
 समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सन्निकृष्यते स्म सन्निकृष्टम् ॥ १६ ॥
 समाना मयादाऽस्य समर्थादम् सविध ससीम सनाड सवेश-सदेश समर्थादिपु लक्षणया
 सामीप्यम् ॥ १७ ॥ अभ्यद्यते अभ्यणम्, “अविठरेऽभे” ॥ ४ । ४ । ६४ ॥ इतीडभाव ॥
 १८ ॥ आसीदिति स्म आसन्नम् ॥ १९ ॥ सनिधायतेऽस्मिन् सनिधि, पुसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्त्यन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥
 ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करीण्या अन्तर व्यवधानमत्र अप
 टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन अतिक नेदिष्ठम्, “वाढातिकयो साधनेदौ” ॥ ७ । ४ । ३७ ।
 इति नेदादेश, नेदावोऽपि ॥ १ ॥ “प्रकृष्टे” ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अति
 ऋतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपत्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति, दु खेन इयते
 गम्यते वा दूरम्, “खुरखुर” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत, तत्र आराद
 व्ययपु वध्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्ठम् दवीय “गुणाद्वात्” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीष्टे इयसौ
 च “स्थूलदूर” ॥ ७ । ८ । ८२ ॥ इति रलाप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

स्यते ॥ १ ॥ तयते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव "वटिवटि" ॥ (उणा-५१५) ॥
इत्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूतनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥ १ ॥ नवमेव नवीनम्, नूतनम्, नूतनम्, नव्य "नवादीनतनतन च
नू चाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो भव
सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनू-
यतऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रल जरत्

जीर्येति स्म जीर्णे तत्र ॥ १ ॥ पुरा मव पुरातनम् "सायचिरप्राङ्णेप्रगेऽ ययात्"
॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनट् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातना मोऽ तत्र ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा
भव पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न ऋमिति वा ॥ ४ ॥
प्रगत कालेन प्रतन प्रतनम् "प्रात् पुराणेनश्च" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्-
प्रत्ययौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् जृषोऽट् ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्ति तु मूर्त्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ ८ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अवाक् च उचित चाऽवचित च वा उन्नत चाऽवनत च वा उच्चा
वचम् मयूरव्यसकादित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निरनुव घोऽत्र न 'नाम
नाम्नकार्थे' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना
प्रकारमित्यर्थः ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् ॥ १ ॥ अध्याह्नमाधिकम् "अधेराह्ण" ॥ ७ । १ ।
१८७ ॥ इति क अधि कायताति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सन्निव सन्निमा

भ्याश सवेशातिरुसन्निरुपा ।

सदेशमभ्यग्रसनीडसन्नि-

धाना सुपान्त निरुटोपफण्टे ॥ ८६ ॥

सन्निकृष्टसमर्थादाभ्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, “स्पृशे श्व पार् च” ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥ १॥
समता आपोऽनेत्युपचारात् समापम्, “द्वयन्तरनवर्णोपसर्गाद्” ॥ ३ । २ । १०९ ॥
इत्यप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम्
॥ ४ ॥ अभ्यर्श्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यात् ॥ ५ ॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥ ६ ॥
अ त्रोऽस्यस्य अतिकम् ॥ ७ ॥ सन्निकृष्यते सन्निकर्षे ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य
सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्व अभ्यग्रम् ॥ १० ॥ समान नीडमस्य सनीडम् ॥
११ ॥ सन्निधीयतऽत्र सन्निधानम् ॥ १२ ॥ समीपोऽतोऽस्य उपा तम् ॥ १३ ॥ निबध्नाति
निकट पुद्गीबलिङ्ग, “सप्रोभे सकार्ण-” ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥
समाप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सन्निकृष्यते स्म सन्निकृष्टम् ॥ १६ ॥
समाना मर्यादाऽस्य समर्यादम् सविध ससीम सनाड सबश सदेश समर्यादेषु लक्षणा
सामान्यम् ॥ १७ ॥ अभ्यर्श्यते अभ्यर्णम्, “अविदूरेऽभे” ॥ ४ । ४ । ६४ ॥ इतीडभाय ॥
१८ ॥ आसीदति स्म आसनम् ॥ १९ ॥ सन्निधायतेऽस्मिन् सन्निधि, पुंसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपदान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्ति तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥
ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्कृष्या अन्तर व्यवधानमत्र अप
दान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन त्रितिक नेदिष्ठम्, “बाढातिकयो साधनेदी” ॥ ७ । ४ । ३७ ।
इति नेदादेश, नेदायोऽपि ॥ १ ॥ “प्रकृष्टे” ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अति
क्तमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपत्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति दु खन इयते
गम्यते वा दूरम्, “खुरक्षुर” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपाल्यत, तत्र आराद
व्ययपु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूरे दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्ठम् दवीय “गुणाद्वाद्” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीष्टे इयसं
च “स्थूलदूर” ॥ ७ । ४ । ४२ ॥ इति रलोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

त्यते ॥ १ ॥ तयते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव "यटिवटि" ॥ (उणा-५१५) ॥
इत्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूजनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥ १ ॥ नवमेव नवीनम्, नूनाम्, नूतनम्, नव्य "नयादीनतनन व
नू चाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ८ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो भव
सद्यस्कम्, पृथोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनू-
यतऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रल जरत्

जीर्येति स्म जीर्णे तत्र ॥ १ ॥ पुरा भव पुरातनम् "सायचिरप्राहणेप्रगेऽययात्"
॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनट् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातना मोऽतथ ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा
भव पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नवमिति वा ॥ ४ ॥
प्रगत कालेन प्रतन प्रलम् "प्रात् पुराणेन-व" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्-
प्रत्ययी ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् जृषोऽट् ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्ति तु मूर्त्तिमत् ।

मूच्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अधाक् च उचित चाऽऽश्रित च वा, उन्नत चाऽऽवनत च वा उच्चा
वचम, मयूरव्यसकादित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निरनुष धोऽत्र न 'नाम
नामकाधेय' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना
प्रकारमित्यय ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यत स्म अतिरिक्तम् ॥ १ ॥ अध्याहन्मधिकम् "अधेराह्" ॥ ७ । १ ।
१८७ ॥ इति क अभि कायताते वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्थ्य समीप सविध ससीमा

भ्याश सवेशातिरुसन्निरुपा ।

सदेशमभ्यग्रसनीटसन्नि-

धाना युपान्त निरुटोपपृष्ठे ॥ ८६ ॥

सन्निकृष्टसमर्थादाभ्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, “स्पृशे श्व पार् च” ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥ १॥
 समता आपोऽनेत्युपचारात् समापम्, “द्वयन्तरनवर्णोपसर्गाद्” ॥ ३ । २ । १०९ ॥
 इत्यप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम्
 ॥ ४ ॥ अभ्यद्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यान्त ॥ ५ ॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥ ६ ॥
 अतोऽस्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सन्निकृष्यते सन्निकर्ष ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य
 सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्व अभ्यग्रम् ॥ १० ॥ समान नडिमस्य सनाडम् ॥
 ११ ॥ सन्निधीयतेऽन सन्निधानम् ॥ १२ ॥ समीपोऽतोऽस्य उपातम् ॥ १३ ॥ निबध्नाति
 निकट पुद्गायलिङ्ग, “सप्रोत्रे सकाण-” ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥
 समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सन्निकृष्यते स्म सन्निकृष्टम् ॥ १६ ॥
 समाना मयादाऽस्य समर्थादम् सविध ससाम सनाड-सवश-सदेश-समयादेषु लक्षणया
 सामीप्यम् ॥ १७ ॥ अभ्यद्यते अभ्यर्णम्, “अविदरेऽभे” ॥ ४ । ४ । ६४ ॥ इतीडभाव ॥
 १८ ॥ आसादति स्म आसनम् ॥ १९ ॥ सन्निधायतेऽस्मिन् सन्निधि, पुसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तन ॥ १ ॥ नास्त्यन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥
 ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करीण्या अन्तर व्यवधानमत्र अप
 टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन अतिक नेदिष्ठम्, “वाढातिकयो साधनेदौ” ॥ ७ । ४ । ३७ ।
 इति नेदादेश, नेदायोऽपि ॥ १ ॥ “प्रकृष्टे” ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अति
 क्तमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपत्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति, दु खेन इयते
 गम्यते वा दूरम्, “सुरसुर” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत, तत्र आराद-
 व्ययपु नश्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्ठम्, दवाय “गुणाद्वाद्” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीष्टे इयसौ
 च “स्थूलदूर” ॥ ७ । ४ । ८२ ॥ इति रलोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

त्यत ॥ १ ॥ तयते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलत "षट्षटि" ॥ (उणा-५१५)
इत्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूतनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयत नवम् ॥ १ ॥ नवमेव नवीनम्, नूतनम्, नूतनम्, नव्य "नवादीनतनन
नू चाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो ः
सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमभ्यमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभि
यतेऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जर्णि पुरातन चिरत्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रनन प्रल जरत्

जीर्यति स्म जर्णि तत्र ॥ १ ॥ पुरा भव पुरातनम् "सायचिरप्राह्णेप्रनेऽ ययात
॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनट् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातना-मोऽ-तश्च ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पु
भव पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति च, पुराणि न नवमिति वा ॥ ४
प्रगत कालेन प्रतन प्रतनम् "प्राक् पुराणेन-च" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्
प्रत्ययी ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् 'जृपोऽट्' ॥ ५ । १ । १०३ ॥ ७ ॥

मूर्त्ति तु मूर्त्तिमत ।

मूर्च्छति स्म मूलम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अवाक् च, उचितं चाऽवचितं च वा, उन्नतं चाऽवनतं च वा उच्चा
वचम् मयूर असकादिवात् साधु ॥ १ ॥ न एका नैक निरनुव-धोऽन न 'ना
नाप्रकारार्थे' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना
प्रकारमित्यर्थ ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् ॥ १ ॥ अध्याह्नमधिकम् "अधेराह्न" ॥ ७ । १ ।
१८७ ॥ इति च अधि कायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सविध ससीमा-

भ्याश सवेशातिरुसन्निरुपा ।

सदेशमभ्यप्रसनीडसन्नि

धाना शृपान्त निरुपेपफण्डे ॥ ८६ ॥

सानिकृष्टसमर्यादाम्यर्णान्यासन्नसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, “स्पृशे श्व पार् च” ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥ १॥
 समता आपोऽनेत्युपचारात् समापम्, “द्वयन्तरनवर्णोपसर्गाद्” ॥ ३ । २ । १०९ ॥
 इत्यप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम्
 ॥ ४ ॥ अभ्यश्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यान्त ॥ ५ ॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥ ६ ॥
 अतोऽस्त्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सानिकृष्यते सनिकप ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य
 सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥ १० ॥ समान नाडमस्य सनाडम् ॥
 ११ ॥ सनिधीयतेऽन सनिधानम् ॥ १२ ॥ समीपोऽतोऽस्य उपान्तम् ॥ १३ ॥ निबध्नाति
 निकट पुङ्गीबलिङ्ग, “सप्रोत्रे सकर्ण-” ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति ऋट् ॥ १४ ॥
 समीप ऋणोऽस्य उपऋणम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सनिकृष्यते स्म सनिकृष्टम् ॥ १६ ॥
 समाना मयादाऽस्य समर्यादम् सविध ससीम सनाड-सवेश-सदेश समयादेषु लक्षणया
 सामीप्यम् ॥ १७ ॥ अभ्यश्यते अभ्यर्णम्, “अविठरेऽभे” ॥ ४ । ४ । ६४ ॥ इतीडभाव ॥
 १८ ॥ आसादति स्म आसनम् ॥ १९ ॥ सनिधायतेऽस्मिन् सनिधि, पुसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर सप्तकमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्त्यन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥
 ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करीष्या अन्तर व्यवधानमत्र अप
 टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन अतिक्रान्तिः, “वादातिक्रान्तिः साधवेदौ” ॥ ७ । ४ । ३७ ।
 इति नेदादेश, नेदायोऽपि ॥ १ ॥ “प्रकृष्टे” ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अति
 क्रतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपसति परम् ॥ २ ॥ दुनोति, दु खन द्यते
 गम्यते वा दूरम्, ‘खुरखुर’ ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते, तत्र आरोह-
 व्ययषु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्ठ दवाय “गुणाद्वाद्” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इताष्टे इयसौ
 च “स्थूलदूर-” ॥ ७ । ८ । ८२ ॥ इति रलोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

त्यते ॥ १ ॥ त यते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव “षट्षटि” ॥ (उणा-५१५) ॥
इत्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूतनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥ १ ॥ नवमेव नवीनम्, नूतनम्, नूतनम्, नव्य “नवादीनतनत्न च
नू चाऽस्य” ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ४ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो भव
सद्यस्कम्, पृथोदरादिवात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमममेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनू-
यतऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरत्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रल जरत्

जीर्यति स्म जीर्णं तत्र ॥ १ ॥ पुरा भव पुरातनम् “सायचिरप्राह्णेप्रगेऽययात्”
॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनद् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातना मोऽतथ ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा
भव पुराणम् “पुरो न” ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नवमिति वा ॥ ४ ॥
प्रगत कालेन प्रतन प्रतनम् “प्रात् पुराणेनश्च” ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्न-
प्रत्ययौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् “जृपोऽट्” ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्तं तु मूर्त्तिमत् ।

मूच्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् ॥ अधाक् च, उचित चाऽऽचित च वा उन्नत चाऽधनत न वा उच्चा
वचम् सयूरव्यसकादिवात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निश्चुब्धाऽत्र न “नाम
नामकार्थे” ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना
प्रकारमित्यर्थः ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् ॥ १ ॥ अध्याहृतमधिकम् “अधेराहूढ” ॥ ७ । १ ।
१८७ ॥ इति क अधि कायताति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सन्निध सन्निभा

भ्याश्च सवेशातिरुसन्निरुपा

सदेशमभ्यसनीडसन्नि-

धाना युपान्त निरुशेषकण्ठे ॥ ८६ ॥

सन्निकृष्टसमर्थादाभ्यर्णान्यासत्रसन्निधी ।

स्पृश्यते पार्श्वम्, “स्पृशे श्व पार् च” ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥ १॥
 मगता आपोऽन्त्युपचारात् समीपम्, “द्वयन्तरनवर्णोपसर्गाद्” ॥ ३ । २ । १०९ ॥
 इत्यप इप् ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम्
 ॥ ४ ॥ अभ्यस्यते व्याप्यते अभ्याश तालव्यात् ॥ ५ ॥ समानो वेशोऽस्य सवेश ॥ ६ ॥
 अतोऽस्यस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सन्निकृष्यते सन्निकृष्य ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य
 सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥ १० ॥ समान नाडमस्य सनीडम् ॥
 ११ ॥ सन्निधीयतेऽत्र सन्निधानम् ॥ १२ ॥ समीपोऽतोऽस्य उपात्तम् ॥ १३ ॥ निबध्नाति
 निकट पुष्ठीबलिङ्ग, “सप्रोत्रे सकाण-” ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥
 समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सन्निकृष्यते स्म सन्निकृष्टम् ॥ १६ ॥
 समाना मयादाऽस्य समर्थादम् सविध ससीम सनाड-सवश सदेश समर्थादेषु लक्षणया
 सामीप्यम् ॥ १७ ॥ अभ्यस्यते अभ्यणम्, ‘अविदरेऽभे’ ॥ ४ । ४ । ६४ ॥ इतीडभाव ॥
 १८ ॥ आसीदति स्म आसत्रम् ॥ १९ ॥ सन्निधायतेऽस्मिन् सन्निधि, पुसि ॥ २० ॥

अव्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न व्यवधीयते स्म अव्यवहित तत्र ॥ १ ॥ नास्त्यन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥
 ससजति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्कुरिण्या अन्तर व्यवधानमत्र अप
 टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिशयेन अतिक्र नेदिष्ठम्, “वादातिक्रयो साधवेदौ” ॥ ७ । ४ । ३७ ।
 इति नेदादेश, नेदायोऽपि ॥ १ ॥ “प्रकृष्टे” ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अति
 कृतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ पिपात्ति परम् ॥ २ ॥ दुनोति, दु खेन इयते
 गम्यते वा दूरम्, ‘खुरक्षुर’ ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते, तत्र आराद-
 व्ययपु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीय

अतिशयेन दूर दविष्ठम्, दवाय “गुणाद्वाद्” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इताष्टे इयसौ
 च “स्थूलदूर-” ॥ ७ । ४ । ८२ ॥ इति रलोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

त्यत ॥ १ ॥ स यते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव “बटिवटि” ॥ (उणा—५१५) ॥
इत्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूतनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥ १ ॥ नवमेव नवीनम्, नूतनम्, नूतनम्, नव्य “नवादीनतनन च
नू चाऽस्य” ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो भव
सद्यस्कम्, पृथोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनू-
यतऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रल जरत्

जीर्यति स्म जीर्णे तत्र ॥ १ ॥ पुरा भव पुरातनम् “सायचिरप्राह्णेप्रगेऽ ययात्”
॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति ताट् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातना-मोऽ तथ ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा
भव पुराणम् “पुरो न” ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नवमिति वा ॥ ४ ॥
प्रगत कालेन प्रतन प्रतनम् “प्रात् पुराणेनश्च” ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनल-
प्रत्ययो ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्यति स्म जरत् जूषोऽनृ” ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्तिं तु मूर्त्तिमत ।

मूच्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् च अवाक् च, उचित चाऽवचित च वा, उन्नत चाऽवनत च वा उच्चा
वचम, मयूर यसकादित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निरनुव-धोऽन न ‘नाम
नामकार्थे’ ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समास, नैको भेदोऽस्य नैकभेद नाना
प्रकारमित्यर्थ ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् ॥ १ ॥ अद्याहृढमधिकम् “अधेराहृड” ॥ ७ । १ ।
१८७ ॥ इति क अधि कायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्व समीप सविध ससीमा-

भ्याश सवेशातिरुसान्निरुपा

सदेशमभ्यमसनीडसन्नि

धाना युपान्त निरुदोपपण्ठे ॥ ८६ ॥

॥ १ ॥ ९० ॥ तरति चक्षुरत्र तरलम्, “मृदिकन्दि” ॥ (उणा-४६५) ॥
 इत्यल ॥ २ ॥ कम्पनशील कम्पनम् “इडित-” ॥ ५।२।४४ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥
 “स्यजस” ॥ ५।२।७९ ॥ इति रे कम्पम् ॥ ४ ॥ परिप्लवते परिप्लवम् ॥ ५ ॥
 चलति चलाचलम्, “चराचरचलाचल” ॥ ४।१।१३ ॥ इति अचि द्वित्वमात्व
 ॥ ६ ॥ चटति चटुलम्, “हृपिचृति-” ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल ॥ ७ ॥
 चपति चपलम्, “मृदिकन्दि” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ ८ ॥ लात्यस्थैर्य
 लोलम् “प्रह्लादभ्य कित्” ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्योल, लोलति वा ॥ ९ ॥
 चलति चलम् ॥ १० ॥ परिप्लवमेव पारिप्लव प्रज्ञादिरवाद् ॥ ११ ॥ न स्थिरमस्थिर
 तत्र ॥ १२ ॥ ९१ ॥

ऋजावजिह्वप्रगुणौ

अज्यते ऋजु, “अर्जेऋज् च” ॥ (उणा-७२२) ॥ इत्यु, तत्र ॥ १ ॥ न
 जिह्वाऽजिह्व ॥ २ ॥ प्रकृष्टो गुणोऽस्य प्रगुण, प्र सारद्वये, सप्तशो गुणेन मौर्व्या,
 वा ॥ ३ ॥

अवाप्रेऽवनतानते ।

अवनतमप्रमस्य अवाप्रमधोमुखमित्यर्थ, तत्र ॥ १ ॥ अवनमति स्म अव
 नतम् ॥ २ ॥ आ नमति स्म आनतम् ॥ ३ ॥

कुञ्चित नतमाविद्ध कुटिल वक्रवेष्टिते ॥ ९२ ॥

वृजिन भङ्गुर भुग्नमराल जिह्वमूर्धिमत् ।

कुञ्च्यते स्म कुञ्चितम् ॥ १ ॥ नमति स्म नतम् ॥ २ ॥ आविष्यते स्म आ
 विद्धम् ॥ ३ ॥ कुटति कुटिल्म् “कल्यनि” ॥ (उणा-४८१) ॥ इताल, कुटादि
 स्वाद् गुणाभाव ॥ ४ ॥ वञ्चति वक्रम्, “ऋज्यजि” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
 किट् ॥ ५ ॥ वेष्टति स्म वेष्टितम् ॥ ६ ॥ ९२ ॥ वृज्यते वृजिनम् ॥ ७ ॥ भज्यते
 इत्येवशाल भङ्गुरम्, “भजिमासिमिदो घुर” ॥ ५।२।७४ ॥ ८ ॥ भुजति स्म
 भुग्नम् “सूयत्वादि-” ॥ ४।२।७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ ९ ॥ इत्यर्थरालम्,
 “ऋकृम्” ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्याल अरानालार्ति वा ॥ १० ॥ जहाति
 ऋजुता जिह्वाम्, “प्रसिद्वाग्भ्या प्राजिहौ च” ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म ॥ ११ ॥
 ऊमयो मङ्गा सत्यस्य ऊर्मिमत् ॥ १२ ॥

अनुगोऽनुपदान्वक्षान्वाञ्चि

अनु गच्छत्यनुग तत्र ॥ १ ॥ पदस्य क्रमस्य पश्चादनुपदम्, पश्चादर्थेऽन्यथा-
 भाव ॥ २ ॥ अक्षस्य रथस्य पश्चाद्वक्षम् ॥ ३ ॥ अन्वयत्यन्वक् ॥ ४ ॥

अथ सनातनम् ॥ ८८ ॥

शाश्वतानश्वरे नित्य ध्रुव

सना सवदा भवति सनातनम्, "सायचिर-" ॥ ६ । २ । ८८ ॥ इति ठनट, सदा
तनमपि ॥ १ ॥ ८८ ॥ शाश्वद् भव शाश्वतम्, "मनुसंघ्यादेरण्" ॥ ६ । ३ । ८९ ॥
शाश्वतिक्मपि ॥ २ ॥ न नश्वरमनश्वरम् ॥ ३ ॥ नियत भव नित्यम्, "नेष्टुवे" ॥ ६ ।
३ । १७ ॥ इति ल्यच् ॥ ४ ॥ ध्रुवति ध्रुवम्, कुटादिस्तादाच गुणाभाव ॥ ५ ॥

स्थेयस्त्वतिस्थिरम् ।

स्थास्तु स्थेष्ठ

अतिशयेन स्थिर स्थेय, स्थेष्ठम् "प्रियस्थिर" ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इति स्मादेश
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तिष्ठतीत्येव शील स्थास्तु "स्थाम्लाम्ला" ॥ ५ । २ । ३१ ॥
इति स्तु ॥ ४ ॥

तत् कूटस्थ कालव्याप्यैकरूपत ॥ ८९ ॥

तद् अतिस्थिरम्, कूटेन अवलम्बेन तिष्ठति कूटस्थमाकाशात्मादि निरवधिकाल
व्याप्नोति स्थिरत्वात् काल यापि, एकरूपतो निर्विकारतयस्य ॥ १ ॥ ८९ ॥

स्थावर तु जङ्गमान्यत्

तिष्ठतात्येव शील स्थावर पृथिव्यादि, "स्थेशभास" ॥ ५ । ७ । ८१ ॥ इति
वर, जङ्गमात् अस्यद्वादिद्यादे अयजङ्गमान्यत् ॥ १ ॥

जङ्गम तु व्रस चरम् ।

चराचर जगदिङ्ग चरिण्यु च

भ्रूश गच्छति जङ्गम अकौटिल्येऽप्यभिधानाद् यद् ॥ १ ॥ अस्यति चलत्वात्
व्रसम् ॥ २ ॥ चरति चरम् ॥ ३ ॥ "चराचरचलाचल-" ॥ ४ । १ । १३ ॥ इत्याचि
द्वित्वा ऽऽत्वनिपातनाच्चगचरम् ॥ ४ ॥ गमनशील जगत् "दिशुद्दृजगत" ॥ ५ । २ ।
८३ ॥ इति क्तिपि साधु ॥ ५ ॥ इक्षति इक्षम् ॥ ६ ॥ चरणशील चरिण्यु "आज्यत्" ॥
॥ ५ । २ । २८ ॥ इताण्यु ॥ ७ ॥

अथ चञ्चलम् ॥ ९० ॥

तरल कम्पन कम्प परिप्लवचलाचले ।

चटुल चपल लोल चल पारिप्लवास्थिरे ॥ ९१ ॥

चयति चयलम्, "मृदिदिदि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल, चचत्यते वा

॥ १ ॥ ९० ॥ तरति चक्षुरत्र तरलम्, “मृदिकन्दि” ॥ (उणा-४६५) ॥
 इत्यल ॥ २ ॥ कम्पनशोल कम्पनम् “इदित-” ॥ ५।२।४४ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥
 “स्म्यजस” ॥ ५।२।७९ ॥ इति रे कम्प्रम् ॥ ४ ॥ परिश्वते परिश्वम् ॥ ५ ॥
 चलति चलाचलम्, “चराचरचलाचल” ॥ ४।९।१३ ॥ इति अवि द्वित्वमात्व
 ष ॥ ६ ॥ चटति चट्टलम्, “हपिश्रुति-” ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल ॥ ७ ॥
 चपति चपलम्, “मृदिकन्दि” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ ८ ॥ लात्यस्थैर्य
 लौलम् “प्रह्लाद्भ्य कित्” ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्यौल, लोलति वा ॥ ९ ॥
 चलति चलम् ॥ १० ॥ परिश्वमेव पारिश्व प्रह्लादिर्वाद्ण् ॥ ११ ॥ न स्थिरमस्थिर
 तत्र ॥ १२ ॥ ९१ ॥

ऋजावजिह्वाप्रगुणौ

अज्यते ऋजु, “अर्जेऋज् च” ॥ (उणा-७२२) ॥ इत्यु, तत्र ॥ १ ॥ न
 जिह्वाऽजिह्वा ॥ २ ॥ प्रकृष्टो गुणोऽस्य प्रगुण, प्र सादस्ये, सदसो गुणेन मौर्व्या,
 वा ॥ ३ ॥

अवाग्नेऽवनतानते ।

अवनतमप्रमस्य अवाग्रमघोमुखमित्यर्थ, तत्र ॥ १ ॥ अवनमति स्म अव
 नतम् ॥ २ ॥ आ नमति स्म आनतम् ॥ ३ ॥

कुञ्चित नतमाविद्ध कुटिल वक्रवेष्टिते ॥ ९२ ॥

वृजिन भङ्गुर भुग्नमराल जिह्वामूर्धिमत् ।

कुञ्च्यते स्म कुञ्चितम् ॥ १ ॥ नमति स्म नतम् ॥ २ ॥ आविध्यते स्म आ
 विद्धम् ॥ ३ ॥ कुटति कुटिलम् “कलूयनि” ॥ (उणा-४८१) ॥ इताल, कुटादि
 त्वाद् गुणामाव ॥ ४ ॥ वधति वक्रम्, “ऋज्यन्ति” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
 किट् ॥ ५ ॥ वेति स्म वेष्टितम् ॥ ६ ॥ ९२ ॥ वृज्यते वृजिनम् ॥ ७ ॥ अज्यते
 इत्येवशाल भङ्गुरम्, “मक्षिमासिमिदो घुर” ॥ ५।२।७४ ॥ ८ ॥ भुजति स्म
 भुग्नम् “सूयत्वादि-” ॥ ४।२।७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ ९ ॥ इत्यर्त्यरालम्,
 “ऋकृम्” ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्याल, अरानालाति वा ॥ १० ॥ जहाति
 ऋजुता जिह्वम्, “प्रसिहाग्भ्या प्राजिहौ च” ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म ॥ ११ ॥
 ऊमयो मद्वा सत्यस्य ऊर्मिमत् ॥ १२ ॥

अनुगेऽनुपदान्वक्षान्वाञ्चि

अनु गच्छत्यनुग तत्र ॥ १ ॥ पदस्य क्रमस्य पश्चादनुपदम्, पश्चादर्थेऽन्ययी-
 भाव ॥ २ ॥ अक्षस्य रयस्य पश्चाद्वक्षम् ॥ ३ ॥ अन्वयस्यन्वक् ॥ ४ ॥

एकान्येक एकक ॥ ९३ ॥

एत्येक ॥ १ ॥ एक एव एकाकी, एकक असहाय इत्यर्थ "एनादाकिन् वा-
सहाये" ॥ ७।३।२७ ॥ इति साधु, अवगणोऽपि ॥ २ ॥ ३ ॥ ९३ ॥

एकात् तानायनसर्गाग्रार्ण्यैकाग्र च तद्गतम् ।

अनन्यवृत्त्येकाग्रगत च

एकशब्दात् परे तानादय, एकमविच्छिन्न तनन विस्तारोऽस्य एकतानम् ॥ १॥
एकमयन गतिरस्य एकाग्रनम् ॥ २ ॥ एक सर्गो निश्चयोऽस्य एकसगम् ॥ ३ ॥ एक
मम पुरोगतमस्त्यस्य एकाग्रम् ॥ ४ ॥ एकाग्रमेवैकाग्र प्रज्ञादित्वाद् ॥ ५ ॥ तत्र
गच्छति तद्गतम् ॥ ६ ॥ अनन्या एकरूपा वृत्तिर्व्यापारोऽस्य अनन्यवृत्ति ॥ ७ ॥
एकमयन गतमेकाग्रनगतम् ॥ ८ ॥

अथाद्यमादिमम् ॥ ९४ ॥

पौरस्त्य प्रथम पूर्वमादिरग्रम्

आदौ भवमाद्यम् आदिधममात्रेण, दिगादित्वाद् य ॥ १ ॥ आदौ जातमा
दिमम् "पश्चादाद्य-तामादिम" ॥ ६।३।७५ ॥ २ ॥ ९४ ॥ पुरो भव पौरस्त्यम्,
'दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यम्' ॥ ६।३।१३ ॥ ३ ॥ प्रथमे प्रथमम् "सप्तप्रथि" ॥
(उणा-३।८७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ पूर्वम् ॥ ५ ॥ आदायते प्रथमतयत्वादि
पुलिङ्ग, धर्मिवृत्तिर्विषये अजहृष्टि यथा आदिगगकुलम् ॥ ६॥ अगत्यग्रम्, प्रागपि ॥ ७॥

अथातिमम् ।

जघन्यमत्य चरममन्त पाश्चात्यपश्चिमे ॥ ९५ ॥

अन्ते जातमतिमम् "पश्चादाद्य-त" ॥ ६।३।७५ ॥ इति म ॥ १॥ जघ
नेऽधस्ताद् भव जघन्य दिगादित्वाद् य ॥ २ ॥ अन्ते अन्तमत्यम् ॥ ३ ॥ चरति
चरमम्, 'सप्तप्रथि' ॥ (उणा-३।८७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ अन्त्यम् 'दध्य-
मि' ॥ (उणा-२।०) ॥ इति त, धर्मिवृत्तिर्विषये अप्ययमजहृष्टि, यथा कुलस्यान्त
प्रमुखिय' ॥ ५ ॥ पश्चाद् भव पाश्चात्यम् "दक्षिणापश्चात्-" ॥ ६।३।१३ ॥ इति
त्यम् ॥ ६ ॥ 'पश्चादाद्य-त' ॥ ६।३।७५ ॥ इति इमे पश्चिमम् प्रायोऽय
यस्य' ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यत्यस्वरादिशेष ॥ ७ ॥ ९५ ॥

मध्यम माध्यम मध्यमीय माध्यदिन च तत् ।

मध्ये जात मध्यम "मध्याह्नम्" ॥ ६।३।७६ ॥ १ ॥ मध्य भव माध्यमम्,
मध्यमीयम् माध्यदिनम् मध्यादिनणया मोऽतश्च" ॥ ६।३।१२६ ॥ इति
साधव, मध्यादनमित्य' ॥ ३ ॥ ४ ॥

अभ्यन्तरमन्तराल विचाले

अभ्यधिकमन्तरमभ्यन्तरम् ॥ १ ॥ अन्तरमलत्यालाति वा अन्तरालम् ॥ २ ॥
 “विट्के विचालम्, “चात्वाल” ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले निपात्यत, विचलति
 अत्रेति वा, तत्र ॥ ३ ॥

मन्यमन्तरे ॥ ९६ ॥

‘मव व-वन’ मव्यते मथ्यम्, “शिक्ष्यास्यात्” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये
 निपात्यते ॥ १ ॥ अनित्यन्तर पुङ्गवार्वाङ् ‘अनिकाभ्या तर’ ॥ (उणा-
 ४३७) ॥ तत्र ॥ २ ॥ ९६ ॥

तुल्य समान सदक्ष सरूप सदश सम ।

साधारणसधर्माणां सवर्ण सन्निभ सदक् ॥ ९७ ॥

तुल्या सम्मित तुल्य सदगुपचारात्, “हृद्यपद्य-” ॥ ७।१।११ ॥ इति ये
 साधु ॥ १ ॥ समान तुल्य मानमस्य समान ॥ २ ॥ समान इव दृश्यत सदक्ष,
 सदश, सदक् “त्यदाद्य यसमानादुपमानाद् व्याप्ये दशष्टकसकौ च” ॥ ५।१।
 १५२ ॥ इति सक् टक्, क्तिप् च प्रत्यया, “दृग्दृशदक्षे” ॥ ३।२।१५१ ॥ इति
 समानस्य सादेश ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समान रूपमस्य सरूप ॥ ६ ॥ समति
 सम ॥ ७ ॥ समानमाधारणमस्य साधारण ॥ ८ ॥ समानो धर्मोऽस्य सवर्ण
 ‘द्विपदाद् धमादन’ ॥ ७।३।१४१ ॥ इति समामात् ‘समानस्य धर्मादिषु’
 ॥ ३।२।१४९ ॥ इति सादेश ॥ ९ ॥ समानो वर्णाऽस्य सवर्ण ॥ १० ॥
 सन्निभाति सन्निभ ॥ ११ ॥ ९७ ॥

स्युत्तरपदे प्रत्यय प्रकार प्रतिभो निभ ।

भूतरूपोपमा काश सनीप्रप्रतित पर ॥ ९८ ॥

प्रत्ययति प्रत्यय, यथा-चन्द्रप्रत्यय मुखम्’ इत्यादि ॥ १ ॥ प्रकरण प्रकार ॥ २ ॥
 प्रीतमीत प्रतिभ ॥ ३ ॥ नियत भाति निभ ॥ ४ ॥ भवति स्म भूत ॥ ५ ॥
 रूपयति रूपम् ॥ ६ ॥ उपमीयतेऽनया उपमा ॥ ७ ॥ समादिभ्य पर काश,
 सकाशत सकाश, यथा काशसकाशा केशा ॥ ८ ॥ नितरा काशत नीकाश, ‘घञ्यु
 पस्यस्य’ ॥ ३।२।८६ ॥ इति दाघ ॥ ९ ॥ एव प्रकाश ॥ १० ॥ प्रति
 काश ॥ ११ ॥ चन्द्रेण प्राय इत्यादि तु व्यस्य न भवति, समास एवोत्तरपदत्वस्य
 रुढे ॥ ९८ ॥

ओपम्यमनुकारोऽनुहार साम्य तुलोपमा ।

एकास्यैक एकक ॥ ९३ ॥

। एत्येक ॥ १ ॥ एक एव एकाकी, एकक असहाय इत्यथ “एकादाकिनू चा-
सहाये” ॥ ७।३।२७ ॥ इति साधु, अवगणोऽपि ॥ २ ॥ ३ ॥ ९३ ॥

एकात् तानायनसर्गाग्राण्यैकाग्र च तद्गतम् ।

अनन्यवृत्त्येकाग्रगत च

एकशब्दात् परे घानादय, एकमविच्छिन्न तनन विस्तारोऽस्य एकतानम् ॥ १ ॥
एकमयन गतिरस्य एकाग्रगतम् ॥ २ ॥ एक सर्गो निवृत्त्योऽस्य एकसगम् ॥ ३ ॥ एक
मग्र पुरोगतमस्यस्य एकाग्रम् ॥ ४ ॥ एकाग्रमेवैकाग्र प्रज्ञादित्वाद् ॥ ५ ॥ तत्र
गच्छति तद्गतम् ॥ ६ ॥ अनया एकरूपा वृत्तिर्यापारोऽस्य अनयवृत्ति ॥ ७ ॥
एकमयन गतमेकाग्रगतम् ॥ ८ ॥

अथाद्यमादिमम् ॥ ९४ ॥

पौरस्त्य प्रथम पूर्वमादिरग्रम्

आदौ भवमाद्यम् आदिधममात्राऽत्र दिगादित्वाद् ॥ १ ॥ आदौ जातमा
दिमम् “पश्चादाद्यन्तामादिम” ॥ ६।३।७५ ॥ २ ॥ ९४ ॥ पुरो भव पौरस्त्यम्,
“दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यम्” ॥ ६।३।१३ ॥ ३ ॥ प्रयते प्रथमम् “सृष्टप्रथि” ॥
(उणा-३८७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ पूर्वम् ॥ ५ ॥ आदायते प्रथमतयेत्यादि
पुलिङ्ग, धर्मिवृत्तित्वेऽपि अजहाङ्गि, यथा आदिगणकुलम् ॥ ६ ॥ अगस्त्यम्, प्रागपि ॥ ७ ॥

अथान्तिमम् ।

जघन्यमत्य चरममन्त पाश्चात्यपश्चिमे ॥ ९५ ॥

अन्ते जातमन्तिमम् “पश्चादाद्यन्त” ॥ ६।३।७५ ॥ इति म ॥ १ ॥ जघ-
नेऽधस्ताद् भव जघन्य दिगादित्वाद् ॥ २ ॥ अन्ते भवमन्त्यम् ॥ ३ ॥ चरति
चरमम्, सृष्टप्रथि” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ अमन्त्यन्त “दम्य-
मि” ॥ (उणा-२००) ॥ इति त, धर्मिवृत्तित्वेऽप्यमन्त्यालिङ्ग, यथा कुलस्या त-
प्रमुखिय” ॥ ५ ॥ पश्चाद् भव पाश्चात्यम् “दक्षिणापश्चात्” ॥ ६।३।१३ ॥ इति
त्यम् ॥ ६ ॥ “पश्चादाद्यन्त” ॥ ६।३।७५ ॥ इति इम पश्चिमम्, प्रायोऽय-
यस्य” ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यस्यस्वरादिशेष ॥ ७ ॥ ९५ ॥

मध्यम माध्यम मध्यमीय माध्यदिन च तत् ।

मध्ये जात मध्यम “मध्याग्न” ॥ ६।३।७६ ॥ १ ॥ मध्य भयं माध्यमम्,
मध्यमीयम् माध्यदिनम् मध्यादिनण्णया मोऽतथ” ॥ ६।३।१२६ ॥ इति
साधव, मध्यादनमित्यये ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अभ्यन्तरमन्तराल निचाले

अभ्यधिकमन्तरमभ्यन्तरम् ॥ १ ॥ अन्तरमलत्यालति वा अन्तरालम् ॥ २ ॥
 “विट्के विचालम्, “चात्वाल ” ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले निपात्यत, विचलति
 अत्रेति वा, तत्र ॥ ३ ॥

मध्यमन्तरे ॥ ९६ ॥

‘मव च धन’ मव्यते मध्यम्, “शिक्यास्याव्य ” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये
 निपात्यते ॥ १ ॥ अनित्यन्तर पुक्लीर्वालिङ्ग “अनिकाभ्या तर ” ॥ (उणा-
 ४३७) ॥ तत्र ॥ २ ॥ ९६ ॥

तुल्य समान सदृक्ष सरूप सदृश सम ।

साधारणसधर्माणो सन्नर्ण सन्निभ सदृक् ॥ ९७ ॥

तुल्या सम्मित तुल्य सदगुणचारात्, ह्यपय-’ ॥ ७।१।११ ॥ इति ये
 साधु ॥ १ ॥ समान तुल्य मानमस्य समान ॥ २ ॥ समान इव दृश्यत सदृक्ष,
 सदृश, सदृक् “त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद् व्याप्ये दृशष्टकसकौ च’ ॥ ५।१।
 १५२ ॥ इति सक्, टक्, क्क् च प्रत्यया, “दृग्दृशदृक्षे” ॥ ३।२।१५१ ॥ इति
 समानस्य सादेश ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समान रूपमस्य सरूप ॥ ६ ॥ समति
 सम ॥ ७ ॥ समानमाधारणमस्य साधारण ॥ ८ ॥ समाना धर्मोऽस्य सधर्मा
 ‘द्विपदाद् धमादन्’ ॥ ७।३।१४१ ॥ इति समासात् ‘समानस्य धर्मोऽपि’
 ॥ ३।२।१४९ ॥ इति सादेश ॥ ९ ॥ समानो वर्णोऽस्य सवर्ण ॥ १० ॥
 सनिभाति सनिभ ॥ ११ ॥ ९७ ॥

स्युरुत्तरपदे प्रत्यय प्रकार प्रतिमो निभ ।

भूतरूपोपमा काश सनीप्रप्रतित पर ॥ ९८ ॥

प्रत्ययाति प्रत्यय, यथा- चन्द्रप्रत्यय मुखम्’ इत्यादि ॥ ११ ॥ प्रकरण प्रकार ॥ २ ॥
 प्रीतमीति प्रतिम ॥ ३ ॥ नियत भाति निभ ॥ ४ ॥ भवति स्य भूत ॥ ५ ॥
 रूपयाति रूपम् ॥ ६ ॥ उपमीयतेऽनया उपमा ॥ ७ ॥ समादिभ्य पर काश,
 सकाशते सकाश, यथा काशसकाशा कशा ॥ ८ ॥ नितरा काशत नीकाश, ‘धञ्यु
 पमगस्य’ ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीध ॥ ९ ॥ एव प्रकाश ॥ १० ॥ प्रति
 काश ॥ ११ ॥ चन्द्रेण प्रत्यय इत्यादि तु व्यस्त न भवति, समास एवोत्तरपदत्वस्य
 रूढे ॥ ९८ ॥

औपम्यमनुकारोऽनुहार साम्य तुलोपमा ।

कक्षोपमानम्

उपमैव औपम्यम्, भेषजादित्वात् व्यण् ॥ १ ॥ अनुकरणमनुकार ॥ २ ॥ अनु
हरणमनुहार ॥ ३ ॥ समस्य भाव साम्यम् ॥ ४ ॥ तोलनं तुला भिदादित्वात्
॥ ५ ॥ उपमानमुपमा ॥ ६ ॥ कक्षण कक्षा ॥ ७ ॥ उपमितिर्दुपमानम् ॥ ८ ॥

अर्चा तु प्रतेर्मा यातना निधि ॥ ९९ ॥

छाया छन्द कायो रूप निम्ब मानकृती अपि ।

अच्यते अर्चा ॥ १ ॥ प्रतिशब्दात् परे मा प्रभृतय कृतिपर्यन्ता दश, प्रतिमीयते
ऽनया प्रतिमा ॥ २ ॥ प्रतियात्यते उपास्क्रियते प्रतियातना ॥ ३ ॥ प्रतिनिधायते
प्रतिनिधिमुच्यसदृशोऽर्थ ॥ ४ ॥ ११ ॥ प्रतिरूपा छाया प्रतिच्छाया ॥ ५ ॥
प्रतिछद्यते प्रतिछद्, प्रतिरूप छद् इति वा ॥ ६ ॥ प्रतिरूप काय प्रतिकाय
॥ ७ ॥ रूपेण सदृश प्रतिरूपम्, प्रतिरूप्यते वा ॥ ८ ॥ प्रतिबिम्ब्यते प्रतिबिम्बम्, बिम्बेन
सदृश वा ॥ ९ ॥ प्रतिमीयतेऽनेन प्रतिमानम् ॥ १० ॥ प्रतिरूपा क्रियते प्रति
कृति ॥ ११ ॥

सूर्मा स्थूणाऽय प्रतिमा

सराति सूर्मि, “ सत्तेहच्चात ” ॥ (उणा-६८९) ॥ इति मि, डया सूर्मा
शोभना कर्मिरस्या इति वा ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थूणा “ स्थाक्षुतोरुच ” ॥ (उणा-
१८५) ॥ इति ण ॥ २ ॥ अयोमयी प्रतिमाऽय प्रतिमा ॥ ३ ॥

हरिणी स्यादिधरण्ययी ॥ १०० ॥

हरति मनो हरिणी दृहृष्टह-” ॥ (उणा-१९४) ॥ इताण ॥ १ ॥ हिरण्यस्य
विकारो हिरण्ययी, “ धारवैहवाकमैत्रेय-” ॥ ७ । ४ । ३० ॥ इति मयटि यलोप
॥ २ ॥ ॥ १०० ॥

प्रतिकूल तु विलोममपसव्यमपष्टुरम् ।

वाम असव्य प्रतीप प्रतिलोममपष्टु च ॥ १०१ ॥

प्रतीप कूलात्प्रतिकूलम्, कक्षणया विरुद्धायम् ॥ १ ॥ लोमानि विषयस्यति
“ णिज् बहुल-” ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ इति णिचि लोमयतीति विलोमम् ॥ २ ॥
अपगतं सव्यादपसव्य वाममित्यय, स यशब्दो हि दूरातिकार्याऽऽराच्छब्दवत् वाम
दक्षिणाय ॥ ३ ॥ अपावृत्ति तिष्ठति अपष्टुरम् श्वशुर-” ॥ (उणा ४२६) ॥
इत्युरे निपात्यते, अपष्टुल राति वा ॥ ४ ॥ वाति वामम् ॥ ५ ॥ प्रगतं सव्यात् प्रसव्यम्
॥ ६ ॥ प्रत्यावृत्ता आपोऽत्र प्रतीपम् ऋक् पथ्यपोऽत्र ॥ ७ । ३ । ७६ ॥

“ द्यन्तरनवण-” ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति अप ईपादेश ॥ ७ ॥ प्रतीप लोमा-
ऽत्र प्रतिलोमम्, “प्रत्यन्ववात् सामलोप्र” ॥ ७ । ३ । ८२ ॥ इत्यत् समासात्
॥ ८ ॥ अपावृत्य तिष्ठतीत्यपठु “ दु खपवानिभ्य स्थ ” ॥ (उणा-७३२) ॥
इति किदु , भीरुष्ठानादित्वात् पत्वम् ॥ ९ ॥ १०१ ॥

वाम शरीरेऽङ्ग सव्यम्

वम्यते वामम् ॥ १ ॥ सूषते सव्यम् ॥ २ ॥

अपसव्य तु दक्षिणम् ।

शरीरेऽङ्गमित्येव, अपक्रान्त सव्यादपसव्यम् ॥ १ ॥ दक्षते दक्षिणम्, “दृढवृद्धि-”
(उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ २ ॥

अवाधोऽष्टद्व्यलोद्दामान्ययन्त्रितमनर्गलम् ॥ १०२ ॥

निरङ्कुशे

नास्ति बाधाऽस्य अबाधम् ॥ १ ॥ उत्क्रात शृङ्खलादुच्छृङ्खलम् ॥ २ ॥
उत्क्रात दामाया उद्दामम्, अत्र दामाशब्द क्रिया भावत ॥ ३ ॥ न यन्त्रितमय
न्त्रितम् ॥ ४ ॥ नास्त्यगलाऽस्य अनगलम्, निरगलमपि ॥ ५ ॥ ॥ १०२ ॥ निष्क्रात-
मङ्कुशाभिरङ्कुशम्, तत्र ॥ ६ ॥

स्फुटे स्पष्ट प्रकाश प्रकटोत्वणे ।

व्यक्त

स्फुटति बहिः प्रकाशते स्फुटम्, तत्र ॥ १ ॥ स्पश्यते स्म स्पष्टम्, ‘णौ दा-त
शान्तपूणदस्तस्पष्ट-” ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ २ प्रकाशते प्रकाशम् ॥ ३ ॥
प्रकाश प्रकट “ सप्रोत्र -” ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ ४ ॥ बलत्युत्वण
“विङ्गण ” (उणा-१९०) ॥ इत्यणे निपास्यते, उद्गणतीति वा घृषोदरादित्वात्
॥ ५ ॥ व्यज्यते व्यक्तम् ॥ ६ ॥

वर्तुल तु वृत्त निस्तल परिमण्डलम् ॥ १०३ ॥

वर्तते भ्रमति वर्तुलम्, ‘ हविर्वृत्ति-” ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युल ॥ १ ॥
वर्तते वृत्त पुक्कावलिङ्ग, वाच्यलिङ्गोऽयमित्ये ॥ २ ॥ निगत तल प्रतिष्ठाऽस्य
निस्तलम् भूमौ नास्ते तत्र वा रजो न तिष्ठति ॥ ३ ॥ परितो मण्डलाकृति परिम
ण्डलम् ॥ ४ ॥ ॥ १०३ ॥

बधुर तूजतानत

बध्नाति गति बधुरम् ॥ १ ॥ उन्नत च तदुपाधिवशादीपन्नत उन्नतानतम् यथा-
‘कण्ठस्य तस्या स्तनबधुरस्य’ इति ॥ २ ॥

कक्षोपमानम्

उपमेव औपम्यम्, भेषजादित्वात् व्यञ् ॥ १ ॥ अनुकरणमनुकार ॥ २ ॥ अनु
हरणमनुहार ॥ ३ ॥ समस्य भाव साम्यम् ॥ ४ ॥ तोलनं तुला भिदादित्वात्
॥ ५ ॥ उपमानमुपमा ॥ ६ ॥ कक्षण कक्षा ॥ ७ ॥ उपमितिरुपमानम् ॥ ८ ॥

अर्चा तु प्रतेर्मा यातना निधि ॥ ९९ ॥

छाया छन्द कायो रूप निम्ब मानकृती अपि ।

अध्यतै अर्चा ॥ १ ॥ प्रतिशब्दात् परे मा प्रभृतय कृतिपर्यन्ता दश, प्रतिमीयते
ऽनया प्रतिमा ॥ २ ॥ प्रतियाह्यते उपास्त्रियते प्रतियातना ॥ ३ ॥ प्रतिनिधीयते
प्रतिनिधिमुत्पसदशोऽर्थ ॥ ४ ॥ ९९ ॥ प्रतिरूपा छाया प्रतिच्छाया ॥ ५ ॥
प्रतिष्ठ यते प्रतिष्ठद्, प्रतिरूप छद् इति वा ॥ ६ ॥ प्रतिरूप काय प्रतिकाय
॥ ७ ॥ रूपेण सदृश प्रतिरूपम्, प्रतिरूप्यते वा ॥ ८ ॥ प्रतिबिम्बयत प्रतिबिम्बम्, बिम्बेन
सदृश वा ॥ ९ ॥ प्रतिमीयतेऽनेन प्रतिमानम् ॥ १० ॥ प्रतिरूपा क्रियते प्रति
कृति ॥ ११ ॥

सूर्मा स्थूणाऽय प्रतिमा

सराति सूर्मि, “ सत्तेरुच्चात् ” ॥ (उणा-६८९) ॥ इति मि, डयां सूर्मा
शोभना ऊर्मिरस्या इति वा ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थूणा “ स्याक्षुत्तेरुच्चात् ” ॥ (उणा-
१८५) ॥ इति ॥ २ ॥ अयोमयी प्रतिमाऽय प्रतिमा ॥ ३ ॥

हरिणी स्यादिधरणमयी ॥ १०० ॥

हरति मनो हरिणी ‘ हृद्गृहि-’ ॥ (उणा-१९४) ॥ इताण ॥ १ ॥ हिरण्यस्य
विकारो हिरण्यमयी, “ सारवैधवाकमेनेय-” ॥ ७ । ४ । ३० ॥ इति मयटि यलोप
॥ २ ॥ ॥ १०० ॥

प्रतिकूल तु विलोममपसव्यमपष्टुरम् ।

वाम प्रसव्य प्रतीप प्रतिलोममपष्टु च ॥ १०१ ॥

प्रताप कूलात्प्रतिकूलम्, लक्षणया विद्वदाथम् ॥ १ ॥ लोमानि विषयस्यति
“ णिञ् बहुल- ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ इति णिचि लोमयतीति विलोमम् ॥ २ ॥
अपगतं सव्यादपसव्य वाममित्यथ, स यशब्दो हि दूरात्तिकार्योऽऽराच्छब्दवत् वाम
दक्षिणाथ ॥ ३ ॥ अपावृत्ति तिष्ठति अपष्टुरम् शश्वर-’ ॥ (उणा-४२६) ॥
इत्युरे निपात्यत, अपष्टुत्वं राति वा ॥ ४ ॥ वाति वामम् ॥ ५ ॥ प्रगतं सव्यात् प्रसव्यम्
॥ ६ ॥ प्रत्यावृत्ता आवोऽत्र प्रतीपम् ऋक्पू पथ्यपोऽत्र ॥ ७ । ३ । ७८ ॥

ज्ञोऽय 'क्षम्य सम्पातपाटवम्' इति पुस्त्यन्वे ॥ १ ॥ सपातने पाटव सपात
पाटवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारत त्वरित समक्त सततानिशे ।

नित्यानररताजस्त्रासक्ताश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरत-विरता-ऽवरतशब्दा विरामार्था, ततो नञ्समास -अनारतम् ॥ १ ॥ अवि
इतम् ॥ २ ॥ अनवरतम् ॥ ३ ॥ ससजति स्म सद्यक्तम् ॥ ४ ॥ सत-यते सततम् "सम-
स्ततहित वा" ॥ ३ । २ । १३९ ॥ इति सभाष ॥ ५ ॥ नास्ति निशाऽत्र अनिशम्
सा हि विरतिस्थानम्, अनिशमित्ययमपि ॥ ६ ॥ नियत भव नित्यम्, 'नेद्युवे'
॥ ६ । ३ । १७ ॥ इति व्यच् ॥ ७ ॥ न जस्यतात्येव शीलमजलम् "स्म्यजस" ॥ ५ । १ ।
७९ ॥ इति र ॥ ८ ॥ न सजति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न श्राम्यति स्म अत्रा तम्
॥ १० ॥ सत-यते सततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामा य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामा-यम् ॥ २ ॥

दृढसाधिस्तु सहतम् ।

दृढ साधिरस्य दृढसाधि ॥ १ ॥ सह-यते सहतम् ॥ २ ॥

कलिल गहने

कन्यते क्षिप्यतेऽत्रायत् कलिलम् 'कल्यनि-' ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील
॥ १ ॥ गच्छते व्यासत्वाद् गहनम्, 'विदन' ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपा-
त्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥

कीर्णमाकीर्णं च

सकायते सकर्णं तत्र ॥ १ ॥ सकोलति निरतराभवति सकुलम् ॥ २ ॥
आकोलत्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कीयत कीणम् ॥ ४ ॥ आकीयते आकीणम्, एते
पूवाभ्यामेकाया इत्येके ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वाचित छन्नपूरिते ।

मरित निचित व्याप्त

पूर्यते स्म पूर्णं तत्र "गौ दातशात" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥
आचीयते स्म आचितम् ॥ २ ॥ छाद्यत स्म छन्नम् "गौ दातशात" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥

स्थपुट निपमोन्नतम् ।

तिष्ठति स्थपुटम्, “ नवुट-” ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युटे निपात्यते ॥ १ ॥
विपम च तदुन्नत च विपमाद्यतम् ॥ २ ॥

अन्यदन्यतरद् भिन्न त्वमेकमितरच्च तत् ॥ १०४ ॥

अनित्य-यत् “ स्थाछामा- ” ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥ बहूना
मध्येऽन्यद-यतरद् “ बहूना प्रथ दत्तमथ वा ” ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ इति दत्तर
॥ २ ॥ भिद्यते भिन्नम् ॥ ३ ॥ त्वक्षति त्वम्, “ क्वचित् ” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति
ड ॥ ४ ॥ एत्यकम्, यथा-इत्येके म-यते । यत् कात्य -‘प्रधाना-यासहायेषु सङ्ख्या
या चैक इत्येते’ ॥ ५ ॥ एतीतरत् “ इण्पूर्व्या कित् ” ॥ (उणा-४३८) ॥
इति तर ॥ ६ ॥ एते भिन्नादन्ये सबनामानि ॥ १०४ ॥

करम्य कवरो मिश्र सपृक्त खचित समा ।

क्रियते करम्य “ कृकडि-” ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यम्ब ॥ १ ॥ कृयते
कवर “ कृच्छिच्छटि ” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ मिश्रयते मिश्र
॥ ३ ॥ सपृच्यते सपृक्त ॥ ४ ॥ खच्यते खचित ॥ ५ ॥

विविधस्तु बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ १०५ ॥

विचित्रो विध प्रकारोऽस्य विविध ॥ १ ॥ बहु, पृथग् विधोऽस्य बहुविध,
पृथग्विध ॥ २ ॥ ३ ॥ नाना रूपमस्य नानारूप, बहुरूप-पृथग्-नानाविधा
अपि ॥ ४ ॥ १०५ ॥

त्वरित सत्वर तूर्ण शीघ्र क्षिप्र हत लघु ।

चपलानिलम्बिते च

त्वरते रम त्वरितम् ॥ १ ॥ सह त्वरया वसत सत्वरम् ॥ २ ॥ त्वरते तूर्ण
“ श्वसजप ” ॥ ४ । ४ । ७५ ॥ इति विकल्पेदत्वादिदभाष, म यविभिन्वि ’ ॥
४ । १ । १०५ ॥ इत्युपा-त्येव ऊट्, “ रदादमूच्छ-” ॥ ४ । ७ । ६९ ॥ इति कस्य
नत्वम् ॥ ३ ॥ इयायते शीघ्रम् “ सुरक्षुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत ॥ ४ ॥
क्षिपति क्षिप्रम् “ कज्यजि ” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किट् र ॥ ५ ॥ द्रवति
द्रुतम् ॥ ६ ॥ लघते लघु ॥ ७ ॥ चपति चपलम् ॥ ८ ॥ न विलम्बितमविलम्बितम्
॥ ९ ॥ अरमाक्षुमङ्क्षुबोऽ येषु वक्ष्य ते ॥

क्षम्पा सम्पातपाटवम् ॥ १०६ ॥

क्षमति क्षम्पा “ यम्पाक्षित्पा ” ॥ (उणा-३००) ॥ इति निपात्यत क्षालि-

ज्ञोऽय 'ज्ञम् संपातपाटवम्' इति पुस्त्यये ॥ १ ॥ सपातने पाटव सपात
पाटवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारत त्वरित समक्त सततानिशे ।

नित्यानरताजस्रासक्ताश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरत-विरता-ऽवरतशब्दा विरामार्था, ततो नञ्समास -अनारतम् ॥ १॥ अवि
रतम् ॥ २॥ अनवरतम् ॥ ३॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥ ४॥ सत-यते सततम् "सम-
स्ततहिते वा" ॥ ३।२।१३९ ॥ इति सभाव ॥ ५ ॥ नास्ति निशाऽन अनिशम्
सा हि विरतिस्थानम्, अनिशमित्ययमपि ॥ ६॥ नियत भव नित्यम्, "नेद्युवे"
॥ ६।३।१७॥ इति त्यच् ॥ ७ ॥ न जस्यतात्येव शालमजसम् "स्म्यन्स" ॥ ५।७।
७९ ॥ इति र ॥ ८ ॥ न सजति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न श्राम्यति स्म अधा तम्
॥ १० ॥ सत-यते सततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामान्य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

दृढसधित्तु सहतम् ।

दृढ सधिरस्य दृढसधि ॥ १ ॥ सह-यते सहतम् ॥ २ ॥

फलिल गहने

फलयते क्षिप्यतेऽनायत् फलिलम्, 'कन्यनि-" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील
॥ १ ॥ गाल्यते व्यासत्वाद् गहनम्, 'विदन" ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपा-
त्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥

कीर्णमाकीर्ण च

सकायते सकर्णं तत्र ॥ १ ॥ सकोलति निर-तराभवति सकुलम् ॥ २ ॥
आकोलत्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कायत काणम् ॥ ४ ॥ आकीयते आकीणम्, एते
पूवाभ्यामेकाया इत्यके ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वाचित छन्नपूरिते ।

मरित निचित व्याप्त

पूर्यते स्म पूर्णं तत्र "णौ दा-तशा-त" ॥ ४।४।७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥
आचीयते स्म आचितम् ॥ २॥ छायते स्म छन्नम् "णौ दा-तशा-त" ॥ ४।४।७४ ॥

रूपुट निपमोज्ञतम् ।

तिष्ठति स्थपुटम्, “ नवुट-” ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युटे निपात्यते ॥ १ ॥
विपम च तदुन्नत च विपमाग्रतम् ॥ २ ॥

अन्यदन्यतरद् भिन्न त्वमेकमितरच्च तत् ॥ १०४ ॥

अनित्य-यत् “ स्थाछामा- ” ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥ बहुना
मध्यऽयद-यतरद् “ बहुना प्रथ डतमथ वा ” ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ इति डतर
॥ २ ॥ भिद्यते भिन्नम् ॥ ३ ॥ स्वक्षति त्वम्, “ कचित् ” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति
ड ॥ ४ ॥ एत्यकम्, यथा-इत्येके म-यते । यत् कात्य - ‘प्रधाना-यासहायेषु सङ्ख्या
या चैक इत्यते’ ॥ ॥ ॥ एतीतरत् “ इण्पूर्व्या कित् ” ॥ (उणा-४३८) ॥
इति तर ॥ ६ ॥ एते भिन्नादन्ये सवनामानि ॥ १०४ ॥

करम्व कनरो मिश्र सपृक्त खचित समा ।

क्रियते करम्व ‘ कृकडि-” ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यम्ब ॥ १ ॥ कृत्यते
कवर ‘ कृच्छिचटि ” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ मिश्रयते मिश्र
॥ ३ ॥ सपृच्यते सपृक्त ॥ ४ ॥ खच्यते खचित ॥ ५ ॥

विविधस्तु बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ १०५ ॥

विचित्रो विध प्रकारोऽस्य विविध ॥ १ ॥ बहु, पृथग् विधोऽस्य बहुविध,
पृथगाविध ॥ २ ॥ ३ ॥ नाना रूपमस्य नानारूप, बहुरूप-पृथग्रूप-नानाविधा
अपि ॥ ४ ॥ १०५ ॥

त्वरित सत्वर तूर्ण शीघ्र क्षिप्र द्रुत लघु ।

चपलाविलम्बिते च

त्वरते स्म त्वरितम् ॥ १ ॥ सह त्वरया वृत्तत सत्वरम् ॥ २ ॥ त्वरते तूर्ण
“ श्वसजप ” ॥ ४ । ४ । ७५ ॥ इति विकल्पेष्टत्वादिवभाव, म-यविभ्रिवि ’ ॥
४ । १ । १०९ ॥ इत्युषा त्वेन ऊट्, ‘ रदादमूर्च्छ-’ ॥ ४ । २ । ६९ ॥ इति कस्य
नत्वम् ॥ ३ ॥ इयायते शीघ्रम् ‘ सूरक्षुर-’ ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत ॥ ४ ॥
क्षिपति क्षिप्रम् ‘ ऋज्यजि ” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् २ ॥ ५ ॥ द्रवति
द्रुतम् ॥ ६ ॥ लक्षते लघु ॥ ७ ॥ चपति चपलम् ॥ ८ ॥ न विलम्बितमविलम्बितम्
॥ ९ ॥ अरमाश्चमङ्गवाऽ येषु वक्ष्य ते ॥

क्षम्पा सम्पातपाटवम् ॥ १०६ ॥

क्षमति क्षम्पा ‘ क्षम्पाशित्पा ॥ (उणा-३००) ॥ इति निपात्यत छालि-

शोऽय 'क्षम्य सम्पातपाटवम्' इति पुस्यन्ते ॥ १ ॥ सपातने पाटव सपात
पाटवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारत त्वनिरत समक्त सततानिशे ।

नित्याननरताजस्त्रासक्ताश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरत-विरता-अरतशब्दा विरामार्था, ततो नञ्समास -अनारतम् ॥ १ ॥ अवि
रतम् ॥ २ ॥ अनवरतम् ॥ ३ ॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥ ४ ॥ सत-यते सततम् "सम-
स्ततहित वा" ॥ ३ । २ । १३९ ॥ इति सभाव ॥ ५ ॥ नास्ति निशाऽत्र अनिशम्
वा हि विरतिस्थानम्, अनिशमित्यव्ययमपि ॥ ६ ॥ नियत भन नित्यम्, "नेष्टुवे"
॥ ६ । ३ । १७ ॥ इति ल्यच् ॥ ७ ॥ न अस्यतात्येव शालमजसम् "स्म्यजस" ॥ ५ । १ ।
७९ ॥ इति र ॥ ८ ॥ न सजति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न श्राम्यति स्म अथा तम्
॥ १० ॥ सत-यते सततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामा य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामा-यम् ॥ २ ॥

दृढसधिस्तु सहतम् ।

दृढ सधिरस्य दृढसधि ॥ १ ॥ सहन्यते सहतम् ॥ २ ॥

कलिल गहने

कटयते क्षिप्यतेऽत्रायत् कलिलम् 'कन्यनि' ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील
॥ १ ॥ गाक्षते व्यासत्वाद् गहनम्, "विदन" ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपा-
त्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥

कीर्णमाकीर्णं च

सकायते सकर्णं तत्र ॥ १ ॥ सकोलति निरतरामवाति सङ्कुलम् ॥ २ ॥
आकोलत्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कीयत कीणम् ॥ ४ ॥ आकीयते आकागम्, एते
पूवा+यामेकाया इत्यने ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वाचित छन्नपूरिते ।

भरित निचित व्याप्त

पूर्यते स्म पूर्णं तत्र "णौ दातशात" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥
आचीयते स्म आचितम् ॥ २ ॥ छाद्यते स्म छन्नम् "णौ दा तशात" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥

रूपट विपमोन्नतम् ।

तिष्ठति स्थपुटम्, “ नवुट-” ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युटे निपात्यते ॥ १ ॥
विपम च तदुन्नत च विपमागतम् ॥ २ ॥

अन्यदन्यतरद् भिन्न त्वमेकमितरच्च तत् ॥ १०४ ॥

अनित्य-यत् “ स्वाधामा- ” ॥ (उणा-३५७) ॥ इति च ॥ १ ॥ बहुना
मध्येऽयद-यतरद् “ बहुना प्रथ दतमथ वा ” ॥ ७ । ३ । ७४ ॥ इति दतर
॥ २ ॥ भिद्यते भिन्नम् ॥ ३ ॥ त्वक्षति त्वम्, “ कश्चित् ” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति
उ ॥ ४ ॥ एत्येकम्, यथा-इत्येके म-यते । यत् काल्य - ‘प्रधाना-यासहायेषु सङ्ख्या
या चैक इष्यते’ ॥ ७ ॥ एतीतरद् “ इण्पूर्व्या कित् ” ॥ (उणा-४३८) ॥
इति तर ॥ ६ ॥ एते भिन्नादन्ये सवनामानि ॥ १०४ ॥

करम्य कजरो मिश्र सपृक्त खचित समा ।

क्रियते करम्य ‘कृकडि-’ ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यम्ब ॥ १ ॥ कूयते
कवर ‘कृच्छिच्छटि ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ मिश्रयते मिश्र
॥ ३ ॥ सपृच्यते सपृक्त ॥ ४ ॥ खच्यते खचित ॥ ५ ॥

विविधस्तु बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ १०५ ॥

विचित्रो विध प्रकारोऽस्य विविध ॥ १ ॥ बहु, पृथग् विधोऽस्य बहुविध,
पृथग्विध ॥ २ ॥ ३ ॥ नाना रूपमस्य नानारूप, बहुरूप-पृथग्रूप-नानाविधा
अपि ॥ ८ ॥ १०५ ॥

त्वरित सत्वर तूर्ण शीघ्र क्षिप्र द्रुत लघु ।

चपलाविलम्बिते च

त्वरते स्म त्वरितम् ॥ १ ॥ सह त्वरया वृत्तव सत्वरम् ॥ २ ॥ त्वरते तूर्ण
“ श्वसजप ” ॥ ४ । ४ । ७५ ॥ इति विकल्पेटत्वादिडभाव, ‘ म यविधिवि ” ॥
४ । १ । १०९ ॥ इत्युणा त्येन ऊट्, ‘ रदादमूच्छ- ” ॥ ४ । २ । ६९ ॥ इति ऋस्य
नत्वम् ॥ ३ ॥ श्यायते शीघ्रम् ‘ खुरक्षुर- ” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत ॥ ४ ॥
क्षिपति क्षिप्रम् ‘ कृज्यजि ” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र ॥ ५ ॥ द्रवति
द्रुतम् ॥ ६ ॥ लघ्वते लघु ॥ ७ ॥ चपति चपलम् ॥ ८ ॥ न विलम्बितमविलम्बितम्
॥ ९ ॥ अरमाशुमङ्क्षवाऽ येषु वक्ष्य ते ॥

क्षम्पा सम्पातपाटवम् ॥ १०६ ॥

चमति क्षम्पा ‘ वम्पाक्षित्पा ’ ॥ (उणा-३००) ॥ इति निपात्यत आलि-

झोऽय 'क्षम्य सम्पातपाटवम्' इति पुस्त्यये ॥ १ ॥ सपातने पाटव सपात
पाटवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारत त्यपिरत समक्त सततानिशे ।

नित्यानरताजस्रासक्ताश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरत-विरता-ऽवरतशब्दा विरामार्था, ततो नञ्समास -अनारतम् ॥ १ ॥ अवि
रतम् ॥ २ ॥ अनवरतम् ॥ ३ ॥ ससजति स्म ससक्तम् ॥ ४ ॥ सत-यते सततम् "सम-
स्ततहिते वा" ॥ ३ । २ । १३९ ॥ इति सभाव ॥ ५ ॥ नास्ति निशाऽन अनिशम्
छा हि विरतिम्यानम्, अनिशमित्यव्ययमपि ॥ ६ ॥ नियतं भव नित्यम्, "नेधुवे" ॥
॥ ६ । ३ । १७ ॥ इति ल्यच् ॥ ७ ॥ न जस्यतीत्येव शालमजसम् "क्षम्यजस" ॥ ५ । १ ।
७९ ॥ इति र ॥ ८ ॥ न सजति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न श्राम्यति स्म अत्रा तम्
॥ १० ॥ सत यते सततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामान्य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामा यम् ॥ २ ॥

दृढसधिस्तु सहतम् ।

दृढ सधिरस्य दृढसधिवि ॥ १ ॥ सह-यते सहतम् ॥ २ ॥

कलिल गहने

कल्यते क्षिप्यतेऽत्रायत् कलिलम् 'कल्यनि-' ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील
॥ १ ॥ गाद्यते व्यासत्वाद् गहनम्, 'विदन' ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपा-
त्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णे तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥

कीर्णमाकीर्णं च

सकायते सकाणं तत्र ॥ १ ॥ सकोलति निर-तराभवति सकुलम् ॥ २ ॥
आकोलत्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कायत काणम् ॥ ४ ॥ आकीयते आकाणम्, एते
पूवा-यामेकाया इत्येके ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वाचित छन्नपूरिते ।

भरित निचित व्याप्त

पूर्यते स्म पूर्णं तत्र "णौ दा-तशा-त" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ १ ॥
आचायते स्म आचितम् ॥ २ ॥ छाद्यते स्म छन्नम् "णौ दा-तशा-त" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥

इति इडभाये आधु , छादितमपि ॥ ३ ॥ पूर्वतः स पूरितम् ॥ ४ ॥ भर सजात
भरितं तारकादिनादित ॥ ५ ॥ निचीयत स गीतम् ॥ ६ ॥ व्याप्यते स्म व्याप्तम्

प्रत्याख्याते निराकृतम् ॥ १०९ ॥

प्रत्यादिष्ट प्रतिक्षिप्तमपविद्ध निरस्तवत्

प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यात प्रतिषिद्ध तत्र ॥ १ ॥ निराक्रियते स्म निरा-
॥ २ ॥ १०९ ॥ प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टम् ॥ ३ ॥ प्रतिभिष्यते स्म प्रतिक्षि-
॥ ४ ॥ अपविष्यते स्म अपविद्धम् ॥ ५ ॥ निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ ६ ॥

परिक्षिप्ते बलायत निवृत्त परिवेष्टितम् ॥ ११० ॥

परिष्कृत परीत च

परिक्षिप्यते स्म परिक्षिप्त तत्र ॥ १ ॥ बलाय संजातोऽस्य बलायतम् ॥ २
नितरां म्रियते निवृत्तम् ॥ ३ ॥ परिवेष्ट्यते स्म परिवेष्टितम् ॥ ४ ॥ ११० ॥ परिष्कृत
परिष्कृतम्, "सपरे कृग " ॥ ४ । ४ । ९१ ॥ इति स्सद् ॥ ५ ॥ पर्वति परातम् ।

त्यक्त तूत्सृष्टमुज्झितम् ।

धृत हीन विधूत च

त्यज्यते स्म त्यक्तम् ॥ १ ॥ उत्सृज्यते स्म उत्सृष्टम् ॥ २ ॥ उज्झयते
उज्झितम् ॥ ३ ॥ धूयते स्म धूतम् ॥ ४ ॥ 'ओहारु त्यागे' हीयते स्म हीनम्, "स
त्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वम्, "इव्यञ्जनेऽपि" ॥ ४ । ३ । ९
इतीत्यम् ॥ ५ ॥ 'धू सौत्र ' विधूयते स्म विधूतम् ॥ ६ ॥

विन्न वित्त विचारिते ॥ १११ ॥

विदिंप् विचरणे विद्यते विन्नम्, वित्त "श्रद्धाग्रा " ॥ ४ । १७६ ॥ इ-
क्तस्य वा नत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ विचायते स्म विचारित तत्र ॥ ३ ॥ १११ ॥

अप्रकृणे त्ववध्वस्त

अवकीयत अवकीणम्, तत्र ॥ १ ॥ अवध्वस्यते अवध्वस्तम् ॥ २ ॥

सवीते रुद्धमावृतम् ।

सवृत पिहित छन्न स्थागित चापवारितम् ॥ ११२ ॥

अन्तर्हित तिरोहितम्

स्येग सवरणे सधीयत सवीतम् 'यजादिवचे किति ॥ ४ । १ । ७९

इति धृत “दीर्घमयोऽत्यम्” ॥ ४ । १ । १०३ ॥ इति दीर्घ , तत्र ॥ १ ॥ रुच्यते
रुद्धम् ॥ २ ॥ आव्रियते आवृतम् ॥ ३ ॥ सन्नियत सधृतम् ॥ ४ ॥ अपिधीयते
पिहितम्, “वाऽप्यो” ॥ ३ । २ । १५६ ॥ इति प्यादेश ॥ ५ ॥ छाद्यते छन्नम्,
छादितमपि ॥ ६ ॥ स्थग्यते स्थगितम् ॥ ७ ॥ अपवायते अपवारितम् ॥ ८ ॥
११२ ॥ अ तर्धत्ते स्म अतर्हितम् ॥ ९ ॥ तिरोधत्ते स्म तिरोहितम् ॥ १० ॥

अन्तर्द्धिस्त्वपवारणम् ।

उदनव्यवधान्तर्द्धापिधानस्थगनानि च ॥ ११३ ॥

व्यवधान तिरोधान

अतर्द्धानम तर्द्धि पुलिङ्ग , “अतर्द्धि” ॥ ५ । ३ । ८९ ॥ इति कौ साधु ॥
१ ॥ अपवार्यते अपवारणम् ॥ २ ॥ छाद्यते छदनम्, छदेशचुरादीना प्रायो णिज त
त्वाणिचोऽभाय , छदिद त इति केचित् ॥ ३ ॥ व्यवधान व्यवधा ‘उत्सगादात’
॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यद् ॥ ४ ॥ अन्तर्द्धानम-तर्द्धा ‘मृगयच्छा-’ ॥ ५ । ३ ।
१०१ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ पिधायते पिधानम् ॥ ६ ॥ स्थग्यते स्थगनम् ॥ ७ ॥
११३ ॥ व्यव्रीयते व्यवधानम् ॥ ८ ॥ तिरोधीयते तिरोधानम् ॥ ९ ॥

दर्शित तु प्रकाशितम् ।

आविष्कृत प्रकटित

दश्यते स्म दर्शितम् ॥ १ ॥ प्रकाश्यते स्म प्रकाशितम् ॥ २ ॥ आविष्कियते
स्म आविष्कृतम् “निदुग्धिरावि-” ॥ ९ । ३ । ९ ॥ इति पत्वम्, प्रादुष्कृतमपि ॥ ३ ॥
प्रकट्यते स्म प्रकटितम् ॥ ४ ॥

उच्चण्ड त्वलम्बितम् ॥ ११४ ॥

उच्चण्डेऽवलम्बमानमुच्चण्डम् ॥ १ ॥ अवलम्बते स्म अवलम्बितम् ॥ ८ ॥ ११४ ॥

अनादृतमज्ञात् ज्ञात मानित गणित मतम् ।

न आद्रियते स्म अनादृतम् ॥ १ ॥ अवशब्दाज् ज्ञातादयश्चराश्च - अवज्ञायते
अवज्ञातम् ॥ २ ॥ अवमान्यते अवमानितम् ॥ ३ ॥ अवगण्यते अवगणितम् ॥ ४ ॥
अवमन्यते अवमतम् ॥ ५ ॥

रीढाऽवज्ञाऽवहेलान्यसूर्क्षण चाप्यनादरे ॥ ११५ ॥

‘रिहि कत्यनादीं सौत्र रेहण राटा मिदादित्वात् साधु ॥ १ ॥ अवज्ञा
नगवता, अवमाननाऽवगणने आप ॥ २ ॥ इड् अनादर’ अवहेलनमनदल

इति इडमाये छाधु , छादितपि ॥ ३ ॥ पूर्यते स्म पूरितम् ॥ ४ ॥ भर सजाताऽस्य
भरितं तारकादिरर्भादित ॥ ५ ॥ निवीयत स्म निवितम् ॥ ६ ॥ व्याप्यते स्म व्याप्तम् ॥ ७ ॥

प्रत्याख्याते निराकृतम् ॥ १०९ ॥

प्रत्यादिष्ट प्रतिक्षिप्तमपविद्ध निरस्तवत्

प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यात प्रतिविद्ध तत्र ॥ १ ॥ निराक्रियते स्म निराकृतम्
॥ २ ॥ १०९ ॥ प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टम् ॥ ३ ॥ प्रतिक्षिप्यते स्म प्रतिक्षिप्तम्
॥ ४ ॥ अपविध्यते स्म अपविद्धम् ॥ ५ ॥ निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ ६ ॥

परिक्षिप्ते वलयित निवृत्त परिवेष्टितम् ॥ ११० ॥

परिष्कृत परीत च

परिक्षिप्यते स्म परिक्षिप्त तत्र ॥ १ ॥ वलय सजातोऽस्य वलयितम् ॥ २ ॥
निवृत्तं प्रियते निवृत्तम् ॥ ३ ॥ परिवेष्ट्यते स्म परिवेष्टितम् ॥ ४ ॥ ११० ॥ परिष्कियते स्म
परिष्कृतम्, "सपरे कृग " ॥ ४ । ४ । ९१ ॥ इति स्तब् ॥ ५ ॥ पर्येति परीतम् ॥ ६ ॥

त्यक्त तुत्सृष्टमुज्झितम् ।

धूत हीन विधूत च

त्यज्यते स्म त्यक्तम् ॥ १ ॥ उत्सृज्यते स्म उत्सृष्टम् ॥ २ ॥ उज्ज्यते स्म
उज्झितम् ॥ ३ ॥ धूयते स्म धूतम् ॥ ४ ॥ 'ओहाक् स्यागे' हायते स्म हीनम्, "सूय
स्यादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वम्, 'इव्यज्जनेऽयपि' ॥ ४ । ३ । ९७ ॥
इतालम् ॥ ५ ॥ धू सोत्र ' विधूयते स्म विधूतम् ॥ ६ ॥

विन्न वित्त विचारिते ॥ १११ ॥

विदिप् विच रणे विद्यते विन्नम्, वित्त "कृहाघ्रा " ॥ ४ । १ । ७६ ॥ इति
कस्य वा नत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ विचार्यते स्म विचारित तत्र ॥ ३ ॥ १११ ॥

अवकीणे अवध्वस्त

अवकायत अवकीणम्, तत्र ॥ १ ॥ अवध्वस्यते अवध्वस्तम् ॥ २ ॥

सवीते रुद्धमावृतम् ।

समृत पिहित छन्न स्थगित चापवारितम् ॥ ११२ ॥

अन्तर्हित तिरोहितम्

व्येग्न सघरणे सवायत सवीतम् 'भ्यज्जादिवने किति ॥ ४ । १ । ७९ ॥

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षिप्तम् ॥ ६ ॥ 'इरण् क्षेपे' इत्यस्य इरितम्, चोदितमपि ॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्धलिप्ते

दिह्यते दिग्धम् ॥ १ ॥ लिप्यते लिप्तम् ॥ २ ॥

रुणभुग्ने

समे इति सवध्यते, एवमुत्तरेष्वपि । रुजति स्म रुणम् ॥ १ ॥ भुजति स्म भुम्, "सूयत्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति ऋस्य नत्वम् ॥ २ ॥

रूपितगुण्डिते ।

रूप्यते रूपितम्, रूपिलौकिको व्याप्यथ, यथा—'अन्तरिरेणुरूपित' ॥ १ ॥ गुण्यते स्म गुण्डितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुह्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मूषितमूषिते

'मुपश् स्तेये' मूष्यते स्म मूषितम् ॥ १ ॥ 'मूष स्तेये' मूष्यते स्म मूषितम् ॥ २ ॥

गुणिताहते ॥ ११९ ॥

गुण्यते गुणितम् ॥ १ ॥ आहयते आहतम् ॥ २ ॥ १ १ ॥

स्यानिशात शित शात निशित तेजित क्षणुतम् ।

निशायते स्म निशातम्, निशितम्, "छाशोवा" ॥ ४ । ४ । १७ ॥ इति वा इत्वम् ॥ १ ॥ एव शितम् ॥ २ ॥ शातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यते स्म तेजितम् ॥ ५ ॥ क्षण्यते स्म क्षणुतम् ॥ ६ ॥

वृते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रियते वृत्तस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृत्त्यते वृत्त ॥ २ ॥ वावृत्त्यते वावृत्त, 'वावृत्त विवरणे' दिवादावपरपठित यद्वाट्टि—'ततो वावृत्तमानसा' इति ॥ ३ ॥

हीतहीणौ तु लजिते ॥ १२० ॥

जिहति स्म हीत हीण "ऋहीप्रा" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति ऋस्य वा नत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ लज्जा सनाताऽस्य लजितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

सगूढ स्यात् सकलिते

सगुप्यते स्म सगूढ ॥ १ ॥ सगुप्यते स्म सकलितस्तत्र ॥ २ ॥

त्रिलिङ्ग ॥ ३ ॥ न सूक्ष्यते असूक्ष्णम्, न सुष्ठु उक्ष्णमसूक्ष्णमित्यर्थे ॥ ४ ॥ ११५ ॥

उन्मूलितमावर्हित स्यादुत्पादितमुद्धृतम् ।

उन्मूल्यते स्म उन्मूलितम् ॥ १ ॥ आवर्ण्यते स्म आवर्हितम् ॥ २ ॥ उत्पा-
द्यते स्म उत्पादितम् ॥ ३ ॥ उत्रियत स्म उद्धृतम् ॥ ४ ॥

प्रेक्ष्योलित तरलित ललित प्रेक्षित धृतम् ॥ ११६ ॥

चलित कम्पित धूत वेष्टिता दोलिते अपि ।

‘प्रेक्ष्योलित-दोलितश्च श्रुरादावपरपठितौ’ प्रेक्ष्योल्यते प्रेक्ष्योलितम् ॥ १ ॥ तरल-
क्रियते तरलितम् ॥ २ ॥ ‘ललि सौत्र लल्यते ललितम् ॥ ३ ॥ प्रेक्ष्यते प्रेक्षितम्
॥ ४ ॥ धु स्वादिरपरपठित, धूयते धृतम् ॥ ५ ॥ ११६ ॥ चलयते चलितम् ॥ ६ ॥
कम्प्यते कम्पितम् ॥ ७ ॥ धूयते धूतम् ॥ ८ ॥ वेष्ट्यते वेष्टितम् ॥ ९ ॥ अ-दोल्यते
स्म अ-दोलितम् ॥ १० ॥

दोला प्रेक्षोलन प्रेक्ष्वा

दोलः दोला “भीषिभूषि-” ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ प्रेक्षोल्यते
प्रेक्षोलनम् ॥ २ ॥ प्रेक्ष्ण प्रेक्ष्वा, अ-दोलनमपि ॥ ३ ॥

फाण्ट कृतमयत्नत ॥ ११७ ॥

फणताति “क्षुब्धविरिद्ध” ॥ ४।४।७० ॥ इति के निपातनात् फण्टम्,
यदधपितम्, अपिष्टम् उदकमपक्वमात्राद्विमकरसमौषध कषयादि अग्निना तप्त यक्षी-
र्षदुष्ण तत् फाण्टमित्येके, यथा-‘फाण्टाभिरद्भिश्चाचामेद्’ इति कबुष्णाभिरित्यनायासो
गम्यते, अनायास पुरयोऽथो वा फाण्टशब्देनाभिधीयते इत्यर्थे, यथा-‘फाण्टात्रि
त्राजपाणय इति ॥ १ ॥ ११७ ॥

अध क्षिप्त न्यञ्चित स्यात्

अध क्षिप्यते स्म अध क्षिप्तम् ॥ १ ॥ न्यञ्च्यते स्म न्यञ्चितम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वक्षिप्तमुदञ्चितम् ।

ऊर्ध्वे क्षिप्यते स्म ऊर्ध्वक्षिप्तम् ॥ १ ॥ उदञ्च्यते स्म उदञ्चितम्, उदत्तमपि ॥ २ ॥

नुन्ननुत्तास्त्वनिष्ठयूतान्याविद्ध क्षिप्तमीरितम् ॥ ११८ ॥

नुद्यते स्म नुन्नम्, “ऋहीप्रा” ॥ ४।२।७६ ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ १ ॥ पक्ष-
नुत्तम् ॥ २ ॥ अस्थते स्म अस्तम् ॥ ३ ॥ निष्ठिव्यत स्म निष्ठयूतम् “अनुनासिके
व ह्रस्व शङ्” ॥ ४।१।१०८ ॥ इत्यूलम् ॥ ४ ॥ आविध्यते स्म आविद्धम्

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षिप्तम् ॥ ६ ॥ 'इरणू क्षेपे' इत्यस्य इरितम्, चोदितमपि
॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्धलिप्ते

दिह्यते दिग्धम् ॥ १ ॥ लिप्यते लिप्तम् ॥ २ ॥

रुग्णभुम्ने

समे इति सवध्यते, एवमुत्तरेष्वपि । रुजति स्म रुग्णम् ॥ १ ॥ भुजति स्म भुम्नम्,
"सूयत्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ २ ॥

रूपितगुण्डिते ।

हृष्यते रूपितम् रूपिलौकिको व्याप्यथ, यथा—'अतगिरिरेणुरूपित' ॥ १ ॥
गुण्यते स्म गुण्डितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुह्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मुषितमूषिते

'मुपश् स्तये' मुष्यते स्म मुषितम् ॥ १ ॥ 'मूष स्तेये' मूष्यते स्म मूषितम् ॥ २ ॥

गुणिताहते ॥ ११९ ॥

गुण्यते गुणितम् ॥ १ ॥ आहृयते आहृतम् ॥ २ ॥ १२० ॥

स्यानिशात शित शात निशित तेजित क्षणुतम् ।

निशायते स्म निशातम्, निशितम् 'छाशोवा' ॥ ४ । ४ । १० ॥ इति वा इत्थम्
॥ १ ॥ एव शितम् ॥ २ ॥ शातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यते स्म तेजितम् ॥ ५ ॥
क्षण्यते स्म क्षणुतम् ॥ ६ ॥

वृते वृत्तवावृत्तौ

व्रियते वृत्तस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृत्त्यते वत्त ॥ २ ॥ वावृत्त्यते वावृत्त, वावृत्त
विवरणे' दिवादावपरपठित, यद्गद्वि—'ततो वावृत्तमानसा' इति ॥ ३ ॥

हीतहीणौ लु लज्जिते ॥ १२० ॥

जिहति स्म हीत हीण 'ऋहीघ्रा' ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम्
॥ १ ॥ २ ॥ लज्जा सत्ताताऽस्य लजितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

सगृढ स्यात् सकलिते

सगृह्यते स्म सगृह् ॥ १ ॥ सकन्यते स्म सकलितस्तत्र ॥ २ ॥

प्रिलिङ्ग ॥३॥ न सूक्ष्यते असूक्ष्णम् न सुष्ठु उच्छृणमसूक्ष्णमित्य ये ॥४॥ ११५॥

उन्मूलितमावर्हित स्यादुत्पादितमुद्धृतम् ।

उन्मूल्यते स्म उन्मूलितम् ॥ १ ॥ आवर्ण्यते स्म आवर्हितम् ॥ २ ॥ उत्पद्यते स्म उत्पादितम् ॥ ३ ॥ उद्ध्रियते स्म उद्धृतम् ॥ ४ ॥

प्रेङ्खोलित तरलित छलित प्रेङ्खित धृतम् ॥ ११६ ॥

चलित कम्पित धूत वेष्टिता दोलिते अपि ।

‘प्रेङ्खालिर-दोलिङ्ग इतुरादावपरपठिती’ प्रेङ्खोरयते प्रेङ्खोलितम् ॥ १॥ तरलं क्रियते तरलितम् ॥२॥ ‘छलि सौत्र’ छन्यते छलितम् ॥३॥ प्रङ्खन्यते प्रेङ्खितम् ॥ ४ ॥ ॥ स्वादिरपरपठित , धूयते धृतम् ॥ ५ ॥ ११६ ॥ चलयते चलितम् ॥६॥ कम्पयते कम्पितम् ॥ ७ ॥ धूयते धूतम् ॥ ८ ॥ वेष्टयते वेष्टितम् ॥९॥ अ-दोलयते स्म अ-दोलितम् ॥ १० ॥

दोला प्रेङ्खोलन प्रेङ्खा

दोलन दोला “ ओपिभूषि- ” ॥ ५ । ३ । १०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ प्रेङ्खोलयते प्रेङ्खोलनम् ॥ २ ॥ प्रेङ्खण प्रेङ्खा, अ-दोलनमपि ॥ ३ ॥

फाण्ट कृतमयलत ॥ ११७ ॥

फणताति ‘क्षुब्धविरिञ्च’ ॥ ४ । ४ । ७० ॥ इति कौ निपातनात् फाण्टम्, यदध्वपितम्, आपिष्टम् सदकसपकमात्राद्विमत्तरसमौषध कषायादि अमिना तप्त यदी-धदुष्ण तत् फाण्टमित्येके, यथा-‘फाण्टाभिरद्भिराचामेद्’ इति कबुष्णाभिरित्यनायासो गम्यत, अनायास पुरुषोऽ यो वा फाण्टशब्देनाभिधीयते इत्य-ये, यथा-‘फाण्टात्रि प्राज्ञपाणय इति ॥ १ ॥ ११७ ॥

अध क्षिप्त न्यञ्चित स्यात्

अध क्षिप्यते स्म अध क्षिप्तम् ॥ १ ॥ न्यञ्च्यते स्म न्यञ्चितम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वक्षिप्तमुदञ्चितम् ।

ऊर्ध्व क्षिप्यते स्म ऊर्ध्वक्षिप्तम् ॥ १ ॥ उदञ्च्यते स्म उदञ्चितम्, उदत्तमपि ॥ २ ॥

नुन्ननुत्तास्तनिष्ठयूतान्याविद्ध क्षिप्तमीरितम् ॥ ११८ ॥

नुयते स्म नुप्तम्, “ऋहीष्ठा” ॥४ । २ । ७६॥ इति कस्य नत्वम् ॥ १ ॥ पक्ष नुत्तम् ॥ २ ॥ अस्त्यते स्म अस्तम् ॥ ३ ॥ निष्ठीव्यत स्म निष्ठयूतम् ‘अनुनासिके च छ्व शृ’ ॥ ४ । १ । १०८ ॥ इत्यूलम् ॥ ४ ॥ आविध्यते स्म आविद्धम्

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षिप्तम् ॥ ६ ॥ 'ईरण् क्षेपे' इत्यस्य इरितम्, चोदितमपि ॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्घलिप्ते

दिह्यते दिग्धम् ॥ १ ॥ लिप्यते लिप्तम् ॥ २ ॥

रुग्णभुग्ने

समे इति सयध्यते, एवमुत्तरेष्वपि । रुजति स्म रुग्णम् ॥ १ ॥ भुजति स्म भुग्मम्, "सूयत्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति ऋस्य नत्वम् ॥ २ ॥

रूपितगुण्डिते ।

हृष्यते रूपितम् रूपिलौकिको व्याख्यय, यथा—'अतगिरिरेणुरूपित' ॥ १ ॥ गुण्ण्यते स्म गुण्डितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुप्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मुपितमूपिते

'मुपश् स्तये' मुप्यते स्म मुपितम् ॥ १ ॥ 'मूप स्तेये' मूप्यते स्म मूपितम् ॥ २ ॥

गुणिताहते ॥ ११९ ॥

गुण्यते गुणितम् ॥ १ ॥ आहृयते आहृतम् ॥ २ ॥ १ १ ॥

स्यानिशात शित शात निशित तेजित क्षणुतम् ।

निशायते स्म निशातम् निशितम्, "छाशोवा" ॥ ४ । ४ । १२ ॥ इति वा इत्वम् ॥ १ ॥ एव शितम् ॥ २ ॥ शातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यते स्म तेजितम् ॥ ५ ॥ क्षण्यते स्म क्षणुतम् ॥ ६ ॥

वृते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रियते वृत्तस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृत्त्यते वस्त ॥ २ ॥ वावृत्त्यते वावृत्त, 'वावृत्त विवरण' दिवादावपरपठित यद्भट्टि—'ततो वावृत्तमानसा' इति ॥ ३ ॥

हीतहीणौ तु लज्जिते ॥ १२० ॥

जिहति स्म हीत हीण "ऋद्गीघ्रा" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति ऋस्य वा नत्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ लजा सजाताऽस्य लज्जितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

सगूढ स्यात् सकलिते

सगुप्यते स्म सगूढ ॥ १ ॥ ससृत्यते स्म सकलितस्तत्र ॥ २ ॥

त्रिलिङ्ग ॥३॥ न सूक्ष्यते असूक्ष्णम् ७ मुष्ट उक्ष्णमसूक्ष्णमित्य ये ॥४॥ ११५॥

उन्मूलितमावर्हित स्यादुत्पाटितमुद्धृतम् ।

उमूयते स्म उन्मूलितम् ॥ १ ॥ आवयते स्म आवर्हितम् ॥ २ ॥ उत्पा
यते स्म उत्पाटितम् ॥ ३ ॥ उद्ध्रियते स्म उद्धृतम् ॥ ४ ॥

प्रेङ्खोलित तरलित छलित प्रेङ्खित धृतम् ॥ ११६ ॥

चलित कम्पित धूत वेष्टितादोलिते अपि ।

‘प्रेङ्खोलिर-दोलिध श्चुरादायपरपठिती’ प्रेङ्खोल्यते प्रेङ्खोलितम् ॥ १॥ तरल
क्रियते तरलितम् ॥२॥ ‘लुलि सौत्र’ लुन्यते छलितम् ॥३॥ प्रेङ्खयते प्रेङ्खितम्
॥ ४ ॥ धु स्वादिरपरपठित , धूयते धृतम् ॥ ५ ॥ ११६ ॥ चलयते चलितम् ॥६॥
कम्पयते कम्पितम् ॥ ७ ॥ धूयते धूतम् ॥ ८ ॥ वेष्टयते वेष्टितम् ॥९॥ अ-दोलयते
स्म अ-दोलितम् ॥ १० ॥

दोला प्रेङ्खोलन प्रेङ्खा

दोलन दोला “भीषिभूषि-” ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ प्रेङ्खोरयते
प्रेङ्खोलनम् ॥ २ ॥ प्रेङ्खण प्रेङ्खा अ-दोलनमपि ॥ ३ ॥

फाण्ट कृतमयत्नत ॥ ११७ ॥

फणतीति ‘क्षु-धविरिन्ध’ ॥ ४।४।७० ॥ इति के निपातनात् फाण्टम्,
यदभपितम्, आपिटम्, उदकसपकमात्राद्विभक्तसमौषध कषायादि आपना तप्त यदी-
यदुष्ण तत् फाण्टमित्येके, यथा-‘फाण्टाभिरद्भिराचामेद्’ इति कदुष्णाभिरित्यनायासो
गम्यते अनायास पुरुषोऽ यो वा फाण्टशब्देनाभिधीयते इत्य ये यथा-‘फाण्टात्रि
श्राञ्जपाणय इति ॥ १ ॥ ११७ ॥

अध क्षिप्त न्यञ्जित स्यात्

अध क्षिप्यते स्म अध क्षिप्तम् ॥ १ ॥ न्यञ्ज्यते स्म न्यञ्जितम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वक्षिप्तमुदञ्चितम् ।

ऊर्ध्व क्षिप्यते स्म ऊर्ध्वक्षिप्तम् ॥ १ ॥ उदञ्ज्यते स्म उदञ्चितम् उदस्तमपि ॥ २ ॥

नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूतान्याविद्ध क्षिप्तमीरितम् ॥ ११८ ॥

नुयते स्म नुप्तम्, ‘ऊहीघ्रा’ ॥ ४।३।७६ ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ १ ॥ पक्षे
नुत्तम् ॥ २ ॥ अस्त्यते स्म अस्तम् ॥ ३ ॥ निष्ठीयते स्म निष्ठ्यूतम् ‘अनुनासिके
च छ्व शर्’ ॥ ४।१।१०८ ॥ इत्यूलम् ॥ ४ ॥ आविध्यते स्म आविद्धम्

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षिप्तम् ॥ ६ ॥ 'इरण् क्षेपे' इत्यस्य शरितम्, चोदितमपि ॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्धलिप्ते

दिक्षते दिग्धम् ॥ १ ॥ लिप्यते लिप्तम् ॥ २ ॥

रुग्णभुग्ने

समे इति सवध्यत, एतमुत्तरेष्वपि । रुजति स्म रुग्णम् ॥ १ ॥ भुजति स्म भुग्म्,
"सूयत्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ २ ॥

रूपितगुण्डिते ।

रूप्यते रूपितम् रूपिलौकिको व्याप्यथ, यथा—'अतगिरिरेणुरूपित' ॥ १ ॥
गुण्डयते स्म गुण्डितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुप्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मुपितमूपिते

'मुपश् स्तेये' मुप्यते स्म मुपितम् ॥ १ ॥ 'मूप स्तेये' मूप्यते स्म मूपितम् ॥ २ ॥

गुणिताहते ॥ ११९ ॥

गुण्यते गुणितम् ॥ १ ॥ आह्वयते आहृतम् ॥ २ ॥ १ १ ॥

स्यान्निशात शित शत निशित तेजित क्षणुतम् ।

निशायते स्म निशातम् निशितम्, "छाशोवा" ॥ ४ । ४ । १७ ॥ इति वा इत्थम् ॥ १ ॥ एव शितम् ॥ २ ॥ शतम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यते स्म तेजितम् ॥ ५ ॥
क्षणयते स्म क्षणुतम् ॥ ६ ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रियते वृत्तस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृत्त्यते वृत्त ॥ २ ॥ वावृत्त्यते वावृत्त, 'वावृत्त
विवरण' दिवादावपरपठित यद्गृह्णति—'ततो वावृत्तमानसा' इति ॥ ३ ॥

हीतहीणौ तु लज्जिते ॥ १२० ॥

जिहति स्म हीत हीण "ऋहीघ्रा" ॥ ४ । २ । ७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ लज्जा सजाताऽस्य लज्जितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

सगूढ स्यात् सकलिते

सगुह्यते स्म सगूढ ॥ १ ॥ समत्यते स्म सकलितस्तत्र ॥ २ ॥

संयोजित उपाहिते ।

संयोज्यते स्म संयोजित ॥ १ ॥ उपाधायते स्म उपाहितस्तत्र ॥ २ ॥

पाके परिणत

पच्यते स्म पक्वम्, “क्षेपुपिपचो मक्कनम्” ॥ ४।२।७८ ॥ इति साधु, तत्र ॥ १ ॥ परिणमते स्म परिणतम् ॥ २ ॥

पाके क्षीराज्यहविषा शृतम् ॥ १२१ ॥

ध्रायते स्म शृत क्षारादि “अ शृतं हाव क्षार” ॥ ४।१।१०० ॥ इति साधु, ध्राप्यते वा “अप प्रयोक्त्रैक्य” ॥ ४।१।१०१ ॥ इति साधु ॥ १॥१२१॥

निष्पन्न कथिते

नि शेषेण पक्व निष्पन्नम् ॥ १ ॥ कथ्यते स्म कथितम्, तत्र ॥ २ ॥

प्लुष्टप्लुष्टदग्धोपिता समा ।

प्लुष्यते प्लुष्ट ॥ १॥ शुष्यते शुष्ट ॥ २ ॥ दग्ध्यते दग्ध ॥ ३ ॥ उप्यते उपित, उपेयतातरेण अत्रेह ॥ ४ ॥

तनूकृते त्वष्टतष्टौ

अतनुस्तनु कियते स्म तनूकृतस्तत्र ॥ १ ॥ त्वक्ष्यते स्म त्वष्ट ॥ २ ॥ तक्ष्यते स्म तष्ट ॥ ३ ॥

विद्धे छिद्रितवेधितौ ॥ १२२ ॥

‘व्यधन् ताडन’ विध्यते स्म विद्धस्तत्र ‘ज्याव्यध विडति’ ॥ ४।१।८१ ॥ इति धृत् ॥ १॥ छिद्रयते स्म छिद्रित, छिद्र सजातमस्य वा ॥ २ ॥ ‘विधत् विधाने’ इत्यस्य ण्य तस्य के वधित ॥ ३ ॥ १२२ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सिध्यति स्म सिद्धम् तत्र ॥ १ ॥ निवर्तते स्म निवृत्तम् ॥ २ ॥ निष्पद्यते स्म निष्पन्न ॥ ३ ॥

विलीने द्रुतविद्रुतौ ।

विलीयते स्म विलानस्तत्र सूयत्यादित्वात् क्लृप्त नत्वम् ॥ १ ॥ द्रवति स्म द्रुत ॥ २ ॥ एव विद्रुत ॥ ३ ॥

उत प्रोते

‘वेणु त तुस-ताने’ ऊयते स्म उतम्, “यजादिवचे किति” ॥ ४ । १ । ७९ ॥
इति गृत् ॥ १ ॥ प्रोयते स्म प्रोतम्, तत्र ॥ २ ॥

स्यूतमूतमुत च त-तुस-तते ॥ १२३ ॥

सीव्यते स्म स्यूतम्, “अनुनासिके च ह्रस्व शृट्” ॥ ४ । १ । १०८ ॥ इत्यूत्वम्
॥ १ ॥ ‘ऊयैङ् ॥ तुम-ताने’ ऊयते स्म ऊनम्, “ग्वो ष्वय्यञ्जने-” ॥ ४ । ४ । १२९ ॥
इति यलोप ॥ २ ॥ ‘वेणु त-तुस-ताने’ इत्यस्य गृप्ति उतम् ॥ ३ ॥ त-तुभि स-तत
विस्तृतम्, तत्र ॥ ४ ॥ १२३ ॥

पाटित दारित भिन्ने

पाव्यते स्म पाटितम् ॥ १ ॥ दार्यते स्म दारितम् ॥ २ ॥ भियत स्म भिन्न
तत्र ॥ ३ ॥

विदर स्फुटन भिदा ।

विदरण विदर ॥ १ ॥ स्फुट्यत स्फुटनम्, कुटादित्वाद् शुणाभाव ॥ २ ॥
भेदन भिदा “भदादय ” ॥ ५ । ३ । १०८ ॥ इत्यङ्, भिदाप ॥ ३ ॥

अङ्गीकृत प्रतिज्ञातमूरीकृतोरुरीकृते ॥ १२४ ॥

सश्रुतमभ्युपगतमुररीकृतमाश्रुतम् ।

सगीर्ण प्रतिश्रुत च

अनङ्गमङ्ग क्रिया स्म अङ्गाकृतम् कक्षाकृत स्वाकृते अपि ॥ १ ॥ प्रतिज्ञायते
स्म प्रतिज्ञातम् ॥ २ ॥ ऊराकथत स्म ऊराकृतम् ॥ ३ ॥ एव ऊरुरीकृतम् ॥ ४ ॥
ऊराकृतम् ऊयायाना त्रयाणा ‘ऊयायनुरुरण ’ ॥ ३ । १ । २ ॥ इति गतिसज्ञाया
“गतिक्र यस्तत्पुरुष ” ॥ ३ । १ । ८२ ॥ इति समास ॥ ५ ॥ १२४ ॥ सश्रयते
स्म सश्रुतम् ॥ ६ ॥ अभ्युपगम्यत स्म अभ्युपगतम् ॥ ७ ॥ आश्रूयते स्म आश्रुतम्
॥ ८ ॥ सगीयत स्म सगाणम् ॥ ९ ॥ प्रतिश्रूयत स्म प्रातश्रुतम् ॥ १० ॥

छिन्ने लून छित दितम् ॥ १२५ ॥

छेदित सण्डित वृक्कण कृत

छियते स्म छिन तत्र ॥ १ ॥ लयते लून त्वादित्वात् कस्य नत्वम् ॥ २ ॥
छायते छितम् ‘छाशोवा’ ॥ ४ । ४ । १२ ॥ इति इत्वम् छातमपि ॥ ३ ॥ ‘दो ददन’
दायते दितम्, ‘दोसोमास्थ ’ ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इतात्वम् ॥ ४ ॥ १२५ ॥ छदण
द्विधाकरणे छेयते छादकम् ॥ ५ ॥ सण्जते सण्डितम् ॥ ६ ॥ वृक्कयत वृक्कणम् ‘सूय

संयोजित उपाहिते ।

संयोज्यते स्म संयोजित ॥ १ ॥ उपाधायत स्म उपाहितस्तत्र ॥ २ ॥

पके परिणत

पच्यते स्म पक्वम्, 'क्षेपुपिपचो मकनम्' ॥ ४।२।७८ ॥ इति साधु, तत्र ॥ १ ॥ परिणमत स्म परिणतम् ॥ २ ॥

पाके क्षीराज्यहविषा शृतम् ॥ १२१ ॥

श्रायते स्म शृत क्षीरादि "अ शृतं हवि क्षार" ॥ ४।१।१०० ॥ इति साधु, श्रायत वा 'अप प्रयोजनैक्य' ॥ ४।१।१०१ ॥ इति साधु ॥ १॥१२१॥

निष्पक्व कथिते

नि शेषेण पक्व निष्पक्वम् ॥ १ ॥ कथ्यते स्म कथितम्, तत्र ॥ २ ॥

प्लुष्टप्रुष्टदग्धोपिता समा ।

प्लुप्यते प्लुष्ट ॥ १ ॥ प्रुप्यते प्रुष्ट ॥ २ ॥ दग्धते दग्ध ॥ ३ ॥ उप्यते उपित, उपेयतातरेण अनेष्ट ॥ ४ ॥

तनूकृते त्वष्टतष्टौ

अतनुस्तनु क्रियते स्म तनूकृतस्तत्र ॥ १ ॥ त्रक्ष्यते स्म त्वष्ट ॥ २ ॥ तक्ष्यते स्म तष्ट ॥ ३ ॥

विद्धे छिद्रितवेधितौ ॥ १२२ ॥

'व्यधन् ताडन' विध्यते स्म विद्धस्तत्र "ज्याव्यध विद्धति" ॥ ४।१।८१ ॥ इति व्युत् ॥ १ ॥ छिद्रयत स्म छिद्रित, छिद्र सजातमस्य वा ॥ २ ॥ 'विधत् विधान' इत्यस्य व्य तस्य के बाधित ॥ ३ ॥ १२२ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सिध्यति स्म सिद्धम्, तत्र ॥ १ ॥ निर्वृत्तते स्म निर्वृत्तम् ॥ २ ॥ निष्पद्यते स्म निष्पन्न ॥ ३ ॥

विलीने द्रुतविद्रुतौ ।

विलीयते स्म विलानस्तत्र सूयस्यादित्वात् कस्य नत्वम् ॥ १ ॥ द्रवति स्म द्रुत ॥ २ ॥ एव विद्रुत ॥ ३ ॥

उत प्रीते

‘वैष्णु त तुसन्ताने’ ऊयते स्म उतम् “यजादिवचे किति” ॥ ४ । १ । ७९ ॥
इति गृह्य ॥ १ ॥ प्रोयते स्म प्रोतम्, तत्र ॥ २ ॥

स्यूतमूतमुत च त तुसन्तते ॥ १२३ ॥

सी यते स्म स्यूतम्, “अनुनासिक च छ्व श्रुत्” ॥ ४ । १ । १०८ ॥ इत्युत्वम्
॥ १ ॥ ऊयैद् त तुसन्तान’ ऊयते स्म ऊनम्, “ग्वा प्वय्यञ्जने-” ॥ ४ । १ । १२१ ॥
इति यलोप ॥ २ ॥ ‘वैष्णु त तुसन्तान’ इत्यस्य गृह्ये उतम् ॥ ३ ॥ त तुभि सन्तत
विस्तृतम्, तत्र ॥ ४ ॥ १२३ ॥

पाटित दारित भिने

पाट्यते स्म पाटतम् ॥ १ ॥ दार्यते स्म दारितम् ॥ २ ॥ भिद्यत स्म भिन्न
तत्र ॥ ३ ॥

विदर स्फुटन मिदा ।

विदरण विदर ॥ १ ॥ स्फुट्यत स्फुटनम्, कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ २ ॥
भेदन मिदा “भिदादय ” ॥ ५ । ३ । १०८ ॥ इत्यङ्, मिदाप ॥ ३ ॥

अङ्गीकृत प्रतिज्ञातमूरीकृतोरूरीकृते ॥ १२४ ॥

सश्रुतमभ्युपगतमुररीकृतमाश्रुतम् ।

सगीर्ण प्रतिश्रुत च

अनङ्गमङ्ग क्रिया स्म अङ्गाकृतम् कक्षाकृत स्वाकृते अपि ॥ १ ॥ पतिज्ञायते
स्म प्रतिज्ञातम् ॥ २ ॥ ऊराकृत्यत स्म ऊराकृतम् ॥ ३ ॥ एय उररीकृतम् ॥ ४ ॥
उरराकृतम् ऊयागाना त्रयाणा ऊयायनुररण ” ॥ ३ । १ । १० ॥ इति गतिसङ्गाया
“गतिक् यस्तत्पुरुष ” ॥ ३ । १ । ४२ ॥ इति समास ॥ ५ ॥ १२४ ॥ सश्रुयते
स्म सश्रुतम् ॥ ६ ॥ अभ्युपगम्यत स्म अभ्युपगतम् ॥ ७ ॥ आश्रुयते स्म आश्रुतम्
॥ ८ ॥ सगीयत स्म सगाणम् ॥ ९ ॥ प्रतिश्रुयते स्म प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥

छिन्ने छन छित दितम् ॥ १२५ ॥

छेदित सण्डित वृक्ण कृत्

छिद्यते स्म छिन तत्र ॥ १ ॥ छयत छन त्वादित्वात् कस्य नत्वम् ॥ २ ॥
छायते छितम् छाशोवा” ॥ ४ । ४ । १० ॥ इति इत्वम् छातमपि ॥ ३ ॥ दो छदन’
दायते दितम्, “दोसामास्य ” ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इनात्वम् ॥ ४ ॥ १२५ ॥ छदण्
द्वैधाकरणे’ छेद्यत छादकम् ॥ ५ ॥ सण्डयत सण्डितम् ॥ ६ ॥ वृक्णयत वक्णम् ‘सूय

त्यादि ० ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वे “कादशोऽपि” ॥ २ । १ । ६१ ॥
इति नत्वस्याधिद्वयन “सयोगस्यादौ-” ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति शलोप ॥ ७ ॥
कृत्यते कृतम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।

लघमासादित भूत

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ १ ॥ भवत प्राप्यर्थात् “भूट् प्राप्तौ णिट्” ॥ ३ । ४ ।
१९ ॥ इति स्वार्थे वा णिडि भावितम्, पक्ष भूयत प्राप्यत भूतम् ॥ १३ ॥ लभ्यत
स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ ‘आड् सदण् गर्ता’ इत्यस्य आसादितम्, विभ्रमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित च्युतम् ॥ १२६ ॥

क्षस्त अष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतित तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥ २ ॥ च्यवते स्म च्युतम्
॥ ३ ॥ १२६ ॥ क्षस्ते स्म क्षस्तम् ॥ ४ ॥ अश्ते स्म अष्टम् ॥ ५ ॥ स्कन्दात् स्म
स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पद्यते स्म पद्यम् ॥ ७ ॥

सशित तु सुनिश्चितम् ।

सश्यति स्म सशितम् ॥ १ ॥ सुष्ठु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्ठु निश्चित-
मस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मार्गितान्विष्टावेषितानि गवेषिते ॥ १२७ ॥

‘मृगणि अ-वेपणे’ मृगयते मृगितम् ॥ १ ॥ ‘मार्गण् अ-वेपणे’ मार्गयते मार्गितम्
॥ २ ॥ ‘इषत् इच्छायाम्’ अविष्यते अविष्टम् ॥ ३ ॥ ‘एषट् गता’ अवेष्यते अ व
षितम् ॥ ४ ॥ ‘गवेष्ण् मार्गण् गवेष्यते गवेषित तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमिताक्लिन्नाद्राद्रोन्ना समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमतस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्याति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लियति
स्म क्लिन्न ॥ ३ ॥ सद् आर्देण गुणेन वत्तत साद्र ॥ ४ ॥ अदति आद्र “चेजि” ॥
(उणा-३९२) इति र दाघत्व च ॥ ५ ॥ उन्नति स्म उन्न “कहीद्रा” ॥
४ । २ । ७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम् ॥ ६ ॥ पक्षे समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्ट प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यत स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिशिष्यत स्म प्रतिशिष्टम् ॥ २ ॥ प्रहीयते
स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इषन् गतौ प्रष्यते स्म प्रषितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

ख्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुता ।

ख्यायते स्म ख्यात , तत्र ॥ १ ॥ प्रनीयते प्रतीत ॥ २ ॥ प्रहायते प्रज्ञात ॥ ३ ॥
‘विद्वल्लती लाभे’ वियते उपलभ्यते वित्त “वित्त धनप्रतीतम्” ॥ ४ ॥ २ । ८२ ॥
इति साधु ॥ ४ ॥ प्रथ्यते प्रथित ॥ ५ ॥ विश्रूयते विश्रुत ॥ ६ ॥

तप्ते सन्तापितो दूनो धूपायितश्च धूपित ॥ १२९ ॥

तप्यते तप्त , तत्र ॥ १ ॥ ‘बहुलमेतविदर्शनम्’ इति चुरादित्वात् स्वार्थे णिचि
सन्तापित ॥ २ ॥ दूयते दून , “दुगोरू च” ॥ ४ ॥ २ । ७७ ॥ इति कस्य नत्व-
मूत्व च ॥ ३ ॥ धूपे “अशवि ते वा” ॥ ३ । ४ । ८ ॥ इति स्वार्थे आद्यप्रत्यये
धूपायित ॥ ४ ॥ पक्ष धूपित ॥ ५ ॥ १२९ ॥

शीने स्त्यानम्

श्यायते स्म शानम् तत्र “श्य शीद्रवमूर्त्तिस्पर्शे नथारस्पर्शे” ॥ ४ । १ । ९ ॥
इति साधु ॥ १ ॥ स्त्यायति स्म स्त्यानम्, “व्यञ्जनात्तस्मातोऽद्वयाध्य” ॥ ४ । २ ।
७१ ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ २ ॥

उपनतस्तूपसन्न उपस्थित ।

उपनमति स्म उपनत ॥ १ ॥ उपसीदति स्म उपसन्न ॥ २ ॥ उपतिष्ठते
स्म उपस्थित ॥ ३ ॥

निर्वातस्तु गते वाते

निर्वाति स्म निर्वातो वात ॥ १ ॥

निर्वाण पावकादिषु ॥ १३० ॥

निर्वाति शाम्यति स्म निर्वाणोऽग्नि , विध्यात् इत्यर्थे “निर्वाणमवाते” ॥ ४ ।
२ । ७९ ॥ इति साधु , आदिशब्दानिर्वाणो मुनि , निर्वाण मुक्ति , निवृत्ति-
यथा-प्रियादर्शनमेवास्तु किमभ्यैदशना तरे ? ।

निवाणमप्यत येन सरागेणापि चेतसा ॥ १ ॥ १३० ॥

प्रवृद्धमेधित प्रौढ

प्रवृद्धे स्म प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ एधते स्म एधितम् ॥ २ ॥ प्रवहति स्म प्रौढम्
“प्रस्त्रैश्चाटाट्यूह” ॥ १ । २ । १४ ॥ इत्यौत्वम् ॥ ३ ॥

विस्मृतान्तर्गते समे ।

विस्मयत स्म विस्मृतम्, प्रस्मृतमपि ॥ १ ॥ अ तगच्छति स्म अन्तगतम् ॥ २ ॥

उद्वा तमुद्धते

त्यादि ० ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वे “कादेशोऽपि” ॥ २ । १ । ६१ ॥
इति नत्वस्याविद्धत्वेन “सयोगस्यादौ-” ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति शलोप ॥ ७ ॥
कृत्यते कृतम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।

लब्धमासादित भूत

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ १ ॥ भवत प्राप्यथात् “भूड् भासौ णिङ्” ॥ ३ । ४ ।
१९ ॥ इति स्वार्थे वा णिङ् भावितम्, पक्ष भूयत प्राप्यत भूतम् ॥ ॥ ३ ॥ लभ्यत
स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ ‘आड् सट्ण गता’ इत्यस्य आसादितम्, विभ्रमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित च्युतम् ॥ १२६ ॥

स्तस्त अष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतितं तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥ २ ॥ च्यवते स्म च्युतम्
॥ ३ ॥ १२६ ॥ स्तसते स्म स्तस्तम् ॥ ४ ॥ अशते स्म अष्टम् ॥ ५ ॥ स्कदात स्म
स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पथते स्म पन्नम् ॥ ७ ॥

सशित तु सुनिश्चितम् ।

सश्यति स्म सशितम् ॥ १ ॥ सुष्ठु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्ठु निश्चित-
मस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मार्गितान्विष्टावेपितानि गवेपिते ॥ १२७ ॥

‘मृगणि अ-वेपणे’ मृग्यते मृगितम् ॥ १ ॥ ‘मागण् अ-वेपणे’ माग्यते मार्गितम्
॥ २ ॥ ‘इपत् इच्छायाम्’ अ-विष्यते अ-विष्टम् ॥ ३ ॥ ‘एपङ् गता’ अ-वेप्यते अ व
पितम् ॥ ४ ॥ ‘गवेपण् मागण् गवेप्यते गवपितं तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमिताक्लिन्नसाद्राद्रोन्ना समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमितस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्यति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लियति
स्म क्लिन्न ॥ ३ ॥ सह आर्देण गुणेन वृत्तत साद्र ॥ ४ ॥ अदति आद्र ‘चिजि’ ॥
(उणा-३९२) इति र दाघत्व च ॥ ५ ॥ उन्नति स्म उन्न “क्लहाप्रा-” ॥
४ । २ । ७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम् ॥ ६ ॥ पक्षे समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्ट प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यत स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिशिष्यत स्म प्रतिशिष्टम् ॥ २ ॥ प्रहीयते
स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इपञ्च गतौ प्रच्यत स्म प्रपितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

स्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुता ।

स्यायते स्म स्यात् , तत्र ॥ १ ॥ प्रतीयते प्रतीत ॥ २ ॥ प्रज्ञायते प्रज्ञात ॥ ३ ॥
‘विद्वल्लती लाभे’ वियते उपलभ्यते वित्त “वित्त धनप्रतीतम्” ॥ ४ ॥ २ । ८२ ॥
इति साधु ॥ ४ ॥ प्रथ्यते प्रथित ॥ ५ ॥ विश्रूयते विश्रुत ॥ ६ ॥

तप्ते सन्तापितो दूनो धूपायितश्च धूपित ॥ १२९ ॥

तप्यते तप्त , तत्र ॥ १ ॥ ‘बहुलमेतन्निदर्शनम्’ इति चुरादित्वात् स्वार्थे णिचि
स तापित ॥ २ ॥ दूयते दून , “दुगोरु च” ॥ ४ । ७ । ७७ ॥ इति कस्य नत्व
मूत्व च ॥ ३ ॥ धूपे “अशवि ते वा” ॥ ३ । ४ । ८ ॥ इति स्वार्थे आद्यप्रत्यये
धूपायित ॥ ८ ॥ पक्ष धूपित ॥ ५ ॥ १२९ ॥

शाने स्त्यानम्

श्यायते स्म शानम् तत्र “श्य शीद्वमूर्त्तिस्पर्शे नधास्पर्शे” ॥ ४ । १ । ९ ७ ॥
इति साधु ॥ १ ॥ स्त्यायति स्म स्त्यानम्, “व्यञ्जना-तस्थातोऽदवाध्य” ॥ ४ । २ ।
७१ ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ २ ॥

उपनतस्तूपसन उपस्थित ।

उपनमति स्म उपनत ॥ १ ॥ उपसीदति स्म उपसन्न ॥ २ ॥ उपतिष्ठते
स्म उपस्थित ॥ ३ ॥

निर्वातस्तु गते वाते

निर्वाति स्म निर्वाता वात ॥ १ ॥

निर्वाण पावकादिषु ॥ १३० ॥

निर्वाति शाम्यति स्म निर्वाणोऽग्नि , विध्यात इत्यर्थ “निर्वाणमवाते” ॥ ४ ।
७ । ७९ ॥ इति साधु , आदिशब्दानिर्वाणो मुनि , निर्वाण मुक्ति , निवृत्तिश्च ।
यथा-प्रियादर्शनमेवास्तु किमयैदशना तरे ? ।

निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चतसा ॥ १ ॥ १३० ॥

प्रवृद्धमेधित प्रौढ

प्रवृद्धने स्म प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ एघते स्म एघितम् ॥ २ ॥ प्रवहति स्म प्रौढम्,
“प्रस्त्रैषैषाढाट्यूह” ॥ १ । २ । १४ ॥ इत्यौत्वम् ॥ ३ ॥

विस्मृतान्तर्गते समे ।

विस्मयत स्म विस्मृतम्, प्रस्मृतमपि ॥ १ ॥ अ तगच्छति स्म अन्तर्गतम् ॥ २ ॥

उद्धा तमुद्धते

त्यादि ० ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वे “कादेशोऽपि” ॥ २ । १ । ६१ ॥
इति नत्वस्याधिद्वत्वेन “सयोगस्यादी-” ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति शलोप ॥ ७ ॥
कृत्यते कृतम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।

लब्धमासादित भूत

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ १ ॥ भवते प्राप्ययात् “भूङ् प्राप्ता णिङ्” ॥ ३ । ४ ।
१९ ॥ इति स्वार्थे वा णिङि भावितम्, पक्ष भूयत् प्राप्यत भूतम् ॥ ॥ ३ ॥ लभ्यत
स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ ‘आङ् सद्गु गती’ इत्यस्य आसादितम्, विभ्रमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित च्युतम् ॥ १२६ ॥

स्त्रस्त अष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतित तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥ २ ॥ च्यवते स्म च्युतम्
॥ ३ ॥ १२६ ॥ क्षसते स्म क्षस्तम् ॥ ४ ॥ अशते स्म अष्टम् ॥ ५ ॥ स्कदात स्म
स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पथते स्म पथम् ॥ ७ ॥

सशित तु सुनिश्चितम् ।

सश्यति स्म सशितम् ॥ १ ॥ सुष्ठु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्ठु निश्चित-
मस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मागितान्विष्टावेपितानि गवेपिते ॥ १२७ ॥

‘मृगणि अ-वेपणे’ मृग्यते मृगितम् ॥ १ ॥ ‘मागण् अ-वेपणे’ माग्यते मागितम्
॥ २ ॥ ‘इषत् इच्छायाम्’ अविध्यते अविष्टम् ॥ ३ ॥ ‘एषङ् गता’ अवेध्यते अ व
पितम् ॥ ४ ॥ ‘गवधण् मागण् गवेध्यते गवपित तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमिताक्लिन्नसाद्रार्द्रा समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमितस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्याति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लियति
स्म क्लिन्न ॥ ३ ॥ सह आर्द्रेण गुणेन वत्तत साद्र ॥ ४ ॥ अदति आद्र ‘विजि’ ॥
(उणा-३९२) इति २ दाघत्व च ॥ ५ ॥ उन्नति स्म उन्न ‘ऋहोप्रा-’ ॥
४ । २ । ७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम् ॥ ६ ॥ पक्ष समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्ट प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यत स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिशिष्यत स्म प्रतिशिष्टम् ॥ २ ॥ प्रहोयते
स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इष्य गती प्रध्यते स्म प्रपितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

ख्याते प्रतीतप्रज्ञातावित्तप्रथितविश्रुता ।

ख्यायते स्म ख्यात , तत्र ॥ १ ॥ प्रनीयते प्रतीत ॥ २ ॥ प्रहायते प्रज्ञात ॥ ३ ॥
विद्वलती लभे' वियते उपलभ्यते वित्त "वित्त धनप्रतीतम्" ॥ ४ ॥ २ ॥ ८२ ॥
इति साधु ॥ ४ ॥ प्रथ्यते प्रथित ॥ ५ ॥ विश्रूयते विश्रुत ॥ ६ ॥

तप्ते सन्तापितो दूनो घूपायितश्च धूपित ॥ १२९ ॥

तप्यते तप्त तत्र ॥ १ ॥ 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति बुरादित्यात् स्वार्थे णिचि
स तापित ॥ २ ॥ दूयते दून , "दुगोरु च" ॥ ४ ॥ २ ॥ ७७ ॥ इति कस्य नत्व-
मूव च ॥ ३ ॥ धूपे "अशवि ते वा" ॥ ३ ॥ ४ ॥ ८ ॥ इति स्वार्थे आग्रप्रत्यये
घूपायित ॥ ४ ॥ पक्ष धूपित ॥ ५ ॥ १२९ ॥

शानि स्त्यानम्

श्यायते स्म शानम् तत्र "श्य शीद्रवमूर्त्तिस्पर्शे नथास्पर्शे" ॥ ४ ॥ १ ॥ ९ ॥ ७॥
इति साधु ॥ १ ॥ स्त्यायति स्म स्त्यानम्, "व्यञ्जना-तस्वातोऽद्याध्य" ॥ ४ ॥ २ ॥
७१ ॥ इति कस्य नत्वम् ॥ २ ॥

उपनतस्तूपसन्न उपस्थित ।

उपनमति स्म उपनत ॥ १ ॥ उपसीदति स्म उपसन्न ॥ २ ॥ उपातिष्ठते
स्म उपास्थित ॥ ३ ॥

निर्वातस्तु गते वाते

निर्वाति स्म निर्वातो वात ॥ १ ॥

निर्वाण पावकादियु ॥ १३० ॥

निर्वाति श्चाम्यति स्म निर्वाणोऽग्नि , विख्यात इत्यर्थे "निर्वाणमवाते" ॥ ४ ॥
० ॥ ७९ ॥ इति साधु , आदिगव्दानिर्वाणो मुनि , निर्वाण मुक्ति , निवृत्तिश्च ।
यथा-प्रियादर्शनमेवास्तु किम-यैदक्षना तरै ? ।

निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥ १ ॥ १३० ॥

प्रवृद्धमेधित प्रौढ

प्रवृद्धने स्म प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ एधते स्म एधितम् ॥ २ ॥ प्रवृद्धति स्म प्रौढम्,
"प्रस्वपैष्याडाट्प्रुह" ॥ १ ॥ २ ॥ १४ ॥ इत्यौत्वम् ॥ ३ ॥

विस्मृतान्तर्गते समे ।

विस्मयत स्म विस्मृतम्, प्रस्मृतमपि ॥ १ ॥ अ तगच्छति स्म अ-तगतम् ॥ २ ॥

उद्धा तमुद्धते

स्यादि ० ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नत्वे "कादेशोऽपि" ॥ २ । १ । ६१ ॥
इति नत्वस्याभिद्धत्वन "सयोगस्यादौ-" ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति शलोप ॥ ७ ॥
कृत्यते कृतम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।

लब्धमासादित भूत

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ १ ॥ भवते प्राप्यथात् "भूड प्राप्तौ णिट्" ॥ ३ । ४ ।
१९ ॥ इति स्वार्थे वा णिडि भावितम्, पक्ष भूयत प्राप्यत भूतम् ॥ ॥ ३ ॥ लभ्यत
स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ 'आड सद्गुं गर्ता' इत्यस्य आसादितम्, विभ्रमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित च्युतम् ॥ १२६ ॥

स्त्रस्त भ्रष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतित तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥ २ ॥ च्यवते स्म च्युतम्
॥ ३ ॥ १२६ ॥ क्षसते स्म क्षस्तम् ॥ ४ ॥ भ्रशते स्म भ्रष्टम् ॥ ५ ॥ स्कदात स्म
स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पद्यते स्म पद्यम् ॥ ७ ॥

सशित तु सुनिश्चितम् ।

सश्यति स्म सशितम् ॥ १ ॥ सुष्ठु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्ठु निश्चित-
मस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मागितान्विष्टावेपितानि गवेपिते ॥ १२७ ॥

'मृगणि अ-वेपणे' मृगयते मृगितम् ॥ १ ॥ 'मागण् अ वेपणे' मागयते मागितम्
॥ २ ॥ 'इषत् इच्छायाम्' अन्विध्यते अन्विष्टम् ॥ ३ ॥ 'एषुह गता अ-वेध्यते अ-व-
पितम् ॥ ४ ॥ 'गवपण् मागण गवेध्यते गवपित तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमिताक्लिन्नसाद्राद्रोन्ना समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमितस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्यति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लियति
स्म क्लिन्न ॥ ३ ॥ सह आर्देण गुणेन वत्तत साद्र ॥ ४ ॥ अदति आद्र 'विजि' ॥
(उणा-३९२) इति २, दाघत्व च ॥ ५ ॥ उन्नति स्म उन्न 'जहाप्रा' ॥
४ । २ । ७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम् ॥ ६ ॥ पक्ष समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्ट प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यत स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिशिध्यत स्म प्रतिशिष्टम् ॥ २ ॥ प्रहीयते
स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इष्यत गर्ता प्रध्यत स्म प्रषितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

हेतुश्रया निर्हेतुका आस्या स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम्,
अप्रतिपत्तिरित्यथ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मण मूलकर्म

सदिष्ट कर्मव कामण दूदपरपरोपदेशात् “कमण सदिष्टे” ॥ ७ । २ । १६७ ॥
इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरापघादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशक्रिया ।

समताद् वयत सेयते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वशे करण वशक्रिया
वशीकरणमित्यथ ॥ २ ॥

प्रतिग्रन्थे प्रतिष्ठम्

प्रतिग्रन्थेन प्रतिषन्धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्ठम्भन प्रतिष्ठम्भो र्धे “अद्वप्रति
स्तन्धनिस्तद्धे स्तम्भ ” ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या “आस्यटिग्रज्यज क्यप्” ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्थानमा-
स्था ॥ २ ॥ “निवेश्याद्य ” ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान
स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्पराद्यद्योऽपि स्वभावादेकत्वपुस्तवृत्तय कर्मव्यतिहारविषया “परस्प
रा-यो येतरेतरस्यामस्यदेर्वाऽपुषि” ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् परा ये
तरशब्दाना सर्वनाम्ना द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिथाऽ-
व्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ ‘द्वप सौत्र ’ आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भण
सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥ १ ॥ रचयत रचना ॥ २ ॥ तिष्ठत्यस्या स्थिति , तत्र ॥ ३ ॥ १३५ ॥

निर्बन्धोऽभिनिवेश स्यात्

निबन्धन निबन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

उद्धमति स्म उद्धातम् ॥ १ ॥ वह्नच्छति स्म वहतम्, तत्र ॥ २ ॥

गून हन्ने

‘गुत् पुरीयोत्सर्गे’ गूयते स्म गूतम्, “गुनोह च” ॥ ४।२।५७ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ हयते स्म हयम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढ तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिथ्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूत्र्यते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदित बुधित बुद्ध ज्ञात सितगते अवात् ।

मनित प्रतिपन्न च

‘विदक् ज्ञाने’ इत्यस्य विद्यते विदितम् ॥ १ ॥ ‘बुधून् बोधने’ इत्यल्य इडि बुधितम् ॥ २ ॥ ‘बुधिच् ज्ञाने’ इत्यस्यानिटो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥ अवोपसर्गात् परे सितगते अवसायते अवसितम् “दोसोमास्थ” ॥ ४।४।११ ॥ इतात्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यते अवगतम् ॥ ६ ॥ ‘मनूया बोधने’ इत्यस्येडि मनितम्, कृति वृति तृतीनामैदित्करणेन इटनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् “वेटोऽपत्” ॥ ४।४।६२ ॥ इति इट्निषेधोऽत्र न भवतीत्यमरटीका । ‘मानन् पूजायाम्’ इत्यस्य स्थाने ‘मनन्’ इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम्, एषु ज्ञानायत्वात् वृत्तमाने क्त ॥ ८ ॥

स्यन्ने रीण स्नुत स्नुतम् ॥ १३२ ॥

स्यन्दते स्म स्यन तत्र ॥ १ ॥ ‘राडूच् स्रवण’ रीयते स्म राणम् स्रयत्या-
दिल्लात् क्तस्य नत्वम् ॥ २ ॥ स्नौति स्म स्नुतम् ॥ ३ ॥ स्रवति स्म स्नुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम्, ‘अशक्वि ते वा ॥ ३।४।४ ॥ इत्याद्यप्रत्यये गोपायितम् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ त्रायते त्रातम् त्राणम् “ऋहोघ्रा-” ॥ ४।२।७६ ॥ इति क्तस्य वा नत्वम्
॥ ४ ॥ अयते अविनम् ॥ ५ ॥ रक्ष्यते रक्षित, शात्पादित्वात् वृत्तमाने क्तस्तत्र ॥ ६ ॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कर्म पुल्लीबलिङ्ग, भावे कर्मणि वा मन् ॥ १ ॥ “कृग श च वा” ॥
५।३।१०० ॥ इति शप्रत्यये क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा “उपसर्गादात्” ॥
५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुश्रया निहेतुका आस्या स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम्,
अप्रतिपत्तिरित्यथ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मण मूलकर्म

सदिष्ट कर्मव कामण वृद्धपरपरोपदशात् “कर्मण” सदिष्टे” ॥ ७ । २ । १६७ ॥
इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरापधादिमिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशक्रिया ।

सम-ताद् व-यत से-यते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वशे करण वशक्रिया
वशीकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भ

प्रतिबन्धन प्रतिष धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्टम्भन प्रतिष्टम्भो रोध “अटप्रति
स्त-धनिस्तब्धे स्तम्भ ” ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या “आस्यदिग्रज्यञ क्यप्” ॥ ५ । ३ । १७ ॥ १ ॥ आस्थानमा-
स्या ॥ २ ॥ “जिवेस्यास” ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान
स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्परादयस्त्रयोऽपि ह्यभावादेकत्वपुस्तलरूतय कमव्यतिहारविषया “परस्प
रा यो-येतरेतरस्यामस्यादेवाऽपुसि” ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् परा-ये
तरश-दाना सवनान्ना द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिथोऽ-
व्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ ‘द्रुप सौत्र’ आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भर्ण
सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशननिवेश ॥ १ ॥ रच्यत रचना ॥ २ ॥ तिष्ठ लस्या स्थिति , तत्र ॥ ३ ॥ १३५ ॥

निर्वन्धोऽभिनिवेश स्यात्

निबन्ध-निबन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

उद्गमति स्म उद्गातम् ॥ १ ॥ उद्गच्छति स्म उद्गतम्, तत्र ॥ २ ॥

गूढं हन्ने

‘शुतं पुरीषारसं’ गूयते स्म गूढम्, “दुगोहं च” ॥ ४।२।७७ ॥ इति साधु
॥ १ ॥ हयत स्म दम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिथ्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूत्रयते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदितं बुधितं बुद्धं ज्ञातं सितगते अवात् ।

मनितं प्रतिपन्नं च

‘विदध् ज्ञाने’ इत्यस्य विद्यते विदितम् ॥ १ ॥ ‘बुधून् बोधने’ इत्यस्य इडि
बुधितम् ॥ २ ॥ ‘बुधिच् ज्ञाने’ इत्यस्यानिटो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥
अवोपसर्गात् परे सितगते अवसायते अवसितम् “दोसामास्य” ॥ ४।४।११ ॥
इतात्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यत अवगतम् ॥ ६ ॥ ‘मनूया बोधने’ इत्यस्येडि मनितम्,
कृति घृति नृतीनामैदित्करणेन इटनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् “वेदोऽपत्” ॥ ४।
४।६२ ॥ इति इट्निषेधोऽन न भवतीत्यमरटीका । ‘मानन् पूजयाम्’ इत्यस्य स्थाने
‘मनन्’ इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम् एषु ज्ञानाद्यत्वात्
वर्तमाने च ॥ ८ ॥

स्यन्ने रीणं स्तुतं स्तुतम् ॥ १३२ ॥

स्यन्दते स्म स्यन्नं तत्र ॥ १ ॥ ‘रीडून् स्रवणं’ रीयते स्म राणम् सूयत्या-
दित्वात् कस्य नत्वम् ॥ २ ॥ स्तौति स्म स्तुतम् ॥ ३ ॥ स्रवति स्म स्तुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम् ‘अशवि ते वा’ ॥ ३।४।४ ॥ इत्यायप्रत्यये गोपायितम् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ त्रायते त्रातम् त्राणम् “कृहीघ्रा-” ॥ ४।२।७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम्
॥ ४ ॥ अव्यते अवितम् ॥ ५ ॥ रक्षयते रक्षितं, शाल्पादत्वात् वर्तमाने च स्तन ॥ ६ ॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कर्म पुष्पीबलिह् भावे कर्मणि वा मन् ॥ १ ॥ “कृग श च वा” ॥
५।३।१० ॥ इति चाप्रत्यय क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा ‘उपसर्गादात्’ ॥
५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुशून्या निर्हेतुका आस्या स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम्,
अप्रतिपत्तिरित्यर्थ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मण मूलकर्म

सदिष्ट कर्मैव कामण वृद्धपरपरोपदेशात् “कमण सदिष्टे” ॥ ७ । २ । १६७ ॥
इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलेराषघादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशक्रिया ।

सम-ताद् वन्यते सेव्यते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वशे करण वशक्रिया
वशीकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्ठम्भ

प्रतिबन्धन प्रतिबन्धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्ठम्भन प्रतिष्ठम्भो रोध “अष्टप्रति
स्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भ” ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या “आस्यटिप्रज्यज क्यप्” ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्थानमा-
स्या ॥ २ ॥ “निवेशस्यास” ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान
स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यदि ।

परस्परादयस्त्रयोऽपि स्वभावादेकत्वपुस्तकृत्यय कमव्यतिहारविषया “परस्प
रा-या-येतरैतरस्यामस्यादेवाऽपुसि” ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिदशात् परा ये
तरश-दाना सर्वनाम्ना द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मियाऽ-
व्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ ‘टुप सौत्र’ आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भण
सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥ १ ॥ रच्यत रचना ॥ २ ॥ तिष्ठ त्यस्या स्थिति , तत्र ॥ ३ ॥ १३५ ॥

निर्त्र-वोऽभिनिवेश स्यात्

निबन्धन निबन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

उद्गमति स्म उद्गातम् ॥ १ ॥ उद्गच्छति स्म उद्गतम्, तत्र ॥ २ ॥

गून हन्ने

‘गुत् पुरीषोत्सर्ग’ गूयते स्म गूतम्, “दुगोत् च” ॥ ४।२।७७ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ दयत स्म दपम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिष्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूत्र्यते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदितं बुधितं बुद्धं ज्ञातं सितगते अवात् ।

मनितं प्रतिपन्नं च

‘विदक् ज्ञाने’ इत्यस्य विद्यते विदितम् ॥ १ ॥ ‘बुधून् बोधने’ इत्यस्य इडि
बुधितम् ॥ २ ॥ ‘बुधिच् ज्ञाने’ इत्यस्यानिटो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥
अवोपसर्गात् परे सितगते अवसायते अवसितम् “दोसोमास्थ” ॥ ४।४।११ ॥
इतात्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यत अवगतम् ॥ ६ ॥ ‘मनूया बोधने’ इत्यस्येडि मनितम्,
कृति घृति तृतीनामैदित्करणेन इटानिवेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् “वेदोऽपत” ॥ ४।
४।६२ ॥ इति इटनिषेधोऽत्र न भवतीत्यमरटीका । ‘मानण् पूजायाम्’ इत्यस्य स्थाने
‘मनण्’ इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम् एषु ज्ञानाद्यत्वात्
वर्तमाने क्त ॥ ८ ॥

स्यन्ने रीणं स्नुतं स्नुतम् ॥ १३२ ॥

स्यन्दते स्म स्यन्नं तत्र ॥ १ ॥ ‘रीड् स्नवण’ रीयते स्म राणम् सूयस्या-
दित्यात् कस्य नत्वम् ॥ २ ॥ स्नौति स्म स्नुतम् ॥ ३ ॥ स्नवति स्म स्नुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितप्रातावितत्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम् ‘अश्विते वा’ ॥ ३।४।४ ॥ इत्याद्यप्रत्यये गोपायितम् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ प्रायते त्रातम् त्राणम् “ऋहीप्रा-” ॥ ४।२।७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम्
॥ ८ ॥ अयते अवितम् ॥ ५ ॥ रक्ष्यते रक्षितं, शात्पादित्वात् वर्तमाने क्तस्तत्र ॥ ६ ॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कर्म शुक्लीबलिह, भावे कर्मणि वा मन् ॥ १ ॥ “कृग दा च वा” ॥
५।३।१०० ॥ इति अप्रत्यये क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा “उपसर्गादात्” ॥
५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुज्ञाया त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुशया निर्हेतुका आस्या स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम्,
अप्रतिपत्तिरित्यथ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मण मूलकर्म

सदिष्ट कर्मव कामण वृद्धपरपरोपदेशात् “कमण सदिष्टे” ॥ ७ । २ । १६७ ॥
इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरापघादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशक्रिया ।

समताद् वयत सेयते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वशे ऋण वशक्रिया
वशाकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भ

प्रतिबन्धन प्रतिषन्धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्टम्भन प्रतिष्टम्भो रोध “अष्टप्रति
स्तन्धनिस्तन्धे स्तम्भ ” ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थासना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या “आस्याटिप्रज्यज वयप्” ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्थानमा-
स्या ॥ २ ॥ “गिधेस्यास्र ” ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्थान
स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्परादयस्त्रयोऽपि स्वभावादेकत्वपुस्त्युत्तय कमभ्यतिहारविषया “परस्प
रायोयेतरेतरस्यामस्यादवाऽपुसि” ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिदशात् परा ये
तरशदाना सर्वनाम्ना द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मियोऽ-
भ्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ ‘द्वप सौत्र ’ आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भण
सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥ १ ॥ रचयत रचना ॥ २ ॥ तिष्ठत्यस्या स्थिति , तत्र ॥ ३ ॥ १३५ ॥

निर्वधोऽभिनिवेश स्यात्

निबन्धन निबन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

उद्भवति स्म उद्भातम् ॥ १ ॥ उद्गच्छति स्म उद्गतम्, तत्र ॥ २ ॥

गून हन्ने

‘गुप्त पुरीषोत्सर्गो’ गूयते स्म गूनम्, “दुगोरु च” ॥ ४।२।७७ ॥ इति साधु
॥ १ ॥ हयत स्म हयम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढ तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिष्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूयते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदित बुधित बुद्ध ज्ञात सितगते अवात् ।

मनित प्रतिपन्न च

‘विदक् ज्ञाने’ इत्यस्य विद्यते विदितम् ॥ १ ॥ ‘बुधृन् बोधने’ इत्यस्य इति
बुधितम् ॥ २ ॥ ‘बुधिच् ज्ञाने’ इत्यस्यानिटो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥
अवोपसर्गात् परे सितगते अवसायते अवसितम् “दासोमास्थ ” ॥ ४।४।११ ॥
इतात्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यत अवगतम् ॥ ६ ॥ ‘मनूया बोधने’ इत्यस्येति मनितम्,
कृति वृति नृतीनामैदित्करणेन इटनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् “वेदोऽपत ” ॥ ४।
४।६२ ॥ इति इटनिषेधोऽत्र न भवतीत्यमरटीका । ‘मानन् पूजायाम्’ इत्यस्य स्थाने
‘मनन्’ इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम् एषु ज्ञानाभत्वात्
वर्तमाने क्त ॥ ८ ॥

स्यन्ने रीण स्नुत स्नुतम् ॥ १३२ ॥

स्पन्दते स्म स्यन्न तत्र ॥ १ ॥ रीद्वच् स्रवण् रीयते स्म राणम् सूयत्या-
दित्वात् कस्य नत्वम् ॥ २ ॥ स्नौति स्म स्नुतम् ॥ ३ ॥ स्रवति स्म स्नुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम्, ‘अशक्वि ते वा ॥ ३।४।४ ॥ इत्याद्यप्रत्यये गोपायितम् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ त्रायते त्रातम् त्राणम् “कृताग्रा- ” ॥ ४।२।७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम्
॥ ४ ॥ अ-यते अवितम् ॥ ५ ॥ रक्ष्यते रक्षित, शील्पादित्वात् वर्तमाने क्तस्तत्र ॥ ६ ॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कर्म पुङ्ग्वलिङ्ग भावे कर्मणि वा मन् ॥ १ ॥ ‘कृग श च वा” ॥
५।३।१०० ॥ इति शप्रत्यये क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा ‘उपसर्गादात् ” ॥
५।३।११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुशून्या निर्हेतुका आस्या स्थिति , विगत लक्षणमालोचनमत्रेति विलक्षणम्,
अप्रतिपत्तिरित्यथ ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मण मूलकर्म

सदिष्ट कर्मव कामण वृद्धपरपरोपदशात् “कमण सदिष्टे” ॥ ७ । २ । १६७ ॥
इति स्वार्थिकोऽण् ॥ १ ॥ मूलैरोपघादिभिवशीकरण मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वशाक्रिया ।

सम-ताद् वयत सेयते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ यशे करण वशाक्रिया
वशाकरणमित्यर्थ ॥ २ ॥

प्रतिनन्धे प्रतिष्टम्भ

प्रतिवन्धन प्रतिष धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्टम्भन प्रतिष्टम्भो रेष “अष्टप्रति
स्त-धनिन्तन्धे स्तम्भ ” ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्थामना स्थिति ॥ १३४ ॥

आसनमास्या “आस्यटिग्रज्यञ क्यप्” ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्यानमा-
स्या ॥ २ ॥ “शिवेत्याद्य” ॥ ५ । ३ । १११ ॥ इत्यने आसना ॥ ३ ॥ स्यान
स्थिति ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्परादयद्वयोऽपि स्वभावादेकत्वपुस्तुत्तय कमव्यतिहारविषया “परस्प
रा-यो-येतरेतरस्यामस्यादेर्वाऽपुषि” ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् परा ये
तरश-दानां सवनान्ना द्विवचनादिनिपातनात् साधव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिथाऽ-
व्ययेषु वक्ष्यते ॥

आवेशाटोपौ सरम्भे

आवेशनमावेश ॥ १ ॥ ‘द्वुप सौत्र’ आटोपनमाटोप ॥ २ ॥ सरम्भण
सरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशन निवेश ॥ १ ॥ रच्यते रचना ॥ २ ॥ तिष्ठत्यस्या स्थिति , तत्र ॥ ३ ॥ १३५ ॥

निर्व-घोऽभिनिवेश स्यात्

निबन्धन निबन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेश ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

प्रवेशने प्रवेश ॥ १ ॥ पदापानाम-तर्मध्यस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ वीङ्क्षा विहारेय्यापरिसर्पपरिक्रमा ॥ १३६ ॥

गमन गतिस्तत्र ॥ १ ॥ 'इष्ट गती' वीङ्गन वीङ्क्षा ॥ २ ॥ विहरण
विहार ॥ ३ ॥ 'ईरिक् गतिकम्पनयो' हरणमीर्या भिदादित्वात् ॥ ४ ॥ परिसर्पण
परिसर्प ॥ ५ ॥ परिक्रमण परिक्रम ॥ ६ ॥ १३६ ॥

म्रज्याटाट्या पर्यटन

म्रजन म्रज्या "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ कुटिलमटन
मटाट्या "अट्यर्तिसुत्रिमूत्रे-" ॥ ३ । ४ । १० ॥ इति यङ्, ततो "वाऽटाट्यात्"
॥ ५ । ३ । १०३ ॥ इति य, अटाटाऽपि, "आस्यटि-" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति
क्यपि अट्यापि । य-मनु -'तीर्यन्त्रिक वृथाट्या च कर्मजो दशको गण' ॥ २ ॥ पर्य
ट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थिति ।

चरण चर्या "समज-" ॥ ५ । ३ । ९९ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ इर्यापथ
साध्याचार, यदाह- इर्यापथो ध्यानमौनादिकम् मिश्रवतम् । तत्र स्थितिरीयापथ-
स्थिति 'चर्या त्वीर्या विदुषुधा इति तु मुनि ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्य विपर्यय ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिक्रम्यासन व्यत्यास ॥ १ ॥ विपर्ययसन विपर्यास ॥ २ ॥ विपरातस्य
भावो वैपरात्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययण विपर्यय ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययन व्यत्य-
यस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायन स्फाति ॥ १ ॥ वृद्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽवनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्राणन तत्र ॥ १ ॥ अव प्रीतावत्र, अ-यते अवनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते
तर्पणम् ॥ ३ ॥

परित्राण ॥ पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परित्रायते परित्राणम् ॥ १ ॥ पयापण पर्याप्ति ॥ २ ॥ प्रहर्तुमुद्यतस्य
हस्तस्य धारण रोधो हस्तधारणम्, १६५स्य पृष्ठ हस्तस्थापनं वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

प्रणति प्रणिपातोऽनुनेये

प्रणमन प्रणति ॥ १ ॥ प्रणिपतन प्रणिपात ॥ २ ॥ अनुनयनमनुनय
स्तन ॥ ३ ॥

अथ शयने क्रमात् ।

विशाय उपशायश्च

क्रमात् पर्यायेण, शयने विशयन विशाय ॥ १ ॥ उपशयनमुपशाय “व्यु-
पाच्छाड ” ॥ ५ । ३ । ७७ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥

पर्यायोऽनुक्रम क्रमः ॥ १३९ ॥

परिपाठ्यानुपूर्व्यावृत्

पययण पयाय “परे क्रमे” ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ अनुक्रम
णमनुक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रम ॥ ३ ॥ १३९ ॥ परिपाठन परिपाटि स्त्रीलिङ्ग,
“स्वरेभ्य इ ॥ (उणा-६०६) ॥ इया परिपाटी ॥ ४ ॥ पूर्वानुक्रमेण अनुपूर्व
तद्भाव आनुपूर्वी छाक्काधलिङ्ग, स्त्रीनि आनुपु-यम् ॥ ५ ॥ आवलनमावृदावृत्ति
सपदादित्वाद् न्यप् ॥ ६ ॥

अतिपातस्त्वतिक्रम ।

उपात्यय पर्यायश्च

आतिक्रम्य पतनमतिपात ॥ १ ॥ अतिक्रमणमतिक्रम ॥ २ ॥ उपपनस्याख्य-
योऽतिक्रमणमुपात्यय ॥ ३ ॥ परित्यज्यायन पयय, अत्र क्रमाभावात् “परे
क्रमे” ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् नास्ति ॥ ४ ॥

समौ सम्बाधसकटौ ॥ १४० ॥

सबाध्यतेऽनेन सम्बाध ॥ १ ॥ सकाण सकट “सप्रोने ” ॥ ७ । १ ।
१२५ ॥ इति कट ॥ २ ॥ १४० ॥

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्टे योऽप्सिते ।

काम्यते कामम् ॥ १ ॥ प्रकाम्यते प्रकामम् ॥ २ ॥ पर्याप्यते पर्याप्तम् ॥ ३ ॥
निकाम्यते निकामम् ॥ ४ ॥ एतेऽकारात्ता अनयया यत् शाश्वत —
कामे निकामे कामाख्या अव्ययास्तु मकारान्ता ॥
अव्ययेषु-इष्यते इष्टम् ॥ ५ ॥ ईप्सितमनातिक्रम्य योऽप्सितम्, प्राय क्रियाविशेषणा-
येतानि ॥ ६ ॥

प्रवेशने प्रवेश ॥ १ ॥ पदायानाम-तमप्यस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ वीद्स्वा विहारेर्य्यापरिसर्पपरिक्रमा ॥ १३६ ॥

गमन गतिस्तत्र ॥ १ ॥ 'इगु गती' वीद्गमन वीद्गता ॥ २ ॥ विहरण
विहार ॥ ३ ॥ 'ईरिक् गतिकम्पनयो' हरणमीया भिदादित्वात् ॥ ४ ॥ परिसर्पण
परिसर्प ॥ ५ ॥ परिक्रमण परिक्रमः ॥ ६ ॥ १३६ ॥

ग्रज्याटाट्या पर्यटन

ग्रजन ग्रज्या "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ कृटिलमटन
मटाट्या "अट्यात्तिस्तुभिन्मूत्रि-" ॥ ३ । ४ । १० ॥ इति यट्, ततो "वाऽटाट्यात्"
॥ ५ । ३ । १०३ ॥ इति य, अटाटाडपि, 'आस्यटि-' ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति
क्यपि अट्यापि । य-मनु -'तौर्यंत्रिक वृथाट्या च क्मजो दशको गण' ॥ २ ॥ पर्य
ट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थिति ।

चरण चर्या "समज-" ॥ ५ । ३ । ९९ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ इर्यापथ
साध्याचार यदाह- ईयापथो ध्यानमौनादिकम् भिक्षुमतम् । तत्र स्थितिरीयापथ-
स्थिति 'चर्या त्वीर्या विदुबुधा इति तु मुनि ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्य विपर्यय ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिक्रम्यासन व्यत्यास ॥ १ ॥ विपर्ययन विपर्यास ॥ २ ॥ विपरात्यस्य
भावो वैपरात्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययण विपर्यय ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययन व्यत्य-
यस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायन स्फाति ॥ १ ॥ वद्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽवनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्राणन तत्र ॥ १ ॥ अव प्रीतावन्न, अव्यते अवनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते
तर्पणम् ॥ ३ ॥

परित्राण तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परित्रायते परित्राणम् ॥ १ ॥ पयापण पर्याप्ति ॥ २ ॥ प्रहर्तुमुद्यतस्य
हस्तस्य धारण रेधो हस्तधारणम्, रक्ष्यस्य पृष्ठ हस्तस्थापनं वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

प्रणति प्रणिपातोऽनुनये

प्रणमन प्रणति ॥ १ ॥ प्रणिपतन प्रणिपात ॥ २ ॥ अनुनयनमनुनय
स्तत्र ॥ ३ ॥

अथ शयने क्रमात् ।

विशाय उपशायश्च

क्रमात् पर्यायेण, शयने विशयन विशाय ॥ १ ॥ उपशयनमुपशाय “व्यु-
पाच्छेद ” ॥ ५ । ३ । ७७ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥

पर्यायोऽनुक्रम क्रमः ॥ १३९ ॥

परिपाट्यानुपूर्व्यावृत्

पययण पयाय “परे क्रमे” ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ अनुक्रम
णमनुक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रम ॥ ३ ॥ १३९ ॥ परिपाटन परिपाटि स्त्रीलिङ्ग,
“स्वरभ्य इ” ॥ (उणा-६०६) ॥ ह्या परिपाटी ॥ ४ ॥ पूर्वानुक्रमेण अनुपूर्व
तद्भाव आनुपूर्वी स्त्रीकृत्वालिङ्ग, स्त्रीमे आनुपूर्व्यम् ॥ ५ ॥ आवृत्तनमावृत्तान्ति
सपदादिवात् न्यप् ॥ ६ ॥

अतिपातस्त्वतिक्रम ।

उपात्तय पर्ययश्च

अतिक्रम्य पतनमतिपात ॥ १ ॥ अतिक्रमणमतिक्रम ॥ २ ॥ उपपत्त्याख्य-
थोऽतिक्रमणमुपात्तय ॥ ३ ॥ परित्यज्यायन पयय अत्र क्रमाभावात् “परे
क्रमे” ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् नास्ति ॥ ४ ॥

समौ सम्बाधसकटौ ॥ १४० ॥

सबाध्यतेऽनेन सम्बाध ॥ १ ॥ सकीण सकट “सप्रोने” ॥ ७ । १ ।
१२५ ॥ इति कट ॥ २ ॥ १४० ॥

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्टे यथेप्सिते ।

काम्यते कामम् ॥ १ ॥ प्रकाम्यते प्रकामम् ॥ २ ॥ पर्याप्त्यते पर्याप्तम् ॥ ३ ॥
निकाम्यते निकामम् ॥ ४ ॥ एतेऽकारान्ता अनयया, यत् शाश्वत -
कामे निकामे कामास्या अव्ययास्तु मकारान्ता ॥
अव्ययेषु-इष्यते इष्टम् ॥ ५ ॥ ईप्सितमनातिक्रम्य यथेप्सितम्, प्राय क्रियाविशेषणा
येतानि ॥ ६ ॥

प्रवेशने प्रवेश ॥ १ ॥ पदामानाम-तर्मध्यस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ घीड्वा विहोरय्यापरिसर्पपरिक्रमा ॥ १३६ ॥

गमन गतिस्तत्र ॥ १ ॥ 'इरु गतो' घीड्वन घीड्वा ॥ २ ॥ विहरण
विहार ॥ ३ ॥ 'ईरिक् गतिकम्पनयो' हरणमीया भिदादित्वात् ॥ ४ ॥ परिसपण
परिसप ॥ ५ ॥ परिक्रमण परिक्रम ॥ ६ ॥ १३६ ॥

मज्झाटाट्या पर्यटन

मजन मज्झा "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ कुटिलमटन
मटाट्या "अट्ठयत्तिमुत्तिमूत्ति-" ॥ ३ । ४ । १० ॥ इति यङ्, सतो "वाऽटाट्यात्"
॥ ५ । ३ । १०३ ॥ इति य, अटाटाऽपि, "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति
क्यपि अट्यापि । य-मनु -'तीर्यत्रिक वृथाट्या च कर्मजो दशको मण' ॥ २ ॥ पर्य
ट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थिति ।

चरण चर्या "समज-" ॥ ५ । ३ । ९९ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ इर्यापथ
साध्याचार, यदाह इर्यापथो ध्यानमौनादिकम् भिक्षुव्रतम् । सत्र स्थितिरीयापथ-
स्थिति 'चर्या त्वीर्या विदुषुधा' इति तु मुनि ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्य विपर्यय ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिश्रम्यासन व्यत्यास ॥ १ ॥ विपर्यसन विपर्यास ॥ २ ॥ विपरातस्य
भावो वैपरीत्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययण विपर्यय ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययन व्यत्य-
यस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायन स्फाति ॥ १ ॥ वद्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽवनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्राणन तन ॥ १ ॥ अव प्रातावन्न अव्यते अवनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते
तर्पणम् ॥ ३ ॥

परित्राण तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परित्रायते परित्राणम् ॥ १ ॥ पर्यापण पर्याप्ति ॥ २ ॥ ग्रहर्तुमुद्यतस्य
हस्तस्य धारण रोधो हस्तधारणम्, रक्षस्य वृष्ट हस्तस्थापनं वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

प्रणति प्रणिपातोऽनुनये

प्रणमन प्रणति ॥ १ ॥ प्रणिपतन प्रणिपात ॥ २ ॥ अनुनयनमनुनय
स्तन ॥ ३ ॥

अथ शयने क्रमात् ।

विशाय उपशायश्च

क्रमात् पयायेण, शयने विशयन विशाय ॥ १ ॥ उपशयनमुपशाय “व्यु-
पाच्छाड” ॥ ५ । ३ । ७७ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥

पर्यायोऽनुक्रम क्रमः ॥ १३९ ॥

परिपाट्यानुपूर्व्यावृत्

पययण पयाय ‘पर क्रमे’ ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ अनुक्रम
णमनुक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रम ॥ ३ ॥ १३९ ॥ परिपाटन परिपाटि आलिङ्ग ,
“स्वरभ्य इ” ॥ (उणा-६०६) ॥ इया परिपाटी ॥ ४ ॥ पूर्वाश्रुक्रमेण अनुपूर्व
तद्भाव आनुपूर्वा स्त्रीलाबलिङ्ग , स्त्रीवे आनुपुन्यम् ॥ ५ ॥ आवृत्तनमावृत्ताति
सेपदादित्वात् क्यप् ॥ ६ ॥

अतिपातस्त्वतिक्रम ।

उपात्यय पर्ययश्च

आतिक्रम्य पतनमतिपात ॥ १ ॥ अतिक्रमणमतिक्रम ॥ २ ॥ उपपन्नस्यात्य-
योऽतिक्रमणमुपालय ॥ ३ ॥ परित्यज्यामन पसय , अत्र क्रमाभावात् “परे
क्रमे” ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति घञ् नास्ति ॥ ४ ॥

समौ सम्बाधसकटौ ॥ १४० ॥

सबाध्यतेऽनेन सम्बाध ॥ १ ॥ सकाण सकट “सप्रोते” ॥ ७ । १ ।
१२५ ॥ इति कट ॥ २ ॥ १४० ॥

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्टे योषिते ।

काम्यते कामम् ॥ १ ॥ प्रकाम्यते प्रकामम् ॥ २ ॥ पर्याप्यते पर्याप्तम् ॥ ३ ॥
निकाम्यते निकामम् ॥ ४ ॥ एतेऽकारान्ता अनव्यया , यत् शाश्वत -
कामे निकामे कामास्या अव्ययास्तु मकारान्ता ॥
अव्ययेषु-इष्यते इष्टम् ॥ ५ ॥ ईप्सितमनतिक्रम्य योषितम्, शय क्रियाविशेषणा-
यतानि ॥ ६ ॥

प्रवेशने प्रवेश ॥ १ ॥ पदाधानाम-समन्वयस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ वीङ्गत्ता विहारेर्य्यापरिसर्पपरिक्रमा ॥ १३६ ॥

गमन गतिस्तत्र ॥ १ ॥ 'इष्ट गतो' वीङ्गन्त वीङ्गता ॥ २ ॥ विहरण
विहार ॥ ३ ॥ 'ईरिक गतिकम्पनयो' इरणमीर्या भिदादित्वात् ॥ ४ ॥ परिसर्पण
परिसर्प ॥ ५ ॥ परिक्रमण परिक्रम ॥ ६ ॥ १३६ ॥

मज्ज्याटाट्या पर्यटन

मजन मज्ज्या "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ कुटिलमदन
मटाट्या "अट्युत्तिसृत्रिगूत्रे-" ॥ ३ । ४ । १० ॥ इति यङ्, ततो "वाऽटाट्यात्"
॥ ५ । ३ । १०३ ॥ इति य, अटाटाऽपि, "आस्यटि" ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ इति
क्यपि अट्यापि । य-मनु -'तीर्यत्रिक वृथाट्या च क्यमञ्जो दशको मण' ॥ २ ॥ पर्य
ट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थिति ।

चरण चर्या "समज-" ॥ ५ । ३ । ९९ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ इर्यापथ
साध्वाचार, यदाह ईर्यापथो व्यानमौनादिकम् मिधुमतम् । तत्र स्थितिरीर्यापथ-
स्थिति 'चर्या त्वीर्या विदुबुधा इति तु मुनि ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्य विपर्यय ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिक्रम्यासन व्यत्यास ॥ १ ॥ विपर्ययन विपर्यास ॥ २ ॥ विपरातस्य
भावो वैपरीत्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययण विपर्यय ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययन व्यत्य
यस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायन स्फाति ॥ १ ॥ वृद्धन वृद्धिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽवनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्राणन तत्र ॥ १ ॥ अव प्रीतावत्र, अव्यते अवनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते
तर्पणम् ॥ ३ ॥

परित्राण तु पर्यासिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परित्रायते परित्राणम् ॥ १ ॥ पर्यापण पर्यासि ॥ २ ॥ प्रहर्षमुद्यतस्य
हस्तस्य धारण रोधो हस्तधारणम्, रक्षस्य वृष्टे हस्तस्थापनं वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

समो निरोधनिग्रहो ॥ १४४ ॥

निरोधन निरोध ॥ १ ॥ निग्रहण निग्रह ॥ २ ॥ १४४ ॥

प्रितेऽतरायप्रयुहव्यवाया

विहृत्यतेजन विग्र म्यादित्वात् क, तत्र ॥ १ ॥ अतरा अयन वायव्यव
थानमतराय ॥ २ ॥ प्रतापमूहन प्रत्यूह ॥ ३ ॥ व्यवधाय अयन व्यवाय ॥ ४ ॥

समये क्षण ।

वेलागारायनसर प्रस्ताप प्रक्रमोऽन्तरम् ॥ १४५ ॥

समेति समयस्तत्र ॥ १ ॥ क्षणने क्षण ॥ २ ॥ वेलयति कालमुपदिशति
वेला ॥ ३ ॥ म्रियत घार पुष्पावलिङ्ग, याहुलकाद् घन् ॥ ४ ॥ अवसरत्पवमर
॥ ५ ॥ प्रमद्वेन स्तूयते प्रस्ताव "प्रात् स्तुद्वयो" ॥ ५ । ३ । ६७ ॥ इति घन् ॥ ६ ॥
प्रक्रम्यते प्रक्रम, 'माऽक्रमि' ॥ ४ । ३ । ५५ ॥ इति घनि वृद्धेरभाव ॥ ७ ॥
अनिल्यन्तरम्, अन्तरातीति वा अन्तरमस्यत्रेति वा ॥ ८ ॥ १४५ ॥

अभ्यादानमुपोद्धात आरम्भ प्रोपत क्रम ।

आभिमुत्थेनादानमभ्यादानम् ॥ १ ॥ उपोद्धननमुपोद्धात, उद्धातोऽपि ॥ २ ॥
आरम्भणमारम्भ ॥ ३ ॥ प्रोवाभ्या पर क्रम प्रक्रमण प्रक्रम ॥ ४ ॥ उपक्रमण-
मुपक्रम ॥ ५ ॥

प्रत्युत्क्रम प्रयोग स्यात्

प्रत्युत्क्रमण प्रत्युत्क्रम ॥ १ ॥ कमारम्भे प्रयुक्ति प्रयोग, प्रकृष्टमुद्धार्था
प्रत्युत्क्रातिवा ॥ २ ॥

आरोहण त्रभिक्रम ॥ १४६ ॥

आहृत्यते आराहणम् ॥ १ ॥ अभिमुख क्रमणमभिक्रम ॥ २ ॥ १४६ ॥

आक्रमेऽधिक्रमक्रान्ती

आक्रमणमाक्रम तत्र ॥ १ ॥ अधिक्रमणधिक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्राति ॥ ३ ॥

व्युक्रमस्तत्क्रमोऽक्रम ।

व्युक्रमण युत्क्रम ॥ १ ॥ उत्क्रमणमुत्क्रम ॥ २ ॥ न क्रमोऽक्रम ॥ ३ ॥

निप्रलम्भो निप्रयोगो नियोगो निरह समा ॥ १४७ ॥

विप्रलम्भन विप्रलम्भ ॥ १ ॥ विप्रयोजन विप्रयोग ॥ २ ॥ वियोजन
वियोग ॥ ३ ॥ 'रहण त्याग' इत्यद त, विरहण विरह ॥ ४ ॥ ॥ १४७ ॥

अत्यर्थं गाढमुद्राढ गाढ तान भृश दृढम् ॥ १४१ ॥

अतिमात्रातिमर्यादनिता तो कर्षनिर्भरा ।

भरंकातातित्रेलातिशया

अतिक्वातमथमत्यर्थम्, तत्र ॥ १॥ गाढते स्म गाढम् ॥ २॥ उद्गाढते स्म उद्गा-
ढम् ॥ ३॥ घाणते स्म घाढम्, “धु-घविरिच्य-” ॥ ४॥ ४॥ ७० ॥ इति छाधु ॥ ४॥
तीव्रति तीव्रम् ॥ ५ ॥ विभर्त्ति मृशम् “वृशम्” ॥ (उणा-५२८) ॥ इति कित्
श ॥ ६ ॥ दहति दृढम् ॥ ७ ॥ १४१ ॥ अतिक्वात मात्रां मयादा च अतिमात्रम्,
अतिमयादम् ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ निताम्यति स्म नित-तम् ॥ १० ॥ उद्गाढ्यतऽनन
वत्स्य ॥ ११ ॥ नि शेषण भरोऽत्र निभर ॥ १२ ॥ मृणातेरपि भर ॥ १३ ॥
एकोऽन्ता निधयोऽत्र एकातम् ॥ १४ ॥ अतिक्वा त वेलामतवेला ॥ १५ ॥
अतिशते जयत्यनेन अतिशय ॥ १६ ॥

जृम्भा तु जृम्भणम् ॥ १४२ ॥

जृम्भतं जम्भा त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥ अनटि जृम्भणम् ॥ २ ॥ १४२ ॥

आलिङ्गन परिष्वङ्ग सल्लेप उपगूहनम् ।

अङ्कपाली परिरम्भ कोडीकृति

आलिङ्गयते आलिङ्गनम् ॥ १ ॥ परिष्वज्जन परिष्वङ्ग ॥ २ ॥ सल्लेपण सल्लेष-
॥ ३ ॥ उपगुहयते उपगूहनम् ॥ ४ ॥ अङ्क पाल्यतेऽङ्कपालि, ‘स्वरभ्य इ’ ॥ (उणा-
६०६) ॥ डयामङ्कपाला अङ्क पालिरिति वा ॥ ५ ॥ परिरम्भण परिरम्भ “घञ्यु
पसगद्य” ॥ ३॥ २॥ ८६ ॥ इति दाघत्वे परारम्भ ॥ ६ ॥ कोडाकरण कोडी-
कृति ॥ ७ ॥

अधोत्सने ॥ १४३ ॥

मह क्षणोद्धवोद्धर्षा

उत्सृते सुखमुत्सव, तन ॥ १ ॥ १४३ ॥ महति मह ॥ २ ॥ क्षणुते दु खं
क्षण ॥ ३ ॥ उद्धुनाति दु खमुद्धव ॥ ४ ॥ उद्धेहयति उद्धर्ष ॥ ५ ॥

मेलके सङ्गसङ्गमो ।

मिलत् श्लेषणे’ मेलन मेल, के मेलवस्तत्र ॥ १ ॥ सजन सङ्ग ॥ २ ॥ सग
मन सगम पुङ्गीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

अनुग्रहोऽभ्युपपत्ति

अनुग्रहणमनुग्रह ॥ १ ॥ अभ्युपपदनमभ्युपपत्ति ॥ २ ॥

समौ निरोधनिग्रहो ॥ १४४ ॥

निरोधन निरोध ॥ १ ॥ निग्रहण निग्रह ॥ २ ॥ १४४ ॥

निघ्नेऽन्तरायप्रत्यूहव्यवाया

विहयतेऽनन विन स्यादित्वात् क, तत्र ॥ १ ॥ अन्तरा अयन कायव्यव
धानमन्तराय ॥ २ ॥ प्रतापमूहन प्रत्यूह ॥ ३ ॥ व्यवधाय अयन व्यवाय, ॥ ४ ॥

समये क्षण ।

वेलानारायणसर प्रस्तान प्रक्रमोऽन्तरम् ॥ १४५ ॥

समेति समयस्तत्र ॥ १ ॥ क्षणते क्षण ॥ २ ॥ वलयति कालमुपदिशति
वेल ॥ ३ ॥ त्रियते वार पुञ्जावलि, बाहुलकाद् घञ् ॥ ४ ॥ अवसरत्नवसर
॥ ५ ॥ प्रसङ्गेन स्तूयते प्रस्ताव "प्रात् स्तुङ्गो" ॥ ५ । ३ । ६७ ॥ इति घञ् ॥ ६ ॥
प्रक्रम्यते प्रक्रम, "माऽऽमि-" ॥ ४ । ३ । ५५ ॥ इति घञि वृद्धेरभाव ॥ ७ ॥
अमित्यन्तरम्, अन्तरातीति वा, अन्तरमस्त्यनेति वा ॥ ८ ॥ १४५ ॥

अभ्यादानमुपोद्धात आरम्भ प्रोपत क्रम ।

आभिमुख्येनादानमभ्यादानम् ॥ १ ॥ उपोद्धनमुपोद्धात, उद्धातोऽपि ॥ २ ॥
आरम्भणमारम्भ ॥ ३ ॥ प्रोपाभ्या पर क्रम प्रक्रमण प्रक्रम ॥ ४ ॥ उपक्रमण-
मुपक्रम ॥ ५ ॥

प्रयुक्तम प्रयोग स्यात्

प्रयुक्तक्रमण प्रयुक्तम ॥ १ ॥ कमारम्भे प्रयुक्ति प्रयोग, प्रवृष्टयुद्धाथा
प्रयुक्तातिर्वा ॥ २ ॥

आरोहण त्वभिक्रम ॥ १४६ ॥

आरुह्यते आरोहणम् ॥ १ ॥ अभिमुख क्रमणमभिक्रम ॥ २ ॥ १४६ ॥

जाक्रमेऽविक्रमक्रान्ती

आक्रमणमाक्रम तत्र ॥ १ ॥ अविक्रमणविक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रांति, ॥ ३ ॥

व्युत्क्रमस्तूत्क्रमोऽक्रम ।

व्युत्क्रमण व्युत्क्रम ॥ १ ॥ उत्क्रमणमुत्क्रम ॥ २ ॥ न क्रमाऽक्रम ॥ ३ ॥

निप्रलम्भो विप्रयोगो नियोगो निरह समा ॥ १४७ ॥

विप्रलम्भन विप्रलम्भ ॥ १ ॥ विप्रयोजन विप्रयाग ॥ २ ॥ वियोजन
वियोग ॥ ३ ॥ 'रहण् त्याग' इत्यद त, विरहण विरह ॥ ४ ॥ ॥ १४७ ॥

अत्यर्घ गाढमुद्राढ गाढ तीव्र भृश दृढम् ॥ १४१ ॥

अतिमात्रातिमर्यादनितातोर्कर्षणिभरा ।

भरिकातातिनेलातिगाया

अतिमात्रतमर्थमत्यधम्, सत्र ॥ १ ॥ गाढते स्म गाढम् ॥ २ ॥ उद्गाढते स्म उद्गाढम् ॥ ३ ॥ घाढते स्म घाढम्, “क्षु-पविरिच्य-” ॥ ४ ॥ ४ । ७० ॥ इति घाधु ॥ ५ ॥ तीव्रति तीव्रम् ॥ ५ ॥ विभक्ति गृशम् “गृशम्” ॥ (उणा-५२८) ॥ इति कित्वा ॥ ६ ॥ दृढति दृढम् ॥ ७ ॥ १४१ ॥ अतिक्रान्त मात्रा मयादा च अतिमात्रम्, अतिमयादम् ॥ ८ ॥ १ ॥ निताम्याति स्म नित-तम् ॥ १० ॥ उत्कृष्यतऽन-वत् ॥ ११ ॥ नि शेषण मरोऽत्र निभर ॥ १२ ॥ भृशातेरपि भर ॥ १३ ॥ एकोऽन्ता निधयोऽत्र एकान्तम् ॥ १४ ॥ अतिक्रान्तं बेलासतिबेल ॥ १५ ॥ अतिशते जयत्यनेन अतिशय ॥ १६ ॥

जृम्भा तु जृम्भणम् ॥ १४२ ॥

जम्भतं जम्भा त्रिलिङ्ग ॥ १ ॥ अनटि जृम्भणम् ॥ २ ॥ १४२ ॥

आलिङ्गन परिष्वङ्ग सश्लेष उपगूहनम् ।

अङ्कपाली परिरम्भ क्रोडीकृति

आलिङ्गयते आलिङ्गनम् ॥ १ ॥ परिष्वजन परिष्वङ्ग ॥ २ ॥ सश्लेषण सश्लेष- ॥ ३ ॥ उपगुहयते उपगूहनम् ॥ ४ ॥ अङ्क पालयतेऽङ्कपालि, “स्वरभ्य इ” ॥ (उणा-६०६) ॥ डयामङ्कपाली, अङ्क पालिरिति वा ॥ ५ ॥ परिरम्भण परिरम्भ “घञ्यु पसगश्च” ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दाघत्वे परारम्भ ॥ ६ ॥ क्रोडीकरण प्राडा-कृति ॥ ७ ॥

अत्रोत्सवे ॥ १४३ ॥

मह क्षणोद्धयोद्धर्षा

उत्सूते सुखमुत्सव सत्र ॥ १ ॥ १४३ ॥ महति मह ॥ २ ॥ क्षणते दुःख क्षण ॥ ३ ॥ उद्धुनाति दुःखमुद्ध ॥ ४ ॥ उद्धर्षयति उद्धर्ष ॥ ५ ॥

मेलके सङ्गसङ्गमो ।

मिलत् श्लेषणे मेलन मेल के मेलकस्तत्र ॥ १ ॥ सजन सङ्ग ॥ २ ॥ सग गन सगम पुक्कोबलिङ्ग ॥ ३ ॥

अनुग्रहोऽभ्युपपत्ति

अनुग्रहणमनुग्रह ॥ १ ॥ अभ्युपपदनमभ्युपपत्ति ॥ २ ॥

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ ~~निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥~~

प्रवहा गच्छन् ॥ १ ॥

प्रवहत्वेन प्रवह, ~~प्रवहत्वेन प्रवह, ॥ १ ॥~~

जाति नान्य

जायतइत्या ~~जायतइत्या ॥ १ ॥~~

॥ १ ॥ समानस्य मव ~~समानस्य मव ॥ १ ॥~~

व्यक्तिन् निरुद्धम् ॥

व्ययनजनना ध्यात् ॥ १ ॥ ~~व्ययनजनना ध्यात् ॥ १ ॥~~

यस्या पृथगामिका मिश्रव्यवस्थाय ॥ १ ॥

विर्यक् नानि

निराश्रयति विर्यक् ॥ १ ॥ ~~निराश्रयति विर्यक् ॥ १ ॥~~

११८) ॥ इति बहुवचनात् ~~इति बहुवचनात् ॥ १ ॥~~

सहयस्तु सदा

सहयण सहय, सप्तोऽपि ॥ १ ॥ ~~सहयण सहय, सप्तोऽपि ॥ १ ॥~~

द्रोहस्थपक्रिया ॥ १०१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ ~~द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥~~

वाच्ये मोघाऽपटमुग

वध्नानि वाच्यम् 'स्याच्छाया' ॥ (द्रोहा-३०७) ॥ इति य नत्र ॥ १ ॥

मुपति अस्मिन् मोघम् 'यत्कादित्वाट पवम्' ॥ २ ॥ न फलप्रकटम् ॥ १ ॥

मुह्यतनया मुधा मिदादित्वात्, मुधेरव्ययमपि ॥ ८ ॥

अतर्गदु निरर्कम् ।

अतर्गदु नमदु, 'सृष्ट' ॥ (सणा-७१९) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निगतम्

धात् प्रयोजनान्निरर्थकम् ॥ २ ॥

सस्थान सनिवेश स्यात्

सास्थिति सस्थानम् ॥ १ ॥ सनिवेशन सानिवेश ॥ २ ॥

अथस्यापगमे व्यय ॥ १९२ ॥

'ययण् वित्तसमु सगै अदत्त ययन व्यय ॥ १ ॥ १९२ ॥

समूह्यत त्वमिव्यामि

समूह्यत समूह्यतम् ॥ १ ॥ अमि यापनमिव्यामि

आभा रादा विभूया श्रीरभिन्याकाप्तिविभ्रमा ।

उद्गमादुदाया च शोभायां

आमानमाभा “उपसगादात्” ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यह् ॥ १ ॥ राज
स्यनया रादा, भिशादेत्वात् निपात्यते ॥ २ ॥ विभूयतेऽनया विभूया ॥ ३ ॥ धयण
शीला श्री छीलिङ्ग, “दिगुहृद्” ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥
॥ ४ ॥ अभिदयायतेऽनया अभिन्या ॥ ५ ॥ काम्यतेऽनया काप्ति ॥ ६ ॥ विभ्र
मत्यनेन विभ्रम ॥ ७ ॥ उद्गतेऽनया उद्गमा छालिङ्गा ॥ ८ ॥ उदाति वैल्य
छाया “स्थाछामा-” (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ ९ ॥ शोभन शोभा भिदादि-
त्वादङि साधुस्तत्र ॥ १० ॥

मुपमा सातिशायिनी ॥ १४८ ॥

सा शोभाऽतिशयवता सुष्ठु समा मुपमा “निर्दु सुवे-” ॥ २ । ३ । ५६ ॥
इति पत्वम् ॥ १ ॥ ॥ १४८ ॥

संस्तन स्यात् परिचय

सगत स्तवन संस्तव ॥ १ ॥ सम तत्त्वयन परिचय ॥ २ ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकृतिराकार ॥ १ ॥ इङ्गनमिङ्ग, घञ् ॥ २ ॥ क्ते इङ्गितम्, इङ्गिताकाराभ्यां
भावज्ञानमित्यादौ गावलावदन्यायेन इङ्गित चेष्टितम्, आकारे सुखरागादिरिति
कौटिल्यो व्याख्यत ॥ ३ ॥

निमित्ते कारण हेतुर्नीज योनिर्निबन्धनम् ॥ १४९ ॥

निदानम्

निमिनात् निमित्त तत्र पुतपित्त-” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपा
त्यते ॥ १ ॥ करोति कारणम्, “कारणम्” ॥ ५ । ३ । १२७ ॥ इति साधु ॥ २ ॥
दिनोति वधत् हतु पुलिङ्ग ॥ ३ ॥ वेति वीजम् “वियो जक् ॥ (उणा-१२७) ॥
॥ ४ ॥ यौत योनि पुनीलिङ्ग ॥ ५ ॥ निवप्राति निवन्धनम् ॥ ६ ॥ ॥ १४९ ॥
विदीयते जयतेऽनेन निदानम् एते घमवृत्तित्वऽप्यजहङ्गिङ्गा ॥ ७ ॥

अथ कार्यं स्यादर्थं कृत्य प्रयोजनम् ।

क्रियते कार्यम्, घ्यञ् ॥ १ ॥ अभ्यतेऽथ ॥ २ ॥ क्रियते कृत्यम् “कृवृदि-”
॥ ५ । १ ॥ ४० ॥ इति वा क्यप् ॥ ३ ॥ प्रयोजयति प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निष्ठानिग्रहणे तुल्ये

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ नितरामुह्यते निवहणम् ॥ २ ॥

प्रवहो गमन बहि ॥ १५० ॥

प्रवह ल्यनेन प्रवह , “गोचरसचर ” ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १ ॥ १५० ॥

जाति सामान्य

जायतेऽस्या जाति - गौरय गौरयमित्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतु , जातमपि
॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु विशेष पृथगात्मिका ।

व्यज्यतेऽनया व्याक्ति ॥ १ ॥ विशिष्यतेऽनया विशेष ॥ २ ॥ पृथग् आत्मा
यस्या पृथगात्मिका भिन्नस्वरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तिर्यक् साचि

तिरोऽवति तिर्यक् ॥ १ ॥ सचते साचि स्त्रीलिङ्ग , “कमिवमि ” ॥ (उणा-
६१८) ॥ इति बहुवचनात् णिदि , साचाल्यव्ययमपि ॥ २ ॥

सहर्षस्तु स्पर्द्धा

सहर्षण सहर्ष सघर्षोऽपि ॥ १ ॥ स्पर्द्धेन स्पर्द्धा ॥ २ ॥

द्रोहस्तुपक्रिया ॥ १५१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ २ ॥ १५१ ॥

वन्धये मोघाऽफलमुधा

वध्नाति बन्धयम् “स्थाच्छामा-” ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य , तत् ॥ १ ॥
मुष्यति अस्मिन् मोघम् “यद्वादिताव घञम् ॥ २ ॥ न फलस्य फलम् ॥ ३ ॥
मुष्यत्यनया मुधा भिदादित्वात्, मुषेत्यव्ययमपि ॥ ४ ॥

अन्तर्गडु निरर्थकम् ।

अन्तर्गडल्य तर्गडु , ‘धृष्टु’ ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निगतम
र्थात् प्रयोजनानिरर्थकम् ॥ २ ॥

सस्थान सनिवेश स्यात्

सास्थिति सस्थानम् ॥ १ ॥ सनिवेशन सानिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

‘व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे अदत्त व्ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

समूर्धन त्वभिव्याप्ति

समूर्धयत समूर्धनम् ॥ १ ॥ अभि यापनमभिव्याप्ति सवतो वृत्ति ॥ २ ॥

आभा रादा विभूया श्रीरभिरयाकातिविभ्रमा ।

उक्ष्मीदृश्या च शोभाया

आमानमामा “उपसगादात” ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यद् ॥ १ ॥ राज
त्यनया रादा, भिदादिवात् निपात्यते ॥ २ ॥ विभूष्यतेऽनया विभूया ॥ ३ ॥ धयण
शीला श्री श्रीलिङ्ग, “दिशुद्दद्-” ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते ॥
॥ ४ ॥ अभिरयायतऽनया अभिरया ॥ ५ ॥ काम्यतेऽनया काति ॥ ६ ॥ विभ्र
मत्यनेन विभ्रम ॥ ७ ॥ लक्ष्यतेऽनया लक्ष्मा श्रीलिङ्गा ॥ ८ ॥ छयति वैरूप्य
छाया “स्थाछामा-” (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ ९ ॥ शोभन शोभा भिदादि-
त्वादङि साधुस्तत्र ॥ १० ॥

सुपमा सातिशायिनी ॥ १४८ ॥

सा शोभाशतिशयवता सुष्ठु समा सुपमा “निर्दु सुवे-” ॥ २ । ३ । ५६ ॥
इति पत्वम् ॥ १ ॥ ॥ १४८ ॥

संस्तव स्यात् परिचय

सगत स्तवन संस्तव ॥ १ ॥ सम तावयन परिचय ॥ २ ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकृतिराकार ॥ १ ॥ इङ्गनमिङ्ग, घञ् ॥ २ ॥ क्ते इङ्गितम्, इङ्गिताकाराभ्या
भावज्ञानमित्यादौ गोबलावद-यायेन इङ्गित वेष्टितम्, आकारो मुखरागादिरिति
कौटिल्यो व्याख्यत ॥ ३ ॥

निमित्ते कारण हेतुर्वाज योनिर्निग्रन्धनम् ॥ १४९ ॥

निदानम्

निमित्तेनात् निमित्त तत्र पुनपित्त-” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपा
त्यते ॥ १ ॥ करोति कारणम्, “कारणम्” ॥ ५ । २ । १८७ ॥ इति साधु ॥ २ ॥
हिनोति वधते हतु पुलङ्ग ॥ ३ ॥ वेति वाजम् “विद्यो जक्” ॥ (उणा-१२७) ॥
॥ ४ ॥ यौत यानि पुल्लिङ्ग ॥ ५ ॥ निवध्नाति निवधनम् ॥ ६ ॥ ॥ १४९ ॥
निदीयते जयतेऽन्नन निदानम् एत धमश्रुतिवऽप्यजहृदिङ्गा ॥ ७ ॥

अथ काय स्यादर्ध कृत्य प्रयोजनम् ।

क्रियते कायम्, घञ् ॥ १ ॥ अभ्यतेऽथ ॥ २ ॥ क्रियते कृत्यम् “कृतृपि-”
॥ ५ । १ ॥ ४० ॥ इति वा क्यप् ॥ ३ ॥ प्रयोजयति प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निष्ठानिर्ग्रहणे तुल्ये

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ नितरामुच्यते निवहणम् ॥ २ ॥

प्रवहो गमन बहि ॥ १५० ॥

प्रवह-त्यनेन प्रवह , "गोचरसचर " ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १ ॥ १५० ॥

जाति सामान्य

जायतेऽस्या जाति-गौरय गौरयमित्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतु , जातमपि

॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु विशेष पृथगात्मिका ।

व्यज्यतेऽनया व्याक्ति ॥ १ ॥ विशिष्यतेऽनया विशेष ॥ २ ॥ पृथग् आरमा

यस्या पृथगात्मिका भिन्नस्वरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तिर्यक् साचि

तिरोऽद्यति तिर्यक् ॥ १ ॥ सचते साचि स्त्रीलिङ्ग "कमिवमि" ॥ (उणा-

११८) ॥ इति बहुवचनात् भिदि , साचाल्यव्ययमपि ॥ २ ॥

सहर्षस्तु स्पर्द्धा

सहर्षण सहर्ष , सहर्षोऽपि ॥ १ ॥ स्पर्द्धेन स्पर्द्धा ॥ २ ॥

द्रोहस्तपक्रिया ॥ १५१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ २ ॥ १५१ ॥

बन्धे मोघाऽफलमुधा

बध्नाति बन्धम् "स्थाच्छाना-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य तत्र ॥ १ ॥

मुच्यति अस्मिन् मोघम् "यद्भादित्वाट घत्वम् ॥ २ ॥ न फलस्यफलम् ॥ ३ ॥

मुच्यत्यनया मुधा भिदादित्वात्, मुधेत्यव्ययमपि ॥ ४ ॥

अन्तर्गङ्गु निरर्थकम् ।

अन्तर्गङ्गु-तर्गङ्गु , "शृमृत् ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निर्गतम

थात् प्रयोजनान्निरर्थकम् ॥ २ ॥

सस्थान सनिवेश स्यात्

सस्थिति सस्थानम् ॥ १ ॥ सनिवेशन सनिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे अदत्त व्ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

समूर्तन त्वमिव्याप्ति

समूर्तयते समूर्च्छनम् ॥ १ ॥ अभिव्यापनमभिव्याप्ति सवतो वृत्ति ॥ २ ॥

आभा रात्रि विभूया श्रीरभित्याकातिविभ्रमा ।

लक्ष्मीरटाया च गोभाया

आभानमाभा “उपसर्गादात्” ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यद् ॥ १ ॥ राज
स्यनया रात्रि, मिश्रादिवात् निपात्यते ॥ १ ॥ विभूयतेऽनया विभूया ॥ ३ ॥ अयण
शीला श्री श्रीलिङ्ग, “दिष्टुद्वद्-” ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विप् निपात्यते ॥
॥ ४ ॥ अभित्यायतेऽनया अभित्या ॥ ५ ॥ काम्यतेऽनया काति ॥ ६ ॥ विभ्र
मत्यनेन विभ्रम ॥ ७ ॥ लक्ष्यतेऽनया लक्ष्मा श्रीलिङ्गा ॥ ८ ॥ छपाति वैरूप्य
छाया “स्थाछामा-” (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ ९ ॥ शोभन शोभा भिदादि-
त्वादङि साधुस्तत्र ॥ १० ॥

सुपमा सातिशायिनी ॥ १४८ ॥

सा शोभाऽतिशयवता सुष्ठु समा सुपमा “निर्दु सुवे-” ॥ २ । ३ । ५६ ॥
इति पत्वम् ॥ १ ॥ ॥ १४८ ॥

संस्तन स्यात् परिचय

सगत स्तवन संस्तव ॥ १ ॥ सम-तावयन परिचय ॥ २ ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकृतिराकार ॥ १ ॥ इङ्गनमिङ्ग, घञ् ॥ २ ॥ क्ते इङ्गितम्, इङ्गिताकाराम्भ्यां
भावज्ञानमित्यादौ गोवलावदन्मायेव इङ्गित चङितम्, आकारो मुखरागादिरिति
कौटिल्यो व्याख्यत् ॥ ३ ॥

निमित्ते कारण हेतुर्नीज योनिर्निवन्धनम् ॥ १४९ ॥

निदानम्

निमित्तोक्त निमित्त तत्र “पुतपित्त-” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपा
त्यते ॥ १ ॥ करोति कारणम्, “कारणम्” ॥ ५ । २ । १२७ ॥ इति साधु ॥ २ ॥
दिनोति यधत् दत्त पुल्लिङ्ग ॥ ३ ॥ वेति वीजम् “वियो जक्” ॥ (उणा-१२७) ॥
॥ ४ ॥ यौति योनि पुल्लिङ्ग ॥ ५ ॥ निवन्धाति निवन्धनम् ॥ ६ ॥ ॥ १४९ ॥
निदीयत ज-यतेऽनन निदानम् एत यमवृत्तित्वेऽप्यजहङ्गिहा ॥ ७ ॥

अथ कार्य स्यादर्थ कृत्य प्रयोजनम् ।

क्रियते कार्यम्, घञ् ॥ १ ॥ अभ्यतेऽथ ॥ २ ॥ क्रियते कृत्यम् “कृवृषि-”
॥ ५ । १ ॥ ८० ॥ इति वा क्यप् ॥ ३ ॥ प्रयोजयति प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निष्ठानिर्गहणे तुल्ये

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ नितरामुच्यते निवहणम् ॥ २ ॥

प्रवहो गमन बहि ॥ १५० ॥

प्रवह-लनेन प्रवह, “गोचरसचर” ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १ ॥ १५० ॥

जाति सामान्य

जायतेऽस्या जाति-गौरय गौरयमित्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतु, जातमपि ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु निशेष पृथगात्मिका ।

व्यज्यतेऽनया व्याक्ति ॥ १ ॥ विशिष्यतेऽनया विशेष ॥ २ ॥ पृथग् आत्मा यस्या पृथगात्मिका भिन्नस्वरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तिर्यक् साचि

तिरोऽवति तिर्यक् ॥ १ ॥ सचते साचि स्त्रीलिङ्ग “कमिवमि” ॥ (उणा-६१८) ॥ इति बहुवचनात् णिदि, साचीत्यव्ययमपि ॥ २ ॥

सहर्षस्तु स्पर्द्धा

सहपण सहप, सघर्षोऽपि ॥ १ ॥ स्पर्द्धेन स्पर्द्धा ॥ २ ॥

द्रोहस्त्वपक्रिया ॥ १५१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ २ ॥ १५१ ॥

व-ये मोघाऽफलमुधा

वध्नाति व-ध्यम् ‘स्थाच्छामा-’ ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य तत्र ॥ १ ॥ मुषति अस्मिन् मोघम् -यङ्कादित्वाट घत्वम् ॥ २ ॥ न फलत्यफलम् ॥ ३ ॥ मुषत्यनया मुधा भिदादित्वात्, मुषेत्यव्ययमपि ॥ ४ ॥

अन्तर्गडु निरर्थकम् ।

अ-तगडल्य तर्गडु, ‘सृष्टु’ ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निर्गतम थात् प्रयोजनातिरिक्तम् ॥ २ ॥

सस्थान सनिवेश स्यात्

सास्थिति सस्थानम् ॥ १ ॥ सनिवेशन सानिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

‘व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे अदत्त व्ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

समूर्धन त्वमिव्याप्ति

समूर्धयते समूर्धनम् ॥ १ ॥ अभि यापनममिव्याप्ति सवतो वृत्ति ॥ २ ॥

आभा रादा विभूषा श्रीरभिरयाकात्तिविभ्रमा ।

उश्मदिताया च गोभायां

आमानमामा “उपसगादात्” ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यद् ॥ १ ॥ राज
स्यनया रादा, भिरादेत्वात् निपात्यते ॥ २ ॥ विभूष्यतेऽनया विभूषा ॥ ३ ॥ धयण
शीला श्री स्त्रीलिङ्ग, “दियुद्दद्-” ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्षिपि निपात्यत ॥
॥ ४ ॥ अभिरयायतेऽनया अभिरया ॥ ५ ॥ काम्यतेऽनया कात्ति ॥ ६ ॥ विभ्र
मत्यनेन विभ्रम ॥ ७ ॥ उश्मतेऽनया उश्मा स्त्रीलिङ्गा ॥ ८ ॥ उपाति वैरूप्य
छाया “स्थाछामा-” (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ ९ ॥ शोभन शोमा भिदादि-
त्वादङि साधुस्तत्र ॥ १० ॥

सुपमा सातिशायिनी ॥ १४८ ॥

सा शोभाऽतिशयवता सुष्ठु समा सुपमा “निर्दु सुवे-” ॥ २ । ३ । ५६ ॥
इति पत्वम् ॥ १ ॥ ॥ १४८ ॥

संस्तन स्यात् परिचय

सगत स्तवन सस्तव ॥ १ ॥ सम तावयन परिचय ॥ २ ॥

आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् ।

आकृतिराकार ॥ १ ॥ इङ्गनमिङ्ग, घञ् ॥ २ ॥ के इङ्गितम्, इङ्गिताकाराभ्या
भावज्ञानमित्यादौ गोबलावदन्यायेन इङ्गित चेष्टितम्, आकारो मुखरागादिरिति
कौटिल्यो व्याख्यत ॥ ३ ॥

निमित्ते कारण हेतुर्नीज योनिनिबन्धनम् ॥ १४९ ॥

निदानम्

निमित्तोक्त निमित्त तत्र “पुतपित्त-” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपा
त्यते ॥ १ ॥ करोति कारणम्, “कारणम्” ॥ ५ । ३ । १२७ ॥ इति साधु ॥ २ ॥
हिनोति वधते हतु पुलिङ्ग ॥ ३ ॥ वेति वाजम् “वियो जक्” ॥ (उणा-१२७) ॥
॥ ४ ॥ यौति योनि पुलीलिङ्ग ॥ ५ ॥ निबध्नाति निबन्धनम् ॥ ६ ॥ ॥ १४९ ॥
निदीयते ज यतऽनन निदानम् एते घमट्टित्वेऽप्यजहङ्गिङ्गा ॥ ७ ॥

अथ कार्यं स्यादर्न कृत्य प्रयोजनम् ।

क्रियत कयम्, घ्यप् ॥ १ ॥ अभ्यतेऽय ॥ २ ॥ क्रियते कृत्यम् “कृवृपि-”
॥ ५ । १ ॥ ४७ ॥ इति वा क्यप् ॥ ३ ॥ प्रयोजयति प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

निष्ठानिर्ग्रहणे तुये

निष्ठान निष्ठा ॥ १ ॥ नितरामुद्यते निर्वहणम् ॥ २ ॥

प्रग्रहो गमन बहि ॥ १५० ॥

प्रवह-त्यनेन प्रवह, "गोचरमचर" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति घ ॥ १ ॥ १५० ॥

जाति सामान्य

जायतऽस्या जाति-गौरयं गौरयमित्यादिसदृशाभिधानज्ञानहेतु, जातमपि ॥ १ ॥ समानस्य भाव सामान्यम् ॥ २ ॥

व्यक्तिस्तु निशेष पृथगात्मिका ।

व्यज्यतेऽनया व्याक्ति ॥ १ ॥ विशिष्यतेऽनया विशेष ॥ २ ॥ पृथग् आधारमा
यस्या पृथगात्मिका भिन्नस्वरूपेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तिर्यक् साचि

तिरोऽवति तिर्यक् ॥ १ ॥ सचते साचि स्त्रीलिङ्ग, "कमिवमि" ॥ (उणा-
११८) ॥ इति बहुवचनात् णिदि, साचाख्ययमपि ॥ २ ॥

सहर्षस्तु स्पर्द्धा

सहर्षण सहर्ष सघर्षोऽपि ॥ १ ॥ स्पर्द्धन स्पर्द्धा ॥ २ ॥

द्रोहस्त्वपक्रिया ॥ १५१ ॥

द्रोहण द्रोह ॥ १ ॥ अपकारोऽपक्रिया ॥ २ ॥ १५१ ॥

वच्ये मोघाऽफलमुधा

वध्नाति वच्यम् "स्थाच्छाना-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य तत्र ॥ १ ॥
मुपति अस्मिन् मोघम् "यद्वादिवाद् घत्तम् ॥ २ ॥ न फलत्यफलम् ॥ ३ ॥

मुत्थलनया मुघा भिदादितात्, मुधेत्यव्ययमपि ॥ ८ ॥

अन्तर्गडु निरर्थकम् ।

अन्तर्गडुल तर्गडु, "शृमृत ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ निगलत
थात् प्रयोजनानिरर्थकम् ॥ २ ॥

सस्थान सनिवेश स्यात्

सास्थिति सस्थानम् ॥ १ ॥ सनिवेशन सानिवेश ॥ २ ॥

अर्थस्यापगमे व्यय ॥ १५२ ॥

व्ययण वित्तसमुत्सर्गे अदत्त व्ययन व्यय ॥ १ ॥ १५२ ॥

समू-र्त्तन त्वमिव्याप्ति

समूह्यत समूह्यतम् ॥ १ ॥ अभि-यापनमभिव्याप्ति सक्तो वृत्ति ॥ २ ॥

श्रेयो भ्रशो यथोचितात् ।

यथोचिताद् रुपाद् भ्रशाऽपि पातः, श्रेयण श्रेयः ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भावः सत्ता अभावः ॥ १ ॥ नशतः नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सक्रामसक्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

सक्राम-त्यनेन सक्रामः, घञि बाहुलकाद् वृद्धिः ॥ १ ॥ “मोऽकमि” ॥ ४ ।
३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिषेधे सक्रामः, पुन्नीयलिङ्गावेर्त्तौ ॥ २ ॥ दुर्गे सचरतऽनेन दुर्ग
घनरस्तत्र “गोचरसचर-” ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति बाहु ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीनाकस्तु प्रयाम स्यात्

नियतं यचन नीनाकः तुलाश्रुताऽनाधिस्वम्, क्रियादरो वा ॥ १ ॥ प्रयमन
प्रयामः ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमित्यर्थः ॥ १ ॥ प्रतिजागरणं प्रतिजागरः ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासाँ

विश्रम्भणं विश्रम्भः ॥ १ ॥ विश्वसनं विश्वासः ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमनं परिणामः ॥ १ ॥ विक्रियते विक्रिया विकारः विकृती अपि ॥ २ ॥ १५४ ॥

चक्रावर्त्तो भ्रमो भ्रातिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवत्तनं चक्रावर्त्तः ॥ १ ॥ भ्रमणं भ्रमः ॥ २ ॥ भ्रौ भ्रातिः ॥
॥ ३ ॥ “तृभ्रमि” ॥ (उणा-६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमिः ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णनं
वा घूर्णिः त्रयोऽपि लीलिङ्गा “हूर्णिघूर्णि” ॥ (उणा-६३७) ॥ इति णो निपा
त्यते ॥ ५ ॥ घूर्णयते घूर्णनम् तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसर्गः

विप्रलम्भनं विप्रलम्भः “उपसगात् खर्गजोऽर्थः” ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति
घञि नोत्तः ॥ १ ॥ विसर्गवदनं विसर्गः ॥ २ ॥

विसर्जनम् ॥ १५५ ॥

१ ॥ अतिसृज्यते अतिसर्जनं समपणमित्यर्थः ॥ २ ॥ ५५ ॥

उपलम्भनमुपलम्भ ॥ १ ॥ अनुभवनमनुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भन प्रतिलम्भ ॥ १ ॥ लभ्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधिसप्रैषौ

नियोजन नियोगस्तत्र ॥ १ ॥ विधीयते विधि पुलिह ॥ २ ॥ संप्रेषण
सप्रैष ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पण फले ॥ १५६ ॥

विनियोजन विनियाग, फलविषयमर्पणम् ॥ १ ॥ १५६ ॥

लभोऽभिलाषो लवनम्

लवर्न लव ॥ १ ॥ अभिलवनमभिलावः, “निरभे पृथ्व” ॥ ५।३।
२१ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ लूयते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पाव पवन पव ।

निष्पवन निष्पाव “निरभे पृथ्व” ॥ ५।३।२१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥
पूयते पवन धान्यादेर्निधुसोकरणम् ॥ २ ॥ आलि पव ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्टीवनप्लूतष्टेवनानि तु थूकृते ॥ १५७ ॥

निष्ठीवन निष्ठेव पुलीत्रलिह ॥ १ ॥ घीव्यते छावनम्, “छिब्रिष्वोऽनटि वा”
॥ ४।२।११२ ॥ इति दीर्घत्वम् ॥ २ ॥ भावे के ष्युतम्, ॥ ३ ॥ ‘लघोऽपरा
न्यस्य’ ॥ ४।३।४ ॥ इति गुणे षेवनम् ॥ ४ ॥ थूकरण थूकृतम् तत्र ॥ ५॥१५७ ॥

निवृत्ति स्यादुपरमो व्यवोपाद्भ्य परा रतिः ।

निवृत्तन निवृत्ति ॥ १ ॥ उपरमणमुपरम उद्यमोपरमी ॥ ४।३।
५७ ॥ शत कृद्धेरभावः ॥ २ ॥ व्यवोपाद्भ्य परा रतिः, विरमण विरति ॥ ३ ॥
एवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विधूनन विधुवन

धूणे प्यतात् ‘धूग्रीणो’ ॥ ४।२।१८ ॥ इति अनटि विधूननम् ॥ १ ॥
‘धूत विधूनने विधूयते विधुवनम् कृटादित्वाद् गुणभाव ॥ २ ॥

रिद्धूखण स्वलन समे ॥ १५८ ॥

‘रिद्धु गतो’ रिद्धूयत रिद्धूणम् ॥ १ ॥ स्वलयते स्वलयनम् ॥ २ ॥ १५८ ॥

रक्षणस्त्राणे

भयो भ्रशो यथोचितात् ।

यथोचिताद् रुशद् भ्रशाऽपि शत , भ्रयण भ्रय ॥ १ ॥

अभायो नाशे

न भाय सता अभाव ॥ १ ॥ नशन नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सक्रामसक्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

सक्राम-त्यनेन सक्राम घमि बाहुलकाद् वृद्धि ॥ १ ॥ "मोऽक्रमि" ॥ ४१
३।५५ ॥ इति वृद्धिनिषेधे सक्रम , पुनस्तीयालिङ्गावेत्ता ॥ २ ॥ दुर्गे सचरतऽनेन दुग्
सचरस्तत्र "गाचरसंचर-" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति षष्ठ्यु ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीनाफस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीनाफ तुलाश्रुताऽनाधिपत्यम्, क्रियादरो वा ॥ १ ॥ प्रयमन
प्रयाम ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागर ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमित्यथ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासाँ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्वसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥ १ ॥ विक्रियते विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥ २ ॥ १५४ ॥

चक्रावर्तो भ्रमो आतिर्भ्रमिर्धूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवत्तन चक्रावर्त ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ आति भ्रमि ॥
३ ॥ "तृभ्रमि" ॥ (उणा-६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन
वा घूर्ण , त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा "हर्णिधूर्णि" ॥ (उणा-६३७) ॥ इति णी निपा
त्यते ॥ ५ ॥ घूर्ण्यते घूर्णनम्, तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसव द

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसगात् खलूप्योद्य" ॥ ४।४।१०७ ॥ इति
घनि नो ट ॥ १ ॥ विसवदन विसवाद ॥ २ ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भन विलम्भ ॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जन समपणमित्यथ ॥ २ ॥ १५५ ॥

उपलम्भस्त्वनुभव

उपलम्भनमुपलम्भ ॥ १ ॥ अनुभवनमुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भन प्रतिलम्भ ॥ १ ॥ लभ्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधिसमैषौ

नियोजन नियागस्तत्र ॥ १ ॥ विधीयते विधिः पुलिङ्ग ॥ २ ॥ सप्रेषण
सप्रेष ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पण फले ॥ १५६ ॥

विनियोजन विनियाग, फलविषयमर्पणम् ॥ १ ॥ १५६ ॥

लवोऽभिलावो लवनम्

लवर्न लव ॥ १ ॥ अभिलवनमभिलावः, “निरभे पूत्व” ॥ ५।३।
२१ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ लयते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पाव पवन पव ।

निष्पवन निष्पाव “निरभे पूत्व” ॥ ५।३।२१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥
पूयते पवन धान्यादेर्निर्गुमीकरणम् ॥ २ ॥ अलि पव ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्टीवनप्लूतष्टेवनानि तु थूत्कृते ॥ १५७ ॥

निष्ठीवन निष्ठेव पुष्ठीवलङ्ग ॥ १ ॥ ष्ठी-यते ष्ठीवनम्, “ष्टिवृधिवोऽनटि वा”
॥ ४।२।११२ ॥ इति दीघत्वम् ॥ २ ॥ भावे क्ते प्लूतम्, ॥ ३ ॥ “लघोऽप
न्यस्य” ॥ ४।३।४ ॥ इति गुणे ष्ठीवनम् ॥ ४ ॥ थूत्करण थूत्कृतम् तत्र ॥ ५ ॥ १५७ ॥

निगृत्ति स्यादुपरमो व्ययोपाद्भ्य परा रत्तिः ।

निवृत्तन निगृत्ति ॥ १ ॥ उपरमणमुपरम उद्यमापरमौ ॥ ४।३।
५७ ॥ इति वृद्धेरभाव ॥ २ ॥ व्ययोपाद्भ्य परा रत्ति विरमण विरति ॥ ३ ॥
एवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विधूनन विधुवन

धूगो ण्य-तात् धूग्रीयो ॥ ४।२।१८ ॥ इति अनटि विधूननम् ॥ १ ॥
‘धूत् विधूनने विधूयत विधुवनम् कुटादित्वाद् गुणाभाव ॥ २ ॥

रिद्धखण स्वलन समे ॥ १५८ ॥

‘रिद्ध गती’ रिद्धयत रिद्धणम् ॥ १ ॥ स्वरयते स्वरलनम् ॥ २ ॥ १५८ ॥

रक्षणम्नाणे

श्रेयो भ्रशो यथोचितात् ।

ययोगिताद् रूपाद् भ्रशाऽपि पात , भ्रषण श्रेय ॥ १ ॥

अभायो नाशे

न भाय सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नशः नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सक्रामसक्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

सक्राम-त्यनन सक्राम धमि याहुलकाद् वृद्धि ॥ १ ॥ “मोऽक्रमि” ॥ ४ ।
३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिपेधे सक्राम , पुञ्जलीबलिजावेतौ ॥ २ ॥ दुर्गे सचरतेऽनेन दुर्ग
अनरस्तत्र “गोचरसंचर-” ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीजाफस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीवाक मुलाधृताऽनाधिभ्यम्, क्रियादरो वा ॥ १ ॥ प्रयमन
प्रयाम ॥ २ ॥

अवेशा प्रतिजागर ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमित्यथ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासौ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्वसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥ १ ॥ विक्रियते विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥ २ ॥ १५४ ॥

चक्रावर्त्तो भ्रमो आतिर्भ्रमिर्धूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवत्तन चक्रावर्त्त ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ कौ भ्रान्ति ॥
॥ ३ ॥ ‘तूत्रमि’ ॥ (उणा-६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन
वा घूर्ण , त्रयोऽपि छीलित्वा ‘हूर्णिघूर्णि’ ॥ (उणा-६३७) ॥ इति णौ निपा
त्यते ॥ ५ ॥ घूर्णयते घूर्णनम्, तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसव द

विप्रलम्भन विप्रलम्भ “उपसगात् खलूघनोश्च” ॥ ४ । ८ । १०७ ॥ इति
धनि नोत्त ॥ १ ॥ विसवदन विसवाद् ॥ २ ॥

विलम्भम्वतिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भन विलम्भ ॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जन समपणमित्यथ ॥ २ ॥ १५५ ॥

उपलम्भस्त्वनुभव

उपलम्भनमुपलम्भ ॥ १ ॥ अनुभवनमनुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भन प्रतिलम्भ ॥ १ ॥ लभ्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधिसंप्रैषौ

नियोजन नियागस्तन ॥ १ ॥ विधीयते विधि पुलिङ्ग ॥ २ ॥ संप्रैषण संप्रैष ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पण फले ॥ १५६ ॥

विनियोजन विनियोग, फलविषयमपणम् ॥ १ ॥ १५६ ॥

लवोऽभिलावो लवनम्

लवनं लव ॥ १ ॥ अभिलवनमभिलावः, “निदने पृथ्व” ॥ ५।३। २१ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ लयते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पाव पवन पवः ।

निष्पवनं निष्पाव “निरभे पूरव” ॥ ५।३।२१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥ पूयते पवन धान्यादेर्निबुसीकरणम् ॥ २ ॥ अलि पव ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्टीवनप्लूतष्टेवनानि तु थूकृते ॥ १५७ ॥

निष्टीवन निष्ठेव पुष्टीवल्लिङ्ग ॥ १ ॥ णीयते ष्ठीवनम्, “ष्ठिष्ठीवोऽनटि वा” ॥ ४।२।११२ ॥ इति दीघत्वम् ॥ २ ॥ भावे क्ते प्लूतम्, ॥ ३ ॥ लघोरुपा न्यस्य” ॥ ४।३।४ ॥ इति गुणे ष्ठीवनम् ॥ ४ ॥ थूकरण थूकृतम् तत्र ॥ ५।१५७ ॥

निवृत्ति स्यादुपरमो व्यवोपाद्भ्य परा रतिः ।

निवृत्तन निवृत्ति ॥ १ ॥ उपरमणमुपरम “उद्यमापरमौ” ॥ ४।३। ५७ ॥ इति वृद्धरभावः ॥ २ ॥ व्यवोपाद्भ्यः परा रतिः विरमण विरति ॥ ३ ॥ एवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विधूनन विधुवन

धूणो ण्य-तात् ‘धूग्रीणो’ ॥ ४।२।१८ ॥ इति अनटि विधूननम् ॥ १ ॥ ‘धूरविधूनने विधूयते विधुवनम् बुदादित्वाद् गुणाभावः ॥ २ ॥

रिङ्खण स्खलन समे ॥ १५८ ॥

रिखु गतीं रिङ्ख्यत रिङ्खणम् ॥ १ ॥ स्खल्यते स्खलनम् ॥ २ ॥ १५८ ॥

रक्षणस्त्राणे

भेषो भ्रशा यथोचितात् ।

यथोचिताद् रुपाद् भ्रशाऽथ पात , भ्रयण भ्रय ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भाय, सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नशन नाशस्त्र ॥ २ ॥

सत्तामसक्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

सकाम-त्यनन सकाम , यमि याहुलकाद् वृद्धि ॥ १ ॥ "मोऽकामि" ॥ ४१

३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनेपेधे सक्रम , पुक्लीषलिङ्गावेती ॥ २ ॥ दुर्गे सचरतऽनेन दुग्
सनरस्तत्र "गोचरसचर-" ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति षाप् ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीत्राकस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीत्राक दुलापृताऽनाधिस्यम्, क्रियादरो वा ॥ १ ॥ प्रयमन
प्रयाम ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागर ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमिष्यथ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वाप्तौ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्रसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥ १ ॥ विक्रियत विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥ २ ॥ १५४ ॥

चक्रावर्त्तो भ्रमो आतिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवस्तन चक्रावर्त्ते ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ औ आति ॥
॥ ३ ॥ 'तृभ्रमि' ॥ (उणा-६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन
वा घूर्णि प्रयोऽपि छीलित्वा 'दुर्गिघूर्णि' ॥ (उणा-६३७) ॥ इति णो निपा
त्यते ॥ ५ ॥ घूर्ण्यते घूर्णनम् तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसय द

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसगात् सङ्घर्षजोऽथ" ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति
घनि नोत्त ॥ १ ॥ विसयदन विसवाद ॥ २ ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भन विलम्भ ॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जनं समपणमिष्यथ ॥ २ ॥ ५५ ॥

उपलम्भस्त्वनुभव

उपलम्भनमुपलम्भ ॥ १ ॥ अनुभवनमनुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भन प्रतिलम्भ ॥ १ ॥ लभ्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधितप्रैषौ

नियोजन नियोगस्तत्र ॥ १ ॥ विधायते विधिः पुलिङ्ग ॥ २ ॥ संप्रेषण
संप्रैष ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पण फले ॥ १५६ ॥

विनियोजन विनियोग, फलविषयमर्पणम् ॥ १ ॥ १५६ ॥

लवोऽभिलावो लवनम्

लवने लव ॥ १ ॥ अभिलवनमभिलावः, “निरभे पूल्व” ॥ ५।३।
२१ ॥ इति घञ् ॥ २ ॥ लयते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पाव पवन पव ।

निष्पवन निष्पाव “निरभे पूल्व” ॥ ५।३।२१ ॥ इति घञ् ॥ १ ॥
पूयते पवन धायादेर्भिक्षुर्साकरणम् ॥ २ ॥ अलि पव ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्ठीवनप्लूतप्लेवनानि तु थूकृते ॥ १५७ ॥

निष्ठीवन निष्ठेव पुष्ठीबलिङ्ग ॥ १ ॥ प्लिव्यते प्लीवनम्, “प्लिव्प्लिवोऽनटि वा”
॥ ४।२।११२ ॥ इति दीप्तत्वम् ॥ २ ॥ भावे क्ते प्लूतम्, ॥ ३ ॥ लघोरुपा
“लस” ॥ ४।३।४ ॥ इति गुणे प्लेवनम् ॥ ४ ॥ थूकरण थूकृतम् तत्र ॥ ५ ॥ १५७ ॥

निवृत्ति स्यादुपरमो व्यवोपाद्भ्य परा रतिः ।

निवर्त्तन निवृत्ति ॥ १ ॥ उपरमणमुपरम ‘उद्यमापरमौ’ ॥ ४।३।
५७ ॥ इति वृद्धेरभावः ॥ २ ॥ व्यवोपाद्भ्यः परा रतिः विरमण विरति ॥ ३ ॥
एवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विधूनन विधुवन

धूणो ण्य-तात् ‘धूगृणीणो’ ॥ ४।३।१८ ॥ इति अनटि वि धूननम् ॥ १ ॥
‘धूत् विधूनने विधूयते विधुवनम् कुटादित्वात् गुणाभावः ॥ २ ॥

रिङ्खण स्खलन समे ॥ १५८ ॥

‘रिङ्ख गतो’ रिङ्ख्यत रिङ्खणम् ॥ १ ॥ स्खत्यते स्खलनम् ॥ २ ॥ १५८ ॥
रक्षणखणे

भेया भ्रशा यथोचितात् ।

यपोरिताद् रूपाद् भ्रजाऽथ पात , भ्रपण भ्रय ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भाय सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नष्टान नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सक्रामसक्रमौ दुर्गमचरे ॥ १५३ ॥

सक्राम-त्यनेन सक्राम , घमि याहुस्तदाद् वृद्धि ॥ १ ॥ मि

३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिपेधे सक्राम , पुम्स्त्रीयलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

अनरस्तत्र "गाचरसचर-" ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति षाधु ॥ ३ ॥ १५३

नीनाकस्तु प्रयाम स्यात्

नियत वचन नीनाक तुलाधृताऽनाघिम्यम्, कियादरो वा ॥ १ ॥

प्रयाम ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागर ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमित्यथ ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागर ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासौ

विश्रम्भण विश्रम्भ ॥ १ ॥ विश्रसन विश्वास ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणाम ॥ १ ॥ विक्रियत विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥ २ ॥ १५४ ॥

चक्रावर्त्तो भ्रमो आतिर्भ्रमिर्धूर्णिश्च धूर्णने ।

चक्रेण आवलून चक्रावर्त्त ॥ १ ॥ भ्रमण भ्रम ॥ २ ॥ कौ आति ॥

॥ ३ ॥ "तृभ्रमि" ॥ (उणा-६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन

वा घूर्णि , त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गा हूर्मिधूर्णि ॥ (उणा-६३७) ॥ इति णी निपा

त्यते ॥ ५ ॥ घूर्ण्यते घूर्णनम् तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विसव द

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसगात् खलुघजोश्च" ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति

घनि नो-त ॥ १ ॥ विसवदन विसवाद ॥ २ ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भन विलम्भ ॥ १ ॥ अतिसृज्यतेऽतिसर्जन समपणमित्यथ ॥ २ ॥ ५५ ॥

उपलम्भस्त्वनुभव

बुद्धिशक्तिरष्टधा, प्रज्ञासामर्थ्ये निष्क्रमण निष्क्रम ॥ १ ॥ १६० ॥

सप्रहमाह—

इत्यादयः क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणम् ।

एवप्रकारा सिद्धक्रियाशब्दा अयेऽपि लक्षणीया, तेषां तु लक्षणं प्रकृति
प्रत्ययविभागप्रतिपत्तिधातुपारायणादिति ॥

अथान्ययानि वक्ष्यन्ते—

अथेति साधारणशब्दादनन्तरम् न व्ययन्ति—लिङ्गकारकनानात्वेऽपि न नाना
रूपता प्रतिपद्यते इति लिङ्गादित्वादवि अव्ययानि स्वरादीनि, यदुक्तम्—

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सवासु च विभाक्तेषु ।

वचनेषु च सधु यन् व्येति तदव्ययम्” ॥ १ ॥

अत एव अलिङ्गानि द्वित्वादिसंख्यारहितानि चैतानि । यदवोचाम लिङ्गानुशासने—

“नन्ता घट्या इतियुष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गका ।

पदं वान्यमव्ययं वेत्यसट्य च तद्वहुलम्” ॥ १ ॥

पुङ्गवलिङ्गश्चायमव्ययशब्दः ॥

स्व स्वर्गे

सुष्ठु अयते स्व, “सोरत्तेलुक् च” ॥ (उणा-९४६) ॥ इत्यङ्, स्वरतीति
वा विच् यथा— छायेव या स्वचलधजलेषु” ॥ १ ॥

भू रसातले ॥ १६१ ॥

भवत्यत्र भू, बाहुलकात् सुक् । यथा— भूर्लोकः ” ॥ १ ॥ १६१ ॥

भुवो विहायसा व्योम्नि

भवत्यत्रेति भुव “मिथिराजि ” ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस् यथा—

‘भूभुव स्वस्त्रयावारं स एष दशकध्वरः ॥ १ ॥

वीना पक्षिणा हाय गतिम् अनन्तत्वात् स्यति विहायसा विच् विहा पक्षिणस्ताना
यस्यति वा बाहुलकादाप्रत्यय, यथा—“विहायसा पदय विहङ्गराजम्” ॥ २ ॥

द्यावामभूम्योन्तु रोदसी ।

रोदसी इति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । यथा—

‘रवः भवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः” ॥ १ ॥

उपरिष्ठादुपर्यर्धे

ऊर्ध्वे देशे उपरिष्ठात् उपरि ऊर्वाद् रिरिष्ठातालुपञ्चासः” ॥ ७ । २ । ११४ ॥

इति साधु । यथा—गिरेरुपरिष्ठात् गिरेरुपरि ॥ १ ॥ २ ॥

रक्षण रक्षणे, “यजिष्यति” ॥ ५।३।८५ ॥ इति न ॥ १ ॥ प्रायते
प्राणम्, आद् तत्र ॥ २ ॥

ग्रहो ग्रहे

ग्रहणे ग्रहे, “युवण” ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ १ ॥ बाहुलवाद् घञि
ग्राहस्तत्र ॥ २ ॥

व्यघो वेघे

व्यधने व्यधे “व्यघजप” ॥ ५।३।४७ ॥ इत्यल् ॥ १ ॥ विघत् विधाने
इत्यनेकाग्रत्वात् व्यधने यत्तते, यधन वेघस्तत्र ॥ २ ॥

क्षये क्षिया ।

क्षयणे क्षयस्तत्र ॥ १ ॥ “क्षिप्स्व हिंसायाम्” क्षयणे क्षिया पित्वादद् ॥ २ ॥

स्फरणे स्फुरणे

‘स्फरत् स्फुरणे स्फुर्यते स्फरणम् ॥ १ ॥ स्फूर्ति स्फुरण तत्र ॥ २ ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्यानि ज्यानि “ग्लाहाज्य” ॥ ५।३।११८ ॥ इत्यनि ॥ १ ॥ जरणे
जर्णैस्तत्र “जृल्लादेरेषा तौ नोऽप्र” ॥ ४।२।६८ ॥ इति कोर्नत्वम् ॥ २ ॥

अथ वरो वृत्तौ ॥ १५९ ॥

वरणे वर “युवण” ॥ ५।३।२८ ॥ इति भावेऽल् व्रियतेऽसाविति
कमणि वा । यत् काले - “तपाभिरिध्यते यस्तु देवेभ्य स वरो मत” ॥ १ ॥ वरणे
यतिस्तत्र ॥ २ ॥ १५९ ॥

समुच्चय समाहार

समुच्चयन समुचय ॥ १ ॥ समाहरण समाहार अनेकस्य एकत्र अध्या-
वाप ॥ २ ॥

अपहारापचयौ समौ ।

अपहरणमपहार ॥ १ ॥ अपचयनमपचय हानिरित्यर्थ, उपसगवैविभ्या
दथभेद ॥ २ ॥

प्रत्याहार उपादान

प्रत्याहरण प्रत्याहार ॥ १ ॥ उपादायते उपादानम् ॥ २ ॥

बुद्धिशक्तिस्तु निष्कम् ॥ १६० ॥

शुद्धिश्चिह्नश्च, प्रज्ञासामर्थ्यं निष्क्रमण निष्क्रम ॥ १ ॥ १६० ॥

सप्रहमाह--

इत्यादयः क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणम् ।

एवप्रकारा सिद्धक्रियाशब्दा अथेऽपि लक्षणाया, तथा ह लक्षण प्रकृति
प्रत्ययविभागप्रतिपत्तिधातुपारायणादिति ॥

अथान्वयानि वक्ष्यन्ते-

अथेति साधारणशब्दादनन्तरम् न व्ययति-लिङ्गकारकनानात्वेऽपि न नाना
रूपता प्रतिपद्यते इति लिङ्गादित्वाच्च अव्ययानि स्वरादीनि, यदुक्तम्-

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु स्यासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सवेषु यत्र व्येति तदव्ययम्” ॥ १ ॥

अत एव अलिङ्गानि द्वि-वादिष्वकारहितानि चैतानि । यदवोचाम लिङ्गानुशासने-

“न ता सट्या इतियुध्मदस्मच्च स्थुरालिङ्गा ।

पद वाक्यमव्यय वेत्यसट्य च तद्वहुलम्” ॥ १ ॥

पुल्लिङ्गलिङ्गायम-ययशब्द ॥

स्व स्वर्गे

सुष्ठु अयते स्व, “सोरत्तैल्व् च” ॥ (उणा-१४६) ॥ इत्यर्, स्वरतीति
या विच् यथा-“छायेव या स्वजलधजलेषु” ॥ १ ॥

भू रसातले ॥ १६१ ॥

भवत्यत्र भू, बाहुलकात् सुक् । यथा- भूलोक ’ ॥ १ ॥ १६१ ॥

भुवो विहायसा व्योम्नि

भवत्यत्रेति भुव, “मिधिराजि ’ ॥ (उणा-१७१) ॥ इति किदस् यथा-

भूभुव स्वस्त्रयावार स एष दशकधर ॥ १ ॥

वीना पक्षिणा हाय गतिम् अन-तत्वात् स्यति विहायसा विच् विहा पक्षिणस्ताना
मस्यति वा बाहुलकादाप्रत्यय, यथा-“विहायसा पश्य विहङ्गराजम्” ॥ २ ॥

चावामूयोस्तु रोदसी ।

रोदसी इति विभक्त्य तत्प्रतिरूपकमव्ययम् । यथा-

‘ रव श्रवणभैरव स्पगितरोदसाक्-दर ’ ॥ १ ॥

उपरिष्ठादुपर्यूर्ध्वे

ऊर्ध्वे देश उपरिष्ठात् उपरि ऊर्ध्वादिरिष्ठातानुप-नास्य ’ ॥ ७ । २ । ११४ ॥
इति साधु । यथा-गिरिरुपरिष्ठाद् गिरिरुपरि ॥ १ ॥ २ ॥

स्यादधस्तादधोऽप्यवाङ् ॥ १६२ ॥

अपर दत्ताधस्तात्, अध “पृषावराधरेभ्यो-” ॥ ७ । २ । ११५ ॥ इत्यस्तादसे
प्रत्ययौ अधादेशाय । यथा-गिरेश्वस्तात्, गिररध ॥ १ । २ ॥ १६२ ॥

वर्जने त्वन्तरेणर्त्ते हिरुग् नाना पृथग् विना ।

अन्तरेणति तृतीयातप्रतिरूपकमध्ययम् यथा-“त्वामन्तरेण नहि सप्रति कश्चि-
दीद्य ” ॥ १ ॥ ऋते इति सप्तम्यतप्रतिरूपकम् । यथा-“ ऋते कृशानो नहि मन्त्रपूतम् ”
॥ २ ॥ हिमोति हिरुक् ‘ श्रागादय ” ॥ (उणा-८७०) इति निपात्यते, यथा-“ हिरुक्
कर्मणा मोक्ष ” कर्मक्षये मोक्ष इत्यध ॥ ३ ॥ न आनयति नाना “ डित् ” ॥
(उणा-६०५) ॥ इत्याप्रत्यय ” । यथा-“ नाना नारी निष्कला लीकयात्रा ” ॥ ४ ॥
प्रथते पृथक् “ ऋधिप्रथि- ” ॥ (उणा-८७४) ॥ इति कित्वाजि साधु । यथा-
“ त्वत्त पृथग् नास्ति यधु ” ॥ ५ ॥ विनयति निषेधयति विना ‘ डित् ’ ॥ (उणा-
६०५) ॥ इत्याप्रत्यय यथा-“ विना वात विना वर्षम् ” ॥ ६ ॥

साक सत्रा सम सार्द्धममा सह

एते परस्पर तुल्यार्था सति सा विच् तं कामयते साक विच् ॥ १ ॥ सत्
प्रायते सत्रा विच्, यथा-“ सत्रा कलत्रैगाहस्थम् ” ॥ २ ॥ सगुप्तममति समं विच्
॥ ३ ॥ सति चास्तेन कथ्यति साद्धम्, “ सोरेतेरम् ” ॥ (उणा-९३४) ॥ इत्युपलक्ष-
णादम् ॥ ४ ॥ न मात्यमा “ डित् ” ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्याप्रत्यय ॥ ५ ॥ सहते
सह यथाऽसदुपज्ञे व्याधयमहाकाव्ये-

“ पुलिनानि सह क्षौमे सरासि नभसा समम् ।

उयौत्स्यऽमाऽङ्गाऽमिष मेघा साक कैलाससानुभि ॥ १ ॥ ६ ॥

कृत त्वलम् ॥ १६३ ॥

भवत्वस्तु च किं तुल्या

कृतम् भवतु अस्तु च त्रय त्याद्य तप्रतिरूपका अ यथा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
अलनमलम् बाहुलकादम् ॥ ४ ॥ कौति किम् ‘ कोर्डिम् ’ ॥ (उणा-९३९) ॥
यथा व्याधये-

“ गोत्रेण पुष्करावर्त्तं किं त्वया योजितं कृतम् ? ।

विवृताऽल भवत्वाद्भिर्हसा ऊर्जुर्बिल घनम् ” ॥ ५ ॥ १६३ ॥

प्रेत्यामुत्र मवातरे ।

प्रायण प्रेत्य । यथा-“अन्यो धन प्रेत्य गतस्य मुहूर्त्ते” ॥ १ ॥ अमुष्मिन्मुनः,
यथा “अमुन भविता यत् ते तच्चिन्तय शुभाशुभम्” ॥ २ ॥

तूष्णीं तूष्णीका जोष च मौने

‘तुप तुष्टै’ तूपति तूष्णाम्, “तूपेरीम् णोऽतश्च” ॥ (उणा-९४०) ॥ इति
साधु , यथा-“मुनिस्तूष्णीमास्ते” ॥ १ ॥ कुत्तिसतमल्पमज्ञात वा तूष्णा तूष्णीकाम्,
“तूष्णीकाम्” ॥ ७ । ३ । ३२ ॥ इति साधु , अथ कुत्तितादिविशिष्टे मौने वक्तते,
यथा-“मुनि तूष्णाकामास्ते” ॥ २ ॥ जुष्यते जोषम्, बाहुलकादम् । यथा-
“जोषमास्ते” ॥ ३ ॥

दिष्ट्या तु सम्मदे ॥ १६४ ॥

दिशति दिष्ट्या “वृमिचिदिशिभ्य ” ॥ (उणा-६०१) ॥ इति व्यादिरा-
प्रत्यय । यथा-‘ दिष्ट्या पुनो जात ,’ समुपजोषमपि ॥ १ ॥ १६८ ॥

परित सर्वतो विष्वक् समन्ताच्च समन्तत ।

“पर्यभे सर्वोभये” ॥ ७ । २ । ८३ ॥ इति तसौ परित । यथा-परितो ग्रामम्
॥ १ ॥ सबाहु दिक्षु सवत यथा-सर्वतो ग्रामम्, ॥२॥ विश्वगश्चति विष्वक्, यथा-
“विष्वग् व्याप्य स्थितो महीम्” ॥ ३ ॥ समन्ततोऽतति समन्तात् विष्णु, पञ्चम्यत्
प्रतिरूपक वा । यथा-“समन्ताद् वाति भास्वत ” ॥ ४ ॥ सम ततस्तत्तत् । यथा-
“येन चक्रे सम तत ” ॥ ५ ॥

पुर पुरस्तात् पुरतोऽग्रत

पूर्वे दैवो पुर , पुरस्तात् “पूर्वापराधर ” ॥ ७ । २ । ९८ ॥ इत्यस्य अस्तात्
प्रत्ययौ पुरादशब्ध ॥ १ ॥ २ ॥ पुर तस्यति पुरत ॥ ३ ॥ अग्रऽग्रत आद्यादि-
स्तात् तस्य । यथा-पुर सर पुरस्ताद् गच्छति, पुरतो गच्छति, अग्रन सर ॥४॥

प्रायस्तु भूमनि ॥ १६५ ॥

प्राति प्राय “अस् ” ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस्य । यथा-“प्राय प्रत्ययमाधत्ते
स्वशुणेपूतमादर ” ॥ १ ॥ १६५ ॥

साम्प्रतमधुनेदानी सम्प्रत्येतर्हि

साम्प्रत विभक्त्य-तरूपकम् । यथा आमाजुज्यतिकार साम्प्रत वक्तने तयो ” ॥
१ ॥ अन्मिन् कालऽधुना, इदानीम् एतर्हि ‘सदाधुनेदानीतदानामेतर्हि’ ॥ ७ । २ ।
९६ ॥ इति माधय यथा- ‘अधुना तस्य विस्तीर्णविभवाधस्य के वयम् ? ’ । “इदानीं
त्व नाथ ” ‘मवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते’ इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सम्प्रथत सम्प्रति

“प्रयेष्टुं च या” ॥ (उणा-६४७) ॥ इति ति, समूतिरिदानीं इति वा “तिष्ठ
द्विगतादय” ॥ ३ । १ । ३६ ॥ इति साधु यथा-“सप्रत्यसाम्प्रत वक्तुम्” ॥५॥

अथान्नसा ।

द्राक् स्यागर शटित्याशु मद्स्वहाय च सत्वरम् ॥ १६६ ॥

अप्रवृत्ति तृतीयातप्रतिरूपकमव्ययम् । यथा-“यद्वाऽन्नसा जयति ब्रह्मलोकम्”
॥१॥ द्रवति द्राक् “द्रागादय” ॥ (उणा-८७०) ॥ इति निपात्यते यथा-“द्राग् विहृत
कातरै” ॥२॥ द्राक् “सत्त्वभिसारिका” ॥ ३ ॥ इत्ययं बाहुलकादम्, यथा-
“अर याति सुरद्वयम्” ॥ ४ ॥ अन्वित्यनुकरणादितौ शटिति “इतावतो लुक्” ॥७॥
२ । १४६ ॥ इति साधु । यथा-“आनीय शटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखी
भूत” ॥५॥ अश्नुते आशु “कृवापाजि” ॥ (उणा-९) ॥ इत्युण्, यथा-“आश्व
पैहि मम सीधुमाजनात्, ॥६॥ मञ्जति मद्भु “मत्स्जीप्यशिश्व सुक्” ॥ (उणा-
८२६) ॥ यथा-“मद्भुदपादि पुरत पटलैरलानाम ॥ ७ ॥ अङ्गायति विभक्त्य
न्तप्रतिरूपकमव्ययम् । यथा-“अङ्गाय सा नियमज क्रममुत्सज” ॥८॥ सत्वरम् ॥१॥

सदा सनाऽनिश शश्वत्

सवस्मिन् काले सदा “सदाऽनुनेदानीं” ॥ ७ । १ । ९६ ॥ इति साधु । यथा-
“सदा पुराणाशपात्रिताधरे” सवदाऽपि ॥ १ ॥ सन्नोति सना “सनिश्चमि” ॥
(उणा-६०४) इत्याप्रत्यय यथा-सनातन, सनत्, सनादित्यपि यथा-सनत्कुमार
सनात् कुमार ॥ २ ॥ न निशाम्यति अनिशम् “गमिजमि” ॥ (उणा-९३७) ॥
इति ङिदम् । यथा-“ये नम त्यनिश जिनम्” ॥ ३ ॥ शश्वति शश्वत् “सश्वद्” ॥
(उणा-८८२) ॥ इति निपात्यते । यथा-“शश्वत् पठति छात्र” ॥ ४ ॥

भूयोऽभीक्ष्ण पुन पुनः ।

असकृन्मुहु

भवति भूय “विहायस्-” ॥ (उणा ९७) ॥ इत्यसि निपात्यते यथा-
“भूयो नैवमिति स्खलत्फलगिरा समूच्य दुश्चष्टितम्” ॥१॥ अभाक्ष्यते अभाक्ष्यम्
‘भूणवृण-’ ॥ (उणा-१८६) ॥ इति बाहुलका मा तो निपात्यत यथा-
‘सक्षणीतव तथाऽयाऽभाक्ष्ण ताक्ष्णाक्षरक्षार ॥ २ ॥ पुनाति पुन पुन य
मिभ्य-” ॥ (उणा-९४७) ॥ इत्यर् पुनादेशः च आभीक्ष्ण्य द्वित्वे पुन पुन । यथा-
“पुन पुनरिदं त्वामेवमभ्यथय” ॥ ३ ॥ एको वारोऽस्य सकृत् “एकात् सकृचास्य”
॥७ । २ । १११॥ इति साधु न सकृत् असकृत् । यथा-“गन्तव्यमस्ति कियदि

स्यसृष्ट् द्रवाणा” ॥४॥ मुह्यति मुहु “मुहिमिध्यादे कित्” ॥ (उणा-१०००) ॥
इत्युस् । यथा-“यान्त्वा मुहुवलितम्-धरमानन तव” ॥ ५ ॥

साय तु दिनाते

स्यति सायम्, ‘स्यतेर्णित्’ ॥ (उणा-१३६) ॥ इत्यम् । यथा-“साय पातरमी
पुण्यमग्निहोत्रमुपासते” सायतनी स-ध्या ॥ १ ॥

दिवसे दिवा ॥ १६७ ॥

दाव्य-त्यत्र दिवा “दिविपुरि-” ॥ (उणा-५९९) ॥ इति किदाप्रत्यय ।
यथा-दिवाकर ॥ १ ॥ १६७ ॥

सहसैकपदे सद्योऽकस्मात् सपदि तत्क्षणे ।

सह स्यति सहसा “डित्” ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्या, विभक्त्य-तत्प्रतिरूपको
वा । यथा ‘सहसा विदधीत न क्रियाम्’ ॥१॥ एकपदे विभक्त्य-तत्प्रतिरूपकम्, यथा
“अयमेकपदे तथा वियोग ॥ २ समानेऽहनि सद्य “सद्योऽद्यपरेद्यवि-” ॥ ७ ।
२ । १७ ॥ इति साधु । यथा-‘सद्य पतति मासेन ॥ ३ ॥ अकस्मादिति वि-
भक्त्य-तत्प्रतिरूपकम् । यथा-अकस्मादायात ॥४॥ सपद्यते सपदि ‘पादपठि-” ॥
(उणा-६०७) ॥ इति इ स्वरदिगणपाठात् समो मलोप । यथा- सपदि प्रदह
त्युपेक्षितोऽमि ” ॥ ५ ॥

चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराचिरम् ॥ १६८ ॥

चिरेण दीर्घकालार्थे

एते विभक्त्य-तत्प्रतिरूपका । यथा- चिराय निधनो भूत्वा भवत्यहा महा-
घन ॥ १ ॥ चिररात्राय यजते ॥ २ ॥ ‘चिरस्य धनलब्धाऽसि ॥३॥ चिराद्
दृष्टाऽसि ॥ ४ ॥ चिरतनयिद् वृत्त वलीषु तस्या स्खलिता ” ॥ ५ ॥ १६८ ॥
प्रपेदिरे चिरेण नामि प्रथमोदवि देव ’ ॥ ६ ॥

कदाचिज्जातु कर्हिचित् ।

अ-योऽन्य पयाया एते । यथा-“न कदाचिदनीदृश जगत्” ॥१॥ जायते जातु
यथा न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति” ॥२॥ कर्हिचिद् भवति ॥ ३ ॥

दोषा नक्तमुपा रात्रौ

दुष्यति दापा सनिक्षमि ” ॥ (उणा-६०४) ॥ इत्याप्रत्यय यथा दोषा
म-यमह ॥१॥ नश्यति भास्वानत्र नक्तम्, “नशिनूभ्या नक्तनूना च ” ॥ (उणा-

११५) ॥ इत्यम् । यथा मण्यरः ॥ २ ॥ यथायुषा बाहुलकात् किदाप्रत्यय' । यथा-
उपातनो पायु ॥ १ ॥

प्रगे प्रातरहर्षते ॥ १६९ ॥

प्रगे इति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा-प्रगेतनो वायु ॥ १ ॥ प्रकर्षेणातति
अत्र प्रातः, "प्रादतरर्" ॥ (उणा-१४५) ॥ यथा-"प्रातरेव समुत्थाय" ॥ २ ॥ १६९ ॥

तिर्यगर्थे तिर साचि

तरति तिर "मिथिरञि" ॥ (उणा-१७१) ॥ इति किदसू, यथा-तिर
कृत्वा काष्ठ गत । परिभूतेऽन्तयुपचारात् यथा-तिरस्कृतोऽरि ॥ १ ॥ सचते सा
चि "कमियमि-" ॥ (उणा-६१८) ॥ इति बहुवचनात् णिदि यथा-"साचि
लोचनयुग रमयती ॥ २ ॥

निष्फले तु वृथा मुघा ।

वृणोति वृथा 'वृमिथि-" ॥ (उणा-६०१) ॥ इति यदि किदाप्रत्यय
यथा-वृथा दुग्धोऽनङ्गवान् ॥ १ ॥ मुञ्चति मुघा "मुचिस्वदध च" ॥ (उणा-
६०२) ॥ इत्याप्रत्यय यथा-"मुग्धे । मुघा ताम्बसि" ॥ २ ॥

मृषा मिथ्याऽनृते

मृष्यते मृषा 'दिविपुरि" ॥ (उणा-५९९) ॥ इति किदा यथा-मृषा वदति,
मृषोद्यम् ॥ १ ॥ मेधति मिथ्या "वृमिथि-" ॥ (उणा-६०१) ॥ इति यदि
किदाप्रत्यय यथा-"मिथ्यावादिनि ! दूतीति" ॥ २ ॥

अभ्यर्णे समया निकषा हिरुक् ॥ १७० ॥

समेति समया ॥ १ ॥ निकषति निकषा समिण्णिकपिभ्यामा" ॥ (उणा-
५९८) ॥ इति सावू यथा-समया पर्वत नदी ॥ १ ॥ 'लङ्का निकषा हनिष्यति'
॥ २ ॥ । नोति हिरुक् यथा-मक्षा हिरुक् ॥ ३ ॥ १७० ॥

श सुखे

शाम्यति शम्, "गमिजमि-" ॥ (उणा-९३७) ॥ इति किदम् । यथा-शकर ॥ १ ॥

बलवत् सुप्तु किमुतातीव निर्भरे ।

बल वाति बलवत् 'स-ब्रह्म' ॥ (उणा-८८२) ॥ इति निपात्यते यथा-
'बलवदपि शिक्षितानामात्म-प्रत्यय चेत् ॥ १ ॥ शोभन तिष्ठतीति सुप्तु दु स्वप्न '

॥ (उणा-७३२) ॥ इति किदु, “भीरुशानादित्वात् पत्वम् । यथा-“सुखं खतिवदमुच्यते”
॥ २ ॥ किमूयत किमुत “पुतपित्त-” ॥ (उणा-२०८) ॥ इति निपात्यते यथा-
किमुत ब्रह्मविनिमि ॥३॥ न तीवत्यतीव अव्ययसमुदायो वा । यथा-“अतीवक्षुन्
पिपासितात् ’ स्वती अपि यथा-सुसिक्क आम्र फलति, अतिसिक्क इति ॥ ४ ॥

प्राक् पुरा प्रथमे

प्राश्नति प्राक् यथा-“प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागर ” ॥१॥ पुरति पुरा
“दिविपुरि ’ ॥ (उणा-५९९) ॥ इति किदा । यथा-पुराकृतम् ॥ २ ॥

सवद् वर्णे

सवदति सवत् “सध्वद्-” ॥ (उणा-८८२) ॥ इति निपात्यते यथा-विक्रम-
सवत्, सिद्धहेमकुमारसवदिति ॥ १ ॥

परस्परे मिथ ॥ १७१ ॥

मिथ्यते मिथ “मिथिराशि-” ॥ (उणा-९७१) ॥ इति किदस्, यथा-मिथ
प्रहरत ॥ १ ॥ १७१ ॥

उपा निशान्ते

उपस्युपा, यथा-उपातन ॥ १ ॥

अल्पे किञ्चि मनागीपञ्च किञ्चन ।

किमपि चिनोति किञ्चित्, यथा-“किञ्चित् कुञ्चितलोचनाभिरसकृत् घ्राता कद
म्बानिला ” ॥१॥ मन्थते मनाक् “द्रागदय ” ॥ (उणा-८७०) ॥ इति निपात्यते ।
यथा-‘ व्रूते मनाग् न-दनम् ” ॥ २ ॥ इपति ईपत् “सध्वद् ” (उणा-८८२) इति
निपात्यते । यथा-ईपत्पाण्डु ॥ ३ ॥ किमपि चनति कञ्चन । यथा-प्राचीमङ्कुरयति
किञ्चन रुचो राजीवर्जावातव ॥ ४ ॥

आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमुत च ॥ १७२ ॥

वितर्को विकल्प पक्षात्तरम्, आजुहोत्याहो विच् । यथा-अथ स्थाणुराहो पुरुष ॥
१॥ उताजुहोत्युताहो । यथा-“उताहास्विद् भवेद् राजा नल परपुरजय ” ॥२॥ कि
मुतेत्यव्ययसमुदाय । यथा-किमुत रज्जु, किमुत सप १ ॥३॥ कीति किम् । यथा-
किं रज्जु, किं सप १ ॥४॥ किमु इत्यव्ययसमुदाय । यथा-‘ खेदयेत् किमु मान
येत् ” ॥ ५ ॥ अव्यते उत “पुतपित्त-” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपात्यते ।
यथा-“एकमेव तव पसामत राज्ञ्यमतश्चम ” ॥ ८ ॥ १७२ ॥

इतिह स्यात् सप्रदाये

इति वृत्त जिहीते इतिह, अप्ययसमुदायो वा । यथा-इतिह स्माद्वरावाया ॥ १३

हेतौ यत् तद् यतस्तत् ।

यजते यद् ॥ १ ॥ तनोति तद् “तनित्यजियजि” ॥ (उणा-८९५) ॥

इति षट् । यथा यत् समामु प्रगन्मसे तत् पूज्योऽसि ॥ २ ॥ यतस्तत् इत्येतौ विभक्त्यन्तप्रतिरूपकौ । यथा-यतो विद्वांस्तत् सभ्य, येन-तेनावपि । यथा-यन दाता तेन श्लाघ्य इत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥

सबोधनेऽङ्ग भो प्याट् पाट् हे है हहो अरेऽयि रे ॥ १७३ ॥

अङ्गत्वाद् यथा-अङ्गानङ्ग । ॥ १ ॥ भाति भो । बाहुलकात् डास्, यथा-भो । मार्गव । ॥ २ ॥ अप्यटति प्याट् वृषोदरादित्वात्, यथा प्याट् । पावक । ॥ ३ ॥ पाटयति पाट् यथा-पाट् । पाय । ॥ ४ ॥ हिनोति हे विच् । यथा-ह । हेराम्बक मम्बेति ॥ ५ ॥ हिनोति हे बाहुलकात् है, यथा-है । बाड्वले । ॥ ६ ॥ ह जुहोति हहो । यथा “हहो । तिष्ठ सखे । विवेकबहुमि प्राप्तेऽसि पुष्यमया” ॥ ७ ॥ न रिणाल्यरे विच् । यथा-अरे । क्षत्रियखेट । ॥ ८ ॥ एत्ययि “स्वरेभ्य इ” ॥ (उणा ६०६) ॥ यथा-अये । जीवितनाथ । जीवसि ॥ ९ ॥ रिणाति रे यथा-रे । चेटा ॥ १० ॥ अहो, अरेरे इत्यादयोऽपि ॥ १७३ ॥

श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा देवहविर्हुतौ ।

भ्रूयते श्रौषट्, वाति वौषट्, उदयते वषट् एते बाहुलकात् त्रिव ता निपात्य ते यथा अस्तु श्रौषट् ॥ १ ॥ व्रीही वौषट् ॥ २ ॥ वषडिद्राय ॥ ३ ॥ सुष्ठु व्रुते स्वाहा “सो ब्रूय आह च” ॥ (उणा-६०३) ॥ इत्याप्रत्यय, आहादशब्ध । यथा-स्वाहा देवेभ्य ॥ ४ ॥ स्वदत् स्वधा “सुचिस्वदेर्ध च” ॥ (उणा-६०२) ॥ इत्याप्रत्यय यथा-स्वधा पितृभ्य ॥ ५ ॥

रहस्युपाशु

उपाशुते उपाशु “अशेराशोऽतय” ॥ (उणा ७१९) ॥ इत्यु । यथा-ते-यामुपाशु वध प्रकुर्वीत ॥ १ ॥

मध्येऽतरन्तरेणान्तरेऽतरा ॥ १७४ ॥

अमल्यत पूसनि-’ ॥ (उणा-९४७) ॥ इत्यर् अन्तादेशश्च । यथा-“गृहस्था-तर्दिगाहत्” ॥ १ ॥ अतरेणति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकम् यथा- अ तरेण

गघमादन माल्यवन्त चोत्तरा कुरव ” ॥२॥ अतर सप्तम्यत्प्रतिरूपकम् । यथा—
‘आवयोरतरे जाता पवता सरितो द्रुमा ’ ॥३॥ अन्तो राति अतरा “दित्”
॥ (उणा-६०५) ॥ इत्या । यथा—“अतरा निषध नाल च विदेहा ” ॥४॥ १७४॥

प्रादुरावि प्रकाशे स्यात्

प्राप्ति प्रादु “स्वर्त्ति” ॥ (उणा-९९७) ॥ इत्युस् । यथा “प्रादुरासाद्वसुधरा”
॥ १ ॥ अवत्यावि ‘अवोणित्’ ॥ (उणा-९९५) ॥ इतास् । यथा—“तपामाविर-
भूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखधियाम् ॥ २ ॥

अमावे त्व न नो नहि ।

अतति अ “क्वचित्” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ङ यथा—“अविप्र इव मायसे”
विप्रधन रूप इत्यय ॥ १ ॥ नह्यति न । यथा—‘नैक सुतेषु जागृयात्’ ॥२॥ नयति
नो बाहुलकात् ङो । यथा—नो जानाम किमत्र विधास्यति ॥ ३ ॥ नह्यति नहि
पदिपठि-” ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इ, अव्ययसमुदायो वा यथा—नहि
माह्वत निवृत्तत ॥ ४ ॥

हेठे प्रसद्य

प्रहसन पूर्वं प्रसद्य । यथा—‘प्रसद्य वित्तानि हरति चोरा ” ॥ १ ॥

मा मास्म वारणे

माति मा “दित्” ॥ (उणा ६०५) ॥ इत्याप्रत्यय । यथा—“कुण्ठ सिद्ध-
पते कृपाण इति रे ! मा मसत क्षत्रिया ” ॥ १ ॥ मास्मेत्यव्ययसमुदाय । यथा—
‘प्राश्न जातति हे ! भूपा ! मास्म त्यजेत काननम्’ ॥ २ ॥

अस्तमदर्शने ॥ १७५ ॥

अस्त्येस्त बाहुलकात् तम् । यथा “अस्तमते शशिनीति” ॥ १ ॥ १७५ ॥

अकामानुमतौ कामम्

आदावनिच्छायां पश्चादद्वाकारे इत्यय, काम्यते काम बाहुलकादम् । यथा
“वाम भवतु सरितो भुवि सुप्रतिष्ठा ” ॥ १ ॥

स्यादौ आ परम मते ।

मतमभ्युपगमस्तत्र, अवत्योम् अवेम’ ॥ (उणा-९३३) ॥ इति म
“मयवि” ॥ ४ । १ । १०९ ॥ इत्युपात्त्यन ऊत्वम् ततो गुण यथा - ७०

